A KERESZTYÉN EGYHÁZ TÖRTÉNELME

IRTA

WARGA LAJOS

SÁROSPATAKI THEOLOG1AI AKADÉMIAI TANÁR

UJ KIADÁS

ÁTNÉZTE

ZOVÁNYI JENŐ

SÁROSPATAKI THEOLOGIAI AKADÉMIAI TANÁR

II. KÖTET

A REFORMÁCIÓ UTÁNI KORSZAK

VAGY A PROTESTANTISMUS FEJLŐDÉSE S AZ ÁLLAMOK FÜGGETLEN URALMA

SÁROSPATAK, 1906.
NYOMTATTA RADIL KÁROLY A SÁROSPATAKI REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

TARTALOM.

BEVEZETÉS.

Lap

1. Visszapillantás a reformáció küszöbéről 1

II. A REFORMÁCIÓ UTÁNI KORSZAK VAGY A PROTESTANTISMUS FEJLŐDÉSE ÉS AZ ÁLLAMOK FÜGGETLEN URALMA.

ELSŐ IDŐSZAK.

A REFORMÁCIÓ KEZDETÉTŐL A WESTFALIAI BÉKÉIG, 1517—1648-IG.

ELSŐ SZAKASZ.

A NÉMETORSZÁGI REFORMÁCIÓ A NÜRNBERGI BÉKÉIG (1532.).

2. Luther ifjúsága és a wittenbergi reformáció kezdete 11
3. Melanchthon Filep 18
4. Luthert tevékenységének, küzdelmének délpontján átokkal sújtja Róma s kényszeríti vele a római egyháztól való nyílt elszakadásra; a császár a wormsi birodalmi gyűlés elé idézi s mivel vonakodik megtagadni elveit, a wormsi edictumban száműzetésre ítéli: a kétszeresen elítéltnek Wartburg nyujt menedékhelyet 21
5. Karlstadttól és az anabaptistáktól szított zavargások Wittenbergben; a nemesség felkelési kísérlete; a pórlázadás 29
6. Luther a reformáció kárára kíméletlenül utasítja vissza VIII. Henrik angol királynak és Erasmusnak a támadását 35
7. A reformáció ügyét tárgyalás alá veszik a birodalmi gyűlések; megkezdődik a pártok alakulása. A nürnbergi birodalmi gyűlések kedveznek a reformációnak, 1522—23., 1524; a regensburgi konventen 1524. a déli német katholikus szövetséget, Dessauban 1525. az északi német katholikus szövetséget, Torgauban 1526. a protestáns szövetséget alapítják meg. 38

Lap

8. A reformáció ügye a két speieri birodalmi gyűlésen, 1526. 1529.; protestatio és appellatio 41
9. Az augsburgi birodalmi gyűlés 1530. és az augsburgi hitvallás keletkezése 45
10. A protestánsok Schmalkaldenben 1530—31. védőszövetsúgre lépnek; a nürnbergi vallásbéke 1532. a létező egyházi állapotokat biztosítja a jövő közzsinatig 49
11. Az evangeliumi tan terjedése Németországon s az új egyházak szervezkedése 1522—1532 51

MÁSODIK SZAKASZ.

A NÉMET SCHWEIZ REFORMÁCIÓJA A MÁSODIK KAPPELI BÉKÉIG, 1531.

12. Schweiznak politikai és egyházi állapota 56
13. Zwingli Ulrik és a zürichi reformáció 58
14. Bázel reformációja és Oekolampadius 65
15. Bern reformációja 71
16. A többi német kantonok reformációja és az anabaptista mozgalmak 74
17. A schweizi szövetséges kantonok vallásháborúja és az ezt követő békekötések, 1529—1531 79
18. Az úrvacsoráról való vita és a marburgi colloquium, 1529 81

HARMADIK SZAKASZ.

A LUTHER-SZELLEMŰ REFORMÁCIÓ AZ AUGSBURGI VALLÁSBÉKÉIG, 1555.

19. A schmalkaldeni cikkek 89
20. A protestánsok politikai hatalmának gyarapodása s a kath párttól annak ellensúlyozására alapított nürnbergi szent szövetség, 1538. 91
21. A katholikus és protestáns egyházak unióját célzó kísérletek meghiúsulnak a wormsi (1540.) és regensburgi (1541.) értekezleteken: a regensburgi interim és declaratio (1541.) nem képes megnyugtatni a kedélyeket; a speieri birodalmi gyűlés (1544.) végzése kedvez a protestánsoknak, mert szükség van fegyverökre; a tridenti zsinat (1545.) leplezetlenül fellép a protestantismus ellen; s a második regensburgi értekezlet is (1546.) eredmény nélkül oszlik szét 95
22. A schweizi és németországi protestánsok egyesülési kísérlete újólag meghiusul 101
23. A Luther magán élete és utolsó napjai 103
24. A schmalkaldeni háború és Móric szász hercegnek az árulása 107
25. Az augsburgi és lipcsei interim (1548.); a tridenti zsinatnak újra megnyitása 110
26. Móric megmentőjeként lép fel a hűtlenül elhagyott protestáns ügynek s a vallásszabadság útját egyengeti a passaui szerződéssel (1552.) 114
27. Az augsburgi vallásbéke, 1555. szeptember 25. 116

NEGYEDIK SZAKASZ.

A FRANCIA SCHWEIZ RFFORMÁCIÓJA 1564-IG

Lap
28. A calvinismus úttörői 119
29. Calvin János és a genfi reformáció 121
30. Calvinnak irodalmi munkássága, tana és ennek a Zwingli tana feletti győzedelme 132

ÖTÖDIK SZAKASZ.

A TAN KIFEJLÉSE A LUTHERI EGYHÁZBAN.

31. Philippisták 138
32. A törvény érvényességéről és a megigazulásról való viták (az Agricola antinomismusa, az Osiander megigazulás-tana.) 140
33. A jócselekedetek szükségességéről folytatott, vagy major-féle és a synergista viták 143
34. A kryptocalvinismus 146
35. A Formula Concordiae 151

HATODIK SZAKASZ.

A CALVINISMUS KIFEJLÉSE.

36. A calvinismus diadala némely németországi lutheránus egyházban 155
37. Németalföldnek nagy részét meghódítja a calvinismus s a calvinistává lett nemzet a spanyol absolut uralommal szemben kivívja függetlenségét 100
38. Az arminianismus és a dortrechti zsinat (1618—19.) 104

HETEDIK SZAKASZ.

A REFORMÁCIÓ TERJEDÉSE EURÓPA TÖBBI ÁLLAMAIBAN.

ELSŐ FEJEZET.

A FRANCIAORSZÁGI REFORMÁCIÓ.

39. A reformáció terjedése és híveinek üldöztetése I. Ferenc és II. Henrik alatt 171
40. A protestánsok üldöztetése II. Henrik (és Medici Katalin) fiai alatt; a polgárháború dúlása és a bertalan-éji mészárlás 175
41. IV. Henrik a nantes-i edictumban biztosítja a reformáltak vallásos és politikai jogait. XIII. Lajos a nimes-i edictumban megfosztja őket politikai jogaiktól 182

MÁSODIK FEJEZET.
NAGYBRITANNIA REFORMÁCIÓJA.

Lap
42. Az angol állami egyház alapítása 186
43. Az angol állami egyháznak félig kath. irányával szemben a puritanusok és independensek ellenzéki állást foglalnak el 195
44. A reformáció átültetése Irlandba 197
45. Skótország reformációja 199
46. A protestantismus állapota Nagybritanniában a Stuartok alatt 205

HARMADIK FEJEZET.
A SKANDINÁVIAI ORSZÁGOK REFORMÁCIÓJA.

47. Svéd és Finnország reformációja 210
48. Dánia, Norvégia és Izland reformációja 216

NEGYEDIK FEJEZET.
LENGYELORSZÁG, KURLAND, LIVLAND ÉS ESZTLAND.

49. A lengyel reformáció 219
50. Kurland, Livland és Esztland reformációja 224

ÖTÖDIK FEJEZET.
A REFORMÁCIÓ AZ OSZTRÁK TARTOMÁNYOKBAN.

51. A reformáció Ausztria, Tirol, Karinthia, Steier és Krajna tartományokban 226
52. Cseh- és Morvaország reformációja 228

HATODIK FEJEZET.
A REFORMÁCIÓ MAGYAR- ÉS ERDÉLYORSZÁGBAN.

53. A reformáció terjedése, első pártfogói és apostolai Magyarországon 230
54. A reformáció terjedése Erdélyben 247
55. Az evangeliumnak megnyert magyar egyházközségeknek nagy többsége a calvin-szellemű reformációhoz csatlakozik és külön egyházzá tömörül. A viszálykodó protestánsok ellen támadásra készül az újra szervezkedő kath. egyház 254
56. Dávid Ferenc az antitrinitarismus apostolává lesz; ez a tan fejedelmi pártfogással támogatva, gyors és állandó hódítást tesz az erdélyi ref. egyházban, sőt tért foglal Magyarországon is 268
57. Rudolf alatt a jezsuiták teljes erővel megkezdik a harcot a protestantismus ellen. A fenyegető veszélyt nem tudja feltartóztatni a pártoktól szaggatott prot. egyház. A vallásos és politikai sérelmek orvoslása végett fegyverhez nyúl a türelmét

Lap

vesztett nemzeti párt, melynek élén Bocskay István erdélyi fejedelem áll, s kivívja a bécsi békét 1606., melyet a II. Mátyást megkoronázó pozsonyi országgyűlés kijavít és törvénybe iktat 1608. 277

58. II. Mátyás és II. Ferdinánd alatt mind nagyobb tért hódít a kath. reactio, Pázmány Péterrel az élén, s az absolut kormány védő paizsa alatt a protestantismus teljes megsemmisítését tűzi ki célul, de Bethlen Gábor, Erdélynek szemes, eszes és emelkedett szellemű fejedelme éber szemekkel és fegyverrel őrködött a nemzet jogai s a vallás szabadsága felett s a nikolsburgi békében (1621.) újabb erődöt emelt a protestantismus védelmére 296

59. I. Rákóczy György tovább folytatja a harcot a vallásszabadság és alkotmány megtámadói (III. Ferdinánd, a bécsi kormány és a magyar kath. klérus) ellen s a linci békében 1645. határozottabb biztosítékot szerzett a protestánsok vallásszabadságának; a Tisza mentén erősebb hullámokat vetett puritánus mozgalmakkal szemben a ref. egyház alkotmányának megszilárdításáról is gondoskodott a szatmárnémetii zsinaton 1646. 320

HETEDIK FEJEZET.
A REFORMÁCIÓ AZ APENNINI ÉS PYRENAEI FÉLSZIGETEKEN.

60. A reformáció Olaszországban 336
61. A reformáció Spanyolországban 342

NYOLCADIK SZAKASZ.
A REFORMÁCIÓ RAJONGÓ ÉS TÚLZÓ PÁRTJAI.

62. Anabaptisták, mennoniták, collegiansok 347
63. Antitrinitariusok, socinianusok, unitáriusok 334
64. Schwenkfeld és követői. A Franck Sebestyén mysticismusa 367

KILENCEDIK SZAKASZ.
A PROTESTANTISMUS VÍVMÁNYAI EGYHÁZ ALKOTMÁNY, ISTENTISZTELET, KERESZTYÉN ÉLET, ERKÖLCS ÉS TUDOMÁNY TEKINTETÉBEN.

65. A protestantismus, mint elv 372
66. A protestáns egyházak alkotmánya 374
67. A protestáns istentisztelet, művészet, egyházi ének 385
68. A protestáns népek erkölcsi fejlődése 397
69. A theologiai tudományok fejlődése a lutheri egyházban 402
70. A theologiai tudományok feilődése a reformált egyházban 407
71. A protestáns mysticistnus kezdete 436

TIZEDIK SZAKASZ.
A RÓMAI KATHOLIKUS EGYHÁZ.

Lap

72. A reformáció befolyása a kath. egyházra 443
73. A pápák története a reformáció kezdetétől a tridenti közsinatig 445
74. A tridenti közzsinat és az azt vezető pápák 447
75. A pápák története a tridenti zsinat után a westfaliai békéig 457
76. A jezsuita-rend eredete, szervezete, célja, működése 464
77. Újabb jogi viszonyok a kath. egyházban 476
78. A katholicismus újabb emelkedése. Egyházi élet, cultus és művészet 477
79. Régi szerzetesrendek átalakulása és újak keletkezése 485
80. Hitviták a kath. egyházban 491
81. A theol. tudományok fejlődése a kath. egyházban 494
82. A harmincéves háború és a westfaliai béke 503

TIZENEGYEDIK SZAKASZ.
A KATH. TÉRÍTÉSÜGY EMELKEDÉSE.

83. A térítés Keletindiában és Japánban 511
84. A térítés a chinai birodalomban 515
85. A térítés Amerikában 517

TIZENKETTEDIK SZAKASZ.
A KELETI EGYHÁZ.

86. A protestánsok egyesülési törekvése a keleti egyházzal 519
87. Az orosz egyház és az egyesült görögök 523
88. Róma bekebelezési törekvése Kelet elszakadt egyházainál 525

MÁSODIK IDŐSZAK.
A WESTFALIAI BÉKÉTŐL A BÉCSI CONGRESSUSIG, 1648—1814-ig.

ELSŐ SZAKASZ.
A RÓMAI KATH. EGYHÁZ TÖRTÉNETE.

89. A pápaság története 1750-ig 531
90. A francia kath. egyház függetlenségi törekvései 537
91. A jansenismus felőli viták és eredményök 540
92. A quietismus és mysticismus 551
93. XIII. és XIV. Kelemen s a jezsuita-rend eltörlése 558
94. VI. Pius és kora. Papuralom-ellenes mozgalmak Németországon és más államokban. A francia forradalom és a római köztársaság. Theophilanthropok 564

Lap
95. VII. Pius és Napoleon. A francia kath. egyház helyreállítása 576
96. A szerzet-ügy 581
97. A kath. theologia és vallásos műveltség 585
98. A térítésügy 598

MÁSODIK SZAKASZ.
A PROTESTÁNS EGYHÁZAK TÖRTÉNETE.

99. A két prot. egyház állapota Németországon a kath. egyházzal szemben 602
100. A protestánsok állapota Franciaországban és a piemonti valdensek üldöztetése 607
101. A prot. egyházak állapota Nagybritanniában 618
102. A protestánsok állapota Lengyelországban és Sziléziában 623

HARMADIK SZAKASZ.
A MAGYARORSZÁGI PROT. EGYHÁZAK ELNYOMATÁSÁNAK KORSZAKA A LINCI BÉKE UTÁN A VALLÁSTÖRVÉNY MEGALKOTÁSÁIG (1648-1791.).

103. A bécsi kormány a magyar alkotmánynak, a magyar kath. klérus a protestantismusnak az elnyomására mozgásba hoz minden hatalmában álló eszközt, hogy biztosíthassa absolut uralmát Magyarországon. A törvénysértésektől és másnemű zsarnokoskodásoktól felszított elégületlenség a Wesselényi és társai összeesküvésében nyilvánul, mely azonban szerencsétlenül végződött 1670. 626
104. A bécsi kormány tanácsára Lipót felfüggeszti a magyar alkotmányt, a klérus pedig a jezsuiták segélyével minden eszközt mozgásba hoz, a magyarországi protestantismus kiirtására, de a lelketlen üldözésekkel vértanúvá avatott magyar prot. egyházat a tízéves vérkeresztség (1671—81.), a börtön és gályarabság súlyos megpróbáltatásai nem foszthatják meg életerejétől, jobb jövőjének hitétől, reményétől 637
105. A vallási és politikai jogok eltiprása általános elégületlenséget szül, mely a Thökölyi-féle fegyveres felkelésben nyilvánul. Lipót az 1681-iki soproni országgyűlésen akarja helyreállítani a felzavart békét, mely biztosította ugyan a prot. egyház létjogát, de lehetetlenné tette gyarapodását. Az eperjesi vértörvényszék borzasztó emlékeire az 1687. pozsonyi országgyűlésen igyekszik fátyolt borítni a király, mely azonban senkit sem nyugtatott meg, a protestánsok helyzetét pedig még tűrhetetlenebbé tette 651
106. A klérustól sugalmazott lipót-féle törvénymagyarázat (Explanatio Leopoldina) még tűrhetetlenebbé tette a protestánsok helyzetét; az alkotmány újabb megsértése s a kormány közegeinek zsarolása ismét fegyverfogásra kényszerítette a nemzetet. A felkelés, melynek élén II. Rákóczi Ferenc állott, betöltötte az I. Lipót utolsó éveit, az I. József rövid uralmát, és a szatmári

Lap

békében nyert befejezést 1711. 662

107. III. Károly az ország békéje érdekében munkába veszi a protestánsok egyházi viszonyainak részletes rendezését: ebből a célból küldötte ki a vallásügyi bizottságokat, adta ki vallásügyi rendeleteit (Carolina resolutio 1731., 1734.). A korlátlan uralomra törekvő kath. klérus részéről nem szűnt meg ugyan a protestánsok üldözése, de legalább határok közé szoríttatott 675

108. Mária Terézia alatt, ki buzgó katholikus volt és absolut hatalomra törekedett, továbbra is nyomott és zaklatott maradt a protestánsok helyzete s csak uralkodása vége felé vált kedvezőbbé, midőn a nyugati felvilágosodásnak előre vetett fénysugarai a vallástürelem hajnalodását hirdették 692

109. II. József a türelmességi parancs kiadásával s a prot. házasságügy rendezésével kiszabadítja a prot. egyházat a kath. egyház rabságából, és megteszi az első lépést a vallás-egyenlőség útján 701

110. II. Lipót és az 1790—91. országgyűlés törvénnyel biztosítja a két prot. egyház szabadságát és jogait. A protestánsok jogaik élvezetébe lépve, zsinatot tartanak Budán és Pesten (1791.), s új alkotmánytervet készítenek, de a lelkészi és világi elem meghasonlása lehetetlenné teszi az új egységes alkotmány életbeléptetését 711

NEGYEDIK SZAKASZ.

AZ EGYHÁZI TAN, TUDOMÁNY ÉS ÉLET FEJLŐDÉSE AZ EVANGÉLIKUS EGYHÁZBAN.

111. Calixtus György és a synkretismus elleni harc 721

112. A pietismus, Spener, Francke, a hallei egyetem és árvaház alapítása 724

113. A herrnhuti testvér-gyülekezet 729

114. A theologiai tudományos munkásság a luth. egyházban 735

115. Egyházjogi elméletek a németországi prot. egyházakban 739

116. Egyházi ének és keresztyén élet 741

117. Egyesítési kísérletek 743

118. A térítés 747

ÖTÖDIK SZAKASZ.

AZ EGYHÁZI TAN, TUDOMÁNY ÉS ÉLET FEJLŐDÉSE A REF. EGYHÁZBAN.

119. A cartesius-féle bölcsészeti és coccejus-féle theologiai irányok 748

120. A quakerek felekezete 751

121. A methodisták 756

122. A theologiai tudományok fejlődése Anglia, Franciaország, Hollandia, Németország és Schweiz ref. egyházában 760

123. Theologiai irodalmi munkásság a magyar prot. egyházakban 767

124. Egyházi ének és keresztyén élet 782

125. A térítés a ref. egyházban 785

HATODIK SZAKASZ.
KISEBB ÚJ FELEKEZETEK ÉS RAJONGÓ PÁRTOK A PROT. EGYHÁZBAN.

	Lap
126. Baptista és quaker felekezetek	786
127. Kisebb rajongó pártok	788
129. Swedenborg és az új Jeruzsálem egyháza	794

HETEDIK SZAKASZ.
BÖLCSÉSZET ÉS DEISMUS A 17. ÉS 18. SZÁZADBAN.

129. Az újkori bölcsészet Wolfig	797
130. A szabadgondolkodok vagy deisták	803

NYOLCADIK SZAKASZ.
A FELVILÁGOSODÁS KORA ÉS BEFOLYÁSA AZ EGYHÁZRA.

131. Szabadgondolkodók vagy deisták a 18. században	806
132. A francia felvilágosodás és hatása Magyarországon	810
133. A német felvilágosodás	817
134. A német felvilágosodás befolyása alatt kifejlett rationalismus és supernaturalismus	821
135. A porosz vallásrendelet	828
136. A bölcsészet Wolftól Schellingig	830
137. Egyházi élet a felvilágosodás korszakában	836

KILENCEDIK SZAKASZ.
A KELETI EGYHÁZ.

138. A keleti egyház főbb eseményei Oroszországban	838
139. A keleti egyház Magyarországon és a kath. egyház hódítása ezen a területen	839
140. Az orosz egyházban keletkezett felekezetek	843

BEVEZETÉS.

1. Visszapillantás a reformáció küszöbéről.

Mióta Jézus a szeretet vallásának szent eszméit, tanítványai közvetítésével örökségül hagyta az emberiségnek, a keresztyén egyház anélkül futott meg tizenötszázados, küzdelemteljes pályát, hogy megvalósúlva láthatta volna Isten országát e földön. Sőt úgy tetszik, mintha a távolság növekedtével az eredeti kiindulási pont, az iránymutató letűnt volna a látóhatárról s az emberiség hamis eszmék, hamis vezetők után indulva, az igaz útról messze letérve, a bizonytalanság, vigasztalanság és kétely örvényének szélére tévedt volna. Hiszen a keresztyén egyháznak a papuralom érdekében kifejtett intézményei nem hogy áldást hintettek volna az emberiségre, hanem minden kigondolható eszközzel gátolni törekedtek még jobb ösztöne sugalta előhaladását is. Ez az egyház nem a Jézus eszméinek megvalósításán működött, hanem századokon keresztül *dogma-formák* készítésére fordította minden erejét. Midőn készen volt a dogmák rendszerével, annak biztosítására a *papuralom* megszilárdításán fáradozott. A hajdani zsidó theokratia és particularismus,[1] némi módosítással és nagyobb méretekben, mint *római katholikus theokratia* új életre kelt s a keresztyén világra nehézkedett; az ószövetség ölelkezett az újszövetséggel, de a keresztyén szeretet, egyetemes testvériség és lelkiismereti szabadság sírján ölelkezett.

A theokratia épületéhez a római püspökök már régóta gyűjtögették az anyagot, *VII. Gergely* letette az alapját s sz. Péter székének állítólagos örökösei nem elégedtek meg a *zsidó főpapok* hatalmával, hanem egyesíteni törekedtek azt a *római caesarok* hatalmával, ami sikerült is egy időre. Ha a világbíró, klassikus

Róma fegyelmezett hősök légióival biztosította az idegen népek feletti uralmát: a keresztyén Róma a különböző *szerzetes rendek* légióival árasztotta el a világot, melyeknek tagjai felmentve minden családi és polgári kötelesség alól s a vak engedelmesség széttörhetetlen bilincseivel kapcsolva a pápai trón zsámolyához, mindenütt érvényt szereztek a pápai mindenhatóságnak, mindenütt elfojtották a szabadabb szellemi mozgalmat s bármely téren, úgy a tudomány, mint a művészet, politika és társadalom terén, irtó háborút indítottak minden ellen, ami ellentétben állott a hierarchia érdekeivel s így az emberiséget lassanként, most gyengéinek hízelegve, majd erőszakot alkalmazva, befogták a római hierarchia igájába. S ha mindezen aggodalmaskodó, örökös gyámságot célozó rendszabályozások mellett mégis akadtak egyesek, kik a szoros gyámság alól szabadulni s fejöket felemelni merészelték, rögtön rajok kiáltotta Róma az *excommunicatiot* vagy az *interdictumot*, megindult a keresztes had, felütötte sátorát az *inquisitio*. Hogy pedig a hierarchiának emberi bölcseségen és nem isteni eszmén nyugvó alkotmánya ennyire kifejlődhetett, annak okát a keresztyén hit és élet elfajulásában és elferdítésében kell keresnünk. Istennek lélekben és igazságban imádása helyett külső érzéki cselekvények láncolata képezte az *istentiszteletet*; a szeretetvendégségből úrvacsora, az úrvacsorából mise-áldozat lett s a bűnök törlesztésére használtatott; *Jézussal* már nem sokat foglalkoztak, eszményi alakja lassanként elhalaványúlt s az isten anyjává emelt *Mária cultusa* kezdett uralkodni a kedélyeken, mely néha izléstelenségbe, sőt botrányosságba csapott át.[2] A pogány vallás apró isteneinek és védszellemeinek helyét a *szentek* beláthatatlan serege foglalta el. *Ereklyékkel* árasztották el a templomokat, melyeknek csodatevő körében állítólag meggyógyultak a betegek s érdemszerző cselekedetek és ajándékok mellett bocsánatot nyertek a bűnösök. A *csodakórság* főleg a középkorban érte el tetőpontját. Már nem is tartották különösnek, ha a sz. szűz vagy az angyalok megjelentek kegyes embereknek, az érdekességre csak olyan különösségek tarthattak számot, mint pl. a burgosi keresztre feszített Krisztus szobra, melynek haját meg kellett nyírni minden hónapban, vagy a saragossai szűz szobra, mely megnövesztette egyik imádójának levágott lábát[3] stb. Az ereklyekereskedők is sok aljas csalást követtek el, nem egyszer gyepen szedett csontokat adtak el szentek csontjai helyett; árúba bocsátották Máriának a tejét, könyét, haját, azon kenyerek darabjait, melyekkel Jézus megvendégelt 5000 embert[4] stb. Ha pénzre volt

szüksége a római curiának, *jubilaeumot* hirdetett s a búcsú reményében özönnel folyt a nép és pénz Rómába; midőn pedig elhasználttá, unottá vált ez az eszköz, a hiveik üdvéért aggódó pápák jó pénzért, a hivők lakhelyein árúltatták a *búcsúleveleket*. S hogy hízelegjenek a nyers tömegnek s legyezgessék gyengéit, akik a kegyesség és erkölcs őreiül voltak rendelve, néha otromba bohózatokkal, dobzódásokkal, vagy még ezeknél is rosszabbakkal tették szentségtelenné az Isten házát.[5] Hogy aztán az ilyen tanítóknak milyenek lehettek a tanítványaik, az ilyen visszaélések minő erkölcsi állapotot teremtettek, azt könnyen el lehet gondolni.

E rövid visszapillantásból megtetszik, hogy mennyire elfajult az egyház tizenöt század lefolyása alatt. S ha okát keressük, hogy miként volt ez lehetséges a sz. lélektől vezérelt keresztyén egyházban, be kell vallanunk, hogy nem a Jézus szellemét követte ez az egyház, hanem emberi gyarlóságoknak, gyengeségeknek hódolt s az első hibás lépés után logikai rendben következett a többi. Az eredeti tisztaságtól már az első századokban eltértek, az uralkodóvá vált keresztyén egyház állása biztosítása, hatalma növelése végett *megalkudott a különböző bölcsészeti és vallási rendszerekkel*; a Jézus szellemével meg nem egyező nézeteket, szokásokat és szertartásokat vett át, melyek lehetetlenné tették a Jézus eszméinek szabad fejlődését. Igy történt az *egyház alkotmányáva*l is. Volt idő, mikor a fejedelmek segítették elé a hierarchia megszilárdúlását, hogy biztosítsák vele hatalmokat alattvalóik ellenében. És csoda-e, ha utóbb a túlságosan pártfogolt papság hozzászokva a hatalomhoz, nem tudott többé lemondani róla és felhasznált minden alkalmat, hogy fölébe emelkedjék az államoknak? Ez meg is történt. A népek szabadsága és joga rovására, állam és egyház egymást támogatva, emelte egykor azokat a korlátokat, melyek a legszűkebb mederbe szorították a népeknek nemcsak szellemi, hanem jogi és anyagi fejlődését is; de midőn birtokában voltak a teljes hatalomnak, nem tudtak rajta megosztozni, mindenik egyedül akarta azt bírni s elkezdődött a harc állam és egyház közt, amely küzdelem utóbb az államok javára dőlt el. Szóval az emberi gyarlóság engedte fejére nőni az isteninek nevezett hatalmakat s húzta az igát, melyet megérdemlett.

De ha az értelmileg fejletlen nagy tömeg meg is hajolt egy ideig önalkotta bálványai előtt, voltak egyesek, kik nem elégedtek meg az ál-fénnyel, hanem az igazság tiszta világa felé törekedtek s ha ez a törekvés nem sikerült mindenkinek, annak oka vagy a téves eszközökben, vagy a kedvezőtlen

viszonyokban keresendő. A *reformáló törekvés* szakadatlan láncolatként vonul át a keresztyénségnek átélt századain, már az apostoli korszakban megkezdődött a fennálló tekintély elleni küzdelem és meg sem szűnt soha.

Mellőzve a különböző időkben különböző nevek alatt felmerült felekezeteket, melyek vagy forradalmi vagy mérsékelt szabadelvű vagy valódi reformáló állást foglaltak el az egyházzal szemben, itt csak azok jöhetnek tekintetbe, melyek úttörői voltak a 16. századi reformációnak. És már ebbe a sorozatba tartoznak a *valdensek*, *Wickliffe* és követői; *Husz János*, *Prágai Hieronymus* és követőik: a *husziták*. Sőt magában az egyház kebelében is érezni kezdették a reformok szükségességét, s a *konstanzi zsinat* (1414.) meg is tett minden lehetőt, midőn a *D' Ailly* és *Gerson* indítványára kimondotta a zsinatnak teljes függetlenségét és azt a jogosultságát, hogy ítéletet mondhasson a pápára, de azért Huszt és Prágai Hieronymust nem volt képes megmenteni a máglyától. A konstanzi és bázeli zsinatok vívmányait a kedvező viszonyokat felhasználni tudó római politikának sikerült később megfosztani élétől, s a keresztyénség azzal a keserű tapasztalattal lett gazdagabb, hogy a közzsinatoktól hiába vár reformokat.

De annyi vértanú vére nem folyhatott hiába, annyi nemes törekvés nem enyészhetett el nyomtalanul; és így az az egyház, mely hűtlenül elpártolt a reá bízott evangéliumtól és világi, önző célokat hajhászott, épen e miatt megingatta tekintélyét és hiveire gyakorolt befolyását. A keresztyén világ ébredezni kezdett ezredéves aléltságából, már elviselhetetlennek találta a papi gyámság korlátait s a hajnalodó újkori szellem apostolainak tanait, még ha túloztak is, mohón szívta magába. Az emberiség fejlődési folyamata, mintha erős lökést kapott volna, mintha helyre akarta volna pótolni a századokig tartó lassúságot, gyorsabb menetű lett egyszerre. Oly tényezők merültek fel s kezdették meg működésöket, melyeknek lehetetlen volt roppant hatását kiszámítni. Ezek közé tartozott a *tudományok felélesztése* (15. század)[6] s terjesztése a *humanisták* által, akik nem nagyon lelkesültek ugyan sem Rómáért, sem Wittenbergért, sem Genfért s nem igen vágytak ki a katholikus egyház kötelékeiből, de egyikök sem védelmezte a római romlottságot. S hogy gyors szárnyakon terjedjen ez a szellemi mozgalom, feltaláltatott a *könyvnyomtatás* (1436 körül), mely megkönnyítette a feledékenységbe ment ókori szellemi kincsek elterjesztéséi s lehetővé tette, hogy ne csak a tudósok, hanem a nép is anyanyelvén közvetlenül megismerhesse az Evangelium igazságait s megítélhesse belőlök a

római gazdálkodást. És a *sajtó* és a mind nagyobb számban keletkezett *egyetemek* a világ piacára vitték a zárdák porlepte könyvtáraiban hevert tudományos kincseket s megvetették alapját az egyetemes emberi művelődésnek.

Kedveztek a reformáció megindulásának Európa *politikai viszonyai* is. A népvándorlás zűrzavarából lassanként kiváltak az egyes nemzetek s megalakultak azok az államok, melyek a legújabb időkig fennállottak több vagy kevesebb változással. Igaz, hogy mindenütt a nyers kezdetlegesség állapota uralkodott még, a *hűbéri viszony* még mindig gátolta a népek szabadabb forgalmát, az ököljog épségben volt még, az emberi jogokban csak a *nemesség* és *papság* részesült, a nép pedig majdnem rabszolga volt. De az emberi jogok köre tágulni kezdett már, a városok ipar és kereskedelem által magasabb fokára emelkedtek a jólétnek és műveltségnek. A *polgári rend* szerzett kiváltságaival szilárd állást foglalt el a nemesség ellenében és épen ezek a pontok voltak tűzhelyei i reformációnak.

Nem lehet számításon kívül hagyni a *művészet* felvirágzását, a fontos *felfedezéseket* (főleg Amerikáét), a nagyszerű *találmányokat* és sok más tényezőt, melyek habár nem voltak is vallásos természetűek, de, legalább közvetve, befolytak a reformáció megérlelésére. Azonban a *reformáció mozgalmainak fő oka* kétségen kívül „az akkori egyházi állapottól megzavart lelkiismeretnek vígasz és megnyugvás utáni vágyában" állott. Ez hangzott mindenütt és pedig elég gyakran, mindazok részéről, kik az egyháznak főben és tagjaiban való reformálását sürgették, akár foglalkoztak dogmával, akár nem, akár odahagyták a római egyházat, akár benne maradtak. Ugyanis a római egyház, mely talán szükséges, talán jó iskola volt arra, hogy anyagi irányú vallásos világnézetétől Jézusnak az evangeliumához vezesse a pogány világot, maga is anyagi irányú útra tévedt a pogány elemekkel való érintkezés következtében s nem volt képes kielégitni az igazi, benső vallásos kedélyek eszményi vágyait. Világos volt, hogy az eddig megtett út nem vezet az Istennek Jézustól hirdetett országához; vissza kellett tehát térni, de az volt a nagy kérdés, hogy meddig? Leghelyesebb lett volna egészen Jézusig visszatérni, de ez merész ugrás lett volna, már pedig a természet nem tűri meg a nagy ugrásokat; a történelmi fejlődéssel, ha hibás volt is, nem lehetett tanácsos egészen szakítni. Visszatértek tehát *Augustinusig* és *Pál apostolig*.[7] Közvetlenül a scholastika korszaka után még nem is lehetett megérteni Jézust a maga valóságában. De azért becsületére

válik az emberiség józan eszének, hogy a római egyháznak sem dogma-rendszere, sem hierarchiája, sem középkori scholastikája nem volt képes teljesen megrontani.

Ezen rövid visszapillantás után el lehet mondani, hogy idő és hely, személyek, vallásos és politikai állapotok bámulatosan összepontosúltak, hogy elősegítsék a reformáció nagy munkáját, helyes irányt adjanak s általános elismerést szerezzenek neki. Az egyház vétkeit már csak a teljesen vakok és azok nem látták, kik nem akarták látni; reformokért sóvárgott a vallás tekintetében ki nem elégített kebel; a tudomány minden eszközével rendelkezésére állott a reformációnak: a sz. Péter székén a vallás ügyével nem sokat törődő *X. Leo* ült; a búcsú-levelek árulásával oly emberek (Tetzel, Samson stb.) voltak megbízva, kik épen alkalmasak voltak arra, hogy rossz hírbe hozzák ezt az intézkedést; a németországi reformációt egy olyan tekintélyes, kegyes és lelkiismeretes fejedelem vette pártfogásába, mint *Bölcs Frigyes*; a hatalmas *V. Károly* császár elég akadályt gördített ugyan a reformáció útjába, de még neki sem sikerült oly irányt adni a politikának, hogy a reformáció elnyomására fordíthatta volna minden erejét.

Igy alakultak a viszonyok, midőn fellépett *Luther*. Szavai fogékony keblekre találtak, mert azoknak a gondolatoknak adott kifejezést, melyek már jó idő óta foglalkoztatták a keresztyén világot. A sikert nemcsak az a körülmény biztosította, hogy a kor meg volt érve a reformokra, hanem Luthernek az egyénisége is, kinek szellemében, kedélyében, jellemében és erős akaratában megvoltak mindazok a kellékek, melyek nélkülözhetetlenek egy reformátorban. Luthert saját élete, észlelt tapasztalatai tették reformátorrá; a reformáció előbb saját lelkében ment véghez, érezte annak üdvös, megnyugtató hatását s midőn a világ közvagyonává törekedett tenni e nehéz küzdelmek árán szerzett kincset, csak nemes lelkének szent sugalatát követte.[8]

1. Izrael népének azt a jelszavát, hogy aki nem izraelita, annak nincs joga létezni, a római katholikus egyház igy formulázta: *Extra ecclesiam non est salus*.

2. A *lauretumi litaniában* Mária következő címeken szólíttatik meg: „Bölcseségnek székhelye, üdvünknek oka, szent edény, tiszteletreméltó edény, különös áhítatosság edénye, szellemi rózsa, Dávid tornya, elefántcsont torony, arany ház, szövetség bárkája, ég kapuja, hajnali csillag, betegek gyógyszere, bánkódók vigasztalója, keresztyének segítője, angyalok királynéja stb". Közli *Thiele*: Christl. Kirchengeschichte (3. kiadás, Stuttgart, 1875.), 190. l.

3. *Lecky*: A fölvilágosodás keletkezésének és befolyásának történelme Európában (Pest, 1872.) I. k. 172—73. l.

4. L. I. köt. 459. l. 1. j. — *Henrici de Hassia* Secreta sacerdotum (Lipsiae, 1498.) e tárgyban így nyilatkozik: „... dicunt esse reliquias alicujus sancti, et forte est os alicujus asini vel damnati." *Thiele*: i. m. 191. l.

5. *Rörick*: Geschichte der Reformation in Elsass; *Hagenbachnál* (I. köt. 17. l. 38. j.) i. m. III. k. 29. l.

6. L. I. k. 511. stb. l.

7. Helyesen jegyzi meg *Renan* (Saint Paul, 327—28. l.): „Idő és sok tapasztalás kell addig, míg odáig jut az ember, hogy belátja, hogy egy dogma sem érdemli meg, hogy szembeszálljunk érte s vétsünk a szeretet ellen." — Emez idő eljövetele még ma is csak a kegyes óhajtások közé tartozik.

8. Az egészre nézve l. *Gieseler* (I. k. 18. l. 32. j.) i. m. III. k. 1. r. 1-10. l. — *Hagenbach* (I. k. 18. l. 40. j.) i. m. III. k. 1—16. l. — *Baur* (I. k. 19. l. 45. j.) i. m. IV. k. 1—7. l. — *Rothe* (I. k. 19. l. 46. j.) i. m. II. k. 326-28. l. — *Nippold* (I. k. 19. l. 47. j.) i. m. I. k. 1—25. l. stb.

A REFORMÁCIÓ UTÁNI KORSZAK

VAGY A PROTESTANTISMUS FEJLŐDÉSE ÉS AZ ÁLLAMOK FÜGGETLEN URALMA.

ELSŐ IDŐSZAK

A REFORMÁCIÓ KEZDETÉTŐL A WESTFÁLIAI BÉKÉIG 1517-1648-IG.

ELSŐ SZAKASZ.

A NÉMETORSZÁGI REFORMÁCIÓ A NÜRNBERGI BÉKÉIG (1532).

2. Luther ifjúsága és a wittenbergi reformáció kezdete.

Az a férfi, ki nyíltan megindította Németországon a reformáció mozgalmait, jó ideig szilárd kezekkel vezette azt s letette annak ingatlan alapját, az a férfi, Luther Márton, mint alsóbb rendű szülők gyermeke, önerején, nehéz küzdelem után emelkedett arra a magaslatra, honnan sikerrel megtámadhatta a hatalmas és fényes pápaságot. *Luther Márton* 1483. (mások szerint 1484.) nov. 10. született Eislebenben. Atyja, Luther János bányász (előbb szegény földmíves) volt s mint ilyen, kevés vagyont szerzett. Ennek, ismert becsületességének és okosságának köszönhette, hogy midőn Mansfeldbe költözött, helyet nyert a városi tanácsban is. Anyja, Lindemann Margit, gyermekeinek élő, derék nő volt. Mártont (többi testvéreivel együtt, 1 fiú, 4 leány, 2 fiú mh.) becsületes, kegyes, de nagyon szigorú nevelésben részesítették szülői. Miután egy haragos mester vezetése alatt befejezte a mansfeldi iskola tanfolyamát, tovább képeztetése végett előbb *Magdeburgba* (1497. a Ferenc-rend iskolájába), azután *Eisenachba* (1499.) vitetett. Mindkét városban az ajtók előtt való énekléssel szerezte meg élelmét, az utóbbi helyen azonban megjavúlt a helyzete, midőn a kegyes Cottáné (ki nagyon megszerette Mártonnak szép mély hangját), befogadta házához. Majd az *erfurti egyetemre* ment (1501.), hogy készüljön a jogi pályára, melynek bevezetéséül bölcsészettel és theologiával is foglalkozott az akkori szokás szerint. Így jutott el életének fordúló pontjához; ugyanis Luther nem hajlamból, hanem atyja kívánatára lépett a jogi pályára, mely iránt erős ellenszenvet érzett; most az egyetem könyvtárában talált teljes sz. írásnak tanúlmányozása s egy súlyos betegség (1503.), mely meggyőzte minden világi dolognak a hiábavalóságáról és múlandóságáról, úgy látszik, kemény harcot támasztott lelkében a fiúi engedelmesség és a papi pálya iránt érzett erős vonzalma közt.[1] Végre választott és lelke sugalatát követve, az *Augustinus-remeték rendjébe lépett* (1505. júl. 7.; l. I. k. 144. c). Később megbánta

ezt a tettét s levélben bocsánatot kért atyjától.[2] Az újonc Márton testvérnek a zárdában terhes kötelességei voltak, minden alsóbb rendű teendőt neki kellett végezni, melyek közt bizonyára az volt legterhesebb, hogy koldús-táskával kellett végigjárni a város utcáit, de ő készséggel, meggyőződésből vetette alá magát a szerzetesi fogadalmaknak s kötelességeknek s hogy eleget tehessen az önmegtartóztatásnak is, túlságosan sanyargatta testét. Ezen szigorú életrend mellett sem hanyagolta el szellemét, szorgalmasan tanúlmányozta az egyházi atyáknak, különösen Augustinusnak, rendje alapítójának és néhány mystikusnak, főleg *Taulernek* a műveit; de tanulmányainak a sz. írás maradt a fő tárgya, melynek ezen zárda könyvtárában is megvolt egy egész példánya. Ezen nagy erőfeszítés következtében nehéz betegségbe esett, lázas képzelő tehetsége a pokol kínjainak eleven rajzaival gyötörte a beteget. A szegény ifjú kénytelen volt belátni, hogy nagyon, igen nagyon csalódott, mert a szerzetes élet nem adta vissza keble nyugalmát, „az ördög épenúgy űzte ott játékát, mint a külvilágban." Ezen testi és lelki gyötrelmei közt látogatta meg a rend tartományi főnöke, *Staupitz János*, ki gyöngéd biztató szavakkal igyekezett erősítni a beteg roskadozó lelkét. Ily iszonyú gyötrelmek közt nem sokat érhetett a biztatás s ha még sem sodorta el a kétségbeesés árja, azt kifogyhatatlan lelkierejének köszönhette egyedül. Állítólag, midőn egy öreg szerzetes az apostoli hitvallásnak erre a tételére figyelmeztette a feldúlt kedélyű Luthert: „Hiszem a bűnök bocsánatát," oszolni kezdettek kétségei, úgy tetszett, mintha megvilágosodott volna agya s belátta, hogy mindenkire vonatkozik ez a tétel s mindazok részesülnek bűnbocsánatban, akik hisznek benne.

Staupitz, látogatása alkalmával, megismerte a Luther tehetségét, felmentette az alsóbbrendű zárdai kötelességek alól, buzdította tanulmányai folytatására, hasznos utasításokat adott a szentírás megértésére s arról is gondoskodott, hogy alkalmas tért nyerjen tehetsége kifejtésére. Ettőlfogva gyorsan emelkedett Luther, *áldozárrá* szenteltetett (1507.), azután a *Bölcs Frigyestől* (1502.) alapított *wittenbergi egyetemnek* a bölcsészeti tanszékére hívatott meg, melyet csak nagy rábeszélés után foglalt el (1508.). Ez az új munkakör csillapítólag hatott kedélyére; megtanulta a sz. írás eredeti nyelveit, vitatkozásokba bocsátkozott, sőt hosszas vonakodás után egyházi beszédek tartására is vállalkozott.

A Luther lelkében fogamzott nagyszerű eszme megérlelésére tetemes

befolyást gyakorolt az a *római útja* 1510., melyre a rend megbízásából vállalkozott. Kegyelettel, szép reményekkel közeledett a keresztyén világ székvárosához, de midőn ott vallástalanságnál, erkölcstelenségnél és romlottságnál nem talált egyebet, megdöbbent és lehangolva tért haza. Majd a Staupitz unszolására (1512.) a *hittudományok túdorává* (Doctor biblicus) avattatott fel s ezeknek a tudományoknak is megkezdte a tanítását. Most már esküjénél fogva is kötelességének tartotta a keresztyén vallás igazságainak szabadabb vizsgálását és hirdetését; Augustinus tanának a vezetése mellett mind mélyebben merült a szentírás tanulmányozásába; így szilárdult meg benne az a meggyőződés, hogy a *hitnek egyedüli szabályozója a szentírás* és így találta meg és alkotta meg azt az alaptételt, mely kiindulási pontúl szolgált gondolatai kifejtésénél, hogy *az ember Isten előtt egyedül a Jézus engesztelő halálában vetett hite által lesz megigazulttá*. Ezeknek a tanulmányainak eredményét nemcsak az egyetemi, hanem a templomi szószék közönségével is megismertette; a szentek helyett Krisztusról, az érdemszerző cselekedetek helyett az isteni kegyelemről értekezett és prédikált.

A római útéhoz hasonló benyomást gyakorolt Lutherre az az *egyház-látogatási út*, melyet, mint a rendnek generalis vikáriusa (1516.) tett *Thüringiában*. Ezzel az alkalommal a szerzetesek és zárdák mély sülyedésével ismerkedett meg.

Eközben Luther nagy tevékenységet fejtett ki. A vikariusi hivatal mellett szorgalmasan prédikált a városi templomban (erre az állomásra 1515. hívatott meg), az egyetemen előkészítette a scholastika-ellenes irány diadalát,[3] megkezdette népszerű és tudományos iratainak közrebocsátását[4] és midőn ekként folyvást szilárdabb és határozottabb állást foglalt el vallásos és erkölcsi nézeteiben s felvilágosító, építő és tisztító befolyást gyakorolt mind az egyetemre, mind a hatáskörébe tartozó népre és abban a meggyőződésben élt, hogy tehetsége szerint a legjobb szolgálatot teszi egyházának, még csak nem is sejtette, hogy ellentétes irányban halad a római egyház alapelveivel. De már közeledett az az idő, mikor tisztán állott előtte ez a helyzet is.

A pompakedvelő *X. Leo pápa*, hogy segítsen pénzzavarán, a sz. Péter temploma felépítése címén általános *búcsút* hirdetett; aztán a jövedelem biztosítása végett kerületenként bizományba adta a búcsú-árúlás jogát. Németország egyik bizományosa *Albert* mainzi érsek és választó-fejedelem s egyszersmind magdeburgi érsek volt, ki saját területén fele nyereségre vállalta

el a bizományt (hogy összeszerezhesse érseki palliumának díját, a harmincezer arany forintot). Ő viszont alsóbbrendű bizományosokkal szerződött és már egy ilyen tulajdonképen való búcsú-árús volt *Tetzel János*, domokos-rendi perjel, ki számos tagból álló kísérettel utazott városról-városra és példátlan vásári arcátlansággal és tolakodással kínálgatta árúját. Így jutott el *Jütterbockba*, Wittenberg közelébe, hova özönnel tódultak a vásárlók. Luther, mint gyóntató atya, már korábban is tapasztalta ezen nyomorult üzlet veszélyes következményeit, most, midőn az erkölcsrontó had a szomszédban ütött tábort, eljöttnek látta az időt, hogy nyílt támadást intézzen ellene s leveleket írt ebben a tárgyban a szomszédos püspökökhöz és az egyházi szószékből is igen élesen fejtegette ezt a kérdést;[5] de nem nagy sikerét látta buzgóságának. Ez a tapasztalat azonban nem csüggesztette el, más eszközzel tett kísérletet, midőn *1517. október 31. kilencvenöt tételt szegezett ki* a wittenbergi vártemplom kapujára, melyek a búcsú erejére és módjára vonatkoztak s minden érdeklődőt felszólított nyilvános megvitatásukra.[6] A vitatkozás vitatkozó hiányában elmaradt ugyan, de a jelszó ki volt adva az egyházi pártharc megkezdésére. Luther még ingadozó állást foglalt el ezeknél a tételeknél s következetlenségbe esett; mert magát a búcsút védelme alá vette s csak a vele való visszaélést támadta meg. (Kimondta, hogy a valódi vezeklés nem gépies cselekvényekből vagy fizetésből áll, hanem az érzelem megjavulásában nyilvánul s *„a keresztyénnek vezeklés az egész élete"* (1. tét.), hogy az egyház csak az egyházi büntetések elengedését gyakorolhatja jogosan, de a *bűnt egyedül Isten bocsáthatja meg* (és nem a pap is. 6. tét.). Luther ekkor nem hitte még, hogy a pápának tudomása van erről a lelketlen üzletről; ezért mondta az 50. tételben: „Fel kell a keresztyéneket világosítani róla, hogy ha ismerné a pápa a búcsú-hirdetők zsarolásait, inkább akarná, hogy porrá égjen a Péter temploma, mintsem juhainak bőrén és csontján épüljön fel." Ezek a tételek, valamint *„Beszéd a búcsúról és kegyelemről"* című felvilágosító irata is, hihetetlen gyorsasággal terjedtek el majdnem egész Európában. A Luther fellépése köztetszéssel találkozott, de aggodalmak is merültek fel azok részéről, kik a közelgő zivatar első villámait sejtették ezekben a tételekben. A szerzetesek és a hierarchia más párthívei megkezdték a kíméletlen támadást, melyet Luther hasonló módon utasított vissza; ha az üzletét féltő Tetzel Jütterbockban nyilvánosan megégette a Luther tételeit és *Wimpina Konrád* (Odera-Frankfurtban) tanártól fogalmazott ellentéteket bocsátott közre a maga védelmére, ezeket viszont a wittenbergi

tanúlók égették meg. Tetzel mellett pártállást foglalt a Domokos-rend is, mert úgy vélekedett, hogy az egész rend meg van benne sértve; *Prierio Sylvester*, római domokos-rendi perjel és pápai udvarmester (magister sacri palatii) tehát egy heves, de ügyetlen védírattal lépett fel,[7] mellyel többet ártott a búcsú ügyének, mintha hallgatott volna s amelyet alaposan tönkre tett Luther. Leghevesebb vitája volt Luthernek *Eck János*, ingolstadti hittúdorral és procancellárral, ki tehetséges, de nagyralátó s elveit önérdekből könnyen feláldozó férfi volt. Eck, ki dicsvágyból az új irány hive volt korábban, most ugyancsak dicsvágyból *„Obelisci"* című iratával támadta meg Luthert s a cseh eretnekekhez hasonlította őt. Luther erre az iratra *„Asterisci"* című művével felelt.

X. Leo kezdetben csekély fontosságú szerzetesi civódásnak tekintette az egész dolgot s nem sokat figyelt *Hoogstraten Jakabra*, a reuchlini vitában vereséget szenvedett kölni hitnyomozóra (l. I. k. 516. l.), ki a Luther megégetését indítványozta, de midőn a Domokos-rend panaszt emelt Rómában ebben az ügyben, meghagyta az Augustinus-remeték egyik főnökének, hogy igyekezzék csirájában elfojtani a Luther újításait (1518. febr.).

Lutherre nem igen lehetett buzdító hatással, hogy a főpapok vagy mélyen hallgattak, vagy nem helyeselték fellépését, holott mindazt, amit tett, tiszta meggyőződése szerint a vallás és erkölcs érdekében tette, de azért nem csüggedt el, sőt teljesen bízva ügye igazságában, tételeit s azoknak védelmét egy alázatos hangon írt levél kíséretében megküldötte a brandenburgi püspöknek és a pápának.[8] Midőn közrebocsátotta ezt a művét, nyíltan kijelentette, hogy nem törődik a pápa tetszésével vagy nem tetszésével, mert a pápa is csak olyan ember, mint más, alá van vetve tévedésnek s bűnt is követtek el közülök akárhányan. Ő csak az egyház szomorú sorsán aggódik, melyben nem az evangeliumot prédikálják s mely a Krisztus szabad egyházából a legnyomorultabb szolgaság egyházává fajúlt el.

Most már Rómában is komolyabb figyelembe vették a wittenbergi eseményeket; törvényszék ült össze, mely meghagyta Luthernek (1518. aug. 7.), hogy igazolása végett hatvan nap alatt jelenjen meg Rómában. Azonban a *Bölcs Frigyes*, szász választófejedelem közvetítésére, ki nem örömest engedte, hogy a wittenbergi egyetem megfosztassék éltető szellemétől, a pápa *Augsburgban* időző követére, Cajetanus bíbornokra bízta a reformátor kihallgatását. Luther a császár és Augsburg város védlevelével biztosítva jelent meg (1518. okt. 13—

15.) a bíbornok előtt, ki a reformátort Aquinoi Tamás és a Decretalék tételeivel igyekezett kiforgatni állásából; de midőn a szentírásra hivatkozott Luther ezekkel az erősségekkel szemben, a gőgös bíbornok „ingerülten utasította el a mélytekintetű és csodálatos ábrándokkal telt fejű vadállatot”[1] s meghagyta, hogy, ha meg nem változtatja véleményét, többé ne merészeljen megjelenni előtte. Erre Luther, hívei segítségével (okt. 20.), éjnek idején titkon elhagyta Augsburgot, miután a rosszul értesített pápától a jobban értesítendő pápához intézett, szabályszerű *feljebbezést* tett le.[9] Cajetanus, kinek kezében volt az eretnek elfogatását rendelő breve, megboszankodva a dolognak ezen a váratlan fordulatán, Bölcs Frigyeshez fordult s igyekezett őt rábeszélni, hogy vagy vitesse Luthert Rómába, vagy száműzze országából. A fejedelem pillanatig habozott, de midőn az egyetem Luther mellett szólt, kijelentette, hogy Luther ellen semmi eretnekség sem bizonyíttatott be s így nincsen ok a pápai követ kívánatának teljesítésére, így állottak a dolgok, midőn a pápa azzal a tapintatlan lépésével, hogy egy bullában megerősítette a búcsú eddigi elméletét,[10] olajat öntött a tűzre és mintegy arra kényszerítette Luthert, hogy megváltoztassa korábbi feljebbezését és a *pápától egyenesen közzsinathoz feljebbezzen* (1518. nov. 28.)

Róma a bíbornok makacsságának tulajdonította a vizsgálatnak kedvezőtlen eredményét s újabb alkudozásokba bocsátkozott a Luther ügyében. Bölcs Frigyes Lutherrel egyezőleg egy Németországon alakítandó, részrehajlatlan törvényszék elé kívánta vitetni a dolog eldöntését. A pápa, politikai előnyök reményében, engedett a fejedelem kívánságának s *Miltitz Károly*, szász nemest és pápai kamarást, mint pápai követet küldötte a dolgok kiegyenlítése végett Szászországba. Ezzel az alkalommal a szentelt arany rózsát is megküldötte a fejedelemnek, hogy a római király bekövetkező választásánál megnyerje őt a pápai érdekeknek.[11] Miltitznek az úton elég alkalma nyílt meggyőződni róla, hogy a Luther ügyében nem sokra fog menni erőszakkal, mivel már tekintélyes volt a reformátor pártja; épen azért legelőbb is szigorúan rendreutasította Tetzelt, azután tisztelettel meghívta Luthert *Altenburgba* (1519. jan.). A szelíd, jóindulatú hang visszhangra talált; Luther ugyan nem vonta vissza állításait, de megígérte, hogy ha elhallgatnak ellenei, hallgatni fog ő is; elismerte, hogy tévedhetett némely dologban s hogyha a pápa egy német püspökre bízza ügye megvizsgálását s ez felvilágosítja tévedéseiről, kész lesz visszavonni téves állításait; azt is megígérte, hogy egy

iratban a római egyház iránti engedelmességre fog inteni mindenkit s bevallva heveskedését, ki fogja jelenteni a pápának, hogy sohasem volt szándékában megtámadni a római egyházat.

Miltitz azt hitte, hogy már teljesen rendbe hozta az ügyet s el fog aludni a viszály, de csalódott. A Luther ellenei nem hallgattak el s így megújult a vitatkozás. A már említett Eck János, Luthernek egyik buzgó párthívével, *Karlstadti Bodenstein* Andrással akart nyilvános vitában megmérkőzni s úgy intézte a kihívást, hogy Luther is kénytelen legyen részt venni a vitában. Igy jött létre a *lipcsei vitatkozás* (1519. jún. 27. — júl. 16.), mely a Pleissenburgban folyt le nagyszámú hallgatóság előtt (wittenbergi, kölni, löweni és lipcsei tanárok stb.). Eck Karlstadttal a *kegyelemről* és *szabadakaratról* vitatkozott s míg ez az augustinismus mellett harcolt, addig Eck sok ügyességgel, merészséggel és tudományos készlettel védelmezte a római pelagianismust. Azután a *pápa primatusa* került tárgyalás alá; Eck a történelem bizonyítékai ellenére vakmerően azt állította, hogy a római egyház már Sylvester előtt felette állott minden egyháznak s a pápa mindenkor el volt ismerve a Péter apostol törvényes utódjának és a Krisztus helytartójának (az ál-izidor-féle decretale-gyűjteményt még ekkor szinte mindenki hitelesnek tartotta). Luther ellenben a sz. írásra és történelemre támaszkodva, azt igyekezett bebizonyítni, hogy a pápa nem isteni jognál fogva feje az egyháznak s midőn huszita eretnekséggel vádoltatott az Eck részéről, nyíltan kijelentette, hogy a közzsinatok is csalódhatnak (pl. a konstanzi) és Husznak nem minden tana eretnekség.[13] A lipcsei vitán látszólag Eck, az ügyes vitázó aratott diadalt, de ez nem volt döntő, a vita tovább folyt irodalmi téren s a közvélemény csakhamar a wittenbergieknek adott igazat, akiket már ekkor lutheránus eretnekeknek nevezett Eck.

1. Több életirója szerint Elek nevű benső barátjának hirtelen halála okozta volna kedélyének meghasonlását és szerzetbe lépését, mások (pl. Rückert) a Luther körül alakúlt mondák egyikének tartják ezt az állítást.

2. *Luthers Briefe*, Sendschreiben u. Bedenken, herausg. von de Wette (Berlin, 1825-28., 5 köt.; Supplement von *Burkhardt* Leipzig, 1866.) 2. k. 348. sz. Ebben a levélben a Luther szerzetbe lépését a Sátán csábításának tulajdonítja, ki papi gőggel vakította meg őt.

3. *De Wette*: i. m. I. 57.

4. A tízparancsolat, úri ima, római levél, zsoltárok magyarázata (ez az utóbbi volt az első német nyelven megjelent műve 1517.) stb.; a szabad akaratról, szeretetről, bűnbánatról stb. tartott vitairatai; a búcsúról és kegyelemről tartott beszéde; mindezek közt kiváló helyet foglalt

el a „*Theologia Teutsch*" című mű kiadása (l. I. k. 507. l.). V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 14—19. l. Baur: i. m. IV. k. 28-30. l.

5. *Sermon von Ablass u. Gnade — Luther wieder Hans Wurst*, 1541. (Walch kiad XVII. 1703. l.). — *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 22—24. l.

6. Ezen tételek közül közli a főbbeket *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 24—27. l. — *Walch* kiad. XVII. k. 255. és köv. l. stb.

7. Dialogus in praesumptuosas M. Lutheri conclusiones *de potestate Papae* (*Löscher*: Vollständige Reformations-Acta u. Documenta [1517—19. évről] 3 köt. Leipzig, 1720—29.; II. köt. 12. és köv. l.), melyben az egyetemes egyházat a római egyházzal, ezt a pápával azonosnak tekinti s azt állítja a pápa hatalmáról, hogy kiterjed a purgatoriumra is. *Luther* erre „Responsio ad Sylv. Prieriatis dialogum" című művében válaszolt.

8. Resolutiones disputationum *de virtute indulgentiarum*. (*Löschernél*, i. m. II. k. 138. l.)

9. Luther's Werke, *Walch* kiad. XV. k. 638. s köv. l.

10. „Cum postquam" bulla (1518. nov. 9.); l. Walch, i. m. XV. k. 756. s köv. l. — V. ö. Gieseler: i. m. III. k. 1. r. 39—40. l.

11. I. Miksa császárnak 1519. jan. 12. bekövetkezett halála után az új választásig Bölcs Frigyes volt a birodalmi helytartó és nagy mértékben tőle függött, hogy ki legyen a római császár.

12. Az altenburgi tárgyalásról l. a *Luther leveleit* Sylvius Jánoshoz és a választó-fejedelemhez (*De Wette*; i. m. I. 208. 209. 216.). — V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 46-48. l.

13. Erről a vitáról számos *egykorú levél* maradt fenn Luthertől, Ecktől, Melanchthontól, Karlstadttól s másoktól; az összes okmányokat közli *Löscher*: i. m. III. k. 203. s köv. l. — *Seidemann*: Die leipziger Disputation i. J. 1519. aus bisher unbenutzten Quellen (Dresden, 1843.).

3. Melanchthon Filep.

A lipcsei vitatkozásnál jelen volt még egy ifjú, ki — úgyszólva — csak hátmögött vett részt a küzdelemben, midőn leleplezte az Eck cseleit s írott bizonyítékokat csempészett a gyakran zavarba jutott Karlstadt kezébe. Ez az ifjú, ki gazdag ismereteivel lényeges befolyást gyakorolt a németországi reformáció fejlődésére, *Melanchthon Filep* volt, *Schwarzerd György* fegyverkovácsnak a fia. 1497 febr. 16. született *Brettenben* (Rajnai-Pfalz). Első tanúlmányait Pforzheimban kezdette meg (1508.), Heidelbergben folytatta és Tübingában fejezte be. Ezen az utóbbi helyen az ókori irodalom mellett áttanulmányozta a többi szakok tudományait is s miután elnyerte a mester (= magister) fokozatot, előadásokat tartott az Aristoteles bölcsészetéből és az

ókori irodalomból (1514-től). Midőn rokonának, *Reuchlinnak* a befolyására meghívta a szász választófejedelem *Wittenbergbe* a görög nyelv és irodalom tanszékére (1518.), új állomását már mint hírneves tudós foglalta el (már 1513. kiadott egy alaposan írt görög nyelvtant). Tudományának híre bejárta egész Európát s előadásainak hallgatására minden országból özönlött az ifjúság. Magasfokú műveltsége, tudományossága és világos előadása a *„Praeceptor Germaniae"* megtisztelő nevet vívta ki neki, mellyel senki sem dicsekedhetett korában. És ez a cím nem volt üres szó, mint abban az időben oly sok más, mert nemcsak a felnőttekkel tudta megkedveltetni az ókori szellem kincseit, hanem egy-egy fénysugarukkal megvilágította a gyermekek elméjét is.

Melanchthon „irodalmi foglalkozások s a bölcsészet szent csendjében szerette volna életét eltölteni", mert nem kedvelte a zajt, nem sokat törődött a könnyen hivő és változékony tömeg tetszésével vagy nem tetszésével; ő az elmélet, a rendszer embere volt, szerény és félénk természetű; inkább vezettetni, mint vezetni óhajtó; a theologiához nem nagy hajlamot érzett s egyáltalában nem vágyott a vallási reformátor szerepére, de nem lehetett kitérnie végzete elől. Aki a Luther körébe jutott, az nem maradhatott párton kívül. Igy történt, hogy a Luther rendkívüli szellemének, kit a rajongásnak egy nemével csodált, kit „Izrael világosságának, a mindenségben legistenibb embernek" tartott, meghódolt Melanchthon is.

Luther csakhamar átlátta, hogy Melanchthon alapos görög és héber nyelvismeretével igen fontos szolgálatot tehet a reformáció nagy művének s nem nyugodott addig, míg el nem érte azt a célját, hogy Melanchthon, minden vonakodása ellenére, a sz. írás és hittan előadásával bízassék meg. És valóban ez a terv egyik bizonyítéka a Luther éles eszének, mert a reformációnak nagy szüksége volt Melanchthonra. Melanchthonra nagyszerű, szép, de nem nagyon hálás szerep várt: Luthernek merészen szerte csapongó eszméit neki kellett mederbe szorítni, érthetővé, népszerűvé tenni; az ő feladata volt, hogy mérsékelje a vezér hevét, hogy közbenjárója, sima diplomatája legyen a reformációnak. Ha Luther, mint a dolgok intézője, előljárt: Melanchthon rendszerbe öntötte az új hitcikkeket; ha a Luther hivatása az alapítás volt: Melanchthonnak a tanítás jutott; ha Luther hatalmas szavával vihart támasztott a kedélyekben: annak lecsillapítása, a hirdetett eszméknek meggyökereztetése a Melanchthon teendői közé tartozott. S hogy ez a nehéz feladat sikerült Melanchthonnak, azt áldott, nemes természetén kívül főleg az ókori klassikus

írók tanulmányozásának köszönheti. Tőlök leste el a meggyőzésnek azt a titkát, mely az emberi szellemhez való alkalmazkodásban, a világosságra és érthetőségre való törekvésben áll. E tekintetben Melanchthonnak legkiválóbb hittani remeke az Augsburgi hitvallás, mely módszerére nézve versenyez az ókori remekekkel s mely oly ellenállhatatlanul hatott még azokra is, kik nem értettek vele egyet, hogy hiába akartak befolyása alól szabadulni, akarva nem akarva kénytelenek voltak neki meghódolni.

Igy egészítette ki egymást, a németországi reformáció áldására, a mind vérmérséklet, mind jellem, mind szellem tekintetében egyaránt ellentétes két férfi: a szerény, szelíd, nagylelkű, engedékeny Melanchthon s a merész, heves, lánglelkű, hajthatatlan Luther. Melanchthon egy bizonyos pontig mindig megalkudott a körülményekkel, mert attól tartott, hogy a szenvedélyek elkeseredett harca nemcsak a protestantismust veszélyeztetheti, hanem még a keresztyénséget is; ellenben Luther a lángelme vakmerőségével tört a cél felé s merevségével, hevességével és kíméletlenségével nem egyszer súlyosbította a helyzetet. Ezen ellenkező természet miatt a két reformátor közt többször hidegség szakította meg a benső baráti viszonyt, Luthernek olykor-olykor sértő magaviselete sok keserűséget okozott Melanchthonnak; de ezek a súrlódások nem tartottak soká, a közügy szentségének meggondolása és annak elismerése, hogy nélkülözhetetlenek egymásra nézve, mindannyiszor helyreállította a megzavart békét.[1]

1. A Melanchthon életét megírta barátja, *Camerarius*: De Ph. Melanchthonis ortu, totius vitae curriculo et morte etc. (Lipsiae, 1566.); megírták még: *Matthes*: Ph. Mel. sein Leben u. Wirken (Altenburg, 2. kiadás, 1846.); *Schmidt*: Mel. Leben u. ausgewählte Schriften (Elberfeld, 1861.); *Tollin*: Mel. u. Servet (Berlin, 1876.); *Nisard*: Tanúlmányok a renaissance és reformáció korából (ford. Vajda J., Bpest, 1875.) 305—472. l. s mások. — *Műveinek* legújabb és legteljesebb kiadása a *Bretschneidertől* és *Bindseiltól* kiadott *„Corpus reformatorum"*-ban (28 köt., Braunschweig u. Halle, 1834—60.) található fel.

4. Luthert tevékenységének, küzdelmének délpontján átokkal sújtja Róma s kényszeríti vele a római egyháztól való nyílt elszakadásra; a császár a wormsi birodalmi gyűlés elé idézi s mivel vonakodik megtagadni elveit, a wormsi edictumban száműzetésre ítéli; a kétszeresen elítéltnek Wartburg nyújt menedékhelyet.

A lipcsei vitának Lutherre nézve igen fontos következményei voltak; ezzel az alkalommal több árnyoldalára figyelmessé tétetett a római rendszernek s ez újabb vizsgálatokra serkentette. A *Husz irataiból* meggyőződött, hogy ő is a szentírás alapjáról intézte támadását és sok pontra nézve azonosak véleményeik. A *Decretalékból* megtanúlta, hogy a pápai hatalom nem evangéliumi talajban vert gyökeret, hogy annak birtokosa nem a Krisztus helytartója, hanem maga az Antikrisztus. Ezen tanúlmányai közben tisztába jött vele, hogy az ő elvei a római rendszer keretében nem fejthetők ki, hogy római alapon meddő marad minden egyházi reform kísérlet, s hogy *előbb-utóbb szakítani kell Rómával*. Melanchthon is mindjobban belémelegedett a theologiai tanulmányokba, s már ekkor megállapodtak abban a *protestáns elvben*, hogy csak azok a hitcikkek és vallásos intézmények kötelezik a keresztyént, melyeknek a szentírásból ki lehet mutatni az alapjait. Ebben az irányban igyekezett Luther több jeles iratával előkészítni a közvéleményt. Ezek közé tartozik az *úrvacsora fejtegetése*,[1] melyben első ízben követelte, hogy két szín alatt kell a népnek is kiosztani az elemeket. Szózatot intézett *„A német nemzet keresztyén nemességéhez a keresztyénség állapotának javításáról,"*[2] mely művében a nagyközönség előtt határozottan kifejtette eszméit. Előadta, hogy *Róma* minden javítás ellen *három fallal védelmezi a maga rendszerét*. Ha világi hatalom fenyegette, azzal az állítással védte magát, hogy a pápa felette áll minden világi hatalomnak. Ha a bibliára hivatkoztak ellenében, azt válaszolta, hogy azt egyedül a pápa magyarázhatja jogosan. Ha közzsinattal akarták rendreutasítani, azzal állott elő, hogy jogosan csak ő hívhat össze zsinatot. De ezek a védő falak nem ledönthetetlenek, az elsőt ledönti az *egyetemes papság eszméje*, a másodikat a *hit és lelkiismereti szabadság*; e kettő után magától is összeomlik a harmadik fal. Ezzel kapcsolatban Luther kifejtette a *reformáció egyes részleteit*, nevezetesen, hogy korlátoltassék a pápai udvar fényűzése (elég

volna 12 bíbornok), a német nemzet biztosíttassék a római kapzsiság ellen (a reservaták és annaták törűltessenek el), németekkel töltessenek be a német egyházi hivatalok, a püspökök a pápának ne tegyenek le feltétlen engedelmességi esküt, szűnjék meg a pápa világi hatalma, korlátoltassanak a kolduló szerzetesek, a zárdák adassanak vissza eredeti rendeltetésüknek és legyenek a keresztyénség iskolái, törűltessék el a kierőszakolt papi nőtlenség, a csehekkel béküljenek ki méltányos feltételek mellett, szüntessék meg a kánoni törvényt és a szentek tiszteletét, javíttassék az akadémiai- és népnevelés stb. Ebben a művében jogai védelmére szólította fel Luther a nemzetet. — *„Az egyháznak babyloni fogságáról"* írt s a theologusokhoz intézett művében[3] a *szentségekről* szóló tanokat vette bírálat alá. Legelőbb is köszönetet mond elleneinek azért, hogy kényszerítették őt az igazság mélyebb kutatására s oda juttatták, hogy most már azt is szükségesnek tartja elvetni, amit előbb érintetlen hagyott. Igy világosodott fel afelől, hogy „a *búcsú* a római hízelgők csalárdsága;" hogy a *pápaság* nem emberi intézmény, hanem „Babylon uralma és Nimródnak, a durva vadásznak hatalmaskodása;" hogy a *kehelyhez* joga van a népnek; hogy a *mise* nem áldozat, annál kevésbbé jó cselekedet, s végre, hogy az *átlényegűlés tana* ellenkezik mind a sz. írással, mind a józan ésszel. Ezek után, szorosan véve, csak *két szentséget* fogad el, t. i. a *keresztségét* és *úrvacsorát*, mivel ezekben feltalálhatók mind az Istentől rendelt jegyek, mind a bűnbocsánat ígéretei; hozzájok számítja még a *bűnbánatot* is, jóllehet nincsenek meg benne az említett kellékek s tulajdonképen visszavezető út a keresztséghez.

Mig Luther ekként rendületlenül haladt célja felé, addig a *meggyalult Eck*[4] boszút lihegve Rómába ment s nem pihent, míg Luther ellen ki nem állíttatott ama rosszhírű *átok bulla*,[5] mely eretnekségnek bélyegez 41 tételt a Luther irataiból, tűzre ítéli iratait s átokkal fenyegeti őtmagát, ha meg nem tagadja tanát 60 nap alatt. Ezen bulla kihirdetésével (Aleander és Carraccio pápai követeken kivül) Eck is megbizatott.

A bulla kihirdetése előtt *Miltitz* (*Lichtenbergben* 1520. okt. 12.) még egyszer értekezett Lutherrel a kiegyezésről, de ez a kísérlet sem vezetett eredményre, mert Luther már tovább ment, mint ameddig elmehetett Róma; mind e mellett a kiegyenlítés alapjául egy iratot szerkesztett *„A keresztyén ember szabadságáról,"*[6] melyben kerülve minden vitát, azt a szép gondolatot fejtette ki a régi mysticismus szellemében és hangján, hogy a keresztyén ember Istennek és az emberiségnek folytonos szolgálata mellett szabad úr minden felett; ezt a

méltóságot a Jézusban vetett hittel nyeri el és ez által lesz az Isten fiává is. Luther ezt a művet egy nyílt, önérzetes hangon írt *levél* kíséretében küldé el *X. Leónak*. Kijelentette, hogy mindenben enged egyébben, de az Isten igéjétől el nem áll; elismeri, hogy erősen megtámadta a római udvart, de nem tehetett másként, mert „aljasabb az Sodománál, Gomorrhánál és Babylonnál," a római egyház pedig a halál és kárhozat bűnei birodalmának a feje; sajnálja, hogy Leo olyan helyzetben van, mint a bárány a farkasok, Dániel az oroszlánok közt stb.; végre mint egykor sz. Bernát, arra intette a pápát, hogy megromlott udvarának és az egyháznak a reformációjával igyekezzék elejét venni a keresztyénség romlásának.[7]

Ez alatt megérkezett Eck a bullával és megkezdette annak kihirdetését. Luther *három vitairattal* felelt erre a támadásra,[8] s míg előbb kételkedett a bulla valódiságán, utóbb azt az Antikrisztus bullájának nevezte, kíméletlenül megtámadta s *megújította* a *közzsinathoz való feljebbezését is* (1520. nov. 17.). A bullára különböző sors várt. *Szászországban*, hol a fejedelem a pápai követekkel szemben is határozott pártfogásába vette Luthert, gúnnyal fogadták a bulla kihirdetését s néhol még a kihirdetőt is bántalmazták; más helyeken, mint Löwenben, Mainzban, Kölnben stb., a császár (V. Károly) parancsára hivatalosan megégették a Luther iratait. Ez a méltatlanság egészen felingerelte Luthert, ki még nem olyan régen (1519.) úgy nyilatkozott, hogy „nincs oly nagy ok... amiért elszakadjon az egyháztól... szétválassza a szeretetet és megossza a lelki egységet," de most ellenei példáját követve, hasonló fegyverrel kezdett harcolni. *1520. december 10.* reggel 9 órakor a tanárok és tanulók nagy számának kíséretében a város egyik kapuja elé vonult s ott *a pápai Decretalékkal együtt ünnepélyesen megégette az átok-bullát*. Luther ezzel a tettével nyíltan elszakadt a pápától és római egyháztól, s a bulla lángjával felégette háta megett azt a hidat, melyen még visszavonulhatott volna. *Hutten* Ulrikot oly nagy örömre derítette ezen esemény híre, hogy ennek kifejezéséül versbe szedte a római kúriának minden bűnét.

Luther rendkívüli bátorságot tanúsított életének ebben a legviharosabb szakában, s ezt a bátorságot az igazság diadalában vetett hitén kivül abból a tudatból is meríthette még, hogy ha kenyértörésre kerül a dolog, a német nemesség tekintélyes részének és a lelkiismereti szabadság minden igaz barátjának számíthat a támogatására. Midőn átokkal fenyegették, több nemes, köztök *Sickingen* Ferenc, a merész hős és az elnyomattak védője,[9] *Hutten* Ulrik

(l. I. k. 516. l.), a kóbor lovag és humanista költő és mások felajánlották minden hívöket, hogy tollal és fegyverrel megvédik Luthert mindenki ellen. De Luther, kinek erős vára Isten volt, barátságosan visszautasította ezt a fegyveres segélyt, mert azt hitte, hogy, ha „az igétől győzetett le a világ, az ige által maradt fenn az egyház, akkor az igétől fog az megújíttatni ismét;”[10] így a reformációt, legalább egyelőre megóvta attól a veszélytől, hogy politikai és társadalmi célok elérésére zsákmányolják ki s kockáztassák ilyen idegen elemek szövetségében.

Ha elég bátorság volt Lutherben arra, hogy ingerültségének engedve, nyilvánosan tűzre dobja a pápai bullát, de bátorságának és ezzel kapcsolatban ügye igazságának tudatából folyó, nyugodt méltóságának még sokkal fényesebb jelét adta akkor, midőn a wormsi birodalmi gyűlésen az egyesült egyházi és világi hatalomnak ránehezedő súlya nem tántorította el kimondott elveitől s nemcsak méltóan képviselte, hanem meg is mentette „a keresztyén ember szabadságát.” De mielőtt eljutnánk Luther életének ehez a kiemelkedő pontjához, helyén lesz itt egy futó pillantást vetni az akkori politikai viszonyokra.

A lovagias *Miksa* császár, ki kész volt egykor elfogadni a pápaságot,[11] csak hogy tovább ne halasztassék az egyház reformációja, halott volt (1519. jan.). Míg a *Bölcs Frigyes* kezében volt a birodalmi kormány: addig a római curia nem mert erőszakhoz nyúlni Luther ellen, ne hogy megsértse a nagy befolyású kormányzót. A *császári korona* elnyeréseért *I. Károly* spanyol és *I. Ferenc* francia király versenyzett. A pápa titkon Franciaország érdekében működött s nyíltan tiltakozott a spanyol törekvések ellen. Bölcs Frigyes nem fogadta el a neki felajánlott koronát, de rajta volt, hogy Károly nyerje el. Igy *V. Károly* koronáztatott meg Aachenben (1519. okt.). A németek sokat reméltek az ifjú császártól, azt hitték, hogy Németországon élére fog állani a vallásos és nemzeti mozgalomnak. De Károly nagyratörő szellemének szűk volt Németország, ő oly világbirodalom megalapítását tervezte, melyben ne menjen le a nap. Ezen cél elérése mellett nagyon alárendelt helyet foglalt el minden más érdek, így az egyház és németség érdeke is. A császár arra használta a német vallásos mozgalmakat, hogy lekötve tartsa a pápa kezét. V. Károly ebben az időben I. Ferenc ellen tette meg hadi készületeit, hogy biztosítsa hatalmát Olaszország felett. A pápa azt a régi körültekintő római politikát követte, hogy nyíltan a győzőnek hódolt, titkon pedig a legyőzöttet segítette. A császárnak szüksége volt a pápa szövetségére s alkuba bocsátkozott vele;

megígérte, hogy elnyomja a német vallásos mozgalmakat, ha a pápa szakít Franciaországgal, szövetkezik vele az ellen, s ha megsemmisíti azokat a brevéket, melyek átalakítását célozzák a spanyolországi hitnyomozó-széknek, az absolut uralom ezen hatalmas támaszának. A pápa elfogadta ezeket a feltételeket és a szerződés megköttetett (1521. máj. 8.), így a német nemzetnek szétfoszlott az a szép reménye, hogy a császár segélyével megszabadul a római igától.

Midőn azt tapasztalta V. Károly császár, hogy Németországon mind bonyolodottabbá válik a vallás ügye, a rendeket Wormsba hívta az *első birodalmi gyűlésre* (1521. jan. 28. személyesen nyitotta meg). A császár rajta volt, hogy a Luther ügye elintéztessék mindjárt a gyűlés elején. Ellenben a pápai követ (Aleander), a pápai breve alapján, az újabban kiadott *átok-bulla*[12] *végrehajtását* sürgette. A császár közölte a brevét a fejedelmekkel s megtette a lépéseket a bulla foganatosítására. De midőn rögtöni beleegyezését kívánta a fejedelmeknek, váratlan ellenállással találkozott. A fejedelmek azt követelték, hogy Luther a gyűlés elé idéztessék császári oltalom biztosítása mellett s ott vonassék feleletre. Különben sem lehet bűnül tekinteni Luthernek a római visszaélések ellen intézett támadását, miután magok a német rendek is *százegy sérelmet* (gravamina)[13] szándékoznak a római sz. szék ellen gyűlés elé terjeszteni. Azonban megígérték, hogy ha el nem áll Luther a tanra vonatkozó állításaitól, abban az esetben eleget tesznek a császár óhajtásának. Ezen nyilatkozat szerint Luther és a rendek közt még ekkor csak az egyház sérelmei képezték a közös érintkezési pontot, de hitújításról nem volt szó. *Aleander*, a pápai követ hiába igyekezett bebizonyítni, hogy egy elátkozott eretnek ügye nem tartozik világi törvényszék elé, hogy a pápa ítéletét világinak nincs joga bírálgatni, s különben sem arról van szó, hogy minő eltérő vélemények vannak Róma és Luther közt, hanem arról, hogy Luther teljes szétrombolására törekszik az egyháznak. Mindezen ellenvetések mellett is győzött a rendek véleménye és császári hírnök küldetett Wittenbergbe, hogy *császári védlevél* (21 napig volt érvényes) *mellett Wormsba idézze Luthert*.

Míg idáig fejlődött a dolog, az alatt Luther szorgalmasan prédikált, Wittenbergben felolvasásokat tartott és folytatta elleneivel a tollharcot. Ily sok irányú foglalkozás közben vette a császári hírnök megidézését. Luther félben hagyott mindent s bátran útnak indult. Barátai még útközben is aggódva intették, hogy ne menjen el, mert még a Husz sorsára juthat, de ő ezekkel az

aggodalmakkal szemben Istenre bízta sorsát és folytatta útját. Útja valóságos diadalmenet volt, a nép minden felöl seregesen tódúlt elébe, hogy lássa azt az egyszerű, merész barátot, ki meg merte támadni a megingathatatlannak hitt pápai hatalmat. Midőn újabb óva intő figyelmeztetéseket kapott a wormsi eshetőségekre vonatkozólag, így válaszolt: „Ha eget verő tüzet raknának Worms és Wittenberg közt, akkor is megjelennék az Úrnak nevében és a szájába lépnék Behemothnak (a szörnynek) az ő nagy fogai közt, hogy vallást tegyek Krisztusról és reá bízzam magamat." Igy érkezett Luther *Jonas* Justus, *Amsdorf* Miklós theologus barátaival és ügyvédével *Schurf* Hieronymusszal Wormsba (ápr. 16.), hol roppant néptömeg várta. A megérkezése után következő napon (ápr. 17.) a gyűlés elé idéztetett. A gyűlésterem közepén egy asztalon voltak elhelyezve a Luther művei. Az ügyvivőnek arra a kérdésére, hogy sajátjainak ismeri-e azokat?: elismerte Luther, hogy tőle eredtek. Midőn arra szólíttatott fel, hogy álljon el a bennök foglalt tanoktól, gondolkodási időt kért és nyert. Másnap ismét megidéztetvén, védbeszédében *három osztályba sorozta műveit*, u. m. a keresztyén tanra vonatkozó, a római curia visszaéléseit tárgyaló és magánosok ellen intézett vitairatokra; azután kifejtette, hogy miért nem hajlandó megtagadni őket: ő az Isten igéje szerint kívánja megítéltetni állítását; ha tévedt, mutassák ki tévedését a próféták és apostolok irataiból, ha megteszik ezt, kész elállani tévedéseitől, s ő lesz az első, ki tűzre dobja könyveit. Midőn pedig egyenes, határozott választ követeltek tőle, így szólott: „Hogy ha a szent írás bizonyítékaival, vagy nyilvános, világos és tiszta okokkal meg nem győznek, miután sem a pápának, sem a zsinatoknak nem adok hitelt feltétlenül, mivel világos, hogy gyakran tévedtek és ellentmondásba estek azok is, — miután meggyőztek az általam idézett és előadott íratok és lelkiismeretem foglyává lett az Isten igéjének, semmitől sem állhatok el és nem is akarok elállani, mert nem biztos és nem tanácsos a lelkiismeret ellen cselekedni. Isten legyen velem! Amen." Luthernek bátor és a meggyőződés szilárdságával ejtett ez a nyilatkozata sok fejedelem és lovag jó indulatát és tetszését megnyerte, de magára a császárra nem tett valami kedvező benyomást. Még ezután is kísérletet tettek (a trieri és brandenburgi püspökök), hogy magán úton rábeszéljék Luthert, hogy álljon el tételeitől, de ő szilárd maradt, s végre Gamaliel ismeretes szavaival vetett véget a további kísérleteknek: „Ha emberektől van e tanács és dolog, akkor semmivé lesz, ha pedig Istentől van, el nem nyomhatjátok" (Csel. V. 38, 39.). A pápai párt hívei

közül sokan azt a tanácsot adták a császárnak, hogy fogassa el az eretneket, de a császár szavának állott s elbocsátotta Luthert szabadon.

A reformátor távozása után (ápr. 26.), midőn már oszolni kezdettek a fejedelmek is, addig fondorkodtak a pápai követek, míg az úgynevezett *wormsi edictumot* (melyet Aleander fogalmazott), mely Lutherre és minden hívére kimondta a birodalmi száműzetést, egy kedvező pillanatban alá nem íratták a császárral és jelen volt rendekkel (1521. máj. 26.; de keltjét május 8-ikára tették, hogy elhitessék, hogy teljes birodalmi gyűlésen jött létre). Ez az edictum mindenkit feljogosított rá, hogy elfogja Luthert és híveit s kiszolgáltassa a császárnak, lefoglalja javait és megégesse iratait. — A wormsi edictum két ellenséges pártra osztotta a német nemzetet, ezzel századokra megbénította tevékenységét s igazolta Aleandernek haragjában tett nyilatkozatát: „Ha ezeken a gyűléseken nem is végeztünk valami kiváló dolgot, de bizonyos, hogy ezzel az edictummal nagy mészárlást támasztunk Németországon, s a németek kebelökben dühöngve, saját vérökben fognak megfúlni nemsokára."[14]

Azonban Bölcs Frigyes, ki szívén hordozta az evangélium ügyét, arról is gondoskodott, hogy ne érje annak hősét veszedelem, így történt, hogy midőn *Luther a thüringiai erdőben* utazott, álcás lovagok vették körül s látszólag erőszakkal *Wartburgba* vitték. Ott élt Luther tíz hónapig (1521. máj. 4—1522. márc. 3.) *György lovag* álnév alatt; szokatlan új helyzetébe nem tudott beletörődni, kedélye gyakran elborult, lelkében kételyek merültek fel afelől, hogy vajjon neki van-e igaza; vajjon gondviselésszerű hivatást teljesít-e? A fáradhatatlan, mozgékony népszónoknak még egészségére is visszahatott a magány és tétlenség. De lelkének ez a vívódása nem tartott sokáig, munkához látott s a munka visszaadta önbizalmát is.

Németországon a reformáció hívei a papi ármány martalékának tartották eltűnt vezéröket és sokan meg is siratták; azonban egy idő múlva azok a merész hangon fogalmazott íratok, melyeket a gyónás, a halottakért olvasott mise, szerzetesi fogadalom ellen tett közzé s az a levél,[15] melyet Albert mainzi érsekhez intézett, ki újból megkezdette volt a búcsú-árulást, mindezek eléggé bizonyíták, hogy él s nem szűnt meg a reformáció érdekében harcolni.

Luther nem volt ugyan megelégedve wartburgi helyzetével, fogságnak tekintette azt s panaszkodva írta barátainak (Melanchthon-nak és Spalatinnak), hogy inkább akarna izzó szenen égni, mint ott félig tespedve élni, de félrevonúltságának megvoltak a jó következményei. Ezekre a szünnapokra szüksége volt a reformációnak; a wormsi események rendkívüli mértékben nevelték a Luther ügyének népszerűségét, a német nemzet ügyévé vált az s Luther egyelőre semmi fontosabb lépést nem tehetett annak érdekében; sőt, ha elragadja szenvedélye s a száműzetési ítélettel szemben igénybe veszi a nemességnek korábban felajánlott fegyveres segélyét, beláthatatlan akadályokat gördített volna vele a reformáció természetes fejlődése elé. Magának Luthernek is szüksége volt néhány hónapi nyugalmasabb időre, hogy ez alatt magába szálljon, szigorú bírálatot tartson véghez vitt tettei felett s elmélkedjék jövő munkásságáról; magányában sikeresebben folytathatta hittani tanulmányait is s elég ideje volt rá, hogy elkészíthesse a *sz. írás német fordításának* első tervezetét,[16] mely leghatalmasabb műve volt a hatalmas reformátornak, s mely sikeresebben előmozdította a német reformáció megszilárdulását, mint minden konvent, hitvallás, birodalmi gyűlés, fegyver és békekötés.

1. Sermon von dem hochwürdigen Sacrament des heil. wahren Leichnams Christi (1519. nov. végén). *Löscher*: i. m. III. k. 902. l.

2. An den christl. Adel deutscher Nation von den geistlichen Standes Verbesserung (1520. jun.). *Walch* : i. m. X. 296. — V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 63—73. l.

3. Praeludium de captivitate Babylonica Ecclesiae (1520. okt.) — *Luther's Werke* (jenai kiad., 8 német köt., 1555—58.; 4 latin köt. 1556—58.; 2 pótlék köt. Aurifabertől, Eisleben, 1564—65.) Tom. II. 259 s köv. l. — V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 73—80. l.

4. *Eccius dedolatus*, Eck ellen irt gúnyirat (1520. márc., valószínűleg *Pirkheimer* Willib. írta), mely megjelent német versekbe szedve is. Ebben a kicsapongásai miatt betegen fekvő Ecket egy sebész igyekszik helyre porolni és gyalulni. Eck kéri a sebészt, hogy ne adja tovább szerencsétlenségét, mert még komoédiát csinálnak belőle azok az átkozott poéták. Végűl kimondja szerző, hogy előbb összeomlik ég és föld, mintsem mérsékletre és észre lehetne téríteni egy scholastikus theologust.

5. Exsurge Domine et judica causam tuam; így kezdődik ezen bulla. — *Walch*: i. m. XV. k. 1691. s köv. l.

6. De libertate christiana (1520.). *Walch*: i. m. XIX. k. 1206. l.

7. Ezen *levél* keltét szept. 6-ikára tette a Miltitz beleegyezésével. *De Wette*: i. m. I. 497.

8. Von den neuen Eckischen Bullen u. Lügen (*Walch*: i. m. XV. 1674.). Contra exsecrabilem Antichristi bullam. 1520. nov. (Luther's Werke, jenai kiad., T. II. 286.). Assertio omnium articulorum per bullám Leonis X. novissimam damnatorum. 1521. jan. (U. o. 292.); ezt

németül is közrebocsátotta (*Walch*: i. m. XV. k. 1752.).

9. *Sickingen levele* (*Walch*: i. m. XV. k. 1948.); *Schaumburg levele* (U. o. 1942.). V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 62—63.l1.

10. *Spalatinhoz* írt levele, 1521. jan. 15. (*De Wette*: i. m. I. k. 543.).

11. V. ö. *Gieseler*: i. m. II. k. 4. r. 191—192. l.

12. Ez a *bulla* 1521. jan. 3. adatott ki; átok alá veti Luthert és híveit, az eretnekek ellen érvényes törvények alkalmazását követeli ellenök s interdictummal sújtja tartózkodási helyöket.

13. *Luth. Werke* (Walch kiad.) XV. 2058.

14. *Sculteli, annalium* evangelii passim per Europam XVI. salutis partae seculo renovati decas I. II. (1516—36.; Heidelbergae, 1618.) után idézi *Baur*: i. m. IV. k. 56—57. l. — A wormsi eseményeket tárgyalják: *Acta Lutheri*... in comitiis Principum Wormatiae. *Luth. Werke* (jenai kiad.) T. II. 411.; (Walch kiad.) XV. 2297. — Luther saját elbeszélései az *asztali beszélgetésekben* (Walch kiad. XXII. 2026.). — V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 92—94. l.

15. Wider die Ohrenbeichte u. Gewissenzwang. Missbrauch der Messe. 1521. nov. (*Walch*: XVII. 1304.). Judicum de votis monasticis (Luth. W. jenai kiad. T. II. 477.). Wider den Abgott zu Halle (a mainzi érsek ellen).

16. Wartburgban csak az *újszövetség* és a *Pentateüch* simítatlan fordítása készült el. Az *újszövetség* 1522. jelent meg *két kiadásban* (szept. és dec. hónapban) *Wittenbergben s egy kiadásban Bázelben*. Ezt követte a Pentateüch s a többi ószövetségi könyv; 1534. a nép kezében volt az egész biblia. — V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 95—100.; *Hagenbach*: i. m. III. k. 113—18. l. stb.

5. Karlstadttól és az anabaptistáktól szított zavargások Wittenbergben; a nemesség felkelési kísérlete; a pórlázadás.

Míg Luther Wartburgban tartózkodott: addig a protestáns subjectivismust helytelenül értelmező párthívei saját belátásuk és felelősségök mellett törekedtek megvalósítni eszméit; buzgóságukban átlépték az észszerűség korlátait, elébe vágtak Luthernek s ekként alaposan felforgatták a létező egyházi rendet. Ezen mozgalom fő vezetője, *Karlstadt* (1521.) egy iratot[1] tett közé *a papi nőtlenség és szerzetesi fogadalom ellen*, mire több szerzetes odahagyta a zárdát. Az augustinus rendnek egy *konventje* pedig kimondta (1521 végén), hogy szabadságában áll minden szerzetesnek, hogy elhagyja a zárdát vagy ott maradjon; a magán mise eltörléséről is volt szó, de ez az ügy eldöntetlen maradt, miután a régi rend fentartása mellett nyilatkozott a választó-fejedelem is. Karlstadtot ez a körűlmény a legkevésbbé sem akadályozta további újításaiban; előre kihirdette, hogy karácsonban (1521.) gyónás és áldozári

öltöny nélkül, német nyelven és két szín alatt fogja kiszolgáltatni az úrvacsorát. Az így megindult belső forrongás erős táplálékot nyert kívülről is, s már azon a ponton állott, hogy a vallási és társadalmi forradalom tűzhelyévé alakítsa át a reformáció bölcsőjét.

Ezen időtájt alakúlt volt *Zwickauban* (az Érc-hegységnek szász részében) egy rajongó felekezet, melynek fejei *Storch Miklós*, *Thomae Márk* posztókészítők és *Stübner Márk* író isteni kijelentéssel dicsekedtek, s többre becsülték azt az írott kijelentésnél, helytelennek tartották a gyermekek megkeresztelését, mivel nálok a hit nem lehet meg, s az apostoli egyházat akarták visszaállítani a létező egyház helyébe. Azonban Zwickauból menekülniök kellett a zavargó prófétáknak, a három említett vezérférfi Wittenbergbe ment szerencsét próbálni. Ott ugyan nem léptek fel nyilvánosan, de Karlstadtot, Cellarius Mártont (a Melanchthon barátját) s másokat egészen megnyertek elveiknek, sőt még Melanchthonra is oly nagy befolyást gyakoroltak eleinte, hogy a választó-fejedelemtől türelmet kért számukra, melyet meg is nyert azon feltétel alatt, hogy ha tartózkodnak a rendzavarástól. Azonban csakhamar csírázni indultak az általok elhintett magvak. Az újítás szelleme megszállotta a nyugtalanabb tanuló ifjúságot és a polgárság egy részét; ezek aztán kihányták a templomokból az oltárokat és képeket (1522. febr.), s eltörlését követelték az evangeliummal ellenkező szertartásoknak és a papi rendnek. Karlstadt a tudományok haszontalansága ellen prédikált s azt ajánlotta egyetemi hallgatóinak, hogy menjenek haza, műveljék a földet s teljesítsék Istennek azt az akaratát, hogy arca verejtékével egye az ember kenyerét. Az ilyen utasítások következtében a feloszláshoz közeledtek az egyetem és iskolák. Egy szóval Wittenbergben a reformáció elleneinek örömére, aggasztó alakot kezdett ölteni a forrongás; a fejét vesztett Melanchthon nem tudott ura lenni a szenvedélyek felzúdult hullámainak; a választó-fejedelemre pedig leverőleg hatott ez az esemény.

A zavaroknak Lutherhez is eljutott a híre; érezte, hogy eszméivel összefüggésben van ez a mozgalom; átlátta, hogy beláthatatlan veszély származhatik belőle, ha még idejekorán vissza nem vezetik rendes medrébe, de azt is átlátta, hogy ha erőszakkal akarnák megfékezni, még növelnék a bajt; tudta, hogy csak a felvilágosítás, a szó hatalma vezethet óhajtott eredményre. Ez indította rá, hogy a választó-fejedelem határozott akarata ellenére *elhagyja Wartburgot* (1522. márc. 3.) és nyilvánosan fellépjen Wittenbergben. Nem is

csalódott számításában, nyolc napon át tartott prédikációiban minden fegyverét felhasználta ékesszólásának, a zwickaui prófétákat a város elhagyására kényszerítette s lecsillapította a felzavart kedélyeket. Maga Karlstadt is visszavonult, de nem meggyőzetve, hanem legyőzetve; útja mindinkább elvált a Lutherétől és nem is találkozott vele többé, Luther visszaállította a misét, de az áldozati eszme mellőzésével, s általában igyekezett a helyes középutat megtartani, hogy veszélyes rázkódást ne idézzen elő a gyors átalakulás. De nemcsak a külsőségek helyes reformjára kellett figyelmet fordítni, hanem nagy szükség volt a *tan formulázására* is, hogy korlátoztassanak az újítási vágy féktelenségei. — Ilyen alapvető munka volt Melanchthonnak *„Loci communes rerum theologicarum"* című műve, mely a *Rómaiakhoz irt levélről* tartott előadások után készült,[2] s melyről azt mondta Luther, hogy a legjobb az apostolok kora óta írt művek közt s megérdemelné, hogy felvétessék a sz. írás kanonikus könyvei közé. Ebben az ember bűnös állapota, jóravaló tehetetlensége és Istennek feltétlen örök végzése (absoluta praedestinatio) az Augustinus értelme szerint van előadva; azután ki van fejtve, hogy Krisztus teljes elégtételt adott az emberiség bűneiért, ennélfogva a Krisztusban vetett hit egyedüli forrása az üdvnek, következőleg az egyház parancsai s az úgynevezett jó cselekedetek csak abban az esetben mozdítják elő az üdvöt, ha a hit az alapjok. Aminő szolgálatot tettek a Luther iratai, különösen biblia-fordítása (l. 4. c. és 16. j.) a nagyközönség felvilágosítására és megnyugtatására, épen olyan jótékony befolyást gyakoroltak a Melanchthon iratai a műveltekre és tudósokra, s így minden kör előtt igazoltatott a reformáció szüksége.

Azonban még másnemű komoly veszély is fenyegette a reformáció békés fejlődését. Midőn a reformátorok bontogatni kezdték az egyház tekintélyének alapját, megrendültek a más tekintélyre épített alkotmányok is; midőn a lelkiismereti szabadság eszméje létezési jogot követelt magának, más egyéni jogok is igyekeztek tért foglalni. Így indult meg a vallásos mozgalom mellett az a *socialis mozgalom*, mely a *nemesség felkelésében* és a *pórlázadásban* nyilvánult, s ha ezek letértek a mérséklet útjáról és elfajultak, annak nem a reformáció, hanem a hatalom és jóllét birtokosainak gőgje, lelketlensége volt az oka. Itt és ott a szabadság indított háborút a zsarnokság ellen, s ha nem sikerült, nem a győző érdeme, hanem a legyőzött hibája, eszélytelensége miatt nem sikerült. Ez a socialis mozgalom csak a *nagyobb városokban*, a reformációval karöltve juthatott diadalra, s itt alapjában a munka vívta ki a maga jogát a születés

kiváltságaival szemben.

Hutten, ki saját eszméinek hősét tisztelte Lutherben, miként előbb tollal, most fegyverrel akarta megkezdeni a harcot a római hierarchia ellen, hogy megszabadítsa nemzetét ettől a zsarnoktól. A merész tervező első sorban az egyházi fejedelemségek eltörlését célozta, hogy aztán a nemességre szálljanak javadalmaik; *Sickingent* is megnyerte ennek a tervnek, és *Ebernburgból*, hova az üldözés elől menekült volt, több iratban harcra hívta fel a német nemességet a római papuralom ellen. A felhívás visszhangra talált s megkezdődött a fegyverkezés. Sickingen egy tekintélyes had élén a trieri érsek és választó-fejedelem birtokára ütött (1522. aug.). Minthogy a vallás és birodalmi szabadság nevében kezdték meg a vállalatot, a birodalmi kormánnyal, fejedelmekkel és főpapokkal elégedetlen nemesség nagy számmal vett részt a háborúban. Hutten és Sickingen azt hitte, hogy a birodalmi városokat, Luthert, sőt utolsó esetben a pórnépet is megnyerhetik tervöknek. De csalódtak, Luther nem volt hajlandó a fegyver változó szerencséjére bízni a vallás ügyét, a városok nyugodtan maradtak s így a vállalat megbukott. A szomszéd fejedelmek segélyére siettek a szorongatott trieri érseknek, a felkelt nemesek egymásután leverettek, a birodalmi átokkal sújtott Sickingen *Landstuhl* nevű erős várába szorult (1523. ápr.), az ostrom alatt halálos sebet kapott, s a vár bevétele után ellenei kezei közt halt meg (1523. máj. 7.). Hutten, hatalmas pártfogójának a halála után Schweizba menekült.

Ez a veszély még el sem múlt egészen, midőn a fejetlenség, rajongás más téren is megkezdte romboló munkáját. A világi és egyházi földesurak fényűzése és élvvágya folyvást súlyosabb terheket rakott a pórnépre, emiatt oly fokra hágott az elégedetlenség, hogy csak egy szikra kellett a lappangó tűz lángra lobbantásához.[3] Most a lelkiismereti szabadság hirdetése hatalmas lökést adott ennek a mozgalomnak s az anabaptisták azt remélték, hogy a nagy, elégületlen tömeg segélyével Róma ó és Luther új papiros-pápaságának a ledöntése után megalapíthatják az Isten országát.

Münzer Tamás, a letett zwickaui prédikátor (az anabaptista mozgalomban való résztvételéért tétetett le),[4] miután Csehországban nem tudott elveinek párthíveket szerezni, visszatért Thüringiába s mint *allstedti prédikátor*, erős támadás kezdett mind a pápaság, mind a wittenbergi reformáció ellen. Véleménye szerint a szentírásnak nem a betűjére, hanem a szellemére kellene alapítni a reformációt, s ezen az alapon átalakítni nemcsak az egyházi, hanem a

világi intézményeket is. A *Münzer eszméi a rationalismus és mysticismus sajátságos vegyületéből alakultak*; ő szellemi vallást akart egyház és papság nélkül; egy új Jeruzsálemről, egy teljesen szabad országról ábrándozott, melyben mindenki jézusi egyenlőségben élne. Elvetette a hit által való megigazúlásnak „érthetetlen" tanát, az ördögről szóló tant, a háromságot, a szentségeket és a legszélesebb alapú lelkiismereti szabadságot követelte mindenki számára. Az ős keresztyénségnek a társadalmi intézményeit is fel akarta eleveníteni; ez abból állott volna, hogy űzessenek el a fejedelmek, irtassanak ki az evangélium ellenei és legyen vagyonközösség.

Midőn Luther hírt vett a Münzer működéséről s nyugalomra intette a mühlhauseni községet, Münzer haragra lobbanva, egy *gúnyíratot* fogalmazott válaszúl,[6] melyben „istentelen, wittenbergi hústömegnek, szégyentelen barátnak, wittenbergi pápának" stb. nevezte Luthert, s erős, maró hangon nyilatkozott az ő „mézes, Édes Krisztusáról" és „költött Evangeliumáról." Végre a választó-fejedelem kitiltotta Münzert Szászországból, mire ez a Rajna felső vidékére ment, hol örömmel fogadta a felkelésre kész pórnép.

E közben a pórnép elfojtott elégületlensége mindenütt közeledett a kitöréshez. Azt hitték, hogy Luthernek a keresztyén ember szabadságáról fejtegetett eszméi alapján joggal követelhetik terheik könnyítését, az anabaptisták is szították a tüzet s így a pórnép fegyverhez nyúlt. Már 1524. több vidéken kitört a *pórlázadás*, de gyorsan leveretett. A következő évben terjedtebb és veszélyesebb alakot öltött a lázadás, a *Bodeni tótól a Dunáig fegyverben állott a nép*. A felkelők *12 cikkbe* foglalták össze kívánságaikat, melyek a községi pap szabad választására, a tized mérséklésére, az erdőnek, víznek és légnek szabad használatára, részrehajlatlan igazságszolgáltatásra, az úrdolga könyítésére, az örökösödési adó eltörlésére stb. vonatkoznak.[6] A felkelők, kikhez városok is csatlakoztak, kényszerítették a fejedelmeket, nemességet és papságot ezen pontok elfogadására, legyilkolták az ellenszegülőket, kirabolták, felgyújtották a kastélyokat, zárdákat s folytonosan nagyobbították a pusztítás körét.

Luther meg volt győződve a nép szenvedéséről, méltányosnak találta a 12 pont követeléseit s azt hitte, hogy a békítő, intő szó hatalmával még mindig meg lehet fékezni a dühöngő vihart.[7] Midőn Thüringiában is kitörőben volt a Münzertől szított lázadás, meglátogatta és nyugalomra intette a fenyegetett városokat. Még útban volt, midőn hírét vette a választó-fejedelem halálának

(máj. 5.) s gyorsan visszatért Wittenbergbe; midőn pedig hallotta, hogy a rajongók kegyetlenkedése nem ismer határt, maga szólította fel a fejedelmeket a „rabló, gyilkos parasztság ellen."[8] Erre a felhívásra a fejedelmek (Filep hesseni tartománygróf, Állhatatos János szász választó-fejedelem, György szász herceg és Henrik braunschweigi herceg) felültették hadaikat s megkezdték a boszúló hadjáratot. Egyik tömeg a másik után veretett le, Münzer Mühlhausenből a *frankenhauseni táborba* vonult. Itt vívatott a legvéresebb csata (1525. máj. 15.), a felkelők nagy része lemészároltatott, a többi elfogatott; ez utóbbiak közt volt Münzer is, ki azután lefejeztetett. Ezzel egyidejűleg leveretett a déli német pórlázadás is. A megtorlás kegyetlen, lelketlen, sőt eszélytelen is volt: nemcsak a vezetők végeztettek ki, hanem kíméletlenül leölettek az ártatlanok is. Számos virágzó vidék vadonná lett. A győzők mintegy 100,000 (mások szerint 150,000) munkástól fosztották meg magokat s még sokkal súlyosabb terheket raktak a megmaradt népre.[9]

1. De coelibatu, monachatu et viduitate.

2. Ennek a munkának 1521. három kiadása jelent meg. *Strobel*: Litterärgesch. von. Ph. Mel. locis theologicis (Altdorf u. Nürnberg. 1778.).

3. Tévednek, akik azt állítják, hogy a *pórháború* a reformáció szülöttje, mert jóval előbb kezdődött, s csak ismétlődött a reformáció alkalmával, *Angliában* már 1371. felkelt a nép s azt az elvet akarta megvalósítani, hogy

„Midőn Ádám s Éva éltek,
Nemességet nem ismertek."

Franciaország északi részében 1358., *Németországon* 1491—93. 1502. 1514. *Magyarországon* 1514. dúlt pórháború.

4. *Münzer T*. 1498. szül. *Stollbergben* (Harz-hegység), a Luther fellépésekor theologiát tanúlt; állítólag egy stollbergi gróf igazságtalanul halálra ítélte atyját, s ebből a tényből akarják kimagyarázni némelyek az ő boszútól vezetett romboló működését; 1520. zwickaui, 1523. allstedti (Thüringiában) prédikátor volt, mindkét állomását elvesztve, előbb Nürnbergbe, azután Schaffhausenbe ment; a schweizi anabaptistákkal s a dél-német parasztokkal lépett összeköttetésbe; majd visszatért Thüringiába és megtelepedett Mühlhausenben; végre élére állott a felkelő parasztoknak, s leverésök után kivégeztetett 1525. máj. V. ö. *Strobel*: Leben, Schriften u. Lehren Th. Münzer's (Nürnberg, 1795.). *Seidemann*: Th. Münzer (Dresden u. Leipzig, 1842.). Írt még róla *Melanchthon*, *Backo* stb.

5. Hochverursachte Schutzrede u. Antwort wider das geistlose sanftlebende Fleisch zu Wittenberg, welches mit erklärter Weyse durch den Diebstal der heil. Schrift die erbermdliche Christenheit also ganz jämerlichen besudelt hat. *Strobelnél* (itt a 4. j. i. m.).

6. Ezeket a pontokat *Strobel* és *Oechsle* után közli *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 201—204. l.

7. Ermahnung zum Frieden auf die XII Artikel der Bauernschaft in Schwaben May, 1525. című iratában már reménytelenül nyilatkozott a polgárságról, jól odabeszélt a fejedelmeknek is, s erősen kifakadt a parasztok ellen. „Ti csak emberi és természeti jogokat akartok, de ennek semmi köze Krisztussal és az ő igéjével" (Hát ugyan kinek van köze az emberi jogokkal, ha Krisztusnak sincs?). *Walch*: (i. m. XV. 58.) után közli *Gieseler*: i. m. III. k, I. r. 204—207. l.

8. Wider die räuberischen u. mörderischen Bauern. *Walch* (i. m. XVI. 91.) után közli *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 207—208. l. — „Isten és ember ellen — így kezdi — háromszoros iszonyú bűnt követtek el a parasztok, amiért sokszoros lelki és testi halált érdemelnek." A szenvedélyes Luther e sorokban megfeledkezett nemcsak a keresztyén szeretetről, hanem még a könyörületességről is.

9. A *pórháborúra* vonatkozó nevezetesebb *művek*: *Sartorius*: Versuch einer Gesch. des deutschen Bauernkrieges (Berlin, 1795.); *Oechsle*: Beiträge zur Gesch. des Bauernkrieges in den schwäbish-fränkischen Grenzlanden (Heilbronn, 1830.); *Wachsmuth*: Der deutsche Bauernkrieg (Leipzig, 1834.); *Zimmermann*: Allgem. Gesch. des grossen Bauernkrieges (3 k. Stuttgart, új kiad. 1854.); *Cornelius*: Studien zur Gesch. des Bauernkrieges (München, 1862.); *Schreiber*: Der deutsche Bauernkrieg (Freiburg i. Br. 1864.) stb.

6. Luther a reformáció kárára kíméletlenül utasítja vissza VIII. Henrik angol királynak és Erasmusnak a támadását.

Midőn új vagy már eltemetett eszmék lépnek az élet küzdőterére, a tér boldog birtokosai nem könnyen engednek helyet a jövevénynek. Ez a sorsa volt a már régen eltemetett keresztyén lelkiismereti szabadságnak is; alig lépett ki sírjából, mindenfelől megtámadtatott az uralkodó eszmék hívei részéről, sőt saját hívei közül is félreértették némelyek, mások pedig átlépték a mérséklet korlátait, s ezzel sok visszaélésnek, zavarnak nyitották meg a forrását. A reformáció ellenei aztán minden rendzavarásért, minden visszaélésért a reformációra hárították a felelősséget, mintha lehetséges volna a régi épület helyére újat építni rombolás nélkül.

Luthernek, a keresztyén szabadság első hősének is sok mindenfajta ellenséggel kellett megbirkózni, s ha aztán néha elragadta szenvedélye s dorongot fogott a vívó tőrrel támadókra is, nem lehet rajta megütközni; ő is gyarló, szenvedélyein uralkodni nem tudó ember és rossz politikus volt; nyers, durva korszakának befolyása alól nem tudott menekülni és sok dolog

elkeserítette. Tapintatlanságával és nyerseségével sok ellenséget szerzett a reformációnak, sőt ennek a barátait is az ellenség táborába űzte nem egyszer.

Ennek a küzdelemnek fontosabb mozzanatai közé tartozik a *VIII. Henrik* angol királlyal és *Erasmusszal folytatott tollharca*. Ugyanis az eredetileg papi pályára készült, buzgó thomistává nevelt király, inkább hiúságból, mint a vallás iránti komoly érdekből, s talán azért is, hogy a spanyol és francia király megtisztelő címeihez hasonlót nyerjen Rómából, levette a szegről hitvitákra nem nagyon éles fegyverét — ha ugyan az övé volt — és hívatlanul kilépett a porondra, hogy Lutherrel szemben megvédje a római egyház hét szentségének tanát.[1] Műve Luthernek *az egyház babyloni fogságáról* írt vitairata ellen volt intézve, a király-theologus személyeskedéssel igyekezett erősíteni gyenge tudományos bizonyítékait, csak megvető hangja volt az alacsony származású Luther számára, őt „istenkáromlónak, sátán tagjának, pokol farkasának" stb. nevezte. Luthert nagyon felingerelte ez az írat s nem figyelve barátai lebeszélésére, oly szenvedélyes, nyers feleletet írt, mely ártalmára volt a Luther méltóságának is s még abban a durva időben sem talált párjára.[2] A király elérte legalább egyik célját, midőn a pápa *„Defensor fidei"* címmel tisztelte meg s munkáját hízelgésből a szent Augustinuséihoz hasonlította, de mégis annyira sértette a Luther kíméletlen támadása, hogy elment a kedve a vita folytatásától és minden politikai befolyását felhasználta a császárnál és választó-fejedelemnél, hogy megsemmisítse Luthert.

Még sokkal károsabb hatása volt annak a versengésnek, melyet *Erasmus* indított meg *Luther ellen*. Erasmus, még mielőtt fellépett volna Luther, szigorúan elítélte az egyház és szerzetesség visszaéléseit (l. I. k. 517. l.), de bölcsen hallgatott a pápáról; élénk részvéttel kísérte a Luthertől megindított mozgalmakat, de sem ellene, sem mellette nem foglalt pártállást. Eltűrte, hogy megtámadta mindkét párt; eltűrte a barátok szájaskodását, kik kikiáltották őt a reformáció titkos hívének, s azt állították, hogy *„Erasmus tojta a tojásokat* (= reformok), *Luther költötte ki a csirkéket;"* eltűrte azt is, hogy gyávasággal vádolták a Luther hívei. Most, midőn látta, hogy a nép is belé van elegyítve a hitvitákba, birodalmi átokkal sújtották a Luther híveit, a parasztok lázongani kezdettek, beláthatatlan zavarok fenyegették nemcsak az egyházat, hanem a keresztyén társadalmat is s még ráadásul az ő bőkezű pártfogóját, az angol királyt is durván megsértette Luther: már ekkor nem hallgathatott többé, s miután „Anglia királya és VII. Kelemen pápa felbizgatták kissé leveleikkel" (t.

i. pénzzel), kénytelen-kelletlen kiállott arra a csatatérre, melyet kényelmetlennek tartott s mely nem teremhetett számára babért. Megírta értekezését a *szabad-akaratról*,[3] hogy legmegsebezhetőbb oldalán, rendszere alapjában támadja meg Luthert.

Luthert élettapasztalatai, a Pál leveleinek és Augustinus iratainak tanulmányozása arra a meggyőződésre juttatták, hogy az emberi természet tehetetlen az igazra, jóra s nem önerején, hanem az Isten kegyelméből, a Krisztus érdemeért lesz részese az üdvnek. Ez a meggyőződés a *feltétlen örök végzés* tanához vezette. Ezt a tant mondta ki Melanchthon is a „Loci communes" első kiadásában. Erasmus említett művében veszélyesnek, a szentírással ellenkezőnek állította ezt a tant s a semipelagianismus szellemében igyekezett bebizonyítani, hogy bizonyos határok közt szabad az ember akarata és ez a szabadakarat s az isteni kegyelem (ez a fő) együtt vezeti el az embert az üdvhöz. Luther egy év múlva *„A szolga akaratról"*[4] című iratával felelt erre a munkára, melyben saját élete tapasztalataiból igyekezett bebizonyítani az akarat semmis voltát. Ez az írat is igen kíméletlen, sértő hangon van fogalmazva s okoskodásának a menete is bántó, nyers. Erasmus egy új értekezést adott ki válaszúl (1526.),[5] melyben már elhagyta mérséklete s erőtlen sértegetésekre fakadt Luthernek „önkényes és következetlen" fejtegetésével szemben, de alaposabb bizonyítékokkal nem tudta támogatni véleményét. Luther valószínűleg ebből az okból s talán azért is, mivel elismerte igazságtalan és méltánytalan bánásmódját, nem válaszolt.[6]

Azonban az ó rendszer hívei nemcsak komoly fegyverekkel harcoltak Luther és a reformáció ellen, hanem egyesek nevetséges színben mutatták be az egész szellemi mozgalmat. A sok gúnyíró közt kétségen kívül első sorban áll *Murner Tamás*, ferencrendi szerzetes (Strassburgban; 1475—1536), ki alakjából kiforgatva és kigúnyolva adta ki Luthernek több munkáját.[7] Murner ugyan nem volt képes a reformációnak valódi alapját megérteni vagy megbolygatni, de erőteljes, metsző és találó gúnnyal ostorozta az annak nyomában fakadó forradalmi és rajongó elemet. Luther nem bocsátkozott harcba a szájas baráttal, de helyette sokszorosan visszaadták a kölcsönt a humanisták.

1. Adsertio VII sacramentorum adversus Lutherum (London, 1521.); *Walch*: Luth. W. XIX. 158.

2. Contra Henricum regem Angliae, 1522. jun. *Walch*: i. kiad. XIX. tört. bevez. 1 és köv. l. Ez az irat „koronás szamárnak, vásott fickónak, nyomorult bolondnak, hazugság királyának"

stb. nevezi Henriket.

3. De libero arbitrio diatribe, 1524. szept.; *Walch*: i. kiad. XVIII. 19. 62.

4. De servo arbitrio ad Erasmum, 1525. dec.; *Walch*: i. kiad. XVIII. 20. 50. Ebben a *supralapsariusok* értelmében vitatja a merev *absoluta praedestinatiót*. Többek közt azt mondja: „Az ember akarata olyan mint a ló; ha Isten ül rajta, úgy akar és úgy megy, mint Isten akarja; ha az ördög lovagol rajta, úgy megy, miként az ördög akarja (nem kell feledni, hogy Luther kortársaival együtt komolyan hitt az ördög létezésében). Istennek változhatatlan akarata szerint történik minden, s ez teljesen megsemmisíti az ember szabad akaratát; Isten cselekszi bennünk a jót és a gonoszt, s valamint érdemünkön kívül üdvözít, épen úgy hibánkon kívül kárhoztat el." Egyfelől kétségbeejtő, másfelől megnyugtató tan, s ha az embert, a végtelen mindenségnek atomját a mindenható Istenhez való viszonyában képzeljük, be kell vallanunk, hogy ez a tan nem összeférhetetlen az emberi ésszel, s e mellett hathatós előmozdítója az alázatosságnak és Istenben vetett bizodalomnak. Mert hát mi is az úgynevezett szabadakarat? Számos oly tényező eredménye, melyeknek csak egy részét ismerjük, más részét nem szoktuk számításba venni, egy részét pedig nem is ismerjük.

5. Hyperaspites diatribes adv. Lutheri servum arbitrium. *Erasmi opera* (*Clericus* kiad., Lugduni, 1702. s köv., 10 köt.). T. X. 1249. l.

6. V. ö. *Nisard*: i. m. (A renaissance stb.), 58—107. l.

7. Legnevezetesebb köztök: Von den grossen Lutherischen Narren, wie ihn Dr. Murner beschworen hat, 1522. Ezt *Kurz* H. is kiadta Zürichben, 1848.

7. A reformáció ügyét tárgyalás alá veszik a birodalmi gyűlések, megkezdődik a pártok alakulása. A nürnbergi birodalmi gyűlések kedveznek a reformációnak, 1522—23., 1524.; a regensburgi konventen a déli német katholikus szövetséget, Dessauban 1525. az északi német katholikus szövetséget, Torgauban 1526. a protestáns szövetséget alapítják meg.

A politikai viszonyok nagyon kedvezően alakultak a reformáció ügyére nézve. A wormsi birodalmi gyűlés után a császár háborúba keveredett a francia királlyal s nem sok gondot fordíthatott a német ügyekre. A császár testvérének, *Ferdinánd* ausztriai főhercegnek a fenyegető török hódítások kötötték le figyelmét, a fejedelmek pártoskodtak, s így a birodalom erejét nem lehetett közös célra egyesíteni. V. Károlynak a távolléte alatt, a választási szerződés értelmében, a rendekből alakított *birodalmi kormány* állott a

birodalom élén, melynek elnöke Ferdinánd főherceg volt, császári helytartó címmel.

A vallás ügye az *első nürnbergi gyűlésen* (1522. vége felé) került tárgyalás alá. *VI. Hadrianus* pápának *Chieregati* követ képviselte az érdekeit. Hadrianus a X. Leo halála után (1521. dec. 1.) lépett a pápai székre, s mint becsületes, szigorú férfi, komolyan munkába vette az egyház visszaéléseinek megszüntetését, de gondja volt arra is, hogy haladéktalanul kiirtassék a Luthertől terjesztett eretnekség. Chieregati a gyűlésen, a pápai breve alapján végrehajtását sürgette az átok-bullának és a wormsi edictumnak, azonban elismerte az egyház romlását is és alapos javításokat ígért ura nevében. Ez az ügy javaslattétel végett egy bizottságnak adatott ki, mely azt az *óhajtást* fejezte ki a gyűlésre beadott véleményében, hogy egy év alatt, a vitás egyházi kérdések elintézése végett *közzsinat tartassék* valamely német városban, addig a papok az evangélium és kifogástalan tekintélyű egyházi írók szerint tanítsanak és kerüljék a vitatkozást; végre kijelentette, hogy épen azért nem tanácsos végrehajtani a wormsi edictumot, mivel szembetűnő az egyház romlottsága, s ha erőszakot alkalmaznának, könnyen lázadásra és egyházi szakadásra ingerelhetnék a népet. A rendek, kik újabban is *száz sérelmet* nyújtottak be a curia ellen, kevés módosítással elfogadták s birodalmi végzéssé emelték ezt a véleményt.[1] Hadrianus keserűen panaszkodott terve meghiúsultán, de azért Rómában mégis megkezdte a reformokat, azonban ott is darázsfészekbe nyúlt a felesleges hivatalok eltörlésével. Nem csoda, ha bánattal töltötte el és kora sírba vitte ennyi csalódás (1523. szept. 14.).

A Hadrianus utóda: *VII. Kelemen* a pápák régi útjára tért s minden eszközt mozgásba hozott a németországi eretnekség megsemmisítésére. Midőn 1524. elején újra összeült a *birodalmi gyűlés Nürnbergben*, a pápai követ, a ravasz politikus *Campeggi* bíbornok, miután az ellenzék megbuktatta a reformációt pártoló kormányt, megragadta a következő alkalmat és hathatósan sürgette a wormsi edictum végrehajtását. De a reformáció hívei ennél a kérdésnél megnyerték a többséget érdeküknek, s így olyan *végzést* hozott a gyűlés, mely szétfoszlatta a Campeggi vérmes reményeit. A rendek elismerték ugyan az edictum törvényes voltát, s meg is ígérték, hogy „amennyire lehetséges", eleget tesznek neki, de ezzel kapcsolatban hangoztatták a közzsinat összehívásának szükségét s ennek a kérdésnek megvitatását, valamint a curia ellen beadott sérelmek orvoslását elhalasztották a közelebbi speieri birodalmi gyűlésre.

Végre arra kötelezték magokat a rendek, hogy az új könyveket megvizsgáltatják becsületes és tudós emberekkel, s csak a jó könyvek terjesztését engedik meg.[2]

Míg a reformációt pártoló rendek, hittudósaik segélyével, javaslatokon dolgoztak a speieri gyűlésre: addig a ravasz Campeggi *konventet rendezett Regensburgban* 1524. (jun.—jul.), melyen az ó rendszer híveit az első külön *szövetségbe* egyesítette a reformáció ellen, s ezzel megindította Németországnak két félre: katholikus és protestáns félre való szakadását. Ezt a szövetséget Ferdinánd főherceg, a két bajor herceg (Vilmos és Lajos, kiket a pápa azzal nyert meg érdekeinek, hogy rájok ruházta a bajor egyházi javak egyötödét), a salzburgi érsek és tizenegy déli német püspök alkotta.[3] A szövetség tagjai *arra kötelezték ma*gokat, hogy végrehajtják területökön a wormsi edictumot, nem tűrik meg a nős papokat, a wittenbergi egyetem látogatásától eltiltják az ifjúságot s ha megtámadtatnak ezen intézkedések miatt, kölcsönösen segítik egymást. A pápai követ némi csekély fontosságú *reformot* ígért viszonzásul, nevezetesen némely visszaélések megszüntetését, a nép egyházi terheinek könnyítését, az ünnepek számának kevesbítését stb.[4] Ugyanebben az időben a *császár* újabb lépéseket tett a reformáció elnyomására, egy *rendeletben* semmiseknek nyilvánította a nürnbergi gyűlés végzéseit, a vallásügy elintézése végett tervezett speieri gyűlést felségsértésnek bélyegezve, birodalmi száműzetés terhe alatt megtiltotta, s haladéktalan és szigorú végrehajtását követelte a wormsi edictumnak.

Ezen események után még élesebben különváltak a *pártok*. Azok a fejedelmek, kik eddig semleges állást foglaltak el, most határozottan a reformációhoz csatlakoztak, mert belátták, hogy reformokra van szüksége az egyháznak és hasztalan várják őket Rómából. Németországnak majd minden pontján, főleg a nagyobb városokban élénk mozgalom indult meg. A tiszta evangeliumot nemcsak egyházi férfiak hirdették, hanem népies írók is ajánlották.[5] Ezek a mozgalmak aggodalommal töltötték el a reformáció elleneit, s minthogy kedvezni látszott az idő, erőszakos elnyomását tervezgették a reformációnak. Ugyanis a *császár Paviánál* (1525. febr. 24.) *elfogta* az ő makacs ellenségét és vetélytársát: *I. Ferencet*, a *madridi béke* (1526. jan.) egyik pontja szerint pedig a német eretnekség kiirtására vállalkozott a két fejedelem. *György* szász hercegnek a kezdeményezésére *Dessauban* (1525. jul.) az északi német fejedelmek közül *szövetségre léptek* többen a reformáció ellen.[6] De ha

szervezkedtek az ó rendszer hívei, nem vesztegeltek a reformáció pártolói sem. *Állhatatos János*, szász v. fejedelem és *Filep*, hesseni tartománygróf egyességre léptek Gothában, hogy szilárdul ellenállanak az Isten igéje ellen intézett minden támadásnak; ezen egyesség okmánya 1526. (márc.) állíttatott ki *Torgauban*. Az így létrejött *szövetséghez* csatlakozott azután (1526. júniustól) Braunschweig-Lüneburg, Anhalt-Köthen, Mecklenburg, Mansfeld, Poroszország (Albert, a német lovagrend nagymestere most már világi herceg volt) és Magdeburg is.[7] A protestáns szövetség még ingadozott egy ideig, mivel Luther nem helyeselte, hogy esetleg ellenszegüljenek a császárnak és fegyverrel védelmezzék az Isten igéjét.

1. *Goldast*: Constitutionum imperialium collectio (4 k. Frankfurt, 1607., újra 1713.) I. 452. Walch: i. kiad. XV. 2550. stb. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. I. r. 116—18. l.

2. *Walch*: i. kiad. XV. 2674.

3. A tridenti, regensburgi, bambergi, speieri, strassburgi, augsburgi, konstanzi, bázeli, freisingeni, passaui és brixeni püspökök.

4. A szövetségi okmányt közli *Walch*: i. kiad. XV. 2699.; *Strobel*: Miscellanea, II. 118. A „Constitutio ad removendos abusus et Ordinatio ad vitam cleri reformandam" a reformokra vonatkozik; *Goldast*: Const. Imper. coll. III. 478.

5. Ezen népies írók közé tartozott: *Hans Sachs*, a derék nürnbergi csizmadia és dalnok, ki nemcsak a papuralom ellen harcolt, hanem ostorozta a prot. hitvitákat és lelkiismereti kényszert is; *Eberlin János*, *Stifel Mihály* s mások. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 122—23. l.

6. György szász, Erik és Henrik braunschweigi hercegek, Joakim brandenburgi v. fejedelem és Albert mainzi érsek és v. fejedelem. Ez volt az *északi német szövetség* a reformáció ellen.

7. *Walch*: i. kiad. XVI. 532. 538.

8. A reformáció ügye a két speieri birodalmi gyűlésen, 1526. 1529.; protestatio és appellatio.

A császár a politikai viszonyok bonyolultsága miatt a reformáció elnyomását még mindig nem vehette komolyan munkába. A francia királlyal újra kitört a háború, sőt a császári hatalom emelkedésétől méltán tartó olasz fejedelmek és VII. Kelemen pápa *szövetségre léptek* vele a császár ellen (*cognac-i sz. szövetség*, 1526. máj. 22.; a pápa, I. Ferenc, Velence és Milano). Másfelől a

törökök már Németország határát fenyegették, miután *II. Lajos*, magyar király (a császár sógora) a pártoktól dúlt ország erejét nem volt képes kifejteni s útját állani a török had árjának.

Igy állottak a dolgok, midőn a *speieri birodalmi* gyűlést (1526. jun. 25.) megnyitotta Ferdinánd a császár helyett. Az evangelikus fejedelmeket annyira felbátorították a politikai zavarok, hogy ezen a gyűlésen már nyíltan fel léptek az új egyház híveiként; a wormsi edictum érvényesítésére vonatkozó javaslatot határozottan visszautasították; a római curia ellen újra felelevenítették a régi száz sérelmet, s midőn kifogásokkal állott elő az ellenpárt, kijelentették, hogy azonnal elhagyják a gyűlést. Igy jött létre heves tárgyalás után az *a birodalmi végzés, mely első ízben ismerte el az evangelikusok létezési jogát*, s mely *alapját képezte* a territoriális rendszernek. A nevezett végzés kimondta, hogy: „A jövő közzsinatig mindenik rend úgy éljen, kormányozzon és intézkedjék a vallásra és a wormsi edictumra vonatkozó dolgokban, hogy Isten és a császár előtt minden tekintetben elvállalhassa a felelősséget."[1]

A speieri birodalmi gyűlés után aggasztó hírek zavarták meg a békés fejlődést. A katholikus tartományokban előfordult üldözésekből s a reformáció hívei ellen kiadott rendeletekből (Ferdinánd, már ekkor magyar király súlyos büntetéssel fenyegette a Luther híveit 1527. aug. 20. Budán kelt parancsában) sejteni lehetett, hogy veszély fenyegeti a lelkiismereti szabadságot. Ezt a sejtelmet még jobban megerősítette az hír, hogy a katholikus fejedelmek összeesküvést forralnak az evangelikusok ellen. Filep, hesseni tartománygróf *Pack Ottónál*, a György szász herceg korlátnokánál tapogatózott e tárgyban, ki kizsákmányolva e gyanút, jelentékeny összegért egy szövetségi *okmány-másolatot*[2] juttatott a Filep kezéhez, melyből az tűnt ki, hogy a *kath. fejedelmek* abból a célból szövetkeztek *Breslauban* (1527. máj. 12.), hogy megtámadják s felosszák a szász választófejedelemséget s Hessent és kiirtsák a reformációt. Filep rögtön János szász v. fejedelemhez sietett ezzel az állítólagos tervvel, szövetséget kötött vele minden eshetőségre (1528. márc. 9.) és azt indítványozta, hogy lépjenek fel támadólag; de János a Luther és Melanchthon tanácsára nem fogadta el ezt az indítványt és kimondta, hogy csak abban az esetben fog fegyvert, ha megtámadják. Filep, hogy megszabaduljon a bizonytalanság kínzó nyomásától, egyenesen ipjához, György szász herceghez fordult magyarázatért, ki aljas koholmánynak nyilvánította az egész dolgot. Filep, ki már be is ütött volt szomszédja birtokába s ezzel meggondolatlanul

megháborította az ország békéjét, megszégyenülve vonult vissza. Packnak a gazsága sokat ártott a reformáció ügyének, megingatta a kölcsönös bizalmat s fokozta a kath. párt ingerültségét.

Míg Németországon a kath. és evang. párt közt folyvást feszültebb lett a viszony, addig mind a franciákon, mind az olaszokon diadalmaskodott a császári sereg; *Rómát bevették* (1527. máj. 6.) s a pápaságot gyűlölő német és a zsold elmaradásáért elégedetlen spanyol csapatok, vezéreik elvesztése után, korlátlanul raboltak és oly dúlást vittek véghez, minőt a vandálok pusztítása óta nem látott Róma; *a pápa* fogolyként őriztetett az Angyalvárban s csak terhes feltételek mellett nyerte vissza szabadságát, hogy futásban keressen menedéket.

A diadalmas császárnak lehetővé tette a hadi szerencse, hogy több gondot fordítson Németország ügyeire is. Ezt a szándékát árulta el az a rendelet, melyet Spanyolországból intézett a német rendekhez, hogy a küszöbön álló török háború és a vallásos kérdések elintézése végett *birodalmi gyűlésre* hívja meg őket *Speierbe* (1529. febr.). Ezen a gyűlésen oda irányult a katholikus többség törekvése, hogy addig is a legszűkebb korlátok közé szoríttassék a reformáció, myg teljes megsemmisítésére elérkeznék az alkalmas idő. Ez a szellem hatotta át a vallásügyi bizottság javaslatát (ápr. 12.), mely azt kívánta kimondani, hogy, miután az előbbi speieri gyűlés végzése sok félreértésre adott alkalmat, „azok a rendek, kik eddig a *wormsi edictumhoz* tartották magokat, ezután is amellett maradjanak; a többiek azon újítások mellett, melyeket zendülés veszélye nélkül el nem törülhetnek, megmaradhatnak a jövő közzsinatig, de ne prédikáljanak a Krisztus igazi testének és vérének legnagyobb tiszteletre méltó *szentsége* ellen; szüntessék meg a *misének* további eltörlését, s ahol eltörültetett, senkit se gátoljanak a mise olvasásában és hallgatásában; kerüljék *a vitás tantételek* fejtegetését; ne tűrjék meg a *Zwingli híveit* s az *anabaptistákat*."[3] Bármily mérsékelt volt is ez a javaslat, még sem fogadhatták el a reformpárt hívei, mert elismerték volna vele, hogy saját területökön kívül jogosan fog elnyomatni a reformáció; emellett arra kötelezték volna magokat, hogy saját területökön is megakadályozzák a reformáció belső fejlődését. Kijelentették tehát, hogy lelkiismereti kérdésben nem engedhetik meg, hogy leszavaztassanak a többségtől; a birodalmi gyűlésnek különben sem lehet az a hivatása, hogy olynemű kérdések felett mondjon ítéletet, melyek közzsinat elé tartoznak. Azonban ezeket az ellenvetéseket a többség nem vette

figyelembe, a bizottság javaslatát *birodalmi végzéssé* emelte (ápr. 19.), s azt követelte az evangelikusoktól, hogy csatlakozzanak a többséghez. Erre az evangelikus rendek *ünnepélyes tiltakozással (protestatio)*[4] feleltek, melyben kijelentették, hogy ragaszkodnak a megelőző speieri gyűlés végzéséhez, mivel különben nehezen lesz a béke fentartható; a wormsi edictumnak nem tehetnek eleget és a misét nem tarthatják fenn, mert ha ellenkezőleg cselekednének, tanaikra mondanának kárhoztató ítéletet. „A császárnak minden egyéb dologban készek engedelmeskedni, de azokban, melyek Istennek tiszteletére, mindenkinek üdvére és boldogságára tartoznak, az Isten parancsából és lelkiismeretök miatt, minden előtt Istenre kötelesek tekinteni." A birodalmi végzéshez csatolt eme protestatioról, melyet aláírtak az evangelikus rendek, neveztettek el a reformpárt hívei *protestánsoknak*. Ezt a protestatiot aztán az evangelikus rendek, mielőtt elhagyták volna a gyűlést, egy *appellatióval* egészítették ki, melyben a császárhoz, egy szabad, keresztyén közzsinathoz, a nemzetgyűléshez és minden ehez a dologhoz értő, részrehajlatlan, keresztyén bíróhoz feljebezték ügyöket.

1. E gyűlés okmányait l, *Walch*: i. kiad. XVI. 243. 266. V. ö. *Gieseler* i. m. III. k. 1. r. 223—24. l.

2. Ezt az okmányt közli *Walch*: i. kiad. XVI. 444. A szövetség tagjai állítólag Ferdinánd (magyar és cseh király), a mainzi és brandenburgi v. fejedelmek, a salzburgi érsek, a bambergi és würzburgi püspökök, György szász herceg és a bajor hercegek voltak. Luther egy levelében (*de Wette*: i. kiad. III. 351.) nem tartja egészen agyrémnek ezt a szövetséget, de abban a korban általában annak tartották s *Ranke* után *Baur* is annak tartja : i. m. IV. k. 102. l.

3. *Walch*: i. kiad. XVI. 328. után közli *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 231. l.

4. A nagy *Instrumentum appellationis* közölve van *Walch*: i. kiad. XVI. 364.; *Müller*: Historie von der evang. Stande Protestation u. Appellation wider u. von dem Reichsabschied zu Speier 1529. etc. (Jena, 1705.), 52. l.; *Jung*: Gesch. des Reichstags zu Speier i. d. J. 1529. (Strassburg u. Leipzig, 1830.). Acták LXXIX. l. V. ö. *Gieseler*: i. m. 231—33. l.

5. Ezt a *két okmányt* János szász v. fejedelem, György brandenburgi őrgróf, Erneszt braunschweig-lüneburgi herceg, Filep hesseni tartománygróf és Farkas anhalti fejedelem; Strassburg, Nürnberg, Ulm, Konstanz, Lindau, Memmingen, Kempten, Nördlingen, Reutlingen, Issna, St. Gallen, Weissenburg és Windsheim birodalmi városok *írták alá*.

9. Az augsburgi birodalmi gyűlés 1530., és az augsburgi hitvallás keletkezése.

A speieri végzés csak első figyelmeztető jel volt arra nézve, hogy valami vérmes reményekben ne ringatózzanak a protestánsok; azután több is történt. A diadalmas császár *Barcelonában* (1529. jun. 29.) politikából *kibékült* a mélyen megalázott pápával és megígérte, hogy ki fogja irtani az eretnekséget, mire a pápa Bolognában ünnepélyesen megkoronázta (ez volt az utolsó ünnepélyes császári koronázás az olasz földön); a francia királlyal kötött *cambray-i békében* (1529. aug. 5.) ígéretet tettek a szerződő uralkodók, hogy megvédik a pápai szék tekintélyét, emellett a francia király vállalkozott rá, hogy a császárt segítni fogja az eretnekség és török ellen; és ezekhez az aggasztó tényekhez ráadásul a császár elutasító választ adott az appellatiot vivő evang. küldöttek kérelmére, s midőn protestálni kezdettek, mint engedetleneket, bezáratta őket (Piacenzában, 1529. szept.). Elég okuk volt tehát a protestánsoknak, hogy a fenyegető veszély ellen összeszedjék erejöket; s Filep, az éleslátású politikus, mindent megmozgatott, hogy a közös veszély ellen védőszövetségbe egyesítse a reformációt pártoló államokat. De nem sok eredménye lett fáradozásának, mert a wittenbergi hittudósok a szentségtagadókkal (így nevezték el a Zwingli híveit) egyáltalában nem akartak szövetkezni. Épen ilyen sikertelen volt az az *értekezlet (colloquium)* is, melyet a Filep meghívására, *Marburgban* tartottak a schweizi és szász hittudósok (1529. okt. 1—4.), ahol már mindenben egy értelemre jutottak volt (14 cikkben), de az úrvacsorára vonatkozó elvi különbség (15. cikk) lehetetlenné tette a kiegyezést (erről alább). Sőt a Luther hívei, a választó-fejedelem megbízásából, tanaikat határozottan kifejtő pontokról gondoskodtak a *schwabachi konventen* (1529. okt.; *schwabachi 17 cikk*), s kijelentették (1529. nov. Schmalkaldenben), hogy csak azokkal hajlandók szövetségre lépni, kik elfogadják a nevezett pontokat. Ez a követelés a schweiziakat kizárta a szövetségből; a magokra maradt evangelikusok pedig megoszoltak még arra a kérdésre nézve is, hogy ha a császár fegyverrel szándékozik elnyomni a reformációt, van-e joguk magokat fegyverrel védeni?

A türelmetlenség által ekként élőidézett szakadás és egyenetlenségek még súlyosabbá tették a protestánsoknak különben is kedvezőtlen helyzetét, s ha még sem tiporhatta el őket a császári hatalom, azt a politikai viszonyoknak, főleg a török hatalom fenyegető emelkedésének köszönhették. A császár

politikai céljaira nélkülözhetetlen volt a birodalom egysége, mert csak így foglalhatott el tekintélyes állást mind Nyugat, mind Kelet felé. Ezért volt oly mérsékelt hangon szerkesztve *a meghívó az augsburgi birodalmi gyűlésre* (előbb 1530. ápr. 8-ra, azután máj. 1-re). A meghívó két feladatot tűzött ki a gyűlés elébe: egyik az volt, hogy tanácskozzék a török ellen szükséges védelemről; másik, hogy a vallás ügyében szeretettel és jóakarattal meghallgatva egymásnak véleményét, eljuthassanak az egyetlen keresztyén igazsághoz, s „valamint mindnyájan egy Krisztus alatt vannak és küzdenek, azonképen mindnyájan egy községben, egyházban és egységben éljenek." [1]

János v. fejedelem az egyezkedést ígérő gyűlésre megtette a szükséges készületeket, hittudósaival (Luther, Melanchthon, Jonas, Bugenhagen) *összeállíttatta az evangéliumi hit alaptanait és Torgauban átvette* (*torgaui cikkek*, 1530. márc.); azután a Melanchthon, Jonas és Spalatin kíséretében Augsburgba indult (máj. 2. érkezett meg). *Luthert Koburgban* hagyták, mert attól tartottak, hogy határozottságával és hajlíthatatlanságával megnehezíti a békés kiegyenlítést. Lassanként a többi prot. fejedelmek is gyülekezni kezdettek és szorgalmasan prédikáltattak papjaikkal, ami nem eshetett meg súrlódás és torzsalkodás nélkül. A császár ennek hírét véve, megtiltotta a szószéki harcot, de az evangelikusok azzal védelmezték magokat, hogy épen ilyen időben van legnagyobb szükségök az Isten igéjének vigasztalására és tovább prédikáltak.

Minthogy a császár még mindig késett, az evangelikusok arra használták az időt, hogy a *marburgi, schwabachi és torgaui cikkek alapján újólag formulázzák hittanukat*. Ehez az apologia-szerű munkához már az úton hozzáfogott Melanchthon, s nagy lelkiismeretességgel és diplomata finomsággal dolgozta ki. Luthernek majd semmi befolyást sem engedtek reá, mert tudták, hogy ő „nem szokott oly szelíden és halkan lépegetni."[2] Ezt az első fogalmazást közölték ugyan Lutherrel, de Melanchthon azután még egyszer átdolgozta és még simábbá tette. Így jött létre a keletkezése helyéről nevezett *augsburgi hitvallás* (Confessio Augustana), mely békítő szellemben adja elő az evangéliumi tant; nem hallgatja el annak alapelveit, de ügyesen elleplezi a belőlök kifejthető következtetéseket.[3]

Végre a kitűzött határidő után hat héttel (jun. 15.) a császár is megérkezett a Campeggi kíséretében. A bevonulási ünnepélynek mind egyházi, mind világi szertartásaiban részt vettek a protestánsok is, de a következő napon az úrnapi ünnepélyről, a császár kívánata ellenére is, elmaradtak. A prédikálás úgy

intéztetett el, hogy a gyűlés idejére a császár nevezett ki néhány prédikátort, kik magyarázat nélkül tartoztak felolvasni a szentírást.

A gyűlés jun. 20. nyittatott meg. A császár első helyen a török háború kérdését akarta tárgyaltatni, de a protestánsok sürgetésére beleegyezett, hogy a vallás ügye intéztessék el előbb; egyszersmind meghagyta a protestánsoknak, hogy adják be hitvallásukat. A protestánsok azt is megnyerték, hogy német nyelven olvashassák fel hitvallásukat, de azzal a megszorítással adatott meg az engedély, hogy ne a gyűlés tanácstermében, hanem a püspöki palota kápolnájában tartassék meg a felolvasás. A kitűzött napon (jun. 25.) *Beyer*, a János v. fejedelem korlátnoka oly erős hangon olvasta fel az augsburgi hitvallást, hogy meghallhatta a kápolnán kívül álló nép is, azután öt fejedelem és két birodalmi város aláírásával, német és latin példányban átadta a császárnak.[4] A hitvallás a jelen volt kath. fejedelmek közül sokra gyakorolt kedvező benyomást és megszüntetett sok előítéletet, de azért a pápától és egyháztól való elszakadás szükségéről nem győzte meg őket.

Néhány főpap, sőt maga a császár is erőszakos elnyomására gondolt a reformációnak, de a kath. fejedelmek nem voltak hajlandók támogatni oly vallás- és polgárháborút, mely csak a császári hatalom megszilárdulását mozdította volna elő. Ily körülmények közt a császár feleletül az augsburgi hitvallásra, egy *Confutatiot* készíttetett néhány kath. hittudóssal (Faber János, budai prépost és a Ferdinánd udvari papja; Eck János, Wimpina Konr., Cochlaeus), melyet nyilvános ülésen (aug. 3.) olvastatott fel.[5] Ez alkalommal kijelentette a császár, hogy a Confutatioban kifejtett nézeteket tekinti a reformok helyes határának, s elvárja a prot. fejedelmektől is, hogy nem fognak rajta túlmenni; ellenkező esetben ő, mint az egyház védője, nem engedheti meg, hogy felforgassák az egyház egységét. A protestánsok válaszolni akartak a Confutatiora, de sok kérés után, csak azon feltétel mellett kapták meg a másolatát, hogy ha tartózkodnak minden cáfolgató nyilatkozattól. A Zwingli irányához csatlakozott városok: Strassburg, Memmingen, Konstanz és Lindau által beadott hitvallásra (*Confessio tetrapolitana*) hasonlóan egy kath. Confutatio felolvastatásával felelt a császár. Legkedvezőtlenebb fogadtatásban részesült mind az ó, mind az új egyház hívei körében a *Zwingli külön hitvallása*, melyben az úrvacsorára vonatkozó nézetét igen erősen kiemelte a Lutherével szemben.

Az újításokat elítélő Confutatio félig-meddig hadizenet volt a protestánsokra nézve, de a kath. rendek, a már említett okból, s mivel nem ismerték a protestánsok erejét, óvakodtak a nyílt szakítástól s megkezdték a protestánsokkal az alkudozást. A tanácskozás folyama alatt kitűnt, hogy legcélszerűbb lesz egy szakértő bizottságot küldeni ki az eltérő vélemények kiegyeztetésére. Erre a bizottság kath. és prot. részről *hét-hét tagból* (2 fejedelem, 2 kánonjogtudor és 3 hittudós) *megalakult*.[6] Az egyezkedés alapjául az augsburgi hitvallást vették fel, ennek 21 tancikkét oly határozatlan, közvetítő alakokba öntötték, hogy mindkét párt beleképzelhette a maga véleményét, de midőn az egyház visszaéléseire (mise, papi nőtlenség, püspöki hatalom stb.) került a sor, lehetetlenné vált a további egyezkedés, mert léte fő feltételeiről kellett volna lemondani mindkét pártnak; a katholikusok nem mondhattak le a csalatkozhatatlan egyház tekintélyéről, a protestánsok pedig épen ezt nem ismerhették el. Igy elmaradt a kiegyezkedés.[7] Ezalatt *Melanchthon* elkészült a Confutatio ellen írt *Apologiával* (Apologia Confessionis Augustanae, mely második fő hitvallása lett az evangelikusoknak), melyet a fejedelmek át akartak adni a császárnak, de ez nem fogadta el.

Több sikertelen alkudozás után, melyeknek folyama alatt oly veszélyes engedményeket tett a békés és félénk természetű Melanchthon, hogy emiatt az árulás vádjával sújtották párthívei, végre kimondatott a vallásügyre vonatkozó *birodalmi végzésben* (szept. 22.), hogy a prot. rendek gondolkozási időt nyernek a jövő évi április 15-ig; ezen idő alatt nem adhatnak ki új iratokat, nem gátolhatják meg a gyónást és misézést s kötelesek az egyházi fejedelmek eddigi jogait tiszteletben tartani. Ezenkívül megígértetett, hogy 6 hónap alatt *közzsinat* fog tartatni a vallásügy rendezése végett. Végre kijelentette a császár (a részletes birodalmi végzésben, nov. 19.), hogy kötelessége szerint védeni fogja az ó hitet, s számít ebben a céljában a kath. fejedelmek segélyére; ennélfogva szigorúan érvényesíteni fogja a *wormsi edictumot*, s a kamarai törvényszék ügyészével bepereltetni az engedetlen rendeket.[8]

1. E meghívót közli *Walch*: i. kiad. XVI. 747.; *Müller* (8. c. 4. j.): i. m. 412.; részben *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 240. l.

2. A *hitvallásnak* (még ekkor csak *Apologia* volt) első fogalmazását János fejedelem elküldte egy levél kíséretében május 11. Luthernek, véleményadás végett; erre a levélre *válaszolta Luther* máj. 15. „A Melanchthon F. Apologiáját átolvastam; majdnem tetszik; semmit sem változtathatok vagy javíthatok rajta; nem illenék, mivel nem tudok oly szelíden és halkan lépni" (talán egy kis gúny is van az utóbbi szavakban). *De Wette*: i. kiad., IV. 17. V. ö. *Rückert*:

Luther's Verhältniss zum augsburgischen Bekenntniss. 1854.

3. Az *Augsburgi hitvallás* egy élőbeszédből és *két részből áll*: az I. r. 21 cikkben a tulajdonképen való hitcikkeket, a marburgi 15 és schwabachi 17 cikk alapján, röviden tárgyalja; a II. r. 7 cikkben, a torgaui cikkek alapján bővebben fejtegeti az egyházi visszaéléseket, s megszüntetésöket kívánja (az úrvacsorának egy szín alatt kiosztása, a magán mise, papi nőtlenség, szerzetesi fogadalom, böjti szabályok, részleges gyónás, a püspökök egyházi hatalma.) Midőn hírül vette Luther, hogy nyilvánosan felolvastatott a hitvallás, nagyon örvendett, hogy Krisztus „oly sok hitvallójától, oly nagy egyetértésben és bizonyára a legszebb hitvallásban hirdettetett."

4. János szász v. fejedelem, György brandenburgi őrgróf, Erneszt lüneburgi herceg, Filep hesseni tartománygróf, Farkas anhalti fejedelem, Nürnberg és Reutlingen városok írták alá.

5. *Confutatio Confessionis Augustanae*. Ennek első fogalmazványa már jul. 13. készen volt, de oly távol állott a Melanchthon művének tudományos szellemétől s komoly, szelíd hangjától, hogy a császár más Confutatio készítését rendelte el. Ezt a felolvasott alakjában közli *Coelestinus*: Hist. Comitiorum anno 1530. Augustae celebratorum (4 tom., Francofurti cis Viadrum, 1577.) T. III. 1.; *Köllner*: Symbolik d. luth. Kirche (Hamburg, 1837.) 397. l. stb.

6. *Kath.* tagjai voltak: *Stadion* augsburgi herceg-püspök, *Henrik* braunschweigi herceg (ennek eltávozása után, *György* szász herceg); *Hagen* kölni érseki korlátnok, *Vehus* badeni korlátnok; *Eck*, *Wimpina* és *Cochlaeus*; - *prot. tagjai*: *János Frigyes* szász koronaherceg, *György* brandenburgi őrgróf; *Brück* sz. v. fejedelmi, *Haller* brandenburgi őrgrófi korlátnok; Melanchthon, *Brenz* és *Schnepf*.

7. *Spalatin* tudósítása *Walchnál*, i. kiad. XVI. 1668, 1673., 1714., 1730. etc. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 253—57. l.

8. A gyűlés egész történetére nézve l. *Weber*: Historie der Augsb. Confession (2 köt, Frankfurt, 1783.); *Forstemann*: Urkundenbuch zu der Gesch. des Reichstags zu Augsburg i. J. 1530. (2 k, Halle, 1833. 35.); *Hase*: Libri symbol. Evangelicorum (Lipsiae, 1837.); *Plitt*: Einleitung in die Augustana (2 k., Erlangen, 1867. 68.).

10. A protestánsok Schmalkaldenben 1530—31. védőszövetségre lépnek; a nürnbergi vallásbéke 1532. a létező egyházi állapotokat biztosítja a jövő közzsinatig.

Az augsburgi gyűlés végzése felég nyíltan kimondotta, hogy, ha meg nem térnek a protestánsok, előbb vagy utóbb be fog a veszély rájok következni. Ezzel a közös veszéllyel szemben csak az erők egyesítése lehetett biztos

óvószer, vétkes mulasztás lett volna tehát a szövetkezésnek tovább halogatása. Ez az aggodalom gyűjtötte össze *Schmalkaldenbe* az érdekelteket (1530. dec. 22.), s ott nemcsak tiltakoztak Ferdinándnak római királlyá választása ellen,[1] hanem elhatározták azt is, hogy közösen védelmezik egymást a kamarai törvényszék intézkedései ellen, s ezt a lépésüket igazoló iratokat fognak küldeni a keresztyén fejedelmekhez. Arra a kérdésre, hogy szükség esetén, a császár ellen foghatnak-e fegyvert jogosan?: egyesek aggodalmait eloszlatták a jogtudósok, miután kifejtették, hogy a rendeknek, mint felsőségnek, nemcsak jogukban áll, de kötelességök megvédelmezni alattvalóikat az erőszak ellen. Az így kezdeményezett *szövetség* egy újabb *schmalkaldeni értekezleten* (1531. márc. 29.) szabályszerűleg *megköttetett hat évre*. A szövetség tagjai kijelentették, hogy nem a birodalom, nem is a császár ellen szövetkeztek, hanem abból a célból, hogy ha megtámadtatnának vallásukért, teljes erejökkel védelmezzék egymást.[2]

Ezen tekintélyes szövetség körűl csoportosultak mindazok, kik nem voltak megelégedve a császár kormányával, köztök a bajor hercegek is. Nagy szerencséjük volt a protestánsoknak, hogy *II. Szulejmán* a mohácsi vész után óriási készületeket tett a császárság megdöntésére. Ily körülmények közt nagyon óvatos politikát kellett követni a császárnak, hogy felhasználhassa így mindkét pártot és egyiket se idegenítse el. Ha a protestánsok elnyomásáról még nem lehetett szó és nem akartak nekik engedményeket tenni, a legbölcsebb dolognak tetszett várni, s ezen idő alatt a létező állapotokat fentartani. A protestánsoknak, bárminő szilárd állást foglaltak is el, ha hívek akartak maradni szövetségök céljaihoz, s nem akartak lelépni a törvényesség útjáról, nem lehetett támadólag fellépniök. Igy indultak meg az *alkudozások Schweinfurtban* (1532. ápr., a mainzi és pfalzi v. fejedelmek vezetése alatt) és fejeztettek be *Nürnbergben* (1532. jul. 23.). A cél most nem az eltérő vélemények összeegyeztetése volt, hanem a vallásszabadságnak és békének ideiglenes biztosítása. Ezen első vagy *nürnbergi vallásbéke pontjai* szerint megígérte mindkét párt, hogy a következő közzsinatig nem lép fel egymás ellen támadólag, s tiszteletben tartja a jelen egyházi állapotokat; a protestánsok megígérték, hogy segélyt adnak a török ellen; ezzel kapcsolatban megígérte a császár is, hogy a kamarai törvényszéktől a prot. rendek ellen megindított pereket felfüggeszteti a közzsinatig, vagy ha ez elmaradna, a rendeknek e tárgyban hozandó végzéséig.[3] Azonban ez a béke csak azokra terjedt ki, kik már a békekötés idejében az augsburgi hitvallást követték és nem azokra is, kik

jövőben csatlakoznak hozzá. Ezt a megszorítást a Luther unszolására fogadták el a protestáns fejedelmek.[4] És valóban csak az a körülmény menti a lelkiismereti szabadság hősének ezt a következetlenségét és szűkkeblűségét, hogy az általános vallásszabadságot a kath. párt határozottan visszautasította és a sírjához közelgő szász v. fejedelem is siettette a békét. A béke létrejötte után csakugyan nem sokára meghalt a v. fejedelem (1532. aug. 16.), s fia *János Frigyes* (a nagylelkű) örökölte méltóságát.

1. Ferdinándot a választási szabályok ellenére választották meg a kath. fejedelmek; 1531. jan. a koronázás is megtörtént már.

2. A *szövetség első tagjai* voltak: *János* szász v. fejedelem, *Filep*, *Erneszt* és *Ferenc* braunschweig-lüneburgi hercegek, *Filep* hesseni t. gróf, *Farkas* anhalti fejedelem, *Gebhard* és *Albert* mansfeldi grófok; Strassburg, Ulm, Konstanz, Reutlingen, Memmingen, Lindau, Biberach, Issni, Lübeck, Magdeburg és Bremen. — A szövetség okmányát közli *Walch*: i. kiad. XVI. 2170.

3. E béke okmányát közli *Walch*: i. kiad. XVI. 2210.

4. A Luther okoskodását tartalmazó leveleket l. *de Wette*: i. kiad. 338. 372. 382. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 274 -77. l.

11. Az evangéliumi tan terjedése Németországon s az új egyházak szervezkedése 1522 -1532.

A humanisták tudományosságukkal és az egyház visszaéléseinek gúnyos leleplezéseivel jól megmunkálták előre a reformáció földjét és ebben a földben rövid idő alatt gazdag aratással fizettek a Luther és társai fáradhatatlan, lelkes működésével elhintett magvak. A reformáció hirdetőit a német szabadság hőseiként üdvözölték, elleneit a butaság, szellemi rabság zsoldosainak tekintették. A szabadságért lángoló ifjúság egész lelkesedéssel csatlakozott a mozgalomhoz s buzgó apostolává vagy pártfogójává vált századokon át mellőzött evangéliumi hitnek. A reformáció gyors diadalának kétségtelenül fontos tényezői voltak a vele együtt járó *világi előnyök* is. A lefoglalt egyházi vagyon nagyrészt a fejedelmek és nemesség birtokába került, a papok megnősülhettek, a nép megszabadúlt legalább a papi igától. Az újra emelkedő s fényében növekedő evangéliumnak éltető melege, a világi érdekeknek s a természet jogainak kellő méltánylása oly erőt kölcsönzött a reformációnak, hogy sikerrel megtámadhatta s több ponton visszavonulásra kényszeríthette a

még mindig erős katholicismust és megkezdhette az elhódított területeken az új egyház építését.

A reformációnak leglelkesebb bajnokai a szerzetes rendekből kerültek ki. Miután a zárdai élet nem volt többé az igazi vallásosság ápolója, a világgal meghasonlott lélek megnyugtatója, a komolyabb jellemű, emelkedettebb szellemű szerzetesek a reformáció hívó szózatára megkönnyebbült szívvel hagyták oda a zárdákat s örömmel állottak a jogaiba visszahelyezett evangelium apostolainak sorai közé. A szerzetes rendek közül a *szabályozott augustinus congregatio* majdnem az utolsó emberig híve lett a reformációnak; a jó példát számosan követték a *Ferencrend tagjai* közül is, amely rend eleitől fogva erős ellenzéket képezett az egyház világi irányával és erkölcsi romlottságával szemben, de a többi rend tagjai között is elegen találkoztak olyanok, kik meghódoltak az újkor szellemének. A *világi papság* hasonlóan tekintélyes részt vett a mozgalomban, a hatalom és fény birtokában levő főpapság köréből ugyan kevesen voltak hajlandók a pásztorbotot és annak jogait az apostoli útibottal és annak kötelességeivel felcserélni, de az alsóbb papság kebeléből annál többen és örömmel üdvözölték azt a reformot, mely szabadabb szárnyalást engedett a szellemnek s nem futott oly hamis elvek után, melyek eltiporják a természet jogait. A *legtöbb városban*, a hatóság pártfogása alatt, templomi szószékekből hirdették az evangéliumot, ahol ezt nem engedték meg, ott vásártereken vagy mezőkön hirdették az igét. Néhol papok hiányában iparosok, lovagok, sőt nők is vállalkoztak az apostolságra. *Wittenberg* volt az egész mozgalomnak tűzhelye, az elűzött térítők menedékhelye s az új apostolok nevelőintézete.

Ahol gyökeret vert az új tan, ott *munkába vették az átalakítást* is; ez nem ment könnyen, mert a múlttal nem lehetett szakítani egyszerre s az újnak és ónak összekeveréséből nagyon különös *cultusalakok* fejlődtek ki. Legelőbb a miseáldozatot szüntették meg, azután a nemzeti nyelvet helyezték vissza jogaiba anélkül, hogy egészen elhagyták volna a latint.

A cultusnak a reformáció szellemében való átalakítására a *szász választófejedelemségben*, az evangeliumi hitnek e szülőföldjén, tették meg az első lépést. Luther, tapasztalva az egyházak eltéréseit, tájékozatlanságát, közzé tett egy az *istentisztelet rendjét szabályozó iratot* (1526.)[1], mely egyszerűbb alakokba öntötte a régi szertartásokat s oda hatott a gyülekezeti ének életbeléptetésével, hogy a hívek is cselekvőleg vegyenek részt az istentiszteletben. Ezt a

rendtartást azután önként elfogadta az egész szász egyház. Ugyancsak Luther azt ajánlotta a v. fejedelemnek (Állhatatos Jánosnak), hogy *általános egyházlátogatást* rendeljen el az egyházi ügyek alapos megismerése céljából. Erre a célra készítette Melanchthon az *egyházlátogatási utasítást*,[2] melynek tartalma sokkal gazdagabb, mint címe után várhatni; nevezetesen előadja az evang. hit alapelveit, utasítja a papokat, hogy miként tanítsák azokat, megismertet az egyházalkotmány lényegével, az iskolák berendezésével. Ehez csatlakozott az egyházlátogatóknak szóló utasítás; nevezetesen, hogy ajánlják a népnek a reformációt; kíméletesen távolítsák el az alkalmatlan, erkölcstelen, vagy pápai érzelmű papokat és ott alkalmazzák őket, hol kár nélkül működhetnek; vegyék számba az egyházak jövedelmeit, hogy így biztosítva legyenek a papok és tanítók díjai. Ez a munka világosan fejtegeti tárgyait, gondosan kerül minden pártszínezetet, nem bajlódik a pápasággal és nagyon szívére köti az illetőknek, hogy a legnagyobb óvatossággal végezzék az átalakítás munkáját. — Az így gondosan tervezett *egyházlátogatás* egyháziakból és világiakból alakított *küldöttségektől* (1528. 29.; Melanchthon és Luther is résztvett benne) hajtatott végre. Azután a nagyobb városok papjai *felügyelőkké* (*Inspector*, *Superintendens*) neveztettek ki s kötelességökké tétetett, hogy felügyeljenek megyéikben az egyházakra, iskolákra, tanra, fegyelemre és egyházi javakra és intézkedjenek a házassági ügyekben. A *legfőbb felügyelet joga* a fejedelemnek tartatott fenn. — Az egyházlátogatás alkalmával Luther kedvezőtlen tapasztalatokat szerezvén a tanítóknak és népnek a vallásos ismeretekben való nagy tudatlanságáról, ezen állapot megszüntetése s a jövő nemzedék biztosítása végett megírta *nagy*- és *kiskátéját* (1529.),[3] mely két kitűnő munkában a nép és gyermekek felfogásához alkalmazott világos nyelven tárgyalta a vallás főbb ágazatait. Ekként a *szász egyház új hittant* s a pápai és papuralmi alkotmány helyett *collegialis és államegyházi alkotmányt nyert*, melyet több vagy kevesebb módosítással elfogadtak a később szervezkedő egyházak is.

A *reformáció*, a wormsi birodalmi gyűlés után *kitűnő pártvezért nyert Filep, hesseni tartománygrófban*. Filep nagyra becsülte Luthert, de inkább kedvelte a simulékonyabb Melanchthont; becsületes, derék, a körülményekhez okosan alkalmazkodó és előrelátó férfi volt; szilárdul ragaszkodott a szentíráshoz, kegyessége ellen nem lehetett kifogást tenni, de azért nem indult vakon a hittudósok után; erősen bízott az Isten segélyében, de célja kivitelében a világi

eszközöket sem feledte ki a számításból. Országába bölcs mérséklettel és előrelátással ültette át a reformációt; midőn azt tapasztalta, hogy az új egyházak szervezése lassan és tervtelenül halad, tartománya egyházi és világi rendéit *zsinatra* hívta meg *Hombergbe* (1526. okt.), hogy tanácskozzanak a szervezkedésről. Az ó egyház hívei nem fejtettek ki valami makacs ellentállást és Hessen reformátorának, *Lambertnek* tüzes szónoklatai biztosították a reformáció diadalát.[4] Az említett zsinaton a hesseni egyház, a Lambert eszménye szerint, *demokratiai* alapon nyugvó *zsinati rendszert* nyert, mert véleménye szerint az egyház, mint szenteknek egyesülete, csak teljes függetlenségben és úgy oldhatja meg feladatát, ha maga gyakorolja a legszigorúbb egyházi fegyelmet. Lambert a *cultus* átalakításában is tovább ment Luthernél, a képeket, orgonákat, harangokat, felesleges ünnepeket, az úrvacsora előtt a magán gyónást kiküszöbölte s később a Zwingli értelméhez hajolt az *úrvacsorára nézve*. Általában schweizi tartózkodása alatt Zwingli szelleme oly mélyen bevéső dött lelkébe, hogy az későbbi, változott helyzetében sem mosódott el egészen. Azonban ebbe a tervezetbe a hesseni egyház nem tudott beletörődni s nem sok idő múlva ott is a *szász egyházi szervezet alapelvei jutottak érvényre* (1528.). A lefoglalt javadalmakból a protestáns hittudományoknak második ápoló intézete, a *marburgi egyetem* alapíttatott (1527.).

A *szász tervezet szerint* rendezkedett a *brandenburgi őrgrófság egyháza* az ansbachi országgyűlésen (1528.) *György* őrgróf alatt; *Nürnberg*, hol *Spengler* Lázár városi írnok állott az ügyek élén; *Lüneburg Erneszt* hercegnek, *Anhalt-Köthen Farkas* fejedelemnek a pártfogása mellett. *Keleti Frieslandban Ulrik* dortmundi nemes vezette az átalakítás munkáját. *Schleswig-Holsteinban* a főpapok nem állották útját a reformációnak s *I. Frigyes* herceg alatt végrehajtatott a szervezés. *Sziléziában* legelőbb *Breslau* csatlakozott a reformációhoz, azután *II. Frigyes* liegnitzi herceg (Alsó-Sziléziában) és *György* brandenburgi őrgróf, Felső-Sziléziában pedig Jagerndorf hercege készséggel előmozdította az evangéliumi egyház szervezését. A *porosz tartományban*, mely a német lovagrend birtoka és Lengyelország hűbérese volt, *Albertnek*, a német lovagrend nagymesterének a vezetése alatt egyidőben hajtatott végre a vallásos és politikai reformáció. Albertben a nürnbergi birodalmi gyűlés alkalmával az *Osiander* szónoklatainak hatása alatt fogamzott meg az a gondolat, hogy a lengyel király beléegyezésével világi hercegséggé változtassa a rend birtokát és

megnősüljön. Ebben a tárgyban Lutherrel is értekezett s azután a tartomány két püspökének, főleg *Polentz György* samlandi püspöknek a segélyével, ki a königsbergi székesegyház szószékéből maga hirdette az evangéliumot a fogékony népnek (ő volt az első püspök, ki tevékeny részt vett a reformáció munkájában), minden rázkódás nélkül megtörtént az új egyház szervezése.

A *német szabad városok* polgársága igen kedvező alkalomnak találta a reformációt arra nézve, hogy a papi igával együtt lerázza magáról a nemességét is. *Magdeburg* város már korán bevette a reformációt (1528.), az egyházi ügyeket pedig a Luther által oda küldött Amsdorf[5] rendezte. *Braunschweigban* a Luther énekei nyerték meg a népet, azután Wittenbergből *Bugenhagen* ment oda (1528.)[6] az egyház szervezése végett. *Gosslar, Eimbeck, Göttinga, Rostock, Hamburg, Majna-Frankfurt, Ulm, Lindau, Konstanz* és más városokban a felvilágosodott polgárság, részint a tanács beleegyezésével, részint annak ellenére is, reformálta mind saját egyházát, mind községi szervezetét. *Brémában* a protestánsok birtokába ment át minden templom (1525.), a zárdákat iskolákká és kórházakká alakították (1527.) s lefoglalták a székesegyház fekvő birtokait. Még nagyobb mozgalom előzte meg a reformáció diadalát *Lübeckben*. Ott a nemesség, városi tanács és papság kezdetben még elfojtották a reformtörekvéseket s elűzték az új tant hirdető papokat. Azonban a tanács, zavart pénzügyi viszonyai miatt segélyére szorult a vagyonos polgárságnak (1529.). De a polgárság az adandó segély fejében engedményeket csikart ki, melyeknek alapján visszahívták az elűzött prot. prédikátorokat, kiutasították a kath. papokat, kórházakká és iskolákká alakították a zárdákat és végre meghívták *Bugenhagent*, ki a Luther szellemében szervezte az egyházat. Általában a reformáció, amint igazolják a felsorolt területek is, a német föld északi felén tett nagyobb hódítást, míg a Rómához közelebb fekvő és derültebb éghajlatú déli rész hű maradt az ó egyházhoz és pápájához.

1. Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdienstes. *Walch*: i. kiad. X. 266. — V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 395—97. l.

2. Ez a munka előbb *latin nyelven*: Articuli, de quibus egerunt per Visitatores in regione Saxoniae (Wittenbergae, 1527.) cím alatt jelent meg; azután *német nyelven* is kiadatott a Luther előbeszédével: Unterricht der Visitatoren an die Pfarherrn im Kurfürstenthum zu Sachsen (Wittenberg, 1528.) cím alatt. Közli *Walch*: i. kiad. X. 1902.

3. *Walch*: i. kiad. X. 1. Számtalanszor megjelent, az európai nyelvekre lefordíttatott s az evangelikusoknál, kissé újabb alakba öntve, ma is taníttatik mindenütt.

4. *Lambert Ferenc* Avignonban szül. 1487.; ugyanott lépett a Ferenc-rendbe; megismerkedvén a Luther irataival, kételyek támadták meg s hogy megszabaduljon tőlök, elhatározta, hogy felkeresi Wittenberget, az új tan kútforrását. Útbaejtvén *Zürichet*, ott egy nyilvános vitán a Zwingli reformjai ellen harcolt (1522.), de ellenfele megtérítette. Ezután *Wittenbergbe* ment és a Luther iskolájának áttanulmányozása után *Hessenbe* ajánltatott Melanchthontól; 1527. tanárrá lett a marburgi egyetemen és mh. 1530. — *Pressel* után *Herzog's* Real. encycl. VIII. 170. s köv. l. — Életrajzát megírta még *Baum* (Strassburg, 1840.); *Hessenkamp* (Elberfeld, 1860.) — V. ö. *Hagenbach*: i. m. III. k 336—338. l.

5. *Amsdorf Miklós* rendületlen híve a Luther elveinek és fáradhatatlan segédje annak, 1483. szül.; Wittenbergben tanúlt, ugyanott hittanár (1511.), majd prédikátor volt (1521.); 1524. magdeburgi superintendensi, 1542—46. naumburgi püspöki, 1550-től eisenachi superintendensi hivatalt viselt s mint ilyen halt meg 1558.

6. *Bugenhagen János* Wollinban, Pommeraniában szül. 1485.; felvilágosítva a Luther irataitól, 1521. Wittenbergbe ment, ott előbb mint hittanár, majd mint első pap nyert alkalmazást; 1536. a szász választófejedelemség püspöki hivatalával bízatott meg; számos külföldi egyház szervezését vezette, általában az egyház kormányzása körül sok érdemet szerzett tapintatosságával és önzetlenségével. Luthert ő vigasztalta komor napjaiban és egészen elsajátította szellemét; mh. Wittenbergben, 1558. Legjelesebb *műve*: Interpretatio in librum psalmorum (Nürnberg, 1523.). V. ö. *Engelken*: Joh. Bugenhagen (Berlin, 1817.); *Vogt*: Joh. Bugenhagen (Elberfeld, 1867.).

MÁSODIK SZAKASZ.

A NÉMET SCHWEIZ REFORMÁCIÓJA A MÁSODIK KAPPELI BÉKÉIG, 1531.

12. Schweiznak politikai és egyházi állapota.

Schweiz fiai, kiknek elődei isteni erővel verték le elleneiket és vívták ki szabadságukat, a 15. század végén s a 16. század elején, idegen érdekek mellett zsoldért ontották véröket. Most a pápának, majd a hatalmasabb olasz fejedelmeknek, különösen a milanói hercegeknek, majd Franciaországnak a szolgálatában harcoltak. A nevezett hatalmasságok Schweiz erejét gazdag jutalommal lekötelezett, tekintélyes honfiak közvetítésével törekedtek biztosítani magoknak. A pápák nemcsak pénzüket, hanem egyházi tekintélyöket is forgalomba hozták ebből a célból s ha ez sem használt, utolsó

fogásul sok olyan dologra szemet hunytak Schweizban, aminőkért másutt készek voltak békét bontani. Míg ez a körülmény egyfelől emelte Schweiznek *politikai fontosságát*, addig másfelől a rendszeres lekenyerezés komolyan fenyegette függetlenségét. Gyakran megtörtént, hogy aljas zsoldért testvér testvér ellen harcolt, — hogy ez a kis ország labdájává vált az idegen pénzzel támogatott politikai ármányoknak, mert mind ritkábban találkoztak olyan igaz hazafiak, kik képesek lettek volna a pártokon felülemelkedni s a haza függetlenségét minden külső befolyás ellen biztosítni.

A politikai állapotnál az *egyházi* sem volt sokkal jobb. Schweiz korábban függetlenebb állást foglalt volt el a római curiával szemben. A 14. század közepén szövetséget alkottak a papság zsarolásai ellen, melynek alapját az úgynevezett *„Pfaffenbrief"* képezte (1370.). Később a *schweizi püspökségeket*,[1] melyek német-, francia-és olaszországi érsekek alatt állottak korábban, közvetlen Róma felsősége alá helyezte a pápai politika. A pápai követek, míg előbb csak bizonyos ügyek elintézése végett küldettek Schweizba, utóbb ott maradtak állandóan s nagy befolyást gyakoroltak a politikai és egyházi viszonyokra. Az egykor tiszta *erkölcsöknek a romlása* nagyrészt azoknak a zsoldosoknak róható fel, kik a hadjáratokból megtérve, fényűzést, könnyelműséget és sokfajta bűnt ültettek át a hazai földbe. Az egyházi hivatalokat, az egyházi javakkal lelkiismeretlenül bánva, méltatlanokkal töltötték be. Az ilyen gazdálkodás mind a pápától, mind az egyháztól egyaránt elidegenítette a népet s megkönnyítette a reformáció útját. Az ekképen politikai, vallásos és erkölcsi tekintetben mélyen sülyedt Schweizra megifjító, megerősítő és megtisztító hatást gyakoroltak a reformáció viharos küzdelmei. Az elégületlenség kitörését ott is a búcsú árulásával űzött aljas nyerészkedés siettette. Schweizban *Sámson Bernát*, milanói ferenc-rendi szerzetes és búcsúárus, épen olyan botrányos vásárt csapott a hívek üdvével, mint Tetzel Németországon s épen úgy tevékenységre ösztönözte a jobbakat, hogy óvószerekről gondoskodjanak a mindinkább terjedő romlás ellen. Ilyen komolyabban gondolkozókban és jobb érzelműekben Schweiz sem szenvedett hiányt. A *bázeli egyetem* több jeles tanárának, egy *Wittenbach Tamásnak* (Bielből, 1505-től), egy *Capito Fabricius Farkasnak* (Elszászból, 1512—20.) a hallgatóit már megérintette a felvilágosodás szelleme. Főleg az a kör, mely *Erasmus* körül alakult bázeli tartózkodása alatt (1516. után), az ókori tudományosság mellett buzgó terjesztője volt a tisztább vallásos nézeteknek is.

1. *Chur* és *Konstanz* a mainzi, *Lausanne* és *Bázel* a besangoni érsekséghez, *Como* az aquilejai patriarchasághoz tartozott; végre *Sitten* exemtio volt.

13. Zwingli Ulrik és a zürichi reformáció.

A felvilágosodásnak az a szelleme, mely szíves otthonra talált a bázeli egyetemen, egyik növendékének, Zwinglinek annyira kifejtette észlelő tehetségét, hogy lehetetlen volt nem látnia, hogy a római egyház elhagyta az evangeliumi alapot s ezzel egészen kinyitotta a kaput a vallásosságra és erkölcsösségre nézve egyaránt káros visszaéléseknek. Ezen szellem sugallatára és majdnem abban az időben kezdte meg az egyházban nagyra nőtt gyomok irtását, mikor Luther Németországon készült harcra a római curia ellen.

Zwingli Ulrik, egy tisztviselő fia, 1484. (jan. 1.) született Wildhausban, a toggenburgi grófságban. Tanulmányait Bernben kezdte meg, azután a bécsi (bölcsészet) és bázeli (philologia és theologia) egyetemen fejezte be, mely utóbbi helyen *Wittenbach* tanár, egyik derék képviselője a humanismusnak és szabadabb hittani iránynak, határozó befolyást gyakorolt az ifjú szellemére. Nyilvános pályáját mint prédikátor kezdte *Glarusban* (a község 1506. választotta meg). Az egyetemen megkezdett tanulmányaival új állásában sem hagyott fel, a latin remekírókat, az újszövetség eredeti szövegét a legkitűnőbb egyházi atyák magyarázatainak és Erasmus műveinek a segélyével egész kedvteléssel tanulmányozta. Mint a vallás és erkölcs őre, nem tartotta elegendőnek, hogy csak az egyházi szószékből, jeles szónoki tehetségével harcoljon a kor erkölcsi romlottsága ellen, hanem igénybe vette a gúnyíró éles tollát is.[1] Az egyháznak egyes tévedései és visszaélései már ekkor ismeretesek voltak előtte, de nyilvánosan még nem mondott rólok ítéletet. Úgy látszik, hogy abban a *két olaszországi útjában* (1511. 15.), melyeket mint tábori pap, együtt tett meg a pápa mellett harcoló schweiziakkal, épen olyan leverő tapasztalatokat szerzett a római hierarchia felől, mint Luther az ő római útjában, de ez a körülmény oly kevéssé ingatta meg a pápához való ragaszkodását, hogy minden alkalommal mérlegbe vetette ékesszólását, ha szüksége volt a pápának a schweiziak fegyveres segélyére. Ezzel a buzgóságával egészen elidegenítette magától a francia pártot (kik francia zsoldban harcoltak) s így nagyon jókor érkezett számára az az ajánlat (a szabadelvű Geroldsecki Diebold administratortól), hogy foglalja el az,

einsiedelni plébánosi állomást. Elfoglalván Zwingli az ajánlott állomást (1516.), csakhamar az állítólag csodatevő Mária-képpel űzött babonaság kötötte le figyelmét, ennek irtása végett a búcsújárások haszontalanságáról s a szenteskedésről kezdett beszédeket tartani és igyekezett megértetni hallgatóival, hogy Krisztus az egyedüli közbenjáró és így nem Máriához kell segélyért folyamodni. Midőn hírét vette, hogy *Samson* (1518.) a búcsú-árulással mindenütt hallatlan könnyelműséggel ámítja és rontja a könnyenhívő schweizi népet, rokonérzelmű társaival együtt élesen megtámadta ezt a visszaélést és kifejtette azt a gondolatot, melyet Luther is hirdetett, hogy a Krisztus vére szerezte meg a bűnök bocsánatát s hogy nem pénzen, hanem a Krisztus elégtételében és az Isten kegyelmében vetett hittel lehet az üdvöt elnyerni.

Zwinglinek arra az időre esik a *határozottabb reformátori működése*, mikor *Zürich meghívta* a már híres szabadelvű és evangeliumi szellemű szónokot *a főtemplom papjának*. Ezt az állomását 1519. (jan. 1.) foglalta el egy népszerű beszéddel, melyben az egyház és erkölcsök javításának a sürgető szükségéről elmélkedett. Üdvös szándékát készséggel támogatta a polgárság nagy része (melynek élén Röust, a szabadelvű polgármester állott). Zwingli azzal nyitotta meg reformjai sorozatát, hogy *mellőzte* a Nagy Károly óta érvényes *perikopákat*[2] és az egész szentírásból szabadon választott beszédeihez szöveget. Ez igen fontos és olyan gyökeres újítás volt, melyet maga Luther, az evangéliumi alapnak rendíthetetlen védője sem mert megtenni, pedig a szent leckének szabad választásával vált lehetségessé az, hogy a pap minden ízében tanulmányozza a szentírást s a népet is alaposan megismertesse vele.

Midőn Samson, a már ismert búcsúárús, Zürich felé közeledett, Zwingli hatásos beszédeivel oly döntő befolyást gyakorolt a tanács határozatára, hogy ennek alapján *nem bocsáttatott be Samson a városba*. Ez az intézkedés egyezett a konstanzi püspök (Landenbergi Hugo és helyettese, Faber, a későbbi bécsi püspök) parancsával is, ki főleg azért neheztelt Samsonra, mivel püspöki engedély nélkül kezdett a búcsú árúlgatásához. Az ekként megindított békés reformokat hivatalos pártfogásába vette *a tanács* is, midőn *1520. meghagyta egy rendeletben*, hogy egyenlő módon tartson beszédeket minden pap és prédikátor az újszövetségről, egyedül a szentírásból vett erősségekkel támogassák tanításaikat, az újításokat is emberi toldalékokat pedig hagyják el. Ez a rendelet és a Zwingli népszerűsége felriasztotta tétlenségükből az ó rendszer híveit, előbb a szerzetesek, azután a zürichi káptalan tagjai (1521-től fogva Zwingli is

tagja volt a káptalannak) támadták meg. A többek közt *azzal vádolták*, hogy nem sokat törődik Isten és a szentek tiszteletére rendelt kegyes gyakorlatokkal s csökkenti vele a káptalan jövedelmét; hogy tagadja a tizednek isteni jogát, gyűlöletessé teszi a nép előtt a pápaságot és szerzetességet és ilyen úton keresi népszerűségét; hogy kisebbítőleg gondolkozik a szentekről, ünnepekről, miséről és pápáról stb. Igaz, hogy ezek súlyos vádak voltak az egyházi rend szempontjából, de eretnekséggel még ekkor nem gyanúsították ellenei. A tanács rendeletét az egyházi hatóságok sem akarták érvényesnek tekinteni, a Zürichben időző pápai követ pedig, aki sejtette, hogy a római egyházra nézve még komolyabb veszély is fejlődhetik ki ezekből a súrlódásokból, szép ígéretekkel, sőt fenyegetésekkel is igyekezett megnyerni Zwinglit, de ő lemondott még az eddig Rómából nyert évi díjról is (50 forintot kapott)[3] s kijelentette, hogy semmiféle érdekért sem mond le az evangelium szabad hirdetéséről. A pápai követ sem a tanáccsal, sem Zwinglivel szemben nem erőltette a dolgot, mert Zürich volt az egyetlen kanton, mely nem szövetkezett a franciákkal s ebben nagy érdeme volt a Zwingli beszédeinek.

E közben a pápaság hívei azzal is vádolni kezdték Zwinglit, hogy a *Luther híve*, holott Luthertől teljesen függetlenül lépett a reformáció terére. De világos az előadottakból is, hogy hamis ez az állítás. Tagadhatatlan, hogy már ekkor Schweizban is terjedni kezdettek a Luther iratai, de Zwingli csak Zürichben (1519.) ismerkedett meg velök s ha ajánlotta is őket a népnek, azért ő a saját, kitűzött útján haladt s nemcsak radicalis irányára nézve, hanem több elvi kérdésben is különbözött a conservativ Luthertől. Ezt a félreértést igyekezett megszüntetni, midőn világosan nyilatkozott a közte és a wittenbergi reformátor közt levő viszonyról s bizonyítgatta önállóságát.[4]

Amint Zwingli folyvást előre haladt a reformáció útján s elítélőleg nyilatkozott beszédeiben az egyháznak az evangélium szellemével össze nem egyeztethető intézményeiről, ez által oly kérdések merültek fel, melyeknek tisztázása és gyakorlati alkalmazása meg nem eshetett éles viták és súrlódások nélkül. A *böjtöt* emberi intézménynek hirdette, mire több zürichi polgár nemcsak maga egészen mellőzte az egyházi böjtöt, hanem saját házi körének sem engedte meg annak megtartását. A keresztyén szabadságnak ilyen megsértéséért panaszt emelt az ellenpárt, ebből perek és rendetlenségek támadtak, melyeknek megszüntetése végett a hatóság megbízta Zwinglit és tiszttársait, hogy világosítsák fel a népet e dolog felől. Ekkor adta ki Zwingli a

böjtre vonatkozó iratát (1522. ápr.),[5] melyben azt a gondolatot fejtegette, hogy az igazi keresztyén szabadság nem külsőségekből, evésből és ivásból, hanem az érzelemnek megújulásából áll. De a konstanzi püspök nem elégedett meg a kérdésnek ezzel a megoldásával, hanem körlevelében betiltotta az újításokat, sőt sugalmazására kimondta a *szövetséggyűlés* is (Luzernben máj. 20.), hogy a prédikátorok „hagyjanak fel az olyan prédikációkkal, melyekből csak boszúságot, egyenetlenséget s a keresztyén hitre nézve tévelygést merítene a közönséges ember". Erre Zwingli a szövetséggyűléshez intézett *iratában* az evangelium szabad hirdetésének és a papok megnősülésének szükségét fejtegette s kérelmezte azoknak a megengedését;[6] a konstanzi püspökhöz intézett *Védiratában*[7] kijelentette, hogy mellőz a hit dolgában minden önkényes emberi szabályt, a szentírást tárgyalja egyedül és ellensége minden valláskényszernek; később pedig sürgette a papi nőtlenség eltörlését is.[8]

Ebben az időben volt *Lambert*, az avignoni szerzetes (l. 10. c. 4. j.), Zürichben s prédikált az újítások ellen. De a közte és Zwingli közt lefolyt *vita* után (júl.) elismerte, hogy igaza van Zwinglinek. A reform ellenei sokat vártak a Lambert szónoki és dialektikai tehetségétől és annál inkább lehangolta őket csalódásuk. Most Zwingli és tiszttársai intő iratokban igyekeztek bebizonyítni a reformok szükségét, ez a lépés még inkább felingerelte az ellenpártot s nemcsak tollal, hanem az egyházi szószékről élőszóval is szenvedéllyel folyt a harc s többször idézett elő rendzavarást. Ez indította Zwinglit arra, hogy engedélyt kérjen a hatóságtól *nyilvános vitatkozásra*. A tanács a Zwingli kérelmére felszólított minden egyházi férfit, hogy 1523. jan. 29. jelenjen meg a tanácsháznál, hogy a szentírás alapján döntse el a két párt, hogy melyik részen van az igazság. E vitán mintegy hatszáz odavaló és idegen jelent meg. Zwingli erre az alkalomra *hatvankét pontban* foglalta össze tantételeit, melyek alapjául tekinthetők a schweizi reformációnak. Kijelentette bennök, hogy az üdvre tartozó igazságoknak egyetlen forrása a sz. írás, — hogy az Isten választottjainak egyetlen feje Krisztus, a pápai és püspöki hatalom nem az Evangeliumon alapúl, hanem jogbitorlás, — hogy a Krisztus áldozatán kívül nincsen más áldozat és a mise csak emléke ennek az áldozatnak, — hogy Krisztus az egyetlen közbenjáró, ennélfogva nem szükséges a szenteknek segélyül hívása, a házasság szabad mindenkinek, a szerzetes ruha csak a képmutatás köpönyege, a bűnt egyedül Isten bocsátja meg és így a gyónás csak tanácskérés és tanácsadás lehet, a külső cselekedetek (vezeklések stb.) nem

törlesztik le a bűnt stb.[9] A vitán megjelent *Faber*, a konstanzi püspöki helyettes is, aki a kath. egyháznak és tannak a régiségére hivatkozva, igazolatlannak vélte megváltoztatását s eleinte vonakodott vitába bocsátkozni, de a hallgatóság részéről sarokba szorítva némi gúnyos megjegyzésektől, elfogadta a kihívást s míg a hagyományokból és zsinat-végzésekből vett bizonyítékokkal védte állításait, addig Zwingli a sz. írás erősségével harcolt a reformáció ügye mellett és ezt annyi ügyességgel és lelkesedéssel oltalmazta, hogy *a tanács azt mondotta ki végzésül*, hogy miután Zwinglire a sz. írásból senki sem tudott eretnekséget rábizonyítani, csak haladjon tovább azon az úton, melyen megindult és egyedül a sz. írás szerint tanítsanak a többi városi és vidéki papok és tanítók is, azonban tartózkodjanak minden becsmérlő nyilatkozattól. Ez a vita, Zwingli tételei, melyeket magyarázatokkal adott ki (l. itt a 4. j.), az ő és barátja, *Judae Leo* (1523-tól a zürichi Péter-templom papja) egyházi beszédei annyira megnyerték a kedélyeket a reformáció ügyének, hogy most már munkába lehetett venni az elveknek a gyakorlati alkalmazását is. A tanács megengedte az apácáknak és szerzeteseknek (jún. 17.), hogy a világba léphessenek a zárdákból. Ezt meg is tették sokan, a tanultabb szerzetesek papokká lettek, mások különféle világi foglalkozáshoz kezdettek és igen sokan házasságra léptek. A keresztelést német nyelven végezték, az evangéliumi alapot nélkülöző szertartások elhagyásával, s e tekintetben is megelőzték a Luther-szellemű reformációt, mely még sokáig megtartotta az exorcismust.[10]

Ezen újítások hírére a *szövetséggyűlés* és a konstanzi püspök újabb *intést küldött* Zürich tanácsának, de a tanács inkább hallgatott a közvéleményre, mint amaz elkésett intésekre s tovább haladt megkezdett útján. Eközben oda fejlődtek az események, hogy végezni kellett a mise és a *sz. képek* sorsa felett is. Ugyanis *Hetzer Lajos*, zürichi pap (később anabaptista; róla még lesz szó), *lázító iratot adott ki*[11] a sz. képek ellen, melynek hatása alatt egy rajongó tömeg a *Hottinger Miklós* (csizmadia) vezetése alatt a templomokban rombolni kezdette a képeket. A tanács elfogatta a tetteseket, de addig nem ítélte el, míg véglegesen nem határoznak a képek szentségéről. Ebből a célból tartatott *a második nagy vita* (1523. okt. 26.; mintegy 900 pap és világi jelenlétében), melyen nagyon eltérő vélemények nyilvánultak. Míg a radicalis párt mindent le akart rombolni, ami nem evangeliumszerű: addig a mérsékelt párt, melynek *Schmidt Konrad*, küssnachti johannita comthur volt a szószólója, azt ajánlotta, hogy előbb meg kell győzni a népet a misének és képeknek szükségtelen voltáról s

csak azután történhetik meg mellőzésök zavar és kár nélkül. „A gyengének a pálcáját (= képek), - mondá Schmidt — melyre támaszkodik, nem kell kivenni kezéből, hanem előbb mást kell adni (= felvilágosítni), különben földre esik" stb. Ezt az ajánlatot maga Zwingli sem pártolta s beszéde végén kereken kimondta, hogy „ha a haszontalan papok és püspökök olyan komolyan hirdették volna az Isten igéjét, mint ahogy futkostak haszontalan dolgok után, sohasem jutott volna oda a dolog, hogy a szegény nép a falról s a képekről kényszerűljön megismerni Krisztust."[12] A vélemények ilyetén megoszlása után *azt határozta a tanács*, hogy még meghagyja a misét és képeket, a nép felvilágosítása végett prédikátorokat küld a vidékre is; ugyancsak egy olyan *utasítás* fogalmazásával bízta meg Zwinglit, melyben világosan legyen fejtegetve az Isten igéje hirdetésének módja s a reformáció célja.[13] Ezt és a vitára vonatkozó okmányokat[14] megküldötték a püspököknek és a szövetség tizenkét helységének. A zürichi eseményeknek hivatalos közlése nem mindenütt ébresztett lelkes hangúlatot, de a tanács nem állapodhatott meg a fejlemények elért pontjánál s *meghagyta egy rendeletben* (dec.), hogy zárják be a templomokban a *sz. képek* tábláit, a papoknak pedig szabad tetszésére bízta a *miseolvasást*. Majd eltörültetett a búcsújárás, az átlényegült elemek körülhordozása, imádása és az úrnap ünnepe, az ereklyék elásattak, istentisztelet alatt elnémult az orgona, temetéseknél a harang, mivel hiányoztak az apostoli korban; szentelés, só, víz stb. használata megszűnt, még az utolsó kenet is mellőztetett; szóval minden olyan szertartás és szer kiküszöböltetett, melynek jogosultságát nem lehetett a sz. írásból bebizonyítni. — A tanácsnak újabb *rendeletére* 1524. (pünkösd körül) a *képeket* eltávolították a templomokból s egy részöket megégették; a templomok falait lassanként megtisztították a katholicismusnak minden maradványától, a *szerzetes rendeket* megszüntették (de aki nem akart kilépni, tisztességes nyugdíjban részesült) s a zárdákat iskolákká, kórházakká stb. alakították át.[15] A következő évben *eltörültetett a mise is* s helyébe ünnepnapokon az *úrvacsorának* az eredeti szereztetés szerint (két szín alatt) és német nyelven való *kiosztása* rendeltetett el. Az oltárok helyét eredeti alakjok: az *egyszerű terített asztal* foglalta el, reá rakták a kenyeret kosárban és a bort fakupákban. A diakonusok felolvasták az újszövetségnek az úrvacsorára vonatkozó szövegét (I. Kor. XI.; Ján. VI.), a pap intő beszédet tartott s azután a kenyeret (kovásztalan) fatányérokon, a bort fakelyhekben körülhordozták a népnek.[16] Végre a béke érdekében szigorúan megtiltatott a

vallást ócsárló beszédek tartása és hit dolgában a kényszerítő eszközöknek alkalmazása. Ekként Zwingli az ő szellemétől áthatott, derék Zürich város támogatásával utat nyitott Schweizban a reformációnak és ezt oly felvilágosult szellemben s a lelkiismereti szabadságnak olyan tiszteletben tartásával tette, hogy becsületére válik mind Zwinglinek, mind Zürichnek. Ezt a gyors és határozott átalakítást sokan ugyan hibának, mások elhamarkodásnak tartották, de azért Zürich nem tért el a kitűzött céltól s midőn később, némi ingadozás után, a reformációhoz csatlakoztak a többi kantonok is, nyugodt öntudattal tekinthetett vissza arra a pályára, melyet az úttörő fáradságával, de egyszersmind dicsőségével is futott meg.[17]

1. *Fabelgedicht von Ochsen u. ettlichen Thieren*; a zsoldosok és nyugdíjasok ellen intézett gúnyirat; l. Huldreich *Zwingli's Werke*, erste vollständige Ausgabe durch *M. Schuler u. J. Schul*thess (8 köt. Zürich, 1828—42. mit Supplementen, 1861.), II. k. 11. r. 257.

2. *Perikopáknak* nevezik azokat a bibliai szakaszokat, melyeket kötelesek voltak a papok az oltár előtt felolvasni s amelyek textusul szolgáltak. *N. Gergely*, római püspök (590—604.) állította össze az első rendezett *Lectionariumot*, ebből fejlődött ki idővel az a perikopa-rendszer, mely az egyházi évnek minden ünnepére és vasárnapjára bizonyos szakaszokat jelölt ki az Evangeliumokból és Levelekből. *E. Ranke*: Das kirchliche Perikopensystem aus den ältesten Urkunden der röm. Liturgie dargelegt (Berlin, 1847.).

3. *Uslegung* des XXXVII. Artik. 1523. — Zwingli's Werke, I. 354. — V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 146. l.

4. *Uslegung u. Gründ* der Schlussreden der Artikel. 1523. — Zwing. Wer. I. k. I. r. 253. s köv. l. — Közli *Hagenbach*: i. m. III. k. 193—94. l. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 144. l.

5. Von Erkiesen und Fryheit der Spysen. Ez az első reformátori műve. - Zw. Werke, I. 1.

6. Ein fründlich Bitt und Ermahnung etlicher Priester der Eidgenossenschaft, dass man das heilig Evangelium predigen nit abschlahe, noch Unwillen darob empfach, ob die Predigenden Aergerniss zu vermyden sich ehelich vermählind. Zw., Werke, I. 30.

7. Apologeticus Archeteles appellatus, etc. — Zw., Opera, III. 26.

8. Supplicatio quorundam apud Helvetios Evangelistarum, etc. — Zw. Opera, III. 17.

9. Zw. Werke, I. 153. — Teljesen közli *Gieseler*: i. m., III. k. 1. r. 153—158. l.

10. Az új keresztelési *agenda* aug. 10. lépett életbe. Közölve van Zw. Werke, II., II. 224.

11. Urtheil Gottes, wie man sich mit den Bildern halten solle.

12. Schmidt és Zwingli beszédét közli *Hagenbach*: i. m. III. k. 236—38. l.

13. Eine kurze christenliche Ynleitung. — Zw. Werke, I. 541.

14. *Hetzer* L. adta ki. — Zw. Werke, I. 459.

15. Ugyanebben az évben *Zwingli* is *házasságra lépett*. Nőül vette a 43 éves *Reinhard Annát*, Meyer nemesnek az özvegyét.

16. Így osztatott ki az *úrvacsora* 1525. nagycsütörtökön az ifjúságnak, nagypénteken a középkorúaknak, húsvét napján az öregeknek. *Anshelm*: Berner Chronik bis 1526. (6 köt., Bern, 1825-33.), VI. 324. — V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 167.; *Hagenbach*: i. m. III. k. 246—47. l. a liturgiát is közli. — Erre a cultusra jegyzi meg *Alzog*: i. m. II. k. 175.: *„Helyébe* (t. i. a régi cultus helyébe) *igazán komikus és csömörletesen egyforma istentisztelet lépett"*. Ha szerző az újszövetségi okmányokból és nem Leonardo da Vinci-féle képekből tanulmányozná az őskeresztyén cultust, meg kellene győződnie róla, hogy a Zwingli-féle úrvacsora közelebb áll az evangeliumi úrvacsorához, mint a zsidó és pogány elemekkel összeszőtt kath. mise s ha nem akarna meggyőződni, legalább meg kellene gondolnia, hogy művelt tudós a 19. században nem szokott a cultusokról így nyilatkozni.

17. A Zwingli életére vonatkozó adatokat l. J. Oecolampadii et H. Zwingli Epistolarum lib. IV. cum praefatione Th. Bibliandri et utriusque vita et obitu, *S. Grynaeo, W. Capitone* et *O. Myconio* auctoribus (Basiliae, 1536.; 1592.); *Hottinger*: H. Zwingli u. seine Zeit (Zürich, 1842.); *Christoffel*: H. Zwingli's Leben u. ausgew. Schriften (Elberfeld, 1857. a „Väter der ref. Kirche" 1. k.). *Mörikofer*: U. Zwingli nach urkundl. Quellen (2 köt., Leipzig, 1867—69.); *Finsler*: U. Zwingli (Zürich, 1873.).

14. Bázel reformációja és Oekolampadius.

Bázelt ebben az időben a II. Piustól (1460.) alapított egyetem, az ott letelepedett tudósok működése, az Erasmus tartózkodása, jeles nyomdái egyik gyakran felkeresett tűzhelyévé tették az emelkedő műveltségnek és tudománynak. A schweizi szövetségbe 1501. lépett be, ezután lényegesen átalakította alkotmányát is, amely alkalommal az iparos céhek függetlenebb állást vívtak ki a nemességgel szemben s nagyobb befolyást nyertek a polgármester és a tanács választására is. Ez a politikai átalakulás nagy befolyással volt a nem sok idő múlva bekövetkezett egyházi reformációra is. A még mindig hatalmas nemesség az ó egyházi rendszernek a fentartásában kereste üdvét, az alsóbb néposztály fel akart forgatni minden létezőt, végre a polgárság jobb fele a két szélsőség kiegyenlítésén fáradozott. A pápától

alapított egyetem csak annyiban segítette elő a reformációt, amennyiben több reformátor az itt működő tanárok befolyása alatt ébredt az egyházjavítás gondolatára. Erasmus sem vett részt közvetlenül a bázeli egyház átalakításában, mivel semmi hajlamot sem érzett a népies törekvések iránt s ha mozgalmasabb napok közeledtét sejtette, oda is hagyta Bázelt. Azonban egyes felvilágosodott szellemű férfiak működése Bázelben is megkönnyítette a reformáció diadalát. Közéjök tartozott:

Capito Fabricius Farkas,[1] a székesegyház prédikátora és az egyetemnek egyik kitűnő tanára, ki a sz. írás alapos tanulmányozása közben oly mélyen meggyőződött az egyháznak számos tévedéséről, hogy már 1517. (tehát mielőtt tudott volna valamit a Luther fellépéséről) nem akart több misét olvasni. Azonban a Capito működésének nagyobb hatása arra az időre esik, mikor élére állott a strassburgi reformációnak (1523.).

Hedio (eredetileg *Heid*, Ettlingenben, a badeni őrgrófságban szül.) *Gáspár* előbb mint vikárius, majd mint káplán a Capito szellemében folytatta a sz. írás magyarázását, amivel maga ellen ingerelte a szerzetesek haragját.

Sokkal merészebben lépett fel majdnem ugyanabban az időben *Röublin Vilmos*, a sz. Albán templomnak tudományos, buzgó, de feltűnni vágyó papja, ki a mise, tisztítótűz s a szentek imádása ellen roppant számú hallgatóság előtt tartott beszédeket. 1521. úrnapján, az egyházi körmenet alkalmával, a mennyezet alatt az ereklye helyett egy szép kötésű bibliát vitt ezzel a felirattal: „Biblia, azaz igazi szentség, a többi halott-csont". A papság megbotránkozva emelt panaszt a püspöknél s a tanácsnál, de a polgárság Röublinnak állott pártjára s így csak a város elhagyására kényszeríttetett büntetésül. Az elűzött Röublin később az anabaptistákhoz csatlakozott s résztvett a nép fellazításában is.

Az evangelium szellemében tartotta beszédeit *Wyssenburger Farkas* is, ki már német nyelven olvasta a misét. A papság őt is szerette volna állomásától (a kórház papja volt) elmozdíttatni, de atyja, mint tekintélyes városi tanácsos, meghiúsította ezt a törekvést.

Ezen egyes úttörők után lépett fel Bázelnek tulajdonképen való reformátora, *Oekolampadius János*.

Oekolampadius (eredetileg *Hausschein*) *János*, Schweiz Melanchthona, 1482. szül. Weinsbergben, Frankoniában; jómódú szülői előbb a heilbronni iskolába, majd a heidelbergi egyetemre küldötték a tanulni vágyó gyermeket. Azután a

bolognai híres jogakadémiát látogatta meg, hogy állami pályára készüljön. De a jogi tanulmányokkal nem tudott megbarátkozni s újra felkereste Heidelberget, hol kiválólag a héber és görög nyelv tanulmányozásával foglalkozott. Rövid időre félbeszakította tanulmányait s nevelősködött Frigyesnek, a rajnai Pfalz grófjának a gyermekei mellett, de a tudományok iránti szeretete visszavonzotta elhagyott pályájára s habár kész papi állomás várta szülővárosában, mégis látogatta a tübingai egyetemet, hogy a Reuchlin vezetése mellett folytassa héber és görög nyelvtanúlmányait. Ugyancsak Tübingában ismerkedett meg Capitóval s kötött vele benső barátságot. Tanulmányai befejezése után elfoglalta a weinsbergi papi állomást, onnan azonban a Capito közbenjárására Bázelbe hívatott meg a székesegyház prédikátorának (1515.). Ezzel az alkalommal megismerkedett Erasmusszal, akit szorgalmasan segített az újszövetség kiadásában (1516.). Bázeli állomását az augsburgi székesegyházi prédikátorsággal cserélte fel (1518. vagy 19.), melyet azonban részint a papság ellenszenve, részint hivatalának terhes volta miatt (gyenge volt a melle a nagy templomhoz) kénytelen volt elhagyni. Most a közel fekvő Brigitta-zárdába vonult, hol megismerkedett a Luther irataival is. Ez a magány sem sokáig nyújtott pihenést, azzal kezdték vádolni, hogy a Luther híve; újra kezébe vette tehát útibotját és Hedio és Capito barátjainak ajánlására *Sickingennek*, a reformációt pártoló hős lovagnak a várában, mint udvari káplán, nyert alkalmazást. Végre hosszas bolyongás után (Critander András nyomdász barátjának a meghívására, 1522.) visszakerült Bázelbe. Egyideig a Chrysostomus Homiliáinak kiadásával foglalkozott, majd a sz. Márton templomnál segédlelkészi, később az egyetemnél hittanári állomást nyert. Erasmus nem jó szemmel nézte Oekolampadiusnak szabad szellemű és folyvást nagyobb körű működését, ellenben Luther egy levélben (1523. jún.)[2] előhaladásra buzdította a buzgó reformátort.

Oekolampadius és néhány rokonszellemű ifjú társa azzal kezdte meg a *reformokat*, hogy német nyelven kereszteltek, két szín alatt osztották ki az úrvacsorát, szorgalmasan prédikáltak a mise, szentelt víz s más hasonló dolgok ellen, egész terjedelmében magyarázták a sz. írást. Mindez a tanács engedélyével történt, mely nem idegenkedett a józan reformoktól.

Ebben az időben menekült Franciaországból Bázelbe *Farel Vilmos*,[3] a calvinismus úttörője. Oekolampadius nagyon szívesen fogadta s engedélyt kért részére a tanácstól egy nyilvános vita tartására is. A *vita* (1524. febr. 15.)

nagyszámú hallgatóság előtt tartatott meg az egyetem termében. Farel az előre közzétett *13 tételben* főleg a szertartásokat, böjtöt és a szentek imádását támadta meg s kifejtette, hogy ezek nem elegendők az üdvösségre, mert az üdvnek egyedüli forrása a Krisztusban vetett hit.[4] A *másnapi* (febr. 16.) *után Stör István*, a megnősült liestali pap igazolta házasságát és *öt tételben* védte a papok nősülését. A jelen volt számos hallgató közül egyedül *Wolfhard* segédlelkész nyilatkozott ellenkező értelemben s fejtegette a papok nőtlenségének érdemeit, de ellenvetéseit a hallgatóságnak és Oekolampadiusnak a megelégedésére megcáfolta Stör.[5] Különben Stör is csak olyan nyegle volt, mint Röublin s a pórlázadás alkalmával épen ő bujtogatta fel a liestali népet Bázel ellen.

Ezen viták után *a tanács beleegyezett azokba a feltételekbe*,[6] *melyek alatt Oekolampadius hajlandó volt elfogadni a sz. Márton-templomnál a rendes lelkészi állomást* s megengedte, hogy a tanács előleges tudtával életbeléptesse a *szükséges reformokat*. Lassanként mellőzték a fényes miséket és egyházi meneteket s az egyházi beszédet tették a cultus központjává.

A következő év (1525.) május hónapjában *fellázadt a vidéki pórnép* és fenyegető állást foglalt el. A lázadók Liestalban gyűltek össze s a zárdákat rabolva és gyújtogatva, már Bázel felé nyomultak. A tanács csak hosszas *alkudozás után és engedmények árán* tudta lecsillapítani a fenyegető zivatart. A kiegyezés után szétoszoltak a lázadók, főnökük, Stör megszökött a rá váró büntetés elől. Ez a lázadás annak az elégületlenségnek volt a gyümölcse, melynek Münzer hintette volt el a magvait bázeli tartózkodása alkalmával.

Az *1526. évben*, az ó rendszer hívei, miután látták, hogy mind több-több tért foglal el az egyházújítás, a már ismert *Faber János* és *Eck* rábeszélésére egy nyilvános *vitatkozást* rendeztek *Badenben* (Aargauban), hogy ott az okoskodás fegyvereivel leverjék a reformpárt vezéreit s azután a szövetséges kantonok képviselete határozzon a keresztyén hit egységéről. A vitán *kath. részről Faber, Eck* és *Murner Tamás* hittudor és luzerni prédikátor, *reformált részről Oekolampadius* és *Haller* (Bernből) vett részt. *Zwingli* azért nem ment el, mert saját személyére nézve nem tartotta Badent biztosnak[8] és tudta különben is, hogy ellene vannak leginkább felingerűlve. A vita (májusban) 18 napig tartott. Oekolampadius a vitatkozásban gyakorlott Eck ellenében az úrvacsoráról, a szentek segélyül hívásáról, a képekről és tisztítótűzről nyugodt, méltóságos hangon védelmezte meggyőződését. A vita végén mégis az ó hitrendszer mellett nyilatkozott kilenc kanton képviselete, mely Zwinglire, Oekolampadiusra és híveikre kimondta a *nagy egyházi átkot*, sőt felszólította

Bázelt, hogy fossza meg állomásától és űzze el kedvelt reformátorát.[9] A badeni végzéstől azonban egy hajszála sem görbült meg a kiátkozottaknak s a város örömmel fogadta a haza-térő Oekolampadiust.

Ugyanebben az évben az istentisztelet alatt *német zsoltárokat* és énekeket kezdtek használni. De épen ez a folytonos újítás aggodalommal töltötte el a kath. pártot. A két párt közti viszony folyvást feszültebb lett s alig lehetett elkerülni az összeütközést. Maga a tanács a közvetítő nehéz szerepére vállalkozott, de fél rendszabályaival még növelte a bajt. Midőn néhány polgár, minden megbízatás nélkül, eltávolította a képeket az egyik templomból (1528. ápr. 10. nagypénteken) s az elfogott rendzavaróknak a szabadon bocsáttatását követelte a polgárság, *engedett a tanács s néhány templomot egészen átengedett a reformáltaknak*. De most egyenesen a „bálványimádás" eltörlését követelte a reformpárt (dec. 23.), a kath. párt pedig fegyverkezni kezdett. A fejét vesztett tanács azzal igyekezett megelőzni az összeütközést, hogy az összes polgárság előtt *ünnepélyes vitatkozást tartatott* a miséről s azután szavazatra bízta, hogy a réginél maradjanak-e vagy az újat fogadják el. A szavazásból az tűnt ki, hogy a katholikusok vannak nagy kisebbségben (egyötöd; de sokan nem szavaztak), de kijelentették a tanácshoz beadott kérelmökben, hogy hívek akarnak maradni ősi hitökhöz.[10] A tanács habozott, egyik párt kívánatának sem mert eleget tenni s csak azt a *parancsot* újította meg, hogy aki háborgat másokat vallásuk gyakorlatában vagy gúnyol hitökért, öt font pénzbírsággal fog sújtatni.

A reformált párt érezve erejét, eltelve a többségnek szokott zsarnokságával s ingereltetve a kath. pártnak fenyegető magatartásától, mind nagyobb követelésekkel lépett fel a tanáccsal szemben s utoljára a székesegyház és néhány más templom oltárainak, orgonáinak stb. szétrombolásával fejezte ki boszankodását (1529. húshagyó kedd körűl).[11] A tanács, miután úgy sem tudott ura lenni a mozgalomnak, kénytelen volt szentesítni a megtörténtet s így a békés reformáció medrébe szorította vissza a kitörőfélben levő forradalmat. Egy *rendeletet*[12] adott ki tehát, melyben *kimondatott a sz. képek eltávolítása és a mise eltörlése*. A következő hamvazó szerdán megtisztították a templomokat a római rendszerre emlékeztető minden szertől s óriási máglyákba rakva, megégették legnagyobb részöket. Így, a győző reformátusok élces nyilatkozata szerint, „a szenteknek valóságos hamvazó szerdájok volt ez a nap". Erasmus és több egyetemi tanár odahagyta a szerintök felfordult várost. A bázeli reformáció befejezése elég viharos volt,

de a vihar megtisztította a levegőt s tetemesen előmozdította a megújított evangeliumi hit fejlődését és az egyházi élet átalakítását.[13]

1. *Capito*, eredeti családi nevén *Köpfel*, 1478. szül. Hagenauban, Elszászban; atyja patkókovács és tanácsos volt; előbb orvosi pályára készült s azután lépett a hittanira; tanulmányait Freiburgban végezte. A papi pályát a speieri püspökségben, Bruchsalban kezdte meg; 1512-től mint pap már a reformáció szellemében működött a bázeli székesegyháznál; 1520-tól Mainzban, 1523-tól Strassburgban folytatta reformátori munkásságát s utóbbi helyen mint prépost fejezte be életét 1541. — *Baum*: Capito u. Butzer (Elberfeld, 1860.).

2. *De Wette*: i. kiad. II. 505.

3. *Farel* 1489. szül. Gapban, Dauphine-ban. Jómódú nemes szülői csak nagy nehezen engedték meg, hogy tudományos pályára lépjen. Tanítója, a híres *Faber Stapulensis* (l. I. k. 518. l.) a sz. írás tiszta tanának tanulmányozására buzdította. Párisban és Meaux-ban a rokonnézetűek társaságában hozzáfogott már a sz. írás lefordításához is, midőn menekülni kényszerült az üldözés elől. 1526-tól *Bern* kantonban, 1530-tól Neuchâtelben folytatta reformátori működését, végre 1565. halt meg Genfben. — *Kirchhofer*: Das Leben W. Farels, aus Quellen bearbeitet (2 köt., Zürich, 1831. 33.); *Junod*: Farel Réformateur de la Suisse romande et Réformateur de l'Eglise de Neuchâtel (Neuchâtel et Paris, 1865.).

4. Erről a vitáról l. *Füssli*: Beitrage zur Erläuterung der Kirchen-Reformationsgesch. des Schweizerlandes (5 k., Zürich, 1741—53.), IV. 246.

5. U. o. II. 151.

6. *Wursteisen*: Basler Chronik (Basel, 1580.). VII. fej. 13. — V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 172—73.

7. Ez engedmények a közbocsánatra, adóra, halászatra, vadászatra stb. vonatkoztak. — *Ochs*: Gesch. der Stadt u. Landschaft Basel (8 k., Basel, 1796—822.). V. k. 492. s köv. 500. l.

8. *Tremp*, a Zwingli sógora és a nagy tanács tagja, levélben figyelmeztette Zwinglit, hogy ne menjen el, mert élete ellen törnek. Ezt a levelet l. *Zwinglii Opera*, VII. 483. — V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 279—80. l.

9. A vita lefolyásáról l. *Th. Hoffen*: Wahrhaftige Handlung der Disputation in Obern Baden (Strassburg, 1526.). *Murner* is megírta e vita történetét, természetesen kath. pártszínezettel és kiadta Luzernben 1527. — *Müller u. Glutz Blotzheim*: Geschichten schweizerischer Eidgenossenschaft, fortgesetzt von *Hottinger*, *Vulliemin*, *Monnard* (13 k. Leipzig, Zürich, 1800—851.), VII. 83. — V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 280—81. l.

10. *Hagenbach*: i. m. III. k. 388-89. l.

11. Ezt az eseményt Oekolampadius egy *levélben* tudatta Capitoval febr. 13. - *Hottinger*: Hist. eccl. IX. 12.

12. *Bullinger*: Reformationsgesch., II. 82.

13. Oekolampadiusról még lesz szó; 1531. nov. 24. halt meg, néhány nappal azután, hogy Zwingli elesett Kappelnél. Életéről l. *Hess*: Lebensgesch. D. J. Oecolampads (Zürich, 1793.); *Herzog*: Leben des J. Oecolamp. und die Ref. Kirche in Basel (2 k., Basel, 1843.); *Hagenbach*: J. Oecolamp. u. Osw. Myconius, die Reformatoren Basels (Elberfeld, 1859.).

15. Bern reformációja.

A hatalmas Bern kantonban a reformációt megelőző időszakban oly mélyre sülyedt az igazi vallásosság, a babona oly feltétlenül uralkodott a nép értelmén, hogy még a tekintélyes Domokos-rend is bűnös csaláshoz folyamodott, hogy elérje kitűzött célját. Ilyen bűnös csalás volt az együgyű *Jetzerrel eljátszatott komédia*, ki állítólag a szentekkel társalkodott, az égből leveleket kapott, testén a Megváltó sebhelyeit viselte s mindezt csak azért, hogy az elámított nép kézzelfoghatólag meggyőződjék a Mária szeplőtlen fogantatásának téves voltáról s megszabadíttassék az ellenkezőt vitató Ferencrend befolyása alól (l. I. k. 436. l.).[1] Ez a durva csalás kiderült ugyan s kegyetlen halálbüntetéssel sújtattak részesei (1509.), de azért a nép nem okult, nem okoskodott, hanem elhitt minden képtelenséget. Elhitte, hogy az a koponya, melyet egy nemes állítólag a lyoni zárdából szerzett meg s melyet a papság, tanács és polgárság fényes ünnepi menettel vitt be a Domokosrend templomába, a sz. Anna koponyája; míg utóbb erről az ámításról is lehullott a fátyol. Ilyen iskolázás után nem volt csoda, ha a nép nem botránkozott meg rajta, hogy *Samson Bernát* (1518.) vásárhelyet csinált a székesegyházból s a gazdagoknak egy koronásért pergamenre, a szegényeknek két batkáért közönséges papírra írt búcsú-leveleket árult, melyeket alkalmasoknak hirdetett nemcsak a múlt, hanem a jövő bűneiért való vezeklés törlesztésére is.

Ha az így gondosan ápolt babona és tudatlanság teljesen áthatja az egész népet, Bernben nem verhetett volna gyökeret a reformáció, de szerencsére akadtak olyan férfiak is, kik a szellemi sötétség eloszlatásán és a felvilágosodás terjesztésén való munkálkodást tekintették hivatásuknak. Ilyen volt *Haller János* (Wylben, Thurgauban szül.), interlakeni prépost, ki ostorozta a szerzetesek erkölcsi romlottságát s később mint prédikátor tanított a pápaság tévedései ellen. A lausanne-i püspök (Montfaucon) hiába igyekezett a szabadszellemű papot egy jövedelmező állománnyal (amsoldingeni prépostság; 1520.) lekötelezni, mert Haller nem tért le előbbi útjáról, sőt meg is nősült utoljára. Hasonló szellemben működött *Brunner György* a vidéken. Magában Bern városban *Kolb Ferenc* (Lörrachban szül.; Bázelben tanult; 1512 óta Bernben) prédikátor előbb politikai reformokat sürgetett, midőn megrovó beszédeket

tartott a külföldi zsoldért szolgáló honfiak ellen, de utóbb jelentős részt vett az egyházjavítás munkájában is.

Azonban Bernnek tulajdonképen való reformátora *Haller Bertold* áldozár volt,[2] ki tekintélyes külsejével, nagy tapasztalatával, szorgalmával, szónoki tehetségével és megnyerő magaviseletével osztatlan szeretetét vívta ki berni híveinek. A reformáció művében nagy segítségére volt *Meyer Sebestyén*,[3] ferencrendi szerzetes és hittanár, ki már korán a sz. írás alapján tartotta előadásait s a nép előtt a legendák helyett az apostoli hitvallást fejtegette nagy hatással.

Míg Kolb, Haller és Meyer komoly hangon támadták meg az egyház visszaéléseit: addig *Manuel Miklós*, a költő és festő a gúny és nevetség fegyvereivel küzdött azok ellen.[4] A lausanne-i püspök Hallernak, Meyernek, mint eretnekségek terjesztőinek a kiadatását követelte a berni tanácstól; a tanács ezt nem teljesítette, de hogy elejét vegye minden bekövetkezhető összeütközésnek, 1523. (jún. 15.) meghagyta egy *rendeletben*, hogy a papok az evangelium szerint prédikáljanak. A kath. párt mindent elkövetett, hogy megakassza a két reformátor munkásságát, de egyelőre nem sikerült. Több kilátás nyílt a diadalra, midőn a Domokosrend egy ügyes, vitatkozásban jártas prédikátort hívott (Mainzból) Bernbe. Ez *Heim János*, domokosrendi szerzetes volt, ki bátran megmérkőzhetett a ferencrendi Meyerrel. A két ellenséges pap oly heves szószéki harcot indított, hogy a nép is gyakran beleszólott a prédikációba s megzavarta az istentiszteletet. A tanács azzal vetett véget ezeknek a rendetlenségeknek, hogy mindkét szónokot kitiltotta a kantonból. Az egyedül maradt Hallernek igen nehéz helyzete volt a még erős kath. párt fondorkodásaival szemben. De most már a reformáció mellett kezdett nyilatkozni a nép nagy része is s a misét és általában az evangeliummal ellenkező szertartásokat, egészen önkényesen, eltörülte némely helységben. A tanács a helyzet tisztázása végett egy *ünnepélyes vitatkozást rendezett Bernben* 1528. (jan. 6—25.), melyre a közeli és távoli vidékekről nagy számmal gyűltek össze a meghívott egyházi és világi rendek küldöttei (350 pap volt jelen). Maga Zwingli is elment és nemcsak a vitában vett részt, hanem beszédeket is tartott a berni nép előtt. A vitán, melyen kimondatott elvül, hogy csak a sz. írás bizonyítékai érvényesek, teljes vereséget szenvedett a kath. párt, mert míg a reformpárt élén Zwingli és Pellicanus (Zürichből), Haller B. és Kolb (Bernből), Oekolampadius (Bázelből), Bucer és Capito (Strassburgból), Blarer (Konstanz

reformátora) állottak: addig a kath. párt sorai közt Treger, freiburgi provinciálison (a lausanne-i püspök küldöttén) és Buchstab, zofingeni iskolatanítón kívül alig akadt olyan tudományos készültségű vitázó, ki mérkőzhetett volna a nevezettekkel.[5]

A berni hatóság meggyőződött a vita folyama alatt, hogy sokképen megzavartatott a vallás eredeti tisztasága s a vallásosság és erkölcsösség emelése érdekében múlhatatlanul szükséges annak az evangelium alapján való helyreállítása. Ebből a célból az idegen küldöttek távoztával összehívta a polgárságot s kijelentette előtte, hogy kötelességének ismeri a *reformációt a Zwingli szellemében életbeléptetni*. Azután meghagyta egy *rendeletben*,[6] hogy csak a sz. írás alapján prédikáljanak a papok, hogy mellőztessék a mise egészen, a képek távolíttassanak el a templomokból és végre kijelentette, hogy nincs kifogása a papok megnősülése ellen. A *káptalanok és szerzetrendek* ügye úgy rendeztetett, hogy az ó rendszerhez hű tagjaikkal egyezségre lépett a tanács s lefoglalta az alapítványokat és zárdákat; megszakította a schwyzi püspökkel való korábbi összeköttetést s arra kötelezte a papságot, hogy jövőben a tanácsnak tegye le az esküt.

A *képek eltávolításánál* a berniek sem tanúsítottak kíméletet, nem úgy bántak velök, mint értékes műtárgyakkal, hanem mint az ámítás eszközeivel; a forradalmi rombolás áldozata lett a főtemplom nagyszerű orgonája is. Különben a berniek csak azon törvény befolyása alatt cselekedtek, mely oly gyakran észlelhető az emberiség történetében, t. i. egyik szélsőségből a másikba mentek át, a mérsékeltség középútján épen úgy nem lehetett megállapodniuk, mint az óra ingájának, mely ha nagyon kis ívben leng, nem sokára megáll az óra és az ilyen keskeny középúton való haladás valószínűleg az erő kimerülésének a jele volna az emberiség életében is.

A vidék egyes részeinek visszahatása itt sem maradt el; az interlakeni zárda lefoglalása fenyegető nyugtalanságot idézett elő a felföldön; a haslithali lakosok újra misézni kezdtek (1528.) s több szomszéd völgy lakóival Bern ellen indultak. Így Bern reformációját is nyomon kísérte a *pórháború*, csakhogy ezt nem a reformáció ultraradicalis hívei, hanem a katholicismus ultraconservativ védői indították meg. Azonban Bern szigorú intézkedéseivel még csirájában, vér nélkül elnyomta ezt a pápista felkelést.[7]

1. *Anshelm*: Bemer Chronik, III. k. 371. s köv., IV. k. 1. s köv. l. — *Hottinger*: Hist. Eccl., V. r. 334. s köv. l. V. ö. *Gieseler*: i. m. II. k. 4. r. 342—43. l.; *Hagenbach*: i. m. III. 204—207. l.

2. *Haller B.* 1492. Rothweilban, a Svábföldön szül.; tanulmányait szülővárosában kezdte meg, Pforzheimban folytatta, hol Grynaeus Simonnak és Melanchthonnak volt tanúlótársa, és Kölnben fejezte be. Azután egyideig Bázelben tanítóskodott, 1518. Bernben folytatta tanítói pályáját; ugyanott kanonokká s 1521. a főtemplom áldozárává lett; mh. 1536. *M. Kirc*hhofer: B. Haller oder die Reformation von Bern (Zürich, 1828.); *C. Pestalozzi*: B. Haller, nach handschriftlichen u. gleichzeitigen Quellen (Elberfeld, 1860.).

3. *Meyer S.* rajnai Neuburgban szül. 1465.; Bázelben és több más egyetemen tanúlt s a Ferencrendbe lépett. 1511-től a hittudományokat adta elő Bernben.

4. Ilyen nemű *bohózatai* voltak: Der Todtenfresser, 1522., mely azt teszi nevetség tárgyává, hogy a papság a halotti misék díjából, tehát a halottakból él; Die Krankheit der Messe, 1526. stb. *Grüneisen*: N. Manuels Leben u. Wirken (Stuttgart, 1837); V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 169. l.

5. Handlung oder Acta gehaltener Disputation zu Bern im Uechtland (Zürich, 1528.). V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 281—82. l.; *Hagenbach*: i. m. III. k. 374-77. l.

6. *Bullinger*: Reformationsgesch., 1. 437. 440.; *Müller*, *Hottinger* etc.: i. m. VII. 116.

7. Az egészre nézve, az említett forrásokon kívül l. még: *Kuhn*: Die Reformatoren Berns im 16. Jahrhundert, nach dem Bernischen Mausoleum umgearbeitet (Bern, 1828.); *S. Fischer*: Gesch. der Reformation in Bern (Bern, 1827.).

16. A többi német kantonok reformációja és az anabaptista mozgalmak.

Zürich reformációjával egy időben a Bázellel szövetséges Mühlhausen is hozzákezdett az egyházjavítás munkájához. Midőn *Hutten Ulrik* az Erasmus zaklatásai miatt Bázelből *Mühlhausenbe* vonult, ott már többen foglalkoztak a reformáció kérdésével. *Augsburger Jakab, Binder Ottó* és *Römer Bernát* Huttennek az ösztönzésére nyújtott be a tanácshoz (1523.) egy *javaslatot*, mely a vallás, cultus és erkölcsök javításának szükségét fejtegette s kimondta, hogy „az igazi helyes istentisztelet nem külső dolgokból, nem vízkeresztségből, nem úrvacsorából, nem zsoltár-éneklésből vagy más szertartásból áll, hanem Krisztus által Istenben vetett hittel és bizalommal lehet Istent igazán lélekben és igazságban imádni, tisztelni és helyesen szolgálni”. Ezt a javaslatot kedvezőleg fogadta a tanács s kiadott egy neki megfelelő *vallásrendeletet* (1524.), melynek alapján a Zwingli szellemében megkezdték az átalakítás munkáját s

teljesen be is fejezték azzal a ténnyel, hogy felmondták az engedelmességet a bázeli püspöknek.[1]

Appenzellben Klarer Valter, hundweili lelkész kezdte meg az evangeliumszerű igehirdetést, de míg a kanton egy része hajlandó volt az újításra, addig más része erősen ragaszkodott az ó hithez. Végre a *népgyűlés* heves vita után *kimondta* (1524.), hogy maga határozza el minden egyházközség, hogy beveszi-e a reformációt vagy nem. Erre hat község (a nyolc közül) azonnal munkába vette az egyháznak evangelium szerinti átalakítását.[2]

A hatalmas Bern kantonnak a példája magával ragadta a többi kisebb kantonok kormányát is. *Biel* városban Zwinglinek egykori tanítója, *Wittenbach Tamás* indította meg a reformációt s hogy a gyakorlattal is egybekösse az elméletet, megnősült. Példáját még más hét pap is követte. Az eleinte ingadozó hatóság a pápai párt kívánatára letette ugyan hivatalukból az újítókat, de a város polgársága már 1525. nyíltan csatlakozott a reformációhoz és Wittenbachot is visszahelyezte állomásába.[3] *Schaffhausenben Hoffmeister Sebestyénnek*[4] a misét és más visszaéléseket megtámadó szónoklatai a nép egy részénél visszhangra, más részénél szenvedélyes ellenállásra találtak. Emez utóbbi párt meghívására *Ritter Eras*mus, egy híres vitázó vállalkozott az ó hit védelmére, de a zürichi vita után az Evangelium előtt önként letette a fegyvert s a reformáció terjesztésén működött maga is. Mindemellett is 1529-ig még nagyon meg voltak oszolva a vélemények, ekkor azonban a Mindenszentek zárdájának tudós apátja, *Eggenstorf Mihály*, ki megismerkedett volt a Luther irataival, átadta a zárdát a kormánynak, nővérét nőül adta Ritternek s azután megnősült maga is. Erre minden zaj nélkül eltávolították a képeket a templomokból s eltörülték a misét.

S.-Gallenben Vadianus Joakim,[5] egy tudományosan képzett férfi, szülővárosának polgármestere, vette kezébe az egyházi reformáció ügyét. Maga körül evangeliumi szellemű papságot gyűjtött s a sz. írásról társalgott velök; az ekként fejtegetett eszméket azután Burgauer és Wetter városi pap tovább terjesztette a szószékről. Majd Waldshutból a később anabaptista Hubmeier lépett fel és szabad ég alatt nagyszámú hallgatóság előtt tartott beszédeket. Tisztább és határozottabb irányt vett a reformáció 1524. a *Kessler* (Ahenarius) *János* felléptével,[6] ki előbb magánházaknál, majd a céh-háznál folyvást nagyobbszámú és figyelmesebb hallgatóság előtt tartott magyarázó

felolvasásokat a szentírásból. Geisbert apát mindent elkövetett ugyan, hogy meggátolja az ó egyház romlását, de a terjedő világosságot nem lehetett feltartóztatni. A város Zürich példáját követve, a képeket eltávolította a templomokból és eltörülte a misét.

Glarusban már Zwingli elhintette a reformáció magvait, az elkezdett munkát később Tschudi Bálint, Brunner Fridolin és mások folytatták. A berni vita után már erőszakhoz nyúltak a reformáltak, mire az ellenpárt sem mulasztotta el visszaadni a kölcsönt. Már-már kitört a vallásháború, midőn kiegyezett a két párt s kimondta, hogy minden egyházközség maga határozzon egyházi ügyében.[7]

Míg *Graubünden* kantonnak vidéki helységeiben Bolt (Bürgli), Spreiter, Saluz (Gallitius) és mások sikerrel prédikáltak: addig a fővárosban, *Churban Salzmann* iskolatanító csak óvatosan terjeszthette az új tant; később *Dorfmann János* prédikátor már nyíltan és sikerrel működött. Különben e kanton az *ilanzi vita* után (1526.) a lelkiismereti szabadság elvét fogadva el, kimondta, hogy kiki szabadon választhat az ó és új hit között. De midőn híre szárnyalt, hogy Schlegel apát összeesküvést forral a churi eretnekek ellen, elfogatott és lefejeztetett (1529).[8]

Wallisban a nép műveltségének hiánya volt a reformációnak a legnagyobb akadálya. Még a tudományos készültségű, eredeti, találékony *Plater Tamás* (kötélverő, később a burgi tanoda igazgatója) sem volt képes nagyobb hódításokat tenni. Még kevésbé verhetett gyökeret a reformáció *Freiburgban*, hol majdnem egészen ki volt halva a szellemi élet; *Luzernben*, hol a nemesség nem akart évdíjáról lemondani, a hegyi nép pedig nem tudott megválni búcsújárásaitól, képeitől és szenteitől, vallásos életének ezektől a mindent átható elemeitől.

Végre *Schweiz ős kantonainak* (Schwyz, Uri, Unterwalden) lakói, kiknek ősei egykor annyi véráldozatot hoztak a politikai szabadságért, a legkevésbbé sem hevültek a szellemi szabadságért. E népet oly mély vallásos kegyelet kapcsolta a szabadság szentté avatott bajnokainak emlékeihez, hogy szentségtörésnek és bizonyos tekintetben hazafiatlanságnak tartotta volna megválni tőlök s csatlakozni a szentekkel nem törődő reformációhoz.

Látható az előadottakból, hogy Schweizban gyökeresebb volt az egyházjavítás, mint Németországon, de azért itt is akadtak olyan rajongók, kik nem érték meg ennyivel, hanem az egyházzal együtt egészen újjá akarták

teremteni a társadalmat is, s ebben a törekvésökben éles ellenzéki állást foglaltak el a társadalmi renddel szemben. Midőn pedig munkába akarták venni elveik megvalósítását is, a hatóságok igen szigorúan üldözték őket mint veszélyes rendzavarókat. Midőn *Münzer Tamás* távozni kényszerűlt Allstedtből (1524.; l. itt a 6. a), megfordult Schweiznak egy határvárosában, Waldshutban is s leveleket váltott azokkal, akik teljes és rohamos átalakítását akarták a schweizi egyházaknak. Ennek az érintkezésnek csakhamar mutatkozni kezdett a káros hatása; az *újrakeresztelők* megkezdették mindent felforgató működésöket. *Fő vezetők* voltak: *Hetzer Lajos, Grebel Konrád, Manz Felix* Zürichben, *Hubmeier Boldizsár* waldshuti prédikátor, ki S.-Gallenben is működött, *Stör István, Röublin Vilmos, Blaurock György* s mások.

Legelőbb Zürich közelében, *Zollikon* helységben léptek fel nyilvánosan, hol összetörték a képeket, oltárokat, keresztelő medencéket stb. Ennek a zavargásnak főintézője Grebel volt, ki mint tanúlt férfi, korábban Zwinglinek és Vadianusnak is megnyerte a barátságát, de jelleme nem volt kifogástalan, s őt is magával sodorta a rajongó mozgalom árja. A zollikoni zavargás főnökeit a tanács megfosztotta hivataluktól, ők pedig a búcsúvacsorán megkeresztelték övéiket. Hasonló események történtek *Waldshutban* is. Az ilyen rendzavarásokra még a reformációt pártoló kormányok sem hunyhattak szemet. Ha csupán a gyermek-keresztelést nem akarták volna elismerni érvényesnek, akkor még ki lehetett volna békülni velök, de miután teljes felforgatását tervezték az államnak és társadalomnak (socialis alapon), nem lehetett szó kiegyezkedésről.

A rajongók tüzes szónokai mindenfelé szétdobták a forradalom gyújtó üszkeit. S.-Gallen közelében az újrakeresztelők már meghaladták a nyolcszázat, midőn a kormányok intézkedni kezdtek a terjedő vésznek feltartóztatásáról. Zürichben, Bázelben több *értekezletet* tartottak, hogy terveik esztelenségéről meggyőzzék őket, de ezek a kísérletek nem vezettek eredményre. Lehet, hogy ha időt engednek a láz kiforrására, magától elenyészik az egész, de nem várták meg ezt az időpontot. Még egy utolsó kísérletet tett Zürich tanácsa, midőn maga elé idézte a pártvezéreket és intette, hogy térjenek meg. De miután ez az intés sem használt, végrehajtották rajtok a többször megígért büntetést: Manz Felixet vízbe fojtották (1527.) Blaurockot előbb megvesszőzték, azután kiutasították a városból; Hubmeiert Bécsben érte utól balsorsa, hol megégettetett (1528.); Hetzer lefejeztetett Konstanzban (1529.), s hasonló sors

érte társaikat is. Végre a zürichi, berni és s.-galleni kormányok (1527. szept.) egyetértőleg kimondották, hogy vétségökhöz mért, szigorú testi- és halálbüntetéssel sújtatnak az újrakeresztelők. Így lassanként elnyomatott ez a veszélyes forradalmi párt, de el nem enyészett. Hívei ezután titkos összejöveteleket tartottak, sőt egyesek vértanú-halála még bizonyos vonzó-erőt gyakorolt a rokon-szellemekre s a gyarapodását mozdította elő a titkos társulatnak.[9]

Ezek a rajongó mozgalmak indították a schweizi egyházat arra, hogy bizonyos korlátokat állítson fel s szigorúan őrködjék, hogy senki át ne léphesse azokat. Így fogtak hozzá az *egyházi rend* alapjának letevéséhez, mely munkában talán tovább is mentek, mint kellett volna; mert bizonyos az, hogy a nagyon szorosan körvonalozott rendszerek sok időre lenyűgözik a haladást. Az emberek tökéleteseknek, örök érvényűeknek szeretik tekinteni saját alkotásukat (mint a katholikusok), s ha más véleményt táplál valaki, eretneknek, a rend ellenségének kiáltják ki, s elfojtják az eszmecserét, a szabad vizsgálódást. Így születik meg a *türelmetlenség*, minden haladásnak halálos ellensége.

1. *Graf*: Geschichte der Kirchenverbesserung zu Mühlhausen in Elsass (Strassburg, 1818.).

2. *Kuhn* (itt a 15. c. 7. j.): i. m.

3. *Müller-Hottinger*: i. m. VII. 144.

4. Eredetileg Wagner (Carpentarius) 1467. szül. Schaffhausenben; majd a Ferencrendbe lépett, tanulmányait Párisban fejezte be; azután Zürichben tanítóskodott s végre szülővárosában több templomnál mint prédikátor működött. *Kirchhofer*: Leben Sebastian Wagners, genannt Hofmeister (Zürich, 1808.).

5. Eredetileg *Wadt* S.-Gallenben szül. 1484.; Zwinglinek tanúlótársa volt Bécsben. Pressel: Vadian, nach hanschriftlichen u. gleichzeitigen Quellen (Elberfeld, 1861.).

6. *Kessler* előbb Bázelben tanúlt, azután Luthert és Melanchthont hallgatta, egyszersmind nyergességet folytatott. *Bernet*: J. Kessler, genannt Ahenarius, Burger u. Reformator zu S.-Gallen (S.-Gallen, 1826.).

7. *Müller-Hottinger*: i. m. VII. 138.

8. *Kind*: Die Reformation in den Bisthümern Chur u. Como (Chur, 1858.); *Leonhardi*: Philipp Gallitius, Reformator Bundens (Bern, 1865.).

9. *Franz*: Schwärmerische Scenen der S.-Galler Wiedertäufer zu Anfang der Reformation (Ebnat, 1824.); *Sohm*: Gesch. der Stadtpfarrei Waldshut, ein merkwürdiger Beitrag zur Wiedertäufergeschichte (Schaffhausen, 1820.); *Zwingli's* Werke, II. 1. r. 373., 428., 530. stb. V. ö. *Hagenbach*: i. m. III. 356—358. l.

17. A schweizi szövetséges kantonok vallásháborúja és az ezt követő békekötések, 1529—1531.

A badeni vita után a kath. és ref. egyház hívei közt folyvást növekedett a feszültség, nemcsak sértő gyúnyíratokkal s ócsárló beszédekkel keserítették egymást, hanem kegyetlen boszút is állottak az ellenpárt egyes elfogott hívein. Így többek közt *Kaiser Jakabot*, az oberkirchi ref. lelkészt elfogták Schwyz lakói, törvényszék elé állították s figyelembe nem véve Zürich és Glarus közbenjárását, máglyán megégették. Az ilyen esetek szították lángra azt a vakbúzgóságot, mely vallásháborúra vezetett utoljára. A kath. kantonok (Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug és Luzern) egyesültek az ó hit védelmére s a reformáció megsemmisítésére, és a reformált kantonokat kizárták a szövetségből. Ez a kihívó magaviselet szorosabb csatlakozásra ösztönözte a ref. kantonokat is. Előbb Zürich és Konstanz lépett *szövetségre* (Burgrecht néven, 1527.), ehhez a szövetséghez Bern és S.-Gallen (1528.), Biel Mühlhausen és Bázel is csatlakozott azután (1529.). A kath. kantonok előbb a berni hegyvidéken szított lázadással tettek kísérletet; s miután ez nem sikerült, rávetemedtek még arra is, hogy Ausztriával, a schweizi szabadságnak halálos ellenségével (Ferdinánd királlyal) kössenek szövetséget a testvér ref. kantonok ellen és a kath. hit érdekében (1529.).

A kath. pártnak ellenséges tettei, főleg Kaisernek méltatlan halála, nagyon felingerelték Zwinglit, ki ezen folytonos sérelmek megszüntetésére csak a háborútól remélt orvoslást. Az ő buzdítására kezdett fegyverkezni Zürich, hogy megfenyítse az öt kath. kantont. Bern a készülődések alatt igyekezett helyreállítani a békét, de miután ez nem sikerűit, maga is elküldötte csapatait; a többi szövetségesek hasonlóan elküldötték csapataikat. Már csatakészen állott a két ellenséges tábor, midőn a glarusi főbíró, *Aebli* hathatósan intette a zürichieket, hogy ne veszélyeztessék polgárháborúval a szövetség fennállását. Nemcsak a berniek, hanem a zürichiek közt is tekintélyes számmal volt a békepárt, s így Zwingli nehéz szívvel bár, de engedni kényszerűlt a békés áramlatnak, pedig erősen meg volt róla győződve, hogy ennek a békének drágán fogják egykor megadni az árát. Az alkudozások megkezdődtek (Aarauban, azután Steinhausenben zugi területen fejeztettek be), s 1529. jun. *megköttetett a béke*, melynek értelmében biztosíttatott az evangeliumnak szabad hirdetése, felbontatott az Ausztriával kötött szövetség, eltörültettek az évdíjak s

szigorúan megtiltatott egymásnak az ócsárlása és bántása. Továbbá kimondatott, hogy a közös birtokokon a többség határozzon a vallásról s az öt kath. kanton térítse meg a hadi költséget.[1]

Ezen békepontok megtartására a katholikusok sohasem gondoltak komolyan, azután is gátolták a reformáció terjedését s folyvást üldözték annak híveit. A *s.-galleni apátság betöltése* újabb okúl szolgált az ellenségeskedésre. A két ref. védúr: Zürich és Glarus meg akarta szüntetni a megüresedett apátságot, hogy világi célokra fordítsa javadalmait; ellenben a két kath. védúr: Luzern és Schwyz fentartását kívánta az apátságnak. Ezen egyenetlenség alatt a szerzetesek egészen jogtalanul (ez a védurak joga volt) új apátot választottak, ki a zárda kincseivel és a szerzetesekkel együtt titkon Bregenzbe menekült s megnyerte azután a császári és pápai megerősítést is. A két ref. védúr nem akarta elismerni az apátot s világi uradalommá változtatta az apátság birtokait.

De nemcsak ez az ügy bántotta a katholikusokat, hanem az is, hogy a reformáció azokon a vidékeken is feltűnően kezdett terjedni, hol azelőtt nyoma sem volt s hogy a ref. kantonok külföldi hatalmakkal kezdettek szövetségre lépni. Ezt az utóbbi lépést a magok biztosítása végett tették a ref. kantonok, mert V. Károly császár, miután leverte ellenségeit, a reformáció elnyomására készült. Zwingli ezen fenyegető veszély ellen külföldi szövetségekben keresett menedéket. Így *szövetkezett Zürich Filep*, hesseni tartománygróffal, sőt meg akarta nyerni a császár ellen a Velence és Franciaország szövetségét is, de ez nem sikerűlt. A németországi protestánsok szövetségéből kizárt *Strassburg* hasonlóképen a ref. kantonokkal kötött szövetséget (1530.). Ezzel szemben a kath. kantonok megújították a szövetséget Ausztriával s pénzsegélyt is nyerve, újra kihívólag kezdték viselni magokat a reformáltakkal szemben. Elég ok gyűlt tehát össze, hogy siettesse a háború kitörését. A Zwingli ösztönzésére Zürich a háború megkezdését sürgette a szövetségeseknél, de Bern tanácsára egyelőre abban állapodtak meg, hogy a határ elzárásával s az élelmiszerek szállításának megakadályozásával térítsék észre a kath. kantonokat. Ennek a rendszabálynak épen ellenkező lett az eredménye: elkeserítette a katholikusokat. A *luzerni gyűlésen* elhatározták a kath. kantonok (1531. szept. 11.), hogy fegyverrel nyitják meg az elzárt határt. Nagy titokban felfegyverkeztek s 8000 boszús harcossal váratlanul betörlek a zürichi határba (okt. 9.). A veszélyt nem sejtő Zürich csak 2000 harcost tudott hamarjában síkra állítani. *Ez a sereg teljesen megveretett Kappelnél* (okt. 11.) s számos előkelő

zürichivel együtt maga *Zwingli is elesett* a véres csatában.[2] Ezután Bern és Zürich tekintélyes hadat (20000 fő) állított ki, de ez is vereséget szenvedett az egyetértés hiánya s az általános lehangoltság miatt. A diadalmas kath. kantonok most magok szabták meg a *békefeltételeket* s bár megalázók voltak, kénytelenek voltak elfogadni őket a legyőzött ref. kantonok (1531. nov.). Ez a *szerződés* biztosította mindkét félnek a vallásos szabadságát, de megengedte, hogy a közös birtokokon visszaállíttassék a katholicismus; ezenkívül hadi kárpótlásra és a külföldi szövetségek felbontására kötelezte a ref. kantonokat.[3] Ezen béke után a kisebbségben maradt kath. párt több helyen felemelte fejét s erőszakkal is visszaállította az ó egyházat (ez történt Aargauban, Turgauban, Solothurnban, Glarusban s másutt is).

1. *Escher* u. *Hottinger*: Archiv für schweizerische Geschichte u. Landeskunde (Zürich, 1872.), I. k. ; *Müller-Hottinger*: i. m. VII. 270.

2. Zwingli nehéz sebet kapott s úgy feküdt egy fa alatt; a katholikusok azt kérdezték tőle, hogy kíván-e papot s akar-e gyónni s midőn kérdéseikre tagadólag rázta fejét, megölték mint makacs eretneket. Azután eretnek-törvényszék ült össze, felnégyeltette és megégettette a Zwingli testét. *Myconius*: De vita et obitu Zwinglii.

3. *Bullinger*: i. m. III. 247.; *Müller-Hottinger*: i. m. VII. 422. s köv.

18. Az úrvacsoráról való vita és a marburgi colloquium, 1529.

Az *úrvacsorának* (l. I. k. 88—90. l.), mely eredetileg egy volt a szeretetvendégséggel s csak idővel vált önálló, jelképes cselekvénnyé, az lett volna a rendeltetése, hogy egy nagy szerető családdá egyesítse a keresztyénségnek mindennemű és rendű tagjait, de e helyett a különböző értelmezések következtében sok vitának, szakadásnak és háborúnak lett egyik kútforrásává a keresztyén egyházban. *Jézusnak azokat a gondolatait, melyeket a szereztetés alkalmával, keleti jelképes nyelven fejtett ki,*[1] *sokféleképen magyarázhatták;* mystikus vonatkozásokat kerestek az úrvacsora egyszerű cselekvényében s azt hitték, hogy találtak is ilyeneket. Míg némelyek a Jézus szenvedéseinek emlékünnepét szemlélik az úrvacsorában: addig mások azt hiszik, hogy a

Megváltóval való benső, szellemi egyesülésnek a cselekvénye. Míg az egyik a jelképes cselekvényben meg tudja különböztetni a dolgot az azt jelző képtől: addig a másik előtt egy megfoghatatlan mysteriumba olvad össze minden. Szóval az egyénnek értelmi képességétől, kedélyének irányától függ, hogy minek tartsa az úrvacsorát, de ezen különbség mellett sem lett volna szabad soha feledni, hogy az úrvacsorának a testvéri szeretet szent kapcsául kell szolgálni mindazok közt, kik az emberiség megváltóját tisztelik Jézusban. Minthogy azonban a symbolumokat az alattok lappangó eszmékkel igen gyakran összetévesztik az emberek, ezen tévedés következtében sokszor symbolumokért harcolnak eszmék helyett. Ilyen harci jelszóként szerepelt a többi közt az úrvacsora anyaga a *római és görög egyház elszakadásánál*, mivel amaz a kovásztalan, ez a kovászos kenyérhez ragaszkodott.[2] A véres *huszita háborúnak* hasonlóan az úrvacsora kérdése volt egyik fő oka; miután az egyház megtagadta a világiaktól a kehely élvezését, a csehek jogosan visszakövetelték azt. A miseáldozattá alakított úrvacsora és a belőle sarjadzó visszaélések fontos tényezők voltak a *reformáció létrejötténél* is. És az úrvacsorának eltérő értelmezése volt az az akadály, mely miatt nem tudott *Luther* békejobbot nyújtani *Zwinglinek* s amely miatt nem egyesülhetett a németországi evangelikus és a schweizi reformált egyház.

Azonban a *Luther* és *Zwingli* közt létezett idegenkedésnek mélyebb alapja van az egymásra való féltékenykedésnél, theologiai szőrszálhasogatásnál, vagy bármely más külsőségnél; és ezt az alapot a két férfinak *eltérő értelmi és kedélyvilágában s azokban a viszonyokban* találhatjuk fel, melyek közt éltek és működtek. A mondottak után múlhatatlanul szükséges, hogy *szembeállítsuk a két férfi közti különbségeket*, mert csak így lesz világos, hogy miért nem tudott egy úton haladni a két reformátor. Általánosan el van ismerve, hogy mindkét férfiban kiváló mértékben megvolt az erélyesség, komolyság, bátorság, határozottság és igazi kegyesség; mindkettőt szerették a világosság barátai és gyűlölték annak ellenségei; mindkettő kész volt nyugalmát, jólétét, sőt életét is feláldozni az evangeliumi keresztyénség ügyéért. Hogy ki volt nagyobb? E kérdést ne feszegessük; tehetségének azzal a mértékével fáradozott mindkettő a kitűzött célért, amely mértékkel Isten mért nekik. De már az elsorolt egybehasonlítási pontokon túl azonnal feltünnek az eltérések. A Luther életének fejlődése viharosabb volt, mint a Zwinglié; Luthernek, a volt szerzetesnek, önmagával — hogy úgy mondjam — lépésről-lépésre kellett

kínos harcot vívnia, hogy kibontakozva a szívéhez forrott múltnak kötelékeiből, szabadabb látókörre emelkedhessék, holott Zwinglinek készen adta a szárnyakat emelkedéséhez klassikus műveltsége. Lutheren inkább az érzelem, a képzelem, Zwinglin inkább az értelem uralkodott s ezért Zwingli józanabb és előítéletektől szabadabb volt Luthernél. Míg Luther gyakran a vakbuzgók merevségével ragaszkodott egyszer kimondott tételéhez és türelmetlen volt: addig Zwinglit hajlíthatóbbá, mérsékeltebbé és türelmesebbé tette egyetemes műveltsége. De nemcsak benső életviláguk, hanem külső életviszonyuk is különbözött egymástól. Luther az elméletre hajlandó német népnek, Zwingli a gyakorlati észre hallgató schweizi népnek volt kimagasló alakja. Míg Luther, a szívvel-lélekkel szerzetes, a szemlélődés légkörében élt és működött: addig Zwingli, a világi pap a gyakorlati életet tartotta szem előtt s annak szükségei voltak tetteinek vezetői. Luther egy monarchiában lépett fel reformjaival, kezdetben magára volt hagyatva s csak később vette védelmébe a választófejedelem a birodalmi hatalommal szemben; ellenben Zwingli egy köztársaság kebelében s kormányának pártfogása mellett kezdte meg a reformációt. De nagy különbséget mutat még *tudományos fejlődésök folyamata* is. Luthert Augustinus és a mystikusok munkáinak a szelleme hódította meg benső küzdelmeinek szakadatlan folyamában; míg Zwingli az ókori klassikus irodalom tanulmányozása mellett oly szabad, egyetemes szellemet sajátított el, aminőt hiába keresünk Luthernél; ez a szellem világosította fel Zwinglit arról, hogy nemcsak Palesztinának komoly hangúlatot ébresztő égalja alatt, hanem a görög és latin félszigetnek derűlt virányain is örömmel tartózkodott az isteni szellem.[3] Szellemök ezen különböző irányának a nyoma mutatkozik a két reformátor hittanán és írásmagyarázatán is. Luther mély elmű, a benső világot és annak titkait kutató theologus, — Zwingli józanon fontolgató, a gyakorlati, erkölcsi élet felelevenítésén munkáló gondolkodó fő volt. Luther az ószövetségi világnézetbe egészen belemerült zsidónak a szemével vizsgálta a sz. írást, s jós szellemmel, a közvetlen szemlélés (intuitio) alapján magyarázta; ellenben Zwingli ugyanazt a tárgyilagos álláspontot foglalta el a sz. írással szemben, amelyet a klassikus írókkal szemben és nyelvtani-történelmi alapon, az észlelés (reflexio) segélyével fejtegette azt s ebből a helyesebb szempontból inkább sikerült neki az igazság kifejtése, mint Luthernek. Nem lesz felesleges még megemlíteni, hogy Luther nemcsak istenembernek, hanem majdnem testbe öltözött istennek hitte Krisztust; ellenben Zwingli néha oly élesen

megkülönböztette benne az istenit és emberit, hogy e miatt majdnem elenyészett a személyegység. Végre osztakozva koruk világnézetében, mindketten hitték az *ördög* létezését s Krisztus és egyház ellenségének tartották, de Zwingli nem foglalkozott vele oly sokat, mint Luther, aki előtt állítólag több alkalommal megjelent személyesen, s nem egyszer erős harcot kellett vele vívnia.[4]

Ez a két eltérő hittani gondolkodásmód akadályozta meg a két reformátort abban, hogy egy véleményre jussanak általában a szentségekre s különösen az úrvacsorára vonatkozólag. Ugyanis abból a protestáns elvből, hogy egyedül a hit üdvözít, ésszerűleg következett, hogy a *szentségekben*, mint ilyenekben nincsen üdvözítő erő, de ezt a következtetést csak *Zwingli* merte megtenni, midőn kimondotta, hogy a *szentségek* nem eszközölnek isteni kegyelmet, nem gyarapíthatják az üdvözítő hit erejét sem, hanem egyszerűen *hitvallásra vonatkozó cselekvények* (aki pl. ref. szertartás szerint veszi az úrvacsorát, ezáltal az bizonyítja, hogy a ref. egyházhoz tartozik); ellenben *Luther a kegyelem eszközeinek* tekintette *a szentségeket*,[5] jóllehet ő is elismerte, hogy *nem ex opere operato hatnak,* mint a kath. egyház tanítja, hanem hatásuknak feltétele a hit.

Az *úrvacsoráról való vitát Karlstadt indította meg*, midőn Orlamündében saját radicalis eszméi szerint léptette életbe a reformációt (1524.) s ilyen szellemben nyilatkozott az úrvacsoráról is. Szerinte *nem szentség az úrvacsora*, hanem a Krisztus halálára emlékeztető cselekmény, melynek az a célja, hogy a Krisztus akaratának követésére serkentsen minket. Nincs is benne jelen Krisztusnak a teste és vére, melynek hite a szereztetés szavainak félreértéséből keletkezett. Mikor Krisztus ezt mondta: „Ez az én testem," akkor a saját testére mutatott, s ezt akarta kifejezni: *„íme, ez az én testem, melyet halálra adok érettetek, ennek emlékére egyétek e kenyeret."*

Luther teljesen egyetértett abban *Zwinglivel*, hogy ezt a Jézustól rendelt egyszerű cselekvényt vissza kell állítani a maga eredeti, szentírásszerű, történeti alakjába; épen ezért mindketten *elvetették a misének*, mint a Jézus áldozata ismétlésének az *eszméjét*, a belőle kifejlett visszaélésekkel együtt; elvetették *az elemek átlényegülésének* (transsubstantiatio) katholikus *tanát* is. De míg Luther azt állította, hogy az úrvacsorában testileg, valósággal (realiter) jelen van Krisztus: addig Zwingli a Krisztus halálára való emlékezés cselekvényének és a Krisztussal való közösség jegyének tekintette az úrvacsorát.

Karlstadt[6] miután elhagyni kényszerült Orlamündét is, előbb Strassburgba ment, hol Bucert és Capitót, az ottani reformációt vezető lelkészeket is megnyerte az úrvacsorára vonatkozó eszméjének, sőt a schweizi reformátorokban is érdeklődést ébresztett iránta. *Zwingli* a szereztetés szavait: „Ez az én testem" így értelmezte: *„Ez jelöli az én testemet."* Ezt a véleményt terjedelmesen kifejtette *„Commentarius de vera et falsa religione"* című munkájában (1525.),[7] melyben erősen elítélte a Luther reális irányú nézetét. Ebben a vitában a Zwingli oldala mellett harcolt *Oekolampadius* is[8] s csak annyiban tért el tőle, hogy így értelmezte az eredeti szöveget: *„Ez az én testemnek a jegye"* (tehát a trópust nem az *εστί* copulaban, hanem a *σώμα* állítmányban kereste). Ez az eltérő magyarázat élesen elkülönítette a pártokat. Zwinglinek adtak igazat a schweiziak és több felföldi város (Strassburg, Lindau, Memmingen, Konstanz s mások), Luthernek a nézetéhez csatlakozott a prot. Németországnak legnagyobb része.[9] A vitában mind többen vettek részt s a harcolók számával nőtt a nyilatkozatoknak szenvedélyessége is. Luther több iratot bocsátott közre,[10] de ezek sem hallgattatták el az ellenvéleményűeket, s tovább folyt a vita. Luther a Megváltónak a szavaira hivatkozott, Zwingli az értelmökre; ha Zwingli azt állította, hogy a Krisztus teste már azért sem lehet jelen az úrvacsorában, mivel a jobbján ül az Istennek, ugyanazon test pedig egy időben nem lehet több helyen: Luther erre azzal válaszolt, hogy Istennek mindenütt van jobbja, tehát az úrvacsorában is és ezenkívül az isteni és emberi természet oly elválhatatlanúl egyesűlt Krisztusban, hogy ezen egyesülés következtében lehetséges a *testi mindenütt-jelenvalóság* is.

Ilyen elvi különbség mellett nem sok kilátással kecsegtetett a kiegyezkedés, pedig csak a protestánsok egyesült ereje hiúsíthatta meg a kath. egyháznak a protestantismus megsemmisítését célzó terveit. Azt lehetett volna várni, hogy ilyen életbevágó ügyben, a lelkiismereti szabadságot hirdető protestantismus hívei a hitre vonatkozó eltéréseket nem fogják az egyesülés akadályának tekinteni, de nem úgy történt, még nem szűnt meg a dogmák uralma s még nem tudtak különbséget tenni a vallás lényege és formája közt; igen sokan nem tartották elengedőnek Krisztussal a szellemi közösséget, hanem érzéki összeköttetésben óhajtottak lenni az egyház láthatatlan fejével, nem élhettek mysterium nélkül. Főleg Luther oly makacs ellentállást fejtett ki, hogy világosan kitűnt, hogy a lelkében megfogant reformációnak már elérte a végső határát. Kimondta, hogy mintsem egy úton járjon Karlstadttal és a

schweiziakkal, kiket „*szentségtagadóknak, sátán szolgáinak*" nevezett, hajlandóbb újra szerzetessé lenni s kibékülni a pápistákkal. Luther sohasem is gondolt arra, hogy az utolsó következtetést is kifejtse kimondott elveiből, s midőn Karlstadt, Zwingli és mások megtették ezt, készebb volt a reactio útjára térni, mint őket azon az úton követni, mely csak romlásba vezethetett hite szerint. Nemcsak a társadalmi, hanem a hittani forradalomtól is irtózott; nem akart elszakadni az egyetemes egyháztól, nem merte annak történelmi fejlődését egészen elítélni, csak visszaéléseit, ferde kinövéseit óhajtotta megszüntetni. Kétségen kívül elfogult ésszel ítélt, midőn forradalmi alapnak tartotta Zwinglinek az úrvacsoráról kifejtett egyszerű, világos véleményét. Ennél a kérdésnél épen olyan állást foglalt el, minőt a pórháború alkalmával: fennen hirdette volt a keresztyén szabadság eszméit, de mikor némelyek egy kissé többet kértek a szabadságból, akkor már hallani sem akart a szabadságról. A reformáció kezdetén a kath. egyházzal szemben, *a sz. írás mellett gyakran hivatkozott a józan észre is*; de midőn Karlstadt ugyancsak a józan észt emlegette az úrvacsora tanánál, akkor már Luther azt mondta a józan észről, hogy az „az ördög rimája s csak arra való, hogy megfertőztesse és megbecstelenítse, amit Isten mond és tesz." Szóval Luther leszállott az egyetemességnek arról a magaslatáról, melyen korábban állott; minden téren saját egyéniségét vette mértékül, s a reformációnak szabadon csapongó, igaz, hogy néha iszapos árját a lutheranismus szűk medrébe erőlködött beszorítni.

Filep tartománygróf, az éles tekintetű politikus, hogy megelőzze a káros következményeit ennek a viszálynak, a két párt vezéreit s a kitűnőbb hittudósokat *marburgi kastélyába értekezletre (colloquium) hívta meg* 1529. október 1-jére, hogy így a személyes érintkezés s a rábeszélésre alkalmasabb élő szó útján létrejöjjön az oly szükséges béke és egyetértés. Az egyik párt részéről Luther, Melanchthon s Jonas Wittenbergből, Brenz Sváb-Hallból, Osiander Nürnbergből, a másik részről Zwingli Zürichből, Oekolampadius Bázelből, Bucer és Hedio Strassburgból vettek részt az értekezleten. A tapintatos tartománygróf úgy intézte a dolgot, hogy előbb Zwingli Melanchthonnal, Luther pedig Oekolampadiussal magánosan értekezett, s csak azután, másnap gyűltek össze mindnyájan a nyilvános értekezésre. Előbb a Krisztus istenségét, az eredeti bűnt, a keresztségét s Isten igéjét tárgyalták. Ezekre a pontokra nézve Zwingli kijelentette a gyanakodó wittenbergi theologusoknak, hogy azonos véleménye van az egyetemes egyházzal; de midőn az úrvacsorára került a sor,

nem engedett többé, hanem János, VI. 63. versére (Lélek az, amely megelevenít, a test nem használ semmit; a beszédek, melyeket nektek szólok, lélek és élet) hivatkozott, kiemelte a Luther véleményének képtelenségét és felemlítette állítása támogatásául, hogy számtalan oly képes kifejezés van a szentírásban, melyeket nem lehet betű szerint érteni (Én vagyok az igazi szőlőtő, Ján. XV. 1.; Én vagyok az ajtó, Ján. X. 9. etc.). Mindez nem használt semmit, Luther hajthatatlan maradt, kijelentette a szereztetés szavairól, hogy mint Isten szavait, nem szabad őket másként értelmezni, mint ahogy mondva vannak. Ezek alapján szilárdúl megmaradt ama nézete mellett, hogy *az úrvacsorában szájunkkal esszük a Krisztus testét*, s csak arról nem mondott határozott véleményt, hogy nem esszük-e szellemünkkel is. Kiegyezésről tehát nem lehetett szó; és mégis kijelentette az igazán emelkedett szellemű Zwingli, hogy „a föld kerekségén senkivel sem akar szívesebben egyesülni, mint a wittenbergiekkel" és ennek jeléül békére nyújtotta kezét, de az előítéletekkel telt fejű Luther ezekkel a szavakkal utasította el: „nem olyan a ti szellemetek, mint a miénk."

Az értekezésnek mégis volt annyi haszna, hogy a két párt megismerte egymás véleményét, hogy 14 pontba összefoglalták a közösen érvényesnek ismert hitcikkeket, s a 15. pontra vonatkozólag (t. i. hogy Krisztus testileg jelen van az úrvacsorában) megígérték, hogy nem fognak viszálkodni, hanem keresztyén türelemmel lesznek egymás iránt.[11]

1. *Máté*, XXVI. 17-29.; *Márk*, XIV. 12-25.; I. *Kor*. XI. 20-34.; *Luk*. XXII. 7-20.

2. A *kovásztalan kenyér* hívei arra a tényre hivatkoznak, hogy Jézus maga is ilyent használt az első úrvacsoránál; ezzel szemben azt mondják a *kovászos kenyér* védői, hogy Jézus olyan kenyeret használt, aminő akkor kéznél volt, tehát a rendesen használt kovászos kenyér mellett kell maradnunk nekünk is.

3. Zwingli meg volt győződve róla, hogy „*Platón* is ivott az isteni forrásból," *Senecát* egyenesen szent embernek tartotta, kiválólag tisztelte *Pindarost*, ki csak úgy szólhatott az istenekről oly emelkedetten, ha sejtelme volt az egyetlen szent isteni erőről.

4. V. ö. *Hagenbach*: i. m. III. k. 278-82. l.; *Baur*: i. m. IV. k. 85-88. l.

5. *Luther* azt állította korábban, hogy nem a szentségnek, hanem a *szentségben a hitnek van üdvözítő hatása*, de később már úgy nyilatkozott, hogy nem a *hit képezi a szentséget*, hanem a hit csak megragadja azt az üdvöt, mely isteni rendeletből a külső jegyhez van kapcsolva. *Luth. Catech. maj*, IV. 53. így fejtegeti a keresztségét. V. ö. *Strauss*: Die christl. Glaubenslehre etc. (Tübingen, Stuttgart, 1840-41. II. k. 519—20. l.)

6. *Karlstadt*, eredetileg *Bodenstein* András Rudolf 1480. szül. Karlstadtban, Frankoniában; több iskola meglátogatása után felkereste Rómát is, hol scholastikát tanúlt; 1504-től előbb bölcsészetet, majd theologiát tanított Wittenbergben; ő volt az első jelesebb hittudós, ki Lutherhez csatlakozott (l. fennebb 5. c); 1520. Kopenhágában is megfordult a reformáció érdekében. A wittenbergi zavarok után magányba vonult egy időre; 1523-24. Orlamündében lelkészkedett s ott saját radicalis elvei szerint léptette életbe a reformációt; heterodox nézetei miatt száműzetett a Luther befolyására; ezután soká bolyongott, több helyen lelkészkedett Schweizban is, végre lelkészi és theologiai tanári állomást nyert Bázelben 1534. és ott is halt meg 1541. *Jäger*: Andr. Bodenstein von Karlstadt (Stuttgart, 1856.).

7. Ennél az értelmezésnél a Ján. VI., különösen a 63. v. volt vezetője. Ezeket a gondolatait már korábban közölte egy levélben. *Zwing. ad Matth. Alberum de coena Domini epist.* 1524. L. Zwing. *Opera*, III.

8. De genuina verborum Domini: Hoc est corpus meum, expositione. 1525.

9. A sváb reformátorok: *Brenz* és *Schnepf* több paptársukkal a *„Syngramma Svevicum super verbis coenae: hoc est corpus meum"* című munkában adtak kifejezést rokon gondolkodásuknak, 1526. Itt már azt vitatták, hogy a szereztetés szavai a Krisztus testét valósággal beléveszik a kenyérbe; épen úgy történik ez, mint a Mózes érckígyójánál, melybe a szó vitte be a gyógyító erőt. *Oekolampadius* bebizonyította erre (Antisyngramma ad ecclesiastes svevos, 1526.), hogy képtelenség feltenni, hogy a test a szóval a kenyérbe jutna, mert nem lehet bebizonyítni, hogy a kenyér test volna; sőt ha igaz volna ez, akkor sem használna, mert utoljára is csak Deus impanatus volna az. V. ö. Baur: i. m. IV. 92-93. l.

10. Wieder die himmlischen Propheten, 1525.; Grosses Bekenntniss vom Abendmahle Christi, 1526.; Dass die Worte: das ist mein Leib, noch fest stehen, 1527. Lásd mindhármat *Walch*: i. kiad. XX. k.

11. A *marburgi értekezletről tudósítások* maradtak: a *Zwingli-párt részéről Collinus* zürichi tanártól (Zwing. Opera, III. 2. p. 173. s köv.) *Oekolampadiustól* (egy levél Hallerhez), *Bucertől, Zwinglitől, Hospinianustól* „Hist. Sacramentaria ad ann. 1529." (Tiguri, 1598.); a *Luther-párt részéről Melanchthontól, Jonastól, Brenztől, Osiandertől* (Corp. Reform. I. p. 1095. s köv.). *Schmitt*: Die Religionsgespräch in Marburg. 1840.

HARMADIK SZAKASZ.

A LUTHER-SZELLEMŰ REFORMÁCIÓ AZ AUGSBURGI VALLÁSBÉKÉIG 1555.

19. A schmalkaldeni cikkek.

A nürnbergi vallásbékével nem volt megelégedve Ferdinánd király és a kath. fejedelmeknek egy része; azt kívánták tehát a császártól, hogy sürgesse a pápánál a megígért közzsinat összehívását, hogy helyreállíttassék végre a felzavart birodalmi béke. A császár meg is tette Rómában a kellő lépéseket, de a curia tartott tőle, hogy most, midőn a prot. mozgalmakkal napirendre került minden egyházi sérelem, nem lesz tanácsos közzsinatot tartani, mert az csak a hierarchia érdekeinek rovására hozna végzéseket. Épen ebből az okból nem szívesen hajlott *VII. Kelemen* a császár kívánatára, húzta-halasztotta dolgot és nem fogyott ki az ígéretekből. De a császár erélyes sürgetése elől nem lehetett kitérni, kijelentette tehát, hogy az általa kikötött feltételek alapján,[1] *egy év alatt összehívja a közzsinatot Mantovába* (1533.). Ezen *feltételek* közt legfontosabb volt, hogy a protestánsok feltétlenül tartoznak elfogadni a zsinat végzéseit; azok ellen, kik nem engedelmeskednek a zsinatnak, az engedelmeskedők mindnyájan tartoznának a pápát segíteni. A pápa célt ért, a protestánsok nem fogadhattak el ilyen feltételeket és a zsinat elmaradt. A császár sürgetésére *III. Pál* újból készületeket tett a zsinat egybehívására; *Vergeriust*, Capo d' Istria püspökét *Németországba küldötte* követül (1535.), hogy tudassa a protestánsokkal a zsinatra vonatkozó szándékát. A követ meglátogatta Wittenberget is, hol Lutherrel és Bugenhagennel találkozott. A Sehmalkaldenben épen akkor gyűlésező protestánsok nem nagy bizalommal viseltettek a tervezett pápai zsinat iránt, s azt kívánták ezzel szemben, hogy Németországon tartassék a zsinat, biztosíttassék szabadsága, s alkalmas és részrehajlatlan emberek választassanak reá minden rendből, kik az Isten igéje szerint vizsgálják meg a fenforgó vitás kérdéseket s mondjanak rólok ítéletet.[2] Hogy maga a pápa sem akarta komolyan a zsinat létrejöttét, eléggé bizonyítja már csak az a körülmény is, hogy 1537. máj. 23-ra *Mantovába* hívta azt össze (1536. jun.), mely város a császár és Franciaország közt kiütött háború miatt épen nem volt biztos hely. Ennek a megvitatása végett a protestánsok 1537.

febr. *újra összegyűltek Schmalkaldenben* és elővették ott azokat a cikkeket is, melyeket, a vál. fejedelemnek korábbi megbízásából, abból a célból állított össze Luther, hogy a kilátásba helyezett közzsinaton oly határozott alapúl szolgáljanak az egyházi reformra vonatkozó nézeteikről, melyből semmit sem szabad leengedni a zsinatra küldendő követeknek. Ez a német nyelven fogalmazott írat *schmalkaldeni cikkek*[3] név alatt ismeretes. Luther ebben már nem tartotta szem előtt azt a kíméletet, mellyel korábban viseltetett a pápaság iránt. Ha Melanchthon az augsburgi hitvallásban a végső határig igyekezett közeledni a katholicismushoz: Luther ezekben a cikkekben élesen kiemelte a protestantismus és katholicismus közti ellentéteket és eltéréseket s egészen szabad tért engedett a pápaság iránti gyűlöletének. Midőn a jelen volt hittudósok aláírtak e cikkeknek, *Melanchthon odaírta megjegyzésül*, hogyha a pápa bevenné az evangeliumot, a keresztyénség egységéért és békéjéért el lehetne ismerni a pápának a püspökök felett való „jure humano" felsőségét. Ezután azt a kérdést tárgyalták, hogy részt vegyenek-e a közzsinaton? A gyűlés, némi ingadozás után, a szász vál. fejedelem befolyására kimondta végzésül, hogy ezen a közzsinaton nem vesznek részt és újólag megkeresik a császárt, hogy sürgesse egy német városban tartandó szabad közzsinat egybehívását. Ezen elutasító végzés igazolásával Melanchthon bízatott meg, ki ebből a célból fogalmazta *„A pápa főnökségéről és hatalmáról s a püspökök törvényhatóságáról"* című latin nyelvű iratát,[4] melyet a fejedelmek megbízásából írtak alá a hittudósok. Míg ez az írat azonnal hitvallási tekintélyt nyert, addig a schmalkaldeni cikkeket csak magánjellegű íratnak tekintették. A vál. fejedelem azt a merész tervet ajánlotta még, hogy egy *protestáns ellenzéki zsinatot* kellene tartani a pápai zsinattal szemben. De ez a terv, mint a protestánsok eddigi magatartásával merőben ellenkező, nem talált visszhangra.

1. 1533. jun. jelent meg egy császári és pápai követ ebben az ügyben a szász vál. fejedelemnél, János Frigyesnél, hogy átadja a feltételeket (*Articuli*). Ezeket közli *Walch*: i. kiad. XVI. 2263.; a theologusok véleményét *de Wette*: i. kiad. IV. 454.; a schmalkaldeni szövetségesek feleletét *Walch*: i. kiad. XVI. 2281.

2. Az okmányokat közli *Walch*: i. kiad. XVI. 2290.; *Bretschneider*: Melan. Opera, II. 982. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 295—96.

3. A *schmalkaldeni cikkek három részre* vannak osztva. Az *első rész* négy tételben a sz. háromságról és Krisztus személyéről szól minden további fejtegetés nélkül, amely pontokra nézve megegyeznek a kath. egyházzal. A *második rés*z a Krisztus váltság-munkáját tárgyalja négy cikkben, s határozottan kiemeli a tankülönbséget (hit által való megigazúlás, mise, tisztító

tűz, búcsújárás, ereklyék, bűnbocsánat, szenteknek segélyül hívása, szerzetes rendek, congregatiók, pápa). A *harmadik rész* azokat a feltételeket fejtegeti tizenöt cikkben, „amelyekről egyezkedhetünk tudós és okos emberekkel vagy egymás között" (bűn, törvény, evangelium, keresztség, oltári szentség, kulcshatalom, gyónás, egyházi átok, szentelés, elhívás, papi házasság, egyház, jó cselekedetek, szerzetesi fogadalom, emberi szabályok). *Marheineke*: Articuli qui dicuntur Smalcaldici e Palatino Codice Manuscr. accurate editi et annotationibus criticis illustrati (Berolini, 1817.). V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 297—302.

4. De potestate et primatu Papae tractatus. *Bretschneider*: Melan. Opera, III. 271.

20. A protestánsok politikai hatalmának gyarapodása, s a kath. párttól annak ellensúlyozására alapított nürnbergi szent szövetség, 1538.

Míg a közfigyelmet a küszöbön álló zsinat tartotta lebilincselve, azalatt a protestantismus ereje jelentékenyen gyarapodott egy meglepő esemény következtében. Ez az esemény *Württemberg reformációja* volt. Ugyanis *Ulrik* herceget Württenbergből (Reutlingen, birodalmi város elfoglalása miatt) elűzte volt a sváb szövetség (1519.) s tartományát elzálogosította a császárnak, a császár pedig testvérének, Ferdinándnak engedte át hübérűl (1530.). Az osztrák kormány elnyomott minden reformtörekvést s az új állapotok iránt nem nagy rokonszenvet ébresztett a népben. Az elűzött Ulrik többször tett kísérletet örökségének visszaszerzésére, de mindannyiszor sikertelenül. Végre Filep tartománygróf, Ulriknak személyes barátja pénzzel segítve Franciaországtól, titokban felfegyverkezett, váratlanul beütött Württembergbe (1534.) s megsemmisítette a király seregét. Ferdinánd, mivel e pillanatban nem állott hatalmában a történtek megmásítása és politikai érdekből is (szomszédjai nem jó szemmel nézték hatalma öregbedését) visszaengedte az országot Ulrik hercegnek a *kadani békében* (Csehországban, 1534. jun. 29.)[1] s megígérte a protestánsoknak, hogy orvosolni fogja a kamara-törvényszék ellen emelt panaszaikat, de kikötötte egyszersmind, hogy a herceg senkit se erőltessen vallásának változtatására. Ezek fejében a szász vál. fejedelem és a hesseni tartománygróf elismerte Ferdinándot római királynak. Ulrik, ki Schweizban és Hessenben való tartózkodása alatt megnyeretett a reformációnak, a Zwinglit követő *Blaurert* (konstanzi lelkészt) és a Luther-szellemű *Schnepfet* (marburgi

theologiai tanárt) bízta meg a reformáció terjesztésével. Ezen előzmények után a *Brenz* vezetése alatt, politikai okokból az augsburgi hitvallás alapján szerveztetett az új egyház. Ulrik herceg a *tübingai egyetemet* is teljesen átalakította a reformáció szellemében, s az ezen idő óta egyik buzgó terjesztője a protestáns tudományosságnak. Württembergnek a példáját követték azután a szomszédos birodalmi grófok és városok is, közöttök a hatalmas *Augsburg* is.

A schmalkaldeni szövetség gyarapodásának útját állotta ugyan a nürnbergi vallásbéke, de midőn a szövetség tagjai (1535. dec.) közakarattal *tíz évre megújították* azt, elvül mondták ki, hogy mindazokat, kik csatlakoznak az augsburgi hitvalláshoz s belépni kívánnak a szövetségbe, készek lesznek befogadni. Ezen az alapon *léptek a szövetségbe* (1536.): *Ulrik* württembergi herceg, *Joakim* és *György* anhalti fejedelmek (kik 1532. csatlakoztak a reformációhoz), *Vilmos* nassaui gróf, *Barnim* és *Filep* pomeraniai hercegek, *Ruprecht*, zweibrückeni tartománygróf és több város.

Az elutasító válasz, melyben kijelentette a schmalkaldeni gyűlés, hogy a protestánsok nem vehetnek részt a tervezett zsinaton, és a protestantismus gyors terjedése arra indította *Heldet*, a császári alkorlátnokot, hogy a protestantismusnak erőszakos elnyomására tegyen lépéseket. Ebből a célból alkudozásba bocsátkozott a protestantismusnak régi ellenségeivel s így hozta létre *a nürnbergi szent szövetséget* (1538. jun. 10.; 11 évre),[2] mely az ó hit védelmére egyesítette a császárt, Ferdinánd királyt, a mainzi és salzburgi érsekeket, a bajor hercegeket, György szász és Henrik braunschweigi herceget. Ennek a szövetségnek még az a körülmény is nevelte a veszélyes voltát, hogy a császár fegyverszünetet kötött Franciaországgal és rávette I. Ferenc francia és VIII. Henrik angol királyokat, akikkel már alkuban állott a schmalkaldeni szövetség, hogy szakítsák félbe az alkudozást. De ezért a veszteségért másutt és abban leltek kárpótlást a protestánsok, hogy folytonosan újabb terűleteket hódított meg az evangelium. Ezek közé tartozott a *szász hercegség*, hol *György* herceg (1500—39.), a reformációnak határozott, de tiszteletreméltó ellensége, a legszigorúbb rendszabályokkal akadályozott meg minden egyházi reformtörekvést. Azonban fiai elhaltak s így csak testvére, Henrik örökölhette országát, ki már tagja volt a schmalkaldeni szövetségnek s kis birtokával a reformációhoz csatlakozva, menedékhelyet adott a Györgytől elűzött protestánsoknak is. Midőn látta az öreg herceg, hogy a végzet megsemmisíteni készül egész élete törekvését, még attól a jogtalan gondolattól sem riadt vissza,

hogy kizárja testvérét az örökségből s a császárra és Ferdinándra ruházza országát. Azonban a herceg halála után *Henrik* azonnal rátette kezét az örökségre és Ferdinánd sem látta célszerűnek erre való jogát kétségbevonni. Az egyház szervezése azonnal munkába vétetett, a zárdák nagy része eltörültetett s a cultus egyszerűbb alakba öntetett. Luther húsz év múlva újra megjelenhetett Lipcsében s lelkes fogadtatás közt hirdethette az evangeliumot.

Hasonló változáson ment át a *brandenburgi vál. fejedelemség* is *I. Joakim* (mh. 1535.) halálos ágyán meghagyta mindkét fiának, hogy hívek maradjanak az ó egyházhoz. De ők sem térhettek ki az általánossá vált áramlat elől. Az ifjabb fiú, *János* (neumarki őrgróf) megunva a zsinat halogatását, a reformációhoz csatlakokozott és belépett a schmalkaldeni szövetségbe (1536.). Az idősebb brökös, *II. Joakim* választófejedelem (1535—71.), egy ideig híve maradt az ó egyháznak, de azért nem akadályozta a reformáció terjedését. Midőn Berlin azzal a kérelemmel fordult a fejedelemhez, hogy engedje meg, hogy két szín alatt vehesse az úrvacsorát és a nemesség nagy részének kívánatára *Jagow*, a brandenburgi püspök is hajlandó volt az evangelium befogadására, a fejedelem készséggel engedett a közkívánatnak. A reformáció tehát munkába vétetett s ennek jeléül a *püspök Spandauban* (1539. nov. 1.) az egész udvarnak s a jelen volt nemességnek két szín alatt osztotta ki az úrvacsorát. A brandenburgi *egyházi rendtartás*[3] sokat meghagyott a kath. szertartásokból, de lényegében a Luthertől kimondott elveket fogadta el. A fejedelem Ferdinánd királyt, ki rosszalta az átalakítást, azzal az ígérettel nyugtatta meg, hogy nem fog belépni a schmalkaldeni szövetségbe.

Felső-Pfalzban már régen szabadon hirdették az evangeliumot, midőn *Ottó Henrik*, a neuburgi pfalz-gróf *Osiandert* hívta meg (Nürnbergből), hogy reformálja területét, maga pedig belépett a schmalkaldeni szövetségbe (1543.). A pfalzi vál. fejedelemségben, a *Lajos* halála után (1543.) utóda és testvére, *II. Frigyes* nem állotta útját a reformációnak, ami azonban mégis csak 1546. vétetett be hivatalosan (jan. 3. osztatott ki két szín alatt az úrvacsora).

Midőn megüresedett a *naumburgi* püspökség (1541.), a káptalan nagy gyorsan *Pflug Gyulát*, a tudományos és szelíd prépostot választotta meg. De a vál. fejedelem részint azért, mert a káptalan a fejedelmi jog mellőzésével s nem törvényesen ejtette meg a választást, részint azért is, hogy prot. országban prot. püspök álljon az egyház élén, mellőzte Pflugot és *Amsdorf Miklóst*, a magdeburgi superintendenst ültette a püspöki székbe, a világi kormányt pedig

egy vál. fejedelmi hivatalnokra bízta.

A *braunschweig-wolfenbütteli herceg, Henrik*, egy szenvedélyes, gonosz ember, ki nem annyira meggyőződésből, mint inkább néhány prot. fejedelem iránti ellenszenvből maradt a katholicismus híve, Gosslar város ellen panaszt emelt a kamara-törvényszék előtt, mivel lerombolt két zárdát a város közelében. A herceget azért boszantotta ez a dolog, mert ezáltal elvesztette két erős pontját a város ellen intézett támadásainak. A törvényszék nem gondolva a protestánsoknak tett ígérettel, kimondta a városra a birodalmi átkot s a herceg készséggel vállalkozott annak foganatosítására. — De a schmalkaldeni szövetség nem hagyta veszni a várost (mely tagja volt a szövetségnek), hanem megelőzve a herceget, beütött Braunschweigba (a szász vál. fejedelem és a hesseni gróf), elűzte (1542.) később pedig elfogta (1545.) a herceget. Így egész *északi Németország* híve és védője lett a tiszta evangeliumnak.

A világi fejedelmek közül csak a bajor hercegek és Ferdinánd király maradtak a pápaság hívei s ők is csak nagy nehezen tudták féken tartani a nép és a rendek lelkiismereti szabadság utáni vágyát.

Nagy mértékben emelte volna a reformáció erejét, ha nemcsak a világi, hanem az egyházi fejedelmek is élére állanak a mozgalomnak, de ebben a körben az érdekek egész láncolata állotta útját az egyházi reform eszméjének. De azért találkozott olyan főpap, ki e korlátokat félre merte útjából hárítani. Ez a derék főpap a *kölni érsek* és vál. fejedelem, *Wiedi Herman* volt, ki a Luther bibliafordításának tanulmányozása közben elhatározta némi habozás után, hogy reformálni fogja tartományát az Isten igéje szerint. E végett előbb Bucert, majd Melanchthont hívta meg s 1543. a rendek elé terjesztette az általok kidolgozott reform-tervet, kik el is fogadták. A káptalan, egyetem és városi tanács ellenzéki állást foglaltak el ugyan, de azért tovább folyt a megkezdett munka, még pedig nagyon sajátságos irányban. Az érsek nem szándékozott megnősülni, tehát az érsekségből nem lett világi birtok, hanem egyházi fejedelemségnek maradt, de evangeliumi színezetet nyert. Néhány hasznos szerzetesrend meghagyatott, a káptalan joga biztosíttatott, de a cultus egyszerűbbé tétetett.[4] Ezt a példát már *Ferenc* (waldecki gróf) *münsteri püspök* is követni akarta és a reformáció felé hajlott (1542.). *Albert, mainzi bíbornok-érsek*, Luthernek legrégibb ellensége félig-meddig önként megengedte Magdeburg és Halberstadt rendeinek, hogy életbeléptessék a reformációt, ő magai pedig Mainzba tette át székhelyét (1541.), de az is igaz, hogy a rendek az örökké

pénzszükségben szenvedő érseknek viszonzásúl kifizették az adósságait. Általában a főpapokra nézve nagyon csábító volt az a körülmény, hogy ha csatlakoznak a reformációhoz, világi fejedelmekké lehetnek s ha meg nem változnak a viszonyok, valószínűleg még számos püspökséggel gyarapodott volna a reformáció ereje.

1. Az okmány közölve van *Walch*: i. kiad. XIV. 2241.
2. Az okmányokat közli *Walch* : i. kiad. XVII. 4.
3. Ez a rendtartás *Buchholtzer*, székesegyházi prépostnak és *Stratner*, későbbi generális superintendensnek a felügyelete alatt készült. *Müller*: Geschichte der Reformation in der Mark Brandenburg (Berlin, 1839.).
4. Decker: Hermann von Wied, Erzbischof zu Cöln (Cöln, 1840.).

21. A katholikus és protestáns egyházak unióját célzó kísérletek meghiúsulnak a wormsi (1540.) és regensburgi (1541.) értekezleteken; a regensburgi interim és declaratio (1541.) nem képes megnyugtatni a kedélyeket; a speieri birodalmi gyűlés (1544.) Végzése kedvez a protestánsoknak, mert szükség van fegyverökre; a tridenti zsinat (1545.) leplezetlenül fellép a protestantismus ellen s a második regensburgi értekezés is (1546.) eredmény nélkül oszlik szét.

A katholikus és protestáns egyházak uniójának az eszméje újra elővétetett szükségből; természetesen úgy értették az uniót, hogy miután a vén fától nem lehet hajlékonyságot kívánni, a fiatal ág, a protestantismus simuljon az anyatörzshöz, a katholicismushoz. Ebből az unióból aztán nem kértek a protestánsok. Különben az uniókísérlet igen alkalmas volt időnyerésre és arra, hogy a császár felhasználja a protestánsok erejét politikai céljaira. A császár hadi pénztára ugyanis kifogyott, Ferdinándot a török foglalkoztatta és így nagyon érdekében állott a császárnak, hogy megnyerje a protestánsokat és elejét vegye a pártok összeütközésének. Ebből a célból hivta meg a rendeket *Speierbe* (1540 jun.), hogy előlegesen tanácskozzanak az *unió tervéről*. A gyűlés

azonban *Hagenauba* (Elszász) tétetett át valami ragályos betegség miatt. Itt heves viták után csak arra nézve tudtak egy értelemre jutni, hogy ha valami eredményt akarnak elérni, első sorban békés természetű küldöttekről kell gondoskodni. A tervezett vallási értekezlet, melynek az volt a hivatása, hogy a sz. írás alapján egyenlítse ki a fenforgó különbségeket, valósággal összeült *Wormsban*, a *Granvella*, császári biztos elnöklete alatt (1540. nov. 25. — 1541. jan. 14.); *protestáns részről* Melanchthon, Bucer, Capito, Brenz és Calvin, *katholikus részről* Eck, Cochlaeus, a spanyol Malvenda és mások jelentek meg. Hosszas viták után már hozzá akartak kezdeni a tulajdonképeni tárgyaláshoz, midőn Morone, pápai követnek a beavatkozása megakasztotta a kiegyezés folyamatát s midőn túlestek az általa felvetett számos alaki kérdésen, akkor a császár parancsából Granvella feloszlatta az értekezletet s meghagyta a tagoknak, hogy a birodalmi gyűléssel egyidejűleg gyűljenek össze Regensburgban.

A császár a *birodalmi gyűlést* csakugyan összehívta *Regensburgba* s az meg is nyílt 1541. ápr. 5-én. A *császári javaslat* komolyan sürgette a keresztyén egység és béke helyreállítását s hogy annál biztosabb legyen a siker, maga nevezte ki a *vallásügyi értekezlet* tagjait. Így jelölte ki *kath. részről* Ecket, Gropper János kölni kanonokot és Pflug Gyulát, a meisseni káptalan dékánját, *prot. részről* Melanchthont, Bucert, Pistorius János niddai papot (Hessenből). *Elnökök* voltak: Granvella és Frigyes pfalzi gróf; Rómát *Contarini*[1] bíbornok, pápai követ képviselte. A tagok tehát (Eck kivételével) mind békés szelleműek voltak. Granvella a kiegyezés alapjául, a császár nevében, egy a vitás pontokat tárgyaló dolgozatot terjesztett az értekezlet elé, melyet néhány tudós épen ebből a célból juttatott volt a császárhoz.[2] Ez az úgynevezett *regensburgi interim* (ideiglenes vallás-egyezmény). *Négy pontra*, t. i. az ember eredeti állapotára, az eredeti bűnre, a szabadakaratra és a megigazúlásra nézve megegyezett[3] az értekezlet (ápr. 26. — máj. 6.). De midőn az egyház került tárgyalás alá, s a protestánsok vonakodtak elismerni a zsinatok feltétlen tekintélyét, s az úrvacsora kérdésénél nem akartak a transsubstantiatio tanához csatlakozni, világos lett, hogy oly mélység tátong a katholicismus és protestantismus közt, melyet puszta jóakarattal, elvtagadás nélkül nem lehet áthidalni s így eredmény nélkül oszlott szét az értekezlet.[4] A császár azt óhajtotta volna ugyan, hogy a kiegyenlített pontokat szabályzónak tekintse mindkét fél, a többire nézve pedig legyenek türelemmel, de a kath. többség ebbe nem egyezett belé s a jelen állapotok fentartását ajánlotta a császárnak. A birodalmi

gyűlés tehát kimondta *végzésül* (júl. 29), hogy a vallásügy rendezése elhalasztatik a 18 hónap alatt tartandó legközelebbi köz- vagy nemzeti zsinatra; ha akadályozva volna ennek a megtartása, abban az esetben új birodalmi gyűlés fog, a pápa közreműködésével, véglegesen határozni. Ezen idő alatt a protestánsoknak nem szabad eltérni az elfogadott pontoktól. Végre ujolag megerősíttetett a nürnbergi béke.

A protestánsok nem igen voltak megelégedve az eredménnyel s kijelentették, hogy midőn elfogadták az említett pontokat, fentartották mindazt, ami be van foglalva az augsburgi hitvallásba és apologiájába. Ily körülmények közt a közvetítő szerepére vállalkozott császár kénytelen volt a protestánsok megnyugtatása végett *külön nyilatkozatban (regensburgi declaratio)*[5] megígérni, hogy a kamara-törvényszék nem fog többé az augsburgi végzés vallásügyi pontjaira köteleztetni; a kamara-törvényszéki tagságtól nem tilthatók el az augsburgi hitvallásúak; az evang. papok nem fosztatnak meg javadalmaiktól és általában mindenki szabadon követheti vallását. Ezen kívül a császár *II. Joakim*, brandenburgi vál. fejedelemmel *külön egyességre* lépett, mely szerint amaz jóváhagyta a brandenburgi reformációt, Joakim pedig megígérte, hogy nem lép be a schmalkaldeni szövetségbe; megalkudott Filep hesseni tartománygróffal is, ki arra kötelezte magát, hogy gátolni fogja a schmalkaldeni szövetségnek idegen hatalmakkal (Franciaország és Anglia) való összeköttetését, viszont a császár megerősítette a marburgi egyetemet.

Igy legalább részben célt ért a császár, mert elhárította a két ellenpárt összeütközését s mindkét párt segélyét biztosította a küszöbön álló háborúkra; a protestánsoknak is volt annyi nyereségök, hogy egy lépéssel közelebb jutottak a hivatalos elismertetéshez.

Eközben mind fenyegetőbb alakot öltöttek a politikai viszonyok. *Buda várát* Ferdinánd helyett *Szulejmán* vette birtokába (1541.), s új hadjáratra készült. Az Algir ellen indított szerencsétlen hadjárat (vihar következtében) nagyon meggyengítette a császár erejét s Franciaországgal ismét feszült lett a viszony. 1543. nyarán teljes erővel kitört a fenyegető vihar. Franciaország megszállotta Németalföldet; Szulejmán Esztergomig nyomult előre; III. Keresztély dán és Wasa Gusztáv svéd király be óhajtott lépni a schmalkaldeni szövetségbe, de ezt az említett külön szerződés következtében meggátolta Filep tartománygróf. Ebben a bonyolult politikai helyzetben újra a protestánsok segélyére szorult a császár s ennek fejében kénytelen volt újabb

engedményeket tenni. Így a *speieri birodalmi gyűlés* (1544. febr.) *végzése* elismerte a protestáns egyházak jogosultságát, megengedte a protestánsoknak, hogy egyházak és iskolák szervezésére fordíthassák a lefoglalt egyházi javakat; megszüntette a protestánsokra nézve kedvezőtlen birodalmi végzések érvényességét; megígérte, hogy a kamara-törvényszék újra és úgy fog szerveztetni, hogy a prot. rendek is képviselve legyenek benne; végre kimondta, hogy a vitás vallási és egyházi kérdések vagy szabad, keresztyén *közzsinaton* vagy, ha ilyen nem jöhetne létre, *nemzeti zsinaton* véglegesen el fognak intéztetni[6] és erre a célra mindkét párt készíttessen a következő birodalmi gyűlésig *kiegyezési tervet*. Ezen ígéretek után a protestánsok készséggel megszavazták a franciák ellen szükséges segélyt s a császár még abban az évben oly sikerrel lépett fel a harctéren, hogy a *crespy-i béke* elfogadására kényszerítette a francia királyt (1544. szept.).[7]

Ezen béke előtt oly kedvező fejlődésnek indult a protestánsok ügye, hogy biztosan számíthattak jogaik teljes elismerésére, de attól fogva, hogy a császár megszabadult makacs ellenségétől s egészen a német birodalom egyházi szakadásának megszüntetésére fordíthatta figyelmét és erejét: a protestánsok csak saját erejökre támaszkodhattak, s sorsuk jobbra fordultát nem remélhették valami kedvező külpolitikai válságtól. Pedig a schmalkaldeni szövetségben sem folytak biztatóan a dolgok; nagy erő volt összehalmozva, de hiányzott egységes szervezete; az erőknek egy célra tömörülését féltékenység és egyenetlenség akadályozta; önérdekökről sokan nem tudtak a közérdek javára lemondani. Így *Filep* hesseni tartománygróf anélkül, hogy elvált volna első feleségétől (Krisztinától, az elhalt szász herceg leányától), ennek beleegyezésével *második házasságot* akart kötni (Saali Margittal, egy 17 éves udvarhölggyel), hogy ne legyen kénytelen házasságtörésben élni. E végett Wittenbergbe küldötte Bucert, hogy Luthertől kérjen tanácsot. Luther válaszában igyekezett lebeszélni a grófot erről a lépésről, de, hogy a két rossz közül a kisebbiket válassza, kénytelen-kelletlen beleegyezett a gróf kívánságába, ha titokban fog történni az egybekelés.[8] Úgy is történt (1540. márc. 4.), de elterjedt a híre s nagyon elkeserítette a szász udvart, a hittudósokat pedig a legnagyobb zavarba juttatta. Melanchthon, ki maga is részes volt e botrány előidézésében (még az esküvőn is jelen volt), megbetegedett a bánat és boszúság miatt; a hesseni és szász hittudósok még azzal akarták a bajt tetézni, hogy nyilvánosan igazolják a gróf házasságát, de

Luther nem egyezett belé. Azonban az éles tollharcot, valamint azt sem akadályozhatta meg, hogy az ellenpárt számos változatban ne úgy mutassa be a világnak ezt a botrányos esetet, mint a reformáció természetes következményét. Filep, hogy biztosítsa magát a fejére zúdulható zivatar ellen (a kétnejűség halállal büntettetett), szorosabban szövetkezett a császárral s ezzel többet ártott a prot. szövetségnek, mintha egészen elszakadt volna tőle.

A csapás nem jött egyedül. *Móric* szász herceg (az 1541. elhalt Henrik utódja), ki némi vitás fenségi jog miatt meghasonlott a rokonával, János Frigyes vál. fejedelemmel, nem lépett be a schmalkaldeni szövetségbe,[9] sőt, hogy bármely eshetőségre biztosítsa magát, alkudozásokba bocsátkozott a császárral.[10] Ezeket a bajokat növelte még a Luther makacssága is, ki újólag megtámadta a schweiziak úrvacsoráját (erről l. a 22. c.).

Így állottak a dolgok, midőn III. Pál attól tartva, hogy még majd nemzeti zsinat fog intézkedni az egyházi ügyekben, *kiírta Tridentbe* a rég kívánt *közzsinatot* (1545.). A császár, ki még mindig a keresztyénség külső egységével bajlódott, mert ez leginkább megfelelt absolut uralmi céljainak, most azt követelte, hogy a protestánsok is ismerjék el e zsinat végzéseinek kötelező erejét. A protestánsok hiába készítették és vitték el a *wormsi birodalmi gyűlésre* (1545. márc. 24—aug. 4.) *kiegyezési tervezetöket* (= *wittenbergi reformáció*),[11] a tridenti zsinatra utasíttatott a vallásügy. Erre a protestánsok kijelentették, hogy a tridenti zsinatot, mint pápai zsinatot, nem tekinthetik a Speierben megígért szabad zsinatnak; ennélfogva meg nem jelenhetnek rajta, végzéseit el nem ismerhetik magokra nézve kötelezőknek, végre azt kérték, hogy a béke ne tétessék attól függővé, hogy elmennek-e a zsinatra vagy nem. Miután a protestánsok állhatatosan megmaradtak ezen nyilatkozatuk mellett, a császár megígért annyit, hogy a kitűzött vallásos értekezletet megtartatja, de ezt csak azért tette, hogy időt nyerjen hadi készületeire, mert világos volt előtte, hogy a protestánsok szép szerével nem fognak engedelmeskedni, s fegyvernek kell eldönteni ezt a kérdést.

A protestánsok makacssága mellett nagyon felingerelte a császárt még a *kölni reformáció* is (l. a 20. c.), mely mozgalomnak hatása mutatkozni kezdett már a szomszéd Németalföldön is, hol addig még nem zavartatott volt meg az egyházi rend. A boszús császár szigorú intézkedéseket tett a mozgalom elfojtására, börtönnel és halállal büntette a németalföldi protestáns papokat, a kölni érsek ügyét pedig oda juttatta, hogy mind Rómában, mind a birodalmi

törvényszéknél megindíttatott a per ellene. Ezenkívül, hogy sikeresebben felléphessen az aggasztóan növekedő schmalkaldeni szövetség ellen, *fegyverszünetet kötött a törökkel* (1545. nov.; másfél évre, melyből 1547. jún. öt évi béke lett) és *alkuba bocsátkozott a pápával*, ki felajánlotta hathatós segélyét (pénzt) az eretnekek elnyomására.

E közben *megnyílt a tridenti zsinat* (1545. dec. 13.) s minden tartózkodás nélkül, határozottan ellenséges állást foglalt el a protestantismus ellen. Az a *vallási értekezlet*, mely a császár kívánatára tartatott *Regensburgban* (1546. jan.), csak ámítás volt már. A pápaság védői (Malvenda, Cochlaeus, Billik karmelita szerzetes, majd Pflug) egyáltalában nem igyekeztek elhárítni a protestánsok fejéről azt az átkot, melyet kimondani készült reájok a pápa. Az értekezlet kath. tagjai még a kiegyeztetett pontokat sem akarták elfogadni s így a protestáns tagok (Bucer, Brenz, Schnepf és Major) kénytelenek voltak lemondani a kiegyezés reményéről. Ehez járult még az is, hogy a *császár egy rendeletben* esküvel kötelezte az értekezőket a tárgyalások titokban tartására. Ez a rendelet egyértelmű volt az értekezlet feloszlatásával; a császár tudta, hogy a protestánsok nem teljesíthetik ezt a feltételt s így nekik lehet felróni a kibékülés meghiúsulását. A terv sikerült, a protestáns tagok odahagyták Regensburgot s a toll munkáját nemsokára a fegyveré váltotta fel.[12]

1. *Contarini* 1483. szül. Velencében; szülővárosában már korán fontos hivatalokkal bízatott meg; tudományosságával és kegyességével köztiszteletet vívott ki; Olaszországban annak a reformpártnak volt a lelke, mely a szerzetesi szenteskedéssel ellentétben a benső kegyességet tartotta helyesnek és igazán keresztyénnek s ennek alapját az élő, a szeretet munkáiban tevékeny hitben kereste. *Aloys Contarini*: Gaspar Contarini Opera (Paris 1571.) V. ö. *Henke*: Neuere Kirchengeschichte (Gass és Vial kiad., 3 köt., Halle, 1874—80.), I. k. 149. l.

2. Ezt a dolgozatot az újabb nyomozások szerint Gropper, Bucer és Veltwick készítette. *Schaefer*: De libri Ratisbonensis origine et historia (Bonn, 1870.).

3. A bűn megmarad a keresztelés után is, a szabadakarat elveszett, az eredeti bűn igazi bűn, a megigazulás a szeretetben munkás hittel (tehát nem „sola fide") nyerhető el.

4. Acta in conventu Ratisbonensi (Melanch. kiad., Wittenb. 1541.); *Hergang*: Das Regensburger Religions-Geschpräch (Cassel, 1858.); *Brieger*: Contarini u. das Regensburger Interim (Gotha, 1870.); *Brieger*: De formulae Concordiae Ratisbonensis origine atque indole (Halae, 1870.)

5. A birodalmi végzés közölve van *Walch*: i. kiad. XVII. 962. a *declaratio* u. o. 999.

6. Ez a *végzés* közölve van *Walch*: i. kiad. XVII. 1198.

7. Ez alkalommal ígéretet tettek a szerződő felek, hogy egyesült erővel fognak munkálni „a szent vallás egységének helyreállításán." *Dumont* corps universel diplomatique IV. II., 279. után közli *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 324. l.

8. H. Corp. Reformatorum, III. 864.; *Heppe*: Urkunden über die Doppelehe nebst den Traureden, l. *Niedner*: Zeitschrift für die hist. Theologie 1852. II. 263. s köv. V. ö. *Henke*: i. m. I. k. 147. l.

9. A meghasonlásnak az volt egyik oka, hogy a meisseni püspökségben fekvő *Wurzen* város felett a szász vál. fejedelem akarta gyakorolni a fenségi jogot s midőn a püspök tiltakozott ellene, fegyveres erőt küldött a város megszállására (1542.) De a szász hercegi ház (Albert ág) is igényt tartott Wurzenhez s ennek az ifjú Móric herceg már fegyverrel készült érvényt szerezni. Csak Luthernek és Filep tartománygrófnak a sikeres közbenjárása háríthatta el az összeütközést, de a két szász udvar közt azután is megmaradt a kölcsönös hidegség.

10. *Móric* (a Filep tartománygróf veje) tehetséges, tevékeny, de heves és nagyravágyó fejedelem volt, s jónak talált minden eszközt, ha nagyravágyásának szolgált. János Frigyesnek köszönhette, hogy egészen reászállott a szász hercegség és mégis nemcsak hálátlan volt iránta, hanem méltóságára és birtokára is vágyott s ezen cél eléréseért nem iszonyodott még a protestantismus kockáztatásától sem. (Még sokszor lesz róla szó.) *Langen*: Herzog u. Kurfürst Moritz von Sachsen (2 köt., Leipzig, 1841.)

11. A *Wittenbergi reformáció* című tervet *Melanchthon* írta; ebben a tan az augsburgi hitvallás szellemében van kifejtve; az *egyház alkotmánya*, különösen a püspöki jogokra vonatkozólag addig a határáig megy el az engedményeknek, melyen túl már veszély fenyegeti a protestantismus létének alapját. Corp. Reform. V. 580. V. ö. *Henke*: i. m. I. k. 155—56. l.

12. Actorum Colloquii Ratisbonensis ultimi verissima relatio (Ingolst. 1546.; a császár parancsára nyomatott ki); *Bucer* tudósítását l. *Walch*: i. kiad. XVII. 1030.

22. A schweizi és németországi protestánsok egyesülési kísérlete ujolag meghiúsul.

A schmalkaldeni szövetségnek egyes tagjai — miként említve volt - magánérdekeikről nem tudtak a közérdek javára lemondani; önzésökkel megbénították ezen tekintélyes ellenzék erejét, hatalmát s kockáztatták az evangelium jövőjét. De még ennél is sokkal károsabb következménye volt a

schweizi és németországi reformátorok *makacs hitvitájának*, mely lehetetlenné tette a protestantismus két nagy pártjának egyesülését.

A marburgi colloquium alkalmával (l. a 18. c.) eléggé kitűnt, hogy lényeges akadályai vannak a hittani egyesülésnek, de azért egyesek nem mondtak le az *unio* reményéről s ebben az irányban újból megkezdték az alkudozásokat. *Bucer*, strassburgi prédikátor Luther iratainak a tanulmányozása és a marburgi értekezlet alatt arra a meggyőződésre jutott, hogy az úrvacsorára nézve némi módosítással el lehetne fogadni a Luther véleményét és a Krisztus testének szellemi (spirituális) élvezése a Luther formulájával összeegyeztetve, biztos alapjául szolgálhatna az egyesülésnek. E végett *alkudozást* kezdett Lutherrel *Koburgban* (1530.) s elismerte a maga és tiszttársai nevében, hogy Krisztus valósággal jelen van az úrvacsora elemeiben s szájával is élvezi az elfogadó; sőt azt is megengedte a maga részéről, hogy a hitetlentől sincs elzárva ez az élvezés. Luther megelégedett ezzel az értelmezéssel s a *felföldi városok* (Strassburg, Konstanz, Lindau és Memmingen) elfogadva ezt a közvetítést, *aláirtak az augsburgi hitvallást*. Oekolampadius maga sem idegenkedett ettől a közvetítéstől, de Zwingli határozottan elutasította. Azonban a felföldiek ezen közeledése nem volt képes egészen eloszlatni a wittenbergiek gyanakodását; Bucer tehát, érezve az egyesülés szükségét, újabb alkudozást kezdett, végre egy nagyobb *értekezletre* gyűltek össze *Wittenbergben* (1536.), melyen a felföldiek, Bucer, Capito és több tekintélyes délnémet hittudós (Ulm-, Augsburg- és más városokból) még alakjára nézve is elfogadta a Luther nézetét az úrvacsoráról. Egyedül az a kérdés maradt eldöntetlen, hogy a hitetlenek is élvezik-e valósággal Krisztust vagy nem? A felföldiek megengedték, hogy a méltatlanok élvezik, de nem a hitetlenek is. Ebbe az értelmezésbe beleegyezett Luther is; ezután mindnyájan *aláírták* a *wittenbergi concordiát* s közös úrvacsorával pecsételték meg.[1] Midőn eljutott ezen egyesülés híre Schweizba, a tekintélyesebb hittudósok összegyűltek Bázelben s megbízták *Bullingert* (Zürichből), *Myconiust* és *Grynaeust* (Bázelből), hogy készítsenek olyan hitvallást, mely ne zárja el a németországiakkal való egyesülést. Így jött létre a *Confessio Helvetica prior* (1536.), mely a *Bucer* és *Capito* beavatkozására észrevehető lutheri színezetet nyert.[2] Bucer oly ügyességgel forgatta a Concordia kifejezéseit, hogy Schweiznak egy tekintélyes része kész volt azt elfogadni (1537.). De oly mesterkélt, roskatag alkotmány volt az egész unió, hogy össze kellett omolnia az első megrendülésre. Luther jól érezte ezt s e

tekintetben nemcsak Bucert és társait, hanem még Melanchthont is gyanúsította. Ugy látszik, próbára akarta tenni az unió tartósságát egy szenvedélyes hangú *munkát*[3] bocsátott közre a „rajongó és szellemfaló" Zwingli-hívek ellen, mely oly alaposan összerombolta az unió alkotmányát, hogy századok múlva sem sikerült újra felépítni.

1. Erről a konventről l. *Walch*: i. kiad. XVII. 2532—2543. A Melanchthontól fogalmazott *Concordia* közölve van Melanch. Opera (Bretschn. kiad.), III. 75. V. ö. *Gieseler*: i. m. 111. k. 1. r. 305—6.

2. *Niemeyer*: Collectio Confessionum in Ecclesiis Reformatis publicatorum (Lipsiae 1840.) 105. és Bevez. XXXIII. V. ö. Gieseler: i. m. III. k. 2. r. 154. l.

3. Kurzes Bekenntniss v. heil. Sacrament wieder die Schwärmer (Wittenberg, 1544).; *Walch* : i. kiad. XX. 2195.

23. A Luther magán élete és utolsó napjai.

Lutherrel eddig (leszámítva ifjúságát) csak mint reformátorral ismerkedtünk meg, de a rajz, mely őt mint a reformáció megindítóját, mint a német evang. egyház és erkölcsi élet alakulásának, fejlődésének egyik fő vezetőjét s az egész társadalmat átható mozgalomnak éltető lelkét állította elénk, a rajz — mondom — hiányos volna, ha vele mint magánemberrel, házi tűzhelyénél is meg nem ismerkednénk. Ezt a látogatást annál örömestebb megtehetjük, mivel nem csökkenti hősünk nagyságát; ellenkezőleg sok vonását megmagyarázza jellemének, kedélyének, különösen megfejti azt, hogy honnan merítette azt a rendkívüli teremtő erőt és szilárdságot, melyet egész pályáján át bámultunk benne.

Ha Luthernek erős vára Isten: erejének fentartója, megifjítója családi tűzhelye volt. Amint 1524. dec. elhagyta az augustinusok zárdáját, mint annak a perjellel együtt utolsó lakója, a következő évben (jun. 13.) az úrvacsoráról való vita és a pórlázadás viharai közt *megnősült*. Felesége *Bora Katalin*, a cistercita-rend nemes női zárdájának (Nimptschenben, Szászországban, 1523-ig) egykori tagja nem volt szép, de hű ragaszkodása, derűlt kedélye, megnyerő magaviselete példányképévé tette az igazi házias nőknek. Luthert és Katalint nem szenvedélyes szerelem, hanem őszinte vonzalom és kölcsönös tisztelet vezette a családi élet szentélyébe. Ez a szövetség a boldogság kútforrása volt mindkettőjökre nézve s habár a Luther ellenségei épen az ellenkezőt szeretik

állítani,[1] s habár Luther tréfás leveleiben, néha „Herr Käthe" néven szólítja feleségét s asztalbeszédeiben házi keresztjét emlegeti: épen ez az őszinte vallomás bizonyítja, hogy Katalin áldásos befolyást gyakorolt férjére s hűséges gondviselője volt a nagy férfinak. Legkétségtelenebb bizonyítéka ennek az állításnak *Luthernek a végrendelete*,[2] melyben minden eshetőségre biztosította felesége jövőjét és függetlenségét, s melyben kijelentette, hogy az ő Katalinja mindig hű, kegyes, házias, szerető, szolgálatrakész, minden dologban engedelmes és reményén felül hajlítható nő volt s nemcsak úgy viselte gondját, mint feleség, hanem úgy szolgálta, mint szolgáló[3]. Ekként elevenítette fel Luther a saját példájával a tisztességes, becsületes *családi életet*.

Luther gyakran betegeskedett, munkával is nagyon el volt halmozva s a dolgok sem folytak mindig úgy, miként óhajtotta volna. De életének ebben a mindig hullámzó folyamában sem vesztette el keble nyugalmát, hanem rendületlen hittel tekintett a jövőbe, mely Isten segélyével diadalra fogja segíteni az evangelium ügyét. Isten segedelmében vetett ez az *erős h*ite kísérte napi foglalkozásaiban. Határozott ellensége volt ugyan a gépies *imádkozásnak*, de azért, miként megszokta volt a zárdában, naponta bizonyos rendet tartott ebben is.

Luther a házas élet legnagyobb áldásának tartotta a *gyermekeket*, de bármily gyöngéden szerette, azért szigorúan nevelte őket.[4] Mint minden romlatlan kedélyű ember, ő is teljes lelki gyönyörűségét találta a *természet* csodás szépségeiben; hálával fogadta és mérsékelten élvezte annak ajándékait. Nagyon kedvelte a jó gyümölcsöt, de szükségesnek tartotta a szőlő kedvre derítő nedvének korlátolt élvezését is. Hiszen őmaga is, felesége is derült kedélyű volt s boldog családi életöknek egére ritkán borúlt a kedvetlenség felhőfátyola vagy a szomorúság nehéz fellege. S ha mégis ellankadt kedve s eltöltötte lelkét a közügyek miatti aggodalom, ilyenkor a *zenében és énekben* keresett üdülést. A zenét Isten adományának tekintette s azt hitte, hogy az nemcsak vidámítja az embereket, hanem elűzi az ördögöt is. Maga is több hangszeren (fuvolán és hárfán) játszott; ha barátai összejöttek nála, gyakran rendeztek kis házi hangversenyt. Ő teremtette meg a *német egyházi éneket* is (később lesz róla szó).

Apostoli egyszerűségben élt. Földi javak után nem sóvárgott, az ajándékokat nem szívesen fogadta, mert félt tőle, hogy veszélyeztetik függetlenségét, de azért elég és fényes ajándékot kapott.[5] *Fekvő javai* is voltak Wittenbergben,

ennek környékén és pár faluban. Ezeknek a jövedelmét vendégszeretete és jótékonysága emésztette fel. Háza nyitva állott nemcsak barátai, hanem az idegenek, ügyefogyottak számára is.

Utolsó éveiben majdnem egészen elmaradtak a derűlt napok, a sok munka, küzdelem és csalódás kimerítette, elbetegesedett s ingerlékennyé vált. Sok minden bántotta, különösen, hogy az egyháznak és javainak új kormányzói (a fejedelmek) nem fordítottak elég gondot a tulajdonképen való egyházi célokra; nagy buzgósággal foglalták le az egyházi javakat, de azért az új egyház szolgáit nem részesítették a megérdemelt díjazásban. Boszankodva tapasztalta, hogy Wittenbergben, melynek jó példát kellett volna mutatni, a mozgalmas idők alatt szembetűnőleg terjedt a fényűzés és erkölcstelenség. Elkeseredve vette észre, hogy a tőle szentségtelennek tartott schweizi úrvacsoratan hódítni kezdett a közvetlen közelében is. Végre aggasztotta a prot. fejedelmek egyenetlensége és kárhozatos politikája is. Nem csoda, hogy ennyi elkeserítő körülmény miatt odahagyta azt a vásártért, hol a hiúság, érdekhajhászat túlkiabálta egymást s félretolta útjából az önzetlenséget, becsületességet; nem csoda, ha boszúságában odahagyta Wittenberget, az új „Sodomát" (1545.).[6] Az egyetem és vál. fejedelem sürgető kérésére visszatért még egyszer, de megint eltávozott s Wittenberg csak a koporsóját látta újra. Mindig attól tartott, hogy politikai térre sodortatik a protestantismus és balsejtelme nagyon korán megvalósult. Már fenyegetőleg emelkedtek a látóhatáron ama vésztrejtő fellegek, melyek romboló, villámokkal terhes vihart készültek lezúdítni az új és már is tépett egyházra. E sötét jövő mélyen elszomorította lelkét, nem egyszer buzgón könyörgött Istenéhez, hogy ne engedje, hogy része legyen e keserű pohárban; és teljesült is lelkének ez a hő vágya. Midőn 1546. elején a mansfeldi grófok kérésére, valamely köztök fenforgó vitás ügy kiegyenlítése végett, *Eislebenbe*, szülőföldjére utazott, ugyanott, hol bölcsője ringott, *érte el a halál*, élete 63. évében, a nélkül, hogy terhesebb betegség lepte volna meg, *1546*. (febr. 18. éjjel). Hűlt tetemeit, a vál. fejedelem parancsára, *Wittenbergbe* szállították és mély részvét közt a *vártemplom sírboltjába temették el*.

Az a kor, melynek mozgalmait Luther vezette, a szélsőségek, ellentétek küzdelmének kora volt s ha ő sem térhetett ki ezen áramlat elől, nem lehet rajta csodálkozni. Az átmeneti korszakokban, az új vagy felelevenített eszmék alakulási folyamata alatt, a múlt és jövő gondolat-elemei oly zűrzavaros állapotban szoktak lenni, hogy még akkor hiába keresünk teljesen kifejlett

eszméket; tökélyes kristályalakjaik csak akkor válnak ki, mikor már leülepedett az oda nem tartozó alj. A Luther eszmekörének is át kellett menni ezen az átalakuláson, ezért mondott ellentétes ítéletet nem egy tárgyról. Így pl. míg korábban legszentségesebb atyának tartotta a pápát, utóbb Antikrisztusnak, Sátánnak nevezte; a szellemi, a lelkiismereti szabadságért lépett ki a harctérre s mégis makacsul ragaszkodott gyakran a betűhöz; türelmetlen volt a mások meggyőződése iránt; nem akart a történelemmel szakítani, néha ragaszkodott a hagyományokhoz és mégis gyakran kicsinylőleg ítélt az egyházi atyákról; azt hirdette, hogy az ész illetékes bíró még a szentírás felett is s mégis gyakran követelte, hogy feltétlenül fogadja el az ész a meg nem értett tanokat; szóval Lutherben erős harcot vívtak a múlt hagyományai és a jövő eszméi. De bárminő ellentétes érzelmek és gondolatok születtek lelkében, meggyőződését egyenesen, nyíltan kimondotta mindenkivel szemben. Ember volt ő is s nem tudott felülemelkedni korának minden előítéletén, de teremtő szellemével csak kevesen versenyezhettek kortársai közül; beszédei, kifejezései, még ahhoz a korhoz mérve is, gyakran voltak nyersek, de Németországnak népszerűbb szónoka nem volt sem előtte, sem utána. A gonoszságok aggaszthatták, a tévedések, ferdeségek boszanthatták, de meg nem törték, sőt fokozták erejét. A pokol művének tartott minden jogtalanságot, de épen ezért kettőzött erővel igyekezett őket legyőzni. Azonban nagysága nem a fennállók szétrombolásában, a kor bálványai ledöntésében nyilvánult, hanem abban, hogy az elavult intézmények helyébe újakat tudott építeni s ebben a munkásságában a hit ereje volt vezére, támogatója. Elleneivel szemben gyakran kijelentette s úgy látszik, érezte is, hogy ő hivatott védője az Isten ügyének, de azért a sikert nem saját tehetségének, hanem az Isten segedelmének tulajdonította és sohasem jutott eszébe, hogy felírja nevét az új egyház homlokzatára. Ha rendületlenül bízott Istennek bölcs gondviselésében: ezen bizodalmának nem az a tudat volt talpköve, hogy Isten oly sok veszélyből megszabadította, hanem az a hit, hogy ha ő kidőlne a munkából, „Isten mindennap tíz Márton tudort teremthetne helyébe." Ha a német nemzet kegyelettel őrzi az *angolszász Bonifatius* emlékét: sokkal nagyobb hálával tartozik a *szász Luther* emlékének, mert míg Bonifatius a *római igába hajtotta* a germánokat (717. kezdett ehhez a munkához, l. I. k. 259 l.), addig Luther, kerek 800 év múlva (1517.) azért tette rá kezét erre az igára, hogy széttörje s a hosszú római iskolázás és gyámkodás után megnyissa az *önálló nemzeti fejlődés*

korszakát.[7]

1. *Audin*: Histoire de la vie, des ecrits et des doctrines de Mart. Luther (Paris, 1839. újabb 1841. 2 köt.).

2. V. ö. *Doleschall*: Luthers Testament (Budapest, 1881.); az eredeti kézirat a magyarországi evang. egyház generalis konventjének levéltárában őriztetik jelenleg. Luthernek, mint volt szerzetesnek és feleségének, mint volt apácának a házasságát kánonjog-ellenesnek, törvénytelennek tartották és sokan nézték rossz szemmel. Ezért kellett feleségét biztosító külön végrendelet; *de Wette*: i. kiad., V. 26. 753.

3. V. ö. *de Wette*: i. kiad. 111. 125.

4. Luthernek *három fia és három leánya* volt. Az idősebb fiú, *János* jogi pályára lépett; az ezután következő leány, *Erzsébet* 1528. mh.; elvesztette *Magdolnát* is 1542.; második fia, *Márton* theologiára készült; harmadik fia, *Pál* orvosi pályára lépett; harmadik leánya, *Margit* 1570. halt meg. A Luther-család 1759-ig maradt fenn a Pál utódaiban.

5. Kelyheket, ékszereket, érmeket stb.; v. ö. *Doleschall*: (a 2. j.) i. m. 21-22. l. 1532-ig 200, azután 300 frt évi fizetése volt.

6. *De Wette*: i. kiad., IV. 209., V. 753.

7. A *Luther életrajzának* terjedelmes *irodalma* van; nevezetesebb művek: *Mathesius*: Historien von Dr. Mart. Luthers Anfang, Lehren, Leben, standhaft Bekänntniss seines Glaubens und Sterben (27 prédikáció; 1565.; Rust kiad. Berlin, 1842.); *Ukert*: Luthers Leben (Gotha, 1817. 2 köt); *Pfizer*; Leben Luth. (Stuttgart, 1836.); *Jürgens*: Luth. Leben, I. Abth. Luth. von seiner Geburt bis zum Ablass-streite (3 köt. Leipzig, 1846—47.; befejezetlen); *Gelzer*: Dr. M. Luther, der deutsche Reformator (képekkel, Hamburg, 1851.), *Schenkel*: Die Reformatoren (Luther, Zwingli, Calvin, Melanchthon) u. die Reformation (Wiesbaden, 1856.); *Hoff*: Vie de Martin Luther (Paris, 1860.); *Thiersch*: Luther, Gustav Adolf u. Maximilian I. v. Baiern (Nördlingen, 1869.); *Lang*: M. Luther, ein religiöses Charakterbild (Berlin 1870.); *Zittel*: Dr. M. Luther, der deutsche Reformator (Karlsruhe, 1870.); *Köstlin*: M. Luth. (2 köt. Elberfeld, 1874); *Rückert*: M. Luth. (Der Neue Plutarch, *Gottschall* szerk. 1. köt. Leipzig, 1874).

24. A schmalkaldeni háború és Móric szász hercegnek az árulása.

Miután a császár rendbehozta a külpolitikai ügyeket (l. fennebb a 21. c.), *szövetségeseket* keresett Németországon is, hogy annál biztosabb sikerrel léphessen fel a protestánsok ellen. A bajor herceget a pfalzi vál. fejedelemség odaígérésével nyerte meg, az elfogott braunschweig-wolfenbütteli hercegnek könnyen rávette a közeli rokonait, hogy fegyvert fogjanak az országrabló Filep ellen; de legfontosabb volt a *Móric szász herceggel kötött titkos szövetsége* (1546.

jun. 19.), ki folytonos feszült viszonyban volt a szász vál. fejedelemmel s most a vál. fejedelemség nagy részének árán a császárhoz csatlakozott és ezzel döntő befolyást gyakorolt a protestantismus sorsára.

E közben a császár, a regensburgi értekezlet feloszlása után, ugyancsak *Regensburgban* (1546. ápr.) *birodalmi gyűlést* tartott, hogy ott a tridenti közzsinatnak a protestánsokra is kiterjedő érvényessége tárgyaltassék, de a protestánsok kijelentették, hogy nem bíznak a tridenti zsinatban, nemzeti zsinatot sürgettek s meg sem jelentek a gyűlésen. Erre a császár, miután már több oldalról biztosította magát, kilépett eddigi tartózkodó, titkolózó állásából s hozzáfogott annak a rég megért tervének a kiviteléhez, hogy fegyverrel kényszerítse a protestánsokat engedelmességre. De a hatalmas prot. szövetség megalázására még most is (pedig már három serege volt felszerelve) szükségesnek tartotta, hogy megossza annak erejét; ezért csak *a szász vál. fejedelemre és a hesseni tartománygrófra mondta ki a birodalmi átkot* (1546. jul. 20.), mely ítéletét azzal igazolta, hogy a vallás színe alatt idegen birtokokat foglaltak el s megsértették a császári tekintélyt is.

A schmalkaldeni szövetségesek a fenyegető veszély láttára hasonlóképen fegyverkezni kezdettek. A felföldi városok Württemberggel egyesülve egy tekintélyes hadsereget állítottak ki a *Schärtlin* vezérlete alatt, mellyel mind a regensburgi gyűlést, mind a tridenti zsinatot könnyen szétrobbanthatta volna az ügyes vezér, ha a sokfejű haditanács egységes akarattal, habozás nélkül gyorsan intézkedik. *Filep* és *János Frigyes* a birodalmi átok kimondása után, megindult egy tekintélyes haddal, s nyilatkozatban igazolva lépésöket, *Donauwörthnél* egyesültek a Schärtlin seregével. A császár politikai színezetet igyekezett adni a hadjáratnak, de a protestánsok megtudták *III. Pál* pápának a schweizi kantonokhoz küldött és elfogott sürgönyeiből, hogy a pápa szövetséget kötött a császárral az eretnekség kiirtására, s mindenkinek búcsút ígért a *keresztes hadjáratra*, ha segélyezi azt bármi módon. A protestánsok eleinte túlnyomó erővel és sikerrel harcoltak a Duna mentén, s ha egységesen és gyorsan működnek, nehézség nélkül megtörhették volna a császárnak a harctérre küldött erejét. De a sok vezér, a hosszas tervezgetés és féltékenység akadályozta a protestánsok erejének teljes kifejtését s időt engedett a császárnak, hogy összpontosíthassa spanyol, olasz és németalföldi hadait. Végre a protestánsok ellenállási képességét teljesen megbénította a *Móric szász herceg áruló tette*, ki azon ürügy alatt szállotta meg a szász választófejedelem

birtokát, hogy megelőzze a birodalmi átoknak az idegen Ferdinándtól szándékolt végrehajtását (tulajdonképen pedig azért, mert a császár 1546. okt. 27. egy végzésben Móricnak adományozta a birodalmi átok következtében uratlanná vált szász vál. fejedelemséget). Ezen fenyegető veszély hírére a tartománygróf és vál. fejedelem odahagyta a protestánsok táborát, mely aztán szétmállott. A császár most akadálytalanul nyomulhatott előre, a városok szelídebb vagy szigorúbb feltételek mellett meghódoltak s vallás dolgában megnyugtató ígéretet nyertek. Így a császár nem annyira saját ereje, mint inkább a protestánsok pártoskodása következtében, 1547. elején urává lett egész déli Németországnak.

Egyidejűleg sor került a *kölni reformáció* ügyének az elintézésére is; a pápa már korábban felfüggesztette az érseket és letette volt hivatalából (1546.), de még nem volt végrehajtva ez az ítélet. Most a császár használva a kedvező időt, biztosokat küldött Kölnbe, kik az ottani rendek közreműködésével az eddigi coadjutorra (Schaumburg Adolfra) ruházták az érseki és vál. fejedelmi méltóságot, mire az agg érsek, *Wiedi Herman* reményvesztetten lemondott méltóságáról (1547. febr. 25.).

Ez alatt *János Frigyes* nemcsak saját országából űzte ki Móricot, hanem a szász hercegségnek is elfoglalta egy részét; az északi német városok segélycsapatokkal támogatták, sőt a csehek is alkudozni kezdtek az exfejedelemmel és vonakodtak hitrokonaik ellen a Ferdinánd király zászlói alatt harcolni. Így újra tekintélyes állást foglalt el János Frigyes, de a császár tekintélyes sereget küldött a fenyegetett pontra, mely Egernél (Csehországban) egyesült a Ferdinándéval és Móricéval, gyors menetben nyomult az Elbéhez és *Mühlbergnél* túlnyomó erővel megsemmisítette a meglepett protestánsok kicsiny seregét.[1] Maga János Frigyes is fogságba került (1547. ápr. 24.); már ki volt mondva fejére lázadás és eretnekség címén a halálos ítélet, de a hadi tanács eszélyesebbnek tartotta a w*ittenbergi capitulatióra* kényszeríteni a megalázott foglyot (máj. 19.), melynek értelmében országáról és vál. fejedelmi méltóságáról lemondott a Móric javára, beleegyezett élethosziglan tartó fogságába is, de vallás dolgában semmit sem engedett.

Ezek után az egyedül maradt *Filep* tartománygróf nem gondolhatott ellenállásra és feltétlenül *megadta magát* a császárnak. Filepnek a veje, Móric és II. Joakim, brandenburgi vál. fejedelem közben jártak érdekében a császárnál s egy *szerződésben* azt az ígéretet nyerték részére, hogy személyes szabadsága és

birtoka sértetlen fog maradni, ha eleget tesz az elébe szabott *feltételeknek*. Azt követelték tőle, hogy hódolata jeléül boruljon térdre a császár előtt, rontassa le várait, szolgáltassa ki ágyúit és fizessen tetemes pénzbírságot (150,000 frt.).[2] Filep elfogadta a feltételeket. Hallében porig megalázta magát a császár előtt, de azért e szertartás végezte után Alba herceg letartóztatta a császár foglyaként. A két közbenjáró hiába emlékeztette a császárt adott szavára, a császár másként értelmezte azt és nem adta vissza a Filep szabadságát. Ezután, néhány alföldi város kivételével a többi szövetségesek is meghódoltak a császárnak, a prot. szövetség megsemmisült és a protestantismus ügye egészen elveszettnek látszott.[3]

1. A protestánsok csak 4000 gyalog és 2000 lovas harcost állíthattak szemben a 17,000 gyalogból és 10,000 lovasból álló császári sereggel.

2. *Rommel*: Philipp der Grossmüthige, Landgraf von Hessen, nebst einem Urkundenbuche (3. köt, Giessen, 1830.) III. k. 235. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 337—38. l. *Ranke*: Deutche Gesch. im Zeitalter der Reformation (6 köt., Berlin, 1839-47.; 5 kiad. Leipzig, 1874.), IV. 522—32. l.

3. Az említett műveken kívül lásd még *Jahn*: Gesch. des schmalkaldischen Krieges (Leipzig, 1837.); *Maurenbrecher*: Karl V. und die deutschen Protestanten 1545—55. (Düsseldorf, 1865.).

25. Az augsburgi és lipcsei interim (1548.); a tridenti zsinatnak újra megnyitása.

A császár gyors diadala aggodalmakat okozott Rómában; attól tartottak, hogy a megerősödött császári hatalom veszélyessé válhatik a pápaság szabadságára és függetlenségére; sejtették, hogy a császár csak absolut hatalmának alapját keresi az egyház egységében, tehát ezt nem célnak tekinti, hanem hatalma emelése és megszilárdítása eszközének. A római politikának nem állhatott érdekében előmozdítni a császár célját, nem gondolhatott oly reformokra, melyek kielégítsék a protestánsokat is s ezek azután fokozzák a császár erejét.

Ez a politika vezette a *tridenti zsinatot* is, mely a császár óhajtásával ellenkezőleg a protestáns tanok ellen hozott végzéseket, s így lehetetlenné tette, hogy a protestánsok elismerjék egy ilyen ellenséges zsinat tekintélyét. Midőn látta a császár, hogy ezek a végzések keresztülhúzzák az ő egyházi reformterveit, azt követelte, hogy ne hirdessék ki a protestánsokra nézve

sérelmes végzéseket. A pápa engedett egyideig, de midőn észrevette, hogy a császár hatalma újra félelmessé kezd lenni a protestánsok legyőzése által: kihirdette a zsinat végzéseit, visszahívta segédcsapatait, újra közeledett Franciaországhoz, s hogy meggátolja a császárnak a zsinatra való befolyását, pestis ürügye alatt *áttette* azt *Bolognába* (1547. márc. 11.). De a császár nem engedte meg, hogy a német püspökök elmenjenek Bolognába, az érvényességét sem ismerte el az ottani zsinatnak s így ez kénytelen volt tárgyalásait félbeszakítani (1549. szept. 13.).

A pápai politikának ez a fordulata nagyon boszantotta a császárt, mert nem bizhatott az állandóságában a protestantismuson vett könnyű diadalának s ha erőszakos rendszabályokhoz nyúl a vallásegység érdekében, könnyen megeshetik, hogy sokkal makacsabb harcot kell vívnia a néppel. Épen ebből az okból nem háborgatta a császár a protestáns cultust, s látszólag hű maradt ahhoz a nyilatkozatához, hogy nem a protestantismus elnyomása, hanem az engedetlenek megfenyítése végett fogott fegyvert.

Miután a zsinat idegenkedett a vallás és egyház korszerű reformjától, s nem gondolt a protestánsok kibékítésére, hanem a régi alapokat igyekezett megszilárdítni, hogy megvédje a papuralmat az újkor szellemének hullámai ellen: ezekkel a törekvésekkel szemben a császár első teendőjének tekintette a birodalmi béke helyreállítását. E végett nyitotta meg a *birodalmi gyűlést* (1547. szept.) *Augsburgban*, hol a megalázott protestáns rendek kénytelenek voltak beleegyezni a császárnak abba a kívánságába, hogy magokra nézve is kötelezőknek ismerik el a közzsinat végzéseit, ha újra összeül Tridentben és újra kezdi a tárgyalásokat. A császár meg volt győződve róla, hogy a régi egyházi és vallásos állapotok visszaállítása majdnem lehetetlenség, nem is kívánta vissza őket, mivel az ő politikája csakúgy nem számíthatott a régi papuralom támogatására, mint a protestantismuséra; épen ebből az okból ígérte meg, hogy rajta lesz, hogy a protestánsokra nézve is méltányos végzéseket hozzon a zsinat. Minthogy azonban ez szünetelt, elhatározta, hogy a német birodalomban, a pápa és zsinat mellőuésével legalább külsőleg egyesíti az ó és új egyházat és így előkészíti a belső egyesülés és egyetemes reformáció útját. Ebből a célból újból elővétette a régi reformációi terveket s azok alapján egy *ideiglenes vallástörvény (interim)* tervének kidolgozásával bízta meg *Pflug Gyula* naumburgi püspököt, *Helding Mihály* mainzi címzetes püspököt és *Agricola János* brandenburgi udvari papot.[1] Ez a törvény (26. cikkből áll)

kimondja a többek közt, hogy a *megigazuláshoz* nem elég a hit, hanem szükségesek jó cselekedetek is, — hogy a *megigazúltnak* Isten nemcsak megbocsátja bűneit, hanem jobbá is teszi őt (IV. c.), — hogy a *mise* nem engesztelő, hanem hálaáldozat, — hogy a világiak is részesülhetnek a *kehelyben* s a *papok megnősülhetnek*, — az *egyházi hatalomra* nézve elismertetett, hogy isteni jognál fogva kormányoznak a püspökök is, de *legfőbb püspök a pápa*, ki az egyház egységének őre, az egész egyház kormányzója, de hatalmát építésre, nem pedig rombolásra tartozik fordítni (XIII. c.), — *a hét szentség* s az *átlényegülés* tana megmaradt, a *szertartásokra* nézve pedig majdnem egészen meghagyatott a régi gyakorlat.[2] Az *egyházi javak* visszaszolgáltatásának kérdése békés egyezkedés útján oldatott volna meg.

A császár azt hitte, hogy ezzel az engedménnyel megnyugtathatja a prot. rendeket, és valóban még nyereségnek tartotta néhány prot. fejedelem, ha a katholikusokat is kötelezni fogja a tiszta tannak ez a maradványa. A brandenburgi és pfalzi választófejedelem habozás nélkül, Móric csak vonakodva fogadta el, mert biztosította volt alattvalóinak a protestantismus változatlan fentartását. Így a prot. rendek valahogy csak meghajoltak a kényszerűség előtt, de a kath. rendek, a *Vilmos* bajor herceg befolyására (ki ebben az ügyben kérdést tett előbb a pápánál s annak az utasításai szerint cselekedett) határozottan visszautasították az interimet. Az *interim* tehát csak azzal a módosítással vált *birodalmi törvénynyé* (1548. máj. 15.), hogy nem kötelezi azokat, akik nem tértek el a régi hagyományoktól (tehát a katholikusokat).[2] A fogoly Filep tartománygróf, ki elvesztette minden reményét, hasonlóan elfogadta az interimet, de János Frigyes, kit a börtön sem foszthatott meg Istenbe vetett bizalmától, interimet és zsinatot határozottan és bátran visszautasított; a *pápa* pedig, kit érzékenyen bántott az egész császári reformáció, csak egy év múlva hatalmazta fel rá a püspököket, hogy eltűrjék a protestánsoknak tett engedményeket.

Az augsburgi interimnek nevezett vallástörvény hivatalosan érvényre jutott ugyan, de életbeléptetése nem ment oly könnyen, mint a császár remélte. A déli német városok polgárai és papjai makacsul ellenszegültek, de a császár szigorúan lépett fel, s miután *Konstanz* birodalmi város ellenszegülése miatt polgári és egyházi szabadságának elvesztésével lakolt, ez az intő példa megrettentette a legállhatatosabbakat is és egyik város a másik után hajolt meg sorsa előtt. Azok a papok, kik nem akarták az interimet elfogadni, elűzettek;

négyszáz papnál több bujdokolt egész családjával fedél és kenyér nélkül.

Még sokkal szilárdabb ellenállást fejtettek ki az északi német tartományok, hol hű követőkre talált a János Frigyes példája. Az ellenállás központja *Magdeburg* városa volt, mely még mindig birodalmi átok alatt állott (a schmalkaldeni háború óta); ott készültek egész özönnel a gúnyiratok, oda menekültek az interim ellenzői. A Filep tartománygróf fiai, valamint a brandenburgi választófejedelem sem voltak képesek érvényt szerezni területökön az interimnek; különösen *Móric* jutott igen kényes helyzetbe. Megígérte volt ugyanis népének, hogy védelmezni fogja a tiszta tant, ellenben a császár azonnal várta az interim életbeléptetését. Ilyen körülmények közt olyan közvetítő módról kellett gondoskodni, mely kielégítse mindkét fél igényét. Evégett (1548. dec. 22.) *országgyűlést* tartott *Lipcsében*, melyen látszólag elfogadtatott az interim, de oly módosítással, hogy a lutheri tan lényegében változatlanul megtartatott, a kath. rendtartások és szertartások pedig *adiaphoráknak* (közönyös dolgoknak) nyilváníttattak (*lipcsei interim*). Móric a wittenbergi hittudósokat, főleg *Melanchthont* bízta meg ezen rendszabály kidolgozásával,[5] aki hajlandó is volt rá, mivel félénk természeténél fogva azt hitte, hogy az egész protestantismus jövőjét kockáztatnák szilárd ellenállással. Az így Melanchthon befolyása alatt készült interimet, bár nem minden vonakodás nélkül, elfogadták az ország rendei s a következő évben ki is hirdettetett (1549. jul.). Azonban a Luther szigorú híveit még erősebben felingerelte ez a protestáns interim, mint az augsburgi. Móricnak az élesen megtámadott és kigúnyolt interimmel annyira meggyűlt a baja, hogy kénytelen volt az ellenszegülőket száműzetéssel és börtönnel büntetni, ha el akart érni némi eredményt.

A császárnak az a törekvése, hogy a birodalom békéjét a vallásegység alapján állítsa helyre, nem vezetett eredményre. Az interimet, mint jogtalan félrendszabályt, a katholikusok megvetették, a protestánsok az ördög művének gúnyolták. A bizonytalan helyzeten csak biztosabb és tartósabb intézkedésekkel lehetett segítni s ezeket még mindig a közzsinattól várták. A császár tehát mindent elkövetett, hogy újra összehívassék a *közzsinat*. Ezt el is érte. Midőn meghalt III. Pál, a császári párt *III. Gyulát* emelte a pápai székre, ki a császár kívánatára készséggel kiírta újra a közzsinatot (1551. máj. 1.), habár ellenezte is a francia király. A prot. rendek megígérték, hogy képviselőket küldenek a zsinatra, ha újra felvétetnek a korábban befejezett tárgyalások, részt

vehetnek rajtok a theologusok s a végzéseknél a sz. írás tekintélye fog dönteni. Eközben a protestánsok *új hitvallásokat* fogalmaztak a zsinati tárgyalás alapjául; így készítette el *Melanchthon a szász hitvallást* (Confessio saxonica, vagy miként ő nevezte: Repetitio Confessionis Augustanae), melyben visszatért a tiszta tanhoz és elhagyta azt az ingatag alapot, melyen a lipcsei interim szerkesztésénél állott volt. Hasonló célból szerkesztette *Brenz a württembergi hitvallást* (Conf. virtembergensis). Mindkét hitvallást aláírta számos tekintélyes bel- és külföldi hittudós. Az év végén már gyülekezni kezdtek a prot. küldöttek Tridentben; majd megérkeztek a württembergi és strassburgi hittudósok is élökön Brenz-cel; Melanchthon épen úton volt a lipcseiekkel, midőn oly váratlan fordulat állott be, mely az egész zsinatolást feleslegessé tette a protestánsokra nézve.

1. *Pflug* a mérsékelt kath., *Helding* a merev ó kath. és *Agricola* a prot. pártot képviselte.

2. *Bieck*: Das dreifache Interim (Leipzig, 1721.); *Smidt*: Historia interimistica (Helmstedt, 1730.); az interimet közli kivonatosan *Gieseler*: i. m. 111. k. 1. r. 346—51. l.

3. A császár megbízásából *Pflug Gyula* a katholikusok számára is készített egy *formula reformationis*-t, mely elrendelte, hogy a püspökök a papság reformációja érdekében látogassák meg az egyházakat, tartsanak megyei zsinatokat és szüntessék meg az egyházi hivataloknak egyeseknél való összehalmozását. Ennek a rendeletnek, mint gondolni lehet, semmi eredménye sem volt. Rómában „botránynak" és „jogbitorlásnak" tekintették a császár egyházi ntézkedéseit.

4. Az országgyűlés végzését s az interim kivonatos tartalmát *Bieck* itt (2. j.) i. m. után közli *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 361—65. l.

5. A munkálatban résztvettek: *Major*, *Eber*, *Bugenhagen* és *Cruciger*.

26. Móric megmentőjeként lép fel a hűtlenül elhagyott protestáns ügynek s a vallásszabadság útját egyengeti a passaui szerződéssel (1552.).

A császári hatalom nemcsak a vallási, hanem a politikai szabadság tekintetében is tűrhetetlen súllyal nehezedett az egész német birodalomra. *V. Károly* hatalmának tetőpontján, törekvéseinek majdnem céljánál állott; nem titkolta többé azt a tervét, hogy fia (később *II. Filep* spanyol király) számára akarja biztosítani a császári méltóságot; önkényesen intézkedett a birodalmi

ügyekben; a mind nagyobb mértékben garázdálkodó spanyol csapatokat a birodalomban tartotta szerződés ellenére; a tartománygrófot a kikötött feltételek teljesítése után sem bocsátotta szabadon; szóval a maga akaratán kívül nem ismert más törvényt. A protestánsok szabad mozgását lehetetlenné tette a gyűlölt interim és bizonyos volt, hogy még ezen kelletlen interim engedményeit sem fogja a pápa és zsinata megerősíteni. A protestantismus védőinek kezeiből ki volt ütve a fegyver, egyedül a birodalmi átokkal sújtott *Magdeburg* mert ellenszegülni a császári hatalomnak. Most ezen makacs város megalázásával Móricot bízta meg a császár, ki el is vállalta azt.

Móric, ki a prot. szövetség megbuktatására és saját érdekének előmozdítására a császár zsoldosává szegődött, gyűlölet tárgyává lett nemcsak alattvalói, hanem az egész prot. Németország előtt. Úgy látszik, hogy szabadulni vágyott ebből a kínos helyzetből, de ezenkívül nem feledte el a császárnak apósával, Fileppel szemben elkövetett szószegését sem s elég alkalma volt meggyőződni róla, hogy a császár törekvései felette veszélyesek nemcsak a protestantismusra, hanem a német nemzetre nézve is. Bizonyára ezek a nyomatékos okok indították rá, hogy megváltoztassa eddigi politikáját, meghiúsítsa a császár törekvéseit s hitfelei és nemzete előtt tisztára mossa azt a foltot, melyet egyházának elárulása ejtett jellemén. Látszólag tovább folytatta *Magdeburg ostromát*; ezalatt titokban több prot. fejedelemmel és *II. Henrik* francia királlyal szövetkezett a birodalmi és vallásszabadság megmentésére.[1] Végre megadta magát Magdeburg (1551. nov.), de Móric költött ürügy alatt azután is együtt tartotta a megszálló sereget s miután lassanként egyesültek vele a szövetségesek segélycsapatai, nyíltan fellépett (1552. márc). Tettének igazolásául, kiáltványaiban egész hosszú sorát mutatta fel a császártól az egyházon és államon elkövetett sérelmeknek és kijelentette, hogy többé nem fog a pap- és spanyol uralomnak szolgálni. Ez a váratlan csapás egészen készületlenül, pénz és sereg nélkül találta a császárt Innsbruckban, ki most nem számíthatott még a kath. fejedelmek segélyére sem. Móric Innsbruck felé nyomult, a császár pedig Villachba menekült. Midőn Móric három nap múlva bevonult Innsbruckba, hűlt helyét találta a császárnak; a tridenti zsinatot pedig szétrobbantotta ennek a híre.

Móric ezen merész hadjárat alatt *alkudozni kezdett Linzben* Ferdinánd római királlyal. Móricnak azokat a feltételeit, hogy a foglyok szabadon bocsáttassanak, a menekülteknek kegyelem adassék, az interim eltörültessék s

a prot. egyház a kiegyezkedés meghiúsulása esetében is teljes elismerésben részesüljön, a király hajlandó lett volna elfogadni, de a császár szorongatott helyzetében sem fogadta el őket. Móric előnyomulása kedvező hatással volt az alkudozások további menetére is. A *Passauba* összehívott rendek nagy számmal jelentek meg (1552. jul.), a protestánsok követeléseit most támogatták a katholikusok is, mivel ők sem voltak megelégedve a császár örökösödési tervével. A *linzi pontokat* Ferdinánd és a rendek elfogadták lényegökben, de a Villachban tartózkodó és a vallásegység eszméjéhez még mindig ragaszkodó császár most is visszautasította főleg a feltétlen vallásszabadságra vonatkozó pontot. A szerződést tehát csak azzal a módosítással köthették meg, hogy teljes bocsánat, általános béke és vallásegyenlőség biztosíttatik a protestánsoknak, mindaddig, míg egy köz, vagy nemzeti zsinat vagy más gyűlés véglegesen intézkednék a vallási egyesülésről; ebben az ügyben pedig a legközelebbi birodalmi gyűlés fogna határozni (1552. aug. 2.).[2] Ezeket a békepontokat Frankfurtnak sikertelen ostroma után közölték Móriccal, ki el is fogadta s aláírta őket. Ezen szerződés alapján Filep és János Frigyes is visszanyerte szabadságát és az elüldözött prédikátorok visszatérhettek tűzhelyeikhez. A hazatérteket lelkesült örömmel fogadták mindenütt.

A passaui szerződést Móric nem sokáig élte túl; *Albert*, brandenburgi őrgróf s Móricnak ifjúkori barátja, ki nem sokat törődve a passaui szerződéssel, rabló hadjáratot folytatott az egyházi fejedelemségek ellen, Móriccal is összetűzött; egy véres csatában teljesen megveretett ugyan (Sievershausen-nél 1553. jul. 11.), de Móric nehéz sebet kapott, melyben pár nap múlva meghalt.

1. Az utóbbi szövetség 1551. okt. 5. köttetett meg, de a francia király csak 1552. jan. 15. erősítette meg.

2. *Hortleder*: Handlungen und Ausschreibungen von den Ursachen des deutschen Krieges (2 köt. Frankfurt 1617.) II. rész, 5. könyv.

27. Az augsburgi vallásbéke, 1555. szept. 25.

A megígért birodalmi gyűlést jó ideig nem lehetett összehívni, mivel a császárt elfoglalta a franciák ellen viselt háború. Ez a nyomasztó politikai helyzet nagyon alkalmas időben következett be a protestánsokra nézve, mert arra kényszerítette a császárt, hogy ne állja útját annak, amit megváltoztatni úgy sem állott hatalmában. A protestánsok mégis attól tartottak, hogy a császár

feltételekhez fogja kötni a vallásbékét, épen ezért a hittudósok Naumburgban értekezletet tartottak a béke módozatairól (*naumburgi konvent*, 1554. máj.). Eközben Ferdinándot Magyarországon nagyon szorongatták a törökök, a császárt még mindig lekötve tartották a franciák, a birodalmi gyűlést pedig nem volt tanácsos tovább halogatni. A császár sejtette, hogy e gyűlés el fogja ejteni az ő éveken át gondosan ápolt eszméjét: Németországnak vallási és politikai tömör egységét, nem akart ebben az elveivel ellenkező és rá nézve kínos munkában részt venni; ehelyett Ferdinándot, mint római királyt teljes hatalommal ruházta fel, hogy végérvényesen intézkedjék nevében.

Ilyen kilátások közt nyitotta meg Ferdinánd az *augsburgi birodalmi gyűlést* (1555. febr. 5.). Első tárgy volt a protestánsok hivatalos elnevezése; erre nézve abban egyeztek meg, hogy a katholikusokkal szemben „*augsburgi hitvallásúaknak*" neveztessenek. Az *örök vallásbéke pontjaiban* kimondatott, hogy a birodalomnak kath. és augsburgi hitvallású rendjei *teljesen egyenlő jogúak*; hogy vallásáért, egyházi intézményeiért személyében és javaiban egyik birodalmi rendet sem szabad háborgatni, s ha mégis fordulnának elő vitás vallásügyek, keresztyéni és békés úton-módon kell elintézni; a *kath. főpapok bírói illetékessége*, amennyiben a vallásra és cultusra vonatkozik, felfüggesztetik a protestánsokkal szemben, végre az *egyházi vagyon birtoklása* abba az állapotba fog visszahelyeztetni, amint volt a passaui szerződés idejében. Ezen pontok tárgyalása alatt önként felvetődött az *áttérés* kérdése is. Világi rendek áttérését nem kifogásolták; ennél sokkal bonyolódottabb volt az a kérdés, hogy mi történjék akkor, ha jövőben egy *egyházi fejedelem tér át* az augsburgi hitvallásra? Ez életkérdése volt a német katholicismusnak és igen heves vitát idézett elő. A kath. egyházi rendek azt követelték, hogy az a főpap, ki áttér az augsburgi hitvallásra, ne csak egyházi javadalmaitól fosztassék meg, hanem világi méltóságától és jogaitól is, mert az ilyen *áttérő ipso jure et facto elveszti hivatalát és rendjét* s helyébe más katholikus főpapot kell választani. Ez az úgynevezett *reservatum ecclesiasticum*. A protestánsok épen az ellenkezőjét óhajtották ennek a követelésnek. Egyik fél sem akart engedni, Ferdinánd pedig óvakodott a kérdés eldöntésétől. A tárgyalások további folyamában, a *birodalmi kamara-törvényszék* rendezésére vonatkozólag kimondatott, hogy jövőben protestánsok is választatnak tagjai közé. Még egy pontban nagyon nehezen tudtak egyességre jutni: a protestánsok azt kívánták, hogy birodalmi törvény biztosítsa a *katholikus rendek protestáns alattvalóinak szabad vallásgyakorlatát*;

ellenben a katholikusok a protestánsoktól (Speierben, 1526.) felállított *államfői jog* (cujus regio, ejus religio) mellett akartak maradni. Ferdinánd azzal oldatta meg a vitás kérdést, hogy kimondta egy *declaratióban* (mely a birodalmi végzések közé csak mint mellékes végzés vétetett fel), hogy a rendek vallás dolgában megmaradnak államfői joguk gyakorlatában, de ha más vallású alattvalóik nem élvezhetnek területökön szabad vallásgyakorlatot, becsületök, javaik és szabadságuk veszélyeztetése nélkül szabadon elköltözhetnek.[1] A reservatum ecclesiasticum is császári declaratio alakjában fogadtatott el, de felvétetett a birodalmi végzések közé. Végre 1555. szept. 25. kihirdették a békepontokat, de a reformáltakat nem foglalták be a békébe. A vallásos különbségek kiegyenlítésének reményéről nem mondtak ugyan le, de a vallásbékét nem tették tőle függővé.[2]

V. Károly császár, kinek nagyratörő terveit nem egyszer keresztülhúzta a végzet, úgy látszik, hogy megunta az árral szemben úszni, s félre állott az útból; a császári koronáról lemondott öccse, Ferdinánd javára (1556.), többi birtokait pedig átengedte fiának, Filepnek. Aztán követve egyik vén katonájának azt a tanácsát, hogy „az embernek a világ és a halál között egy kevés időt magára is kell fordítni", csendes magánnyal cserélte fel a zajos világot s a St.-Just zárda melletti hajlékban (Estremaduraban) mély áhítatosság és munka közt fejezte be életét (1558.). Az a férfi, kinek szűk volt a világ, utoljára megelégedett egy kis hajlékkal is.

1. Ebből a pontból világos, hogy az augsburgi vallásbéke a rendeknek nem a lelkiismereti szabadságot, hanem csak a szabad választást biztosította a hivatalosan elfogadott hitvallások közt. A nép, az alattvaló azt a vallást tartozott követni, melyet ura követett, vagy követni engedett; ellenkező esetben jobb vidékre költözhetett, de annyira meg volt nehezítve ez a költözködés is (személyes váltságdíj, adóváltság stb. lefizetése után), hogy csak nagyon kevesen vehették igénybe.

2. *Lehemann*: De pace religionis acta publica et originalia d. i. Reichshandlungen und Protokoll des Religionsfriedens (Frankfurt, 1631.). *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 373—76. l. kivonatosan közli a szöveget. *Ranke*: Zur deutschen Geschichte. Vom Religionsfrieden bis zum dreissigjahrigen Krieg (2. kiad. Leipzig, 1874.).

NEGYEDIK SZAKASZ.

A FRANCIA SCHWEIZ REFORMÁCIÓJA 1564-ig.

28. A calvinismus úttörői.

Schweiznak német területén, a kappeli háborút berekesztő béke megakasztotta a reformáció további terjedését, de ugyanebben az időben Schweiznak a francia részében is erős mozgalom indult meg, mely együttesen tűzte zászlajára a politikai, vallási és egyházi reformációt s az eddigitől eltérő új irányba vezette a schweizi reformációt. A francia nép hevesebb véralkata s a délibb égalj befolyása egészen más színezetet adott ennek a mozgalomnak, melyet élénkebb zaj és hevesebb szenvedélyek kísértek, mint aminő jellemezte a német reformációt. Az ócsárló beszédek, személyes bántalmazások napirenden voltak s néha a nők is résztvettek a mozgalmakban. Legszenvedélyesebb volt a küzdelem Genfben, hol oly sok különféle, ellentétes érdek és elem rajzott és küzdött az uralomért.

Genfet ebben az időben még nem valami erős kapocs fűzte Schweizhoz. A 12. század óta egy püspök székelt és uralkodott is a városban, mert a városi tanács a püspök akarata ellen nem igen mert intézkedni. A savoyai hercegek már régóta vágytak Genfnek a birtokára s ezt a törekvésüket készséggel előmozdították a genfi püspökök, kik a hercegek pártfogása mellett vagy épen a hercegi családból jutottak a püspöki székre. Ez a politika *két pártra* osztotta a polgárságot. A püspökök pazar fényű, léha, laza erkölcsű udvara, melynek tűzhelyénél sok ingyenélő szeretett sütkérezni, a *püspökök pártjára* csábította a polgárság egy részét,[1] ellenben a polgárság jobb része a város elvesztett szabadságait törekedett visszaszerezni s határozott ellensége volt a savoyai házból származott püspököknek. A *hazafias párt* élén a s.-victori zárda perjele, *Bonnivard Ferenc* állott (megh. 1570.), ki szabadsága védelmére lelkesítette a népet; ezért a savoyai herceg (Philibert, ki 1520 után Genfben lakott) parancsára, mint néplázító, a chilloni vár legmélyebb börtönében egy oszlophoz kovácsoltatott (1530.). A püspöki hercegi udvar rossz példája megvesztegette a papság és a nép nagy részének az erkölcsét s még inkább felébresztette a jobbak kebelében a vágyat, hogy megszabaduljanak ezektől az erkölcstelen zsarnokoktól. Evégett *a köztársasági párt szövetkezett Bern és Freiburg*

kantonokkal és *Genf* hosszas küzdelem után megszabadult a savoyai hercegek igájától s a *schweizi szövetségbe lépett* (1535.), mely alkalommal kiszabadíttatott a sokat szenvedett chilloni fogoly is.

Ezekkel a politikai mozgalmakkal kapcsolatban indult meg a *genfi egyházi reformáció* is. Már Bonnivard az evangelium szellemében tartá beszédeit; ez az irány folyvást nagyobb tért nyert a Bernnel való összeköttetés útján, de csak akkor öltött határozottabb alakot, midőn *Farel Vilmos*, a lelkes, de heves és szenvedélyes szónok (1532.) megjelent Genfben (l. a 14. c. 3. j. a 70. l.), hol bár még csak titokban, tekintélyes pártja volt a reformált egyháznak. Minthogy azonban az ingadozó világi hatóság nem tudta őt megvédeni a püspök és papság hatalma ellen, kénytelen volt Genfet egy időre elhagyni, de ott maradt *Froment Antal* és *Olivetanus Róbert*, kik tovább működtek az ő szellemében. Ekkor tört ki a mozgalom, mely miatt a püspök megátkozta és elhagyta a lázadó várost. Most Farel is visszatért Genfbe és vele ment *Viret Péter*, Lausanne későbbi reformátora.[3] A két buzgó reformátor működése szenvedélyes küzdelmet szított fel Genfben, mely a reformáció diadalával végződött. Több nyilvános vallásvita, kép- és ereklyerombolás után *a tanács elfogadta a reformációt* s megszűntnek nyilvánította a kath. cultust (1535. aug. 27.). Farel letette alapját a *presbyteri egyházalkotmánynak*, melyet a valdensek közt kedvelt meg. A következő évben, midőn Calvin átutazott Genfen, az Isten nevére kérte Farel, hogy ne menjen tovább s nyújtson segédkezet a reformáció megszilárdítására. Calvin engedett a sürgető kérésnek és ott maradt. Nagy szükség is volt az ő acélszilárd jellemére és páratlan szervező tehetségére, mert Genfben a pártok vihara csak azután tört ki egész erővel s csak egy Calvinnak sikerülhetett azt megfékezni és a zűrzavarból rendezett állapotot teremteni.

1. *Püspöki* vagy *savoyai párt*, melynek szolgalelkű híveit gúnyból *mamelukoknak* (Mamelucs) nevezték.

2. A *köztársasági* vagy *városi párt*, melynek híveit *szövetségeseknek* (Eidgenossen, Eydgenots vagy Huguenots) gúnyolták. A *hugenotta* névnek, mely gúnyneve volt a francia reformáltaknak is, homályos az eredete; némelyek szerint Tours-nak *Huguon* nevű kapujától kölcsönöztetett, hol össze szoktak volt gyűlni; mások szerint *Capet Hugótól* származik, kinek utódai a Guise-ek és Lotharingiaiak ellen védelmezték őket; megint mások az *amboise-i szövetséggel* hozzák kapcsolatba, melynek idejében Tours környékén gyakran véres összeütközésre került a dolog a reformált nemesek és királyi csapatok közt; ezeket a hirtelen előtermő és ismét eltűnő ref. csapatokat aztán Hugó király seregének vagy hugenottáknak nevezték. *Henri*: Leben Joh. Calvins, des grossen Retormators (3 köt. Hamburg, 1835—44.), I.

köt. 48. l. V. ö. *Baur*: i. m. IV. k. 219—20. l.; *Henke* : i. m. I. k. 207. l.

3. *Viret* 1511. szül. Orbe-ban, Párisban tanult, hol a reformáció tanaihoz kezdett hajolni. Emiatt neki is oda kellett hagynia Párist, szülővárosába vonult tehát s ott az evangeliumi tanok terjesztésén fáradozott, ugyanott ismerkedett meg Farellel is. 1531—39-ig részint Lausanne-ban, részint Genfben működött, 1561-től Nimes-ben és Lyonban tartózkodott és Orthez-ben, Bearnban halt meg 1571.

29. Calvin János és a genfi reformáció.

Calvin János 1509. (jul. 10.) született *Noyonban*, Pikardiában. Atyja *Cauvin*[1] *Gellért*, püspöki ügyész, szigorú férfi, — anyja *Lefranc Johanna* (Cambrai-ből) szép és kegyes nő volt.[2] A nem gazdag, de jómódú család jó nevelést kívánt adni a gyermek Jánosnak. Atyja a papi pályára szánta, mint amelyen egy tehetséges ifjú abban a korban legbiztosabban emelkedhetett tekintélyes állásra és anyagi jólétre. Tanulmányait szülővárosában kezdte meg, azután az atyjával barátságos Montmor-ház fiaival Párisba ment (1523.) hittani tanulmányai befejezése végett. Itt a híres *Cordier*-t[3] is hallgatta. Szorgalom és tehetség tekintetében jóval felülmúlta tanulótársait, de rideg, komoly, szigorú magaviseletével nem tudta megnyerni szeretetöket.[4] Atyja jóelőre gondoskodott, hogy fia anyagi okok miatt fenn ne akadjon tanulói pályáján; már tizenkét éves korában megnyerte számára a noyoni székesegyháznak egyik javadalmát. Hogy élvezhesse ezeket a javadalmakat, fel kellett vennie a *tonsurát*, de sohasem avattatott fel papirendi fokozatra. Időközben, részint a püspöki udvarral való meghasonlás, részint a papi pályának az egyházi mozgalmak miatt bizonytalan volta megváltoztatta atyja tervét, s az ő akaratából *jogi pályára* lépett az ifjú. Calvin tehát, miután rokonának Olivetanus Róbertnek a társaságában már úgy is kételkedni kezdett a kath. tanok igazsága felől, könnyű szívvel mondott le javadalmairól s kezdte meg jogi tanulmányait (1528.) az *orleans*-i és folytatta a *bourges*-i híres *jogakadémián*. Az utóbbi helyen *Wolmar Menyhártnak*, a görög nyelv tanárának és a reformáció eszméi lelkes barátjának a befolyására, nemcsak az ókori klassikus íróknak, hanem a szentírás eredeti szövegének tanulmányozását is egész lelkesedéssel megkezdte jogi tanulmányai mellett. Azonban a jogi tanulmányok nem feledtethették el vele korábbi theologiai tanulmányait, különben is bármerre fordult, mindenütt a vallás- és egyházjavítás kérdésének nyilvános vagy titkos

vitatásával találkozott; hiszen, úgyszólva még a levegő is tele volt vallásos eszmékkel. Eközben meghalt atyja (1531.), s Calvin független ura lett sorsának; nem sokáig habozott, *visszament Párisba* (1532.), hogy alapos képzettségre tegyen szert a klassikus irodalom terén. „Nem Luther és Zwingli, hanem Reuchlin, Erasmus, Lefevre (Faber) voltak ekkor vezércsillagai." Párisban mint humanista és philologus kezdte meg működését, midőn magyarázatokkal kiadta Senecának *De clementia* című művét, de nemsokára őt is magával ragadta a vallásos mozgalom árja, midőn csatlakozott a párisi evangelikus községhez (1532. végén), mely előbb csak titokban tartotta összejöveteleit. Azonban párisi tartózkodását csakhamar félbe kellett szakítania egy végzetes tett miatt. Ugyanis barátjának, *Cop Miklósnak*, a Sorbonne újonnan választott rectorának, szokás szerint székfoglaló beszédet kellett tartani minden szentek napján (1533.). Cop orvos lévén, Calvint bízta meg beszéde kidolgozásával; Calvin készséggel vállalkozott s a rectori beszédből az evangeliumi tanok védelme lett. Cop híven felolvasta a beszédet; a tanárokból, papokból és világiakból álló hallgatóság egy része mohón nyelte, más része megütközéssel és megbotránkozással hallgatta. Feleletre vonták s csak gyors meneküléssel kerülhette el az elfogatást. Barátja példáját követte Calvin is s még idejében odahagyta Párist; ennél nem is tehetett okosabbat, mivel a párisi evangelikus községet, a római papuralmat gyalázó és gúnyoló nyilatkozatok miatt újból üldözni kezdették (1534.).

Calvin egyelőre *Angulêmebe* vonult (barátjához, Du Tillet Lajos kanonokhoz), majd *Néracot* kereste fel, hol *Valois Margit* címzetes navarrai királyné (az I. Ferenc nőtestvére), egy szellemes, kegyes, de nem kifogástalan erkölcsű nő tartotta akkortájt udvarát, amelynek körében menhelyet és védelmet találtak az első francia reformátorok és üldözött tudósok. Calvin ezután rövidebb, hosszabb ideig tartózkodott *Párisban, Bázelben, Strassburgban* és másutt is; ezalatt megismerkedett *Servet Mihállyal, Grynaeusszal, Bucerrel, Capitóval*. Bázeli tartózkodása alatt adta ki (1536.) „*Institutio religionis christianae*" című tudományos munkáját, mely alapjává vált a ref. egyház hitrendszerének s amely már első fogalmazásában is minden lényeges alkotó elemét magába foglalta ennek a rendszernek.[5] E művet eredetileg a hamis vádakkal terhelt franciaországi protestánsok védelmére szánta s francia nyelven írt élőbeszédében erőteljes, szabad és nemes hangon I. Ferenc királynak ajánlta. Bázelből *Olaszországba* vette útját, s a *Renata*[6], ferrarai

hercegné udvarában állapodott meg, hol pártfogást és védelmet találtak a reformációnak üldözött hívei. Calvin azt is remélte még, hogy a hercegnő befolyását hitsorsosai javára értékesítheti a francia királynál. De reménye nem teljesült s távoznia kellett Ferrarából, mivel a herceg ellenszenvét éreztette a felesége pártfogoltjaival. Visszaindult tehát Franciaországba, útközben megállapodott *Piemontban* és sikerrel hirdette az evangelium tanait, de itt is feltámadt az üldözés szelleme s menekülni kényszerítette. Felkereste szülővárosát, hogy rendezze családi ügyeit és elhatározta, hogy Bázelbe vonul s a nyilvános zaklatásoknak kitett reformátori pályát, melyhez különben sem érzett hajlamot, felcseréli a csendes akadémiai élettel. Azonban másként akarta végzete. Midőn a háború miatt Genf felé vette útját, e város, küzdelmeinek jövő színhelye, lekötötte az ifjút; Farelnek a sürgető kérésére ott maradt.[7] Így szerezte meg Farel Genfet a reformációnak és Calvint Genfnek. Calvin előbb csak előadásokat tartott a sz. írásból, de csakhamar (Farelnek és Viret-nek az ajánlatára) megválasztatott *lelkésznek* is. Ezen időtájt győzte le Bern Waadtlandot is, s e győzelem után ott is nyíltan felléphettek a reformáció hívei. A *lausanne-i vallásos vitatkozáson* (1536. okt.) Farel, Viret és Calvin oly fényes diadalt arattak az ellenkező véleményűeken, hogy ennek következtében hivatalosan bevétetett a reformáció. Viret az új egyház szervezése és rendezése végett Lausanne-ban maradt s oly sikerrel működött, hogy egy év múlva (1537.) már akadémia alapíttatott a papi pályára készülők számára.

Midőn Genfbe érkezett Calvin, e város már a reformáció mellett nyilatkozott külsőleg (l. a 28. c.), de még mindig tartott a forrongás, sőt veszélyes kórjelek kezdtek felmerülni. Még számos titkos híve volt az ó egyháznak; erős pártot képeztek azok is, akik a savoyai uralom alatt megszokták a léha, gondtalan életet, s abban a hitben küzdöttek az egyházi és politikai függetlenségért, hogy még szabadabban élhessenek azután. Ezeken kívül nagyon el volt terjedve egy titkos rajongó párt is, melynek hívei szellemiek (Spirituels) nevezték magokat, pantheista tanok felé hajoltak s communista elveket árultak el. Őket nevezték el a Calvin párthívei *libertinusoknak*, (= szabadosok)[8].

Calvinra igen nehéz feladat várt: nemcsak a régi visszaéléseket, bajokat kellett orvosolni, hanem szükséges volt az új, ferde irányoknak is gátat emelni s megmenteni a reformációt az elfajulástól. Nehezítette a helyzetet még az is, hogy pártokra szakgatott, izgatott, hevesvérű, forrongó tömeggel volt dolga.

Calvin csak úgy boldogulhatott, ha összeszedi szellemének minden tehetségét, ha a legnagyobb erélyességet fejti ki, ha a legszigorúbb következetességre törekszik gondolkozásában s tetteiben. Első teendő volt a *hitvallás körvonalozása* és az *egyházalkotmány* rendezése. Evégett egy *hitvallást*[9] szerkesztett Farellel s az egyház jogkörét szabályozó tervezetet állított össze, melyeket a tanács és népgyűlés elfogadott és kötelezővé tett mindenkire nézve. S hogy ne csak írott ige legyen mindez, hanem életbe is lépjen, *egyháztanácsot* szerveztek, mely egyházi átok mellett kemény polgári büntetéssel is sújtotta azokat, kik nem voltak hajlandók az új rendhez alkalmazkodni. Az egyházi hatóság az erkölcstelenségnek teljes megsemmisítése végett kíméletlenül kezdette irtani annak gyökérszálait: a fényűzést, puhaságot, henyélést és a társadalmi életnek más megmérgező elemeit is[10]. Ez a szigorúság nem igen tetszett a libertinusok pártjának, sőt a városi hatóság sem nézte jó szemmel az egyházi tanács működését, mert, nem épen alaptalanul, tartott tőle, hogy az a fejére fog nőni előbb-utóbb. Az elégedetlenek tehát szövetkeztek az új hatalom megbuktatására. Hamar megérkezett rá az alkalom. A régi szokásokhoz ragaszkodó nép előtt azzal kezdették vádolni Farelt és Calvint, hogy önkényes újításokat tesznek az istentiszteletben. Ugyanis Farel nagyon megtisztította a templomokat a katholicismusra emlékeztető szerektől; eltávolította nemcsak az oltárokat, képeket stb., hanem még a keresztelő medencét is; egyedül a vasárnapot hagyta meg ünnepnek, míg a berniek megtartottak több régi ünnepet[11], s míg ezek kovásztalan kenyeret használtak az úrvacsoránál, addig a genfiek kovászost osztottak ki. A berni rendtartástól való eltérés az ellenzék támogatására ösztönözte a befolyására féltékeny Bernét is. Ezen vádak alapján zsinatot tartottak *Lausanne-ban*, mely elítélte a Calvin és társai újításait. Erre elrendelte a genfi hatóság, hogy a papok alkalmazkodjanak a zsinat végzéséhez, de Calvin tiltakozott a világi hatóságnak az egyház belügyeibe való beavatkozása ellen, nem engedelmeskedett a hatóság rendeletének, s kijelentette a szószéken, hogy addig nem lehet az úrvacsorát megünnepelni, míg méltóbb hangulat nem mutatkozik a felingerelt polgárságban (1538. húsvét). Az ellenszegülőkre kimondta a tanács a *száműzetést* (1538. ápr. 23.), s *Calvin Farellel* és több barátjával együtt *elhagyta Genfet*. Farel Neuchatelbe ment s ott maradt haláláig (1565.). Calvin előbb Bázelbe, azután *Strassburgba* vonult, hol a legszívesebben fogadtatott, s a Bucer, Capito és Hedio közbenjárására hittanári állomást nyert; majd megválasztatott azon ref. egyház lelkészének is,

mely a francia menekültekből alakult. Ebben a nyugodtabb helyzetében több időt szentelhetett kedvenc foglalkozásának, a tudományos theologiai irodalomnak is. A már említett *Institutiót* kiadta újra átdolgozva és kibővítve (1539.)[12]. A *rómaiakhoz írt levél* magyarázatának közrebocsátásával megnyitotta jeles írásmagyarázatainak hosszú sorát. Mint Strassburg küldötte, részt vett a wormsi és regensburgi vallásos értekezleteken, s ezzel az alkalommal benső barátságot kötött Melanchthonnal is; megjelent több oly konventen, melyek a schweizi és németországi protestantismus egyesítésén fáradoztak. Ugyancsak Strassburgban *házasságra lépett* egy nemes, derék nővel, Büre Idával (a lüttichi Störder János, egykori anabaptistának az özvegyével), ki kilenc évig osztotta meg Calvinnal az élet gondjait (mh. 1549.). Ennek a házasságnak egyetlen gyümölcse, egy figyermek, korán elhalt. Így Calvint kevés ideig foglalták el a családi élet örömei és gondjai; a közügynek szentelhette minden erejét, neki is szentelte, de beteges szervezete mellett bizonyára a családi élet nélkülözése is egyik oka volt annak, hogy oly érzéketlen volt az élet örömei iránt, s oly rideg és komor volt gondolkodásmódjában.

Calvin strassburgi tartózkodása alatt is folytonos összeköttetésben állott Genffel, s barátai mindent elkövettek, hogy kedvezőbb hangulatot ébresszenek a népben a száműzött iránt. Az idő meg is hozta ezt; Genfben ugyanis oly zűrzavart és fejetlenséget idézett elő az ellentétes pártok harca, hogy a jobbak nagyon érezték az erélyes férfi hiányát. A libertinusok pártja a legnagyobb féktelenségekre vetemedett; anabaptisták, katholikusok és más pártok mind igyekeztek tért foglalni; a ravasz *Sadoletus* bíbornok arra használta fel az alkalmat, hogy újra a kath. egyház kebelébe térítse vissza Genfet.[13] A rend barátaiban mindinkább megért az a meggyőződés, hogy ennek a felfordult állapotnak csak Calvin lehel ura. A méltatlanul száműzöttnek a visszahívását azért sem lehetett soká halogatni, mert az ellenpárt árúba bocsátotta már Genf szabadságát is (egyfelől a savoyai herceggel, másfelől Bernnel alkudozott). Az árulás azonban napfényre került, a fő vezetők kivégeztettek s *a tanács kimondotta végzésben Calvinnak a tiszteletteljes visszahívását* (1540. okt. 20.). Az alkudozás megkezdődött a strassburgiakkal is, kik nem örömest bocsátották el, sőt maga is szigorú feltételekhez kötötte visszatérését,[14] melyeknek az elfogadása után, 1541. (szept. 1.) egész *diadalmenettel vonult be Genfbe*.

Ettől az időtől fogva a Calvin szelleme uralkodott a genfi köztársaságon nemcsak vallási és erkölcsi, hanem politikai tekintetben is. De ha az ő lelkére nehezedik Genf újjáteremtésének a dicsősége, osztatlanul őt illeti az ebben a szervező munkában elkövetett bűnök súlya is. Az *egyház alkotmányát a presbyteri rendszer* alapján szervezte[15] és összekapcsolta Genfnek a polgári alkotmányával,[16] a vallásügyet hitvallással és tanítással szabályozta, a családi élet és erkölcsök megtisztítását előmozdította fényűzési törvényekkel. Mindezeknek az intézkedéseknek vezető szálai az *egyháztanács* (= *presbyterium*, hat papból és 12 presbyterből alakult) kezébe voltak letéve, melynek őmaga állott az élén.[17] Ezen hatóság őrszemei elől nem rejtezhetett el semmi hiba, semmi bűn sem; figyelemmel kísérte még a családi élet titkait is; de nemcsak az erkölcsöknek, hanem a hitnek is féltékenyen felügyelt az épségére, s a lelkiismereti szabadság, a protestantismusnak egyik vezéreszméje ellen nem egyszer kíméletlenül követett el vétséget. Calvin Genfet „a maga képére akarta újjáteremteni" és sokszor kicsinyes, néha embertelen eszközöket is mozgásba hozott ezen cél elérésére. Ugyanis Calvin nemcsak elsőrendű theologus, hanem nagy politikus is volt, s ez csak előnyére vált volna, ha a maga helyén alkalmazza mindkét tehetségét, de azonnal beláthatatlan veszélynek vált forrásává, mihelyt az egyházi téren kezdte alkalmazni a politikai maximákat. Calvinnal is megtörtént, mint előtte és utána sok más nagyratörő halandóval, hogy midőn bitorolva Istennek a bírói székét, a lelkiismeretek felett akart ítélni, botorságot vagy épen bűnt követett el. De bármily kevéssé engedett tért az új szervezet az egyéni szabadság érvényesítésére, még sem lehet azt új pápaságnak nevezni, mint a Calvin barátai és ellenei közül tették némelyek.[18] Ha VII. Gergelyhez hasonlítják, ez áll egy bizonyos pontig, mert ő is „állhatatos volt mint egy hős, eszélyes mint egy senator, buzgó mint egy próféta és erkölcseiben szigorú,"[19] de nem kell feledni, hogy Genf épen olyan állapotába volt sülyedve az erkölcsi romlottságnak, mint a VII. Gergely kora, s csak ilyen kérlelhetetlen szigorúsággal lehetett orvosolni Genfnek mély erkölcsi sebeit. És másfelől a Calvin eszét, szívét nem zaklatta az az uralomvágy, mely a VII. Gergelyét; különben is a protestantismus szelleme, mely a papuralom megdöntésére fordította legerősebb fegyverét, sohasem tűrte volna meg a Hildebrand-szellemű theokratia kifejlését, de ilyen eszme bizonyára nem is fordult meg soha a Calvin agyában. A genfi szervezet inkább *emlékeztet az ókori zsidó theokratiára*, mint a római papuralomra; Calvin inkább nevezhető „Genf

Lykurgosának," mint pápájának, s törekvése oda irányult, hogy Genfből inkább „*keresztyén Sparta*," mint „*protestáns Róma*" legyen.

Annak a mértékfeletti szigorú fegyelemnek, mely kíméletlenül üldözte nemcsak az erkölcs ellenségeit, hanem az eltérő véleményeket is, kétségenkivűl abban rejlett egyik fő oka, hogy a reformált egyház *államegyháznak* mondatott ki Genfben, az övétől eltérő vélemény felségsértőnek tekintetett, s mint ilyen nemcsak börtönnel és száműzetéssel, hanem néha halállal is sújtatott, de a tulajdonképen való okot Calvinnak az egyéniségében kell keresnünk. Calvin, ki már természettől erős türelmetlenséggel volt meg verve,[20] kinek folytonos böjt és álmatlanság volt a genfi élete, ki önmagához volt legszigorúbb, s aki többet dolgozott, mint századának bármelyik tudósa, féltékenyen és gondosan munkált rajta, hogy megvalósulva lássa Genfben *Isten országának* az ő lelkében élő *eszményképét*, s ha azt hitte valakiről, hogy útjában áll ennek a céljának, azt a fiait védő édes anya kétségbeesésével igyekezett megsemmisíteni. Csak így magyarázható meg, hogy az ellen-véleményűek közül a Calvin befolyása következtében többen száműzettek Genfből vagy épen halállal lakoltak. Így *Bolsec* (előbb karmelita szerzetes), genfi orvos, ki Calvinnak az elővégzésről kifejtett tanát egyháziatlannak, az Augustinus eszméivel ellenkezőnek, kárhozatosnak és veszélyesnek nyilvánította, előbb bebörtönöztetett s azután száműzetett érte (1551.).[21] *Castellio Sebestyén*, a tudós nyelvész, kit Calvin emelt egy genfi tanoda igazgatójává, mivel rosszalta a túlságos erkölcsi fegyelmet s a lelkiismereti kényszert, megtámadta az elővégzés és pokolraszállás tanát, és szerelmi költeménynek tartotta az Énekek énekét, oly szenvedélyesen támadtatott meg a Calvin részéről, hogy hivatala elvesztése után is jónak látta Bázelbe menekülni (1544.; ott is halt meg 1563.). Azonban a genfi hatóságnak határt nem ismerő türelmetlensége akkor nyilvánult legszembeszökőbben, mikor a szentháromságot tagadó *Servet Mihályt* elevenen a máglya lángjai közé juttatta a Calvin kívánatára (1553. okt 27.).[22] Ezt az ítéletet helyeselte ugyan több testvéregyház és Bucer, Beza, sőt Melanchthon is, de azért a Servetet elhamvasztó máglya füstje oly sötét foltot vetett a genfi reformációra, hogy semmiféle mentség sem moshatja tisztára.

Calvinnak még nyolc évig (1547—55.) kellett elkeseredett harcot vívni az új rend ellenségei ellen, de az ő vaskormánya alatt a léhaság, rendetlenség, erkölcstelenség és rajongás híveinek végre is pusztulni kellett Genf területéről; a libertinusok akadékoskodó pártja, melynek élén *Ami Perrin* (a kitűnő

hadvezér és államférfi, korábban párthíve Calvinnak) állott, hasonlóképen leveretett (1555.). E hosszú harc Calvin eszméinek a diadalával végződött; Genf megtisztult, újjászületett erkölcsileg; szigorú, tiszta erkölcse azután meghozta a politikai szabadságot, a jó rendet és a szellemi felvirágzás mellett az anyagit is. Ez a gyors átalakulása ismertté és tiszteltté tette Calvin nevét egész Európában s Genfet egyik legfontosabb pontjává emelte a reformációnak. Genf lett a latin népek reformációjának központja s az üldözött hitsorsosok menedékhelye. A genfi akadémia (1558. alapíttatott) képezte a külföld, főleg Franciaország számára a lelkipásztorokat. Ezen széleskörű összeköttetés alapján tetemes befolyást gyakorolhatott Calvin a külföldi ref. egyházak fejlődésére is s Schweiz határain túl is érvényt szerezhetett egyházi és hittani alapelveinek. Különben is a Calvin egyetemes szellemének sem egy állam, sem egy nyelv szűk határai nem állhatták útját; a nemzetiségi korlátokat ledöntve, ösvényt tört az az egész emberiség szívéhez és eszéhez. Épen ez az egyetemes irány és az egyház függetlenségének minden idegen befolyástól való megvédése emeli Calvint a világ reformátorai közé, míg Luther csak nemzeti reformátor maradt. Ugyanis míg a Luther reformációja nem lépte túl a németség határát, vagy ha átlépte is, nem tett jelentékeny hódítást: addig a calvinismus állandó hazát lelt Európa minden jelentékenyebb népénél (a német kivételével). Calvinnak még talán a tanánál is nagyobb vonzó erőt gyakorolt az egyháznak szabad demokratikus (eredetileg aristokratikus színezettel) alkotmánya; s míg Luther nem tudta az egyházat kiszabadítani a világi fejedelmek gyámsága alól, addig a független ref. egyházalkotmány féltékenyen őrzött kincsévé vált Európa minden szabadságszerető népének.

Calvin 1564. (máj. 27.) végezte be küzdelmes és viharos életét; gondosan ápolt műve: a genfi új egyház és társadalom már meg volt alapjában szilárdulva, s csak fentartása és megvédése maradt az utódok feladatává. Ennek a feladatnak becsülettel megfelelt Calvinnak rokonérzelmű, de sokkal szelídebb barátja: *Beza Tódor*, ki egész haláláig (1605.) nemcsak a genfi egyházban őrködött híven a calvini szellem épsége felett, hanem a külföldön is, főleg Franciaországban nagy buzgósággal igyekezett annak terjesztésén és megszilárdításán.

A Calvin benső világának, szellemének oly teljesen megfelelő hüvelye volt külseje, hogyha a szobrász márványba akarná kivésni a calvinismus eszméjét, Calvint kellene hozzá mintául választani. Középtermetű, sovány testalkata, hosszúkás, halvány-barna arca, melyet hosszan lefolyó hegyes szakála jóval hosszabbnak mutatott a valóságosnál is; átható nézésű fekete tüzes szemei, hajlott orra, magas és széles homloka, tisztán tartott hosszú fekete öltönye; kimért, feszes magatartása azonnal elárulták a világ örömeit megvető, rendszerető, komoly, szigorú erkölcsű, erélyes, elhatározásaiban megingathatatlan, őszinte, egy eszmének élő, érte minden áldozatra kész, s szent és igaz voltában rendíthetetlenül hívő férfit. Ebben a rendkívüli lényben egy ókori törvényhozó szelleme lángelmével, rendíthetetlen szilárd akarattal és bámulatos teremtő erővel volt egyesülve. Nem állott meg a javítás, szervezés munkájánál, hanem, úgyszólva, újat teremtett; követőinek a lelkére előre rányomta szellemének a bélyegét; új embereket akart létrehozni s teremtett is ilyeneket a maga képére, kik Skótország zordon bérceitől a magyar Alföld végtelen rónájáig s az új világ ipartelepeiig az ő szellemének hatása alatt nyerték lelkületöknek közös jellemző vonásait, melyek főleg a szabadság és függetlenség szeretetében, az állhatatosságban, egyszerűségben s az isteni végzetben vetett megingathatatlan hitben nyilvánulnak, s melyeket három század romboló hatalma sem volt képes nyomtalanul elenyésztetni. Ily óriási eredmény kivívása nem volt könnyű munka, s Calvinnak is csak az Isten tetszésében vetett erős hittel, erejének rendkívüli megfeszítésével és melléktekinteteket nem ismerő szigorú következetességével sikerült. Ez a szigorú következetesség jellemzi hittani fogalmait, erkölcsi alapelveit, és irányozta minden tettét. Az emberi erőt majdnem felülmúló tevékenysége, gyakori betegeskedése, a régi szabadosságot feledni nem tudó ellenzékkel folytatott örökös emésztő harca mellett nem csoda, ha nem a kedély melege ragyogott, hanem a sorvasztó gondok izzottak homlokán; nem csoda, ha nem tudta kortársait szeretetre gerjeszteni maga iránt, de annál nagyobb mértékben kivívta a jók tiszteletét és az utókor bámulatát. Szíve hideg volt önmaga, hideg az érzéki világ iránt, s ha hevült valamiért, csak az általa kitűzött célért, az Isten eszményi országának a megvalósításáért hevülhetett. A hideg, a zsarnok ész feltétlenül uralkodott rajta, s e csodás, kevély észnek szívtelen logikája feledtette el vele néha az embert, tette hajlíthatatlanná, olykor vakbuzgóvá és oly türelmetlenné, hogy helyet ne engedjen a meggyőződésével ellenkező

véleményeknek, s nem egyszer a máglyáig üldözze a veszélyeseknek vélt tanok hirdetőit. Ez a kegyetlenséggel határos szigorúság az az árny, mely nem engedi homálytalan fényben ragyogni a minden tekintetben nagy férfi dicsőségét. Nagy ember volt, nagy volt az árnyéka is; nagy hibák vegyültek nagy erényei közé, de azért nem volt félördög, miként ráfogták némelyek (*Audin* s mások); félisten sem volt, miként vitatták bámulói (*Henri* s mások). Ha méltányosan akarjuk megítélni, nem szabad kivenni kora keretéből s a jelenkor mértékével mérni; nem szabad feledni, hogy csak rendkívüli eszközökkel lehet elérni rendkívüli eredményt.[23]

1. *Chauvin* a picard tájkiejtés szerint *Cauvin*. A reformátor latin nyelvű művei *Calvinus* név alatt jelentek meg, ő magát *Calvin*-nak nevezte. *Rossignol*: Calvin (Les protestants illustres, 4 köt. Paris) I. k. 11. l.

2. Ebből a házasságból három fiú: *Károly*, *János*, *Antal* és egy leány: *Mária* származott. U. o.

3. Utóbb *Cordier* tanár is a Calvin egyházába tért át, Genfbe ment, hol 85 éves korában halt meg 1564.

4. Tanulótársai „*Accusativus*"-nak gúnyolták az ellenök mindegyre vádaskodó Jánost.

5. Az *Institutiót* Calvin bővítve és kijavítva adta ki 1539. és 1559.; 1540. francia nyelvre is lefordította, mely fordítás általános elismerés szerint legkiválóbb terméke a 16. század francia prózai irodalmának.

6. *Renata*, XII. Lajos francia királynak leánya, I. Ferencnek sógornője és Estei Hercules, ferrarai hercegnek felesége volt.

7. Midőn Calvin egyáltalában nem akart maradni, Farel kifogyva az okoskodásból, átokra fogta a dolgot: „Isten átka lesz életeden és tudós henyeségeden, ha nem segítesz nekünk az Isten munkájában, mert midőn többre becsülöd tanulmányaidat, inkább a magad érdeke után futsz, mint az Istené után." Calvint megdöbbentette e jóslatszerű nyilatkozat s nem mert többé ellenszegülni. Ezt maga Calvin is megvallja a *Praefatio ad Psalmos*-ban. *Henri*: i. m. I. 161. l. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 384 l.

8. Ellenök írta Calvin *Instructio adv. fanaticam et furiosam sectam Libertinorum, qui se Spirituales vocant* című művét 1544. Ismerteti *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 385—88. l. — Különben, úgy látszik, hogy *libertinusoknak* nevezték mindazokat, kik akár *vallási*, akár *erkölcsi*, akár *politikai* tekintetben nem tudtak kibékülni a Calvin rendszerével. Ezen tárgy felett még mindig homály borong.

9. *Catéchisme de l'église de Genéve* 1536.; ez népszerűen adta elő az Institutióban kifejtett tanokat s mint ilyen, lefordíttatott majd minden európai nyelvre.

10. A fényes, költséges, zajos lakodalmi vendégségek, korcsmázások korlátoztattak; a

színjáték, álarcos bohóskodás, szerencsejátékok, cifrálkodás stb. eltiltattak. Sokan hibául róják fel Calvinnak, hogy nagyon szigorú életet követelt s háborút indított az élet ártatlan örömei ellen is. De Calvin egy hajszállal sem követelt többet híveitől, mint követelt volt az első keresztyén egyház, midőn újjáteremtésére vállalkozott a megromlott társadalmi életnek. Ma is a fényűzés, élvezetvágy rontja meg a családokat, a társadalmat s terjeszti minden körben az erkölcsi romlottságot. Egy kevés calvini szigorúság ráférne a mai társadalomra is.

11. A berniek megtartották a karácsont, áldozó-csütörtököt, pünköstöt és a gyümölcsoltó boldogasszony napját.

12. Az *Institutió* terjedelme három-négy akkora lett, de rendszerének, vezérgondolatainak alapja változatlan maradt.

13. Sadoletusnak *felhívó levelére* Calvin írta meg a választ. Calvin készséggel teljesítette a kérést s oly találó és elrémítő feleletet írt, mely mind stylusának szépségét, mind logikájának erejét és mélységét tekintve, a valaha megjelent legkitűnőbb vitairatok közé sorozható. Erre mondta Luther, midőn olvasta: „Ennek aztán van keze-lába" stb. *Responsio ad Sadoleti epistolam, Calvini Opera* (amsterdami kiad.) VIII. 105.

14. Esküvel megígértetett, hogy ha szigorú egyházfegyelmet fog életbe léptetni s a keresztyén élet biztosítása végett *erkölcsi vizsgáló törvényszéket* fog szervezni, támogatni fogják mind a papok, mind a világiak.

15. Az egyház alkotmányának rendszere az *Ordonances ecclésiastiques* című rendszabályban van kifejtve, melyet Calvin és társai közreműködésével egy bizottság készített. Ez a terv 1541. szept. 26. terjesztetett a tanács elé s némi módosítással nov. 20. fogadta el a közgyűlés. Erről az alkotmányról alább lesz szó.

16. A *genfi köztársaság* aristokratiai alapon volt szervezve. Az állam élén négy elüljáró (syndikus) állott, kiket évenként a polgárok közgyűlése, mint az állami hatalom tulajdonosa választott. A tanácsoló, törvényhozó és választójog a *huszonöt tagú* vagy *kistanácsra* (4 syndikus, 4 exsyndikus, pénztárnok és 16 tanácstag, ez gyakorolta a végrehajtó hatalmat), a *hatvan tagú, kétszáz tagú* vagy *nagytanácsra* és a közgyűlésre (1000—1500 polgár) volt ruházva.

17. A terv szerint egy syndikus volt az elnök, de ez csak a Calvin halála után lépett életbe.

18. *Maimbourg* (Histoire du Calvinisme, Paris 1682.) Calvint Genf kalifájának nevezi.

19. *Müller*: Reisen der Päpste, 1782.

20. Calvin maga írja egyik levelében Bucernek: „Számos és nagy hibáim ellen nem kellett oly ádáz harcot kiállanom, mint aminővel türelmetlenségemet igyekeztem legyőzni."

21. *Bolsec* később visszatért a kath. egyházba és *Histoire de la vie de Jean Calvin* (Paris, 1577.) című művében Calvin ellen egészen kiöntötte gyűlöletét és elhalmozta rágalmakkal. A kath. írók kedvteléssel merítgetnek ebből a zavaros forrásból.

22. Hogy mi vitte rá Calvint, hogy megégettesse Servetet: a lángész zsarnoksága-e, mely nem tűr ellenkező véleményt, az az elv-e, hogy a cél szentesíti az eszközöket; vagy más valami a szív fenekén (némelyek a Farelnek 1546. febr. 13. írt levele alapján személyes boszúnak tulajdonítják: „Ha ide jő — írá — soha el nem tűröm, hogy élve hagyja el Genfet, ha ugyan van még valami tekintélyem"), ki tudná megmondani? Én nem tudom védni, nem merem elítélni. Servetről később bővebben lesz szó.

23. Calvinnak az *életrajzirodalmából* egy egész kis könyvtárt lehetne összeállítani. Itt a *Révész Imrétől* (Kálvin élete és a kálvinismus. 2. kiad. Pest, 1864. V—VII. l.) említetteken kívül csak a nevezetesebbeket vagy minket közelebbről érdeklőket sorolom fel. Ezek közé tartozik: G. *Galiffe*: Quelques pages d'histoire exacte sur les procés intentes (Vaney, 1862.); U. az: Nouvelles pages d'histoire exacte etc, in Mém. de l'inst. nat. Genevois, 1862. és 63.; *Viguet et Tissot*: Calvin d'après Calvin (Genf, 1864.); *Herminjard*: Correspondance des reformateurs 1516—26. (Genève, 1866.). *Roget*: L'église et l' état à Genève du vivant de Calvin, 1867.; u. az: Les Suisses et Genève au XVI. siècle; *Kampschulte*: Joh. Calvin, seine Kirche u. sein Staat in Genf (I. köt. Leipzig, 1869.); *Nisard*: A francia irodalom története (5. kiad. után ford. Szász Károly, 4 köt. Budapest. 1878—80.), I. köt. 287—315. l.; *Szász Károly*: Kálvin (Budapesti Szemle, 1878. foly.) XVII. k. 209—45. l.

30. Calvinnak irodalmi munkássága, tana és ennek a Zwingli tana feletti győzedelme.

Calvin bámulatos tevékenységet fejtett ki az irodalmi téren is. Művei közt kétségen kívül legfontosabb a már említett „*Institutio religionis christianae*" című, mely tudományos kidolgozás tekintetében jóval felülmúlja még Melanchthonnak *Loci communes* etc. című klassikus művét is s mely „a keresztyénségnek rendszerbe foglalásához a legjelentékenyebb adalékot" szolgáltatja. E műben[1] a keresztyén hittannak minden főbb kérdését tárgyalja Calvin; *két vezéreszmét* állít fel, egyik *a szentírásnak absolut csalatkozhatatlansága*, másik *Istennek örök végzése*; ez utóbbi tant merész logikával, a legelső elvig vezette vissza és utolsó következményéig fejtette ki. Calvinnak mély vallásos érzelme, éles szemlélődő tehetsége, világos szelleme, mely kutatása tárgyának egyetlen pontját sem hagyta homályban, gondolatainak merész, szigorú következetessége, művészi berendezés, átlátszó szerkezet, a tárggyal teljesen összhangzó, világos, szabatos, szép, gyakran a fenségesig emelkedő nyelv, mind közreműködtek arra, hogy ennek a műnek a egelső helyet biztosítsák kora hittani irodalmi termékei közt. Kiváló helyet foglalnak el művei közt *sz. írásmagyarázatai*,[2] melyek kitűnő éles elméje, mély keresztyén érzelme, vallásos lángelméje és jeles magyarázó tehetsége mellett tanúskodnak; nem oly meleg hangon vannak ugyan írva, mint a Luther magyarázatai, de alaki tekintetben tudományosabbak, értékesebbek nálok. *Egyházi beszédei*[3] ama kor legjelesebb

ilynemű dolgozatai közé tartoznak. Calvint a szószékben sem hagyta el szigorú következetessége, nem volt népszónok, hanem tudományos előadó; az értelemhez és nem a szívhez szólott; egészen mellőzte a szónoki hatás eszközeit, helyettök ellenállhatatlan bizonyítékokkal törekedett lefegyverezni hallgatói kételyeit. Eszméinek megértetése végett merész, finom, *sajátságos nyelvet teremtett*: a vitatkozás nyelvét, mely mindig híven tolmácsolta gondolatait. *Latin nyelve* a 16. század bármelyik tudósáéval kiállja a versenyt (mondja Bossuet), *anyanyelvében* pedig utolérhetetlen, korszakot alkotó volt.

A Calvin egyénisége, miként említve volt, szoros összhangzásban van tanával és rendszerével. Ő Luthertől és Zwinglitől kifejtve, készen kapta a protestantismus alapelveit, nagyjában el is fogadta őket, de azért egészen önálló, külön állást foglalt el némely hittani pontra nézve. Ezeknek a sajátságainak az alapját abban az éles következetességben kell keresnünk, mely nem figyelve az érzelemre, egyedül a hideg, fegyelmezett észre hallgatott s ha már a reformok terére lépett, nem állapodott meg fele úton, miként Luther tevé, hanem elment annak végpontjáig; nemcsak rombolt, hanem épített is; új alkotását nem hagyta befejezetlenül, hanem be is tetőzte s oly szilárd, egységes szervezetet adott neki, hogy lehet ugyan támadni, de senkinek sem sikerült elvenni belőle vagy tenni hozzá vagy más alakba önteni.

A *keresztyén hitrendszer* kifejtésében még Luthernél és Zwinglinél is erősebben kiemelte a *szentírásnak* kizárólagos *feltétlen tekintélyét*, s e tekintetben a legmerevebb ellentétes állást foglalta el a hagyományokat a szentírással egyenlő isteni szabályzónak tartó kath. egyházzal szemben. Ezen az alapon fejtette ki *a mindenható, a megfoghatatlan Istenről és ennek örök végzéséről* szóló tant; következtetéseiben tovább ment Augustinusnál is, visszament egészen Pál apostolig (Róm. IX. rész), s a nála még rebdezetlen, homályos gondolatot teljesen átlátszó — úgyszólva — jegecített alakba öntötte. Ha a kath. egyházi tan nagyon felbecsülte az ember erkölcsi erejét, Calvin arra akarta tanítani a különben is nagyralátó embert, hogy porig alázza meg magát az isteni végetlen hatalom előtt. Egyedül Istennél a hatalom és dicsőség; a gyarló, törpe ember Istennel összemérve — ha ugyan lehetséges ez - elenyésző semmi. Amit létrehozott Isten, azt mind a maga dicsőségére emelte ki a semmiségből; az embernek, mint teremtménynek, Istennel szemben épenúgy nem lehet semmi jogos követelése, mint az agyagedényeknek az őket alkotó fazekassal szemben (Róm. IX. 21.). Isten a maga áldását nem egyenlő mértékben osztotta ki sem az

embereknek, sem más lényeknek (panaszolkodhatnak-e a kutyák, ökrök és szamarak, hogy Isten nem embereknek teremtette őket? Inst. III. 22, 1.); s ebben az intézkedésében csak a saját tetszése volt irányadó. *Öröktől fogva elvégezte az embernek bűnbeesését*, mert jónak látta a maga dicsőítésére;[5] ezzel kapcsolatban elvégezte azt is, hogy az elesett emberek közül *kiválaszt némelyeket az örök életre, másokat ellenben áttenged zsákmányul az örök kárhozatnak*[6] és az ember meg nem változtathatja Istennek ezt az örök végzését. Az üdv elnyerésében az el nem választott nem lehet munkás, az elválasztott pedig el nem vesztheti azt. És ez nem igazságtalanság, mert az eset következtében kárhozatot érdemelt az egész emberiség. Midőn tehát Isten kegyelmébe vesz némelyeket, ezzel jóságát bizonyítja be, a többieken ellenben gyakorolja igazságosságát. A bűnös hiába mentegeti magát vele, hogy ő csak az Isten akaratát teljesítette, mert a bűnösben megvolt a gonosz szándék, amelyet azonban Isten jóra fordít.[7] Hogy miként állhat meg egymás mellett ez a két, előttünk ellentétesnek látszó vélemény, ne kutassuk, mert úgy sem hatolhatunk be az Isten bölcseségének mélységébe; elég példát szolgáltatnak erre Jób könyve és a próféták iratai.[8] Az elválasztás tanából, bármily rettenetesnek és igazságtalannak tessék is, nem következik, hogy az ember erkölcsileg közönyössé, érzéketlenné legyen, vagy épen kétségbe essék, mert aki hívő lélekkel gondol az elővégzésre és elválasztásra, tartózkodik az önzéstől, a kevélységtől és feszült figyelemmel őrködik maga felett, bizonyos levén róla, hogyha nem követ el bűnt, ez annak a jele, hogy választott ő is.

Az *úrvacsora* tanára nézve Calvin közép állást foglalt el Luther és Zwingli közt. Ha a Luther tanát, ki Krisztusnak az úrvacsorában való testi jelenlétét és szájjal való élvezését hirdette, nagyon csekély reformnak tekintette a kath. egyház tanához mérve: Zwingliét, ki száműzött az úrvacsorából minden természetfeletti mystikus elemet, viszont igen nagy ugrásnak tartotta. A szereztetés szavait nem vette ugyan betűszerinti értelemben, de megtartotta a Krisztus testének és vérének igazi élvezését. Azon módok közül, hogy az úrvacsora elemeit elfogadó miként részesül Krisztusban, sem azt nem fogadta el, mely a tér korlátai közé szorította Krisztust, sem azt, mely a testi mindenüttjelenvalóság alapján az egész világon mindenütt szétfolyónak hitte, hanem azt vitatta, hogy a mennyben levő megdicsőült Krisztust a hit útján szellemileg élvezik az úrvacsorában résztvevő hívők.[9] Az úrvacsorának ez a tana is szoros összefüggésben van az elválasztás elméletével, amennyiben csak

az igazhívők választottak és csak ők részesülnek a külső jegyekkel együtt az isteni kegyelemben, míg a hitetlenek csak kenyérben és borban részesülnek.[10]

Az *egyház alkotmányára* vonatkozólag Calvin az államtól való teljes függetlenségére törekedett az egyháznak, s az egyházi hatalmat, az egyetemes papság eszméjéhez híven, a község tulajdonának tartotta. A község élén álló presbyteriumnak volt a feladata, hogy a legszigorúbb egyházi fegyelem segélyével megvalósítsa azt az eszmét, hogy a látható egyház a választottak gyülekezete. Az elválasztás elmélete kizárta a papuralmat, mert ha az egész község papi nép, akkor a kiváltságos papi rendnek nincsen értelme. Ezzel az elmélettel összhangzólag fejtetett ki az *egyházi élet* is. Isten választott népének le kell mondani minden földi hiábavalóságról; ezért rendeztetett úgy az *istentisztelet*, hogy semmi helyök se legyen benne az érzékekre ható cselekvényeknek. Calvin a társadalmi élvezeteket is száműzte a keresztyén köztársaságból; nemcsak tiltotta, hanem meg is büntette a fényűzést, mert tudta, hogy sok bűnnek válik forrásává, s hogy csak egyszerű, szigorú erkölcsök mellett lehetséges a szabadság megvédése és fentartása. Ennek a mértékfelett józan és rideg életnézetnek is a Calvin egyéniségében és tanában fedezhető fel az alapja. Calvinban ugyanis épen oly kevéssé volt meg a költői, a művészi iránti érzék, mint Pál apostolban, míg Luther és Zwingli szabadabban gondolkodott e tekintetben. Különben Calvinnak e ridegsége nem érthetetlen, ha elgondolta, hogy a kath. egyházi életben és cultusban mennyi erkölcsrontó babona, tévedés honosodott meg a költészet és művészet révén. Csak helyes úton járt tehát, ha mellőzte a cultusban a szép, de veszélyes elemeket. A Calvin által követelt szigorú erkölcsi irány a puritánus és methodista egyházakban érte el legszélső határát.

Calvin a schweizi német hittudósokat is igyekezett megnyerni az általa hirdetett tanoknak, ami részben sikerült is. A Genf függetlenségét és emelkedését rossz szemmel néző *Bern* fejtett ki legmakacsabb ellentállást. Könnyebben ment a dolog *Zürichben*, hol a Zwingli halála után *Bullinger Henrik* állott a papság élén, ki némely hittani kérdésre nézve hajlandó volt egyezkedni Calvinnal. Így jött létre a *Consensus Tigurinus* (1549.), melyben Calvin a kiegyezés reményében úgy fejtette ki az *úrvacsora tanát*, hogy kiemelte a Zwingli tanával rokon s a Lutherétől eltérő vonásokat, s amelyet azután Bern kivételével elfogadott majd mindenik ref. kanton. Ellenben a *Consensus Genevensist*, mely Bolsecnek az elővégzés ellen intézett rágalmazó támadása

után jelent meg s melyet abból a célból írt (1551.), hogy egész Schweizban érvényre emelje az *elővégzésről* szóló tanát, visszautasította nemcsak Bern, hanem Zürich is. De lassanként mind nagyobb tért hódított a Calvin szelleme, s bár szelídítve, diadalmaskodott az elővégzés tana. Ez a szellem hatja át a Bullingertől Zürichben szerkesztett *Második Helvét Hitvallást (Confessio Helvetica posterior)* is, mely 1566. tétetett közzé, s mely tetszéssel találkozott nemcsak a schweizi, hanem a külföldi ref. egyházak nagy részénél is, s a legáltalánosabb tekintélyre emelkedett a ref. hitvallások közt.

De a Calvin nagy szellemének áldásos hatását megérezte nemcsak a kis Schweiz, hanem az emberiségnek műveltebb része is. Akik felkeresték őt Európának majd mindenik országából s egy ideig hatása alatt állottak a genfi szabad szellemnek, hazatérve, tanait és egyházalkotmányát átültették mindazokba az országokba, hol az erkölcsi komolyság, egyszerűség és szabadság iránt még el nem tompult a népek érzéke. Calvin hatalmas szellemének a befolyása alatt jöttek létre a francia (*Confessio Gallicana*, 1559.), az angol (*Articuli XXXIX Ecclesiae Anglicanae*, 1563.), a németalföldi (*Conf. Belgica*, 1562.), a pfalzi (*Catechismus Heidelbergensis*, 1563.), a skót (*Conf. Scotica*, 1563.), a magyar (*Conf. Csengerina*, 1570.), a brandenburgi (*Conf. Sigismundi s. Marchica*, 1614.) s más ref. egyházak hitvallásai, melyek mind hívek maradtak a Calvin alapeszméihez, habár többé-kevésbbé el is tértek egymástól, világos bizonyítékául annak, hogy elég rugékony és szívós természetű a Calvin rendszere arra, hogy meghonosodhassék bármely éghajlat alatt és bármely viszonyok közt.[11]

1. *Az Institutio* a következő *négy részből* áll: Lib. I. *De cognitione Dei creatoris*. Lib. II. *De cognitione Dei redemptoris* in Christo, quae Patribus sub Lege primum, deinde et nobis in Evangelio patefacta est. Lib. III. *De modo percipiendae Christi gratiae*, et qui inde fructus nobis proveniant, et qui effectus consequantur. Lib. IV. *De externis mediis* vel adminiculis quibus Deus in Christi societatem nos invitat, et in ea retinet. — L. az 1612. évi genfi kiadást.

2. *Írásmagyarázatai* (1539-től) az *újszövetség* mindenik részét tárgyalják az Apokalypsis kivételével. Nagyon fontos: Commentaires sur la concordance ou harmonie des Évangélistes (4 köt. Genf, 1561.).

3. Nyomtatásban megjelent *beszédein* kívül 2023 kézirata őriztetik a genfi könyvtárban.

4. A Calvin terjedelmesebb önálló műveinek száma megközelíti a százat. *Műveinek* legjobb *régi kiadása az amsterdami* (9 folio köt. 1661.); legújabb, kritikai, teljes kiadását a *Corpus Reformatorum* című gyűjteményben *Baum, Cunitz* és *Reuss* rendezi ezen cím alatt: Joan. Calvini opera quae supersunt omnia (Braunschweig, 1863 óta); ez nincs még befejezve.

5. *Calvin*: Institutio, III. 23, 8. Lapsus est (enim) primus homo quia Deus ita expedire censuerat; cur censuerit, nos latet. Certum tamen est, non aliter censuisse, nisi quia videbat, nominis sui gloriam inde merito illustrari. Ubi mentionem gloriae Dei audis, illic justitiam cogita.

6. *Calvin*: i. m. III. 21, 5. Praedestinationem vocamus aeternum Dei decretum, quo apud se constitutum habuit, quid de unoquoque homine fieri vellet. Non enim pari conditione creantur omnes; sed aliis vita aeterna, aliis damnatio aeterna praeordinatur.

7. *Calvin*: i. m. I, 17, 5. Si Dei voluntati serviunt hujusmodi omnes (fur, adulter, homicida), cur punientur? Sed enim eos Dei voluntati servire nego. Non enim qui malo animo fertur, praebere ministerium Deo jubenti dicemus, quum malignae cupiditati tantum obsequatur... Ita quum in homine malo subsideat mali materia et culpa, quid est quod inquinamentum aliquod contrahere putetur Deus, si ad suum arbitrium utatur ejus ministerio? Facessat igitur canina haec procacitas, quae anatrare quidem eminus Dei justitiam potest, sed non attingere. III. 23, 8. Cadit igitur homo Dei providentia sic ordinante, sed suo vitio cadit.

8. *Calvin*: i. m. III. 23, 8. Quare in corrupta potius humani generis natura evidentem damnationis causam, quae nobis propinquior est, contemplemur, quam absconditam ac penitus incomprehensibilem inquiramus in Dei praedestinatione. Neque immensae Dei sapientiae submittere hucusque ingenium pigeat, ut in multis ejus arcanis succumbat. Eorum enim quae scire nec datur nec fas est, docta est ignorantia: scientiae appetentia, insaniae species. - U. o. 5. Quinam estis, miseri homines, qui Deo accusationem intentatis? - Cur non vos metus aliquis saltem cohibet, quod de incomprehensibili Dei sapientia et terribili potentia tam historia Job quam prophetici libri praedicant?

9. A Krisztus testének szellemi élvezése, jóllehet Calvin a Krisztus testét *spiritualis res*-nek nevezi, csak mystikus úton gondolható, amit azonban már korábban elvetett volt a mysteriumok iránt érzéketlen *Zwingli*, midőn így nyilatkozott (De vera et falsa religione): Quid enim refert spiritualem carnem vocare, quod haud aliud esset, quam si aqueum ignem aut ligneum ferrum diceres? — Cur quaeso ejusmodi vocibus, quas nullus capit intellectus, pias mentes oneramus? Spirituale corpus sic ab homine capitur, ut si dicas: corporea mens, aut carnea ratio.

10. Calvin hasztalanul igyekezett a Luther és Zwingli úrvacsora-tana közt eltalálni a helyes középutat, mert ez nem sikerült az ő lángeszének sem.

11. Az egész cikkhez l. az előbbi c. 23. j. említett műveket.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

A TAN KIFEJLÉSE A LUTHERI EGYHÁZBAN.

31. Philippisták.

Alig alakult meg nagyjából a lutheri egyház, azonnal megkezdődtek a tanviták. Miként hajdan a kath. keresztyén egyház a veszélyesnek gondolt idegen tanok becsempészése és a több oldalról intézett támadások ellen egész rendszerét hozta létre a határozottan körvonalozott dogmáknak s állította fel őket mértékül az igaz hit megbirálására: úgy a lutheri egyházban is oly féltékenyen őrizték a mester igazhitű tanának épségét s az igaz hit oly csalhatatlan mértékének tekintették azt, hogy hűtlenséggel, a protestantismus megsértésével gyanúsították azokat, akik bármi csekély részben eltértek tőle s ezzel a szűkkeblűségökkel míg egyfelől egész sorát idézték fel az elkeseredett hitvitáknak, addig másfelől a szabad vizsgálódás korlátozásával megbénították az egyházi tannak természetes fejlődését.

Az *augsburgi hitvallás* volt az első választó vonal, mely *két részre szakította* a még meg nem szilárdult egyházat, s kijelölte a keletkező pártok alakulásának irányát. *Egyik oldalon Melanchthon* körül, az ellenpárttól *philippistának* gúnyolt, alkudozni kész békepárt sorakozott, mely a gyakorlati élet követelményeivel s a politikai viszonyok alakulásával is számolva, hajlandó volt mind a kath., mind a ref. egyháznak feláldozni valamit, ha elháríthatta volna ezen az áron a hitszakadást s ennek beláthatatlan következményeit. *Másik oldalon, a Luther* neve körül, az *Amsdorf*, Flacius és *Wigand* vezetése alatt az a párt kezdett tömörülni, mely mereven ragaszkodott a Luther tiszta tanához s azt a leggondosabban védelmezte minden kath. vagy calvinista befolyás ellen. Maga Luther nem csatlakozott egyik párthoz sem s míg élt, fentartani igyekezett a békét e két párt közt; ha megtörtént néha, hogy összetűzött Melanchthonnal, ez csak múló fergeteg volt, de kenyértörésre nem került a dolog. A súrlódásra Melanchthonnak az a lépése szolgált legelső alkalmul, hogy módosításokkal bocsátotta közre az *augsburgi hitvallás új kiadását* (1540.). Különösen az úrvacsorát tárgyaló *X. cikket* úgy alakította át a Wittenbergi Concordia értelmében (l. fennebb a 22. c), hogy a schweiziak is beleilleszthették nézetöket, miután a Krisztus testének szájjal vagy a hitetlenek részéről való élvezése nem

volt kifejezve határozottan.[1] Ezenkívül mérsékelni igyekezett a szigorú augustinismust is, s a kath. tant megközelítőleg nyilatkozott a hitről és jócselekedetekről.[2] A szigorú lutheránusok ezen önkényes módosítások miatt calvinismussal vádolták Melanchthont, sőt maga Luther is figyelmeztette rá, hogy nincs joga változtatni az egyház hitvallásán.

Azonban a pártok harca csak a Luther halála után öltött élesebb jelleget. Midőn az általánosan szakadárnak tartott Móric rábeszélésére Melanchthon a rokongondolkodású hittudósokkal (l. fennebb a 25. c.) egészen békítő szellemben szerkesztette a *lipcsei interimet*, még barátai is vádolták, ellenei pedig elkeseredetten támadták meg. *Flacius Mátyás* (wittenbergi héber nyelvtanár) a pápaság visszaállításának bélyegezte az említett interimet, majd ő és párthívei Magdeburgból (amely város menedékhelyül szolgált az interim ellenségeinek), a vita- és gúnyiratoknak egész özönét árasztották az interimre, a tiszta tan megrontásának mondták a Melanchthontól sugalmazott szelídebb hittani alakokat s kimondották, hogy az egyház még a valóságos *adiaphorákat* (a cultusban és alkotmányban megengedhető kath. alakokat) sem tekintheti ilyeneknek, ha ellenséges hatalom kényszeríti rájok. A nagy többség közönyösen szemlélte ezt a harcát a pártoknak s ha erősen ragaszkodott is Lutherhez, de azért elismerte a Melanchthon érdemeit is. A Melanchthon elleneit annyira elragadta a vak szenvedély, hogy tana visszavonására szólították fel (1557. jan.), de ő egész önérzettel utasította vissza ezt a követelést.

A schmalkaldeni háború után Melanchthon, kinek tekintélye folyvást emelkedett már a Luther utolsó éveiben, második alapítójává lett a *wittenbergi egyetemnek*, midőn diadalt szerzett ott hittani irányának. Ellenben Luther rendületlen híveinek a *jenai egyetem* lett a tűzhelye,[3] onnan folytatták a szenvedélyes harcot a „calvini ördögséggel" gyanúsított Wittenberg és az új szász vál. fejedelmi ház ellen. Ennek a harcnak Flacius Mátyás volt első vezetője, ki theol. tanári állomást nyert a nevezett egyetemen (1557. ápr.).

Az egyháznak ez az egyenetlensége sok kedvetlenséget okozott Melanchthonnak; végre ő is lelépett arról a küzdőtérről, hol az álbölcsek ütötték a legnagyobb zajt s megmenekült a „hittudósok dühétől" (megh. 1560. ápr. 19.). De a két mester halála nem csillapította le a pártok szenvedélyeit, tovább folyt a harc s számos tanvitát vetett felszínre a reformáció szakában.[4]

1. Az *eredetiben* ez volt mondva: Docent, quod corpus et sangvis Christi vere adsint et distribuantur vescentibus in coena Domini, et improbant secus docentes. Melanchthon így módosította a *Variataban*: Quod cum pane et vino vere adhibeantur corpus et sangvis Christi vescentibus in coena Domini.

2. Az *ember* nem vesztette el egészen *jóravaló erejét*, nemcsak előmozdíthatja megjavulását, hanem tartozik is előmozdítni és így önerején elkészülhet az üdv elfogadására.

3. A jenai egyetemet János Frigyes, a fejedelmi confessor (megh. 1554.) és fiai alapítottak, a császártól nyert kiváltság mellett és jobb jövő reményében (1548—58.).

4. Az egészhez lásd: *Planck*: Geschichte der Entstehung, der Veränderungen u. der Bildung unsers prot. Lehrbegriffs (6 köt. Leipzig, 1781—1800.). IV—VI. k.; *Heppe*: Gesch. des deutschen Protestantismus (4 köt., Marburg, 1852—59); *Gass*: Gesch. der prot. Dogmatik (4 köt., Berlin, 1854-67.).

32. A törvény érvényességéről és a megigazulásról való viták (az Agricola antinomismusa, az Oslander megigazulás-tana).

Az egyetlen, de hosszas és szenvedélyes vita, mely befejeztetett még a Luther életében, azon kérdés körül forgott, hogy *az ószövetségi törvény mennyiben érvényes a keresztyén egyházban*? A keresztyénségnek evangéliumi alapon múlhatatlanul szakítani kellett a zsidó törvényességgel, de a gyakorlati szükség mégis arra indította a reformátorokat, hogy ne mellőzzék a törvényt. Ezt a vitát *Agricola János*[1] indította meg. Ő már mint mansfeldi prédikátor megbotránkozott rajta, hogy Melanchthon a *szász egyházlátogatási könyvecskében* (1527.) meghagyta a papoknak, hogy szorgalmasan magyarázzák a törvényt a népnek, mert a törvény ébreszti fel a bűnbánatot, bűnbánat nélkül pedig nincsen hit. Ezzel a nézettel szemben azt vitatta Agricola, *hogy a törvénynek nincs helye a keresztyén egyházban*, ott az evangélium szellemének kell uralkodni; különben is a bűnbánatra ébresztő és megigazító erő egyesülve van az evangéliumban; épen ezért csak az evangéliumot, a kegyelem igéjét kell magyarázni az egyházban és iskolában, mert egyedül ez tanít meg Istennek az élő ismeretére és szeretetére, egyedül ez képes felébreszteni az igaz bűnbánatot, a bűntől való erkölcsi irtózást és nem a törvény, melynek hatalma csak külső ígéretekre és fenyegetésekre támaszkodik. Luther és Melanchthon meggondolva, hogy a nép nem tud felemelkedni eddig a szép elméletig, az Agricola eszményi felfogásával szemben azt tanította, hogy a bűnbánatot és a bűntől való iszonyodást a törvény, a megjavulás üdvös elhatározását az

evangélium mozdítja elő, épen ezért folyvást hirdetni kell a törvényt is, mert a földi élet nem lehet szent s az ember gyakran jut olyan helyzetbe, hogy ismételve szüksége van bűnbánatra. Agricolát az a gondolat vezette eltérő nézetére, hogy az emberi természet elég romlatlan arra, hogy a törvény és pokol fenyegetései nélkül, egyedül a Krisztus iránti szeretetből válassza a jót. Azonban ezek az eszmék oly sok csiráját rejtették magokban a félreértésnek és visszaélésnek s Agricola oly megvetőleg nyilatkozott a törvényről, hogy az *antinomismusnak*, mint veszélyes tannak, szükségesnek látszott a megszüntetése.

Első ízben Luthernek és Melanchthonnak felvilágosító nyilatkozata elegendő volt az Agricola elhallgattatására. De később (1537.), mint wittenbergi tanár élőszóval és írásban megújította a vitát s oly fenhéjázó *tételeket*[2] adott ki, hogy kénytelen volt Luther határozottabban fellépni ellene. E tárgyban *hat vitát* tartott vele, de nem sikerült őt meggyőznie; végre sértő nyilatkozataiért kereset alá akarták fogni Agricolát, de elmenekült és brandenburgi szolgálatba lépett. Berlinből utóbb (1541.) tanait visszavonó nyilatkozatot küldött Wittenbergbe, de az látszik a későbbi nyilatkozataiból, hogy nem mondott le korábbi nézeteiről.

Az *Osianderről nevezett vita* tárgyát az a kérdés képezte, hogy *mi a megigazulás és minő viszonyban van a megszenteléshez*? Erre a kérdésre nézve Luther, ellentétben a kath. egyház tanával, mely a megigazulást a jó cselekedetektől teszi függővé, abban a véleményben volt, hogy *a váltságban kettős munkásságot fejt ki Isten* és egyedül a hit által lehet eljutni a megigazulás gyümölcséhez; különbséget tett a *megigazulás* közt, melyet Isten *az emberért* és a *megszentelés* közt, melyet az *emberben* hajt végre. A megigazulás bírói cselekvény (actus forensis) és abban áll, hogy *Krisztusnak* az engesztelő halálával szerzett *érdeméért* Isten bűntelennek, *megigazultnak nyilvánítja az egyes hívőt*. A megszentelés a megigazultság következménye, ez a Krisztustól megnyitott új életnek a közlésében áll, folyvást tart földi életünkben, de nem fejezhető be teljesen.

Ettől a tantól eltérőleg úgy vélekedett *Osiander*,[3] hogy a megigazulásnak nincsen értelme megszentelés nélkül s azt vitatta, hogy *a megigazulás nem negatív, hanem positív és realis*, hogy a hívő valósággal megújíttatik (regeneratio, renovatio, vivificatio), mert ha az a cél, hogy megjavuljon az ember, akkor nem elég a bűn alól való feloldás, hanem szükséges, hogy a Krisztus igazsága

lakozzék a megigazultban (inhabitatio). Ugyanis, mikor Isten igaznak nyilvánítja az embert, akkor igaz is lesz valósággal, mert amit mond az Isten, meg is valósítja. Krisztusnál keres menedéket a bűnös, tehát *Krisztusnak kell őt isteni természetével áthatni*; a mi megigazultságunk következtében jön létre szívünkben valami szellemi, mely azonban nem emberi erények segélyével szüli a jót, hanem azzal, hogy *Krisztus lakozik bennünk*.[4] Osiandernek ezt a tanát kath. iránnyal vádolták, holott lényegesen eltér attól, mert szerinte a megigazulás egyedül a hitnek (*sola fide*) a következménye és nem a jótetteknek is; aztán a megigazultságnak forrása a nyert igazságosság (*justitia*) és nem a kegyelem (*charitas*).

Míg élt Luther, nem mérgesedett el a vita, mert nagy szelleme előtt meghajoltak a versengő pártok. De midőn Osiander az interimnek el nem ismeréséért elűzetett Nürnbergből s Albert herceghez menekült, ki őt a porosz egyházi ügyeknek állítá élére: Osiander és az ő königsbergi ellenei (*Mörlin*[5], *Staphylus*[6]; *Stancarus*[7] s mások) közt a legnagyobb szenvedélyességgel kitört a vita. Több *vitatkozás* tartatott, a herceg Osiander mellett nyilatkozott, de hogy véget vessen a vitának, felszólította a lutheránus rendeket, hogy közöljék a kérdéses tárgyról *hittudósaik véleményeit* (1551. okt. 5.). A legtöbb beküldött vélemény ellene foglalt állást Osiandernek, legszelídebb hangú volt a *Melanchthoné* Wittenbergből, a *Brenzé* pedig Württembergből kimutatni igyekezett a két vélemény egyezését s békét ajánlott a versengőknek. A herceg ezen az utóbbi alapon óhajtotta helyreállítani a békét, de terve hajótörést szenvedett Osiander elleneinek a makacsságán, és így az Osiander tana csak elleneinek száműzetése után juthatott diadalra Poroszországban.

Az Osiander halála után veje, *Funk János* udvari pap állott élére a pártnak s híveivel töltött be minden állomást. De a nemességnek tekintélyes részétől pártolt orthodox ellenzék is elkövetett mindent, hogy megsemmisítse az osianderi eretnekséget; végre a lengyel fő hűbérúrhoz folyamodtak segélyért. Így jelent meg az országban egy *lengyel bizottmány*, mely megígértette a herceggel az új tévtanok kiirtását, s Funkot és néhány társát, kik beavatkoztak a politikai ügyekbe is, lefejeztette felségsértés címén (1566. okt. 28.). A korábban száműzött *Mörlin* visszatért, mint sainlandi püspök újra szervezte a porosz egyházat, s a *„Repetitio corporis doctrinae christianae" (= Corpus doctrinae Pruthenicum)* című hitvallás-gyűjteményben határozottan kárhoztatta az elenyészett osiandrismust[8].

1. *Agricola János* 1492. szül. Eislebenben, ezért nyert Magister Islebius nevet, előbb mansfeldi prédikátor, 1536-tól wittenbergi tanár, 1540-től berlini udvari pap, 1548. az augsburgi interim munkatársa volt; megh. 1566.

2. *Positiones inter fratres sparsae*. A főbb tételeket közli Gieseler: i. m. III. k. 2. r. 139—140.

3. *Osiander András* (eredetileg Hosemann) Nürnberg mellett Gunzenhausenben szül. 1498; Ingolstadtban és Wittenbergben fejezte be tanulmányait, 1522-től első papja és buzgó reformátora volt Nürnbergnek; részt vett a marburgi colloquiumon (1529.) és az augsburgi birodalmi gyűlésen (1530); majd az augsburgi interim őt is megfosztotta hivatalától, 1549. Albert porosz herceghez menekült, ki az ő szónoklatára tért volt át s ki az üldözöttet első imáinak és prédikátornak hívta meg a königsbergi új egyetemhez és 1551. a samlandi püspökség vezetőjévé nevezte ki; megh. 1552. *Baur*: Osiandri de justificatione doctrina ex recentiore potissimum theologia illustranda (Tübingae, 1831.); *Möller*: Leben u. ausgewählte Schriften d. A. Osianders (Elberfeld, 1870.); *Wilken*: Oslanders Leben, Lehre u. Schriften (I. Stralsund, 1844.)

4. *Disputatio de justificatione* habita IX. Cal. Nov. 1550.; *De unico mediatore J. Christo, et justificatione fidei confessio* A. Osiandri, Regiomontii, Oct. 1551. A jellemzőbb tételeket l. Gieseler: i. m. III. k. 2. r. 275—78. l.

5. *Mörlin Joakim*, kedves tanítványa Luthernek, 1514. szül. Wittenbergben, 1540-50. Göttingában tanított; az interim őt is megfosztotta hivatalától, azután a königsbergi egyetemen nyert tanári széket.

6. *Staphylus Frig*yes Osnabrückből, königsbergi egyetemi tanár, 1552. Breslauban áttért a kath. egyházba, azután Ferdinánd császárnak lett tanácsosa; 1561. mint az ingolstadti egyetem superintendense működött; mh. 1564.

7. *Stancarus Ferenc* Mantovából, 1551—52. königsbergi tanár, azt vitatta, hogy *Krisztus csak emberi természeténél fogva közbenjáró*; ennek a tannak Lengyelországban, Magyarországon és Erdélyben is híveket akart szerezni; megh. 1574. J. *Wigandus*: De Stancarismo (Lipsiae, 1585.).

8. *Mörlin*: Historia, welcher gestalt sich die Osiandrische Schwärmerei m Lande zu Preussen erhoben habe (Braunschweig, 1554.); *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 269-89. l.

33. A jó cselekedetek szükségességéről folytatott vagy major-féle és a synergista viták.

A szigorú lutheránusok az interim létrejötte után folyvást gyanakodtak a philippistákra. Midőn *Major György*, wittenbergi hittanár s egyik munkatársa a lipcsei interimnek (megh. 1574.) Melanchthonnak a hittani nézetével összhangzólag azt állította, hogy a jó cselekedetek bizonyos értelemben szükségesek az üdvre,[1] a Luther buzgó hívei elkeseredetten megtámadták és felszólították a visszavételére kath. színezetű állításának. Major a félreértések kikerülése végett határozottabban kifejtette nézetét; elismerte, hogy nincs

érdem a cselekedetekben s hogy egyedül hite által igazul meg az ember, de kimondta, hogy a jó tettek, mint a hit következményei, szoros kapcsolatban vannak a hittel és így a „*szükséges*" kifejezés alatt nem „*necessitas meriti*," hanem „*necessitas conjunctionis seu consequentiae*" értendő. De az ellenpárt nem vette figyelembe ezt a megkülönböztetést, sőt *Amsdorf Miklóst*[2] annyira elragadta a vita heve, hogy azt a botrányos tételt állította szembe, hogy a *jó cselekedetek károsak az üdvre*[3]. A higgadtabbak átlátták, hogy mereven felállítva könnyen félreérthető mindkét nézet, mert nem általában a jó cselekedetek, hanem csak a hitből származók szükségesek az üdvre, a jó cselekedetek pedig elmaradhatatlan gyümölcsei a hitnek; másfelől a jó cselekedetek általában sem károsak az üdvre, s csak abban az esetben lesznek olyanokká, ha megfeledkezve a Krisztus érdeméről, bennük bízunk egyedül. Végre Major a béke kedvéért visszavonta állítását (1562.), de azért még sokáig folyt a harc e kérdésről[4].

A jó cselekedetek szükségességének vitatása közelről érintette azt a kérdést is, hogy *van-e az embernek valami része az üdve elnyerésében*? E kérdésre vonatkozólag abban a véleményben volt eleinte mind Luther, mind Melanchthon, hogy az emberi természet az üdvöt el nem nyerheti a maga erején s a megtérés kizárólag (absolute) az isteni kegyelem hatásának eredménye. Azonban később úgy gondolkodott Melanchthon, hogy a vallásos és erkölcsi életre nem igen hatna ébresztőleg, ha az ember betü-szerint ragaszkodva ehhez a tanhoz, tétlenül várná a bűn alól való feloldást és újjászületést, s nem igyekeznék fáradni és küzdeni értök. Hogy tehát elkerülje ezt a bajt, hittanának (Loci comm., 1535.) s az augsburgi hitvallásnak (Variata, 1540.) későbbi kiadásában oda módosította korábbi nézetét, hogy az ember az eset után nem vesztette el szabad akaratát egészen és így *közreműködik a megtérésben (synergismus)*. Később (az 1548. kiadásban) még határozottabban kifejtette, hogy az ember előkészülhet a nyújtott üdv elfogadásához (*facultas se applicandi ad gratiam*), mert a megigazulásnál három tényező működik együtt, t. i. az Isten kegyelme, az Isten igéje és az ember akarata. Ezt a tant illesztette be Melanchthon a lipcsei interimbe is, de azért az embernek semmi érdemet sem tulajdonított a megtérésnél. Az interim feltűnte után ezt a tant is botránkozás kövének tekintették s szenvedélyesen megtámadták a szigorú lutheránusok. Midőn *Pfeffinger* János, lipcsei superintendens és egyik munkatársa a gyűlölt interimnek, védelmezni kezdette egy iratában[5] a Melanchthon synergismusát,

Amsdorf (Eisenachban) cáfoló iratot[6] tett közzé ezen vádirat ellen, *Flacius*, jenai tanár pedig a Melanchthon synergismusát vette éles bírálat alá, pelagiusi őrültségnek nevezte, visszavételét követelte, s vele ellentétben a feltétlen elővégzés tana mellett foglalt állást. A Frankfurtban összegyűlt evangelikus rendek a pártok kibékítése céljából egy *részrehajlatlan nyilatkozatot* állítottak ki a Melanchthon tervezete alapján (*Frankfurti Recessus*, 1558. márc. 18.)[7], melyet azonban *János Frigyes* (a középső), szász-weimari herceg nem fogadott el, sőt megbízta hittudósait (Amsdorfot, Flaciust, Wigandot s másokat), hogy *confutatiót* készítsenek azon kor minden téves tana ellen (1559.)[8]. Ezt az iratot, mely főleg a philippista tanokat támadta meg, a helyreállított lutherismus tanszabályzójának tekintették szerzői. De bármily gondosan igyekeztek megvédeni az igazhitű lutherismust a téveseknek tartott tanok ellen, a synergismus mégis hódítást tett Jenában. *Strigel* tanár vette pártfogása alá, amely buzgalmáért fogsággal sújtotta a herceg. A herceg azonban Strigel felé hajolt később és megengedte, hogy *nyilvános vitán védelmezhesse magát Weimarban Flacius*[9] ellenében (1560.). Flaciust ezen vita alatt annyira elragadta szenvedélye, hogy azt állította, hogy az *eredendő bűn nem esetleges* járuléka az embernek (*accidentalis*), hanem állományához tartozik (*essentialis*). Ez a manichaeusi tannak bélyegezett nyilatkozat még barátait is elidegenítette Flaciustól. E közben a jenai egyetem vezetői oly sok zavart idéztek elő inquisitori nagy buzgóságukkal, hogy megsokalta a herceg is. Hogy tehát vége szakíttassék az önkényes elítélgetéseknek, egy *consistoriumot* állított fel és arra bízta a kiátkozás jogát. Ez az intézkedés egészen felingerelte a jenaiakat, jogtalanságnak nevezték s nem engedelmeskedtek a consistorium rendeleteinek. Erre a herceg szigorúan lépett fel, a makacsokat megfosztotta hivataluktól s philippistákkal töltötte be helyöket (1562.). A jenai egyetem néhány évig nem volt a lutherismus védbástyája, de ez az átalakulás nem tartott sokáig; a trón változtával újra a lutheri párt jutott uralomra (1567.). Az elűzöttek, Flaciusnak a kivételével, visszahívattak, sőt a synergismus még a szász választófejedelemségben is hanyatlásnak indult a Melanchthon halála (1560.) után.

1. Melanchthon már a *Szász egyházlátogatási könyvecskében* és a *Loci theologici* etc. című művében kimondta ezt a nézetét.

2. Lásd itt fennebb a 11. c. és 5. j.

3. *Amsdorf* 1559. egy iratot tett közzé Major ellen ezen cím alatt: Dass der Satz: gute

Werke sind zur Seligkeit schädlich, durch die Heiligen, Paulum und Lutherum gelehrt und gepredigt sei. Erre jegyezte meg *Melanchthon*: „Hogy fog bámulni az utókor, hogy lehetett oly őrült század, melyben tetszéssel találkozott ilyen képtelenség." V. ö. *Henke*: i. m. II. k. 207. l.

4. *Amsdorfnak* az iratára: Dass D. Pommer u. D. Major Aergerniss u. Verwirrung angericht (Magdeburg, 1551.) *Major* ezzel az irattal felelt: Auf des ehrenwürdigen Herrn Niclas v. Amsdorf Schrift Antwort G. Majors (Wittenberg, 1552.). A jellemzőbb tételeket közli *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 213—14 l.

5. *Pfeffinger*: Propositiones de libero arbitrio, 1555.

6. *Amsdorf*: Öffentliche Bekenntniss der reinen Lehre des Evangelii u. Confutatio der jetzigen Schwärmer (Jena, 1558.).

7. A *Recessus* ismételte a Conf. Augustana, Variata és Saxonica tanait s békítő szellemben nyilatkozott a legújabb vitás kérdésekről. Ennek főbb tételeit közli *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 225—27. l.; *Henke*: i. m. II. k. 270. l.

8. ...solida et ex verbo Dei sumpta confutatio et condemnatio praecipuarum corruptelarum, sectartim et errorum, hoc tempore — etc. (Jenae, 1559.). Ebben a Servet, Schwenkfeld, antinomisták, újrakeresztelők, zwinglianusok, synergisták, Osiander, Major s adiaphoristák tanai vannak megcáfolva és kárhoztatva. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 227-31. l.

9. *Flacius Mátyás* (*Illyricus* melléknévvel, eredeti nevén Vlacich) 1520. szül. Illyriában, Albonában; szerzetbe akart lépni, de egy szerzetes rokona lebeszélte róla, s azután theologiát tanult a bázeli, tübingai és wittenbergi egyetemen. Az utóbbi helyen 1544-től a héber nyelv tanáraként működött s élénk részt vett a hittani vitákban. A lipcsei interim megfosztotta állásától; 1549 Magdeburgba menekült; mint szigorú lutheránust, János Frigyes herceg a jenai egyetemre tanárnak hívta meg 1557.; vakbuzgósága és türelmetlensége miatt 1561. elvesztette ezt az állását. Ettől az időtől folyvást bolyongott, ideiglenesen Regensburgban, Antwerpenben, Strassburgban és M.-Frankfurtban tartózkodott, végre az utóbbi városban a kórházban halt meg 1575. — *Ritter*: Flacius Leben u. Tod (Frankfurt, 1725.); *Twesten*: Matth. Flacius Illyricus (Berlin, 1844.); *Preger*: M. Flacius Illyricus u. seine Zeit (2 köt., Erlangen, 1859-61.). Irodalmi munkásságáról alább lesz szó.

34. A kryptocalvinismus.

A kryptocalvinismus vitatárgyát főleg az *úrvacsora* tana képezte. A lutheránusoknak a Zwingli-szellemű német városokkal való egyesülését, mely a wittenbergi Concordia alapján történt, sok körülmény háborgatta; végre Luthernek a zürichiek ellen írt szenvedélyes műve (l. fennebb a 23. c. és 3. j.) teljesen befejezte a szakadást. Melanchthon azonban nem mondott le az egyesülés reményéről s azt hitte, hogy ez egész biztosan megtörténhetik a calvini úrvacsora-tan alapján. Úgy gondolkodott, hogy Calvinnak az a tana, mely szerint a hivő az úrvacsora vételekor szellemileg élvezi a Krisztus testét

és vérét (a hit útján), az úrvacsorának nem semmisíti meg egy lényeges mozzanatát sem. Különben őmaga is közeledett ehez a tanhoz, midőn azt állította, hogy Krisztus nem testileg van jelen a jelképekben, hanem az úrvacsorának törvényes kiszolgáltatása alkalmával igazán megjelen az emberben és élő hatást gyakorol reá.[1] De a szigorú lutheránusok nem nyugodtak meg ezen az új magyarázaton s hosszas szenvedélyes harcot folytattak ellene több országban (Szászországban, Pfalzban stb.), csak hogy megvédhessék Luthernek ebben a tárgyban egyszer kifejtett tanát. Ugyanis *Luther* tovább fejtve a 3. és 4. (ephesusi és chalcedoni) közzsinat alaptanait, *azt tanította*, hogy *Krisztusban a két természet egyesülésével együtt jár tulajdonságaiknak a közlése is* (communicatio idiomatum), *s így Krisztus, mint istenember, testileg is jelen van mindenütt* (ubiquitas corporis Christi), *tehát az úrvacsorában is*. Calvin és Zwingli képtelenségnek tartotta ezt az értelmezést, s *Calvin azt tanította*, hogy Krisztusnak a megdicsőült teste csak egy helyen, t. i. az égben van; ezen értelmezés alapján egész következetességgel elvetette Krisztusnak az úrvacsorában való testi jelenlétét, s csak azt állította, hogy a Krisztus megdicsőült testéből kiáramló erő közöltetik a hívőkkel. A vitát *Westphal Joakim*, *hamburgi prédikátor* kezdte meg, ki nyíltan és úgy támadta meg Calvinnak és Vermigli Martyr Péternek az úrvacsorára vonatkozó tanát, hogy szólt a lecke azoknak a lutheránus hittudósoknak is, kik titokban pártolták a calvinismust (1552—53.).[2] A schweiziak kezdetben nem elegyedtek a vitába, de mikor hírét vették, hogy az Angliából (Mária királynő alatt) menekült *Laski Jánost*, a derék lengyel reformátort és vele együtt bujdosó reformált híveit, mint valami rabló vagy méregkeverő hadat, mindenünnen elűzte a lutheránus Németország; ekkor már elfogyott a türelmök, s Calvin és Bullinger nem szorítkoztak a megtámadott tannak erélyes védelmére, hanem igen élesen nyilatkoztak a vakbuzgó lutheri türelmetlenség ellen is. Midőn kijelentette Calvin, hogy tana nem ellenkezik az augsburgi hitvallással, s Melanchthonra hivatkozott ennek igazolásául, a lutheri párt gúnyolódva bizonyítgatta, hogy Melanchthon, míg Luther élt, egy értelemben volt vele az úrvacsorára nézve. Azonban Melanchthon nem tartotta méltónak, hogy válaszoljon ezekre a kihívásokra.

Leghevesebb volt a vita *Brémában*, hol *Timann János* prédikátor az ubiquitas tana érdekében s a sacramentariusok ellen egy iratot tett közzé (1555.)[3] melyet tiszttársai a *Hardenberg* székesegyházi prédikátor (s

Melanchthon barátja) kivételével aláírtak mindnyájan. Ezzel kitört a harc a kryptocalvinistának tartott Hardenberg s az ubiquitas hívei közt, melyben részt vett majd mindenik nagyobb északi német városnak a lelkészi kara. Hasonló összetűzésre adott alkalmat *Heidelbergben Klebitz* diakónus, ki Calvin-szellemű tételekben nyilatkozott az úrvacsoráról; a vita hevében annyira elragadt némelyeket a nagy buzgóság, hogy az ubiquitast sem tartották elégnek, hanem nagyon közel jutottak a transsubstantiatio tanához. A vitának ilyen elfajulását Melanchthon sem nézhette közönyösen, s erélyesen megtámadta ezt a kiforgatását az úrvacsora tanának; azonban most sem bocsátkozott a Luther tanának határozott fejtegetésébe, mivel nem sok sikert várt a meddő vitatkozásoktól. A harc eredménye az lett mind Brémában, mind Heidelbergben, hogy a lutheri egyház újra reformáltatott a Calvin szellemében.

A Melanchthon pártja s ennek révén a calvini szellem folyvást gyarapodott a *szász vál. fejedelemségben* is, főleg azután, hogy *Peucer Gáspár*[4] orvos-tanár és udvari orvos is ezen párt érdekében kezdett működni (1559-től). Wittenbergben *Major, Eber, Crell* s mások a Melanchthon és Calvin szellemében tanítottak, az állásokat rokongondolkodásúaknak szerezték meg s rávették a flacianusok féktelenségein boszankodó fejedelmet, *Ágostont*, hogy az egész szász vál. fejedelemségben egy *Melanchthon-szellemű hitvallásgyűjteményt* (*Corpus doctrinae Philippicum* s. Misnicum, 1560.) emeljen érvényre szabályzóul. Ezen intézkedés után Ágoston, mint a szász-weimari hercegség kormányzója, a buzgó lutheránus Wigandot és Hesshusiust elűzte Jenából és számos papot fosztott meg hivatalától. Eközben Calvin-szellemű névtelen iratokkal[5] igyekeztek a kedélyeket megnyerni az új iránynak, melyek nagy izgatottságot idéztek elő az ellenpárt körében. A fejedelem vizsgálatot rendelt el, mely a nevezett iratoknak az eredetére és tartalmára terjedt ki. Az eredmény megnyugtató volt ugyan, de a lutheri párt harcba vitte ebben a végszükségben a feladások aljas fegyverét is, leveleket fogott el és juttatott a fejedelem kezéhez, melyekből meggyőződhetett, hogy eretnekségnek bélyegzett calvini eszmék fenyegetik a lutheri egyház tiszta tanának alapját. A fejedelem felesége, *Anna*, ki rossz szemmel nézte a Peucer befolyását s már rég neheztelt reá azért az állítólag tett nyilatkozatáért, hogy asszonykormány van az udvarnál, most felhasználta minden befolyását, hogy megbuktassa a Melanchthon-pártot. A fejedelem, ki azt hitte eddig, hogy teljes épségben virágzik a Luther tana, szigorúan lépett fel az újítók ellen, s ezen ügy elintézése végett *összehívta az*

ország rendeit Torgauba (1574. aug.). A philippisták (= kryptocalvinisták) száműzetésre vagy börtönre ítéltettek; az utóbbi sors érte Peucert is, kinek, mint fő bűnösnek, egyenesen a halálát kívánta a lutheri párt. Tudtára adatott az is, hogy ha nyolc nap alatt meg nem tagadja tanát, földalatti börtönnel és halállal fog lakolni, de őt nem rettentette meg a fenyegetés, készebb volt kínt, s ha kell, halált szenvedni, mint megtagadni meggyőződését.[6] Ugyanezzel az alkalommal a fejedelem *értekezletet* tartatott a hittudósokkal is, s meghagyta nekik, hogy Luther és Melanchthon, az Augsburgi hitvallás és a Corpus doctrinae tanaiból állítsák össze a tiszta tant. Ezt a *Torgaui cikkeknek* nevezett hitvallást azután alá kellett írni minden gyanús papnak, tanárnak és állami hivatalnoknak; akik vonakodtak megtenni, száműzettek. Végre az országgyűlés végzéséből *hála-istentisztelet tartatott* valamennyi szász egyházban, hogy sikerült a calvini eretnekség kiirtása és „győzedelmeskedett Krisztus az ördögön és a józan eszen," sőt nagy buzgóságában még *emlékérmeket* is veretett a fejedelem (1574).[7]

A lutherismus reactioja s ennek szülötte a *Formula Concordiae* (l. ezt a 35. c.) csak elnyomta, de nem semmisítette meg a philippistákat. A kryptocalvinismus (igazában a két egyház uniójának eszméje) az Ágoston halála (1586.) után ismét uralomra jutott fia és utóda *I. Keresztély* alatt. Ugyanis az új vál. fejedelmet a pfalzi fejedelmi ház,[8] rokonsági összeköttetés útján, egészen megnyerte ennek az egyesítő iránynak. A Keresztély kancellárja, *Crell Miklós*, ki a nemesség mellőzésével vezette a kormányt, lassanként előkészítette az utat a szász egyháznak a reformált egyházzal való egyesítésére. Ebből a célból rokongondolkodásúakkal töltötte be a papi és tanítói állomásokat, több olyan rendelet kiadására beszélte rá a fejedelmet, melyek mind az egyház újjászervezésére vonatkoztak. Így a többek közt a keresztelésnél szokásos ördögűzés a nép nagy megbotránkozására eltörültetett, a papoknak megtiltatott, hogy személyeskedő hittani vitatkozásokra használják fel a szószéket stb. Már Calvin-szellemű magyarázatok kíséretében szándékoztak kiadni a Luther bibliafordítását, midőn váratlanul meghalt az új egyházi szervezkedés védője, I. Keresztély (1591.). Az eddig mellőzött udvari párt és nemesség most megfeszítette minden erelyét, hogy megbuktassa a philippistákat. Ezeket a törekvésüket egész készséggel támogatta a kiskorú *II. Keresztély* gyámja, *Frigyes Vilmos*, szász-weimari herceg, ki maga is a szigorú lutheri párt híve volt. A szigorú lutheri tanok újra feltétlen tekintélyre

emeltettek, a philippisták csak az elűzetés vagy meggyőződésök megtagadása közt választhattak. Crell fő bűnösnek, a lutherismus elárulójának bélyegeztetett és börtönbe vettetett. A kormány a Concordia helyreállítását sem tartotta elég biztosítéknak, hanem saját igazhitű hittudósaival *új egyházlátogatási cikkeket* készíttetett, melyek a keresztségre, úrvacsorára, a Krisztus személyére s az elővégzésre vonatkozó, Calvin-szellemű tanokra igen éles kárhoztató ítéletet mondtak. Ezekre a cikkekre esküt kellett tenni minden szász egyházi és világi hivatalnoknak (1592.). Végre Crell, mint veszedelmes újító és törvényellenes kormányzó, tízévi nehéz fogság után, felségsértés címén lefejeztetett Drezdában (1601. okt 9.). Ekként a szigorú lutheri párt vakbuzgósága Peucert és Crellt, ha nem is máglyán, de feláldozta, a két protestáns egyház uniójának vértanúivá avatta fel, s ezzel a tettével még csak reményéről is lemondott az egyesülésnek.

1. Vera, viva et efficax praesentia Christi in homine in legitimo usu sacrae coenae. *Peucer*: De Melanchthoni sententia de controversiis coenae Domini, 1596. V. ö. *Henke*: i. m. II. k. 272-73. l.

2. *Westphal*: Farrago confusanearum et inter se dissidentium opinionum de coena Domini ex Sacramentariorum libris congesta (Magdeburg, 1552.); Recta fides de coena Domini ex verbis Apostoli Pauli et Evangelistarum demonstrata (Magdeburg, 1553.).

3. *Timann*: Farrago sententiarum consentientium in vera et cath. doctrina de coena Domini — contra Sacramentariorum dissidentes inter se opiniones — collecta per Joann. Timannum Amsterodamum (Francofurti, 1555.).

4. *Peucer* 1525. szül.; 1554-től mint a mathematika tanára, 1559-től mint orvos-tanár működött; Melanchthonnak meghitt barátja és veje levén, egészen elsajátította szellemét és érzületét, s mint udvari orvos nagy befolyást gyakorolt a fejedelemre is, majd elvesztve a fejedelem kegyét, börtönbe vettetett, honnan csak tizenkét év múlva, pár nappal az Ágoston halála előtt szabadult ki (1586. febr. 8.); azután Dessauban mint orvos működött s ott is halt meg (1602.).

5. Ilyen volt *Curaeus Joakim*, sziléziai orvosnak és Melanchthon nagy tisztelőjének ily című műve: *Exegesis perspicua et ferme integra controversiae de sacra coena*, melyben a szerző azt a tételt állította fel az úrvacsorára nézve, hogy Krisztus *per verbum et sacramentum in credentibus esse efficacem et ea in ipsis efficere, quae offert promissio*. V. ö. *Henke*: i. m. II. k. 293—94. l.

6. *Peuceri* Historia carcerum et liberationis divinae (Pezel kiad. Tiguri, 1605.).

7. Ezen az *éremen* egy mérték volt kivésve, melynek egyik, „*Mindenhatóság*" feliratú serpenyőjében Krisztus és Ágoston fejedelem, a másik, „*Ész*" feliratú serpenyőjében az ördög és a wittenbergi theologusok foglaltak helyet, s az előbb említett serpenyő erősen felbillentette az utóbbit. — L. az egészre: *Frimel*: Witteberga a Calvinismo divexata et divinitus liberata, d. i. Bericht wie der sacramen. Teufel in Sachsenland eingedrungen (Wittenbergae, 1646.) *Calinich*: Kampf und Untergang des Melanchtonismus in Sachsen 1570—74. (Leipzig, 1869.); *Henke*:

Caspar Peucer und Nicolaus Crell (Magdeburg, 1865.).

8. *Kázmér János* pfalzi fejedelem I. Keresztélynek egyik nőtestvérét vette nőül.

35. A Formula Concordiae.

Miután a szász hercegségekben elhallgattak vagy elhallgatni kényszerítettek a szigorú lutheri hittudósok (1573.), s a szász vál. fejedelemségben legyőzetett a kryptocalvinismus (1574.), az evang. egyházat felbomlással fenyegető tanirányok kibékítése s a felzavart egység helyreállítása még politikai szempontból is égető szükséggé vált. *Andreae Jakab*,[1] a tudományos és éles elméjű tübingai egyetemi tanár és kancellár már korábban kísérletet tett a különböző irányoknak és személyeknek közös hittani alapon való egyesítésére, de törekvése egyelőre nem talált kedvező fogadtatásra a pártok részéről. Később (1573.) *hat egyházi beszédben*[2] a népet is igyekezett felvilágosítani mind az utóbbi időben felmerült téves tanokról, mind a tiszta tanról s azt remélte, hogy ezek a fejtegetések hitvallási kapocsul szolgálhatnának azok számára, akik aláírják. Azonban ezeket a beszédeket alakjok miatt nem tartották alkalmasaknak az említett célra; Andreae tehát rövid hittételekké dolgozta át s a württembergi hittudósoktól ebben az alakban elfogadott nyilatkozatot (*Liber Tübingensis*, 1574.)[3] *Chemnitz Márton* braunschweigi superintendensnek és *Chytraeus Dávid* rostocki tanárnak[4] küldötte meg. Ezen közeledés és alkudozás következtében újból átdolgozta Chemnitz a nevezett nyilatkozatot. Így jött létre a *sváb-szász egyezmény*,[5] melyet Andreae a *maulbronni* zárdában tartott *konventen* a württembergi és badeni hittudósok elé terjesztett bírálat és véleményadás végett. A konvent ezt az új alakot nem találta kifogástalannak s *Osiander Lukácsot* és *Bidembach Boldizsárt* bízta meg egy új javaslat kidolgozásával. Ez a munkálat *Maulbronni formula*[6] nevet nyert (1576. jan.).

Az így keletkezett formulákból most már egy közös egyezményt kellett készítni, evégett Ágoston szász vál. fejedelem *Lichtenbergbe* előleges *konventre* hívta össze hittudósait[7] (1576. febr.), mely hivatalosan kimondta a Corpus doctrinae Phillippicum érvénytelenségát. Ezután a fejedelem *Torgauba* (1576. máj.) egy második *konventre* hívta meg a legkitűnőbb hittudósokat, melyen Andreaenak az elnöklete alatt, a lichtenbergi konvent tagjain kívül *Chemnitz*,

Chytraeus s az odera-frankfurti *Musculus* és *Körner* vett részt. Itt a korábbi formulákat, a beérkezett javaslatok használható részeivel újra átdolgozták a *Torgaui könyvnek* nevezett hitvallási javaslatban, s a már ismert eltérő tanokkal szemben kifejtették a tiszta tant. Ezt a könyvet azután elküldötték a németországi lutheránus egyházakhoz véleményadás vagy elfogadás végett, de az óhajtott egyezséget ez a munkálat sem hozta létre. Az új formulát a Melanchthon-szellemű egyházak igen merevnek találták s kedvezőtlenül fogadták; az ultra-lutheranusok ellenben igen simának tartották s azt kívánták, hogy világos és leplezetlen kárhoztató ítéletet kell mondani minden téves tanra és így a Melanchthonéra is. Miután a Torgaui könyvre számos eltérő javaslat küldetett az egyes országokból, Ágoston összehívott még egy *konventet*, hogy a javaslatok figyelembevételével még egyszer dolgozza át a nevezett művet. Ebből a célból előbb *Andreae*, *Chemnitz* és *Selnecker* (1577. márc. — ápr.) jött össze a *bergeni zárdában* (Magdeburg mellett) s merev lutheri szellemben és a mérsékelt javaslatoknak teljes mellőzésével dolgozták ki az új javaslatot; majd pro forma meghívatott *Chytraeus*, *Musculus* és *Körner* is (máj. 19—28.) s jelentékenyebb módosítás nélkül teljesen befejeztetett a *Concordia munkálata*.

Az új kiegyezési formulát a szerzők *két alakban*, egy terjedelmes, részletesen fejtegető (*Solida declaratio*) és egy kivonatos, kisebb (*Epitome*) alakban fogalmazták; éles elmével, sok theologiai tudományossággal és alapossággal ítélték el és utasították vissza az eretnekségeknek bélyegzett tanokat, de a tulajdonképen való célt, nevezetesen, hogy egy jó hitvallási könyvet készítsenek, nem érték el, mert oly fejtegetésekbe bocsátkoztak, melyek helyén lehetnek theologiai tanszéken, de érthetetlenek a nem theologus nép előtt.

E mű tizenkét szakaszból áll.[8] Megtudjuk belőlök, hogy a hitnek egyedüli szabályzója a *szentírás* és ezzel teljesen megegyezik a Luther tana, — hogy az egyedül üdvözítő *Evangelium* mellett azért kell a *törvényt* hirdetni, hogy megismerjék az emberek a bűnt s kerüljék azt, mint iszonyatos dolgot s hogy előmozdíttassék általa a hívők nevelése és felvilágosítása. Elismeri, hogy vannak *adiaphorák*, de kimondja, hogy ezek a körülmények nyomása alatt, főleg ha az elv megmentéséről van szó, lelkiismereti dolgokká válnak esetleg. A hit által való *megigazulást* megkülönbözteti az őt követő folytonos *megszenteléstől*. Kimondja, hogy a *jó cselekedetek* nem szükségesek az üdvre, de az igaz hit szükségképen forrása a jó cselekedeteknek. Az emberben egy szikra szellemi

erő sem maradt az eset után, ennélfogva magára hagyatva el nem nyerheti az *üdvöt*, sőt közre sem működhetik elnyerésében, de *visszautasíthatja*. Eszerint, ha áll is az, hogy Isten minden embert üdvözíteni akar s hogy az üdv egyedül a kegyelem műve, de másfelől a kárhozat saját bűnünk eredménye. Istennek az *örökvégzése* (praedestinatio) csak üdvére vonatkozik az embernek, ellenben elkárhozása az Isten *előretudásának* (praescientia) körébe tartozik. A Calvin-szellemű *úrvacsora*-tant, mint kárhozatost, hasonlóan elveti, a Luther úrvacsora-tanát pedig Krisztusnak testileg is mindenüttjelenvalóságára alapítja, mivel úgy hiszi, hogy a két természetnek a fogantatáskor történt egyesüléséből tulajdonságaiknak a kölcsönös közlése is következik. Végre azt a közzsinatot, mely végleges ítéletet mondana az új hitvallásról, mellőzendőnek ítélte, mint veszélyest.

A Concordiának egyetemes érvényre emelése nem ment oly könnyen, mint a szász kormány hitte; a birodalmi rendek közül többel hosszasan kellett alkudozni, ehez járult még ama másik nehézség is, hogy a csatlakozó rendeknek meggyűlt a bajuk papjaikkal és tanítóikkal is. Végre egy vagy más úton a birodalmi rendek közül nyolcvanhatan,[9] a tanárok, papok és tanítók közül, önként vagy kényszerítve nyolcezeren írták alá a Concordiát. Ezzel szemben több ország és város[10] megtagadta az aláírást, mert nagyon szűk és szigorúan zárt határok közé szorította a lelkiismereti szabadságot s míg a reformáció egyik hősét (Luthert) majdnem a szentek közé emelte, addig a másik (Melanchthon) iránt méltánytalanságot, sőt kíméletlenséget tanúsított. Így a Concordia a tervezett egység megvalósítása helyett az egyenetlenség magvait hintette szét s csakugyan gúny tárgyává tették philippisták, calvinisták és katholikusok. Ez a körülmény azonban nem zavarta meg Ágoston vál. fejedelmet s a csatlakozott birodalmi rendek beleegyezésével egy *teljes gyűjteménybe (Concordia-könyv)*[11] állíttatta össze a Concordiával együtt az összes Luther-szellemű hitvallásokat, kiadta német nyelven és ünnepélyesen kihirdette az Augsburgi Hitvallás felolvasásának ötvenéves napján (1580. jún. 25.). E gyűjtemény a németországi orthodox lutheranus egyház közös hitvallás-gyűjteményévé vált és magna chartájának tekintetett.[12]

1. *Andreae* (Schmidtlein) *Jakab* 1528. szül. Württembergben, Weiblingenben. Stuttgartban és Tübingában fejezte be tanulmányait. 1546. kezdte meg papi pályáját, 1549. diakónussá, majd göppingeni superintendenssé, 1557. a Kristóf herceg udvari papjává lett; 1562-től a tübingai egyetemen mint theologiai tanár és kancellár működött s minden fontosabb vitában és

értekezleten részt vett; megh. 1590. jun. 7. Számos *műve* többnyire vitairat s mint ilyenek, fontos adalékul szolgálnak kora hitvitáihoz.

2. *Sechs christliche Predigten* von den Spaltungen, so sich zwischen den Theologen Augsb. Confession von Anno 1548 bis auf das J. 1573 nach und nach erhaben (Tübingen, 1573.).

3. Ez a tervezet nem jelent meg nyomtatásban.

4. *Chemnitz* és *Chyiraeus* a Melanchthon tanítványa volt, de mestere nézeteit egyik sem fogadta el feltétlenül.

5. *Schwäbische Concordia*.

6. Ennek sem nyomatott ki a szövege; eddig még nem akadtak nvomára.

7. *Selnecker, Härder* (Lipcséből), *Crellius* (Wittenbergből) és még nyolc más hittudós hívatott meg.

8. A *Formula Concordiae szakaszai* következők: I. De peccato originis (mely elveti Flaciusnak azt a téves tanát, hogy az eredendő bűn substantialis). II. De libero arbitrio (a s*ynergismus* ellen). III. De justitia fidei coram Deo (*Osiander* ellen). IV. De bonis operibus (bona opera sunt necessaria ad salutem, de nem a Major nézete szerint; elveti *Amsdorfnak* azt a formuláját is, hogy bona opera noxia sunt ad salutem). V. De lege et evangelio (*Melanchthon* ellen, Evangelium esse concionem poenitentiae). VI. De tertio usu legis (az *antinomismus* ellen). VII. De coena Domini (*Calvin* ellen). VIII. De persona Christi. IX. De descensu Christi ad inferos. X. De ceremoniis ecclesiasticis, que vulgo adiaphora vocantur (az *adiaphorismus* ellen). XI. De aeterna praedestinatione et electione Dei. XII. De aliis haeresibus et sectis, quae nunquam Augustanae Confessioni sunt amplexae. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 299. l.

9. A concordiát 3 vál. fejedelem, 20 herceg és fejedelem, 28 gróf és báró s 35 birodalmi város írta alá.

10. Dánia, Holstein, Hessen, Anhalt, Pommerania, Nürnberg, Strassburg, Majna-Frankfurt, Speier, Worms, Magdeburg, Nordhausen s mások.

11. A *Concordia-könyv tartalma*: a három ős-keresztyén hitvallás; az Augsburgi hitvallásnak változatlan alakja (Invariata); ennek Apológiája; a Schmalkalden cikkek; a Melanchthon értekezése: De potestate et primatu papae; a Luther két kátéja és a Concordia két része, az Epitome és Solida declaratio.

12. Az egész cikkre vonatkozó fontosabb művek: *Rud. Hospiniani* concordia discors, de origine et progressu formulae Concordiae Bergensis (Tiguri, 1607.); *Leonh. Hutteri* concordia concors, de origine et progressu formulae concordiae Ecclesiarum confessionis Augustanae (Wittenberg, 1614.) *Johannsen*: J. Andreae's concordistische Thätigkeit (Zeitsch. für hist. Theol. 1853.); *Goschel*: Die Concor. Form nach ihrer Gesch., Lehre u. Bedeutung (Leipzig, 1858.); *Frank*: Die Theologie der Concord. Form (4 k. Erlangen, 1858. s köv.).

HATODIK SZAKASZ.

A CALVINISMUS KIFEJLÉSE.

36. A calvinismus diadala némely németországi lutheránus egyházban.

Az ultra-lutheránusok nagy buzgósága és türelmetlensége sok helyen felzavarta az egyház békéjét s ahol a philippisták voltak többségben, az lett a harc eredménye, hogy a lutheránus egyház, ha nem is teljesen, a Calvin szellemében alakíttatott át mind hitvallás, mind egyházalkotmány tekintetében.

Ilyen átalakuláson ment át az egyház a *Pfalzi vál. fejedelemségben*, hol a *Hesshusius Tilemann* türelmetlensége támasztotta fel a lutheranismust elseprő zivatart. Hesshusius, Melanchthonnak a tanítványa és nagy tisztelője, az egyházi fegyelemnek nagyon szigorú alkalmazása miatt, mint csendháborító, több helyről elűzetvén, a Melanchthon ajánlatára *Otto Henrik* vál. fejedelem által Heidelbergbe hívatott és ott tanárrá és fősuperintendenssé neveztetett ki. Ebben az új állásában azonban az úrvacsora tanára nézve ellenzéki állást foglalt el az ország papságának többségével szemben, szenvedélyes védőjévé lett a Luther tanának, és hevesen megtámadta diakónusát, *Klebitz Vilmost*, kit kryptocalvinistának tartott. Az összeütközésre az szolgáltatott alkalmat, hogy Klebitz felhasználva a fősuperintendens távollétét, a baccalaureatus elnyerése végett a Calvin szellemében védelmezte az úrvacsora tételeit. Midőn visszatért Hesshusius, felfüggesztette Klebitzet hivatalától; ez azonban nem engedelmeskedett. Erre az ellentétes tant követő két férfi közt a leghevesebb vita tört ki. *III. Frigyes*, az új vál. fejedelem, hiába igyekezett kibékítni őket, tovább folytatták a vitát és még az egyházi szószéket sem kímélték meg szenvedélyeskedéseiktől. Frigyes, hogy helyreállítsa a felzavart békét, száműzte mindkét vitázót (1559.), azután tanácsot kérve Melanchthontól, az egyház újabb reformálásához fogott (1560.). Ezt megelőzőleg, a heidelbergi és szász hercegségi hittudósokkal nyilvános vitát tartott az úrvacsoráról (1560. aug.), azután azokat a papokat, kik nem akarták elfogadni Melanchthonnak az úrvacsorára vonatkozó tanát, letette hivatalukból s Melanchthon- és Calvin-szellemű hittudósokkal töltötte be a heidelbergi tanszékeket. Továbbá, hogy

annál sikeresebb legyen az átalakulás munkája, egy káté szerkesztésével bízta meg *Ursinus Zakariás* és *Olevianus Gáspár* heidelbergi tanárokat (1562.). Így készült el az úgynevezett *Heidelbergi káté* az iskolák használatára. Ez a népszerű, világos, a keresztyénség melegétől áthatott, szilárd hittel, de szelíd hangon írt, közvetítő mű[1] némely tant eltérőleg ad elő a Calvin eredeti nézetétől; nevezetesen az Isten örökvégzésében a bizonyos megváltás vigasztaló gondolatát, az úrvacsorában a Krisztussal való igazi közösséget emeli ki, a kath. misét pedig kárhozatos bálványozásnak nevezi. A fejedelem *új egyházi rendtartást* is dolgoztatott ki s oly változtatásokat tétetett a cultusban, melyek csak a Calvin egyházában találhatók fel. A képeket eltávolíttatta a templomokból, úrasztalát tétetett az oltárok helyére, úrvacsora alkalmával megtöretett a kenyér, az orgona hangja elnémult stb.[2] *VI. Lajos* (1576—83.), ki nagy barátja volt a Concordiának, a lutherismus helyreállítására törekedett, de halála után *Kázmér János* pfalzi gróf, a kiskorú IV. Frigyes gyámja, újból érvényre emelte a calvinismust s ebben a hitvallásban neveltette gyámfiát is.

Hasonló átalakuláson ment át az egyház *Brémában*, hol *Hardenberg Rizaeus Albert*, székesegyházi prédikátor (l. 34. c.), nyíltan megtámadta Luthernek az úrvacsorát tárgyaló tanát (Ubiquitas corporis Christi) s emiatt heves vitába elegyedett tiszttársával, *Timann Jánossal* (l. 34. c. és 2. j.). A prédikátorok mind Timann mellett nyilatkoztak, de Hardenberget *Büren Dániel* polgármester vette pártfogásába és békés kiegyezést ajánlott Melanchthon is (1557.). A zavar azonban nem szűnt meg, sőt még fokozódott, midőn Hardenberg vonakodott aláírni a tanácstól törvényesített úrvacsora-tannak és midőn a meghalt Timann helyét (1561.) a Heidelbergből elűzött *Hesshusius* foglalta el. A makacs Hardenberg bevádoltatott az alsó szász városi szövetség előtt s a Braunschweigban tartott kerületi gyűlésen, mint zwinglianus, sacramentarius, calvinista, az Augsburgi hitvallást becsmérlő és békezavaró, letétetett hivatalából (1561.).[3] Nem sokkal ezután Hesshusius is búcsút vett Brémától,[4] de pártja új vezért kapott a Jenából elűzött *Musaeus Simonban*, ki épen oly szenvedélyesen üldözött minden Calvin-szellemű törekvést, miként elődjei. Már épen azt tervezte, hogy száműzessék Hardenbergnek minden híve s az ultra-lutheránus városi hatóság hajlandó volt megvalósítani ezt a tervet, midőn a calvinismust pártoló Bürennek kormányzó polgármesterré történt megválasztatása (1562.) szárnyát szegte a lutheránus reactionak. Musaeus elűzetett tizenkét más rokongondolkodású pappal együtt, sőt a szigorú

lutheránus tanácsurak is kénytelenek voltak a várost elhagyni. A menekültek mindent elkövettek, hogy a „szentségkáromló" városban pártot szerezzenek magoknak, de sikertelenül, mert a nép hű maradt azokhoz az alapelvekhez, melyek visszaadták a város nyugalmát. Néhány év múlva egyességre lépett a két párt (1568.), melynek értelmében visszatérhettek ugyan az előzöttek, de nem tarthattak igényt korábbi hivatalukhoz. A pártharc sokáig elhúzódott még azután is, de miután tekintélyes számmal voltak a lutheránusok is, végre birtokukba bocsáttatott a székesegyház, a többi templomok pedig mind a reformáltak kezén maradtak.[5]

Anhalt megtagadta volt a Concordia aláírását s hű maradt a Melanchton irányához. Azután *János György* fejedelem (1587—1603.) munkába vette az egyház átalakítását is, midőn erre első lépésül elrendelte, hogy a keresztelésnél mellőztessék az exorcismus (1589.). Midőn a fejedelem nőül vette a Kázmér János pfalzi gróf leányát, a régi lutheri egyházi rendtartás helyébe a pfalzi reformált egyházi rendtartás vétetett be (1596.), később a Luther kátéja felcseréltetett egy *rendszabállyal*, mely *huszonnyolc* Calvin-szellemű, de az örökvégzés dogmáját szelídítő cikkből állott s amelyet alá kellett írni minden prédikátornak vagy el kellett hagynia az országot.

Nassau a Concordiába felvett ubiquitas tana miatt csatlakozott a Heidelbergi káté hitnézeteihez (1582.) és az Oraniai házhoz való viszonya következtében léptette életbe a németalföldi egyházi rendtartást (1586.).

Filep hesseni tartománygróf a lutheránus és reformált egyház hitcikkei közt nem talált lényeges különbséget s fiaival együtt híve maradt a reformáltakkal kötött uniónak (a Wittenbergi concordia alapján). *IV. Vilmos* (1567—92., Hessen-Casselt örökölte), atyjának, Filepnek a nyomdokait követte; midőn az egyházi hatóságok megbízattak hitvallás szerkesztésével, a Luther kátéját, különösen a szentségekre és az úrvacsorára vonatkozó tanokat, csak a Wittenbergi concordia és Variata szerint módosítva engedte felvétetni belé (1573.). Emellett a Corpus Philippicum is nagy tekintélyben részesült. Ekként Vilmos az unió alapján maradva, a Concordiát sem fogadta el, hanem *négy zsinaton* előkészítette az országnak a reformált egyházba való áttérését s fia, *Móric* (1592—1627.), a theologiai tudományokban is képzett hessen-casseli tartománygróf be is fejezte azt. Móric előbb kísérletet tett a két egyház egyesítésére, de midőn meghiusult ez a terve (1604.), *három javítópontnak* a közzétételével megkezdte az egyháznak újra reformálását (1605.).[6] Ezekben a

pontokban eltiltotta a Krisztus személyét tárgyaló, veszélyes vitákat, elrendelte a tízparancs tanítását s az úrvacsorának szereztetés szerinti kiosztását és a pápaság maradványainak (képek stb.) eltávolítását; szóval a Calvin és Melanchthon szellemében alakította át a cultust és egyházi rendtartást s elűzte a rendeleteinek ellenszegülő papokat. Midőn *Hessen-Marburg* is Móricra szállott (1604.), adott szava ellenére (mert megígérte volt, hogy semmi változtatást sem tesz vallás dolgában), a Calvin szellemében reformálta az ottani egyházat is. Az új rendhez alkalmazkodni nem akaró lutheránus tanárok *Giessenbe* menekültek, hol *egyetemet alapított* Hessen-Darmstadt ura, a buzgó lutheránus *V. Lajos* (1607.). Móricnak az intézkedései ellen felzendült a marburgi nép is, de a zendülés erővel elnyomatott s a lutherismus megsemmisíttetett. Egyedül *Felső-Hessenben* maradt meg a lutheránus egyház a reformált mellett.[7]

Sokkal fontosabb volt a módosított calvinismus diadala a *brandenburgi vál. fejedelemségben. Joakim Frigyes* előre esküvel kötelezte le fiát, *János Zsigmondot*, a fejedelemségben örökösét, hogy megmarad a lutheri egyházban, ám egyéni vonzalma, a pfalzi udvarral való összeköttetése és politikai érdeke[8] egyaránt követelte, hogy a reformált egyházhoz csatlakozzék, de nagy része volt ebben az áttérésben a fejedelem udvari papjának, a Calvin-szellemű *Fink Salamonnak* is. Így történt, hogy 1613. karácson napján a fejedelem a Calvin értelme szerint vette fel az úrvacsorát s áttérése miatt azzal nyugtatta meg lelkiismeretét, hogy vallás dolgában nincsen helye lekötelezésnek. Azonban megtartotta az Augsburgi hitvallás módosított kiadását (Variata) s ennek az Apologiáját,[9] megtiltotta más egyházaknak a szószékről való megtámadását s végre biztos szabályzóul új hitvallásról is gondoskodott az uralkodó egyház számára. Ez a hitvallás az úgynevezett *Confessio Sigismundi seu Marchica* szelidítve adja elő a Calvin tanait s az egyetemes kegyelmet összhangzásba törekszik hozni a részleges elválasztással.[10]

Azonban az ország áttérítése nem ment oly könnyen; az ellenpárti prédikátorok (Gerike Ján. udvari pap, Willich Márton s mások) kénytelenek voltak Berlint elhagyni; midőn pedig a képeknek, oltároknak stb. a templomokból eltávolítására került a sor, erős népfelkelésben tört ki az újítás iránti ellenszenv, melyet csak fegyverrel sikerült elnyomni (1615.). A fejedelem az ország reformálása végett segítségül vette az egyetem működését is, nevezetesen megtiltotta az odera-frankfurti egyetemen a „communicatio

idiomatum", „ubiquitas corporis" és „oralis manducatio carnis Christi" tanítását. Midőn emiatt a wittenbergiek egy szenvedélyes hangú iratot[11] adtak ki ellene, megtiltotta alattvalóinak a wittenbergi egyetem látogatását s a Concordiát, melyet előbb az országgal együtt elfogadott volt, kitörülte az ország lutheránus hitvallás-gyűjteményéből. Ha nem is sikerült a fejedelemnek elnyomni a lutheránus egyházat, de a fejedelmi ház mindig hivatásának tekintette előmozdítani a két prot. egyház unioját.

A fejedelmek mint kétségbevonhatatlan fejedelmi jogot gyakorolták a *reformáció jogát* (jus reformandi) s ha cseréltek hitvallást, a legtöbb esetben, ha önként nem akart, erővel is kényszerítették a népet az áttérésre. A papságnak ilyen esetben nem maradt más választása, mint vagy hirdetni az uralkodó vallását vagy elhagyni az országot. Az ekként újra reformált német egyházak megtartották az Augsburgi hitvallás módosított kiadását (Variata) s igénybe vették a nevezett hitvalláshoz kötött jogokat. A lutheránusok nem is akadékoskodtak emiatt, mert a birodalom katholikus felével szemben nem nélkülözhették szövetségöket.

1. A *Heidelbergi káté három fő részből áll*: I. az ember nyomoráról; II. az ember megváltásáról (a hit tárgyai és a szentségek); III. az ember háládatosságáról (tízparancs és úri ima). Később a vasárnapok szerint 52 szakaszra és 129 kérdésre osztatott. Jelenleg le van fordítva majd minden ismert nyelvre. Kolozsvárra a megjelenése utáni évben 1564. küldötték el a heidelbergi hittudósok. L. az 1786. évi debreceni kiadás régi előljáró beszédét.

2. *Kluckhohn*: Wie ist Friedrich III. Calvinist geworden (Münchener historisch. Jahrbücher 1866.); *Kluckhohn*: Friedrich der Fromme, Kurfürst von d. Pfalz, der Schützer der ref. Kirche (Nördlingen, 1879.)

3. *Hardenberg* ezután Oldenburgba vonult s mint emdeni prédikátor halt meg 1574,

4. Hesshusius Bremából Magdeburgba ment, honnan azonban, mint rendzavaró távozni kényszeríttetett (1562. okt), s végre mint helmstedti tanár halt meg (1588.). *Helmholt*: Tilemann Hesshusius und seine 7 Exilia (Leipzig, 1859.)

5. *Spiegel*: Dr. A. R. Hardenberd (Bremen, 1869.); *Walte*: Der allmählige Uebergang Bremens von luth. z. reform. Bekenntniss (Zeitschrift für hist. Theol. 1864. I.).

6. *Heppe*: Die Einführung der Verbesserungspuncte in Hessen von 1604-1610. (Kassel, 1849.). V. ö. Gieseler: i. m. III. k. 2. r. 316—17. l.

7. *Heppe*: Kirchengeschichte beider Hessen (2 k. Marburg, 1876.).

8. A jülich-clevei örökösödési perben előnyös szövetséget ígért Németalföld.

9. A fejedelem 1614. február 24. adta ki az erre vonatkozó rendeletet. V. ö. *Gieseler*: i. m.

III. k. 2. r. 318. l.

10. *Hering*: Historische Nachricht von d. ersten Anfang der evang. ref. Kirche in Brandenburg unter Joh. Sigismund (Halle, 1778.). *Krenkel*: Wie wurden Preussens Fürsten reformirt? (Leipzig, 1873.).

11. *Calvinista aulico-politicus* alter, d. i. Christlicher u. nothwendiger Bericht von den fürnehmsten polit. Hauptgründen, durch welche man die verdammte Calvinisterei in die hochlöbliche Kur-u. Mark Brandenburg einzuführen sich eben stark bemühet (1614.). Ezt némelyek szerint *Hutter* Lénárt, mások szerint Hoë vagy Hoënegg írta.

37. Németalföldnek nagy részét meghódítja a calvinismus, s a calvinistává lett nemzet a spanyol absolut uralommal szemben kivívja függetlenségét.

Németalföldön a kedvezőtlen talajviszonyok, a tengerrel folytatott örökös küzdelem, már korán kifejlesztették az ipart, s létrehozták az ipar tűzhelyeit, a nagy városokat. A kereskedelem és ipar folytán felvirágzott nagy városokban aztán biztos otthonra lelt a művészet és tudomány is, s a szabad-városi intézmények a függetlenség szeretetét oltották be a vagyonos és művelt polgárság kebelébe. A kath. papság a független polgársággal szemben nem érvényesíthette hatalmát és tekintélyét úgy mint más országokban.

Ilyen állapotban jutott Németalföld, mint nagyanyai örökség,[1] az *V. Károly* császár birtokába. Károly talán szülőföldje iránti szeretetből is (mert Gentben szül. 1500.), de főleg abból a célból, hogy örökös tartományává tegye Németalföldet s kiszakítsa a német birodalom kapcsából, sokat tett ezen ország felvirágzására. A szorgalmas, szabadelvű nép már korán el volt készítve a reformáció elfogadására[2] s most annál inkább lelkesült a reformációval hirdetett szabadságért, mivel az absolut spanyol uralom s elválhatatlan társa, az inquisitio, veszéllyel fenyegette a nép szabad intézményeit. A Luther iratai[3] szorgalmas olvasókra, üldözött hívei tárt karokra találtak, s a tiszta evangélium első vértanúi itt léptek máglyára.[4] Később a Franciaországgal és Schweizcal való összeköttetés folytán s a schweizi és németalföldi nép jellemének és intézményeinek rokonsága miatt, a calvinismus jutott diadalra. A császár itt sokkal szigorúbban léphetett fel, mint Németországon; a vallásújítók ellen a wormsihoz hasonló szigorú *rendeletet* adott ki (1521.), s *két inquisitort* bízott meg a rendelet végrehajtásával. Midőn az *anabaptismus* itt is megkezdette garázdálkodásait,[5] a legkeményebb büntetéseket kezdték alkalmazni a

zavargók ellen. Az új tan hívei és a rajongó zavargók közt nem tettek különbséget; ezereket hurcoltak börtönbe vagy végeztek ki vérpadon és mágyán evangeliumi hitökért.[6] De ez még csak kezdete volt a vérengzésnek; midőn az országot (1555.) a Károly fia és utóda, a korlátolt eszű, vakbuzgó *II. Filep* vette át, a legkegyetlenebb eszközöket hozta mozgásba a vallásos és politikai szabadság elnyomására. Filep egy ideig Németalföldön maga vezette a kormányt, eltávoztával *Parmai Margitra* (mostoha testvérére) bízta a főhelytartóságot, ki mellé egy *titkos államtanácsot* rendelt, melynek lelke *Granvella* Antal,[7] annak a kornak egyik legügyesebb diplomatája volt; végre intézkedéseinek biztosítására, korábban tett ígérete ellenére, *spanyol őrséget* (3000 főt) hagyott az országban. Az idegen kormány s a nemzet ellen tanúsított bizalmatlanság már magában is elég ok volt az elégedetlenségre, de még nevelte annak a *tizenhárom új püspökségnek*[8] felállítása, melyeket nem ok nélkül tekintettek az inquisitio tűzhelyeinek s a vallás és politikai szabadság ellen emelt erődöknek.

Eközben a zsarnokságnak minden kigondolt eszköze sem volt képes feltartóztatni a reformáció mozgalmát; a *községek* egymásután gyorsan szervezkedtek, *consistoriumok* és *zsinatok* alakultak, s az új ref. egyház a *Belga hitvallásban (Confessio Belgica, 1562.)* a Calvin-szellemű hitrendszert ismerte el szabályozónak.

A közvélemény abban a hitben volt, hogy a törvényellenes kormányzás s a szigorú üldözés kiválólag a Granvella politikájának gyümölcse. A nemesség a gyűlölt férfi megbuktatásán munkált első sorban; ez sikerült is, Granvella visszahívatott (1564.), de ez a tény nem sokat változtatott a dolgon, a kormányban megmaradt a régi szellem, az eretnekek ellen kiadott rendeletek és törvényszegés napirenden voltak. Margit ingadozott a pártok közt, nem volt elég bátorsága engedelmeskedni a királynak és még kevesebb nem engedelmeskedni neki. Végre, midőn a lelkiismereti szabadság érdekében elküldött folyamodványra azzal felelt a király, hogy követelte a tridenti zsinat végzéseinek életbeléptetését, fogyni kezdett a nemesség türelme, s a bátrabbak *titkos szövetségbe léptek* (*Compromissum*, 1566.) jogaik védelmére s a törvénytelen inquisitio és előmozdítói ellen.[9] A szövetség megbízásából egy *óriási küldöttség* (500 tagból) vitte el Margithoz azt a kérelmet, melyben a sérelmek megszüntetését sürgették. A kérelem merényletnek bélyegeztetett és nem vétetett figyelembe, de midőn a szónoklatokkal felizgatott nép megrohanta a

zárdákat és templomokat, szétrombolta az oltárokat és képeket: megijedt Margit s meghatalmazva a királytól, *alkudozni kezdett a szövetséggel* s több engedményt tett; nevezetesen megszüntette az inquisitio működését, általános megkegyelmezést ígért s megengedte az evangelium szabad hirdetését (1566. aug. 23.).[10] Ezek az engedmények s a királynak megígért látogatása rövid időre megszüntették az izgatottságot, de midőn hírét vette a nép, hogy a királyt megelőzve, *Alba herceg* (szül. 1508., megh. 1582.), a vakbuzgó és kíméletet nem ismerő durva katona, egy tekintélyes hadsereg élén (10,000 fő) úton van Németalföld felé, oly rémület fogta el az új egyház híveit, hogy mintegy 100,000-en hagyták oda tűzhelyeiket, hogy bújdosásban keressenek menedéket. Az általános rémület nem is volt alaptalan; amint megérkezett Alba (1567. aug. 28.), azonnal megalakult a *zavargások tanácsa* (a nép *vértanácsnak* nevezte), mely egyenlő kegyetlenséggel dühöngött a katholikusok mint lázadók, a reformáltak mint eretnekek ellen, s nemcsak életöktől, hanem vagyonuktól is megfosztotta a vádlottakat.[11] Elég volt a puszta gyanú, hogy vérpadra jussanak a legtekintélyesebb férfiak, mint a derék *Egmont* és *Hoorn* grófok is (1568.); hiszen a királynak egy *rendelete* (1568. febr. 16.) felségsértőnek nyilvánította az egész nemzetet, mivel nem tudta útját állani az eretnekségnek és zavargásnak. Az Alba kegyetlensége és önkénye még Margitot is annyira fellázasztotta, hogy lemondott a helytartóságról. Helyét Alba foglalta el, s most már minden tartózkodást félretéve, folytatta a vérengzés munkáját. Az országutak megkínzott s azután felakasztott vértanukkal voltak borítva. De épen ez a határt nem ismerő kegyetlenség űzte az egész Németalföldet a kétségbeesés útjára, a forradalomba, s kényszerítette rá, hogy a *genti szerződésben* (1576.) kath. és prot. államok szövetkezzenek a spanyolok elűzésére és függetlenségök kivívására. Azonban sokkal fontosabb következménye volt ennél az *utrechti unionak* (1579.), mely az Oraniai Vilmos[12] bölcs politikájának és fáradhatatlanságának eredményeként, örök időre és a végett köttetett a hét északi tartomány közt, hogy minden támadás ellen közös erővel védelmezzék lelkiismereti szabadságukat. A szövetség az egyes tartományokra bízta a vallásügy elintézését, s midőn tisztában volt megszilárdult erejével, nyíltan kijelentette, hogy a spanyol uralomtól függetlenül kíván élni (1581.). A szabadságharc mellett kitört a hitvallásharc is, s a ref. vallás nem minden erőszakoskodás nélkül, egészen elnyomta a katholicismust. Ennek a belső harcnak lett áldozata, a szabadság hős vezére, Vilmos is, kit egy vakbuzgó

orgyilkos golyója ejtett el (1584.). A szövetséges államok Vilmosnak az utódjául fiát *Móricot* választották meg, ki oly sikerrel folytatta a szabadságharcot, hogy legalább elvileg, még a spanyol kormány is elismerte az *egyesült németalföldi szabad államot*, midőn tizenkétévi fegyverszünetet kötött vele (1609.). Ezzel szemben a *Parmai Sándor* helytartó buzgóságának sikerült kivinni, hogy a *déli, belga tartományok*, régi kiváltságaik biztosítása mellett (az arras-i szerződésben, 1579.) megmaradjanak a spanyol uralom alatt és a kath. egyházban. Ezután a jezsuiták oly alaposan átdolgozták a kezeikbe került déli tartományokat, hogy a kath. belgákat sohasem sikerült többé állandóan egyesíteni a prot. hollandokkal (ennél a ténynél különben azt a körülményt is számba kell venni, hogy a déli tartományok lakói részben a román, az északiak ellenben a germán fajhoz tartoznak).[13]

1. Midőn *I. Miksa* császár *Burgundiai Máriát*, a Merész Károly örökösét nőül vette (1478.), a Habsburgház birtokába ment át Németalföld.

2. L. a beghardokat és a közös élet testvéreit I. k. 476—8. l.; *Goch Jánost* és *Wessel Jánost* I. k. 543- 5. l.

3. A Luther *újtestamentum*-fordítása már 1523. lefordíttatott holland nyelvre és kinyomatott Amsterdamban. Később *Liesfeld Jakab* fordította le az egész sz. írást (1542. fejezte be), amiért lefejeztetett 1545.

4. Brüsselben *Voes Henrik* és *Esch János* augustinus szerzetesek 1523. Ezeknek a halálát énekelte meg Luther. *Luth. Werke* (Walch kiad.), XXI. k. 45.; *Luth Briefe* (de Wette), II. k. 362. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 554-55. l.

5. Emdenben *Hofmann* Menyhért, Amsterdamban Trypmaker, Frieslandban *Matthysen* János állott a zavargók élén, kik megkezdették volt a gyujtogatást és rablást is.

6. V. Károlynak a kormánya alatt 50,000-re teszik a kivégzettek számát.

7. *Granvella Perrenot Antal* Burgundiában, Arnansban szül. 1517.; jogi és theologiai kiképeztetést nyert, hét nyelven beszélt; 23 éves korában már arras-i püspök volt, majd mechelni érsekké neveztetett ki, végre az egyház körül tett szolgálataiért elnyerte a bíbornok-kalapot is. *Gerlache*: Philip II. et Granvella (Brüssel, 1842.).

8. Németalföldön azelőtt *4 püspökség* volt, a cambray-i, arras-i és torunay-i a rheimsi érsekséghez, az utrechti a kölni érsekséghez tartozott. Az új szervezés szerint a *mechelni érsekséghez* tartozott az antwerpeni, genti, brüggei, yperni, hertogenbuschi és roremonde-i püspökség; a *cambray-i érsekséghez* ar arras-i, tournay-i, s.-omeri és namuri püspökség; az *utrechti érsekséghez* a harlemi, deventeri, leeuwardeni és middelburgi püspökség.

9. Ez a szövetség a *Nassaui L*ajos és *Brederode Henrik* grófok kezdeményezésére jött létre, elöbb csak 300 tagból állott, de számuk csakhamar 2000-re emelkedett. A spanyol udvar *koldusoknak (geus-ök)* gúnyolta a szövetségeseket, s ők fel is vették e nevet. Ennek jelképéül egy *emlékérmet* viseltek, melynek egyik oldalán a király arcképe, a másikon egy koldustarisznya volt, melyet két összefogott kéz tartott. *Felirata* következő volt: „Fideles au Roy jusques à la

besace." A szövetség esküje *compromissumnak* neveztetett.

10. Míg Margit Németalföldön kegyelmet ígért: addig Filep azt izente V. Pius pápának, hogy „ő nem magáért, hanem Istenért s az egyházért harcol, de mint keresztyén fejedelem, kész értök romba dönteni az egész országot" (Filep is azon vakbuzgó őrültek közé tartozott, kik azt hitték, hogy vérpaddal és máglyával lehet szolgálni az Isten ügyét; Filepnek mentségére lehet, hogy ő legalább komolyan hitte ezt, míg mások igen sokan csak képmutatók voltak).

11. Maga Alba bevallotta, midőn eltávozott Németalföldről (1573.), hogy hat év alatt 18,600 emberen hajttatta végre a *halálos ítéletet, a vagyonelkobzás* pedig *20 millió tallérnál többet* jövedelmezett a királyi kincstárnak. S mindez ... az Isten dicsőségére!

12. *Vilmos, oraniai herceg*, id. Vilmos nassaui gróf fia, Nassauban, Dillenburg kastélyban, szül. 1533.; hamar jutott az V. Károly császár udvarába, hol mint apród kath. vallásban neveltetett. Már 22 éves korában Hollandia főparancsnoka, Holland, Zeeland és Utrecht tartományok helytartója volt. Előrelátó, éleseszű, rendíthetetlen jellemű, hallgatni jól tudó államférfivá képezték ki a körülmények. Kiváló jelét adta előrelátásának, midőn korán elmenekült az Alba hercegtől vezetett vérfürdő elől (1568.), azután nyíltan a ref. valláshoz csatlakozott s élére állott a felkelésnek (1572.). Róla mondta Granvella, midőn ügyesen kimenekült a spanyol kelepcéből: „Ha a szótalan (t. i. Vilmos) nincs kezetek közt, semmit sem végeztetek." II. Filep száműzöttnek nyilvánította 1580. márc. 15. s 25,000 aranyat tűzött ki fejére. Öt ízben hiúsult meg ellene az orgyilkossági kísérlet, végre a delfti kastélyban megtalálta a Gerard Boldizsár golyója 1584. jul. 10. *Juste*: Guillaume le Taciturne d'après sa correspondance et les papiers d'état (Bruxelles, 1875).

13. Az egészhez fontosabb újabb művek: *Juste*: Histoire de la revolution des Pays-bas sous Philippe II. (4 k. Bruxelles, 1848—61.); *Klose*: Wilhelm I. von Oranien, der Begründer der niederländischen Freiheit (Leipzig, 1864.); *M. Philippson*: König Philipp II. von Spanien (Gottschall, Der Neue Plutarch, III. k., Leipzig, 1876.); *Wenzelburger*: Gesch. der Niederlande (4 k., Gotha, 1878.).

38. Az arminianismus és a dortrechti zsinat (1618—19.).

A *németalföldi reformált egyház* (mint említve volt az előbbi c.) a Calvin tanához csatlakozott a *Confessio Belgicában*, s ennek vezető szelleme minden irányban élénk fejlődésnek indította az egyházi életet. A vallásos és erkölcsi élet komolysága és igaz volta mellett eléggé tanúskodtak azok a számos jótékony intézetek (kórházak, aggházak stb.), melyek példányszerűleg voltak berendezve a nagyobb városokban; a közműveltség iránti érdeklődésre

vallottak az egymás után gyorsan alapított *egyetemek*,[1] melyek (főleg Leidenben = Lugdunum Batavorum) virágzó tudományos és irodalmi életet teremtettek. Az ott működő theologiai tanárok természetesen nem maradtak mindnyájan a Confessio Belgica határai közt, s eltérő hittani nézeteket hirdettek aszerint, amint Erasmust, a szász vagy a schweizi reformátorokat követték. A városok nagy része erősen ragaszkodott a Calvin tanaihoz, s így az eltérő irányok hívei közt kikerülhetetlen volt az összeütközés.

A Calvin rendszerében különösen a *praedestinatio* volt az a pont, melyet több oldalról megtámadhattak s meg is támadtak. Ha Isten mindenható és absolut lény — mondták a Calvin hívei — akkor tudnia kellett, hogy mi végre teremtett mindent, tehát az embert is; ennélfogva az ember sorsa nem a maga, hanem az Isten kezébe van letéve; még Ádámnak a bűnbe esése is el volt végezve öröktől fogva. De ha Isten a szerzője az esetnek, — mondták az ellenkező nézetűek, — akkor Ő igazságtalanul bünteti az emberek egy részét. Egyszóval keresték a helyes formát, melybe az Isten mindenhatósága, bölcsesége, igazságossága és absolut volta valahogy beleférjen az ember szabadságával, mint az erkölcs alapjával együtt. Azokat, akik az eset előttre tették a praedestinatiót, *supralapsariusoknak*, azokat pedig, kik az eset utánra, *infralapsariusoknak* nevezték.[2]

Ehez járult még az a kérdés is, hogy az *egyház* független vagy függő legyen-e az államtól, s ezzel kapcsolatban, hogy teljes épségben fentartassék-e vagy korlátoltassék a *lelkiismereti szabadság*?

A vita kezdete arra az időre esik, mikor *Arminiust*[3] amsterdami prédikátorsága alatt azzal bízta meg az egyháztanács, hogy cáfolja meg *Coornhertnek*[4] a calvini praedestinatio megtámadójának az iratait. Arminiust a Coornhert iratainak tanulmányozása közben annyira megnyerte ellenfelének szabadabb és gyakorlatibb iránya, hogy a Róm. levélről tartott beszédeiben már oly nagyon eltávozott a Calvin tanától, hogy több oldalról megtámadták miatta. A vita azonban csak akkor kezdett egészen éles jelleget ölteni, mikor Arminius, mint a leideni egyetem egyik tanára részletesen kifejtette a kegyelemre és praedestinatiora vonatkozó nézeteit; ő ugyanis a bűnre való kényszerítést nem tudta összeegyeztetni sem az Isten örökvégzésének lényegével, sem a szentírás tanával, s szelidíteni törekedett a Calvin rideg tanát. E miatt egyik tiszttársával, *Gomarusszal*,[5] ki őt azzal vádolta, hogy az embert nagyon felmagasztaló téves tanokat terjeszt, oly heves vitába

keveredett, hogy majdnem az egész új szövetséges állam az *Arminianusok* és *Gomaristák* két pártjára szakadt.

Az eldöntendő vitás kérdés tárgya a praedestinatio volt ugyan, de más okai is voltak a pártok közti különbségnek. Az *arminianusok* azt óhajtották, hogy a pápaságtól elszakadt egyházaknak ne emeljenek dogmákból korlátokat, hanem csak a szentírásból merített legszükségesebb és legegyszerűbb hittételekre szorítkozzanak, s az unio értelmében, az egyes tartományok felsősége és védelme alatt álljanak (tehát ne legyen központosított országos egyház). Ellenben a *gomaristák* azt kívánták, hogy teljes épségben fentartassék a szigorú calvinismus; az egyház független legyen ugyan az államtól, de központi kormány vezesse. A rendek átlátva a pártharc veszélyességét, örömest ráállottak Arminiusnak arra a kívánatára, hogy nyilvános értekezleteken tárgyaltassanak a vitás kérdések. *Két vallási értekezlet tartatott* (Hágában, 1608. és 1609.). Arminius minden erejét megfeszítette, hogy kimutassa annak a dogmának tarthatatlanságát, melynek ellenemond az ész és a sz. írás, a keresztyénség és protestantismus, mely rombolólag hat az erkölcsre, mivel Istenben keresi a bűn okát; mind hiába, erőfeletti küzdelme megrendítette egészségét, s ügye diadalának reménye nélkül kellett meghalnia (1609.). Az arminianismust pártoló rendek, kik közé tartozott a derék *Oldenbarneveldt* (Holland tartomány ügyésze) és *Grotius Hugo*[6] is, hiába fáradoztak az egyházi béke fentartásán, azt állítván, hogy a nézetkülönbségek nem érintik az alaptanokat, a többségben levő gomaristák nem engedtek. — Az Arminius halála után utóda: *Episcopius Simon*[7] leideni tanár és *Uytenbogaert János*[8] hágai prédikátor állott pártja élére; több prédikátorral (40 körül) szövetkezve, hogy tisztázzák magokat a gomaristák hamis vádjai alól és megszabaduljanak folytonos zaklatásaiktól, egy *Remonstrantiát*[9] terjesztettek a rendek elé (1610., innen a *remonstrans* nevezet), melyben kijelölték az általok helyeseknek nem ismert tanokat, s kifejtették velök szemben nézeteiket. Ez az igazoló irat a mérsékelt semipelagianismus szellemében van összeállítva. Ez sem használt, hiába parancsoltak a rendek türelmet, hiába rendeztek újabb értekezleteket (1611. Hágában; 1613. Delftben), a *contraremonstransok* (így nevezték a Calvin szigorú híveit) még mérsékeltebb tagjait is üldözték az ellenpártnak, zavarták istentiszteletöket, s pártok szerint sorakoztak a községek is. A vita elkeseredését még növelte a *politikai kérdések belékeverése*. Ugyanis a szövetséges államok békére hajoltak s Oldenbarneveldt és Grotius, a rendek

megbízásából, 12 évi fegyverszünetet kötött Spanyolországgal s nélkülözhetővé tette a hadsereget. Ellenben Móric herceg, a helytartó szerette volna folytatni a háborút, mert monarchikus terveket forgatott elméjében, melyeknek elérésére a szövetséges államok rendeinek megbuktatása, katonai és állami központosítás volt szükséges, s mindez csak a háború folyama alatt volt lehetséges. Ily körülmények közt a békeszerzés volt az az ürügy, melylyel beléköthettek a köztársasági párt fejeibe; azzal kezdték őket vádolni, hogy meg vannak vesztegetve Spanyolország részéről; erre aztán a contraremonstransok árulással vádolták a remonstransokat is. A confessionalisták nemzeti zsinat összehívását kívánták a vallásügy megoldása végett, az arminianus rendek szükségtelennek ítélték. Ezt a pontot érte el a pártharc, midőn az államok többségének és Móric hercegnek a beleegyezésével elhatároztatott a *zsinat* megtartása, s *Dortrecht* tűzetett ki helyéül (1618. nov. 13. — 1619. máj. 9.). Erre a zsinatra meghívattak azok a tekintélyesebb egyházak[10] is, melyeknek számíthattak a szavazatára. Eszerint a zsinat egy párt képviselőiből alakult, s a hercegnek és katonáinak a védelme alatt állott. Miután a herceg parancsára Oldenbarneveldt, Grotius és a köztársaságnak többi párthívei (kik saját költségökön katonákat fogadtak ügyök védelmére) fogságba vettettek[11] s mint lázadók halálra ítéltettek: nem lehetett kétség iránta, hogy melyik tanirány fog diadalra jutni. A remonstransokat vádlottakként idézték a zsinat elé; meg is jelentek, de a zsinatnak, mint bíróságnak tiltakoztak az illetékessége ellen. Ez azonban a külföldi tagoknak mérsékeltebb véleménye ellenére szavazattöbbséggel képteleneknek nyilvánította a makacsokat minden egyházi és akadémiai hivatal folytatására, s arra az esetre, ha a zsinat végzése ellen működnének, száműzéssel fenyegette őket. Végre Gomarusnak supralapsarius véleményét sem fogadta el a zsinat, hanem az *absoluta praedestinatiót infralapsarius értelemben*; s szentesítette a Belga hitvallás és Heidelbergi káté tanait, mint az Isten igéjével teljesen összhangzókat[12]. A zsinat végzése értelmében, a szövetség legtöbb tartományában száműzték a zsinat ellen tiltakozó remonstrans papokat (200 körül) és tanítókat.

A Móric halála után (1625.) *Frigyes Henrik* (Móricnak a mostoha testvére) helytartó, a köztársasági párttól támogatva, mindent elkövetett a szakadás megszüntetésére; azt ugyan nem érhette el, hogy revisio alá vétessenek a dortrechti végzések, de a *remonstransok szabad vallásgyakorlatot nyertek* s a száműzöttek visszatérhettek. Később az arminianusok *Amsterdamban*

templomot építettek és gimnáziumot alapítottak (1630.), mely egyszersmind képzőintézetéül is szolgált lelkészeinek. Ez a város és *Rotterdam* lett fő helyök, a visszatért *Episcopius* a felekezet központja, ki *Institutiones theologicae* című fő művével[13] tulajdonképeni alapítójokká vált. Most, hogy békében élhettek, világosabban kifejtették tanaikat; visszautasították a szabad vizsgálódást korlátozó *hitvallásokat*; egyedül az *újszövetséget* tartották a keresztyén hit és élet törvényének s annak is főleg gyakorlatibb részére fordítottak kiváló figyelmet; nem fogadták el az *eredendő bűn* tanát s a *szentháromságnak* szemléleti fogalmát, amiért socinianismusszal vádoltattak. Általában azt a vezérelvet követték, hogy a keresztyénnek nem a hitre, hanem a cselekedetekre kell lenni fő gondjának. A keresztyén *hittant* megszabadították a rideg scholastikától, s olyan alakot igyekeztek adni neki, hogy el ne veszítse az életre közvetlen hatását; végre sokkal tisztábban, elfogulatlanabbal és szabadabban magyarázták a keresztyénség okmányait.

A dortrechti zsinat különben nem gyakorolt olyan erős befolyást a ref. egyházra, mint a formula concordiae a lutheránus egyházra; végzéseit mind aláírták ugyan a jelen volt ref. egyházak képviselői, de azért nem fogadták el mindenütt. A franciaországi és schweizi ref. egyház örömmel fogadta, az angol egyház és Brandenburg nem vette be. Ezen idő óta a szigorú calvinismus a ref. egyház *orthodox irányának* tekintetett, de mellette még nagyobb körben hódított a Zwingli és Melanchthon felé hajló szelídebb irány, s hívei részint a II. Helvét hitvallás s a Heidelbergi káté, részint a Brandenburgi hitvallás (Conf. Marchica) körül csoportosultak.[14]

1. A *leideni* egyetem 1575., a *franekeri* 1585., a *groningeni* 1614., az *utrechti* 1634., az *amsterdami* főiskola 1631., a *harderwijki* 1648. alapíttatott.

2. A *supralapsarius* praeordinat praedestinationem lapsui, ne Deum insipientem faciat; az *infralapsarius* ellenben subordinat, ne Deum injustum faciat, i. e. lapsus auctorem. így jellemezte *Limborch* (Theologia christ.) a két pártot. V. ö. *Baur*: i. m. IV. k. 406. l.

3. *Arminius* (Hermanni) *Jakab*, Déli Hollandiában, Oudewaterben szül. 1560-ban. Marburgban, Bázelben és Genfben (itt Beza tanítványa volt) végezte tanulmányait; azután bejárta Olaszországot, s 1587. Amsterdamban kezdte meg prédikátori pályáját; 1603. leideni theologiai tanárrá lett, megh. 1609. Ha nem is lángész, de éles elméjű és jellemes hittudós volt.

4. *Coornhert Volkerts Dirk*, amsterdami polgár, majd harlemi jegyző számos iratában harcolt a lelkiismereti szabadság mellett és azt óhajtotta, hogy csak néhány lényeges pontba foglalják össze a hittant, s az igazi munkás keresztyén életnek teljes kifejtésére fordítsanak fő gondot. Összes *művei* (3 köt.). 1630. jelentek meg Amsterdamban.

5. *Gomarus Ferenc*, a calvini következetesség merész harcosa, 1563. szül.; Heidelbergben tanult, 1587—93. a majnafrankfurti vläm község élén állott; 1594-től nagy buzgósággal tanított a leideni egyetemen, s mint groningeni tanár halt meg 1641.

6. *Grotius* (Groot) *Hugo* 1583. Delftben szül.; a történelemben, jog- és államtudományokban, valamint a theologiában is egyaránt jártas, egyetemes tehetségű férfi a tárgyalt időben Rotterdam ügyésze (syndicus) s a holland rendek tagja volt; megh. 1645.

7. *Episcopius Simon* 1583. szül.; az Arminius tanítványa volt, 1612-től leideni tanár; a dortrechti zsinaton szabadelvű beszédekkel védte pártját, a támadások ellen, ezért ő is elűzetett Hollandból; előbb a kath. Belgiumba, majd Franciaországba vonult; 1626. visszatért Rotterdamba s feje lett az ottani remonstrans községnek, végre 1634. átvette az amsterdami theologiai intézet vezetését s ott is halt meg 1643.

8. *Uytenbogaert János* 1557. szül.; 1588-tól mint hágai prédikátor működött, megh. 1644.

9. A *Remonstrantia* elveti a következő tanokat: 1. hogy némelyek, bűneikre tekintet nélkül és változhatatlanul (supralapsarius) az életre, mások a kárhozatra vannak praedestinálva; 2. az Istennek örök végzését abban az értelemben, hogy Isten az Ádám bűne miatt, minden embert érdemesnek tart a kárhozatra; némelyeket megvált aztán könyörületből, másokat pedig kárhozatba juttat igazságossága jeléül a nélkül, hogy tekintettel volna megtérésökre, hitökre vagy ezeknek az ellenkezőjére (infralapsarius); 3. hogy Krisztus csak a választottakért halt meg és nem mindenkiért; 4. hogy Istennek és Krisztusnak a szelleme ellenállhatatlanul hat a választottakra; 5. hogy aki, mint választott, hithez jutott, azt a hitet nem vesztheti el még bűnei miatt sem. Ezekkel szemben kimondja: 1. hogy Isten elhatározta, hogy megváltja a kárhozatból s üdvözíti a hívőket: 2. hogy mindenkiért meghalt Krisztus, de csak a hívők részesülnek az általa nyert bűnbocsánatban; 3. hogy senki sem lehet hívő a maga erején, hanem szükséges, hogy őt Isten, Krisztusban, újra szülje a sz. lélek által; 4. a kegyelem a megszentelésnek elejétől végéig hat ugyan, de az ember ellenállhat neki; 5. sőt el is veszítheti bűnössége által. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 335—36. l. *Henke*, i. m. II. k. 422—23. l.

10. A schweizi, pfalzi, hesseni, brémai, nassaui, emdeni, az angol és francia egyházak (utóbbiaknak megtiltotta a király, hogy résztvegyenek a zsinaton); a zsinaton 28 külföldi hittudós, a belföldiek közül 36 pap, 20 községi presbyter és 5 tanár vett részt; a zsinat elnöke *Bogermann János*, leeuwardeni lelkész (késeibb franekeri tartár), az arminianusok leghevesebb ellensége volt, ki még a sz. írást is a hitvallás szellemében akarta magyarázni, s azt az elvet vallotta, hogy az eretnekek megérdemlik a halálbüntetést.

11. *Oldenbarneveldt* 1519. máj. 13. lefejeztetett; Grotius feleségének a csele által szabadult ki a fogságból.

12. *Canones Synodi Dordracenae* (*Niemeyer*: Collectio Confessionum in ecclesiis feformatis publicatarum Lipsiae, 1840.). Ezek a *végzések 5 fejezetben 18 kánont* foglalnak magokban, e mellett *9 cikk* elveti a tévedéseket. Ki van bennök mondva, hogy miután az emberek Ádámban mindnyájan bűnt követtek el, jogosan jutottak a kárhozatba. Isten csak a hívőket szabadítja meg kegyelemből; akik nem hisznek az evangéliumban, a kárhozatban maradnak. Isten öröktől

fogva elvégezte, hogy némelyek higyjenek és mások ne higyjenek; már a világ teremtése előtt elvégezte, hogy némelyeket, mint az ismeret edényeit, kivesz a kárhozatból, még pedig nem azért, mert előrelátta, hogy hisznek, vagy más feltétel alatt, hanem egyedül az ő változhatatlan tetszése szerint, mely ellen semmit sem tehet az ember. Az *elvetettekre* vonatkozó végzés igaz bírónak mutatja Istent, s e miatt a nyomorult, parányi embernek nincs joga Istennel perelni, stb. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 339—42.; *Henke*: i. m. II. k. 425. l.

13. Az *Episcopius Institutiones theologicae* című munkájának *jellemzőbb tételei*: A *theologia* nem speculativ, hanem gyakorlati tudomány. A *kijelentésnek* fokozatai vannak. A *Sátánnal* való érintkezésen lehet kételkedni. Az újszövetség magában foglalja mindazt az üdvre szükségest, melyek az Isten igaz fogalmára, a hitre és a ker. kötelességekre vonatkoznak. *Krisztusnak* és a *sz. léleknek* isteni méltóságuk van, de csak alárendelt értelemben (subordinate); nem feltétlenül szükséges az üdvre az a hit, hogy Krisztus legfőbb értelemben az Isten fia, és azokat, akik nem hiszik, nem éri érte átok. Az ember nyomorúsága szabadon elkövetett vétkeinek eredménye, és nem az *eredendő bűnre* kell visszavezetni, melyről semmit sem tud az írás. A *keresztelési formulát* aligha használták az apostolok; nem is azért kell megtartani, mert lényeges, hanem azért, mert alkalmas. A *halál* büntetés volt Ádámra nézve, utódaira nézve csak rossznak tekinthető. A keresztyénnek kevés a *hinni valója*, annál több a tenni valója. V. ö. *Henke*: i. m. II. k. 427—28. l.

14. Az egészre nézve lásd *Walch*: Historische u. theologische Einleitung in die Religionsstreitigkeiten sonderlich ausserhalb der luth. Kirche (5 k., Jena, 1733.), I. k.; *Schweizer*: Die prot. Centraldogmen innerhalb der ref. Kirche (2 k. Zürich, 1854.); *Regenboog*: Geschichte der Remonstranten (Hollandból. Lemgo, 1781—84., 2 r.).

HETEDIK SZAKASZ.

A REFORMÁCIÓ TERJEDÉSE EURÓPA TÖBBI ÁLLAMAIBAN.

ELSŐ FEJEZET.
A FRANCIAORSZÁGI REFORMÁCIÓ.

39. A reformáció terjedése és híveinek üldöztetése I. Ferenc és II. Henrik alatt.

Franciaországban a 16. század elején sokkal nagyobb mértékben ki volt fejlődve a korlátlan, központosított monarchia, mint Európa többi országaiban. A királyi hatalom emelkedésével együtt járt az a törekvés, hogy a francia egyház a királyság érdekeit szolgálja minden idegen befolyástól függetlenül; ezen cél javára csatlakozott a kormány minden olyan egyházi reform-mozgalomhoz, mely előmozdította a pápai hatalom korlátozását s a királyi hatalom erősödését.

Elődei példáját követve, a korlátlan királyi hatalom megszilárdítását tűzte ki élete feladatául az ifjú *I. Ferenc* király is (1515—47.), és ezen cél elérésére, válogatás nélkül jónak talált minden eszközt. Azt lehetett volna várni, hogy a pápai hatalmat megtámadó reformáció hatalmas pártfogóra talál a humanismust kedvelő, „a tudományok atyjának" nevezett és költő királyban, de családi politikája az ellenkező út követésére késztette ezt s ez az út nagyon végzetessé vált a francia reformáció sorsára. Ugyanis a király a Luther felléptét megelőző évben a királyi hatalomra nézve nagyon kedvező *concordatumot* kötött *X. Leo pápával*, mely gazdag jövedelemforrást nyitott s biztosította a francia kath. egyház főfelügyeleti jogát is.[1] Az így új alapon szervezett francia kath. egyház papsága lekötelezettje lett a királynak, s a hatalmas testület felett a pápa csak névleg, tényleg a király uralkodott. A királyságnak és papságnak ebből a szoros viszonyából önként következett, hogy az egyház megtámadása egyszersmind a királyság megtámadása, a reformáció egyszersmind politikai ellenzéki mozgalom is volt, s a kél ellentétes párt érdekeinek összeütközéséből sokkal elkeseredettebb harcnak kellett kifejlődni, mint Németországon vagy Schweizban.

Ily kedvezőtlen kilátások mellett indult meg a reformáció mozgalma

Franciaországban, hol még a humanismusnak is akadályokkal kellett küzdeni (l. I. k. 518. l.), de azért az egyházjavítás eszme-magvai ott sem hullottak egészen műveletlen talajra. A valdensek és más hierarchia-ellenes felekezetek nem enyésztek el nyomtalanul. *Le Fèvre*[2] francia bibliafordítása, a németországi és schweizi reformátorok művei figyelmes olvasókra találtak. Előbb a *lutheri irány* terjedt el, de később a calvini szellem hódított nagyobb tért. Meaux városban (Páris közelében) kezdették legelőbb nyíltan hirdetni a reformáció tanait,[3] de a Sorbonne is felemelte szavát a Luther tanai ellen s kimondta rájok kárhoztató ítéletét (1521.),[4] melyre Melanchthon szokott mérséklete ellenére, igen erélyes és heves hangon válaszolt.[5] A Sorbonne ítélete felszította az üldözés tüzét, de nem gátolhatta meg a reformáció terjedését; nem az az intézkedés sem, mely szerint a *régi eretnek-törvényeket* megújították a lutheránusok ellen.[6] Több zsinat tartatott (Párisban 1527., 1528.) a lutheri eretnekség kiirtása céljából s a parlamentek készséggel vállalkoztak a zsinati végzések végrehajtására.

Míg egyfelől az anyakirályné, *Savoyai Luiza* és *Duprat* bíbornok és kancellár a pápai érdekeket szolgálta, s másfelől *Margit*, a király testvére, a szellemes, navarrai királyné a reformáció barátait védelmezte: addig *I. Ferenc* a szerint változtatta álláspontját, amint a politika kívánta (l. 40., 45. l.). Ha V. Károly császár ellen a prot. fejedelmekre volt szüksége, feléjök mosolygott; ha a pápát nem nélkülözhette, súlyosbította az üldözést; Németországon segítette a protestánsokat, hogy gyengítse a császár hatalmát; otthon üldözte a hugenottákat (= protestánsokat; l. 120. l. 2. j.), hogy kedvébe járjon a pápának; különben is abban a csalódásban élt, hogy országa csak úgy lesz erős, ha egy hit, egy törvény, egy király (une foi, une loi, un roi) uralkodik benne. Midőn a császár ellen a német prot. fejedelmekkel szándékozott szövetkezni, hogy célt érjen, némi reformációtól sem vonakodott; egyezkedés végett meghívta még *Melanchthont* is (1535.), aki el is ment volna, de nem engedte a szász vál. fejedelem, mert tartott tőle, hogy nagyon sok engedményt fog tenni. Másfelől nagyon bántotta a királyt a protestánsok azon vakmerő, meggondolatlan tette, hogy *a mise és transsubstantiatio ellen gúnyiratokat*[7] terjesztettek Párisban s a falakra is kifüggesztették őket (még a király lakásának is juttattak, 1524. okt. 18.; ez a hirhedt „*placard*"-ügy). A megtorlás iszonyú volt, tömeges kivégeztetéseket rendeztek s embertelen kegyetlenséggel lassú tűzön égették meg az elítélteket (l'estrapade = himbáló bitófa); egy *királyi rendelet* pedig

nemcsak az eretnekekre, hanem eltitkolóikra is halálbüntetést szabott s a lefoglalt javak negyedét ígérte a feladónak.

Midőn a francia reformáció támogatást nyert a reformált Genfből s nagyobb körben kezdett terjedni, komolyabb színt öltöttek az üldözések is. Az első nagyobb vérengző üldözés *Provence*-ban a valdensek utódait érte, kik összeköttetésbe léptek a schweizi reformátorokkal. Az ellenök kiküldött katonaság (Oppede bárónak a vezetése alatt) kor- és nemkülönbség nélkül gyilkolt; a vallásos vakbuzgóságnak 4000 lemészárolt agg, nő és gyermek, 700 gályákra hurcolt férfi és 22 hamuvá égetett falu esett áldozatul. Ezen az embertelenségen nemcsak az egész ország, hanem maga a beteges király is annyira fellázadt, hogy kereset alá fogatta a gyilkolás fő intézőit (Oppede bárót és Tournon kancellárt).

II. Henrik alatt (1547—59.), ki atyjának a politikáját folytatta, a Sorbonnenak és a király kath. környezetének befolyására,[8] még fokoztatott az üldözés, de azért a reformáció folyvást hódított még az országnagyok között is. *Bourbon Antal* címzetes navarrai király és neje *d' Albret Johanna* (a Margit királyné leánya), *Condé Lajos* herceg (a Johanna fitestvére) és *Coligny Gáspár* tengernagy (a Montmorency unokaöccse) nyiltan a ref. egyházhoz csatlakoztak és ref. istentiszteletet tartottak. Midőn II. Henrik Móric szász vál. fejedelemmel szövetkezett a német császár ellen, a Németországba küldött segédcsapatok közt egy tisztán ref. nemes ifjakból állott (a d' Andelot vezetése alatt). Főleg a műveltebb és függetlenebb közép-osztály csatlakozott készséggel a reformációhoz; rövid idő alatt rendezett ref. községek keletkeztek több városban (Páris, Bourges, Orleans, Tours, Blois, Angers, Poitiers stb.). *1559. nemzeti zsinatot* tartottak *Párisban*, hol megállapították a *hitvallást (Confessio Gallicana)*[9] a Calvin szellemében és a genfi szervezet szerint letették az *egyházalkotmány alapját*. A kath. párt, melynek élén a király és a Guise-ek állottak, kétszeres dühvel folytatta az üldözést, a hugenottákat költött rágalmakkal gyűlöletessé tette a műveletlen köznép előtt, hitnyomozószék felállítását tervezte (a pápa ez iránt a bullát 1557. ápr. 25. adta ki), sőt, midőn a parlamentben kedvezőbb hangulat kezdett mutatkozni a reformáció iránt, határozottan kijelentette a király, hogy fő kötelességének tartja az eretnekek kiirtását, de terve kivitelében meggátolta a halál (1559.).

1. I. k. 450. l. — Ez a *concordatum* a *Primitiva ecclesia* kezdetű *bullában* hirdettetett ki, 1516. dec. 19. Tartalma szerint a király lemondott a Pragmatica Sanctióról, a bázeli zsinat végzéseiről, helyettök megnyerte az annatákat, a főpapok kinevezésének jogát s a Rómába való feljebbezéseknek korlátozását. V. ö. *Henke*: i. m. I. k. 231—32. l.

2. Le Fèvre Jakab Boulogne mellett Etaples-ben szül. 1455.; jó nevet szerzett, mint humanista és az aristotelesi és scholastikus iratok magyarázója és kiadója. Az *újszövetség* francia fordítását 1523—25. készítette el; ezt követték a *zsoltárok* és a *pentateüch* fordítása. Az egész sz. írás francia fordítása 1530. jelent meg Antwerpenben.

3. Le Fèvre Jakab, *Roussel* és *Farel Vilmos* (l. a 70. l. 3. j.) s mások; előbb maga *Briçonnet* Vilmos püspök is pártfogása alá vette őket, jóllehet ő, minden egyházi szakadás nélkül csak a visszaélések megszüntetésére törekedett, de midőn kibékült a pápával, elűzte őket 1523. V. ö. *Felice – Bonifas*: Histoire des Protestants de France (6. kiad., Toulouse, 1874.) 1—26. l.

4. Determinatio Theologiae Facultatis Parisiensis super doctrina Lutherana hactenus per eam revisa (15. Apr. 1521.).

5. Apologia adversum furiosum Parisiensium Theologastrorum decretum (Vitebergae, 1521.).

6. Míg a király spanyol fogságban volt a paviai csata után (l. 40. l.), azalatt hirdette ki *Savoyai Luiza*, a király anyja VII. Kelemennek azt a bulláját, mely a lutheránusokra is kiterjesztette az eretnekek ellen hozott régi törvényeket, 1525. máj. 17. Az első, kit az akkori Franciaország határain belül halállal büntettek hitéért, *Pauvent* (vagy Pavanes) Jakab volt, kit 1524. elevenen égettek meg a purgatórium, Mária és a szentek segélyül hívása, s a szentelt víz ellen kiadott tételei miatt. V. ö. *Felice – Bonifas*: i. m. 29—30. l.

7. A gúnyiratok címe: Articles véritables sur horribles, grands et importables abus de la messe papale, inventée directement contre la sainte cène de notre Seigneur, seul Mediateur et seul Sauveur, Jésus-Christ. V. ö. *Felice – Bonifas*: i. m. 44. l.

8. Ezek közé tartozott a király felesége: *Medici Katalin; Montmorency* connètable főhadvezér és első miniszter, a királynak és atyjának barátja; *Poitiers-i Diana*, a király kedvese, ki gazdag részt kapott a lefoglalt javakból; az idegen lotharingiai családból származott és honosságot nyert, roppant gazdag *Guise hercegi család*, hat testvér, kiknek élén *Károly*, a rheimsi bibornok-érsek és *Ferenc*, Calaisnak az elfoglalója állott; az ők nőtestvérök volt Mária skót királyné, akinek leánya *Stuart Mária.*

9. A *Conf. Gallicana* tervét némelyek szerint maga Calvin, mások szerint egyik tanítványa, *Chandieu Antal* lelkész készítette. Az egész 40 *cikkből áll*, melyek az Istent és igéjét, a háromságot, az esetet és a kárhozat állapotát; Istennek a választottakra vonatkozó örök végzését; a Jézus Krisztusban, igaz istenben és igaz emberben való ingyen váltságot; ennek a kegyelemnek a hit által való elnyerését, mely a sz. lélek ajándéka; az igaz egyház jellegeit; a szentségek számát és jelképeit tárgyalják. V. ö. *Felice – Bonifas*: i. m. 82—85. l.

40. A protestánsok üldöztetése II. Henrik (és Medici Katalin) fiai alatt; a polgárháború dúlása és a bertalan-éji mészárlás.

II. Henriknek a fiai: *II. Ferenc, IX. Károly* és *III. Henrik* oly fiatalon jutottak trónra s bűnöktől és betegségektől megmérgezett rövid életök alatt oly kevéssé tudtak az idegen befolyás alól szabadulni, hogy uralkodásuknak kevés kivétellel egész ideje alatt (1559—89.) anyjok; a cselszövő özvegy *Medici Katalin* volt a lulajdonképen való uralkodó, ki az ellenséges országnagyokat és partjaikat egymás ellen felhasználva, igyekezett biztosítani magának az ország kormányát.

II. Ferencnek, a testi, lelki tekintetben elcsenevészett 16 éves ifjúnak rövid árnyék-királysága alatt (1559—60) Medici Katalin a kath. párt élén álló Guise-ekre (*Ferenc* és *Károly* a bíbornok) támaszkodott, kik azonban, mint a királyné nagybátyjai[1] egészen hatalmokban tartották a királyt s a protestánsok kiirtását tervező intézkedésekkel törekedtek hatalmokat megszilárdítni. Ebből a célból külön vizsgáló bizottságokat (*Chambre ardente*)[2] szerveztek minden parlamentben s halálbüntetés terhe alatt eltiltottak minden vallásos összejövetelt. Míg egyfelől ez a vakbuzgó türelmetlenség elkeserítette a protestánsokat: addig másfelől az idegen Guise-eknek kormányra jutása, hatalmaskodása és a legközelebbi vérszerinti hercegeknek, a *Bourbonoknak* a kormánynál való mellőzése nagy mértékben felszította a politikai ellenzéket is. A Guise-ek mellett foglalt állást a buzgó katholikusok pártja, a Bourbonokkal tartott a prot. érzelmű nemesség, bennök helyezte reményét a hugenotta egyház. Ez a forrongó pártszellem legelőbb a Guise-ek megbuktatását tervezett *amboise-i összeesküvésben* (1560. febr.) nyilvánult. Az összeesküvés fölfedeztetett és vérbe folytatott ugyan,[3] de ettől-fogva nemcsak egyházi, hanem politikai pártot is képeztek a hugenották. E merész mozgalom a bíbornok buzgóságát is lehűtötte kissé; ennek tulajdonítható az az intézkedés, hogy a bebörtönözött protestánsok szabadon bocsáttattak, s bocsánat igértetett mindenkinek, ha visszatér a kath. egyházba. E helyett a protestánsok azt kívánták erejök tudatában (a fontainebleau-i rendi gyülésen, 1560. aug.), hogy vétessék vissza az a rendelet, mely vallásos összejöveteleik ellen adatott ki. És valóban oly tekintélyes hatalommá lett már a protestantismus, hogy számolni kellett vele a

kormánynak. Medici Katalin belátva ezt, midőn a II. Ferenc halála után (1560. dec. 5.), a tíz éves *IX. Károly* helyett kezébe vette a kormányt, hogy biztosítsa állását, az engedmények terére lépett. Különben is a rendek gyűlésein (Orleans-ban, 1560. dec.; Saint-Germaine-ben, 1561.) komoly hangok emelkedtek már nemcsak a protestánsok, hanem az egész egyházra vonatkozó reformok érdekében.[4] Ennek az új s a Guise-ek hatalmának ellensúlyozását célozó politikai fordulatnak tulajdonítható, hogy Katalin megkegyelmezett *Condé* hercegnek, *Antal*, navarrai királyt (a törvény értelmében, mint a királyi házhoz legközelebbi rokont) részesévé tette a kormányügyek vezetésének, és *Poissy-ban* (apátság Páris mellett; 1561. szept. 9. — okt. 13.) *vallási értekezletet*[5] tartatott a tan kiegyeztetése végett, melyen Beza, a calvinismus védelmében, úgy tudományosságával, mint ékesenszólásával és komoly, méltóságos fellépésével kedvező benyomást gyakorolt a jelen voltakra. A kiegyezés azonban az úrvacsora, transsubstantiatio és az egyházra vonatkozó ellentétes nézetek miatt nem jöhetett létre, de mégis volt annyi eredménye, hogy rövid idő múlva az úgynevezett *januári edictumban* (1562. jan. 17.) korlátolt vallásszabadságot nyertek a protestánsok.[6]

Ez a türelmi rendelet nagyon különböző hatással volt a két pártra; a reformáltakat ugyan nem elégítette ki, de legalább elismerte létezési jogukat, s arra bátorította a protestantismus titkos híveit is, hogy nyíltan az új egyházhoz csatlakozzanak; ellenben a kath. pártot annyira elkeserítette, hogy helyenként véres üldözéssel hűtötte le boszúságát. *Cahors-ban* a dühös nép a hugenották fejére gyújtotta az imaházat, s legyilkolta a tűz elől menekülőket. *Vassiban* (Champagne-ban. 1562. márc. 1.) Guise Ferenc hasonló vérengzést idézett elő[7] s megesküdött, hogy kardjával szúrja keresztül az edictumot. *Toulouse-ban* (1562. máj. 16.) a Capitoliumba (= városháza) menekültek a reformáltak, az ostromló katholikusok szabad elvonulást ígértek, azután pedig, mivel az eretnekeknek adott szó nem kötelez, megrohanták az elvonulókat, s lemészároltak mintegy 4000 férfit, nőt és gyermeket[8]. A vakbuzgó türelmetlenségnek ily vérlázító kegyetlenségei után kikerülhetetlen volt a vallás- és polgárháború. Condé Lajos herceg fegyverre szólította fel a reformáltakat, s nemcsak a januári edictum tiszteletben tartását tűzte ki a felkelés céljául, hanem azt is, hogy az ifjú király és az anyakirályné felszabadíttassék a Guise-ek veszélyes befolyása alól. A törvényességnek szigorú híve, Coligny csak késedelmezve és akkor fogott fegyvert, mikor átlátta, hogy csak fegyverrel lehet megoldani a lelkiismereti

szabadság kérdését. A vallás- és polgárháború szörnyei: a vakbuzgóság, rajongás, hoszú, kegyetlenség és pusztítás megkezdették gyászos munkájokat mindenfelé, amerre csak elvonultak. A felbujtogatott kath. néptömeg kegyetlenségeiért, ahol és amikor lehetett, a reformáltak is visszaadták a kölcsönt. Háromszor újult meg a véres háború; a spanyol és pápai udvar pénzzel és fegyverrel segítette a kath. pártot, a protestánsokat angol pénz és német fegyveres csapatok támogatták. Ismételt békekötések (Amboise-ban, 1563. márc. 19.; Longjumeau-ban, 1563. márc. 20.) után harmadszor *St. Germain-ben 1570.* (aug. 8.) *köttetett meg a béke*[9], mely a hugenottáknak, Páris és az udvar székhelyének kivételével, vallásszabadságot és politikai jogegyenlőséget biztosított területeiken, s négy fontos erődített várost engedett át a béke zálogául.

Most úgy látszott, hogy az udvar őszintén óhajtotta a békét, s ennek jeléül kegyeivel halmozott el többet a hugenották fejei közül, köztök a derék Colignyt is; sőt a béke zálogául a IX. Károly testvére, *Margit eljegyeztetett Navarrai Henrikkel* (az 1562. meghalt Antal fiával). Ez a fordulat aggodalomba ejtette Medici Katalint; attól tartott, hogy egészen elveszti a kormányra gyakorolt eddigi befolyását (Coligny arra figyelmeztette volt a királyt, hogy már nagykorú és személyesen gyakorolhatja királyi jogait); hogy tehát a kormány gyeplőjét ne engedje kezeiből kisiklani, a Navarrai Henrik nászünnepei alatt (az esküvő 1572. aug. 18. történt meg), meg akarta Colignyt orozva gyilkoltatni.[10] Ez az orgyilkossági kísérlet oly erős gyanút ébresztett a reformáltakban, hogy ha le nem csillapítja őket Coligny, mindnyájan elhagyják Párist. A terv nem sikerült; Katalint oly őrjöngő düh lepte meg miatta, hogy most már az összes hugenottákon boszút akart állani, s midőn a királyt könnyű szerrel nem nyerhette meg tervének, a trón és állam elleni összeesküvéssel vádolta a hugenottákat és elhitette, hogy ha Colignyt s a többi főnököket elteszik láb alól, könnyű lesz a hugenottákat engedelmességre szorítni. A gyönge király oly ingerült lett a cselszövő Katalin és párthívei[11] hamis híreinek hallatára, hogy megesküdt, hogy kiirtja a francia reformáltakat. Guise herceg s mások azonnal készületeket tettek a gyilkolás tervének kiviteléhez. A párisi polgárőrség főnöke 20,000 fegyverest bocsátott az udvar rendelkezésére; ezenkívül biztosan számíthattak a katonaságra, a hugenottákra régóta boszús nép dühének kitöréséhez pedig csak egy felülről kiadott jelszóra volt szükség. Ezen iszonyú, pokoli bűn elkövetéséhez nem kellett sok készülődés, a

reformáltak előkelői tömegesen gyűltek össze Párisba a nászünnepekre. 1572. aug. 23. este nyerték meg a király beleegyezését, 24., *a Bertalan-napot megelőző éjjel* 3 órakor kondult meg a királyi kastélynak vészt jelző harangja, és aztán megkezdődött a gyilkolás és rablás. A hugenották lakásait a felbujtogatott kath. nép és katonaság „Éljen az Isten és a király!" (Vive Dieu et le roi!) kiáltással rohanta meg, s kor- és nemkülönbség nélkül gyilkolta le a kijelölt áldozatokat. A fáklyák véres fényétől világított, borzasztó éjben a harangok rémes zúgása, a fegyverek ropogása, csattogása, a gyilkosok gúnyos szitka, a legyilkoltak sikoltása, nyögése, a haldoklók vonaglása, durva tréfa, ima és átok vérfagyasztó zűrzavarban kavargott a légben, mintha csak a mesés alvilág furiái ültek volna diadalünnepet az elátkozott Páris felett. Az öldöklés négy napig tartott. Az első áldozatok közt volt a beteges, ősz Coligny, kit Guise Henriknek (az Orleans ostrománál, 1563. orgyilkos golyóval megölt Ferenc fiának) az emberei öltek meg; azután fejét a királyi családnak küldötték, s megcsonkított testét felakasztották. *Navarrai Henriknek és Condé Henriknek* (a Jarnacnál, 1559. orozva megölt Condé Lajos fiának) a halál és mise közt engedtek választást, s csak hitök megtagadásával válthatták meg életöket[12]. Futárok vitték meg a tartományok főnökeinek a gyilkolási rendeletet és teljesítették is a legtöbben, de mégsem vállalkoztak mindnyájan a bakó szerepére.[13] Az egész Franciaországban legyilkolt reformáltak összes számát 30,000-re teszik a legmegbízhatóbb források után (Thuanus vagy de Thou)[14]. *XIII. Gergely* pápa, amint hírét vette ennek a borzasztó tettnek, könnyekre fakadt, azután szerencsét kívánt a királynak állítólagos megmeneküléséhez, kivilágíttatta Rómát, ágyu-dörgés és harang-zúgás közt fényes egyházi menetet rendezett, hála-istentiszteletet tartott s emlékpénzt veretett ezzel a felirattal: „Hugonottorum strages"[15].

Ezen szörnyű mészárlás után egész sora következett az ismételve megújult, dúló *polgárháborúknak* (1572—87-ig hat polgárháború)[16]. A reformáltak nemcsak jogaikért, hanem életökért is kénytelenek voltak harcolni, hacsak nem akartak lemondani vallásos meggyőződésökről. Szerencséjökre a kath. párt kebelében és az udvarnál hiányzott az egyetértés, de annál nagyobb volt a zavar, melyet növelt még a bűnökbe merült *IX. Károly halála* is (1574. máj. 30.). Helyébe Katalinnak harmadik, legkedvesebb, de legromlottabb fia, *III. Henrik* (az 1573. megválasztott s trónját hír nélkül odahagyott lengyel király), egy vállasában vakbuzgó, szenteskedő, kicsapongásaiban szemérmetlen,

különben pedig tehetetlen, gyáva és jellemtelen ember lépett. A ref. párt élén egyelőre *Condé Henrik* állott, ki a IX. Károly halála után azonnal visszatért a ref. egyházba. *Navarrai Henrik* is ezt az utat követte (1576.), de előbb egy pár évig jól kivette a maga részét az udvar kicsapongásaiból.

Ugyanebben az időben a Guise-ek, a pápa és II. Filep spanyol király befolyására és támogatása mellett, *sz. liga* néven *szövetséget* alapítottak, melynek az volt a *hivatalos célja*, hogy megvédje a római egyháznak a király gyenge jelleme miatt veszélyeztetett érdekeit, a gyermektelen király halála esetére ne engedje a francia trónra jutni a hugenotta Navarrai Henriket és teljesen kiirtsa a hugenottákat; elhallgatott célja pedig az volt, hogy helyreállítsa a Guise ház hatalmát s esetleg megszerezze nekik a trónt. Ez a szövetség Henriket árnyék-királylyá, az országot pedig fejetlenség színhelyévé tette. A hadi szerencse változásai közben, lassanként annyira megerősödött és oly hatalmi állást foglalt el a liga, hogy követelésére kénytelen volt a király visszavenni a reformált egyháznak több izben biztosított jogait (*nemours-i szerződés*, 1585. jul. 18.) s fegyverhez nyúlni teljes elnyomására. Így tört ki az ugynevezett „*három Henrik*" közti háború, mellyel egyidejűleg a pápa (V. Sixtus, 1585. szept. 9.) átokkal sújtotta Navarrai Henriket, s elvesztettnek nyilvánította a Bourbonoknak a francia trónhoz való törvényes igényét. De a hadi szerencse Navarrai Henriknek kedvezett (Coutras-nál döntő csatát nyert 1587.), III. Henrik pedig annyira megelégelte a Guise-ek fondorkodásait s a liga hatalmaskodását, hogy szabadulni kívánt támogatóitól s elhatározta a Guise-ek meggyilkoltatását. *Blois-ban*, a rendek gyűlése alkalmával, *Guise Henrik* herceget, ki már királyi hatalmat kezdett gyakorolni és Lajos bíbornokot meg is ölette orgyilkosokkal (1588.). A Guise-ek meggyilkoltatása nagyon felingerelte a kath. pártot, főleg a népet, a Sorbonne pedig még azzal az ítéletével is fokozta ezt az ingerültséget, melyben feloldotta a népet a kath. egyház érdekei ellen működő királynak tett hűségi esküje alól. A liga élére most *Guise Károly*, Mayenne hercege állott, ki megmenekült a királyi kelepcéből s annyira szorongatta a királyt, hogy ez végre mindenkitől elhagyatva s tanácsadó anyjától is megfosztva (Medici Katalin 1589. jan. 5. halt meg), kibékült Navarrai Henrikkel s a hugenották táborába menekült. A két király Páris ellen vonult egy tekintélyes hadsereggel s nagyon szorult helyzetbe juttatta a fővárost, midőn III. Henriket, valószínűleg a liga megbízásából, orozva meggyilkolta Clement Jakab, domokosrendi szerzetes (1589. aug. 2.).

1. II. Ferencet a már gyermekkora óta Párisban nevelt *Stuart Máriával*, a Guise-ek unokahugával házasították össze 1558 ápr. 29.

2. Azért nevezték így, mert máglyára ítélték az eretnekséggel vádoltakat.

3. Ez az összeesküvés nincs tisztázva, állítólag *Condé* volt a szervező, de őmaga nem vett benne részt; hadi zsoldot és elvett földjeiket követelő nemesek léptek fel fenyegető tömegekben. *Coligny* határozottan tagadta a fontainebleau-i rendi gyűlésen, hogy résztvettek volna benne protestánsok. Tény, hogy a részességgel vádoltak közül minden per nélkül részint vérpadon végeztek ki, részint a Loire-ba fojtottak mintegy 1200 foglyot. A két Bourbont is elfogták, Condé herceget halálra is ítélték, de az ítélet végrehajtása elmaradt a király halála miatt. V. ö. *Felice-Bonifas*: i. m. 105-109. l.

4. *Orleans-ban Coligny* a hívők (ceux de la religion; így nevezték a reformáltakat a katholikusok) nevében a vallásszabadságot, az egyházalkotmánynak reformálását, a püspökök és papok szabad választását sürgető kérelemmel lépett fel. *Saint Germainben* nemzeti zsinat tartása, a protestánsok számára szükséges templomok átengedése, kétévenként a rendek összehívása és az egyházi javaknak állami célokra való eladása ajánltatott. V. ö. *Felice-Bonifas*: i. m. 119-121. l. *Henke*: i. m. I. k. 245. l.

5. *Kath. részről Károly* lotharingiai bíbornok, *Claudius Espenceus* jeles hittudós és később *Lainez* jezsuita generális, *ref. részről Beza* és a firenzei *Vermigli Martyr Péter* (Zürichből) állottak a két párt élén. A bíbornok, hogy zavarba hozza a protestánsokat s összeveszítse a schweiziakat a németországiakkal, meghívott néhány német hittudóst is. Öten (köztük *Andreae* J. Württembergből, *Boguin* Heidelbergből) meg is érkeztek Párisba, de már akkor vége felé járt az értekezlet s elmaradt az óhajtott zavar. V. ö. *Henke*: i. m. I. k. 245-46. l.

6. Ezen *vallásrendelet* kiadását főleg *l' Hospitalnak*, a katholikus létére is türelmes, nemesen gondolkodó s emelkedett szellemű kancellárnak lehet érdemül tulajdonítani. A rendelet értelmében a hívők (a reformáltak) haladéktalanul visszaadni tartoznak az elfoglalt templomokat és egyházi birtokokat. A képek, keresztek bántalmazása vagy más botránkoztató tett tilos. Istentiszteletet s gyűléseket nem tarthatnak a belvárosokban, csak a külvárosokban. Gyűléseiken nem jelenhetnek meg fegyveresen (a nemesek kivételével), és a kormány hivatalnokai ha tetszik részt vehetnek rajtok. A lelkészek a hatóság előtt esküt tartoznak letenni arra, hogy megegyezőleg tanítanak az Isten igéjével és a nicaeai hitvallással. V. ö. *Felice-Bonifas*: i. m. 151—152. l.

7. A reformáltak közül, kik egy színben gyűltek össze istentiszteletre, heves szóváltás után hatvanat megöltek, s kétszázat megsebesítettek. V. ö. *Felice-Bonifas*; i. m. 159—162. l.

8. Ennek az embertelenségnek a százados emlékünnepét megülték nemcsak 1662. és 1762. a toulouse-i érsekek, hanem még 1862. is megtartották volna, ha meg nem gátolja a III.

Napoleon kormánya. V. ö. *Henke*: i. m. I. k. 247. l.

9. A *St.-Germain-en-Laye-ben kötött béke* 44 cikkből áll. Szerintök a hívők mindazokon a helyeken szabadon gyakorolhatják vallásukat, melyek birtokukban vannak: ezen kívül tartományonként két város jelöltetik ki számukra, hogy vallásos szertartásaikat végezhessék bennök; a foglyok szabadon bocsáttatnak; a fegyvert leteszi mindkét párt (a király és Anjou hercege = III. Henrik kivételével); a múltra nézve teljes bocsánatban részesül mindenki; a reformáltak a katholikusokkal politikailag jogegyenlőknek és hivatalra képeseknek tekintetnek; szabadon letelepedhetnek az egész királyságban; jogaik biztosítása végett birtokukba adatnak La Rochelle, La Charité, Cognac és Montauban erődített városok. V. ö. *Felice-Bonifas*: i. m. 199—200. l. *Henke*, i. m. I. k. 249. l.

10. Midőn Coligny a nászünnepélyek hetében (1572. aug. 22. pénteken) hazalovagolt az udvarból, rálőttek egy Guise-párti házának az ablakából, de csak könnyű sebet ejtett a golyó.

11. A *bertalan-éji mészárlásnak*, kisebb-nagyobb mértékben, a következők voltak a *szerzői*: a pápák és II. Filep spanyol király, kik szünetlenül ajánlották a hugenotta párt fejeinek megsemmisítését; Medici Katalin, VII. Kelemen pápának az unokahúga; Guise Károly, a lotharingiai bíbornok; Guise Henrik, Károlynak az unokaöccse; Gondi Albert egy firenzei, Birago egy milanoi kalandor; Gonzaga Lajos, a mantovai származású nevers-i herceg; IX. Károly, a király; Henrik, Anjou hercege és Tavannes tábornagy; a többi csak eszköz volt a kezökben; tehát a pápákon kívül 4 olasz, 3 francia, 2 lotharingiai, 1 spanyol. V. ö. *Felice-Bonifas*: i. m. 206—207. l.

12. Csütörtökön reggel a király magához hivatta őket és nyers hangon kiáltott rájok: „Messe, mort ou Bastille!" A hercegek kevés habozás után kijelentették, hogy a római egyházba lépnek. A legyilkolt ref. előkelők közt voltak: Coligny, Teligny, Rochefoucauld, Reval, Lavardie, Briquemont, Montalbert s mások. Általában a Párisban legyilkolt 2—3000 hugenottának grand seigneur, nemes és előkelő állású volt majdnem a fele.

13. A többek közt *Montmorency*, Isle de France főnöke azt válaszolta, hogy neki csak vitéz katonái vannak és nincsenek bakói.

14. *Thuani*: Historiarum sui temporis libri 138 (1607-ig; 5 k. Orleans-Génève, 1620. s köv.) *Sully*, a IV. Henrik minisztere 70,000-re, *Perefixe* püspök 100,000-re teszi a leöltek számát.

15. *II. Filep*, midőn hírét vette a vérengzésnek, állítólag először nevetett életében; *II. Miksa* császár, a IX. Károly apósa egészen felháborodott a gyalázatos tetten, a *prot. országok* iszonyodva és haraggal fogadták a gyászos esemény hírét. V. ö. *Felice-Bonifas*: i. m. 205—28. l.; *Henke*; i. m. I. k. 249-52. l.; Wachler: Die Pariser Bluthochzeit (2 kiad. Leipzig, 1828.), *Audin*: Histoire de la St. Barthélemy (Paris, 1829.); *Soldan*: Frankreich u. die Bartholomaeusnacht (*Raumer*: Hist. Taschenbuch, 1854. évfoly.).

16. A *IV. polgárháború* (a három első a Bertalan-éj előtt volt) után, a *boulogne-i békében*, 1573. jul. a reformáltak (itt fordul elő először a „*religion prétendue Reformée*" név) Rochelle, Nimes, Montauban városokban nyilvános szabad vallásgyakorlatot, más helyeken pedig csak lelkiismereti szabadságot nyertek. Az *V. után a beaulieu-i* (apátság Touraine-ben, 1576.) béke a reformáltaknak Páris és környéke kivételével teljes vallásszabadságot, politikai jogegyenlőséget, a parlamenteknél külön prot. felebbezési törvényszéket s néhány megerősített várost biztosított. A VI. *után a poitiers-i* vagy *bergerac-i béke* (1577.) csekély módosítással megerősítette az előbbi jogokat. A VII. *után a fleix-i* (Perigord-ban, 1580. nov.) *béke* megerősítette

a poitiers-it. A VIII. *után a nemours-i szerződés* nemcsak nyilvános szabad vallásgyakorlatát, hanem lelkiismereti szabadságát is fenyegette a reformáltaknak. A ref. papoknak egy hónap alatt, a ref. világiaknak hat hónap alatt vagyon- és jószágvesztés terhe alatt ki kellett költözni az országból vagy elhagyni hitöket. A IX. a ref. pártnak *coutras-i diad*alával végződött. V. ö. *Félice-Bonifas*: i. m. 233—54. l.; *Henke*: i. m. 1. k. 252-53. l.; *Baur*: i. m. IV. k. 227-30. l.

41. IV. Henrik a nantes-i edictumban biztosítja a reformáltak vallásos és politikai jogait. XIII. Lajos a nimes-i edictumban megfosztja őket politikai jogaiktól.

A Valois-ház utolsó sarja, III. Henrik, halálos ágyán azon feltétel alatt nevezte ki utódjául Navarrai Henriket, hogy térjen vissza a kath. egyház kebelébe. A francia trón törvény szerint is Henriket illette (e néven IV.; 1589—1610.), de előbb még ki kellett azt küzdenie. A pápai átokkal sújtott Henrik Franciaországnak nagyobb, kath. felével, Spanyolországgal és Guise Károllyal, a liga fejével állott szemben. De a mélybelátású, feltételeiben szilárd, a politika szálainak szövésében rendkívül ügyes és ruganyos természetű államférfi, bár nehéz harcok és sok viszontagság között, de biztosan haladt kitűzött célja felé. A kath. pártnak az a kétségbeesett politikája, hogy a kath. hit diadala érdekében áruba bocsássa az ország függetlenségét Spanyolországnak, még a mélyebben gondolkodó katholikusok közül is sokat hajlandóvá tett a Henrik pártjához való csatlakozásra, ha ez megtörténhetett volna becsérzetének sérelme nélkül. Miután tehát átlátta Henrik, hogy tisztán a protestáns párt segélyével csak hosszú és nehéz harcok után juthat el a francia trónhoz s még úgy sem bizonyosan; miután nála a lelkiismereti kérdésekben is a politika volt irányadó, s ledér természete úgy sem tudott megbarátkozni a hugenotta egyház puritán erkölcseivel: elhatározta, hogy újra áttér a kath. egyházba.[1] Lehet, hogy erre a lépésre jövőjének biztosítása indította első sorban, de ezerek élete, milliók jóléte és Franciaország üdve függött tőle.

Midőn *Henrik* ünnepélyesen *áttért St.-Denis-ben* (1593. jul. 25.) azonnal megváltozott a helyzet. Ő nem hajtott fejet a pápának, hanem élére állott a

királytól függő kath. klérus által vezetett állami egyháznak; ezzel megmentette Franciaországnak nagyon fenyegetett egységét, letörülte a liga zászlójának feliratát, keresztülhúzta II. Filepnek és Guise Károlynak kalandos számításait. A megkoronázott kath. király előtt (*Chartres*-ban, 1594. febr. 27. történt meg a koronázás) könnyebben megnyíltak Páris kapui is, s az ultra kath. párisi nép örömriadallal fogadta a volt hugenotta királyt. Ezen fordulat után megszűnt a liga jogosultsága, még itt-ott fejtett ki ellenállást, de varázsereje megtört, lassanként szétfoszlott s véget ért a polgárháború.[2]

A bel- és külháborúk szerencsés befejezése után véget vetett a király a vallásos küzdelemnek is, midőn a reformáltaknak, egykori hitfeleinek s nagyratörő tervei hűséges támogatóinak, a *nantes-i Edictumban*, 1598. (ápr. 13.), az egész országban teljes lelkiismereti szabadságot, bizonyos korlátok közt nyilvános vallásgyakorlatot (azokon a helyeken, hol 1597. is volt), teljes polgári jogegyenlőséget és politikai testületi jogot biztosított örök időkre és visszavonhatatlanul.[3]

A reformáltak külön törvényekkel, külön hadsereggel és külön törvényszékekkel biztosított helyzetökben szilárd alapokra fektették *egyházalkotmányukat*, jeles *tanintézeteket*[4] alapítottak, s úgy kifejtették szövetségöket, hogy alkalmassá vált politikai jogaik megvédésére is. Az Edictumot, melyet csak nagynehezen fogadott el a párisi parlament, a király érvényre emelte mindenütt. De az új egyházi és politikai hatalomnak épen a gyors virágzása felébresztette a katholikusok féltékenységét; azután a jezsuiták is megkezdték a protestantismus ellen hivatásukból folyó nyilt és titkos hadjárataikat. Különben is egy kiválólag kath. és központosító állam nem tűrhette meg sokáig, hogy egy külön hadsereggel és külön törvényszékkel rendelkező független állam létezzék kebelében s még a fejére nőjön idővel. A hugenották politikai függetlensége e szerint nem számíthatott hosszú életre. Már maga Henrik érezte ezt, s nem szűnt meg sürgetni régi híveit, hogy térjenek vissza a kath. egyházba. A királynak ez a térítési buzgósága kárba veszett ugyan több kiváló, példányszerű férfinál (*Sully, d' Aubigne, Mornay*)[5] de sikeres volt azoknál, kik érdekeik kívánalmai szerint szokták cserélgetni meggyőződésöket.

IV. Henriket, ki Franciaország nagyságán fáradozott, s ki Európának egyházi és politikai egyensúlyát biztosító egyetemes államszövetséget tervezett, lángelméjű, de nagyon ábrándos tervének megvalósításában

meggátolta *Ravaillac* jezsuitának gyilkos tőre (1610. máj. 14.)[6].

XIII. Lajosnak (a IV. Henrik fiának, 1610—43.) kiskorúsága alatt míg Medici Mária, az anyakirályné vezette a kormányt, megint tért foglalt a papi befolyás, de azért nem gondoltak a ref. egyház elnyomására. Azonban a reformált Bearnban a katholicismus restauratiója nagyon felingerelte a reformáltakat s arra indította, hogy résztvegyenek az aristokrata pártnak a kormány ellen intézett felkelésében. E felkelések (1620—22.; 1624.,) arra indították a kormány élére került *Richelieu*-t,[7] hogy megfossza a reformáltakat megerősített helyeiktől és azután megsemmisítse politikai jogaikat. Ez meg is történt La Rochelle-nek, a reformáltak birtokában levő utolsó erősségnek (1629.) a bevételével. De Richelieu, ki a politikai egységet nem kötötte a vallásegység eszméjéhez, s ki a svédekkel és német protestáns fejedelmekkel szövetkezett az ausztriai uralkodóház megbuktatására, nem akarhatta, hogy új vallásháború bénítsa meg az ország erejét, és üldözés helyett a *nimes-i kegyelmi Edictumban* (1629. jul.)[8] biztosította vallásgyakorlati jogaikat a reformáltaknak. Ettőlfogva a király haláláig békében élhettek a reformáltak s habár számuk megfogyott, mert világi előnyökért sokan áttértek a kath. egyházba, miután leszoríttattak a politika izgalmas teréről, egészen az egyház benső erejének fejlesztésére szentelhették minden tehetségüket.

1. *Sully*, a Henrik minisztere és meghitt tanácsadója nagy mértékben befolyt ezen lépés megtételére, jóllehet maga rendíthetetlen híve maradt a hugenotta egyháznak.

2. Henrik Guise Károllyal, Mayenne hercegével 1596. jan. szerződött; a liga fejeit pénzzel és hivatalokkal kötelezte le. Spanyolországgal 1598. máj. 2. Fervins-ben kötött békét, mely szerint kárpótlás nélkül visszakapta a spanyolok által elfoglalt területeket (Cambray kivételével).

3. A *nantes-i Edictum* 92 cikkből áll, ehez (ápr. 30.) két rendelet (= Brevet), és (máj. 2.) 52 titkos, különös cikk csatoltatott. *Lényeges tartalma* a következő: A *reformáltak* teljes lelkiismereti szabadságot nyernek; vallásukat gyakorolhatják nyilvánosan mindazokon a helyeken, hol 1597. joguk volt ezt tenni, ezenkívül a városokban is. Páris és környéke öt órányi kerületben és néhány erős kath. város (Rheims, Toulouse, Dijon, Lyon) kivételt képez ezután is; a főnemesek istentiszteletet tarthatnak kastélyaikban, ebből a célból a másodrendű nemesek összegyűlhetnek harmincan; a reformáltak viselhetnek bármely közhivatalt, gyermekeik felvétetnek az iskolába és egyetemekre, szegényeik a kórházakba és szegények intézeteibe; bizonyos városokban nyomathatnak könyveket; Párisban egy *Edictum-kamara* állíttatik, melyben hat ref. tanácsos lesz, hogy elintézze panaszaikat; külön kamarájok lesz, a toulouse-i, grenoble-i és bordeaux-i parlamentekben (fele részben kath., fele részben ref. tagokból); négy akadémiát nyernek kiképeztetésökre; az alkotmány értelmében zsinatokat tarthatnak; megerősített városaik és menhelyeik még kezökön hagyatnak nyolc évig. *Kötelességük* tizedet

adni a klérusnak, megtartani a kánoni házassági törvényeket és kath. ünnepeken felhagyni a zajos munkával. A *kath. egyház* vagyona helyre állíttatik, a kath. istentisztelet újra berendeztetik az egész királyságban. Ez az utóbbi cikk 250 városban és 2000 falusi parochiában állította helyre a misét; miatta zendülés is ütött ki a ref. La Rochelle-ben. — „Az a hamis maxima — mondja Félice — hogy miként egy király és egy törvény, azonképen egy hit legyen, Franciaországnak 3000 millió frankjába és 2 millió emberébe került." *Felice-Bonifas*: i. m. 283—84. l.; *Gieseler*: i. m. III. k. 1 r. 515-16. l.; *Henke*: i. m. I. k. 254—56. l.

4. *Akadémiát* alapítottak *Sedanban* (1580 körül Henrik, Bouillon hercege), *Saumur-ben* (1694. *Duplessis-Mornay*, a jeles államférfi, diplomata, hadvezér, hittudós, író és igazi keresztyén, kik a hugenották pápájának neveztek, megh. 1623.), *Montpellier-ben, Montauban-ban, Nimes-ben* és *Pau-ban* (Bearnban); ezenkívül több középiskolát is. Ebben az időben 750 körül járt a *ref. templomok száma*, de község sokkal több volt; leginkább az ország déli részén vert gyökeret a ref. egyház.

5. *Sully* (l. itt az 1. j.) rendíthetetlen híve, intője, tanácsadója, hadi és béke terveiben úgy szólva jobb keze volt a királynak. *Mornay-ra* nézve l. itt a 4. j. *D' Aubigne*, a költő, történetíró, tudós és szilárd jellemű férfi, tollal úgy, mint fegyverrel egyaránt hű és bátor védője volt a reformációnak és a lelkiismereti szabadságnak. A király halála után Genfbe vonult s ott fejezte be életét 1630.

6. *Stähelin*: Der Übertritt König Heinrichs IV. von Frankreich zur röm.-kath. Kirche (Bázel, 1856.); Lescure: Henri IV. 1553—1610. (Paris, 1873.); *M. Philippson*: König Heinrich IV. von Frankreich (*Gottschall*: Neue Plutarch, Leipzig, 1874.) I. k. 209—84.; *Zeller*: Henri IV. et Marie de Medici d'aprés des documents nouveaux (Paris, 1877.)

7. *Du Plessis Armand János*, előbb luçoni püspök, majd bíbornok, Richelieu hercege és miniszter, ki minden eszközt felhasznált Franciaország politikai hatalmának emelésére, de ehhez a célhoz hozzákötötte azt a másikat is, hogy a korlátolt tehetségű király nevében ő uralkodjék tényleg, megh. 1642.

8. Az „Édit de grâce" (így nevezték) kiadása új korszakot jelöl a francia protestánsok történelmében; ez nem volt békekötés, hanem kegyelmi ténye a királynak, melyet vissza is lehetett venni alkalomszerűleg. Eszerint a reformáltak meghagyatnak templomaik, temetőik birtokában; vallásukat azokon a helyeken, hol addig is gyakorolták, gyakorolhatják azután is; de reméli a király, hogy visszatérnek amaz egyház kebelébe, melyben tizenegy századnál tovább éltek a megelőző királyok V. ö. *Félice-Bonifas*: i. m. 334—35. l.

MÁSODIK FEJEZET.

NAGYBRITANNIA REFORMÁCIÓJA.

42. Az angol állami egyház alapítása.

Angliának, mint szigetországnak, úgy politikai mint vallásos reformjai sokkal függetlenebbül fejlődtek ki a szárazföldi országokénál; és ez a fejlődés nem volt rohamos, szélsőségekben csapongó, hanem a gyakorlati angol nép természetének megfelelő, mérsékelt. Anglia a 16. században még nem volt központosított korlátlan monarchia; a *Magna charta* (a 13. században; l. I. k. 338. l.) aristokratiai alapra helyezte az alkotmányt, s széleskörű függetlenséget biztosított mind a világi, mind az egyházi rendeknek. A *világi parlament* (melynek egyházi tagjai is voltak; a 11. század közepe óta két házzal) mellett egy tisztán *egyházi rendi gyűlés* (ugyancsak két házzal; az úgynevezett *Convocation*) is fejlődött ki, mely függetlenül intézkedett az egyházra vonatkozó minden ügyben. Ez az önkormányzat nagy mértékben korlátozta nemcsak a királyi, hanem a pápai hatalmat is. A papság részéről tehát nem volt ok az egyházi alkotmány reformálására, annál több ok volt a király részéről, ha növelni óhajtotta hatalmát, de az állami és egyházi alkotmánynak a királyság érdekében való módosítása, olyan önálló rendi elemekből alakult alkotmány mellett csak a rendek segélyével volt lehetséges. Ez az átalakulás a *Tudor* házból való négy király alatt (az egész 16. századon át) történt meg.

Ezen felülről megindított fő reform-mozgalom mellett, a németországi és schweizi egyházi reformáció is fontos tényező volt az angol állami egyház alakulására. Még a Wycliffe tanai sem voltak egészen elfeledve, Luthernek nemcsak híre, hanem művei is korán eljutottak az angol földre. *VIII. Henrik*,[1] a kiváló testi és szellemi tehetségű, kegyetlen, de erélyes zsarnok és buzgó kath. király nyílt ellenszegülésnek tekintette a németországi egyházi mozgalmat, s nemcsak tollal, hanem fegyverrel is harcolt a Luther tanai ellen. Lutherrel folytatott vitája (l. 36. l.) babér helyett töviseket termett, melyeknek éles szúrásait alig enyhítette a pápától jutalmul adott „*Defensor fidei*" kitüntető cím. Luthernek nyers hangja a hittudóskodó királyt még inkább elidegenítette a reformációtól. E közben az evangéliumi reformeszmék hullámai átcsaptak az oxfordi és cambridge-i egyetem ódon falain is, de súlyos börtönnel, máglyával

vagy száműzetéssel lakoltak hívei. A bátrabbakat nem rettentette el a veszély. *Tindale Vilmos* már korán lefordította és kiadta az *újszövetséget* (1526.),[2] melynek elterjedését hiába igyekeztek megátolni a püspökök.

Azonban a „hitvédő" király, bármily nagy ellensége volt is minden eretnekségnek, ha érdeke kívánta, a pápával is összetűzött. Erre a házassági ügye szolgáltatott okot. Ugyanis Henrik egyfelől ráunt első feleségére, *Aragóniai Katalinra*,[3] másfelől szenvedélyes szerelemre gyuladt *Boleyn Anna*, a királyné fiatal udvari hölgye iránt; hogy tehát kiszabaduljon ebből a kellemetlen helyzetből, VII. Kelemenhez fordult (1527.) s arra kérre, hogy nyilvánítsa érvénytelennek első házasságát, mint különben is kánon-ellenest (ez az ok csak 18 év múlva jutott eszébe, Lev. XVIII. 16; XX. 21.) A pápa, míg ellenséges lábon állott V. Károllyal (1528-ig), hajlandó volt a király kívánatának teljesítésére, de azután halogatással igyekezett a kényes kérdés megoldása alól kibúni. A király türelmetlenül várakozott a pápa ítéletére, s midőn látta, hogy ügyének kedvező lebonyolítását hiába várja Rómából, elhatározta, hogy a kérdést otthon fogja megoldani. A *Cranmer Tamás*[4] tanácsára, több hazai és külföldi tekintély véleményének egybevetése után, semmisnek nyilvánította házasságát és egybekelt *Boleyn Annával* (1532. nov. 14. vagy 1533. jan. 25.) s azután, hogy elég tétessék a hivatalos formának is, az új érseki törvényszék érvénytelennek mondta ki a Henrik és Katalin közt kötött házasságot.[5]

E közben a pápára megneheztelt király az angol egyház és Róma közt létező, különben sem erős összeköttetésnek fokozatos megszüntetésére megtette a kellő lépéseket;[6] végre a király kívánatára *a parlament a pápától függetlennek mondta ki az angol egyházat, a királyra ruházta a pápának minden jogát és jövedelmét, a királyt ismerte el az egyház fejéül* (1534. nov. 3.),[7] s később felhatalmazta az egyházi jurisdicióra és az eretnekek üldözésére is.

A legfőbb egyházi hatalommal felruházott királynak most módjában állott a leggyökeresebb reformok életbeléptetése, de nem tette, „épen hagyta az egyház testét, s csak idegen, tiarás fejét ütötte le"; kath. hittani alapon angol állami egyházat alapított, melynek őmaga lett a pápája. A király-pápa azonnal gyakorlatába lépett szerzett jogainak. Azokat, kik nem voltak megelégedve a királyi reformációval, vagy ellene működtek, mint felségsértőket halállal büntette. Máglya, vízbefulasztás, felnégyelés, lefejezés napi renden voltak. Anglia számos kitűnő férfiának vére avatta fel az új korszakot. Az ősz *Fisher* (rochesteri) püspök[8] a dolgok új rendjére tett némely magán megjegyzéséért börtönbe vettetett s lefejeztetett (1535. jun. 22.), ugyanez a sors érte *Morus*

Tamás kancellárt, a tudós humanistát, a legnagyobb jellemek egyikét, mivel vonakodott a királyt az egyház fejének elismerni (1535. jul. 6., l. I. k. 517. l.). A király új minisztere és generális vikáriusa (egyházi ügyekben), *Cromwell Tamás*[9] kérlelhetetlen szigorúságot fejtett ki a törvények végrehajtásában (1535-től). A *zárdákat*, a pápai érdekek védő bástyáit s az új rend elleni bujtogatások fészkeit fokozatosan *eltörülték* (1536—39. 376 zárdát), a lefoglalt javakat részint egyházi (6 új püspökség és több egyházközség alapíttatott), részint állami (hadi és kereskedelmi tengerészet) célokra fordították, egy részök pedig világi nemesek kezére került. A szerzetes rendek tagjait (férfiakat és nőket egyaránt) elűzték minden segély nélkül. A zárdák lefoglalása alkalmával sokat szenvedtek a műemlékek is; Becketnek, kinek nevéhez egy angol király megaláztatásának (l. I. k. 333. l.) bántó emlékét fűzte a történelem, és szent Augustinus apátnak, ki megnyerte az angol-szászokat Rómának (l. I. k. 255. l.), feldúlatott a sírja. Ezen hatalmi intézkedések közt csak az emlékeztetett a tulajdonképen való reformációra, hogy a Cranmer javaslatára *lefordíttatott angolnyelvre* és kiadatott a *biblia* (1539.).[10] Ezzel le volt téve a hittani alap, de amit ráépítettek, csak a régi hitrendszer anyagából került ki. Ugyanebben az időben (1539. jul. 28.) jelent meg a *király vallás-rendelete* (az úgynevezett véres statutum, Bloodi Act, hat cikk), mely körvonalozta az *angol egyház tanát*. Ez fentartotta a transsubstantiatio tanát, szükségtelennek nyilvánította az úrvacsorának két szín alatt való kiosztását, megerősítette a papok nőtlenségét, a szüzeségi fogadalmat, a magán misét és fülbe gyónást s jószágvesztéssel és halállal fenyegette mindazokat, kik ellenkezőleg tanítanak vagy cselekesznek ezzel a vallásrendelettel. A fenyegető üldözés elől katholikusok és protestánsok nagy számmal menekültek külföldre. Az *üldözés* egészen a király haláláig tartott és a szerint fokozódott vagy gyengült, amint a *titkos pápista* (melynek élén Gardiner winchesteri és Bonner londoni püspök állott) vagy *protestáns párt* került kormányra és nyerte meg egyik vagy másik királyné[11] kegyét. A Henrik reformációja sok összeférhetetlen elemet akart egyesítni, de csak önkény tudta őket együtt tartani, s amint a Henrik halálával (1547.) megszűnt a nyomás, kezdetét vette az elemek természetesebb csoportosulása is.

Henriknek a halála után a tízéves *VI. Eduard* (a Seymour Johanna fia, 1547—53.) kiskorúsága alatt egy kormányzó testület vezette az állam ügyeit, (melynek élén a király nagybátyja, Seymour Eduard, Sommerset hercege állott mint protector) melynek tagjai közt az evangéliumi párt volt többségben. Most már természetesebb irányt adhatott Cranmer a reformációnak, s hogy biztosítsa ennek jövőjét, gondoskodott a királyfinak protestáns szellemben való neveléséről. Ezen új irány érdekében evangeliumi szellemű *Homiliákat* adott ki a gyengébb papok számára; általános *egyházlátogatást* tartatott a király nevében (1547.), hogy helyreállíttassék a papság alásülyedt tekintélye, eltávolíttassanak a méltatlanok vagy képtelenek és megszilárdíttassék az evangeliumi szellem. A parlament készséggel támogatta az átalakítás munkáját. A VIII. Henrik vallásrendeletét megszüntette; a püspökválasztási jogot a királyra ruházta; a papi nőtlenséget, magánmisét eltörülte, a képeknek a templomból való eltávolítását elrendelte, s meghagyta, hogy két szín alatt szolgáltassák ki az úrvacsora. A liturgia átalakítása lassan és fokozatosan történt, a régi szertartásokat óvatosan mellőzték, így jött létre többszöri módosítás után az *új angol Liturgia* (Book of Common Prayer),[12] melynek életbeléptetését parlamenti végzés rendelte el (1549.). Az egyház tanrendszerének tisztázása és kifejtése végett külföldről több jeles hittudóst hívtak az országba és alkalmaztak az egyetemeknél.[13] Ily előkészületek után jelent meg (1552.) *az angol egyháznak 42 cikkből álló hitvallása*, melyet nagyrészt Cranmer és Ridley (rochesteri püspök) szerkesztett. Ez kiemelte a szentírásnak egyedüli érvényességét, az újszövetségnek az ó feletti elsőségét; a *királyt* elismerte az egyház fejének; az *úrvacsora* tanából nemcsak a transsubstantiatiót, hanem a Krisztus testi jelenlétét is kitörülte, s általában Melanchthonra emlékeztető közvetítő állást foglalt el a tanra nézve.[14] A király maga is élénk figyelemmel kísérte a reformáció menetét, mely a helyes útat megtalálva szép reményekkel biztatott. Azonban VI. Eduard váratlanul meghalt (16. évében, 1553. jul. 6.), s halálával csökkenni kezdtek a reformációhoz kötött remények is.

A vakbuzgó kath. *Máriának* (az Aragóniai Katalin leányának) trónraléptével (1553—58.) teljesen megváltoztak a viszonyok. Mária, ki sok szenvedést látott kath. hite miatt, s ki az anyján elkövetett jogtalanságok miatt is a reformációt tette felelőssé s mély gyűlölettel volt eltelve iránta, most, midőn módjában állott szenvedéseinek megtorlása, feladatává tette a reformáció elnyomását és a katholicismus helyreállítását. A kath. párt újra

uralomra jutott, előbb üldözött vezérei fő állami hivatalokkal cserélték fel a börtönt.[15] A királyné híveiből alakított parlament semmiseknek nyilvánította (1553. okt.) a VI. Eduard alatt kiadott vallásrendeleteket, de Mária még ezt az alázatos parlamentet sem találta elég hajlékonynak, tehát feloszlatta s anélkül kormányzott. A pápával alkudozásba bocsátkozott, hogy megint részeltesse Angliát kegyeiben. Ez a lépése és II. Filep spanyol királlyal való házassága (1554, jul. 25.) általános elégületlenséget szült, de a szenvedélyének, ennek a rossz politikusnak tanácsán járó királyné nem figyelt az elégületlenség ki-kitörő morajára, hanem tovább haladt a megkezdett úton. A Mária Angliája csakugyan fejet hajtott a pápa előtt, ki kegyesen keblére ölelte az eltévedtet (1554. dec. 24.; *Polo* vagy Polus bíbornok intézte el ezt az ügyet). Mária a katholicismus helyreállításával munkába vette egyidejűleg a protestantismus megsemmisítését is; az eretnekek ellen hozott törvényeket újra érvényre emelte, a feleséges papokat elűzte feleségeikkel és gyermekeikkel együtt; azokat, kik nem voltak hajlandók evangeliumi hitökről lemondani, börtönnel, száműzetéssel vagy máglyával sújtotta. A főpapoktól sugalmazott királyné mintegy 270 eretnek vérével avatta fel az igaz hit oltárát, Ridley (1555.) és Cranmer (1556.) előbb börtönbe, azután máglyára hurcoltattak a reformáció mellett kifejtett buzgalmokért; a hivatalosan kivégzetteknél sokkal nagyobb volt azoknak a száma, akiket a bujdosás nyomorai, a börtön nélkülözései, a kínzások öltek meg, vagy akik a vakbuzgó kath. tömeg vallásgyűlöletének estek áldozatul. Ezerekre ment a száma az országból kiköltözötteknek is. Már a spanyol inquisitio mintájára rendkívüli *hitnyomozó bizottságokat* kezdtek szervezni, visszaállítottak néhány zárdát, s a magánosok kezére jutott egyházi javak visszakövetelését tervezték; ezek miatt már-már a kitörés pontját érte el az elégületlenség, midőn Anglia és a protestantismus szerencséjére meghalt a búskomorságba esett, „vérszomjas Mária" (the bloody Mary; 1558. nov. 17.).

Máriát a kivégzett Boleyn Anna leánya: *Erzsébet* követte a trónon (1558—1603.), ki a Cranmer vezetése alatt prot. hitben neveltetett s nehéz megpróbáltatásokon ment át.[16] Az ő hosszú, szigorú, de szerencsés kormánya alatt mérsékelt közvetítő alakot nyert és teljesen megszilárdult az *angol püspöki egyház*. A királyné azon volt, hogy kölcsönös engedmények árán megnyerje és egyesítse mind a kath., mind a prot. pártot; ezért tartotta meg a katholicismusból és vette át a protestantismusból, amit csak lehetett; ezért választotta a conservatív és haladó irány közt a középutat. De azután úgy

alakultak a viszonyok, hogy a királyné nem maradhatott meg közvetítő állásában s kénytelen volt szigorúbb rendszabályokhoz nyúlni a kath. párttal szemben. Ugyanis a pápa (IV. Pál) nem ismerte el Erzsébetet törvényes trónörökösnek s emiatt a két udvar közt megszakadt az összeköttetés; ezenkívül Skótország trónörököse: *Stuart Mária* (a II. Ferenc francia király felesége s a VIII. Henrik nőtestvérének az unokája) abban az esetben, ha Erzsébet nem jogos örökös, igényt tartott az angol koronára; ezt nyíltan kimondták a pápák, és Franciaország is nagyon kész volt e jogigény támogatására. Azonban ezek az akadályok Erzsébetre nézve nem váltak veszélyesekké s legfeljebb arra szolgáltak, hogy annál éberebb figyelemmel kísérje a pápista törekvéseket. Az *új parlament* 1559. elismerte a királyné örökösödési jogát s kimondta, hogy az ellenkezőleg cselekvők felségsértőknek fognak tekintetni; elvetette a Mária katholizáló intézkedéseit; VIII. Henriknek és VI. Eduardnak a pápai tekintély ellen hozott végzéseit újra megerősítette az *Acta Uniformitatis* nevű végzésben; a királynőt az egyház legfőbb kormányzójának nyilvánította s a katholikusoknak kedvező, némi módosítással[17] újra érvényre emelte a VI. Eduard alatt keletkezett *liturgiát*. Azonban a püspökök (egynek kivételével) és más főpapok vonakodtak esküt tenni a királynő fő egyházi hatalmának elismerésére s az uniformitási végzésre és lemondtak hivatalukról; helyöket a Mária alatt elűzött püspökök foglalták el, kik azután az *apostoli successio* folytonosságának megőrzése végett felszentelték az új canterbury-i érseket (Parker Mátyást).[18]

A *hitvallás* megállapításánál a VI. Eduard alatt létrejött 42 hitcikket fogadták el alapul, az erősebb kifejezéseket szelidítették s *39 cikkbe* foglalták össze az egészet. Ezt a hitvallást a Convocation (1562. jan. 23.) helybenhagyta, később (1571.) a parlament az ország alaptörvényei közé sorozta s kötelezővé tette a papságra nézve.[19] Eszerint az egyház tekintélyének alapja a *szentírás*, mely mind magában foglalja az üdvre szükségeseket (Art. VI), de figyelembe kell venni azokat az *egyházi hagyományokat* is, melyek nem ellenkeznek a szentírással (Art. XXXIV; mert az angol egyház alkotmányának némely részlete csak a hagyományból igazolható). A *megigazulás* feltétele a hit, de ebből a hitből szükségképen folynak az Isten előtt kedves, jó tettek; az *úrvacsorában* a Calvin értelme szerint a Krisztus teste mennyei szellemi módon közöltetik a hívekkel[20]; az *elővégzés* a Calvin értelmében, de szelídítve van felvéve (csak a választottakra vonatkozik). Az egyház alkotmánya meghagyta a régi *püspöki*

rendszert (érsek, püspök, presbyter, diakónus), az *egyház legfőbb hatalmát* a korona birtokosára ruházta, ki a törvény korlátai közt gyakorolja azt[21]; a püspökök az egyház fejei s az ország főnemesei maradtak. Az *istentiszteletben* meghagyatott sok kath. elem (fényes szertartások, papi díszöltönyök stb.). Így az angol püspöki egyház, midőn nem tudott egészen megválni a rómaitól s megállapodott a reformációnak fele útján, sajátságos külön területet foglalt el a protestantismus és katholicismus közt.

Az új egyházi szervezet ellenzőit vagyonvesztéssel, fogsággal, száműzetéssel, súlyosabb esetben halállal fenyegette a kormány, de fenyegetéseit főleg a katholikusok ellen akkor kezdte szigorúbban alkalmazni, mikor a katholicismus helyreállítását tervezgették még az ország függetlensége árán is. Ugyanis miután Douay-ban (Flandriában, Allen által, 1568.) angol hittérítők képzésére *kath. angol seminarium* alapíttatott, — miután V. Pius (1570.) Erzsébetet és a neki engedelmeskedőket kirekesztette az egyházból, — s XIII. Gergely, ugyancsak térítési célból, Rómában *angol collegiumot* alapított: a parlament szigorúbbá tette és alkalmazta is a korábbi végzéseket. Házkutatásokat rendeztek, a kath. cultushoz tartozó szereket elkobozták s a vétkeseket (bujtogató papokat, szerzeteseket, főleg jezsuitákat) gyakran halállal büntették. De ezeket a szigorú rendszabályokat nem annyira az államvallás érdeke, mint inkább a királynő és állam biztonsága tette szükségessé. Az államegyház türelmetlensége, mint mindenütt, úgy Angliában is felszította a vakbuzgóságot, ezt azután vérbe törekedett fullasztani s vértanúkat csinált, holott a lelkiismereti szabadságnak tiszteletben tartása mellett talán nem lett volna szükség ilyen evangelium-ellenes eszközökre.[22]

1. VIII. Henrik, VII. Henriknek a fia, 1491. szül.; mint második fiú, papi pályára képeztetett, az Angliát felkereső humanistáktól széles tudományos ismereteket szerzett Erasmusszal s Morus Tamással szorosabb viszonyban állott; mint theologus a thomistákkal tartott.

2. *Tindale* 1527. kiadta a *Pentateüchöt* is; az üldözés elől külföldre menekült s több ízben tartózkodott Antwerpenben és Hamburgban. Az angol kormány keze azonban elérte Hollandiában is és máglyára juttatta 1535.

3. Katalin a spanyol királyi párnak: Kath. Ferdinándnak és Izabellának a leánya, V. Károly császárnak nagynénje, a VIII. Henrik bátyjának, a 16 éves korában elhalt Arthurnak özvegye volt. Henrik 1509. vette el a nála 6 évvel idősebb özvegy Katalint. E házasságból

született figyermekek mind korán elhaltak.

4. *Cranmer* 1484. szül.; a cambridge-i egyetemen tanult, ugyanott 1524. a theologia tanítójává lett. Már korán úgy nyilatkozott, hogy érvénytelen a királynak a testvére özvegyével kötött házassága, miután ellenkezik az Isten akaratával; nem is szentség tehát és így nincs is szükség felbontására; teljesen elég, ha nyilvánosságra hozatik nem létezése. Ez a nyilatkozat az udvari káplánságot szerezte meg neki. A király házassági ügyében Rómában (1530.) és Németországon (1531.) járt; Nürnbergben titokban egybekelt az Osiander unokahugával, 1533. a canterbury-i érseki székre emeltetett s az angol reformáció kifejtésében neki jutott a legnehezebb feladat. *Todd*: Life of Cranmer (2 k. London, 1831.).

5. Ebben a tárgyban a convocation kérdeztetett meg előbb, mely kijelentette nagy szótöbbséggel, hogy a fitestvér özvegyével való házasságot megtiltotta az Isten. Azután összeült az érseki törvényszék és maga elé idézte Katalint, s minthogy nem jelent meg és képviselőt sem küldött, kimondta a házasság érvénytelenségét.

6. Az elszakadást a pápai hatalmat lépésről-lépésre korlátozó hivatalos nyilatkozatok előzték meg. Nevezetesen a király sürgetésére kinyilvánította a *convocation* (1531.), hogy a király első védője, egyedüli ura és feje az egyháznak. A *parlament* 1532. megszüntette az annatákat és kimondotta, hogy ha megtagadná a pápa az új érsekek és püspökök megerősítését, az angol klérus teljesítse azt; 1533. kijelentette a *parlament*, hogy Anglia önálló ország és a király, mint államfő rendelkezik a világi és egyházi ügyek felett, ennélfogva a világi törvényszék intéz el minden vitás ügyet és tilos a Rómába való feljebbezés. Midőn a *pápai törvényszék* 1534. márc. 23. a király első házasságát érvényesnek, a másodikat semmisnek mondta ki s átokkal fenyegette a királyt, ha vissza nem venné Katalint, minden pártot megsértett vele s megkönnyítette a királyi reformáció útját.

7. A parlament következőleg szabályozta a *király egyházi hatalmát*: 1. Az egyház alá lesz rendelve a királynak; mindazok az egyházi rendtartások, melyek nem ellenkeznek a korona jogaival, érvényben maradnak további rendelkezésig. 2. Rómába tilos feljebbezni, ehelyett az érseki széktől a királyhoz történik a feljebbezés; az annaták felett a király rendelkezik; a Péter-fillér eltörültetik. 3. A király jelöli ki választásra a püspököket, akik aztán csak neki esküsznek hűséget. *Lingard* után közli *Henke*: i. m. I. k. 278-79. l.

8. A 77 éves *Fisher* már a Henrik apja alatt is tanácsosi állásban szolgált; VIII. Henrik a haldokló anyjától ajánlott derék püspököt korábban atyjaként tisztelte s őt büszkén nevezte a legtiszteletreméltóbb főpapnak.

9. *Cromwell* vagy *Crumwell* korábban kereskedő, majd katona, azután jogtudós, Wolsey-nek (a király házassági ügyét elintézni nem tudó s emiatt megbukott yorki érseknek, bíbornoknak és pápai generális vikáriusnak) titkára volt; ennek a bukása után a király szolgálatába lépett, lord-lieutenant-tá (helytartó) s egyházi ügyekben a királynak helyettes kormányzójává neveztetett ki. Utóbbi hivatalát a pénzre szomjas férfi nem a legtisztább kézzel és sok erőszakossággal folytatta 1540-ig.

10. Ezt a fordítást *Matthew* a *Tindale* (l. itt a 2. j.) és *Coverdale* fordításai után dolgozta, *Cranmer* revideálta. Ennek a bibliának meg kellett lenni minden egyházban.

11. Henrik ráunt *Boleyn Annára* is s a pápista-párt gyanúsítása következtében, házassági hűtlenség címén, 1536. kivégeztette. Harmadik felesége: *Seymour Johanna*, fiának, Eduardnak a születése alkalmával 1537. halt meg. Negyedik feleségét: *Cleve-i Annát*, mivel nem volt elég szép, hazaküldötte hat hónap múlva s ezen házasság szerzőjét, Cromwell kancellárt kivégeztette 1540. Ötödik felesége: *Howard Katalin*, házasságtörés címén vérpadra jutott 1543. Hatodik felesége: *Parr Katalin* is hasonló sorsra jut, ha meg nem hal a házaséletben is zsarnok király (1547.). Ezekből a házasságokból *három gyermek* maradt: *Mária*, Aragóniai Katalintól; *Erzsébet*, Boleyn Annától; és *Eduard*, Seymour Johannától. Ezeknek az örökösödési sorrendjét törvénnyel biztosította Henrik. Alattok újabb átalakulásokon ment át a reformáció, míg végre nehéz küzdelmek után teljesen megszilárdult.

12. A *liturgia első szerkezete*, melyet Gardiner winchesteri, Bonner londoni püspökök s m. készítettek, *kryptokatholikus* volt; a *második dolgozat* (1548. és 1552.) Hooper-től, Jeweltől s m., egészen *Calvin-szellemű*; ekkor vettetett el az exorcismus, keresztvetés, szentelt olaj, fülbegyónás, utolsó kenet és a halottakért való ima. A *harmadikat* 1660., a restauratio után Hooker, Andrews, Brouham, Taylor Jeremias és Pearson dolgozta ki. *Lingard*: VII. 31. és *Hook*: VII. 270—79. után közli *Henke*: i. m. I. k. 286. l.

13. *Vermigli Martyr Péter* és *Ochino Bernát* (később az olasz menekültek prédikátora) 1547. az oxfordi; *Bucer Márton* és *Fagius Pál* (1504. szül.; strassburgi theologiai tanár, elismert tekintély a héber nyelvészet terén; az interim miatt Angliában telepedett meg, megh. 1550.) 1549. a cambridge-i egyetemen nyertek alkalmazást; a meghívottak közt volt *Laski János*, a lengyel reformátor is.

14. *Niemeyer*: Collectio confessionum in Eccl. reformatis publicatarum (Lipsiae, 1840.) 592.

15. *Gardiner*, winchesteri püspök, a királynő tanácsadója, lord-kancellár lett.

16. Máriának a parancsára 1554. a Towerbe záratott Erzsébet s kénytelen volt legalább külsőleg a kath. cultust követni; a vérpadot csak azért kerülte el, mert nem merte kivégeztetni Mária.

17. A *Litaniából* kihagyták ezt a kérést: „A római püspök zsarnokságától és minden utálatos gonoszságától óvj meg minket Úristen"; elmaradt ez a megjegyzés is: „Úrvacsora alkalmával a térdelés nem a Krisztus testi jelenlétének imádását jelenti". A képek, keresztek, egyházi zene és áldozári öltönyök megtartattak.

18. Ennek a felszentelésnek az érvényességét, mivel prot. püspökök végezték, rendesen kétségbevonják a kath. írók. De ha ennél nincs nagyobb baj, ettől ugyan ingatlanul fennállhat az angol egyház. L. e tárgyról *Alzog*: i. m. II. k. 229. l. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 25. l.

19. *Niemeyer*: id. Collectio Confessionum etc, 601. l. V. ö. *Henke*: i. m. I. k. 297. l.

20. Art. XXVIII. Coena Domini non est tantum signum mutuae benevolentiae Christianorum inter sese, verum potius sacramentum nostrae per mortem Chr. redemptionis... Corpus Chr. datur, accipitur et manducatur in coena tantum coelesti et spirituali ratione. Medium quo accipitur... fides est etc.

21. Art. XXXVII. Regia majestas in hoc Angliae regno ac caeteris ejus dominiis summam habet potestatem, ad quam omnium statuum hujus regni, sive illi ecclesiastici sint sive civiles, in omnibus causis suprema gubernatio pertinet, et nulli externae jurisdictioni est subjecta nec esse debet etc.

22. Az egész cikkre vonatkozó főbb művek: *Joh. Foxe*: Rerum in Britannia gestarum... ac sanctorum Dei martyrum historia (Basileae, 1559.); *Lingard*: History of England till the revolution of 1688. (kath.; London 1819-31., 14 k.); *Soames*: The history of the reformation of the church of England (3 k. London, 1825—28.); *Weingarten*: Die Revolutionskirchen Englands (Leipzig, 1868.); *Hook*: Lives of the archbishops of Canterbury (9 k. London, 1861—74.); *Maurenbrecher*: England im Reformations-Zeitalter (Düsseldorf, 1866.).

43. Az angol állami egyháznak félig kath. irányával szemben a puritanusok és independensek ellenzéki állást foglalnak el.

Az angol egyháznak nem sikerült az a törekvése, hogy a katholicismus híveit is kielégítse az új egyházi rend; egy részöket nem nyerte meg, míg a protestánsok tekintélyes részét elidegenítette. Azok közül, kik Mária alatt száműzettek evangeliumi hitökért s Erzsébet alatt hazatértek, sokan ref. szellemű városokban (Genf, Bázel, Zürich, Strassburg, Emden stb.) töltötték el hontalanságuk idejét s közvetlen tapasztalatból ismerték meg a calvini egyház alkotmányát és hitrendszerét. A ref. egyház függetlensége, egyszerűsége, szigorú, komoly erkölcsi iránya oly mélyen bevéső dött lelkökbe, hogy otthon egyáltalában nem tudtak kibékülni az állami egyháznak pápistás alkotmányával és cultusával. Ezek az elégületlenek, mivel *a katholicismustól teljesen megtisztított egyházat akartak, puritanusoknak* neveztettek. Ők *nem ismerték el az államnak azt a jogát*, hogy beavatkozhassék az egyház ügyeibe; nem ismerték el a királynak legfőbb egyházi hatalmát; a *püspöki rendszert* rendi fokozataival, javadalmaival, bíráskodási jogával és kiváltságaival együtt ellenkezőnek tartották az evangelium szellemével; a lelkipásztori állomások betöltési jogát a községnek követelték; a fényes szertartásokat és áldozári öltönyöket az Antikrisztusság maradványainak tekintették[1]. Ezzel ellenkezőleg, *presbyteri egyházalkotmányt* és szigorú fegyelmet kívántak Genf példájára meghonosítani; alaki elvül kizárólag a *szentírást* ismerték el (az

apokryphus iratokat elvetették); a Calvin hittételeit változatlanul fentartották s az *istentiszteletet*, a lélekben és igazságban való imádás elvéhez híven, oly egyszerűen kívánták berendezni, amint az öskeresztyén egyházban volt szokásos.

Ezen ellenzék élén a legtevékenyebb lelkészek állottak, akik igen nagy befolyást gyakoroltak a népre ebben az irányban. A kormány börtönnel büntette őket s ezzel előkészítette a szakadást. Az államegyház és puritanusok közti viszony még feszültebb lett, midőn a külsőségek mellett az elővégzés tanáról is megkezdődtek a szenvedélyes viták. Erzsébet az egyház egységének fentartása érdekében, az „Acta Uniformitatis" értelmében (l. az előbbi 42. c.), pénz- és börtönbüntetéssel sújtotta a püspöki egyházhoz simulni nem akarókat: az úgynevezett nonconformistákat, lelkészeiket megfosztotta hivataluktól és száműzte. Ez a szigorú bánás elkeserítette az ellenzéket s arra kényszerítette, hogy saját erején, az állami egyház keretén kívül valósítsák meg amaz egyház eszméjét, melynek az egyház kebelében nem sikerült elismerést szerezni. A lemondott vagy letett lelkészek (1566.) elhatározták, hogy külön községeket fognak szervezni. Előbb csak titokban gyülekeztek össze (az első puritanus község, presbyteri alapon, Wandsworthban, London mellett alakult) istentisztelet végett s az így fejlődő községekhez nagy számmal csatlakoztak olyanok is, kik a püspöki egyházhoz tartoztak külsőleg.

A nonconformisták egy része átlépte még a puritanismus határát is, midőn *Brown Róbert*[2] nyíltan megtámadta az angol állami egyházat, mint hamis egyházat, sőt még az aristokratiai alapon nyugvó presbyteri egyházalkotmányt sem tartotta elég szabadnak, hanem azt vitatta, hogy csak a *tisztán demokratiai alapon szervezett egyház* egyezik meg a szentírással. Brown buzdító beszédei számos hívet szereztek ennek a tannak is s habár ő utóbb visszatért az angol egyház kebelébe és követői száműzettek az országból: mégis folyvást növekedett ez a párt, főleg a *Robinson János* (megh. 1625.) fellépte után (1610.), ki mint az angol menekültek leideni községének elnöke, szilárdabb és nyugodtabb alapot adott ennek az iránynak. E felekezet kitűzött irányáért *independens* és *congregationalista* (első alapítójáról „*brownista*") nevet nyert. A száműzöttek egy része (1643-tól) visszatért Angliába, más része Amerikában keresett új hazát.

Az *independensek* nem ismerik el az egyetemes egyház jogosultságát; szerintük épen olyan *független és önálló egyház minden község*, minők az

apostolok idejében voltak; Krisztus és a szentírás vezetése alatt önmagát kormányozza minden község és nem függ sem az államtól, sem valamely egyházi hatóságtól; meggyőződése szerint imádja istenét; a papok és presbyterek különös jogokat nem élveznek s alá vannak rendelve a községnek; vallásos tanítást minden erre képes tag tarthat. Szigorú egyházi fegyelemmel igyekeztek megvalósítani azt az eszmét, hogy *az egyház szenteknek egyesülete*. Rendes zsinatok tartását szükségtelennek vélték, de rendkívüli esetekre, a fontosabb kérdések megvitatása végett életbe léptették a *congregatio* intézményét (Congregational Board). A congregatióra (Londonba) képviselőket küld minden község, de ez a gyűlés csak jó tanácsokat adhat és nem hozhat kötelező végzéseket. A *cultus* terén az egyszerűség végső határáig mentek, a vasárnapon kívül elvetettek minden ünnepet, mellőztek minden liturgiai formát (az úri imát sem véve ki), mert szerintök akadályozzák a sz. lélek működését. Az üldözések következtében az independensek közt is állottak elő *rajongók*, kik állítólag isteni kijelentéseket vettek s közölték őket a községgel[3].

1. A komoly, szellemi istentisztelettel összeférhetetlennek tartották a pompás cultust, az orgonát, hangszereket, kereszteket, miseruhákat, felelgető énekeket, az imaformák ismételgetését, az oltárokat, gyertyákat, harangokat stb. Elvetették az úrvacsoránál a térdelést, Jézus neve említésénél a fej meghajtását. Szükségtelennek vélték a keresztelésnél a keresztvetést, a keresztszülőket; a confirmatiót; az esketésnél a gyűrűt és a többi formaságokat, a sok ünnepet s azt vitatták, hogy az ószövetségi szombat törvénye kiterjed a vasárnapokra is stb. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 29—33. l.

2. *Brown Róbert* 1581. lépett fel újító beszédeivel Norwichban, hol a Hollandiából menekült anabaptisták telepedtek le. Erős támadásaiért börtönbe került, honnan befolyásos pártfogói segélyével kiszabadulva, Hollandiába menekült s egy kis községet alapított Middelburgban (Zeelandban). 1589. visszatért Angliába s folytatta izgatásait, e miatt húszszornál többször jutott börtönbe; később az állami egyház kebelébe tért vissza s mint egy gazdag javadalom birtokosa halt meg 1630.

3. Fontosabb művek. *Fletcher*: History of Independency in England (4 k. London, 1872.); *Waddington*: Congregational History (London, 1874.); *Weingarten*: Die Revolutionskirchen Englands (Leipzig, 1868).

44. A reformáció átültetése Irlandba.

Irlandban a 16. század kezdetén két különböző népfaj, a *kelta* őslakó és a hódító *angolszász* harcolt az uralomért. Ebben az időben Irlandra Anglia még nem tette rá a kezét egészen. A keleti parton már századok óta[1] beköltözött

angolok telepedtek le, kik tervszerűleg elnyomni törekedtek a benszülöttek nemzetiségét, de a szigetnek nyugati kétharmadában még mindig az írek voltak az urak.

VIII. Henrik, ki az „*Irland királya*" címet is felvette, az ír területen is igyekezett megszilárdítni egyházi reformját. Sikerült is ez a terv némi ellentállás után, midőn az angol reformációnak egészen megnyert augustinus szerzetes, *Brown György* emeltetett a dublini érseki székre (1535.). A képeket és ereklyéket eltávolították a templomokból s kihirdették a király egyházi fő hatalmát. Ezeket az intézkedéseket egy az angol érdekeknek szolgáló *ír parlament* (melyből kizárattak a klérus képviselői; 1536.) szintén megerősítette s egyúttal kimondta, hogy akik a pápaságot védeni vagy újra helyreállítani merészlik, javadalmaik elvesztésével fognak sújtatni.

Miután a pápai hatalmat az angol király gyakorolta az ír egyházban is, hogy annál kedvezőbb színt nyerjen a reform, *Irland is királyság nevet nyert* (1542.); a régi ír főnököket pairi méltósággal s a lefoglalt zárdák javainak egy részével kötelezték le; a hitvalláson majd semmi változást nem tettek és így az új egyházi rend életbe léptetése egyelőre kevesebb nehézséggel járt itt, mint Angliában.

A reformáció békés menete azonban megváltozott: *Eduard* alatt nemcsak az új hitvallást, hanem vele együtt az angol nyelvet is (a cultusban a latin helyett) rá akarták erőszakolni az írekre. Ez már nemcsak lelkiismereti kényszer, hanem politikai sérelem is volt s makacs ellentállással találkozott a külföldi (Franciaország és Róma részéről) segély-ígéretekkel kecsegtetett írek részéről. A püspökök és érsekek (Brown s még egy püspök kivételével) odahagyták Irlandot, helyöket az angol szellemű főpapok foglalták el. A nép az új istentiszteletből (mely a Cammon-Prayer-Book szerint tartatott) még kevesebbet értett, mint a latinból; idegen nyelvű és szellemű papjai iránt bizalmatlan volt; csak templom- és egyházrablást látott az újításokban s annál szilárdabbul ragaszkodott régi hitéhez és cultusához.

Mária alatt örömmel üdvözölték a katholicismus restauratióját, de ezen rövid nyugalom után *Erzsébetnek* az egyházi intézkedései ellen annál élesebb jelleget öltött az ellentállás. Az ír nép, a kath. alsóbb papság vezetése mellett, az angol egyházi és világi hatalom ellen, melyek az íreknek nemcsak vallási és politikai szabadságát, hanem nemzeti létét is fenyegették, bár a győzelemnek nagyon kétes reményével, megkezdte a vallási és nemzeti harcot. És valóban

Anglia a fajgyűlölet kíméletlenségével s az úgynevezett civilisáló politikus embertelenségével igyekezett az íreket koldusokká és szolgákká tenni, hogy angolokká legyenek. 1560. egy parlamenti végzés kimondta, hogy az ír egyházat az angol egyház szerint kell reformálni. A nép ellentállott, de az ismételt felkeléseket leverték és a birtokok elkobzásával büntették. Fokozatosan leigáztatott az egész ír sziget (1601-ig); az elkobzások következtében az ír nemesség elszegényedett; a lefoglalt földbirtok egy része a koronára, egy része az erőszakkal beültetett angol állami egyházi papságra, egy része a telepítő és civilisáló angol és skót kalandorok kezére szállott. Az ír nép koldussá és hontalanná lett, de kath. és ír maradt s a mostoha anyaország szívtelenségét keserű gyűlölettel s amikor alkalma nyílt, kegyetlen boszúval viszonozta[2].

1. 1154 óta, midőn IV. Hadrianus pápa (angol születés) az ír szigetet hűbéárül adományozta II. Henriknek.

2. Főbb művek: *Thomas Moore*: History of Ireland (Lardners Cyclopaedia; németül Akens, 2 k. Baden-Baden, 1846.); *Rich. Murray*: Ecclesiastical history of Ireland (2. kiad., London, 1848.); *Collier*: Staats- und Kirchen-Geschichte Irlands (Berlin, 1845.); *Killen*: The ecclesiastical history of Irland (2 k., London, 1875.).

45. Skótország reformációja.

Skótország a 16. században Angliától független monarchia volt, de igazában nem a királynak, hanem az állam világi és egyházi nagyjainak birtokában volt a főhatalom.[1] Ennek a két főnemességnek a hatalomért folytatott versengése még erősbödött a 16. században. A reformáció a világi nagyok kezére dolgozott abban a küzdelemben, melyet a király és főpapság ellen folytattak, és viszont a világi nagyok készséggel támogatták azon kiváló férfiak működését, kik élén állottak a reformációnak. Így a skót reformáció a politikával szövetkezve jutott diadalra.

A Luther irataival már *V. Jakab alatt* (1524—42.) megismerkedtek s munkába vették a bennök hirdetett eszmék terjesztését. Ezen úttörők közt kiváló helyet foglalt el *Hamilton Patrick*, egy a királyi családdal rokon skót ifjú, ki a wittenbergi és marburgi egyetemek[2]) látogatása után hazatérve, oly buzgón terjesztette az evangelium tiszta tanait, hogy, mint eretnek és a kath. egyház ellensége (*Beatoun Jakab*, st. andrews-i érsek sürgetésére) elfogatott és

máglyára ítéltetett (1528.). Sorsát mások is osztották, de az üldözés még nem öltött általánosabb jelleget. Midőn VIII. Henrik angol király felszólította Jakabot[3], hogy csatlakozzék a tőle megindított reformációhoz, Jakab jóllehet nem idegenkedett a reformációtól, a főpapság sürgető kívánatára megtagadta a Henrik kérését. Emiatt háborúra került a dolog, mely oly szerencsétlenül ütött ki Jakabra nézve, hogy búskomorságba esett és meghalt miatta (1542.).

V. Jakabnak a halála után a csecsemő *Stuart Mária* (1542. szül.) örökölte a trónt, kinek nagykorúságáig kormányzóság[4] vezette az állam ügyeit. Eleinte úgy látszott, hogy a kormány támogatása mellett, békésen fog megoldatni a reformáció kérdése. A nemesség közül már sokan csatlakoztak a reformációhoz, az új zászló alá tekintélyes számmal sorakozott a nép is, sőt maga a kormányzó, *Hamilton Jakab* is kedvezett a reform-mozgalomnak s megengedte az angol és skót bibliafordítások olvasását. Azonban ez a békés fejlődés csakhamar megzavartatott. Az angol szövetségen[5] alkudozó Hamiltont a még erős kath. párt (melynek élén Beatoun Dávid, bíbornok-érsek s háta mögött Franciaország állott) hazafiatlansággal vádolta, s ismerve gyönge jellemét arra kényszerítette, hogy ünnepélyesen megtagadja prot. hitét s a reformáció elnyomására szabad kezet engedjen a papságnak. Angliáról hallani sem akartak többé, mind erősebb lett a francia befolyás[6]; megkezdődött az üldözés, az újítás híveire halálbüntetést szabott a parlament; akasztófával, vízbe-fulasztással és máglyával akarták elfojtani az új szellemi áramlatot. De ez a kegyetlenség csak fokozta az elégedetlenséget és elkeseredést, melynek éle az üldözés megindítója, Beatoun érsek ellen fordult legelőbb, ki néhány összeesküvő nemes gyilka alatt vérzett el (1546. máj.). Már-már aggasztóvá kezdett válni a protestantismus sorsa, s még súlyosabb lett a helyzete, midőn Hamilton lemondva a kormányzóságról, az özvegy királynénak engedte át (1554.).

Ezen időtájt tért vissza hazájába (1555.) Skótországnak tulajdonképen való reformátora: *Knox János*[7], ki Genfben, a calvinismus tűzhelyén csodálva szemlélte a Calvin szellemének ujjá teremtő hatását, tisztelni tanulta a nagy reformátort, rendületlen híve lett tanainak, s Skótországban is ebben a szellemben vezette a reformáció mozgalmát. Majd a reformált nemesség a Knox felhívására *védszövetséget* (*Congregatio Christi*, 1557.) kötött a Krisztus ügyének védelmére s kérelmet intézett a kormányzónőhöz, hogy függessze fel az eretnekek ellen kiadott rendeleteket. A válasz kitérő volt, sőt midőn az ifjú

Mária királynő felesége lett a francia trónörökösnek, II. Ferencnek (1558.), s ezt a frigyet elismerte a parlament is: a kormányzónő, a Guise-ek sugalmazására, határozottan a protestantismus elnyomására törekedett s száműzetéssel fenyegette a prot. papokat. Ugyanis a francia kormánytól támogatott *udvari politika* azt tervezte, hogy francia fegyveres segélylyel újra a katholicismus igájába hajtja Skótországot, a francia koronához csatolja, s azután érvényesíti Máriának az angol korona iránti jogigényeit is. De Knox, kinek jelleme a börtön és gálya szenvedséei közt acélszilárddá edződött, s kit sem földi örömek, sem veszélyek nem voltak képesek eltéríteni céljától, minden eszközt mozgásba hozott e terv meghiúsítására. Midőn a francia kath. kormánypárt, tervei kivitelére, francia csapatokat szállított Skótországba, (1559.), Knox gyújtó szónoklataival oly gyűlöletet szított fel a haza függetlenségének megrontására szövődöző kath. párt és egyház ellen, hogy a nép tömegesen fogott fegyvert, a templomokat és zárdákat feldúlta műkincseikkel együtt[8], s Angliától támogatva, az *edinburgi szerződésben* (1560.)[9] kivívta a ref. egyház elismerését. A legközelebb összeült parlament kimondta a pápaság hatalmának megszűnését, eltiltotta a kath. istentiszteletet, s a calvin-szellemű új egyház alapjául elfogadta és megerősítette a nagyobbára Knoxtól szerkesztett *Skót hitvallást (Confessio Scotica)*[10] (1560. aug.). Ezen az alapon ült össze (dec. hónapban) az első *egyházi közgyűlés (general assembly)*, mely a jobbára Knoxtól calvini mintára kidolgozott *Fegyelemkönyvben* (Book of Discipline) *presbyteri alapon* fejtette ki és állapította meg az egyházalkotmányt, írásmagyarázatra a papokon kívül felhatalmazta a tanult világiakat is, az ünnepeket (mivel nem rendeli a sz. írás) eltörülte; orgonát, oltárt, keresztet, képet és általában minden symbolikus szert és cselekvényt száműzött a cultusból; az egyházi javakat[11] visszakövetelte az egyház számára stb. Az ekként szervezett új skót ref. egyháznak még hét évig kellett küzdeni, míg teljesen megszilárdult és feltétlenül elismertetett.

Midőn Stuart Mária, a szép fiatal özvegy királyné, ki Franciaországban, neveltetése első szakában a kath. hit iránti buzgóságot szívta be a zárdai levegővel, később az udvarnál egészen eltelt az absolut királyság eszméivel és a könnyű, ledér gondolkodásmóddal; midőn a királyné (férjének II. Ferencnek a halála után; 1561.) visszatért Skótországba, a már mély gyökeret vert puritánus erkölcsű és a szabad szellemtől egészen áthatott idegen világ légköre nyomasztó, kedvetlen hatást gyakorolt kedélyére, és így az ellentétes szellemű királyné és nép közt csak idő kérdése volt az összeütközés. Mária nem ismerte

el sem az edinburgi szerződést, sem az új hitvallást, sem az új egyházalkotmányt, de kénytelen volt eltűrni. A hivatalát vesztett kath. papság s a királyné bájaitól elszédült nemességnek egy része már-már a visszahatás küszöbére lépett, de a Knox figyelmét nem kerülték el az udvar fondorkodásai, s mint edinburgi pap, a népre támaszkodva éber szemekkel őrködött az evangelium érdeke felett, meghiusította az ellene intézett törekvéseket, keményen büntette az ingadozókat s kíméletlen, sújtó ítéletét nem hallgatta el a szép királyné udvarában uralkodó könnyelmű, ledér élet felett sem; Knox valóban nyersen bánt a királynéval, de e nőnek végtelen könnyelműsége kifárasztotta volna a Knoxnál kevésbbé szigorú erkölcsbíró türelmét is. A királyné ígéretekkel, fenyegetésekkel, utolsó esetben könnyeivel ostromolta a rideg férfit, de Knox nem ingadozott s minden léptére figyelt a királynénak. És a királyné végzetes szenvedélyén kívül talán minden iránt elfásulva, nem törődött sem jó tanáccsal, sem nemzetével, sem saját jövőjével, hanem egyedül a jelennek élve, rálépett arra a meredélyre, melyen menthetetlenül el kellett buknia. Több házassági terv meghiúsulta után, a szép ifjú kath. *Darnley Henrikkel*[12] kelt egybe (1565.), ki királyi címet vett fel; az eltörült kath. ünnepeket egészen kihívólag kezdte megülni; a kath. hatalmakkal (II. Filep spanyol király, V. Pius pápa, a francia-spanyol liga) a katholicismus visszaállításán alkudozott és általában egész magaviseletével sértő hatást gyakorolt a nép érzelmeire. Knox a „bálványimádás" megújítása s a királyné vak szenvedélye ellen egy kíméletlen nyilatkozatot bocsátott közre, mely a különben is ingerült népet egészen elidegenítette a királynétól. De Máriára már nem volt hatással a nép ellenszenve, s a Darnley meggyilkoltatása után a gyilkossággal vádolt *Bothwellel*[13] kelt egybe (1567.). Ezzel a felette boszantó ténnyel csordultig telt az elkeseredés pohara, a nemesség fegyvert fogott, Bothwellt elűzte, a királynét fogságra vetette s arra kényszerítette, hogy *mondjon le a koronáról* kiskorú fia, *VI. Jakab részére*. Még most is akadtak oly eszeveszett lovagok, kik a bűbájos, de bűnös Máriát kiszabadították a fogságból s újra trónra akarták emelni, ám pártjok leveretett s a könnyelmű Mária halálos ellenségéhez, Erzsébethez menekült Angliába, hol hosszas (19 évi) fogság után, mint felségsértő és férjgyilkos, *vérpadon* végezte be hányatott életét (1587. febr. 8.). E gyászos végsors alapját rá nézve végzetes, szédítő szépségében kereshetjük talán, de a többi tényezők közt kétségen kívül kiváló szerepe volt ingatagságának és határtalan könnyelműségének is[14].

A háború befejezése után a *skót parlament* (1567.) *megerősítette az új egyházi viszonyokat*, eltiltotta a papságot és bálványimádást, a ref. egyházat egyedül ismerte el érvényesnek és kimondta, hogy jövőben a királyok esküt tartoznak letenni ezeknek az egyházi reformoknak épségben tartására. A *presbyteri szervezet* azonban csak hosszas küzdelem után szilárdulhatott meg (1592.)[15].

1. Főleg északon ahány törzs (Clan), annyi kis állam volt, melyeket csak nagyon gyenge kapocs csatolt a trónhoz.

2. A marburgi egyetemen Lambertet és Schnepfet hallgatta; ugyanott ismerkedett meg Tindale-lal, az angol biblia fordítójával.

3. V. Jakab unokaöcscse volt VIII. Henriknek.

4. A *kormányzóság tagjai* voltak: *Hamilton Jakab*, arrani gróf, a reformáció pártfogója, de gyenge és ingadozó jellem: *Beatoun Dávid*, Jakabnak az unokaöcscse és utódja a st.-andrewsi érseki széken, kérlelhetetlen ellensége a protestantismusnak; *Guise Mária*, az özv. királyné, ki Franciaországban levő testvéreinek és Medici Máriának a befolyása alatt állott.

5. VIII. Henrik azt tervezte, hogy egyesíttessék Anglia és Skótország. Evégett Stuart Máriával jegyeztette el fiát, Eduárdot. A szerződést 1543. megerősítette a skót parlament is.

6. Az Eduard és Stuart Mária házasságára vonatkozó szerződés elvettetett s egy parlamenti végzés következtében Stuart Mária a II. Henrik francia király udvarába vitetett nevelés és védelem végett.

7. *Knox János* Giffordban szül. 1505.; a st.-andrews-i akadémián végezte tanulmányait, hol az egyházi atyáknak, főleg Augustinusnak és Hieronymusnak az iratai gyakoroltak reá mély benyomást. Ugyancsak a nevezett helyen 1530. bölcsészettanítóvá lett és pappá szenteltetett. 1535. után megismerkedett a szentírással és prot. tanokkal is. 1542. nyíltan az új tanhoz csatlakozott s heves szónoklatokat tartott a pápaság ellen; ezekért az izgatásaiért Beatoun érdek megfosztotta hivatalától és börtönbe vetette; kiszabadulva fogságából a nép előtt kezdett vitatkozásokat és beszédeket tartani; 1547. az összeesküdteknél prédikátoroskodott, helyeselte a Beatoun érsek meggyilkolását, ezért a nyilatkozatáért ismét elfogták és a francia gályákra hurcolták. VI. Eduardnak a közbenjárására 1549. lehullottak rabláncai s *Angliába ment*, hol mint népszónok, tetemes részt vett a reformáció munkájában. 1553. megnősült. Mária alatt (1554.) Angliából előbb M.-Frankfurtba, azután *Genfbe vonult* több menekülttel együtt. Calvinnal igen benső viszonyban élt, alaposan, színről-színre megismerte a presbyteri alkotmány és fegyelem áldásait. Calvinnak a biblia-magyarázata, főleg a praedestinatio áthatotta egész lényét. 1555. visszatért Skótországba, de működésének csekély sikerét látva, visszatért Genfbe. 1557. Skótországba hívta a prot. párt, de útjából visszatért Genfbe, s gondoskodott nehány barátja segélyével a *Genfi biblia* néven ismert angol szentírás-fordítás kiadásáról. Majd a kormányzó királynéhoz egy iratot, a skót nemességhez pedig egy felszólítást intézett a skót reformáció érdekében. 1558-ban *„Első kürtszó a szörnyű asszonyi kormány ellen"* (The first blast of the trumpet against the monstrous regiment of women) című vitairatot intézett Mária angol királyné ellen. Végre visszatért Skótországba, élére állott a reformációnak s diadalra segítette. Mint *edinburgi prédikátor* roppant befolyást gyakorolt

hatalmas szónoklataival, a polgárháború alatt több ízben kényszerült elhagyni ezt az állomását, de a nyugalom helyreálltával visszatért Edinburgba és 1572. nov. 24. befejezte küzdelmes életét. Knoxnak inkább eszessége és jelleme, mint tudományos ismeretei hatottak a skót reformáció fejlődésére; s hogy megszilárdulhatott az, a többi összevágó körülmények közt a Knox bátorságának, szigorúságának és ingatlanságának nagy része volt benne. Halála után jelent meg *History of the reformation of religion within the realm of Scotland* (4. kiad. Edinburg, 1732.) című egyháztörténelmi műve. Ujabb *életrajzi adatokat* közöl: *Lorimer*: John Knox and the church of England (London. 1875.) *Brandes*: Joh. Knox der Reformator Schottlands (Elberfeld, 1862.; Leben u. ausgew. Schriften der Väter etc. Begründer der ref. Kirche. X. r).

8. Némelyek szerint 170, mások szerint 260 zárda pusztult el műemlékeikkel együtt. A zárdák lerombolására állítólag azt mondta Knox: „Hogy ha szétrontják a fészkeket, nem térnek többé vissza a varjak."

9. *E szerződés* kimondta a többi közt, hogy a parlamentnek vallásügyekre vonatkozó végzései épen oly érvényesek lesznek, mint a királyi rendeletek.

10. A *skót hitvallás* a keresztség és úrvacsora tanát inkább a Calvin, mint Zwingli szellemében magyarázza; szigorú egyházi kormányt és fegyelmet követel, s az Istentől rendelt hatóságnak kötelességévé teszi a bálványimádás kiirtását stb.

11. *Az egyházi javak* nagy része a nemesség birtokába jutott volt a zárdák lerombolásakor s ott is maradt.

12. *Darnley Stuart Henrik* unokatestvére volt Máriának és utána legtöbb jogot tartott az angol koronára. Ezen házasság gyümölcse volt VI. (Angliában I.) Jakab, kiről a következő cikkben lesz szó.

13. *Bothwell* feleséges volt, szenvedélyes szerelemre gyúladt a királyné iránt, a Darnley légberepitése után kastélyába szöktette a királynét; feleségétől elvált aztán s a királyné férje lett. Száműzetése után Dániába menekült s ott nagy nyomorban, őrülten halt meg.

14. *Knox* már a sírban állott fél lábával, midőn Máriára vonatkozólag *ezt írta* Angliába (1570.): „Ha ki nem irtjátok a gyökeret, az ágak gyorsan és még erősebben fognak kihajtani."

15. Az egész cikkre nézve, az előbbi cikkben említett műveken kívül l. még: *Calderwood*: History of the Kirk of Scotland (London, 1678.): *Row*: History of the Kirk of Scotland from 1558- to 1637. (1842. kiad.); *Hetherington*: History of the church of Scotland (5. kiad., Edinburgh, 1854.); *Weber*: Geschichte der Kirchenreformation in Grossbritannien (2 köt., Leipzig, 1856.); *Köstlin*: Die schottische Kirche, ihr Verhältniss zum Staate etc. (Hamburg, 1852.).

46. A protestantismus állapota Nagybritanniában a Stuartok alatt.

Erzsébetnek a halála után (a Tudor-ház utolsó sarja halt ki benne), végakarata szerint, a Stuart Mária fiára, Skótország királyára, *VI. Jakabra* szállott Angol- és Írország koronája.[1] Alatta habár más alakban, még mindig tartott a katholicismus és protestantismus közti küzdelem, ingatag jelleme egymásután oszlatta szét az egyházi pártok reményeit. Egyfelől a *puritánusok* azt várták, hogy a puritanus nevelésben részesült király ezt az irányt fogja pártolni; ellenkezőleg történt: Jakab a puritanismust nagyon korlátozónak hitte a királyságra nézve, s inkább a püspöki egyházhoz vonzódott, mely fejének ismerte el a királyt. Másfelől a *katholikusok* azt remélték, hogy a vértanúnak tartott királyné fia helyre fogja állítani a katholicismust, de csalódtak ők is. Jakab függetlenül akart uralkodni, állam és egyház felett, s ezt a célját csak a püspöki egyházra támaszkodva érhette el.[2]

Skótországban a király trónra léptével erős mozgalom indult meg a *presbyteri egyházalkotmány* érdekében, s tízévi küzdelem után, midőn a király ezt az erős pártot más ellenzéki pártok ellensúlyozása végett megnyerni igyekezett magának, egy *parlamenti végzés* (1592.) megerősítette a nevezett egyházalkotmányt,[3] szabályozta jogkörét s megszüntette az ezzel ellenkező korábbi végzéseket. Később azt is kimondta egy *más végzés* (1597.), hogy a királytól kinevezett főpapoknak, mint korábban, ülési és szavazati joguk lesz a parlamentben.[4]

Jakab azonban *Angliában* a püspöki egyház mellett nyilatkozott, s épen nem titkolta el azt a véleményét, hogy a puritanusokat egy rendezett állam sem tűrheti el kebelében. De nem sokkal volt kíméletesebb a katholikusok iránt sem, s szigorúan üldözte azokat, akik vonakodtak elismerni az egyház feletti felsőségét. A csalódott pápai párt az úgynevezett *lőpor-összeesküvést* tervezte, melynek az volt a célja, hogy a parlament megnyitásakor a levegőbe repítse a királyt a rendekkel együtt (1605. nov. 5.) De a boszú sötét terve meghiúsult s csak arra szolgáltatott alkalmat, hogy a legszigorúbb megelőző rendszabályokat léptesse a kormány életbe. Nevezetesen azt követelte egy *rendelet*, hogy *hűségi esküt* (aath of allegiance)[5] tegyenek le az egyházi hivatalnokok, később (1610-től) az állami hivatalnokok is. Akik vonakodtak ezt az esküt letenni, a legszigorúbb büntetésekkel (vagyonvesztés, börtön, száműzetés) sújtattak. A királynak a püspöki egyház iránti vonzalma kiterjedt

a hűségi esküt letett katholikusokra is, mert azt hitte, hogy idővel könnyű lesz egyesíteni a két egyházat. Ellenben a puritanusokat üldözte mind a király, mind a püspöki egyház s e mellett gúny tárgyává tenni igyekezett szigorú és komoly magatartásukat. Ez a mostoha bánásmód elkeserítette őket; némelyek gyűlölettel teltek el minden fennálló egyház és állam iránt és veszélyes tanokat hirdettek,[6] mások a politikai szélső ellenzékhez csatlakoztak. Általában az egyházi pártok is a politikai pártok körül kezdtek sorakozni; a presbyterianusok és puritanusok a szabadság, a püspöki és kath. egyház hívei a királyság mellett foglaltak állást, így egy erőteljes *nemzeti ellenzék* keletkezett lassanként, melynek nemcsak az egyházi, hanem az *állami puritanusok* is sorakoztak a zászlója alá. Midőn Jakab meghalt (1625.), a kedélyek a legnagyobb forrongásban voltak az egész országban.

Jakabnak a fia és utóda: *I. Károly* (1625—49.) mind önkényes kormányzását, mind a katholikusok iránti rokonszenvét tekintve, tovább ment még atyjánál is, s a tőle célba vett tervek megvalósítására törekedett. Midőn azt tapasztalta, hogy tervei kivitelében akadályozza a parlament, a királyság isteni jogait vitatva, parlament nélkül kezdett kormányozni (1629-től). Már azzal a lépésével is elégedetlenségre adott okot, hogy kath. hercegnővel (IV. Henrik francia királynak a leányával) kelt egybe, s nem hajtotta végre a katholikusok ellen hozott végzéseket; alkotmányellenes kormányzásával pedig még újabb tápot adott az elégedetlenségnek.

A Károly tanácsadóinak[7] sugalmazására mind az egyházban, mind az államban az absolutismus eszméi kezdettek irányadók lenni; a cultus majdnem egészen kath. jelleget nyert, a királyi felsőség isteni intézménynek, a Laud érsektől szervezett papuralom az egyház egyedül érvényes alakjának hirdettetett. A király nem elégedett meg az angol egyházban tett önkényes újításokkal, hanem Skótországba is át akarta ültetni őket. De Skótország számára kiadott *egyházi rendeleteivel* (1533-tól) csak siettette a válság bekövetkezését. Abból a célból, hogy egyesítse a skót egyházat az angollal, egészen kath. irányú, *új liturgiát* erőszakolt reá, de a nép ingerülten utasította vissza ezt az új „bálványimádást," s több helyen bántalmazta annak hirdetőit.[8] Ezzel el volt vetve a harc kockája; azé a harcé, mely a lanyha erkölcsű, külsőségeknek hódoló, arminianus irányú episkopalismus és a szigorú erkölcsű, egyszerű és tiszta calvini presbyterianismus közt vívatott; azé a harcé egyszersmind, melyben a nép a Stuartoknak az egyházat és államot egyaránt

veszélyeztető absolut uralma ellen és a maga politikai és vallásszabadsága mellett fogott fegyvert.

A skótok *új szövetséget* (*covenant*, 1638.) kötöttek egyházok és alkotmányuk védelmére. A király kétes értékű ígéretekkel igyekezett lecsillapítani a feltámasztott vihart,[9] de a püspöki egyháznak papuralmi és szolgaságra vezető tanai[10] Angliában is felzavarták a békét. A skótok betörtek Anglia északi határába; a király ebben a végszükségben összehívta a parlamentet (1640. nov. 3.; az úgynevezett *hosszú parlament*, 1653-ig tartott); de hiába várt tőle segélyt, mert a presbyteri egyház hívei voltak többségben. A parlamentnek az volt az egyik első fontos ténye, hogy *feleletre vonta a király tanácsosait*, börtönbe vettette s utóbb kivégeztette őket, (Wentworth-ot 1641.; Laud-t 1645.), aztán a skót szövetségre támaszkodva munkába vette nemcsak az egyház, hanem az állam alkotmányának a reformját is. A király ebben a válságos helyzetben Skótországba utazott, hogy kiengesztelje skótjait és segélyökkel nyomást gyakoroljon Angliára. De már ez is késő tanács volt, a skótok azt követelték, hogy *még Angliában is törültessék el, az episkopalismus*, és ezt utóbb ki is mondta a parlament,[11] egyszersmind az egyház alkotmányának módosítása végett közzsinatot hívott össze a *Westminsteri apátságba* (1643. jul. 1.).

E közben *Irlandban* a katholikusok számítva a király rokon érzelmeire s felbujtogatva kath. missionariusoktól, összeesküdtek az őket elnyomó protestánsok kiirtására s az úgynevezett *irlandi vérfürdőben* (1641.) vad kegyetlenséggel engedtek szabad folyást régóta elfojtott boszújoknak. A kitűzött időben (október hónapban) megrohanták a protestánsok házait s legyilkolták a lakosok egy részét, más részét a vízbe fulasztották, egyes csoportokra rágyújtották a házat, igen sok menekülőnek megsemmisítését rábízták az idő zordonságára és az éhségre. Ennek az embertelen vérengzésnek mintegy 50,000 protestáns lett áldozata. A közvélemény azt suttogta, hogy a pokoli terv végső szálait a király tartotta kezében, vagy legalább is tudtával történt.[12] Akármint legyen a dolog, e tény a protestáns nép előtt még gyűlöltebbé tette a királyt s egy lépéssel közelebb vitte a vérpadhoz.

Végre *a király és parlamentje közt háborúra* került a dolog, s a skótok is a parlament mellé szegődtek. A polgári és válási zsarnokság ellen vívott harc felébresztette a szabadság szeretetét, de felidézte a rajongás, a vakbuzgóság szellemeit is. A parlamentben, mint említve volt, a *presbyterianusok* voltak

többségben, a hadseregnél az *independensek*, s ennek az okos, mélybelátású, de vakbuzgó *Cromwell Olivér* állott az élére. Ha a két párt némely kérdésre nézve nem is volt egy véleményen, de egy sorban harcolt a katholicismusszal szövetkezett zsarnokság ellen és a nép jogai mellett. A politikailag is függetlenség mellett küzdő vakbuzgó hadsereggel nem mérkőzhetett meg a királyé és teljes vereséget szenvedett (Marstonmoore mellett 1644.; Naseby mellett 1645.). Végre a skót hadsereghez menekült a király, de ez kiszolgáltatta az angol parlamentnek (1647.).

Ezalatt a *westminsteri* zsinat hosszas vita után a cultusban a *pnritanismust*, az egyházalkotmányban a *presbyterianismust* s az úgynevezett *westminsteri hitvallásban* (*Confessio Westmonasteriensis*)[13] a *calvinismust* emelte érvényre és *két kátét* szerkesztett (a felnőttek és gyermekek számára). A presbyteri egyházalkotmányt némi módosítással meg is erősítette a *parlament* (1646.), de csak a skótoknál maradt állandóan érvényben; ellenben Angliában nem lehetett életbeléptetni, mivel a presbyteri egyház is államegyház akart lenni s uniformitásra törekedett, ennek pedig ellene voltak mind a püspöki egyház hívei, mind az akkor nagy számmal keletkezett felekezetek; az independensek hatalma folyvást nőtt és korlátlan vallásszabadságot követeltek. Ennek az emelkedő hatalomnak engedni kényszerült a presbyteri parlament is.

Cromwell, hogy elérje politikai célját, *megtisztította a parlamentet* minden presbyteri és a királlyal kibékülni kívánó elemtől (1648. dec). Ez az úgynevezett *csonka parlament* aztán, mint a haza- és vallásszabadság ellenségét, elítélte és *lefejeztette a királyt* (1649. jan. 30.), kevés idő múlva pedig *kikiáltotta a köztársaságot*. Az új köztársaság, melynek főhatalmát mint protector, Cromwell ragadta kezéhez (1653. dec. 16.)[14], nem volt barátja az államegyháznak, mely rendesen szolgája szokott lenni az absolutismusnak, hanem eltűrt mindennevű felekezetet (a kath. egyház kivételével, melyet politikai okokból zárt ki a türelemből); a püspöki egyháznak, valamint a quakereknek is megszüntette az üldözését. Általában azt állította fel elvül, hogy *mindenik vallás türelemben részesüljön, amely elismeri Istent és Jézust*.

Az új köztársaságban a szigorú puritanismus hatotta át az egész életet; a vasárnapokat egészen az Isten tiszteletének szentelték, a játékosokat, iszákosokat, fajtalanokat kemény büntetésekkel sújtották, a színházakat bezárták (szám szerint 1649-et). A törvényhozás oda törekedett, hogy helyreállítsa a nyilvános és családi élet tisztaságát s egy férfias, komoly és

istenfélő népet neveljen. Cromwell nemcsak Britanniában, hanem külföldön is a protestantismus védőjeként lepett fel és *a prot. kormányokkal egy védő és támadó szövetség* alapításán fáradozott, hogy egyesült erővel megakadályozzák a pápai katholicismusnak helyreállítási törekvéseit. Míg Cromwell külföldön nagy tervek megvalósításán munkált, addig otthon egy vagy más alakban minduntalan feltámadt a reactio szelleme; nemcsak a királypártiak és katholikusok, hanem saját hívei körében is veszélyes forrongások keletkeztek. Cromwell sejtette, hogy az alapfalait ássák nagy gonddal épített alkotmányának; ez a tapasztalat és családi csapások megtörték és sírba vitték (1658. szeptember 3.) a vészben, viharban edzett férfit, ki igen tekintélyes résszel járult Nagy-Britannia nagyságának megalapításához[15].

1. Skótországban 1578. vette át a kormányt; Anglia trónját 1603. foglalta el I. Jakab néven.

2. A *Jakab jelszava* ez volt: „Püspök nélkül nincsen király" (No bishop, no king); melyet *Laud* canterbury-i érsek így módosított: „Püspök nélkül nincsen egyház" (No bishop, no church).

3. A *skót presbyteri alkotmány* elemei a következők: az egyházközség élén áll a lelkészekből, évenként választott presbyterekből és diakónusokból alakult collegium (*kirk-session*); több község papjaiból és presbytereiből alakul a presbyterium (*presbyteri-kerületi gyűlés*); több kerület kormányát vezeti a tartományi zsinat (*provincial-synod*); végre az egész egyház élén áll a közgyűlés (*general-assembly*). V. ö. Henke: i. m. I. k. 312. 315. l.

4. A püspökséget ugyan a sz. írással ellenkező, esztelen emberi találmánynak nevezték, de már korábban gondoskodtak *superintendensekről*, kiknek kötelességök felügyelni kerületök papságára, a tanra és a szegények ügyére. Az egyház függetlensége érdekében azt akarták, hogy a papság ne legyen képviselve a parlamentben, nehogy az udvartól függő püspökök váljanak az ilyen képviselőkből. De a király kivitte az egyházi közgyűlés és parlament segélyével (1597-98.), hogy *51 lelkész képviselje* az egyházat, ezeknek felét a király, felét az egyház válassza, felelősek legyenek az egyház közgyűlésének, ne püspököknek, hanem megbízottaknak (commissioners) neveztessenek s rendesen végezzék hivatalos teendőiket. A képviselőkből minden elővigyázat mellett is *püspökök* lettek idővel. V. ö. *Henke*: i. m. I. k. 315—16. l.

5. Ebben az esküben a többek közt arra kötelezték magokat, hogy sem a pápa parancsára, sem a király kirekesztetése esetében nem fognak hűtelenek lenni a királyhoz; ... hogy sem pápai dispensatio, sem absolutio nem oldozhatja fel ezen eskü alól stb. V. Pius eltiltotta ezen eskü letételét, Bellarminus pedig hevesen megtámadta. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 39—40. l.

6. A vallásért szabad a fejedelemtől elpártolni és ellene fegyvert fogni. Az igaz vallást és szabad gyakorlatát minden módon, még fegyverrel is szabad védeni. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 40—41. l.

7. Károlyra felesége, *Laud Vilmos*, 1533-tól canterbury-i érsek és *Wentworth* (később Strafford gróf) gyakorolt legnagyobb befolyást.

8. Midőn *Edinburgban* egy dékán olvasni kezdette az új liturgiát, az asszonyok székekkel dobálták meg s „nyomorult miseolvasónak" szidták, mások meg akarták kövezni a „papot." V. ö. *Herzog*: i. m. III. k. (Erlangen, 1882.) 404. l.

9. Károly visszavonta a liturgiát, de az elégedetlenek az egész episkopalismus eltörlését követelték.

10. Az 1640. évi *egyházi közgyűlés 1. can*. szerint a király feltétlen joggal rendelkezhetik alattvalóinak vagyonával. A *6. can*. az úgynevezett *Etcetera* esküt adja elő, melyet minden lelkésznek le kellett tenni s melynek ez áll a végén: „még abba is beleegyezem, hogy ennek a jelenleg jogosan fennálló egyháznak kormányát érsekek, püspökök, diakónusok, archidiakonusok etc. módosítsák." Közli *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 45. l.; *Herzog*: i. m. III. k. 404. l.

11. A püspökök kizárattak a felsőházból s megfosztattak minden bírói jogtól és világi hatalomtól; majd eltörültetett a püspöki hivatal is; a parlament kimondta, hogy beleegyezése nélkül a király nem oszlathatja fel a parlamentet stb.

12. Tény, hogy *VIII. Orbán pápa* az íreknek jutalmul és bátorításul olyan *búcsú-levelet* adott, mely feloldozza nemcsak az eddig elkövetett bűneikért való vezeklés alól, hanem az azokért való alól is, melyeket ezután fognak elkövetni az eretnekek elleni háborúban.

13. *Niemeyer*: Collectio Confessionum etc. Appendix qua continentur Puritanorum libri symbolici. Nevezett *hitvallás* oly tisztán, élesen és szigorúan tárgyalja a calvini eszméket, hogy e tekintetben jóval felülmúlja a többi rokonirányú hitvallásokat.

14. Miután a parlamentnek mérsékelt elemei letették megbízatásukat a Cromwell kezeibe és elhagyták a parlamentet, Cromwell szétkergette katonáival a parlamentnek zsoltárokat éneklő szentekből álló maradékát (1653. dec. 12.).

15. A megelőző 42—45. cikkekben közölt műveken kívül l. még *Carlyle*: Letters and speeches of Oliver Cromwell (2 köt., London, 1845.; új kiad. 5 köt. London, 1871.); *Pauli*: Oliver Cromwell (Gottschall, Neue Plutarch, Leipzig, 1874.) I. köt. 81—208. l.

HARMADIK FEJEZET.

A SKANDINÁVIAI ORSZÁGOK REFORMÁCIÓJA.

47. Svéd- és Finnország reformációja.

Az északi országokban a luther-szellemű reformáció vert gyökeret és kifejlésében kevesebb akadállyal találkozott s gyorsabban megszilárdult, mint a délibb országokban. Ennek a ténynek oka egyfelől abban kereshető, hogy ezek az országok oly távol vannak a katholicismus központjától Rómától, hogy a

pápák ott már nem adhattak kellő nyomatékot hatalmi szavoknak; különben is, mint csekély hasznot hajtó országoknak Rómában nem nagy bánatot okozott elvesztésök: másfelől fejedelem és nép korán meggyőződött azokról a politikai előnyökről, melyek kapcsolatban állottak a reformátióval.

A 16. század elején még *választó országok* voltak a skandinávok, gazdag és hatalmas világi és egyházi aristokratia korlátozta a királyi hatalmat. A *Svéd-, Norvég-* és *Dánországok* közt létrejött *calmari unio* (1397.), mely egy királyt adott a három önálló országnak, sok viszálynak és szenvedésnek vált forrásává anélkül, hogy teljesen megvalósult volna valaha. A 16. század elején *II. Keresztély* dán király épen abban az időben tervezte az unió életbeléptetését, mikor Németországon megindultak a reformáció mozgalmai. *Svédország* ugyanis már régóta nem akart tudni az unióról (1471. óta) és kormányzókat választott az állam élére, kik a svéd nemzet érdekeit védték a hatalmas papsággal szemben, mely folytonosan szövődözött Dániával az ország függetlensége ellen. Midőn *Troll Gusztáv*, upsalai érsek (ki a svéd kormányzóságra vágyott) fegyverkezni kezdett ezen terv kivitele végett, a *Sten Sture*, svéd kormányzó rendeletére elfogatott, az országgyűlés letette és zárdafogságra ítélte (1517.). Keresztély az érsek érdekében a pápához (X. Leo) folyamodott elégtételért, ki Svédországot *interdictum* alá vetette. A király most fegyveres erővel kényszerítette (1518., 1520.) Svédországot az unio elismerésére s hogy biztosítsa ezt, a *koronázási ünnepélyek* alkalmával hitszegőleg mintegy hatszázat végeztetett ki a svéd nemesek közül, (= *stockholmi vérfürdő*, 1520.) és azzal igazolta ezt az épen oly kegyetlen, mint eszélytelen tettét, hogy kénytelen volt kivégeztetni a nyilvános és átokkal sújtott eretnekeket. Azonban ez a vérfürdő csak meggyengítette, de nem semmisítette meg a svéd nemzeti pártot. Alig távozott el a király az országból, a vérfürdő elől megmenekült hős és eszélyes *Vasa Gusztáv* visszatért Lübeckből s elűzte a dán tisztviselőket. A nép (1521.) kormányzónak és két év múlva (1523., a stregnaesi országgyűlésen) királynak választotta Gusztávot, ki már lübecki tartózkodása alatt megismerkedett a reformációval, most pedig az iránta ellenszenvvel viseltető papság ellenében a protestantismusban keresett támaszt.

Két, Wittenbergben tanult testvér, *Petri* (vagy Peterson) *Olaf*[1] és *Lőrinc*, már a stockholmi vérfürdő előtt megkezdte a tiszta evangelium hirdetését s *Anderson Lőrinc* archidiakonus (Stregnaesben) is támogatta őket ebben a munkájokban. Amint Gusztáv meggyőződött róla, hogy az egyház

függetlensége javára válik az ország függetlenségének és a királyi hatalom emelkedésének is, a reformáció terjesztésére azonnal megtette a szükséges intézkedéseket; Andersont kancellárává, Petri Olafot stockholmi prédikátorrá, testvérét, Lőrincet pedig upsalai hittanárrá nevezte ki. Az új kancellár tanácsára előkészíttetett az *egyházi javaknak* az állam részére való *lefoglalása* is. Különben a király nagyon óvatosan és kíméletesen vezette az átalakítás munkáját; azokat, akik zavarták a békés fejlődést nagy buzgóságukkal, rendre utasította, akár katholikusok, akár protestánsok voltak; azokat a zavargó *anabaptistákat* (Ring Menyhárt és Knipperdolling), kik a képek, oltárok és orgonák szétrombolására bujtogatták a népet, száműzte az országból; azokat a kath. püspököket, kik lázítottak a király ellen, kivégeztette. Irodalmi harcra nem igen került a dolog, mivel hiányzott hozzá a theologiai műveltség, de midőn a kath. papok eretnekségnek hirdették az új irányt, a király egy *vallásos értekezletet* tartatott *Upsalában* (1524.), melyen az ó egyházat *Galle Péter*, az újat *Petri Olaf* képviselte. Az értekezlet tárgyai (megigazulás, búcsú, úrvacsora, purgatórium, coelibatus és a papság világi hatalma) mellett vagy ellen felhozott bizonyítékokat mindkét fél tartozott írásban beadni, melyeket azután kinyomatva közrebocsátottak, hogy a közönség a régi és új iránynak összehasonlításából felvilágosíttassék az átalakítás szükségéről. Ezenkívül Anderson *lefordította* az *újszövetséget* (1526.), a két Petri az *ószövetséget*, mely fordítások itt is sokat lendítettek a reformáció ügyén. Végre a király, midőn tapasztalta, hogy a kath. főpapság nem hajlandó önként lemondani előbbi hatalmáról és jogairól s folyvást izgatja a kedélyeket, döntő lépésre határozta el magát. A *westeraesi országgyűlésen* (1527.) kijelentette, hogy az állam csekély jövedelme miatt tovább nem tehet eleget kormányzói kötelességeinek s ha a rendek nem hajlandók elfogadni a reformációt, kénytelen lemondani a kormányról; s midőn a papság hevesen tiltakozott az egyházi javak csökkentése ellen, a király határozottan kijelentette, hogy így nem kormányozhat tovább és odahagyta a gyűlést. A magára maradt országgyűlés (melyen képviselve voltak a városok és földművesek is) azonnal két pártra szakadt s mivel a nép és világi nemesség nagy többsége a nemzeti érdekeket ápoló király mellett foglalt állást, a papság kénytelen volt engedni. A királyt pár nap múlva küldöttség kérte meg, hogy maradjon a kormány élén, mert az országgyűlés eleget fog tenni a király méltányos kívánságának s fényesen be is váltotta ezt az ígéretét.[2] Így megnyílt az út a reformáció előtt; a nemesség is

készséggel fogadta, mert a lefoglalt egyházi javaknak az ő birtokába jutott egy része; a papuralom megszűnt s ehez képest módosíttatott az *egyházi rendtartás* is. A püspöki hivatal megmaradt, az új rendhez simuló püspökök meghagyattak hivatalukban, de az új püspököket a király nevezte ki; a főpapság továbbra is tagja maradt az országgyűlésnek; világi ügyekben a világi törvényszékek alá rendeltetett az egész papság. Hogy legyőzessék a népnek az újítás iránti ellenszenve, *egyelőre nagyon csekély változtatást* tettek a *cultuson*.[3] Három országgyűlésen (Oerebroban 1529. és 1537.; Westeraesben 1544.) az egész átalakítás befejeztetett a Luther szellemében. De a királynak az egyház ügyeibe való erős beavatkozása s a fokozatos újítások elégületlenséggel találkoztak a papságnak nemcsak a régi, hanem új tagjai közt is; s miután a nép papjára hallgatott,[4] az elégületlenség egy nagyobb *zendülésben* és a király élete elleni *összeesküvésben*[5] nyilvánult (1542.), mely nem érte el ugyan célját, de elég bizonysága volt annak, hogy a reformáció még nem hatott át minden réteget.

A Gusztáv halála (1560.) után többször tétetett kísérlet a katholicismus visszaállítására, de mindannyiszor sikertelenül. *III. János* (1586-92.) kath. felesége (*Katalin*, lengyel hercegnő) sugalmazására és abban a reményben, hogy el fogja nyerni a lengyel koronát, a svéd protestantismust és katholicismust kiegyeztető *új egyházi rendtartást* akart életbeléptetni (1571.)[6] és ezt el is fogadták a papság vezetői. Majd kath. papok evang. papok színe alatt tanárokul, egyházi szónokokul léptek fel s vitatkozásokat rendeztek; svéd nemes ifjak külföldi jezsuita tanodákban neveltettek; végre valóságos *római liturgiát* hoztak be az egész országban (1576.). Egyedül *Südermanland*, hol a király nagybátyja, *Károly* (Vasa Gusztávnak legifjabb fia) kormányzott, állott ellent a katholicismust helyreállító áramlatnak; ott találtak menedékhelyet az elűzött prot. lelkészek is. A király alkudozni kezdett már a pápával is s kész volt az egyházat bizonyos feltételek alatt (svéd nyelvű mise, a kehely használata, az egyházi javaknak jelen birtoklása, papok házassága stb.) a pápa főnöksége alá vetni, de a pápa nem fogadta el a feltételeket s nem pártolta a királynak a lengyel trón iránti igényeit sem. Ez a körülmény lehűtötte a király buzgóságát, a felesége halála után (1583.; második feleségének, *Gunnilának* az ösztönzésére) kitiltotta az országból a mind veszélyesebbé váló jezsuitákat s egyedül az új liturgiát hagyta meg.

A III. János törekvései nemcsak meghiúsultak, hanem épen a protestantismus megerősítésére szolgáltak; halála (1592.) után fiától, a kath. *Zsigmondtól*, ki elnyerte a lengyel koronát is, azt követelte az ország, hogy állítsa helyre a protestantismust s biztosítsa az országot a lengyel és kath. érdekek ellen. *Károly* herceg, mint az ország kormányzója *zsinatot* tartott *Upsalában*, (1593.), mely megsemmisítette a János rendeleteit, bevette az *augsburgi hitvallást* s kitiltotta a katholicismust az országból. Zsigmond hosszas vonakodás után megerősítette ugyan ezeket a végzéseket, de azért nem szűnt meg titkon a katholicismus érdekében működni; így a svédeket egészen elidegenítette magától, aminek az lett az eredménye, hogy a rendek trónvesztettnek nyilvánították (1604.) s helyébe nagybátyját választották meg, ki mint *IX. Károly foglalta el a trónt*. Idővel (1663.) a *Concordiae formulát* is elfogadta a papság s hogy lehetetlenné tegye a katholicismus visszaállítását, a törvény száműzetéssel büntette a kath. vallás követését.[7]

A *finnek* a 13. században svéd uralom alá jutottak s elvesztették függetlenségöket; svéd törvények és társadalmi szokások foglalták el az ősi hazaiak helyét s a nép lassanként beletörődött ebbe a változásba. A wittenbergi reformáció eszméi korán eljutottak a finnekhez is; *Saerkilahti Péter*, ifjú finn pap, a Luther és Melanchthon tanítványa hirdette legelőbb a tiszta evangeliumot. Az ifjú reformátor működésének nagyon kedvezett az a körülmény, hogy a turkui püspök, ki pápai megerősítés nélkül folytatta hivatalát, nem fejthetett ki kellő ellenállást és *Vasa Gusztáv* svéd király, mint említve volt, maga is pártolta a reformációt. A Svédországban tett intézkedések kiterjedtek a finnekre is; az evangelium hirdetése végett prédikátorok járták be a püspöki megyéket s ha itt-ott rossz fogadtatásban részesültek is, de általában sikerrel működtek. El lehet mondani, hogy a finneket igazában a reformáció hódította meg a keresztyénségnek, mert a kath. egyház nem volt képes egészen kiirtani az ősi pogány szokásokat és babonás szertartásokat; a reformáció ébresztette fel a nemzeti öntudatot és teremtette meg a finn nemzeti irodalmat. *III. János* a finnek közt is megkísérlette a katholicismus visszaállítását, de erőszakos intézkedéseinek épen úgy nem volt maradandó sikere, mint Svédországban. Ez a zavaros, felfordult állapot még *Zsigmond* alatt is tartott mindaddig, míg az ország rendei megfosztották trónjától és a koronát *IX. Károlynak*, a „jó királynak" adták át (1604.), ki végre újra helyreállította a rendet mind az egyházi, mind a politikai téren.[8]

1. *Petri* vagy *Peterson Olaf*, kegyes anyjának kívánatára, a keresztyénség fővárosába, Rómába (hol Birgita alapítványt tett svéd ifjak számára; l. I. k. 475. l.) indult kiképeztetésének befejezése végett (1515. v. 16.): de amint a német partra szállott, oly sokat hallott Lutherről, hogy útját Wittenbergbe vette és ott buzgó, lelkes tanítványa lett Luthernek; majd Lőrinc is Wittenbergbe ment s midőn hazatértek, mindketten felléptek a német reformáció apostolaiként. Midőn Gothlandban Arcimbold búcsúárus megkezdte a lélekvásárlást, egy élénk vita után eltávozásra kényszerítették. *Schinmeyer*: Lebensgeschichte der schwedischen Reformatoren (Lübeck, 1783.).

2. Az országgyűlés kimondta, hogy: 1. mindenkinek kötelessége a zavargásnak ellentállani és a jelen kormányt a bel- s külföldi ellenzék ellen védelmezni; 2. a királynak jogában áll a püspökök kastélyait és várait elfoglalni, a püspököknek és kanonokoknak jövedelmeit meghatározni és a zárdákról rendelkezni; 3. a nemességnek jogában áll visszavenni azokat az egyházi és kolostori javakat, melyekről lemondott 1454. óta; 4. a prédikátorok feljogosíttatnak rá, hogy bizonytalan csodák és mesék nélkül hirdethessék Istennek tiszta igéjét. Geier (Schwedische Geschichte, 3 köt., Hamburg, 1832—34.) II. k. 66. után közli *Henke*: i. m. I. k. 323. l.

3. Meghagyták néhány szentnek az *ünnepét*, az Ave Máriát, a szentelt vizet, de ezt azzal a megjegyzéssel, hogy nem mossa le a bűnt; meghagyták a *szent képeket* s előttök a gyertyákat, de kijelentették, hogy helyesebb őket a szegényeknek adni, mint a képek előtt elégetni. A *keresztelést* ezután is exorcismusszal, kenéssel és sóval végezték, hogy meg ne botránkozzanak a gyengébbek. Ha kívánta a beteg az *utolsó kenetet*, a pap felvilágosította, hogy szükségtelen, de ha megmaradt kívánsága mellett, feladta stb.

4. A helyzetet élénken megvilágítja az a *levél*, melyet Petri Lőrinc érseknek írt a *király* (1539.) s melyben felemlíti, hogy a papok az evangelium hirdetése helyett csak a régi szertartásokat gúnyolják s a zsarnok felsőbbséget ócsárolják. *Schinmeyer* (i. m. 101. l.) után közli: *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 484-85. l.

5. Az összeesküvésről *Petri Olafnak* és *Andersonnak* is volt tudomása, de nem jelentették fel; ezért mindkettőt halálra ítélte a törvényszék, de a király megkegyelmezett nekik. A két Petri 1552. halt meg.

6. Ez a *rendelet* kimondja a többek közt, hogy Ansgar hirdette az igaz keresztyén vallást; hogy az egyházi atyák szükségesek a szentírás megértésére; hogy a hit mellett hirdetni kell a jó cselekedeteket is; hogy a keresztelésnél szükséges az exorcismus, a gyertya, a fehér ing és a keresztjegy; hogy az úrvacsoránál nem maradhat el az ostya felemelése; hogy a fő templomokban több oltár kell s szükséges a magángyónás is. *Münter* (Magazin für Kirchengesch. u. Kirchenrecht des Nordens. II. I. 7.) után közli *Gieseler*: i. m. III. k. I. r. 487. l.

7. Az előbbi jegyzetekben említett műveken kívül l. még: *Theiner*: Schweden u. seine Stellung zum heiligen Stuhle unter Johann III., Sigismund in III. u. Karl IX. (2 r. Augsburg, 1838—39.); *Reuterdahl*: Geschichte der schwedischen Kirche (4 köt., Lund, 1838—65.).

8. *Szinnyei József*: Az ezer tó országa (Budapest, 1882.) 69—111. l.

48. Dánia, Norvégia és Izland reformációja.

II. Keresztély (1513-tól) *Dánia és Norvégia királya*, ki — mint említve volt — Svédországban politikából a kath. papsággal szövetkezett a nemzeti párt elnyomására: Dániában, hogy megszüntesse a gazdag és hatalmas kath. papságnak és nemességnek a korona hatalmát korlátozó kiváltságait és jogait, a reformációt vette pártfogásába. Terve kivitelére egy térítőt kért Wittenbergből; kérése teljesíttetett, s a nép érdekkel hallgatta a *Reinhard Márton* (1520.) térítő beszédeit. Azonban Reinhardnak a kath. papság üldözése miatt el kellett hagynia az országot. Keresztély épen amiatt, hogy kétféle politikát követett s a legnagyobb következetlenségekbe esett[1], elvesztette mind a papságnak, mind a nemességnek a bizalmát. Végre az ország rendei megfosztották trónjától a megbízhatatlan királyt, s nagybátyját, *I. Frigyes* schleswig-holsteini herceget emelték rá (1524.). Keresztély, hogy segélyt nyerjen koronája visszaszerzésére, a körülmények szerint cserélgette hitét. Szászországban (Keresztély a vál. fejedelem unokaöccse volt) az evangelium híve lett, az *újszövetséget* (*Michelsen Jánossal* 1524.) dán nyelvre fordíttatta, Lipcsében kinyomatta s elterjesztés végett Dániába küldötte. Majd V. Károly császárnál próbált szerencsét, újból katholikussá lett, s a császártól segélyül nyert németalföldi hajórajjal Norvégiába nyomult (1531.). Az exkirály (I. Frigyest Norvégia is elismerte) kijelentette, hogy azért lépett fel, hogy megmentse a kath. egyháznak és az ország rendeinek a becsületét és jogait. Norvégiában ekkor már nem volt ismeretlen a reformáció, itt-ott (1528-tól) voltak egyes evang. községek is. Most a Keresztély fellépte feltámasztotta a kath. reactio szellemét, s a rendek elpártolva I. Frigyestől, Keresztély mellett nyilatkoztak. De a Keresztély törekvése meghiúsult Norvégiában is, dán és svéd csapatok küldettek ellene, s ő szorult helyzetében megadta magát (1532.). A bukott király erősen fogadkozott I. Frigyesnek, hogy megbánta bűneit, de nem lehetett hitelt adni szavának s államfogságban töltötte el életének hátra levő részét (majdnem 30 évet), hol elég ideje volt rá, hogy elmélkedjék a stockholmi vérfürdőn és hite cserélgetésén (megh. 1559.).

I. Frigyes (1523—33.) vonzódott ugyan a reformációhoz, de midőn megválasztották, arra kötelezte magát, hogy a kath. egyház és papság jogait védeni és az eretnekeket üldözni fogja. Így Frigyes egyelőre nem követhette hajlamát, s ha nem is üldözte tűzzel-vassal az evangelium híveit, de

kötelességének ismerte kímélni a katholikusokat. A reformáció így is terjedni kezdett lassanként, habár néhol makacs ellentállással találkozott a papságtól felbujtogatott nép részéről. Különösen a *schleswig-holsteini hercegségekben* a király fiának, *Keresztélynek* védelme alatt gyorsan haladt előre a hitújítás munkája. *Jütlandban Tausen János*[2] szerzetes és hódító egyházi szónok (1521-től) szép eredménynyel kezdte meg az evangelium hirdetését. Frigyes biztosította ugyan a püspökök jogait, de ezen előzmények után nyíltabban kezdett fellépni reformáló szándékaival; az úrvacsorát két szín alatt vette (1526.), az *odensei országgyűlésen* (1527.) kijelentette, hogy ha megígérte az egyház védelmét, ezalatt nem értette a belé csempészett visszaélések védelmét is, s minthogy a Luther tana folyvást terjed, legcélszerűbb lesz, hogy közzsinatig egyenlő polgárjogban részesüljenek a katholikusok és reformálók, a papok megnősülhessenek s a püspökök megerősítése ne függjön Rómától. A rendek készséggel teljesítették a király kívánatát; a szerzeteseknek megkönnyíttetett a zárdák elhagyása, a papok közül sokan megnősültek; a király maga erősítette meg a püspököket, sőt ő adományozta a palliumot is (6000 frtért). A király kívánatára Tausent prédikátornak választotta a kopenhágai hatóság; ettőlfogva az egész országban gyorsan növekedett a lutheránusok száma; a községek kívánatára több helyen (Kopenhága, Wiborg, Schonen stb.) eltörültetett a mise. A *kopenhágai országgyűlés* alkalmával (1530.) a király kívánatára nyilvános vitán is meg kellett volna mérkőzni a kath. és prot. partnak, de mivel a katholikusok csak latinul, a zsinatok, egyházi atyák és pápák tekintélyére (a sz. írás mellett) támaszkodva akartak vitába bocsátkozni, elmaradt a szóbeli vita. Helyette a lutheránusok a Tausentől szerkesztett *hitvallást (Confessio Hafnica)*[3], a katholikusok pedig panaszaikat írásban adták be.

Frigyes ígéretéhez híven nem háborgatta birtokaikban a főpapokat, s így lehetővé tette nekik, hogy a protestantismus megbuktatásán működjenek halála után (1533.). A püspökök azt követelték, hogy állíttassék vissza a régi egyházi rend és ruháztassék a kormány Frigyesnek kiskorú fiára, Jánosra, nem pedig az idősebb fiúra, III. Keresztélyre, ki Luthernek személyes barátja s a reformációnak buzgó híve volt. A püspökök terve sikerült egyelőre. Már törvényszék elé idézték Tausent, letétellel és száműzetéssel akarták büntetni, midőn a kopenhágai nép felkelése meggátolta az ítélet végrehajtását. Azonban a *kath. reactio* csak végső fellobbanása volt a hamvadó tűznek, hamar elmúlt. Midőn egyfelől az elűzött II. Keresztély érdekében (Kristóf oldenburgi gróf),

másfelől a zavarosban halászni kész Lübeck város javára idegen hadak törtek az országba[4]: a közös veszély észre térítette az ország rendeit, a nemesség úgy a demagógia, mint a hierarchia ellenében csak *III. Keresztélyben* látott biztosítékot és őt emelte trónra. A király azután megtisztította az országot az idegen ellenségektől, s hogy ártalmatlanná tegye a hatalmas papságot: a világi rendek beleegyezésével egy napon mind elfogatta a püspököket (1536. aug. 20.) s ahhoz a feltételhez kötötte szabadságukat, hogy mondjanak le javadalmaikról. A király követelésének a püspökök egynek kivételével (*Rönnow* seelandi püspök a börtönben halt meg 1554.) mindnyájan eleget tettek. A *kopenhágai országgyűlés*, melyre csak a nemesség, polgárság és parasztság képviselői hivattak meg (1536. október), megsemmisítette a papságnak politikai jogait; az egyházi javak egy részét a koronára, más részét a nemességre ruházta; a zárdákat lefoglalta s elhatározta, hogy kórházakká és iskolákká fognak átalakíttatni. Az egyházi ügyek szervezésére *Bugenhagen János* hivatott meg, ki megkoronázta a királyi párt (1537. aug. 10.), újra szervezte a kopenhágai egyetemet, felszentelte az új evangelikus superintendenseket (kik később püspöki címet nyertek), s új *egyházi rendtartást*[5] adott ki, melyet később megerősített az odensei országgyűlés (1539.). Tanszabályzóúl az *Augsburgi hitv*allás ismertetett el ugyan, de a 17. századtól fogva nagy tekintélyben részesült a Concordiae formula is.

Norvégiában a III. Keresztély uralmáig a hatalmas papság támogatása mellett sértetlen maradt a katholicismus. Ekkor dán csapatok nyomultak az országba; a drontheimi érsek (Engelbrechtsen Olaf) meggyőződvén a további ellenállás sikertelenségéről, az egyház kincseivel együtt Hollandiába menekült (1537.), a kormány pedig ebben az országban is életbeléptette a reformációt.

Izlandban a két kath. püspök kezdetben elnyomott minden reformtörekvést. Midőn a Németországon tanult *Einarsen* lett skalholti püspök (1540.), a dán egyházi rendtartás szerint reformálni kezdett megyéjében; ugyanebben az időben fordíttatott le az *újszövetség* is izlandi nyelvre. Az ő halála után *Aresen* holumi püspök (1548.) a katholicismus érdekében fegyveres felkelésre bujtogatta fel a nép egy részét, de pártja leveretett (1551.), s ő mint lázító életével lakolt. Izland végre meghódolt s a kormány, helyenként erőszakos eszközökkel is, életbeléptette az evangelikus egyházi rendtartást[6].

1. *Slaghököt*, a stockholmi vérfürdő tanácsolóját, kit jutalmul érsekké nevezett ki, hogy elkövetett bűnéért elhárítsa a felelősséget, kivégeztette; midőn pedig emiatt V. Károly császár (a Keresztély sógora) beperelte őt Rómában, hogy levezekelje bűnét, Rómába zarándokolt.

2. *Tausanus* (*Taussen* vagy *Tausen*) János, dán szerzetes, priorja engedelmével, teljesebb kiképeztetése végett, a löweni és kölni egyetemekre ment (1517.); már előbb is sokat hallott Lutherről és erősen vágyott őt hallgatni. Hosszas belső küzdelem után Wittenbergbe ment (1519.), s ott szívvel lélekkel híve lett a reformációnak. Midőn visszatért hazájába (1521.), elhatározta, hogy otthon is hirdetője lesz az evangeliumi világosságnak. Az ifjú, lelkes szónokot Wiborg püspök fogságba vetette, de ő a fogház ablakán át is prédikált a népnek. Ugyanő szerkesztette azt a luther-szellemű, 43 cikkből álló *hitvallást*, mely 1530. alapjául szolgált volna a király kívánatára rendezett *hitvitának*. Ez irat a reformáció főbb alaptételeit tárgyalja, nevezetesen: a sz. írás egyedüli tekintélyét védi; a pápaságnak, papuralomnak, tisztító tűznek, misének, a későbbi szentségeknek, szerzetes életnek stb. szentírás-ellenes és káros voltát bizonyítgatja. Az egész mű független ugyan az Augsburgi hitvallástól, de sok tekintetben rokon szellemű vele. V. ö. *Henke*: i. m. I. k, 331. l.

3. Lásd a megelőző 2. jegyzetet.

4. *Bullenweber* lübecki polgármester a fővárost, Kopenhágát is elfoglalta.

5. *Ordinatio ecclesiastica regnorum Daniae, Norvegiae* etc. Ezt a dán papokkal és az első evang. seelandi püspökkel, *Palladius Péterrel* együtt dolgozta ki Bugenhagen. Eszerint a király a legfőbb püspök és egyházi bíró, a nemesség patronusi joga részben megmarad, az érsekség eltörültetik, a király felkenését a seelandi püspök teljesíti. Ahol patrónus nincs, ott a község választ papot stb.

6. Az egészre nézve l. *Münter*: Kirchengeschichte von Dänemark u. Norwegen (3 k. Leipzig, 1823-34.).

NEGYEDIK FEJEZET.

LENGYELORSZÁG, KURLAND, LIVLAND ÉS ESZTLAND.

49. A lengyel reformáció.

Lengyelországban a 16. század elején, a *Jagellók* uralma alatt, a nemességben volt az állami, a nemzeti erő súlypontja; ez a körülmény döntő befolyást gyakorolt a reformáció sorsára, mivel a nemesség pártfogása biztos jövőt ígért neki. Már azok a *cseh testvérek*, kik kath. és kelyhes honfitársaik üldözése elől Lengyelországban kerestek új hazát, itt a nemesség védelme alatt

úttörőivé váltak a reformációnak. Ennek a mozgalomnak tulajdonitható, hogy az úrvacsorát sok helyen két szín alatt vették már a Luther fellépte előtt. Luthernek az iratai is korán elterjedtek a nagyobb városokban és a nemesség közt, s az egyházi reformokra irányozták a figyelmet. Számos nemes és a nemzeti érdekekért lelkesülő több püspök gondolt a lengyel egyháznak Róma hatalma alól való felszabadítására. De midőn erősebb hullámokat vetettek a reformmozgalmak, a klérus egész erejével igyekezett útját állani a veszélyes áramlatnak. Így egyes hatalmas nemesek pártfogása mellett előbb *lutheri*, majd *reformált*, sőt *antitrinitarius egyházak* is alakultak.

I. Zsigmond király (1506—48.) *számos rendeletet* adott ki[1] a luther-szellemű hitújításnak megakadályozása és a kath. papság tekintélyének megóvása végett, de (mivel az országgyűlés nem erősítette meg őket) nagyon kevés foganatjok volt. Különösen Lengyelországnak porosz tartományában fogadták lelkesen az evangeliumi tant. *Danzigban* a lutheri tant fogadta el a lakosok nagy többsége s elűzte az akadékoskodó kath. városi tanácsot (1525.); erre a hírre személyesen ment a király a zendülő városba, több polgárt kivégeztetett s erőszakkal visszaállította a régi egyházi rendtartást. Azonban a király távoztával előbbi uralkodó állását újból elfoglalta a lutheri egyház. Danziggal egyidejűleg *Elbing*, *Thorn* s több más város is csatlakozott a reformációhoz. A lengyel ifjak a tilalom ellenére nagy számmal látogatták a wittenbergi egyetemet, s hazatérve buzgó terjesztői és védői lettek a reformációnak.

A prot. érzelmű *Zsigmond Ágoston*[2] (I. Zsigmond fia, 1548—72.) uralkodása alatt a hatalmas kath. papság ellenállása miatt nehéz küzdelmek közt ugyan, de folyvást nagyobb tért hódított meg a reformáció. A fennálló tények mellett harcoló papság törekvéseit hatástalanná tudta tenni a protestantismust pártoló nemesség. A *petrikowi országgyűlés* (1555.) azt az óhajtását fejezte ki, hogy *nemzeti zsinat* tartassák a vallás ügyének rendezése végett és hívassék meg rá *Calvin, Beza, Melanchthon* és *Laski János*. A király engedve a rendek kívánatának, az egyházi reformok tárgyában alkudozni kezdett a pápával (IV. Pállal), engedélyt kért nemzeti zsinat tartására s némely reformok (papok házassága, úrvacsora két szín alatt, istentisztelet nemzeti nyelven, az annaták megszüntetése) életbeléptetésére. De a pápa boszúsan fogadta a nemzet kívánságát, megtagadta azt, sőt nuntiust küldött Lengyelországba, hogy támogassa a papságot az eretnek törekvések megakadályozásában.[3] És a kath. pártnak, ily hatalmas támogatás mellett

sikerült is annyi, hogy általános végzés nem hozatott a reformáció javára. Azonban a *varsói országgyűlés* (1556.) mégis kimondott annyit, hogy azt a cultust követheti minden nemes, amelyet jónak lát. Másfelől a király sem nyújtott segédkezet a kath. pártnak, hogy megsemmisítse a protestantismust; ellenkezőleg lehetőleg védelmezte annak híveit, teljes vallásszabadságot biztosított Danzig, Elbing és Thorn városoknak (1558.), s bármely hivatalra jogosítottnak nyilvánította a litvániai protestáns nemességet (1563.).

Lengyelországban, miként más helyeken, vallási vitákra és súrlódásokra adtak alkalmat az eltérő irányú tanok. A Luther tana mellet hívekre talált a Zwinglié és Calviné is s két pártra: *lutheránusokra* és *reformáltakra* szakította az új protestáns egyházat. A menekült *cseh testvérek* is külön felekezetet képeztek, de később (a kozmineci zsinaton, 1555.) egyházi alkotmányuk fentartása mellett a reformáltakhoz csatlakoztak. Az Olaszországból és Genfből elüldözött *antitrinitariusok* is számos hívet nyertek meg tanuknak, főleg a nemesség közt. Ez a felekezet a reformáltakhoz csatlakozott volt eleinte, de midőn kizáratott közösségökből (a petrikowi zsinaton, 1565.), külön egyházat alapított. A mélyebben gondolkodók átlátták, hogy a pártokra szakadt protestantismus nehezen fog diadalmaskodni az egységes katholicismusszal szemben, épen ezért mindent elkövettek, hogy kiegyenlítsék a vallásos különbségeket, s *egyesítsék a prot. felekezeteket*. Ez az egyesülés, hosszas küzdelem után valóban megtörtént, s e nehéz feladat sikeres megoldásának érdeme Laski Jánost illeti első helyen.

Laski János[4] hosszas bolyongás és hányatás után a prot. nemesség hívására (1556.) visszatért szülőföldjére. A tapasztalt, nemes gondolkodású és a confessionalismus szűk körén felülemelkedett férfi azonnal munkába vette a reformált, lutheránus és cseh testvér felekezetek egyesítését. Barátai társaságában *lefordította a szentírást*, de *az uni*o, melynek létrehozásán annyit fáradozott, csak halála (1560.) után tíz évvel *1570. valósult meg a sendomiri zsinaton*. Az itt kötött *egyezmény* (Consensus Sendomiriensis)[5] *közös úrvacsorát* a Melanchthon szellemében (az 1551. évi Confessio Saxonica alapján) állapította meg; továbbá kimondotta, hogy akadálytalanul működhetik egyik lelkész a másik prot. felekezetű lelkész templomában, s az egyesült felekezeteknek szabad tetszésére bízatnak a különböző szokások. Ezeket a végzéseket azután több zsinat (a poseni 1570., a krakói 1573., a petrikowi 1578., a thomi 1595.) ismételve megerősítette.

Zsigmond Ágostonnak a halála után (kiben kihalt a Jagelló ház fiága) visszanyerte Lengyelország királyválasztási jogát. Az *ország rendei a királyi hatalom korlátozására szövetkeztek* a trónüresedés alatt (1572—73.), s elhatározták, hogy előbb mindenik választandó királylyal elfogadtatják a szövetség pontjait (*Pacta conventa*). Ezen pontok közt volt az általános *vallásbéke* (*Pax dissidentium*) is, mely teljes vallásszabadságot és egyenlő polgárjogot biztosított a négy nagy egyházi pártnak (kath., ref., luth., és cseh testvér pártnak). A rendek választása (a Medici Katalin mesterkedésére) a vakbuzgó, jellemtelen *Henrikre*, Anjou hercegére (l. a 179. l.) esett, ki a kath. püspökök sugalmazására mellőzni szerette volna a vallásbékét, de a rendek nem engedték, s a koronázás alkalmával az esküt letenni vonakodó Henriket a krakói vajda (Firley János) a következő határozott szavakkal figyelmeztette kötelezettségére: „*Si non jurabis, non regnabis*!" Henrik engedett kénytelenségből, de sehogy sem tudott megbarátkozni Lengyelországgal, s midőn értesült fitestvérének (IX. Károlynak) a haláláról, titkon elhagyta az országot, hogy a francia trónt foglalhassa el. Ezután a rendek nagy többsége *Báthory Istvánt*, Erdély fejedelmét választotta meg (1575—86.), ki a vallásbéke megtartására vonakodás nélkül letette az esküt és hű is maradt esküjéhez.[6]

Ezen idő tájt a reformációnak legveszélyesebb ellensége: a *jezsuita rend* is megkezdte működését Lengyelországban. Legelőbb *Hosius Szaniszló* ermelandi püspök telepített be jezsuitákat, példáját követték azután más püspökök is, s nemsokára *jezsuita tanintézetek* keletkeztek több városban. Azonban ennek a rendnek sikeresebb működése *III. Zsigmond* (egyszersmind svéd király, 1587—1632.; l. a. 47. c.) alatt kezdődött meg, ki a politikát is felhasználta a katholicismus előmozdítására. Midőn csak katholikusoknak kezdett osztogatni fő állami hivatalokat és méltóságokat, a külfény és anyagi haszon annyira elszédített sok nemest, hogy kész volt evang. hitét világi előnyökért a katholikussal cserélni fel. Ehhez járult még az is, hogy a jezsuitáknak külsőségekre, a látszatra sokat adó tanintézeteit tömegesen látogatta a könnyű, felületes műveltséggel megelégedő nemesség ifjú sarjadéka. A jezsuita tanelvek szerint idomított ifjakból váltak azután a katholicismusnak legbuzgóbb hívei. Így számos vidéki protestáns község, miután földesura katholikussá lett, elvesztette védőjét, gyámolítóját, a városokban a kath. törvényszékek ítélete számos egyházat fosztott meg templomától; szóval mindenféle háborgatásnak és gyakran erőszakosságnak is ki voltak téve a dissidensek; egyedül ott

élhettek békében, hol protestáns földesúr védelmezte őket a jogtalan támadások ellen. Ezen külső háborgatások mellett a belső egyenetlenségek is megújultak az egyesült prot. egyházban; különösen a lutheránusok nem tudtak megbarátkozni a nagy mértékben ref. szellemű közös hitvallással. — *IV. Ulászló* (1632—48.) király átlátta, hogy a kath. és prot. egyházaknak kölcsönösen ellenséges magatartása fenyegető veszélyt rejt magában Lengyelország jövőjére nézve is; ezt törekedett megelőzni akkor, mikor a versengő egyházak kibékítése végett *vallásos értekezletet* tartatott *Thornban* (1645.), de ez sem volt képes megszüntetni az ellenségeskedést (erről még bővebben is lesz szó). Így a jogaiból lassanként kivetkeztetett és belső viszályoktól dúlt prot. egyház nem tudott kellőleg ellentállani az uralkodó kath. egyház nyomásának, folyvást tért veszített, s hajdani ereje, fénye aláhanyatlott.[7]

1. *Egy rendelet* meghagyta a hatóságoknak, hogy kényszerítsék rá a kiátkozottakat, hogy feloldozásért esedezzenek a papságnál. Egy *más rendetet* szigorúbbá tette a könyvvizsgálatot. A tilos könyvek felkutatása végett házmotozásokat tartottak; a wittenbergi egyetem látogatását eltiltották (1523.) stb.

2. A Calvin *Institutioját* tanulmányozta, s levelezett vele és Melanchthonnal.

3. A kath. párt élén *Hosius Szaniszló* ermelandi püspök és bíbornok, (megh. 1579.), *Lipomani* pápai nuntius (1556.) és ennek utódja *Commendone* (1562.) állott.

4. *Laski János* Varsóban, előkelő, gazdag nemes családból szül. 1499.; papi pályára készült; hogy bővítse tudományos ismeretkörét, felkereste Schweizot; Zürichben (1523-25.) *Zwinglit*, Bázelben Erasmust és *Oekolampadiust*, *hallgatta*. A nevezett hittudósok körében felismerte ugyan az egyházi reformok szükségét, de azért még nem gondolt a kath. egyháztól való elszakadásra. Hazatérve gazdag egyházi javadalmakat nyert, a király püspöknek szemelte ki, de tudományszomja megint külföldre űzte, s a király engedélyével előbb Mainzba ment (1537., hol meg is nősült), majd Emdenben telepedett meg, hol *keleti Friestand* egyházi ügyeinek vezetésével s a szükséges *reformok* életbeléptetésével bízta meg Enno gróf. Laski a Calvin úrvacsoráját és egyházalkotmányát tartván leghelyesebbnek, *a rábízott egyházat ref. szellemben szervezte* és a genfi káté után egy *kátét* is írt (1548.), melyet Ursinus, a heidelbergi káté egyik szerzője alapul használt. Az Interim őt is elűzte Németországból és a Cranmer meghívására Angliába ment (l. 42. c 13. j.). *Londonban* élére állíttatott a külföldi prot. menekültekből alakult közös egyháznak. Ezen község számára írta a „*Forma ministerii in peregrinorum ecclesiis Londini instituta*" című művet (a genfi alkotmányt vette mintául. 1550.). Midőn Mária lépett az angol trónra, Laski híveinek egy részével (1553.) Németországba menekült, s miután a lutheránus Dániából, Lübeck, Hamburg és Rostock varosból elutasíttattak, Emdenben, majd M.-Frankfurtban állapodtak meg. Laski 1556. visszatért hazájába, hol egész haláláig (1560.). élén állott a kis-lengyelországi ref. községeknek. *W. Scweckendieck*: Joh. Laski (Emden, 1847.); *Pet. Bartels*: Joh. a Lasco's Leben u. ausgewählte Schriften (Elberfeld, 1860.); *Dalton*: Joh. a Lasco,

Beitrag zur Reformations-geschichte Polens, Deutschlands u. Englands (Gotha, 1881.).

5. A *Consensus Sendomiriensis* így fejtegeti az *úrvacsora* tanát: ... substantialem praesentiam Christi non significari duntaxat, sed vere in Coena eo vestentibus repraesentari, distribui et exhiberi corpus et sangvinem Domini, symbolis adjectis ipsi rei minime nudis, secundum Sacramentorum naturam. V. ö. *Niemeyer*: id. Collectio Confessionum etc.; *Jablonsky*: Historia consensus Sendomiriensis (Berolini, 1731.).

6. Midőn némely buzgó katholikus az eretnekek elnyomására ösztönözte a királyt, így szólt ez: „Rex sum populorum, non conscientiarum." Nolle se conscientiis dominari, siquidem Deus haec tria sibi reservarit, creare aliquid ex nihilo, nosse futura, et dominari conscientiis. *Regenvolscius* (valódi nevén *Wengierski* ref. pap: Sistema historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum. Ultrajecti, 1652) után közli *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 458. l.

7. Az idézett műveken kívül lásd még: *C. V. Krasinski*: Geschichte der Reformation in Polen (angolból Lindau; Leipzig, 1841.); *G. V. Th. Fischer*: Geschichte der Reform. in Polen (Grätz, 1855.); *O. Koniecki*: Gesch. der Ref. in Polen (Breslau, 1872.).

50. Kurland, Livland és Esztland reformációja.

Livland a 16. század elején a német lovagrend uralma alatt állott, de külön hadmestere volt. A reformáció kezdetén *Plettenberg Valter* hadmester (1521.), különvált Alberttől, a rend nagymesterétől és önálló német birodalmi hercegnek ismertetett el. Plettenberg nem idegenkedett a reformációtól, a rigai városi polgárság pedig készséggel csatlakozott hozzá. *Rigának* már 1522. két evang. prédikátora volt: az egyik *Knöpken András*, kit Pommeraniából (Küstrinből, hol iskolatanító volt) lutheri hiteért űztek volt el, s ki Rigában, mint archidiakonus, mérsékelt evangeliumi szellemben kezdett tanítani; a másik a nyugtalan szellemű *Tegetmeyer*, ki gyors és gyökeres átalakításra törekedett s a felizgatott polgárság élén eltávolíttatta a templomokból az oltárokat és képeket. Ezen két reformátor munkájában később (1527-től) *Briesmann János* (Luthernek közvetlen tanítványa) is osztozott. Az apróbb rendzavarások és kihágások nem ingatták meg sem a hadmesternek, sem a városi tanácsnak a reformáció iránti jóindulatát; sőt midőn a rigai érsek panaszt tett az újítások miatt Németországban, a német lovagrend hadmesterének comthurja a városi tanácsnak egy korbácsot küldött ajándékba, hogy űzze ki

vele az egész klérust a városból. A tanács nem alkalmazta ugyan ezt az erős szert, de az érdek kedve és akarata ellenére tovább folytatta az egyházi újítás munkáját. A városi tanács tagjai közül főleg *Lohmüller*, a város derék írnoka fejtett ki nagy tevékenységet, hogy az új egyház szilárd alapon szerveztessék ne csak a városban, hanem a vidéken is. Knöpken és Briesmann (1531.) *liturgiát* és *énekes-könyvet* nyomatott s elterjeszteni igyekezett az egész országban; folyvást emelkedett a prédikátorok száma is, kiket egyelőre még Wittenbergben és Rostockban avattak fel. Riga példáját *Dorpat* és *Reval* városok is követték, sőt a szomszéd *Kurlandban* is gyökeret vert a reformáció, s a kurlandi nemesek nagy része („a kurlandi jó emberek" szövetkezete) szövetségre lépett Rigával; míg másfelől a *lett nép* nagyon kevéssé érdeklődött mind az ó, mind az új egyház iránt. Így Riga az érsekkel folytatott hosszas küzdelem után érvényre juttatta az evang. tant s Dorpattal és Revallal együtt belépett a schmalkaldeni szövetségbe (1538.).

Midőn *Brandenburgi Vilmos* (Albert porosz hercegnek a testvére, l. az 54. l.), ki maga is nagy hajlamot érzett az evang. tanhoz, foglalta el az érseki széket, Riga teljes vallásszabadságot nyert, s nem sok idő múlva *Livland* és *Esztland* is csatlakozott az augsburgi hitvalláshoz. Az utolsó hadmester *Kettler Gotthárd*, miután meggyőződött róla, hogy az emelkedő orosz hatalomtól nem képes megoltalmazni az országot, Livlandnak a Dunán túli részét azon kikötés mellett engedte át *Zsigmond Ágoston* lengyel királynak, hogy ne háborgassa a protestantismust.[1] Ezzel az alkalommal maga Kettler, lengyel hűbér gyanánt Kurlandot és Semgallent nyerte örökös világi hercegségül. A herceg azonnal munkába vette az evangéliumi egyház szervezését tartományaiban s *Bülau Istvánnal*, az első evang. superintendenssel meglátogattatta az egyházakat. Ebben az útban kitűnt, hogy nem annyira a kath. egyház elfajulása, mint inkább a régi pogány erdei istenek cultusának maradványai ellen kell küzdeni. És valóban több helyen egyszerre történt meg a reformáció és a keresztyénség elfogadása. A herceg lefordíttatta a perikopákat és a Luther kátéját, számos új templomot és iskolát alapított, prédikátorokat rendelt a községekbe stb. Így annyira megerősödött az új evang. egyház, hogy később ellent tudott állani a kath. restauráló törekvéseknek is. Itt is szerencsét próbált ugyanis a lengyelországi kath. reactio; 1584. jezsuita-collegiummal boldogíttatott Riga, két prot. templom elvétetett és a Zsigmond szabadság-levele ellenére sok sérelmet szenvedett a prot. egyház. Azonban Livland svéd uralom alá került;

hasonló sors érte Esztlandot (ez sohasem tartozott Lengyelországhoz), mely már korábban elfogadta volt az evang. hitet. Ebben az új helyzetben biztosabb alapot nyert a prot. egyház jövője. Az *újszövetség* (1650.) *eszt, az ószövetség* (1656.) *lett* nyelvre fordíttatott. Általában ezek a balti tartományok több ízben cseréltek urat (német, lengyel, svéd, orosz), de ezek mindnyájan biztosították a prot. egyház jogait.[2]

1. A *Privilegium Sigismundi* (1561.) megígérte, hogy az augsburgi hitvallású egyház ügyeibe nem fog beavatkozni sem a világi, sem az egyházi hatalom és tiszteletben tartja jogait mindkettő.

2. Főbb művek: *K. Tetsch*: Kurlandische Kirchenhistorie (3 k., Riga u. Leipzig, 1767.); *Kallmeyer*: Begründung der evang. luth. Kirche in Kurland (Riga, 1851.); *J. Th. Helmsing*: Reformations-Geschichte Livlands (Riga, 1868.)

ÖTÖDIK FEJEZET.

A REFORMÁCIÓ AZ OSZTRÁK TARTOMÁNYOKBAN.

51. A reformáció Ausztria, Tirol, Karinthia, Steier és Krajna tartományokban.

Annak az egyházi mozgalomnak, mely Wittenbergben a Luther felléptével kapta az első lökést, átzúdúltak a hullámai egész Németországon és így korán átlépték az osztrák tartományok határait is. A nemességnek és népnek nagy része örömmel üdvözölte ezt a mozgalmat. *I. Ferdinánd* (1556—64.), már mint herceg és római király, gyakran közvetítőként lépett fel az evangélikusok és V. Károly császár közt; uralkodásának utolsó éveiben pedig felülemelkedve a pártokon, minden módon meggátolni törekedett a katholikusok és protestánsok közt létező ingerültség kitörését. Sőt, miután a tridenti zsinat ahelyett, hogy a vallásbékén munkált volna, csak fokozta a két párt közti elkeseredést: Ferdinánd abban a reményben, hogy a kibékítés nem lesz lehetetlen kölcsönös engedmények mellett, maga vette kezébe ennek a munkáját (1564.; alább lesz róla szó). De a két pártnak ez az egyesítési terve, mint sok más, ezúttal is meghiúsult az éles elvi különbségek miatt.

A *II. Miksa* (1564—76.)[1] szívébe tanítója, *Severus Farkas* mély rokonszenvet oltott be a protestantismus iránt s ezt a vonzalmat folyvást ápolta udvari

orvosa, *Crafftheim Crato* is; így nem csoda, ha Róma szakadárnak, a protestánsok pedig titkos hitrokonuknak tartották; hiszen Miksa nem gátolta az evangelium tiszta hirdetését, számos állami hivatalt ruházott protestánsokra, féken tartotta a jezsuitákat és arra fordította minden igyekezetét, hogy a vallásos gyűlölség meg ne zavarja a tartományok békéjét. Különben is egyelőre oly erős gyökeret vert a protestantismus, hogy nem lett volna tanácsos erőszakot alkalmazni ellene. *Ausztriában, Salzburgban*[2] prot. érzelmű volt a lakosok nagy része, csak a világi és egyházi hatalom régi birtokosai ragaszkodtak a katholicismushoz. A kath. szertartások, búcsúk, ereklyék stb. iránti érzék nagyon eltompult; a szerzetes-rendek csak épen hogy éltek. Maga Miksa valószínűleg csak Spanyolország s a kath. birodalmi rendek iránti politikai tekintetekből nem lépett át nyíltan a prot. egyházba; pedig, ha ezt teszi, valószínűleg elmarad a harmincéves háború és sok más csapás, melyek a vallás cége alatt sújtották Európa népeit.

II. Rudolfnak (1576—1612.; ki a spanyol udvarnál jezsuita nevelésben részesült) az uralkodása alatt megkezdődött a kath. reactio (1578-tól). Az evang. lelkészeket több helyen elűzték; a polgárok sorába való felvételnek vagy az állami hivatalok elnyerésének nélkülözhetetlen feltétele lett a kath. hit. *Károly* főherceg, *Steier ura* visszavette a protestánsoknak korábban tett engedményeket s elhatározta, hogy teljesen ki fogja irtani tartományaiból a protestantismust. Az ő halála után, míg a gyámkormány tartott, újból szabadon lélekzelhettek a protestánsok, de már a jezsuitáktól vakbuzgó katholikusnak nevelt *Ferdinánd* főherceg (a Károly főherceg fia; később II. Ferdinánd császár) alatt annál nagyobb szigorúsággal vétetett munkába a kath. restauratio. Grácban bezáratott a prot. templom (1599.) s testi és halálbüntetés terhe alatt eltiltatott az evang. istentisztelet. Fegyveres csapatoktól kísért *bizottságok* járták be a tartományokat; a prédikátorokat vagy elűzték vagy börtönbe vetették s a lakosokat arra kényszerítették, hogy vagy legyenek katholikusokká vagy költözzenek ki hazájokból. Ilyen lelketlen rendszabályokkal állították vissza a katholicismust Steierben, Karinthiában és Krajnában s ezen példa után a többi osztrák tartományokban is. Ausztriában is *restauráló bizottságot* szerveztek s Rudolf, felhagyva eddigi óvatosságával szabad kezet engedett a kath. reactiónak.[3]

1. I. Ferdinándnak a birtokát, az ő határozott akarata szerint, megosztotta három fia: *Miksának*, mint legidősebbnek, jutott a császári korona, Ausztria nagy része, Magyar- és

Csehország; *Ferdinándnak* Tirol és Ausztriának egy része; *Károlynak* Steier, Karinthia és Krajna.

2. Salzburgban *Speratus Pál* hirdette legelőbb a tiszta evangeliumot, majd *Schärer György*, egykori ferencrendi szerzetes, 1525. lefejeztetett az evangelium hirdetéséért.

3. *G. Waldau*: Geschichte des Protestantismus in Oesterreich (2 k. Anspach, 1783.); *W. Maurenbrecher*: Kaiser Maximilian II. u. die deutsche Reformation (*Sybel*: Histor. Zeitschrift. VII. köt.); *J. Reitzes*: Zur Gesch. der relig. Wandlung Kaiser's Maximilian II. (Leipzig, 1870.).

52. Cseh- és Morvaország reformációja.

A *cseh* és *morva testvérek* (l. I. köt. 540. l.) örömmel üdvözölték a Luther felléptét s ismételve *alkuba*[1] *bocsátkoztak* vele (1522—24.), habár nem csekély különbség volt a két irány közt. Ebben az időben a cseh testvérek élén *Prágai Lukács* senior állott, ki nem helyeselte Luthernek reális jellegű úrvacsora-tanát, védelmezte a kath. hét szentséget, nem tartotta kielégítőnek az egyedül hit által való megigazulás tanát s főleg a keresztyén szabadság eszméjéből folyó könnyű egyházi fegyelmet állította igen szabadosnak és nem elég komolynak. Ellenben Luther a cseheknek a tanra vonatkozó latitudinarismusát és a külső fegyelemnek igen sokra becsülését nem helyeselte. Az alkudozások félbeszakadtak tehát s csak a Prágai Lukács (1528.) halála után vették fel újra. Ezúttal a *lutheri irány*, melynek egyengetői *Roh János* és *Augusta János* seniorok voltak, nagyobb tért foglalt s megtörtént a közeledés. Midőn a csehek egy hitvallásukat és szokásaikat *védő iratot* nyújtottak át György brandenburgi tartománygrófnak (1532.) Luther maga is méltányolta azt, előszót írt hozzá és kiadta (1533.). Még kedvezőbben fogadta Luther azt a *hitvallást*, melyet Ferdinánd királynak adtak át (1535.) s melyben a felnőttek újrakeresztelését az ünnepélyes kézrátevéssel (confirmatio) helyettesítették.[2]

Így Luther és a csehek közt, a különböző egyházalkotmány és szokások megtartása mellett, létrejött az *egyesség*. Ettől az időtől oly gyorsan terjedt a csehek közt a Lutherével rokon reformáció, hogy midőn kitört a schmalkaldeni háború (1546.), már a protestantismus híve volt a csehek nagy része. Midőn Ferdinánd király a szász vál. fejedelem megtámadására készült, a rendek vonakodtak a királyi zászlót követni és hitrokonaik ellen harcolni; sőt önhatalmúlag egy hadsereget szereltek fel s összeköttetésbe léptek a vál. fejedelemmel. A vál. fejedelem bukása után kénytelenek voltak meghódolni a csehek is. Ferdinánd szigorúan büntette az engedetlen protestánsokat; *rendeletet* adott ki (1547.), hogy jövőben csak katholikusokat és kelyheseket

tűrjenek meg a királyi birtokokon. Ezen rendelet következtében számosan költöztek ki a szomszéd országokba (lengyel és porosz területre). Majd bevonultak a jezsuiták is Csehországba s nagyobb kiterjedést vett a protestánsok üldözése; de azért nem aludt el az evang. szellemű mozgalom s midőn Ferdinánd kíméletesebb kezdett lenni a protestánsok iránt, sokan hazatértek a kiköltözött protestánsok közül.

II. Miksa jóindulattal viseltetett ugyan a protestánsok iránt, de mégsem óvhatta meg őket teljesen a jezsuitáktól bujtogatott katholikusok üldözése ellen. E közben a *calvinismus* és a *nemzeti cseh szellemek* a német befolyás ellen támadt *reactiója* az ősi egyházalkotmány és hitvallás feleleventésére irányozta a figyelmet.[3] Calvinnak úrvacsora-tana és szigorú egyházi fegyelme (jóllehet nagy különbség volt a cseh püspöki rendszer és a Calvin presbyteri rendszere közt), mint rokon irány, észrevétlenül hódított és majdnem egészen háttérbe szorította a hosszas alku után megnyirbált lutheri tanirányt.

Azonban *II. Rudolf* alatt (1575-től cseh király) a protestánsokat fenyegető közös veszély szorosabb csatlakozásra ösztönözte a pártoskodókat. Így történt, hogy *egyesültek* a *cseh testvérek, reformáltak, lutheránusok és kelyhesek*, az országgyűlésen egy *közös hitvallást* (*Confessio Bohemica*)[4] nyújtottak át a királynak és azt az óhajtásukat fejezték ki, hogy egy *közös consistorium* kormánya alatt egyesülhessen a négy vallási párt. Ezt az egyesülési tervet a cseh koronát Rudolfnak átengedő Miksa csak élő szóval erősítette meg a kath. rendek ellenmondása miatt. Midőn a Miksa halála után (1576. okt. 12.) munkába vette Rudolf az eretnekek teljes kiirtását, a csehek felhasználva a politikai zavarokat (Rudolfnak a testvére: *Mátyás* tétetett a Habsburgház fejévé), egy akarattal felkeltek és azt a *szabadságlevelet* (*Literae Majestatis*) erőszakolták ki Rudolftól, mely teljes vallásszabadságot, saját consistoriumot engedményezett a cseh hitvallás követőinek, szabadságot adott defensorok választására, teljes jogegyenlőséget biztosított a katholikusokkal és reájok is kiterjesztette az augsburgi vallásbékét (1609.)[5]

1. Ezek az alkudozások fel vannak véve a Luther művei közé (Walch kiad. XIX. köt. 554. 1593 l.); főbb vonásaiban közli *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 437—40. l.

2. A csehek az előbbi *védiratban* helyeselték ugyan a gyermekek megkeresztelését, de úgy vélekedtek, hogy újabb kereszteléssel kell azt megerősítni érettebb korukban. Ezen hitvallás címe: *Confessio fidei ac religionis* Baronum ac Nobilium (a népről nincs szó) regni Bohemiae... Bohemiae etc. Regi ... a. D. 1535 oblata (Witebergae). Ehez is írt Luther előszót; fel is van véve *Niemeyer* id. Collectio confessionum etc.

3. Ezen mozgalom élén *Blahoszláv János* (1553-tól) jungbunzlaui diakonus állott, ki a cseh hitvallás legkitűnőbb képviselői közé tartozik s ki tudományos tevékenységével új virágzási korszakot nyitott meg az egyesült prot. cseh egyházi irodalomban. Számos irata, főleg az *újszövetség fordítása* (az eredetiből, 1568.) épen oly korszakot alkot a cseh nyelv fejlődésében, mint a Luther bibliája a német nyelvben. Mint jeles dalköltő, kiváló érdemeket szerzett a cseh *egyházi énekügy* helyreállítása körül is. Több derék ifjú társa közreműködésével munkába vette az *ószövetségnek* az eredetiből való *lefordítását*, valamint az egész *szentírásnak kimerítő magyarázatát* is, de csak az előkészítő tanulmányokban vehetett részt, mert a halál korán (1571.) elragadta a munka teréről. Az általa kezdeményezett nagy mű (1579—93.) 6 kötetben jelent meg.

4. Eredetileg cseh nyelven íratott, németül 1609., latinul 1619. Frankfurtban jelent meg. Közli *Niemeyer* id. Collectio confessionum etc.

5. Az I. köt. 156. c. 16. jegyz. említett műveken kívül l. még: *A. Gindely*: Geschichte der Ertheilung des Majestätsbriefs (Prag, 1858.) és Rudolf II. und seine Zeit (2 k., Prag, 1862—65.); *Czervenka*: Geschichte der evang. Kirche in Böhmen (2 k., Bielefeld, 1869.).

HATODIK FEJEZET.

A REFORMÁCIÓ MAGYAR- ÉS ERDÉLYORSZÁGBAN.

53. A reformáció terjedése, első pártfogói és apostolai Magyarországon.

Magyarország, mely a nagy *Hunyadi Mátyás* király alatt a nemzeti erő, hatalom, jóllét és virágzás magas fokára emelkedett s igen tekintélyes állást foglalt volt el az európai államok sorában: a *Jagelló* házból származó királyok (*II. Ulászló* és *II. Lajos*; 1490—1526.) 36 évi tehetetlen, káros kormánya alatt s a főnemesek önzése és féktelensége miatt majdnem a végenyészet örvényébe sodortatott. Ha olyan királyt akartak, „akinek üstökét markukban tarthassák" (Báthory István erdélyi vajda szavai) olyant kaptak, de nem volt benne köszönet. A királyi hatalom gyengítésével szabad kezet engedtek az apró zsarnokoknak s ezek a szabadságot jogsértésre, a gyengébbek elnyomására használták fel. A széthúzó elemek nem a haza, a közjó előmozdítására törekedtek, hanem önérdekök volt a legfőbb cél, erre és egymás gyengítésére fecsérelték el erejöket. Ennél a politikai zűr-zavaros állapotnál egy fokkal sem volt jobb az egyházi és vallásos-erkölcsi állapot. A *főpapok*, a legtöbb állami

hivatalok tekintélyes részének birtokosai és roppant területeknek földesurai, néhány tiszteletreméltó főpap kivételével, versenyeztek a pazar, gondtalan életben és fondorkodásban a világi urakkal s nagy kárára az országnak, majd semmitsem törődtek az egyház ügyeivel. Az *alsóbb papság* követte a főbbek példáját; elhanyagolta kötelességeit és botrányos életet élt. A hazai *tudományos intézetek* oly elhagyatott állapotban voltak, hogy minden jóravaló, magasabb műveltségre törekvő ifjú, ha csak tehette, a külföldi egyetemeket látogatta meg alapos kiképeztetése végett.[2]

De ezen általános romlottság, ezen korhadni indult korszak gyökerein már hajtani kezdettek egy jobb jövő sarjai. Az Olaszországban megindult *humanista mozgalom*, mely feltámasztotta sírjából a klassikus ókor szellemét, Magyarországot sem hagyta érintetlenül (l. I. k. 518—19. l.); aztán a Csehországgal való folytonos, nem mindig kedves összeköttetés útján az országba menekült *valdensek* és letelepedett husziták legalább a szomszédos megyéket (Magyarhon felvidékét) előkészítették a tisztább tan elfogadására. Az erdélyi és szepességi szászok *kereskedelmi összeköttetésben állottak Németországgal*, a tehetősebbek a német egyetemeken képezték ki gyermekeiket, többnyire onnan hozatták papjaikat is, vagy oda küldötték őket tanulmányaik befejezése végett. De a 16. században magyar ifjak is *tömegesen látogatták a külföldi egyetemeket* s az ott hirdetett új eszméktől egészen áthatva, midőn hazatértek, részint mint apostolai, részint mint pártfogói a reformációnak, nagy buzgósággal indították meg a vallás- és erkölcsjavítás munkáját.[3] Ezeken az utakon a Luther iratai nagyon korán eljutottak Magyarországra, s előbb a németajkúaknál, majd országszerte is mutatkozni kezdett hatásuk.

Azt az időpontot, hogy mikor és hol érintették a németországi reformáció hullámai hazánk terűletét, igen nehéz meghatározni, mert mindig homály borítja bármely mozgalom eredetét. A mag csírázását nem látjuk; midőn látható lesz, akkor már többé nem maggal, hanem élő, fejlődő növénnyel van dolgunk. A szellemi mozgalom sem lép fel soha rögtönözve, előbb csak egyes éles jelszók hangzanak, s csak később kezdenek az eszmék tisztább, határozottabb alakot ölteni. Ki tudná megmondani, hogy Luther vagy Calvin mely időpontig volt még katholikus és mikor kezdett reformátorrá lenni? Valószínűleg őkmagok sem tudták határozottan. Mintán tehát oly rejtélyes, oly homályos a szellemi életnek átalakulási folyamata: olyan kész tényeket kell

keresnünk, melyekből biztosan lehessen következtetnünk az átalakulás fokozatára. És már ilyen tény az, hogy (Szerémi szerint) 1518 végén vagy 1519 elején a nádor (Perényi Imre 1519. febr. 5. halt meg; vagy Báthory István) *a reformációnak három*, Verbőczy István pedig *nyolc hívét égettette meg*;[4] hogy *Szakmári György* esztergomi érsek 1521. (hivataloskodása kezdetén) az ország főbb templomaiban *kihirdettette Luther tanának a kárhoztatását*.[5]

A reformáció mozgalmainak kiindulási pontjait azokon a helyeken kell keresni, melyek élénk forgalomban voltak Németországgal, vagy azokon a területeken, melyeknek földesurai pártfogásukba vették a reformációt. Ezen kiindulási pontok egyike volt Buda, a királyi udvar székhelye, hol mind a polgárság között, mind az egyetemen, mind az udvar környezetében észrevehető hódítást tett a reformáció szelleme. A budai tanács *Speratus Pált*, a híres reformátort és egyházi költőt, kinek az egyház visszaéléseit szigorúan bírálgató beszédeiért menekülni kellett Bécsből, lelkésznek hívta meg (1522.). *György*, a könnyelmű és élvezethajhászó brandenburgi őrgróf, II. Lajos királynak egyik gyámja, később főudvarmestere, ki különben nagyon hűtlen őre volt a király jellemének, erkölcsének, mint a felvilágosodás barátja rövid időre bár, új életre ébresztette a hanyatlani indult budai egyetemet. Az ő befolyására hívtak az egyetemhez külföldről kitűnő tanárokat, kik között *Grynaeus Simon, Lang János* és *Winshemius Vida* (1521-től) a német reformáció szellemében tanítottak. Ugyanebben az irányban működött *Cordatus* budai pap,[6] sőt a Mária királyné udvari papja, *Henckel János*[7] is a reformeszmék barátja volt, de azok közé tartozott, kik semmi kedvet sem éreznek magokban meggyőződésökért síkra szállani. Úgy látszik, hogy maga *Mária királyné* sem idegenkedett az evangeliumi tanoktól, habár „háza jó nevének" érdekében nem is vallott színt; legalább ezt súgták be testvérének, Ferdinándnak és ez a körülmény indíthatta rá Luthert is, hogy a királynénak ajánlja négy zsoltárfordítását.[8]

De nemcsak az ország központján, vidéken is több helyen, főleg a németajkú lakosok közt, oly nagy mozgalom indult meg a reformáció érdekében, hogy a katholikus főpapság megdöbbent és a budai országgyűlésen sürgetőleg kérte a királyt, hogy gondoskodjék a lutheránusok ellen szigorú törvény hozataláról. Így jött létre az *első üldözési törvény* (1523.), mely a lutheránusokat, pártfogóikat és a pártjokhoz szítókat, mint nyilvános eretnekeket, jószág- és fejvesztésre ítéli.[9] Ez a törvény a király német

környezete ellen is intézett egy oldalvágást, mivel ők is a reformáció hívei voltak, vagy azoknak tartattak, de általában mindazokat sújtotta, akár németek voltak, akár nem, kik a római kath. egyházra nézve veszélyes tanokat hirdettek vagy hozzájok szítottak, ha ugyan elérhette őket a klérusnak gyengülni kezdő karja.[10] A luther-szellemű budai tanárok és papok külföldre menekültek az üldözés elől, de már *György, budai könyvárus* elevenen megégettetett eretnekséget terjesztő könyveivel együtt (1524.).[11] Királyi rendeletek és főpapi körlevelek küldettek a veszélyeztetett vidékek világi és egyházi hatóságaihoz, hogy egész erővel elfojtani igyekezzenek a terjedő vészt.[12] S midőn ezen intézkedések eredménye nem felelt meg a várakozásnak, a *rákosi országgyűlés 1525.* (május 7-ikére hívatott össze, máj. 12-én nyílt meg) *a Verbőczy vezetése alatt* még szigorúbb törvényt hozott a lutheránusok ellen, mely kimondta, hogy *„Minden lutheránus kiirtassék az országból és bárhol találtatnak, necsak egyháziaktól, hanem világiaktól is elfogassanak és megégettessenek.*[13] Ehez a *hatvani gyűlés* (1525.) még azt tette hozzá, hogy *a királyi kincstárra vagy földesuraikra szálljanak az elítélt lutheránusok jószágai*.[14] Az üldözési törvénynek csakhamar érni kezdettek keserű gyümölcsei. A felsővidéki bányavárosokban (Körmöc-, Selmec-, Besztercebánya stb.) már erősebb hullámokat vetett a reformáció; úgy látszik, hogy a bányászok munkabérének megtagadása s talán valami radicalis egyházi mozgalom nagyobb zavargást idézett elő (1526.), melynek lecsendesítésére s a reformáció elnyomására *királyi biztos* (Ráskai Gáspár temesi ispán) küldetett ki, ki kivégeztette vagy száműzte a fővezetőket, s egyelőre erőszakkal *helyreállította* a rendet és *a kath. egyházat.*[15]

De bármily szigorú volt e törvény, nem gátolhatta meg a reformáció terjedését; egyes főurak védelme alatt a Bodrog, Körös és Dráva mentén, a Szepességen és más vidékeken is gyorsan növekedett az új tan híveinek száma. Különben is a pártviszályoktól dúlt országban még gondolni sem lehetett a törvényeknek szigorú, általános végrehajtására.

Midőn II. Lajos király a főpapság[16] és nemesség tekintélyes részével együtt életét vesztette *Mohácsnál* (1526. aug. 29.), s ez a végzetes csata hosszú időre megtörte a nemzet erejét: már megdönthetetlenül le volt téve a reformáció alapja, s a bekövetkezett zavarok nagy mértékben elősegítették tovább fejlődését. A mohácsi veszedelmet még súlyosabbá tette *az országnak két pártra való szakadása*. Egyik párt *Zápolyai János* erdélyi vajdát emelte trónra (1526. nov. 10.—1540. jul. 21.), a másik párt *Ferdinánd* ausztriai főhercegnek adta át a koronát (1526. dec. 17.—1564. jul. 25.).[17] Mindkét király ellenséges

állást foglalt el a reformációval szemben. *János király* kevéssel trónralépte után (1527. jan. 21.) *szigorú rendeletet adott ki* a protestantismusnak tűzzel és vassal való kiirtására.[18] *Ferdinánd*, hasonló kemény *rendeletében* (1527. aug. 20.) a római egyháztól elszakadó világiakat a legsúlyosabb büntetéssel, az elszakadt vagy fel nem szentelt (= protestáns) papokat fejvesztéssel, vízbefúlasztással és megégetéssel fenyegette.[19] Azonban az országnak politikailag zilált viszonyai, a kath. egyháznak felbomlott szervezete miatt,[20] és mivel a főurakat, kik közül igen sokan határozottan a reformációhoz csatlakoztak, mindkét versenyző király saját pártjának igyekezett megnyerni: ezek a rendeletek nem emelkedhettek teljes érvényre. Mindkét párton hatalmas főurak léptek fel a reformáció érdekében, s elidegenítésök egyik királynak sem állott érdekében.

Ezen *pártfogó főurak* közt kiváló érdemeket szerzett: *Thurzó Elek*, I. Ferdinándnak legkedvesebb tanácsosa, országbíró és királyi helytartó (mh. 1554.);[21] *Perényi Péter*, előbb Ferdinándnak, majd Zápolyainak és újra Ferdinándnak a híve, abauji és temesi főispán, koronaőr, Siklós, Eger, Sárospatak stb. ura, *a sárospataki iskolának* (1530. vagy 1531.) *első alapítója*, kinek terjedelmes birtokain mindig védelemre számíthattak a reformáció apostolai (1542. a törökkel való cimborálás címén elfogatott, a bécsújhelyi börtönbe záratott s ott is halt meg 1548.);[22] *Nádasdy Tamás*, királyi tárnokmester, majd nádor, vasmegyei birtokain ápolta a reformációt, biztosítására *Újszigeten* (1535.) *iskolát és nyomdát* (1536 körül) alapított, s Melanchtonnal is levelezett (mh. 1562.);[23] *Enyingi Török Bálint*, hunyadi főispán, Pápa és Debrecen ura, e két központi városon kívül még Veszprém- és Somogymegyében fekvő birtokain és Hunyadmegyében is előmozdította a reformáció terjedését (1541. török fogságba került s ott is halt meg 1550.).[24] Hasonló jó szolgálatot tettek a hitújítás megszilárdítása körül: *Drágfi Gáspár*, kraszna- és középszolnokmegyei főispán, feleségével, *Somlyai Báthory Annával* együtt Békés, Bihar és Szatmármegyékben, mely utóbbiban *Erdődöt* (hol iskolát is alapított 1540. körül) a prot. papok menedékhelyévé tette (mh. 1545.);[25] *Révay Ferenc*, túróci főispán és nádori helyettes, ki a Zwingli tana felé kezdett hajolni s levelezett e tárgyban Lutherrel, az északi megyékben (mh. 1553.); később *Révay Péter*, túróci főispán és koronaőr, ki részt vett 1610. a zsolnai zsinaton is (mh. 1622.);[26] *Petrovics Péter*, a Zápolyai-háznak rokona s mindvégig híve, temesi bán, majd munkácsi várparancsnok (mh. 1557.), működése helyén mindenütt, Erdélyben is;[27] *Nadányi István* nagybirtokos, a *Massay* család és *Jaksith Peterné*, Békés-,

Bihar- és Zarándmegyékben;[28] a Balassa család Hont-, Nógrád- és Barsmegyékben; az alsólindvai *Bánffy* család Szala-, és Baranyamegyékben (Bánffy Ferenc rector magnificusa volt a wittenbergi egyetemnek 1588—89.); *Batthyány Orbán* (mh. 1546.) és *Boldizsár* Erdélyben, Vas- és Veszprémmegyében; *Mágocsy Gáspár*, egri kapitány (a 95. dics. szerzője), később András beregi és tornai főispán, *Ferenc*, királyi tanácsos és főispán (mh. 1610.).[29] Ha a pártfogóknak ezt a sorozatát kiegészítem a *Báthoryakkal*, kik közül *István*, az országbíró (az Ecsedi ágból) *nyomdát* alapított *Vizsolyban* s elősegítette a Károlyi Gáspár-féle első teljes magyar *bibliafordításnak* a megjelenését (1590.); a *Csákyakkal*, kik közül *Mihály*, az erdélyi kancellár, a Heltai-féle bibliafordítás kinyomatásának fedezte a költségeit (1551.); a *Zrínyiekkel* .és *Ungnadokkal* (Ungnad János 1565. horvát nyelvre fordította le a bibliát), kik főleg Horvátországban gyámolították az evangeliumi mozgalmat: ez a futó széttekintés meggyőz róla, hogy alig volt oly fonlosabb pontja az országnak, hol hatalmas védőkre ne támaszkodhatott volna a reformáció.[30]

De ha számosan voltak, akik óhajtották a tiszta evangeliumi tannak helyreállítását, ezen az alapon a romlásnak indult vallásos és erkölcsi élet felelevenítését s a római papuralom romlását és ezt az üdvös mozgalmat tekintélyök és hatalmok súlyával s anyagi áldozatokkal is készek voltak célhoz juttatni: nagy számmal találkoztak az új szellemi áramlatnak buzgó apostolai is, kik, habár nem is tarthatnak számot önállóságra, eredetiségre, de a wittenbergi, zürichi és genfi reformáció vívmányainak hazánkba való átültetését egész lelkesedéssel vették munkába, s mint a tiszta evangelium szolgái gyakran életök kockáztatásával is, becsülettel megfeleltek hivatásuknak. A reformáció mozgalmai közt oly kimagasló vezérszellemeket, minő Luther, Melanchthon, Zwingli vagy Calvin, nem mutathat fel hazánk, de majd minden megye és nagyobb város megtalálta a maga buzgó reformátorát.

Azon *reformátorok közül*, kiknek fenmaradt az emléke, az *elsők közé tartozik Szilvást Mihály, S.-a.-ujhely* papja és *Siklósi Mihály* (baranyai szül.), a Perényi Péter udvari papja, kinek gefolyása nyerte meg nagy valószínűséggel Perényit is a reformáció ügyének és a ki már előbb Siklóson (Baranyam.) működött a reformáció szellemében. E két férfi hintette el legelőbb a tiszta evangelium magvait S.-a.-ujhelyen (1526 körül).[31] *Kopácsi István* Sárospatakon a Ferencrend főnöke, midőn Perényi lett a sárospataki uradalom birtokosa (1526.), rendtársával, *Sztárai Mihálylyal*, munkába vette földesurak gyámolítása mellett

Sárospatak reformálását (1526 után), s annak biztosítása végett letette az *iskola* alapját is (1530. vagy 31.). Később meglátogatta Wittenberget (1542.), hogy közvetlenül forrásuknál ismerkedhessek meg a reformáció eszméivel. Rövid ideig tartó külföldi útjából hazatérve, az *erdődi egyház* és iskola vezetésével bizta meg Drágfi Gáspár s az ott tartott *első prot. zsinaton* (1545.) elnöki minőségben vett részt. Azután (1547-től) mint a nagybányai egyház és iskola igazgatója működött, onnan hívta vissza Perényi Gábor (1549.) Sárospatakra, az egyház és iskola vezetésére, hol újra szervezte a hanyatlani indult iskolát és collegiummá alakította át. Pataki lelkészségében seniora volt a környékbeli egyházaknak (Zemplénm.), s mint ilyent hívták meg arra a *tarcali zsinatra* (1561.) elnöknek, mely az elővégzés tanát tárgyalta. Itt az általánosan tisztelt férfi tapintatos vezetésével lecsillapította a nyugtalan kedélyeket s helyreállította a békét. Ezen üdvös és talán utolsó nyilvános fellépése után a „szent öregnek" nevezett kegyes férfi nem sokára befejezte áldásos életét (1562 körül).[32] Kopácsinak méltó munkatársa volt *Sztárai Mihály*, ki Olaszországban, Padovában fejezte be tanulmányait. Hazatérve a Perényi Péter udvari papjává (Siklósinak az utódává) lett, majd *Laskón* (Baranyában, 1541.) hirdette az evangeliumot; a *Dráva mentén* a török hódoltságban rendkívüli tevékenységet fejtett ki, főleg szép énekeivel hódította meg a szíveket. Hét év alatt, saját állítása szerint, *120 egyházat alapított*; több heves vitája volt a kath. papsággal (Valpón és Vukovártt, 1551.), de mindannyiszor diadalmaskodott; a buzgó apostolnak, miután a szó fegyverével nem tudták legyőzni, még élete ellen is leselkedtek, de okossága és híveinek hűsége széttépte ezeket a kivetett hálókat is. A baranya-vidéki egyházakból alakult kerületnek ő volt az első püspöke (1553-ig); majd a *tolnai* és élete vége felé a *pápai* egyháznak állott az élén; erről az utóbbi állomásáról *Sopronba* (1570.) hívatott meg magyar prédikátornak, de ezt az állomást ismeretlen okból *Beythe István* nyerte el. Sztárai nemcsak élő szóval, hanem tollal is ügyesen harcolt az evangelium érdekében (erről alább), s ahol csak fellépett, biztosította annak diadalát (megh. 1574 után).[33] *Ozorai Imre*, miután meglátogatta Wittenberget (1531.) mint *békési pap*, Békés, Bihar és Zarándmegyéknek összeszögellő vidékein hirdette a reformáció tanait; ugyanezen a vidéken működött *Gálszécsi István* (megh. 1550. körül), a *gyulai iskola tanítója*, ki a krakói és a wittenbergi (1532.) egyetemeken fejezte be tanulmányait.[34] *Batizi András* (állítólag Szatmármegye Batiz nevű helységéből való) a Gálszécsi István tanítványa, mestere buzdítására lépett az evangelium

hirdetői sorába. Mint *kassai* (1530-tól) és *szikszói tanító* sikerrel művelte az egyházi énekköltészetet is, majd lelkészi hivatalt viselt S.-a.-ujhelyen (1541 előtt), azután ellátogatott a wittenbergi egyetemre (1541—42.), hol annyira megnyerte Melanchthonnak a bizalmát, hogy ajánlatot nyert tőle Perényi János ugocsai főispánhoz. Ezen ajánlat következtében jutott Drágfi Gáspárnak (a Perényi J. sógorának) a birtokára, *Erdődre* s talán itt tartózkodása idejében vett részt a Szilágyság reformálásában (Bod. P. szerint), de az erdődi zsinaton (1545.) már mint *tokaji lelkész* jelent meg. Az irodalom terén is elismerést vívott ki; *Keresztyéni tudományokról való könyvecskéje* annyira megfelelt a gyakorlati szükségnek, hogy még a 16. század végén is kézikönyvül használtatott több ref. egyházmegyében (halála éve ismeretlen).[35] *Székely István* (Udvarhelyszéken, Bencéden szül.) nem annyira az élő szó, mint inkább az irótoll erejével mozdította elő a reformáció ügyét. *Keresztyénség fundamentomáról való tanuságával* (1538.), *Istenes énekeivel* (1538.) és *Zsoltárkönyvével* (1548.), s mint *szikszói tanító* (1537—49.) nagyon jó szolgálatot tett a felvidéken az evangeliumi hit megszilárditása körül. Aztán *Liszkán* működött, s mint gönci lelkész fejezte be életét (1558 után).[36] *Sylvester (Erdősi?) János* (Szatmármegyében, Szinyérváralján szül. a 16. század elején) tudományos kiképeztetése végett előbb a krakói egyetemet látogatta meg, honnan hazatérve, talán prot. hitéért (vagy más ismeretlen okból is) megfosztatott javaitól; e miatt kibujdosva otthonából, gyermekek tanításával kereste kenyerét mindaddig, míg pártfogásába nem vette Nádasdy Tamás. Így Sylvester *Ujszigeten* (Vasmegyében) nyert otthont, s mint iskolatanító működési tért, hol nyomdát is állított pártfogója; de tudományszomja nem engedte pihenni s valószínűleg pártfogója költségén a wittenbergi egyetemre ment (1534.), honnan visszatérve, folytatta újszigeti tanítói hivatalát. Itt (igazában Sárvártt) adta sajtó alá az *ujtestamentomnak* (görög és latin nyelvről) általa készített fordítását (1541.). Úgy látszik, hogy az újszigeti tanítóság nem elégítette ki becsvágyát, mert midőn felajánltatott neki a *bécsi egyetem* hébernyelvi tanszéke, elfogadta az ajánlatot (1543 körül). De itt sem talált nyugalmat; az a harc, mely a protestantismus és katholicismus közt vívatott, főleg a jezsuiták fellépése után, nagyon ingataggá tette a bécsi egyetemi tanszékeket. Sylvesternek bécsi pályája szomorúan végződött. Kis mezei birtokáról, melyet Ferdinánd királytól nyert, elűzték a felbujtogatott parasztok (1551.); ezen válság után felderíthetetlen homályba borult a nagyratörő és jobb sorsra érdemes férfi élete. Sylvesternek sem

képessége, sem hajlama nem volt a zajos, nyilvános szerepléshez: a hitvita, a felhevült szenvedélyeknek ez a harctere, a tömegek zajos, de ingadozó kegye nem gyakorolt reá vonzó hatást; ő a tudománynak lassú, de biztos hatású fegyverével óhajtotta szolgálni a protestantismus ügyét és bizonyára szerzett körüle annyi érdemet, mint akik a felizgatott szenvedélyek hullámain igyekeztek partra jutni.[37]

Ha Sylvestert a szelíd, békés Melanchthonhoz lehet hasonlítani, abban az esetben *Dévai Bíró Mátyást*, ki „az evangelium fáklyáját egész Magyarországon széthordozta" s rettenthetetlen lelkével és lankadatlan buzgalmával annyiszor diadalmaskodott az útjába gördített akadályokon, méltán szokták magyar Luthernek nevezni, jóllehet utóbb a Zwingli rationalis irányához csatlakozott. Dévai (Erdélyben, állítólag Déván szül. a 16. század elején) itthon nyert kiképeztetése után a krakói egyetemet látogatta meg (1523—24.), honnan hazatérve, Tomori Istvánnál, *Boldogkővárában* működött mint buzgó kath. káplán. Azonban úgy látszik, megrendült a kath. hit iránti bizalma, mert a római hierarchiával harcban álló Wittenbergbe ment (1529. dec. 3.—1531 tavaszáig). Midőn onnan a reformáció szellemétől áthatva, s érte, ha kell, vértanúi halálra is készen hazatért, *Budán*, mint prédikátor, nemcsak lelkes szónoklataival, hanem tollal is megindította a harcot a kath. egyház visszaélései ellen. *A szentek alvásáról* szóló művében a szenteknek segélyül hívását támadta meg, *Ötvenkét tételében* a reformáció rendszerét és célját fejtegette; e művei kéziratban közkézen forogtak. Rövid budai tartózkodása után a városi tanács meghívására prédikátornak ment *Kassára* (1531.). Alig foglalta el új állomását, kitört feje felett a zivatar; az evangelium melletti nyílt, határozott fellépése, a reformáció elveinek merész és gyors gyakorlati alkalmazása megdöbbentette a katholicismus híveit. Besugásukra az egri püspök (Szalaházy Tamás) fegyvereseket küldött a veszedelmes ujító elfogatására, kik kiragadták kassai felzendült híveinek védő karjai közül, fogságba vitték és végre Bécsbe szállították. *Bécsi nehéz, sanyarú fogsága* alatt több ízben vezettetett *Faber* bécsi püspök, a protestantismus halálos ellensége elé; Dévai mint magyar nemes, tiltakozott bírái illetékessége ellen, és ellenfeleinek sem hamis okoskodásaira sem fenyegetéseire el nem tántorult meggyőződésétől. Végre, valószínűleg főúri pártfogói közbenjárására, megszabadult fogságából, és hazatérve *Budán* állapodott meg. Még ki sem pihente bécsi fogságának nyomorúságait s bizonyára az evangelium

hirdetéséért (a János király parancsára), *megint börtönbe került Budán* (ezen két fogság ideje körülbelül három évig, 1532—34-ig tarthatott). De jó végzete (oka, módja ismeretlen) megszabadította innen is. Az üldözött reformátor most *Nádasdy Tamásnál Sárvártt* nyert menedékhelyet és alkalmazást. Ezalatt bocsátotta közre *Szegedi Gergely* (a ferencrendi szerzet tartományfőnöke és váradi hitszónok, megh. 1549.) a Dévai művei ellen *két*, szenvedélyes hangon írt *cáfolatát*,[38] melyekre Dévai hasonló szenvedélyességgel válaszolt, s Faberre, a bécsi püspökre (Szegedinek a sugalmazójára és correctorára) is mért egy-egy oldalvágást. Ezen irodalmi harc és latin művei befejezése után (1536 végén) külföldre ment, hogy figyelemmel kísérje a reformáció fejlődését és intézkedjék művei kinyomatásáról. Útba ejtette *Nürnberget* s *Vitus Tódor* barátjánál (Nürberg lelkészénél és reformátoránál) töltötte el a telet. Azután felkereste *Wittenberget* és *Bázelt*, mely utóbbi helyen művei kinyomatásáról intézkedett (1537. második felében) s megismerkedett a helvét irányú reformáció fejlődésével is; azután Wittenberg felé kerülve, Melanchthonnak Nádasdy Tamáshoz intézett üdvözlő és ajánló levelével (1537. okt. 7. kelt) tért haza. Dévai a Nádasdy körében s birtokain folytatta tovább reformátori működését és kiváló gondot fordított az iskolai ügy emelésére. A Zápolyai halála (1540.) után bekövetkezett politikai válság (melynek súlyát a ferdinándpártiak, érezték meg, tehát Nádasdy is) és a vallásos üldözés miatt (mely a sacramentariusokat sújtotta) Dévai is kénytelen volt *külföldre menekülni*. A bujdosó reformátor, a Melanchthon ajánlatára, valószínűleg György, brandenburgi őrgrófnál (Ansbachban) talált menedékhelyet. Midőn hazakerült külföldről (1543 végén), a zápolyai-párti *Debrecen* földesasszonyánál, *Pemfflinger Katánál* (az Enyingi Török Bálint feleségénél) nyert lelkészi alkalmazást. Debrecenben határozottan a schweizi reformáció szellemében működött. Ezért a felvidéki lelkészek be is panaszolták Luthernél (1544). Debreceni tartózkodása alatt írta meg *hittani kézikönyvét* és a keresztyén hit főbb tételeit fejtegető *énekét*; ott is fejezte be nehéz megpróbáltatásokkal teljes életét (1547 körül).[39] Még a Dévaiénál is viszontagságosabb pályát futott meg a magyar reformációnak egyik legtudományosabb és igen buzgó apostola, *Szegedi Kis István*, kinek tudományos munkássága a külföld előtt sem maradt ismeretlen, ki a hazában nemcsak a katholicismus, hanem a terjedni kezdő antitrinitarismus és iszlám ellen is lelke erős meggyőződésével harcolt, s üldözést, fogságot és testi bántalmakat is szenvedett hitéért. De szélesebb körre csak mint egyházi szónok

és tanító volt hatással, mivel néhány egyházi énekén kívűl magyar nyelvű munka nem maradt fenn tőle. Kis Szegeden 1505. született, első kiképeztetését szülővárosában és Lippán nyerte, de magasabbra törekvő lelke nem elégedett meg itthon szerzett ismereteivel s gyarapításuk végett felkereste a *krakói* és *wittenbergi* egyetemet (1540—43), mely utóbbi helyen a szentírásmagyarázat tudorává avattatott fel. Hazatérve, legelőbb *Csanádon* (valószínűbb, mint Tasnádon) mint tanító kezdte meg működését (1543.); onnan azonban a Martinuzzi püspök rendeletére, Perusics Gáspár durva testi bántalmazások és könyvei elkobzása után elűzte (1544.). Ezután *Gyulán* (1545.), majd *Cegléden* (1547.) folytatta tanítói és reformátori pályáját; utóbbi állomását Petrovics Péternek, Temesvár parancsnokának a meghívására, a *temesvári iskola* igazgatásával cserélte fel, s társával, *Lippai Kristóffal* nagy buzgósággal hirdette az evangéliumot. Azonban a politikai helyzet változtával, midőn Petrovicsot Losonczy váltotta fel a várparancsnokságban, megint vándorbothoz kellett nyúlnia. A bujdosó előbb *Túron*, majd *Békésen* talált szíves fogadtatásra, azután *Tolnára* hívták meg tanítónak és onnan *Laskóra* lelkésznek. Ezen az utóbbi állomáson a baranyai kerület élére állította a közbizalom (1554.); majd *Kálmáncsára* hívatván meg lelkésznek (1558.), ott újabb nehéz megpróbáltatás várt reá. Ugyanis a Ferdinánd birtokán is (egyházak látogatása alkalmával) utazgató papot kémnek tartották a törökök; hozzájárult még, hogy őt okolták a kálmáncsaiak adójának elmaradásáért is; és így elfogták a sokképen gyanúsított Szegedit, nehéz fogságba vetették s kegyetlen testi büntetéssel is sújtották. Szomorú fogságából csak akkor szabadult meg, mikor derék hitsorsosai (a debreceniek, váradiak és ráckeveiek) lefizették érte a váltságdíjat (1200 frt.). Az evangeliumért oly sokat szenvedett, buzgó, derék lelkész, ezen utolsó megpróbáltatás után *Ráckevében* telepedett le (1563.), hol még egy Pestről leutazott *Parthanus* nevű, híres vitázó szerzetessel mérkőzött meg diadalmasan egy *nyilvános vitában* (1565.). Ugyancsak Ráckevében fejezte be munkás életét is (1572.).[40] Ugyanabban az irányban és szellemben (ref.) működött Szegedinek lelkes és mesterét a rajongásig szerető tanítványa, *Skarica Máté* (Ráckevén szül. 1544.), ki szülővárosában nyert első kiképeztetése után az iskola vezetésével bízatott meg *Pesten*; majd ismeretei gyarapítása végett meglátogatta az akkor már virágzó kolozsvári iskolát és hallgatta Károlyi Pétert (1566.); ezzel az alkalommal beutazta Erdélyt, s Magyarországra visszatérve, rövid ideig *Jászberényben* tanítóskodott, 1568-tól szülővárosában folytatta tanítói pályáját, s

ebben az időben mestere elbeszélései után gondosan feljegyezte az ő életének főbb eseményeit. Mestere és pályatársai példája arra ösztönözte őt is, hogy itthon szerzett ismereteit a külföldi tudományos mozgalmak forrásainál szerzett tapasztalataival gazdagítsa; ezt a nemes törekvését mestere és szülővárosa is elősegítette s így a tőlök nyert segélylyel (1569.), több más ifjú társaságában Olaszországnak vette útját; *Padovában* bölcsészetet hallgatott, meglátogatta Rómát; olaszországi útja után felkereste *Genfet*, hol megismerkedett Bezával, azután *Zürichet, Bázelt,* Párist, Londont, végre Németországnak több egyetemén, a *wittenbergin* is megfordulván, hazatért szülővárosába, hol mestere halála után (1572.) lelkészszé választatott. Skarica fáradozásának nagy része volt benne, hogy a Duna mellékén a *genfi hitvallás* jutott diadalra; nagy befolyást gyakorolt a *hercegszőlősi zsinatra* is (1576.), melynek kánonait az ő buzdítására adta ki *Huszár Dávid* lelkész Pápán (1577.); erélyesen küzdött az akkor veszélyesnek tartott *antitrinitarismus* ellen; mint egyházi énekköltő és fordító is kitűnt, s mesterének, *Szegedinek az életrajzában* a reformáció mozgalmainak élénk, habár költői színezése és pártállása miatt nem egészen hű képét hagyta az utókorra.[41] A reformációnak egyik sokat zaklatott s emiatt folyvást bujdosó apostola volt *Huszár Gál*, ki egyaránt nagy buzgóságot fejtett ki mint lelkész, tanító és nyomdász. Midőn *Magyaróvár* (Mosony-m.) *lelkésze* volt (1557—58.), korát jellemző, nagyon érdekes *levelet írt Bullingernek* Zürichbe (1557. okt. 26.; Hofhalter bécsi nyomdász volt a közvetítő), melyben elpanaszolja, hogy míg a különben sokat garázdálkodó törökök türelmesek a vallás dolgában, addig „a római Antikrisztus annyira dühöng az evangelium józan tana és Isten igéjének szolgái ellen, hogy városokat és falvakat foszt meg lelkészeitől"; azután tanácsot kér a török nőrablások miatt előforduló kettős házasságokra nézve (a férj a feleségnek török rabságba jutása után újra megnősül szükségből), s arra is kéri, hogy ismertesse meg a zürichi egyházi rendtartásokkal és szertartásokkal, hogy a különböző gyakorlatok ne zavarják meg az egyház egységét. Óvártt kezdte meg a működést *Huszárnak a nyomdája* is, ott jelentek meg (1558.) prédikációi is. Azonban az üldözés elől kénytelen volt Óvárról elmenekülni, útjában Kassán állapodott meg (1560.), de az egri püspök (Veranchich Antal) értesülvén az „eretnek pap" működéséről, királyi rendelettel elfogatta és börtönbe vettette. A kassai nép oly erős rokonszenvet nyilvánított a fogoly iránt, hogy a püspök nem tartotta tanácsosnak ott indítni meg a pert s vizsgálat végett titkon már Egerbe akarta szállíttatni, midőn a

lelkészéért lelkesülő nép neszét vette ennek a tervnek, kiszabadította őt a börtönből s menekülésében oly ügyesen segítette, hogy nyoma veszett. Így jutott Huszár *Debrecenbe* (1561—62.), hol igen szíves fogadtatásra talált és vándor-sajtóját is foglalkoztatta. Néhány év múlva már *Nagyszombatba* került s ott oly sikerrel hirdette az Isten igéjét, hogy parancs érkezett Bécsből (Miksa császártól, 1565. jan. 28.) hogy az „újító, a nép közt tévelygéseket hintő, zenebonát szító *Gallust* űzzék el a városból." Ezen válság után Huszár „a pápistaságnak egyik kemény pörölye" a *komjáti* népes ref. egyházban (Nyitra-m. 1567-től) lelkipásztorkodott, folytatta a nyomdászatot s talán ott is fejezte be munkás életét (1573 után).[42] Erős lutheri szellemben működött a felvidéken a *bártfai Stöckel Lénárt* (szül. 1510.), ki szülővárosában és Kassán nyert kiképeztetése után *Wittenberget* látogatta meg s huzamos ott tartózkodása alatt mind Luthernek, mind Melanchthonnak megnyerte a szeretetét. Közben egy évig az eislebeni iskolát vezette, majd hazájába térve (1539.), a *bártfai iskolának* állíttatott élére és (egész haláláig, 1560.) húszévi buzgó, tapintatos vezetése alatt oly jó hírnevet vívott ki neki, hogy gyakran keresték fel még a katholikus ifjak is. Melanchthonnal mindvégig fentartotta a baráti viszonyt folytonos levelezés utján; mint a felvidék vezérférfiát s a terjedő zwinglianismus határozott ellenségét, őt bízták meg azon *hitvallás* szerkesztésével, melyet az öt felvidéki sz. kir. város, tiszta lutheri tana igazolása végett, terjesztett Ferdinánd király elé (erről alább).[43]

A magyarországi reformációnak itt felsorolt, tekintélyesebb vezető férfiai mellett nagy számmal buzgólkodtak olyanok, kiknek kisebb munkakör jutott, s bizonyára még sokkal számosabban küzdöttek a tiszta evangelium kibontott lobogója alatt azok a névtelen apostolok, kiknek tetteit nem jegyezte fel a történelem, de akiknek lelkesedése és kitartása biztosította a protestantismus diadalát. És e diadalt valóban rendkívül fényesnek lehetne mondani, ha nem lett volna olyan könnyű. Hiszen a katholicismus, melynek hitrendszere iránt már meg volt ingatva a bizalom, melynek erejét vezetőinek könnyelműsége, gondatlansága, visszaélései s a politikai válság romboló hatása egyaránt megzsibbasztották; az így mind szellemi, mind anyagi erejében megfogyatkozott katholicismus majd minden fontosabb állást kénytelen volt feladni az ifjú életerőtől duzzadozó protestantismusnak. A reformáció újító szelleme épen azoknak a lelkét érintette, kik a nagy egyházi romlás és tespedés közepett sem vesztették el az igazság, szabadság és eszményiség iránti

fogékonyságukat: s leginkább csak azok maradtak meg a régi egyházban, kik kényelmesebbnek tartották a régi kerékvágásban haladni, nem voltak hajlandók a hatalom boldog birtokáról önként lemondani, fáztak a szabad szellem fuvallatától s fárasztónak hitték a világ haladásán elmélkedni. A harc egyenetlen volt, s a tekintélyében és hatalmában elbizakodott, az események rohanó árjától meglepett hierarchia egyszerre csak arra ébredt fel, hogy a kiskorúnak tartott nép többé nem indul vakon a régi jelszó után, józan eszét használni, eddigi vezetőit bírálni kezdi, s végül elhagyva az evangelium hűtlen őreit, a felvilágosodásnak, az igazságnak azon apostolai körül csoportosul, kik tisztábban, megvesztegetetlenebbül hirdetik a Jézus eszméit s az emberiség fejlődésének útjából egy jobb jövőben vetett hittel és reménynyel bontogatják szét a századokon át rakott torlaszokat.

1. V. ö. *Horváth M*. kisebb történelmi munkái (Pest, 1868. 4 k.) III. k. 11. l.; *Révész I*.: Dévai Bíró Mátyás etc. (Pest. 1863.) 15-19 l; *Horváth M*.: Magyarország tört. (2. kiad., Pest, 1871—73.) III. k. 423—24. l., főleg *Várday Péter* kalocsai érsek levele.

2. A műveltség fokára elég világosságot vetnek az 1493. *esztergomi* tartományi, az 1494. *nyitrai* és az 1515. *veszprémi* megyei *zsinatok* végzései, melyek az egyházi rendbe való felvételnél csak annyit kívánnak a *tudományos képzettség* kellékéül, *hogy jól tudjanak olvasni, énekelni és némiképen jártasak legyenek az elemi ismeretekben. Péterfy* (Sacra Hungariae Concilia, l. 227., 249., 288. l.) után közli *Frankl Vilm*.: A hazai és külföldi iskolázás a 16. században (B.-pest. 1873.) 4. l.

3. V. ö. *Nagy József*: A reformációt előkészítő körülmények Magyarországon (Sárospataki füzetek, V. 577—589. l.); *Zsilinszky Mihály*: A m. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve (B.-pest, 1881.), I. k. 2-8.; *Frankl* (i. m. 288—319. l.) szerint, 1521—99-ig,

hazánkból 1000-nél több ifjú kereste fel a wittenbergi egyetemet.

4. *Szerémi György* előbb II. Lajosnak, majd Zápolyai Jánosnak volt az udvari káplánja. *Emlékiratában*, mely 1484-1543-ig terjed, ezt jegyezte fel: „Et iterum eodem anno Luteriana ad Hungariam descenderat per scribas seminando et per curiales, qui jam publice publicabant Budae. Palatinus tres fecit comburere. Inde Steph. Verbwci in possessione sua octo urgere praeceperat; et tamen in dies melius crescebat." Közli Révész: Dévai etc. 19—20. l.

5. Valószínűleg az 1520. jun. 15. és 1521. jan. 3. bulla alapján. Fel kell tennünk, hogy már ekkor hatni kezdett a Luther tana, különben érthetetlen volna, hogy oly veszély elkerülésére intsenek a főpásztorok, amely sehol sincs még. *Schmitth*: Archiepiscopi strigonienses (Tyrnaviae, 1758.) II. 33. után közli *Révész*: Dévai etc. 20. l.

6. *Grynaeus S.*, Melanchthonnak a pforzhemi iskolában tanulótársa és egész életében benső barátja, előbb Bécsben tanított, azután Budán működött, mint tanár és a Mátyás királyról maradt könyvtár őre. A szerzetesek vádaskodásaira börtönbe került, de főrangú pártfogói közbenjárására visszanyerte szabadságát. Az első üldözési törvény (1523.) menekülni kényszerítette őt is. 1524-től Heidelbergben, 1529-től Bázelben folytatta tanári pályáját, utóbbi helyen részt vett az első Helvét hitvallás szerkesztésében (l. 102. l.). Megh. 1541. *Winshemius* budai tanári székét a wittenbergivel cserélte fel. *Cordatus* is Németországba menekült, előbb zwickaui lelkész, azután ständali superintendens volt. V. ö. *Lampe (Debreceni Ember Pál)*: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania (Trajecti ad Rhenum, 1728.) 64—66. l.; *Bauhofer*: Gesch. der evang. Kirche in Ungarn etc. Mit e. Einleit. v. Merle d' Aubigné (Berlin, 1854.) 39. l.; *Révész*: Dévai etc. 21. l.; *Tomaschek*: Geschichte der evang. Kirchengemeinde A. C. in Ofen (Budapest, 1880.) 4—5. l.; *Klein*: Nachrichten von den Lebensumständen u. Schriften evang. Prediger etc. (Leipzig u. Ofen, 1789. 2 köt.) I. k. 111-14. l.

7. *Henckel János* Lőcsén szül. a 15. század utolján, külföldön fejezte be tanulmányait; 1513. lőcsei plébánossá választatott, majd tornai főesperessé lett; 1522. a Mária királyné udvari papjává neveztetett ki; 1526. elején kassai lelkészszé választatott, el is fogadta a meghívást, de már 1528. a királyné felszólítására ismét elfoglalta előbbi helyét és követte úrnőjét 1530. Augsburgba is, hol Melanchthonnal s a protestantismus több vezérférfiával érintkezett. Midőn Máriát Németalföld kormányzójává nevezte ki V. Károly császár, megkérte, hogy bocsássa el eretnekséggel gyanúsított udvari személyzetét. Mária engedett s Henckel számára egy kanonoki állomást szerzett a boroszlói székesegyháznál. Ezen az állomáson fejezte be életét 1539. nov. 5. V. ö. *Frankl*: Henckel J. Mária királyné udvari papja (Pesten, 1872.); *Klein*: Nachrichten etc. I. k. 110—16. l. *Frankl* erősen igyekszik bebizonyítani, hogy Henckel nem volt protestáns, mivel nem lépett ki a kath. egyházból; de hiszen mint udvari pap nem tehette ezt s nem is lett volna hova, mert akkor még nem voltak teljesen prot. szellemben szervezett községek. Azután azokat, akik abban az időben nyíltan vagy zajtalanul harcoltak a római rendszer ellen, csak nem tarthatjuk a róm. kath. egyház hű és engedelmes fiainak. Az sem bizonyít sokat, hogy az Erasmus köréhez tartozott Henckel; bizony az Erasmus katholikussága is nagyon messze állott a rómaitól. (l. I. k. 517. l.).

8. Vier tröstliche Psalmen an die Königin zu Ungern (Wittenberg, 1526.) V. ö. Frankl: Henckel etc. 5. l.

9. *Decreta*, Constitutiones et Articuli Regum inclyti regni Ungariae (Mossóczy kiad., Tirnaviae, 1584.) 37. l. Art. LIV. Omnes lutheranos et illorum fautores, ac factioni ipsi adhaerentes, tamquam publicos haereticos, hostesque sacratissimae Virginis Mariae, poena capitis, et ablatione omnium bonorum suorum, Majestas Regia, veluti Catholicus Princeps, punire dignetur.

10. Abban az időben még nem volt *nemzetiségi kérdés* s ha a király mellől el akarták távolítani az idegeneket, ezt megtehették a lutheránusok üldözése nélkül is. Ott volt II. Ulászlónak 1490. decretuma, aztán az 1492. decretumnak VI., VII., VIII. cikke, melyek kizárják az idegeneket a főbb hivatalokból; l. *Decreta* etc. Ungariae, id. kiad. 207., 211. l.

11. Luther említi a brémaiakhoz írt levelében. *Ribini*: Memorabilia aug. conf. in regno Hungariae (2 köt. Posonii, 1787.) I. 21. l.

12. A királynak a szebeniekhez küldött egy ilyen rendeletét közli *Lampe-Ember*: i. m. 59. l.; v. ö. *Fabritius*: Pemflinger Márk etc. (B.-pest, 1875.) 48. l., hol ki van igazítva a nevezett rendeletnek hibás dátuma. Hasonló rendeleteket küldött a király 1525. jan. 15. Sárosmegyébe; febr. 4 Bártfára. A szepesi prépostnak 1524. körlevelét l. *Lányi-Knauz*: Magyar Egyháztörténelme (2 köt. Esztergom, 1866—70), II. k. 11. l.

13. 1525. IV. *törvénycikk*. l. *Decreta* etc. Ungariae, i. kiad. 371. l.

14. *Zsilinszky*: i. m. 21. l.

15. *Lányi-Knauz*: i. m. 18. l.

16. A főpapok közül: Szálkai László esztergomi és Tomori Pál kalocsai érsek; Paksi Balázs győri, Móré Fülöp pécsi, Palinai György boszniai, Csaholyi Fer. csanádi és Perényi Fer. váradi püspök. Rajtok kívül 13 zászlós úr, 500 előkelő nemes és mintegy 20,000 vitéz esett el.

17. *Zápolyai* 1526. nov. 11., *Ferdinánd* 1527. nov. 3. koronáztatott meg; mindkettőt *Podmaniczky* nyitrai püspök koronázta meg Fehérvártt.

18. Ezen *rendelet* alapján égettetett meg *Gregori* libetbányai tanító és *Nikolai Filep* ugyanoda való lelkész (1527. aug.). Különben politikai háttere is volt ennek az ügynek. *Ribini* (*Burius* és *Stöckel* után); Memorabilia Aug. Conf. in Regno Hungariae (2 k., Posonii, 1787—89), I. k. 20. l.

19. V. ö. *Ribini* (*Raupach* után): i. m. I. 21. l. Ezt a rendeletet közli Bauhofer: i. m. 51—53. l.; Révész: Dévai, 24—26. l.

20. A *mohácsi csata után* tíz évre csak *három felszentelt pü*spök volt Magyarországon: Váradi Pál prímás, Erdődi Simon zágrábi és Brodarich István váci püspök; a koronázó Podmaniczky már ekkor halva volt. *Lányi-Knauz*: i. m. 46. l. A főpapi javadalmak nagy részét a két király vezérei tartották lefoglalva; az egri püspökséget Perényi Péter, a nyitrait Török Bálint, a váradit Czibak Imre, a csanádit Perusits Gáspár, az erdélyit Bodó Ferenc, a pécsit Szeretsen János. *Lampe-Ember*: i. m. 67. l.

21. *S.- pataki füz*. 1861. 587. l.; *Fabó*: Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria historica (3 köt., Pest, 1861—65.) II. k. 61., III. k. 138—39. l.

22. *S.-pataki füz*. 1861. 586. l., 1864. 124—27. l.; *Rácz K.*: A zarándi egyházmegye tört. (Aradon, 1880.) 7—9. l.

23. *Révész*: Dévai, 34—35. l.; Melanchthonnak hozzá írt levelét közli *Ribini*: i. m. 40—41. l.

24. *Lampe-Ember*: i. m. 68. l.; *Tóth Fer.*: A magyar- és erdélyországi prot. ekklesiák Historiája (I. k., Komáromban, 1808.) 108. l.

25. *Lampe-Ember*: i. m. 70. l.; *Fabó*: Monumenta, II. 64. l.; *Tóth Fer.*: i. m. 74. l.

26. *Tóth F.*: id. Ekk. hist., 96—97. l.; *Fabó*: Monumenta, II. 64—65; Luthernek Révaihoz intézett levelét közli *Ribini*: Memorabilia, I. 43—44. l.; *Bod P.*: Magyar Athenas etc. (Szeben, 1766.) 231-32. l.

27. *Lampe-Ember*: i. m. 71. l.; *Rácz K.*: i. m. 11—12. l.

28. *Tóth F.*: Ekk. hist., 88., 85—87. l.; *Rácz K.*: i. m. 9—10. l.

29. *Tóth F.*: Ekk. hist. 64—65., 84—85. l.; *Rácz K.*: i. m. 10—11., 13—14. l.

30. V. ö. *Tóth F.*: Ekkl. hist. 65—66., 72., 105., 107—8. l. A reformáció pártfogóinak teljesebb sorozatát közli (*Hunyadi, Veszprémi, Páriz Pápai, Burius, Melius* után) *Tóth F.*: id. m. 61—109. l. *Miscellanea Groningana* (Bod után) T. VII. P. I. 133—174. l. — Lásd még *Kiss Kálmán*: A szatmári ref. egyházmegye tört. (Kecskeméten, 1878.) 79—84. l.; *Sz. Kiss Kár.*: Monográfiái vázlatok a barsi ref. esperesség múltja- s jelenéből (Pápán, 1879.) 15—16. l.; *Rácz Kár.*: id. m. 11. l.

31. V. ö. *Lampe-Ember*: id. m. 589. 598. 664. l.; *S.-pataki füz.*, 1861. 586. l., 1864. 125. l.; *Tóth F.*: Ekkl. hist. 31. l.

32. *S.-pataki füz.*, 1864. 124—34. l. — *Lampe-Ember* (id. m. 118. l.) az 1561. évi zsinatot Synodus Transylvaniensis-nek nevezi Tarcaliensis helyett (gyakran elferdíti a neveket, u. ott pár sorral alább Spatasiensis áll S.-patakiensis helyett) és azután *Balogh F.* (A magyar prot. egyh. tört. részletei etc. Debrecen, 1872. 41. l.) és *Kiss Áron* (A 16. században tartott magy. ref. zsinatok végzései. B.-pest, 1882. 58—59. l.) Lampe-Ember id. helyére hivatkozva, ugyanazt a zsinatot *kolozsvárinak* (Claudiopolitana) nevezik, de hogy honnan vették ezt a helycserét, nem mondják meg. *Kiss Kálm.* pedig (id. műve 78. l.) az általam is használt forrásra hivatkozva, *kolozsvári zsinatról és tarcali elnökségről* beszél (ugyanabban az egy évben). Meglehetős nagy a zavar.

33. V. ö. *Lampe-Ember*: i. m. 103., 661—63., 678.; *Bod P.*: Athenas, 282—84. l.; *Bauhofer*: i. m. 119—20.; *Lányi-Knauz*: i. m. (Hulderici, Miscellanea Tigurina, II. 200. l. után) 68—69. l.; *Fabó Andr.*: Beythe Istv. életrajza (Pest, 1866.) 7. l. — Különben meglehetős homály borítja a Sztárai életét; a *S.-pataki füz.* (Tormássy J. után) 1867. 52. l. szerint Sztárai soha sem ment Zemplénbe, Abaujba; *Bauhofer* idézi a kath. *Remond* művéből, hogy Sztárai a Melanchthon tanítványa volt és a Kárpátok vidékén működött. Szinte hajlandó elhinni az ember, hogy nem egy, hanem két Sztárai volt.

34. *Bod Péter*: Athenas, 208. 89. l.

35. *Miscell. Groningana* (*Bod* után), T. VII. P. II. 352; *Lampe-Ember*: i. m. 97.: *Bod P.*: Athenas. 31—2.; *Fabó*: Monum. II. 52.; *Toldy*: Magy. költ. tört. (2. kiad. Pest, 1867.) 181.; *Kiss Kál.*: i. m. 77—8. l.

36. *Bod P.*: Athenas, 257—59; *Szabó K.*: Régi magy. könyvtár (B.-pest, 1879.) 6. 7. 9. l. — A biblia lefordítását és kiadását is megígérte (Bod P. szerint); lehet, hogy hozzá is fogott vagy talán többet is tett, és nem lehetetlen hogy gönci lelkész utódja, Károlyi Gáspár jó hasznát vette ennek a dolgozatnak.

37. *Ribini*: Memorabilia, I. köt. 46—53.; *Révész I.*: Erdősi János magy. prot. reformátor (Debrecenben, 1859.)

38. Egyiknek a címe: *Apologia*, mely csak kéziratban maradt; a másiké: *Censurae* Fratris Gregorii Zegedini ex ordine divi Francisci, in propositiones erroneas Matthiae Devai, sed ut ille vocat rudimenta salutis continentes (Bécsben, 1535.).

39. V. ö. *Lampe-Ember*: i. m. 72—88.; Ribini: Memorabilia, I. 30—42.; *Bauhofer*: i. m. 61—64.; *Révész I.*: Dévai etc. *Dévainak a művei*: *Disputatio* de statu, in quo sint beatorum animae post hanc vitam, ante ultimi judicii diem. Item *De praecipuis articulis* christ. doctrinae. His addita est *Expositio examinis* quomodo a Fabro in carcere sit examinatus (valószínűleg Bázelben nyom.). A *tíz parancsolatnak*, a hit ágazatinak, a miatyánknak és a hit pecsétinek röviden való magyarázata (valószínűleg Krakóban nyom.). *„Minden embernek illik ezt megtudni"* kezdetű ének.

40. V. ö. *Ribini*: Memorabilia, I. 63—64.; *Miscellanea Groningana* (Skarica M.: Vita Stephani Szegedini) Tom. VI. P. I. 508—559.; *Bod P.*: Athenas, 254—57.; *Rácz K.*: Zarándi egyh. m., 44—45. l. — Irodalmi munkásságáról alább lesz szó.

41. *Bod P.*: Athenas, 241—42.; *Tóth F.*: Ekkl. hist., 54. 327—28.; *Kiss Áron*: A 16. sz. magy. ref. zsin. 675. l.

42. *Lampe-Ember*: i. m. 112—16.; *Ribini*: Memorabilia, I. 107.; *Tóth Fer.*: Túl a dunai ref. püspökök élete (Győrben, 1808.), 17—36. l.; *Századok* (Szabó K.) I. k. 146—66.; *Révész*: Figyelmező, 1873. év, 414. l. V. ö. *Balogh F.*: Magy. prot. egyh. 51—54. l.

43. *Ribini*: i. m. I. 153—55., 78.: *Bod P.*: Athenas, 248—49. l.

54. A reformáció terjedése Erdélyben.

A reformáció előtt az erdélyi kath. egyház a *milkói* és *gyulafehérvári* püspökségek alá volt rendelve; az elsőhöz tartoztak némely székely és szász székek s a moldvai és oláhországi egyházak, az utóbbihoz a megyék s a székely és szász székek másik része. Miután a milkói püspökség a tatár és török dúlások (a 13. és 15. században) következtében elpusztult, az erdélyi részére vonatkozó jogaira és jövedelmeire a brassói és szebeni káptalanok tették rá kezöket. Azonban a hatalomra vágyó *Bakócz Tamás* esztergomi érsek megnyerte a pápától (*II. Gyulától*, 1512.), hogy az esztergomi érsekségbe kebeleztessék az elpusztult püspökség maradványa. Ezt a végzést hosszas perlekedés után sem változtathatták meg a szebeni és brassói káptalanok.[1] A milkói püspökséget végre nyomtalanul elseperte a reformáció. A gyulafehérvári püspökség a kalocsai érsekség alatt állott s birtokosai (pl. *Várdai Ferenc*) nem igen békés viszonyban éltek a kiváltságaikra féltékeny szász káptalanokkal. A főpapság hatalmaskodása és nem kifogástalan élete már magában is erős ellenszenvet ébresztett az ipar és kereskedés által jóllétre emelkedett szász polgárságban s

így csak függetlenségi vágyaik után indultak, midőn örömmel üdvözölték a papuralmat ostromló német reformáció eszméit.

Az első reform-mozgalom a *szebeni káptalanban* indult meg. Lipcsében járt nagyszebeni kereskedők a Luther tételeivel s néhány más iratával tértek haza. Ezeket az újdonságokat közölték másokkal is s így a tiszta evangeliumnak ők voltak az első magvetői (1519—20 körül). Majd néhány pap, köztök valószínűleg *Sziléziai Ambrus* (a többinek neve ismeretlen) a Luther szellemében kezdett működni, de a n.-szebeni új plébános (*Huet Márton*, a városbíró fia, az esztergomi érseknek alázatos szolgája, ki 1521. választatott meg) és a szebeni káptalan két dékánja[2] oly erélyesen lépett fel az újítók ellen, hogy egyedül *Pemfflinger Márknak*, a szász comesnek[3] a befolyására kerülték el az eretnekeket sújtó büntetést.

Az 1523. országgyűlési végzés a szászoknak is szólott; érseki biztos (*Kaplyon László* 1523. jul. 12. kelt parancscsal) jelent meg Szebenben, hogy intézkedjék a törvény foganatosításáról. De minél szigorúbban lépett fel az egyházi kormány, annál nagyobb tevékenységet fejtettek ki az új tan hívei. A nép nem sokat törődött az egyházi szertartásokkal es szokásokkal, sőt éles gúnyiratokkal[4] és botrányos tüntetésekkel boszantotta a papokat. A káptalan nem sokra mehetett ezzel a folyvást erősebben hullámzó mozgalommal szemben, mert a háborgó nép mögött a városi tanács, mely több peres ügy miatt régóta ellensége volt a káptalannak és Pemfflinger állott, ki, mint az udvari párt híve, dicsekedhetett az udvarnak és *Szalkaynak* a kegyével is. Midőn (1524. máj. 6.) *Szalkay* foglalta el az *esztergomi érseki széket*, a szebeni káptalan hozzá folyamodott oltalomért. Erre az érsek határozott *rendeletet* küldött a szebeni káptalannak, hogy égessék meg az eretnek munkákat s a népet a nagy egyházi átok büntetésével rettentsék el a Luther tanaitól. Ugyanebben az időben a király *két biztost* (*Ráskay Gáspár* kamarást és *Gerendi Miklós* titkárt) küldött a n.-szebeni tanácshoz, hogy az egész szász földön leszámoljanak a kath. egyház ellenségeivel.[5] A biztosok már lángban találták a szász földet,[6] de annál nagyobb buzgóságot fejtettek ki a Luther iratainak megégetésében és a gyanús papok megbüntetésében.

Nem sokkal több eredménye volt az 1525. törvénynek, mely a megégetését rendelte el a lutheránusoknak.[7] A mozgalom folyvást erősebb hullámokat vetett; *Hecht* (Csukás) *János* tanácsos (kit második házassága alkalmával erősen megzaklatott a káptalan) nyíltan a reformációhoz

csatlakozott (1525 végén), házában evang. iskolát állított s családjával együtt német istentiszteletet tartott. Ugyanebben az időben *Sziléziai Ambrus* (korábban szebeni prédikátor, ki ekkor a Luther körében tartózkodott) egy *György* nevű, volt *domokosrendi szerzetest* küldött Szebenbe, hogy hirdesse a tiszta evangeliumot;[8] ezenkívül több luther-érzelmű tanár és pap menekült Erdély különböző vidékeiről Szebenbe, kiket lelkesen fogadott a polgárság s kiknek a tanács közbenjárására megengedték a templomi szószékek használatát is. Szebenből a vidékre is kiterjedt a mozgalom, több községből elűzték a kath. papokat s az új hit vallóival töltötték be helyöket. A kath. papok annyira elvesztették tekintélyöket, hogy körmenetek alkalmával a nép illetlenül kigúnyolta őket; Pemfflinger, a szász comes a lázas mozgalomnak nemcsak nem állotta útját, hanem nyíltan is támogatta egyes esetekben. A kényes helyzetbe jutott papság ismételve panaszszal[9] fordult az érsekhez s az érsek a politikai viharok közepett is *új parancs* kiadására vette rá a királyt (1526. jul. 19.), mely hivatalvesztés és vagyon-elkobzás terhe alatt meghagyta Pempfflingernek, hogy haladéktalanul hajtsa végre a lutheránusok ellen kiadott rendeleteket. De már késő volt. *Szulejmán* roppant hada fenyegetőleg nyomult előre; táborba készült minden fegyverfogható; rossz idők jártak az eretnek-üldözésre. Nemsokára megtörtént a *mohácsi végzetes csata* s a reformáció ügye kedvező fordulatot vett az általános zavarban. Az új érsek (*Várday Pál*) és *János király újabb parancsokat* küldött (1527. jan.) az eretnekség elnyomására, de nem volt, ki végrehajtsa őket. A szászok már nagyrészt a Luther tanához csatlakoztak volt s a *n.-szebeni tanács* (1529. febr. 18.) *kimondta*, hogy minden szerzetes és pap azzal, amit magával vihet, nyolc nap alatt hagyja el a várost, vagy lépjen ki a kath. egyházból. A távozóktól a nép gúnyiratokkal vett búcsút.[10]

A Szebenben megindított reformáció még sokkal messzehatóbb eredményre vezetett *Brassóban*, hol egy kiváló képzettségű, fáradhatatlan, igazán reformátornak termett férfi, *Honter János* állott a mozgalom élén, kit méltán neveztek kortársai (legalább a szászokra nézve) Erdély evangelistájának. Honter (eredetileg Grass, egy brassói szűcs fia, 1498. szül.) szülővárosában kezdett tanulmányainak bevégeztével külföldre utazott; meglátogatta a *krakói*, *bázeli* és *wittenbergi egyetemeket*; megismerkedett a külföld kiválóbb tudósaival, kik közül főleg Reuchlin, Melanchthon és Luther gyakorolt lelkére maradandó befolyást. Midőn sokoldalú (theologiai,

philosophiai, mathematikai stb.) ismeretekkel meggazdagodva visszatért szülővárosába (1533.), hogy honfitársai javára fordítsa szerzett ismereteit, nyomdát állított fel s a különböző tankönyvek mellett terjeszteni kezdette a Luther műveit is. Előbb anyja házánál, majd a templomban nyilvánosan tanított. Elvtársai (*Glatz* Mátyás, kit Calvinus Mátyásnak is neveztek, *Wagner* Bálint és *Fuchs* János városbíró) közreműködésével egy *hitvallást* (*Libellus Reformationis*, 1542.)[11] szerkesztett, melyet a tanács elfogadott. Rövid idő alatt az evang. hithez csatlakozott a városi és vidéki nép nagy része s követte utóbb a várost az egész Barcaság. Ez a mozgalom nem kerülte ki a mindenható *Martinuzzi* (Utyeszenich György barát, főtanácsosa Zápolyai özvegyének, Izabella királynénak, ki fia János Zsigmond nevében kormányzott,) váradi bíbornok-püspök figyelmét. Martinuzzi, mint a reformáció ellensége, a *fehérvári országgyűlés* (1543.) alkalmával maga elé idézte Hontert, de a brassaiak aggódva sorsán, másokat (Glatz Mátyást, ki Honternek „*Apologia Reformationis*" című művét vitte magával, Fuchs városbírót, két lelkészt és két tanácsost) küldöttek helyette. Martinuzzi máglyával fenyegette a küldötteket, ha meg nem térnek, de a királyné többi tanácsosai (*Batthyány Orbán* hadvezér, *Csáki Mihály* kanonok s m.) hitvitára bízták ügyöket, melyen oly erős meggyőződéssel védelmezték elveiket, hogy a Martinuzzi ellenkezése mellett is bántatlanul hazabocsátották őket. Midőn Honter a város első lelkészévé választatott (1544. ápr. 24.), a tanács beleegyezésével a cultust is az evangelium szellemében *rendezte*, a képeket és oltárokat egynek kivételével eltávolította a templomokból, a magánmisét mellőzte s két szín alatt osztotta ki az úrvacsorát. Ezután, hogy biztosítsa az evangeliumi egyház jövőjét, a tanács támogatása mellett *újra szervezte az iskolát s collegiummá* (= nagy iskolává, melyben hit- és bölcsészeti tudományok, klassikus nyelvek stb. adattak elő) bővítette ki (1544.); a *leányok neveléséről* is kellőleg gondoskodott és a görögországi és budai könyvtárak megmentett műveiből egy igen becses *könyvtárnak* tette le az alapját.[12]

Hasonló sikerrel működött *Crocaeus Lukács* és *Aegidius Segesvártt*, hol a nép már 1529. ellenséges állást foglalt el a szerzetesekkel szemben; *Altenberg* Bertalan *Medgyesen* korán eltávolította a képeket és oltárokat s *Aurifaber* Vince muzsnai és *Salicaeus* Ferenc berethalmi pap is buzgón támogatták a reformáció munkájában. *Besztercén Caesarius* Albert és *Teutscher* vezette a mozgalmat, a városi tanács egy Fabianus nevű, az ellenséggel cimboráló, templomrabló

papot máglyára mert ítélni, s 1531. kedvezőtlen ítéletet hozott a szerzetesek ellen.[13] Így lassanként az egész szász föld csatlakozott a Luther-szellemű reformációhoz. A *medgyesi zsinaton* (1545.) elfogadták az augsburgi hitvallást és a szászországi egyházi rendtartást, a papság díjazására elhatározták az „isteni és királyi jogon" alapuló tized fentartását, kimondták a templomokból az oltároknak egy kivételével való eltávolítását s az egyház élére szükségesnek nyilvánították *superintendens választását* is, de a Martinuzzi ellenséges magatartása miatt ezúttal még elmaradt ez az utóbbi.[14] Majd elkészült (1547.) az egyházi rendre és szertartásokra vonatkozó munkálat (*A szász egyházak reformációja*, mely Brassóban jelent meg) s kötelezővé tétetett az egész szász földre (1550.).

Honternek a halála után (1549.) *Wagner Bálint* (gimnáziumi tanár, városi pap, a görög nyelvben és bölcsészetben kitűnő képzettségű férfi, ki egy görög kátét is írt, hogy ezen az úton a görög-keleti egyházból is szerezzen híveket) foglalta el a helyét, kinek vezetése alatt Brassó továbbra is központja maradt a szászok vallásügyének. A Martinuzzi megöletése után (1551. dec. 17.) megtörtént rég óhajtott superintendens-választás is. A *szebeni zsinaton* (1553. febr. 6.) *Wiener Pál* helybeli pap választatott meg s ezzel a választással az egyházi kormányra is rátette kezét a Brassóra féltékeny Szeben (a politikai kormány azelőtt is Szebenben volt). A Wiener halála után (1554. a dühöngő ragály áldozata lett) az ingatag politikai helyzet miatt nem lehetett betölteni a superintendensi hivatalt, csak a helyzet tisztultával választották meg *Hebler Mátyást* (1556., megh. 1571.), kit később megerősített a Lengyelországból visszahívott Izabella királyné is (1558.).[15]

Az erdélyi *magyar egyházak* is a Luther tanát fogadták el kezdetben. Első volt köztök Kolozsvár, hol a számban és erőben folyvást gyarapodó magyarság már a 15. század második felében egyenlő jogokat vívott ki a szász polgársággal szemben (a városi hatóság felerészben szászokból, felerészben magyarokból alakult 1468.). A reformáció mozgalma feltűnőbb és határozottabb irányt akkor kezdett venni, mikor 1545 tájt *Heltai Gáspár* és *Vizaknai Gergely* állott a mozgalom élére. *Heltai* (eredetileg szász, de magyarrá lett, születéshelye és éve ismeretlen) a wittenbergi egyetemről (hol 1543—45 közt időzött) visszatérvén, fő lelkipásztorává választatott a kolozsvári szász egyháznak s valószínűleg az ő ajánlatára nyerte el *Vizaknai* (ki ugyancsak Wittenbergben 1540—45 közt, tehát egy ideig együtt tanult Heltaival) az

iskolamesteri állomást. Míg Heltai a szószéken, addig Vizaknai az iskolában hintegette a tiszta evangelium magvait. Ebben a munkájokban nemsokára *Gyulai István* magyar prédikátor és *Ozorai István* iskolamester is készséggel támogatta őket; s hogy annál biztosabb siker kövesse fáradozásukat, hozzáfogtak a *szentírás lefordításához*. E nagy munkának s más vallásos irodalmi termékeknek elterjesztése végett egy kitűnően felszerelt *nyomdát* állított fel Heltai (1550.), melyben 1551. jelent meg a szentírás első része.[16] Martinuzzinak nem igen voltak ínyére ezek a dolgok s el is követett mindent, hogy meggátolja a buzgó apostolok munkásságát; bírságot vetett a városra, sőt állítólag jutalmat tűzött ki a reformátorok fejére. Azonban az ország rendei türelmesebbek voltak és a politikai zavarok közt feledték az üldözést. Ellenkezőleg kevés idő múlva még a reformátoroktól is veszélyesnek tartott apostolok szintén szabadon hirdethették tanaikat. Ilyen volt *Stancarus* (l. fennebb a 142—43. l.), a botrányos magaviseleteért s eltérő tanaiért mindenünnen elüldözött hetyke olasz hittudós, ki nyíltan hirdette Kolozsvártt is, hogy Krisztus csak emberi természete szerint megváltója és közbenjárója az emberiségnek. Heltai a reformáció békés fejlődését zavaró idegen ellen nemcsak élőszóval a hitvitákon, hanem irodalmi téren is síkra szállott.[17] Stancarust téves tanaiért a *széki zsinat* (1555 tájt) kizárta az erdélyi egyházból,[18] mire a nyughatatlan olasz, városról-városra bujdosva, utoljára elhagyni kényszerült Erdélyt (1556.). Miután a város kedvezőleg fogadta a lutheri tant, munkába vétetett a cultusnak evangeliumszerű átalakítása is s a hatóság eltávolíttatta a templomokból az oltárokat (1556. körül).[19]

Kolozsvár példáját követték a többi magyar városok is. *Deésen* és környékén az augustinus szerzetesek a Luther példája után indulva, az ő szellemében kezdtek tanítani (1540—43.); majd István mester és Lajos mester, a deési egyház fő lelkipásztora (1546. után) oly nagy buzgóságot fejtett ki a város és vidéke reformálásában. hogy 1554 tájt Deésen teljesen felbomlott a kath. egyház; a templomokat megtisztították a katholicismus maradványaitól s magyar nyelven tartották az istentiszteletet.[20] Néhány év lefolyása alatt *Tordán*, *Enyeden, Gyulafehérvártt, Vásárhelytt* s más magyar városokban alakultak evang. egyházak. Azonban míg a szász evang. egyházak megállapodtak a reformáció első alapján, addig a magyar evang. egyházakat majdnem egészen meghódította a *calvinismus* egyetemesebb szellemű iránya, sőt később az *unitarismus* is magával sodorta egyidőre.

1. *Lányi-Knauz*: Magy. egyh. tört. 1. köt. 345—362. l.

2. *Flaschner Farkas* disznódi és *Thonhauser P*éter nagycsűri plébánosok, kik egyszersmind érseki vikáriusok is voltak és évenként felváltva viselték e hivatalt.

3. *Pemfflinger Márk*, a Regensburgból beköltözött s Budán letelepedett kereskedőnek, majd bírónak, Pemfflinger Jánosnak a fia, 1480 körül született; képzettsége és műveltsége tekintélyes társadalmi állást szerzett számára. *II. Lajos* király 1521. mellőzve a szebeniek szabad választási jogát, őt nevezte ki n.-szebeni királybírónak (= a szászok comesének vagy ispánjának), hogy a nemzeti *Zápolyai*-párt törekvéseivel szemben az udvari párt érdekeit védje a szászok elén (kik akkor sem voltak barátai a magyarnak). A szászok előbb tiltakoztak ezen jogsérelem ellen, de csakhamar megnyugodtak. Az új királybíró már Szebenbe költözése előtt ismeretes volt a reformációval s amint engedték a körülmények, határozottan fel is lépett mellette. 1529-ben Zápolyai hűtlenségi perbe fogta s megfosztotta javaitól; ennek következtében örökre elhagyta Szebent és Erdélyt. *Fabritius K.:* Pemfflinger Márk szász gróf élete, különös tekintettel a reformáció elterjedésére az erdélyi szászok közt (Budapest, 1875.), 5—6., 12—14., 18., 23., 99. l.

4. Ezek közé tartozik a következő:

„Pereant Simones Hypocritae,
Cauponariis lucris squalentes,
Meretrices pessimas alentes."

Miles (Siebenbürg. Würgengel. Hermannstadt, 1670.) után közli *Fabritius* id. m. 42. l.

5. Az érseki rendeletet és kir. biztosi okmányt közli *Fabritius*: id. m. 136—137. l.

6. A nép merészebben és illetlenebbűl gúnyolta a papokat és káromlólag nyilatkozott a szertartásokról. *Fabritius*: id. m. 53—54. l., több erre vonatkozó adatot közöl.

7. Egy *Clementis* vagy *Medgyesi János* nevű rovott életű papot meg akartak ugyan égetni, de a tanács közbenjárására azzal büntették meg máglya helyett, hogy ünnepélyesen vissza kellett vonnia eretnekségét a szószékről. *Fabritius*: i. m. 62—64. l.

8. *Ramási Mátyás* (megh. 1546.) nem ebben az időben volt plébános, mint hibásan közölték a régibb írók, hanem 1536.; és *Surdaster János* ferencrendi szerzetes is csak 1540—50 között hirdette a Luther tanait Szebenben. *Fabritius*: i. m. 65—68. l.

9. Ennek a *panaszlevélnek Seivert* által helyreállított szövegét közli *Fabritius*: i. m. 151—160. l.

10. *Fabritius*: i. m. 91—92. l. U. o. *Oltard* után közölve van egy ugyanerre az alkalomra készített gúnyirat, mely így kezdődik:

„Ite pingves Monachi, praebendis pingvibus pleni.
Luxuriati estis, donec ejecti estis" stb.

11. Teljes címe: Formula Reformationis Ecclesiae Coronensis et Barcensis totius provinciáé. Coronae, 1542.

12. V. ö. *Lampe-Ember*: i. m. 89—91., 680—82., 695.; *Bod P.*: Athenas, 109—11.; *Dück* (Geschichte des Kronstadter Gymnasiums. Kronstadt, 1845.) után *Frankl*: Hazai és külföldi iskolázás, 81—82.; *Zsilinszky*: (A magyar országgyűlések etc. I. k. 25—29.) az országgyűlést *Vásárhelyre* teszi a forrás megnevezése nélkül, *Lampe Haner* után *Kolozsvárra*, a *brassói levéltári* adatok (*Lampe*, i. m. 695. l.) *Fehérvárra*.

13. V. ö. *Fabritius*: i. m. 96—97.; *Lampe*: i. m. 91—92, 683. l.

14. *Lampe*: i. m. 92.; *Zsilinszky*: i. m. 32. l.

15. Az említett műveken kívül v. ö. még *Szilágyi S.*: Erdélyország története (2 köt. Pest, 1866.), 1. k. 206-208., 369—72. l.

16. A II. köt. 1565.; a IV. k. 1552.; az újtestam. (V. k.) 1562.; a III. k. valószínűleg sohasem jelent meg, legalább még eddig nem akadtak nyomára. V. ö. *Szabó K.*: Régi magy. könyvtár, 17—18.; 29—30. l.; *Ballagi A.*: A magy. nyomdászat etc. (B.-pest, 1878.), 41—46. l.

17. Confessio de Mediatore generis humani J. Christo vero Deo et homine etc. (Vitebergae, 1555.).

18. V. ö. *Lampe*: i. m. 685.; *Jakab E.*: Dávid Fer. emléke (B.-pest, 1879.), 17—26. l.

19. Az 1536. számadásban erről is van szó. V. ö. *Fekete M.*: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története (Kolozsvárt. 1876.), 3. l. 3. j. Kolozsvár reformációjára nézve l. még *Szilágyi F.*: A kolozsvári ev. ref. eklézsia történetei (Kolozsváron, 1829.) 4. l.; *Fekete M.*: i. m. 2—6. l.; *Szilágyi S.*: i. m. I. k. 373—74. l.; Lampe: i. m. 94. 683—85. l.

20. *Kádár J.*: A deési ev. ref. egyház története (Deésen, 1882.). 40—42. l.

55. Az evangéliumnak megnyert magyar egyházközségeknek nagy többsége a calvin-szellemű reformációhoz csatlakozik és külön egyházzá tömörül. A viszálkodó protestánsok ellen támadásra készül az újra szervezkedő kath. egyház.

A politikai pártharc, a kath. egyház súlyos vesztesége és rendezetlen állapota miatt a kettős királyság (Ferdinánd és Zápolyai János) idejében, miként említve volt (233—34. l.), nem lehetett a protestánsok ellen egészen kiméletlenűl fellépni. Ha itt-ott hevesebb összeütközések történtek a régi és új hit hívei közt, ha helyenként szigorúan végrehajthatták az üldözési törvényeket: ezek az akadályok nem zárhatták el az evangélium hódító útját. Úgy látszik, hogy átlátták az illető körök is, hogy az üldözéseknél hathatósabb óvószer lesz a katholicismust veszélyeztető mozgalom ellen komolyan

gondoskodni a kath. egyház restaurálásáról. E tárgyban *törvények* is hozattak (1548. 1550.), melyek kívánatosnak mondták ki, hogy a papi állomásokat tudományos és példás életű férfiakkal töltsék be, hogy a főpapok gondoskodjanak ügyes szónokokról, jó iskolákról, s hogy eleget tehessenek ennek a kívánalomnak, az idegen kezeken levő egyházi javak és javadalmak visszaadassanak a kath. egyháznak. A törvény az *anabaptistáknak* és *sacramentariusoknak* (ez utóbbiak a Zwingli és Calvin hívei) megköveteli a mindenünnen való elűzetését is, de a lutheránusokat nem említi s így hallgatva elismeri ezen egyház híveit.

Így állottak a dolgok, midőn *Oláh Miklós* esztergomi érsek (1553—68.), a tudományos, éles tekintetű, ügyesen számító politikus főpap, kit a magyar kath. egyház megmentőjének szoktak nevezni, megkezdette a harcot a pártoskodó protestánsok ellen, s hogy annál biztosabban folytathassa, a *kath. egyház restaurálásához* fogott, hogy tudja, minő erővel rendelkezik. A király jóváhagyásával királyi biztosokat küldött a felvidékre, hogy feleletre vonják az elszakadt prot. papokat, visszatérni kényszerítsék őket a kath. egyházba s megbüntessék a makacsokat. Az öt felvidéki szabad királyi város (Kassa, Eperjes, Lőcse, Kisszeben, Bártfa), miután már 1549. a király elé terjesztette volt a *Stöckel Lénárttól* (l. az 53. c.) szerkesztett *hitvallást*,[2] hogy bizonyságot tegyen igaz hitéről, most újból a királyhoz folyamodott, hogy tiltsa el ezt a zaklatást. A terveit ügyesen szövő érsek jól tudta, hogy a pénz nagy hatalom, épen ezért újabb lépéseket tett a kath. egyházi javadalmak visszaszerzésére (1557. XI. t. c.); ezenkívül törvényes engedélyt nyert zsinatok tartására (1559. XLI. t. c.)[3], hogy „üdvös tanításokban" részesíttessenek az eltévedt pásztorok; sőt *alkotmányellenes rendelet* kiadására is rávette a királyt (1560. ápr. 10.), hogy mindenáron visszakövetelhesse az idegen kézre került egyházi javakat. Minthogy a harcoló egyháznak megbízható hadseregre is volt szüksége, az érsek a *nagy-szombati iskolát* collegiummá alakította át a *jezsuiták vezetése* alatt (1561. tizenkét jezsuita tanárral);[4] sőt, hogy annál biztosabban megszüntethesse az egyházi szakadást, kész volt valamit feláldozni a kath. uniformitasból.[5] Ferdinánd, ki saját érdekében közvetítő szerepre vállalkozott Németországon is, Magyarországon sem akart ujjat húzni egyik párttal sem, s amint változott a politikai helyzet, most szigorúbb, majd engedékenyebb volt a protestánsok iránt, különben sem nélkülözhette őket, ezért volt már az ő idejében a főbb állami hivatalok nagy része a reformáció barátaival betöltve. A nádori

méltóságra (1554.) a Melanchthonnal levelező *Nádasdy Tamás* emeltetett, *Révay Ferenc* nádori helyettes, *Perényi Péter* koronaőr, *Thurzó Elek* országbíró, *Pemfflinger Márk* a szászok ispánja és több más főispán híve volt a reformációnak.[6]

Míg erejét gyűjtögette a kath. egyház, a protestánsok sem maradtak tétlenül; zsinatokat tartottak, egyházi törvényeket hoztak s munkába vették az egyház szervezését. A *zsinatokon* eleinte a közvetítő melanchthoni szellem még együtt tartotta az eltérő irányokat, de az elvi különbségek mind élesebb körvonalakat nyertek, *s be kellett következni a szakadásnak*. Az *erdődi zsinat* (Szatmár-megyében, 1545.), melyet *Drágfi Gáspár* (Kraszna és Középszolnok megyék főispánja) hívott össze, s melyet *Kopácsi István* erdődi lelkész vezetett, a *kath. egyháztól való elszakadás* ünnepélyes nyilatkozata volt; hitvallását pedig még határozatlan, inkább melanchthoni, mint lutheri szellem hatotta át.[7] Az *Óváriban* (Szatmármegyében, 1554.) tartott zsinat, mely az *Ecsedi Báthory György* védelme alatt gyűlt össze (88 pap és számos nemes jelent meg rajta), már határozottabb lutheri szellemben szerkesztette az úrvacsora-tanát (I. c), a kovásztalan kenyér alkalmazása mellett nyilatkozott (II. c), a világi hatóság teendőjének mondta ki az oltárok eltávolítását (IV. a), esküt követelt a házasságok kötésénél, s az egyöntetűség, jó rend és fegyelem érdekében elhatározta egyházi előljárók választását (IX. c.).[8]

Eközben gyorsan terjedt a *calvinismus* is. *Dévai* (miként említve volt 239—40. l.) már debreceni tartózkodása alatt a schweizi reformáció szellemében működött; ezt az irányt követték: *Szegedi Kis István, Skarica Máté* s mások. Az elkezdett munkát fokozott hévvel folytatta *Kálmáncsehi Sánta Márton*, a nyers, türelmetlen, gyújtó hatású, népszerű szónok és puritanus egyszerűségre törekvő, bátor pap. Kálmáncsehi (születése, ifjúsága ismeretlen) a *krakói egyetemről* (1523. íratott be, 1525. még ott volt mint senior) visszatérve, jóval később, mint *gyulafehérvári kanonok*, iskola-igazgató és jogtudor működött; a segesvári hitvita után (1538.) kilépett a kath. egyházból, azután Magyarországon *S.-A.-Ujhelyen, Munkácson* és *Beregszászon* hirdette az igét; utóbbi helyen rokonnézetű tiszttársaival *zsinatot* is tartott (1552.), melyen megerősíttetett az úrvacsorának korábban elfogadott tana, elvettetett a fülbegyónás, szabályoztatott a lelkészi fizetés, s kimondatott, hogy a lerontott oltárok helyett nem kell másokat emelni, de a meglevőket, ha akarják a hívek, meg kell tartani.[9] Pár év múlva *Debrecenbe* ment, hol a reformáció szelleme

(*Török János* földesúrnak a pártfogása mellett, 1550. óta) egészen meghódította a nép nagy részét (az 1545. debreceni országgyűlés már elrendelte a lutheránusok üldözését); de a gyökeresen újító Kálmáncsehit, ki a meghagyott utolsó oltárokat is kihányatta a templomokból, még ekkor nem tűrte meg a mérsékelt gondolkodású hatóság. Az elűzött Kálmáncsehi *Erdélyt* kereste fel és Kolozsvártt s a székelyek közt buzgósággal terjesztette a ref. vallás tanait (erről alább). Onnan *Debrecenbe* tért vissza s valószínűleg ott is fejezte be életét (1557. végén vagy 58. elején).[10]

Debrecen városa évek hosszú során át hányatva a vallásújítás hullámain, végre a calvinismus alapjára állott s nem mozdult tovább (a kath. egyház 1552. teljesen megszűnt, a templomi szerek utolsó maradványait 1554. vette át a városi hatóság); a ref. dogmákkal ellenkező eredményeket veszélyeseknek tartotta s makacs harcot vívott ellenök mindenha. Ezen szellem kifejtésére nagy befolyással volt *iskolája*, mely valószínűleg a korábbi zárda-iskolából (1559. tájt) a városi tanács pártfogása mellett alakíttatott át prot. iskolává és emeltetett később főiskolává (1579. körül), és *nyomdája*, mely ugyancsak a város pártfogása mellett kezdette meg működését (1563.; a Huszár Gál vándor-nyomdája 1561—62. működött), s mely a 16. században Magyarországon legtöbb művet (101) bocsátott közre.[11] Debrecen reformációját *Melius* (Horhi Juhász) *Péter*, a városi ref. egyháznak 14 évig hű, buzgó és fáradhatatlan lelkipásztora s az alsó-magyarországi (= tiszántúli) ref egyházaknak 11 évig éber és erélyes püspöke fejezte be. Melius *Horhi* faluban (Somogyban, ma tolnai puszta) született 1515-ben (ez az év semmivel sem valószínűbb, mint az eddig felvett 1536.); ifjú koráról, iskolai pályájának kezdetéről nem maradt fenn emlékezet, a *wittenbergi* egyetemre 1556. (okt. 26.) íratott be; rövid ott tartózkodása után *Debrecenbe hivatott meg*, „hogy a sz. háromságtagadók ellen küzdő hazának segítségére legyen". Ezen idő után (1558-tól) a hitvitákon és szószéken élő szóval és tollal szakadatlanul harcolt a lutheranismus és antitrinitarismus ellen (erről alább). Előbb őmaga is a Luther híve volt, de a Szegedi Kis István befolyására a calvinismushoz csatlakozott. A *puritanismus* elveit, ahova csak elhatott befolyása, mindenütt átültette az életbe (1564. Debrecenben már egészen mellőzve volt az orgona, harang stb.). Hogy Magyarországon nem tehetett állandó hódítást az antitrinitarismus, abban nagy része volt Meliusnak is.[12] Ebben a folytonos küzdelemben nyílt, tekintet nélküli, néha nyers fellépése, meggyőződéséhez való rendíthetetlen

ragaszkodása, alkudozást nem ismerő szilárd jelleme és türelmetlensége sok ellenséget, de nagyszámú tisztelőt is szerzett számára. Híre elhatott a külföldre is s „az igazság rettenthetetlen harcosának" nevezte egy *Beza* is. Végre a mértékfeletti testi és szellemi munka s a folytonos izgatottság kimerítette életerejét, meghalt (1572. dec. 15.), s a „tiszteletreméltó, nagytudományú férfi földi maradványait a debreceni sírkertben tették nyugalomra."[13]

Ugyanazon zászló alatt küzdött az említetteken kívül *Szegedi Gergely* (Genfben és Wittenbergben fejezte be tanulmányait), debreceni ref. lelkész, Meliusnak buzgó munkatársa. *Czeglédi György* a magyarországi calvinismusnak egy másik erős várából *Nagyváradról* vezette a harcot, főleg az antitrinitarismus ellen tartott hitvitákon. Ezt a fontos állomást, a káptalan és szerzetesek ellenállása miatt, csak abban az időben foglalhatta el a reformáció, mikor az önállóvá lett Erdély rátette kezét erre a városra (1556.). Ekkor a várparancsnok (Nyakazó Kendi Antal) kiutasította a várból a papokat s lefoglalta az egyházi javakat, mire teljesen megszűnt a kath. cultus (1566.). A reformációval egyidejűleg megkezdte működését a *sajtó* (1565.) és az *iskola* (a Mindenszentek zárdájában 1557.). A váradi egyház szervezését aztán *Károlyi Péter* (1564. Wittenbergben tanilt, előbb a kolozsvári iskolában tanított, de a heves háromságtani viták miatt Váradra távozott s az ottani iskola vezetését vette át; 1569. lelkészszé és a Melius halála után helyébe püspökké választatott), a példás életű, becsületes, nagytudományú váradi ref. pap és tanár fejezte be.[14] Ugyanazon elvek mellett harcoltak még: *Szikszai Hellopaeus Bálint* (Wittenbergben és Genfben tanult), tudós egri (1567—74.), majd debreceni lelkész, ki két becses munkával gazdagította a kátéirodalmat;[15] *Paksi Mihály* (1566—76. Wittenbergben, Heidelbergben, Francia- és Olaszországban utazott és tanult), sárospataki tanár s azután az egri ref. egyháznak utolsó lelkésze.[16]

De, hogy visszatérjünk az egyházi szakadás további folyamatának ismertetéséhez: midőn a schweizi reformáció hívei, mint kikiáltott szentségtagadók, egyaránt erős támadásoknak voltak kitéve úgy a lutheránusok, mint a kath. papság és kormány részéről, a váradi és debreceni ref. lelkészek *zsinatokat* tartottak rokonelvű társaikkal (1561., 62. *Váradon, Egerben* és *Debrecenben*), hogy kifejtsék rajtok hitök főbb tételeit, bizonyságot tegyenek „tudományukról, egyetértésökről, hitöknek a szentírással és atyákkal való megegyezéséről." Így több kisebb munkálat készült, melyek nemcsak a

hit- és erkölcstanra, hanem a szertartásokra, egyházi életre, egyházi és polgári elüljárók kötelességeire, háborúra, babonákra stb. is kiterjeszkednek. Ezeket a munkálatokat valószínűleg (az ajánlólevelek aláírása szerint) *Melius Péter, Szegedi Gergely* és *Ceglédi György* fogalmazta; belőlök állíttatott össze a *Debreceni Hitvallás* (Confessio Catholica) egy minden rendszer nélkül, sietve összefűzött s nemcsak a szentírásra, hanem az egyházi atyákra is hivatkozó mű, mely az *elővégzést* a Calvin szellemében fogja fel, kiemeli a hit által való megigazulást; elveti a jó cselekedetek érdemes voltál; a keresztségét a szereztetés szerint egyszerűen rendeli el, az *úrvacsoráról* azt tanítja, hogy a hívő lélekkel nem érzékileg, hanem szellemileg közöltetik Krisztus; a cultusból kizár az evangelium szellemével ellenkező minden szert és szertartást; szigorú egyházi fegyelmet és életet követel; az eretnekeket halálra érdemeseknek ítéli; engedelmességre int a törvényes hatóságok iránt, megmagyarázza az *úri imát* és *tízparancsot*, végre paráznaságnak bélyegzi a *többnejűséget*.[17] Ez a hitvallás *Egervölgyi*-nek is neveztetik, mivel az egri nemesség, katonaság, polgárság és nép hite védelmére ezt küldötte el I. Ferdinánd királynak és fiának Miksának (1562.). Ugyanis, midőn *Veranchich Antal* a bécsi kormánynak a török udvarnál tett kitűnő szolgálataiért az egri püspökséget és várparancsnokságot nyerte jutalmul (1557.), a protestantismus kiirtását tűzte ki célul területén. A papokat és tanítókat börtönnel vagy száműzetéssel fenyegette, ha meg nem térnek s midőn a katonsaág és nép pártjokat fogta, sőt esküt tett le (*egri confoederatio*), hogy védelmezni fogja őket, a főpap pártütéssel vádolta az egrieket. Erre királyi biztosok jelentek meg az ügy megvizsgálása végett (1561.), de nekik is kijelentették, hogy készebbek odahagyni Egert, mint lemondani evang. hitökről. Ezzel az alkalommal kérték el az egriek Melius püspöktől a már említett hitvallást, hogy igazolják vele igaz hitöket. Így Veranchich püspöknek a protestánsok kiirtását célzó terve hajótörést szenvedett az egri katonák állhatatosságán; végre belefáradva a makacs vitézekkel folytatott küzdelembe, saját kérelmére felmentetett az egri várparancsnokságtól, s *Mágocsy Gáspár*, a prot. főúr foglalta el helyét (1564.).

A calvinismus megtámadása tömörülésre és színvallásra indította a felvidéki ref. híveket is. Így jöttek össze a *Németi Ferenc*, tokaji várkapitány védelme alatt *Tarcalon* (1562.) *zsinatra*, melynek végzéseit az erdélyiek *Tordán* (1563.) tartott zsinatukon szintén magokévá tették. Ezen a két zsinaton a *Beza Hitvallását*,[18] s az iskolák számára a *Calvin kátéját* fogadták el némi módosítással

és kihagyással. Midőn Perényi Gábor, Luthernek buzgó hive értesült erről a mozgalomról, Sátoraljaújhelybe hívatta a birtokain lakó lelkészeket és meghagyta nekik, hogy az augsburgi hitvallástól s az eddigi szokásoktól (az úrvacsorában kovásztalan kenyér) ne merészeljenek eltérni, ha helyökön akarnak maradni. A megidézett lelkészek (szónokuk *Thuri Pál* sajószentpéteri lelkész volt) igazolták és védelmezték magokat s kijelentették végre, hogy készek ebben az ügyben meghajolni a lipcsei és wittenbergi theologusok ítélete előtt. Perényi eleget tett e kívánatnak, követeket küldött a reformáció tűzhelyére (Thuri Pált és Solti Bernátot, a tolcsvai lelkészt) s levélben megkérte a szász vál. fejedelmet, hogy támogassa a küldötteket. De a szász hittudósok válasza (1563.) nem kedvezett a ref. lelkészeknek, mert kimondta, hogy a Beza-féle és az Augsburgi Hitvallás közt nincs rokonság és az evang. hitet csak az Augsburgi fogja fel helyesen. Azonban ez a válasz nem ingatta meg a tarcali zsinat híveit, a calvini és lutheri irány közt ezen a vidéken is *megtörtént a szakadás*.[19]

Midőn meghalt Ferdinánd király (1564. jul. 25.), a lutheri egyház mellett az alakuló ref. egyház körvonalai is mind tisztábban kezdettek kiválni, sőt rohamosan terjedt az antitrinitarismus is. Még sokkal nagyobb virágzásnak indult a protestantismus az absolut uralomra hajló, de felvilágosodott és békeszerető *Miksa király* alatt (1564—76.). Miksában már tanítója *Severus* (Schiefer) Farkas kedvező hangulatot keltett a protestantismus iránt, sőt udvari papjává is a lutheránus *Pfausert* választotta és csak atyja és a pápa sürgető kérésére bocsátotta el (1560.). Protestáns hajlamait még jobban megerősítették a német protestáns fejedelmekkel folytatott levelezései és alkudozásai. Megkoronáztatása előtt csak nagynehezen lehetett rávenni, hogy ne térjen el a szokásos kath. szertartásoktól s midőn elmondta a koronázási esküt, Máriát és a szenteket mellőzve, nyomatékkal emelte ki az evangeliumot. Különben is átlátta, hogy lehetetlen a protestánsok erőszakos kiirtása s hogy eszmék ellen fegyverrel harcolni sikertelen. Ezért írta *Svendi Lázár* prot. tábornokának, hogy „a vallási ügyeket nem lehet karddal eldönteni... Krisztus és az apostolok másként tanítottak, az ők kardjok a nyelv, a tanítás, az Isten igéje és a keresztyén élet volt." De bármily türelmes volt Miksa, nem helyeselte az antitrinitarius és calvinista mozgalmakat s egyedül csak a lutheranismus újításait ismerte el jogosultaknak; ezért írta (1560. ápr. 2.) III. Frigyes pfalzi vál. fejedelemnek: „Én az Augsburgi Hitvallásban foglalt tudományt tartom igaz és

keresztyén vallásnak;" ezért adott ki a kath. papság sürgetésére egy *rendeletet* (1567. okt. 31.) a Sopron- és Vasmegyékben terjedő calvinismus elnyomására és rendelte el a *könyvvizsgálást* (1570.), főleg az „ariánus eretnekség ellen." Midőn a rendek elhatározták az országgyűlésen (1572.), hogy az arianusok elfogassanak és könyveikkel együtt megégettessenek, Miksa azt akarta volna, hogy alkalmaztassék ez a végzés a sacramentariusokra is.[20] A kedvező körülmények közt szünet nélkül terjedt a reformáció s az Oláh Miklóstól Nagyszombatban letelepített *jezsuiták* zárdájok leégése után (1567.) *elhagyták az országot*, mivel Miksa alatt nem sok kilátás nyílt pártfogásra és térítésre.

Miksa alatt a ref. egyház újabb lépést tett megszilárdulása felé; úgy látszik, hogy a megelőző zsinatok végzéseit nem találták megnyugtatóknak; ezért gyűltek össze *zsinatra Debrecenbe* 1567. (febr. 24., 25., 26.). Erre a zsinatra Melius nemcsak a magyarországi lelkészeket hívta meg, hanem az ellenkező nézetű erdélyi lelkészeket is, hogy meggyőzze őket tanaik téves voltáról, de nem jelentek meg. *Hét „igaz tételt"* tűztek ki megvitatás végett, melyek a *háromság tanát* védik s az azt kétségbe vonó régibb és újabb (Sabellius, Samosatai Pál, Arius, Photinus, Nestorius, Servet és mások által kifejtett)[21] tanokat elvetik, mint veszélyeseket. Hogy a vita megtartatott-e, miután a háromságtagadók nem jelentek meg, nem maradt fenn róla tudósítás. A zsinat *két eredeti* (egy *latin* és egy *magyar* szövegű) *hitvallást*[22] fogadott el, melyek kiválólag a *szentháromság*, *elővégzés* és *úrvacsora* tanait igyekeznek világosan körvonalozni és biztosítni minden balvélemény ellen. Ezenkívül még egy *LXXIV cikkből* (*Articuli majores*)[23] álló törvénykönyvet is hoztak létre, mely az egyházi szertartás, rendtartás és fegyelem szabályait állapította meg. Az LIII. c. a *káté tanítását* továbbra is elrendelte az egyházakban, de hogy melyikét, azt nem mondja meg, és így nem bizonyos, hogy a *Heidelbergi káté* bevétetett volna ezen a zsinaton. Végre ugyanezen a zsinaton aláírták a *Bullingertől* írt *II. Helvét hitvallást* (l. 136. l.) és a tőle, valamint ezen a zsinaton megerősített többi hitvallásoktól való eltérést büntetésre méltónak ítélték.[24]

Midőn a váradi sikertelen hitvita után (1569. erről alább), átlátta *Melius*, hogy különösen Erdélyben a heves megtámadás következtében már-már ingadozik a szentháromság tana s mivel ő is, mint azon kor többsége általában, abban a meggyőződésben élt, hogy ezen tan nélkül fenn nem állhat a keresztyénség: hogy legalább Magyarországon biztosítsa ezt a féltett tant, *1570. újra zsinatot hívott össze Csengerbe* (Szatmármegyében), hogy bebizonyítsák ott a

Blandrata-féle antitrinitarius tanok hamis voltát. De a davidisták ezen a zsinaton sem jelentek meg. Ezen a zsinaton XI tárgyat vitattak meg 52 tételben, melyek főleg a háromság megszilárdítását célozták; azonban a zsinatnak valamennyi végzését nem bocsátották világ elé.[25] Hiába ajánlotta Melius ezen zsinat hitvallását II. János királynak, a fejedelem a davidismus mellett foglalt pártállást és az ő hatalmas pártfogása egy időre biztosította Erdélyben annak diadalát.

Erdélyben az előbb rajzolt időben hasonló erős mozgalom tartotta izgatottságban a kedélyeket, a Calvin tana ott is erősen terjedni kezdett és kikerülhetetlenné tette az *egyházi szakadást*. A szászok a *szebeni zsinaton* (1552.) már óvó rendszabályokról gondoskodtak a feltünedező új áramlat ellen s az augsburgi hitvallásra, a Luther kátéira stb. eskették meg az új papokat. Különben a calvini irány csak akkor kezdett határozottabb alakban nyilvánulni, mikor *Kálmáncsehi Sánta Márton* elűzetve Debrecenből, Kolozsvárra ment s ott a *Petrovics Péter* (Izabellának legbefolyásosabb tanácsosa és helytartója) védelme alatt (1556.) mint „*magyar vallást*" kezdette hirdetni. Ez a név a magyaroknál hathatós ajánlólevél volt ugyan, de azért Kálmáncsehinek hatalmas ellenfelekkel kellett megküzdeni. Az ellentáborban a már ismert nevű *Heltai Gáspár, Alesius Dénes* (Kolozsvártt szül., külföldön fejezte be tanulmányait), az ékesszólásáért nagy tekintélyben álló kegyes fenesi pap és a kitűnő vitatkozó, szenvedélyes, lángeszű *Dávid Ferenc* állott. *Dávid* állítólag egy kolozsvári csizmadia fia (állítólag 1510. szül.), hazai kiképeztetése után a wittenbergi egyetemet látogatta meg (1547—48. íratott be), hol fogékony szellemére mély benyomást gyakoroltak a reformáció eszméi. Hazájába térve, előbb *Besztercén*, mint iskolaigazgató tevékeny részt vett a reformáció munkájában; azután plébánosnak hívták meg a péterfalvi prot. egyházba. Szülővárosába visszakerülve (1553. körül), előbb az iskolában tanított (1556. vagy 57-ig); ebben az állásában diadalt aratott a Stancarus ellen folytatott irodalmi harcban[26] s mint ügyes vitázó, megalapította hírét. Azután a *kolozsvári plébánosi* állomással cserélte fel a tanszéket és megválasztatott magyar luth. püspöknek is. Két évtizeden át ő volt a központja, mozgató szelleme az erdélyi vallásos mozgalmaknak.[27]

A lutheránusok Dávidra bízták a Kálmáncsehi megcáfolását; a vita hosszasan és szenvedélyesen folyt, de az elvi különbségen kívül a két pártvezérnek személyes dicsvágya sem engedte meg a kiegyezést. A lutheránusok erejökben bízva, nyilvános vitán akartak megmérkőzni, de ezt nem fogadta el a még csekély számú ref. párt vezére; mire Kálmáncsehinek a hittani nézeteit (melyeket több iratban fejtett ki) irodalmi téren igyekezett megcáfolni az ellenpárt.[28] A következő *1557. év* igen nevezetes mozzanatot képez az erdélyi reformáció történetében: a *fehérvári országgyűlés* elrendelte (febr.), hogy Kolozsvártt és Vásárhelyen tanodává alakíttassék két megürült zárda (a következő tordai gyűlés határozatából tanodává alakíttatott egy váradi zárda is); miután a vallásos eszmék forrongását nem volt tanácsos erőszakkal elfojtani, hogy legalább mérsékeltessék, a *tordai országgyűlés* (jún.) törvénybe iktatta a *lelkiismereti szabadság elvét* s kimondta, hogy „kiki kényszerítés nélkül azt a vallást vegye be, amelyet akar; hite prédikátorainak tartásában, valamint a szentségekkel való élésben szabadsága legyen s egyik fél a másikkal való vetélkedésben ne merészeljen boszúságtételre vagy erőszakra menni;”[29] végre elrendelte, hogy zsinat tartassék a vitás vallásos kérdések kiegyenlítése végett. Ez a *zsinat Kolozsvártt* tartatott meg (jun. 13.); Kálmáncsehi nem jelenhetett meg betegsége miatt s maga helyett *Szegedi Lajos* krasznai lelkészt küldötte el, ki kerülte a vitát. Így a zsinat Calvinnak a tanaira s a sacramentariusokra kimondta kárhoztató ítéletét, a Luther szellemében formulázta hitelveit (*Consensus Doctrinae*,[30] melyet 23 egyházi férfi írt alá) s kötelezte a papokat a már elfogadott úrvacsora-tan megtartására. Még ezután is *több országgyűlés* (az 1558. *kolozsvári* a kincstár javára foglalta le az egyházi javak egy részét; a márc.—ápril. *tordai* a Melanchthon ítélete után eltörlendőnek ítélte a sacramentariusok felekezetét) és *zsinat*[31] tartatott, melyek mind a lutheránusok javára mondtak ítéletet.

Azonban Dávid ezen viták hatása alatt meggyőződött róla, hogy már nagyobb tért hódított meg a calvinismus, hogysem gondolni lehetne teljes elnyomására; meggyőződött a calvinismusnak eszményibb és egyetemesebb irányáról. Csak arról lehetett szó, hogy a pártok kiegyezése útján megakadályoztassék az egyházi szakadás. Ebből a célból kísérletet tett a *két nemzet* (szász és magyar) *és két hitvallás egyesítése* tárgyában, de ez nem sikerült. Sőt a szászok a *medgyesi zsinaton* (hol jelen volt Heltai és Dávid is; 1559. aug. 14.), a szebeni tanács határozott nyilatkozatára kimondták, hogy egy

hajszálnyira sem térnek el a szász egyházakban eddig érvényes tanoktól[32] és ridegen visszautasították a Dávidtól békére nyújtott jobbot. Dávid nem állott többé ellene az események árjának, lemondott magyar luth. püspöki hivataláról s meghajolva Meliusnak korábbi meggyőző okoskodásai előtt, a Calvin híveinek ment át a táborába; nyolcadmagával *Váradon értekezletet tartott* Meliusszal, ott megállapodtak az úrvacsora tanán s később kiadták azt.[33] Ily előzmények után ült össze a magyar- és erdélyországi ref. papok *zsinata M.-Vásárhelytt* (1559. nov. 2.; állítólag megelőzte egy kolozsvári zsinat), hol az úrvacsora tanát a Calvin szellemében fogalmazták s magyarul bocsátották közre,[34] hogy az alsóbb néposztályoknál is híveket szerezzenek ennek a tannak.

Eközben (Izabellának a halála után 1559. szept. 15.) *János Zsigmond* lépett Erdély trónjára s hogy az ország erejét el ne zsibbasszák a vallási egyenetlenségek, mindent elkövetett a béke helyreállítására. A fejedelem és országgyűlés rendeletére újabb viták és *zsinatok* tartattak (*Medgyesen* 1560. jan. 10., mely Dávidot és Heltait kirekesztette a luth. egyházból; ugyanott 1561. febr. 6.), de ezek még jobban elidegenítették egymástól a pártokat. A *magyarok* azt vitatták, hogy a Krisztus testét és vérét nem szájjal, hanem szívvel vagy hittel élvezik; ellenben a szászok azt erősítették, hogy a kenyérrel és borral szentségileg és valósággal veszik a testet és vért; egyik párt sem engedett s újra meghiúsult a kiegyezés.[35] Ezen viták alatt a magyarok és székelyek közt mind nagyobb hódítást tett a Calvin tana s a *tordai országgyűlés* (1563. jun. 5—13.) fontolóra vetve a körülményeket, igen bölcsen intézkedett, midőn megújította a vallásszabadságra vonatkozó korábbi törvényt s elrendelte, hogy amely helységben csak egy temploma van a kath. és prot. lakosságnak, azt felváltva használják, a vallásháborítókat pedig a törvény szigora sújtsa. A fejedelem még ezután sem tett le a felekezetek kiegyezésének reményéről s a rendekkel egyetértőleg (a segesvári országgyűlésen 1564. jan. 28.) meghagyta, hogy a magyar és szász egyház kiegyezése végett *új zsinat* tartassák *Enyeden*. A fejedelem az enyedi zsinatra (1564. ápr. 9.) udvari orvosát, a hittudományokban jártas, a körülményekkel számolni tudó *Blandrata Györgyöt* teljes hatalommal küldötte el, hogy mérsékelje a szenvedélyeket s ha nem sikerül a kibékülés, külön püspöke legyen mindkét félnek. Blandrata magával vitte (ápr. 9.) a vita pontjait, melyeket tárgyalni kellett és azt a fejedelmi iratot, mely Alesius Dénest felmentette a magyar superintendensi hivataltól; mire a következő napon Dávid Ferenc választatott meg helyébe. Blandrata a

fejedelemnek a zsinathoz intézett iratát felolvasván, azt kívánta, hogy előbb a Calvin hívei adják be írásban az egyesség módozatait (*Modus Concordiae* ápr. 10.); ezt azután átadta a szászoknak, kik hasonlóan írásba foglalva terjesztették be *feleletöket* (ápr. 11.); erre a Calvin hívei viszonválaszt készítettek (ápr. 12.). Mind hiába! Sem az írott feleletek higgadtabb hangja, sem az élő szó élesebb fegyvere nem volt képes egyik pártot sem kimozdítni elfoglalt álláspontjából. Egymás támadásait mestereik tekintélyével verték vissza és a szentírás szelleme itt sem tudott diadalmaskodni a szentírás betűjén. Elmaradt tehát a kiegyezés s ettőlfogva *tényleg két külön egyházra szakadtak a reformátusok és lutheránusok*.[36] Ezt a szakadást szentesítette a *tordai országgyűlés* is (1564. jun. 4—11.), midőn *a törvényesen bevett vallások közé sorozta a helvét hitvallást* (V. t. c.) és kimondta, hogy a községek szabadon választhatnak a (kolozsvári vagy magyar és szebeni vagy szász) hitvallások közt és olyan vallású prédikátort tarthatnak, aminőt akarnak, de a papoknak nem szabad hitöket rákényszerítni a községekre, sem pedig egyik felekezetnek a másikat háborgatni. Így Erdélyben már *három törvényesen bevett egyház volt*: a *r. katholikus*, a *lutheránus* és a *reformált*; s midőn polgárjogot nyert ez az utóbbi, már a negyedik egyház hiteszméinek parányai ott lebegtek szétszórtan a vallásos forrongás felhevült légkörében.[37]

1. 1548. V—XII. t. c.; 1550. XII—XX. t. c. V. ö. *Zsilinszky*: i. m. I. k. 34—50. l.

2. Ezen hitvallás neve: *Confessio Pentapolitana*; szövegét közli *Ribini*: i. m. I. 79—86. l.

3. Az1559. XLI. t. cikkhez Ferdinánd *alkotmányellenes toldalékot* csatolt; eszerint a zsinaton minden pap és tanító (protestáns is) tartozik megjelenni, s ha földesurak vagy városok el nem engedik a meghívottakat, a király büntesse meg őket.

4. V ö. *Frankl*: i. m. 130—34. l.

5. Az úrvacsorának két szín alatt való kiosztására pápai engedélyt nyert; hogy a nős prot. papoknak lehetségessé tegye a kath. egyházba való visszatérést, kérelmezte számukra a házas élet megengedését is, de IV. Pius válaszolatlanul hagyta a kérést; talán a király és érsek belátására bízta az ügyet. V. Pius visszavette az úrvacsorára vonatkozó engedélyt is. V. ö. *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 96—125.; *Zsilinszky*: i. m. 65—105. l.

6. Lásd fennebb a 234—35. l.; v. ö. *Tóth F.*: i. m. 138—41. l.

7. Az erdődi zsinaton 29 lelkész vett részt, hitvallása 12 cikket foglal magában. A VI. c. csak annyit mond, hogy az *úrvacsordban* a Krisztus teste és vére valósággal (vere) adatik; a XII. c. pedig kijelenti, hogy egyebekben egyetért az augsburgi hitvallással. V. ö. *Tóth F.*: Túl a tiszai ref. püspökök élete (Győrben, 1812.) 246—58. l.; *Kiss Áron*: A 16. században tartott magyar ref. zsinatok végzései (B.-pest, 1882.), 6—16. l.

8. Az *óvári-i zsinat* kiemelte az úrvacsora tanában (I. c.): ... „cum Pane et Vino *vere substantialiter* adesse, exhiberi et distribui suum verum Corpus et Sangvinem in Coena tam credentibus quam incredulis." V. ö. *Tóth F.*: Túl a tiszai ref. püs., 258—62.; Kiss Á.: i. m. 27—32. l.

9. *Pósaházi*: Igazság Istápja (2 köt., Sárospatak, 1669.) I. k. 131. l.

10. A *Kálmáncsehi* (vagy mások szerint: *Kálmáncsai*) életének elő- és utórészét sűrű homály fedi. *Rómer Flóris* (Magy. Könyvszemle, 1879. 89—91. l.) azt állítja róla, hogy 1560. váradi kanonok volt s az ő nevét viselő énekeskönyv (Szabó K, Régi magy. könyvt., 170. l.) kath. szellemű. Az utóbbi állítás nem lehetetlen, mert eleinte nem is volt tiszta prot. szellemű énekeskönyv. V. ö. *Bod P.*: Athenas, 127. l.; *Ribini*: Memorabilia, I. 106.; *Révész*: Figyelmező, 1871. 519, 545.; *Kiss Á.*: i. m. 25.; *Jakab E.*: Dávid F. emléke, 29. l.

11. *Révész*: Figyelm., 1870. 275—90., 391—415.; *Zelizy*: Debrecen sz. k. város egyetemes leírása (Debrecen, 1882.), 470—72., 492—93. l.

12. Hogy a davidismus megsemmisítette volna a reformációt, nagy kárt okozott volna Magyarország alkotmányos szabadságának, sőt a magyar nemzetiségnek is, miként *Révész I.* hiszi (Figyelm., 1873. 26—31. l.), ez legalább is merész, hogy ne mondjam, elfogult következtetés. Hiszen Erdélyben is tett hódítást az unitarismus, még pedig állandót, anélkül, hogy kockáztatta volna az állam létét.

13. *Meliusról* l. *Bod P.*: Athenas, 161—63.; *Tóth F.*: Túl a tiszai püsp. élete, 37—62.; *Balogh F.*: A magy. prot. egyh. tört. (Debrecen, 1872.) 78—81., 98—100.; *Révész*: Figyelm. 1872. 531—36.; 1873. 1—34., 229-31.; 1875. 506—19.; *Kiss Á.*: i. m. 69—70. l.

14. *Bod P.*: Athenas, 132—33. l.

15. Az egri ker. anyaszentegyháznak és azzal egyetemben a többieknek is tanúságára íratott rövid *Catechismus* (Debrecen, 1574.; 2. kiad. 1578.); a másik terjedelmesebb káté címlapja nincs meg, talán 1573. jelent meg. V. ö. *Bod P.*: Athenas, 265-67.; *Révész*: Figyelm., 1870. 200, 252—55., 312—13. l.

16. *Bod P.*: Athenas 214—15.; *S.-pataki füzetek*, 1864. 404—7.; *Balogh F.*: A magy. prot. egyh. 70. l. Az egri ref. egyház elpusztult a török uralom alatt, azután a kath. püspökök türelmetlensége miatt nem elevenedhetett fel a legújabb ideig. *Prágai Lajos* maklári ref. lelkész hozta új életre, s 1867. az új leányegyház temploma felépült és megnyittatott az érseki székvárosban.

17. V. ö. *Tóth F.*: Prot. ekkl. hist. I. 355—63.; *Kiss Á.*: i. m. 59—285. l.; *Lampe*: i. m. 118—21. l.

18. *Beza*: Confessio christianae fidei et ejusdem collatio cum papisticis haeresibus (Genevae, 1560.).

19. A *tarcali* és *tordai* zsinatokon elfogadott hitvallás címe: Compendium Doctrinae Christianae, etc.; Az keresztyéni tudománynak. ... Rövid Summája (Sárospatakon, 1655. latin és

magyar nyelven). L. ezekről a zsinatokról *Lampe*: i. m. 121—22.; *Ribini*: Memorabilia, I. 166—81.; *Kiss Á.*: i. m. 286—411.; *Régi magy. könyvt.*, 903. sz.

20. Miksáról l. *Ribini*: Memorab., I. 193—94.; *Zsilinszky*: i. m. I. 96—101., 152—64.; *Századok*, 1882. 307. l.

21. L. az I. k. 124, 125., 193., 207., 210., 220; II. k. 127. l.

22. A *latin szövegű hitvallás* címe: Brevis confessio pastorum ad Synodum Debrecy celebratam 24., 25., 26. Februa: Anno D. 1567. convovatorum ... Debrecini. An. 1567. Tizenkét cikket foglal magában és II. Jánosnak, Magyar- és Erdélyország választott királyának van ajánlva. A *magyar szövegű hitvallás* hiányosan maradt fenn; címe: A Debrecenbe öszve gyűlt keresztien praedikatoroknak igaz és szentírás szerint való vallásoc (Debrecen, 1567.). A magyarországi jámbor keresztyén árusoknak van ajánlva; 14 cikket tartalmaz.

23. Ennek kivonatos kiadása *Articuli minores* nevet visel; s Gönczi György tiszántúli püspök adta ki 1577, mindkettőt pedig Csáktornyai János 1591. Debrecenben.

24. A *debreceni zsinatról* l. *Lampe*: i. m. 162—69.; *Tóth F.*: Prot. Ekkl. Hist. 350—54., 368—77.; *Kiss Á.*: i. m. 439—613. l.

25. A *csengeri hitvallást* Melius még abban az évben kinyomatta és II. János királynak ajánlotta. *Címe*: Confessio pastorum Ecclesiae J. Chr., exhibita in Csenger de uno et solo Deo etc. Közli *Niemeyer*: Collectio Confessionum in Eccl. Ref., 539—50.; *Lampe*: i. m. 263—71. közli a fejedelemnek írt ajánló-levelet és Bezának Meliushoz írt két levelét, melyeket Melius azért küldött el a fejedelemnek, hogy győződjék meg belőlök afelől, hogy a Melius tana megegyezik az Isten igéjével és az igazhitű tudósokéval. V. ö. *Kiss Á.*: i. m. 654—74.

26. Stancarus ellen írt műve: *Dialysis scripti Stancari* contra primum articulum Synodi Székiensis, qui de doctrina controvertitur, conscripta (Claudiopoli, 1555.).

27. V. ö. *Jakab E.*: Dávid F. emléke (Budapest, 1879.), 2—28.; *Fekete M.*: A kolozsvári ev. ref. főtanoda tört., 6—9.; *Szilágyi S.*; Erd. tört., I. 375. l.

28. Állítólag *Dávidtól* Responsum ministrorum eccl. colosvariensis ad scripta varia Martini a Calmancha in causa Coenae Domini edita (Colosvarini 1556. jul. 25.), *Heblertől* Elleboron ad repurganda Phanaticorum quorundam Spirituum Capita (1556.) című munka jelent meg.

29. L. *Szilágyi F.*: A kolozsvári ev. ref. ekkl. tört. (Kolozsváron, 1829.). 3. l.

30. *Consensus doctrinae* de Sacramentis Chr. Pastorum et Ministrorum Ecclesiarum in inferiori Pannonia et Nationis utriusque in tota Transylvania ... conscriptus et publicatus in Sancta Synodo Claudiopolitana Transylvaniae, etc. (1557.). Ezt aláírták: *Boldi* Sebestyén bélteki pap és alsó-pannoniai (= tiszántúli) superint.; *Hebler* Mátyás szebeni pap és szász super., *Dávid* Fer. kolozsvári pap és magyar super. s mások. V. ö. *Lampe*: i. m. 110—11.; *Jakab E.*: i. m. 29—34. l.

31. Az 1558. máj. *tordai zsinat* tárgyalta a Melanchthon levelét s az ő békítő szellemében nyilatkozott a háromságról, keresztségről, úrvacsoráról stb.; egyszersmind egyszerű és tisztességes életre (mert az ellenkezője is gyakori volt) intette a papokat. *Acta Synodi* pastorum Ecclesiae Nationis Hungaricae in Transylvania ... Anno 1558. in Oppido *Torda* celebratae, etc. V. ö. *Lampe*: i. m. 117.; *Jakab E.*: i. m. 34—37.

32. *Haner*: Hist. Eccl. Trans. etc. 256—58. l.

33. Ezen *váradi formula* szövege eddigelé ismeretlen, sőt az sem bizonyos, hogy a „*Defensio Orthodoxae sententiae* de Coena Domini Ministrorum Eccl. Claudiopolitanae et reliquorum recte docentium in Eccl. Transylvanicis (Claudiopoli, 1559.)" című munka ennek a hitvallásnak vagy a m.-vásárhelyinek a védélme-e?

34. *Az Úrnak vacsorájáról való közönséges keresztyéni vallás*. Mellyet a keresztyéni Tanítók mind egész Magyar Országból, s mind Erdelből a Vásárhelyi szent Sinatba tötték és kiatták. A Christus Szentegyházának építésére (Colosvarot, 1559.). Közli a *Magy. Könyvszemle*, 1878. 277—82. l. V. ö *Jakab*: i. m. 39—48.; *Kiss Á.*: i. m. 44—53. l.

35. *Haner*: i. m. 258—66.; *Kiss Á.*: i. m. 53—57. l.

36. *Lampe*: i. m. 122—24.; *Haner*: i. m. 273—78.: *Jakab*: i. m. 48—62.; *Kiss Á.*: i. m. 412—37. l. Megjegyzendő, hogy meglehetős zavar uralkodik a *superintendensekre néz*ve. Némelyek szerint Dávid ref. és Hebler luth. superintendensnek az enyedi zsinat után választatott. Mások Alesiusról mint magyar luth., Heblerről, mint szász luth. és Dávidról mint ref. superintendensről beszélnek stb. De *Hebler* már az 1561. medgyesi hitvallásnak így írt alá: Pastor Eccl. Cibiniensis et Superint. Saxonicarum Eccl.; Alesius pedig így: Pastor Eccl. Ferjesiensis (Haner, i. m. 262. l.) Heblerre nézve lásd fennebb a 251.l1.

37. Az erdélyi vallásos mozgalmakra nézve l. még: *Szilágyi F.*: i. m. 4—8.; *Szilágyi S.*: i. m. I. k. 375—78.; *Zsilinszky*: i. m. I. k. 106—30. l.

56. Dávid Ferenc az antitrinitarismus apostolává lesz; ez a tan fejedelmi pártfogással támogatva, gyors és állandó hódítást tesz az erdélyi ref. egyházban, sőt szórványosan tért foglal Magyarországon is.

A calvinismus diadalát nemsokára egy más, még sokkal szabadabb elvű vallásos mozgalom homályosította el. *Blandrata*[1] az antitrinitarius eszmékkel megismerkedve ment Lengyelországba(1558.) s ott buzgón terjesztette őket. Midőn János Zsigmond az erdélyi fejedelmi udvarba hívta (1563.), gondosan tanulmányozta s kedvezőknek találta a helyi viszonyokat. Sőt Dávidban, a gyújtó hatású szónokban, ki az akkori élénk irodalmi forgalom mellett (melynek az egyetemekre járó ifjak voltak legbuzgóbb közvetítői) valószínűleg már ismeretes volt Servetnek és más antitrinitariusoknak a műveivel,

eszméinek barátját és kész apostolát fedezte fel. Ketten aztán egyesült erővel fogtak munkához. Blandrata az udvarban, Dávid a szószéken és iskolában bölcs óvatossággal készítette elő a kedélyeket az új eszmék elfogadására. A két férfit a rokon eszmék benső barátokká fűzték össze. *Dávid*, valószínűleg a Blandrata befolyására, *udvari pappá neveztetett ki* s az udvari orvosnak és papnak bizonyára nem került sok fáradságába, hogy a fejedelmet is megnyerje az új eszméknek; és ha ez megtörtént, akkor bizonyos volt az unitarismus diadala. Az új tan mindamellett is akadályokra talált eleinte, de amint sikerült őket elhárítni, mondhatni, rohamosan hódított. Dávid azon kezdte, hogy egyházi szónoklataiban és az iskolában mind határozottabban fejtegette azt a gondolatot, hogy *Isten úgy lényegére, mint személyére nézve csak egy*. Ezen újítások miatt több heves vitája volt barátaival és tiszttársaival, kiket megnyerni igyekezett eszméinek. *Szikszai Fabricius Vazul*, kolozsvári ref. tanár, erélyesen ellenállott a Dávid rábeszélésének, sőt egy népes polgári gyülekezet előtt diadalt is szerzett a ref. tannak; de midőn látta, hogy ellent nem állhat a fenyegető áramlatnak, „hogy ne hallaná az Isten fia ellen szórt iszonyú káromlásokat, elhagyta Erdélyt és visszatért a sárospataki gimnáziumba" (1566.).[2] Dávid *Károlyi Pétert* (a Szikszai utódát), a kolozsvári iskola rectorát, a latin, görög és zsidó nyelv tanárát is erősen megtámadta háromsági hitéért s midőn nem tudta megnyerni pártjának, *tritheistasággal vádolta*. Ez a zaklatás űzte el Károlyit Kolozsvárról Váradra (l. a 258. l. is.).[3] Ezek a viták a tudósok és főurak közt mind több és több hívet szereztek az antitrinitarismusnak. Már küszöbön állott az egyházszakadás; megelőzése végett *több zsinat* tartatott (*Tordán* 1566. márc. 15.; *Fehérvártt* ápr. 24—27.; *Vásárhelytt* május 19.),[4] melyeknek az *egységi és háromsági kérdések* voltak a tárgyaik. Ezeken a zsinatokon arra törekedett Dávid, hogy az egész ref. egyházat megnyerje az antitrinitarismusnak, vagy legalább olyan hitvallást hozzpn létre, mely összeegyeztesse a két véleményt. Azonban Dávid és Blandrata egyelőre nem ért célt, sőt az *országgyűlés* (Tordán, 1566. végén, hol kimondatott, hogy a pápai tudományhoz ragaszkodó papok, ha meg nem térnek, kiutasíttassanak ő felsége birodalmából) *elvégezte*, hogy az ezelőtt való articulusok szerint az evangelium prédikálása meg ne háboríttassék, a bálványozások és Isten ellen való káromlások megszűnjenek stb. (XVII. t.-c). De sem a zsinatok, sem az országgyűlés végzései nem állhatták útját a kitörő viharnak. Melius és párthívei nem engedték meg, hogy új gyökeres reformokkal kockáztassák a

történelmi alapon csak most szervezkedett ref. egyházat; Dávid és Blandrata ellenben nem törődve az egyház történelmi fejlődésével, egészen új alapon akarta kifejteni a hit rendszerét. A két párt közt elkeseredetté vált a harc s ha kifogytak az ész bizonyítékaiból, a szenvedély, a gúny, a személyeskedés fegyverével hadonáztak egymás ellen.[5] A harc eldöntésére nagy befolyással volt a János Zsigmond fejedelem állásfoglalása, ki *Fehérvártt nyomdát szereltetett fel* az antitrinitarismus pártfejeinek rendelkezésére (1567.) s a költségét is fedezte az ott megjelent műveknek. Az *egység mellett és a háromság ellen* egymásután gyorsan kiadott *munkáknak*[6] rendkívüli hatása volt mind a felsőbb, mind az alsóbb körökre s előkészítették a Dávid tanainak diadalát. A *tordai országgyűlés* (1568. jan. 6.) mindenütt megengedte az evangelium szabad hirdetését s *újból kimondta*, hogy olyan prédikátort tartson ki-ki, aminő tetszik. A reformáltak és lutheránusok még ezután is mozgásba hoztak minden eszközt, hogy megakadályozzák a veszélyesnek tartott új tan terjedését, de csak annyit nyerhettek meg a fejedelemtől, hogy a háromság tanának megvitatása végett *újabb zsinat* tartása engedtetett meg *Fehérvártt*. Erre a zsinatra a legkitűnőbb erőket vitte mindkét párt a küzdőtérre. *Bíráknak* kineveztettek a *háromsághívők* részéről: *Hebler* Mátyás szebeni lelkész és szász püspök, *Károlyi* Sebestyén szászvárosi, *Heltai* Gáspár kolozsvári lelkész és *Szigethi* Miklós; az *egységhívők* részéről: *Szegedi* Lajos új-tordai, *Czázmai* István gyulafehérvári, *Sztárai* Miklós és *Karádi* Pál temesvári lelkész és alföldi püspök. *Jegyzők* voltak: *Synnig* János székelykeresztúri, *Fehérvári* Márton dézsi lelkész a *háromság-hívők*; *Óvári* Benedek gy.-fehérvári iskolaigazgató és *Wagner* György ugyanoda való tanító, az *egységhívők* részéről. A *vitában résztvettek a háromsághívők részéről*: *Melius* Péter debreceni pap és ref. püspök, *Czeglédi* György váradi, *Sándor* András dévai, *Thúri* Pál bihari, *Klein* Lőrinc besztercei pap és *Károlyi* Péter váradi iskola-igazgató; az *egységhívők* részéről: *Dávid* Ferenc, *Blandrata* György, *Basilius* István kolozsvári lelkész, *Hunyadi* Demeter enyedi iskola-igazgató és *Gyulai* Pál, a gy.-fehérvári iskola főigazgatója. A zsinaton megjelent maga a fejedelem is, *Csáki Mihály* kancellár, *Békés Gáspár* belső titkos kamarás és a többi udvari főemberek kíséretében. A fejedelem és az udvar jelenléte mérsékelte ugyan a vitatkozó hittudósok szenvedélyét, de azért nem maradtak el egyes éles nyilatkozatok. Egyik fél sem engedett s a vitát a fejedelem a 10-ik napon (1568. március 8—18.[7]) kénytelen volt eredmény nélkül bezárni, komolyan intvén a papokat, hogy tartózkodjanak egymás gyalázásától és

szidalmazásától. De a felizgatott kedélyeket a fejedelmi parancs sem csillapíthatta le, a szó- és tollharc a legnagyobb szenvedéllyel folyt tovább s úgy látszott néha, mintha azon vetélkednének, hogy ki tudja a másikat gorombaság tekintetében felülmúlni. A háromsághívők a külföldi hittudósokat is felszólították, hogy harcoljanak a Dávid-féle eretnekség ellen. Az antitrinitarius műveket az egyetemeket látogató ref. ifjak közölték az ottani tanárokkal. Így írt *Zanchi Jeromos* heidelbergi tanár egy cáfoló iratot[3] a fehérvári vitapontok ellen; ugyanezt tette *Major György* wittenbergi tanár, midőn könyvet írt az egység hite ellen és egyszersmind felszólította Csáki Mihályt, az erdélyi kancellárt, hogy gátolná meg az „eretnekség" terjedését (1569.). Ezeket a támadásokat Dávidék sem hagyták válasz nélkül.[9]

A két párt még egyszer összemérte erejét *a váradi országos hitvitán* (1569. okt. 20—25.). Dávid a *vita tárgyát IX tételbe* összefoglalva, a meghívólevél mellett közölte az erdélyi lelkészekkel; ugyanazokat a tételeket a magyarországiaknak is megküldötte a fejedelem, megparancsolván, hogy a kitűzött időben (okt. 10.) jelenjenek meg Váradon. Melius és párthívei ezen illetéktelen intézkedés ellen (Dávid készítette elő a zsinatot, holott ő csak erdélyi püspök volt) a fejedelemhez folyamodtak, de csak annyit nyerhettek meg, hogy tíz nappal későbbre halasztatott a zsinat. A nagy vitán egész udvarával megjelent a fejedelem s *Békés Gáspárt* nevezte ki moderátornak. A vitatkozásban kiválóbb részt vettek az *egységhívők* részéről: *Dávid* püspök, *Heltai, Basilius* és *Kozárvári* kolozsvári prédikátorok, *Vásárhelyi* Ambrus, *Sásvári* Gergely, *Kraccer* György; a *háromsághívők* részéről: *Melius* P. püspök, *Radics* Gáspár gönci plébános, *Erdődi* Gáspár, *Czeglédi* Pál, *Károlyi* Péter váradi, *Thúri* Pál bihari, *Hellopaeus* Bálint egri prédikátorok, *Tordai* Ádám vásárhelyi iskolaigazgató. Beleszólt a vitába *Bocskay* György fejedelmi tanácsos, sőt maga a fejedelem is. Miután Békés Gáspár moderatori tiszténél fogva megállapította a vita sorrendjét, hogy t. i. „Első naip láttassék meg: ki legyen az egy Isten? Másod nap: ki legyen az Atya Istennek egyetlen egy fia? Harmad nap: a szentlélekről? Negyed nap: a Krisztusnak istenségéről": megkezdődött a szóharc a theologiai szőrszálhasogatásnak most finomabb, majd durvább fegyvereivel. Azt a mélységes titkot akarták megfejteni, mely évezredek óta foglalkoztatta az emberiséget, a végtelen istenség eszméjének akart a véges emberi ész megfelelő formát találni, de bizony nem találták meg Váradon sem. A vita már hat napig folyt anélkül, hogy csak egy lépéssel is közelebb jutottak

volna a kiegyezéshez, mi arra indította a fejedelmet, hogy berekessze a vitát.[10] Azonban a Dávid pártjára nézve kedvező eredménye volt a vitának. Az antitrinitarismusnak az Atyáról, Fiúról és Sz.-lélekről érthetőbben, de nem sokkal észszerűbben kifejtett tana, az erdélyi fejedelem és főurak pártfoglalása kétségen kívül sok hívet nyert meg az új iránynak. *Váradon* mintegy 3000 lélek tért át. *Kolozsvár* már korábban (a fehérvári vita után) majdnem egészen áttért volt s most még jobban megszilárdult új hitében. A nép, mint mindig, vezetői után indult ezúttal is, s a fejedelemtől követett irányt tartotta helyesnek a hű környezet s az udvar után a nemesség és nép is.[11] Egyedül a szászok maradtak hívek a Luther tanához, mint kiválólag német nemzeti hitvalláshoz. Hogy mily érdekkel kísérte minden osztály ezeket a vallásos mozgalmakat, igen élénken rajzolja *Borsos Sebestyén* egykorú krónikája: „A király ... a három tudós embernek (Dávid, Blandrata, Francken) értelmén állapodok meg .... így osztán asseclái kezde lenni ennek is az értelemnek a királyra nézve ... A király mellé állának sokan a nagyságos urakban is, ú. m. a Kendiek és sokan többen is; azután a városok közül Kolozsvár, Torda, Deés és a székelységen is néhány faluk és darab földek a székely főemberekkel együtt .... Akkori napokban hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputatiót és pántolódást: falun, városon étel-ital közt, estve-reggel, éjjel és nappal, prédikátoroktól a prédikáló-székből sok káromlásokat és mód nélkül való kárpálódásokat a két religio, ú. mint a calvinista és ariana religión valóktól disputálást hallottál volna."[12]

Az *antitrinitarismus* apostolai *Magyarországon* is szerencsét próbáltak s míg a Tisza felső vidékén, ezen a kiválóan calvinista magyar vidéken nem verhettek gyökeret, addig a délibb vidékeken jelentékeny tért foglaltakel. *Köröspeterdi Arany Tamás* (1561.) Debrecenben kezdé hirdetni, hogy Krisztus nem örök isten, hanem Istennek és embernek fia, kisebb az atyánál, főpap, közbenjáró; a Sz.-lélek pedig csak ajándék; és „ariánus tévellységével (mondja Huszár Gál) sok jámbor keresztyéneket megis háborított vala." De Melius több napi vita után kényszerítette a téves tanától való elállásra (1561. dec. 13.[13]). *Lukács* pap Egerben hasonló, de nem egészen egyező szellemben prédikált, de a *gönci* (1566. január 22.), *szikszói* (1568. jan. 6.) és *kassai* (1568. jan. 27.) *zsinatok* eretnekségnek nyilvánították az ő tanait is s mivel Lukács vonakodott tőlök elállani, a *kassai zsinat* fogságra ítélte (a papok kívánatára *Svendi Lázár* királyi főhadvezér záratta börtönbe), honnan csak öt év múlva, miután megtagadta

tanait, bocsáttatott szabadon.[14] Azonban minden üldözés mellett is alakultak egyes kisebb községek a *felvidéken, Szatmár, Máramaros* (Huszton) *és a szomszédos megyékben*.[15] Ellenben az *alvidéken*, a török uralom alatt, kevesebb akadállyal kellett megküzdeni. *Karádi Pál* (Iktári Bethlen Gergely temesvári főkapitány udvari papja) temesvári lelkész és alföldi püspök több községet alapított. *Baranya- és Temesmegyékben* 60-nál több dávidista község alakult.[16]

Végre *Erdélyben*, hosszas küzdelem után, *törvényesen elismertetett az antitrinitarismus.* Ugyanis Dávid és a főemberek ösztönzésére a hanyatló egészségű fejedelem 1571. (jan. 1.) *országgyűlést hívott össze M.-Vásárhelyre*, hol némi vita után a rendek beléegyezésével az antitrinitarius vallás a bevett vallások (katholikus, református, lutheránus) közé soroztatott s teljes jogegyenlőséget nyert.[17] Dávid célt ért, az egyházat, melyet annyi gonddal épített, törvény biztosította az ellene zúdulható viharok ellen. Az ifjú egyház elégedetten tekinthetett múltjára, hiszen oly gyorsan emelkedett; fényes reményekkel tekinthetett a jövőbe, de ezekre a fényes reményekre csakhamar komor árnyat vetett *az első antitrinitarius fejedelem halála* (1571. márc. 14.). Ezt a csapást még növelte Dávidnak nyughatatlan szelleme, ki nem elégedett meg az elért vívmányokkal s oly gyorsan és számítás nélkül haladt előre a rationalismus utján, hogy majdnem egyedül maradt végre. Midőn új alapot akart rakni eddigi építménye alá, nem gondolta, hogy összeomolhat feje felett a ház, hogy őtmagát is eltemethetik a romok.

A János Zsigmond halála után *Somlyai Báthory István* választatott fejedelemmé (1571—76.), ki katholikus volt ugyan, de sokkal eszélyesebb, hogysem a majdnem egészen protestáns Erdélyben egyelőre nyílt pártfogására gondolt volna a katholicismusnak. Különben is azt szokta volt mondani, hogy „Isten három dolgot tartott fenn magának: hogy semmiből teremtsen, a jövendőt ismerje és a lelkiismereten uralkodjék.” A vallásoknak már korábban rendezett állapotát fenn kívánta tartani, de midőn újításokkal vádoltatott Dávid Ferenc, *felhatalmazást nyert* (I. t.-c.) *az országgyűléstől* (Tordán 1572. máj. 25.), hogy feleletre vonhassa Dávidot s megbüntethesse az újítókat.[18] Azonban Báthory István a többségben levő antitirinitáriusok hatalmaskodásának és a vallásos vitáknak korlátozására[19] más lépéseket is tett még. Udvari prédikátorrá Alesius Dénest nevezte ki a Dávid helyébe; a fehérvári nyomdát elvette az antitrinitáriusoktól és csak *előleges vizsgálat* mellett engedte meg a vallásos könyvek kiadását. Újabb csapás érte az antitrinitarismus ügyét, midőn

a fejedelem ellen lázadó antitrinitárius *Békés Gáspár* (ki Erdély fejedelmi székébe a bécsi kormány — Miksa király — segélyével szeretett volna beülni) leveretett (1575. júl. 7.) s párthívei közül halállal lakoltak a főbbek (többnyire antitrinitáriusok). Ez a gyászos esemény sok kebelben megingatta az antitrinitarismus jövőjébe vetett reményt és a sülyedő hajóból az élelmesebbek megkezdették a menekülést. Most már csak arra gondolt a nagy többség, hogy megmentse és biztosítsa eddigi vívmányát. Így nyerték meg az antitrinitáriusok a *medgyesi országgyűlésen* (1576. jan. 28.) Dávidnak a superintendensi hivatalba való megerősítését és azt a *jogot*, hogy, ha szükséges, jövőben is választhassanak superintendenst; de azzal a kikötéssel, hogy semmit se újítsanak vallás dolgában. Ennek az engedménynek politikai háttere is volt. Báthory a lengyel korona megszerzése után járt, a lengyel nemesek közt pedig sok volt antitrinitárius és az alkalmazkodni tudó Blandratának, ki a fejedelmi udvarban maradt s csak olyan hű embere volt új katholikus urának, mint előbb az antitrinitáriusnak, a lengyelországi széleskörű ismeretségétől ebben az ügyben sokat várt a fejedelem és nem is csalódott várakozásában. Másfelől a közvélemény előtt a dávidistákra nézve nagyon lesújtó volt *Dávidnak zilált családi ügye*, mely *válóperrel* végződött (Enyeden a magyar ref. és szász luth. papokból alakult zsinaton, 1576. jan. 10.) s hitfeleire volt bízva, hogy megtartsák-e az egyház fejének azt az embert, ki házának sem tud feje lenni. Dávidot hitfelei megtartották ugyan hivatalában, de ellenei igyekeztek kizsákmányolni ezt a családi szerencsétlenséget és valóban már tornyosulni kezdettek a Dávid feje felett azok a vészes felhők, melyeknek villáma le fogja sújtani magas talapzatáról azt az apostolt, ki hamisnak merte állítani korának egyik legfőbb hitnézetét s állítása bizonyítékául a sz. írás mellett a józan észhez is mert feljebbezni.[20]

1. *Blandrata* (eredetileg *Biandrata*) *György* Piemontban, Saluzzo városkában, 1515. körül származott nemes szülőktől; a padovai egyetemen az orvosi pályára készült s korán megismerkedett a hazájában terjedni kezdő vallási reform-eszmékkel. Előbb I. Zsigmond lengyel király feleségének, Bonának volt udvari orvosa, majd (1544—51.) *Erdélyben*, az *Izabella* udvarában folytatta hivatását s bujdosásában is elkísérte a királynét. Azután Bona királynéval Olaszországba utazott és mint orvos, letelepedett Pavia mellett. A hitnyomozószék azonban nem hagyta sokáig pihenni, *Genfbe* menekült és szemtanúja volt a Servet megégetésének (1553.;

mások szerint 1556. került Genfbe). Előbb Calvinhoz csatlakozott, de a háromság kérdésében meghasonlott vele s jónak látta Genfet odahagyni. Újra Lengyelországba ment (1558.) s ott élénk részt vett a hitvitákban, de Calvin ott sem hagyott békét a háromságtagadónak, írt a lengyeleknek, hogy óvakodjanak *a szörnyeteg pestises embertől*. Épen jókor érkezett János Zsigmondnak az újabb meghívó levele (1563.), Erdélybe menekült a bizonytalan jövő elől s elfogadta a fejedelemtől felajánlott *udvari orvosi és tanácsosi állomást*. V. ö. Keresztény Magvető, 1877. 1—32. l.

2. *Szikszai* 1530. körül szül. Szikszón, tanulmányait 1558—61. Wittenbergben végezte, 1561—64. mint tanár működött Sárospatakon, onnan hívatott meg a kolozsvári iskola igazgatójának. L. *S.-pataki füz.*, 1864., 303—307. l.

3. *Scriptum Fr. Davidis* (Servetici). Anno D. 1566. ex ejusdem autographo transscriptum. — *Ejusdem Fr. Davidis responsio* ad argumenta, quibus Hypostasin Spir. Sancti Petrus Caroli stabilivit. Közli *Lampe*: i. m. 152—58. l.

4. A *tordai zsinat* egy rövid *hitvallást* fogalmazott (Capita Consensus doctrina de vera Trinitate etc), melyben eltértek azoktól, kik az „*egy*" jelzőt a lényegre (essentia) és a Krisztus atyjára alkalmazzák s három személyt keresnek abban a lényegben. Elismerik, hogy Jézus Krisztus az Istennek egyszülött, tulajdon, természetes fia. Hiszik, hogy a Sz. lélek az Atyának és Fiúnak lelke, de nem harmadik személy. Ugyanazon a zsinaton Blandrata és Dávid *VII vitatételt* és ugyanannyi *ellentételt* adott be. A *fehérvári zsinaton* az előbbi zsinaton megjelent papok véleményt adtak be az említett *VII tételre*. Végre a *vásárhelyi zsinat* egy mérsékeltebb *hitvallást* (Articuli Christiani Consensus de Sancta Trinitate etc.) szerkesztett (XIII cikk), mely már a Sz. lélek istenségét is elismerte. V. ö. *Lampe*: i. m., 147—52., 159—62.; *Kiss Á.*: i. m., 449—58.; *Jakab*: i. m. 63—75. l.

5. Az *1567. debreceni hitvallásban*, Dávidra célozva, nagyon gyakran előfordul a „Servetet követő csizmadia", a „csizmadia-bölcseség", a „Servet-kutya" stb. kifejezés; melyre aztán Dávid is elmondta, hogy „kutya-bölcseség". Különben az ilyen szóharc egész Európában rendes dolog volt abban az időben. S ha összehasonlítjuk ezeket a mai hírlapi szóváltásokkal, nem tudom, vajjon a 16. század durva, vagy a 19. század finom íróinak volna-e több okuk pirulni?

6. *Dávid F.*: Rövid Magyarázat miképpen az Antichristus az igaz Istenről való tudómant meghomalositotta, stb. (Albae Juliae, 1567.); *Dávid F.*: Rövid Utmutatás az Istennec igeienec igaz értelmére, mostani szent Haromsagrol tamadot vetélkedesnec meg feytesere és itelesere hasznos es szükseges stb. (Albae Juliae, 1567.); *Dávid F.*: De falsa et vera Unius Dei Patris Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo (Albae Juliae, 1567.); ebben kimutatja a szerző, hogy nem új az egy Isten eszméje, hanem Krisztusnak és az apostoloknak a tanain alapul és mindig taníttatott; az első szentatyák közt is sokan tiltatoztak a háromság ellen; Origenestől és Ariustól Servetig és Gentile-ig egész sorát mutatja az egyháztörténelem a háromság elleneinek; a *IV. fejezet* gúny tárgyává teszi és torzképekkel kíséri az isteni lényeget és hánrom-egy isteni személyt. *Dávid F.*: De vera Unius Dei Patris, unius Domini nostri Jesu Christi, quem misit, filii, et amborum spiritu cognitione Liber Secundus (Albae Juliae, 1567.); ez a reformáció fejlődésével foglalkozik: Luther, Melanchthon, Zwingli, Calvin a fejlődés fokozatai, Servet a legfelső fokot képezi; így indult meg Erdélyben is és végre az antitrinitarismus fog diadalmaskodni. E két utóbbi művet nem egyedül Dávid írta, hanem Blandratán kívül mások

is részt vettek egyes részek szerkesztésében. *Refutatio Scripti Petri Melii*, quo Nomine Synodi Debrecinae docet Jehovalitatem, et trinitarium Deum Patriarchis, Prophetis et Apostolis incognitum. Ez a munka a Dávid és párthívei részéről felelet a debreceni zsinat hitvallására és egyszersmind álláspontjuk védelme volt.

7. *Lampe*: i. m., 169—70.; *Kiss Á.*: i. m. 629—33.; *Jakab*: i. m. 76—115. E *vita folyamát megírta: Dávid* (Brevis Enarratio Disputationis Albanae de Deo Trino et Christo duplici etc. Albae Juliae, 1568.) és *Heltai* (Disputatio in causa ... Trinitatis ... inter Novatores ... et Pastores Ecclesiae Dei Catholicae ... per decem dies Albae Juliae in Transylvania Habita. Claudiopoli, 1568.), mindkettő pártszínezettel; Heltai 1570. újból kiadta a Disputatiót, de már akkor antitrinitarius volt s ez meglátszik a munkáján is.

8. A *Zanchi műve*: De tribus Elohim, sive de uno vero Deo, aeterno, patre, filio et spiritu sancto.

9. A *Dávid és Blandrata felelete*: Refutatio Scripti Georgii Maioris, in quo Deum trinum in personis et unum in Essentia: Unicum deinde ejus Filium in persona, et duplicem in naturis, ex lacunis Antichristi probare conatus est (Hely nélkül, 1569.).

10. Az *Váradi disputationac* avagy Vetelkedesnec az Egy Atya Istenről és annac Fiáról, az J. Christusról és a szent Lélekről *igazán való előszámlalássa*, stb. (Colosvarot, 1569.). Ezen mű végén van Dávidnak a hitvallása. Újabban (A nagyváradi disputatio címen) kiadták: *Nagy L.* és *Simén D*. Kolozsvártt, 1870. E mű az antitrinitariusok iránt erős részrehajlással van írva és így a vita folyamát nem adja elő elég történeti hűséggel. — *Lampe*: i. m. 224—63. l. közli a Dávid meghívó levelét, tételeit; a háromsághívőknek az öt első tételre tett észrevételeit, katholikus véleményét (60 aláírással), rövid hitvallását, a fejedelemhez írt levelét, a vita feltételeit (melyeket a fejedelem csak részben fogadott el), a wittenbergi egyetemen levő magyar tanulók hitvallását a háromságról (a két első cikk híjjával) és esküformáját. V. ö. *Jakab*: i. m. 135—49.; *Kiss Á.*: i. m. 636—54. l.

11. Mert: „Mobile mutatur semper cum principe vulgus,

Regis ad exemplum totus componitur orbis." Idézi *Borsos Sebestyén* a maga krónikájában. L. Gr. *Mikó I.*: Erd. Tört. Adatok (Kolozsvár, 1855.). I. köt. 28. l.

12. A 11. j. id. mű 27—29. l.

13. A tizenhárom pontba foglalt *hitvallást*, melyet Arany aláírt, közli Révész: Figyelm., 1873. 49—50. l. — *Melius* egy munkát is írt ellene: Az Aran Tamás hamis es eretnec tevelgesinec ... meghamisitási a derec szent irásból stb. (Debretzömbe, 1562.).

14. *Lampe*: i. m. 130—46., 171—217.; *Kiss Á.*: i. m. 437—48., 613—28. l.

15. *Jakab*: i. m. II. r. Egyh.-tört. eml., 14. sz. oklevél, Dávid levele; *S.-pataki füz.*, 1859. 779. l.

16. *Dávidista iskolák* voltak: *Belényesen, Laskón, Tolnán, Pécsett*; Erdélyben: *Tordán, Deésen, M.-Vásárhelytt* és *Gy.-Fehérvártt, kolozsvári főiskolájukban* külföldi tudósok is (Sommer János, Palaeologos Jakab, Pinczovita Mátyás, Francken Keresztély s m.) működtek. V. ö. *Lampe*: i. m. 276. l. a Melius levele II. János királyhoz; *Fosztó-Uzoni*: Unit. Egyháztört., I. k. 184—85. l. után közli *Jakab* (i. m., 182—83. l.); *Ferencz József*: Unitárius kistükör (Kolozsvártt, 1875.), 7—9. l.

17. „ ... végeztetett, hogy a mint ennek előtte is felséged országaival elvégezte, hogy az Isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék, az confessióért senki meg ne bántassék, se prédikátor, se hallgatók, de ha valamely minister criminalis excessusba találtatik, az superintendens megítélhesse, minden functiojától priválhassa, azután az országból kifizettessék." *Zsilinszky*: i. m. I. k. 150—51. l.

18. Gr. *Mikó*: Erd. tört. Ad., I. k. 296. l.

19. *Dávid F.* a Melius és Károlyi P. támadó műveire 1571. *két irattal felelt*: Az egy ő magától való felséges Istenről és az ő igaz Fiáról, a názáreti Jézusról, az igaz Messiásról, A sz. irásból vött Vallástétel stb. (Kolosvarot, 1571.); Az egy Atya Istennek, és az ő áldott szent Fiának, az Jézus Krisztusnak Istenségekről igaz vallástétel stb. (Colosvarot, 1571.). Utóbbiban ezeket *kérdi Dávid*: „Hármat bizonyíts ez ellen *Károli Péterko*, 1. hogy az egy bizony Isten nem Atyja Krisztusnak, 2. Krisztus a háromság fia, 3. a Háromság egy igaz Isten ... Nem isten amit te tanítasz, Károli Péter, hanem lidérc és emberek leleménye" ... Közli *Jakab E.*: i. m. 188—96.; II. r. Egyh.-tört. Emlékek, 70—72. l.

20. V. ö. *Haner*: i. m. 289—98.; *Szilágyi S.*: i. m. I. k. 411—12.; *Jakab.* i. m. 187—213.; *Zsilinszky*: i. m. I. k. 172. l.

57. Rudolf alatt a jezsuiták teljes erővel megkezdik a harcot a protestantismus ellen. A fenyegető veszélyt nem tudja feltartóztatni a pártoktól szaggatott protestáns egyház. A vallásos és politikai sérelmek orvoslása végett fegyverhez nyúl a türelmét vesztett nemzeti párt, melynek élén Bocskay István erdélyi fejedelem áll, s kivívja a bécsi békét 1606., melyet a II. Mátyást megkoronázó pozsonyi országgyűlés kijavít és törvénybe iktat 1608.

Rudolf (1576. okt. 13.—1608. nov. 8.), ki a spanyol udvarban mélyen beszívta jezsuita nevelőitől az absolutismus és katholicismus ellenei iránti gyűlöletet, ki prágai várlakában alchymiával és astrologiával fecsérelte el legtöbb idejét, ki teljesen megromlott kedélyű, gyanakodó és határozatlan volt: idegenkedett az állami ügyek vezetésétől s miniszterеinek és a jezsuitáknak teljesen szabad tért engedett a cselekvésre. *A protestánsok*, mintha sejtették

volna a fenyegető veszélyt, *zsinatokat tartottak*, hogy megszilárdítsák *egyházaik szervezetét*, de emellett oly hittételekre és formaságokra is hoztak végzéseket, melyek mélyebbé tették az egyházi szakadást. A török uralom alatt levő alsó- és felsőbaranyai reformáltak az *egyházi rendtartást és cultust* szabályozó XLVI cikket írtak alá a *hercegszőllősi zsinaton* (1576. aug. 16., 17.).[1] A tiszamellékiek (ma tiszántúliak) *Nagyváradon gyűltek össze* (1577. febr. 6.) s újból megerősítették a debreceni zsinaton elfogadott (LXXIV) cikkeket, valamint elfogadták a *Gönczi György püspöktől* belőlök szerkesztett *Egyházi fegyelmet* is.[2] A balaton- és fertővidéki közös prot. egyházkerület *Csepregen* (1578. márc. 12.) tartott *zsinatot*, melyen a *Beythe István* superintendenstől előterjesztett cikkeket (XXVII) fogadták el.[3] Hasonló zsinatokat tartottak a *lutheránusok* (*Körmöcbányán* 1577. és 80.; *Eperjesen*, 1593. és 97.; *Bártfán*, 1594.; *Lőcsén*, 1597.),[4] de szenvedélyes hangok emelkedtek rajtok a ref. egyház hitelvei ellen is, s ott, ahol meg nem történt még a szakadás, siettették a bekövetkezést. A *Formula Concordiae* (l. a 151—54. l.), mely Németországon egység helyett egyenetlenséget idézett elő, a viszály magvait hintette el Magyarországon is. Így *túl a Dunán Réczés János*, a makacs luth. csepregi pap és párthívei a calvini iránnyal gyanúsított és szigorú rendet tartó *Beythe István* superintendens ellen és a Formula Concordiae érdekében izgattak. *Báró Nádasdy Ferenc* az egyházi béke érdekében felszólított több tekintélyes papot és világit, hogy vegyenek részt a *Csepregen* tartandó *colloquiumon* (1591. jun. 2. 3.). A kitűzött időben Beythe is megjelent s majdnem egymagára állott szemben ellenfeleivel: *Réczés János* és *Thokoics* csepregi lelkészekkel, *Sculteti Severinus* (előbbi eperjesi igazgató) bártfai lelkésszel és másokkal. A vita főtárgya az *úrvacsora* volt. Több szenvedéllyel, mint higgadt értelemmel és hosszasan folyt a szóharc, de midőn észrevette Beythe, hogy ellenfelei bíráskodni akarnak felette, boszúsan odahagyta a gyűlést.[5] Az eredmény tehát béke helyett szenvedélyes harc lett, mely addig tartott, míg az elkeserített agg főpásztor lemondott hivataláról. A réczés-pártiak kiadták a Formulát magyarul (Keresztúron, 1598.) és a Nádasdy birtokán működő minden papnak alá kellett írnia. Ezzel ezen a vidéken is befejeztetett a prot. egyház szakadása. Sculteti azután a felvidéken is folytatta a harcot a Formula Concordiae érdekében.

Míg így a protestánsok a hitformák élére állításával gyengítették erejöket, azalatt a *kath. papság* is összeszedte erejét, hogy visszafoglalhassa elvesztett területeit, és az absolutismusra hajló kormány is készséggel támogatta ezt a

törekvését. Kedvező alkalmul kínálkozott a protestánsok üldözésére a *XIII. Gergely* pápától elrendelt *új naptár* (erről alább) életbeléptetése, melynek, mint az alkotmány mellőzésével kiadott, pápai és királyi tekintélyen alapuló rendeletnek, nemcsak a protestánsok, hanem az ország rendei is ellene szegültek.[6] *Draskovics György* győri püspök és kir. helytartó 1582. adta ki a rendeletet, hogy október 4-ikétől az új naptár szerint kell az időt számítani és elűzette a rendelete ellen prédikáló soproni prot. papokat és tanítókat, az érettök esedezni Bécsbe küldött követséget pedig börtönbe vettette *Ernő herceg* (a Rudolf testvére s a jezsuiták pártfogója).[7] Ugyancsak *Draskovics* György, mint kalocsai érsek és bíbornok, újra *behívta a jezsuitákat* (1586.) és a turóci prépostságot alkotmányellenesen nyerte meg számukra Rudolftól. A katholicismusnak ezek a rajongó harcosai aztán a protestánsok ellen élő szóval és írásban is megkezdték a támadást és felhasználtak minden eszközt, hogy az eltévedteket visszatérítsék az egyedül üdvözítő egyházba, a makacsokat pedig a kárhozatba űzzék. Miután ez a térítési mód nem nagy sikerrel kecsegtetett, erőszakhoz nyúltak. *Kutassy János* esztergomi érsek és kir. helytartó (1601.) a prot. papokat elűzte a bányavárosokból, s megtiltotta a keresztelést és a prot. halottaknak tisztességes eltemetését.[8] Rudolf szigorú parancsot küldött Kassa város tanácsának (1603. nov. 11.), hogy a főtemplomot ellenmondás nélkül adják át az Egerből menekült káptalannak, ellenkező esetben Belgiojoso (János Jakab gróf, előbb a karthausi szerzetesrend generálisa Rómában) felső-magyarországi főkapitány fogja ezt a rendeletet erőhatalommal végrehajtani. A megijedt kassaiak hiába küldöttek Prágába követeket, hogy esedezzenek a vész elhárításáért, eléje sem bocsáttattak a királynak. Belgiojoso azután a templomot, melyet már ötven év óta birtak a luth. kassaiak, katonai karhatalommal elfoglalta (1604. jan. 6.) s átadta az egri káptalannak. A hű császári zsoldos, hogy annál inkább megérdemelje ura kegyét, eltiltotta a prot. istentiszteletet, elűzte a prot. lelkészeket és tanítókat, tetemes pénzbírságot csikart ki a gazdagabb polgároktól, csak aranyakért tűrte meg a magán istentiszteletet is, lefoglalta a város 20 faluját.[9] Hasonló jogsértéseket követtek el a kormány hívei és zsoldosai más vidékeken is.

A halomra gyűlt sérelmek orvoslása a jövő *országgyűlésnek* vált feladatává, mely 1604. (febr. 3-ikára) *Pozsonyba* hívatott össze és viharosnak ígérkezett. *Mátyás* főherceg, mint királyi helyettes, egészen mellőzni óhajtotta volna a vallás ügyét, de a legközelebbi templomfoglalások és lelketlen zsarolások miatt

ingerült rendek súlyos vádakat emeltek azon papi tanácsadók ellen, kik az ország békéjét felzavaró rendeletek kiadására veszik rá a királyt, és azon idegen zsoldosok ellen, kik a rendeletek végrehajtása alkalmával még embertelenséggel is tetézik a törvénytelenséget. S midőn *Forgách Ferenc*, nyitrai püspök és kancellár, a protestantismus vakbuzgó ellensége,[10] jogosnak nyilvánította a kath. papság és kormány intézkedéseit s a protestánsoknak erőszakos megtérítését: a prot. többség nem folytatta a meddő szóharcot, hanem vallásszabadságuk biztosítását és elvett templomaik visszaadását kérő *feliratot* intéztek a királyhoz, s Mátyás főherceget kérték meg, hogy juttassa hozzá. A protestánsok hiába várták a választ, nem érkezett meg, tehát hazamentek, de előbb *óvást tettek* a vallásuk szabadságát veszélyeztető minden eddigi és netalán ezután teendő kísérletek ellen (írásban adták át Istvánffy Miklós nádori helytartónak). Amit a protestánsok sejtettek, megtörtént. Rudolf az országgyűléstől megerősítés végett felterjesztett XXI. t.-cikkhez egészen önkényesen (a *Forgách tanácsára* és tőle fogalmazva) *egy új (XXII.) törvénycikket csatolt,* melyben alaptalanoknak nyilvánította a protestánsok sérelmeit, s a római kath. vallás javára sz. István óta hozott törvényeket a maga sugallatából (proprio motu) és teljes királyi hatalmánál fogva újra megerősítette, azon újító és nyugtalan emberek ellen azt végezte, hogy ne vigyék többé a vallás ügyét az országgyűlés elé, s megújította ellenök az eddigi királyoktól hozott büntető törvényeket.[11]

A nemzet alkotmányos jogainak ilyen lábbal-tapodása közelégületlenséget szült, a protestánsokat pedig, kiket az üldözési törvények feleleventése fenyegetett, a legnagyobb mértékben elkeserítette. A fenyegetést tett követte. *Pethe Márton*, szepességi prépost (később kalocsai címzetes érsek és kir. helytartó), a Rudolftól és III. Zsigmond lengyel királytól nyert *felhatalmazással*, az elzálogosított *XIII szepesi városban* erőhatalommal akarta visszaállítani a katholicismust, a prot. papokat elűzte, a templomokat elfoglalta (ezt akkor *canonica visitatiónak* nevezték); de midőn a jezsuitákat *Lőcsére* akarta betelepíteni, felzendült a polgárság s poroszlóival együtt menekülni kényszerítette a vallásháborító főpapot. *Pethe László* (Mártonnak a testvére, császári vezér) *Liszkáról* a ref. lelkészt (*Szántai Pált*) elűzte s két jezsuitát (Vásárhelyi Györgyöt és Bezerédy Pált) telepített a helyére.[13] Ezek az erőszakosságok oly izgatottságot szültek, hogy az északkeleti megyéknek Gálszécsen egybegyűlt rendei az adó megtagadásával fenyegetőztek, ha ki nem

törültetik az alkotmányellenes XXII. törvénycikk s nem biztosíttatik a protestánsok vallásszabadsága. Midőn közölték Belgiojosoval a törvénytelenségek elleni tiltakozásukat, azt a választ nyerték, hogy ő felsége parancsolta, hogy vessen véget a rendek szabadságának, ha elpuszul is belé az egész ország. Így űzte az absolut kormány és zsoldos hada a kétségbeesett nemzetet a szabadságharc terére, hogy fegyverrel védje meg jogait azok ellen, kik esküvel kötelezték magokat e jogoknak megőrzésére. A felkelés meg volt érve, csak vezérre volt szükség, ki kibontsa a zászlót a jog védelmére.

Erdélynek a sorsa sem volt kedvezőbb. *Báthory István* lengyel királlyá választása után, fejedelmi címének és befolyásának fentartása mellett, testvérét *Kristófot* választatta meg vajdának (a medgyesi országgyűlésen, 1576. jan. 28—febr. 8.). Alatta az ország békét élvezett ugyan, de a vallásviták újra kitörtek. Báthory István a háttérbe szorult *kath. egyházat* vonzalomból és politikából is *helyre kívánta állítani*. Ennek a tervnek a megvalósítása most Kristófra várt. Első lépés volt hozzá az elhatalmasodott antitrinitarismusnak korlátok közé szorítása, azután a jezsuita misszió megindítása. Az első *országgyűlések* (Kolozsvártt, 1576. máj. 20—26.; Tordán, okt. 21—25.) készséggel előmozdították ennek a tervnek kivitelét, midőn *kimondták*,[14] hogy *az antitrinitáriusok Kolozsváron és Tordán kívül nem tarthatnak másutt zsinatot*. Ezek a törvények nagyon megszorították Dávidnak a püspöki működését. Az újítást tiltó és a terjeszkedést korlátozó törvényeket azonban Dávid nem vette figyelembe, sőt a tordai zsinaton (1578. márc, 322 unit. lelkész jelent meg) maga adott példát a vitatkozásra és újításra.[15] Dávid ezzel a tettével ellenei malmára hajtotta a vizet; eretnek tanok hirdetésével vádolták, melyek közt legbántóbbnak tartották, hogy Jézushoz nem kell imádkozni (Isten azt parancsolta — állította Dávid — Krisztus azt tanította, hogy az Atya istenen kívül senkit sem kell imádni; csak az az igaz, lélekben és igazságban való imádás, mely az Atyához intéztetik, a Fiúhoz intézett tehát hamis; az úri ima az Atyához szól és nem a Fiúhoz.)[16] Blandrata a kath. Báthoriaknak is hű szolgája és terveiknek eszköze, miután nem tudta lebeszélni Dávidot gyökeres újításairól, nem riadt vissza egykori barátjának a megbuktatásától sem. Dávidot kémekkel vétette körül, sőt vitatkozás ürügye alatt behívta Lengyelországból *Socinus Faustust* is (róla alább lesz szó), de a Dávid kikémlelésére használta őt is (Dáviddal egy fedél alatt lakott, egy asztalnál étkezett 1578. nov. 14—1579. ápr. közepéig). A válság rohamosan közeledett. A

Dávid ellenei összeszedték a vádakat és átalakították céljokhoz képest; legsujtóbb volt köztök az, hogy Dávid és hívei „*zsidózásra térnek és Krisztust megtagadva, Mózest akarják behozni az eklézsiába*", hogy Jézust imádni annyi, mint Mózest és a meghalt szenteket, stb.)[17]. A fejedelem egy újabb országgyűlési végzés (az 1578. április 27—máj. 5. kolozsvári o. gy. I. t. c.) alapján meghagyta a kolozsvári tanácsnak, hogy mentse fel Dávidot templomi kötelességétől és tartsa őrizet alatt. A Dávid lelkét, vesztére törő egykori barátainak és híveinek fondorkodása, a reá váró sötét jövőnek sejtelme, mélyen elszomorította, érzékenyen megsebezte, beteggé tette. De betegsége nem vétetett figyelembe: *zsinat elé idéztetett* (előbb Tordára 1579. ápr. 24.; de itt nem döntetett el ügye; másodszor jun. 1-sejére Gy.-Fehérvárra); oly beteg volt, hogy alig tudott szólni; vejét (Trauznert) bízta meg, hogy védelmezze az újítások vádja ellen; kész volt módosítani némely kevésbbé fontos tételét, de *nem ismerte el a Krisztus imádásának jogosultságát*. Ezért mint „istentagadó, kárhozatos és hallatlan káromlásra vetemedett s az ország törvényei ellenére újító", örökös fogságra ítéltetett, azután a *dévai várba vitetett*, hol (1579. nov. 15.) befejezte fényes remények közt kezdett, folyvást ragyogó, de végén a keserűség, bánat és reménytelenség gyötrő érzelmeitől elkomorult *életpályáját*.[18]

A dévai várhegy, mint a Dávid sírja, alkalmas pontnak kínálkozik, hogy egy futó pillantást vessünk Erdély legkiválóbb reformátorának pályájára. Dávidot hitfelei, elveinek, tanainak örökösei, nagyon eszményi alakban, az igazság vértanújául (csak a lelkiismereti és a szólásszabadság confessora volt) szokták feltüntetni; bukásának, halálának okát az üldözés, a türelmetlenség szellemében keresik, holott azt, hogy útja a dévai vár börtönébe vezetett, nagy mértékben előmozdította őmaga is; gyarló ember volt és sokban tévedett ő is. Hogy tana megdönthetetlen igazság volna, azt csak az elfogultság állíthatja; azon a téren, ahol ő az igazságot kutatta, csak tapogatózik az ember s ha azt hiszi valaki, hogy megtalálta az igazságot, nagyon csalódik. A vallás terén az igazságot átláthatatlan homály leplezi el az emberi értelem elől, e homályba még nem látott be emberi szem. Sokféle a hitünk, mert az ember hitének különböző alakját az embernek különböző értelmi és érzelmi képessége határozza meg. Csak a róm. kath. egyház dicsekszik az örök igazság birtokával; hadd boldogítsa őt ez a hite. Dávid tehát nem az igazság vértanújaként halt meg, hanem megölte a csalódás, a bánat, a betegség. Dávid az egyszerű iparos fia, pályája kezdetén ráveti szemét a főbíró lányára s meg is nyeri őt; rendkívüli

esemény abban az időben, midőn oly magasak voltak a társadalmi osztályok válaszfalai. Dávidra nézve Barát Kata valószínűleg lépcső volt a dicsőség magaslatára, mert Erdély első városa állott az após mögött. Majd a fejedelmi udvarba jut Dávid, megnyeri a fejedelmet eszméinek s mind hatalmasabb lesz; szavára hallgat egy fél ország és a dicső férfinak talán már szűk a Barát Kata köre. Megalapítja, biztosítja az antitrinitárius davidista, később unitárius egyházat, de nyugtalan szelleme nem elégszik meg a díszes épülettel, folyvást rombol, hogy annál fényesebbet építsen. Azonban egyet fordul a sors kereke, meghal a davidista fejedelem, megritkul a hatalmas pártfogók sora, mederbe szoríttatik a kicsapott ár, elbúsult szívét ráadásul megmarcangolja felesége, kit szeretett talán, de feledett a magas légkörben szárnyaló próféta. Íme mennyi forrása a keserűségnek! De Dávid, mint reformátor is, oly hibákat követett el, melyek első sorban rajta boszúlták meg magokat. Hogy az egykori kath. pap egymásután feladta lutheránus, református, első unitárius álláspontját, ez legfeljebb határozatlanságra vall; de hogy oly rövid idő alatt az egész országot át akarta vezetni mindezeken a fokozatokon, ez az emberi természet nem ismerésén alapuló nagy tévedés. Az olyan reformátor, ki mindegyre változtatja zászlója feliratát, ki folyvást előrehalad, de nem tekint hátra, hogy követik-e, egyedül marad utoljára. Így tett, így járt Dávid is. Az olyan reformátor, ki nem számol a történelmi múlttal, hiába remél a jövőben: nem sziklára, hanem homokra építi egyházát, melyet le fog rombolni az első zivatar. Ez a sors érte a Dávid egyházát is. Az olyan férfi, ki a feleségét lépcsőnek tekinti a hír magaslatára, ne csodálkozzék, ha az a nő, ki előbb talán rajongott a felkapott férfiért, elhagyja utóbb és nem várja meg, míg le tetszik szállani a felsőbb regiókból. Ide jutott Dávid is. (Ez az utóbbi eredmény csak abban az esetben jöhet számításba, ha megállhatnak a Dávid családi ügyéről eddig sejtett adatok). A nagyravágyás, a gyakorlati életnek számba nem vétele, a folytonos újítási törekvés, a reformátori mérséklettel való szakítás és a vallási forradalom terére való átcsapás (a háromság állítólagos alaptanának megtámadását abban a korban forradalmi törekvésnek bélyegezte minden párt), az országos törvénynek figyelembe nem vétele, a fejedelmi politika és a vallásos reactió feléledése mellett, bizonyára mind fontos tényezők voltak benne, hogy a dévai vár börtönébe juttassák a magyar reformációnak ezt a kétségenkívül egyik kimagasló alakját. És a lánglelkű szónok és a lángeszű főpap leverve, megtörve ment a börtönbe. Hát annak a hitnek fénye, ereje, melyért oly sokat fáradozott,

melyért annyit áldozott, nem világította-e meg börtöne homályát, nem gyógyította-e be a szívén ütött sebeket? Hiszen Dávidnak csak a szószéket, a zsinati elnöki széket kellett felcserélni a magánnyal, de úgy látszik, hogy az a hit, melyet legtisztábbként hirdetett, még nem jegecedett meg lelkében s nem adott elég erőt, elég bizalmat hozzá, hogy jól végzett munka után, miként Sokratés, nyugodtan lépje át azt a küszöböt, mely a halál ismeretlen országába vezet.[19]

Dávidnak s az általa képviselt iránynak elitéltetése után, az antitrinitárius egyházban előbb szakadás, bomlás, azután hanyatlás állott be. Ez a körülmény és általában *a prot. pártok egyenetlenkedése* megkönnyítette a fejedelemnek *a kath. egyház helyreállítására* irányult törekvését. Miután ebből a célból a *jezsuita-renddel* megkezdődtek *az alkudozások*, Kristóf fejedelem, az István lengyel király levelétől is támogatva, megnyerte az *országgyűlés* (Tordán, 1579. okt. 21—24.) *beleegyezését*, hogy *az ifjúság tanítása végett jezsuiták telepedhessenek le Erdélyben*.[20] A fejedelem az új rendnek *Monostoron, Kolozsvártt* és *Gyulafehérvártt* adott helyet; a jövevények azután a Báthory István gazdag alapítványából *akadémiát* és *nyomdát* állítottak Kolozsvártt. Itt képezték a fejedelmi kegy után sóvárgó főurak és nemesek fiaiból az éledő kath. egyház buzgó harcosait s itt hintették el a vallási türelmetlenség magvait, melyek idővel oly sok fanyar gyümölcsöt termettek Erdélynek. A protestánsok rosszat sejtettek ezekből az előkészületekből s midőn az erejében hanyatló fejedelem a trónt kiskorú fia, Zsigmond számára óhajtotta biztosítani, a rendek (*a kolozsvári országgyűlésen*, 1581. május 1—10.) csak azzal a feltétellel egyeztek belé a választásba, ha továbbra is biztosíttatik a protestánsok vallásszabadsága és az eddigi három helyen kívül máshova nem telepítenek jezsuitákat.[21]

Míg kiskorú volt a jezsuitáktól nevelt *Báthory Zsigmond* (Kristóf 1581. máj. 27. halt meg) s a mellé rendelt kormányzók mögött Báthory István, a lengyel király állott: addig a jezsuiták is mérsékelték buzgalmukat, de az ő halála után (1586. dec. 13.) annál nagyobb mohósággal és erőszakossággal léptek fel a protestantismus ellen. Nem elégedtek meg többé vele, hogy iskoláikban a protestánsok elleni gyűlöletet oltották növendékeikbe, hanem nem gondolva a törvénnyel, hozzáfogtak a térítéshez is (tüntető körmeneteket rendeztek tilalmas helyeken is, Váradon elfoglalták a ref. templomot, Kozmáson elűzték a ref. lelkészt, könyveit széttépték, a Székelyföldre s másfelé is térítőket küldöttek stb.). A rendeket a jezsuiták folytonos terjeszkedése, türelmetlensége

s az a sejtelem, hogy a német kormánnyal Erdély függetlensége ellen szövődöznek, aggodalommal töltötte el s ezért az országból való eltávolításukat sürgették. Zsigmond nem örömest hajlott a rendek kérésére, a megtámadott jezsuiták a vádak ellen emlékiratban védték magokat; de utoljára kénytelenségből és azzal a tartalékgondolattal, hogy ha nagykorú lesz, majd segít az akadályon, a rendek kívánságába beleegyezett a fejedelem a *medgyesi országgyűlésen* (1588. dec. 8—23.) és így *kimondatott* törvényben, *hogy a jezsuiták 25 nap alatt menjenek ki az országból* és többé soha vissza ne térhessenek semmi szín alatt; a fejedelem és a kath. urak másféle kath. papot vagy szerzetest tarthatnak ugyan, de csak úgy, hogy ne háborgassák a mások vallásszabadságát stb.[22] Ez a gyűlés nagykorúsította és iktatta be a fejedelemségbe *Báthory Zsigmondot*, ki könnyelműségével, állhatatlanságával és önkényével egymást érő zavarokba és igen nagy nyomorúságra juttatta Erdélyt. A jezsuitáktól sugalmazott hiú fejedelem, hogy a Habsburg császári házból nyerjen feleséget, szakított Erdély eddigi politikájával, a szultán védnökségét a római császár és magyar királyéval cserélte fel. Számos kivégeztetéssel elnyomta a török pártot s *szövetségre lépett Rudolffal*,[23] de ezt a lépését is megbánta s meghasonlott kedélye egyik szélsőségből a másikba űzte. Most a papi talárhoz, majd a fejedelmi palásthoz kapcsolta reménye horgonyát. Most Rudolfnak, majd nagybátyjának, András bíbornoknak engedte át a trónt. Rudolf háromszor küldte Erdélybe *Básta* tábornagyot (1601., 1602—3., 1603—4.), ki nem törődve alkotmánnyal, kiváltsággal, vallásszabadsággal, átkává vált az országnak. Fizetetlen zsoldos csapatai zsaroltak, raboltak; jezsuitái elűzték a prot. papokat; amikor sora került, a protestánsok is visszaadták a kölcsönt (így a kolozsváriak *Székely Mózesnek* rövid ideig tartó fejedelemsége alatt, 1603. jún. 8. kiűzték a jezsuitákat s feldúlták a rend kollégiumát, zárdáját és templomát).[24] Végre felfüggesztetett az alkotmány, a Rudolftól elpártolt városokban csak a kath. vallás szabad gyakorlata engedtetett meg; a német absolut kormány a *rémuralom* szokott rendszerével nehezedett a sokképen sújtott országra (melyet németek, vallonok, hajdúk, a Mihály vajda oláhai, rácok, lengyelek és törökök egymást felváltva pusztítottak) és vagyonelkobzás, börtön vagy vérpad várt a hűtlenséggel vádoltakra.

Ily nyomasztó volt a helyzet mindkét hazában s már csordultig telt a keserűség pohara. Az önkényuralom, lelketlen zsarolás és türelmetlenség ellenében a nemzet alkotmányának és vallásszabadságának fegyverrel szerezni érvényességet, ez volt az a jelszó, mely egyesítette a két ország elégületleneit. Vezér is akadt nemsokára. Az erdélyi hazafi párt[25] leveretése után török területre menekülve, *Bethlen Gábor* körül csoportosult és őt jelölte ki a fejedelemségre. De Bethlen *Kismarjai Bocskay Istvánra*,[26] mint tekintélyesebb, tapasztaltabb s a fejedelemségre jogosultabb férfira irányozta a figyelmet, vele leveleket váltott e tárgyban s őt ajánlotta a török basáknak is. A terv kivitelére elérkezett az alkalmas pillanat is. Belgiojoso előtt már az is gyanúsnak tetszett, hogy Bocskay megtagadta a reá rótt állami kölcsön (20000 forint) kifizetését; gyanúja utóbb bizonyossággá vált. Ugyanis midőn Básta a megtámadott Esztergom segélyére sietett Erdélyből (1604.), Bethlen a temesi basával Erdélybe készült beütni, de megveretett s podgyásza a Bocskayval folytatott levelezéssel együtt elfogatott és Belgiojosonak a kezébe került. Így Belgiojoso nyomára jutván a készülő tervnek, maga elé idézte Bocskayt s miután nem jelent meg, birtokaira rontott s elfoglalta néhány várát. Ez az erőszakosság nagyon elég volt rá, hogy a különben is csalódott és emiatt boszús Bocskay ne tűrje tovább a maga és a haza jogsérelmeit, hanem fegyverhez nyúljon jogainak, az ország és a vallás szabadságának védelmére. Megindult néhány száz főnyi válogatott, lelkes csapattal, mely folyvást gyarapodott s megverte a Belgiojoso rabló hadát. Felső-Magyarország és Erdély a Bocskay pártjára állott nemsokára s a *szerencsi országgyűlés* (1605. ápr. 20.) Magyar- és Erdélyország fejedelmévé kiáltotta ki. Bocskaynak kedvezett a hadi szerencse, Felső-Magyarország rövid idő múlva meg volt tisztítva az idegen zsoldosoktól s Ausztriába és Morvába is ellátogattak a felkelők egyes csapatai.

Midőn látta Mátyás főherceg, hogy Rudolf eddigi politikájával kockára tette a magyar koronát, hogy megmentse a Habsburg-ház számára ezt az értékes kincset, a béke helyreállításáról gondoskodott s ebben a bizonytalan helyzetben *Illésházy Istvánt*[27] bízta meg a békén való alkudozásokkal. Bocskay maga is hajlandó volt a békére s feltételeit (15 pontban) közölvén, a válasz tárgyalása és az egyesség megkötése végett *gyűlést* hirdetett *Korponára.* A gyűlés előtt s a szultán athnamejának vétele után (Sárospatakon, 1605. okt. 28.) Pest alá sietett Bocskay, hogy *találkozzék a török nagyvezérrel*, ki *Rákoson* értékes kardot kötött oldalára, jobbjába királyi pálcát, baljába zászlót adott, fejére

koronát tett és *magyar királlyá kiáltotta ki*. Bocskay azonban levette fejéről a koronát s kijelentette, hogy csak barátság jeléül fogadja el; mert az ország törvényei szerint a koronás király életében másnak nem szabad koronát viselni; különben sem a királyság elnyerése végett, hanem az alkotmány és szabadság védelmére fogott fegyvert.[28] Innen a korponai gyűlésre ment, hova Mátyás főherceg küldöttei is (Forgách Zsigmond és Pogrányi Benedek) megérkeztek *a békepontokra adott válasszal*,[29] de a válasz nem elégítette ki a rendeket, mert részben határozatlan, részben tagadó volt s különben is csak a háború előtti bizonytalan állapotot állította volna vissza. Ehez járult még Rudolfnak az a kétszínű politikája, hogy míg egyfelől a nemzeti párttal alkudozott, azalatt titokban a törökkel épen ellenkező irányban kezdte meg az alkut. Ez az ármány tudomására jutott Bocskaynak is (a becsületes *Ali* budai basa tudatta) s annyira felháborította a rendeket, hogy Illésházy mérséklő fellépése nélkül félbeszakadt volna az egész alkudozás. Illésházy magára vállalta, hogy méltányosabb egyezményre fogja rávenni a kormányt s az alkudozások folytatása végett Bécsbe ment, hol Mátyás, a tanácsosok és a főpapok sok huzalkodás és alakoskodás után újból megrostálták a Bocskay békepontjait s *a vallás kérdésére nézve* abban állapodtak meg, hogy abban az állapotban maradjon, amelyben I. Ferdinánd és Miksa alatt volt, az országgyűlés beleegyezése nélkül hozott 1604. XXII. t. c. pedig töröltessék el (I. p.); továbbá a béke egy időben köttessék meg Bocskayval és a törökkel, addig pedig fegyverszünet legyen (II. p.); a hivatalok osztásánál a született magyarokra valláskülönbség nélkül tekintet legyen (IX. p.); Mátyás főherceg Magyarország teljes hatalmú kormányzójává neveztessék ki (XI. p.); Bocskay Erdélyt s a részeket (melyek a Báthory Zsigmond kezén voltak), a magyar király felsősége alatt, fejedelmi joggal és címmel bírja, halála esetében pedig Erdély visszaszáll a koronára. Ezeket a pontokat (1606. márc. 21.) megerősítette Rudolf is.

Bocskayt nem elégítette ki a békeszerződésnek újabban módosított alakja sem, mert nem biztosította kellőleg az alkotmány teljes visszaállítását, a vallásszabadságot és Erdély függetlenségét. *A béke tárgyalása végett Kassán gyűltek össze* a Bocskay pártján levő rendek (1606. ápr. 24.), hova az erdélyi (kolozsvári, ápr. 3.) országgyűlés is elküldé követeit. A pontok felolvasása a rendekre sem tett kedvező hatást, ujolag módosították őket (hogy biztosíttassék a római, ágostai és helvét vallás szabadsága, űzessenek ki a jezsuiták s a német birodalom rendei és a lengyel király is biztosítsák a békét) s elhatározták, hogy kielégítőbb feltételek megnyerése végett *Illésházy* vezetése alatt *követség* menjen *Bécsbe*. A császár jezsuitái és különösen Forgách Ferenc püspök még most is annyi akadályt gördítettek a béke útjába, hogy Illésházy határozottan kívánta, hogy a vakbuzgó és békebontó püspököt zárják ki a tanácskozásokból. Legnehezebben boldogultak a vallás ügyével, mivel a császári követeknek nem fért a fejökbe, hogy a katholikusokkal egyenlő jogokban részesülhessenek a protestánsok. Utoljára is engedést követeltek a körülmények s a két szerződő fél biztosai *1606*. (jún. 23.) *aláírták az úgynevezett bécsi békét, mely következőleg rendezte a vallásügyet*.

„... Ő felsége, a császár és király, miként első leiratában, az ország határain belül létező *karokat és rendeket*, összesen és egyenként, úgy a *főurakat és nemeseket*, mint a *szab. kir. és mezővárosokat*, melyek a koronához tartoznak, hasonlóan *a végvidékeken lakó magyar katonákat, vallásukban és hitökben sehol és soha nem fogja háborgatni* s másoknak sem engedi, hogy háborgassák vagy akadályozzák; ennek útjában nem állanak az időnként hozott végzések, sem *az 1604. évi utolsó* (XXII.) *cikkely*, mely különben is az országgyűlésen kívül és a rendek beleegyezése nélkül csatoltatott a többihez s épen ezért *eltörültetik*; az említett karoknak és rendeknek tehát szabad vallásgyakorlat engedtetik, *de a róm. kath. vallás sérelme nélkül (absque tamen praejudicio Catholicae Romanae religionis)* és úgy, hogy a róm. katholikusok papsága, templomai és egyházközségei épségben és szabadságban maradjanak és amelyek a zavaros időkben mindkét részről elfoglaltattak, visszaadassanak kölcsönösen".[31] Így a vallás szabad gyakorlata még most sem terjesztetett ki a köznépre s ez lelkiismeret dolgában földesura akaratától függött; továbbá a katholikusok javára vonatkozó záradék a legnagyobb visszaélésekre és félremagyarázásokra szolgálhatott alkalmul.

Ezt az oklevelet *megerősítette Rudolf is* (1606. aug. 6.), *de azzal a megjegyzéssel*, hogy amennyiben vallási és egyházi kérdésekre vonatkozó cikkei nem ellenkeznek koronázási esküjével. Minthogy ez a megjegyzés lehetetlenné tette volna a béke megkötését, Mátyás a Bocskay küldötteivel nem is közölte ezt az aggodalmas megjegyzést. De Bocskaynak a küldöttei aggodalmaskodtak a szövegbe felvett azon feltétel miatt is, mely a prot. vallás szabadságához köttetett s az újabb tárgyalások alkalmával a kihagyását sürgették; de Mátyástól csak egy *külön biztosító levelet* tudtak megnyerni (szept. 23.), melyben a főherceg kijelentette, hogy ama feltétel: „mindazonáltal a kath. vallás sérelme nélkül" — nem rossz szándékkal csatoltatott oda, hanem azért, hogy egyik fél se zavarja a másikat hitében és templomaiban. A többi, vita alatti tárgyak elintézése a következő országgyűlésre halasztatott. A béke megtartására a cseh, morva, sziléziai és lausitzi rendek is kötelezték magokat (szept. 23.) s végre Rudolf a fejedelem szabad választását is biztosította (szept. 24.) Erdélynek és a részeknek.

A *Kassán egybegyűlt rendek* (dec. 13.) a bécsi pontoknak legújabb alakjával sem voltak teljesen megelégedve s csak azzal a feltétellel fogadták el, hogy kijavíttassanak a jövő országgyűlésen. Erre nézve *határozott utasítás* adatott a jövő országgyűlésre menő követeknek és lelkökre köttetett, hogy az örökös tartományok biztosító levelét, valamint a császártól Bocskay részére kiállított oklevelet egészen vétessék fel a törvények közé. Alig záratott be a kassai országgyűlés, néhány napra hirtelen meghalt Bocskay (1606. dec. 29., állítólag megmérgezte volna Kátay, a fejedelem kancellára, ki a német udvarral szövődözött). A magyarországi protestánsok vallásszabadságának első fejedelmi hőse úgy halt meg, mint igaz keresztyén; hálaérzettel a számára rendelt jókért és híve, ragaszkodásáért, keserűség nélkül ellenségei iránt, kik talán a célhoz közel vágták be pályáját; mint jó atya, intette a testvérhaza fiait, hogy tartsanak együtt és ne feledjék el, hogy „*valameddig... a magyar királyság a németeken forog: mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet fentartani*". Ez a politikai elv mentette meg a nemzet viharos napjaiban Magyarországnak nemcsak vallási, hanem politikai szabadságát is; ezen elv mellett küzdöttek később nemcsak a nemzeti párt hívei, hanem azok a különben kormánypárti kath. főpapok is, kiknek kebeléből a vakbuzgóság nem irtotta ki egészen a hazafiságot.

Midőn Mátyás, mint kormányzó, átlátta, hogy Rudolf, gonosz

tanácsosaitól behálózva, a bécsi békének felforgatását s a „lázadó" magyarok leverését tervezi, a Habsburg-háznak jól felfogott érdekében élére állott a magyar nemzeti pártnak s a rendeket *országgyűlésre hívta össze Pozsonyba 1608.* (jan. 11-ikére). Rudolf a Mátyás tettét rosszalva, betiltotta a gyűlést, de a rendek nem engedelmeskedtek, együtt maradtak, vallásos sérelmeik orvoslását (Forgách Ferenc bíbornok s több főpap Modor, Pozsony, Nagyszombat stb. városokra kath. papokat erőszakolt) s a bécsi béke megtartását sürgették. És midőn a Rudolf követe (Altheim) nem vállalkozott ezen követelések támogatására, Mátyást örökös kormányzónak kiáltották ki és Rudolffal is tudatták ezt a tényt. Ezután Mátyással s az osztrák rendekkel, a bécsi pontok s más politikai célok keresztülvitelére, *megújították a szövetséget* (febr. 1.). Végre a Mátyás felhívására összeírták a bécsi béke ellen elkövetett *sérelmeket*, aláíratták a kath. püspökökkel is és szétoszlottak (febr. 3.)[32]. A Mátyást támogató szövetséghez a morva és sziléziai rendek is csatlakoztak (ápr. 19.) s ezen szövetség segélyével Mátyás fegyverrel erőszakolta ki Rudolftól a magyar koronát, Ausztriának, Magyar- és Morvaországnak azonnal való átengedését és Csehországra az örökösödési jogot.

Mátyás ezen államcsíny után *koronázás* és a béke biztosítása végett *országgyűlést hirdetett Pozsonyba* (szept. 29-ikére). Ezekkel a készületekkel szemben Forgách is jóelőre gondoskodott róla, hogy a klérus minő állást foglaljon el azon az országgyűlésen, melynek hivatása közé tartozott a prot. vallásszabadság biztosítása is; ezért hívta össze a főpapságot Pozsonyba (aug. 28.) s írták ott alá azt az iratot, mely előre óvást emel mindama végzés ellen, melyek csorbítanák a kath. egyház ősi jogait.[33] A gyűlésre különböző hangulattal indultak a rendek; a klérusban nagy volt a harcias hangulat, mivel még a haza javára sem akart képzelt jogaiból semmit sem elengedni; ellenben a protestánsok vágya a lelkiismereti szabadságnak világos és megtámadhatatlan biztosításában összpontosult; ezért kívánták, hogy a bécsi béke pontjai félremagyarázhatatlanul beiktattassanak a koronázási hitlevélbe és orvosoltassanak sérelmeik. A jezsuiták *Pázmány Péterben* nyertek kitűnő védőt, ki sophismáinak később oly sokat forgatott fegyverét már ezzel az alkalommal bemutatta egy *védiratban*,[34] de most még nem teljes sikerrel. Mátyás, ki számított a német császári koronára is s a pápával sem akart újat húzni, igen kényes helyzetbe jutott; de utoljára is reá is döntő befolyást gyakorolt az ország többségének kívánata a klérus türelmetlenségével szemben. Így aztán *a bécsi*

békének a protestánsok javára kibővített és kiegészített *pontjai bevezettettek a koronázás előtti törvénykönyvbe*. Eszerint a bécsi békének vallásügyi pontja így módosíttatott: Ami a bécsi békének I. cikkét illeti, Magyarország karaitól és rendeitől elhatároztatott: 1. Hogy *a vallás gyakorlata* úgy a zászlósoknak, országnagyoknak, nemeseknek, valamint a szab. kir. városoknak és *az ország összes karainak és rendeinek*, saját és a kir. kamara (= Fiscus) javain, úgyszintén Magyarország határvidékein *a magyar katonáknak* saját hite és vallása, hasonlóan azon *városoknak és falvaknak*, melyek azt önként és szabadon bevenni akarják, *mindenütt* (és nem „intra ambitum regni Hungariae" *szabadon meghagyassék* („relinquatur" és nem „permittetur"); és annak szabad használatában és gyakorlatában senki ne akadályoztassék senkitől. 2. Sőt, hogy a karok és rendek közt eleje vétessék bármely gyülölségnek és súrlódásnak, elrendeltetett, hogy *mindenik vallásnak saját hitű elüljárói vagy felügyelői* (superintendentes) *legyenek* (I. a). A *jezsuitáknak semmi* állandó birtokuk vagy *birtokjoguk ne legyen* az országban (VIII. c). A vitás ügyek elintézése után *Illésházy nádorrá választatott* és *II. Mátyás királlyá koronáztatott*. A klérus szükségesnek látta, hogy tiltakozzék a protestánsok vallásszabadsága és superintendensei ellen, mint az egyedül üdvözítő egyház jogainak megcsorbítása ellen (nov. 21.). Tiltakozása ezúttal nem vétethetett ugyan figyelembe, de komoly figyelmeztetésül szolgált a protestánsoknak, hogy ébren legyenek és ne számítsanak a béke tartósságára.[35]

1. Ezek a *cikkek*, melyek a Majores Canones (l. 261. l.) alapján készültek, *latin* és *magyar* nyelven a következő cím alatt jelentek meg: Articuli consensus Christianarum Ecclesiarum, quibus Universitas Fratrum subscripsit, Hertzeg-szőllősini in Barovia, A. D. 1576. die 16. et 17. Aug. Az Alsó és Felső Baranyában való Ecclesiáknak Articulusi, stb. Ezek a cikkek a püspök, senior, lelkész és tanító kötelességeit, az ünnepeket, a fegyelmet, a házassági ügyeket, keresztelést, anyakönyvvezetést, úrvacsorát („nem a pápa ostiájával, hanem az kenyérrel és borral akarjuk kiszolgáltatni") stb. tárgyalják. V. ö. *Lampe*: i. m. 282—93.; *Tóth F.*: Prot. Ekkl. hist. I. 327—29.; *Kiss Á.*: i. m. 678—86. l.

2. De Disciplina Ecclesiastica, s. Gubernationis Ecclesiasticae legitima forma in Ungarica Natione cis Tibiscum ... studio G. Göntzi, Pastoris Eccl. Debretzinensis. A. 1591.; 26 cikket tartalmaz. V. ö. *Kiss Á.*: i. m. 686—95. l.

3. *Tóth F.*: Túl a dunai superint. élete, 47—50.; *Kiss Á.*: i. m. 695—97. l. közölve van a szöveg.

4. *Ribini*: i. m. I. k. 255. 262.; 283. 287.; 286.; 289—90. l. V. ö. *Borbis*: Die evang. luth. Kirche Ungarns etc. (Nördlingen, 1861.) 36. l.

5. *Beythe* 1528. körül szül., előbb mint tanár működött, azután lelkészi hivatalt viselt Alsólendván, Sopronban és Németujvártt; 1585. superintendenssé választatott Hegyfaluban (Vasmegye); 1597. ellenei folytonos boszantása miatt lemondott superint hivataláról és 1599. után vagy mások szerint 1616. halt meg. V. ö. *Tóth F.*: Túl a dunai superint. élete, 37—47.; *Bauhofer*: Gesch. der evang. Kirche in Ungarn (Berlin, 1854.) 120—21. 138. l.; *Fabó And.*: Berythe István életrajza (Pest, 1866.). — A *csepregi colloquiumról* l. még *Lampe* i. m. 329—30.; *Tóth F.*: Prot Eccl. hist., 1. 330—31. l.

6. Az *új naptárt* csak az 1587. pozsonyi országgyűlés és azzal a kijelentéssel fogadta el, hogy egyedül a király és nem más tekintélyére fogadja el (XXVIII. t. c.); sőt a ref. egyházaknak *n.-károlyi közzsinata* 1591. febr. 10. még komoly okait fejtegette annak, hogy miért nem lehet elfogadni a Gergely-naptárt. V. ö. *Lampe*: i. m. 331—32.; *Kiss Á.*: i. m. 698—706.; *Zsilinszky*: i. m. I. k. 197—99. l.

7. *Bauhofer*: i. m. 132—34. l. A követséget a herceg csak azon terhes feltételek mellett bocsátotta szabadon, ha a város engedelmeskedik a kath. papságnak, ha nem hív papot a kath. püspök beleegyezése nélkül stb. De azért Sopronban mégsem sikerült a protestantismus megsemmisítése.

8. *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 148. 157. l.

9. *Klein*: Nachrichten, II. 185—86.; *Fabó*: Monumenta, II. 193—96.; Wahrhaftige ... Articul, durch welche Gr. J. Belgiojoso ... die Stadt Kaschaw ... zu Rebellion bracht etc. (*Tört. Tár*. 1878. évf. 923. l.), közli *Zsilinszky*: i. m. I. 243. l.

10. *Forgách Ferenc*, nyitrai püspök, majd kir. kancellár és helytartó, esztergomi érsek és bíbornok, korában legerősebb támasza volt a kath. egyháznak. *Forgách Simonnak*, a hős prot. főúrnak fia, valószínűleg valamelyik jezsuita iskolában, ennek a rendnek ösztönzésére, még kora ifjúságában tért át a kath. egyházba. Még névleges veszprémi püspöksége (a török bírta nagy részét) idejében is a jezsuita rendnek akart tagjává lenni, de úgy gondolkodott a rend, hogy Forgách, mint főpap és pártvezér jobb szolgálatot tehet a katholicismusnak. Úgy is lett, a római papi és királyi udvari politikának nem volt vakbuzgóbb harcosa. A római kath. egyház érdekében, a protestánsok ellen elkövetett minden erőszakosságnak, törvénytelenségnek, embertelenségnek ő volt a mozgató lelke. A jezsuiták hálójába befont Rudolf ellen elkövetett államcsíny alkalmával is Rudolf mellett foglalt pártállást, mert az eszélyes Mátyás sokkal politikusabb volt, hogysem kockáztatta volna a hierarchia érdekéért a királyi koronát. Forgách makacssága nem ismert határt és nem egyszer térítette le az eszélyesség útjáról. „Készebb a végletekig menni, — szokta volt mondani — készebb meghalni s életét adni, vesszen el inkább minden, mintsem hogy engedjen." Íme az apostata vakbuzgóságnak egy első rendű példánya; az „*extra ecclesiam non est salus*," a „*compelte intrare*" stb. római papi elveknek megtestesülése; egy magyar főpap, ki a katholicismust sem a hazafisággal sem az emberszeretettel nem tudta összeegyeztetni, ki *ad majorem dei gloriam* elhintette Magyarországon a vallásos polgárháború magvait, s lemondott a keresztyén emberségről is, csakhogy a római pásztor aklában üdvözüljön mindenki. Nem is fáradt hiába, bíbor kalapot nyert jutalmul: V. ö. *Ipolyi Arn.*: Veresmarti Mihály ... élete, etc. (B.-pest, 1875.), 53—108. l.

11. *Lampe*: i. m. 332—34.; *Zsilinszky*: i. m. I. k. 253—54. l. 1604. országgyűl. XXII. t. c.

12. Erről a futásról jegyezte fel *Xylander* akkori lőcsei pap ezeket az emléksorokat: „Ansere Scepusio, Pethe dum pingvescere vellet, Ansere privatur, nescius ipse suo." *Klein*: Nachrichten, II. 186., *Ribini*: i. m. I. 326. l.

13. *Bauhofer*: i. m. 144—45. l.

14. *Gr. Mikó*: Erd. Tört. Adat., I. k. 308.; *Zsilinszky* i. m. I. k. 172—73. l.

15. A *tordai zsinaton* „behozatott az egyetemes papság (communis profetia), megállapíttatott az egyház közönséges hitvallása, megszüntettetett a kisdedek megkeresztelése." A *Blandrata* leveléből közli *Jakab*: i. m. 223. l.

16. *De non invocando Jesu Christo* in Precibus sacris. Theses Fr. Davidis propositae Fausto Socino. 1579. *Jakab*: i. m. II. r. Egyh. Tört. Eml., 76—77. l.

17. *Blandrata* 1579. ápr. 16. *Tordára* gyűlésre hívta meg az unitárius papság egy részét, ott előterjesztette Dávidnak XVI állítólagos tételét, s saját tételeit állította velök szembe, elidegenítette vele 1234. őket Dávidtól s megkezdte az egyházban a szakadást. A Blandrata meghívóját s a párhuzamos tételeket közli *Lampe*: i. m. 305—11. l.

18. *Jakab*: i. m. 223—44. l.

19. Midőn *Jakab Elek* megírta többször idézett, *Dávid Ferenc emléke* című művét, egy kitűnő monographiával gazdagította a magyar prot. egyháztörténet irodalmát, csak az a kár, hogy a buzgó unitáriust eléje tolta a történetírónak. Szép és szükséges a felhevülés, fellelkesedés, ha valaki magasztaló ódát akar írni; de a történetírónak meg kell tartania higgadtságát, mert ha igen magasra repül a képzelet szárnyain, nem láthatja meg, hogy mi történt a földön, s aztán a monda ködébe vesznek el a történeti igazság határvonalai. Sem kedvem, sem terem nincs a polémiához, de az igazság érdekében le kell szállítnom szerzőnek némely superlativusban kifejezett állítását. Szerző „*Erdély- és Magyarország legnagyobb theologusának*" mondja Dávidot (VII. 1.). Ilyen ítéletet csak az mondhat ki jogosan, ki végig tanulmányozta és összehasonlította hazánk összes prot. és nem prot. theologusait. Ilyen még nincs ez idő szerint. — „*Az unitárius vallás* — mondja szerző (XI. 1.) — *a tiszta ész, a szeretet és türelem, a jót tevés és megbocsátás vallása.*" Ezt el lehet mondani a többi prot. felekezetekről is, mert ez nem kizárólag az unitárius, hanem a keresztyén egyház jellege, de a vallott elvek és az élet közt nagy a különbség. A többség rendesen elnyomja a kisebbséget, az unitáriusok is majdnem egészen kiszorították Kolozsvárról a reformáltakat, az *1608. országgyűlésnek* kellett elrendelni, „hogy szabad legyen a ref. papoknak Kolozsvárra bemenni és minden egyházi kötelességeket vinni" stb. — Szerző azt sejti (XII. 1.), hogy most „*Arius, Photinus, Wicleff, Huss, Serveto és Dávid Ferenc valláselveiből*" egész csendben a jövő vallása készül. Ezt nem tudom, de nem hiszem, hogy a jövő vallása elfogadná Dávidnak ezt a hitcikkét: „*Vallom, hogy Jézus a megígért Messiás, Istennek fia, nem természet szerinti, de tiszténél fogva való Isten (Deus ex officio)*, akinek tisztessége, dicsősége s hatalma az egyetlenegy Atya Istentől függ, aki fiát szavai és tudománya megtartásával kívánja tiszteltetni; élők és holtak ítélő bírája, igazság mestere stb., akinek hatalma van megnyitni és bezárni az élet könyvét..." stb. (240. l.). A jövő vallásának csak Jézusnak és nem másoknak a tanával lehet dolga; egy kevés friss vért fog keresni és találni a most alaposan tanulmányozott keleti vallásokban; hogy aztán mi lesz majd századok múlva, az nem a történetíró, hanem az álomfejtő dolga. — Szerző az unitárius hitvallásnak tulajdonítja *Kolozsvárnak a megmagyarosodását* is (115—17. l.); hiszen mindenik prot. vallás anyanyelvén

szólt a néphez; Kolozsvárt a magyar fejedelmi udvar magyarosította meg, mely gyakran tartózkodott ott s oda gyűjtötte a magyar főurakat is. — „*Erdélyben mindhárom ref. (!) vallás törvényesítését ő (= Dávid) vivta ki*" (244. l.). Talán János Zsigmondnak, az erdélyi rendeknek és Blandratának is volt egy kis része ebben a vívmányban. Azt is állítja szerző (251. l.), hogy *nem egyedül a reformátusok és kálvinisták* (talán ref. és luth. vallásúak akar lenni) *vívták ki a békekötéseket*, hanem tekintélyes része volt abban azon 200,000 (?) székely és magyar unitáriusság ifjainak és férfiainak is, kik mindig ott voltak az erdélyi fejedelmek zászlója alatt. És mégis üldözték a ref. fejedelmek az unitáriusokat, legjobb harcosaikat, ezért olvadt le számuk 40,000-re? Rendkívüli képzelőtehetség kell hozzá, hogy ezt elhihesse valaki. Hát melyik fejedelem olyan eszélytelen politikus, hogy hadserege magvát üldözze? A ref. fejedelmek (és ők sem mindnyájan) nem az unitáriusokat, hanem a szombatosokat, a zsidózókat üldözték. Még több ilyen nagyítást és túlzást mutathatnék be, de már is sok lesz a mutatványból. Tiszteletre méltó a felekezeti buzgóság, de tiszteletre méltóbb az igazság.

20. A *tordai országgyűlés* I. t. c. megerősítette a vallásújítókra szabott korábbi büntetéseket; az V. t. c. kimondta, hogy a jezsuiták a tanításon kívül ne foglalkozzanak egyébbel, és úgy viseljék magokat, hogy ne háborgassanak más tanítókat. Egyelőre 12 jezsuitát kapott Erdély, aztán többen is szállingóztak be, kik közt *Leleszi János* volt a fejedelem fiának, Zsigmondnak a nevelője; később fontos szerepe volt Zsigmond körül *Carillo Alfonznak*, ki pápai követ, a Zsigmond gyóntatója és az osztrák-ház titkos megbízottja volt. *Lányi-Knauz*: i. m. II. 149—50. l.; *Zsilinszky*: i. m. I. k. 186. l. közli a törvény szövegét.

21. A *kolozsvári országgy.* II. t. c. szövegét l. *Zsilinszky*: i. m. I. k. 189—90. l.

22. A jezsuiták emlékiratát, a rendek panasz- és vádlevelét, az izenetváltásokat stb. l. *Lampe*: i. m. 313—28.; V. ö. *Zsilinszky*: i. m. I. k. 201—18. l.

23. A *Báthory Zsigmond* házasságáról l. *Századok*, 1883. évf. 50—58. l.

24. Ezért az erőszakosságért keservesen meglakolt *Kolozsvár*. A város megfosztatott kiváltságai nagy részétől, az unitáriusok kezében levő nagy főtemplom és iskola jövedelmeivel együtt és több magánház a jezsuitáknak adatott át kárpótlásul; a város összesen 70,000 frt bírságot fizetett, a királybíró és több polgár kivégeztetett, 24 előkelő polgár börtönbe vettetett. *Bethlen F.* után közli *Szilágyi F.*: A kolozsvári ev. ref. Ekl. tört., 17—19. l. V. ö. *Gr. Mikó*: Erd. tört. Adat. I. k. 78—79. 91. l.

25. Ez a párt török segéllyel harcolt Erdély függetlenségéért. Az unitárius *Székely Mózes* volt a vezére, akinek örökös fejedelemséget biztosított a szultán athnaméja, de Székely a Brassó mellett vivott csatában életét is elvesztette 1603. július 17.

26. *Bocskay István*, a Báthory Kristóf feleségének testvére, Báthory Zsigmondnak az idejében az egységes Magyarország helyreállítása tervének fő támogatója, rendületlen híve volt Rudolfnak; ő vezette az alkudozásokat, ő kötötte meg a szövetségi szerződést. Ezen irányú működéseiért az erdélyi hazafi párt, midőn uralomra jutott, 1600. vagyonvesztéssel és száműzetéssel büntette Bocskayt. Azenban Bocskaynak politikai álmát csakhamar eloszlatta a rideg való. Miután megismerkedett a prágai udvarnak tehetetlen és lelkiismeretlen politikájával és átlátta, hogy a Rudolf vezérei meg nem mentik az országot a töröktől; ellenkezőleg ellenségként ülnek és élődnek az ország nyakán; lábbal tipornak alkotmányt, vallásszabadságot; ezek a tapasztalatok meggyőzték róla, hogy előbb boldogulhat Erdély a török, mint a német szövetségében, *így tett Bocskay* a német párt vezéréből a *hazafi párt vezére* és becsülettel meg is felelt ennek a hivatásának V. ö. *Szilágyi S.*: Erd. orsz. tört. II. 48-49.; *Zsilinszky*: i. m. I. k. 258—61. l.

27. *Illésházy István* trencséni főispán, midőn az általa bírt Bazin és Sz.-György városokat szabad kir. városokká tette a kormány, ezt nemcsak ellenezte, hanem tartózkodás nélkül nyilatkozott a királyról is. Felségsértési perbe fogatott érte, de Lengyelországba menekült az ítélet elől, honnan éber figyelemmel kísérte a hazai mozgalmakat. A középnemesség előtt nagytekintélyű férfit Bocskay is igyekezett megnyerni s így lett a két harcoló párt közt a béke közvetítője.

28. *Gr. Mikó*: Erd. Tört. Adat., III. k. 65. l.

29. A Bocskay *békepontjait* s a rajok adott választ l. *Ribini*: Memorabilia, I. k. 341—43. (16 pontot számlál fel); *Horváth M.*: M. O. T. (2. kiad.). V. k. 26—27.; *Zsilinszky*: i. m. I. k. 273—74. l.

30. *Horváth M.*: M. O. Tört. V. k. 33—35.; *Zsilinszky*: i. m. I. k. 184—86. l.

31. A bécsi békének vallásügyi pontját l. *Lampe*: i. m. 335—36.; *Ribini*: i. m. I. 344—45.; *Horváth M.*: M. O. Tört., V. k. 40—41.; *Zsilinszky*: i. m, I. k. 300—301. l.

32. Midőn a püspökök vonakodtak aláírni a sérelmi iratot, Illésházy hajdúkkal vétette körül a gyűlés helyét s így a püspökök kénytelenek voltak eleget tenni a követelésnek; egyedül Forgách Fer. kerülte el az aláírást, mivel ez alkalommal nem jelent meg a gyűlésen. A felingerült rendek már arról gondolkoztak, hogy a makacs, vakbuzgó főpapot ne ismerjék el érseknek, e tárgyban igen ügyesen szövegezett feliratot is készítettek, de nem állították élére a dolgot, s a felirat nem vétetett tárgyalás alá. Ezt a feliratot közli *Ipolyi*: Veresmarti etc. 80—81. l.

33. Ez óvás eredeti szövegét közli *Lányi-Knauz*: i. m. II. 172. l.

34. Ezt a *védiratot* közli *Frankl V.*: Pázmány Péter és kora, I. köt. 75—78. l.

35. A bécsi békéről stb. l. még *Tóth F.*: Prot. Ekkl. Hist, I. k. 402—48. l.; *Pálkövi Ant.*: Bocskay és a bécsi békekötés (S.-pataki füz. 1857—58.); *Frankl V.*: A bécsi békekötés 1606. (Győri tört. és rég. Füz. III. 1865., IV. 1865-68.

58. II. Mátyás és II. Ferdinánd alatt mind nagyobb tért hódít a kath. reactio, Pázmány Péterrel az élén, s az absolut kormány védő paizsa alatt a protestantismus teljes megsemmisítését tűzi ki célul, de Bethlen Gábor, Erdélynek szemes, eszes és emelkedett szellemű fejedelme éber szemekkel és fegyverrel őrködött a nemzet jogai s a vallás szabadsága felett s a nikolsburgi békében (1621.) újabb erődöt emelt a protestantismus védelmére.

A prot. Illésházy halála után újra egy prot. főúr, *Thurzó György* választatott nádorrá (1609. dec. 7.), ki, hogy megszilárdítsa sok bajjal küzködő egyházának alkotmányát s függetlenné tegye minden idegen befolyástól, tíz megye luth. híveit *zsinatra* hívta össze *Zsolnára* (1610. márc. 28—30.), hol *három egyházkerületet*[1] szerveztek, élökre superintendenseket választottak, s az egyházközségeket felszabadultaknak nyilvánították a kath. püspökök kormánya alól, hogy így vége legyen valahára annak a tűrhetetlen állapotnak, hogy adót (cathedraticum) szedtek az eretnekeknek nyilvánított községektől, úgynevezett canonica visitatióval zaklatták őket és a szigorú látogatókat csak „az ezüst és arany könyek" hullatásával indíthatták könyörületességre. És mégis *Forgách Ferenc* prímás ,,az igazság, hazai törvények, egyházi szabadság, sz. kánonok és Isten törvénye" nevében *tiltakozott ezen intézkedés ellen* (már elfeledte az 1608. vallástörvényt),[2] a protestánsok pedig egy nyilvános *védirattal*[3] feleltek erre a „szúrós, gyalázó szókkal telített koholmányra." A megkezdett harcba *Pázmány Péter*[4] jezsuita is beléelegyedett, s mint pártvezér, fáradhatatlan kitartással, éles ésszel és egész szenvedéllyel vezette azt élete fogytáig.

Pázmány azon rendszer híve volt, melynek apostolai el akarták hitetni a világgal, hogy „az egyén üdvöt, a társadalom jóllétet csak a kath. egyházban találhat;" hogy „a társadalomnak nincs veszélyesebb ellensége, mint az eretnekség" (a protestantismus); hogy a kath. vallás terjesztése, a kath. egyház felvirágoztatása, az eretnekség kiirtása az a cél, melyért mindent fel kell áldozni (Omnia ad majorem Die gloriam!). Ezeket a jezsuita, de nem jézusi elveket hazájára is alkalmazta Pázmány, mert meggyőződése szerint Isten csak

a kath. egyházba visszatért nemzetet fogja megszabadítani a nyomorától és fogja áldásában részesíteni. (Ilyennek képzelték és képzelik a jezsuiták Istent, egészen Izrael istenének a képe szerint.) A politikában is ezek az elvek vezették. Mellette harcolt a Habsburg-ház magyarországi uralmának, mivel ez a ház kedvezett a kath. érdekeknek; II. Ferdinánd volt fejedelmi eszményképe s az ő ellenségeit saját ellenségeinek tekintette. Ha a kath. érdekek úgy kívánták, „szíve a jezsuita öltöny alatt is ép oly melegen vert hazájáért, mint bárki másé." Felkarolta a Bethlen Gábor megbuktatását célzó terveket és támogatta I. Rákóczy György fejedelmet, mivel a II. Ferdinánd trónjára nézve amazt veszélyesnek, emezt veszélytelennek hitte; s mivel a mi „hitelünk és tekintetünk ... csak addig durál a német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni, azontúl mindjárt contemptusba jutván, gallérunk alá pökik a német." Pázmány kétségen kívül megkísértette a jezsuitaságot a hazafisággal összeegyeztetni s ha még neki sem sikerült ez teljesen, az nem az ő hibája, hanem azé a rendszeré, melynek szelleme beoltatott az ő lelkébe is.[5]

Ily jellem, szellem és tehetség bámulatos szolgálatot tehetett és tett is annak az ügynek, melyért lelkesült. Pázmány nagyhatású *szónoklataival*, megnyerő s ha kellett, tekintélyes fellépésével és szép tiszta magyar nyelvű *irataival* (főleg „Hodoegus, igazságra vezérlő kalauz" Pozsony, 1613., 1623., 1637., három kiadás), melyekben éles eszével, ügyes vitatkozó tehetségével igaz és hamis okoskodást, scholastikus szőrszálhasogatást, egyházi tekintélyektől kölcsönzött bizonyítékokat elmésséggel és csípős gúnnyal mesterileg szőtt össze, hogy hamis színben mutassa be a protestantismust, — ezekkel a csillogó, de minden igaz alapot nélkülöző irataival számos főúri családot édesgetett vissza a kath. egyházba, melyek arra használták fel földesúri jogaikat, hogy elűzték a prot. papokat, elfoglalták a templomokat, iskolákat s kath. papokat és tanítókat ültettek beléjök. Midőn a protestánsok panaszoltak a bécsi békének ilyen megsértése ellen, azzal mentegették erőszakosságukat, hogy a nevezett békében csak vallásszabadságról van szó, de nem nyilvánosról is egyszersmind. Pázmánynak a protestantismusra nézve még az üldözéseknél is veszélyesebb befolyása még gyarapodott, midőn II. Mátyás a Forgách F. halála után esztergomi érsekké s az ország prímásává nevezte ki (1616.). Ennek a gyors térítési varázsnak különben Pázmánynak a bécsi érsekkel (Khlesl) együtt szőtt abban a ravasz politikájában rejlett egyik

titka, mely szerint oda működtek befolyásukkal, hogy csak katholikusoknak adassanak a főbb udvari és állami hivatalok. Egyes áttérteknek gyors emelkedése elég volt aztán rá, hogy a hiúság vásárán fényelegni szerető nagyok vallásos meggyőződésöket is megtagadják politikai hitökkel együtt. És csakugyan, akik hűtlenül elhagyva a nemzeti pártot, a kormánypárthoz csatlakoztak, hűségök nagyobb bizonyítékául többnyire át is tértek a katholikus egyházba.

Ily mély politikai számítással tervezett és erélyesen foganatosított támadással szemben a *protestánsok* is igyekeztek egyesíteni erejöket és *több alkotmányozó zsinatot tartottak*. A dunántúli (Sopron, Vas, Veszprém, Zala stb. megyékből alakult) *ref. egyházkerület Pathai István* új superintendensnek, a püspöki rendszer hívének elnöklete alatt *Köveskúton tartott zsinatot* (1612. nov. 11.), hol a hercegszőllősi cikkeket még 25 cikkel bővítették ki; szabályozták a zsinat, a superintendens és a senior hatáskörét, rendezték az egyházlátogatást, lelkészek felavatását stb.[6] A szepes- és sárosmegyei *evangelikusok Thúrzó Kristófnak* az elnöklete alatt (kit korábban Pázmány térített át a kath. egyházba s ki 1613. febr. 20. újra visszatért az elhagyott evang. egyházba) *Szepes-Váraljá*n gyűltek össze *zsinatra* (1614. jan. 22.), hol átvizsgálták s némi módosítással elfogadták a zsolnai végzéseket és két superintendenst választottak (egyet Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa és Kisszeben szab. kir. városok, egyet a két megye többi egyházközségei részére.)[7]. De mindezek az elszigetelt, kis körökre szorítkozó intézkedések távolról sem voltak elégségesek rá, hogy a kormány hatalmával rendelkező és egységes terv szerint működő kath. papság és visszatérített nemesség támadását minden ponton fel lehetett volna tartóztatni. A protestantismus csak Erdélyben, a hozzá kapcsolt részekben és a török hódoltságban tartotta meg túlsúlyát, mindaddig, míg Erdély el nem vesztette önállóságát.

Ezen idő alatt újabb csapások érték *Erdélyt* is. Mellőzve a Bocskay végóhajtását (ki Homonnay Bálintot ajánlotta) a németpárti rendeknek sikerült kivinni, hogy a beteges, öreg *Rákóczy Zsigmondot* ültessék a fejedelmi székbe (1607. febr. 8.), remélvén, hogy újra bevihetik Erdélybe a jezsuitákat s kedves szolgálatot tesznek vele Rudolfnak, de a terv ezen része füstbement. Azt a rendet, mely más vallásokra tör a vallásszabadság cége alatt, beleavatkozik a politikába is, a viszály magvait hinti el béke helyett, a rendek (a kolozsvári országgyűlésen 1607. jún. 10—24.) „eleiknek dicséretes példáját követve,"

örökre kizárták újólag (II. t.-c.)[8]. Az új fejedelem azonban, mivel a porta részéről még mindig késett az elismerés, hogy meneküljön trónkövetelő társainak (Homonnay Bálint és Báthory Gábor) zaklatásaitól, önként lemondott a trónról s helyére főleg a Bethlen Gábor tanácsára (a kolozsvári országgyűlésen 1608. márc. 3.—ápr. 3.), miután hittel biztosította a religióknak és országnak eddigi szabadságát, *Báthory Gábort*, az erélyes, vitéz, de élvezethajhászó, néha zsarnok és kegyetlen férfit választották meg Erdély fejedelmévé.

Báthory Gábor, mint a ref. egyház híve, kötelességének ismerte a kolozsvári ref. egyházat, melyet egészen elnyomott az unitarismus, új életre ébreszteni hosszas aléltságából. Ebből a célból a rendek beleegyezésével (a kolozsvári országgyűlésen 1608. szept. 21—29.) egy romokban heverő templomot (az óvárit) adományozott hitfeleinek, felépíttette azt s bőkezűleg gondoskodott a lelkész és tanító tartásáról, valamint a tanulók segélyezéséről is.[9] Azonban a nagy reményeket ébresztett kezdetnek nem felelt meg a folytatása. Az ifjú fejedelem sok ellenséget szerzett szerelmi kalandjaival, akik aztán boszúból összeesküdtek élete ellen is. De az összeesküvésnek igazi alapját vallásos és politikai cél képezte és mozgatója az a párt volt, mely visszacsatolni törekedett Erdélyt a magyar koronához és kath. egyházhoz. A titokban szőtt összeesküvés azonban napfényre került, részeseinek egyrésze vérpadra jutott, nagyobbrésze Magyarországra menekült s gyarapította a német pártot. Minthogy pedig azt tapasztalták a rendek (a besztercei országgyűlésen 1610. márc. 15—ápr. 3.), hogy az összeesküvésben tekintélyes részök volt a jezsuitáknak és kath. papoknak is, megújították azt a medgyesi határozatot (1588. évből, l. a 285. l.), mely kitiltotta az országból a jezsuitákat; a szerzetes-rendeket eltörülték; a kath. kegyurak által elfoglalt templomok kiadását elrendelték s szigorú végzéseket hoztak a szombatosok ellen.

A protestantismust kívülről is elég veszedelem fenyegette mindenfelől, de azért akadtak egyesek, kik ahelyett, hogy az erők egyesítésén fáradoztak volna, korszerűtlen reform kísérletekkel az alig rendezett egyházi viszonyok felforgatásán törték fejöket. Így *Szilvás-Ujfalvi Imre*, váradi ref. lelkész és bihari esperes[10], állítólag sértett ambitióból, mivel nem őt ültették a püspöki székbe, hevesen megtámadta a püspöki igazgatást, a lelkészeknek teljes jogegyenlőségét vitatta s az angol independentismus szellemében izgatott. Nézeteinek már meg is nyert három egyházmegyét s a superintendensnek

felmondta az engedelmességet. De *Hodászi Lukács*[11] tiszántúli superintendens az erdélyi püspökkel (Tasnádi Mihállyal) egyesülve, a békezavaró ellen *zsinatot tartott Váradon* (1610. nov. 7.), hol a tiszamelléki és erdélyi tekintélyesebb lelkészek egyetértésével Újfalvit megfosztották váradi lelkészi és bihari esperesi hivatalától, de miután írásban kötelezte magát az elébe írt szigorú feltételek (IV. pontban) megtartására, megengedték, hogy lelkész lehessen másutt. Ugyanezen zsinat elé terjesztette Hodászi *az egyházi hatalomról* kifejtett nézeteit (Assertiones de Potestate Ecclesiastica XV Thesibus comprehensa). Azonban Újfalvit nem térítette észre a zsinat végzése, azután is áskálódott s ócsárolta az egyházi elüljáróságot, amiért egy újabb *zsinaton* (Váradon, 1612. febr. 19.) véglegesen megfosztatott lelkészi hivatalától és mint a polgári törvényekkel is ellenkező, börtönbe vettetett *Báthory Gábornak* a rendeletére. De a börtön sem törte meg nyakasságát, ott is folytatta mocskolódásait s mint javíthatatlan, *Bethlen Gábortól* száműzetett (1614.) és bujdosásában elpusztult.[12]

Visszatérve az erdélyi eseményekhez, azt látjuk, hogy Báthoryt önkénye, könnyelműsége és elbizakodottsága rohamosan sodorta a bukás örvényébe. A bujdosó német párttal fondorkodó szászokat (főleg a szebenieket 1610. telén) keservesen meglakoltatta hűtlenségökért s egészen elidegenítette magától, de elidegenítette leghűbb barátait is. Maga *Bethlen Gábor*, midőn észrevette, hogy a fejedelem gyanakodása miatt még élete sincs biztonságban, a törökhöz menekült boszúja elől. S miután így még a porta jóindulatát is eljátszotta Báthory, hogy megmentse trónját, alkudozásokba bocsátkozott Mátyással is. Ez a politikai színváltás csak siettette a vesztét. *A porta Bethlen Gábort tette meg Erdély fejedelmévé* (1613. máj. 1.)

Bethlen Gábor alaposan ismerte a politikának egymásba fonódott szálait; a hazai pártok makacs küzdelmei közt nőve fel, gazdag emberismeretre és tapasztalatra tett szert; éles látást szilárd jellemmel párosított; bátorsága, nagylelkűsége, mély vallásos kedélye, korának felekezeti szükkeblűségén jóval felülemelkedett, műveit szellemével kortársai között páratlan, igazán fejedelmi férfi volt. Bethlen biztos kezekkel ragadta meg Erdély kormányrúdját, s miután visszaszerezte neki békéjét, nyugalmát, a virágzás magas fokára emelte s minden irányban kifejtette erejét. Élete végső lehelletéig *azért a végcélért küzdött, hogy „magyar nemzetét, melyhez vérségi kapocs, vallásközösség" fűzte, s melyre két nagy hatalom nehézkedett, el ne tiporja se a német, se a török, s hogy szabad hazában kiki szabadon, meggyőződése szerint imádhassa Istenét*; ezért vett részt, még pedig tekintélyes részt abban a világraszóló háborúban, mely a katholicismus és

protestantismus közt vívatott, s mely a protestantismus létjogának törvényes biztosításával végződött.

Míg Bethlen tudatta megválasztatását (ez a kolozsvári országgyűlésen 1613. okt. 23. történt meg) II. Mátyással, addig a bécsi kormány a megbuktatását tervezte a magyar katholikus párt segélyével (Homonnay Györgyöt akarták a fejedelmi székbe ültetni)[13]; azonban nem sikerült a terv és Mátyás *hosszas alkudozás után* (Nagyszombatban, 1615. márc. 2—máj. 6.) *elismerte a Bethlen fejedelemségét* (1615. máj. 15.). Ebből a bevezetésből megérthette Bethlen, ha ugyan már nem tudta volna, hogy mily biztosan lehet a német kormány őszinteségére építeni. Nem egyszer történt, hogy midőn a magyar ellen fent fegyver a fondorkodó bécsi kormányra és fizetett vagy elámított eszközeire nézve vált veszélyessé, a király, mint Pilátus, mosta kezét és sajnálatát fejezte ki a megtörténteken, melyek tudta és beleegyezése nélkül terveztettek. És ha Bethlen azután olyan fegyverekkel harcolt, mint aminőkkel megtámadták, igazságosan nem lehet hibául róni fel neki.[14]

Ezen viszály elintézése után a protestánsok jövőjére nagyon baljóslatú esemény következett be. A gyermektelen *Mátyás* elbetegesedvén, *koronáit* még életében *Ferdinánd főherceg részére kívánta biztosítani*. Ferdinándot vakbuzgó katholikusnak s a protestánsok esküdt ellenségének nevelték a jezsuiták, s ő élete hivatásának tekintette a protestantismus teljes kiirtását s annak romjain a katholicismusnak régi fényében való teljes helyreállítását. Ilyen trónjelölt iránt nem nagy bizalommal viseltettek a protestánsok, és Bécsben el voltak készülve rá, hogy Magyarországon nehéz munka lesz a Ferdinánd megválasztatása; de a Pázmány működése, Bethlennek részben kielégítése, egyesek lekenyerezése[15] és nagyhangú ígéretek elhárították az akadályokat. A *Pozsonyba* (1618. márc. 4., a harmadik határidő volt már) *összehívott rendek* megígérték a király kívánságának teljesítését, ha orvosoltatnak az alkotmány és vallásszabadság ellen időnként elkövetett sérelmek, s Ferdinánd e feltételeket biztosító hitlevelet ad ki a választás előtt. A koronázási hitlevél szerkesztésénél főleg a *vallásszabadság kérdése* körül merült fel nagyobb nehézség. A protestánsok azt kívánták, hogy az *1608. I. t. cikket* a következő toldással egészítsék ki: „a (prot.) vallás gyakorlata ... a mezővárosokban és falvakban is mindazoknak, kik azt önként elfogadni kívánják, a *templomokkal együtt (una cum templis)* mindenhol szabad legyen stb." (VI. pont).[16] De a kath. rendek tiltakoztak ezen bővítés ellen, mivel sérelmesnek hitték a földesúri jogra nézve. A hosszas,

szenvedélyes vitáknak, melyekben Khlesl és Pázmány minden nemét forgalomba hozta az ál-okoskodásnak, az lett a végök, hogy függőben maradt a kérdés, *a hitlevélből kihagyattak a templomok* és a kath. és prot. párt kölcsönösen óvást tett egymás felfogása ellen. Végre megmentette Pázmány kedvelt jezsuitáit is, kiknek az országból való kitiltását nem ok nélkül követelték a protestánsok. Ezen előzmények után *megkoronáztatott II. Ferdinánd* (1618. jul. 1. Pázmánytól) és *Forgách Zsigmond nádorrá választatott*. Ezalatt Csehországban a protestantismus ellen elkövetett sérelmek miatt oly fokra hágott az ingerültség, hogy Prágában a *Thurn Mátyás* vezetése alatt *kitört a felkelés* (1618. máj. 23.), s kezdetét vette a harminc évig pusztító vallásháború.

Midőn *II. Ferdinánd trónra lépett* (a II. Mátyás halála után, 1619. márc. 20.), Európaszerte kitört a vihar, melyet a jezsuitáktól szított kath. reactio zúdított a protestánsok fejére. Ferdinánd, hogy a cseh vallásos mozgalom árja át ne csapjon Magyarország határain, s segélyt nyerjen a felkelők ellen, *országgyűlést* hívott össze *Pozsonyba* (1619. máj. 26.). A cseh, morva és osztrák prot. rendek már Bécs külvárosaiban ütöttek tábort és a magyar rendeket is felszólították a csatlakozásra.[17] Az országgyűlésen hosszas alkudozások indultak meg e tárgyban, a kath. rendek semlegességet tanácsoltak, a protestánsok a segélytől sem idegenkedtek, de az lett a *végzés*, hogy a rendek koronás királyuk ellen senki mellett sem foghatnak fegyvert s csak a béke érdekében a közbenjáró szerepére szorítkozhatnak. A kath. és prot. rendek közt *a földesúri jog gyakorlata* által okozott vallásos sérelmek is[18] heves vitákat idéztek elő. Végre Pázmány ezt a fenhéjázó választ dobta oda a prot. rendeknek: „semmiképen ők (a katholikusok) meg nem adják a templomokat és senki abban nem piszkál."[19] Ily nyilatkozatokkal nem lehetett megoldani a kérdést, „a hazafias főpap" eldobta a felkelés üszkét s keserűséggel oszoltak el (aug. 13.). Ennyi sérelem után csak a fegyver védhette meg biztosan a protestantismus jogait.

Bethlen jól tudta, hogy az ő megbuktatására a portán és Erdélyben minden eszközt mozgásba hozott a bécsi kormány; most tehát, miután már háromszor akart csatlakozni a magyar királyhoz (harmadikszor a nagykárolyi értekezleten, 1619. febr.), de jezsuita szellemű kormánya csak máról holnapra, kényszerűségből tett ígéreteket, s nem szándékozott őket megtartani; s miután meg volt győződve róla, hogy a szomszéd protestánsok leveretése után a magyarokra kerül a sor: nem várta be, míg a szomszéd háza fedeléről az övére is átcsap a tűzvész, hanem elhatározta, hogy segélyt nyújt a veszélyben forgó

szomszédnak. E végett összeköttetésbe lépett az elégületlen magyar rendekkel és csehekkel, titokban hadi készületeket tett és 1619. szept. 3. *megindult Kolozsvárról*. Ezalatt *Rákóczy György* megszállotta *Kassát* (szept. 5., mely alkalommal két jezsuitát és egy kanonokot megöltek a boszús hajdúk). Bethlen támadása okát (a nemzet és vallás szabadságának helyreállítása) egy körlevélben (Debrecenből, szept. 12.) igazolta,[20] s azután oly gyorsan nyomult előre, hogy egy hónap múlva már *Pozsonyba is bevonulhatott* (okt. 14.), hol birtokába vette a koronát s az ország jelvényeit, s igazi fejedelmi türelmességének jeléül, kath., ref., és luth. istentiszteletet tartatott a főtemplomban, s végighallgatta mind a hármat.[21] Innen *Bécs felé* vezette hadait, s a székvárost újra ostrommal fenyegették már az egyesült cseh és magyar seregek, midőn arra a hírre, hogy Homonnay (a Ferdinánd megbízásából) *betört Lengyelországból* és hátát fenyegeti, Bethlen váratlanul visszatért *Pozsonyba*, hova a nádor *országgyűlést* hívott össze az ő kívánatára (nov. 11.). Az egybegyűlt rendeknek (a főpapoknak Bécsbe menekült része nem jelent meg) nagy része hajlandó volt Bethlent királynak választani, de a *Forgách* nádor körül csoportosult pártnak sikerült elhalasztani a királyválasztás kérdését. Bethlen maga is tartózkodó állást foglalt el és mérsékletre intette híveit, mivel a főpapságra nem számíthatott, s kedvezőtlen hírek érkeztek a portáról is.[22] A Ferdinánd biztosaival megkezdődtek tehát az alkudozások s *létrejött a kiegyezés* (1620. jan. 16.). E szerint Bethlen *római sz. birodalmi herceg* címet nyert; Sziléziában *Oppeln* és *Ratibor* hercegségeknek, Magyarországon négy megyének (Szabolcs, Szatmár, Bereg és Ugocsa) örökös ura lett; ezenkívül haláláig birtokában hagyatott kilenc felvidéki megye; szept. végéig *fegyverszünet* köttetett, mely idő alatt a hatalmában levő területet fejedelmi hatalommal kormányozza, Besztercebányán országgyűlést tart, hol véglegesen el fognak intéztetni a megoldatlan vitás kérdések, s a békébe, ha kérik, befoglaltatnak a csehek is.

A kiegyezés után Bethlen Kassára távozott, *az országgyűlés tovább folyt* és a prot. rendek felhasználták a kedvező alkalmat jogaik kibővítésére. Nevezetesen kivívták, hogy a vallás szabad gyakorlata kiterjesztessék *a templomokra is* (III. t. c.); hogy ahol csak egy templom van, azt közösen használják a katholikusok és protestánsok (V. t. c). Elvégezték, hogy „az ország kezei közt levő" egyházi javak a véghelyek fentartására fordíttassanak (VIII. t.); hogy a három egyház részére, kerületenként *tizenkét vallásvédő* (*defensor*, mindenik felekezetből négy-négy) rendeltessék, hogy örködjenek a 'vallásbéken s megbüntessék annak megsértőit (IV. t. c.); hogy a *jezsuiták* kizárassanak az országból (VI. t. c.); hogy az országháborító *Pázmánytól, Homonnaytól* és *Balásfytól* a fejedelem vonja meg kegyelmét és ők száműzessenek a jövő országgyűlésen (XXVII. t. c.) stb. Ezeket a végzéseket (összesen XXXIV t. cikket) megerősítette Bethlen Kassán (1620. febr. 18.), ellenben *Pázmány* rosszalta a hosszú fegyverszünetet is, a vallásügyi végzések ellen pedig *tiltakozott* a kath. egyház (= klérus) nevében.[23]

Azonban a kényszerűség-szülte békének senki sem bízott az állandóságában. Hogy Ferdinánd lemondjon a protestantismust megsemmisítő tervéről, az nagy önmegtagadásba került volna még sokkal emelkedettebb szellemnek is; nem is mondott le, ellenkezőleg a fegyverszünetnek egy nem elég világos pontjára[24] támaszkodva, korábbi terve szerint lépéseket tett rá, hogy fegyverrel szorítsa a cseheket engedelmességre. Bethlen ellensúlyozásul segítséget küldött a szorongatott cseheknek s *megújította* velök *a szövetséget* (ápr. 25.).

Ily nehéz időket jósló jelek közt nyílt meg a *besztercebányai országgyűlés* (1620. május 31.), hol megjelentek a szövetséges cseh és osztrák rendeknek és Ferdinándnak a követei is (*Colalto* gróf tábornok, *Cziráky* Mózes tanácsos, *Ferenczfy* Lőrinc titkár), de az utóbbiak béketárgyalás helyett viharos jelenetekre adtak alkalmat.[25] A rendek sejtve, hogy jót nem várhatnak Bécsből, szorosabb egyességre léptek a fejedelemmel (*az unió okmánya* jul. 14. iratott alá). Hosszas várakoztatás után végre megérkeztek a *Ferdinánd biztosai* is, kik hallani sem akartak a csehekről, s miután a királytól ajánlott kedvezőtlen feltételek alapján lehetetlenné vált az egyezkedés, előre érvényteleneknek nyilvánították az országgyűlés végzéseit s eltávoztak Besztercebányáról (aug. 17.). A kir. biztosnak követelő és kihívó fellépése annyira felingerelte a rendeket, hogy *királynak kiáltották ki Bethlent* (aug. 25.), de a fejedelem mellőzte a koronázást, mint időszerűtlen formaságot. A gyűlés tovább folytatta tanácskozásait és

Bethlen, mint választott király LII törvénycikket erősített meg (1620. aug. 29.), melyeknek a *vallásügyre vonatkozó pontjaik* következők: A közbéke és nyugalom érdekében *a r. kath., ref. és augsburgi hitvallásoknak szabad és háborítatlan gyakorlata biztosíttatik* (I. t. c.); mindhárom felekezet hívei számára (az 1619. pozsonyi o. gyűl. IV. t. c. szerint) *vallásvédők* (defensores) neveztetnek ki (II. t. a), hogy őrködjenek a vallás gyakorlata és joga felett; a lelkészeknek szigorúan megtiltatik más vallásfelekezetek bántalmazása és gúnyolása (III. t. c.); a zsolnai és szepesváraljai evang. zsinatok végzései megerősítést nyertek, s elrendeltetett, hogy mindenütt azon a módon hajtassék végre az egyház szervezése (IV. t. c.); *a róm. kath. egyház három püspökségre* (egri, nyitrai, győri) osztatik, az egyházi javak az állam birtokába mennek át, a papságot az állam díjazza (a püspök 2000 forint, a kanonok 200 forint évi díjban részesül), a fenmaradt jövedelem az állam szükségeire fordíttatik (VIII. t. c.); a jezsuiták örökre kizáratnak az országból; *Pázmány*, „ki mind irataiban, mind tetteiben, magát a haza rossz polgárának bizonyította be, ki az ország jelen mozgalmainak oka ... az ország és közbéke megzavarója," Balásfy Tamás boszniai püspökkel együtt *örökre száműzetik* (V., XXVII., XXVIII. t. c.).[26] Midőn az országgyűlés egészen átalakította a kath. egyház alkotmányát, s a kellő mértékre szállította le az államra nézve veszélyessé válható világi hatalmát és anyagi erejét: az állam erejét igyekezett vele gyarapítani s az egyházak közti szembetűnő jogi különbséget törekedett megszüntetni. A kath. klérusnak igen szép alkalma nyílt rá, hogy megmutassa, hogy arany és ezüst nélkül is elég erkölcsi erővel rendelkezik egyháza fentartására s az ellenkező hitűeknek meghódítására. De politikai tekintetben mégis elhibázott volt ez a lépés, mert a gazdag javadalmaitól megfosztott klérust ellenségévé tette a fejedelemnek. Ez a gyökeres reform nagyon korai volt abban az időben, s épen azért nem lehetett bízni fenmaradásában. A teljes államfenség eszméjének megvalósítása, pedig az a cél lebeghetett a lángeszű Bethlen lelke előtt, még két század zivataros, véres harcai után is csak itt-ott és félig-meddig sikerült Európában.

Miután a német kormánnyal nem sikerült a kiegyezés s miután *Pázmány egy röpiratban* törvényteleneknek nyilvánította a besztercebányai végzéseket, igyekezett bebizonyítni a klérus ártatlanságát és izgatott a Bethlen igájának lerázása mellett: Bethlen tovább folytatta a hadjáratot s Bécs felé nyomult. Az ellene küldött *Dampierre* életét veszté Pozsonynál (okt. 8.), de azok a segédcsapatok, melyeket a cseh protestánsoknak küldött Bethlen, megkéstek; a

fehérhegyi csata (1620. nov. 8.) eldöntötte Csehország sorsát s előkészítette az ottani protestantismus megsemmisítését. A Csehországot ért csapás leverőleg hatott Bethlennek némely hívére (még átpártolások is történtek) s ez a körülmény indította rá, hogy újból felvegye az *alkudozások* fonalát (Heinburgban jöttek össze a biztosok, 1621. febr. 1.). De Ferdinánd, ki már korábban (1620. dec. 10.) semmiseknek nyilvánította a besztercebányai végzéseket s jezsuita tanácsosaival a csehországihoz hasonló sorsot tervezett Magyarországnak is, oly súlyos feltételekkel állott elő, melyeket Bethlen — miként monda — még mint fogoly sem fogadhatott volna el.[27] Azonban a királypárti német és magyar (*Bouquoi* csász. hadvezér s a Bethlentől elpártolt *Forgách* nádor alatt) egyesült hadaknak Érsekújvárnál történt teljes megveretése s a vezérek halála (Forgáchot szélhűdés érte a csata előtt, Bouquoi elfogatott s levágatott) alábbszállította a német kormány követeléseit is.

Az alkudozások tehát *Nikolsburgban* (Morvaországban) újra megkezdődtek és sok húza-vona után *1621. dec. 31. megköttetett a béke* (az okleveleket 1622. jan. 7. cserélték ki), melynek a *vallásügyre vonatkozó pontja* (III. p.) ünnepélyesen megerősítette a bécsi békét, az 1608. évi két vallástörvényt és a II. Ferdinánd koronázási hitlevelét (1619. évből).[28] A következő, zajos *soproni országgyűlésen* az ország törvényei közé iktatták a békét[29] (1622. máj. 25.—aug. 6.). Bethlennek ez a hadjárata és békekötése nem bővítette ugyan a protestánsok jogait, de megmentette őket a megsemmisítéstől, attól a sorstól, mely a cseh és osztrák protestánsokat érte s melyhez hasonlót tervezett a bécsi kormány a magyaroknak is.

Ezt a rövid békés időszakot arra használták fel az *evangelikusok*,[30] hogy *zsinatot tartottak Semptén* (1622. máj.). Kifejtették szervezetüket, fegyelmöket; a superintendensi hivatalt majdnem püspöki joggal ruházták fel s „Istentől rendelt egyházi hatalomnak" nevezték, melynek engedelmeskedni tartozik minden esperes és pap; kimondták, hogy a házassági s más egyházi ügyek az évi zsinaton fognak elintéztetni; szóval visszahátráltak a püspöki rendszer határáig, melytől csak nemrég menekültek meg.

Azonban a béke nem tarthatott sokáig, mert a német kormány és kath. párt nem mondott le korábbi terveiről; megujultak mind a politikai, mind a vallási sérelmek;[31] a Cseh- és Morvaországból menekült protestánsok nyomora komoly intőjelül szolgált a magyar protestánsokra nézve, hogy szárazon tartsák lőporukat. Bethlen, ki teljesen ismeretes volt Európa viszonyaival, jól tudta, hogy nincs tartós alapja a nikolsburgi békének és hogy csak kezdetén állanak annak a véres küzdelemnek, mely egyfelől a katholicismus és protestantismus, másfelől az absolutismus és constitutionalismus közt fog vívatni; jól tudta, hogy a német prot. országok leigázását s vele a német császárságnak elhatalmasodását nem fogja közönyösen elnézni Európa. Miután tehát Ferdinánd nem tartotta meg a nikolsburgi békepontokat; miután a németpártiak fenyegető, becsmérlő nyilatkozatokkal bántották, aljas gúnyiratokkal és képekkel sértegették a hírnevére, becsületére féltékeny fejedelmet és miattok emelt panaszai nem sok figyelemben részesültek: Bethlen egyenesen megírta Ferdinánd egyik tanácsadójának, Pázmánynak, hogy az ilyen cselszövényekkel teljes békénél jobb a nyílt háború.[32] Ezalatt előkészületeket tett a hadjáratra; a *portán* rendbehozta dolgait (20,000 főnyi segédsereget s a támadásra engedélyt nyert), belépett (1623 elején) *a prot. szövetségbe* (melyet Anglia, Franciaország, Hollandia és Velence támogatott s a fejedelemnek 40,000 tallér havi segélyt ígért) s 1623. (aug. 21.) *megindult Kolozsvárról*. Egy *Szendrőn* (szept. 21.) kelt *körlevélben* igazolta a felkelés okait („a békekötés cikkelyei meg nem tartattak, méltósága nyílván megsértetett"). *Egy más iratában* kifejtette, hogy kész békére lépni, ha biztosíttatnak Magyarországon s a szövetséges tartományokban a protestánsok jogai, visszaadatnak a csehek jogai és javai. Bethlen ezzel a hadjáratával azt a célt akarta elérni, hogy a német prot. vezérekkel (Mansfelddel és Braunschweigi Keresztéllyel) egyesülve, *visszaállítsa a cseh királyságot*. E terv azonban a német prot. hadak (aug. 6.) veresége miatt nem sikerült s miután Bethlennek török-tatár segédcsapatai vonakodtak tovább táborozni s a portán a régi kormányt új váltotta fel:[33] a fejedelem készséggel fogadta az ajánlott *fegyverszünetet s a békealkudozások* megkezdését. A két fél biztosai Bécsben jöttek össze és kölcsönös engedmények után *megkötötték a második bécsi békét, 1624. máj. 8.*, mely újból megerősítette a nikolsburgi pontokat.[34]

Eddigelé elég alkalma volt tapasztalni Bethlennek, hogy a török barátság csak szükséges rossz, melyet kénytelen volt fentartani, ha a protestantismus és

magyar nemzet jogait hűtlenül kiszolgáltatni nem akarta a kath. párttól támogatott német kormánynak. Az alkotmány és vallásszabadság érdekében már néhány év óta (1622. máj. 13. halt meg első felesége: *Károlyi Zsuzsanna*) az eddigivel épen ellenkező úton próbált szerencsét. *Azt az ajánlatot lette II. Ferdinándnak*, hogy szüntesse meg Németországon a protestantismus elleni harcot; aztán egyesítsék a német birodalom, Spanyol- és Lengyelország erejét Magyarországéval és szorítsák vissza a törököt Magyarországból s az aldunai tartományokból; s hogy annál tartósabb és minden kételyt kizáró legyen ez a szövetség, adja neki feleségül egyik leányát (Cecilia Renáta főhercegnőt). Ő viszonzásul szentül ígéri, hogy a királynak leghűbb alattvalója és minden ellenségének ellensége lesz.[35] De az udvar, a német kormány s a magyar kath. párt vezérei bizalmatlansággal fogadták ezt az ajánlatot; nem utasították ugyan egyenesen vissza, de húzták-halasztották a dolgot, hogy időt nyerjenek s a viszonyok alakulása szerint határozzanak. A késlekedésből megérthette Bethlen, hogy el fog ejtetni ajánlata; ezt nem várta be, hanem megkezdte hadjáratát, mely az említett második bécsi békéhez vezetett. Azonban még ezután sem hagyott fel azzal a reménnyel, hogy a császári házból fog nősülni s újabb alkudozásokat kezdett; de miután nem érhetett célt, *a brandenburgi vál. fejedelemhez fordult*, ki örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy Bethlent szorosabban kapcsolhassa a prot. szövetséghez és nővérének, *Katalin hercegnőnek kezét* felajánlotta a fejedelemnek (a menyegző Kassán, 1626. márc. 2. történt meg).

Ezalatt Ferdinánd lépéseket tett avégett, hogy magyar királynak választassák elsőszülött fia; Pázmányra és társaira várt ennek az előkészítése. *Thurzó Szaniszló nádor* (1625. máj. 1.) *halála* után elérkezettnek látszott az idő és II. Ferdinánd *országgyűlést tartott Sopronban* (1625. szept. 8—dec. 20.), hol a kath. és királyi párt győzött s az újra katholikussá lett *Eszterházy Miklós választatott nádorrá* (okt. 24.). Nehezebben ment a királyválasztás (melyről említés sem tétetett a meghívóban), mivel a kath. és prot. rendek majdnem egyenlő számmal voltak képviselve (ezen a bajon is segítettek a megérkezett horvát követek); de a király belső emberei (Pázmány, az új nádor, Sennyey István kancellár) ígéretekkel, fenyegetésekkel és pénzzel elhárították a nehézségeket.[36] Így *III. Ferdinánd*, miután az ország és vallás szabadságait, jogait és törvényeit biztosító *hitlevelet* (17 pontból áll) *adott ki, királlyá választatott* (nov. 26., csak a Bethlen hét megyéje tiltakozott a választás ellen) s néhány nap

múlva (dec. 8. Pázmány érsektől) *megkoronáztatott*. Végre az országgyűlés *törvénybe iktatta a vallásügyre vonatkozó vég*zéseket s kimondta, hogy érvényben marad az 1608. koronázás előtti I. t. c. és a hitlevél VI. pontja (XXII. t. c.).

Bethlent *a német prot. szövetség* támogatására késztette második házassága és a protestantismus közös érdeke. Ez a szövetség (élén IV. Keresztély dán királlyal; Franciaországtól, Angliától, Hollandiától és Velencétől gyámolítva) új hadjáratra készült s kiváló szerep jutott volna benne Erdély fejedelmének is. Bethlen meg is tette hadi készületeit, bevezetésül megírta Ferdinándnak sérelmeit (7 pontban, 1626. aug. 21.) s be sem várva a választ, *megindult Gyulafehérvárról* (szept. 7.). Azonban ez a hadjárat a német prot. hadak veresége (Dessaunál; Lutternél, aug. 27.) és más politikai válságok miatt kevés sikert ígért s a béke útjára térni kényszerítette Bethlent. Érdekében állott ez a kormánynak is, mivel *a Wallenstein serege Magyarországon* Bethlennel (Mansfeld csak seregromokkal csatlakozott a fejedelemhez) szemben *semmi előnyt sem tudott kivívni*. Így az *alkudozásokat*, Eszterházy nádornak és Pázmány érseknek a közbenjárására, megkezdették *Pozsonyban* s *megkötötték a békét* (1626. dec. 28.), melynek értelmében némi módosítással érvényben maradtak a nikolsburgi és az 1624-iki bécsi béke pontjai; Bethlen megígérte, hogy nem fogja többé megtámadni az ausztriai házat és birtokait; végre a nem teljesített vagy megsértett békepontok kiegyenlítéséről egy bizottmány fog gondoskodni.[37]

Ezen harci zaj közepett a *felsődunamelléki reformáltak*[38] *zsinatot tartottak Komjáthon* (1623. szept. 13.) s az egyház szervezetét szabályozó, V osztályba sorozott *kánongyűjteményt* állítottak össze. Az I. oszt. az igaz hitet (irányadó a sz. írás és a helvét hitvallás), a püspök felavatását és kötelességeit (a püspököt a zsinat és a nép választja); a II. oszt. az esperesek (úgy választatik mint a püspök); a III. oszt. a presbyterek vagy lelkészek (külső és belső vocatio, a püspök vagy esperes beleegyezése nélkül senkisem lehet lelkész) kötelességeit és jogait tárgyalja; a IV. oszt. az iskolákat (a lelkész felügyelete alatt áll, ő hívja a tanítót is); s az V. oszt. a zsinatokat (jelen kell lenni minden lelkésznek és tanítónak) rendezi. Az egész alkotmány az ősker. egyház zsinat-végzéseinek alapján áll, a püspöki rendszerhez hajlik, az egyház ügyeinek vezetését egészen a lelkészekre ruházza s ezáltal elmulasztja a világiaknak az egyház iránti érdeklődését ébren tartani. Ezen zsinat kánonait később elfogadták az *alsódunamelléki reformáltak* is. Ideje is volt a szervezkedésnek, mert az országnak ez a nyugati területe inkább kezeügyébe esett mind a német kormánynak,

mind a nagyszombati jezsuita telepnek, mind a főpapságnak; míg a keleti területen az önálló Erdély prot. fejedelmeinek éber őrködése miatt nem ment oly könnyen az erőszakos térítgetés.

Bethlent, ki sohasem vette le szemét az európai események fejlődéséről, méltán aggodalommal töltötték el a Ferdinánd hadainak a német protestánsokon nyert diadalai. Ezért újból felelevenítette a török kiűzetésének tervét, de Pázmány[39] és ultra-kath. társai, kik a protestantismust veszedelmesebbnek tartották a töröknél, ellene nyilatkoztak ennek a tervnek. így, miután a török és német birodalom közt nem sikerült Bethlennek háborút szítani, hogy más úton érje el célját, *a török és Gusztáv Adolf* svéd király (a Bethlen sógora) *segélyével, a lengyel korona elnyerésére tett készületeket* (ezt a koronát a Zsigmonddal elégedetlen lengyel főnemesség egy része ajánlotta fel). E terv kivitelében azonban meggátolta Bethlent betegeskedése és élete delén (49. évében, 1629. nov. 15.) *bekövetkezett halála*. Néhány év múlva sírban pihentek tevékeny, hatalmas ellenfelei is: *II. Ferdinánd* (1637. febr. 15.) és *Pázmány Péter* (1637. márc. 19.).

Itt helyén lesz futó pillantást vetni ezen *három kiváló férfi* törekvésére, jellemére. *II. Ferdinándot* már ismerjük, nem tartozott a nagy emberek, nem a nagy uralkodók közé sem; fő jellemző vonása abban nyilvánult, hogy állhatatosan, egész vakbuzgósággal ragaszkodott ahhoz a hithez, hogy ő van hivatva rá, hogy teljes épségében fentartsa az Istentől rendelt legfőbb fejedelmi hatalmat s a régi kath. vallást és világrendet. Ebben a törekvésében a jezsuiták, kiknek neveltje volt s akik sohasem vették le róla kezöket, lázas buzgósággal támogatták. Ferdinánd lelkiismeretétől kért tanácsot bármely fontos ügyben, de *Lamormain jezsuita páter volt a lelkiismerete*, ki Rómából nyerte az utasításokat. És Ferdinánd félrevezetett lelkiismerete szózatára hallgatva, vakbuzgó türelmetlenségével lángra lobbantotta azt a vallásháborút, melybe belédörgött Európa majdnem minden államának ágyúja, mely harminc év alatt tönkretette Németországot, meggyengítette a császári hatalmat; és annyi erőpazarlás, annyi vész és pusztulás után sem ért célt, ellenkezőleg utóda kénytelen volt a westfaliai békében elismerni a protestantismus jogait.

A *Pázmány Péter* jellemének, törekvésének fennebbi rajzát sem kell sok új vonással kiegészítnem. A Pázmány lelke előtt egy és ugyanaz volt Magyarország eszméje és a *Regnum Marianum* eszméje; ezt az elhomályosult eszmeképet akarta restaurálni. Mint a kath. egyház regenerátora, első sorban a papságot törekedett hivatása magaslatára emelni; ebből a célból több *megyei és tartományi zsinatot* tartott, melyek szabályozták az egyházi fegyelmet s gondoskodtak a hívek vallásos és erkölcsi életének megszilárdítására szolgáló intézkedésekről. Ezeknek a végzéseknek érvényesítésében kérlelhetetlen szigorúságot tanúsított Pázmány; embereit célja eszközeinek tekintette, s ezért gyakran igazságtalan és kíméletlen volt irányukban; állása fölényét túlságosan éreztette velök, feltétlen meghódolást követelt tőlök és nem tűrt ellenmondást. Érezte, hogy a protestantismus elleni nagy küzdelemben nem elég az erőszak, hanem még nagyobb szükség van szellemi fegyverekre; ezért főpapi bőkezűséggel, s ha ez nem volt elég, spanyol aranyakkal[40] oly *papnevelő-intézetekről* gondoskodott, melyekből szilárd kath. jellemű, művelt papok kerüljenek ki. Így alapította a *bécsi*[41] és *nagyszombati* (1631.) *papnevelő-intézeteket*. De nemcsak a papoknak, hanem a világiaknak is gondoskodott katholikus szellemű, alsóbb és felsőbb oktatásáról. Erre a célra szolgáltak a *nagyszombati* (újabban szerveztetett 1622-ben) és *pozsonyi* (1626-ban) *jezsuita kollégiumok*, a nagyszombati *két finevelő-intézet* (convictus) szegény és köznemes ifjak számára[42] és a *nagyszombati egyetem* (hittudományi és bölcsészeti karral, 100,000 frt alappal, 1635. máj. 6.).[43] S mindezekben az intézetekben jezsuiták vezetése alatt kellett felnőni annak az új hadseregnek, melynek az lesz a feladata, hogy *Rómának és Bécsnek visszahódítsa a Regnum Marianumot*. Pázmány maga jó példával ment elül s visszaédesgetett vagy harminc főúri családot az egyedül üdvözítő (?) egyházba. Így mindent megtett a római egyház és a királyi ház érdekében, amit várni lehetett egy bíboros paptól. Utódainak csak a tört ösvényen kellett tovább haladni, meg is tették, még pedig oly sikerrel, hogy a protestantismusszal együtt nem egy területről kiszorították a magyar elemet is, s századokra megfosztották megújhodásának, megszilárdulásának feltételeitől a magyar államot.[44]

A *magyar állam eszméjének*, a rajzolt időben nem Pázmány, hanem *Bethlen Gábor volt az igazi képviselője*. Bethlen előtt sokkal magasabb cél lebegett; ő nem egy felekezetnek, hanem Magyarországnak, annak az országnak akart regenerátora lenni, melyet a sír szélére (Mohács) sodortak erkölcsileg

megromlott, önző, vak vezetői s a megnehezült idők. Nem a protestantismus uralmáért, hanem a lelkiismereti szabadságért s az ország jogaiért harcolt a hazában és szövetkezett künn mindazokkal, kik kezetfogtak a népek szabadságát fenyegető császári önkényuralom és a római hierarchismus korlátozására. Terveit a *józan politikus* óvatosságával készítette elő és hajtotta végre; s ha egészen nem is érhette el célját, de annyit mégis elért, hogy II. Ferdinánd, kit folyvást sakkban tartott, a szabadságot sem Magyar-, sem Németországon el nem tiporhatta egészen. Ily eredményhez is, oly csekély eszközökkel, csak *lángeszével és a szent célban való erős hitével* juthatott el; mert „ami kevesen maradott is az magyar nemzet, az árultatás közülök ki nem fogy, ... nehéz ilyen néppel, — monda panaszolva — annyi árulók közt, országot oltalmazni." A Bethlen lobogóján nem volt üres jelszó a vallásszabadság; az igazi, mély, felekezetesség-nélküli vallásosság volt az ő egyik nemes, jellemző vonása. A bibliát, mely hű vigasztalótársa volt a táborozások alatt is, huszonhatszor olvasta végig. Az a tőle írt egyházi ének, melynek élén e sor áll: „Gyakorta való buzgó könyörgést kíván az Isten," tanúskodik róla, hogy csüggedést nem ismerő lelkét hathatósan táplálta az imádság ereje. Istenben vetett rendíthetetlen bizodalmának adott kifejezést pár perccel halála előtt is, midőn erőtlen kézzel írá egy papírra: „*Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? Senki nincsen, bizonyára nincsen!*" Emelkedett vallásos szellemének bizonyítéka, hogy nem dogmák szerint becsülte az embert; egyik kancellárja katholikus, a másik szombatos volt; megengedte (1615.), hogy a jezsuiták visszatérhessenek gy.-fehérvári és k.-monostori házaikba és gondoskodott élelmökről is, Karánsebesen pedig egy újabb házok és iskolájok alapításában gyámolította őket (1625.). Hogy az *Isten igéjének szolgáit*, kik az üdvre és örök életre vezető fáklyát lobogtatják az emberek előtt, minden tisztelettel és jutalommal halmozza el, *nemesi kiváltságokkal ruházta* fel őket s mindkét nemű maradékaikat (1629.)[45]. Általában oly teljes vallásszabadság volt a Bethlen uralma alatt álló nagy területen, minő abban a korban seholsem. Tudta Bethlen, hogy a *tudományos műveltség* egyik fő forrása a nemzetek erejének, ezért fejedelmi bőkezűséggel gondoskodott új *tanintézetek* alapításáról s a meglevőknek fejlesztéséről. *Nagyszombatban iskolát* alapított (24 alumnus tartásáról gondoskodott, ez az iskola rövid fennállása után Kassára tétetett át s 1703. szűnt meg); gyarapította a *debreceni* és *máramarosszigeti iskolák* jövedelmeit; a *kolozsvári* reformáltaknak *templomot és iskolának egy zárdát*

adományozott (ez akadémiának terveztetett, de a fejedelem halála miatt dugába dőlt e terv);[46] legnagyobb gondja volt azonban a *Gy.-Fehérvártt* alapított *akademico-gymnasiumra* (most n.-enyedi), melynek fenmaradását és virágzását gazdag alapítványokkal (öt falut, több részjószágot, másnemű jövedelmeket, 74,000 tallért, 9000 tallér értékű pénzgyűjteményt s végrendeletében 20,000 frtot adományozott) biztosította. Kitűnő ifjakat (pl. Geleji Katona Istvánt, Bojthi Veres Gáspárt) saját költségén képeztetett külföldi egyetemeken s hogy a tudomány akkori színvonalára emelkedjék kedvelt akadémiája, híres tanárokat hívott meg *külföldről* (1621. *Opitz Márton* sziléziai költőt; 1629. *Alstedius* híres hittanárt s a herborni egyetem rectorát, *Piscator* bölcsészet- és hittanárt, *Bisterfeldet* és *Szenczi Molnár Albertet*[47], gazdag *könyvtárt* szerzett össze s gyarapítani óhajtotta volna azt a Mátyás király budai könyvtárának maradványaival is, de drága pénzen sem adta a török. Már le volt téve az alap s megkezdve a szervezkedés abból a célból, hogy a külföldi egyetemek magaslatára emeltessék a gy.-fehérvári collegium, midőn a tudományokért is áldozni kész fejedelem halála útját állotta a további fejlődésnek.[48] Bethlennek *kormányzói fényes tehetsége* rendkívüli sikert mutatott fel a belügyek terén is, a jog tiszteletben tartatott alatta, igazság és rend uralkodott, *Erdély* felüdült sebeiből, benn jólétre, virágzásra, künn hírnévre emelkedett, igazán arany*korát élte. Államférfiúi és hadvezéri sikereinek* nagy része volt abban, hogy ismerte az embereket, tudott bánni velök s mindig eltalálta a hangot, mely lelkülete mélyét érintette kinek-kinek. Szívességgel, szeretettel közeledett azokhoz, akik megérdemelték, még ha sokkal alantabb állottak is nála[49]; a szemrehányás és gúny nyilait szórta azok fejére, akikben csalódott,[50] vagy akik haragra ingerelték hányavetiségökkel[51]. A körülményekhez mindig bölcsen alkalmazkodott: ahol lehetett, engedékeny volt, ahol úgy kívánta a szükség, erélyesen lépett fel és ilyenkor nem ismert tréfát. Ellenségében is tisztelte az érdemet s méltánytalanság miatt senkisem panaszolhatott reá. Övéire, szeretteire gyöngéd figyelemmel gondolt még legterhesebb, legviharosabb napjaiban is; különösen megindító az a dédelgető, *mély hitvesi szeretet*, mely szelíd, beteges élete párjához, „szerelmes asszonykájához, édes Zsuzskájához" csatolta a hős fejedelmet.[52] Erre a vonzó, ősitiszta családi képre, mint a soha vissza nem térő boldog múltnak bűbájos emlékére, csak szeme könyfátyolán át, mélyen sóhajtva tekinthet a mai civilizált kornak gyermeke. Szóval Bethlen úgy is mint fejedelem, úgy is mint ember, úgy is mint magyar hazafi, oly ritka

kincseivel volt megáldva a nagyságnak, nemességnek, szívnek és léleknek, hogy elmondhatni róla, hogy ilyen embert, századok lefolyása alatt is, csak nagy ritkán, jókedvében ad az Isten egy-egy nemzetnek. És így *Kemény János* (jobbára a fejedelem udvarában nőtt fel s egyik leghűbb embere volt) *csak hű és igaz képet rajzolt Erdélynek igazán nagy fejedelméről*, midőn ekként állította össze jellemző vonásait: „Eszes, vitéz, kegyelmes, liberális, takarékos, munkában fáradhatatlan, haszontalan dolgokban idejét nem töltő; külsőkép tekintetében oroszlán, conversatiojában nyájas, józan életű; isteni szolgálatban nem külsőképen tettető, de buzgó; szegényeken és könyörgőkön könyörülő; egyházi rendeket tiszteletben tartó, tápláló; ekklézsiákat építő, segítő, alapító; tudós emberek conversatiojukban, disputátiók hallgatásában gyönyörködő; az hazafiaknak atyjok, az vitézlő rendeknek mind jó tanítójok s mind tükörök, de édes atyjok is; megharagudni tudó, de azt mértékelő, haragot nem tartó, nem kegyetlen s vértszomjazó, hanem megengesztelődő; künn a közönséges helyen magát nagy authoritással, benn pedig házában, belső szolgái közt nyájas szelídséggel viselő; fő lovakban, friss öltözetekben, muzsikában, építésekben, fejedelmi vendégségekben s néha táncokban is, de nem részegséggel, mértékletesen gyönyörködő.”[53]

1. Liptó, Árva és Trencsén megyékből az egyik; Turóc, Nógrád, Zólyom és Hont megyékből a másik; Bars, Nyitra és Pozsony megyékből a harmadik kerület alakíttatott. A superintendensek mellé kisegítőkül inspectorokat s a korábbi szokás szerint seniorokat s dékánokat választottak. Gondoskodtak a superintendensek díjazásáról, szabályozták hatáskörüket, megállapították eskü-formájokat. Acta et conclusiones Conventus seu Synodi certorum ... Baronum ... Ministrorum Aug. Conf... Solnae congregatorum, 1610. V. ö. *Bauhofer*: i. m. 156—61. l.

2. A *tiltakozás tartalmát* közli *Frankl V.*: Pázmány Péter és kora (3 köt., Pest, 1868—72.), I. k. 97—98. l. Természetesen az igazságot, egyházi szabadságot és az Isten törvényét róm. kath. értelemben kell venni.

3. Ezt az *Apologiát Láni Illés* superint. írta; tartalmát közli *Ribini*: Memorabilia, I. k. 383—85.; Frankl V.: i. m. I. k. 99—100. l.

4. *Pázmány P.* 1570. okt. 4. született Váradon, ref. nemes szülői további kiképeztetése végett 13 éves korában Kolozsvárra küldöttek a jezsuiták iskolájába, hol főleg *Leleszi* és *Szántó* atyák felismerték tehetségét és talán ambitióját is; és így nem került nagy fejtörésbe, hogy a Máté IV., 8. 9. v. leírt módon felcsigázzák a gyenge ifjú képzelőtehetségét s besorozzák az ugyedül üdvözítő egyház harcosai közé. Tizenhétéves korában a jezsuita-rendbe lépett.

Tanulmányait Krakóban, Bécsben és Rómában fejezte be. 1597. körül *gráci egyetemi tanárrá* neveztetett ki, s bölcsészetet és theologiát tanított. 1602. után többször hazajött s mint *hittérítő* magára vonta a Forgách Ferenc figyelmét is; 1603-tól fellépett *irodalmi téren* is s egész sorát indította meg a protestantismus ellen intézett, részint komoly, részint gúnyos hangú és álokoskodásokkal és személyeskedésekkel teljes vitairatainak. 1607. visszatért hazájába és a Forgách F. oldala mellett működött; az ő halála (1615. okt. 16.) után V. Pál a jezsuita-rendből pro forma a sz. Majolus congregatióba tette át, hogy főpapi hivatalt viselhessen; azután II. Mátyás 1616. ápr. 25. *turóci prépositá*, szept. 28. *esztergomi érsekké* nevezte ki. V. ö. *Frankl*: i. m. I. k. 6—73., 188—91., 223—38. l.

5. V. ö. *Frankl*: i. m. III. 300—310. l. Természetesen a kísérő magyarázat nem a Frankl művéből van véve. Továbbá *Kemény János*: Autobiographia, I. 144. l.

6. V. ö. *Tóth F.*: Túl a dunai ref. püsp. élete. 63—82. l., hol egy *papi diploma* is közölve van, melyet abban az évben készült pecséttel (Sigill. Orthodox. Eccl. Cis Danub. Auth. 1612.) erősítettek meg a nevezett zsinaton.

7. *Acta* et mutuus Consensus *Synodi* Aug. Confessionem amplectentis *in* oppido *Szepes-Várallya*, a D. 1614. mense Jan. celebratae. V. ö. *Ribini*: Memorabilia, I. k. 399—400.; *Bauhofer*: i. m. 168—69. l.

8. *Zsilinszky*: i. m. I. k. 321—22.

9. *Szilágyi F.*: A kolozsvári ev. ref. ekkl. tört., 11—14.; *Fekete Mih.*: A kolozsvári ev. ref. főtanoda tört., 16—19. l.

10. *Újfalvi Imre*, baranyai születésű, tudományos műveltségű, a bölcsészetben is képzett férfi, 1589-től n.-bányai iskolamester, 1596-tól debreceni tanár, majd ugyanott lelkész, a *Halotti énekek* (Debrecenben 1598.) összegyűjtője és első kiadója. *Bod P.*: Athenas, 328. l.

11. *Hodászi Lukács* Váradon született, tanulmányait is ott kezdte meg és fejezte be, 1580. külföldre ment, meglátogatta a wittenbergi és heidelbergi egyetemeket, hazatérve 1585. Ecsedre udvari lelkésznek hívta meg Báthory István, 1599. középszolnoki esperessé, 1604. túl a tiszai kerület superintendensévé választatott és Debrecen is lelkészül hívta; 1613. máj. 13. a szószéken, tiszte teljesítése közben érte el a halál. *Tóth F.*: Túl a tiszai ref. püsp. élete, 78—90. l.

12. Az egész perhez lásd még *Lampe*: i. m. 337—43., 347—55. l. Ebben az ügyben megkérdezték *Paraeus Dávid* heidelbergi tanárnak a véleményét is. Ő egyházi büntetésül csak a hivataltól való felfüggesztést, letételt és az egyházból való kirekesztést helyeselte, de úgy vélte, hogy a börtönbüntetés nem egyeztethető össze az Isten igéjével.

13. Ennek a tervnek *Khlesl* bécsi püspök (1616 óta bíbornok), Mátyás mindenható minisztere volt a fő mozgatója, ki pénzzel is segítette Homonnaynak a fegyveres betörését Erdélybe (1618. nov.), de a betörők véres fejjel hagyták oda Erdélyt. Ezen kísérlet után *újabb egyesség* jött létre Nagyszombatban, 1617. július 31., melyet szept. 2. erősített meg Mátyás. „*Pázmány* be volt avatva ezen fondorlatokba," — mondja *Frankl*: i. m. I. k. 198. l. — és szerencsét kívánt hozzájok. „Különben Khlesl Pázmánynak a magyar ügyekben mindenkor nagy szerepet jelölt ki" (u. o. 192. l).

14. *Frankl* (i. m. I. k. 500—501. l.) a Bethlen egyéniségéről elmélkedvén, végül ezt a megjegyzést teszi: „kétszínűsége és az elvállalt kötelezettségek következetes megvetése, ... a politika és morál rendszeres elválasztása; tiltják, hogy nagynak nevezzük a szó nemesebb értelmében." Szerző előtt valószínűleg abban az esetben lett volna Bethlen „*nagy*," ha az alatt,

míg a német és kath. kormánypárt kétszínű és így a morállal nem nagy barátságban álló politikát űzött, ha — mondom — az alatt Bethlen, csupa becsületességből megengedte volna, hogy rajta verjék el a port. — Vajjon mikor fogják a kath. szellemű történetírók elszánni magokat rá, hogy egyenlő mértékkel mérjenek barátot, ellenséget?!

15. *Forgách Zsigmondnak* Khlesl lekötelező ígéretet tett és 1500 tallért adott. *Frankl*: i. m. I. k. 312. l. közli Khleslnek Ferdinándhoz ebben a tárgyban írt levelét.

16. A kérdés akörül forgott, hogy ha nagy többsége protestánssá lesz egy községnek, az elhagyott kath. templomot birtokukba vehessék és használhassák a protestánsok, abban az esetben is, ha kath. maradna a földesúr; vagy más szóval, vallás tekintetében egy ember, ha mindjárt nemes is, ne nyomjon többet a mérlegben néhány száz nem nemesnél. V. ö. *Bauhofer*: i. m. 173—74.; *Frankl*: i. m. I. k. 350—52. l.

17. Az 1608. *szövetség* értelmében (l. a 290. l.) a magyar, osztrák, morva és sziléziai rendek egymás jogainak kölcsönös megvédésére kötelezték volt magokat.

18. A kath. pártnak egyik eszköze, a katholikussá lett *Homonnay György*, a földesúri jog alapján prot. egyházi birtokokat és templomokat foglalt el; példáját követték mások is; a protestánsok sem az országos rendes bírók sorába, sem a kir. tábla tanácsosai közé, sem a hadnagyi hivatalhoz nem bocsáttattak; a köztemetők, harangok használatától és templomaiktól megfosztattak stb. Természetesen megtorlásul a prot. földesurak is elűzték a kath. papokat. A *kath. rendek sérelmeinek* egész hosszú sorozatát közli *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 180—85. l.

19. *S. pataki krónika* (Gr. *Mikó*: Erd. Tört. Adat. III. k. 200. l.).

20. Ugyanezzel az alkalommal egy *röpirat* is jelent meg *Querelae Hungariae* címen, melyet állítólag *Alvinci Péter* kassai ref. lelkész írt s melyben első sorban a türelmetlen klérusnak tulajdonította az országot ért szerencsétlenségeket. Ellene két cáfolat jelent meg egyszerre: *Apologia pro Clero, Balásfy Tamás* pozsonyi prépositól és *Falsae originis motuum Hungaricorum succincta refutatio*, névtelenül *Pázmánytól*.

21. V. ö. *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 189.; M. *Prot. Figy.* 1871. 67—68. l.

22. *Mohammed* nagyvezér megbukott s helyét *Ali* basa foglalta el, kinek barátságáról Bethlen nem volt bizonyos.

23. A végzéseket bővebben közli *Frankl*: i. m. I. k. 536—38. l.

24. T. i. hogy a béke a csehekre is kiterjesztetik, *ha kérik*.

25. Midőn a kir. biztosok aug. 1. megjelentek az első nyilvános gyűlésen, *Colalto* tábornok kivont karddal elfoglalta a mennyezetes fejedelmi trónt. A királypártiak örömriadallal fogadták ezt a vakmerőséget. Bethlen nem vesztette el hideg vérét s fedetlen fejjel hallgatta végig a kir. leiratot. *Khevenhiller*: Annal. Ferd. Lib. IX. 936. után közli *Horváth M.*: M. O. Tört. V. k. 227. l.

26. *Bauhofer*: i. m. 180—82.; *Ribini*: Memorabilia, I. k. 432—34., *Katona*: Hist. crit. XXX. 487—548. l. után *Frankl*: i. m. I. k. 539—54. l.

27. Ezen *feltételek* közt volt a *cseh politikai menekültek* s a magyar pártfőnökök (Thurn, Hoffkirchen, Landau, Stanz s a két Thurzó) *kiadása*, hogy boszút állhasson rajtok a német kormány. V. ö. *Horváth M.*: M. O. Tört. V. k. 238. l.

28. A nikolsburgi békealkudozásokat a Bethlen részéről *Thurzó Imre* s az ő váratlan kora halála után *Thurzó Szaniszló*, a királypárt részéről *Pázmány Péter* vezette.

29. A béke értelmében Bethlen lemondott a királyi címről, a koronát több várossal együtt átengedte Ferdinándnak stb. Bethlen „*Erdély s a róm. sz. birodalom fejedelme, Oppeln és Ratibor hercege*" lett s élete hosszáig birtokában hagyatott hét vármegye. V. ö. *Bauhofer*: i. m. 182—83.; *Frankl*: i. m. I. k. 606—7., II. k. 14—17. l.

30. Gömör, Hont, Nógrád, Bars, Nyitra, Pozsony, Komárom, Győr, Mosony megyék és a Fertőtó vidéke. A hozott törvényeket *Thurzó Szaniszló* nádor erősítette meg szept. 1. V. ö. *Bauhofer*: i. m. 183.; *Borbis*: i. m. 57.; *Kovács Alb.*: Egyházjogtan (Budapest, 1878.) 190. l.

31. Győrből elűzték a prot. papokat és kereskedőket, az őrségnek pedig azt izente a király, hogy ha meg nem tér, katholikus katonákra fogja bízni a véghelyet stb.; Oppelnt és Ratibort, mely hercegségek Bethlent illeték, nem engedte át Károly főherceg stb. *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 200.; *Horváth M.*: M. O. Tört., V. k. 269. l.

32. „Semmi jót sem kezdünk reményleni — írja 1623. márc. 16. — az ő felsége tisztviselőinek actájokból, békességünknek sokáig megállhatása felöl. Bizony szintén elunjuk a sok rajtunk való szegezgetéseket, utánunk való cirkálásokat, ellenünk való praktikáikat az embereknek... Ha a hitel közöttünk nincsen, jobb aperto marte egymást persequálni, hogysem mint clandestinis machinationibus életünk elfogyatkozására igyekező emberekkel szíves barátságot viselnünk. Nekem is résen vagyon a fülem és ha lehet, bizony előbb igyekezem másoknál a kardhoz nyúlni, ha ugyan annak kelletik lenni, melyet Isten eltávoztasson." *Eszterházy Miklós élete*, II. k. 15. l. után közli *Frankl*: i. m. II. k. 60—61. l.

33. Ali nagyvezér félretolva az ügyetlen Musztafát, a 11 éves Murádot tette meg szultánnak.

34. A különbség annyi, hogy Bethlen, Oppeln és Ratibor helyett kárpótlásul, örök birtokként *Ecsedet, Nagybányát* és *Felsőbányát* nyerte.

35. Bethlen megígérte Ferdinándnak, hogy elősegíti elsőszülött fiának királlyá választatását; hogy Erdély a fejedelem halála után a magyar koronához csatoltatik, hogy teljesíti a katholikusok méltányos kívánságait; sőt, ha meggyőzik a katholikus vallás igazságairól, még át is tér talán, stb. V. ö. *Horváth*: M. O. Tört., V. k. 293—95.; *Frankl*: i. m. II. k. 66—70. l.

36. A *Caraffa* emlékiratának a *velencei követ* jelentésének (nov. 26.), a *szatmármegyei követek* tudósításának (nov. 10.) erre a tárgyra vonatkozó részleteit l. *Frankl*: i. m. II. k. 161—63.; *Horváth*: M. O. Tört., V. k. 318—22. l.

37. A béke feltételeit részletesen közli *Horváth*: M. O. Tört., V. k. 332—33. l.

38. A *komjáthi zsinaton, Samarjai János* halászi-i lelkész és püspök elnöklete alatt, Mosony, Pozsony, Komárom, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád megyék s a végvidékek lelkészei vettek részt. Az *alsódunamelléki* ref. egyházkerületet Pest, Pilis, Solt, Nagy- és Kis-Heves, Tolna, Székes-Fehérvár stb. megyék alkották. A nevezett kánon-gyűjtemény, párhuzamos latin és magyar szöveggel, következő cím alatt jelent meg: *Canones Ecclesiastici*, In Quinque Classes Distributi, quibus Ecclesiae H. C. amplexae in Comitatibus ... reguntur, editi etc. Varadini, 1642. Az I. Clas. 27, a II. Cl. 13, a III. Cl. 69, a IV. Cl. 16, az V. Cl. 17 kánont foglal magában. V. ö. *Lampe*: i.m. 361—63.; *Tóth F.*: Prot. Eccl. Hist. I. k. 333—35. l.

39. *Pázmány* 1627. dec. 28. *ezt írta* Ferdinándnak: „A fejedelem szándékait gyanúsoknak tartom. Valószínűleg azon munkál, hogy Felségedet háborúba bonyolítsa a törökkel s így késleltesse a németországi dolgok sikerét." Közli *Frankl*: i. m. II. 299. l.

40. Pázmány a kath. „egyház érdekében igénybe vette a spanyol udvar bőkezűségét", melyet több ízben sürgetvén, 1626. jan. 15. meg is nyert III. Ferdinánd mellett kifejtett korteskedésének jutalmául. Ez az évdíj 3000 aranyat tett. Ezt Forgách Ferenc a prímás és Zsigmond a nádor is élvezte. *Frankl*: i. m. II. 178—84. l.

41. Pázmány 1619. jan. 1. tette le a bécsi papnevelő-intézet (*Pazmaneum*) első alapját és 1623. aug. 23. fejezte be, összesen 160,000 frt alappal. Valószínűleg azért Bécsben, hogy az ifjak ott a jezsuita-atyáktól necsak kellő tudományban és buzgó hitben képeztessenek, hanem távol maradjanak a magyar forradalmi (?) szellemtől is.

42. A *nemesi convictus* előbb 1622., majd rövid szünet után 1624. nyittatott meg. Szükség volt rá, mivel a köznemesek „szoktak az országban lázadozni s az erdélyi fejedelemmel tartanak"; a klérus tehát ennek a bajnak akarta elejét venni s nyakas kálvinisták helyett engedelmes, hű magyar hazafiakat (?) nevelni.

43. A fennebbi intézetekről l. *Frankl*: i. m. I. k. 466—74.; II. k. 46—48., 128—35., 242—43., 370—72,, 392—94., 426-27.; III. k. 160—70. l.

44. *Franklnak Pázmányról írt*, bő forráskutatáson alapuló és már többször említett monographiája a kath. szellemű és irányú történelmi irodalom termékei közül kétségen kívül kimagasló s általános szempontból is tekintve, értékes mű, melyet haszonnal forgathat az azon kor történelmével foglalkozó, ha az említett szellemtől és iránytól gondosan el tudja választani a történelmi igazságot. Hiszen egy kath. paptól csak nem lehet azt kívánni, hogy kirúgja maga alól azt az alapot, melyen áll s melyről *ad astra* (kanonokság, püspökség etc.) *lehet felkúszni*. De annyit csakugyan meg lehet várni, hogy legalább a *szembeszökő történelmi hamisításokat* ne árulja igazság gyanánt. Ilyen perfidia (nem lehet neki illőbb nevet adni) a többek közt az is, hogy Anglia, Dánia és Svédország a protestantismust „oly borzalmakkal alapította meg, melyek mellett az inquisitio kegyetlenségei elhalványulnak" (?). *Alzog* is ilyenformán nyilatkozik (Kirchengesch. 9. kiad. II. k. 89. l.) s Frankl utána mondja hűségesen. De hát a *stockholmi vérpad* (1520.), az *Alba vértanácsa* (1567.), a *Bertalan-éji mészárlás* (1572.), a *veltlini gyilkosság* (1620.), az *irlandi vérfürdő* (1641.), a *pozsonyi rendkívüli törvényszék* (1673—74.) és a *gályarabság* (1675.) s az *eperjesi mészárszék* (1687.; pedig szerző szerint I. Lipót uralkodása, 1657—1705., hazánk történetében a legdicsőbb lapokat foglalja magában) borzalmait protestánsok idézték-e fel? Hát elfeledte-e a tudós szerző, hogy még az 1731—32. télen is 20,000-nél több salzburgi protestánst űzött ki hazájából a kath. türelmetlenség? Az ilyen szándékos hamisításokat *klerikális igazságoknak* lehetne nevezni legtalálóbban; közéjök tartozik az is, hogy *Magyarországon mindig hitték a pápai csalatkozhatatlanságot*; legújabb keletű igazság az, hogy „*a keresztény* (értsd r. kath.) *egyház mindig támogatta a tudományt* (talán az Index librorum prohibitorummal) *s vallásnak és tudománynak együtt kell haladni*" (de utóbbinak feltétlenül *Aquinoi sz. Tamáshoz* kell magát alkalmazni. *Simor* bíbornok-prímásnak a sz. István-társulat gyűlését megnyitó beszédéből, 1883. március 15.). Világbolondítás ez és nem igazság! Mindezekkel a tényekkel szemben elismerem, hogy nagy *haladás* történt *Pázmánytól Franklig*; mert míg a tudós érsek (vízkereszt után V. vasárnap 1. prédikáció) azt kívánja, „hogy az eretnek embert elkerűllyük; ... hogy csak ne-is köszönnyünk neki"; mert „minden bűnöknél és paráznaságoknál gonoszab; és

veszedelmesb az eretnek tudomány ... Kardok és nyilak az ő (t. i. az eretnekek) fogok, mellyekkel rágják és rágalmazzák az Isten nyájának Pásztorit. Farkok *Scorpio* méreggel teli, melynél veszedelmesb méreg nem lehet": addig a tudós szerző még csak ördög fajzatának, oláhnak és körülmetéltnek sem nevezi Bethlent, hanem megelégszik a „kétszínű, nagyravágyó, türelmetlen, zsarnok" kifejezésekkel. Ez is bizonyítja, hogy attól a szellemtől, melyet a tudomány, vallás és politika reformációja hozott létre, még a *Syllabus* átkai sem voltak képesek a tudós klérust tökéletesen elzárni. S habár végtelenül sajnálja a Bethlen szelleme, hogy nagyobb mértékben meg nem nyerhette a tudós szerző kegyét, de a Pázmány szellemét valószínűleg annál inkább lekötelezte vele, hogy neki *márványnál* (*ezt Simor* bíb. prímás *állíttatott saját költségén*) *tartósabb emléket emelt* minden igazhívő kath. szívében, kiknek száma — proh dolor! — aggasztólag apad.

45. *S.-pataki füzetek*, 1864. 726—28. l.

46. A *kolozsvári 1622. májusi o. gyűl. VI. t.-c.* „Communibus votis et suffragiis végezték, hogy Kolozsvárott a régi pápista puszta klastrom helyén építtessék egy akadémia, melyben ő felsége bizonyos fő professorokat constituálván, azoknak bizonyos és örökké megmaradandó proventusokról is kegyelmesen disponáljon." Gr. Mikó: Erd. Tört. Adat. IV. 192. l.

47. *Századok*, 1883. 155. l.

48. *Bojthi Gáspár* historikust küldte ki a fejedelem, hogy tanárokat szerezzen. Rólok írta egy levelében: „ha bejönnek, ugy tetszik, nem lenne utolsóbb az fehérvári iskola némely németországi scholáknál — hisszük". B.-pesti Szemle, 1880., XXII. k. 289—90. l.

49. *Alvinczy Péter* kassai ref. lelkészt egyességre intő levelében írja: „Kérlek, uram, a privatumot a communéért postponáljátok in negotiis ... szeressétek egymást... senki ne vonja ki magát közületek... az haza megmaradására, Isten tisztességére s utól az én életem megtartására nézendő dolgokban való szolgálattól... mert nincsen több hazátok Magyarországban ennél a kicsin résznél, ha ezt is elvesztitek, hova lesztek magatok szerelmesitekkel együtt?"

50. Az *elpártolt Nádasdynak írja* a többek közt: „ha az összeesküdt magyar nemzet (t. i. a nemzeti párt) az austriaca domustól deleáltathatik és csak kegyelmetek lészen az pap urakkal Magyarország: bizony uram igen kicsiny ország lészen."

51. *Thurzó Imrének* írja a prókátoroskodó *Eszterházyról*: „Eszterházynak nagy kevélységgel irott levelén nem szükség sem búsulni, sem csodálkozni, mert tudjuk kicsoda természetiben; ha az tehetsége olyan volna, mint az ambitio és illetlen akarat, senki közülünk meg nem maradt volna eddig." Az *áruló Széchynek*, ki új bonyodalmakkal fenyegetőzött a békekötés után is, ezt írta: „a római császár ő érette az békeséget én velem föl nem bontja, durum est asino contra stimulum calcitare."

52. Hej beh más világ volt akkor, mikor a fejedelemasszony az „*édes urá*"-tól rábízott statusdolgai elintézése mellett, még fonni és szőni is ráért és „*electa Hungariae regina*" arra kéri Bethlent a választott királyt, hogy küldjön kendert és lenet, mert már kevés a lányoknak (t. i. az udvarhölgyeknek) a fonni való. És Bethlen minden időben örömmel teljesíti a jó feleségnek kívánságát, „sötétben szállottam le lovamról, reggeltől fogva estig tizenháromezer négyszáz embert mustráltam az egy nap meg" — írja — s akkor sem megy pihenni, hanem ír a szepesi kamara tanácsosainak, hogy haladéktalanul vitessenek „elég narancsot, citromot, pomagránatot a fejedelemasszonynak. Legyen igen nagy gondja kegyelmeteknek erre." Arról a szép, a görög hőskorra emlékeztető családi életről, mely rendes volt Erdély fejedelmeinek házánál, l. a *Történelmi tár* 1879. évf. *Szabó K.*: Bethlen Gábornak és nejének Károlyi Zsuzsannának levelezése.

53. *Kemény János*: Önéletírása, 147. l. — V. ö. *Horváth M.*: M. O. Tört. V. k. 345—49.; *Szilágyi S.*: Erdély tört., II. k. 163—64., 209—12.; Fabó: Rajzok a magy. protestantismus történelméből (Pest, 1868.; *Győry Vilmos*: Iktári Bethlen Gáb.; *Róth Márton*: Bethlen G. kora), 9—77.; *Szilágyi S.*: Bethlen G. fejedelem kiadatlan politikai levelei (Budapest, 1879.); *B.-pesti Szemle* (1880. *Károlyi Árpád*: Bethlen G. levelei), XXII. k. 252—94. l.

59. I. Rákóczy György tovább folytatja a harcot a vallásszabadság és alkotmány megtámadói (III. Ferdinánd, a bécsi kormány és a magyar kath. klérus) ellen s a linci békében 1645. határozottabb biztosítékot szerzett a protestánsok vallásszabadságának; a Tisza mentén erősebb hullámokat vetett puritánus mozgalmakkal szemben a ref. egyház alkotmányának megszilárdításáról is gondoskodott a szatmárnémetii zsinaton 1646.

III. Ferdinánd (1637. febr. 16—1657. ápr. 2.) szelídebb természeténél fogva a béke barátja volt s önállóbb szelleme nem hódolt oly vakon a jezsuita és spanyol befolyásnak, mint atyjáé, de mivel a harmincéves háború zivatarai közt lépett trónra, kénytelen volt a megkezdett harcot tovább folytatni. így történt, hogy míg a svédek elleni háborúra fordította fő figyelmét, addig

kormánya a magyarországi ügyekbe való korlátlan beavatkozásával sérelemre sérelmet követett el az alkotmány és vallásszabadság ellen. Ferdinánd az ország ügyei rendezése végett mindjárt uralkodása kezdetén *összehívta a rendeket Pozsonyba* (1637. szept. 21.). Itt a *protestánsok* első helyen azzal a nagyon is igazolt *panasszal léptek fel*, hogy a klérus nem tartja tiszteletben a vallásszabadságot biztosító törvényeket, — hogy a protestáns papokat elűzik, — még olyan templomokat is elfoglalnak, melyeket protestánsok építettek, sőt némely helyeken új templomok építését s a régiek megjavítását sem engedik meg.[1] Ezek a panaszok heves vitákra adtak alkalmat, a katholikus párt most is azzal a jezsuita fogással védte magát, hogy a vallásszabadság nem foglalja magában a templomokat is; végre kijelentették a prot. rendek, hogy addig nem fognak a kir. előadások tárgyalásához, míg vallásos sérelmeik nem orvosoltatnak. Miután a két párt nem juthatott egy értelemre, a protestánsok sérelmeiket *külön feliratban*,[2] „*Magyarország evang. rendei*" nevében küldték fel a királyhoz. A király a kath. főrendek sngalmazásából rosszalta azt az újítást, hogy a protestánsok *külön statusként* akarnak szerepelni, sőt azzal fenyegetőzött, hogy csak a kath. rendekkel fog intézkedni az ország ügyeiről. De a fenyegetés nem sok sikert ígért, a protestánsok többségben voltak s nélkülök nem lett volna törvényes az országgyűlés. Engedni kellett tehát s a király egy *leiratban* (1638. febr. 2.) *biztosította a protestánsokat*, hogy a bécsi béke I. pontját, az 1608. I. t.-cikket és koronázási hitlevelének VI. pontját érvényben fogja tartani, újólag felvéteti a törvények közé s az előfordult sérelmeket megvizsgáltatja és igazságosan intézi el. Azonban ez a biztosíték (a törvénybeiktatás elmaradt),[3] miként sok elődje, csak írva maradt azután sem szűntek meg, sőt folyvást gyarapodtak a visszaélések.

Ebben az időben *Erdélyben* a Bethlen G. özvegyének; a könnyelmű, elhunyt férjéhez nem méltó, katholikussá lett *Brandenburgi Katalinnak* (1629—30.) és *Bethlen Istvánnak* (1630.) rövid szereplése után, *Rákóczy György*, a felsőmagyarországi gazdag, hatalmas ref. főúr, ki a Bethlen G. iskolájában nőtt fel, a nagy fejedelemtől megkezdett mű folytatására leginkább hivatott, hitéért buzgó, erélyes, ügyes, egy kissé fösvény, de azért népszerű férfi emelkedett Erdély fejedelmi trónjára (1630. nov. 26. választatott meg a segesvári gyűlésen; dec. 22. tette le az esküt; 1631. márc. kapta meg a porta athnáméját). II. *Ferdinánd* vonakodott elismerni 1 Eszterházy nádort haddal küldötte ellene, de megveretett (1631. márc. 15.). Ez a vereség és a *Gusztáv Adolf* svéd király

győzelmei előkészítették a béke útját s a fejedelem elismerését. *A béke Eperjesen* (1633. febr. 5—szept. 28.) csakugyan létrejött hosszas alkudozások után, s *vallásügyi tekintetben* újra megerősítette a korábbi bécsi, nikolsburgi stb. békekötéseket. Hasonló szerencsével sikerült elhárítani azt a vihart, mely a portától támogatott *Székely Mózes* (1635.) és *Bethlen István* (1636.) trónkövetelők részéről fenyegette. Alig ült Rákóczi ingatlanul a fejedelmi széken s alig biztosította azt fia számára is (*II. Rákóczy Gy. 1642*. márc. 4. választatott fejedelemmé és jul. 8. nyerte meg az athnámét), azonnal szakított eddigi tartózkodó politikájával, több figyelemben részesítette a magyarországi protestánsok panaszait és a svédek szövetségi ajánlatait. És valóban, napról-napra nyomasztóbb lett Magyarországon a protestánsok helyzete; a kath. földesuraktól támogatott klérus szabadon sértegethette a protestánsok vallásszabadságát biztosító törvényeket és kötéseket; a bécsi kormány minderre szemet hunyt, sőt az ország legégetőbb szükségeivel sem gondolt sokat.[4] A vallási és polgári sérelmeknek megsokasodása nagyon sürgetővé tette az országgyűlés összehívását, a közhangulatnak maga *a nádor* adott kifejezést *egy emlékiratban* (1642.), melyben a többek közt *nyíltan kimondja*, hogy: „Sok ígéret tétetett, mely nem teljesíttetett; sok törvény hozatott, mely nem sikeresíttetik ... a vallásiakat (t. i. engedményeket) kizsaroltaknak nézik, örök aggodalom, gyanú és nyugtalanság fogja el a kedélyeket ... a hazafiak ... a hivatalokból s királyi és országos jövedelmek kezeléséből, a honvédelem gondjaiból kizáratnak; ... azon gyanút kénytelenek táplálni magokban, hogy ő felsége külföldi miniszterei őket készakarva hagyják el, vetik meg s mindenkép gyöngíteni törekednek."[5] A király az *országgyűlést* ki is hirdette *Pozsonyba* (1642. máj. 29.), de Bécsben nagy zavart okoztak a császári hadak vereségei s folyvást halogatták a gyűlést; végre miután *a király megírta a nádornak*, hogy „a religio dolgában készebb Magyarországtól távol lenni, mintsem valamit engedni," s miután a többségben levő protestánsok kiválólag a vallásügy elintézését sürgették, a király *a gyűlést feloszlatta* biztosaival (nov. 26.). Tehát a régi állapotban maradt minden, s hogy a protestánsok a jövő iránt se táplálhattak vérmes reményeket, eléggé meggyőzhette róla őket az olyan *őszinte nyilatkozat*, minőt *Jakosics György* egri püspök tett Rákóczy előtt, kijelentvén, hogy „a császárnak nem áll hatalmában, hogy a religio szabadságát s az elvett templomokat visszaadhassa a klérus ellen."[6] Rákóczynak, kit a magyar kath. párt még oly aljas *gúnyiratokkal* is felingerelt, melyek „a szegény

gazdasszonyt is (t. i. a fejedelem feleségét, Lórántfy Zsuzsannát) meggyalázták," s ki a királynál hiába sürgette a szerzők megbüntetését, nem maradt más választása, mint fegyverrel szerezni érvényt azoknak a törvényeknek, melyeket a királyi eskü sem tudott megvédelmezni. *Meg is írta* (1643. febr. 7.) leplezetlenül *a nádornak*: „Hazánkat, nemzetünket bizony szeretjük; azért és szabadságának oltalmazásáért azt nem cselekedjük csak, ami tőlünk lehetetlen ... ha az szabadságunkért fáradnunk kelletik: mi azt kívánjuk ... hogy ... annak aztán ne csak az ország és nemzet egy része, hanem ... minden statusok egyaránt érezhessék hasznát." És *megizente* (*Kéri Jánostól*, a király követétől) *a királynak*, hogy Magyarországról „hozzá e vallás (t. i. saját vallása) sérelmei ... felől számtalan panasz érkezik ... olyan szolgaságot, minő a léleké, egyáltalában nem fog tűrni ... 1638. kiadott okmányában megígérte ő felsége, hogy a vallást biztosító végzéseket, ... ugyanazon gyűlésen törvénybe íratja; de azt nem teljesítette ... ő felsége tanácsában rég kimondták magokra, gyermekeikre, jószágaikra (ezt Jakosicstól tudja) az ítéletet és csak a végrehajtás jó alkalmát lesik." Ő nem követel semmit, amire köteles nem volna a király. Őmaga mindent megtesz, amivel tartozik ő felsége iránt; de viszonosságot kíván tőle, stb.[7] A fejedelem ekként megragadta a kedvező percet, hogy segítsen hazája nyomasztó sorsán, és *szövetséget kötött a francia és svéd hatalom követeivel* (Gy.-Fehérvártt, 1643. ápr. 27.);[8] a portától a III. Ferdinánd elleni háborúra megvásárolta az engedélyt s ezen előkészületek után Magyarországra indult, hogy meggyőződést szerezzen a nemesség és nép hangulatáról. A hangulat teljesen kielégítette várakozását, a prot. nemesség tárt karokkal fogadta, s sok helyen, mint Magyarország fejedelmét üdvözölte. Eszterházy nádor még ezután is békéltetőleg lépett fel, de a főpapság (Lippay Gy., 1642. nov. 20. óta esztergomi érsek, Bosnyák István kancellár, Jakosics Gy. egri püspök) tanácsára Ferdinánd eltiltotta a nádort az egyezkedéstől és fegyveres támadásra készült. A háború kockája el volt vetve. Rákóczy (1644. febr. 2. Gy.-Fehérvárról) élére állva tekintélyes hadseregének, megkezdte a hadjáratot; Kállóból *egy körlevélben* számot adott felkelésének okairól. És vádjai súlyosak, de igazak voltak. Azzal *vádolta a klérust*, hogy „örökös országává akarja tenni Magyarországot az ausztriai háznak, s a maga vallásán lévő világiakon is, mind lelki-, mind testiképen akar uralkodni ... a véghelyekben is a főtiszteket magok kezdték bitorolni. ... A *jezsuita szerzet* az ország szabadságának romlására, az evang. religio elnyomására minden módon törekedik. ... A *nádor*

tekintélye annyira elvétetett, hogy ... még csak a neve maradt fenn; ... Az *evang. statustól* számtalan templom s paplak vétetett el. Az evang. vallásúak a tisztségekből kizáratnak; kereseteikben, ha igazságuk van is, célt nem érnek; ... Immár tovább ő sem tűrheti hivalkodó szemmel hazája veszedelmét, nemzete elnyomattatását. Bizonyságul hívja Istent, hogy nem magán ok miatt nyúl fegyverhez; hanem csak az ország statutumit akarja helyreállítani, a haza s vallás szabadságát megvédeni."[9] Erre a körlevélre körlevéllel válaszolt Ferdinánd is (febr. 23.), melyben a megyéket hűségre, kötelességök teljesítésére, az erdélyieket pedig a béke megtartására és országukba való visszatérésre intette; egyszersmind *Puchaim* és *Götz* tábornokokat 12,000 főnyi haddal az országba küldötte. Ehhez a sereghez 8000 lovassal csatlakozott Eszterházy nádor. A háború változó szerencsével folyt, előbb a császáriak voltak előnyben s már Bécsben nagy volt az öröm, hogy „az eretnek fejedelem nemsokára elűzethetik;" de *Torstenson* svéd tábornok előnyomúlásával megfordult a kocka. Rákóczi Pozsonyig tolta előre hadait, s már Morvába indítá hadcsapatait, hogy egyesüljenek a Bécs ellen induló Torstenson svéd tábornokkal, midőn megállani kényszerítette a háta mögöttt fenyegető vihar. Ugyanis a háború folyama alatt *Ferdinánd nagykövete* (Czernin) *rávette a portát*, hogy tiltsa el Rákóczyt a hadjárattól és a svéd szövetségtől. És a porta több ízben tiltó leveleket küldött a fejedelemnek; ez a fenyegetés, a budai basa ellenséges magatartása és az a tudósítás, hogy Erdélyre készülnek a határszéli basák, arra indította Rákóczyt, hogy *a bécsi udvarral* újból felvegye *az alkudozások* fonalát.[10] Így jött létre az úgynevezett *linci béke 1645. dec. 15.*, melynek *a vallásügyre vonatkozó pontjai következők*:

I. p. Az 1608-ik évi I. t. c. s a koronázási hitlevél VI. cikke teljes épségben marad. *Az országnak összes karai és rendei*, a szabad kir. városok és kiváltságos mezővárosok s a végvidékek magyar katonái vallásukat, templomokkal, harangokkal és temetőkkel együtt, mindenütt szabadon gyakorolhatják és őket ebben a szabadságukban semmi módon és semmi szín alatt ne háborgassa senki sem. — II. p. A közcsend és egyetértés kedvéért *a földművelők is*, bárhol lakjanak s bárkinek jobbágyai legyenek, az előbb említett pont alapján vallásuk szabad gyakorlatában sem a királytól, sem tanácsosaitól, sem a földesuraktól semmi szín alatt ne háborgattassanak; az eddig akadályozottakat helyezzék vissza vallásuk szabad gyakorlatába és ne kényszerítsék vallásukkal ellenkező szertartásokra. — III. p. *A lelkészeket* és prédikátorokat ezentúl el nem űzheti

senki, az elűzötteket szabad visszafogadni, vagy helyüket másokkal tölteni be. — IV. p. A régebben és újabban *elfoglalt templomokról* és más vallásos sérelmekről a jövő országgyűlés fog intézkedni; akiknek odaítéltetnek a templomok, azoknál maradnak a plébániai jövedelmek is. Ezentúl templomokat elfoglalni nem szabad, a jelen háborúban elfoglaltak, ezen oklevél kicserélése után, visszaadatnak az illető felekezeteknek. Az ezután keletkező vallásos sérelmek *az evangelikusok sérelme nélkül* fognak elintéztetni a következő országgyűléseken. — V. p. *Ezen békepontok megszegőire* szigorú büntetést szab a következő országgyűlés, vagy megújítja az Ulászló VI. decretumának 8. cikkét. — VI. p. Az előbb felsorolt *végzések* a legközelebbi országgyűlésen megerősíttetnek és *a törvények közé iratnak*. — VII. p. Az ezen békekötés folyamában tárgyalt ügyeket, mint a jezsuitáknak az országból való kitiltását, a szentszékek szabályozását, az országos hivataluknak vallásküloönbség nélkül való betöltését stb. a legközelebbi országgyűlés véglegesen el fogja intézni. — VIII. p. Az említett országgyűlést, az oklevelek kicserélése napjától számítva, három hónap alatt összehívja a király. — IX. p. *Általános kegyelem adatik*, s az utolsó háború alatt elvett birtokok kinek-kinek visszaadatnak. — Végül mindezek megtartására a király mind magát mind utódait szentül kötelezi.[11]

A kikötött *országgyűlést* Ferdinánd (1646. máj. 1-ről aug. 24-re halasztatott el) hívta össze *Pozsonyba*. Az egybegyűlt rendek a királyi előadások meghallgatása után, a meghalt Eszterházy helyébe *Draskovich János* (kath.) tót- és horvátországi bánt választották *nádorrá*. Majd a *linci békekötésre* kerülvén a sor (a király okt. 1. küldte át az oklevelet kihirdetés végett), heves viták fejlődlek ki a kath. és protestáns párt között. *Lippay prímás* az egész kath. papság nevében óvást tett a linci béke ellen; mindamellett is *az egész béke-oklevél* (Lincben, 1646. dec. 16. kelettel) a király döntő szavára (okt. 22. leiratban) *azzal a kötéssel vétetett fel az 1647. V. t. cikkbe*, hogy *a kath. papságnak* és bármely más világi uraknak *ellentmondásai* akadályul nem szolgálnak, sőt *örökre érvénytelenek maradnak* („Contradictionibus dominorum, Cleri et aliorum quorumvis secularium Catholicorum non obstantibus, imo iisdem in perpetuum nullum vigorem habentibus.") Hasonló viszályra adott alkalmat *a lefoglalt templomok kérdése*. A protestánsok 300-nál többet követeltek vissza, ellenben a katholikusok a *földesúri jogra* („cujus regio, ejus religio") hivatkoztak. A király *két leirattal* vetett véget e vitának. Az egyikben (1646. dec. 22.) *21 templom visszaadását* rendelte el (Dunán innen és túl), azzal a megjegyzéssel, hogy az a

földesúr, ki ezután templomot foglal el, első ízben *1000 frt bírságot fizet* s visszaadja a templomot is, másod ízben elveszti azt a falut is, hol a templomfoglalás történt; egyháziak első ízben ugyanazon büntetés alá esnek, másod ízben *2000 forint bírsággal sújtatnak* s visszaadják az elfoglalt templomot is. A másik leiratban (1647. febr. 10.) *kilencven templom visszaadását* rendelte el (ezek a templomok a VI. t. cikkben vannak felsorolva). A még meg nem született westfaliai békének előrevetett fénye már ott ragyogott a pozsonyi országgyűlés és a király feje felett, s hiába erőlködött a klérus, hogy eltakarja hosszú sötét talárjával, átsütött az a talárokon is. A protestantismust nem lehetett leverni, el kell azt ismerni; nem szívesen teszik, de megteszik, mert meg kell lenni. Ez a szellem hatja át *a többi vallásügyi törvénycikkeket*. Így lett törvénnyé, hogy ha az anyaegyház a katholikusok, a leányegyház az evangelikusok birtokában van és viszont, ne háborgassa egyik a másikat; az evang. földmívesek bevihessék oda vallásuk szolgáit vagy máshova mehessenek prédikáció-hallgatás végett (VII. t. c). Ha az evangelikusok valahol templomot, paplakot és iskolát akarnak építeni, a földesúr arra alkalmas helyet tartozik adni (X. t. c.). Az evang. rendek a kath. plébánosoknak és viszont a kath. rendek az evang. lelkészeknek semmi díjt sem tartoznak adni (XI. t. c.). Ami *a népet* (misera plebs) illeti, ahol a parochiának és templomnak elegendő jövedelme van (jobbágyok, malom, szántóföldek, rétek stb.), ott egyik lelkésznek sem fizetnek a hallgatók; ahol ilyen javadalmak nincsenek, ott saját lelkészének fizet kiki; ahol eddig nem fizettek az evang. hívek a kath. lelkésznek és a kath. hívek az evang. lelkésznek, ott ezután sem kötelezhetők semminemű fizetésre; ahol vegyes kath. és evang. lakosoknak személyes és telek után járó tartozásai képezték a plébánosok jövedelmét, ott a bírák azokat két egyenlő részre osszák, s egyik a kath., másik az evang. lelkészé legyen, akár helyben lakik, akár másutt. *Palástdíjat* csak saját hallgatóiktól vehetnek a lelkészek (XII. t. c.).[12]

Így tette fel öreg Rákóczy György a koronát a protestánsok vallásszabadságának nagy művére, melyet kiválólag Bocskay és Bethlen G. emelt. De Rákóczi nemcsak a külellenségek ellen harcolt, hanem meggátolni igyekezett *a belső ellenségek rombolásait is*. És erre az őrködésre nagy szükség volt az ő korában is. Míg egyfelől a kormány és klérus ostromolta, addig másfelől az újítók a falakon belül gyengítették a sokképen zaklatott egyházat. Az az *independens mozgalom*, melyet elnyomni igyekezett a váradi zsinat (1610.; l. fennebb a 299—300. l.), a linci békekötés előtt néhány évvel erősebb hullámokat vetett a Tisza mellékén és Erdélyben. A mozgalmat a holland és angol egyetemeken járt ifjak szították, kik közt legnagyobb tevékenységet fejtett ki *Tolnai Dali János*,[13] ki az angol puritanus és independens eszméktől áthatva, néhány rokon-gondolkodású pályatársával, még Londonban (1638.) oly célból kötött szövetséget, hogy átültetik a nevezett eszméket a hazai ref. egyházba s így gátat vetnek a püspöki rendszer felé hajló és a protestantismus szellemével ellenkező áramlatnak. Ez a törekvés indította a tiszamelléki ref. papságot arra, hogy *kimondja a debreceni rész-zsinaton* (1638. szept. 22.), hogy a külföldi akadémiákon járt ifjak semmiféle lelkészi és tanítói hivatalra ne alkalmaztassanak addig, míg a *nagyobb kánonok V-ike* értelmében esküvel nem kötelezik magokat rá, hogy a hitágazatokban és a keresztyén vallás más alaptételeiben, az egyház rendtartásaiban, szentségeiben és szokásaiban nem tesznek újítást és változást önkényesen.[14] Midőn hazatért a kitűnő képzettségű Tolnai (1638. őszén), már szervezve találta az ellentábort s midőn őt, a puritanus hírében álló férfit, I. Rákóczy György megbízta *a sárospataki iskola igazgatásával,* kitört a vihar. A zempléni esperes (egyszersmind a pataki iskola felügyelője, Miskolci Cs. István) *zsinatot* tartott *Sárospatakon* (nov. 10.) és *reversalist*[15] követelt Tolnaitól, hogy a Helvét hitvallástól és a Heidelbergi kátétól nem tér el tanításaiban s hogy nem zavarja meg az eddigi egyházkormányzati és iskolai rendet. Tolnai csak egy félév múlva tett eleget ennek a követelésnek (1639. ápr. 17.) s csak ezután foglalhatta el hivatalát. Azonban Tolnait nem lehetett a kicsikart reversalissal megkötni, *fontos reformokat* léptetett életbe az iskolában (Amesius-féle, puritanus szellemű hittant adott elő, a Keckermann logikája helyett a Ramus P. dialektikáját tanította, a zsoltárokat magyarul énekeltette stb.), sőt még egy kevés kegyeskedést is igyekezett az ifjak szívébe csepegtetni. Ily veszedelmesnek hitt és nagymértékű újítást nem tűrhetett el a papság; a tanulókat felizgatta tanáruk

ellen s bevádolta Tolnait a fejedelem előtt. Az újító kénytelen volt lemondani hivataláról (1642. dec. 18.) és elfogadni azt a lelkészi állomást, melyre meghívta a miskolci ref. egyház. Majd Rákóczy Zsigmond (az I. György fia, 1644.) vette maga mellé tábori lelkésznek s azután az ő ajánlatára tokaji lelkésznek (1644. dec. 20.) és később az abauji egyházmegye esperesének választatott meg (1645. márc. 8.). Itt sem lehetett maradása; egyes újítások miatt (keresztelni csak a templomban, vasárnap, a gyülekezet jelenlétében lehet, stb.)[16] felfüggesztetett esperesi és lelkészi hivatalától (1646. febr. 14. a tokaji kis gyűlésen) s ügyének megvizsgálása a nemzeti zsinatra halasztatott.

Ily körülmények közt hívta össze *Geleji Katona István*, erdélyi ref. püspök, öreg Rákóczy György fejedelemnek a megbízásából, *Szatmárnémetibe a nemzeti zsinatot 1646. jún. 10-re*, melyen az erdélyi, a tiszáninneni és -túli ref. egyházak küldöttei 110-en vettek részt; ezenkívül maga a fejedelem, számos főúr, tanár, egyházi és világi férfi jelent meg. A zsinat a Tolnai és párthívei ellen emelt vádak felsorolása után meghallgatta a *Tolnai védelmét* s a tőle elkért védirat megbírálására és megcáfolására egy bizottmányt nevezett ki. *Vitatkozás* is tartatott Tolnaival és társaival s miután ők a *keresztelést* csak vasárnapon, a templomban, az egész gyülekezet előtt tartották érvényesnek, — a *vasárnapon* kívül mellőzni kívánták a többi ünnepet, — a *lelkészeket* teljesen egyenlő jogúaknak s az *egyes egyházakat* lelkészükkel és presbyteriumukkal együtt *egészen függetlennek* állították, — az *egyházmegyéket* keresztyénellenes ördögi intézménynek nyilvánították, — az *esperesi és püspöki hivatalnak*, mint a reformáció szellemével ellenkező és papuralomra vezető intézménynek a megszüntetését követelték, — a gyakori *házi istentisztelet* és vallásos tanítás tartásának szükségét emlegették, — a hit és élet alapjául, a hitvallások mellőzésével, *egyedül a sz. írást* ismerték el, — bensőbb vallásosságot, *nemzeti nyelvű iskolai tanítást* követeltek stb.: mindezekért az akkori időben károsoknak hitt újításokért Tolnait és társait, míg jó útra nem térnek, a zsinat (XVII. p.) megfosztotta lelkészi hivataluktól. Általában *a zsinat* erős *conservativ* állást foglalt el a puritanus és independens mozgalommal szemben s még jobban megszilárdította a papuralomra irányuló *püspöki rendszert*. Ez a szellem vonul át azon a *XXX végzésen*, melyet a zsinat hozott. Megerősítették bennök az erdélyi, a tiszáninneni és -túli ref. egyházak *unióját* (I. p.); elrendelték az *Apostoli és Helvét Hitvallásnak megfelelő közös hitvallás* szerkesztését s mellette a *Heidelbergi káté* megtartását és tanítását (II. p.), valamint *közös liturgia és*

törvénykönyv készítését is. (III. p.). Továbbá kimondták, hogy ne csak fiú-, hanem *leány-iskolák* is állíttassanak (V. p.); hogy csak akkor szerveztessenek *presbyteriumok*, midőn a nép elég érett lesz rá (VI. p.); hogy annyira szükséges a *püspöki igazgatás* megszilárdítása, hogy kívánatos volna, ha a tiszántúliak (ma tiszáninneniek) is választanának magoknak püspököt (VIII. p.); hogy ezután is meg kell tartani a *sátoros ünnepeket* (IX. p.); hogy az újítókat el kell mozdítni hivatalukból (XVII. p.) és zsinat nélkül nem szabad újítani (XVIII. p.); hogy az akadémiára menő ifjak addig ne részesíttessenek segélyben, míg reversalist nem adnak, hogy kerülni fogják a socinianismust, arminianismust és anabaptismust s csak a Helv. Hitvallást és Heidelbergi kátét ismerik el hitök alapjául (XIX. p.); hogy ilyen reversalist kell venni a künn levő ifjaktól is, midőn hazatérnek (XX. p.); hogy bármely egyházi tisztviselő, ha *heterodoxiát* tanít, a jövő zsinatig függesztessék fel hivatalától (XXI—XXIII. p.); hogy könyvet *előleges vizsgálat* nélkül nem szabad kiadni (XXV. p.) stb. Végre a zsinat Geleji Katona Istvánt bízta meg egy törvénykönyv készítésével, ki a hazai és külföldi régibb és újabb egyházi törvényekből, a nevezetesebb hittudósok munkáiból és a Helv. Hitvallásból össze is állította azt.[17] *Ez a törvénykönyv* elismeri ugyan, hogy a lelkészek egyenlő jogúak, de azért határozottan kimondja, hogy minden az egyház javát előmozdító dologban készséggel engedelmeskedni tartoznak az általok választott esperesnek és püspöknek. „Mert jóllehet amaz egyeduralmat (mondja a LXXXV. kánon) és antikrisztusi főpapi hatalmat méltán kárhoztatjuk és megvetjük; de azt a fejetlenséget vagy kyklopsi államformát, melyben senki senkire sem hallgat és mely még magánál az egyeduralomnál is sokkal veszélyesebb, a mi egyházainkban épen nem tűrhetjük, hanem *egyházi kormányzatunkban* az aristokratiai, vagyis inkább *aristokratiko-demokratiai formát fogadjuk el* ..."

A zsinat és törvénykönyv tehát *elvben* elismerte a *presbyteri rendszert*, de nem tartotta korszerűnek és ,,a mi népünk közt" hasznosnak; mindezek mellett sem ellenezte, hogy „a lelkészek, a fontosabb ügyek elintézése végett, magok mellé néhány becsületes és értelmes férfit a polgári osztályból is" felvegyenek a gyűlésekbe (XCIX. c.). Tolnai kétségenkívül az egyház és iskola fejlődését akarta előmozdítani reformjaival, de nem számolt a hazai viszonyokkal s ebben hibázott. A tisztán prot. Angliában a püspöki állam-egyházzal szemben jogosult és szükséges volt a puritanus és independens mozgalom; de Magyarországon a kormánytól támogatott kath. hierarchia egyenként könnyen

eltiporhatta volna az independens egyházakat, míg a szerves összefüggésben álló egyházak szilárd tömegével, egyesített erejével szemben nem sikerült a terve.

Tolnait, elítéltetése után, reversalis mellett, a dévai egyházba akarta áthelyezni a fejedelem, de nem fogadta el ezt az ajánlatot s valószínűleg régi pártfogójának, Rákóczy Zsigmondnak a körében tartózkodott egy ideig. A fejedelem halála után, 1649. (aug. hónap körül) Lórántffy Zsuzsanna özv. fejedelemnő és fia Rákóczy Zs. főispán (midőn Erdélyből kijőve, a sárospataki várt választották lakásul) *újból megbízta a sárospataki iskola igazgatásával*; az ifjúság zene-bonáskodással fogadta az újítót és az új törvényeket s midőn ez nem használt, felkerekedett és odahagyta az iskolát. Liszkáig haladtában azonban átlátta, hogy gonosz tanácsadó a szenvedély és visszatért. Ezen zavargás után „az Schola tíz esztendők leforgása alatt szép csendességben levén, szépen nevekedék, hasznos épületek lőnek, *Typographia erigáltaték* (1650 tájt), az idvezült Lórántffy Susánna (a Tolnai tanácsára) *Comenius Jánost* idegen országbúl sok költségével aláhozatá, *négy Classis Praeceptoroknak* szép fizetést rendele s *az Classisok* azokhoz illendő *szép auditoriumokkal erigáltatának*, melyekben mind nagyok, aprók dicsiretesen épültenek”.[18]

Végre a szatmárnémetii zsinat irányára, szellemére nagy befolyással volt Erdély derék fejedelmének szilárd, conservatív jelleme. Ő az átvett örökség megtartását tekintette fő feladatának, s újításokkal nem akarta kockáztatni. Miként említve volt már, a Bethlen nyomdokaiba lépett, méltó utódja óhajtott lenni minden téren, s ebben a céljában szerencséje is nagy segítségére volt tehetségén kívül. Míg egyfelől fegyverrel és az eszélyes diplomata ügyes fogásaival védelmezte a haza és protestantismus érdekeit: addig másfelől művelt lelkű hitvesével, a magyar anyák kiváló példányképével együtt, lankadatlanul fáradozott *a béke művei* gyarapításán, az ország anyagi és szellemi felvirágzásán. Nemcsak jeles uralkodó volt, hanem *kitűnő gazda* is. Takarékossággal és más, nem mindig menthető úton és módon (az elítélt Zólyomi Dávid, Székely Mózes és mások, valamint a szombatosok vagyonának nagy része a fejedelmi kincstár számára foglaltatott le) roppant vagyonra tett szert, s így a minden dolgot hajtó erő birtokában akadálytalanul vezethette a *belügyeket*. Az országgyűléseket pontosan megtartotta, a rendszeres és biztos *igazságszolgáltatás* megszilárdítása végett összegyűjtette a *törvényeket*;[19] a *várakat*, véghelyeket (külföldről hozatott mesterekkel) kiépíttette, jó karban

tartotta („porral, ónnal, golyóbisokkal, salétrommal, tüzes szerszámokkal, mindenféle vaseszközökkel") s teljesen felszereltette; *templomokat, iskolákat* építtetett[20] és segélyezett; saját fiai a főurak és fő hivatalnokok fiai neveltetése végett udvari iskolát állított, melyben mikor tehette, maga vezette a fegyelmet;[21] a tehetséges és érdemes ifjakat külföldi akadémiákra küldötte és atyailag gondoskodott rólok; az egyházak (kolozsvári, debreceni, gyöngyösi stb.) számára *harangokat* öntetett;[22] az *Öreg Gradual* nevű énekeskönyvet kinyomatta (1636.) s oda ajándékozta a nevezetesebb egyházaknak;[23] *a biblia új, tökéletesebb fordítását* (1638.) munkába vétette (ennek nem érte meg a befejezését); az egész *újtestamentumot* kinyomatta (1648.) *oláh fordításban* (ezt Bethlen G. rendelte volt el) s megajándékozta vele az illető egyházakat.[24] Szívvel, lélekkel híve volt a reform. vallásnak és egyháznak s oly nagy gondja volt ennek minden ügyére, hogy figyelemmel kísérte még a lelkészi állomások betöltését is; de már a felekezetességen nem tudott felülemelkedni, a vallásos újításoknak nem volt barátja; a fehérvári országgyűlésen újólag eltörültette (1638. ápr. 23—máj. 16.) a *zsidózó szombatosok* felekezetét (erről alább) s a deési gyűlésen (jul. 7.) várfogsággal és vagyonvesztéssel sújtotta annak makacs híveit. Mint *ember*, komoly, szigorú puritanus erkölcsű volt; az Isten oltalmába és gondviselésébe vetett *erős hite* volt életének vezére, küzdelmeiben bátorítója, lankadatlan munkásságának rugója,[25] s ennek a hitnek ápolója a biblia, melyet sokszor (állítólag az ószövetséget 13-szor, az újat 32-szer) átolvasott. *Élete hű párjával*, gondjainak osztályos társával (kit „szerelmes atyjafiának, legkedvesebb társának, édesének" nevezett, s ki az ő „szerelmes, édes urának" mindig „igaz szívvel szolgált") mindvégig „istenes életet" élt, s megkívánta, hogy az ő példáját kövesse egész környezete. Udvarában nem tűrte a léhaságot, könnyelműséget; előtte csak a szeplőtlen, vallásos és vitéz ifjúnak volt becsülete. Ezért, s hogy a jövő számára is híveket képezzen nemzeti politikájának, *nemesi társaságot* alakított nőtlen ifjakból s megkívánta, hogy az ifjú nemesség színe-java a fejedelmi udvarban tartózkodjék időnként, hogy azután mint kiképzett jellemű hazafi hagyja el azt. Mintha csak a középkori lovagvilágot akarta volna prot. szellemben feleleventni! És miként a jó gazda szemét nem kerüli el a legcsekélyebb dolog sem, úgy az ő szeme is oly éber figyelemmel kísérte mindig és mindenütt a dolgok menetét, hogy „secretariusinak (mondja Szalárdi), cancellária in lakó deákinak — kik elég számosan valának — éjjel-nappal annyi munkájok vala és szorgalmaztatások,

hogy gyakorta ételeket is alig végezhetnék csendesen." És mikor a tettek mezejéről elszólította a halál, Erdélyt oly rendezett és kedvező viszonyok közt hagyta fiára, hogy az egykorú krónikás méltán mondhatta el róla:

„Istennél szerencséd oly nagy mértékben volt,
Minemű előtted egy princepsben sem volt;
Ki vont két császárral ujjat, hogy meg nem holt;
De rajtad mind így is, nem lőn sem rés sem folt.

„Harcoltál s jól kötél elsőbben szultánnal,
Hasonlót követél a más nagy császárral. —
Így bánál te kétszer mind kontytyal, kalappal!
S mégis jól halál meg, szép s csendes regnummal."[26]

1. Ahova a klérus és a kath. egyházba áttért földesurak keze elért, ott „következetesen előhaladt" a protestánsok megtérítése (t. i. üldözése). Így a *kir. kamara* a sz.-györgyi és bazini templomokat adta át kath. papoknak, a katholikus *Thurzók* elűzték birtokaikról a prot. papokat; ezt tették a *pozsonyi apácák* és *káptalan* is a birtokaikon. Hasonló zaklatások folytak Komárommegyében, hol *Kollonics* komáromi főkapitány és *Balogh István* tatai kapitány állott az üldözés élén. Vácon és környékén *Almási Pál* váci püspök (1631.). Veszprém- és Zalamegyékben *Batthyány Ádám* gróf (1634.); Zemplénmegyében *Homonnay János* kassai generális (1635.), Nyitra- és Trencsénmegyékben *Eszterházy Miklós* nádor szervezte a karhatalommal való térítés munkáját. *Pázmány* még a nagyszombati és pozsonyi prot. templomok megújítását is megakadályozta és *ezt írta* e tárgyban a kir. kamarának: „Habár az imaház csakugyan összeomlással fenyegetne, sem uraságtok, sem a király (!) nem működhetik közre positiv engedély által oly helyiség javításához, melyben eretnek tan hirdettetik. Megengedni ily helyiség építését, annyit tenne, mint nyiltan kedvezni az eretnekségnek." — És „Pázmány a kath. ügy érdekében nem elégedett meg az evangéliumi buzgalom fegyvereinek használásával; a világi hatalom támogatását is igénybe vette, amennyiben azt az ország törvényei megengedték, (értsd alatta azt, hogy jezsuitának minden szabad, ami a törvényben betű szerint nincs megemlítve). És a földesurakat is, kik saját birtokaikról a prot. prédikátorokat elűzték, jobbágyaikat büntetések és birságokkal a kath. egyházba inkább űzték,

mint vonzották, szívesen támogatta." V. ö. *Frankl*: i. m. III. k. 142—54., különösen a 148. 153.; *Lampe*: i. m. 364. 378. 383. l.

2. E felirat egész terjedelmében közölve van a *Historia Diplomatica de Statu Religionis evang. in Hungaria* etc. (1710.) 16—25. l., hol részletesen fel vannak sorolva azok a helységek, hol a protestánsok 1608. óta egy vagy más módon üldözést szenvedtek, valamint az üldöző papok, földesurak és katonai hatóságok nevei is.

3. Hogy a *királyi leiratban foglalt ígéretet* nem iktatták a törvények közé, miként a Hist. Dipl. 40. l. után hiszi több író, megtetszik abból, hogy I. Rákóczy György ezen ígéret nem teljesítését is a sérelmek közé sorolja a király követe, Kéry János előtt. A kismartoni levéltárból közli *Horváth M.*: M. O. T., V. k. 440—41. l.

4. *Lippay György* kancellár 1641. jul. 30. *ezt írja* a nádornak: „De ezek az emberek (t. i. a király tanácsosai) magokat sem tudják oltalmazni, nemhogy minket ... mindenestől belemerültek a birodalmi hadba, úgyhogy még fülök sincsen ki belőle, hogy hallani kívánnák a mi nyavalyáinkat." 1642. okt. 29. pedig ezt írja: „ezekben az mi bőrünkben járó dolgokban csak véleményt sem kérnek a magyaroktól, hanem a hadi tanács azt felelé a tanácsban, hogy amikor resolválva lészen a dolog, akkor közlik velünk az állapotot." A kismartoni levéltárból közli *Horváth M.*: M. O. T. V. k. 422. 427. l. És mégis a bécsi udvar érdekeinek szolgált a magyar kath. főpapság, mert előtte a római egyház érdeke előbbvaló volt Magyarországénál.

5. *Toldy Fer.*: Eszterházy Mik. élete. LIII. s köv. l. után közli *Horváth M.*: i. m. V. k. 424—26. l.

6. Ezt a *nyilatkozatot* Jakosics, mint a III. Ferdinánd követe, *II. Rákóczy Györgynek* Báthory Zsófiával tartott *menyegzője* alkalmával tette, 1643. febr. *Rákóczynak Kérytől* küldött levele után közli *Horváth M.*: i. m. V. 435. l.

7. A kismartoni levéltárból közli *Horváth M.*: i. m. V. k. 435. 440—41. l.

8. A *szövetségi okmány* Magyarországon és Erdélyben a kath., ref. és luth. vallás szabadságát s az elfoglalt prot. templomok visszaadását (IV. p.), a Rákóczy birtokait biztosította; a háború folytatására elegendő pénzsegélyt (az 1. évben 200,000, a következőkben 150,000 tallért) és 3000 fő gyalogharcost ajánlott (VI. p.), s megígérte, hogy minden békekötésbe befoglaltatik Rákóczy stb. V. ö. *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 215; *Horváth M.*: i. m. V. k. 436. l.

9. A kismartoni levéltárból közli *Horváth M.*: i. m. V. k. 444—45. l.

10. Az *alkudozások* folytatására Ferdinánd Eszterházy nádort, Lippay prímást, Tieffenbach és Questenberg tanácsosokat küldte *Nagyszombatba* 1644. szept. 14.; a Rákóczy megbízottjai voltak: Lónyay Zsigmond, Nyári Bernát, Csernek György s a felvidéki rendeknek néhány képviselője. Ez az alkudozás félbeszakadt a Rákóczy előnyomulása miatt. Az alkudozással utóbb *Törös János* kamarai tanácsost bízta meg Ferdinánd, ki a Rákóczy táborában tartózkodott s akivel Rákóczy 1645. jul. 30. megkötötte *az előleges békét*, melyet Ferdinánd aug. 8. fogadott el. A további *tárgyalások Lincben* folytak.

11. *A linci béke királyi oklevele* egész terjedelmében közölve van a *Hist. Diplom.* 42—44. l. A békének *Rákóczyra vonatkozó pontjai* szerint Rákóczynak a birtokába megy át Tokaj, Tarcal és Regéc azonnal, Felsőbánya, Nagybánya és Ecsed a Bethlen István magvaszakadtával; a Bethlen G.-tól bírt hét vármegyét holtig bírja, Szatmár és Szabolcsmegyét pedig a Rákóczy fiai is bírják.

12. A vallásügyre vonatkozó végzések az *1647. V. – XIX. t.-cikkekbe* vannak befoglalva. A nem említett törvénycikkek egyes helyi viszonyokra, a végrendeletekre, büntetésekre stb. vonatkoznak. A VIII. t.-c. említi először külön *a helvét és ágostai hitvallásúakat*. Végre ezen o. gyűlés okleveleiben van szó először hivatalosan az *evang. rend („Status Evangelicus")* címről. Az említett törvényeket egész terjedelmében közli a *Hist. Diplom*. 44—49.; az országgyűlés irományait (kir. leiratok, kath. és evang. rendek jegyzékváltásai, sérelmi iratai stb.) az *Appendix* 9—86., melyek közül kiváló figyelmet érdemel a 12., 35—36., 44—45., 58—60. l.

13. *Tolnai Dali János*, a váradi egyház gyámoltja, valószínűleg a váradi kollégiumban nyerte első kiképeztetését; 1632. az egyház segélyével külföldre utazott; meglátogatta a *franekeri* (hol *Amesius Vilmost* hallgatta), a *groningeni* s a többi németalföldi akadémiákat; azután átutazott *Angliába*, hol különösen *Londonban* mélyebb ismeretséget kötött a puritanusokkal és independensekkel (l. fennebb a 195—7. l.).

14. *Lampe*: i. m. 385—86. l.

15. Ez a *reversalis* VIII pontból áll, közölve van a S.-pataki Füz., 1865. évf. 616—17. l.

16. Állítólag *Tolnai zsinatot* tartott párthíveivel *Göncön*, 1646. jan. 16. hol *VIII pontból* álló végzést hoztak. Azonban egy részök valószínűleg ellenei koholmánya. Ilyen pl. a IV. pont, mely szerint a 18 évet meghaladott szüzeket meg kell vizsgálni, hogy vajjon szüzek-e; vagy ha nem vizsgálják meg apja, vagy anyja, vagy gazdája, 15 forint büntetés terhe alatt tartozik kezeskedni szüzeségeért. V. ö. *S.-pataki Füz.*, 1862. 354. l.

17. Ezt a *törvény-könyvet* (100 kánon), miután a fejedelem rendeletéből Kolozsvártt 1647. megvizsgálta egy egyháziakból és világiakból álló népes gyülekezet, 1648. Gy.-Fehérvártt a fejedelem jelenlétében átnézte az országgyűlés, 1649. ugyancsak Gy.-Fehérvártt újból átvizsgálták II. Rákóczy Gy. és tanácsosai és az ugyanazon évi *marosvásárhelyi* zsinat, az ellenvéleményűek jelenlétében, ellentmondás nélkül helybenhagyta és *elfogadta, a fejedelem beleegyezésével aztán 1649. kinyomatott* az a következő cím alatt: Canones Ecclesiastici ex veteribus qua Hungariensibus qua Transylvaniensibus in unum collecti, etc. Utoljára M.-Vásárhelytt jelent meg 1842. a szatmárnémeti-i zsinat végzéseivel (Acta Synodi Nationalis,... Szathmár-Németinum Anno 1646. ad 10. Junii convocatae etc), a II. József házassági rendeletével (Benigna constitutio Josephina de causis matrimonialibus) és az 1791. országgyűlés XXVI. törvénycikkével együtt. A nevezett törvényeket és zsinatvégzéseket közli fordításban *Kiss Kálmán*: Geleji Katona István egyházi kánonai stb. (Kecskemét, 1875.), 1—98 l.; kivonatosan a S.-pataki füz. 1865. 678—90. l. V. ö. még *Kiss Kálm.*: A szatmári ref. egyházmegye tört. (Kecskeméten, 1878.), 88—89.; a puritanus mozgalomra, zsinatra stb. *Lampe*: i. m. 383—90., 393—425. l.

18. Tolnai 1656. vált meg a pataki iskolától, melynek emelésén el nem keseríthető lélekkel fáradott s a tarcali egyház lelkészévé lett, de azért, mint az anyaiskolának megbízott felügyelője, csak akkor vette le féltékenyen őrködő szemeit erről a nagy hivatású intézetről, mikor lezárta őket a halál, 1660 körül. V. ö. *S.-pataki füz*. 1865. 614—42. l. A fejedelem részéről Tolnai számára kiállíttatott *reversalist*, Tolnai elutasító válaszát s a fejedelem nyilatkozatát l. *S.-pataki füz.*, 1862. 540—42. l.

19. Ez a munka csak II. Rákóczy György alatt fejeztetett be; címe: *Approbatae Constitutiones* Regni Transylvaniae et Partium Hungariae Eidem Annexarum, etc. Varadini, 1653. Szövege sok latin kifejezéssel van keverve, de egészen magyar.

20. Így pl. nemcsak megerősítette elődeinek a *kolozsvári* ref. egyház és iskola számára tett adományait, 1632. szept. 6., hanem külföldről hozott mestereknek 1644. a *templomot* — mint Szalárdi írja — „nagy szép vesszős faragott kövekre merőn megboltoztatta ... ugyanazon egyház mellett a fejedelem fundálásából és segítségéből ... az azon levő *Oskola* megépíttetett vala." V. ö. *Szilágyi F.*: A kolozsvári ev. ref. Ekklézsia tört., 19—21. l.

21. Ezen *udvari iskola* élén *Keresztúri Pál*, a fejedelem udvari papja állott s a már említett *Alstedius, Piscator* és *Bisterfeld* híres külföldi tanárok is tanítottak benne. A fő felügyelettel a püspök volt megbízva. Hogy mily szigorú volt az udvari iskolában a fegyelem, mutatja a fejedelemnek egy levele, melyet egy elmaradozó úrfinak íratott s melyet sajátkezűleg következőleg végzett be: „úgy értjük immár is az tékozláshoz kezdettél és rosszak tanácsán indúltál el, de ha magad meg nem emendálod és tanúság mellé sietséggel nem jüsz, érted küldünk, nyakon kötve is az scholában hozatunk rossz ember." Azt hiszem, hogy az úrfi (Lázár Gy.) nem várta meg, hogy utána küldjenek. *Századok*, 1881. XV. k. 61—62. l. közli *Szilágyi S.*

22. *S.-pataki füz.*, 1866. 77—78.; *Zelizy*: Debrecen szab. kir. város etc. (1882.), 842. l.

23. Mindenikbe (200 példány) sajátkezűleg írta be nevét és jelmondatát: „Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei."

24. *B.-pesti Szemle* (1883.) XXXIII. k. 369. l.

25. Ez az erős hit van kifejezve minden iratában, levelében, pl. *1636. szept. 23. írja* feleségének: „Kérlek, édesem, ne törődjél s búslakodjál, noha sok s nagy ellenségeink vannak, de mind nagyobb ezeknél az úr Isten, kinek oltalmába szoktuk vala mi mindenkor magunkat ajánlani s meg sem csalatkoztunk s fogyatkoztunk az ő felsége gondviselésében s atyai áldásában" stb. felesége irataiban is feltalálható ez a hit, de ott van nyomában a szerető nő aggodalmának borúja is, pl. *1636. dec. 3. írja*: „... hogy kegyelmedet, édes uram, most is értem egészségben lenni, azért hálát adok Istennek és kérem ő felségét, ezután is tartsa meg kegyelmedet jó egészségben. Az békességet értem, hogy meglészen, az jót bizon szívem szerént akarnám, de ezen az mint látom nincs annyi örömem, mint mennyi búsulásom; adja Isten, édes uram, bár ne legyen kegyelmednek búsulása miá jövendőben is, de félek igen tőle, félek rajta, hogy eszébe ne jusson kegyelmednek az én szóm." *Szilágyi S.*: A két Rákóczy Gy. fejed. családi Levelezése (B.-pest, 1875.), 15—16., 51—52. l. XX. és LIX. levélben.

26. *Nagy M.*: Magyarország etc. (Pest. 1870), II. r. 179—80. l. közli *Lukács Béla*. Az idézett műveken kívül l. még *Szilágyi S.*: Erdély tört. II. k. 204—5., 209. l.; *Szalárdi* Krónikája (Újabb nemzeti Könyvtár, Pest, 1853., II. k. 8. füz.).

HETEDIK FEJEZET.

A REFORMÁCIÓ AZ APENNINI ÉS PYRENAEI FÉLSZIGETEKEN.

60. A reformáció Olaszországban.

A németországi és schweizi reformáció hullámai csak a felső rétegeit ringatták meg egy kissé az olasz népnek, míg annak mélységét, a nép nagy tömegét majdnem érintetlenül hagyták. A *humanistáktól* széles körben terjesztett *műveltség*, még ha elég biztos alapja lett volna is a reformációnak, már csak azért sem mutathatott fel nagyobb eredményt, mivel hiányzottak a tovább építők. Ezenkívül azt a *nemzeti ellenszenvet*, melyet századokon át fokoztak a császárok olasz hadjáratai s amely idegenkedett minden német elemtől, még ez a szellemi forradalom sem irthatta ki teljesen. Aztán *a szerzetesek és papok legioi*, melyek őrszemmel kísérték a nép életének minden körét, s *a pápák mindenható uralma*, mely anyagi előnyökben részeltette a népet is, mindmegannyi gátjai voltak a reformáció elterjedésének és megszilárdulásának.

Egymástól nagyon *eltérő alakban* nyilvánult a felsőbb körökben terjedő *reformáló szellem* is. Az ókori eszméktől áthatott humanisták *nagy része* nem sokat törődött a keresztyénséggel, s egyaránt közönyös volt mind a reformáció, mind a kath. egyház iránt; sőt ebben a körben nem is tartották előkelő, kellemes („galant huomo") embernek,[1] aki nem vett védelmébe valamely eretnekséget, így pl. *Bembo* (a X. Leo pápa titkára, megh. 1547.) püspök és bíbornok nagyon bámult rajta, hogy Melanchthon hitte a lélek halhatatlanságát. A *másik rész* az egyház reformációját az Erasmus szellemében és úgy óhajtotta volna megvalósítni, hogy megmaradjon a régi egyházalkotmány római pápájával és papuralmával együtt, szüntessék meg a visszaéléseket és tudományosan alakítsák át a hit rendszerét. Ez a két irány nem szakított az ó egyházzal.

A pogány világ érzületét és életmódját felelevenítő áramlatnak tévesztett és romboló iránya elé *egy kis kör* igyekezett gátat emelni, midőn az „*Isteni szeretet Oratoriuma*" név alatt számos kitűnő férfi egy társulatot alapított az igazi vallásosság felébresztése végett. E kis társulatnak 50—60 tagja utóbb egymástól messze elágazó útra tért, s némelyik egészen megfeledkezett a

társulat irányáról. E kör kiváló tagjai közé tartoztak: a velencei *Contarini Gáspár* (pápai követ és bíbornok; l. fennebb 100. l. 1. j.), ki a megigazulásról szép értekezést és a Pál leveleihez jeles magyarázó jegyzeteket írt; a humanista műveltségű *Sadoletus Jakab* (megh. 1547.) pápai titkár, püspök és bíbornok, több bölcsészeti és szentírásmagyarázati mű írója; *Thiene Kajetán*, a Theatéi rend alapítója; *Caraffa Péter János*, Erasmustól is nagyrabecsült tudós, később, mint IV. Pál, az inquisitió helyreállítója s az eretnek tanok vakbuzgó üldözője; *Morone János*, modenai püspök; *Reginaidus Polus* (VIII. Henrik angol király rokona), később bíbornok, ki Velencében csatlakozott a háború által (1527.; l. 43. l.) oda zavart társulathoz, és mások. Egyes tudósok határozottabb útra tértek és vagy teljesen független álláspontot foglaltak el s gyakran a keresztyén hit eddigi alapját is mellőzték, mint az *antitrinitariusok*, vagy a német, főleg a schweizi reformációhoz csatlakoztak. Ezen utóbbi irány vezérei élő szóval és iratok útján a nép között is igyekeztek híveket szerezni. A pápasággal szemben függetlenségre törekvő *Velence* elnézte az új eszméknek bizonyos korlátok közt való terjesztését. Itt fordította le a *szentírást* a Firenzéből menekült *Antonio Bruccioli* (1530. jelent meg Velencében az újtestamentum, 1832. az egész szentírás); itt jelent meg Melanchthonnak *Loci communes* etc. című műve olasz fordításban („*Principii della theologia de Hippofilo de terra nigra*"); itt Zwingli művei is Cogelius név alatt. Ez a szabadság a velencei területen szembetűnőleg előmozdította a protestantismus terjedését.

A reformáció hívei az olasz udvarok közül csak a *ferrarainál* tűrettek meg egy ideig, hol számíthattak a művelt lelkű, szellemes *Renata* hercegné (1527. óta a II. Hercules felesége, I. Ferenc francia királynak nőtestvére) pártfogására. A hercegné vendégszerető körében több menekült francia és olasz tudós és költő fordult meg (Marot Kelemen, Calvin, Vermigli M. Péter s mások). De a herceg nem volt egy véleményen feleségével, ajtót zárt a protestánsok előtt, sőt börtönnel fenyegette feleségét is, ha meg nem tagadja prot. érzelmeit (1554.). Renata engedelmeskedett (megh. 1575.)[2], s rövid fellobogás után kialudt az evangeliumi szellem lángja. Ferrarából terjedt el a protestantismus *Modenába; Nápolyban* előbb a császári sereg tagjai ismertették meg az új eszméket; később igen sokat tettek terjesztésök körül a spanyol nemes *Valdes* testvérek. *Alfonso Valdes* az V. Károly császár kíséretében jelen volt a wormsi birodalmi gyűlésen (1521.); mint császári államtitkár nézte végig az általa nagyrabecsült Erasmus iratainak megégetését Spanyolországban (1524.); Róma feldúlatásáért (1527.)

egy iratában a pápára hárította a felelősséget, végre gyanúba vétetvén a pápai követtől, odahagyta a császári udvart s Olaszországban munkált az igaz vallásosság felelevenítésén. Sokkal tekintélyesebb részt vett a reformáció mozgalmaiban *Juan Valdes*, kit arra jelölt ki független állása, ékesszólása és tiszta élete, hogy nemes eszmék hirdetője legyen. *Rómában és Nápolyban* rokongondolkozású, szellemes, művelt férfiakból és nőkből egy kis társaságot gyűjtött maga köré, mely arra a célra törekedett, hogy tisztán, a maga valóságában értse meg a keresztyénséget és úgy ültesse át az életbe, hogy emiatt összeütközésbe ne jöjön az egyházzal. Ezt a célt igyekezett előmozdítni „*Alfabeto Christiano*" (1546.)[3] és „*Le centi e dieci divine Considerationi*"[4] című irataival is. Ugyancsak Nápolyban hódította meg az evangelium tiszta igazsága Olaszországnak két kitűnő szónokát, Ochino Bernátot és Vermigli Martyr Pétert. *Ochino* (Sienában szül. 1487., 1534. a csuklyás ferencrendi szerzetbe lépett, 1538. a rend helyettes főnökévé választatott), mint a csuklyás Ferencrend főnöke is az igehirdetést tartotta fő feladatának; jártában keltében tartott népszerű beszédeit óriási néptömeg hallgatta; sokáig erélyesen harcolt az eretnek tanok ellen, de a reformátorok iratainak tanulmányozásától felvilágosítva, „Krisztust kezdette prédikálni és kevesebbet beszélt a szentekről." Rómában ezt a hírt rosszalással fogadták, aztán eltiltották a prédikálástól s végre a Theatei rend ármánykodása következtében megidézték Rómába, hogy igazolja magát. Már útban volt Róma felé, midőn erős benső harc után elhatározta, hogy Genfbe megy Róma helyett. Ugy is tett, 1542. *áttért a ref. egyházba*, azután Németországban és Angliában működött (l. 194. l. 13. j.), végre, mint a socinianismus híve, Morvaországba menekült és ott is halt meg (1564.)[5]. *Vermigli Martyr Péter*, augustinus szerzetes (Firenzében szül. 1500.) már korán kezdette tanulmányozni a szentírást és annak nyelvét; Nápolyban Ochinoval és Valdesszel megismerkedvén (1539. körül), egészen megnyeretett az evangelium és főleg a Pál tanainak. Eddig jutva, csakhamar belátta, hogy Olaszországban nem lehet sokáig maradása; még idejében Schweizba menekült, *áttért a ref. egyházba*, s mint tanár, hasznos szolgálatokat tett új egyházának; Zürichben, Strassburgban (1542.) és Oxfordban (l. 194. l. 13. j.) működött, végre visszatérve Schweizba, mint zürichi tanár halt meg 1562.[6]

A vallásos reformra való törekvésnek egészen sajátságos nyilvánulása a „*Krisztus jótéteményéről*" szóló értekezés („*Trattato utilissimo del Beneficio di Gesu Christo crocifisso verso i Christiani*"), melyből (1543-tól) 5—6 év alatt 40000

példány kelt el Velencében. Ez a mű a hit által való megigazulást tette a hit és elet központjává, az úgynevezett jótettek szükségtelenségét s az újabb traditio alaptalanságát vitatta és ezen az alapon akarta újra feleleventtni a kath. egyházat. A nevezett művet állítólag egy benedekrendi szerzetes írta Nápolyban; de már régóta *Antonio Palearionak* tulajdonítják. *Paleario* (Veroliban, a római Campagnában szül. 1500.), a klassikus műveltségű, a régi egyházi irodalomban, főleg az Augustinus gondolatvilágában otthonos férfi, utazásai közben megismerkedett az olasz humanistákkal, majd a reformátorok műveivel is; Sienában (1542.), Luccában (1545.), Milanóban s másutt, mint a latin és görög irodalom tanára működött. Egy ideig azt hitte, hogy a közzsinat újjá fogja alkotni az egyházat, ezért nem is tartotta szükségesnek, hogy kilépjen belőle. Hogy nagyon csalódott ebben a hitében, eléggé bizonyítja az az *emlékirata*, melyet később (1566. a császárhoz és fejedelmekhez intézve) bocsátott közre s melyben *húsz tételben elmélkedik a reformációról*. Nézete szerint „a pápák századok óta elferdítették az evangeliumot; a Krisztus kegyelme helyébe a külső szabályok sokaságát tették; aki Pál tanát elveti, a szent lelket veti el; az Isten igéje az egyház egyedüli alapja; a római püspök nem előbbvaló a többinél; az egyházat megvesztegették a visszaélések, babonás cselekvények, simonia stb.; a pápák és főpapok ezt a mély sebet nem fogják megorvosolni; egyedül a fejedelmek tehetik, ha kegyes és tudós férfiakra bízzák az orvoslást." Ezek a nyilatkozatok oly iszonyú káromlásoknak tetszettek a római curia előtt, hogy nem hallgathatta el és nem bocsáthatta meg őket sohasem. Szerző tehát az inquisitio börtönébe került (1567.) és hogy ne hangozzék el hiába ez a jellemző nyilatkozata: „*nem illik a mai időben egy keresztyénhez, hogy ágyában haljon meg*" — az apostolok utódai elevenen megégették az igazmondó ősz férfit (1570.).[7]

A különböző irányú vallásos reformeszméknek tehát Olaszország sem volt híjával; minden ponton fel-feltünedeztek s a műveltebb körökben hódítottak is, de a népnél nem verhettek gyökeret, mert a mozgalmak élén hiányzott egy lutheri vagy calvini jellemű vezér, hiányzott a politikai hatalom támogatása, hiányzott a nép érettsége, hajlama. Az az *olasz nép*, melynek népünnepei oly elválhatatlanul össze vannak forrva az egyházi ünnepekkel, — mely az ősi pogány cultusnak minden szálát beszőtte a keresztyénségbe, — mely madonnák, bambinók, agnus dei-k, carnevalok, búcsújárások, röppentyűk és más tűziszerek ropogása, pattogása, mozsarak durrogása és

kürtök zengése nélkül még csak képzelni sem tudja a keresztyén cultust; az az olasz nép nem vetkezhette le természetét rögtönözve; tarka színben pompázó, derült, mosolygó külvilágáról nem szállhatott le a lélek mélységére, nem lehetett protestánssá.

Attól a *reformpárttól* pedig, mely a *római curia körében* tett kísérleteket, határozatlansága és céltalansága miatt nem lehetett tartós sikert várni. Igaz, hogy ez a párt III. Pál pápára is befolyást gyakorolt egy ideig s hajlandó volt némi engedményeket tenni a hit terén, ha ezen az áron a reformáció hívei, nem bolygatva a régi egyházalkotmányt, visszatérnének a régi egyházba, mint említve volt a *regensburgi értekezletnél* (1541.; l. 96—97. l.); de nem is mentek ennél tovább. Ezzel szemben a *conservativ párt* azt igyekezett bebizonyítani, hogy az egyház tekintélyét csorbítaná s csak a protestantismus érdekeit mozdítaná elő bárminő csekély engedmény. Így a pápa letért a kiegyezés útjáról és a Caraffa Péter János bíbornok tanácsára *hitnyomozószéket állított fel* (1542.) a különböző olaszországi vallásos reformpártok megsemmisítése végett. Ez a fordulópont majdnem összeesik az *új jezsuitarend* kiváltságainak megerősítésével (1543. márc. 14.) és így az „*Isten legiója*" a jövőre komor árnyat vető, félreérthetetlen jel alatt kezdette meg pályafutását. Az új hitnyomozószék az olasz államok segélyével oly kérlelhetetlen vakbuzgósággal végezte embertelen munkáját, hogy az üldözöttek seregenként kényszerültek menekülni hazájokból. Azoknak, akik ingadoztak eddig, most választaniuk kellett a katholicismus és protestantismus között; ha a katholicismust választották, úgy járhattak, mint *Francesco Spiera*, cittadellai (Padova mellett) jogtudós és ügyész, ki, büntetéstől féltében, egy templomban, népes gyülekezet előtt, esküvel megtagadta evangeliumi hitét s aztán az Isten ítéletétől remegve, vigasztalás nélkül, kétségbeesve halt meg (1548.); ha a protestantismust választották, el kellett hagyni hazájokat addig, míg az inquisitio körmei közé nem jutottak. A legkiválóbb férfiak az utóbbi utat választották. Az első *menekülők* közt volt a már említett Ochino, Vermigli, Vergerius és mások, kiknek lépéséről bámulattal vett tudomást a világ. A *Vergerius Péter Pál* életpályája is nagyon tanulságos. Előbb állami pályára lépett, de csakhamar felcserélte az egyházival; III. Pál, mint meghitt emberét és pápai szónokot, gyakran bízta meg fontos küldetésekkel. 1530. mint nuntius, a Ferdinánd király udvarába, 1534. a közzsinat-tartás ügyében *Wittenbergbe küldetett*; ez alkalommal megnyerni igyekezett Luthert a pápa érdekeinek (l. 89. l.). Majd

szülővárosa, Capo d' Istria püspökévé neveztetett ki. Midőn a wormsi értekezletre felajánlotta szolgálatát, némely nyilatkozata miatt titkos protestantismusszal vádolták ellenei a pápa előtt. Vergerius, hogy tisztázza magát s elhárítsa ellenei gyanúját, oly célból tanulmányozta át a Luther iratait, hogy nyíltan megcáfolja őket. De tanulmányai közben világosak lettek előtte az evangelium igazságai, egy ideig még habozott a püspökség és protestantismus közt; azonban, állítólag, „oly mély hatással volt reá Spiera haldoklásának megrendítő jelenete", hogy azonnal határozott jövője felett. Schweizba sietett (1548.); ideje is volt, mert a római curia megfosztotta püspökségétől s kirekesztette az egyházból (1549.). Vergerius a ref. egyházba tért át, előbb Graubünden kantonban működött, majd a württembergi herceg meghívására a *tübingai egyetemen* foglalt el tanszéket s mivel folyvást a Luther szellemében működött, nagyon megnyerte a herceg kegyét s ott végezte be az irodalom terén is munkás pályáját (1565).[8]

A hitnyomozószék még sokkal kegyetlenebbül működött, midőn Caraffa, mint IV. Pál lépett a pápai székre (1555—59.). Most már azok ellen is dühöngött az üldözés, kik hívek maradtak ugyan az egyházhoz, de evangeliumi iránnyal gyanúsíttattak. Püspököket, bíbornokokat vettek vizsgálat alá s azokat, akik nem ütötték meg az igazhitűség mértékét, börtönbe vetették, sőt egyéneket máglyára ítéltek. Az eretnek munkák felkutatása és megégetése végett megjelent a tiltott könyvek jegyzéke (*Index librorum prohibitorum*. 1559.), melynek alapján az eretnekeknek ítélt könyvekből óriás máglyákat raktak és égettek meg Rómában.

A *kalabriai valdensek*, kik a kath. külsőségek megtartása mellett századok óta békében éltek *Santo Xisto* és *La Guardia* városkákban, most a genfi egyházi rendtartás bevételével felébresztették a vakbuzgó katholikusok figyelmét s a protestantismus vértanúivá lettek, teljesen lemészároltattak (1560.). Börtön, gálya, tengerbe fulasztás s más titkos halálos büntetések napirenden voltak s oly következetesen és kérlelhetetlenül támadták meg a protestantismus híveit, hogy *V. Pius alatt* (1566—72.) az egész olasz föld meg lett tisztítva az eretnekségtől (?); egyedül a papsággal nem nagyon rokonszenvező Velencében maradt fenn megszakítás nélkül a prot. egyház, most üldöztetve, majd eltűretve, mind a mai napig.[9]

1. *Caraccolio*: Vita Pauli IV. után közli *Ranke*: Die römischen Pepste etc. (Leipzig, 1874.; 6. kiad.), I. köt. 49. l.

2. *Münch*: Renata von Este (2 köt., Aachen, 1831.).

3. A *keresztyén ábécé* párbeszéd alakban van írva, mely *Gonzaga Julia*, Colonna Vespasianus hercegnek gyermektelen szép özvegye és Valdes közt foly s az egész szép és mély gondolatok foglalatja a hitről.

4. A *110 isteni elmélkedést* eredetileg spanyol nyelven írta, olasz fordításban először Bázelben jelent meg 1550.; újabban német fordítás kíséretében *Böhmer* adta ki Hallében 1861. *Valdes* még írt egy bevezetést a szentírás magyarázatához, melyben azt tanácsolja, hogy nem kell nagyon ragaszkodni az egyházi atyákhoz; írt magyarázatokat a Zsoltárokhoz, a Máté szerinti evangéliumhoz, a rómaiakhoz és a korinthusiakhoz intézett első levélhez. V. ö. *Herzog*: Real-Encyklopaedie (1. kiad.) XVII. köt.

5. *Benrath*: Bernardino Ochino von Siena (Leipzig, 1875.)

6. *Schmidt*: Petrus Martyrs Leben und ausgewählte Schriften (Elberfeld, 1858.).

7. *Palearionak* másutt is számtalanszor kiadták nevezett értekezését. Az inquisitio oly szigorú pontossággal kutatta fel és semmisítette meg őket, hogy harminc év múlva már nem volt kapható az eredeti munka s száz év múlva még fordítás sem. Rómában házmagasságú máglyákat raktak belőlök. 1843. *Cambridge-ben egy 1543. évi eredeti példányt fedeztek fel*, melyet *Tischendorf* kitűnő német fordításban adott ki Lipcsében 1856. Emlékirata „*Actio in pontifices Romanos*" címmel csak 1606. jelent meg nyomtatásban. *Jules Bonnet*: Aonio Paleario (Paris, 1863.), németre ford. *Merschmann*; *Gurlit*: Leben des A. Paleario, eines Märtirers der Wahrheit (Hamburg, 1805.).

8. *Sixt*: P. P. Vergerius, päpstliche Nuntius, kath. Bischof u. Vorkämpfer d. Evangeliums (Braunschweig, 1855.).

9. Az egészhez l. *Ranke*: i. m. 1. k. 88—96., 135—41. *Benrath*: Die Quellen der italienischen Reformationsgeschichte (Bonn, 1876.); *M'Crie*: History of the progress and oppression of the Reformation in Italy (Edinburg, 1827., németre ford. *Friedrich*, Leipzig, 1829.); *Erdmann*: Die Reformation u. ihre Märtyrer in Italien (2. kiad., Berlin, 1876.); *Comba*: Storia dei martiri della riforma ital. (Torino, 1879.). Legkényelmesebben bánt el az olaszországi (és spanyolországi) reformációval *Alzog* (kath. egyh. tört. író), midőn így nyilatkozott e tárgyban: „Crienek és másoknak azon közlései, melyek szerint a protestantismus ama két országban nagy tetszéssel találkozott volna, inkább csak kegyes költemények, mint az igaz történelem országába tartozók. A Krisztus jótéteményéről szóló olasz könyv e tekintetben semmit sem bizonyít" (i. m. II. k. 249—50. l. jegyzet). V. ö. még *Henke*: i. m. I. k. 362-73.; *Herzog*: i. m. III. k. 245—53. l.

61. A reformáció Spanyolországban.

A távol fekvő Spanyolországot, melynek népe, nyelv, szellem, vallásosság és szokások tekintetében, egészen különleges irányban fejlődött ki, elszigetelt helyzetében még Olaszországnál is csekélyebb mértékben érinthették a

németországi reformáció mozgalmai. Az az ország, mely az arab uralom és cultura ellen folytatott irtó hadjárat után, középkori alapon és középkori eszközökkel, csak most (Katholikus Ferdinánd és Izabella alatt, 1474—1516.; l. I. k. 461—62. l.) restauráltatott mind politikai, mind vallásos tekintetben: az a Spanyolország nem engedhette meg, hogy kockáztassa a már elért sikert egy újabb, egészen más szellemű reformkísérlet. S ha ezt az országot közös uralkodójok, V. Károly spanyol király és római-német császár, egy ideig szorosabban össze nem köti a német birodalommal és Németalfölddel, nagyon valószínű, hogy a vallásos reformeszmék délnyugati áramlatának útját állják a Pyrenéi hegylánc vadonjai. De nem így történt.

A spanyol papságnak ingatlan tekintélye és a lelkeken gyakorolt korlátlan uralma, a hitnyomozószéknek rettentő eszközei és mindenüvé befurakodó kémlő szemei nagyon megnehezítették a külfölddel való irodalmi forgalmat is és mégis erre a jól őrzött területre is eljutottak, habár titokban, a reformáció tanai és fogékony kebelre találtak a műveltebb körökben. Épen az a hatalom, mely oly sok akadályt gördített a németországi protestantismus útjába (V. Károly császár), vitte magával spanyol földre is azokat az új eszméket, melyeknek befogadására ott is sokan elő voltak már készülve. A humanistáknak s köztök főleg Erasmusnak, Spanyolországban is számos barátja volt, kik boszankodással fogadták azokat a rendeleteket, melyek elítélték és eltiltották *Erasmusnak* az egyház vétkeit leleplező *iratait*. Hasonlóképen már korán spanyollá fordították és Antwerpenből nagy mennyiségben csempészték be Luthernek némely iratát. Midőn 1530. Németországba ment V. Károly, a kíséretében levő spanyoloknak elég alkalmok nyílt rá, hogy a tűzhelyöknél megismerkedhessenek a reformáció alapgondolataival. Közülök ugyan számosan még külföldön,[1] vagy hazatértük után áldozatai lettek meggyőződésöknek, de azért ettől az időtől mind szélesebb körben kezdett terjedni a reformáció. *Sevilla* és *Valladolid* volt a mozgalomnak két fő helye. *Sevillában Rodrigo de Valero*, kit a szentírás világosított fel, állott a mozgalom élére és még nyilvános vitatkozásokon is meg merte támadni a kath. tanokat. Csakhamar hozzácsatlakozott a városnak két kitűnő prédikátora, *Gil János (dr. Egidius)* és *Constantine Ponce de la Fuente* (később elfogatott s az inquisitio börtönében halt meg.). *Több zárdába* szintén bevették a reformációt (Sevillában a Domokos rendnek sz. Pál nevű zárdája, a szomszédos San Isidoroban a hieronymiták zárdája); a szerzetesek a kánoni

horák helyett szentírást olvastak és fejtegettek; megtartották a szent képeket, de nem tisztelték; böjt helyett mértékletesen éltek folyvást; szóval csak a szerzetes ruhát és miseszertartást hagyták meg a katholicismusból. *Valladolidban* (1555-től) *Cazalla Ágoston*,[2] egykor császári udvari pap volt a vezető. A prot. Bearnból elterjedt az új tan Aragonia több városába is. *Toledo, Murcia, Granada, Valencia, Aragonia* tartományokban, *Saragossában* és más városokban is találkoztak titkos protestánsok, de csak a műveltebb osztálynál és nem a nép között. Az evangeliumnak ezek a hívei minden nyílt összeütközést kerültek a kath. egyházzal és titkos összejöveteleket tartottak.

A reformáció eszméit elfogadó spanyolok közül sokan külföldre menekültek a hitnyomozószék büntetései elől, de azért szolgálták a reformáció ügyét hazájokba beküldött iratokkal. Ezen iratok közt legtöbb sikert arattak az *újszövetség spanyol fordításai*, melyek közül az *Enzinas* vagy *Dryander Ferenc* castiliai fordítása Antwerpenben 1543,[3] a *Perez Jánosé* Velencében 1556. jelent meg. Ugyancsak Perez lefordította a zsoltárokat, kátét írt és Juan Valdesnek több lefordított iratát adta ki, s hazájába juttatta mindezeket.

Azonban ezeket a messze elágazó titkos összeköttetéseket felfedezték a menekült spanyoloknak külföldi működését is éber figyelemmel kísérő kémek, s a reformációnak Spanyolországban fenyegető mértékű terjedése szigorú, *rendkívüli intézkedések* életbeléptetésére serkentette a hitnyomozószéket. Sevillában kézrekerítették *Fernandezt*, ki becsempészte a spanyol újtestamentumokat; ezért a bűnéért háromévi börtönt szenvedett s időnként kínpadra vonatott, hogy elárulja a reformáció híveit s ennek nyomán egy csapással megsemmisítse a „vipera fészket" a hitnyomozószék. Akadtak árulók és protestánst játszó titkos kémek, kik kezére dolgoztak a hitnyomozószéknek. Erre a hitnyomozószék főtanácsa, melynek élén *Valdez Ferdinánd*, sevillai érsek és bíbornok állott, két al hitnyomozófőnököt nevezett ki Sevillába és Valladolidba, s *általános vizsgálatot* rendelt el a kerületekben, melynek következtében a két nevezett városban és környékén háromszáznál több gyanús hívőt fogtak el egy nap alatt, s csak kevesen menekülhettek külföldre a váratlan veszedelem elől. Valdez jelentést tett II. Filep királynál, ki meg volt győződve róla, hogy a forradalom és eretnekség elnyomására van hivatva; a király pedig a pápához folyamodott utasításokért és a sírjához közelgő pápa, *IV. Pál* még több brevét és bullát[4] adott ki, melyek a spanyol protestantismus kiirtására adtak utasításokat és felhatalmazásokat. Midőn már a nyolcszázat

meghaladta a foglyok száma, megkezdetett a bűnösöknek nyilvános, ünnepélyes, tömeges kivégeztetése, az úgynevezett *Auto-da-fé* (l. I. k. 462. l.), melyre a papoktól elámított nép csak úgy tódult, mint valami bikaviadalra. Hiszen azt híresztelték, hogy a protestánsok istentagadók, megvetik a szent háromságot, Krisztus istenségét és a szentségeket, s ad majorem Dei gloriam történik mindez az embertelenség. Az előkelő osztály igaz-hitűsége bizonyságául is megjelent az ilyen nagyszerű egyházi ünnepélyen, sőt az úri mulatságok közé sorozták igen sokan.[5] *Valladolidban* (1559. máj. 21. tartatott a legelső auto-da-fé) és *Sevillában négy tömeges kivégeztetés* teljesen megsemmisítette a titkos prot. községeket. 1570-ig az ország 12 városában felállított hitnyomozószékek oly kérlelhetetlen vakbuzgósággal teljesítették kötelességöket, hogy gyökerestül kiirtották a protestantismust. Kor, állás és nemi különbség nélkül seregenként hurcolták máglyára az áldozatokat. Még a legfőbb papok sem menekülhettek meg az inquisitio kémlő szemei elől, ha csak puszta gyanúra adtak is okot. Legfeltűnőbb példa volt rá a *Carranza Bertalan* toledoi érsek esete (1558.), kit eretnekséggel vádoltak és elfogtak; a tridenti zsinat ártatlannak nyilvánította, de azért nem bocsátották szabadon, hanem Rómába szállították s ott arra kényszerítették, hogy esküvel tagadjon meg egy egész sorozat lutheri tételt. A meghurcolt főpapot még ezután is, élete fogytáig (1576.) Rómában marasztották.

Így a spanyol kormány és papság a máglyákon tervszerűleg elhamvasztotta a nemzet élete fejlődésének gyökereit: a gondolat-, lelkiismereti és politikai szabadságot, megfojtotta a haladás szellemét; és a máglyák füstjéből a tudatlanságnak, vakságnak és szolgaságnak oly sötét és nehéz fellege borult az országra, hogy a szabadságnak, haladásnak napja még századok múlva sem volt képes eloszlatni. Végre a szigorú *könyvvizsgálat* s az egyetemeken a szabad tudományos tevékenységnek megbénítása miatt teljesen megszűnt minden szellemi élet.[6]

1. Pl. *Enzinas* vagy *Dryander Jakab* 1546. égettetett meg Rómában; *Diaz Jánost* véletlenül testvére ölte meg Neuburgban a Duna mellett 1546. és a gyilkos nemcsak nem részesült büntetésben, hanem Tridentben, Rómában és Spanyolországban kitüntetéssel fogadtatott. Ilyen engesztelhetetlen gyűlölettel viseltettek már akkor a katholikusok a protestánsok irányában.

2. *Cazalla*, az V. Károly kedves udvari káplánja zsidó szülőktől származott. A császárt minden útjában követte, még Németalföldön is prédikált az eretnekek ellen; de utóbb ő is a protestantismus híve lett. Miután elárultatott, hogy szülői házában összejöveteleket tartottak a protestánsok, 1559. megégettetett fi- és nőtestvérével és anyjának a sírból kiásott holttestével együtt, jóllehet a máglyán elhagyta bátorsága és töredelmesen megbánta korábban vallott lutheri nézeteit. Szülői háza földig lerontatott s helyén egy szégyenoszlop állíttatott, melyet csak a 19. században távolítottak el a hódító franciák.

3. Az *Enzinas* fordításának címe: „Új testamentum, azaz a mi egyedüli Megváltónknál és Üdvözítőnknek újszövetsége." Szerzőt ezért az eretnek színezetű címért s mivel a Rom. III. 28. versét nagy betűkkel nyomatta, börtönbe zárták a könyvvizsgáló szerzetesek. Enzinas azonban szerencsésen kimenekült börtönéből 1545., s azután Wittenbergben, Angliában, Strassburgban és Bázelben élt.

4. *II. Filep király* 1557. febr. 25. megújította azt az elévült *rendeletet*, melyet 1505. adott ki Katholikus Ferdinánd, s amely szerint az eretnek lefoglalt vagyonának egynegyede jutalmul adatik a feladónak; 1558. szept. 7. élet- és vagyonvesztést szabott büntetésül azokra, kik tiltott könyvet vesznek vagy eladnak, vagy olyasnak tartanak; és elrendelte az Index librorum prohibitorum kinyomatását is. *IV. Pál pápa*, a király kívánatára 1559. január 4. egy brevét küldött Valdez főinquisitornak, mely meghagyta, hogy mindazok, akik lutheri tant tanítottak, ha mindjárt nem estek is (relapsi) vissza ebbe a bűnbe, ha csak kétes jeleit adták megbánásuknak, végeztessenek ki. Az 1559. jan. 5. *bulla* a tiltott könyvekre vonatkozólag megszüntetett minden kíméletet s megparancsolta a főinquisitornak, hogy üldözze őket, hogy kirekesztés terhe alatt meghagyja a gyóntató atyáknak és gyónóknak, hogy mindent bejelentsenek, amit csak tudnak terjesztésökről. 1559. jan. 7. megengedte, hogy minden spanyol káptalannál egy kanonoki javadalom fordíttassék az inquisitio költségeinek fedezésére és az egyházak jövedelméből 100,000 arany adassék egyszeri pótlékul; továbbá felhatalmazta két évre a főinquisitort, hogy még a püspököket is vizsgálat alá vethesse lutheri eretnekség miatt, szükség esetében elfogathassa és elítéltetés végett Rómába küldhesse őket. *Llorente*: Histoire eritique de l' inquisition d' Espagne (2. kiad., 4 köt., Paris, 1818.). I. 470., II. 215—17., III. 228. után közli *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 520—21. l.

5. Midőn *II. Károly* egy francia hercegnővel kelt egybe, ebből az alkalomból egy auto-da-fét rendeztek kérelmére, melyen 14 óráig nézte fiatal nejével, míg elevenen megégettek 21 elítéltet. 1581. Valladolidban egy főnemes maga vágta a fát s hordta össze ahhoz a máglyához, melyen két leányának kellett meghalni evangeliumi hitökért és maga gyújtotta meg a máglyát is. *Helferich* után közli *Henke*: i. m. I. k. 380. l.

6. Az egészhez *főbb művek*: *Llorente*: i. m., *M' Crie*: History of the progress and suppression of the Reformation in Spain (Edinburgh and London, 1829.; németre ford. *Plieninger*, Stuttgart, 1835.); *Adolfo de Castro*: Historia de los Protestantes Espannoles (Cadix, 1851.; németre ford. *Hertz*, Frankfurt, 1866.); *Helferich*: Der Protestantismus in Spanien zur Zeit der Reformation (*Gelzer's* Monatsblatt, 1856.); *Vic. de la Fuente*: Histoira ecclesiastica de Espana (4. köt., 1855.). V. ö. *Henke*: i. m. I. k. 374—87.; *Herzog*: i. m. III. k. 253-58; *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 513—23. l.

NYOLCADIK SZAKASZ.

A REFORMÁCIÓ RAJONGÓ ÉS TÚLZÓ PÁRTJAI.

62. Anabaptisták, Mennoniták, Collegiansok.

Már a reformáció kezdetén találkoztak egyes rajongók, kik nem voltak megelégedve a fejlődés rendes és természetes menetével, mindenáron siettetni óhajtották azt és nagy buzgóságukban irtó háborút indítottak a létező állapotok ellen. A harci kürtöt, melynek hangjával a papság bástyáit próbálta ledönteni Luther, sorban kezébe vette a társadalom mindenik osztálya. A *nemesség* a fejedelmi előjogok falait törekedett szétrombolni (1522—23.; l. 32. l.); a *parasztság* a szolgaság békóit akarta széttörni (1524—25.; 33—34. l.); végre az *iparos osztály* is beléfútt a hatalmas kürtbe, hogy leontsa hangjával a társadalomnak megunt, kényelmetlen intézményeit s a Krisztus új országának közeledtét hirdesse a lomokon. Ezen utóbbi mozgalom vezetői az *anabaptisták* voltak. Azonban a kürt hamis hangot adott avatatlan kezeikben; sokat rombolt és pusztított ugyan, de a romok a régi jogoknak nem a védőit, hanem a megtámadóit temették el s az építésre azután nem maradt sem mester, sem munkás, sem alkalom.

Az anabaptistákat is azok az eszmék lelkesítették, melyek a reformátorokat; de ezek az eszmék oly zavaros álomképekké folytak szét az ők ábrándos képzeletökben, aminők nem férhettek meg a való élet akkori medrében. Ha a reformátorok a szentírásból igazolták az egyház javítása érdekében tett változtatásokat: ezek a rajongók vagy a szentírás egyes helyeinek betűszerinti értelméből vagy közvetlenül vett isteni kijelentésből iparkodtak bebizonyítani lépéseik helyességét. Habár különböző vallásos erkölcsi irányban haladtak is, mindnyájan megegyeztek benne, hogy helytelen és érvénytelen a *gyermekek megkeresztelése*, s hogy a keresztségben csak a felnőttek részesülhetnek jogosan. Ennélfogva úgy hitték, hogy mindazokon, kiket gyermekkorukban érvénytelenül megkeresztellek, végre kell hajtani az igazi keresztségét (nem mondták, hogy ismétlik a felnőtteken a keresztségét, szerintök nem számít az első keresztség), mivel a gyermek-keresztelés ellenkezik a szentírással (Máté, XXVIII. 19.) és különben is a keresztségnek csak hívőkre, tehát felnőttekre lehet hatása.

Azok az anabaptisták, kik Zwickauban és Wittenbergben szerepeltek (l. 30. l.), elzüllöttek a pórlázadás leveretése alkalmával. Ezek a rajongó forradalmi szellemek, miként árnyék a testet, majd mindenütt nyomon kísérték a reformációt. Főleg Németországon, Schweizban (l. 76—78. l.) és Németalföldön idéztek elő erős zavargásokat és jutottak el addig a pontig, hol már az őrültség váltja fel a vakbuzgóságot. Sajátságos, végletekben mozgó eszméiket, melyek merő ellentétben állottak a létező társadalmi renddel és vallásos élettel, ők is át akarták ültetni az életbe. Hitök szerint ők is *az őskeresztyén egyház eredeti tisztaságának és szentségének helyreállítását* tűzték ki célul; de oly számos és különös ösvényt törtek hozzá, hogy a hívek hajlamaik szerint ugyancsak válogathattak bennök. Ha az egyik lemondott a világról, annak minden összeköttetéséről és öröméről; a másik ellenkezőleg fenékig akarta üríteni az öröm poharát, mivel a testnek úgy sincs semmi köze a tiszta lélekhez. Míg némelyek a házasságot a vallásos szellemi közösség eszményévé óhajtották volna finomítani: addig mások állati nőközösségre vágyakoztak. Ha voltak olyanok, kik elfogadták a reformátorok tanait: voltak olyanok is, kik ellene mondtak az eredendő bűn és jóra való tehetetlenség, a hit által és a Krisztus érdeme alapján való megigazulás stb. tanainak. A külön tanítói hivatalt szükségtelennek tartották, mert csak az ihletett hívő taníthat sikerrel; a történeti hagyományokkal szakítottak, s a szentírásból egész kedvteléssel, szünetlenül csak azokra a helyekre hivatkoztak, melyek hitök szerint megfeleltek céljaiknak s melyekkel igazolhatták eszélytelen támadásaikat.

Ilyen életelvekkel, de főleg *communista törekvéseikkel* nem tűrték meg őket az akkori társadalomban s mint a rend felforgatóit, egyaránt üldözte őket katholikus és protestáns, sőt a veszélyesebb vezetőket, ha kézrekeríthették, halálos büntetéssel sújtották.

Ez a rajongó felekezet a *münsteri zavargásban* érte el vakmerőségének és őrjöngésének tetőpontját. Münsterben már korán (1532.) a reformációhoz csatlakozott a tanács és polgárság többsége. *Rottmann Bernát*, a humanista műveltségű prédikátor (ki meglátogatta az evang. városokat és egyetemeket is, összeköttetésben állott Melanchthonnal, Capitóval s más kiváló evang. theologusokkal) hevesen megtámadta a kath. tanokat s nagy sikerrel hirdette a tiszta evangeliumi eszméket. Majd megnyerte a tanács nagy részétől, hogy a templomok átengedtessenek az új egyháznak. Erre a nemesség, papság s az ó egyházhoz hű tanácstagok odahagyták a várost s kevés idő múlva visszatérve,

ostromolni kezdették, de egy sikerült kirohanás alkalmával megverettek és számosan foglyul estek. Ezen esemény után *Waldeck Ferenc, az új püspök*, kénytelen volt kiegyezni a város uraival (1533.) Az *egyesség értelmében* a városi főtemplom az augsburgi hitűek birtokába ment át, a székesegyház pedig a püspök és káptalan kezében maradt s elismertetett mindkét hitvallás szabadsága. Így béke lett egy időre és Rottmannt superintendenssé választották hívei. Már a szomszéd városok is követték a főváros példáját, midőn némely rajongók eszeveszett törekvései minden vívmányát megsemmisítették a protestantismusnak.

Rottmann a Luther tanától előbb a Zwingli iránya felé kezdett hajlani, az úrvacsorában tagadta, sőt kigúnyolta a Krisztus valóságos jelenlétét, azután elvetette a gyermek-keresztelést is. Emiatt heves vitába keveredett a hesseni hittudósokkal. A városi tanács és polgárság higgadtabb része hiába igyekezett megakadályozni, hogy ilyen túlzásokkal ne tegyék kockára a már kivívott jogi alapot; nem fogadták meg az okos tanácsot. Rottmann tovább haladt a megkezdett úton s új segítő erőket nyert a Németalföldről beszállingózó anabaptistákban. Az 1534. év elején vonult be a városba *Matthiesen János* próféta, (azelőtt harlemi sütő) és legbuzgóbb apostola *Bockelsohn János* (azelőtt leydeni szabó, ezért *Leydeni Jánosnak* is nevezték). Rottmann örömmel fogadta őket s rövid idő alatt oly sikerrel működtek, hogy a tanács kénytelen volt elismerni az új felekezetet. Ez a kedvező helyzet mindenfelől tömegesen édesgette Münsterbe az újrakeresztelőket. Nemsokára csak ők ültek az újonnan választott tanácsban s mint *polgármester Knipperdolling*, Rottmannak a legbuzgóbb híve állott az élén. Eközben kijelentést, vett a próféta, mely elrendelte, hogy a hitetlenekel ki kell űzni a városból és a „keresztyének" (így nevezték magokat) nagy zajjal járták be a város utcáit, kiabálva: „*Ki a hitetlenekkel!*" A jelszót tett követte s mindazokat, kik vonakodtak elismerni az anabaptisták uralmát, nemcsak megfosztották vagyonuktól, hanem ki is űzték a városból (1534. febr. 27.); ezt követte a templomokban és zárdákban levő *képeknek és műtárgyaknak a szétrombolása*, hogy egészen tiszta alapon építhessék fel az új Jeruzsálemet.

A püspök, ki a papsággal és nemességgel együtt már korábban eltávozott a városból, ostromolni kezdette a felfordult várost (máj.). Ebben a szorult helyzetben táborrá szervezkedtek az anabaptisták, életbeléptették az apostoli *vagyonközösséget*, közösen étkeztek, dolgoztak és gyakorolták magokat a harc

mesterségében. Az engedetleneket halállal büntették.[1] Míg ilyen veszett állapot uralkodott a falakon belül, azalatt elég lassan, de tovább folyt az ostrom és Matthiesen elesett az ostromlók ellen intézett egyik kirohanás alkalmával. Helyét Bockelsohn foglalta el, ki a próféta szép özvegyét is feleségül vette és így tényleg megkezdette a *soknejűséget*.[2] Ezen új társadalmi reform helyességét Rottmannak többnapi prédikációban kellett igazolni. A józanabbak egy kis töredéke megbotránkozott a történteken és az egynejűség fentartását követelte; azonban vesztökre vált az ellenzékeskedés, előbb a tanácsházba zárattak, azután kivégeztettek vagy ötvenen. Bockelsohn, az új próféta egy újabb kijelentés vétele után *tizenkét, általa ihletett öregből álló theokratiai kormányt tett* a tanács helyébe s hogy annál tökéletesebb legyen az új kormány, egy alsóbbrendű próféta javaslatára, ki isteni kijelentést vett e tárgyban, *Bockelsohnt az igazság királyának*, az új templom vagy a Krisztustól megígért új ország urának kiáltotta ki híveinek serege. János király azután ebben az új hivatalában hercegeket nevezett ki az új világ tartományai számára (melyeket még el kellett előbb foglalni), apostolokat küldött ki, hogy hirdessék az egész világnak a Krisztus ezeréves országának kezdetét. S hogy Knipperdolling is tegyen valami emlékezetreméltó dolgot, Ézsaiás XL. 4. verse alapján leszedette a templomtornyok hegyeit.

Az ostromolt „új Jeruzsálemben" az őrültség mellett rohamosan növekedett a szükség is; minden élelmiszer elfogyott, már a patkányokra is sor került, sőt itt-ott gyermekeket kezdettek levágni. Ily nagy szükségben 1535. tavaszán megengedte a hatóság, hogy akik nem tudnak megküzdeni a nyomorúsággal, elhagyhassák a várost. Nagy tömeg vonult ki; a lelketlen ostromlók a férfiakat levágták (mintegy 400-at), az aggokat, nőket és gyermekeket csak egy havi éheztetés, ártatlanságuk igazolása után és kezesség mellett engedték tovavonulni. Végre a Ferdinánd király segélycsapataival megerősödött ostromló sereg hosszas sikertelen erőlködés után, 1535. a sz. János napját megelőző éjjel egy átszökött áruló vezetése mellett berontott a városba s makacs harc után lemészárolta a meglepett anabaptistákat, Rottmann eltűnt a nagy zűrzavarban (vagy elesett vagy elmenekült), János királyt, Knipperdolling és Krechting fővezetőket elfogták, törvényszék elé állították és perök befejezte után (1536. jan. 22.) tüzes csípővasakkal halálra kínozták és azután vaskalitkába zárva, a sz. Lambert templom tornyára függesztették (talán azt akarták bebizonyítni, hogy az őrültség és vakbuzgóság egy törzsnek

két testvérhajtása). Ezen embertelen vérengzés után a város megfosztatott majd minden kiváltságától, visszaállíttatott a katholicismus egyeduralma s a protestantismus száműzetett az egész területről.[3]

A münsteri bukás és vérkeresztség után szétfoszlottak az anabaptisták vérmes reményei, de azért nem semmisültek meg, hanem más józanabb és az élet keretébe beférhetőbb alakban szervezkedtek. Többé nem törekedtek a létező társadalmi viszonyok átalakítására, hanem a szigorú evangeliumi élet felelevenítésén munkáltak helyette. A szétszórt pártokat és felekezeteket (1536. után) két férfi igyekezett egyesíteni és újra szervezni. Az egyik *Joris Dávid* volt, kiről mivel eltérőleg fejtegette a háromság tanát is, az antitrinitariusoknál lesz szó. A másik sokkal józanabb szervező *Menno Simon*[4] volt.

Menno elítélte ugyan a münsteri anabaptisták féktelenségeit, de a józanabbak irányában felismerte az igaz vallásosság csíráit. Midőn a győző kath. hatalom egyaránt sújtott bűnöst és ártatlant, elhatározta, hogy segítője, vígasztalója lesz az üldözötteknek, egyesíti, szervezi a szétszórt híveket és sajátságaik megőrzése mellett józanabb, gyakorlatibb útra vezeti őket. Huszonötévi szakadatlan fáradozás és folyvást életveszéllyel fenyegető buzgóság mellett, *Németalföldön, Kölnben, Holsteinban, Mecklenburgban, Livlandban* a szentírás szigorú alapelvei szerint, megalapította azt a „*tiszta községet*," melynek tagjai csak erkölcsileg kifogástalan hívők lehetnek. Menno „*Az igaz keresztyén hit alapkönyvében*" (1539.) fejtette ki *tanait*.[5] Egyik különössége a *Jézus Krisztusról* szóló tan; eszerint az egész Krisztus test szerint is az a Logos, ki az égből szállott alá s a földön emberré lett ugyan, de csak Máriában és nem Máriából született, azaz volt teste, de nem a Mária testéből fejlődött ki. Másik különössége az *egyházi átok nélkülözhetetlensége*; mert, nézete szerint, „átok nélkül olyan volna az egyház, mint a város várfalak, mint a szántóföld védő árok, mint a ház fal és ajtó nélkül." A két szentség mellé még a *lábmosást* is felvette harmadiknak s úgy vélekedett, hogy egy igaz hívőhöz nem illő foglalkozás a *világi hivatalok* viselése s a *katonáskodás*.

A szervező nevéről *mennonitáknak* nevezett újrakeresztelők (*Taufgesinnt, Doopsgezind* néven nevezik magokat) több tekintetben eltértek a mester tanaitól. Általában a *szentírás* tanításait és utasításait hívő lélekkel törekedtek felfogni s az életben szigorúan megvalósítni; nem sokat adtak emberi tekintélyre (t. i. *symbolikus iratokra*); szükségtelennek tartották a tannak tudományos rendszerré való kifejtését. A szentírás alapján *elvetették az esküt*

(Máté, V. 36. 37.), a *fegyver használatát* (Máté, XXVI. 52.), a *visszatorlásnak* bármely nemét (Máté, V. 39.), az *elválást* a házasságtörés esetének kivételével (Máté, V. 32.) és a *gyermek-keresztelést* (Máté, XXVIII. 19.). Az isteni kegyelem tanát Calvinnak és az úrvacsorát Zwinglinek az értelmében fogadták el. Az egyházat szentek egyesületének tekintették s tisztaságát szigorú fegyelemmel törekedtek fentartani. Világi hivatalokat nem fogadtak el, mert habár elismerték, hogy mint szükségeseket és hasznosokat, Isten rendelte őket s hogy épen ezért engedelmeskedni tartoznak nekik, de mivel Krisztus nem illesztette be őket az újszövetség egyházának keretébe, az ő szellemi országához tartozóknak távol kell maradni tőlök.

Az *egyházi fegyelem kérdése* még a Menno életében *két pártra* szakította a mennonitákat: a *durva* és finom pártra. A durva párt hívei, a *waterländerek*[6] felhagytak az eredeti erkölcsi és fegyelmi szigorúsággal; az egyházi átkot alkalmazták ugyan, de csak egyházi tekintetben sújtotta a bűnöst és nem polgáriban is egyszersmind. A waterländereket *ismét két pártra* szakította az arminianismusról való vita: az egyik, az arminianismus felé hajló párt, vezéréről, *Galenus de Haenról galenista*, vagy mivel templomukon bárányt alkalmaztak jelvényül, *lammista* néven; a másik, a szigorú calvinismushoz szító párt, vezetőjéről: *Apostoól Sámuelről apostoóli*, vagy a nap jelvénye után *sonnista* néven neveztetett. A lammisták semmiféle hitvallást sem ismertek el, s minthogy papnöveldét is alapítottak (1737.), lassanként többségre emelkedtek. Ez a szakadás 1800-ig tartott, ekkor a sonnisták lemondva hitelveikről és tanaikról, egyesültek a lammistákkal. Új elemekkel gyarapodott a lammisták pártja akkor is, mikor az arminianismushoz hajló *collegiansokat* is felvette kebelébe. Ez a felekezet abban az időben keletkezett, mikor az arminianusok még nem nyertek szabad vallásgyakorlatot és papjaikat többnyire kiutasították az országból (l. 167. l.). A zaklatás ezen időszakában a *Kodde testvérek* állottak az árván maradt községek élére, elvetették a papi hivatalt, a világiaknak megengedték a prédikálást, sőt a szentségek kiszolgáltatását is s egészen vízbe merítve keresztelték a felnőtteket. Keresztelő helyül *Rhynsburg* falut választották a Rajna partján; ezért *rhynsburgereknek* is nevezték őket; *collegians* nevöket pedig gyülekezeteikről (t. i. *collegia*) nyerték.

Ujabb pártokra oszoltak a mennoniták *finom pártjának* hívei is. A *flamingerek* (flandriai menekültek) eredeti tanaikat, fegyelmüket és erkölcsüket szigorúan megtartották a legújabb ideig; az egyházi átokkal sújtottnak még

szülőivel és feleségével sem szabad érintkezni; különben orthodox hitvallásuk (1755-ből), leszámítva némely sajátságos szokást, (tiltatik a gyermek-keresztelés, eskü, hivatal- és fegyverviselés,) egyezik a ref. egyházéval. Ilyen község ma már csak néhány van Hollandiában. A flamingerek másik pártja, a *frieseké*, az egyházi átok alkalmazásánál nem érinti a családi köteléket; a harmadik, a *németek pártja*, melynek hívei Holsteinban, Danzigban, Elszászban laknak, csak az egyszerű erkölcsökben és a fényűzés kerülésében tartotta fenn a szigorúságot.[7]

1. *Rüscher Hubert* kovácsot, ki arra figyelmeztette a polgárokat, hogy bolondok volnának, ha bevándorolt idegen bolondoktól engednék vezettetni magokat, ott helyben leszúrta a próféta. Az ostromlók pedig azt az esztelen politikát követték, hogy kivégezték mint gonosztevőket a városból kiűzötteket, s így még akiknek maradt is egy kevés józan eszök, szintén nem volt más választásuk, mint hogy addig kavarogjanak együtt az őrültségnek ebben a forgatagában, míg valamerre elsepri a vihar.

2. Később *Bockelsohn* 17, *Rottmann* 4 feleséget szerzett s az elűljárók példáját követték a közemberek is.

3. Az egészhez főbb művek: *Dorpius* (szemtanú): Die Wiedertäufer in Münster (újabban kiadta *Merschmann*, Magdeburg, 1847.); *Kerssenbroick*: Geschichte der Wiedertäufer in Münster in Westfalen (újabb kiad. Münster, 1881.); *K. Hase*: Das Reich der Wiedertäufer (2. kiad., Leipzig, 1860.).

4. Menno Simon Frieslandban, *Witmarsumben* született 1504. (mások szerint 1496. vagy 1498.) Papi pályára készült, 1528-tól pinjumi, azután witmarsumi kath. pap volt. Az újszövetség tanulmányozása közben, 1530-tól fogva kételkedni kezdett több tantételében az egyháznak. Majd a reformátorok iratainak tanulmányozása, az egyház alkotmányával való elégedetlensége arra indította, hogy elhagyja egyházát (1536.). Egy anabaptista kivégeztetése a gyermek-keresztelésre és erre a felekezetre irányozta figyelmét; rájött, hogy a gyermek megkeresztelése ellenkezik a szentírással, s e tekintetben nem nyugtatták meg a reformátorok iratai sem. Így csatlakozott a németalföldi anabaptistákhoz, *Leeuwardenben megkereszteltetett* és Groningenben, mint tanító és *püspök* nyert alkalmazást. Meghalt Oldesloeben, Holsteinban 1561. jún. 13. Kiválóbb életrajzai: *Cramer*: Het leven van Menno Simons (Amsterdam. 1837.); *Harder*: Das Leben Menno Simons (Königsberg, 1846.); *Roosen*: Menno Simons (Leipzig, 1848.); *Brown*: Leben u. Zeitalter Menno (angolból, Philadelphia, 1857.).

5. *Menno S.*: Fundamentum zusamt etlichen anderen leerhaften Büchlin (1575.) *Összes művei*, melyek többnyire vita- és erénytani iratok, Amsterdamban 1600., legteljesebben 1681. jelentek meg.

6. Ez a párt keletkezése helyéről *Waterlandról*, Francker vidékéről neveztetett így.

7. V. ö. *Henke*: i. m. I. k. 414—18.; *Herzog*: i. m. III. k. 343—45.; *Baur*: i. m. IV. k. 446—48., 431—32. l. Főbb művek: *Schyn*: Historiae christianorum qui in Belgio foederato Mennonitae appellantur. (Amsterdam, 1723.); *Historiae Mennonitarum plenior deductio* (u. o. 1729.); *Hunzinger*: Das religiöse Kirchen- und Schulwesen der Mennoniten (Speier, 1831.); *Reiswitz* u. *Wadzek*: Beiträge Kenntniss der Mennonitengemeinde in Europa u. Amerika (2 köt., Breslau, 1821.); *Gorter*: Onderzoek ... der Nederl. doopsgezinden, 1860.

63. Antitrinitariusok, socinianusok, unitáriusok.

A reformátorok első támadása az egyházalkotmány és fegyelem elfajulása ellen volt intézve, de mivel az alkotmány a legszorosabb összefüggésben áll a hit rendszerével, szinte lehetetlen volt úgy bolygatni meg az egyiket, hogy a másik egészen érintetlenül maradjon. Azonban a hit rendszerében csak az emberről (anthropologia) és üdvről (soteriologia) szóló tanokat támadták meg, mivel világos volt, hogy veszélyes következtetések csíráit rejtik magokban. Az úgynevezett alaphitcikkek (trinitas, christologia) bolygatását nem tartották időszerűnek; ellenkezőleg teljes épségükben elfogadták az ó kath. symbolumokat, mert nem akartak forradalmat, hanem reformációt; nem akartak új egyházat alapítani, hanem visszatérni az ős keresztyén egyháznak ahoz az alapjához, melyet a katholikus egyház századok lefolyása alatt hűtlenül elhagyott. De midőn a szentírásra hivatkozva ezt tették, az egyház tekintélyénél előbbvalónak nyilvánították a szentírását s hangosan hirdették a szentirás vizsgálásának és a gondolkodásnak szabadságát: az így forrongásba hozott eszmék árjában oly elemek is vetődtek felszínre, melyektől magok a reformátorok inkább megijedtek a régi egyház híveinél. Hiszen ezek kárörömmel mutathattak rá azokra a veszélyeseknek tartott tanokra, melyek a reformáció talaján keletkeztek. Némelyek a szentírás vagy az ész bírálata alá vetették az egyháznak egész tanrendszerét; mások, mint az anabaptisták, különös, közvetlen kijelentés szerint ítélték meg; sőt találkoztak olyanok is, kik *az Istennek háromegységéről* szóló tanát támadták meg. A keresztyén vallás ezen úgynevezett alaptételeinek megtámadóit azután katholikus és protestáns az egyház testén rágódó és oly veszélyes fekélyeknek tekintette, melyeknek tűzzel-vassal való kiirtását szent kötetességének tartotta.

Míg az unitarismus nem öltött határozott alakot, s a háromság tanának

ellenségei, az úgynevezett *antitrinitariusok*, csak elszórtan léptek fel: a kérlelhetetlen üldözés elől többnyire a dogmákkal nem sokat törődő anabaptisták felekezetébe menekültek. Az antitrinitariusok ezen osztályához tartozott a többek közt *Denk János*,[1] ki *pantheista* szellemben fejtette ki *a háromságot*. Szerinte „Isten, mint minden teremtmény kútfeje, önmagából saját szelleme (= isteni akarat) által hozta létre az igét, (t. i. az emberi lelkek összességét). *Krisztus* csak ember volt; nem helyettes elégtételével, hanem tanításával és példájával üdvözít. Isten maga a szeretet; ez a szeretet, hogy megérthessék az emberek, megjelent egyes emberekben is, kiket az Isten gyermekeinek szoktak ezért nevezni; legteljesebben jelent meg a názáreti Jézusban; őt kell mindenkinek követni, ha üdvözülni akar. A *szentírásnál* előbbvaló az Isten igéje; aki jól használja szabadakaratát, üdvözülhet prédikáció és szentírás nélkül is. A gyermekkeresztelést nem parancsolta Isten; de ha megtörtént, a felnőttön nem kell ismételni, mert különben is közönyös dolog az egész szertartás. Az Isten országában nincs külső emberi felsőség. A pokol büntetései nem tartanak örökké és így végre minden lélek visszatér Istenbe (= apokatastasis)."

Hetzer Lajos[2], egy tudományos képzettségű, ügyes szónok, de nagyravágyó férfi, eleinte lelkes követője és segédje volt Zwinglinek (l. a 62. l.), de később az anabaptistákhoz csatlakozott, Denkkel egyesülve németre fordította a *próféták iratait*; fordítása megjelent még a Lutheré előtt (Wormsban, 1527.). Úgy látszik, hogy bibliai tanulmányai némi tekintetben zsidós irányba terelték: tagadta a Krisztus istenségét, a háromságot, az elégtétel tanát, s a durva gúnytól sem tartózkodott fejtegetéseiben; így a többek közt *a helyettes elégtétel* tanát egyenesen ‚a Krisztus számlájára való dorbézolásnak" nevezte[3] s népies énekekkel igyekezett terjeszteni az Isten egységéről szóló tant.

Campanus János[4] már a marburgi értekezleten feltűnt sajátságos nézetével, midőn azt ajánlotta a vitázó feleknek, hogy a kiegyezés alapjául fogadják el a szereztetés szavainak („Hoc est corpus meum") ezt a rejtett értelmét: „*Ez az általam teremtett test*." Azonban csakhamar átlépte a mérséklet határát, megtámadta a háromság tanát, az *Arius szellemében* kezdett tanítani a Fiúról, elvetette a Szentlélek személyes voltát s szóval és írásban[5] hevesen megtámadta a reformátorokat.

Még sokkal sajátságosabb és fékezetlenebb szellem volt *Joriszoon Dávid*,[6] kiben a próféta és chiliasta rajongás a kritikai szemlélődéssel, a buja érzékiség

az időnkénti szigorú lemondással, az önámító elbizakodottság a mély megalázódással elképzelhetetlen forrongásban váltotta fel egymást. Joriszoon az anabaptista tanokat háromságellenes tanokkal keverte össze; némely anabaptistával egy értelemben, a testi szemérmességet és egynejűséget a tökélyesség akadályának, a bűnös testet az egyedüli ördögnek tartotta. *A háromságról, a Sabellius* felfogásához (l. I. k. 124. l.) közeledve, azt állította, hogy Isten *három világkorszakban* jelentette ki magát, t. i. mint Mózes, Ilyés és Dávid; ezt a három ószövetségi fokozatot két újabb és tökéletesebb fokozat követte, t. i. Krisztus és az apostolok korszaka és be fogja fejezni a harmadik: a tökéletes és teljesen szabad egyház korszaka. Ellenségei állítása szerint Joriszoon magát szellemi Krisztusnak, harmadik Dávidnak nevezte s azt hirdette, hogy ő fogja megtartani az utolsó ítéletet. Ezeket a ráfogásokat elutasította és kijelentette, hogy nem ő a harmadik Dávid, hanem az igazság szelleme; hogy az utolsó ítéletet a szentek és angyalok tartják meg és reméli, hogy újjászületése következtében ő is a szentek közé jut. „*Csodakönyv*" („T' Wonderboek," 1542.) című művében rikító színekkel festette le *Istennek örök országát*, melyben a természethez megtérve, újjászületik minden, teljes virágzásra jut a szellemi élet és minden erőhatalom alkalmazása nélkül béke és boldogság árad el a földön. A Joriszoon halála után Bázelben, Németalföldön és Holsteinban híveinek, (kiket *joristáknak* neveztek,) az üldözése alkalmával még egyszer napirendre került e rajongó, zűrzavaros tanrendszer, hogy azután feledésbe merüljön egészen.

Azon férfiak közt, kik csak gyökeres reformációtól várták a világ megújhodását, — kik keveselték azt az utat, melyet a reformátorok avégett tettek, hogy a keresztyénség elposványosodott folyamának tisztább vizéhez jussanak és vissza akartak térni annak kristálycseppeket gyöngyöző, ős ereihez, azon férfiak közt igen kiváló helyet foglalt el *Servet Mihály*,[7] egy éles szemlélődő tehetségű, a tudományok több ágában (földrajz, csillagászat, mathematika, orvosi szak) egészen otthonos, fontos felfedezéseket (a vérkeringés elmélete) tett, lelke mélyében kegyes, s igaznak hitt meggyőződéseért nemcsak lelkesülő, de végső leheletéig hű férfi, ki azt a nagy hibát követte el, hogy érthetetlen, káromlásnak ítélt dolgokat beszélt korának, s mint istentagadó eretnek, kínos halállal lakolt érte.

Servet bibliai tanulmányai alapján az egyháznak hagyományos *háromságtanát* is gyökeresen és *úgy akarta átalakítani*, hogy szilárd, teljesen

biztos alapja lehessen az új keresztyén hitrendszernek. Három első theologiai művében (l. itt a 7. j.) hevesen megtámadta a háromság tanát, tritheismusra és atheismusra vezető tannak, háromfejű Cerberusnak, az ördög ámításának nevezte s kimondotta, hogy nem állapítható meg az egyetlen, oszthatatlan, örök isteni lénynek három személlyé való örök kiválása; hogy *Fiú és Szentlélek csak két megjelenési alakja az Istennek*, csak erre a világra vonatkoznak s megszűnnek ennek a megszűntével. Ezeket a tanokat, miként gondolni lehet, általános felháborodással fogadták abban a korban. Ez azonban Servetet nem ijesztette vissza céljától, csak óvatosabbá tette; tanulmányait tovább folytatta, más név alatt bujdosott s hallgatott húsz évig. Ekkor adta ki névtelenül fő művét (1553.), mely leghatározottabban tükrözi vissza theologiai irányát, szellemét. *E tan* a Plato és Scotus Erigena tanára emlékeztető *pantheismus*, s főbb vonásaiban következő. *Isten* minden dolognak lényege, forrása, melyben Isten és világ, szellem és anyag egységgé van összeolvadva. Isten magára megfoghatatlan, de folytonosan kijelenti magát *eszméiben* (modi), melyek lényegét teszik minden egyes dolognak; ez a lényeg él és működik minden élő lényben, emberben, Krisztusban. Ezen eszmék összessége az *eszmék világa* (*mundus archetypus, Logos, Christus*); a látható világ nem az igazi; ez csak hiábavalóságok hiábavalósága, az eszmék világának halvány mása, árnyéka. *Ige* (*Logos*) és *Szentlélek* ugyanannak az isteni lénynek különböző megjelenési, *kijelentési alakjai* (*dispositiones*), és csak ebben az értelemben vehetők személyeknek. *Jézus* az *örök Istennek fia*, de *nem örök fia Istennek*; mert a szentírás seholsem nevezi a Logost, mielőtt emberré lett, az Isten fiának. Jézus a testének csak durvább elemeit nyerte anyjától, az apa-magot az isteni világosság állománya helyettesítette; mindkét elemére nézve *egyenlő lényegű Istennel*, mert a földi anyag is az isteni fény alakja, csakhogy durvább alakja. De nemcsak a háromság régi tanát forgatta fel, *elvetette ezenkívül az eredendő bűnt* (mivel az ember, az Isten berendezése szerint, csak huszadik évében eshetik bűnbe; azelőtt csak fenyítéket érdemelhet, de nem halálos büntetést), a *gyermekkeresztelést*, mint ördögi találmányt (mivel az nem igazi keresztség, ezért sürgette Calvint is, hogy kereszteltesse meg magát)[8], az *úrvacsorát* szellemileg fogta fel, megtámadta Luthernek a *megigazulásra* és Calvinnak a *praedestinatióra* vonatkozó tanát. Szóval éles eszével sok alkalmas és sok használhatatlan anyagot hordott össze az új hitrendszerhez, de szilárd alapra lerakni és összhangzó egésszé alkotni őket, miként tervezé, nem sikerült. És

mennyire kirí a pantheismus ezen légköréből az, hogy az a Servet, ki az isteni lényegnek, az isteni fénysugárnak maga is osztályrészese, úgy ajánlja a *böjtöt*, az *imát*, az *alamizsnálkodást*, önkéntes *gyónást* és a többi jó cselekedeteket, mint amelyekkel a hívők a halál után megrövidíthetik a *tisztító tűzben* való tartózkodás idejét. És mennyire megfoghatatlan, hogy az a Servet, ki — saját bevallása szerint — kath. vidékeken, hogy bajba ne kerüljön, úgy élt, mint jó katholikus: Genfben nem akart vagy nem tudott simulni az ottani egyházi rendhez. Jellemében ezt az ellentmondást csak az az egészen még nem tisztázott tény magyarázza meg, hogy Genfben meg akarta buktatni Calvint és rendszerét és ezen terve kivitelében tett kockára mindent és vesztett el mindent.

A háromságtagadás tulajdonképen való szülőföldje azonban Olaszország volt, hol a virágzásnak indult és a pogány ókori eszméket feleleventő humanismus ápolgatta ezt a tanirányt; de természetes is volt, hogy a katholicismus központján támadjon a legerősebb visszahatás minden ész- és természetellenes tan ellen. Azon humanisták közül, kik elhidegedtek ugyan a katholicismus iránt, de azért nem vesztették el a vallás iránti érzéköket, sőt szép reményeket kötöttek a keresztyénségnek gyökeres reformációjához, állítólag *Vicenzában* és környékén mintegy negyvenen szorosabban csatlakoztak szabadabb vallásos eszméik kicserélése végett s elvetették a háromság tanát és a gyermek-keresztelést. Ezek a hitnyomozószék büntetései elől részint *Schweizba*, részint *Németországba*, sőt néhányan *Törökországba* menekültek. Akik azt hitték, hogy a reformáció szülőföldén békében lehetnek, csakhamar kiábrándultak; ott már nemcsak evangeliumi, hanem világi fegyverekkel is harcoltak s még hallani sem akartak a lelkiismereti szabadságnak korlátlanságáról; városról-városra bujdokoltak s részint szabad szellemük áldozataivá lettek, részint *Lengyelországba* menekültek. Egyedül azok, akik török területre menekültek, élvezhették békében a vallásszabadság áldásait.[9]

Ezen menekült antitrinitariusok közt kiválóbbak voltak: *Savoyai Claudius* Torinóból, ki tagadta a Krisztus praeexistentiáját s azt állította, hogy *Jézus csak ember volt*, de mivel teljes szentlélek közöltetett vele, azért istennek nevezhető; hogy a szentlélek Istennek a teremtménye, s hogy az újszövetség szövege meghamisíttatott a szentháromság érdekében. Ezekért az állításaiért előbb Bernből, azután Bázelből is elűzetett; miután Wittenbergben sem lehetett

maradása, visszatért Schweizba s a lausanne-i zsinaton (1537.) elállott állításaitól; azután néplázítóként szerepelt, s még később (1550.) prófétául lépett fel Memmingenben.

Ugyanezen az úton haladt *Gentilis Bálint* Calabriából, ki azt tanatotta, hogy az Atya (essentiator) az isteni lényben nem lehet csak egy személy, hanem betölti az egész isteni lényt; a Fiu (essentiatus) az írás szerint az egyetlen Atya-istennek visszaverődő képe, az Atya (tehát egy más isten) lényegéből származott, egyenlő lényegű az Atyával s mivel legtökéletesebb képmása az Atyának, igaz istennek nevezhető. Ezekért az eretnekséggel bélyegzett tanokért elfogatott Genfben s mivel nem akart tőlök elállani, már halálra ítéltetett, de elkerülte ezt a büntetést egy igazhitű tanformának aláírásával és egyházi vezekléssel; azután Lengyelországba ment (1552.) és midőn ismét visszatért Bernbe s hirdetni kezdette korábbi tanait, mint javíthatatlan eretnek lefejeztetett (1566.).

Gribaldo Mátyás, padovai jeles jogtudósa Fiút és Szentlelket az Atya örök, de korlátolt kiáramlásainak, tehát alárendelt isteneknek tartotta, s tana igazolásául a nicaeai zsinat előtti egyházi atyákra hivatkozott. Bizonyára ő is, mint elvrokona, a vallásos türelmetlenség áldozatává lett volna, ha meg nem menti a pestis ettől a sorstól (1564.).[10]

Miután *az olasz antitrinitariusok* Schweizban nem találtak kedvező fogadtatásra, *Lengyelországban* kerestek menedéket, hol mint kitűnő, művelt férfiak, pártolásra és védelemre találtak némely országnagynál (pl. Sieninsky János, podoliai vajdánál) Ezen a földön már korábban is voltak antitrinitariusok, kik előbb csak titokban terjesztették tanaikat s midőn elérkezettnek látták az idejét, nyíltan is felléptek. Ebben a szellemben *Gonesius* (Conyza) *Péter* volt az első hithirdető Pincovban (1556-tól). Különösen sokat tett ezen tan terjesztésére *Blandrata György* (1558-tól; l. a 268—9., 274. l. 1. j.); hozzá csatlakoztak *Lismanini Ferenc, Pauli Gergely*, krakói prédikátorok; *Statorius Péter* (1559-től) pincovi rector és *Schomann Gergely* (1560-tól) ugyanott prédikátor. Fellépésűk sikerét előmozdította az az élénk hitvita is, melyet *Stancarusnak* (l. 252. l.) az a tana támasztott, hogy Krisztus csak mint ember tekinthető közbenjárónak; ők azt vitatták ezzel a tannal szemben, ennek a kérdésnek biztos megoldása csak az ő álláspontjokon és úgy lehetséges, ha elismerik, hogy az Atya nagyobb a fiúnál. Azonban az olasz és lengyel antitrinitariusok közt hiányzott a szükséges egyetértés; némelyek tagadták a

szentlélek istenségét is, mások elvetették a gyermek-keresztelést stb. Amint észrevette a ref. egyház, hogy eltérő tanokat hirdetnek kebelében, *a petrikovi zsinaton* (1565.) kizárta kebeléből a tévelygőket. Ezen szakadás után külön egyházat alapítottak az antitrinitariusok. Főhelyök volt előbb *Pincov*, majd az 1569. alapított *Rakov*. Itt csakhamar iskolát és nyomdát állítottak (1577.) s kiadtak egy *lengyel újszövetséget*. De az új egyházban is több eltérő irány igyekezett tért foglalni. A gyermek-keresztelés elvetésével más anabaptista elemeket is vegyítettek az egyház tanai közé. Majd felhagytak a Krisztus alárendeltségéről szóló tannal is, sőt némelyek az ebjonitismus (t. i. Krisztussal az isteni erők csak a keresztelés alkalmával közöltettek; l. az I. k. 128. l.) felé közeledtek. Hosszas ingadozás után a többség *a Krakóban megjelent kátét* fogadta el hitvallásul.[11]

Idővel megszabadult az antitrinitarismus az anabaptista elemektől, egy mederbe vezette különböző, eltérő ágait s tisztázta tanrendszerét. Ebben a munkában kiváló részt vett a *két Socinus*, egyik az elméleti, másik a gyakorlati téren. *Lelio Sozini (Laelius Socinus)* a Soziniak ős-nemes és híres jogász családjából származott (Sienában szül. 1525); a jogi pályát választotta maga is, de elsodortatva kora általános áramlatától, a bölcsészeti és theologiai kérdések tanulmányozásába merült. Már korán átlátta, hogy a római egyház tana nem egyezik a szentírással; hogy tehát e tekintetben még alaposabb ismeretre tehessen szert, megtanulta a szentírás eredeti nyelvét. Ezen előkészület után beutazta (1547-től) Schweizot, Németországot, Angliát és Lengyelországot s megismerkedett a jelesebb hittudósokkal (Genfben Calvinnal, Zürichben Bullingerrel, Wittenbergben Melanchthonnal). Majd visszatérve Schweizba, a reá gyanakvó reformátorok megnyugtatása végett az egyház alaptanait elismerő nyilatkozatot tett, melyben egyedül a trinitasnak és némely más fogalmaknak szentírás-ellenes kifejezését tartotta helytelennek. Eközben lelkében teljesen megérett az unitarismus tanrendszere, de közrebocsátását nem tartotta időszerűnek s így nyugalomban tölthette el élete utolsó éveit Zürichben, hol meghalt 1562.

Unokaöccse, *Faustus Socinus*,[12] egy nem valami nagy tehetségű, de megnyerő beszédű, szilárd akaratú és jellemű férfi, nagybátyja leveleiből, feljegyzéseiből és élő szóval tett nyilatkozataiból leghívebben elsajátította nagybátyjának szellemi irányát, vallási nézeteit és sikeresen érvényesítette Lengyelországban. A lengyel unitáriusok eleinte nem nagy rokonszenvvel

fogadták eltérő nézetei miatt, de megnyerő magaviseletével és irataival[13] csakhamar eloszlatta a kedvezőtlen hangulatot. Több előkelő nemes és pap támogatása mellett azt a célt tűzte ki, hogy megnyerje nézeteinek és egy egyházba gyűjtse össze a meghasonlott antitrinitariusokat. Ezen célja kivitele végett összeköttetésbe lépett az erdélyi hitrokonokkal is, kiknek körében Blandratával együtt erős ellenzéket szervezett Dávid Ferenccel szemben (1578.; l. 281—82. l.). így el is érte célját 24 évi fáradozás után. A kevéssel halála (1604.) után megjelent (1605.) rakovi káté[14] lett az a symbolum, mely körül csoportosultak az egyesült lengyel unitáriusok és socinianusok. Az új felekezet virágzásnak indult Lengyelországban és Erdélyben, de élete nem volt tartós a lengyel földön. *Rakovban*, (melyet abban az időben sarmatiai Athenaenek neveztek), az unitarismus központján, melynek *főiskolájában* (Gymnasium bonarum artium) lelkészek is képeztettek s a tanulók száma meghaladta az ezeret, — melynek nyomdája a socinianismus érdekében működött — s amely közzsinataival is fontosságot nyert: itt dobatott el az a végzetes szikra, mely lángra lobbantotta a socinianismus iránti gyűlöletet s ürügyül szolgált a felekezet elnyomására. Ugyanis néhány gondatlan tanuló (1638.) kövekkel megdobált és szétrombolt a városon kívül egy fa-feszületet; a tettesek kizárattak ugyan az iskolából, de a katholikusok nem elégedtek meg ezzel a büntetéssel, hanem súlyos vádakat emeltek az egész felekezet ellen. Az ügy az országgyűlés elé (Varsóban, 1638.) került s a jezsuita-párttól sugalmazott senatus a követek kamarájának beleegyezése nélkül kimondta azt a szigorú végzést, melynek következtében lefoglalták és lerontották Rakovban az „arianus" iskolát, nyomdát és templomot, a papokat és tanítókat „gyalázatosoknak" (infames) nyilvánították és száműzetésre ítélték. Az így megbénított felekezetre aztán a halálos csapást az 1658. országgyűlés mérte rá, midőn kimondta, hogy halállal büntettetnek az „arianus" hitvallás követői és terjesztői, ha 1660. július 10-ig el nem hagyják az országot. Ez az ítélet megfosztotta az unitáriusokat hazájuktól s arra kényszerítette, hogy a szomszédos Sziléziában, Poroszországban és Erdélyben keressenek menedékhelyet.

Az *erdélyi unitáriusok* is sok viszontagságon mentek át (l. a 273., 284., 331. l.), aminek főleg az unitarismusnak folytonos változása és egy fattyuhajtása, a *szombatosság* volt az oka. Ennek az iránynak állítólag *Eőssy András*, szenterzsébeti gazdag antitrinitarius birtokos volt az első apostola (1588 körül),

ki az egykorú krónikás szerint „addig olvasá a bibliát, hogy szépen kitalálta a szombatos vallást." Az Eőssy eszméit vagyonával együtt *Péchy Simon* (előbb iskolatanító, azután az Eőssy fiainak nevelője, majd a Bethlen Gábor kancellárja,) örökölte és fejtette tovább, míg fényes politikai pályáját megakasztotta a kővári fogság.

A *szombatosok tanrendszeréről* nem lehet bizonyosat tudni, mivel írásba foglalva nem tétetett közzé, ellenségeik vádjai pedig nem fogadhatók el biztos forrásul. Valószínűleg addig keresték az ős keresztyén egyháznak eredeti tiszta alakját, míg azt vették észre, nem ők, hanem mások, hogy Izrael országába jutottak. És ez könnyen megtörténhetett, mert hiszen a zsidóság és keresztyénség közt, az utóbbinak születése korszakában senki sem állított felismerhető határkövet és így nem volt elkerülhetetlen a tévedés. Ha a Dávid pártja azt vitatta, hogy Jézus ember volt, a szombatosok tovább mehettek egy lépéssel s azt mondhatták, hogy nem is volt megváltó, hogy tana nem isteni és így nem előbbvaló a Mózes törvényénél. Ennélfogva *Jézust imádni, a gyermekeket* a háromság nevére *megkeresztelni szükségtelen*. Hogy gyakorolták-e a körűlmetélkedést, nem bizonyos, de nem lehetetlen, miután ez a judaismusnak épen olyan jellemző ereje, mint a keresztség a keresztyénségnek. A Mózes neve alatt ismert törvényeket, főleg a tízparancsot kötelezőnek tartották; az újabb keletű vasárnap helyett az isteni eredetű szombatot ünnepelték meg, stb.

Az új unitárius párt ellen szigorú büntetést rendelt el több országgyűlés, végre a *fehérvári országgyűlés* (1638.) eltörülte a felekezetet, perbe fogta híveit és *I. Rákóczy György fejedelem* várfogságra hurcoltatta s terhes erődítési munkák végezésére kényszerítette az elítélteket mindaddig, míg át nem tértek egyik vagy másik bevett vallásra, sőt vagyonát is lefoglalta a makacsoknak. Ezektől a rosszhírű hitrokonoktól magok az unitáriusok is igyekeztek megszabadulni és kétszer tagadták ki őket keblökből, előbb az erdőszentgyörgyi zsinaton (1618.), később a *deési egyezkedés* alkalmával (1638.), mely arra kötelezte az unitáriusokat is, hogy imádni és segítségül hívni tartoznak Jézus Krisztust (adorantes) és a háromság nevére kell megkeresztelniök a kis gyermekeket (Complanatio deesiana). A jelenleg is fennálló erdélyi unitárius egyház tana rokon a socinianusokéval, de a rakovi kátét sohasem fogadta el hitvallásul, sőt elutasította a socinianus nevet is.

A socinianismus sok változáson ment át idővel; eredeti alapvonalai a következőkben foglalhatók össze. Az ember Istent és az ő akaratát csak *kijelentés útján* (ex auditu et revelatione) ismerheti meg; a kijelentésnek egyedüli, de kielégítő forrása a *szentírás*; ennek két része nem egyenlő értékű, az ószövetség az új által, főleg a lézus nyilatkozatai által válik érvényessé; tartalma nem ellenkezik a józan ésszel, s ha valami mégis olyannak látszik benne, az annak a jele, hogy helytelenül van magyarázva. A *háromság* tana ellenkezik a szentírással, tehát a józan ésszel is; a szentírás *csak egy Istenről*, a mi urunk Jézus Krisztus atyjáról tanít; a Fiú praeexistentiája s a világ teremtésében való résztvétele helytelen értelmezésen alapul.[16] *Jézus ember volt*, de nem közönséges, hanem isteni ember (*homo divinus*), a szentlélektől fogantatott, szűz Máriától született; tökéletes engedelmessége jutalmául részese lett az isteni fenségnek (deitatis aliqua ratione particeps factus), s reá bízatott az elevenek és holtak megítélése, miért is istentisztelet illeti. A *szentlélek* csak isteni erőnek tekinthető, mivel sokkal több olyan hely van a szentírásban, mely adománynak mondja a szentlelket, mint amely személynek nevezi. Az *emberről* csak annyiban lehet mondani, hogy az Isten képére teremtetett, amennyiben úr az állatvilágon; nem is volt kezdetben erkölcsileg tökéletes, tehát el sem veszthette tökélyességét; ennélfogva *nincs eredendő bűn*, hanem csak bűnre való hajlam, de ez sem oly mértékben, hogy kizárná az erkölcsi szabadságot, vagy épen kárhozatot eredményezne. Helytelen az az állítás is, hogy Isten előre tudja az emberek cselekedeteit, mivel ez a feltétlen elővégzés tanához vezetne, ez pedig nem fér össze a szabadakarattal. A *Krisztus váltsága* abban áll, hogy ő tanításával és életével megmutatta a megjobbulás útját. Azokat, kik erre az útra térnek, bűneik bocsánatával és örök élettel jutalmazza Isten. A *Krisztus halála* nem volt engesztelő és helyettes elégtételül szolgáló (expiatio és satisfactio) halál; e halál megpecsételte tanítását és isteni méltóságot szerzett neki. A *megtérést* az embernek magának kell önerején kezdeni, de azután a szentlélek segíti és fejezi be. A *keresztség és úrvacsora* csak szent szertartások (*ritus sacri*); el is maradhat az első; a másodikat mint Krisztus üdvözítő halála emlékének hálás megünneplését méltó fentartani.[17]

1. *Denk* J. Felső-Pfalzban szül.; 1523. igazgatójává lett egyik nürnbergi iskolának; ezt az állomását némely megbotránkoztató tanáért 1524. elvesztette; aztán sokáig bolyongott hazátlanul, végre Bázelben Oekolampadiusnál talált menedékhelyet s ott is halt meg, mint az

1528. dühöngő pestis áldozata. *Főbb műve*: Ordnung Gottes und der Creaturen Wort; maradtak még fenn apró *értekezései*, melyeket „Geistliches Blumengärtlein" címen adtak ki (Amsterdamban, 1680.). V. ö. *Roehrig*: La vie et les écrits de J. Denk (Strassburg, 1853.); *Heberle* a Theol. Studien u. Kritiken 1851. és 55. évfolyamában.

2. *Hetzer Lajos* Thurgauban, Bischofszellben szül.; 1523-tól Zürich vidékén működött mint kath. lelkész; 1524-től főleg Augsburgban, Bázelben és Strassburgban tartózkodott; végre Konstanzban nem annyira eltérő hitnézeteiért, hanem inkább azért vettetett fogságba és fejeztetett le (1529.), mert a nőközösséget nemcsak védelmezte, hanem gyakorolta is hívei körében.

3. Erről a tárgyról így elmélkedik *egyik énekében*:

„Er zahlt für mich,
Deshalb glaub ich,
Hiemit ist's ausgerichtet.
O Bruder nein,
Es ist ein Schein,
Der Teufel hat's erdichtet."

Keim: L. Hetzer (Jahrbuch für deutsche Theologie, 1856.).

4. *Campanus J*. Jülichben szül.; Kölnben tanult, innen elűzetvén, Wittenbergbe ment; előbb a reformátorok mellett, majd ellenök harcolt; ezért Szászországból kiutasíttatván, szülőföldjére vonult; végre megbotránkoztató tanaiért Cleveben 1553. börtönbe záratott s ott is halt meg 1574.

5. Wider die Lutherischen und alle Welt nach den Aposteln. Göttlicher u. heiliger Schrift, vor vielen Jahren verdunkelt u. durch unheilsame Lehre u. Lehrer aus Gottes Zulassung verfinstert, Restitution u. Besserung.

6. *Joriszoon D*. Németalföldön, Delftben szül. 1501.; atyja szemfényvesztő volt, őmaga üvegfestéssel foglalkozott. Megismerkedvén a Luther irataival, a képrombolók táborához csatlakozott; kihágásaiért többször börtönnel, korbáccsal, száműzetéssel büntették; a münsteri bukás után egyesítni igyekezett az ottani különböző anabaptista pártokat. Majd prófétának képzelte magát, látomásai voltak s azt vitatta, hogy ő van megbízva az Isten országának helyreállításával. Lázításai és féktelenségei miatt díj tűzetett ki fejére; a fenyegető veszély elől *Brüggei János* álnév alatt Bázelbe menekült 1544. s külsőleg mint a reform. egyház híve, ott is fejezte be életét 1556. A hatóság később megtudván kilétét, kiásatta s megégette csontjait. V. ö. *Nippold*: David Joris, sein Leben, seine Lehre u. seine Secte (Zeitschrift für historische Theologie, 1833., 34.).

7. *Servet-y-Reves Mihály* Aragoniában, Villanuevaban, 1509. vagy 11. született. *Ifjúságáról két eltérő nyilatkozatot tett* a törvényszék előtt. *Egyik szerint* 19 éves korában a toulouse-i egyetemre ment, hogy jogi pályára készüljön; emellett szorgalmasan tanulmányozta a bibliát is s azután 1530. Lyonon és Genfen át Bázelbe utazott. A *másik szerint* 15. évében az V. Károly császár gyóntatójának, Quintana atyának volt írnoka s mint ilyen kísérte el őt 1529. a császár-koronázásra Bolognába, 1530. az augsburgi birodalmi gyűlésre; a Quintana halála után pedig Párisban tartózkodott. 1530. Bázelben Oekolampadiusszal theologiai tárgyakról, főleg a

háromságról értekezett; ezután jelent meg *De trinitatis erroribus* libri VII (Hagenoviae, 1531.) című műve, melyben oly szenvedélyesen megtámadta a háromságot, hogy eltiltotta a bázeli tanács. Óvatosabban, de ugyanazokat a gondolatokat fejtette ki *Dialogorum de Trinitate* libri II és *De justitia Regni Christi* Capitula IV (mindkettő Hagenauban, 1532.) című irataiban. Később Lyonban és Párisban időzött s egészen a tudományoknak élt; utóbbi helyről távozni kényszerült az orvosi szak megtámadása miatt. 1540. barátja, Paumier püspök meghívására Vienne-ben telepedett meg s ott élt mint kedvelt orvos 12 évig. Ezalatt folytatta theologiai tanulmányait is; 1553. jelent meg legfontosabb műve, a *Christianismi Restitutio*. Totius ecclesiae apostolicae est ad sua limina vocatio, in integrum restituta cognitione Dei, fidei Christi, justificationis nostrae, regenerationis baptismi, et coenae Domini manducationis. Restitutio denique nobis regno coelesti, Babylonis impiae captivitate soluta, et Antichristo cum sius penitus destructio (1553.; M. S. V. Michael Servetus Villanovanus), *melyért előbb a vienne-i börtönbe került*, honnan valószínűleg püspök barátja segélyével menekült meg; *utóbb Genfben*, hol a Calvin elleneivel szövetkezve, őt megbuktatni törekedett alkotásaival együtt, mint eretnek és az állam ellen lázító, *máglyára ítéltetett* 1553. okt. 27. Meggyőződéséhez hű maradt utolsó leheletéig. „*Jézus, örök Istennek fia, könyörülj rajtam*!" — e fohásszal hagyta itt az élet harcterét. — *Főbb művek: Trechsel*: Die Protestantischen Antitrinitarier vor Socin (2 köt., Heidelberg, 1839.; I. k. M. Servet u. seine Vorgänger); *Pünjer*: De M. Serveti doctrina (Jena, 1875.); *Tollinnak* vagy 30 irata, melyekkel emléket igyekszik neki emelni s melyek közt kiválóbb: *Das Lehrsystem* M. Servets (3 köt. Gütersloh, 1876—78.) és *Charakterbild* M. Servets (Berlin, 1878). Utóbbit boldogult *Simén Domokos fordította magyarra* és adta ki némely jegyzetekkel kísérve (Kolozsvártt, 1878). *Fordító* nem elégszik meg szerzőnek szó-sallangjaival és nagyításaival, hanem maga is segít fújni a kürtöt, ha netalán megingana hangjára a Calvin szobra. De szilárdan áll az a maga helyén és még orkánnak is rendkívülinek kell lenni, hogy elseperje. Az a törekvés, hogy 18. és 19. századbeli híres népjogi művekből vett idézetekkel bizonyítsa be valaki, hogy Genfnek nem volt joga Servetet elítélni, nem egyéb anachronismusnál. Szenvedélyeskedéssel sem a Servet érdemeit nem emelhetjük, sem a Calvinéit nem csökkenthetjük. Aztán mire való oly erősen kardoskodni Servet mellett, ha semmi köze Dáviddal és az unitarismusszal? Vagy akik megtámadták a háromságot, mind unitáriusok? Akkor az unitarismus roppant birodalom, mivel oda tartoznak zsidók, mohammedanusok etc. Calvint megértette kora, Servetet nem; ezért kellett Servetnek elbuknia. Ennyi az egész! Különben v. ö. e köt. 127., 131. l. mondottakkal is.

8. Servet szerint a *keresztelésre* legalkalmasabb kor a 30. év, ebben a korban keresztelkedett meg Krisztus is. A *felsőség* és *katonáskodás* szükségét elismerte s megengedte az *esküt* is, ha az igazság kiderítésére szolgál stb. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 53—54. l.

9. *Stanislai Lubieniecei* jun. (unitárius prédikátor, megh. Amsterdamban, 1675.) Historia Reformationis Polonicae (Freistadii, értsd: Amsterdam, 1685.) után közli *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 58—60. l.

10. *Heberle*: Gribaldi, Blandrata, Gentile (Tübing. theologische Zeitschrift, 1840.; IV.).

11. *Catechesis et confessio fidei* coetus per Poloniam congregati in nomine Jesu Christi, Domini nostri crucifixi et resuscitati (Cracoviae, 1574.). E mű szerzője némelyek szerint *Pauli* (akkor krakói esperes), mások szerint *Schomann* (akkor krakói prédikátor) volt; az egész *hat szakaszból áll*: 1. De Deo et Jesu Christo. II. De justificatione nostri. III. De disciplina. IV. De

oratione. V. De baptismo. VI. De Coena domini. Egyes kérdéseket közöl *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 77—78.; magyarázatot írt e műhöz *Enyedi György* (1592—97.) erdélyi unitárius püspök.

12. *Faustus Socinus* is Sienában szül. 1539.; előbb jogi pályára készült ő is, majd nagybátyja példájára a vallás ügyének élt; hazáját (1559.) elhagyva, előbb Lyonba, azután a firenzei udvarhoz ment, hol 12 évet töltött. 1574. Bázelbe utazott, hogy alapos theologiai képzettségre tegyen szert. Onnan hívta meg Blandrata *Lengyelországba* és *Erdélybe* 1578. (l. a 282. l.). Róla mondták el tisztelői:

„Alta ruit Babylon: destruxit tecta Lutherus,
Muros Calvinus, sed fundamenta Socinus."

Bock: História Antitrinitariorum, maxime Socinianismi et Socinianorum (Regiomonti et Lipsiae, 1774—84.): *Ilgen*: Vita Laelii Socini (Lipsiae, 1814.), Symbolae ad vitam et doctrinam L. Socini (u. o. 1826—40.); *Przypcovius*: Vita Fausti Socini Senensis (1636.).

13. De sacra scriptura; Lectiones sacrae; Praelectiones theologicae. Más fontosabb iratai: De Jesu Christo servatore; De statu primi hominis ante lapsum; Christianae Religionis brevissima institutio. Mindezek feltalálhatók *Wissowatius*: Bibliotheca fratrum Polonorum, etc. (6 köt., Irenopoli = Amsterdam, 1658.), I. és II. köt.

14. A *rakovi káté* eredetileg lengyel nyelven íratott, azután lefordíttatott latinra is. *Tartalma*: I. A szentírásról; II. Az üdv útjáról; III. Az Isten ismeretéről; IV. A Krisztus ismeretéről; V. A Jézus Krisztus prófétai tisztéről; VI. A Krisztus királyi tisztéről; VII. A Krisztus főpapi tisztéről; VIII. A Krisztus egyházáról. *Szerkesztették: Statorius Péter* (ki megh. 1605.) és *Smalcius Bálint* rakovi prédikátorok, *Moscorovius Hieronymus* főúr, és *Volkelius János* vengrovi rector és azután smiglai lelkész. A Moscoroviustól készített *latin fordítás címe*: Catechesis Ecclesiarum, quae in Regno Poloniae et magno Ducatu Lithuaniae... affirmant, neminem alium praeter Patrem Domini nostri J. Chr. esse illum unum Deum Israelis, hominem autem illum Jesum Nazarenum qui ex virgine natus est, nec alium, praeter aut ante ipsum, Dei filium unigenitum et agnoscunt et confitentur (Racoviae, 1609.). Kivonatokat közöl *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 82—87. l.

15. V. ö. *Szilágyi S.*: Erdélyország tört., II. k. 215—18.; *Ferenc József*: Unitárius kis tükör (2. kiad., Kolozsvárt, 1881.), 37—46. l.

16. János, I. 1. 3. 10.; VIII. 58.; XVII. 3.; Kol., I. 16.; Zsid., I. 2. versekkel szemben a ján., XVII. 3.; I. Kor., VIII. 6.; I. Tim., II. 5.; Ephes., IV. 6.; Márk, XIII. 32; I. Kor., XII. 6 versek döntő bizonyítékok.

17. Főbb művek: *Schneckenburger*: Lehrbegriffe der kleineren prot. Kirchenparteiein (Frankfurt, 1863.); *Fock*: Der Socinianismus (2 rész, Kiel, 1847.); *Trechsel*: Die prot. Antitrinitarier, II. köt. V. ö. *Henke*: i. m. I. k. 135—40.; *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 57—89. l.

64. Schwenkfeld és követői. A Franck Sebestyén mysticismusa.

A reformáció, mely a szentírást ismerte el a vallásos igazságok egyedüli forrásául s a hitben kereste az üdvöt, — mely a külsőségekkel megelégedő katholicismusszal szemben komoly lépéseket tett a benső vallásosság felelevenítése érdekében; az a reformáció, azokkal a korlátokkal, melyek közt létrejött, mozgott s melyeket tilosnak tartott átlépni, természetesen nem elégíthetett ki minden kedélyt. Akik igen szűknek és merevnek találták e korlátokat, kénytelenek voltak vallásos irányukat a hivatalos egyházon kivűl érvényesítni. Ez történt azokkal is, kiknek kedélyét hidegen hagyta a symbolikus hit s kik azt hitték, hogy csak a mysticismusnak homályos, az értelem előtt megfoghatatlan, de a kedélyt egész mélységében átható, bűvös légkörében találhatják fel a vallás éltető melegét.

Ennek az iránynak egyik kiváló képviselője volt *Ossingi Schwenkfeld Gáspár*[1], egy kegyes, a reformációt buzgón gyámolító nemes a liegnitzi herceg udvaránál, ki egyideig (1524-ig) egy úton haladt Lutherrel, de csakhamar meggyőződött róla, hogy a reformáció valódi keresztyén élet helyett csak holt hitre vezeti híveit. Midőn Luther és Zwingli közt kezdetét vette az *úrvacsoráról való vita*, azt hitte Schwenkfeld, hogy az általa vett kijelentés (1525.) a legkielégítőbben magyarázza meg a szereztetés szavait. Véleménye szerint Jézus nem azt akarta mondani, hogy „ez a kenyér és bor az ő teste és vére," hanem azt, hogy „*az ő teste kenyér, az ő vére bor*," *azaz a lélek számára készített, azt tápláló és erősítő eledel*.[2] Ezen a ponton tehát a Zwingli felfogása felé közeledett Schwenkfeld s azt hitte, hogy Luther is elfogadja ezt a magyarázatát, de Luthernél (1525.) tett látogatása az ellenkezőről győzte meg. Merültek fel ezenkívül más különbségek is Luther nem sokat adott az egyházi fegyelemre, ellenben Schwenkfeld igen fontosnak tartotta arra nézve, hogy az igaz keresztyéneket meg lehessen különböztetni a hamisaktól s ha szükséges, el is legyenek különíthetők, *hogy legyen az egyház igazán szenteknek gyülekezete*. Így lassanként annyira elágaztak az ő és Luther, valamint a többi reformátorok útjai is, hogy találkozási pontra nem lehetett többé gondolni. Idővel mindinkább megért benne az a gondolat, hogy bensőleg, Istennek a lélekre gyakorolt közvetlen befolyása, nem pedig a külső egyházi üdveszközök által *születik újra az ember*, és hogy ennek az átalakulásnak mozgató ereje a benső

szózat, Krisztus, nem pedig a külső, az irott isten-ige.[3] Így mélyedt mind beljebb-beljebb azon mystikus szemlélődések tömkelegébe, melyek ellentétes állás elfoglalására kényszerítették minden keresztyén párttal szemben. Főleg a wittenbergi reformátorokra annyira megneheztelt, hogy úgy nyilatkozott egy alkalommal, hogy inkább lesz pápista, mint lutheránus. Ehez hasonló nyilatkozatok miatt s mivel a liegnitzi anabaptista mozgalom gyámolítójának hitték (1528.), *elűzték hazájából, Sziléziából*. Bujdosása alatt sem csatlakozott egyik párthoz sem; még leginkább megfért a külső szertartásokra, egyházi beszédre és lelkészi hivatalra nem sokat adó anabaptistákkal s egy ideig jó viszonyban volt a schweiziakkal; de mind részletesebben kifejtett sajátságos nézeteivel oly harcot támasztott maga ellen (1538-tól), hogy mindenfelé védelemről kellett gondolkodnia és egész sorozat *vitairatot* bocsátott közre megtámadói ellen. Mindamellett őt is, mint aki a keresztyénségnek benső megszentelő erejére helyezte a fő súlyt, a fejedelmek, a sváb nemesek és a sziléziaiak közül (Filep hesseni, Joakim brandenburgi fejedelem s. m.) sokan tisztelték, s ha nem is nagy számmal, de találkoztak követői, kik *Krisztus dicsősége vallóinak* nevezték magokat. Württembergi követői elnyomattak még az alapító életében (1558.); sziléziai és felső-lausitzi hívei, néhány kis községben fenmaradtak még halála után is. A későbbi üldözések elől (1730.) legtöbben Pennsylvaniába menekültek; végre egy kis töredék Sziléziában vallásszabadságot nyert *II. Frigyestől* (1742.).

Schwenkfeld a Luther reformációjával a szentírásnak feltétlen érvényesítése miatt nem tudott kibékülni, s betűimádásnak nevezte azt. Határozott ellensége volt minden külső egyháziasságnak. Az Osiander szellemében *ő is egynek tartotta a megigazulást a megszenteléssel* s ez akkor következik be véleménye szerint, mikor Krisztus emberré lesz a hívőben. Nagyon megbotránkoztak azon az állításán is, hogy *Krisztusnak a teste is az Atya lényegéből való*, tehát a Logosszal is egyenlő lényegű, „*át van istenülve*" (durchgottet) és így eggyé olvadt benne az emberi és isteni természet.[4] Ezért a schweizi theologusok azt vetették szemére, hogy újból feleleveníti az *Eutyches* téves tanát, a schmalkaldeni prot. konvent (1540.) pedig elítélte állításait, eltiltotta és megégette műveit. A *gyermekkeresztelést* sem helyeselte, s úgy vélekedett, hogy bűn nélkül élhet az újjászületett.[5]

A rajongó mysticismusnak egy másik kiváló, független gondolkodású képviselője volt *Franck Sebestyén*,[6] ki előbb (a Lutherrel Heidelbergben, 1518.

tartott hitvita után) egész lelkesedéssel csatlakozott a luth. reformációhoz, de később őszintén megvallotta, hogy sem hinni, sem megérteni nem képes Luthernek egyedül a hitre épített theologiáját. A többi vallási pártokkal szemben is hasonló ellenzéki állást foglalt el és minden irányban fentartotta szabadságát s függetlenségét. Történet- és gúnyírói éles megfigyelő tehetségével és eszével kíméletlenül bírálgatta kora minden hit-tudósának és vallásrendszerének gyengéit és hiányait, és kételkedett minden úgynevezett tekintély jogosultságán. Ezért a tekintélytagadó álláspontjáért szokták Franckot *a communismus ősatyjának* nevezni. Mystikus bölcsészeti alapnézetei az *Erigena, Eckhart* és *Tauler* eszejárására emlékeztetnek. Úgy látszik, hogy ezek műveinek tanulmányozása fejtette ki benne az Isten és ember közti viszonyra, a bűnre és Krisztusra vonatkozó nézeteit; de nagy befolyással volt rájok *a szentírással szemben elfoglalt sajátságos álláspontja* is. Miután, véleménye szerint, minden írásmagyarázatban helyet foglal bizonyos mértékben a magyarázó egyéni ítélete is, úgy gondolkodott, hogy nem volna szabad ezt a körülményt kihagyni a számításból. Úgyis rég meg van mondva, hogy a betű megöl, lélek az, amely megelevenít; csak az Istennek benső igéjében, annak szellemében van élet. *Az írás és istenige közt nagy a különbség*; „az írás csak héj, bölcső, betű, hüvely stb. — mondá Franck — ellenben az istenige mag, gyermek, szellem, kard." Istentelenség, amit az írással művelnek az emberek, mintha már nem is volna többé szükség szentlélekre és Istenre. „*A betű az ördög tanyája*, a pharisaeusok is betűvel verték agyon Krisztust és épen úgy cselekesznek a mostaniak (t. i. pharisaeusok) is." Már a protestantismus alaki elvének ilyen éles nyilatkozatokkal való megtámadása is felháborította Luthert, de még sokkal megbotránkoztatóbbak voltak Francknak azok a *bölcsészeti elméletei*, melyeket *Istenről, a világról és Krisztusról* fejtett ki. Franck lelki szemei előtt majdnem egygyé olvadt Isten és világ. „*Isten minden*, minden mindenben, a látható és láthatatlan dolgok állománya, lényege, élete." Minden Istentől és Istenben van, Isten, istenige, szentlélek, Isten fia, természet, mind ugyanannak az erőnek egyenlő értékű kifejezései. Atya, Fiú és Szentlélek lényegében egy és Isten. *Az ember* is isteni lényegű, és így csak magába kell térnie és természetét követnie, hogy teljesítse az isteni akaratot. Így tett Plato, így a régiek is; de ma már nehezebben sikerül, mert a sok tudós, mester és könyv akadályozza az embert ebben a törekvésében. „Az embert semmiből teremtette Isten; ennélfogva az ember Istentől elfordulhat a semmihez, vagy pedig törekedik valamivé lenni;

szabadságában áll, hogy ne kövesse az Isten akaratát, mely az ő legbensőbb akaratja is egyszersmind, hanem kövesse saját semmis magamagát és mikor ezt Istenné akarja tenni, akkor bűnt követ el. Ellenben, ha egészen átengedi magát az Isten akaratának, akkor Isten emberré lesz benne. Így történt ez a pogány világban egy Sokratésszel s másokkal, így történt a keresztyénség hajnalán Krisztussal, ki mindazt világossá tette, ami azelőtt homályba burkolva és csak kevés emberben volt meg. Krisztus óta Isten testbe öltözött, hogy az ember Krisztust a kereszt útján követve, megistenüljön. Az isteni minden időben, tehát a pogány világban is működött, csakhogy akkor másként neveztetett. Egyre megy, hogyha azt mondod, hogy hit, szeretet, istenfélelem, remény, ima, vagy Krisztus üdvözít; mert ezek csak más nevek, de mind egyet tesznek."

Franck szerint a *pápaságot* már annyira felemésztette az ördög, hogy a sz. Péter széke mögött nem maradhat többé elrejtve; nagyon itt az ideje tehát annak, hogy egy új pápaság, *egy új egyház* szervezéséről gondolkozzanak. Ennek az új egyháznak szabad, felekezet- és pártnélküli keresztyén egyháznak kellene lenni, olyannak, melyben szabadon mozoghasson mindenki, melyből senki se zárasson ki eltérő nézeteiért; „mert az eretnekek közt sok drága, kegyes ember található, kiknek több szellem van a kis ujjában, mint az Antikrisztus valamennyi felekezetében." Ez az új egyház ne legyen kötve külső szertartásokhoz, szentségekhez, melyek csak csábítnak, bódítnak, de meg nem tartanak. — Végre oly mélynek, oly kiirthatatlannak látta az *erkölcsi romlottságot*, hogy meg volt győződve róla, hogy ennek a gonosz világnak el kell pusztulni és romjain egy egészen újnak felépülni. De mielőtt megláthatta volna az új világot, el kellett költöznie e gyűlölt világból.

Francknak a gondolatvilága a *mystikus pantheismus* légkörében mozog, de érinti itt-ott a *dualismus* határát is. Elméletével nem ütött rést egyik felekezet vallásrendszerén sem, sőt még híveket sem tudott neki megnyerni; de midőn rámutatott a protestantismus alapelve merev alkalmazásának veszélyeire s midőn arra figyelmeztette a lelkiismereti szabadság apostolait, hogy ne csak a magok számára követeljék ezt a szabadságot, hanem tiszteljék másoknál is: fellépésével jó munkát végzett, habár nem is dicsekedhetett valami nagy sikerrel.[7]

1. *Schwenkfeld* a liegnitzi hercegségben, Ossingban született 1490.; szülői előkelő nemesek voltak; 1506 körül néhány évig *Kölnben tanult* annyit, amennyi szükséges egy kis hercegi udvarnál forgolódónak; tanulmányai befejezte után több kisebb udvarnál töltött el néhány évet, utóbb a liegnitzi hercegnek, II. Frigyesnek lett udvari tanácsosa s még azután is bensőbb összeköttetésben maradt a herceggel, hogy kénytelen volt erről a hivataláról nehéz hallása miatt lemondani. A Luther irataival 1519. ismerkedett meg; később eltérő nézetei és a Luther tanának heves megtámadása miatt *1528. elűzetett Sziléziából*. Ettől az időtől fogva sehol nem volt tartós maradása, folytonos bujdosásának Strassburg, Augsburg, Speier és Ulm voltak főbb állomásai, ebben az utóbbi városban érte el a halál 1561. dec. 10. V. ö. *Wachler*: Leben und Wirken Schwenkfelds von 1490 bis 1520 (Schlesische Provinzialblätter, 1833.); *Kadelbach*: Geschichte Schwenkfelds und der Schwenkfelder in Schlesien (Lauban, 1861.).

2. Schwenkfeld szerint az *úrvacsordban* a kenyér csak annak a jelképe, hogy Krisztus valódi lelki eledel; quod ipse panis fractus est corpori esurienti, nempe cibus, hoc est corpus meum, cibus videlicet esurientium animalium. Szerinte tehát a „*kenyér*" és „*bor*" *nem alany, hanem állítmány*. Erre a gondolatra Ján., VI. 51. vezette.

3. De cursu verbi Dei, origine fidei et ratione justificationis epistola C. Schwenkfeldii cum praefatione Jo. Oecolampadii (Basileae, 1527.).

4. Summarium etlicher Argumente, dass Christus nach seiner Menschheit keine Creatur, sondern ganz unser Gott und Herr sei.

5. Sajátos tanainak láncolatát főképen „*Bekanndtnuss und Rechenschaft von den Hauptpunkten des christlichen Glaubens*" (1547.) című művében rakta le. — Összes műveit (tanra vonatkozó iratok, levelek) „Christliche orthodoxische Bücher und Schriften des edeln und theuern Mannes C. Schwenkfeld" cím alatt hívei kezdették kiadni 1564., de a négy folio kötetre tervezett gyűjteményből (1570-ig) csak három kötet jelent meg. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 102—14.; *Henke*: i. m. I. k. 394—99.; *Herzog*: i. m. III. k. 342—43. l.

6. *Franck* Seb. a sváb földön, Donauwörthben született 1499 tájt. Némelyek abból, hogy latin nyelven nem írt szabatosan, azt következtetik, hogy magán szorgalom útján és nem egyetemen nyerte kiképeztetését. Más adatok szerint Heidelbergben, mint domokosrendi újonc alapos ismereteket szerzett a latin, görög és héber nyelvben és irodalomban. Ebből a két ellenkező adatból az tűnik ki, hogy nem sokat tudunk ifjúságáról. Némelyek szerint lelkész sem volt, mások szerint tanító volt. Bizonyos, hogy mint író és kiadó Nürnbergben élt egyideig; onnan távozni kényszerülvén, 1531-től Strassburgban, azután Esslingenben és 1533-tól Ulmbun tartózkodott, hol a lutheránusok áskálódásai ellenére is polgárrá lett, nyomdászattal és mellékesen szappanfőzéssel foglalkozott; végre Bázelben telepedett le s ott is halt meg 1543. körül. V. ö. *Hase*: Seb. Franck von Wörd, der Schwarmgeist (Leipzig, 1869.), *Bischof*: Seb. Franck und die deutsche Geschichtsschreibung (Tübingen, 1857.)

7. A Franck *bölcsészeti-theologiai művei* közt kiválóbbak: Dass Gott das eine einig und höchste Gut sei (1534.); Guldin Arch (Augsburg, 1538.); Paradoxa CCLXXX, das ist Wunderred aus der heiligen Schrift (1533.), ez, főműve; Das verbütschiert mit sieben Siegeln verschlossen Buch (1539.) melyet a lutheri theologia állítólagos betűimádása ellen intézett. — Sokkal általánosabb elismerésben részesült Franck, mint kitűnő német prózaíró, mint az *első*

németnyelvű történelem és földrajz szerzője (Chronica, Zeytbuch und Geschychtbibel von Anbegynn bis in dies gegenwertig, 1531 Jar, Strassburg, 1531.; Cosmographie oder Weltbuch, Tübingen, 1534.) s mint a német közmondások ügyes gyűjtője és feldolgozója (Schöne, Weise, Herrliche Clugreden und Hoffsprüch). — V. ö. *Henke*: i. m. I. k. 339—406.; *Herzog*: i. m. III. k 111—12. l.

KILENCEDIK SZAKASZ.

A PROTESTANTISMUS VÍVMÁNYAI EGYHÁZALKOTMÁNY, ISTENTISZTELET, KERESZTYÉN ÉLET, ERKÖLCS ÉS TUDOMÁNY TEKINTETÉBEN.

65. A protestantismus, mint elv.

A reformátorok, mint említve volt már, arra törekedtek, hogy eredeti tisztaságában állítsák vissza az ős keresztyén vallást és egyházat, és szabadítsák meg azt mindattól az idegen elemtől és visszaéléstől, melyek megvesztegették a történeti fejlődésnek századokra terjedő folyamata alatt. Hogy elérhessék ezt a célt, azon *két vezéreszme* hatása alatt fogtak munkához, melyeknek *egyike a hitre nézve a szentírást ismeri el egyedüli tekintélyül*; másika pedig azt állítja, hogy *az eset következtében annyira megromlott minden természetes úton született ember, hogy Isten előtt, a Krisztus érdeme alapján, az Isten kegyelméből és segélyével szerzett hite által lehet megigazult és boldog*. Minthogy pedig a hit által való megigazulás tényezőit az Isten kegyelme, a Krisztus érdeme és az ember lelke képezik; minthogy a kath. egyháznak azokat a jellegeit, melyeket régóta kizárólagos tulajdonának állít, t. i. a *csalatkozhatatlanságot* és az *egyedül üdvözítő képességet*, a reformátorok el nem ismerhették józanon; de a fejlődés kezdetén álló új egyházok részére sem követelhették, már csak azért sem, mivel kezdet óta két úton haladtak és nem tudtak egyesülni: mindezekből az okokból ahhoz az elmélethez folyamodtak kisegítőül, hogy *a tökéletes evangeliumi egyház oly eszmény*, melyet a különböző létező (tapasztalati) egyházak, hitök fokozata szerint, különbözőleg igyekeznek ugyan megvalósítni, de teljesen meg nem valósíthatnak és így mindazok, akik lélekben és igazságban imádják Istent, hisznek és remélnek Krisztusban, bármely külső egyházhoz tartozzanak is

különben, bensőleg amaz *eszményi* vagy *láthatatlan egyház tagjai*.

Az a szellem, mely kezdettől fogva áthatotta az egyházi reformok barátait, bátorságra s kitartásra buzdította a hosszas küzdelemben, és mely az elnyomással fenyegető hatalmasabb ó rendszer zsarnoksága ellen a speieri birodalmi gyűlésen (1529.) nyíltan tiltakozott a világ előtt; az a szellem egyetemes fogalom gyanánt fogadta el ezen történeti tény nevét és elvül írta zászlajára. *Ez az elv a protestantismus*: folytonos tiltakozás a római katholicismus, vagy igazabban hierarchismus jogbitorlása ellen és elismerése az *egyetemes keresztyénségnek* mindenütt, ahol csak Krisztust szerető, benne hivő és remélő kegyes szívek találtatnak. Ebből a szempontból tekintve, a protestantismust és a benső, szabad keresztyénséget azonos fogalomnak kell tartanunk. E nemes, nagyszerű és az emberhez igazán méltó gondolat azonban a pártok küzdelmei miatt nem ölthetett testet. Ameddig az új egyház nem mérkőzhetett meg a hatalmas ó egyházzal, addig hangosan hirdette ezt az elvet. De midőn megerősödött s rendszerét egy irányban a bergeni zárdában, más irányban a dortrechti zsinaton körülírta: maga is türelmetlen, jogbitorló lett, azt képzelte, hogy maga is csalatkozhatatlan, az üdvnek egyedüli tulajdonosa, pedig megállapított hitrendszerén nem látszik meg a szabad keresztyénség szellemének hatása.

A protestantismus közös elvét a két új egyház, alapítóinak egyéni szelleméhez híven, egymástól némileg eltérő irányban valósította meg. A *reformált egyház* a higgadt, szigorú értelem vezérlete alatt az ős keresztyénség álláspontját igyekezett elfoglalni. A *lutheránus* egyház elismerve a történelmi fejlődés kész tényeit, inkább az érzelmet juttatta uralomra. Ilyen eltérő szellemi alapokon fejlődött ki az úrvacsora tanának s a Krisztus két természete közti viszonynak különböző felfogása, a két egyház híveinek eltérő erkölcsi sajátsága, az elővégzésre vonatkozó véleménykülönbség s mindazok a sajátságos árnyalatok, melyek egyéni kiegészítő vonásait teszik a két egyház képének.

Azonban egyoldalúságba esnénk, ha csak az egyház határain belül keresnők a 16. század reformációjának hatását. Az akkor elhintett eszmék magvai, talán anélkül, hogy célzatosan gondoltak volna rá a reformátorok, az egyházon kívül is megtermettek hasznos gyümölcseiket. Midőn megtámadták a római egyház *absolut tekintélyének* jogosultságát, felébresztették azt az alvó sejtelmet is, hogy még más absolut tekintélyek jogosultsága is kérdésbe tehető s

hogy általában, de különösen keresztyén szempontból, az emberiség jogain ejtett sérelem bárminő absolut tekintély. És ezzel megtették az első lépést az absolut fejedelmi hatalom korlátozásához. Midőn a *lelkiismereti szabadságot* az egyén elévülhetetlen jogának hirdették, eszmetársulás útján az egyén másnemű jogainak s általában az egyéni szabadságnak kivívására is ráirányozták a népek figyelmét. Midőn az egyház tévedéseinek és bűneinek a kiirtása végett a kritika fegyveréhez nyúltak, példát adtak rá, hogy miként kell ezt a romboló, de nélkülözhetetlen eszközt más téren is a haladás akadályainak elhárítására használni. És ezzel a haladásnak, a cultura gyors fejlődésének egyengették az útját. — *Minden emberi absolut hatalomnak tagadása, az egyéni lelkiismereti és gondolatszabadságnak követelése és érvényesítése, a kritikának minden téren szigorú alkalmazása*: íme, ezek azok az erők, melyek a 16. század reformációja alkalmával kiszabadulva ezredéves börtöneikből, századról-századra fokozottabb gyorsasággal űzik, hajtják az emberiséget a művelődésnek, a tökéletesedésnek azon az útján, mely minden lépéssel közelebb visz az Isten országához, melyben a szabadság, egyenlőség (de uniformitas nélkül), testvériség és mindenek felett a szeretet törvényei fognak uralkodni. De ez még csak a messze jövő képe. A protestantismus nagy hódítást tett eddig is. Igaz, hogy csak részben érte el azt a célját, hogy mint egyházat, regenerálja az egész keresztyén egyházat; de erkölcsi, szellemi ereje előtt leomlottak a keresztyénségnek valamennyi választó falai s az új szellem hatása alatt a tiszta humanitás hullámgyűrűi mind nagyobb, távolabb körökben terjednek el a földön.[1]

1. *Dorner*: Das Princip unserer Kirche nach den innern Verhältnissen seiner zwei Seiten (Kiel, 1841.); *Schenkel*: Das Princip des Protestantismus (Schaffhausen, 1852.). V. ö. *Hase*: Kirchengeschichte (8. kiad. Leipzig, 1858), 448—49.; *Rothe*: Vorlesungen über Kirchengeschichte und Geschichte des christlich-kirchlichen Lebens (2 köt.. Heidelberg, 1875.), II. köt. 396— 98. l.

66. A protestáns egyházak alkotmánya.

I. *Lutheránus egyházak*. A reformátorok egyik főtörekvése az volt, hogy az egyházi és állami hatalom elkülönítessék egymástól. Ez a törekvés azonban csak részben sikerült az adott viszonyok közt. Luther és a többi reformátorok

teljesen egyetértettek arra nézve, hogy miután a reformáció következtében az evang. egyházban megszűnt a pápai és püspöki hatalom, ennek a hatalomnak magára az egyházra kell átszállani.[1] De az egyházközségek egészen független helyzetökben, többféle irányt követve, apró felekezetekre oszoltak volna és végre szétbomlottak volna. Ezt tekintetbe véve, oly egységes kormányzatról kellett gondoskodni, mely felette állva az egyes községeknek, egy egésszé kapcsolja őket össze. A kezdet nehézségeivel küzdő egyháznak az akkori viszonyok közt nem volt módjában létrehozni ezt az egységet; ezt csak az állam biztosíthatta.

Ez az a pont, mely *az állam és egyház közti viszonyra nézve megkülönbözteti a prot. felfogást a katholikustól*.[2] A katholicismus alárendelni, sőt megsemmisíteni és az egyházba beolvasztani törekedett az államot; hogy terve nem sikerült, nem rajta múlt. Ellenben a protestantismus önálló, Istentől rendelt hatalomnak tekintette az államot is s azt vitatta, hogy az állam is, bár más úton és módon, ugyanarra a célra törekszik, melyre az egyház, t. i. hogy az Isten akaratát valósítsa meg e földön. Egyedül a lelkészi hivatal dolgába: az ige hirdetésébe s a szentségek kiszolgáltatásába nincs joga az államnak beleavatkozni.

Csak kivihetetlen elv maradt tehát az állam és egyház teljes elkülönítése; a való életben az egyház egységének biztosítása végett kénytelen volt az államra támaszkodni s egysége fentartójául a fejedelmet (birodalmi városokban a városi tanácsot) ismerni el.[3] Ennélfogva az egyház kormányzásában *a kath. püspökök helyét a fejedelmek foglalták el* annyiban, amennyiben ők adták ki az egyház egyetemes kormányára vonatkozó rendeleteket. Ők rendelték el az *egyházközségek meglátogatását*, ők nevezték ki (1527. a szász vál. fejedelemségben) a *superintendenseket*, kik ügyelni tartoztak kerületükben a tanra, istentiszteletre és a lelkészek életére. Midőn a superintendensi hivatal nem volt elegendő az egyház sokféle ügyeinek elintézésére, felsőbb hatóságról kellett gondoskodni. Így jött létre a lelkészekből és állami hivatalnokokból álló *egyháztanács* (*consistorium*, Wittenbergben az első 1539.). Ezen hatóság jogkörébe tartozott: a tan tisztaságára, az istentisztelet rendjére, a lelkészek és községek erkölcsi életére való felügyelet; a lelkészek jogainak, tekintélyének megvédése; a házassági ügyekben való bíráskodás és az egyházi átok kimondása.

Így fejlődött ki a szász vál. fejedelemségben az *egyháztanácsi* (*consistorialis*) *egyházalkotmány*; s miután ezen állam példáját a többiek is követték, ez az

egyházkormányzási alak *külön egyházalkotmányukká lett a lutheri egyházaknak*, melyben egyenlően vesz részt az állam és egyház. A szükségtől teremtett állapot törvényessé vált idővel s már a Luther életében éreztette az egyházra nyomasztó hatását (l. itt a 2. jegy.) *Ezen alkotmány szerint* az összes egyházközségek felett az *egyháztanács*, s e felett, mint legfőbb püspök (summus episcopus) a fejedelem állott minden államban. Ezen új helyzet jogosultságát különféle *elméletekkel* igyekeztek igazolni. Némelyek az ószövetségnek azokra a bizonyítékaira hivatkoztak, melyek szerint a zsidó királyok beleavatkoztak a kötelességeiket nem teljesítő papok ügyeibe; mások kegyúri (jus patronatus) és védő-úri (Schirmvogtsrecht) jogait emlegették a fejedelmeknek. Majd az átháramlásról (devolutio) és arról beszéltek, hogy a fejedelmeknek, mint az egyház legkiválóbb tagjainak kötelességök, hogy hatalmokkal és tekintélyökkel az „Isten dicsőségére előmozdítsák az egyház érdekeit is." Azonban ezeket az elméleteket feleslegesekké tette az *augsburgi vallásbéke* (1555.; l. 116. l.), mivel *törvényben kimondta* a birodalmi gyűlés, hogy addig, míg közzsinaton végképen létrejőne a kiegyezés, az augsburgi hitvallású országokban felfüggesztetik a püspöki törvényhatóság (jurisdictio) és az oda való rendeknek engedtetik át a püspöki jogok gyakorlata (természetesen nem a főpapi rendi-jog, hanem a törvényhatósági jog). Így neveztetett el a lutheri egyházban történelmileg kifejlett egyházi hatalom *püspöki jognak* (*jus episcopale*) s ezen az alapon fejlődött ki a *püspöki rendszer* (*systema episcopale*) elmélete.[4] Ezt a rendszert fogadták el idővel az egész német protestáns földön, még azokban az államokban is, hol a reformációhoz csatlakoztak s kezdetben az egyház kormányzói voltak a püspökök (pl. *Brandenburgban* és *Poroszországban*); valamint ott is, hol eleinte a zsinati rendszer vétetett be, (mint *Pommeraniában* és *Hessenben*); egyedül *Jülichben*, *Cleveben* és *Bergben*, hol katholikusok maradtak az uralkodók, szilárdult meg a helyi viszonyok miatt a zsinati rendszer. *Dániában* megmaradt ugyan a püspöki szervezet, de a püspökök helyét superintendensek foglalták el minden törvényhatóság nélkül; *Svédországban* a püspököktől nem vétetett el a törvényhatóság, hanem korlátoltatott a melléjök rendelt consistoriumtól. Mindkét államban a király kezében van a legfőbb egyházi hatalom.

Minden tartományban fejedelmi egyháztanácsok szerveztettek, s ezek a fejedelmektől kinevezett superintendensekkel együtt képezték az egyháznak teljes hatalmú törvényhozó, kormányzó és bírói hatóságait. Világiakat főleg azért neveztek ki beléjök, mivel a peres ügyek elintézése polgári törvényekben

jártas egyéneket kívánt. Így lassanként minden jogukból kiforgatták a községeket, még saját körükben sem gyakorolhatták a fegyelmet, sőt az egyház javait sem kezelhették függetlenül. *Jogi alapul* a kánoni törvényt használták egyelőre s a protestantismus szellemében módosították.

A protestantismus nem engedhette meg az egyetemes papság bibliai eszméjének feleleventése után,[5] hogy papok és világiak közt érvényben maradjon a katholikusoknál törvényesen elismert lényeges rendi különbség. *A lelkészi hivatalt* tehát oly *tisztnek* (szolgálatnak, *ministerium*) tekintették, melyet Krisztus rendelt és mellyel jogosan csak a község bízhat meg egyeseket, mivel ezt a jogot az egyház mintegy ajándékul nyerte Istentől. A lelkészi tisztre való *felavatás* nem szellemi vagy másnemű kiváltságok elnyerésének, hanem csak az ünnepélyes meghívásnak kifejezése. És így ha el is volt ismerve elvileg, hogy joga van a községnek lelkésze megválasztásához, de a gyakorlatban legtöbb helyen megsemmisítette ezt a jogot a kegyúri jog; ahol pedig korábban a püspökök gyakorolták ezt a jogot, ott most a consistoriumokra szállott az. A községeknek meg kellett elégedni az *ellentmondás jogával*, de a legtöbb esetben ezt sem vették figyelembe. Ahoz az alaptételhez híven, hogy az istenige szolgái közt nincs isteni jogon alapuló rendi fokozat, a püspököktől gyakorolt papi jogokkal egyenlően felruháztatott minden pap, de a *kirekesztés joga* a consistoriumoknak tartatott fenn. A szükségből való keresztelés megengedtetett a világiaknak is. A superintendensi hivatal a consistoriumok felállítása után alárendelt hatóság lett s csak a papságra való felügyeletre és a papok felavatására szorítkozott.

Az *egyházi javak* igen nagy részén legtöbb helyen megosztozott a fejedelem és a nemesség; a többi részt iskolák, egyetemek és jótékony intézetek alapítására fordították.

A *zárdákat* az a sors érte, melyet már rég megérdemeltek elfajulásuk miatt. Néhánynak javadalmait minden egyházi jelentőség nélkül a nemesség megjutalmazására hagyták fenn, a többit mind eltörülték. Evangeliumi szellemben való reformálásukra az események zűrzavarában nem gondoltak. És ez nagyon jól történt így, mert a világtól való elzárkózás nem fér össze a protestantismus szellemével s bárminő alakban újították volna meg, nem óvhatták volna meg az elfajulástól.

Magyarországon az evang. egyház alkotmánya az állami hatalomtól függetlenül, épen emiatt a németországitól eltérőleg fejlődött ki, s a rajzolt időszakban kellő korlátozás hiányában szabad tért engedett a *papuralmi törekvésnek*. Az egyház szervezésének munkálatában részt vettek ugyan az evang. főnemesek, földesurak és a szabad városok követei, de *az egyház kormányzása egészen a papságra bízatott*, s csak rendkívüli peres ügyek elintézésében vett részt néhány erre felszólított világi előkelő. A *nép joga* csak a pap és tanító választására terjedt ki. A *községek* a 16. század vége felé *megyékké* (*confraternitas, contubernium*) alakultak. Ezeknek élén a lelkészek által választott *senior* és segédje, a *dékán* állott. Majd *egyházkerületeket* is szerveztek a *zsolnai* (1610.) és *szepes-váraljai* (1614.) *zsinatok*; élökre *superintendenseket*, (kiket a lelkészek választottak) és kisegítőkül *felügyelőket* (*inspector, consuperintendens*; a magyar és német nyelvűek miatt) állítottak, s nagyjából szabályozták az alkotmány elemeinek egymáshoz való viszonyát. Eszerint az egyházak látogatása, a papokra és tanítókra való felügyelet első sorban a superintendens és azután a senior kötelessége; a látogatás eredménye: fegyelem, házassági ügyek stb. az évenként egyszer összeülő konventen (későbbi neve: *zsinat*) tárgyaltatnak. A konvent a superintendens elnöklete alatt a seniorokból és lelkészekből alakul. A kisebb ügyeket a senior a fraternitással együtt intézi el, de a fontosabbak a superintendens elé tartoznak, ki azonban nem önkényesen, hanem a törvények szerint tartozik ítélni, kényesebb peres ügyek alkalmával pedig igénybe veheti törvényben jártas világiak segélyét is. A superintendens jogkörébe tartozik a lelkészek képesítése és felavatása is, mely alkalommal jelen kell lenni a legközelebbi felügyelőnek, seniornak és néhány lelkésznek is. Általában a superintendensi hivatal, mint „Istentől rendelt egyházi hatalom" (1622. semptei zsinat, I. c), majdnem püspöki hatalommal ruháztatott fel.[7]

II. *A reformált egyházak*. Alkotmány tekintetében a ref. egyházat a lutheritől a *presbyteri szervezet* különbözteti meg; ez oly jellemző sajátsága a ref. egyháznak, mint a consistorialis szervezet a lutherinek. Ennek az eltérő alkotmány-iránynak kétségen kívül az volt egyik fő tényezője, hogy míg a luth. egyház monarchikus, addig a ref. egyház köztársasági államban jött létre. De a reformációnak Schweizban természetesebb is volt a menete, mint Németországon, mert míg Németországon a megszűnt kath. püspöki hatalomnak legalább szükségből új birtokost kerestek a fejedelem személyében: addig Schweizban a püspöki hatalommal együtt egyszersmindenkorra

szárnyát szegték minden papuralmi törekvésnek. Azonban a helyi viszonyok és a két reformátornak, Zwinglinek és Calvinnak egyéni jelleme következtében *közös alapon ugyan* (t. i. azon, hogy az egyházi hatalom a községet illeti), *de két eltérő irányban fejlődött ki az egyház szervezete.*

Zwingli, ismert alapelvéhez híven, azt gondolta, hogy az lesz a leghelyesebb, ha a nagy tanács, mint a nép képviseletén alapuló legfőbb állami hatóság ruháztatik fel az egyházi hatalommal. Természetesen ahoz a feltételhez kötötte ezt a rendezést, hogy az evangélium híve legyen ez a legfőbb hatóság; egyházi ügyekben nem mint politikai, hanem mint egyházi hatóság intézkedjék s az egyházra vonatkozó végzések hozatalában ne mellőzze el a ref. papság tanácsát és közreműködését. Ha pedig a tanács az evangeliummal ellenkezőleg kormányozna, a népnek jogában áll az olyan tanácsot letenni.[8] Így Zwingli elkerülte azt a néha zavart okozható visszásságot, hogy ugyanabban a kantonban két népképviseleti alapon álló főhatóság álljon egymás mellett, vagy esetenként egymással szemben.[9] Az *egyházi főhatalom* a zürichi egyházalkotmány szerint is *az állami főhatalom birtokosára bízatott* végső eredményében, de míg Németországon ez a hatalom a független, örökös *fejedelemnek*, addig Zürichben a népképviseleten nyugvó s időnként változó *tanácsnak* volt letéve a kezébe. És ez nagy különbség.

Az *új egyházalkotmány* szerint a kanton *egyházmegyékre* osztatott, melyeknek egy-egy *dékán* (esperes) állott az élén; legfőbb hatóság volt a lelkipásztorokból s a polgári kormány küldötteiből alakult és évenként tartott *zsinat*; ez elébe terjesztették jelentéseiket a dékánok, valamint indítványaikat a tagok; ez ügyelt fel a tan tisztaságára és a lelkipásztorok életére, de a büntetés és a kirekesztés joga a polgári kormány körébe tartozott. A *zsinat végzéseit* a kormány erősítette meg és léptette életbe. A *községek lelkipásztorait*, kik teljesen egyenlő jogúak voltak, a tanács nevezte ki; de a gyülekezetnek jogában állott visszautasítni az ajánlottat, ha alapos kifogása volt ellene. Az egyes *községek önkormányzati joga* csak abban állott, hogy a lelkészből és néhány (3—4) mellé választott világi tagból álló testület (*Kirchenstillstand*) őrködött a rend és jó erkölcsök felett és elintézte a kisebb házassági ügyeket, a fontosabbakat pedig bejelentette a polgári hatóságnak. Csekély módosítással a zürichi alapon szervezkedtek a többi ref. kantonok egyházai is.

Calvin átlátta éles eszével, hogy államnak és egyháznak egy célra kell működni, de külön hatáskörben és úgy, hogy ne álljanak útjába egymásnak, ellenkezőleg segítsék egymást. Az *államnak* az egyház belügyeibe avatkozni nincs *joga*, ellenkezőleg az egyház iránt az a *kötelessége*, hogy védelmezze működésében, megtisztítsa a gyomtól es akadályoktól. Viszont az egyház sem avatkozhatik az állam ügyeibe, de a lelkipásztoroknak az állam iránt az a kötelességök, hogy csökkentsék a bűnösök számát.[10] Az *egyháznak csak szellemi hatalma van*, mely a tanra, a bíráskodásra és a törvényhozásra vonatkozik. A tanról és szentségekről a *lelkipásztorok* és a zsinat tartoznak gondoskodni; az egyházi fegyelmet a község által választott *presbytereknek* a lelkipásztorokkal együtt kell gyakorolni, de ennek a fegyelmezésnek a lelki büntetések határát nem szabad átlépni, mivel az anyagi büntetések a polgári hatóság körébe tartoznak. Végre a szegények ápolása a *diakónusok* kötelessége.[11] A lelkipásztorok, presbyterek és diakónusok *választási joga* a községet illeti, melyet lelkipásztorok vezetése mellett gyakorol.[12] A lelkipásztorokból és vénekből alakul a *presbyterium* vagy *consistorium*, mely őre és vezetője az egyházi életnek, mint ilyen felügyel a tan és erkölcsök tisztaságára, gyakorolja a fegyelmet, gondoskodik az istentisztelet méltóságának fentartásáról s az ügyefogyottakról. Calvin a *zsinatot* is szükségesnek tartotta abban az esetben, ha vitás kérdések merülnének fel a tan anyaga és alakja körül, hogy egyértelműleg határozzon rólok a lelkészek testülete és azért is, hogy szigorúan őrködjék a lelkészek életének tisztasága, működésének szabályszerűsége felett.[13] Minthogy azonban Genfben az állami kormány is a reformációhoz csatlakozott s így mindnyájan az Isten igéjének hódolva, egy célra törekedtek: az egyháznak és államnak egymásra gyakorolt kölcsönös hatása s a helyzet kényszerűsége (libertinusok, demagogusok virágzása) arról győzte meg Calvint, hogy nagyobb veszéllyel járhat a *tiszta presbyteri szervezet* életbeléptetése, mint ha azt bölcsen az adott viszonyokhoz alkalmaztatja egyelőre.

És valóban a *genfi egyházi rendben*[14] aristokratiává változott át a demokratikus alap s a nép, — hogy úgy mondjam, — a cselekvés láthatára alá került az alkotmányban. *Ez az alkotmány* egyházi körökre osztotta Genfet s a lelkészek számát hatban állapította meg. Kimondta, hogy *négy hivatal* van *az egyházban*: a lelkészi, tanítói, presbyteri, diakonusi. Lelkész-választás alkalmával a szolgálatban levő lelkészek jelölik ki az új lelkészt, a kis tanács

erősíti meg s az illető község elfogadja vagy visszautasítja a jelöltet. A *presbytereket* alkalmas és feddhetetlen világiak közül[15] a kis tanács és lelkészi kar jelöli ki és a nagy tanács erősíti meg. A *consistorium* a hat lelkészből és tizenkét presbyterből (kik közül egy syndikus, tehát világi volt az elnök) alakult; hetenként egyszer (csütörtökön) ült össze s személyválogatás nélkül ítéletet mondott a káromkodókra, átkozódókra, iszákosokra, fajtalanokra, verekedőkre, templomkerülőkre, eretnekekre stb.-re; de csak az úrasztalától való eltiltásig terjedhetett ki a büntetés. A *kirekesztés jogát*, valamint a fontosabb házassági ügyek elintézését magának tartotta fenn a *tanács*. Így a Calvin alapelve ellenére összevegyült egyház és állam, még pedig nem is egyenlő arányban, hanem határozottan biztosítva az állam túlsúlyát (6:12).

Sokkal tisztább alakban fejlődhetett ki ez az egyházszervezet azokban az országokban, melyekben a népnek csak egy része lépett az új egyházba s az idegen vallású világi kormánytól függetlenül, habár nehéz küzdelmek árán, intézhette sorsát. Így *Franciaországban a zsinattal egészíttetett ki a presbyteri szervezet*. Alárendelt sorozatban tisztán egyházi hatóságokat szerveztek. Az egyházban *három hivatalt* különböztettek meg: a lelkészit, presbyterit és diakonusit (a tanítót nem számították). A *lelkészt*, ki a község előtt próbabeszédet tartott, a consistorium ajánlotta s az ajánlottat joga volt a községnek elfogadni vagy visszautasítni. A *presbytereket* a consistorium (cooptatio útján) választotta és a község erősítette meg. Így történt a diakonusok választása is, kikre a betegek, foglyok és szegények gondozása volt bízva. Legalsóbb fokú hatóság volt az egyházközség élén álló, a lelkipásztorból és vénekből alakult *egyháztanács* (*consistoire*). Egy bizonyos terület (= megye) élén állott az *értekezlet* (*colloque*), melyre minden egyházközség tanácsa egy lelkészt és egy presbytert küldött a maga kebeléből; évenként legalább egyszer ülést tartott s azokat az ügyeket intézte el, melyeket nem tárgyalhattak a községi tanácsok, (néha theologiai kérdések, egymásnak barátságos megvizsgálása stb.). Bizonyos számú értekezlet területe élén állott a *tartományi zsinat* (*synode provincial*), melyre egy lelkészt és egy presbytert küldött a tartomány minden községe; ennek elnöke csak lelkész lehetett, körébe tartozott a tartomány minden egyházi ügye, kivévén az egyházi hivatalnokok felfüggesztését vagy letételét. A tartományi zsinatok felett, mint legfőbb egyházi hatóság állott a *nemzeti zsinat* (*synode national*), mely a tartományi zsinatok egyházi és világi küldötteiből alakult (két pap, két vén), elintézett az

egész egyházat érdeklő minden ügyet s véglegesen döntött a feljebbezett ügyekben.[16] Lényegében ezt a szervezetet fejtette ki a *skót* (Kirksession, Presbytery, Synod, General Assembly) és a *németalföldi ref. egyház* is (Kerkenraad, Classicale Vergadering, Particulier Synode, Nationaal Synode). A *németországi ref. egyházakban*, a lutheránus egyházakéhoz hasonlóan a fejedelem kezébe került az egyházi legfőbb kormányzó hatalom s a *consistorialis szervezet* vétetett be, mely néhol a presbyteri szervezet elemeivel vegyíttetett, mint pl. a pfalzi tartományokban; egyedül a ref. *Jülich*, *Cleve* és *Berg* szervezkedett a németalföldi *zsinat-presbyteri rendszer* alapján.[17]

A *magyar ref. egyház alkotmányának* fejlődése ebben az időszakban, nem annyira a presbyteri, mint inkább a *püspöki rendszer felé* irányult. Főleg ez az eset Erdélyben és kapcsolt részeiben, hol a különben jótékony fejedelmi kegynek és pártfogásnak az egyház életére gyakorolt, erős fejedelmi befolyás volt a kísérője. *Egyházmegyék* és kisebb kerületek korán alakultak; már az *óvárii zsinat* (1554.) szükségesnek látta a tanban és cultusban való egyetértés és fegyelem szempontjából a *superintendensek* és *főpapok* (t. i. *esperesek*) választását. Azonban az egyházalkotmánynak határozottabb körrajzait a Duna mellékén a *komjáti* (1623.); a Tisza mellékén és Erdélyben a *szatmárnémetii zsinat* (1646.) *végzései* és a *Geleji Katona-féle kánonok* mutatják fel. Ezek szerint a *lelkészt*, miután megvizsgáltatott a zsinat előtt, a püspök szentelte fel (a püspök tudtával az esperes is a megyei zsinaton) s a gyülekezet hívta meg az esperes beleegyezésével. Az *esperest* és *püspököt* a lelkészek választották a zsinaton (de a lelkészek mögött mindig ott voltak a földesurak, mint patronusok is), és Erdélyben a fejedelem és az ország tanácsa erősítette meg. A *püspök* ugyanazokat a jogokat gyakorolta az egész kerület felett, melyeket megyéjükben az esperesek, t. i. őrködött a tan tisztasága, a jó rend, az iskolák s az egyházi vagyon épsége felett; evégett időnként meglátogatta a községeket, hivatalos intézkedéseiben a törvények értelmében és az esperesek beleegyezésével járt el. Az *esperes* a megüresedett lelkészi állomások betöltéséről és szükség esetében a lelkészek áthelyezéséről gondoskodott, meglátogatta megyéje egyházait, a *megyei zsinatokon* ítélt a kisebb perekben, de a házasfelek elválását nem ő mondta ki, hanem a kerületi zsinat. Az esperes ítéletét a püspökhöz, ezét a kerületi zsinathoz lehetett feljebbezni. A *kerületi zsinatot* (*synodus generalis*) a püspök hívta össze évenként; *elnöke* a püspök, *tagjai* az esperesek, alesperesek (prosenior; ilyenek a nagyobb megyékben

többen is voltak a főesperes mellett) és a községek lelkészei voltak; de részt vettek rajtok a világi főemberek és patronusok is és tartoztak megjelenni az iskolatanítók. A *zsinat tárgyait* képezték: a hitrendszer megállapítása (főleg az első időben), az eltérő tanok megcáfolása, a cultus és alkotmány rendezése, a lelkészek felszentelése, letétele, egyházi hivatalnokok megerősítése, az egyházi hivatalnokok és községek közt előforduló perek, a házassági perek eldöntése, általában minden az egyház életére vonatkozó ügy. Végre míg a komjáti kánonok csak püspökről, esperesről, lelkészről és iskolatanítóról szóltak: addig a Geleji Katona-féle kánonok a következő *hét osztályba sorozták az egyház hivatalnokait*: a lelkészek, esperesek, püspökök vagy superintendensek, iskolaigazgatók, énekvezetők, presbyterek és egyházfiak osztályaiba; habár nem tartották a népet elég érettnek s az időt alkalmasnak, de legalább *elvben a presbyteri rendszer* mellett nyilatkoztak. A püspök elég nagy hatalommal volt felruházva, de azért távol állott a kath. vagy az angol püspöktől, s az esperesekénél nagyon kevéssel volt több joga. Igaz, hogy az erdélyi ref. püspök hatalma kiterjedt még az unitárius és görög keleti egyházra is, de nem kell feledni, hogy abban az időben Erdélyben uralkodó volt a ref. vallás s az uralkodó vallás sohasem szokott türelmes és igazságos lenni, még ha protestáns is.[18]

Az *egyetemes papság eszméje*, melyet Calvin a szokott szigorú következetességével igyekezett megvalósítani, a ref. egyházakban teljes érvényre emelkedett s a papi testület sehol sem ismertetett el a világiaktól különvált, kiváltságolt rendnek. A *püspökség*, mint egyházi főhatóság, Anglia kivételével, mindenütt megszűnt. A lelkészek közt semmi jogi vagy rendi fokozat (Angliában megmaradt a püspöki, presbyteri és diakonusi fokozat) nem tűretett meg; egyedül a jó rend tekintetéből fejlődött ki a kormányzás terén némi alárendeltségi viszony.

Az *egyházi javakat* itt is az a sors érte, mint a lutheránus államokban. Még maga Calvin sem volt képes csonkítatlanul megmenteni őket.

1. *Luther* e tárgyra vonatkozó gondolatait a következő *iratban* (1523.) tejtette ki: „Grund und Ursache aus der Schrift, dass eine christliche Versammlung oder Gemeinde Recht und Macht habe, alle Lehre zu urtheilen und Lehrer zu berufen, ein- und absetzen." Közli *Baur*: i. m. IV. k. 366. l.

2. *Luther* Melanchthonnak azt *írta* 1530., hogy a „pápaságban a Sátán az egyházi hatalmat összevegyítette a világival, ügyelni kell, hogy megint össze ne vegyítse." Már egy évtized múlva egészen az ellenkező oldalról félti az egyházat, midőn ezt írja 1543: „A Sátán folytatja a sátánságot; miként a pápaságban az egyházat az állammal vegyítette össze, úgy most az államot az egyházzal akarja összevegyítni." Közli *Baur*: i. m. IV. k. 366. l.

3. Ezért fordult Luther 1526. János választófejedelemhez a következő nyilatkozattal: Miután a fejedelemségben megszűnt a pápai és papi hatalom és rend, a fejedelmek kötelessége, hogy az általok végzett ügyekben rendelkezzenek, mivel ezt a tisztet senki más sem fogadhatja el jogosan és nem is kell, hogy elfogadja. Azért nevezte a választófejedelmet *szükségből való püspöknek,* mivel más püspök nem segíthetett a létező bajon. Közli *Baur*: i. m. IV. k. 367. l.

4. Ezen elmélet első fejtegetője *Stephani* greifswaldi tanár volt (megh. 1623.); „Tractatus de jurisdictione" (Rostock, 1609.) című iratában azt fejti ki, hogy a vallásbéke következtében felfüggesztett püspöki hatalom *átháramlás* (devolutio) útján szállott a fejedelmekre.

5. Luther már „De captivitate Babylonica Ecclesiae" (1520.) című iratában kimondta, hogy pap minden keresztyén, azaz mindnyájan fel vannak hatalmazva az ige hirdetésére és a szentségek kiszolgáltatására, de senki sem gyakorolhatja ezt a hatalmat a község beleegyezése vagy valamely felsőbb hatóság meghívása nélkül (nisi consensu communitatis aut vocatione majoris). Mert azt, ami mindenkinek közös tulajdona, senki sem tulajdoníthatja el különösen magának addig, míg meg nem hivatik rá. De az anabaptista mozgalom és pórháború meggyőzte Luthert róla, hogy a tanítást nem lesz jó mindenkire rábízni, hanem csak a *községi hivatalra*, melyet a plébánosok és prédikátorok töltenek be. Mert a községben nem mindenki alkalmas erre a tisztre és különben sem volna rendjén, hogy minden házban kereszteljenek és szentségeket szolgáltassanak ki, stb. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 353. l. 2. j.

6. Az eddig mondottakhoz l. *Richter*: Geschichte der Kirchenverfassung (Leipzig, 1851.); Die evang. Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts (2 köt. Berlin, 1846.). V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 352—378.; *Hase*: i. m. 451—55.; *Baur*: i. m. IV. k. 365—69.; Henke: i. m. II. k. 232—42.; *Herzog*: i. m. III. k., 338—40. l.

7. A *zsolnai* és *semptei zsinatok* végzéseit lásd az id. *Historia Diplomatica* etc. 25—27., 35—37. l. V. ö. fennebb a 296., 298., 306. l. s az ide tartozó jegyz.; *Szeberényi*: Corpus maxime memorabilium synodorum evangelicarum (Pestini, 1848.); *Kovács Albert*: Egyházjogtan, 188—190. l.

8. „So sie aber untrüwlich und usser der Schnur Christi farén wurdind, mögen sie mitt Gott entsetzt werden" — *az 1523. vita 42. tétele*.

9. Zwingli a tárgyra vonatkozó nézeteit, azokkal szemben, kik rossz néven vették, hogy a kétszáz tagból álló tanácsnak engedte át az egész egyházat illető jogokat, bőven kifejti a *Subsidium de Eucharistia* (1525.; Opera, III. 339. l.) című iratában. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 379—80. l.

10. *Calvini* Institutio etc. L. IV. c. 11. §. 3.
11. *Calvini* Institutio etc. L. IV. c. 8. §. 1.; c. 9. §. 13. ; c. 3. §. 4. 6. 8. 9.
12. *Calvini* Inst. L. IV. c. 3. §. 12. 15.
13. U. o. L. IV. c. 9. §. 13.
14. *Ordonances ecclesiastiques*. V. ö. fennebb a 126. l. és 131. l. a 15., 16., 17. jegy.
15. *Tizenkét presbyter* választatott, közülök kettőt a kis, négyet a hatvanas és hatot a kétszázas tanács tagjai közül kellett választani; a választottakat egy évi hivatalviselés után vagy elbocsátották vagy egész életökre megerősítették. L. a 131. l. a 16. jegy. is.
16. Ez az alkotmány a *hat első nemzeti zsinaton* (1559—67.) jött létre; l. Tous les synodes nationaux des églises reformées de France par *Aymon, à la Haye* (2 k. 1710.)
17. Főbb művek a 16. jegyz. említetten kívül: *Bluntschli*: Zur Geschichte der ref. Kirchen-Verfassung (*Reyscher u. Wilda*: Zeitschrift für deutsch. Recht, VI. k. 166. l); *Hundeshagen*: Die Conflicte des Zwinglianismus, Lutherthums und Calvinismus in Bern 1532—58. (Leipzig, 1842.); Beiträge zur Kirchenverfassungsgesch. u. Kirchenpolitik des Protestantismus (Wiesbaden, 1865.), I. k. — V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 384—90.; *Baur*: i. m. IV. k. 424—27; *Rothe*: i. m. II. k. 376—78.; *Herzog*: i. m. III. k. 177—79. l.
18. V. ö. a 309—310. l. és a 317. l. a 38. jegy.; a 328—330. l. és a 334. l. a 17. jegy.; *Tóth Fer.*: Prot. Ekkl. Hist. I. k. 216—60. l.; *Kovács Alb.*: Egyházjogtan, 191—96.; *Komjáti és Geleji Katona*-féte kánonok.

67. A protestáns istentisztelet, művészet, egyházi ének.

A reformáció nemcsak a tant, hanem a *cultust* is evangeliumi alapon törekedett kifejteni. Ez igen fontos volt a gyakorlati vallásos élet szempontjából s ha valahol, úgy itt kiválólag kellett arra figyelni, hogy a helyes közép úton haladjanak. A róm. kath. cultus századok folyamán részint a pogány cultusra való visszaemlékezések, részint a népnek a csodás, a titokzatos iránti vonzalma, részint a papság uralmi vágyának közrehatása alatt oly mesterkélt, lelketlen, egyedül a képzelemre és érzékekre ható szertartások s díszítmények rendszerévé lett, mely a lélekre, a kedélyre elvesztette minden építő befolyását s melyet végigbámult ugyan, de nem értett a nép. *A reformációnak* tehát e tekintetben *az volt a feladata*, hogy megtisztítsa a cultust a céltalan, az érzéket kápráztató, az evangelium szellemével ellenkező elemektől s egyszerűbbé, érthetőbbé és épületesebbé tegye; ennél az átalakításnál tekintettel legyen az ős keresztyén egyházra s első sorban az idegen kosmopolita latin nyelv helyett a nemzeti *anyanyelvet* tegye a cultus nyelvévé. Ezt a feladatot azonban

különbözőleg oldotta meg a két protestáns egyház, mert míg Luther csak a tarthatatlanokat vetette el a római egyház szertartásaiból, addig Zwingli teljesen újra rendezte a cultust a szentírás utasítása szerint.

I. Lutheránus egyház. Luther az istentisztelet központjává az Isten igéjének hirdetését tette ugyan, de a szertartások átalakításában vagy nem tudott vagy nem mert egészen szakítani a múlttal. Karlstadtnak rohamos újításait, midőn visszatért hírökre Wittenbergbe, helytelennek nyilvánította s visszaállította a régi istentisztelet rendjét, egyedül a babonás szenteléseket törülte el. Az oltárokat a gyertyákkal és feszülettel, valamint a képeket is régi helyeiken hagyta, hogy fokozzák a hívek áhítatosságát. A misét köznapokon bibliamagyarázattal helyettesítette. A *vasárnapi istentisztelet* számára egyszerűbb alakba öntötte a régi mise-szertartást[1] s miután megkezdette szívhez szóló *egyházi énekei* közreadását,[2] kiadta az *istentisztelet új rendjét*[3] anélkül, hogy azt általános törvénnyé tenni s ezzel a keresztyén szabadságot korlátozni kívánta volna. Ebben az újabb rendtartásban egyszerűsítette a régi szertartást s a gyülekezeti ének beillesztésével a népet is részesévé tette. Azonban a nagyobb ünnepeken még sokáig fen maradt a latin mise; ezen rendkívüli eset kivételével a nép nyelvén tartatott az egész istentisztelet.[4] Nagy mértékben előmozdította Luther a cultus javítását *keresztelési* (Taufbüchlein, 1526.)[5] és *esketési* (Traubüchlein, 1529.) *könyvecskéjével*, valamint a nép vallásos képzettségét *két kátéjával*, melyeknek magyarázása hasonló fontos részét képezte az istentiszteletnek. Az utolsó javítás, melyet az istentisztelet rendjén tett Luther, az volt, hogy az úrvacsora alkalmával *mellőzte az elevatiót* (1543. jan.).[6] *Ünnepnapokul* csak a váltság főbb eseményeinek emléknapjait, a Mária és szentek napjai közül csak a szentírásban igazoltakat hagyták meg (Gyümölcsoltó boldogasszony, sz. Mihály, sz. János stb.).

A wittenbergi berendezést, de nem feltétlenül, követte a legtöbb lutheránus egyház; így pl. Luther megtartotta a keresztelésnél az exorcismust, több egyház pedig elvetette (Hessen, Württemberg, Pfalz s más.); a *confirmatiót*, habár egészen átalakítva, ajánlották a reformátorok, mégis kevés egyház fogadta el (Hessen s más.); általában minden attól függött, hogy a philippismus vagy az orthodox lutherismus volt-e irányadó valamely egyházban.

Luther a művészeteknek, jóllehet a katholicismus szolgálatában érték el fejlődésök magas fokát, helyet adott az új egyházban, mert maga is érezte, főleg a zenének és dalnak, a lélekre gyakorolt nemesítő befolyását, természetesen

azon feltétel alatt, hogy helyesen alkalmaztassanak és ne legyenek a babona ápolói. Ezekből a tekintetekből azt óhajtotta, hogy az evangelium szellemétől áthatva, építsenek és ne romboljanak a művészetek; a lelket foglalkoztassák és ne az érzékeket vagy a képzelmet; az erkölcs útmutatói és ne a dogmák magyarázói legyenek. *Dürer Albertet*, miként említve volt (I. k. 490. l.), már érintette az új idő hajnali szellője. Ilyen szellemben működött *Manuel Miklós* (Bernben, 1484—1530.), a németalföldi iskola mestere, ki a korát mozgató eszmék hatása alatt könnyű, biztos, sőt merész ecsetével maró gúnnyal tárgyalta nemcsak az élet hiábavalóságait, hanem a római egyház bűneit is (ide tartozik a „*Haláltánc*" nagy képsorozata, mely a berni Domokosrend zárdájának falát díszítette; a „*Krisztus feltámadása*", mely képen a sz. sírt kath. papok és apácák állják körül őrökként, még pedig nem a legilledelmesebb mozdulatokkal). Az ifjabb *Holbein János*, ugyancsak a németalföldi iskola kiváló mestere (1498—1543.), kinek tiszta, méltóságos, egyszerű, szép színezésű alakjai a lombardiai mesterek legjelesebb műveivel versenyeznek. Legtökéletesebb vallásos képe a „*Meyer polgármester Madonnája*". Azonban legnagyobb hatást keltett „*Haláltánc*" című képsorozata, mely fametszetekben roppant tömegekben jutott forgalomba s mely az életnek végtelen változatú helyzeteit tragikai humorral és metsző gúnnyal állítja a szemlélő elé és arra emlékezteti, hogy minden hiábavaló (a halál itt egy fejedelmet koronázó pápát ragad nyakon; ott a dús asztalnál lakmározó fejedelemnek tölt bort; amott az oltár előtt térdelő, de a háta mögött ülő ifjúnak csábító suttogásaira figyelő apáca mögött áll és oltja ki az oltár gyertyáit, stb.). *Cranach Lukács*, a frank iskolának egyik kitűnő mestere, (szül. 1472. Cronachban, megh. 1553. Weimarban) ki derült, őszinte, gyöngéd és gyermeteg eszmevilágának változatos alakjait gazdag, ragyogó színekkel árasztotta el, de gyakran engedett szabad tért a népies humor csapongásainak is. Utóbb említett fajtájú alkotásai, kivitel és hatás tekintetében, méltó párjai kortársa, Hans Sachs költeményeinek. Az ő ecsete örökítette meg számos reformátornak s közöttök Luthernek és Melanchthonnak az arcképét is; ugyanő díszítette fel oltárképekkel az új evang. egyház számos templomát (Wittenbergben, Meissenben, Weimarban s. m.). Azonban a protestantismus, mint a katholicismus ellentéte, idegenkedett a képzőművészettől; különben is a legendák megszűntével kisebbedett a művészek látóköre s csak a bibliai történetekre és a protestantismustól szentnek tartott cselekvényekre

(úrvacsora, keresztség, igehirdetés stb.) szorítkozott.[7]

Az *építészet* terén nem fejlődött ki újabb, a protestantismusnak megfelelő irány. A csúcsíves templomok alakjok és óriási méretök miatt nem voltak alkalmasak az igehirdetésre; részint épen ezen ok miatt megszűnt a lelkesedés az ilynemű emléképületek emelése iránt. Általában a protestánsok megmaradtak a már elterjedést nyert stylusok mellett, csakhogy kisebb mértékben és egyszerűbben építkeztek.

A 16. században írt *evang. egyházi énekeknek* az igazi egyháziasság és népiesség volt közös jellegök. Ezek az énekek nem a költő egyéni érzelmeit rajzolják, hanem az egyházét, amint vallomást tesz hitéről, amint fohászkodik, amint hangot ad Isten iránti szeretetének, benne vetett reményének. Ily tárgyilagos jellegök mellett népdalokra emlékeztető (külalakjukra nézve is az ó *német epost* és *históriás népéneket* követik), igaz, őszinte, szívhez szóló tartalmokkal gyakran a prédikációknál is biztosabban meghódították a vallásos kedélyeket. Alig született meg egy-egy jól eltalált hangú egyházi ének, szárnyra kelt azonnal s úgy a templomban, mint a családi tűzhelynél, vásárban, utcán, mezőn, úton-útfélen mindenütt zengett a nép ajkán. Az említett tulajdonok legnagyobb mértékben a *Luther* harminchét énekében találhatók fel, melyek részint latin hymnusoknak szabad fordításai, részint német eredeti énekeknek vagy zsoltároknak átdolgozásai (pl. „Eine feste Burg" a XLVI. zsoltárból), részint tartalom és alak tekintetében eredetiek. Luther mellett az egyházi költőknek egész díszes sora versenyezett benne, hogy mentől előbb kitűnő énekeskönyv birtokába jusson az új egyház. E jelesek közé tartozik a már említett *Speratus Pál* (l. 232. l.), utóbb Pomerania püspöke (Poroszországban, megh. 1551.); *Decius Miklós*, előbb szerzetes, azután stettini evang. prédikátor (1524 tájt); *Eber Pál*, wittenbergi tanár és superintendens (megh. 1569.); *Hans Sachs*, nürnbergi csizmadia (megh. 1576.) s mások. — Az *énekeskönyvek* sorát a Luthertől (1524.) kiadott „*Etliche christliche Lieder*" nyitja meg; majd Weisse (megh. 1540.), csehországi német evang. lelkész, a cseh testvérek énekei közül 155-öt lefordítva vagy átdolgozva adott ki egy gyűjteményben. Tulajdonképen való országos érvényű énekeskönyvek csak a 17. század végén keletkeztek.[8]

De nemcsak az egyházi ének költészete indult virágzásnak, hanem a kath. szertartást kiegészítő *karének* is lényeges alkatrészévé lett az istentiszteletnek. A *gyülekezeti ének* nemcsak felelevenítette az Ambrosius-féle (*Cantus Ambrosianus*)

egyházi énekmódot, hanem tisztább és gazdagabb alakban fejtette ki. A N. Gergely-féle énekmódtól (*Cantus romanus, firmus*) abban különbözött, hogy nem mint áldozári karének (*Cantus choralis*), hanem mint gyülekezeti nép-ének illesztetett be az istentisztelet keretébe; hogy az egyhangú, egyenlő értékű hangok helyét gazdagabb és zengzetesebb hanglejtés foglalta el és hogy az eredeti egyhangot (unisono) több hang váltotta fel. A gyülekezeti ének dallamát egy-hangon (közép hangon = tenor) a község énekelte s ezt a karban többhangú harmóniával kísérték az énekesek. Ezt az újított énekmódot már Luther megkezdte két barátjával, *Rhaw Györggyel* (lipcsei kántorral) és *Walther Jánossal*, a választó-fejedelem karmesterével; ezt a példát követték azután mások is. Így a négy hamburgi orgonista (Praetorius Hier. és Jakab, Scheidemann Dávid és Decker Joakim) már 1604. adott ki egy *dalkönyvet*, mely 88 új, szép és karénekre kitűnően alkalmazott dallamot foglalt magában. De az evang. egyházi ének csak a 16. század vége felé érte el virágkorát, midőn *Eccart János* zeneszerző, a hangok nagymestere (mint berlini karmester halt meg 1611.) lényeges javításokat tett szerkezetén. Nevezetesen a dallamot, hogy világosabb legyen, nem a közép (tenor), hanem a felső (discant) hangra tette át és ezt aztán mint accordok kísérték a többi hangok, melyekbe beleolvadtak az orgona tiszta, zengzetes hangjai is. Különben az orgona a reformáció korszakában még csak a műéneket kísérte és csak később a gyülekezeti éneket is.[9]

II. A reformált egyház. *Zürichben* a képeknek és oltároknak a templomból való eltávolítása (1524.) és a misének a szentírásszerű úrvacsorával helyettesítése (1525; l. a 63—64. l.) után, *Zwingli* abban az eredeti egyszerűségben igyekezett visszaállítani *az istentiszteletet*, amint az első keresztyén községekben szokásban volt.[10] Egyelőre azonban a pap a prédikáció előtt elmondta az Ave Mariát, s a nép az Ave Maria csengettyű hangjára térdre borult és keresztet vetett. A naponta tartatni szokott mise- és „hora"-éneklés (Horae canonicae) helyét *bibliamagyarázat*[11] foglalta el. Az orgonák elnémultak. Zwingli még a gyülekezeti éneknek sem volt barátja és az jó darabig hiányzott a zürichi istentiszteletből. A *rendes istentisztelet* imából és egyházi beszédből állott.[12] Az *úrvacsora* kiszolgáltatására ritkábban került sor (karácson két napján, nagycsütörtökön, nagypénteken és pünkösd két napján); a *gyónást* általános előkészület váltotta fel; a *lelkipásztorok felavatása* és beiktatása azonosnak tekintetett és egyszerre történt. Egy ideig a fő *ünnepeken* kívül több

ünnepét megtartották Máriának és egyes szenteknek is, de már 1530. mind eltörülték a szentek ünnepeit és a többi kantonok is követték Zürich példáját. Különben Zwingli még a *vasárnapi ünnepet* sem tartotta helyesnek.[13] Az *orgonákat* Bázelben is eltávolították, de az új német *zsoltárokat* felvették az istentisztelet keretébe (1526.; ezt a példát Schaffhausen és S.-Gallen is követte). Később az orgona ismét elfoglalta régi helyét (1561. a Sulzer elnök idejében), de Zürich előbbi határozata mellett maradt s az egyházi éneket is csak 1598. honosította meg.[14]

A *genfi egyház* lényegében a zürichi istentisztelet rendjét vette be, de kiegészítette zsoltár-énekléssel. A templomokból az oltárokat, feszületeket, képeket, gyertyákat stb., mint a szentírás elveivel meg nem egyezőket eltávolították. A templomok imaházakká lettek, melyekben a nép a zajos, fényes, jelképes szertartások helyett a lélek mélyére ható egyházi beszédekben[15] hallgathatta az Isten igéjét; az apostoli egyszerűségű, erőteljes imákban és a kedély minden színezetét visszatükröző zsoltárokban Istenhez emelhette szívét. Az oltárt az egyszerű úrasztala helyettesítette, a térdelést elhagyták, az *úrvacsora* kiosztása alkalmával[16] a szereztetés értelmében megtörték a kenyeret, a magán gyónást mellőzték, a szükségből való keresztségét eltiltották. A lelkészek beiktatásánál megszüntették a kéznek fejre való tételét. Az *ünnepnapokat* a fő keresztyén ünnepek kivételével eltörülték, de a vasárnapot a zsidó szombat szigorúságával ülték meg.

A *többi ref. egyházak* a helyi viszonyokhoz alkalmazva, a genfi istentisztelet rendjét fogadták el. Így történt *hazánkban* is. Hogy minél előbb vége legyen az átmeneti időszak zűrzavarának, a zsinatok a cultus rendezésére is kiterjesztették figyelmöket. Már az *első erdődi zsinat* (1545.) elrendelte, hogy az úrvacsorát a Krisztus rendelete szerint és anyanyelven szolgáltassák ki (VII. c). Hasonló intézkedések a többi zsinatok végzéseiben is találhatók elszórva. *Huszár Gál* (l. 241—42. l.) levélben kérte meg Bullingert, hogy ismertesse meg a zürichi egyházi rendtartással. Ezt a kívánságát Lavater zürichi lelkésznek 1559. megjelent Agendája (l. itt a 12. j.) teljesítette. Erdélyben valamivel korábban váltotta fel megállapodás a bizonytalan ingadozást. Erre vall a *Heltai Gáspár Agendája*,[17] mely 1559. már új kiadásban jelent meg. Ezt több más Agenda követte,[18] melyek azonban csak kisebb-nagyobb területeken voltak érvényesek. A cultusnak országos egyöntetűségére nem gondoltak; nem is volt rá szükség, mert nem a külalak, hanem a szellem egysége a fő dolog.

Eleinte általános szabálynak tekintették, hogy az ős keresztyén egyház példájára csak *zsoltárokat* énekeljenek, hogy egészen mellőzzék az egyházi zenét és orgonajátékot. Midőn már nem lehetett többé tartani tőle, hogy tért foglaljon a kath. cultus érzéki iránya, felhagytak a korábbi ridegséggel. A száműzött orgonát előbb Hollandiában (1637.), azután a pfalzi fejedelemségben (1655.) s más országokban is ismét befogadták az egyházi ének kísérőjéül. Amint megszűnt az egyházi ének iránti előítélet, szorgalmasan kezdették ezt a tért művelni. Az első *énekeskönyvet* („Gesangbüchlein") *Zwick János*, konstanzi lelkész (megh. 1542.) adta ki 1536., melyben néhány zsoltár lutheri dallam után volt átdolgozva. Maga *Calvin* is fordított le néhány zsoltárt[19] s az ő buzdítására francia népdalok és dallamok után *Marot Kelemen* dolgozta át a *zsoltárok nagy részét*, a többi a *Beza* műve. Ezekhez a zsoltárokhoz *Goudimel Kolos* (ki a bertalanéji mészárlás áldozata lett, Lyonban 1572.) és *Franc Vilmos* írta a dallamokat; a *francia zsoltárgyűjtemény* 1562. egészen be volt már fejezve.[20] Azután Lobwasser Ambrus, königsbergi jogtanár (megh. 1585.) a Marot nyomán német nyelve fordította a francia zsoltárokat (először Lipcsében, 1573. jelent meg). Ezt a merev, nem nagyon költői fordítást használták jó sokáig a német ref. egyházakban.[21]

Az egyházi ének bevétele, terjesztése és eredeti énekek szerzése körül nagy szorgalmat fejtettek ki *a magyar protestáns egyházban* is. Kezdetben a régi kath. latin hymnusokat dolgozták át vagy fordították le, mint *Székely István* (Istenes Énekei. Krakó, 1538.; l. 237. és 246. l. a 36. j.). Majd a *zsoltárok lefordítását* vették munkába (első fordítók: *Székely István*: Zsoltárkönyv stb. Krakó, 1548.; *Heltai Gáspár*: Zsoltár, azaz Sz. Dávidnak és egyéb Prófétáknak Psalmusinak ... könyve, Kolozsvár, 1560.), vagy alak és szellem tekintetében a zsoltárok nyomán haladva *eredeti énekeket* is írtak, hogy az evang. vallás eszméinek és tanainak a dal segélyével is utat nyissanak a szívekhez s hogy a megnyert hívek egyesülve hitökben és reményökben, örömükben és bánatukban, a köz egyházi ének hangjain adhassanak vallásos kedélyök hullámzásának megfelelő kifejezést. Az első *egyházi ének-költők* magok a reformátorok voltak: *Siklósi Mihály*[22], *Sztárai Mihály* (l. 236—37. l.), *Batizi András*,[23] *Sylvester János*,[24] *Dévai Bíró Mátyás*,[25] *Szkárosi Horváth András* (tállyai ref. lelkész 1542—49 közt),[26] *Huszár Gál* (l. 241—42. l.), *Szegedi Kis István* (l. 240—41. l.), *Szegedi Gergely* (l. 258. l.), *Melius Péter* (257—58. l.) s mások. *Skarica Máté* (l. 241. l.) a Luther énekeit (Erős várunk... Atya isten tarts meg minket ... stb.) fordította le. Az

énekek összegyűjtését már korán megkezdték, hogy az istentiszteletnél alkalmazott énekekhez könnyebben hozzáférhessenek a községek. Az első énekeskönyvet *Gálszécsi István* adta ki Krakóban, 1536.; *Huszár Gál* is szerkesztett egyet (Isteni dicséretek és psalmusok, Debrecen, 1560.), melyet újakkal kibővítve, 1574. (?) újra kiadott Debrecenben. Ezek után jelent meg a *Bornemisza Péter*[27] felsődunamelléki superintendens énekes-könyve (Énekek három rendben ... stb., Detrekő, 1582.), mely egyházi énekeken kívűl vallásos, tan és feddő költeményeket és bibliai eposokat is tartalmaz; a *Gönczi Fabricius Györgyé*[28] (Keresztyéni Énekek. Debrecenben, 1592., a 17. század végéig 15 kiadása ismeretes); a *Kálmáncsehi Mártoné,* mely reggeli énekek, zsoltárok, hymnusok, antiphonák, responsoriumok stb. fordításait foglalja magában, (megjelenési helye és ideje eddig ismeretlen, de 16. századi); a *debreceni énekeskönyv* 1579. (Énekeskönyv. Melyből szoktanak az Úrnak dicséretet mondani az Anyaszentegyházban stb.), mely számos bővített és javított kiadást ért s Magyarországon majdnem általános használatban volt három századon át. Több kiadást ért a *Bártfai énekeskönyv* is (első kiadás 1593.); egyet *Beythe István* (l. 278. l. és 292. l. 5. j.) dunántúli superintendens adott ki kótákkal (valószínűleg Németujvártt, 1580—85.); végre Kolozsvártt jelent meg a *Dávid Ferenctől* és társaitól szerkesztett *unitárius énekeskönyv* (Isteni dicséretek, imádságos és vigasztaló énekek; 1575—78.).

Közülök a Gálszécsié és a bártfai énekeskönyv a lutheránusok, a dávidféle az unitáriusok, s a többi a reformáltak számára készült; de azért egyik felekezet sokat átvett a másik énekeskönyvéből, sőt még katholikus atyánkfiai is bekebelezték a javát, a szépét.

A terjedelmes magyar prot. egyházi költői irodalomban elszigetelt helvét foglal el az *erdélyi szombatosok* üldözött felekezetének *egyházi költészete*. Itt *ifj. Bogáti Fazakas Miklós* volt az úttörő, kinek *Énekeskönyve* kéziratban maradt fenn (a 17. század elejéről, az unitáriusok kolozsvári collegiumának könyvtárában); ez hymnusokat is tartalmaz a rendes énekek mellett. Egyes énekeket írtak még: *Péchy Simon*, a Bethlen Gábor kancellárja, a szombatosok hatalmas pártfogója s később hitvallója, *Pankotai Tamás* és mások.

Az összes magyar prot. egyházi énekirodalom *jellege* a közvetlen erős hit, mély meggyőződés, Istenben vetett tántoríthatatlan bizodalom és megnyugvás. Úgy látszik, hogy szerzők nem a költői színezést, emelkedettséget, választékos nyelvet, formai tökélyt tekintették fő kelléknek, hanem a vallásos igazságok hamisítatlan közlését, a tévelygések kíméletlen leleplezését, az elvadult erkölcsök megnemesítését és többé-kevésbbé el is érték ezeket a célokat. Miként a reformátorok, úgy az egyházi költők közül sem emelkednek ki egyesek, kik a lángelme isteni adományával, a költészet múzsájának különös kegyével dicsekedhettek volna. Talán még legkimagaslóbb az ifjú Bogáti Fazakas Miklós, ki az üldözések keservei közben mély, meleg érzést és költői rajongó szellemet tudott önteni nyelvezet és versalak tekintetében is kiváló énekeibe.[29]

A *17. század elején* még *két kiváló művel* gazdagodott a magyar prot. egyházi ének irodalma. *Egyik a Zsoltárok fordítása* (Psalterium Ungaricum. Sz. Dávid királynak és prófétának százötven zsoltári stb. Herborn, 1607.; mintegy 100 kiadás) *Szenczi Molnár Alberttől*,[30] ki *Marot* és *Beza* után fordítva és francia dallamokhoz alkalmazva *magyar versekbe* öntötte őket.[31] Molnár szakított a korábbi vers-szerkezettel; a hosszu-soros, döcögő, egyhangú és gyakran hamisrímű versszakok helyett rövidebb sorú, változatos és összehangzó rímű versszakokat (130 félét) alkalmazott. E mű költői alak, választékos, zengzetes nyelv és mély vallásos ihlet tekintetében korszakot alkot s mai napig érvényes a magyar prot. egyházban. A *másik mű*: „Az keresztyéni üdvezítő hitnek egy nyomban járó igazságához intéztetett ... hymnusokkal ... Soltárokkal ... Dicséretekkel és ... Caeremoniákkal tökéletesen megtöltetett *öreg Gradual*," stb. (Gyulafehérvár, 1636.).[32] Ez két erdélyi fejedelem buzgóságának és két erdélyi ref. püspök gondosságának és szorgalmának emléke. *Geleji Katona István*,[33]a Bethlen Gábor fejedelem udvari papja, már korán figyelmeztette *Keserüi Dajka János*[34] ref. püspököt az egyházi énekek tökéletlen és elégtelen voltára. Hozzá is fogtak ketten a meglevő énekek javításához és újak kidolgozásához és felhasználták munkájokhoz a forgalomban levő Gradualokat. De Dajka kidőlt és Katona, mint a püspöki széken utóda, tovább folytatta a nagy munkát s még egy negyedrésznyivel bővítette a kész dolgozatot; *I. Rákóczy György* fejedelem pedig nagy ívrétben, 200 díszes példányban, hangjegyekkel kinyomatta s az előszó után minden példányra sajátkezűleg felírva nevét és jelmondatát, megküldötte ajándékul a főbb egyházaknak. E két mű képezte a magyar prot.

egyházi énekköltészet záró kövét, de a Gradual sohasem volt népszerű, ellenben a Molnár Zsoltárai állandóan tért foglaltak mindenütt. Ezután jó ideig elhallgatott az egyházi lyra, vagy ha meg is szólalt időnként, nem a szív önkénytelen vallásos érzelmeit tolmácsolta, hanem a hitcikkeket fejtegette.[35]

1. Formula Missae et Communionis pro Ecclesia Wittebergensi, 1523.

2. Etliche christliche Lieder, 1524.; melynek következő kiadásai folyvást bővültek.

3. Deutsche Messe und Ordnung Gottesdiensts, 1526.

4. A *wittenbergi istentisztelet* következőleg volt elrendezve: *Hétköznapokon* kétszer, reggel és este tartatott istentisztelet. Az evangelium Máté szerint szerdán, János szerint szombaton, az apostoli levelek csütörtökön és pénteken, a káté főbb részei, a keresztség és úrvacsora tana hétfőn és kedden tárgyaltattak. A héten át latinul énekeltek néhány zsoltárt és latin és német nyelven olvastak fel néhány fejezetet az újszövetségből. Az istentisztelet énekkel kezdődött, ezt követte a Kyrie eleison, egy collecta (rövid ima) és a napi evangelium és levél; ezután a gyülekezet németül énekelte a hitvallást, ezt követte a prédikáció, a miatyánk és intés azok számára, kik az úrasztalához akartak járulni. Végre következett az úrvacsora liturgiája; a kenyér megszentelése és kiosztása. Az elemek *felemelése* (elevatio) egyelőre megmaradt volt, mivel Krisztus parancsolta, hogy emlékezzünk meg róla (elég különös okoskodás Luthertől); az egészet collecta és áldás fejezte be. *Richter*: Kirchenord. I. 35. l. után közli *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 395—97. l.

5. A keresztelésnél elmaradt a rálehelés, só, nyál és chrysma; az exorcismus megrövidíttetett. *Richter*: Die evang. Kirchenordn. etc. I. k. 7. l.

6. Míg élt Luther, a cultus új rendje annyira hasonlított a régihez, hogy egész megnyugvással írhatta Brück kancellárnak 1541. ápr.: „hála Istennek, a mi templomaink úgy vannak berendezve a neutralisokban, hogy ha egy világi, vagy egy olasz, vagy egy spanyol, aki nem értheti a mi prédikációnkat, látja a mi misénket, karunkat, orgonánkat, harangunkat, miseruhánkat (= casula), azt kell, hogy mondja, hogy ez igazán pápistás, és semmi vagy nagyon csekély eltérés van tőlök". *De Wette*: Luth. Briefe, V. k. 340.

7. *Kugler*: (I. k. 62. c. 1. j.) i. m. II. k. 402—404., 409—411. l.

8. *Knipfer*: Das kirchliche Volkslied in seiner geschichtl. Entwickelung (Bielefeld, 1875.) V. ö. *Kurtz*: Lehrbuch der Kirchengeschiche (8. kiad.), II. k. 1. r. 126—127.; *Herzog*: i. m. III. k. 340—41. l.

9. *Kraussold*: Der prot. Choralgesang (Fürth, 1851.). V. ö. *Kurtz*: i. m. II. k. 1. r. 127—28. l.

10. E tekintetben *így nyilatkozott Zwingli* igen határozottan: „Welcher die Messhudelei und Gaukeltisch lehrt Halten, der lehrt den Papst warten, bis sein Reich wiederum möge aufkommen — welcher die Storchennester bleiben lässt, dem kommen sie wahrlich wieder." *Zwingli's Werke*, II. 219. l.

11. Ezzel kapcsolatban volt a „*Prophezei*" nevű előkészület. Ugyanis a nagy tanács rendeletéből (1523.) naponta, péntek és vasárnap kivételével, a városi papoknak, a káptalan tagjainak, a káplánoknak és nagyobb tanulóknak össze kellett gyűlni a főtemplom karjában s ott egy órán héber, egy órán görög, egy órán latin nyelven olvasgatták és magyarázták a sz. írást, ezek voltak az első szentírás-magyarázati előadások. Ennek végeztével egyik prédikátor összegezte a prophetia eredményét s 9 órakor a templomban előadta egy épületes beszédben. Ez a szokás Bernben is megvolt egyideig. L. Güder: „Prophezei" cikkét (*Herzog*: Realencycl.).

12. A *sorrend ez volt*: közima, egyházi beszéd, ima a héten elhaltakért, bűnbevallás, Miatyánk, Apostoli Hitvallás, a szegények segélyezésének és a könyörgésnek ajánlása. *Lavater*: De ritibus et institutis Eccl. Tigurinae (1559.), 9. §. 27. l.

13. „Ich find — mondta — nienen, dass Mussiggon ein Gottesdienst syg. So man schon am Sonntag ze Acker gienge, nachdem man sich mit Gott verricht, mäjete, schnitte, höwte, oder welches Werk die Nothdurft der Zyt erforderte, weiss ich wol, dass es Gott gefälliger wäre, denn dass liederlich Müssiggon. Denn der Glöubig ist über den Sabbat. *Zwingli's Werke*, I. k. 317. l.

14. *Hottinger*: Helvetische Kirchengesch., III. k. 966. l. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 403—407.; *Herzog*: i. m. III. k. 142—43. l.

15. A prédikációnak egy különös neme volt a *congregatio*, később *conferentia* nevű, mely abban állott, hogy a lelkészek felváltva, minden pénteken előadást tartottak a templomban; ennek végeztével minden jelenlevő megtehette a beszédre megjegyzéseit és felvilágosítást kérhetett a nem értett helyekre nézve. *Herzog*: i. m. III. k. 179. l.

16. *Úrvacsorát* évenként négyszer osztottak: karácson után következő vasárnapon, húsvét és pünkösd napján és szept. első vasárnapján. A gyermekeket csak azután bocsátották az úrasztalához, miután a káté szerint vallást tettek hitökről. *Richter*: Die evang. Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts (2 k. Weimar, 1846.), I. k. 347. l.

17. *Szabó K.*: Régi magy. könyvt. 37. sz.

18. *Károlyi Péteré* (Bonus pastor, seu Pastoris optimus vivendi agendique modus. Várad, 1570.); Beythe Istváné 1582.; *Milotai Nyilas Istváné* 1621.; *Samarjai Jánosé* 1636. L. *Szabó K.*: Régi magy. könyvt., 200., 515., 662. sz. — Lampe: i. m. 699—725.; *Tóth F.*: Prot. Ekkl. Hist., I. k. 378—84. *Tóth M.*: Egyházszertartástan alapvonalai (Debrecen, 1873.), 15—17. l.

19. A XXV. és XLVI. bizonyosan az ő fordítása; l. *Calvini Opera* VI. k. 213. l.

20. *Bovet*: Histoire du psautier des églises reformées (Neuchatel és Paris, 1872.)

21. *Weber*: Gesch. des Kirchengesanges in d. ref. Kirche der Schweiz (Zürich, 1876.) V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 407—409.; *Herzog*: i. m. III. k. 179—80., 341., 379., 589. l.

22. L. 235. l. V. ö. *Szilády Áron*: Régi Magy. Költők Tára (eddig 4 köt., Budapest, 1877—83.), IV. k. 45—47., 282—85. l.

23. L. 236—37. l. V. ö. *Szilády Á.*: i. m. II. k. 55—74., 410—14. l.

24. L. 237. l. V. ö. *Szilády Á.*: i. m. II. k. 131—40., 432—39. l.

25. L. 238—40. l. — V. ö. *Szilády Á.*: i. m. II. k. 127—28., 427—32. l.

26. *Szilády Á.*: i. m. II. k. 161—230., 449—51. l.

27. *Bornemisza Péter*, „pesti fi," korán elvesztvén szüleit, egy ideig ide-oda hányatott; majd Kassán és Bécsben megvetvén tanulmányai alapját, nyolc évet Olasz-, Francia- és Németországban töltött. Hazájába térve, a felsődunamelléken lelkészkedett s 1576 tájt ugyanott superintendensi hivatalt is viselt. Széles tudományos ismereteinek emlékét több munkában hagyta fenn, melyekről alább lesz szó. *Bod P.*: Athenas. 49—50. l.

28. *Gönczi Fabricius György* tanulmányait Olasz-, Német- és Franciaországban fejezte be; Wittenberget is meglátogatta 1557. Hazatérve Debrecenben mint lelkész és a Károlyi Péter halála után mint püspök működött. V. ö. *Bod P.*: Athenas, 100. l.

29. *Kriza*: Vadrózsák. 270—73 , 539. l.

30. *Sz. Molnár Albert*, kiköltözött székely család ivadéka, 1574. aug. 30. született Pozsonymegyében Szencen. Tanulmányait Győrött, Debrecenben, Göncön és Bécsben fejezte be. 1590. okt. hónapban ismeretei gyarapítása végett Németországba utazott, nagyon szegény körülmények közt öt évet töltött a wittenbergi, heidelbergi és strassburgi egyetemeken. Utóbbi helyen a theologia baccalaureusa lett 1595. jul. 1. Azután ellátogatott Genfbe Bezához, Strassburgba (1596.), Rómába (1597.) s Németországba visszatérve (1598.), több városban nagy nélkülözések közt mint nyomdai corrector, később Oppenheimban mint nevelő tartózkodott és megnősült 1611. Mint családos ember, hosszas vándorélete után hazájában óhajtott állandóan megtelepedni s elfogadta a rohonci lelkészi állomást, de e kis kör nem elégítette ki vágyait s 1615. visszatért Oppenheimba. Végre sok viszontagság után, miközben csak *Móric* hesseni tartománygróf és V. *Frigyes* pfalzi választófejedelem pártfogása alatt látott derültebb napokat s miközben folyvást hazánk tudományos irodalmának gyarapításán fáradozott, végre a *Bethlen Gábor* erdélyi fejedelem meghívására a gy.-fehérvári főiskola igazgatóságának elfoglalása végett Erdélybe utazott; de e közben meghalt a fejedelem s ő biztos kenyér nélkül nyomorogva, mint a tudomány vértanúja Kolozsvártt fejezte be sokat hányatott munkás életét 1633—34. Ezekben a végső napjaiban egyetlen pártfogója *Fintai Darholc Ferenc* volt, ki kifizette könyvkiadásai miatt csinált adósságait s így megmentette gondjai nagy részétől. Jellemző és találó az a vers, melyet *Bisterfeld* írt a Molnár emlékére:

„*Hungariae Cunas, curas Calami Thalamique*
Debeo Theutoniae; Dacia dat tumulum."

V. ö. *Bod P.*: Athenas. 181—84; *Toldy*: A magy. nemz. irod. tört. (2. kiad. Pest, 1868.), I. k. 58. l.; *Szilágyi S.*: Erdélyország tört. II. k. 231—33.; *Balogh F.*: A magy. prot. egyháztört. részl. 165—66. l.

31. „A Soltárt Magyar Versekbe formálta,
És a Frantziai Nótákra szabta."

A *Zsoltárok* 1805. kiadásának A. 2. l.

32. A Graduál tartalmát és előszavát l. M. Pr. Figyelmező, 1874. 392—95. l. közli *Ivánka Sámuel*.

33. *Geleji Katona István* Eger közelében, Gelej helységben szül. 1589., anyja papnak szánta; kétéves korában elrabolták kóborló tatárok, egy hónap múlva találta meg s váltotta ki anyja. Tanulói pályáját a szántói, gönci, újhelyi és pataki iskolában fejezte be. Majd a Bethlen Gábor fejedelem költségén két ízben (1615. és 1619.) ment külföldre (Heidelbergbe). Hazatérve s a lelkészi pályával cserélve fel a nevelőit (Bethlen István mellett), előbb mint a fejedelem tábori lelkésze, majd mint udvari lelkész Keserüi Dajka János püspök mellett szolgált Gy.-Fehérvártt. I. Rákóczy György fejedelem alatt, a Dajka halála után 1633. püspöknek választatott s egyik legtanultabb és legbuzgóbb ref. püspöke lett Erdélynek (hittudós működéséről alább lesz szó). Meghalt 1649. december hónapjában, miután élete szerzeményét, sok drága arany és ezüst edényét egyházának hagyományozta a hű főpásztor. V. ö. *Bod P.*: Athenas. 90—92.; *Imre Sándor*: Geleji Katona István főleg mint nyelvész (Pest, 1869.). 3—12.; *Szilágyi S.*: Erdélyország tört. II. k. 225. s köv. l.

34. *Keserüi Dajka János* Heidelbergben fejezte be külföldi tanulmányait 1609.; hazatérve váradi lelkész lett; erről az állomásról hívta meg Bethlen Gábor fejedelem a buzgó papot Gy.-Fehérvárra udvari lelkésznek s 1618. előmozdította püspökké választatását is. Szigorú rendet tartott; az erkölcsöknek, valamint az igaz hitnek is éber őre volt s megtámadóik ellen nem ismert kíméletet. Összegyűjtötte és kiadta a Bethlen Gáborné (Károlyi Zsuzsanna) fejedelemasszony felett tartott halotti beszédeket (*Halotti pompa* stb. Gy.-Fehérvár, 1624.). V. ö. *Bod P.*: Athenas. 140—41.; *Szabó K.*: R. M. Könyvt. 539. sz.

35. Az egész magy. prot. egyh. énekirodalomra nézve l. *Lampe*: i. m. 737—45.; *Tóth F.*: Prot. Ekkl. Hist. 384—93.; *Toldy F.*: A magy. költészet tört. (2. kiad. Pest, 1867.). 180—89., 218—19.; *Bartalus Ist*: A magy. egyházak szertartásos énekei a 16. és 17. században. (Pest, 1869.); *Bodnár Zsigm.*: A 16. század lyrája. (Abafi: Figyelő, IV. k. 17—23.); *Szabó K.*: Régi Magy. Könyvt. 8., 16., 19., 40., 41., 151., 195., 252., 276., 332., 342., 347., 355., 364., 407., 658. sz.; *Kálmán Farkasnak* az egyházi ének-költészetre vonatkozó ismertetései *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1881. évf. 82—84., 112—15., 148—50.; *Turcsányi A.*: u. o. 135—137.; *Kálmán Farkas*: u. o. 361—63., 1061—64., 1097—101., 1127—130; 1883. évf. 1129—32., 1190—92.; *Jakab Elek*: 16. századi költészetünk néhány ismeretlen emléke (Abafi: Figyelő, IX. k., 16—31.). Adatok énekeskönyveink bibliographiájához (a Toldy Fer. jegyzeteiből). Magy. könyvszemle, 1882. VII. évf. 40—71.; Ker. Magvető. 1830. évf. 1. 3. 4. fűz. I*vánka Sám.*: Óramutató stb. (Sárospatak, 1882.), 4—7. l. stb.

68. A protestáns népek erkölcsi fejlődése.

A reformációnak nemcsak az volt a célja, hogy megvesztegetetlen tisztaságukban állítsa vissza a Jézus tanait, — ha csak ezt teszi, fél munkát végez, — hanem az is, hogy erkölcsileg újjá szülje a keresztyén életet s egészen megtisztítsa a katholicismusnak azoktól a kétes értékű elemeitől, melyek inkább csak a látszatnak, az önámításnak szolgáltak. Hogy ezen két cél felfogásában s a hozzájok vezető útak megválasztásában nem értett egyet

Luther és Calvin, önként következik a két reformátor ismert jelleméből és gondolkozásmódjából s hogy csekélyebb volt a siker, mint amennyit vártak, egészen emberi dolog.

Ama kor fiainak elég tekintélyes részében megvolt a jóakarat, a buzgóság, hogy áldozatokat hozzanak a tiszta evangelium érdekében, s erősen ragaszkodjanak igaznak hitt tanaihoz; de hogy a nagy tömeg kezdjen az addigitól egészen eltérő új életet, hogy a meglett emberek levetkezzék megrögzött természetöket: azt várni annyi lett volna, mint lehetetlenséget kívánni. Hogy szembetűnő legyen a reformáció áldásos hatása, egy új nemzedéket kellett nevelni elveiben, szellemében. Azért fordítottak a reformátorok oly kiváló gondot az *iskolára*, hogy idejekorán beoltsák a serdülő nemzedék fogékony lelkébe a tiszta evangelium eszméit s velök összhangzólag megszilárdítsák az igaz keresztyén erkölcsöket. Ezen feladat megoldásához első sorban apostoli buzgóságú, tiszta példás életű lelkészekre volt szükség. Ezért sürgette *Luther* a reformációt bevett nagyobb városokat szünetlenül arra, hogy alapítsanak *felsőbb tanintézeteket*, a kisebbek pedig legalább népiskolákat. Új *egyetemek* és akadémiák alapításáról is gondoskodtak, melyekben kiválólag a hittani és vallásos kiképzést tűzték ki célul, hogy jó lelkipásztorokat nevelhessenek.

A *németországi falvakon* jó ideig a lelkészek tanították a növendékeknek a kátét, a templomban azonkívül az egyházfiakra és harangozókra bízatott a gyermekek tanítása. Rendezettebb elemi iskolák csak a szász egyházi rendtartás megjelenése (1580.) után keletkeztek. Az oktatás és nevelés szükségét nagyon érezte *Zwingli* is s őmaga adott utasítást a gyermekek vallásos nevelésére (Lehrbüchlein wie man die Knaben christlich unterwiesen und erziehen soll.). *Calvin* az erkölcsi átalakítás nehéz munkáját inkább az egyház, mint az iskola feladatának vélte, ezért fordított oly kiváló gondot a lelkészek képezésére. *Hazánkban* 1530. után már nagy számmal voltak prot. iskolák, a 17. század elején pedig a Tisza mentén, főleg a nagy debreceni egyházmegyében alig akadt olyan falu, hol nem volt a lelkész mellett rendes iskolatanító. A papi pályára lépők előbb különben is az elemi iskolákban mutatták be tanítási képességöket.[1]

Azonban az *egyházi hatóságok* nem elégedtek meg az iskolák késő eredményével, hanem a nép erkölcsi nevelése végett oly mélyen beleavatkoztak még a családok beléletébe is, hogy korunkban senkisem venné

szívesen. Szigorúan őrködtek felette, hogy a hívek komolyan megtartsák az ünnep- és vasárnapokat, pontosan látogassák az istentiszteletet, el ne térjenek a hitvallástól, óvakodjanak az istenkáromlástól; az ezek ellen vétőket pedig nyilvánosan és szigorúan megbüntették. Még a kereskedésbe is beleszóltak; a túlságos nyerészkedőkkel és uzsorásokkal úgy bántak, mint erkölcstelen emberekkel. A *házasság* tisztaságának megsértését s a fajtalanságot érzékenyen megtorolták, jóllehet a házasságot inkább polgári, mint egyházi ügynek tekintették s a polgári hatóságokra bízták a házassági perek elintézését. Sőt a *fényűzés* és divat, a kényelem és ruházkodás, az étkezés és vendégeskedés mértékére nézve is részletes szabályokat állítottak fel. De erre a túlságos gyámkodásra, ezekre az erős gyógyszerekre mind nagy szükség volt, ha az akkori romlott társadalom helyébe új eget és új földet, azaz komoly, tiszta, üde vallásos erkölcsi életet akartak teremteni.

És a jobbak lelkét valóban komoly aggodalommal töltötte el az *erkölcsi állapotok mély sülyedése*. Maga Luther is hangosan panaszolta az erkölcstelenség minden fajának növekedését.[2] De ez rendes jelensége az átmeneti korszakoknak. A kath. egyház igájától alig megszabadult nép a prot. szabadságot nem tudta józanon használni, sőt a többség azzal a téves gondolattal áltatta magát, hogy ha egyedül a hit üdvözít, akkor nem sokat nyomnak a jó cselekedetek. Aztán a véget nem érő *hitviták* csak a felekezeti türelmetlenségnek és nem az erkölcsi javításnak, építésnek voltak magvetői. Míg a felekezetek papjai a szenvedély fegyvereivel harcoltak dogmáik igaz volta mellett: addig a jézusi szeretet igéje leszorult az egyházi szószékekről s a hosszú theologiai küzdelem alatt még inkább elvadult a dogmával jól tartott nép. A *tudatlanság* sűrű homályát még nem tudták egészen eloszlatni a felvilágosodás napjának áldásos sugarai; az erkölcstelenség és nyerseség növekedőben volt s a harmincéves háború nyomában járó durva erkölcsök kiirtással fenyegettek minden nemesebb életirányt. A képzelt *varázslatokban, boszorkányokban és ördögökben* vetett régi hit még mindig uralkodott s sok keserűséget és aggodalmat okozott az embereknek. És valóban oly számos boszorkányper fordult elő a 17. században, mintha versenyeztek volna rajta az egyházak, hogy melyik tud megbirkózni több boszorkánnyal.[3]

Miután azonban elmúlt a forrongás szaka s leülepedtek a felkavart zavaros elemek, hosszas fáradozás után végre megérték a küzdő új egyházak, hogy *kedvező fordulat* állott be híveik erkölcsi életében. A legtöbbnyire fejedelmi

pártfogással gyámolított *lutheránus egyházak* nem annyira szigorú egyházi fegyelem, mint inkább intő és dorgáló prédikációk, olykor kirekesztés vagy épen a világi büntető hatalom segélyével megszilárdították híveik kebelében a benső istenfélelmet, az egyház iránti mély ragaszkodást (de a más felekezetek iránti türelmetlenséget is), a családi élet tisztaságát, a világi felsőség iránti hűséget és engedelmességet. A *reformált egyház*, mely szabadságáért és függetlenségéért (pl. Magyar-, Francia- és Skótországban) oly sok nehéz harcot állott ki több országban, egyfelől az ellenséges állami hatalom nyomása alatt, másfelől a szigorú egyházi fegyelmet tartó *presbyteriumok* éber őrködése és vezetése mellett oly komoly és igazán evangeliumi szellemben fejtette ki a polgári és családi életet, oly mélyen meggyökereztette a keresztyén hősiességet és megingathatatlan szilárd jellemet, hogy majdnem ártalmatlanul vonultak át felette a következő századok romboló viharai is. Igaz, hogy a felekezeti türelmetlenség időnként itt-ott felütötte fejét a ref. egyházban is, de azért a reformáltak mindig hajlandóbbak voltak béke-jobbot nyújtani az eltérő nézetűeknek, mint a lutheránusok azt elfogadni. Az is igaz, hogy főleg a *puritanusok* erkölcsi komolysága átlépte a világ minden öröméről való rideg lemondásnak a határát is; de az is igaz, hogy a tiszta erkölcs, a szabadság, az igaz emberség magaslatára még soha senki (sem egyén, sem nép) sem jutott fel áldozat és küzdelem nélkül.

A *vasárnapot* főleg a ref. egyház majdnem az ószövetségi törvény szigorúságával ülte meg s ezen a napon vétkesnek tartotta az előbb szabados foglalkozásokat és ártatlan mulatságokat is. *Kettős házasságra* kivételesen csak Filep hesseni tartománygróf esetében találunk példát, de ebből is nagy zavar támadt (l. 98. l.). Azokat a házasfeleket, kikre nézve súlyos erkölcsi vagy természeti ok miatt lehetetlenné vált az együttélés, nem erőltették rá, hogy ágytól és asztaltól elkülönítve, hazug és képzelt házasság bilincseiben nyomorogjanak, hanem egészen *elválasztották* törvényesen. Végre megkísértették még a reformáció mozgalmai alatt, hogy a hit által való megigazulás alapján tudományosan fejtsék ki az *erkölcstant*. Ez ugyan alapjában elhibázott kísérlet volt, mert a morál nem lehet ilyen vagy olyan felekezeti, hanem *csak egyféle t. i. emberi*, de azért a maga idejében nem maradt el hatása.[4]

1. *Révész I.*: Adalékok a magy. prot. iskolák autonomiájának történetéhez (S.-pataki füzetek, 1869. XIII. évf. 204—207. l.); *Frankl V.*: A hazai és külföldi iskolázás a 16. században (Budapest, 1873.).

2. „Der Teufel fähret nun mit Haufen unter die Leute, dass sie unter dem hellen Lichte des Evangelii sind geiziger, listiger, vortheilischer, unbarmherziger, unzüchtiger, frecher und ärger, denn unter dem Papstthum" (Luthers Werke, Walch kiad. XIII. 19. l.); ismét másutt: „Wir Deutschen fressen und saufen uns arm, krank, todt und endlich gar in die Hölle hinein." Ez nálunk sem volt másként. A fényűzésre bőven találhatni példát Radvánszky Béla: Lakodalmak a 16. és 17. században (Századok, 1883. XVII. évf. 217—42. l.). Az erkölcsi állapotokra kellő világot vetnek a 16. században írt feddő költemények, pl. *Farkas András* (talán) debreceni ref. lelkészé, *Szkár. Horváth András* tállyai ref. lelkészé s másoké. V. ö. *Szilády Á.*: Régi magy. költők tára. II. k. 13—24., 163. s köv. l. Íme mutatványul egy versszak Farkasnak „*Az zsidó és magyar nemzetről*" című költeményéből:

„Haragra indítók hitetlenségönkkel,
Vakságinkkal és nagy hamisságinkkal
Kezdők bosszontani kazdag aranyonkkal,
Drága ezüstinkkel, ezekbe bízásinkkal
Az Szerém borának nagy torkosságával,
Paráznasságokkal, rettenetes bünökvel."

3. *A boszorkányok* veszélyes működéséről és varázslatairól oly általános volt a hit ebben a korban, hogy csak kevesen találkoztak olyanok, kik megszabadultak e hit nyomása alól. *Luther* is hitte, hogy a boszorkányok megronthatják az embert és barmot, de már azt csalódásnak tartotta, hogy átváltozhatnak s repülhetnek a levegőben. *Brenz* nem hitte ugyan, hogy jégesőt és zivatart támaszthatnak a boszorkányok, de lehetségesnek tartotta, hogy az ördögök káros befolyást gyakorolnak az emberre, és jogosnak ítélte a törvények szigorú alkalmazását azok ellen, kik, habár tévesen, azt hitték, hogy az ördög segélyével kárt okozhatnak másoknak. De azt is kimondta, hogy korlátozni kellene azt a vakbuzgóságot, mely boszorkány címen sok ártatlant juttat halálra. E tárgyban levelezett *Wier Jánossal*, a clevei herceg orvosával, ki kereken tagadta az ördögök befolyását. L. *Hartmann u. Jäger*: Joh. Brenz (2 k. Hamburg, 1840.) II. k. 484.; *Löscher*: Reformations-Acta u. Documenta (3 k. Leipzig, 1720—29.) I. 593. l. (V. ö. *Zichy M.* „Luther Wartburgban" című képével. Vas. Ujs. 1872. évf. 572. l.).

4. Az egészhez l. *Tholuck*: Das kirchliche Leben des 17. Jahrhunderts (két köt. Berlin, 1861—62.); *Galli*: Die lutherischen u. calvinischen Kirchenstrafen gegen Laien im Reformations-Zeitalter (Breslau, 1879.). V. ö. *Hagenbach*: i. m. (3. kiad.), IV. k. 587—611.; *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 424—33.; *Baur*: i. m. IV. k. 364—65., 417—19. l.

69. A theologiai tudományok fejlődése a lutheri egyházban.

A lutheri egyház hittudósai fő feladatuknak tekintették, hogy tisztázzák és tudományosan kifejtsék az egyház tanát a szentírás alapján; ezért kiválólag *a dogmatika* művelésére fordították erejöket. S minthogy Luther és Melanchthon különböző egyéniségük miatt két eltérő úton haladtak, *két eltérő irányban fejlődött ki* a lutheri theologia is. Előbb a *Melanchthon-féle* vagy philippista irány uralkodott, de csakhamar háttérbe szorította *a szigorú lutheri irány*. Ily körülmények közt az *írásmagyarázatnak*, melynek pedig az alapot kellett volna képezni, de amely különben sem bontakozott még ki a megelőző kor hagyományainak és feltevéseinek nyűgéből, csak másodrendű fontosságot tulajdonítottak s továbbra is a dogmatika szolgálójának tekintették. E tekintetben annyi haladás történt mindössze, hogy a sokféle önkényes felfogást megengedő allegoriai magyarázat helyett az egyszerű *szószerinti mag*yarázatot fogadták el s azt az elvet mondták ki, hogy *az írást önmagából kell magyarázni*, mert épen azért biztos forrása a kijelentésnek, mert a betűszerinti mellett nem lehet többféle értelme. A *morálra* is kevés gondot fordítottak, sőt nem is tartották tulajdonképen való theologiai tudománynak, hanem inkább bölcsészetinek. A bölcsészetnek pedig nem nagy becsülete volt egyelőre. Maga *Luther* sem nagy barátja volt a scholastikának, mint az oktalan szőrszálhasogatások műhelyének, mint a különféle tévedések forrásának, sőt Aristotelesért sem rajongott s a wittenbergi egyetemen újabb és jobb bölcsészeti tankönyvek hiányában egyideig egészen mellőzték a bölcsészetet. *Melanchthon* az Aristoteles bölcsészetéhez ragaszkodott egyedül, mivel legkevesebb sophismát talált benne s mivel kedvelte helyes módszerét; de azért azt is igyekezett egyszerűsíteni s érthetőbbé tenni. Új tankönyvei által (Rhetorika, 1519.; Dialektika, 1520.; Epitome Ethicorum, 1537. stb.), melyeket bevett minden prot. tanintézet, *Aristoteles* oly nagy tekintélyre emelkedett az új egyházban is, mint amilyenre a kath. egyházban s ha valaki az újonnan keletkezett bölcsészeti rendszerekhez (a Ramuséhoz vagy a Descartes-éhoz) pártolt tőle, mint az igaz hittől eltérőt, a leghevesebben megtámadták. Még az *egyháztörténet-írók* is a lutheri igaz-hitűség bebizonyítását tűzték ki célul. Végre a reformáció hevesebb korszakában a felvilágosító *népies, vallásos iratok* és a

tévesnek tartott tanok ellen intézett *vitairatok* vették igénybe a hittudósok nagy részének legjobb erejét.

Miután már volt szó a lutheri tannak a kifejlődéséről, úgy amint kikerült a hitviták tisztító tüzéből, itt csak azok a kiváló hittudósok említtetnek, kik fontos szolgálatot tettek a theologiai tudományok valamelyik ágának tovább fejlesztése körül.

Az első hely e téren is *Luther Mártont* illeti; ő ugyan nem volt a tudományos rendszerek mestere s miként láttuk, egészen más feladatok megoldása töltötte be életét, de lángszellem és törhetetlen erélyesség tekintetében jóval kiemelkedett egykorú pályatársai közül. A szent írók gondos tanulmányozása közben oly mélyen hatolt be gondolatvilágukba, hogy gyakran legbensőbb gondolataikról is szétlebbentette a fátyolt; küzdelemmel teljes életének nyugodtabb pillanataiban szentírás-fordításában és magyarázataiban, kátéiban, egyházi énekeiben és beszédeiben emelt tudományosságának maradandó emléket. A Genesishez, zsoltárokhoz és a galatákhoz intézett levélhez írt magyarázatait tartják a legjobbaknak.[1]

Egészen más szempont alá esik *Melanchthon Filep*, a bölcsészet, nyelvészet és hittan mezején egyaránt jeles tudós; ő nyitja meg a lutheri dogmatikusok sorát „*Loci communes rerum theol*." című művével, melynek különböző kiadásai jóidéig irányadók voltak a lutheri egyházban. Midőn a synergismust is (mely az emberi akaratnak is érvényt szerez az üdv munkájában) beiktatta hittani rendszerébe (Loci comm., 1535.), komolyabban kezdett foglalkozni az erkölcstannal is s 1550. megjelent *Ethikájában* az egyetemes erkölcsit egybe igyekezett foglalni a keresztyénivel. Végre a szentírást (újszövetség) inkább szónoki s hittani, mint nyelvtani szempontból fejtegette.[2] — A *Brenz János*[3] írásmagyarázó tehetségén maga Luther is bámult, különösen dicsérte a János szerinti evangéliumhoz írt magyarázatát; különben oly jelesek ószövetségi magyarázatai is, hogy még ma is használhatók. Az ő *kátéja* volt az egyedüli, mely a Lutheré mellett helyet vívott ki a német luth. egyházakban. — *Bucer Márton*,[4] a békítő, egyesítő iránynak egyik legbuzgóbb munkása, írásmagyarázataival tűnt ki, melyek közt legtökéletesebb a zsoltárok fordítása és magyarázata.

A következő nemzedék jelesei közt első helyen említendő: *Flacius Mátyás* (*Illyricus*, l. 146. l. 9. j.), kinek nagy szelleme adott lételt a *Magdeburgi Centuriáknak* (l. I. k. 9. l.). E mű hiányai mellett is, korszakot alkot az

egyháztörténelem irodalmában, szerzői tisztában voltak az egyháztörténelem feladatával és határozott terv és módszer szerint dolgozták ki azt; becses adatokkal gazdagították az egyháztörténelem anyagát, új forrásokat kutattak fel, gondos és szabatos vizsgálat alá vették s megvilágítani törekedtek az egyházi élet minden mozzanatát. A kath. egyházzal ellentétes állást foglalva el, az egyháznak folytonos sülyedését s a keresztyén tannak homályba borulását bizonyítgatták. A keresztyén egyházból szerintök a pápa, az Antikrisztus országa lett, mely annyira megromlott a tévedések és vétkek uralma alatt, hogy egyedül a reformáció útján menekülhet a tudatlanság, hitetlenség és erkölcsi sülyedés állapotából, tehát úgy, ha visszatér az ős keresztyén alapra, melytől messze eltávozott.[5] Flacius még ezen mű megkezdése előtt igyekezett bebizonyítani (Catalogus testium veritatis. Bázel, 1556.), hogy a Krisztus egyházában sohasem hiányzottak az igaz hitnek oly felvilágosodott és kegyes apostolai, kik mintegy összekötő láncot képeztek az ős keresztyén egyház és a 16. század reformációja közt. Az igaz, hogy némely időben nagyon elvékonyodott ez a lánc. Említést érdemelnek még Flaciusnak az újszövetséghez írt magyarázatai (Glossa compendiaria in Nov. Test.) s az írásmagyarázat alapelveit fejtegető műve (Clavis Scripturae sacrae. Bázel, 1567.), melyben, korát jellemzően, azt az *alapvető szabályt* állítja fel, hogy az Isten igéjét tudományos ismeretekkel teljesen felkészülve, de amellett Isten iránti félelemtől egészen áthatva kell magyarázni; e magyarázat nem ellenkezhetik a Luther tanával, mert ez az írás világos tételein alapuló keresztyénség összege; ennélfogva a betű szerinti magyarázatot csak abban az esetben válthatja fel az allegoriai, ha értelmetlen, helytelen vagy erkölcstelen volna amaz. — *Chemnitz Márton* braunschweigi superintendens,[6] a legkitűnőbb philippista hittudós, igen jeles magyarázatot írt a Melanchthon hittani művéhez (Loci theologici. M.-Frankfurt, 1591.), melyben a Melanchthon módszerének megtartása mellett eleget tenni igyekezett a lutheri orthodoxiának is s mely, mint azon kor legkitűnőbb hittani műve, ma is becsben van a luth. egyházban. Mint polemikus író is megérdemlett hírnevet vívott ki, midőn leleplezte a jezsuiták veszélyes tanait (Theologiae Jesuitarum praecipua capita. Leipzig, 1562.) és tudományos alapossággal, éles elmével, de mérsékelt, józan hangon támadta meg a katholicismust (Examen Concilii Tridentini, 4 köt., Leipzig, 1565—73.). Melanchthonnak a halála után a merev luth. tanhoz pártolt át s jelentékeny részt vett a *Formula Concordiae*

szerkesztésében. Ennek a hitvallásnak, mint a luth. tant befejező és körülzároló formulának uralma óta gondosan kerültek minden philippismust. *A wittenbergi egyetemen volt az orthodoxia erős vára.* Itt működött *Hunnius Egyed*,[7] mint tanár és azon bizottság tagja, mely a krypto-calvinismus kiirtására vállalkozott a szász választó fejedelemségben. Ez a szellem vezette akkor is, mikor külön iratokban szabatosan, részletesen és minden támadás ellen biztosítva fejtette ki a Formula Conc. minden tárgyát (De persona Christi ejusque ad dexteram Dei sedentis divina majestate, 1585.; Articulus de trinitate etc, Frankfurt, 1589.; Artic. de justificatione, Wittenberg, 1589. stb.— *Hutter Lénárt*[8] wittenbergi tanár, az orthodoxia egyik legéberebb őre, kit barátai „*Malleus Calvinisiarum*" és „*Redonatus Lutherus*" címmel tiszteltek meg, a fejedelem megbízásából avégett írta „Compendium locorum theol. etc." című művét (1610.), hogy egészen kiszorítsa az iskolákból a Melanchthon szellemét; hasonló tartalmú nagyobb művének (Loci communes theol., 1619.) pedig Melanchthonnak a hittanát kellett helyettesíteni. Ezen átalakulás alatt a *scholastika útjára tért* a prot. hittan is s ugyanazon a nyomon haladt az írásmagyarázat is. Az *erkölcstannak* még nem gondoltak rendszeres művelésére, azonban *Balduin Frigyes* wittenbergi hittudóst (megh. 1627.) arra indította némely lelkiismereti kérdés vitatása, hogy egy új *Esettant* (Tractatus luculentus posthumus... de materia rarissime antehac enucleata, casibus nimirum conscientiae. Wittenberg, 1628.) szerkesszen, mely merő ellentétet képezett a jezsuiták hamis erkölcstanával.

A *jenai hittudósokat* türelemmel párosított komoly tudományosság jellemezte ebben az időben. *Gerhard János*[9] az első terjedelmesebb hittani munkát (Locorum theologicorum Tom. IX. Jena, 1610—22.) írta meg, mely minden eddigi ilynemű terméktől elragadta a pálmát (Opus palmare), de ő nemcsak komoly tudós, hanem mély vallásos kedélyű és az erkölcsi élet nemesítésére törekvő keresztyén tanító is volt, kinek ilynemű, mystikus színezetű művei (Meditationes sacrae, 1606., mely majd minden európai nyelvre lefordíttatott; Schola Pietatis, d. i. christliche u. heilsame Unterricht von der Uebung der wahren Gottseligkeit, 5 könyv, 1622.) áldásosan hatottak igen nagy körben, jóllehet az igazhitű tudósok rajongónak címezgették értök. *Glassius Salamon* jenai tanár (1640-től gothai superint., megh. 1656.) a szentírás nyelvészetét tette tanulmánya tárgyává és „Philologia sacra" (Jena, 1623.) című művével, mely majdnem két századig remeknek tartatott, új alapját tette le az írásmagyarázatnak. Végre *Tarnov János*, rostocki tanár (megh. 1629.) ebben az

időben majdnem egyedül állott, mint szabadszellemű, tudós írásmagyarázó (Exercitationum biblicarum libri IV, Rostock, 1619.), ki nyíltan elítélte a Luther és követői egyoldalú írásmagyarázatát.[10]

1. *Luthernek összes művei* 12 német és 7 latin szövegű kötetben 1539—59. jelentek meg *Wittenbergben*; minthogy pedig ezt a kiadást philippista hamisítással gyanúsították, Amsdorf új kiadást rendezett *Jenában*, mely 8 német és 4 latin szövegű kötetben jelent meg 1556-tól. Igen jó a *Walch-féle hallei kiadás* 24 köt., 1740—51., melyet gondos bevezetések tesznek becsessé. Legteljesebb, de befejezetlen az *erlangeni kiadás* (német iratok 67 köt., 1826—57.). Folyamatban van a *m.-frankfurti*, melyből 24 kötet jelent meg 1883-ig.

2. *Melanchthonnak összes művei a Bretschneidertől* és *Bindseiltól* kiadott „Corpus Reformatorum" című 28 köt. gyűjteményben jelentek meg *Hallében*, 1834-60. V. ö. *Herrlinger*: Die Theologie Melanchthons in ihrer geschichtlichen Entwickelung (1879.).

3. *Brenz J.* sváb reformátor, 1499. született Weilban a Svábföldön; tanulmányait Heidelbergben fejezte be. A reformációhoz csatlakozva, 1522—46. Sváb-Hallban mint luth. lelkész működött, a hitvitákon és egyezkedési gyűléseken nagy buzgósággal vett részt; 1553. stuttgarti prépost lett, megh. 1570. *Művei*: „Brentii Opera" címen 8 köt. Tübingában, 1576—90. és Amsterdamban, 1666. jelentek meg. V. ö. *Hartmann*: Joh. Brenz, Leben und ausgewahlte Schriften (Elberfeld, 1862.).

4. *Bucer* M. Schlettstadtban, Elszászban szül. 1491.; 1505. a Domokosrendbe lépett; tanulmányait Heidelbergben fejezte be; a reformációhoz csatlakozása után egy ideig fejedelmi és nemesi udvarokban lelkészkedett; 1524. strassburgi prédikátorrá lett s élénk részt vett a vallásos értekezleteken. Az interim miatt elhagyni kényszerült állomását s a Cranmer érsek meghívására Angliába ment, a cambridge-i egyetemen alkalmaztatott s ott is halt meg 1551. *Összes műveit* 10 köt. *Hubert* szándékozott kiadni, de csak az I. kötet jelent meg (Bázel, 1577.). V. ö. *Baum*: Capito und Butzer, Strassburgs Reformatoren (Elberferd, 1860.).

5. V. ö. *Baur*: Die Epochen der kirchlichen Geschichtschreiburg (Tübingen, 1852.) 39—71. l.

6. *Chemnitz* M. Treuenbrietzenben (Brandenburg) szül. 1522.; szegény körülmények közt s csak megszakítással folytathatta tanulói pályáját; 1549. a theologiát kezdette tanulmányozni Königsbergben, de mint az osianderi tan ellensége, távozni kényszerült; így jutott Wittenbergbe 1553., a következő évben lelkésszé avattatott; 1567. braunschweigi superintendens lett; megh. 1586. V. ö. *Hachfeld*: M. Chemnitz nach seinem Leben u. Wirken etc. (Leipzig, 1867.).

7. *Hunnius* E. Winnendenben (Württemberg) szül. 1550.; 1574-től tübingai diakónus, 1576—92. marburgi tanár volt; 1592-től mint wittenbergi tanár és superint. működött, megh. 1603.

8. *Hutter* L. Nellingenben (Ulm mellett) szül. 1563.; 1594-től Jenában mint docens működött, 1596. wittenbergi tanárrá lett s megh. ugyanott 1616.

9. *Gerhard* J. Quedlinburgban szül. 1582.; előbb orvosi pályára készült, majd Jenában a theol. pályára lépett; 1615-től mint koburgi fősuperintendens, 1616-tól mint jenai theol. tanár működött, megh. 1637.

10. Az egészhez l. *Tholuck*: Der Geist der luth. Theologen Wittenbergs im Verlaufe des 17. Jahrhunderts (Hamburg, 1852.); *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 410—20.; *Baur*: i. m. IV. k. 358—61. l.

70. A theologiai tudományok fejlődése a reformált egyházban.

A svájci ref. egyházban a bázeli és genfi akadémiák, a *francia egyházban* a montaubani, sedani és montpellier-i hittani seminariumok voltak a theologiai tudományok tűzhelyei. *Németországon* Heidelberg és Herborn képezte a központot. A kis *Németalföld* pedig egész sor egyetemet alapított (a leydenit 1575., a franekerit 1585., a groningenit 1612., az utrechtit 1636., a harderwijkit 1648.). A ref. egyházban a hittudósok általában nem fordítottak oly nagy gondot a *hittannak* szabatos, részletes kifejtésére és tudományos rendszerbe való öntésére, miként a luth. egyházban láttuk; annál többet foglalkoztak a *szentírás* nyelvészetével, régiség-tanával, kritikájával és magyarázatával, mely utóbbinál az egyszerű, természetes történelmi-nyelvtani értelmezést tartották helyesnek. Jól tudták, hogy az alap tisztázása a fő dolog. Különben is a reformátoroknak és utódaiknak legtöbb idejét a *vitairatok*, a napi kérdések tárgyalásai és a *gyakorlati egyházi élet* szabályozására, vezetésére szükséges művek kidolgozásai vették igénybe.

Ily irányban láttuk működni *Zwinglit*,[1] az ókori remekírók eszméinek tanulmányozása mellett megizmosult, világos eszű, emelkedett, szabad szellemű s épen ezért türelmes reformátort. Ez a szellem hatja át hittani műveit (Commentarius de vera et falsa religione, Zürich, 1525.; Christianae fidei brevis et clara expositio, melyet Bullinger adott ki Zürichben, 1536. stb.), valamint írásmagyarázatait is. Ugyanazon a nyomon, de nagyobb mérséklettel haladt a tudományosságáért és szelíd jelleméért Schweiz Melanchthonának nevezett *Oekolampadius*, ki Bázelben evang. szellemű irányba vezette a régóta meggyökerezett humanismust; a hittan terén őszinte híve volt a békepártnak; az ószövetség tanulmányozásának Bázelben nagy lendületet adott s maga is kiváló helyet foglalt el az írásmagyarázók közt (legteljesebb az Ézsaiáshoz írt magyarázata).[2] Zwinglinek az igaz és hamis vallásról írt hittani művét csakhamar háttérbe szorította *Calvinnak* „*Institutio religionis christianae*" című,

éles elmével és szigorú következetességgel kifejtett hittana.[3] Ezen a a két nagyobb hittani művön kívül e téren jó ideig nem jött létre újabb, haladásra mutató termék. A hittudósok megelégedtek a Calvin eszméinek magyarázgatásával vagy némely élesebb, merevebb következtetésének szelidítésével.

Zürich két kitűnő hittudóst mutathat fel ebben az időben. Egyik *Bullinger Henrik*[4], a Zwingli utódja, a legnagyobb körben elismerést nyert ref. hitvallás (Confessio Helvetica posterior, 1563. írta, 1566. jelent meg) szerzője, ki erélyesen küzdött mind a kath., mind a luth., mind az anabaptista törekvések ellen; a Calvin tanát diadalra segítette Schweizban (l. 135—36. l.); nyugodtabb óráiban a résztvevő és szemtanú hűségével írta meg a reformáció történetét (Reformationsgeschichte, 1532-ig, 3 köt., Hottinger és Vögelin adta ki, Trauenfeld, 1838—40.) s ezen kívül magyarázatot készített az egész újszövetséghez. A másik *Hospinianus Rudolf*[5] lelkész, ki számos jeles egyháztörténeti monographiát írt, igen éles kritikával kísérte az egyenetlenséget szító Formula Concordiae történetét (l. a 154. l. 12. j.) s keserű szemrehányásokat tett mestereinek; a szorgalmas kutató és bíráló éles tekintetére vall többi történeti műve is: (De templis, 1587.; De monachis, 1588.; Festa Christianorum, 1593.; Historia sacramentaria, 2 köt., 1598. és 1602.; Historia Jesuitica, 1619. stb. mint Zürichben jelent meg.) — *Genfben* a szentírás képezte a tanulmányozás fő tárgyát. *Beza Tódor*[6] lelkész és tanár, az elsőrendű ref. írásmagyarázók egyike, az újszövetség eredeti szövegét vette bírálat alá és javítva adta ki, mely bár nem tökéletes mű, de alapul szolgált az *Elzevir*-féle kiadásnak vagy az úgynevezett *textus receptusnak*; ezenkívül az újszövetséget ujból lefordította latinra (1556.) s szabatos, abban a korban példányszerű tudományos magyarázatokat írt hozzá (Novum Testamentum, cujus graeco textus respondent interpretationes duae, una vetus, altera nova Th. Bezae, ejusdem Th. Bezae annotationes, 1565.). A franciaországi reformáltaknak alapos kutatással megírt és névtelenül megjelent történelmét (l. I. k. 17. l. 14. j.) újabban sokan nem az ő művének tartják. Fontosak azok a vitairatai is, melyeket a Calvin-féle elővégzés és úrvacsora tana védelmére, megtámadóik: Castellio, Westphal s mások ellen írt maró gúnnyal és kíméletlenséggel (ilyen: De Coena Domini plana et perspicua tractatio, in qua Jo. Westphali calumniae refellerentur, 1559.). — *Bázelben* is kiválólag a szentírás tanulmányozása virágzott. Ott működött élete végén *Castellio Sebestyén*, a görög nyelv tanára (l.

127. l.), kinek a Calvin hittana ellen tett ellenvetései nem nagy hatást tettek (Dialogi IV De praedestinatione, de electione, etc, Socinus Faustus adta ki 1578.); az ő szentírás-fordítását pedig, mely tiszta latin nyelvével és humanista szellemével tűnik ki, a Sátán munkájának nevezték a genfiek (Biblia interprete Seb. Castalione una cum ejusdem annotationibus, Bázel, 1551.). Oda menekült *Erastus Tamás*[7] heidelbergi orvos és tanár, ki élénken érdeklődött az egyházi ügyek iránt is; a zwingli-féle úrvacsora-tan és zürichi egyházalkotmány mellett buzgólkodott s úgy vélekedett, hogy az a leghelyesebb viszony, midőn az egyház alá van rendelve az államnak. Ez az elve elhatott Angliába és Skótországba is s a 17. században külön pártot alkottak hívei, sőt ezt az alkotmányi tant *erastianismusnak* nevezik ma is. Erre a tárgyra vonatkozó műve (Explicatio gravissimae quaestionis utrum excommunicatio mandato nitatur divino an excogitata sit ab hominibus) csak halála után jelent meg. Ott élt a két *Buxtorf János*[8], a keresztyének közt a rabbi tudományokban legjártasabb két tanár, kik a keleti nyelvek tanulmányozásával kiváló érdemeket szereztek a szent könyvek megértése körül. Bizonyára tévedt az apa, midőn azt vitatta, hogy az ószövetség héber szövege romlatlanul jutott korunkra s még inkább tévedt a fiú, midőn azt állította, hogy inspirálva vannak a szövegnek a betűi és írásjelei is; de azért bámulatos szorgalmukkal fontos segédeszközökkel járultak az ószövetség magyarázatához. Az apa írt héber, chald és syr nyelvtant, héber és chald szótárt. Legnagyobb művei: a Biblia hebraica rabbinica (4 köt., Bázel, 1618—19.), a Lexicon chaldaicum, talmudicum et rabbinicum (Bázel, 1639.) és a Concordantiae bibliorum hebraicorum (Bázel, 1632.), mely két utóbbit fia fejezte be.

Németországon abban az időben, mikor Heidelberg újra lutheránussá lett (l. 156. l.), a *herborni akadémia* (1584. alapíttatott) volt a ref. tudományosság egyedüli tűzhelye, melyet sokan felkerestek a magyarok közül is. Oda vonult *Piscator János*,[9] midőn Heidelbergben elvesztette bölcsészeti tanszékét; ott gazdagította a theologiai irodalmat számos becses művével, melyek közt első helyet foglal el szentírás-fordítása (Herbornban, 1602—3. jelent meg először s több javított és rövidített kiadást ért azután is); jeles magyarázatokat írt a szentírás minden könyvéhez, melyeket, jóllehet a ref. hitelvek voltak irányadói, elég pártatlanság jellemez. Hittani és vitairatai az úrvacsorára, elővégzésre és megigazulásra vonatkoznak. Megütközést keltett az a tana, hogy *Jézusnak a cselekvő engedelmessége* nem szolgál elégtételül s nem számítható be a hívőknek.

Ezért főleg a franciák támadták meg, de tekintélyes tudósok állottak az ő pártján is. Azonban legnagyobb tevékenységet a *heidelbergi hittudósok* fejtettek ki. Az úttörés nehéz munkája a szigorú calvin-szellemű Olevianusnak és a közvetítő Ursinusnak jutott. *Olevianus*[10] inkább mint prédikátor és egyházszervező tűnt ki. Fő műve a *Heidelbergi káté*, melyet Ursinusszal együtt szerkesztett; e derék munkát egyszerűség, vallásos bensőség és közvetítő, kíméletes irány jellemzik, mely jeles tulajdonaiért általános elismerést vívott ki nemcsak a németországi, hanem a többi ref. egyházakban is. Az *üdvtant* a frigy-theologia szempontjából (t. i. Isten és az ember közt frigy létezik,) fogta fel s ennek az eszmének kifejezést is adott egy művében (De substantia foederisgratuiti inter Deum et Electos, 1585.). *Ursinusnak*[11] az iratai az úrvacsorára és elővégzésre vonatkoznak; erre az utóbbira nézve a supralapsariusok véleményét tartotta helyesnek s Admonitio Neostadiensis (1581.) című iratában megtámadta a Formula Conc. elővégzés-tanát, mint tévesét. *Pareus Dávid*[12] heidelbergi tanár arra fordította minden erejét, hogy elősegítse IV. Frigyes pfalzi választófejedelemnek a német ref. és luth. egyház egyesítésére vonatkozó, üdvös és messze kiható tervét. Az *egyházi unió* helyett csak politikai unió lett ugyan 1608., de Pareus irodalmi téren is minden lehetségest megpróbált amannak érdekében. Ezen tárgyú fő művében (Irenicum, sive de unione et synodo Evangelicorum concilianda, 1615. az V. Frigyes idejében jelent meg) megtámadta azt az állítást, hogy a lutheránusok több pontban egyeznek meg a katholikusokkal, mint a reformáltakkal. Ő adta ki a *neustadti bibliát* is, mely a Lutherének új jegyzetekkel való kiadása s melyért eretnek címet kapott Andreaetól. *Scultetus Ábrahám*,[13] az V. Frigyes vál. fejedelem udvari papja és benső embere, kinek nagy része volt benne, hogy a fejedelem elfogadta a cseh koronát, nagy tevékenységet fejtett ki irodalmi téren is. Számos műve közt figyelmet érdemel a Medulla theologiae patrum (1605—13.), a szentírás néhány könyvéhez írt magyarázata és a reformáció története (Annales evangelii renovati, 1516—36-ig). *Postilláit* s a reformáció százados ünnepén (1617.) mondott beszédét (Secularis concio evangelica) magyarra fordította *Szenczi Molnár Albert*. Végre említést érdemel *Keckermann* hittanár (danzigi fi), ki egy jó hittani compendiumot írt (Syntagma theologiae, 1607.) s kinek *logikáját* nagy becsben tartották a sárospataki főiskolában is (l. 327. l.).

Franciaországban majd mindenik theologiai szak megtalálta a maga hivatott munkását s a ref. egyház és tudomány érdekében nemcsak tanárok,

hanem lelkészek és magánosok is kiállottak a küzdő térre. És erre annyival nagyobb szükség volt, mivel Franciaországban tudományos, éleselméjű, hitvitára mindig kész kath. papsággal állott szemben a ref. egyház. E mellett megkívánta az egyház elnyomott helyzete, hogy ne ragaszkodjanak hajszálig a szigorú calvini tanokhoz s így ne nehezítsék meg az oly szükséges szövetkezés alkalmával az eltérő véleményűek (lutheránusok) csatlakozását vagy legalább közeledését. Mindezek a körülmények nagyban előmozdították az eltérő irányok kifejlését.

A kath. egyház ellen intézett hitvita-irodalom terén első helyet foglal el *Duplessis Mornay* (szül. 1549., l. 185. l.), a szellemnek és kedélynek legnemesebb tulajdonaival gazdagon megáldott férfi, a reformációnak egyik legtisztább jellemű s legvonzóbb alakja, IV. Henrik királynak hű embere és barátja, ki egy terjedelmes munkát írt az *úrvacsoráról* (De l'Eucharistе, 1598.), mely nagy izgatottságot szült a katholikusok közt. *Duperron* bíbornok hamisítottnak nyilvánította e mű idézeteinek nagy részét; erre Mornay hitvitára hívta ki a bíbornokot, a király is beleegyezett; a vitának *Fontainebleau-ban* kellett volna megtörténni, de Mornaynak váratlan megbetegedése miatt elmaradt.[14] Többi számos iratai közt kiválóbbak: Vérité de la religion chrétienne; L'histoire de la papauté stb. — Bizonyítékokkal legteljesebben felszerelt vitairatot dolgozott ki a la-rochelle-i zsinat megbízásából *Chamier Dániel*, montaubani tanár (a város ostroma alkalmával egy ágyúgolyó ölte meg 1631.; Panstratiae catholicae ... corpus, 4 köt., Genf, 1636.) A *sedani akadémia* legkiválóbb hittudósa volt *Dumoulin* (Molinaeus) *Péter*,[15] ki főleg a hitvita terén szerzett hírnevet; több vitája volt kath. theologusokkal; számos vitairatot bocsátott közre a katholikusok és remonstránsok ellen. Fő műve: Anatomie de la Messe (Sedan, 1636.) annyira felingerelte a kath köröket, hogy mindenáron elnyomni igyekeztek.

A francia ref. akadémiák közt azonban legnagyobb tevékenységet fejtett ki a *saumuri*, mely eleitől fogva szabad eszméket hirdetett s több ponton eltért az orthodox tanoktól. Ott működött rövid ideig a skót *Camero János*,[16] ki szelídíteni igyekezett a Calvin tanát s ily irányban tartós befolyást gyakorolt a *saumuri theologiai iskolára*. Camero szerint Krisztusnak csak szenvedő engedelmessége eshetik beszámítás alá; az isteni *kegyelem* ereje pedig nem úgy működik, mint a természeti erő (motus physicus), hanem közvetve az ismeret útján; ez az erő egyedül csak a választottakat hatja át egészen, midőn előbb

mint *javaslat* (svasio) s azután az akarat segélyével mint *meggyőződés* (persvasio) jelenik meg. Így akarta Camero száműzni az elővégzés régi felfogásából a mechanikait, a kényszerűt. *Placaeus* (De La Place) *Jósua*[17] számos írásmagyarázati és hittani művet írt, de leginkább azzal az állítással (De statu hominis lapsi ante gratiam. 1640.) költötte fel az orthodoxok figyelmét és ellenszenvét, mely szerint az *Ádám bűne* csak közvetve, tehát, mint az emberi élethez eleitől fogva hozzátapadt, természetes, bűnre való hajlam számítható be az embernek és így csak abban az esetben, ha maga is az Ádám bűnébe esik az egyes ember. Erre a következtetésre a Róm. V. 12. v. vezette, melyben az εφ ω-t „mivel" értelemben vette. Ezt a tant elítélte a charentoni nemzeti zsinat (1645.), s kimondta, hogy jövőben minden tanító tartozik aláírni ennek az ítéletnek. De ezt a végzést nem mindenütt helyeselték s ezért el is maradt a végrehajtása. *Amyrault* (Amiraldus) *Mózes*,[18] a kiváló tehetségű és ritka jellemű tanár, hogy véget vessen a kath. papok folytonos ócsárlásainak és annak a szemrehányásának, hogy a ref. tanrendszer szerint Isten a bűn oka, s így az ember tette be nem számítható: az *absolut elővégzés* tanát megszabadította a calvini merevségtől s anélkül, hogy módosítást tett volna lényegén, szelídebb és tetszetősebb alakot adott neki. Egyik fő művében (Traité de la predestination, 1634.) részletesen kifejtette tanát, mely *Universalismus hypotheticus* néven ismeretes. Arminiusszal ő is elismerte, hogy a kegyelem általános a hit feltétele alatt (*Gratia universalis sub conditione fidei*), de ezt a gondolatot összekötötte a calvini particularismussal „Isten — mondá művében — azt akarja, hogy minden ember üdvözüljön, ha hisz és ennek a feltételnek magában véve, azaz teremtésöket tekintve, eleget is tehetnének. De örökölt romlottságuknál fogva megvetik ezt a kegyelmet és így tényleg senkit sem ment meg az Istennek az általános kegyelemre vonatkozó akarata. Azonban részleges akarat is van Istenben, melynélfogva elhatározta örök időktől, hogy megmenti bizonyos számát az embereknek, a többit pedig mellőzi a kegyelemben. Ama *kiválasztottak* épen olyan csalatkozhatatlanul üdvözülnek, aminő csalatkozhatatlanul mind elkárhoznak a többiek." Amyrault különbséget tett az *objectív* és *subjectiv kegyelem* közt. Csak az objectiv kegyelem, azaz az üdvnek a bűnbánat és hit feltétele mellett való ajánlása universalis, ellenben a subjectiv kegyelem, azaz a szentléleknek a kedélyre gyakorolt térítő hatása, — melyet erkölcsi hatásnak kell gondolni, particularis, tehát csak a választottakat illető ajándék. Ezért a tanért több oldalról

megtámadták Amyrault-t, de némi magyarázó tételekkel igazhitű tannak ismerték el azt több zsinaton (Alengonban 1637; Charentonban 1644—45; Loudunben 1659—60.). Amyrault azzal is gyarapította érdemeit, hogy önálló tudománnyá fejtette ki az *erkölcstant*, mely eddig csak a tízparancs fejtegetésére szorítkozott (La Morale chrétienne, 6 köt., Saumur, 1652—60.) és felemelte szavát az *evangelikusokkal való unió* érdekében is (*Ειρηνικόν*, seu de ratione pacis inter Evangelicos restituendae 1662.), kimutatván, hogy amily nagy a távolság köztök és a katholikusok s socinianusok közt, oly nagy a közelség a két prot. egyház közt, miután közös alapon állanak és létező tansajátságaikat megtarthatnák az egyesülés után is. *Cappellus Lajos* (1633-tól saumuri tanár, megh. 1658.), beható vizsgálat alá vette az *ószövetség héber szövegének történetét* s vizsgálatának eredményét egy névtelenül megjelent iratában (Arcanum punctationis revelatum. Leyden, 1624.) bocsátotta közre. Ebben a művében s az ezt követőkben (Critica sacra, Paris, 1560; Diatribe de veris et antiquis Hebraeorum literis) kimutatta Buxtorffal és minden inspiratio-tannal ellentétben, hogy későbbi eredetűek a héber magánhangzók jegyei és a négyszögírás. Ezt a nézetet főleg Schweizban és Németországon hevesen megtámadták, de a legtekintélyesebb francia, angol és holland hittudósok mellette nyilatkoztak s kutatásai alapjául szolgáltak az ószövetségi kritika új korszakának. Még két francia hittudós érdemel kiváló figyelmet, mint akik a *történelmi kritika* terén tűntek ki. Az egyik, *Daillé* (*Dallaeus*) *János*[19] az egyházi atyák iratait tette tanulmánya tárgyává s egy iratában (Traité de l' emploi des s. péres, 1632.) bebizonyította, hogy hamisak a Dionysius nevét viselő iratok s az úgynevezett Apostoli Constitutiók. A másik, *Blondel Dávid*[20] egy iratában Turrianus jezsuitával szemben megdönthetetlenül kimutatta, hogy számos hamis okirat van az Ál-Isidor nevű joggyűjteményben (l. I. k. 306. l.); midőn pedig I. Jakab angol király ellen írt Duperron, hogy bizonyítgassa a pápa absolut hatalmát, Blondel egy művében (De la primauté de l'église, Genf, 1641.) diadalmasan utasította vissza az ultramontán követeléseket. A charentoni zsinat (1645.) tiszteletbeli tanár címmel és évdíjjal jutalmazta meg érte. Egy másik művében (Apologia pro sententia Hieronymi de Episcopis et Presbyteris, Amsterdam, 1646) alaposan kifejtette, hogy eredetileg ugyanazt a hivatalt jelölték az Episcopus és Presbyter névvel.

Németalföldön ebben az időben igen élénk mozgalom indult meg az egyházi élet és a hittudományok terén, melynek központját az *arminianismus* (l. 164—70. l.) feletti küzdelem képezte. Az *írásmagyarázatnak* és segédeszközeinek alapos tanulmányozására nagy gondot fordítottak. Ebben a szakban kiválóbbak voltak: *van Erpe* (*Erpenius*) *Tamás*,[21] a leydeni egyetemen a keleti nyelvek (arab, török) tudós tanára, ki a héberrel rokon arab nyelv rendszerét fejtette ki (Grammatica Arabica, Leyden, 1631. és többször; Rudimenta lingvae Arabicae, u. o. 1620.); tanítványa, *Gollius Jakab* pedig oly jeles arab szótárt szerkesztett, hogy az ószövetségi írásmagyarázat nélkülözhetetlen segédeszközének tekintetett a legújabb ideig; *Pasor György*, franekeri tanár az első újszövetségi szótárt és nyelvtant szerkesztette (Lexicon Graeco-Latinum in N. Testamentum etc. 1631.; mindkét mű több kiadást ért); *Drusius János*[22] franekeri tanár, kora legnagyobb ószövetségi magyarázója, a kormány megbízásából az ószövetség legnehezebb helyeinek értelmét világosította fel; *Dedieu Lajos* leydeni tanár (1619-től, megh. 1642.) az egész újszövetséghez (az Apokalypsis kivételével) terjedelmes, az ószövetséghez rövidebb magyarázatokat írt, mely munkájában az újszövetség nyelvét az ószövetségből, az ószövetségét a semi nyelvjárásokból igyekezett felvilágosítani s ha ez nem is sikerült egészen, de legalább felköltötte a figyelmet rá, hogy az írásmagyarázatnak ez a nem hálátlan tere is méltó a művelésre. *Grotius* (*de Groot*) *Hugó*,[23] a nyelvtani-történelmi írásmagyarázat egyik kitűnő mestere, mind az inspiratio-tan, mind a symbolumok tekintélyétől független és pártatlan magyarázatokat írt a szentíráshoz (Annotationes in libros Evangeliorum et varia loca S. Scripturae, 1641.); ezért jó ideig hűtlen gyermekének tekintette s érdemei méltánylása helyett üldözte a ref. egyház. Több elismerésben részesült a keresztyén vallás védelmére írt műve (De veritate religionis christianae, 1626.); midőn socinianismussal vádolták, a Krisztus elégtételét védő művét (Defensio fidei cath. de satisfactione Christi adversus F. Socinum, 1617.) bocsátotta közre, mely azonban igaz hitéről nem tudta meggyőzni az orthodoxokat. Általában Grotius egész működése oda irányult, hogy nemesebb izlés, felvilágosodottabb és kíméletesebb gondolkozásmód verjen gyökeret a tudomány terén. *Vossius János Gellért*,[24] előbb gomarista, híres egyháztörténelmi művével (Historiae de controversiis, quas Pelagius ejusque reliquiae moverunt lib. VII 1618.) oly mértékben felszította pártja haragját, hogy azt elhagyni s utóbb az arminianusokhoz

csatlakozni kényszerült (*Arminius, Gomarus* és *Episcopius* hittudósokról már volt szó a 164—70. l.).

Angliában a *bibliai tanulmányok* foglalkoztatták a legkiválóbb tehetségeket. *Brian Walton* chesteri püspök (megh. 1661.) a Cromwell protector támogatása mellett és több kitűnő angol hittudós segélyével kiadta a londoni polyglott bibliát (6 köt. 1657.; 2 pótlék köt., 1669.), mely mind a feldolgozott anyag bősége, mind a tudományos felszerelés teljessége tekintetében jóval felülmúlta az eddigi ilynemű műveket. *Lightfoot János*, egy ideig az oxfordi egyetem alkancellárja, a zsidó irodalomban és bölcsészetben egészen otthonos tudós (megh. 1675.), még ma is használható fő művével (Horae hebraicae et talmudicae) nagy mértékben előmozdította az ószövetség megértését. *Pearson János*, chesteri püspök (megh. 1686.) az egyházi atyák írásmagyarázatait gyűjtötte össze és adta ki kritikai jegyzetekkel (Critici sacri, 9 köt. London, 1660.). A *bibliai régiség és történet* egyik kitűnő mestere volt *Usher Jakab*,[25] ki főleg a brit egyház régiségeivel (Britannicarum Ecclesiarum antiquitates etc. Dublin, 1639.), az ó- és újszövetség évkönyveivel (Annales veteris et novi Testamenti, 2 köt. London, 1650.), az Apostoli hitvallás (De Romanae Eccl. symbolo apostolico veteri aliisque fidei formulis. London, 1647.) és a praedestinatio (Gotteschalci et praedestinatianae controversiae historia. Dublin, 1631.) történetével szerzett érdemeket. Mint lelkész őszintén óhajtotta a békét a prot. és kath. egyház közt, mint egyházkormányzó azt javasolta (1641.), hogy a püspökség a zsinat-presbyteri rendszer keretében állíttassék vissza eredeti ős keresztyén alapjára. *Selden J.* Londonban a zsidó régiség szorgalmas búvára, ezen nép életének egyes alakulásairól írt becses monographiákat (De Synedriis veteribus Hebraeorum; De Diis Syris; Uxor hebraea; De jure naturali et gentium juxta disciplinam Hebraeorum). Végre említést érdemel az a mozgalom, mely az arminianismusszal sok tekintetben rokon volt, synkretismusra emlékeztetett s Angliában *latitudinarismus* nevet nyert. Ennek hívei a dogmák számát kevesíteni s őket egyszerűsíteni óhajtották, az eltérő vélemények számára pedig szabadságot követeltek. Főbb képviselői voltak ennek az iránynak: *Hales János*[26] ki nagy hibának tartotta, hogy a liturgiai formák nem szorítkoznak a közös hitre, mert emiatt jönnek létre a cultusban az egyetlenségek (Tract of schism, 1642.). Szerinte a szakadások a szeretet, az eretnekségek az igazság ellen elkövetett vétségek, melyeknek vagy csak az egyik, vagy mindkét fél oka, holott legtöbb esetben nincs is ok a különválásra.

Chillingworth Vilmos,[27] az igazságérzetnek igazi nemes példányképe, a bibliának minden szaváért kész volt a halálba menni, de midőn egyfelől az apostoli hitvallással együtt tántoríthatatlanul védelmezte ezt az álláspontját, másfelől hevesen megtámadta azt az agyrémet, mely szerint létezik csalatkozhatatlan egyház, tehát olyan, mely nem igényel javítást, fejlesztést. Eszméit fő művében (The religion of the protestants a safeway to salvation. 1638. s azután még 10 kiad.) fejtette ki s igyekezett megmutatni, hogy az üdvnek biztos útja a protestantismus. De épen ez a szabad szelleme nem tetszett egyik pártnak sem, s egy presbyterianus lelkész a derék férfival temetése alkalmával úgy éreztette ellenszenvét, hogy a sírba dobta könyvét koporsója után. *Cudworth Ralf* (1654-től a cambridge-i Christ-collegium elnöke, megh. 1688.), a platonismus felé hajló idealista, az atheismus ellen harcolt bevégzetlen nagy művében (The true intellectual Systeme of the universe. London, 1678.), s igyekezett bebizonyítani, hogy mindent népnél megvolt az Isten hite, hogy ennek a hitnek épen úgy, miként az örök erkölcsi eszméknek mélyebb alapja van minden hagyománynál és közmegegyezésnél. Más művében Sabelliushoz hasonlóan fejtegette a háromság tanát, a praedestinatio tanát károsnak ítélte az erkölcsiségre s általában közép állást foglalt el a formákhoz ragaszkodó anglicanismus és a nagyon buzgólkodó independentismus közt.[28]

Magyarországon, miként a külföldi ref. egyházakban, fő feladatuknak tekintették az egyház alapítói és első vezetői, hogy a *szentírást*, mint a hitújítás biztos alapját és egyedüli szabályzóját lefordítsák a nép anyanyelvére, hogy így az egyetemes papság eszméjéhez híven ne csak a lelkész, hanem mindenki olvashassa és megérthesse, a küzdelemre bátorítást, lelkesülést, a szenvedések közt vigasztalást meríthessen belőle. A második feladat az volt, hogy az *új hitrendszert* ne csak a felnőttek ismerhessék meg népszerű, könnyen áttekinthető alakban, hanem a serdülő nemzedék lelkébe is korán beolthassák igazságait; ebből a célból készültek a hitvallások és *káték*. Hozzájok járultak még az *imakönyvek, prédikációk* s a jelesebb és szükségesebb külföldi hittani műveknek magyar nyelvre való átültetései. S míg így nagy gonddal építgették az új egyház alapfalait, szakadatlanul folyt az élethalálharc élőszóval és tollal oly elkeseredéssel, oly szenvedéllyel, mint aminő jellemezni szokta a forradalmi eszmékkel terhes korszakokat. A Wittenbergben és Genfben megszólalt harci riadó erős visszhangot adott hazánkban is és e visszhang

bezúgta a Duna és Tisza medencéit, az északnyugati Kárpátok tövétől a délkeleti Kárpátok legszélső ormáig anélkül, hogy erejéből, élességéből vesztett volna valamit.

A *szentírás lefordítását* már korán munkába vették többen. Az újszövetséget legelőbb *Sylvester János* (l. 237—38. l.) fordította le híven és szabatos tiszta magyarsággal (Új Testamentum Magyar nyelven, melyet az Görög és Deák nyelvből újonnan fordítánk, stb. Újsziget, 1541.), mely számos fametszettel jelent meg. *Heltai Gáspár* (l. 251—52. l.) munkába vette több társával az egész szentírás lefordítását (A Bibliának első része, azaz Mózesnek öt könyve stb., Kolozsvár, 1551.; l. a 254. l. 16. j.) és *öt kötetben*, részekre osztva oldaljegyzetekkel szándékozott kiadni, azonban a III. köt. (az ószövetség néhány könyve) ismeretlen okból nem jelent meg. Ezen fordítás érdeme a hűség és érthető nyelv. *Írt még* ezen kívül több hittani művet, melyek a gyakorlati vallásos élet előmozdítását célozták (A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus, Kolozsvár, 1552.; Vigasztaló könyvecske keresztyéni intéssel és tanítással, miképen kelljen az embernek készülni keresztyéni és boldog e világból való kimúlásához, u. o. 1553; Isteni dicséretek és könyörgések — az ő unitárius korából — 1568 után). Majd *Melius Péter* (l. 257—58. l.) versekre osztva fordította le az *újszövetséget* (Új Testamentom, állítólag Szegeden, 1567.). Ezenkívül több ószövetségi könyvet fordított az eredeti héber szövegből és több tudós magyarázó után (Az két Sámuel könyveinek és az Királyi könyveknek ... fordítása ... Debrecen 1565.; A Sz. Jób könyvének ... fordítása ... Várad, 1565.); magyarázó prédikációkat írt a Krisztus közbenjárásáról, a Kolossébeliekhez intézett levélhez, a Jelenések könyvéhez; sőt néhány, ügyes tollal írt védő- és vitairatot is bocsátott közre (A kísértet és a bűnös ember párbeszéde és különféle könyörgések; A hitről és a keresztyénségről való vetekedés Krisztus, Sz. Péter, a Pápa és Sz. Pál között, Debrecen, 1562.; Az egész szentírásból való Igaz tudomány, u. o. 1570.; l. 276. l. 13. j.). *Félegyházi Tamás* tudós debreceni lelkész, (1573—1586.) lefordította az *újszövetséget* az eredeti görög szövegből s magyarázatokkal kísérte a nehezebb helyeket (A mi Urunk Jézus Krisztusnak Új Testamentoma avagy frigye, etc. Debrecen, 1586.).[29] Az említett fordítások azonban nem voltak tartós életűek, valamennyit kiszorította a forgalomból s általános érvényűvé vált a *Károlyi Gáspár*[30] gönci lelkész *fordítása*. Károlyi „jámbor és tudós" társaival (kik közöl csak a *Pelei János* gönci tanító neve maradt fenn emlékezetben; az ő tanítványa

volt *Szenczi Molnár Albert*, kit gyakran küldöztek Vizsolyba kézirattal) az eredeti szöveg mellett felhasználta nemcsak a jelesebb prot., hanem a kiválóbb kath. hittudósok (*Münster Sebestyén* és *Tremmelius* heidelbergi tanárok, *Pagninus* luccai domokosrendi szerzetes, *Vatablus Fer.* párisi tanár ószövetségi magyarázatait és fordításait) bibliai műveit, a Vulgatát s a korábbi magyar fordításokat is; az egészet versenként fordította, a részek elé rövid tartalmat illesztett, a lap szélén alapos szó- és értelem-magyarázatokkal kísérte az egyes helyeket s lehetőleg „tiszta igaz magyar szóval" élt a fordításban. Így jelent meg *a teljes szentírás* (Szent Biblia, azaz Istennek ó- és új testamentumának próféták és apostolok által megíratott szent könyvei etc.) a „*mellé vetett*" (apokryphus) *könyvekkel együtt*, három részben (2 rét) *Vizsolyban*[31] 1590. (a nyomtatás 1589. febr. 18—1590. jul. 20-ig tartott) s hetvennél több kiadást ért. A nyomda felszereléséhez és a nyomtatás költségeihez hozzájárultak: Rákóczy Zsigmond, akkor egri kapitány, Ecsedi Báthory István, Homonnay István, Mágocsy Gáspár főispánok és más urak. Az említett fordítás nagy alakjánál s drágaságánál fogva nem felelt meg a közszükségletnek; hogy segítve legyen e bajon, *Szenczi Molnár Albert* (l. 393. és 396. l. 30. j.) „sok istenes hivek" kívánatára és barátai kérésére megigazítva s néhol megjobbítva újból kiadta *Hanauban* 1608. (4. rét); és miután kedvezőleg fogadtatott ez a kiadás, még egy újabbat rendezett kisebb alakban (8. rét) s hozzá csatolta a zsoltárokat, ünnepi énekeket, dicséreteket, a Heidelbergi káté magyar fordítását és a szertartások ismertetését. Ez a kiadás 1612. jelent meg *Oppenheimban*. A fáradhatatlan szorgalmú és jobb sorsra méltó Molnár még azzal is gyarapította irodalmi érdemeit, hogy több jeles idegen theologiai művet ültetett át irodalmunkba. Így a Rákóczy György és mások buzdítására *lefordította* a *Calvin Institutióját* (Az Keresztyéni religiora és igaz hitre való tanítás, stb. Hanau, 1624.), *Molinaeus Péternek* „Hívséges és üdvösséges tanácsadását," mely a vegyes házasoknak szól (Kassa, 1625.) és végre több könyvnyomtató kérésére és egyszersmind a maga vigasztalására is Kolozsvártt létében lefordította *Josquinus Betuleiusnak* (= *Ziegler György*) Discursus de summo bono című művét (Az legfőbb jóról, stb. Lőcse, 1630.). Említést érdemel még a *váradi biblia*, mely a Károlyi G. fordításának új „öreg formában" való (2. rét) kiadása, a nehezebb helyeknek „értelmes magyarázatával," a héber, görög, latin szóknak és idegen neveknek értelmezésével (Szent Biblia, Azaz: Istennek Ó- és Új-Testamentomában foglaltatott egész Szent írás, stb. Várad, 1660. és Kolozsvár, 1661.). E mű

kezdeményezője *I. Rákóczy György* fejedelem volt, ki 1638. meghagyta az espereseknek, hogy javítsák meg a Károlyi-féle bibliában levő hibákat. A fejedelem halála után felesége, Lórántffi Zsuzsanna vette kezébe a biblia ügyét s meghozatta a londoni polyglott bibliát is, hogy biztos útmutató legyen a jegyzetek készítésénél. A kiadás költségeit „kiváltképen a b. e. Nagy Groff Betlen István, Rákoci György, Rédei Ferencz, Barcsai Ákos Fejedelmek, Gyulai Ferencz Váradi Capitán és némely Ecclésiák" fedezték. A mű nyomtatását 1657. kezdették meg Váradon, majd a török 1660. elfoglalván Váradot, a vár feladásának egyik pontja szerint Kolozsvárra szállították a kész nyomtatott íveket és a nyomdát. Ezen zenebona és költözködés alatt 4000 példány elpusztult az állítólag 10,000 példányban nyomtatott bibliából.

Miután a gyermekek vallásos nevelése képezte azt a szilárd alapot, mely biztosította a fiatal ref. egyház jövőjét, nagy gondot fordítottak a theologiai irodalom ezen ágának művelésére is s az eredetiek vagy átdolgozottak mellett átültették a külföldi ilynemű jelesebb termékeket is. *Legelső káté a Gálszécsi Istváné* (A keresztyéni Tudományról való rövid könyvecske. Krakó, 1538.), ezt követi a *Székely Istváné*, a *Batizi Andrásé*, a *Dévai Bíró Mátyásé*, a *Heltai Gáspáré* (Catechismus minor, azaz a ker. tudománynak rövidesen való summája. Kolozsvár, 1550.; Catechismus stb. u. o. 1553.), mely a szentírásból és „sok keresztyén tanítóknak írásaiból" van dolgozva, a *Melius Péteré* (Catechismus stb. Debrecen 1562.), mely a „Calvinus János írását" követi, a *Szikszai Hellopoeus Bálinté* (Az Mi Keresztyéni hitünknek és vallásunknak Három Fő Articulusáról. Debrecen. 1574.). A *Heidelbergi kátét Huszár Dávid* fordította le legelőbb (A Ker. Hitről való Tudománynak ... Summája ... Pápa, 1577.), de mivel annak „Szala vármegyei magyarsága" nem találkozott köz tetszéssel, később újból lefordította *Szárászi Ferenc* debreceni lelkész (Catechesis, Azaz Kérdések és Feleletek, az Keresztyéni tudománynak ágairól, stb. Debrecen, 1604.). A *Félegyházi Tamás*, debreceni lelkész kátéja (Az keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanulás stb. Debrecen, 1579.) nemcsak az igaz hitet tárgyalja, hanem megcáfolja az ellenvéleményeket is; ugyanezt a művét kidolgozta terjedelmesebben is (Loci Communes Theologici stb. Debr., 1601.), s egy gyermeknek való Catechesist is csatolt hozzá.

A *Beythe István* kátéja (Keresztyéni tudománynak rövid Summája. Németujvár, 1592.) oly óvatos a megkülönböztető tanok fejtegetésében, hogy bátran a prot. unió kátéjának lehetne nevezni; ilyen szellemű az Agendája is

(Miképen a ker. gyülekezetben az Keresztségét, Úrvacsoráját, házasok esketését stb. szolgáltassanak ... Németujvár, 1582.); ezenkívül a mindkét prot. egyháztól magáénak vitatott derék főpap, jeles magyarázatokat (postillákat) írt az egész évi perikopákhoz négy kötetben, külön cím alatt (Az Evangeliumok magyarázati ... ; ... Vasárnapi Epistolák ... ; Az Szentek Fő Innepiről való Evangeliumok, ... ; Fő Innep Napokra való Epistolák ...), melyek mind 1584. jelentek meg Németujvártt. *Siderius Jánosnak*, a közkedvességű, tudós tarcali lelkésznek s abauji esperesnek kátéja (Kisded gyermekeknek való Catechismus. Hely nélkül, 1597.) 13 kiadásban jelent meg a 17. század végéig. *Szenczi Molnár Albert* a maga kátéját (Kis Catechismus, stb. Herborn, 1607.) a „Heidelbergai öreg Catechismusból" szedte és bibliai mondásokkal s imádságokkal együtt adta ki. Végre *Szenczi Csene Péter* érsekújvári lelkész magyarra fordította és 1615. kinyomatta a *Helvét hitvallást*[32] s hogy annál használhatóbb legyen, újból kiadta latin és magyar szöveggel (Confessio et Expositio Fidei Chr., Azaz, Az Keresztyéni Igaz Hitről való Vallástétel stb. Debrecen, 1616.).

Azonban a ref. hittudósok irodalmi munkásságát, főleg a 17. században a *hitviták* vették igénybe legnagyobb mértékben. Ezek a viták részint a reformáltak és katholikusok, részint a reformáltak, lutheránusok és unitáriusok közt folytak. A vitát a század elején, a kath. egyház részéről, *Pázmány Péter* jezsuita vezette, ki számos kisebb munkájában, de főleg „Isteni igazságra vezérlő Kalauzában" a hamis okoskodások egész szertárát felhasználva törekedett rá, hogy befeketítse az egész új vallást és egyházat, kimutassa annak jogtalanságát, hamis világításba állítsa s a nép humorának és nyers közmondásainak segélyével nevetségessé tegye a prot. papokat. Természetesen ellenfelei sem maradtak adósok s a reájok szórt sok piszkot „úgy visszahányták a nyakába, hogy ő is talált, mit tisztítson a galléra alól".

Midőn *Eszterházi Tamás* magyarra fordítva kiadta *Hunnius Egyed*-nek egy polemikus művét (Az Igaz Anyaszentegyházról és ennek fejéről Krisztusról: Ismét a Római Anyaszentegyházról és ennek fejéről a Római Pápáról stb. Sárvár, 1602.), mely a reformáció szükségességét bizonyítgatja, *Magyari István* sárvári prédikátor „Az Országokban való sok Romlásoknak okairól stb." (Sárvár, 1602.) írt egyidejűleg s közéjök sorozta „az isteni szolgálat színe alatt való bálvány és idegen istentiszteleteket s eretnekségeket", a kath. papság és rendek romlottságát, az álszenteskedést, az evangelium igaz tanítóinak üldözését stb.: *Pázmány* rövid idő múlva válaszolva (Felelet a Magyari István

Sárvári Prédikátornak, az Ország romlása okairól írt könyvére. N.-Szombat, 1603.), isteni eredetűnek s kifogástalannak tűntette fel a kath. egyház minden intézményét, ellenben a nemzet romlását egyenesen az új hit terjedésével hozta kapcsolatba. Ezután *Gyarmathi Miklós* helmeci prédikátornak támadta meg azt a művét (Keresztyéni Felelet Monoszlai András veszprémi püs. és pozsonyi prépost könyve ellen, az melyet írt De Invocatione et Veneratione Sanctorum ... Az Szentek hozzánk való segítségekről stb. Debr. 1598.), melyben szigorúan elítélte a szentek közbenjárásáról szóló tant s ezzel az állítással szemben azokkal a különös bizonyítékokkal igazolta a szentek tiszteletét, hogy az egyház mindig tanította s hogy a szentírás nem tiltja (Keresztyéni Felelet A megdicsőült Szentek tiszteletéről ... A Gyarmathi Miklós ... csácsogásira. Graetz, 1607.). Majd *Alvinczi Péter*[33] kassai ref. lelkésszel, ki egyházi szónoklataiban hevesen megtámadta a kath. tant és cultust, tűzött össze s öt levelében (Egy ker. prédikátortól S. T. D. P. P. — Sacrae Theologiae Doctor Petr. Pázmány — a kassai nevezetes tanítóhoz Alvinczi Péter uramhoz íratott öt szép levél. H. n. — Pozsony — 1609.) igyekezett bebizonyítani, hogy a szentek és képek tisztelete nem bálványozás, hogy nem a kath., hanem a prot. tanok szabadítanak fel a hitszegésre, hogy a papi nőtlenség nem vétkes, hogy nem a katholikusok, hanem a protestánsok bálványozók és eretnekek. Alvinczi felvette a neki dobott kesztyűt és megírta „Egy tetetés (álnevű) neve vesztett Pápista embertől S. T. D. P. P.-től küldetett színes öt levelekre rend szerént való Feleleteit" (Debr. 1609.). Ezt a feleletet erősen megrostálta a felingerelt Pázmány (Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és cégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek ... ker. szelídséggel való megrostálása. Pozsony, 1609.) s kimondta az öt levél újabb kiadásának utóiratában (1613.), hogy Alvinczi „igen csekély tudománynyal, vékony értelemmel és gondatlan csácsogással vivé véghez a Feleletet... megismerteté, hogy rossz pora volt és nem mindgyárt buggyan, mihent párállik az Prédikátor Uraimék pattantyuja." De ha a pattantyu nem sült el, sebet ejtett a németből fordított „Lelki orvosság" (H. n. 1614., melyről azt hitte Pázmány, hogy Alvinczi fordította vagy adta ki), melynek viszonzásául Pázmány „Az Calvinista Prédikátorok egyenes erkölcsű tökéletességének Tükörét" (Bécs, 1614.) dobta ellenfeleire. De Alvinczi is olyan „Tükört" (H. n. 1614.) tartott a kath. papok elé, hogy nem köszönték meg s később terjedelmesebb műben (Itinerarum Catholicum Azaz: Nevezetes vetélkedés az felől: Ha az Evangélikusok tudománya-e Új; vagy az mostani

Római valláson való Pápistáké? stb. Debr. 1616.) fejtette ki, hogy az evangeliumi tan a régibb s hogy az evang. egyház az igazi és állandó. Alvinczi nemcsak éles tollú vitázó, hanem kitűnő szónok is volt (Postilla azaz egymásután következő prédikációk az úrnapi szent Evangeliumok szerént stb. Kassa, 1633.; ... Nyári prédikációk ... u. o. 1634.); ő tartotta az egyik halotti beszédet Báthory Gáb. fejedelem (1628.) és Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony felett (1624.), s ha ki nem foghatott a Pázmány lángeszén, de legalább megnehezítette diadalát.

Ezen komolyabb harc mellett apró csatározások, üres puffogatások is folytak. Midőn a Nádasdy-családtól pártfogolt *Zvonarics Imre* csepregi evang. prédikátor magyarra fordítva kiadta *Hafenreffer* tübingai tanárnak egy művét (Az szent írásbeli hitünk ágainak bizonyos móddal és renddel három könyvekre való osztása. Melyek ... az mi időnkbeli kiváltképen való ellenkező tudományokat is hűségesen magyarázzák. Keresztúr, 1614.), az ajánlásban jól oda mondogatott ellenfeleinek, főleg a „rendjének hámjából kihágott" Pázmánynak, kötelességének ismervén, „hogy az ő megszaladt elméjét, mint valami megbomlott órát ... poklos káromlásnak tajtékával megáztatott nyelvét megcáfolja." Ez a hang annyira kihozta *Pázmányt* sodrából, hogy egészen éles, sértő nyelven válaszolt egy röpiratában (Csepregi Mesterség, Azaz Hafenreffer-nek ... könyve elibe függesztett leveleknek cégéres cigánysági és orca-szégyenítő hazugsági... Szyl Miklós — álnév — Bécs, 1614.), mely támadást hasonló válogatatlan nyelven írt művei (Pázmány P. pironsági, Azaz Azokra az szitkos káromlásokra, melyet Szyl Mik. neve alatt ... álarcosan kibocsátott vala, derék felelet. Melyben nemcsak ... nyelves csélcsapási torkába veretnek, de még az ő Csavargó Kalauzának ... hazug cigánysági is ... mintegy világos tükörből kinyilatkoztatnak ... Keresztúr, 1615.) utasított vissza *Zvonarics* és *Nagy Benedek* kőszegi iskolamester. E vitában Pázmány mondta ki az utolsó szót (Csepregi Szégyenvallás, Azaz Rövid Felelet, melyben az Csepregi hiúságoknak Kőszegi toldalékit verőfényre hozza P. P., Prága, 1616.); ellenfeleit „hagymázban levőknek" nevezte s kijelentette, hogy „semmi okosság, semmi tudomány, semmi igazság, semmi szemérmetesség nem találtatik" feleletökben. Ebbe a vitába *Balásfi Tamás*, Pázmánynak hűséges, de elbizakodott segédje, az erőszakos, önkényes és szájas boszniai püspök is beleszólt két munkával (Csepregi Iskola, Kiben az Luth. és Calvinista Prédikátoroknak Tanúságukra ... az Csepregi szitokszaporító morgó Prédikátort ... az

igazságnak jóra tanító ostorával Iskolázza... Pozsony, 1616.; Epinicia Benedicto Nagy, alius Soce, Ludi Kőszegiensis, sui nescio, sibimet nocenti vetulo, sed nimium rudi, ignaro et Diabolari Paedotribae. Cantata. Pozsony, 1616.). A szenvedélyeknek ilyen korlátot nem ismerő, a nyelveknek ilyen éles fegyvereivel folyt tovább a harc a kath. és protest. egyház közt, melynek mindössze az az eredménye volt, hogy világosabbá tette azt a tényt, hogy akik Istent látni, tapintani, vele érzéki összeköttetést keresni vágynak, sohasem emelkedhetnek fel az Istennek lélekben való imádására, sohasem fogja kielégíteni őket az egyszerűbb, de szellemibb és épen ezért magasabb fokú prot. cultus; hogy akik érzéki tárgyakhoz, állítólag csodatevő képekhez, ereklyékhez stb. kötik az istenség eszméjének nyilvánulásait, sohasem lesznek képesek megérteni, hogy miként lehet a szellem szárnyain felszállani az istenségnek világokat mozgató végtelen régióiba.

De nem fértek meg egymás mellett békében a lutheránusok sem a reformáltakkal s itt-ott összemérték erejöket anélkül, hogy a vitatott tanok igazsága felől meg tudta volna győzni egyik a másikat. Így *Grawer Albert*, kassai evang. iskolaigazgató több ponton kíméletlenül megtámadta a Calvin tanait (Bellum Calvini et Christi. Kassa, 1597.), sőt iskolájában két vitát tartott a Krisztus testének élvezéséről, a Krisztus szenvedéséről és haláláról s számot adott lefolyásukról híveinek is (Disputationes variae, quarum prior agit de orali manducatione corporis Christi in coena Domini etc. Bártfa, 1598.); ezt a támadást *Gönczi István*, gönci ref. lelkész, a Károlyi G. utóda, nem hagyta szó nélkül s egy művében (Panharmonia. Sive universalis consensus Jesu Christi veri Dei et Hominis et Joan. Calvini etc. Vizsoly, 1599.) azt igyekezett bebizonyítani, hogy Calvin legkevésbbé sem tért el a Jézus tanától. Grawernek, ki Wittenbergbe távozott Kassáról, sok nyugtalanságot okozhatott ez a munka, mivel éveken át dolgozott egy nem annyira tudományos, mint inkább gúnyoló iraton (Absurda Absurdorum Absurdissima Calvinistica absurda. Jena, 1618.), melyről méltán elmondhatta Bod Péter, hogy az „Absurdum, Absurdorum Absurdissimum, Grawericum Absurdum."[34] — Egy *másik viszálykodásnak* a dunántúli kerület volt a színhelye. Itt a lutheránusok magok közt is meghasonlottak a *liturgián*; a magyarok nem akarták bevenni azt az idegen liturgiát, melyet a németek és szlávok követtek. *Brunszwik Tóbiás* superint. mindent elkövetett, hogy egységet hozzon létre a cultusban, de még az ő buzgó törekvésének sem sikerült.[35] Ugyancsak ezen a vidéken folyt le egy *kisebbszerű*

harc az evangelikusok és reformáltak közt. Midőn *Lethenyei István*[36] a Pápán lakó, de még egyházközséggé nem alakult néhány evangelikusnak egy az úrvacsorára vonatkozó könyvet küldött, hogy megszilárduljanak hitökben: *Kanizsai Pálfi János*[37] ezt a saját egyháza békéjét zavaró illetéktelen beavatkozásnak tekintette s egy gúnyos hangon fogalmazott *cáfoló iratot* küldött Lethenyeinek (Sárvári konyháról Lethenyei Istvántól Pápára némely csemege-kívánóknak valami speciale gyanánt... küldetett fekete lével főtt nyúlhúsnak abálása stb.). Ezzel megkezdődött a harc s midőn *Samarjai János*[38] felsődunamelléki reform. superint. egy művében (Magyar Harmónia, Azaz Aug. és Helv. Conf. Articulusinak egyező értelme, stb., Pápa, 1628.) a két prot. egyház egyesülése érdekében emelte fel szavát s kimutatta, hogy az augsburgi és helvét hitvallás közt (a Variatát érti) nincs lényeges különbség és a *Paraeus* Irenicumának néhány tételével is igazolta ezt az állítását: a szenvedélyétől elragadtatott Lethenyei neki rontott a béke apostolának és egy művében (Az Calvinisták Magyar Harmóniájának ... meghamisítása stb., Csepreg, 1633.) épen az ellenkezőjét próbálta bebizonyítani a Samarjai állításának (az Invariátát vévén alapul). A theologiai dühnek ezen kiürítése után lassanként elhalt a harci zaj, de semmi sem lett a két prot. egyház uniójából.[39]

Még sokkal makacsabb harc folyt *Erdélyben a reformáltak és unitáriusok közt*. Midőn *Enyedi György*[40] unitárius superintendensnek a háromság ellen írt s hátrahagyott latin művét magyarra fordítva kinyomatta *Toroczkai Máté*,[41] ugyancsak unitárius superintendens (Az ó- és ujtestámentombeli helyeknek, melyekből az Háromságról való tudományt szokták állítani, Magyarázatjuk, stb. Kolozsvár, 1619.), és *Csanádi Pál*,[42] kolozsvári unit. tanár, korának egyik elismert tudósa, abban az időben „az unitárius vallásnak szeme, szíve, szája," két munkát bocsátott közre a háromságról (Máté, XXVIII. 12. verséhez magyarázatot, 1615.; a Sz. Háromság tudományát állító erősségekre Feleletet. 1620.): *Keserüi Dajka János*,[43] a Bethlen Gáb. udvari papja, már az első mű megjelenése után megnyerte a fejedelemtől, hogy vitatkozást tarthassanak erről a kérdésről. Ez meg is történt *Gy.-Fehérvártt* 1617., és csak a fejedelem törvénytiszteletének és kegyelmének köszönhette Csanádi, hogy meg nem lakolt megbotránkoztató, éles nyilatkozataiért („csinált istennek" nevezte Krisztust). Dajka híres szónok volt és szónoki tehetségének szép emléke maradt fenn abban a halotti beszéd-gyűjteményben (Exequiarum Caeremonialium etc., Azaz halotti Pompa stb. Gyula-Fehérvár, 1624.), melyeket

a Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony ravatala felett mondottak el.

Az unitarismust védő művek ellen azután özönnel jelentek meg a cáfolatok. A többek közt *Szentkirályi Benedek*,[44] még a marburgi egyetemen tartózkodása alatt adott ki egy cáfoló művet (Vindicatio Locorum Vet. Testamenti aeternam Deitatem Filii et Sp. Sancti, Mysteriumque S. S. Trinitatis confirmantium adversus G. Enyedinum instituta. Marburg, 1619.), melyben az Enyeditől megtámadott szentírásbeli erősségek igaz értelmét fejtegette. *Milotai Nyilas István*,[45] a Bethlen Gábor udvari papja, Enyedi ellen írt művében (*Speculum Trinitatis*, Azaz Szent Háromság egy bizony örök Istennek ... maga kimutatása stb. Debrecen, 1622.) a bibliából, zsidó bölcsek, atyák és közzsinatok bizonyítékaiból, mint acéltükörben mutatja meg, hogy a sz. háromság egy Isten. Milotai még más jeles művekkel is igyekezett egyháza érdekeit előmozdítni. Ezek közé tartozik „*Az mennyei tudomány szerint való Irtovány*, Melyből az veszedelmes Tévelygéseknek és hamis Vélekedéseknek kárhozatos, tövises Bokrai, az Istennek sz. igéje által kiirtogattatnak" stb. (Debrecen, 1617.); „*Sz. Dávidnak huszadik Zsoltárának* rövid prédikációk szerént való *magyarázatja*", stb. (Kassa, 1620.); „*Agenda*, azaz Anyaszentegyházbeli szolgálat szerint való cselekedet", stb. (Kolozsvár, 1621.), melyet a pfalzi agenda után dolgozott s melyet confirmálás alkalmával sokáig használtak az erdélyi reformáltak.

Azonban az unitarismust senkisem támadta meg oly készültséggel és kitartással, mint *Geleji Katona István*,[46] ki egy terjedelmes munkával (*Titkok titka*. Azaz, Az öröktől fogva magától őszinte való és megoszladozhatlan egységű Jehovai természetben levő és élő, állattal, hatalommal és méltósággal egyenlő Elohim személyeknek, háromi többségök felől való mennyei titkos tudomány stb. Gy.-Fehérvár, 1645.) lépett fel az Enyedi műve ellen, melyben ama kor tudományos színvonalán és felfogásával, annyi éles elmével, széles ismerettel és tiszta írásmóddal védelmezte a szentháromságot, hogy e tekintetben Pázmánnyal is kiállja a versenyt. Ugyanebben az időben jelent meg a „*Váltság titka*, azaz Az örök igének ... Krisztus Jézusnak ... megtestesülése, születése ... halála ... feltámadása ... felől való Keresztyéni titkos tudomány" stb. (Várad, I. k. 1645., II. k. 1647., III. k. 1649.), mely egyházi beszédekben fejtegeti a váltság munkájának részleteit, egyszersmind megcáfolja a „zsidóknak, Socinianusoknak, Blandratistáknak, Pápistáknak, Lutheránus atyafiaknak és egyebeknek ellenkező vélekedésit." E mű oly kedvelt volt, hogy roppant

terjedelme (4212 4r. 1. tiszta szöveg), magas röptű nyelvezete és tudós színezete mellett is széles körben elterjedt. Katonának, mint említve volt (328—29. l.), meg kellett küzdeni a *puritanus* és *independens* mozgalommal is. Ennek eredménye lett a *száz kánonból* álló törvénykönyv, de ez, ha egyidőre el is fojtotta a mozgalmat, magát az eszmét ki nem irthatta egészen; mert akik meglátogatták a puritanismus tűzhelyét, itthon sem szűntek meg harcolni mellette. Egyikök volt *Medgyesi Pál*.[47] Hogy közte és Katona közt véleménykülöpbségeik ellenére sem került törésre a dolog, hanem csak úgy oldalt vagdalkoztak, leginkább annak lehet tulajdonítani, hogy mindkettő kegyeltje volt a fejedelemnek s mérsékelte hevöket ez a körülmény. Medgyesi a *presbyteri rendszer* érdekében két munkát adott ki (*Dialogus Politico-Ecclesiasticus*, Azaz Két Ker. Embereknek ... Beszélgetések vagyon Egyh. Igazgató Presbyterekről ... és az Presbyteriumról, Egyh. Tanácsról. Bártfa, 1650.; *Rövid tanítás a presbyteriumról*, avagy egyházi tanácsról, stb. S.-patak, 1653.), melyekben a presbyteri egyházalkotmány célszerűségét fejtegette s javaslatot tett, hogy miként lehetne életbeléptetni hazánkban, egyszersmind erősen elítélte a püspöki rendszert. Azonban ez a törekvése eredménytelen maradt; sokkal nagyobb hatást gyakorolt korára, mint hittudós és egyházi szónok s a hittani irodalom terén részint mint fordító, részint mint eredeti író, rendkívüli tevékenységet fejtett ki. *Főbb művei*: „*Szent Ágoston vallása*." (Debrecen, 1632.; angolból ford.), mely az evang. ref. vallásnak régiségét és azt bizonyítgatja, hogy Ágoston inkább volt protestáns, mint pápista; „*Praxis Pietatis*, azaz Kegyesség-Gyakorlás." (Bayle Lajos után angolból; Debrecen, 1636.); „Hét napoki együttbeszélgetések ... egy Ker. és más egy pápista Catholicusoknak. *Az hitnek egynehány viszszáiról*." (Cowper W. után angolból; Debrecen, 1637.); „*Doce nos orare, quin et praedicare* etc. azaz Imádkozásra és *Prédikáció-írásra* s tételre és annak megtanulására *való mesterséges Táblák*." (Bártfa, 1650.), ez az első, derék, hasznavehető magyar homiletika. Ezt követi a gyász-alkalmi beszédeknek egész sora, melyek közül sokat újólag kiadott a „*Sok Jajokban* s bánatos szívvel ejtett könyhullatásokba merült és feneklett, szegény igaz *Magyaroknak* egy néhány keserű Siralmi" (S.-patak, 1658.) és „*Magyarok Hatodik Jaja*." (S.-patak, 1660.) című gyűjteményekben. Végre Medgyesinek *vitája volt Vásárhelyi Dániel* jezsuita atyával, kinek „Samosatenisáló ... cikkeinek megcikkelyezésére" írta „*Sz. Atyák Öröme*" (Gy. Fehérvár, 1640.) című művét, melyben a szentírásból és a józanabb egyházi

atyák műveiből bizonyítgatja a Krisztus személyének Mária előtt való létezését s örök istenségét.

Keresztúri Pál[48] fehérvári tanár, I. Rákóczy Gy.-nek kedves embere és fiainak nevelője, főleg mint jeles tanító tűnt ki. Írói munkássága is ezt a célt szolgálta leginkább. Midőn a fejedelem fiai számára egy agendát (*Csecsemő Keresztyén*, stb. Gy.-Fehérvár, 1638.) Írt, *Hajnal Mátyás* jezsuita, gr. Eszterházy Miklós nádor udvari papja, hivatásához tartozónak ismerte ezt a művet egy gúnyoló iratban (*Kitett Cégér*. Mely alatt feltalálja akárki is Minemű Poshadt és mérges Tejet fejt Keresztúri P. Erdélyben egy Catechismusnak Tömlőjébe stb. Pozsony, 1640.) pelengérre állítani. A méltatlanul megtámadott Keresztúri nem hagyta magán száradni a rá dobott sárt, hanem kettős mértékben dobta vissza ellenfelére, midőn feleletül kiadta a „*Felserdült Keresztyént*, ki csecsemő korától fogva az Isten beszédének ama tiszta tején ... nevekedék; És ... ama ... Hitető Orvos Doctornak pokoli orvossággal megbüszhödött Patikáját elrontá, és magát vastagon megostorozá" stb. (Várad, 1641.). Ugyanabban az időben a ref. lelkészből katholikus pappá lett *Veresmarti Mihállyal*[49] is volt vitája. De ezek a meddő viták nem vonták el figyelmét az általa művelt tértől s időnként megjelenő művei (*Lelki Legeltetés*, azaz a Dávid király XXIII. Zsoltárának rövid magyarázatja ... tizenkét Prédikációkban. Várad, 1645.; *Egyenes Ösvény*. A Sz. Életre vágyódóknak ... huszonkét Prédikációkban, stb. u. o., 1653.) a nyugodtabb elme érett gyümölcseit mutatták fel.

Voltak azonban számosan olyan hittudósaink is, kik nem a hitviták terén igyekeztek babért szerezni, hanem a védő vagy támadó harc helyett az egyházat építő békés munkát tekintették első feladatuknak. Ilyen volt a számos jeles közt a minden szorosabb felekezeti jelleg nélküli protestáns *Kulcsár György* alsólindvai lelkész, az alsólindvai Bánffy család pártfogoltja,[50] ki egyik művében (*A Halálra való Készületről* rövid tanúság stb. Alsó-Lindva, 1573.) a szentírás és tudósok nyomán fejtegette a keresztyén ember életrendjét; másik, *Urbanus Regius* után fordított művében (*Az ördögnek* a poenitentia-tartó bűnössel való *vetekedéséről* stb. A.-Lindva, 1573.) azt adja elő, hogy miként kell a sz.-írás alapján legyőzni az ördög incselkedéseit; harmadik kedvelt (több kiadást ért) művében (*Postilla*, azaz az Evangeliumoknak ... Prédikáció szerint való magyarázatja. A.-Lindva, 1574.) egy évi prédikáció-sorozatot fűzött össze. *Károlyi Péter*,[51] a már többször említett tudós váradi pap, majd tiszántúli ref. püspök és híres egyházi szónok, az új egyház dogmáinak fejtegetésével

foglalkozott, de egyszersmind a fenyegető unitarismus ellen is biztosítani óhajtotta híveit mind egyházi beszédeiben (*Az egy igaz Istenről*, és a Jézus Krisztusnak örök istenségéről és fiúságáról való prédikációk stb. Debrecen, 1570.; *Az Apostoli Credonak* avagy vallásnak igaz *magyarázatja* Prédikációk szerint stb., u. o., 1584.), mind más hittani műveiben (Az egész világon való *keresztyéneknek vallásuk az egy igaz Isten felől*, ki Atya, Fiú és Sz. Lélek stb. u. o., 1569., ezt együtt írta Czeglédi Györggyel; *Az Halálról, Feltámadásról* és az örök életről hasznos és szükséges könyvecske stb. u. o., 1575.). *Bornemisza Péter*, a már többször említett (l. 392., 396. l.) felsődunamelléki püspök, legtermékenyebb egyházi beszédíróink egyike, beszédeiben felölelte az év minden ünnepét s a velök kapcsolatos dogmákat, megvilágította az élet minden fontosabb viszonyát és óva intett a kísértetektől, melyek szerinte az ördög művei (Első része az *Evangeliumokból és az Epislolákból való tanúságoknak* stb. Komját és Sempte, 1573.; II. rész Sempte, 1574.; III. r. u. o., 1575.; IV. r. u. o., 1578.; V. r. Sempte és Detrekő, 1579.; *Ördögi kísértetekről*, avagy Rettenetes Utálatosságáról ez megfertőztetett világnak stb. Sempte, 1578.; *Prédikációk, egész esztendőn által* minden vasárnapra rendeltetett evangeliumból stb., Detrekő és Rárbok, 1584.); végre a hitcikkeket különböző korokhoz mérve fejtegette „Négy könyvecske a *Ker. Hitnek Tudományáról*" (Sempte, 1577.) című művében a gyermekeknek, a felnőtteknek, a prédikátoroknak és végül vigasztaló intésekkel és imákkal zárta be. *Újfalvi Katona Imre*[52] pataki tanártól és gönci lelkésztől, az ifjan elhalt tudóstól két latin mű maradt fenn: egyikben a szabad akarat tanának helyes értelmét fejtegette a *Sárosi Andr.* újhelyi ref. lelkész és zempléni esperes tételeivel szemben (*De libero Arbitrio* contra theses And. Sárosi); a másikban azt vizsgálta, hogy a hitcikkek, cultus stb. dolgában mennyiben lehet az egyh. atyák, zsinatok és hagyományok tekintélyére építeni (*Tractatus de Patrum, Conciliorum Traditionum authoritate* circa Fidei dogmata, cultus, item moresque vivendi. M.-Frankfurt, 1611.). Állítólag még egy magyar művet is írt (*Antipapismus*, avagy annak megmutogatása, hogy méltán szakadtak el a reformátusok a róm. katholikusoktól), mely azonban nem került sajtó alá. *Körösszegi István*[53] tiszántúli ref. püspök, a puritanismusnak erős ellensége, az igaz hitnek buzgó őre, a Heidelbergi káté egész tartalmát (*Az Ker. Hitnek Ágazatairól* való Prédikációknak Tárháza stb. Várad, 1640.), a hitnek és jó tetteknek fényesebb példáit (Ex Cap. ad Hebr. 11. *Az hitnek és jóságos cselekedeteknek tündöklő példáiról* való prédikációk stb. Debrecen, 1635.)

terjedelmes egyházi beszéd-sorozatban dolgozta fel és kiadta azokat a zsinatvégzéseket, melyek 1597—1633-ig hozattak s mint az *Articuli Majores et Minores* toldalékai a *tasnádi zsinaton* 1633. elfogadtattak (*Articuli* in variis Synodis generalibus inde ab Anno 1597. *statuti*; et *Thasnadini* Anno 1633. *publicati* et approbati. Debrecen, 1633.).[54] *Kecskeméti A.* (Alexis vagy Elek) *János*[55] s.-pataki lelkész és tanár a Dániel próféta könyvéhez írt egyházi beszédeket (*Az Dániel Próféta Könyvének*... magyarázatja stb., Debrecen, 1621.), melyek közül a harmadik világot vet a *pataki iskola akkori állapotára*; megtudjuk belőle, hogy az iskolára nem fordítottak elég gondot, hogy a tanítók nem mindnyájan voltak kifogástalanok, hogy csak szegény emberek gyermekei tanultak s ők sem voltak mind válogatottak, hogy a görög és zsidó nyelvnek nem volt kelendősége sem a tanítóknál sem a tanulóknál, pedig „vaj ki haszontalan tanító az, bátor nagy rikkantó torka legyen is, és kiáltson, mint egy óriás, ha nyelveket nem tud" stb. *Kecskeméti C. János*[56] lelkész több külföldi hasznos munkát ültetett át (*Fides Jesu et Jesuitarum.* Azaz az mi Urunk Jézus tudományának az Jezsuiták tudományával való összevetése stb. *Donatus Visartus* után. Bártfa, 1619.; *Catholicus Református*, azaz Egynehány vetélkedés alá vetett hitnek ágazatinak magyarázata stb. *Perkinsus Vilmos* után. Debrecen, 1620.; Szép és ájtatos *Imádságos Könyvecske* stb. *Musculus Andr.* után. Lőcse, 1640.; írt imakönyvet (*Szép Ájtatos Könyörgések* stb. Bártfa, 1624.) s egyházi beszédeket (*Három Fő* és nevezetes, esztendős *Ünnepekre való Prédikációk* stb. Debr. 1615.; Az Pápisták között és mi közöttünk vetélkedésre vetett *három fő Articulusokról*. A keresztségről, úrvacsorájáról és az Antikrisztusról való Prédikációk. Bártfa, 1622.; *Az Sámuel Próféta II. k. 24. r.* Prédikációk szerint való *magyarázatja* u. o., 1622.), sőt a hitvitákba is beleszólt (*Pázmány Péter Kalauzának XIII. könyvére való felelet*; — a szentek segélyül hívásáról szól. — Bártfa, 1622.). *Margitai Péter*[57] debreceni és kállói lelkész korában az úri imát, a tízparancsot, az apostoli hitvallást és Jónás prófétát egyházi beszédekben magyarázta. (*Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarázata* stb. Debrecen, 1616.; *Az Isten Törvényének* az Sz. írás szerint való *magyarázatja* stb. U. o., 1617.; *Az Jónás Próféta könyvének... magyarázatja* stb. U. o., 1621.; *Az apostoli Credonak ... magyarázatja* stb. U. o., 1624.); különböző helyeken és alkalmakkor tartott halotti beszédeit szerző halála után *Körösszegi István* adta ki (*Temető Prédikációk* stb. Debrecen, 1632.). *Laskai János*[58] ecsedi lelkész több jeles külföldi mű mellett lefordította állítólag a zsoltárokat is (*Justus Lipsiusnak az Állhatatosságról* írt két könyvei stb.

Debr., 1641.; *Hittől-szakadásnak teljes megorvoslása* stb. — *Vedelius Mikl*. genfi lelkész után. — Várad, 1644.; Egynehány *Áhítatos Buzgó Imádságok ... Kegelius Filep* elmélkedéseiből stb., második kiad., Debrecen, 1651.; *Sz. Dávid százötven zsoltári*, egynehány imádságokkal egyetemben. U. o., 1651.); sőt térítési célból a zsidók számára is írt egy könyvecskét (*Jézus királysága*, melynek idvességes birodalma alá hatható erősségekkel intetnek kiváltképen az Erdélyi Proselyta Zsidók. Várad, 1644.).

Egyházunk alapvető íróinak felmutatott díszes, habár nem teljes sorozatát nem rekeszthetném be méltóbban, mint ha megemlékezem arról az erényekben gazdag, tudományosan művelt, nemeslelkü fejedelemasszonyról, *Lórántffy Zsuzsannáról*, ki áldására élt egyházunknak és iskoláinknak, főleg a s.-pataki iskolának s ezt oly magas fokára emelte a virágzásnak, hogy gyakran felkeresték a morva, cseh és lengyel ifjak is; ki nemcsak a tudósokat gyámolította műveik kiadásában, hanem maga is ügyességgel rendezte és másoknak építésére világ elé bocsátotta a szentírás tanulmányozása közben támadt gondolatait (*Mózes és a Próféták*, azaz, *Az igaz ker. vallásnak* XLV. ágazatainak sz. írásbeli *győzhetetlen bizonyságtétele* stb. Gy.-Fehérvár, 1641.). S hogy oly bámulatos tevékenységet fejthettek ki azon kor hiteszméinek edzett harcosai, lelkészek és tanárok, annak abban a feledhetetlen nemes buzgóságban lelhetjük fel a magyarázatát, mely szerint a vallásügyért melegen érdeklődő prot. főurak, tehetősebb nemesek és buzgó vallásos feleségeik nemcsak elismerésben részesítették az írókat, hanem gazdagon fedezték műveik kiadásának költségeit is. Igaz, hogy akkor a vallás volt az országos eseményeknek, társadalmi életnek mozgató szelleme, holott korunkban más érdekek tolultak előre; de azért, ha ma elaggottnak, ellankadtnak látszik is az a szellem, ne feledjük, hogy most sokkal több téren megoszolva és nem oly határozott jelszók alatt, de szakadatlanul folytatja áldásos tevékenységét.[59]

1. *Műveinek* első kiadása 1545. jelent meg Zürichben; első teljes kiadását *Schuler* és *Schulthess* rendezte (8 köt. Zürich, 1828—42., mely 1861. egészíttetett ki.). V. ö. a 13. címmel az 58—65. l. és a 18. c. a 81—88. l.

2. V. ö. a 14. címmel az 65—71. l. és a 18. címmel a 81—88. l.

3. A *Calvin* irodalmi működéséről részletesen volt szó a 132—37. l.

4. *Bullinger H.* Bremgartenben (Aargau kanton) szül. 1504.; kiképeztetését Kölnben nyerte 1520-tól; előbb mint kappeli tanító, azután mint bremgarteni lelkész működött; a Zwingli halála után, 1531. zürichi lelkésznek s az egyház vezetőjének (antistes) választatott meg; megh. 1575. Életrajzát önmaga írta meg „*Diarium*"-ában. V. ö. *Christoffel*: H. Bullinger u. seine Gattin (Zürich, 1875.).

5. *Hospinianus R.* Altorfban (Zürich mellett) szül. 1547.; 1568-tól Zürichben fokról-fokra az első lelkészi állomásra emeltetett; megh. 1626.

6. *Beza T.* Vezelay-ben (Nivernais) szül. 1519.; kiképeztetését Orleans-ban, Bourges-ban és Parisban nyerte; 1548. Genfbe ment s a reformációhoz csatlakozott; majd Lausanne-ban tíz évig működött mint görög nyelvtanár; 1558. Genfbe hivatván, mint prédikátor és tanár, sok és jó szolgálatot tett Calvinnak. Több vallási vitán és követségben vett részt; 1564. a Calvin halála után a consistorium elnökévé választatott, amely tisztében méltó utódjául ismertetett el Calvinnak. Ereje hanyatlását érezvén, egymásután lemondott hivatalairól; 1600. nyugalomba lépett s megh. 1605. *Baum*: Th. Beza nach handschriftlichen Quellen dargestellt (2 köt., Leipzig, 1843—51.); *Heppe*: Th. Beza, Leben u. ausgewählte Schriften (Elberfeld, 1861.).

7. *Erastus* (*Lieber*) *T.* 1524. szül.; előbb theologiára készült Bázelben, majd orvosi és bölcsészeti tudományokat hallgatott Bolognában és Padovában. 1558. udvari orvosa lett a pfalzi vál. fejedelemnek és egyszersmind az orvosi szak egyik tanszékét foglalta el Heidelbergben. Majd unitarismussal vádoltatva, száműzetett; így jutott 1580. Bázelbe, hol 1583. halt meg mint az erkölcstan tanára.

8. *Buxtorf Ján.* Westfaliából származott; 1591-tól Bázelben működött mint a hébernyelv tanára; 1629. bekövetkezett halála után fia, ugyancsak János foglalta el tanszékét, ki 1664. halt meg.

9. *Piscator Ján.* Strassburgban szül.; tanári pályáját Heidelbergben kezdette meg; midőn ettől az állomástól megfosztotta a luth. pfalzi vál. fejedelem, 1584. a herborni akadémiához hivatott meg, melynek szervezésében tekintélyes részt vett s ott is fejezte be életét 1625.

10. *Olevianus Gáspár* Trierben szül. 1536.; jogi pályára készült Parisban, Orleans-ban és Bourges-ban, theologiára Genfben; 1559. szülővárosában mint tanító nyert alkalmazást, de calvini irányáért távozni kényszerült s 1560. Heidelbergbe ment, hol mint tanító, egyháztanácsos és udvari pap működött; midőn a fejedelem feleleventette a lutherismust, Olevianus elvesztette hivatalait. Előbb Berleburgba, utóbb Herbornba hívatott 1584. s elősegítette Nassaunak a Calvin szellemében való reformálását; megh. 1587-ben.

11. *Ursinus Zakariás* Breslauban szül. 1534.; Wittenbergben és Parisban tanult; 1561. heidelbergi tanárrá lett, hol Olevianusszal a pfalzi egyház reformálását és szervezését vezette. 1578. a Hardt-melléki Neustadba hívatott tanítónak s ott is halt meg 1583. V. ö. *Sudhoff*: Olevianus und Ursinus(1857.).

12. *Pareus D*. Frankensteinban (Felső-Szilézia) szül. 1548.; 1566. Heidelbergben tanult, azután mint lelkész működött több helyen; majd a heidelbergi egyetemhez hívatott theol. tanárnak s ott is halt meg 1622.

13. *Scultetus Ábr*. Grünbergben (Szilézia) szül. 1556.; 1598-tól Heidelbergben működött mint udvari tanácsos és udvari lelkész, 1618. tanári széket nyert; 1620. V. Frigyest, mint választott cseh királyt, Prágába kísérte; 1622. Emdenbe ment és ott halt meg 1624.

14. V. ö. *Félice-Bonifas* (174. l. 3. j.): i. m. 292—96. l.; *Ambert*: Duplessis-Mornay (2. kiad. Paris, 1848.).

15. *Dumoulin P*. Normandiában szül. 1568.; előbb charentoni káplán, majd párisi lelkész, 1626-tól sedani tanár volt; megh. 1658.

16. *Camero* 1579. szül.; előbb Sedanban és Bordeaux-ban működött, majd Saumur-ben, 1624-től Montaubanban, hol mint a béke szószólója, egy polgárháborúra izgató vakbuzgó református dühének esett áldozatul 1625.

17. *Placaeus J*. Bretagne-ban szül. 1606.; előbb nantes-i lelkész, 1632-től hittanár volt Saumur-ben, hol 1655. halt meg.

18. *Amyrault M*. 1596. szül.; előbb Poitiers-ben jogi pályára készült, később a Calvin Institutiójának tanulmányozása és tanítójának, Cameronak a rábeszélése következtében a theologiai pályára lépett s 1626-tól mint lelkész, 1633-tól 1664. bekövetkezett haláláig mint saumuri tanár működött.

19. *Daillé J*. Chetelleraut-ban szül. 1594.; 1626. saumuri, azután párisi lelkész; megh. 1670.

20. *Blondel D*. 1595. szül.; előbb houdani lelkész (Paris mellett), 1649-től amsterdami tanár; megh. 1655.

21. *Van Erpe T*. Gorkum-ben 1584. szül.; Leidenben tanulmányozta a theologiát és a keleti nyelveket, azután négy évig utazott Angol-, Francia-, Olasz- és Németországban; honába térve, 1612-től mint a keleti nyelvek tanára és mint a kormány tolmácsa működött Leidenben; arabul oly szépen beszélt, hogy az arab tudósok is bámulták; megh. 1624.

22. *Drusius J*. már huszonkét éves korában Oxfordban a keleti nyelvek tanára, 1575-től leideni, majd franekeri tanár; megh. 1616.

23. L. a 169. l. 6. j. *Grotiusnak összes theol. művei* Amsterdamban 1679. és Bázelben 1731. jelentek meg. V. ö. *Luden*: H. Grotius nach seinem Schiksal u. Schriften dargestellt (Berlin, 1806.); *Creuzer*: Luther u. H. Grotius (Heidelberg, 1846.).

24. *Vossius J. G.* Heidelberg közelében szül. 1577.; már 22 éves korában a dortrechti iskola rectora, majd leideni tanár volt, arminianismusszal gyanusíttatván, elvesztette hivatalát; 1633. Amsterdamba ment s az arminianus gymnasiumnál a történelmet tanította egész haláláig, 1649-ig. Műveinek összes kiadása 6 köt. Amsterdamban jelent meg 1695—1701.

25. *Usher J.* Dublinban szül. 1581.; 1607. dublini hittanár, 1625. armaghi érsek és irlandi prímás lett; 1640. visszatért Angliába s a polgárháború alatt sikertelenül vállalkozott a közvetítő szerepére; megh. 1656.

26. *Hales J.* Bathban szül. 1584.; kiképeztetését az oxfordi egyetemen nyerte; majd ugyanott fellow és 1618. a követség prédikátora lett Hágában; jelen volt a dortrechti zsinaton s az ott tapasztaltak kedvezőtlen hatása alatt az Arminius pártjának adott igazat; 1639. windsori kanonokká neveztetett ki; 1642. a presbyterianusok uralma alatt elvesztette minden javadalmát, azután igen sanyarú körülmények közt élt egész haláláig 1656-ig.

27. *Chillingworth V.* 1602. szül. Oxfordban; ugyanott fejezte be tanulmányait, 1628. fellow lett; a hittani viták megelégelése és Fisher jezsuita rábeszélése következtében katholikussá lett, de később visszatért a prot. egyházba; részt vett az 1640-iki parlamentben, 1643. Glocester ostromában, mely alkalommal fogságba esett és megh. 1644.

28. Az eddigiekhez l. még *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 420—24.; *Baur*: i. m. IV. k. 411—16.; *Henke*: i. m. II. k. 436—44., 468—71.; *Herzog*: i. m. III. k. 306—7., 355., 381—86., 530—32. l.

29. *Félegyházi* e mű nyomtatása közben halt meg 1586. s így már nem fordíthatta le Júdásnak elmaradt levelét, ezen irat fordítását tehát *Gönczi György* debreceni lelkész végezte s ő írta az ajánlást.

30. *Károlyi Gáspár* Nagykárolyban szül. 1529. körül; tanulmányai befejezése végett meglátogatta Németországot és Schweizot, megfordult Wittenbergben is; 1556. mint kész tudós és kitűnő szónok tért haza s mint a tekintélyes gönci egyház lelkésze, majd kassavölgyi esperes működött egész haláláig 1592. jan. 3-ig. *Bod P.*: Athenas. 131—32.; *Károly Gy. Hugó*: Abaújmegye 16. századbeli műveltségtörténetéből. (Kassa, 1875.); *Paszlavszky Sánd.*: Károlyi G. hagyatéka. (Abafi: Figyelő, 1877.), II. k. 255—63. l.

31. A *nyomda* valószínűleg azért állíttatott fel Vizsolyban, a Báthory István jószágán és nem Göncön, a Károlyi lakhelyén, mivel Gönc fő útvonalba esvén, ama háborús időkben, inkább ki volt téve a zaklatásnak, sőt veszedelemnek, mint a félre eső Vizsoly.

32. Ez a fordítás *Tóth Fer.* szerint Samarjában jelent meg, *Szabó K.* szerint Oppenheimban, 1616. Hogy három kiadás jelent volna meg egy évben, hihetetlen; a Szabó K. felvétele szerint így áll a dolog; l. *Régi Magyar Könyvtár*, 465. 466. sz.

33. *Alvinczi P.* N.-Enyeden szül. 1570 tájt; tanulmányait N.-Váradon befejezvén, meglátogatta a külföldi egyetemeket Schweizban, Olasz- és Németországban; midőn hazatért, előbb Váradon (1603-tól) mint tanár, majd mint lelkész és esperes, később Kassán mint lelkész működött. V. ö. Bod P.: Athenas. 5—8.; *Ferenczy-Danielik*: Magyar irók, életrajz-gyűjtemény (2 köt., Pest, 1856-58.), 3. l.

34. V. ö. *Bod P.*: Ath. 100—101.; *Károly Gy. Hugó*: Abaujmegye etc. 60. l.

35. *Ribini*: Memorabilia, I. k. 449—50. l.

36. *Lethenyei* Ist., előbb sárvári iskola-igazgató, majd kőszegi, utoljára csepregi evang. lelkész és senior volt. Lefordította *Hutter Lénártnak* egy művét (Az Szent írásbeli Hitünk Ágainak rövid összeszedése stb. Csepreg, 1635.). V. ö. *Bod P.*: Ath. 161.; *Ferenczy-Danielik*: i. m. 178. l.

37. *Kanizsai Pálfi Ján.*, evang. szülők gyermeke, Kanizsán született; majd a révkomáromi iskolába kerülvén, a ref. egyházba lépett; 1608 a samarjai ref. iskola rectora lett; egy év múlva a heidelbergi egyetemet látogatta meg; honnan 1611. hazatérve, előbb a komáromi iskolában mint helyettes tanár működött; de már a következő évben pápai lelkésznek választatott s később megbízatott az esperesi hivatallal is; 1626. az evang. térítgetés veszélyének kitett német-újvári ref. egyházba ment át, hol nemcsak a lelkészi, hanem az esperesi hivatal is reá várt; 1629. a dunántúli ref. egyházkerület püspökévé választatott; 1634. a katholikussá lett földesúr, gr. Batthyány Ádám kiutasítván birtokáról a prot. lelkészeket, távozni kényszerült Német-ujvárról s a kiskomáromi lelkészi állomást foglalta el; ott is halt meg 1639. vagy 1641. Írt egy imakönyvet is „Arany Temjénező; Thuribulum Aureum" cím alatt, mely 1632. jelent meg Pápán. V. ö. *Tóth F.*: Túl a Dunai ref. püs. élete. 83—99. l.

38. *Samarjai János* 1585. szül.; előbb n.-szombati ref. tanító volt; 1609. Asztalos Andr. gazdag polgárnak a költségén meglátogatta a heidelbergi egyetemet; hazatérte után mint halászii lelkész és csallóköz-mátyusföldi ref. püspök működött s 1640. halt meg N.-Szombatban. *Írt* egy agendát (Az Helvetiai valláson levő Ecclesiáknak egyházi ceremóniájukról és rendtartásokról való könyvecske stb. Lőcse, 1636.). V. ö. *Bod*: Athenas. 233—34.; *Ferenczy-Danielik*: i. m. I. k. 398. l.

39. *Ribini*: i. m. I. k. 458—59.; *Tóth F.*: Túl a Dunai ref. püs. élete. 90—92. l.

40. *Enyedi Gy.* hazai tanulmányai befejezése után meglátogatta Olaszországot, Németországot és Schweizot, mely útjából hazatérve, a kolozsvári unit. iskolában mint tanár működött hat évig, azután lelkészszé és nemsokára püspökké választatott; megh. 1597. V. ö. *Bod P.*: Athenas. 74—75. l.

41. *Bod P.*: Ath. 300. l.

42. *Bod P.*: Ath. 307—308. l.

43. *Bod P.*: Smirnai sz. Polikarpus ... erdélyi ref. püsp. hist. (H. n. 1766.), 62—71. l.

44. *Bod P.*: Ath. 260—61. l.

45. *Milotai Nyilas István* Szatmármegyében Milotán szül.; a debreceni iskolában befejezvén tanulmányait, meglátogatta a heidelbergi egyetemet. Hazatérve előbb kallói lelkész volt, majd a debreceni iskola igazgatásával bízatott meg; azután a szatmári egyház hívta meg lelkésznek s 1611. megválasztották esperesnek is; ebben az időben alakította át a szatmári iskolát gimnáziummá; 1614. a püspöki hivatallal tisztelték meg; ezekről az állomásairól hívta meg a tehetséges, tudós főpapot Bethlen Gáb. fejedelem udvari lelkészének, mely állomását 1618. foglalta el; mint a fejedelem tanácsosa a nagyszombati és szigeti reform. iskoláknak gimnáziummá átalakítása körül is szerzett érdemeket; megh. 1623. V. ö *Bod*: Ath. 174—75; *Tóth F.*: Túl a Tiszai ref. püs. élete. 90—98.; *Görömbei P.*: A nagykállói ev. ref. egyh. tört. (S.-patak, 1882), 167—68. l.

46. *Bod*: Smir. s. Polik. 71—90. l.

47. *Medgyesi P*. holland és angol egyetemeken fejezte be tanulmányait; hazatérve előbb debreceni tanár, majd szinyérváraljai, munkácsi és váradi lelkész volt; 1633. a Rákóczy Gy. feleségének, Lórántffy Zsuzsannának udvari papjává lett s ezen az állomáson maradt közel 30 évig, a fejedelemasszony haláláig. V. ö. *Bod*: Ath. 169—71. l.

48. *Keresztúri P*. külföldi egyetemi tanulmányai befejezése után Bethlen Gáb.-tól a gy.-fehérvári iskolánál tanárul alkalmaztatott; azután a Rákóczy fejedelmeknek volt udvari papja s az udvari iskola vezetője; megh. 1655. V. ö. *Bod*: Ath. 138—39. l.

49. *Veresmarti Mih*. 1572. szül. Baranyában; a tolnai és debreceni iskolákban végezte be tanulmányait; azután Cegléden és Kecskeméten iskolatanító volt; majd a körösi ref. egyház hívta meg lelkészének; innen a török dúlások elől a felvidékre menekült s előbb irmelyi (Nyitra m.), azután komjáti prédikátor volt; felesége halála után lemondott hivataláról s N.-Szombatban vonult meg; úgy látszik, hogy meghasonlott magával és vallásos töprengések lepték meg; ez s a Pázmány rábeszélése s talán ígéretei is végre megérlelték lelkében azt a gondolatot, hogy a kath. egyházba térjen át. Hitfelei mindent elkövettek, hogy visszatartsák az elbódultat ettől a lépéstől, de a rajongó és talán nagyralátó elvágyott abból az egyszerű körből, mely sem a rajongásnak, sem az ambitióknak nem nyújtott elég tért. Az áttérés 1610. történt meg Bécsben; onnan egy idő múlva hazatérve, előbb selyei plébánossá, majd pozsonyi kanonokká, budai préposttá és bátai apáttá neveztetett ki. Neki tulajdonítják Bethlen G. özvegyének, Brandenburgi Katalinnak az áttérítését. Megh. 1646. Megírta „*Megtérése históriáját*," mely kéziratban maradt; áttérésének mintegy igazolásául lefordította Lessius művét (Tanácskozás, melyet kelljen a különböző vallások közül választani. Pozsony, 1611.) V. ö. *Ipolyi Arnold*: Veresmarti M. 17. századi magyar író élete és munkái (B.-pest, 1875.).

50. L. *Eötvös Lajos* feljegyzéseit. *Révész*: Figyelmező 1870. évf. 198—200., 313—16. l.

51. V. ö. *Tóth F*.: Túl a Tiszai ref. püs. élete. 62—57. l.

52. *Újfalvi Katonai I*. Baranyában, Újfaluban szül. 1572.; tanulmányait befejezvén S.-patakon, 1595. Wittenberget, 1598. Heidelberget látogatta meg, hol főleg Pareust hallgatta; 1599. haza térvén, a s.-pataki iskolát igazgatta, majd a Rákóczy Zsigm. udvari papjává lett; azután a szepsii, 1606. a gönci, 1610. a bodrogkeresztúri egyház lelkészének hívatott meg. Utóbbi állomásán nemsokára meg is halt 1610. okt. 22. Életét Pareus Dávid írta meg és adta ki Katonának „Tractatus de Patrum etc." című műve előtt, mely halála után jelent meg. V. ö. *Lampe*: i. m. 344—46.; Bod: Ath. 134—35.; *S.-pataki füz*. 1864. évf. 622—26. l.

53. *Körösszegi H*. (Hermán) *István* a debreceni kollégium tanfolyamának bevégzése után 1614. a heidelbergi egyetemet kereste fel, honnan haza térve, 1616. zilahi lelkésszé, majd krasznai esperessé, 1622. pedig tiszántúli püspökké választatott; 1630. a debreceni egyházba hivatott és ott is halt meg 1642. V. ö. *Tóth F*.: Túl a Tiszai püs. élete 103—109.; *Bod*: Ath. 127—28. l.

54. Ezeket a zsinatvégzéseket, valamint a *Kisebb cikkeket* közli *Lampe*: i. m. 365—79. l.; a *Kisebb cikkeket* magyarul *Kiss Áron*: a 16. száz. tartott magy. ref. zsinatok végzései. 686—94. l.

55. *Kecskeméti E. vagy A. Ján*. hazai tanulmányai befejezése után 1595. a wittenbergi, 1598. a heidelbergi egyetemet látogatta meg; hazatérve előbb s.-pataki tanár, 1609. u. o. lelkész és később zempléni esperes volt; 1617. N.-Bányára hivatott meg lelkésznek s u. o. halt meg 1620. V. ö. *S.-pataki füz*. 1864. évf. 693—98. l.

56. *Kecskeméti C. Ján*. befejezvén tanulmányait Debrecenben, előbb kállói (1615.); azután tokaji (1619.), majd ungvári lelkész és ungi esperes, utóbb homonnai lelkész és a Lónyai Zsigm. udvari papja volt. Bod: Ath. 141. l. egynek gondolta a két Kecskemétit; *Görömbei P*. pedig (A n.-kállói ev. ref. egyh. tört.) kihagyta s kállói lelkészek sorozatából, holott Kecskeméti maga említi egyik művének ajánlásában, hogy kallói lelkész volt 1614. V. ö. *S.-pataki füz*. 1864. évf. 699—700. l. és műveinek címeivel.

57. *Margitai Péter* befejezvén tanulmányait a wittenbergi egyetemen, 1616. debreceni lelkésszé s egy év múlva ugyanott esperessé választatott; 1619. Kisvárdára hivatott meg; ezt az állomását 1621. (vagy még előbb) a kállóival cserélte fel; 1624. Husztra ment át és rábízatott a máramarosi esperesi hivatal is; 1629. a szatmári lelkészi és esperesi hivatalt fogadta el. Ugyanabban az évben megválasztatott tiszántúli püspöknek is, de még abban az évben meghalt. V. ö. *Bod*: Ath. 165—66.; *Tóth F*.: Túl a Tiszai ref. püsp. élete. 100—102; *Kiss Kálm*.: A szatmári ref. egyházmegye tört., 307.; *Görömbei P*.: A n.-kállói ev ref. egyh. 168—69. l. s mindezeknek correctorául szerző műveinek címeivel.

58. *Laskai János*, mint úri tanítványainak mentora, többször megfordult külföldön, végre gr. Bethlen István udvari lelkészének hívta meg Ecsedre. V. ö. *Bod*: Ath. 156—57. l.

59. A *bibliáról* l. *Lampe*: i. m. 726—32.; *Tóth F*.: Prot. Ekkl. Hist. 337—45.; *Balogh F*.: A magy. prot. egyh. tört. 161—67., 178—79.; a többi művekről: *Szilágyi S*.: Erdélyország története, II. k. 218—33. l. *Szabó K*.: Régi Magy. Könyvtár: 15. 25. 28. 51. 57. 29. 32. 347.; 63. 55. 58. 46. 47. 69. 50. 77.; 218.; 236.; 411. 434. 540. 546. 594.; 970.; 10. 12. 23. 22. 31. 49. 99. 100. 371.; 137. 389. 152. 374.; 199. 200. 211—14.; 297. 408. 465. 378. 379.; 301. 416. 414. 417. 446.; 453. 462. 628. 634. 569. 539.; 449. 445. 457. 470.; 573. 662. 626. 642. 625. 494.; 521. 474. 501. 515.; 772. 779. 799. 826.; 831. 874. 608. 657. 668. 832. 934. 960. 701.; 678. 704. 722.; 780. 431.; 96. 97. 114.; 71. 76. 116. 206.; 95. 115. 119. 146. 153. 138. 148. 207.; 644. 708. 510. 455. 484. 499. 518. 519. 520. 533. 703.; 464. 473. 512. 537. 607.; 714. 764. 765. 843. 844.; 716. sz.

71. A protestáns mysticismus kezdete.

Midőn a lutheri egyházban az üres scholasticismus kopár mezejére kezdett tévedni a hittudomány s nem tudott többé a szellemnek elegendő táplálékot, az erkölcsi életnek kellő ruganyosságot szolgáltatni: folyvást követelőbben lépett fel a vágy oly vallás után, mely egészen áthassa a lelket s az Istennel való közvetlen érintkezés útjából elhárítsa az akadályokat. Ettől az

élénk vágytól ellenállhatatlanul űzetve többen a mysticismusnak titokzatos ábrándvilágába menekültek a dogmák rideg köréből. A középkori mysticismus vonzó ereje különben sem semmisült meg egészen s ez a tanirány egészen új, sajátságos alakban tűnt fel a 17. század kezdetén és ellenzéki állást foglalt el a hittani scholastikával szemben. Most egyesek azon feladat megoldására vállalkoztak, hogy a kedély világába való elmélyedés és nyert kijelentés útján behatoljanak az Isten és a világ közti viszonynak homályos titkába.

Ennek a mystikus iránynak a prot. egyházban első határozott képviselője volt *Weigel Bálint*, egy istenes, hivatásának élő, köztiszteletben részesült luth. lelkész Tschopauban (egy szász helységben Meissen mellett, megh. 1588.). Ő életében minden összeütközést került az egyházzal, a béke kedvéért aláírt még a kelletlen Concordiának is s csendesen dolgozgatott falusi magányában. *Hátrahagyott iratai*[1] halála után jelentek meg nyomtatásban (1609) s mystikus és theosophiai irányuk miatt nagy feltűnést okoztak és sok megtámadásnak voltak kitéve. *Ezen iratok szerint a sz.-írásnak* igaz szellemét nem lehet megérteni belső világosság nélkül; *a váltság munkájában* nem annak külső történeti factuma a fő dolog, hanem az, hogy a Krisztus halála és a tökéletesebb életre feltámadása ismétlődjék minden emberben; nem a külső *szentségek* és az ajkak imája, hanem a szív néma imája egyesít Istennel. Aki *megismeri önmagát*, megismeri a világot és Istent is és ez nemcsak a keresztyénség körében, hanem rajta kívül is lehetséges. Az emberben együtt van meg anyag és szellem, Isten és Krisztus, mert ő *Mikrokosmos és Mikrotheos is egyszersmind*. *Minden létező* szellemi és anyagi az *Istenből állott elő* és benne is marad; ennélfogva minden tettünk az Isten tette. Minden *ismeret* az ismerőnek és tárgyának egysége; még Isten is az emberben ismerheti meg önmagát. De hát akkor hogy követhet el az ember *bűnt*? Weigel ezt, nem valami erős logikával, úgy magyarázza meg, hogy az emberben az ember önmagához pártol át az absoluttól; de mivel az Isten országa az emberben van, a visszatérés vagy újjászületés ismét bekövetkezhetik; hiszen midőn az Isten az emberen könyörül, önmagán könyörül. Weigel szükségtelennek tartotta a külső *egyházi cselekvényeket*, mivel semmi hatást sem gyakorolhatnak a belső isteni szellemre. Különösen neheztelt az egyetemeken hirdetett orthodox theologiára s a Corpus Doctrinae párnáján renyhélkedő ifjú papokra; rólok mondta, hogy könyveik emberektől valók, de tetteiket az ördög irányozza.

Ennek az iránynak délpontját azonban *Böhme Jakab*, a görlitzi csizmadia, az élénk képzelőtehetségű és szellemes theosophista jelöli ki, habár szemlélődései nem egy ponton összeütköztek az egyház tanával, mindvégig őszinte híve maradt a luth. egyháznak, s akinek kortársai közül némelyek gúnyból, mások komolyan „*philosophus teutonicus*" nevet adtak. Böhme Alt-Seidenburgban (Felső-Lausitzban) született 1575.; szülői szegény földmívesek voltak, kik barmok őrzésével bízták meg a gyermek Jakabot. Később a pásztorságot, miután faluja iskolájában megtanult olvasni és írni, a csizmadia-műhellyel cserélte fel Görlitzben. Az inas-évek után világlátni ment s hazatérve Görlitzben telepedett le mint kész mester. Már ifjú korában titokteljes látomásai voltak s később is ismétlődtek. Valószínűleg az akkori vallási viták fordították figyelmét a vallásos kérdések felé s a velök való mély tusakodás, a rejtett igazság kifürkészésének ellenállhatatlan vágya izgatta fel képzelő tehetségét addig a fokig, hol csodás, bűvös álomképek rajzanak ki a lélekből s a szendergő értelem a képzeleti és való közt nem képes többé határvonalat húzni. Böhme a sz. íráson kívül csak néhány theosophista és alchymista művet tanulmányozott s így nem nagy tudományos készültséggel fogott gondolatai rendezéséhez és leírásához; előadása általában mégis elég érthető, habár neki is, mint minden mystikus írónak, erős küzdelmébe kerülhetett, míg megtalálta gondolataihoz az alkalmas kifejezéseket; nyelvezete helyenként költői s gazdag a természettől kölcsönzött képekben. Midőn 1612. megjelent az *első műve* (*Aurora*, oder die Morgenröthe im Aufgang), a görlitzi lelkész, *Richter György* nyíltan kárhoztatta azt a szószékről s kisebbítőleg nyilatkozott szerzőjéről, sőt sürgetésére a hatóság megtiltotta Böhmének a könyvírást. De tétlenségre kényszerített szelleme nem tűrte a békót s újra írni kezdett. Végre megidézte, kihallgatta a drezdai egyháztanács (1624. máj.) s mivel hiányzott elítélésére a kellő alap, felmentette. Ezen esemény után a csendes, szelíd és szerény Böhme visszatért önkéntes száműzetéséből Görlitzbe és nem sokára meghalt (1624.).

A *Böhme theosophiája*, mint a régi gnóstikusoké, a világ eredetével, életével, céljával s velök kapcsolatban a gonosz eredetével foglalkozik. *Iratai szerint* ezen mélységes titkok ismeretéhez *belső világosság* által jutott el ő is. E titkok ős forrása *Isten*, kiben már megvan a *dualismus*, azaz a kettős hatás, a különbség, a kettős akarat; ez a dualismus kútforrása a természet és szellem életében levő minden *ellentétnek*, tehát a jó és gonosz ellentétének is; és ez így van jól, mivel *ellentét nélkül semmisem lehetséges*, sem öröm, sem fájdalom, sem

művészet, sem tudomány, sem bölcseség, sem öntudat. Minden dolog „igenből és nemből" áll, legyen az isteni, ördögi, földi vagy bármiféle. Így a „sötét elv" is, miután világosság utáni vágyat szül, mint az akarásnak és teremtésnek feltétele, szükségképen az Isten lényegéhez tartozik. A *háromság* csak az örökké önmagából szülő Isten életfolyamatának kifejezése. Az egy Isten, minden dolognak atyja és teremtője, minden mindenben; öröktől fogva önmagából szülte a *fiút*, ki az ő szíve, világossága, szeretete és azután szülte a *sz. lelket*. Az atya ugyan ős oka minden lénynek, de ha a fiú születésével nem vette volna kezdetét a másik elv, az atya „sötét völgy" maradt volna. De a fiúval más elv nyílt fel, amennyiben „a haragos, rideg atyát kibékítette, szeretővé és könyörületessé tette." Ennek következtében az atyában felébresztetett minden erő s megkezdődtek a különböző alakulások és képződések; megkezdődött a *harc* a világosság és sötétség, általában *az ellentétek közt*; mert míg az ellentétek egyensúlyban és összhangban voltak Istenben, addig az Istenből kiáramló teremtményekben különváltak; de a Krisztusban való újjászületés által ismét isteni összhangzattá egyesülnek és kiegyenlíttetnek az ellentétek. Böhme szerint tehát *azért jött létre a világ*, hogy a végtelen Isten kijelenthesse magát a végesben.[2]

Weigel és Böhme teljesen függetlenek voltak ugyan egymástól, de azért mégis sok olyan eszme található mindkettőnél, melyek a régi mystikusokra s az alchymistákra (főleg Paracelsusra) emlékeztetnek. A többek közt mindkettő megvetette a betűhöz ragaszkodó keresztyénséget, a tudományos rendszerbe szedett hittant; nélkülözhetetlennek tartotta a belső világosságot; az Istennel való lényeges egyesülésre törekedett s elfogadta Paracelsusnak azokat a nézeteit, melyeket a látható és láthatatlan világ közti összhangra és az emberre, mint Mikrokosmosra vonatkozólag állított volt fel.

Minél nagyobb körben nyilvánult a gyakorlati, benső keresztyénség utáni vágy, a hittani száraz rendszer védői annál elkeseredettebben harcoltak ezen veszélyesnek tartott irány ellen és mindazokkal éreztették gyűlöletöket, kik a kegyes életben és érzelmekben, nem pedig a hittani scholastikában keresték az igaz keresztyénséget.

A lutheránus orthodoxiával szemben a régi népszerű mysticismusnak a felélesztésén fáradozott *Arndt János*[3] lelkész, ki hittani viták helyett az Isten iránti szeretetről s a Krisztusban való újjászületésről prédikált híveinek; de ez a szokatlan új hang sértette tiszttársai fülét és minden kigondolható eretnekség

(papismus, flacianismus, alchymismus stb.) címén elüldözték Anhaltból, jóllehet hallgatói szeretetök bő mértékében részesítették a kegyes lelkészt. Mindamellett is gyorsan elterjedtek művei (Vier Bücher vom wahren Christanthum, az első 1605., a más három 1610.; Paradiesgärtlein voller christlicher Tugenden 1612.) és majd minden nyelvre lefordíttattak. Bármily hevesen támadták is meg tiszttársai ezeket a mystikus irányú műveket, épen nagy elterjedésök bizonyítja, hogy szerzőjök eltalálta a benső vallásosságnak népszerű, szívhez szóló, igaz hangját és csakugyan a harmincéves háború vad tombolásai közt sok kegyes család keresett és talált bennök enyhülést, vigasztalást és megnyugvást, sőt még ma sem vesztették el hatásukat.

Még szellemesebb módon hirdette a keresztyénségnek isteni szeretettől áthatott voltát *Müller Henrik* rostocki tanár és lelkész (végre lübecki superint., megh. 1675.), kinek kegyes életre serkentő műveit (Kreuz-, Buss- und Betschule; Himmlischer Liebeskuss; Geistlicher Erquickungstunden stb.) igen nagy közönség olvasta s némelyeket közűlök még az újabb időben is méltónak tartott kiadásra a berlini evang. könyvkiadótársulat (1847.). Gyakorlati épületes művei miatt még *Gerhard János* sem kerülhette ki a mysticismus vádját, jóllehet általánosan elismerték a hittani téren szerzett érdemeit. Hasonló ítélet alá esett *Rathmann Herman* danzigi lelkész (megh. 1628.), ki azonban más téren is összeütközött az igazhívőkkel, midőn azt vitatta több iratában, hogy a sz. írásban foglalt istenige magában véve még nem világosítja fel és nem téríti meg az embert, hanem a sz. léleknek is közre kell működnie az ember belsejében. Ezzel a véleményével ugyan annak az uralkodó téves hitnek akarta útját állani, mely általánosan el volt terjedve az Isten igéjének ihletéséről és önálló hatásáról; de nem szabatos kifejezéseiből azt magyarázták ki, mintha ő a sz. írás tartalmának és erejének, az írásnak és szellemének különválasztásáról beszélne.[4] Általában mindazok, kik ebben az időben az egyháznak csak az értelmet foglalkoztató hittani iránya ellen panaszoltak, vagy megközelítették a régi mystikusoknak az érzelemre ható hangját, el lehettek rá készülve, hogy a mysticismus hívei közé fognak számíttatni.

Egészen sajátságos állást foglalt el *Andreä Bálint János*,[5] a keresztyén eszméktől egészen áthatott s nekik elő férfi, ki határozott ellenszenvet érzett mindazon theol. hitviták iránt, melyeket egész szenvedéllyel folytattak a vallás héja, a dogmák felől, míg egészen megfeledkeztek annak lényegéről, végcéljáról. A luth. egyház hittanától ugyan nem óhajtott eltérni, de *egyházfegyelem* tekintetében a genfi rendszert, melyet elég alkalma volt megismerni, sokkal többre becsülte a lutherinél. Tudta, hogy az erkölcsiség emelése a gyermekek vallásos nevelésétől és hivatásukat érző lelkészek képzésétől függ első sorban; ezért mint egyházkormányzó, első teendőjének ismerte, hogy a háború zavarai közt elvadult erkölcsöket megnemesítse helyes gyermek- és lelkészneveléssel, valamint szigorú egyházfegyelemmel. Ebben az irányban igyekezett utat törni irodalmi téren is. E nemű műveiben (Kämpfe des christl. Hercules, 1615.; Christenburg, 1615.; Utopia, 1618.; Mythologia christiana, 1619.; Christianopolis, 1619, stb.) költői, néha gúnnyal vegyes jelképekben és szellemes beszélgetésekben törekedett lerajzolni a keresztyén életnek az ő lelke előtt felmerült eszményképeit s egyszersmind feltüntetni azt a nagy mélységet, mely ezen eszményképek és kora vadsága közt tátongott. Más műveivel (Invitatio fraternitatis ad sacri amoris candidatos; Christianae societatis idea, 1620.) azt akarta elérni, hogy egy oly *evangeliumi szövetségnek* vesse meg az alapját, mely elfordulva a theologusok által faragott hitrendszernek élettelen bálványától, az igaz keresztyénség központjára, az élő és megelevenítő Krisztusra függessze szemeit. Mint távoli ködkép, egy oly *keresztyén állam* eszménye is feltűnt lelke előtt, melynek polgárai vagyonközösségben, keresztyén erkölcsön alapuló boldogságban egyszerre neveltetnének a földi és mennyei állam számára. Végre Andreä a kor divatos ferdeségei, az alchymista bolondság és más titkos tanok és babonák után futkosó kórság ellen is megindította a hadjáratot. Hogy kigúnyolja kora könnyenhívőségét, közre bocsátotta „*Chymische Hochzeit Christiani Rosenkreuz anno 1459*." című allegoriái gúnyiratát (1602. után); ezt követte egy másik ezen cím alatt: „*Allgemeine und General-Reformation der ganzen weiten Welt*; beneben der *Fama Fraternitatis Rosaceae Crucis*, oder Brüderschaft des hochlöblichen Ordens des Rosenkreuzes, an die Häupter, Stände u. Gelehrten Europas," mely szerint az alapító szerzetes, Rosenkreuz a sz. sírhoz zarándokolt, ott értesülvén az araboknak rendkívüli bölcseségéről és természettudományosságáról, felkereste őket Damaszkusban s megszerezte tőlök a híres „*Liber Mundi*" című

művet, aztán megrakodva természettani és mathematikai ismeretekkel, meglátogatta Egyptomot, Afrikát, Spanyolországot és más országokat s így hazájába térve, elhatározta, hogy egy társulatot fog alapítani, mely a világ boldogságát munkálja s a hazugságot és sötétséget, mely áthatotta a tudományt, művészetet s az emberek minden osztályát, száműzze a földről. Midőn ez az utóbbi mű előbb csak kéziratban (1610-től), majd nyomtatásban (Cassel, 1614.) széles körben elterjedt s hozzá megjelent még a „*Confessio*, od. Bekänntnuss der Societät u. Brüderschaft Rosaceae Crucis" (1615.) is, mely a társulat bölcsészetét ismerteti: a láznak egy neme lepte meg az embereket; ahelyett, hogy elértették volna a kirívó gúnyt, mindenfelé kutatni kezdették a mágusok titkos társulatát. Hiába igyekezett Andreä több iratában felvilágosítni a közönséget páratlan tévedéséről, nem hittek szavainak; másfelől az alchymisták, kabbalisták és paracelsisták nagyszerű leleplezéseket ígértek; a zavarba jött hittudósok pedig azt hitték, hogy vagy rajongók, vagy álarcos calvinisták vagy épen jezsuiták rejlenek a színfalak mögött; sőt állítólag, akadtak olyan iparlovagok, kik kizsákmányolták a közönségnek ezt a megbomlottsághoz közeljáró regényes hajlamát és alapítottak rosenkreuz-társulatot, de ilyen társulatnak nem maradt fenn semmi biztos nyoma.[6]

1. A *Weigel művei*: Der güldene Gryff, d. i. Anleitung alle Dinge ohne Irrthum zu erkennen; Das Büchlein vom Gebet; Vom Ort der Welt; Dialogus de Christianismo stb. V. ö. Opel: Valentin Weigal (Leipzig, 1864.).

2. A *Böhme művei*: Aurora, oder die Morgenröthe im Aufgang, das ist: die Wurzel oder Mutter der Philosophiae, Astrologiae u. Theologiae, aus rechtem Grunde, Oder Beschreibung der Natur, wie Alles gewesen u. im Anlang worden ist: wie die Natur u. Elementa creatürlich worden seynd, auch von beiden Qualitäten, Bösen u. Guten; woher alle Ding seinen Ursprung hat, u. wie es jetzt stehet u. würket, u. wie es am Ende dieser zeit werden wird: auch wie Gottes u. der Höllen Reich beschaffen ist, u. wie die Menschen in jedes creatürlich würken, Alles aus rechtem Grunde etc. Ez a cím magában foglalja Böhmének egész programmját. Ugyanezeket az eszméket fejtegetik: De signatura rerum, Das ist von der Gebührt u. Bezeichnung aller Wesen: Wie alle Wesen aus einem Einigen Mysterio urständen, etc.; De tribus principiis; Psychologia vera; Der Weg zu Christo, stb. *Összes művei*: *Gichtel* kiad. 2 köt. (Amsterdam, 1682.); ujabban *Schiebler* kiad. (7 köt. Lipcse, 1831—47.). A formulákat az alchymistáktól kölcsönözte Böhme és nagyon eredetiek; a *szótag-magyarázatból* íme pár példa: *Jézusról* mondja: „*Je* az atyától az emberiséghez való lealáztatása; *Sus* szótag a lelkek bevitele a háromságba, miként Sus szótag mindenen keresztül a magasba tör" (De tribus princ.); *Tinctur-ról* (tinctura alchymista műszó, azt a folyadékot jelenti, mellyel beitatták az érceket) T háromszoros Y vagy I az Atyát jelöli; I a született I a Jézust jelöli; N a háromszoros I a Lélekben; C Krisztust jelöli; T az ötödik spatiumban az Atya a Krisztusban; V Krisztus lelke az igében (Wort), mely megelevenít; R

királyi trón, mely körül a világosság és sötétség harcol és Krisztus Sátánnal szembeszáll stb. (U. o. 30.). V. ö. *Fechner*: J. Böhme Leben u. Schriften (Görlitz, 1857.); *Harless*: J. Böhme u. die Alchymisten, etc. (2. kiad., Leipzig, 1882.).

3. *Arndt Ján*. 1555. szül. Ballenstadtban (Anhaltban); 1590—1609. quedlinburgi, braunschweigi és eislebeni lelkész; 1611-től 1622. bekövetkezett haláláig Celleben superint. volt. V. ö. *F. Arndt*: Joh. Arndt (Berlin, 1838); *Pertz*: De Joh. Arndtio ejusque libris, qui inseribuntur De vero Christianismo (Hannover, 1852.).

4. V. ö. *Engelhardt*: Der Rathmann'sche Streit. (*Niedner*: Zeitschrift für hist. Theol. 1854.), 43. s k. l.

5. *Andreä Bál. Ján*., a Concordia-tervező Andreänak unokaöccse, 1586. szül. Herenbergben (Württemberg); 1601-től Tübingában nagy szorgalommal tanulmányozta a tudományok minden ágát; azonban valami ifjúkori csíny miatt 1607. még hazáját is kényszerült elhagyni; majd visszatérvén Tübingába s befejezvén tanulmányait, útra kelt; meglátogatta Schweizot, Franciaországot, Ausztriát, Olaszországot egész Rómáig; 1614. visszatért Tübingába s alkalmazást nyert az ottani nevelő intézetben; majd vaihingeni diakónussá neveztetett ki, 1620. már calwi superint., 1639. stuttgarti udvari lelkész és consistoriumi tanácsos volt; 1650. a bebenhauseni, 1654. az adelbergi apátságot nyerte jutalmul a fejedelemtől, de meghalt még abban az évben. V. ö. *J. V. Andreae*: Vita ab ipso conscripta, ex autographo edid. *Rheinwald* (Berlin, 1849.); *Hossbach*: V. Andreae u. sein Zeitalter (Berlin, 1819.).

6. Az egészhez l. *Henke*: i. m. II. k. 353—63.; *Baur*: i. m. IV. k. 347—58.; *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 433—48. l.

TIZEDIK SZAKASZ.

A RÓMAI KATHOLIKUS EGYHÁZ.

72. A reformáció befolyása a kath. egyházra.

A reformáció alapjában megrendítette a kath. egyházat. Akik az egymásra torlódó eseményekben felismerték a logikai sorrendet, bárminő hűséggel ragaszkodtak is a kath. egyházhoz, kénytelenek voltak bevallani, hogy a reformációt nagy részben azok a *visszaélések* idézték elő, melyeknek a *konstanzi és bázeli zsi*natokon sürgették a megszüntetését, de elmulasztották megorvosolni. Azonban, ha a kath. egyház vezetői bedugták füleiket a folyvást

hangosabban emelkedő panaszok elől, nem gátolhatták meg, hogy a reformátorok lelkes beszédei és felvilágosító iratai tökéletesebb vallásos élet utáni vágyat ne ébresszenek a kath. hívek kebelében; nem akadályozhatták meg, hogy éles kritika alá ne vegyék elavult papuralmi intézményeiknek áldástalan voltát s ne követeljék reformálásukat; a hosszú álmaiból egyszerre felriasztott népnek nem zárhatták le szemeit, hogy ne lásson.

Ezen *válság* bekövetkezését nagy mértékben elősegítette a *szentírás fordításainak* minden körben való *gyors elterjedése*. És csakugyan olyan erős volt a szentírás olvasásának vágya, hogy maga a kath. papság is engedve neki, biblia-fordításokról gondoskodott hívei számára.[1] De a biblia olvasása oly követetéseket támasztott a felvilágosodott katholikusokban, melyeknek teljesítése, ha nem is gátolta volna meg az egyház szakadását, de jóval alábbszállította volna annak ridegségét, merevségét és terjedelmét. A többek közt azt kívánták, hogy szüntessék meg a *papi nőttenséget*; hogy két szín alatt szolgáltassák ki az *úrvacsorát*; hogy *jobb népnevelésről* és *épületesebb istentiszteletről* gondoskodjanak. Igaz, hogy a reformátoroktól felállított eltérő hittételeket határozottan elvetették a scholastikához makacsul ragaszkodó hittudósok, de számosan voltak azok is, akik épen nem tartották lehetetlennek, hogy alkalmas kiegyezési alapot találjanak az eltérések megszüntetésére (Augsburgban, 1530.; Regensburgban, 1541.; l. a 48., 96—97. l.); sőt némely hittudósok szembetűnőleg közeledtek a reformátorok felfogásához, jóllehet nem kívántak a régi egyháztól elszakadni (pl. *Wild János* ferencrendi zárdafőnök és mainzi székesegyházi prédikátor, megh. 1554.). A német- és franciaországi zsinatok csak a szembeszökőbb visszaéléseket támadták meg, de most sokkal nagyobb sikerrel, mivel a közvéleményre támaszkodhattak. Általában a reformációnak sok tekintetben üdvös hatása volt a kath. egyházra s siettette megújítását.

Midőn a reformáció tekintélyes hatalmi állást foglalt el és folyvást terjeszkedett: Rómában is rájöttek, hogy ha ki akarják kerülni a bukást, tovább nem halogathatják a pápai uralom visszaéléseinek megszüntetését. Az a bizottmány, melyet *III. Pál* a sürgősebb reformtervek összeállítása végett küldött volt ki, épen az említett visszaélések orvoslását tanácsolta. És a pápa kész is volt minden olyan reform életbeléptetésére, melyek nem kockáztatták az egyház alkotmányának hagyományos alapelveit; sőt Németországba utasítással küldött követeit (*Feltre*-t Wormsban, *Contarinit* Regensburgban) még

arra is felhatalmazta, hogy engedékenyek lehetnek a katholicismus lényegét nem érintő tanokra nézve. De a reformáció barátai nem elégedhettek meg felületes reformokkal s így meghiúsultak a kiegyezési kísérletek. Nem maradt egyéb hátra, mint az *élet-halálharc* megkezdése; *ezt bevezette* a római egyházat tan és alkotmány tekintetében újra szervező és megszilárdító *tridenti zsinat*; folytatták a szükséghez képest most nyíltan, majd álarcosan harcoló, a hitetlenség kiirtására szervezkedett *jezsuiták*, a római papuralomnak és hagyományos hitelveknek testőr- és rendőrserege; és befejezte a *harmincéves háború* iszonyú nyomorai után a *westfaliai béke*, mely Rómának nem nagy örömére, ünnepélyesen elismerte és biztosította a prot. egyház létezési jogát.[2]

1. *Németországon*: *Emser* újszövetség-fordítása a Lutherét (Drezda, 1527.), *Dietenberg* domokosrendi fordítása a Vulgatát (Mainz, 1534.), *Eck* fordítása (1537.) mindkét előbbit követte. *Magyarországon Pesthi Gábor* ujtestamentuma („A négy Evangelistának evangelioma" stb. Bécs, 1536.) hasonló szolgálatot tett.

2. V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 483—89.; *Henke*: i. m. II. k. 1—5.; *Herzog*: i. m. III. k. 258—59. l.

73. A pápák története a reformáció kezdetétől a tridenti közzsinatig.

A pápai hatalom védbástyáin elég nagy rést tört a reformáció, de teljes szétrombolásuk meghaladta erejét. A századokon át következetesen és szilárdul összeillesztett alkotmány számos gyengéi mellett is még mindig erősebb volt, hogysem elsodorhatta volna az új korszellem rohanó árja.

Midőn Luther az evangelium tiszta tanától elpártolt hierarchiának botrányos üzérkedése ellen felemelte elítélő szavát Wittenbergben, *X. Leo* ült a pápai trónon (l. I. k. 450—51.; II. k. 13. s k. l.), ki minden eszközt jónak talált, ha kielégíthette vele pompaszeretetét és művészet-pártolási hajlamait; ki, miként említve volt, a pápai hatalmat fenyegető zajra későn eszmélt fel vallásos közönyösségéből s akkor is a bajok orvoslása helyett még olajat öntött az ingerültség csapkodó lángjaira. Utóda *VI. Hadrianus* (1522—23.; lásd a 39. l.),[1] az egykori kegyes, szigorú erkölcsű és jellemű, tudós domokosrendi szerzetes jól ismerte az egyház visszaéléseit, világi irányát és mély erkölcsi sülyedését s azzal az erős szándékkal lépett a pápai trónra, hogy a „Krisztus

menyasszonyának" homályba borult fényét teljesen helyreállítja az egyháznak főben és tagjaiban való reformálásával s a németországi szakadás megszüntetésével. Azonban mindenfelé akadályokba ütköztek komoly törekvései; a megromlott római kúriát nem lehetett rögtönözve átalakítni; az idegen, egyszerű, takarékos, a pogányirányú olasz művészetet és költészetet nem méltányoló főpapot gúnyversekkel és csípős élcekkel boszantotta a római nép; Németországon sokkal mélyebb gyökeret vertek az egyházi bajok, hogysem puszta jó szándékkal, hatalom nélkül ki lehetett volna őket irtani. Aztán a végzet is belenyúlt az események kuszált szálaiba s a derék főpap messzeható tervei küszöbén, másfél évi kormányzás után azzal a nem nagyon vigasztaló tudattal szállott sírba, hogy „a legjobb embernél is attól függ minden, hogy melyik korba helyezi végzete." És a reményeiben csalódott római nép „a haza megmentőjeként" magasztalta az idegen szellemű pápa orvosát.

Az utána következő *VII. Kelemen* pápa (Medici Gyulának törvénytelen fia; 1523—34.) tevékeny, éles elméjű ember, de minden tervével szerencsétlen volt. Sokkal hatalmasabb elleneivel szemben ingadozó politikát követve, folyvást vereséget szenvedett. Szívét mélyebben érdekelte a politika, mint a vallás; ezért oda irányult legfőbb törekvése, hogy gyarapítsa a pápai szék világi hatalmát s felszabadítsa Olaszországot a spanyol-német uralom befolyása alól; ebből a célból szövetkezett a diadalmas császár fenyegető hatalma ellen. De ez az elhibázott politikája nagyon keserű gyümölcsöket termett; a császári hadak, melyeknek sorai közt számos protestáns volt, bevették Rómát (l. a 43. l.), kirabolták s a pápát az Angyalvárba zárták. A császár ugyan sajnálatát fejezte ki a történteken, de titokban örült a vakmerő főpap megalázásán s annyira kizsákmányolta ezt az eseményt, amennyire csak lehetett. Később kibékült Kelemennel a császár (l. a 45. l.); a pápa Bolognában fejére tette a lombard és császári koronát (1530.), ő pedig visszaadta a pápai széknek Parmát és Piacenzát, a Medici házat visszahelyezte az elpártolt Firenze birtokába s megígérte az eretnekség kiirtását is. Azonban már oly hatalommá vált a reformáció s oly kedvezőeg alakultak a politikai események is, hogy azt többé el nem tiporhatta az egyesült császári és pápai hatalom sem. Így sikertelenül küzdött Kelemen; nemcsak a kényelmetlen császári hatalom nőtt fejére, hanem a gyűlölt protestantismus is diadalmasan járta be Németország északi felét, a skandináv országokat, Angliát, Schweizot, megvetette lábát Franciaországban,

nagy hódítást tett Magyar- és Lengyelországban, sőt be merészelt nyomulni a buzgó kath. Spanyol- és Olaszországba is.

1. *Hadrianus*, egy utrechti kézműves fia, tanulmányai befejezte után a löweni egyetemen nyert theologiai tanszéket, majd I. Miksa császár unokájának, a későbbi V. Károly császárnak a tanításával bízta meg. Az uralkodóház kegye biztosította gyors előmenetelét; 1517. bíbornokká, 1519. tortosai püspökké és Aragonia fő hitnyomozójává nevezték ki; sőt V. Károly császár, távollétében ráruházta még Spanyolország kormányát is. V. ö. *Ranke*: Die römischen Papste etc. (6. kiad., 3 köt. Leipzig, 1874.), I. k. 59—64. l.; *Bauer*: Hadrian VI. Ein Lebensbild aus dem Zeitalter der Reformation (Heidelberg, 1876.); *Höfler*: Hadrian VI. (Wien, 1880.).

2. *Ranke*: i. m. I. k. 64—83. l.

74. A tridenti közzsinat és az azt vezető pápák.

Egy közzsinatnak az lett volna a rendeltetése, hogy megelőzze az egyházi szakadást s az evangelium mérlegén bírálat alá vegye az egyház alkotmányába és a vallás rendszerébe időnként becsúszott tévedéseket, hibákat és visszaéléseket s kímélet nélkül kiküszöbölje az annak szellemétől eltérő elemeket. *Ezért feljebbezett Luther* (1518., 1520.) *a pápától a közzsinathoz*; ki volt mondva ebben a feljebbezésben, hogy a pápát nem ismerheti el csalatkozhatatlan bírónak, ki volt mondva a korábbi zsinatok amaz alaptétele, hogy *a közzsinat felette áll a pápának*. Később a császár is közzsinattól várta a bajok orvoslását, s már *VII. Kelement* erősen sürgette összehívására. De Kelemen, ki a pápai absolut hatalom csorbításának tartott bárminő közzsinatot, oly feltételekhez kötötte és addig halogatta azt, míg végképen megszabadította tőle a halál.

Utóda *III. Pál* (Farnese Sándor; a klassikus műveltségű, művészet-kedvelő, szellemes főpap, ki családja tagjai számára fejedelemségeket törekedett szerezni: midőn a császár hatalmának fenyegető emelkedését tapasztalta, megváltoztatta politikáját s talán keble nemesebb sugalatát is követve, az olasz egyházi reformpárt befolyása alatt *egyházjavítási terveket* készíttetett s hajlandó volt engedményeket tenni a protestánsoknak (l. a 89. 340. l.). De midőn azt vette észre, hogy a protestánsok az ajánlott csekély fontosságú reformok fejében nem fognak vívmányaikról lemondani s a háború újra kitört Franciaország s a császár közt (1536.): a már régóta sürgetett *közzsinatot* (1537. máj. 23-ikára) *kiírta Mantovába* s feladatául tűzte ki „az eretnekség kiirtását, a

keresztyénség erkölcseinek javítását és a törökök ellen indítandó keresztes háborút." Úgy látszik, hogy Pál nem gondolt komolyan a zsinat megtartására, mert ilyen alapon, olasz városban, független zsinatról és kiegyezésről nem lehetett szó. Ujabb sürgetésekre s alkudozásokra is talált a pápa mindig valamely ürügyet, melynek címén halogassa a zsinatot (1537. nov. Mantovába; 1538. máj. Vicenzába; 1542. nov. 1. Tridentbe tűzte ki a zsinat megnyitását); végre egyfelől attól tartva, hogy a császár nemzeti zsinaton fogja eldönteni a vallás ügyét, másfelől bízva a reform-ellenes püspökök számerejében s a csak most alakult és a legmerészebb reactióra kész jezsuita-rend támogatásában, *kiírta a közzsinatot Tridentbe* (1544. márc. 15-re), szilárdul elhatározván, hogy semmi engedményt sem tesz a protestánsoknak s a történelmileg kifejlett régi alapokon újra szervezi, megszilárdítja az ingadozó kath. egyházat.

Így nyílt meg 1545. dec. 13. Tridentben az a közzsinat, melyet egyaránt óhajtva vártak fejedelmek és népek. Egyelőre csak kevés számú püspök (25) jelent meg, s így a pápai követeknek (*Del Monte*, utóbb III. Gyula, — *Marcellus Cervinus* és *Reginaidus Polus* bíbornokoknak) nem nagy fáradságukba került a pápaság javára dönteni el a fontosabb kérdéseket. *Zsinati rendszabályul* elfogadták, hogy ne nemzetenként (miként Konstanzban és Bázelben), hanem fejenként történjék a *szavazás*;[1] hogy minden kérdést zárt értekezleteken (*congregatio*) tárgyaljanak előbb bizottságok s az eredményt nyílt ülésen (*sessio*) hirdessék ki és szentesítsék. *Javaslatok* benyújtását magoknak tartották fenn a pápai követek s azt is kivívták, hogy a fontosabb ügyekben a pápa mondja ki a döntő ítéletet.[2] A zsinat *tárgyainak rendjére* nézve, a császárral és több reformpárti püspökkel szemben, kik azt kívánták, hogy reformokkal kezdődjenek az ülések,[3] hogy békülékeny hangulatot ébresszenek a protestánsokban: a zsinat a pápa akarata szerint kimondta, hogy *első sorban a hittant* kell átvizsgálni, megállapítani s az ellenkező véleményekre kárhoztató ítéletet mondani és csak azután lehet helye a reformkérdések tárgyalásának.[4]

A két első ülés formaságokkal telt el; a harmadik ülésen azt a hitvallást fogadták el alapul, mely a nicaeai (325.), a konstantinápolyi (381.) és chalcedoni (451.) közzsinatokon fejtetett ki. Azután kimondta a zsinat, hogy *a hagyományok egyenlő tekintélyűek a szentírással*;[5] hogy a *Vulgata*-fordításban levő könyvek mind kanonikusok (tehát az ószövetség apokryphus könyvei is), hogy egyedül a Vulgata hiteles;[6] hogy a szentírás magyarázásának joga egyedül az egyházat illeti s az egyház közvéleményéhez kell alkalmazkodnia. (IV. ülés). Az *eredendő*

bűnről kimondták, hogy teljesen kiirtja a keresztség; hogy a megmaradt rossz hajlam nem bűn s a keresztelés után csak cselekedeti bűnt lehet elkövetni. Szőnyegre került a *Mária szeplőtelen fogantatása* is, de eldöntetlen maradt (V. ülés)[7]. A *megigazulás* tanát Lutherrel merő ellentétben fejtették ki. A megigazulás a zsinat meghatározása szerint a bűnösnek valóságos benső átalakulása; nemcsak bűnbocsánat, hanem *a belső embernek megszentelése és újjászületése*. Ezt nem a Krisztus érdemének beszámítása, hanem a meggyökerezett igazságosságnak beáramlása idézi elő, mely az embert jó cselekedetek által az üdv megszerzésére képesíti. A megigazulás nem Istennek bírói cselekvénye, hanem érzéki cselekvény; nem egyszerre s nem egyedül a hit által jő létre, hanem lassanként az egyház vezetése alatt, az embernek szabad közreműködése mellett (VI. ülés). A szentségek számát hétben állapították meg (VII. ülés.).

Eközben kitört a schmalkaldeni háború s nagyon szerencsétlenül végződött a protestánsokra nézve. A császár elérte hatalma tetőpontját; a megijedt pápa, ki eddig a császár kívánatára halasztotta el a végzések kihirdetését, most, hogy meggyűjtse a császár baját, követeivel kihirdettette a végzéseket (1547. jan.) s *a zsinatot*, hogy biztosítsa a hatalmas császár befolyása ellen, mirigy ürügye alatt áttette Bolognába (1547. márc; VIII. ülés). De a bolognai zsinat, miután a császári püspökök nem jelentek meg rajta, két ülés (IX., X. ülés) után kénytelen volt feloszlani.

Míg a császár a zsinatnak Tridentben való folytatásán alkudozott a pápával, addig birodalmában ideiglenesen rendezte a vallásügyet (augsburgi interim 1548.: l. a 111—12. l.). A pápa kénytelen volt eltűrni ezt a jogsérelmet. Ehez járult még, hogy a francia király is (II. Henrik) azzal fenyegetőzött, hogyha halogatja a pápa a reformokat, önállóan fog intézkedni a tartományi zsinatokon.

Az alkudozások folyama alatt meghalt III. Pál s helyére a császári párt befolyásával *III. Gyula* (Del Monte János Mária; 1550—55.) választatott meg, ki engedve a császár kívánságának, *1551*. (máj. 1.) *újra megnyitotta Tridentben a közzsinatot*, jóllehet Franciaország, mint a császár ellensége, kifogásokat emelt az állítólagos német zsinat ellen s nemzeti zsinattal fenyegetőzött. A zsinat kezdetén azonban oly kevesen jelentek meg (a franciák nem mentek el), hogy komolyabban csak az év utolsó negyedében (okt. 11.; XIII. ülés) kezdhettek munkához. A pápai párt a régi nyomon akart haladni, a hit tárgyairól hozott

végzéseket s visszautasított minden pápai tekintélyt korlátozó reformot. A szentségek tárgyalására kerülvén sor, *az úrvacsora tanát az átlényegülésével együtt* az ismert kath. szellemben fejtették ki (XIII. ülés). A *bűnbánatot* megerősítették a régi alapon, a töredelmesség, a gyónás, elégtétel és feloldás alkotó elemeivel együtt és igazolták az *utolsó kenet* szentségének szükségességét és nagy hasznát s átkot mondtak az ellenkező véleményekre (XIV. ülés). Azonban a császár rajta volt, hogy valódi célja, az egyháznak rég óhajtott reformálása felé tereltessék a zsinat. És valóban, úgy látszott egy pillanatra, hogy testet fog ölteni a császár eszméje. A prot. követek[8] is kezdettek gyülekezni s azt kívánták, hogy a zsinat a pápai sugalmazásoktól függetlenül, a szentírás alapján hozzon végzéseket s újra tárgyalja az eddig hozottakat (1552. jan. 24.). A zsinat a protestánsokkal nem bánhatott úgy, mint eretnekekkel, de tekintélye csorbítása nélkül nem tehetett eleget kívánataiknak. A bekövetkezhető bonyodalmak már előre vetették titokzatos árnyékukat; nagy volt a tanácstalanság, midőn egy váratlan esemény felderítette a protestantismus beborult egét. *Móric* szász választó-fejedelem *Innsbruck felé nyomult* győzelmes seregével; erre a hírre *két évre elnapoltatott a zsinat* (1552. ápr. 28.) s a szent atyák sietve szétoszoltak.

Rómában folyvást emelkedett azon párt tekintélye, mely a kegyesség és szigorúság felelevenítésében kereste az egyház üdvét és hatalmának megmentését. Ez a párt emelte a III. Gyula halála után a pápai székre *II. Marcellust* (Marcellus Cervini; 1555. ápr. 9—máj. 1.), kinek egész élete hű kinyomata volt az apostoli egyszerűségnek, erélyességnek és tisztaságnak, s ki a reformtervek megvalósításának reményével kecsegtette párthíveit. De ez a remény szétfoszlott Marcellusnak néhány nap múlva bekövetkezett halálával. Ugyanaz az elv maradt irányadó a következő pápa-választásnál is és az juttatta *IV. Pált* (Caraffa Péter János; 1555—59.) a pápai trónra. A nyolcvanéves mogorva agg és rajongó szerzetes, a theatinusok nevet viselő, szigorú és buzgó hitű szerzetesrendnek egyik alapítója, a könyörületet nem ismerő hitnyomozó, mint főpap sem figyelt a kor intő szavára, sőt arra vállalkozott, hogy felelevenítse a pápaságnak középkori dicsőségét. Mindjárt trónralépte után tiltakozott a protestantismust elismerő augsburgi vallásbéke ellen, valamint az ellen is, hogy Ferdinándra szálljon a császári korona. Olaszországot fel akarta szabadítani a spanyol uralom nyomása alól s szövetkezett végette a franciákkal, de ez a terve nem sikerült. Alba Róma ellen vezette hadát s a pápát

az örök városban prot. zsoldos csapatok védték a kath. spanyol hadsereg ellen. Csak a II. Filep vallásos kegyeletének köszönhette a pápa, hogy tisztességes békével menekülhetett szorult helyzetéből. A tridenti zsinat helyett rómait tervezett; majd zsinat nélkül, egészen önkényesen szándékozott reformálni az egyházat; a hitnyomozást oly kérlelhetetlen szigorúsággal indította meg, hogy a megrémült lakosságnak (80,000) fele elmenekült Rómából. A papságot kemény fegyelem alá fogta, a jegyzékbe szedett tiltott könyvek ellen irtó háborút indított. De mindezekkel az intézkedéseivel csak Olaszországot boldogíthatta, sőt annak is főleg azokat a területeit, melyek a pápa hatalma vagy befolyása alatt állottak. A fejedelmek érezve az egyházi reformok szükségét s hiába várva őket Rómából, magok kezdették rendezni az egyházi ügyeket. *Ferdinánd* elrendelte, hogy a nép oktatásánál a *Canisius* jezsuitától szerkesztett *kátét* használják (1554.); azután a bajor herceggel egyetértve (1556.) megengedte, hogy azoknak, akik úgy óhajtják, két szín alatt szolgáltassák ki az úrvacsorát. *Lengyelország* engedményeket s nemzeti zsinatot kívánt (l. 220. l.). Így minden téren ellentétekbe ütközött a zárdai eszméket a pápai trónon is alkalmazni akaró barát, s könyörületet nem ismerő szigorú rendszabályaival annyira felingerelte még a római népet is, hogy midőn meghalt, szobrainak szétrombolásával s a hitnyomozók házának felgyújtásával állott boszút.

Oly nagy volt az ingerültség, hogy midőn *IV. Pius* (Medici Angelo János; 1559—65.) lépett a pápai trónra, első kötelességének ismerte annak lehető lecsillapítását. A szíves, derült kedélyű, éles látású főpap, nem nyilvánította ugyan semmiseknek előde rendszabályait, de nem erőszakolta végrehajtásukat sem. A pápai tekintélyt mérséklettel s a fejedelmek iránt mutatott engedékenységgel igyekezett biztosítani, mert átlátta, hogy jövőben csak a fejedelmek védelme alatt állhat fenn a papuralom és elmúlt annak az ideje, hogy a pápai hatalom föléje emelkedhessek a fejedelmi hatalomnak. I. Ferdinándot elismerte császárnak; a különböző követeléseket nem utasította vissza ridegen, hanem ha veszélyeseknek látta őket, inkább óvatosan igyekezett megkerülni. Nem vonakodott a zsinat összehívásától és a szükségeseknek tartott reformoktól sem, mivel tudta, hogy csak így állhat helyre a béke és csak így szabadulhat meg az egyház a nagyobb veszedelemtől. Ily válságos helyzetben adta ki *a zsinatot Tridentbe összehívó bullát* (1560. nov. 29.), melynek alapján *1562.* (jan. 18.) *harmadízben nyílt az meg ott.*

A követek legelőbb azon a kérdésen vitatkoztak, hogy ez a zsinat folytatása-e az előbbinek, vagy egészen új-e? A pápai követek (élökön *Gonzaga Hercules* bíbornokkal, a zsinat elnökével) eldöntetlen hagyták a kérdést s minden tekintetben óvatosak voltak, mert most még a püspökök közül is számosan sürgettek gyökeres reformokat. *A császári követek azt kívánták*, hogy a papok nősülhessenek, két szín alatt osszák ki az úrvacsorát, könnyen érthető kátékat adjanak a nép kezébe, német egyházi énekekkel egészítsék ki az istentiszteletet, javítsák meg a missalét és breviáriumot; a császár határozottan követelte, hogy a létező bajoknak gyökeres kiirtása céljából reformálják a római curiát, főleg a bíbornokok collegiumát, mert csak kifogástalan bíbornokok választhatnak hivatásuk magaslatán álló pápákat s végül, hogy a pápai követek ne tehessenek más követek kizárásával javaslatokat. Főleg a kehely és a papok házassága engedélyezésének és a fegyelem javításának szükségét emelték ki *Magyarország követei* is,[9] mivel azt hitték, hogy ezekkel az engedményekkel visszatéríthetik a protestánsokat a kath. egyházba. A *francia követek* (élökön a lotharingiai bíbornokkal, ki később a pápai párthoz csatlakozott), hasonló követeléseknek adtak kifejezést (az úrvacsorának két szín alatt, a szentségeknek a nép nyelvén kiszolgáltatása, francia egyházi ének, sőt a képek mellőzését is szükségesnek vélték némelyek).[10] A *spanyol követek* nem pártolták ezeket a reform-terveket, de ők is állhatatosan ragaszkodtak ahoz a véleményökhöz, hogy a püspökök közvetlen az apostoloktól és nem a pápai felszentelés következtében nyerik hatalmokat, amely tételből természetesen következik az is, hogy a kulcshatalom nem egyedül Péternek adatott, hanem mindenik püspöknek s hogy a közzsinat felette áll a pápának és a bíbornokok nem elsőbbek a püspököknél. De ezzel a két egymástól eltérő párttal szemben állott egy harmadik erős, tömör párt: a *pápai párt*, melyet a pápai követek, az olaszok és más, a pápának meghódolt főpapok képeztek. A harc kikerülhetetlen volt, de eredménye előre látható, mert a pápai követek ügyes politikájának sikerult a merészebb követelések elhallgattatása s a forrongó zsinatnak a veszélyes útról a megkezdett ösvényre visszavezetése.

A XVII—XX. ülések előkészületekkel és formaságokkal teltek el.[11] A tárgyalások elejtett fonalát az *úrvacsora* kérdésénél vették fel s kimondták rá vonatkozólag, hogy *egy szín a*latt venni elégséges, de az egyháznak joga van a kiszolgáltatás módját, lényege megsértése nélkül, módosítni időnként, és hogy a gyermekeknek nem szükséges az úrvacsora (XXI. ülés). A *szent miséről*

megállapították, hogy igazi, tulajdonképen való, bűnbocsátó áldozat (*verum, proprium et propitiatorium sacrificium*), s kívánatos volna, hogy az úrvacsorában minden mise alkalmával részt venne minden jelenlevő; de azért szükséges a *magán mise* is, mert nemcsak magáért, hanem az összes hívekért mutatja be az áldozár. Azt a vitát, hogy *részesülhetnek-e a kehelyben világiak*, a zsinat azon végzése szüntette meg, mely a pápa belátására bízta, hogy megengedje egyeseknek vagy népeknek (XXII. ülés).[12] A *papi rendre* vonatkozólag abban állapodtak meg, hogy „a kath. egyházban a látható miseáldozatnak megfelelő külső papság van, mely helyébe lépett az ószövetségnek s melyet Krisztus rendelt. Ennek az áldozatnak tökéletesebb bemutatása végett szerveztetett a papi rend; a rá való felavatás szentség és kitörülhetetlen jelleget kölcsönöz" (XXIII. ülés). A *házasságot* is szentségnek és felbonthatatlannak nyilvánították, egyszersmind kijelentették, hogy jövőben csak *az a házasság érvényes*, melyet saját papjok előtt két tanú jelenlétében kötnek az illető párok; ezzel kapcsolatban szabályozták a házassági akadályokat is (XXIV. ülés). Végre igazolták és megerősítették a *tisztító-tűzről* szóló tant, *a szentek, képek és ereklyék tiszteletét*; egy toldalékban pedig kijelentették a búcsúról, hogy Krisztus az egyházat bízta meg osztogatásával és nagyon üdvös a keresztyénekre nézve; de mindamellett is mérsékelten kell igénybe venni, nehogy csökkentse a nagy engedékenység az egyházi fegyelem hatását (XXV. ülés).

Miután így teljesen kifejtették az igaz kath. hit rendszerét s *kárhoztató ítéletet mondtak a protestáns tanokra*, azok a nagyobb egyházi visszaélések kerültek szőnyegre, melyek a pápa korlátlan hatalmából származtak, de a pápai követek ezen kérdések élét is eltompították ügyes politikával. Ugyanis oly indítványokkal kezdték meg ezeket a reformokat, melyeknek az volt a céljok, hogy korlátozzák a világi hatalomnak az egyház ügyeibe való befolyását. A politika sikerült, a legtöbb püspök kész volt odaadni szavazatát; hiába tiltakoztak a világi követek, a pápai követek sugalmazása szerint hozattak a többi reformvégzések is. A szükséges *egyházi iratoknak* (*Catalogus librorum prohibitorum, Catechismus, Missale, Breviarium*) *szerkesztését* és átvizsgálását a pápára bízták; sőt a pápai óhajtások előtt annyira fejet hajtott a zsinat, hogy végre *végzéseinek megerősítését maga kérte a pápától* (XXV. ülés).[13]

Így a *XXV. ünnepélyes teljes ülésen, 1563.* (dec. 4.) *bezáratott* a zsinat.[14] A német, francia és spanyol követektől megpendített reformoknak nagy részét leszavazták, ami annál könnyebben megtörténhetett, mivel olaszokból állott a zsinat összes (255) tagjainak nagyobb része (kétharmadánál is több) és állítólag „Rómából Tridentbe bőrzsákokban utazott a szentlélek."

A tridenti zsinaton, miként láttuk, a reformkérdések megoldása nem folyt le minden harc nélkül; *két párt* állott egymással szemben: *az absolut pápai hatalom védői és a bázeli zsinat végzéseinek hívei*. Az eredmény nemcsak a protestánsokat (kik már nem törődtek a zsinattal), de még a szabadelvű katholikusokat sem elégítette ki. Egyik feladatát, a *hitrendszer* átvizsgálását úgy oldotta meg, hogy alapjában csak *a régi tanokat szentesítette*. Másik feladatára, a kath. egyház és papság reformálására vonatkozólag, sok fontos törvényt hozott ugyan, de ezek elenyésző csekélységek a prot. reformációval szemben. A többek közt *elrendelte* pl., hogy a püspökök vagy magok *prédikáljanak* vagy alkalmas egyénekkel prédikáltassanak; hogy ünnepeken és vasárnapokon a *vallástant* magyarázzák a plébánosok; hogy a szerzetesek csak főnökeik vagy a püspökök beleegyezésével prédikálhassanak; hogy bárminő állású papok se hagyják el huzamos ideig székhelyüket és híveiket; hogy a püspökök szigorú fegyelemben tartsák az alájok rendelt papokat, háromévenként *tartományi*, évenként *megyei zsinatokat* hívjanak össze; hogy ifjú papok képzése végett *seminariumokat* állítsanak a püspöki székhelyeken; hogy *püspöki méltóságra* csak tudományos képzettségű, erkölcsi és minden tekintetben kifogástalan papokat emeljenek. A *képességi feltételeket* a többi egyházi hivatalokra nézve is szabályozták. A *papok nősülhetésének kérdését*, mint a kath. papuralom szellemével és céljával össze nem férő s azt csak zavaró eszmét egészen mellőzték. Kétségen kívül igen üdvösek voltak az említett reformok, de távolról sem voltak elegendők az egyháznak a keresztyénség szellemében való reformálására.

A *pápai hatalom k*öre, a kath. egyháznak és hitrendszernek ez az alapja, majdnem érintetlenül maradt. E tekintetben vagy visszautasították vagy ügyesen megkerülték a szabadelvű követeléseket. A bázeli zsinatnak arról az alaptételéről, hogy *a közzsinat felette áll a pápának*, még hallani sem akartak; egyszer érintették futólag ezt a tárgyat (1546. a II. ülésen), midőn a zsinat címén vitatkoztak; több követ azt kívánta, hogy a „*sacrosanta synodus*" címét ezzel kellene kiegészíteni: „*ecclesiam universalem repraesentans*," de ezt is elutasította a

pápai párt. A pápának „*Episcopus universalis Ecclesiae*" címét nem ismerte el a zsinat, de kimondta, hogy a pápa e földön Istennek helytartója (*ipsius Dei in terris vica*rius. Ses. VI. Decr. de reform, c. I.) s az egyházban övé a legfőbb hatalom (*suprema potestas sibi in Ecclesia universa tradita*. Ses. XIV. De casuum reservatione c. VII.). Különben is, midőn végzéseinek megerősítését kérte a zsinat a pápától s reá bízta több fontos tárgy elintézését: ezekkel a tényekkel egyszersmind elismerte saját alárendeltségét is. A *római curiának* jövedelmezőbb *visszaéléseit* csak alig érintették: a Rómába való feljebbezést és felmentéseket korlátozták s kimondták, hogy jövőben a *bíbornokokat* lehetőleg arányosan fogják választani minden keresztyén nemzetből. A *püspöki hatalom* isteni jogosultságát nem ismerték el s épségben hagyták a pápának a püspökök felett gyakorolt korábbi jogait stb.

Végre is a tridenti zsinatnak elég kedvező eredménye volt a kath. egyházra nézve. És ez abban állott, hogy a reformáció hatása alatt megrendült *római egyházat aként szervezte*, hogy necsak a további prot. hódításoknak állhassa útját, hanem *támadólag is léphessen fel* idővel. Szenvedett vereségei tanulságosak voltak s lehetőleg hasznára fordította őket, midőn kifejtette és befejezte *tanrendszerét* s megszüntette legalább egy részét a szembeszökőbb visszaéléseknek. Így véget vetett az ingadozó állapotoknak, *lehetőleg helyreállította a rendet és egységet* s gondoskodott róla, hogy jövőben *műveltebb és tiszteletreméltóbb papság* kezébe legyen letéve a hívek vezetése.[15]

1. Ez a szabály a pápának biztosította a szavazatok többségét, mert a pápapárti olasz képviselők száma jóval meghaladta a többi nemzetek képviselőit együtt véve.

2. Ezért keletkezett az a gúnyos *közmondás*, hogy ha a folyók kiöntenek s elmarad a római csomag, néha késik miatta a sz.-lélek. Jellemző az is, hogy a *pápa két jezsuitát* (Salmeront és Lainez-t) küldött a zsinatra s azzal a joggal ruházta fel őket, hogy a tárgyalásoknál az övék legyen az utolsó szó, egyszersmind rájok bízta, hogy akadályozzanak meg minden újítást.

3. A *császár kívánságai* közé tartoztak: a római curia reformálása, a botrányos felmentések megszüntetése, az exemtiók, pluralitások és simonia megtiltása, a cultusnak épületesebbé átalakítása, gyakoribb igehirdetés, jobb népnevelés és iskolák, erkölcsösebb és műveltebb

papok képzése.

4. A pápa a császár kívánatára mégis megtett annyit, hogy a vallásra vonatkozó kérdések mellett a reform-kérdéseket is tárgyalás alá vétette időnként.

5. „ ... omnes libros tam veteris quam novi testamenti ... pari pietatis affectu ac reverentia suscipit et veneratur" (Sessio IV.).

6. „ ... statuit et declarat,... ut nemo illam relicere quovis praetextu audeat, vei praesumat" (Ses. IV.). Minthogy azonban sokan felemlítették a *Vulgata* tökéletlen voltát, a zsinat elhatározta átvizsgálását és javított kiadását. Ez a kiadás előbb *V. Sixtus* alatt jelent meg 1590. *XIV. Gergely* egy új kiadást rendeztetett, melyben mintegy 2000 helyet alakítottak át; végre *VIII. Kelemen* 1592. újra kiadta a Vulgatát és meghagyta, hogy ne használjanak más kiadást, mert csak ez érvényes.

7. Declarat... non esse suae intentionis comprehendere in hoc decreto ... *beatam et Immaculatam Virginem Mariam Dei Genetricem*; sed observandas esse constitutiones felicis recordationis *Xysti Papae IV*. sub poenis in eis Constitutionibus contentis, quas innovat" (Ses. V.); v. ö. I. k. 470. l.

8. A protestánsoknak adott *biztosító levél* (salvus conductus) a XV. ülésen állíttatott ki.

9. Ferdinándot, mint magyar királyt, *Draskovich György* pécsi püspök, a magyar kath. egyházat *Kolozsvári János* csanádi és *Dudich Endre* knini püspök képviselte. V. ö. *Horváth M.*: Magyarország tört. IV. k. 309—11. l.

10. „Utinam ad Galli cantum Petrus respiceret" — mondta egy francia püspök.

11. A XVIII. ülésen nemcsak a német protestánsoknak, hanem a más nemzetbelieknek is *biztosító levelet* állítottak ki 1582. márc. 14.

12. *IV. Pius* a *Borromeo Károly* bíbornok tanácsára kísérletképen *Bajorországban, Ausztriában és Magyarországon* több püspököt felhatalmazott rá, hogy a világiaknak is két szín alatt szolgáltassák ki az úrvacsorát, de ennek az engedélynek, miután céltalannak bizonyult, nem sokáig vették hasznát.

13. A zsinat végzéseit 4 pápai követ, 2 bíbornok, 3 patriarcha, 25 érsek, 168 püspök, 39 felhatalmazott (procurator), 7 apát, 7 szerzetes-rendfőnök írta alá, és a pápa egy *külön bullában* erősítette meg. A zsinat 13 *végzést* hozott; ezek részint a *hittanra*, részint a *fegyelemre* vonatkoznak. A hittani végzések *decretumokba és kánonokba* vannak befoglalva A decretum behatólag kifejti az illető tant; a rá következő kánonok átkot mondanak a reformáció alatt keletkezett eltérő véleményekre s vallóikra. A fegyelemre vonatkozó végzések *Decretum de reformatione* címen tíz ülésre osztva, külön fejezetekben (pl. Sessio VII. Decr. de ref. Cap. 1. arról szól, hogy milyen egyénre bizassék a székesegyház vezetése) az egyházi rendet és fegyelmet szabályozzák.

14. Az utolsó ülés végén így kiáltott fel az átpártolt lotharingiai bíbornok: „*Anathema cunctis haereticis*!" és a szent atyák utána zúgták: „*Anathema, Anathema!*"

15. A tridenti zsinat leírásának egész irodalma van. *Fontosabb források*: *Canones et decreta* s. oecumenici et generalis *Concilii Tridentini* (Romae, 1564.), számos kiadása van, itt a Horatius Lucius Calliensis kiadása van használva (Bassani, 1733.), mely közli a meghívó és megerősítő bullákat, valamint a *tiltott könyvek jegyzékét* is; *Theiner*: Acta genuina sanctissimi oecum. concilii Tridentini (2 köt, Leipzig, 1874.); fontos *Döllinger*: Ungedruckte Berichte und Tagebücher zur Geschichte des Concils von Trident (I. k. Nördlingen, 1876.); *Paolo Sarpi*: Istoria del Concilio

Tridentino (London, 1619., németre ford. Rambach 1761.); pápai szellemben dolgozta *Sforza Pallavicini*: Istoria del Concilio di Trento (3 köt., Róma, 1664., németre ford. Klitzsche, 1838.); *Wessenberg*: Geschichte der grossen Kirchenversammlungen des XV. u. XVI. Jahrhunderts (III. IV. k. Konstanz, 1844.); *Bungener*: Gesch. des Triden Concils (Stuttgart, 1861.); *Sickel*: Zur Gesch. des Conc. von Trident (3 rész. Wien, 1870.). — V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 505—570.; *Baur*: i. m. IV. k. 179—185.; *Henke*: i. m. II. k. 21—46.; *Herzog*: i. m. III. k. 269—83.; *Alzog* (kath.): i. m. II. k. 275—88.; *Ranke*: i. m. 129—135., 212—227. l.

75. A pápák története a tridenti zsinat után a westfaliai békéig.

A pápák a tridenti zsinaton nyert új alapon a jezsuiták segélyével, kik mindenüvé be tudtak furakodni, megkezdték a harcot a protestantismus ellen és régi uralmok helyreállítása érdekében. De az eredmény nem mindenütt felelt meg várakozásuknak. *Az állami hatalom már kinőtt az egyház gyámsága alól* s csak annyi tért engedett a pápák uralkodási törekvéseinek, amennyit saját kára nélkül engedhetett. Egyedül ott léphetett fel merészebben a hierarchismus, hol a belső egyenetlenségek megzsibbasztották az állam erejét.

A zsinat, miként említve volt, a pápákat bízta meg az egyházi szabályzó iratok szerkesztésével; ennek a felhatalmazásnak az lett az eredménye, hogy az egyházi új viszonyok alapját a pápaság szelleme hatotta át minden irányban. Még IV. Pius kiadta a tiltott könyvek jegyzékét (*Index librorum prohibitorum*. 1564.) és a *Professio fidei Tridentinae*-t (1564.).[1] Másfelől kénytelen volt beváltani a császárnak tett titkos ígéretét s felhatalmazni rá a német püspököket, hogy mindazokat részesítsék a kehely élvezetében, akik óhajtják (1564. ápr. 16.).

IV. Piust a vakbuzgó domokosrendi szerzetes, *V. Pius* (Ghislieri Mihály, 1566—72.) váltotta fel sz. Péter székén, ki mint pápa is megőrizte azt a szellemet, melyet kora ifjúságától fogva a zárda levegőjével szívott be. Ha a kegyesség és vallásosság az önsanyargatásban és örökös imádkozásban áll, úgy

nagyon kegyes és vallásos volt V. Pius; sok szegényt gyámolított; szelíden és nyájasan bánt mindazokkal, kik meghódoltak akaratának, de nem ismert kíméletet az engedetlenek iránt s az ilyeneket a legszigorúbb büntetésekkel sújtotta; a szerzetes lelki kevélységét és türelmetlenségét azonban a hitetlen eretnekekkel éreztette legnagyobb mértékben. Azt hitte, hogy csak az a szellem vezethet az örök életre, mely őt áthatotta; ezért saját képére akarta átalakítani első sorban a romai curiát s azután az egész egyházat. Felfogása szerint *két egyenlően veszedelmes ellensége volt az egyháznak: a protestantismus és a török*; ezért tervei közé sorozta a tűzzel-vassal való megsemmisítését mindkettőnek. Sürgetésére a hitnyomozószék Olaszországban és Spanyolországban teljesen kiirtotta a protestantismust. Hogy ennek útját egyengesse más országokban is, meghagyta az összes kath. papságnak, hogy évenként legalább egyszer hirdessék ki az újból elővett *In coena Domini bullának bővített kiadását*,[2] melyben minden másfajta eretnekekkel, eretnekpártolókkal és rablókkal együtt átok alá vetette a protestánsokat. De mivel ebben a bullában a fejedelmi hatalom felett újra érvényesíteni akarta a pápai hatalmat (1567.), visszautasították még a kath. fejedelmek is (az áhítatos II. Filep spanyol király, II. Miksa német császár, a mainzi vál. fejedelem s m.,). Sokkal szerencsésebb volt V. Pius az egyház másik ellenségével, a törökökkel szemben, kik meg akartak telepedni Cyprus szigetén, de ezt a törekvésöket Spanyolország és Velence segedelmével meghiúsította s előkészítette a lepantói diadalt (1571.), mely a török hajóhad teljes megveretésével végződött. Ama szabályzó iratok közül, melyeknek elkészítésével a pápát bízta meg a zsinat, V. Pius kiadta a *Catechismus Romanust* (1566.),[3] a *Breviarium Romanumot* (1568.) és a *Missale Romanumot* (1570.). Benne az egyház az igazi keresztyén főpapnak látta példányképét s a szentek közé sorozta érdemei jutalmául (X. és XI. Kelemen idejében).[4]

XIII. Gergely (Buoncompagno Hugó, 1572—85.) főleg *két* egészen külön természetű *tettével* tartotta fenn emlékezetét. Azzal a tettével, hogy *megünnepelte a párisi vérnászt* (l. 178. l.), lelketlenségét vagy legalább a bűnös francia udvarral szemben gyáva gyengeségét árulta el. Azzal, hogy *megjavíttatta a Julius-féle naptárt* s megszüntette a polgári és nap-év közti nagy különbséget (1582.), köz elismerésre méltó tettet vitt véghez.[5] Természetesen akkor nem így fogták fel a dolgot, de ennek az volt a fő oka, hogy az új naptárt hirdető bulla egyenesen megparancsolta elfogadását. Ez a hang még II. Rudolf császárnak sem tetszett, a prot. országok pedig hallani sem akartak a római

mandátumról; még a kath. államok is nehezen fogadták el, a protestánsok csak 1700 után (Anglia 1752.), Oroszország és a görögök pedig a régi naptár mellett maradtak. Hogy az eretnekség ellen annál sikeresebben harcolhasson az egyház, Gergely több oly *hittani intézetet* alapított Rómában (egyet a *magyarok számára* is, mely 1584. a *Collegium Germanicummal* egyesíttetett), Milanóban, Madridban, Prágában s más városokban, melyek a jezsuiták vezetése alatt főleg kitűnő hittérítőket képeztek.[6] Végre Gergely közrebocsátotta a *Corpus juris canonici* javított kiadását (1582.).

V. Sixtus (Peretti Félix, 1585—90.), mint szegény szülők gyermeke (Montaltoban, Anconában szül.), gyakran őrzött sertéseket, 13 éves korában egy szerzetes rokona segélyével a Ferenc-rendbe vétetett fel; nagy szorgalommal tanult s ha kifogyott a nappalból, éjjel az örök-lámpa világánál folytatta tanulmányait; majd mint prédikátor és hitnyomozó működött s fokról-fokra folyvást emelkedett egész a bíbornoki méltóságig (1570.), mely alkalommal Montalto nevet vett fel. Egyszerűsége, takarékossága, szorgalma, okossága, tudományossága és rendkívüli önuralma utat nyitott előtte a pápai trónhoz; Sixtus nem annyira a főpap, mint inkább a bölcs államférfi politikájával vezette a kormányt s rendkívüli szervező tehetségével és szigorú rendszabályaival okosan fel tudta használni a viszonyokat hatalma és tekintélye gyarapítására. A *bíbornokok kollégiumát* újra rendezte, számukat hetvenre emelte s a kormány pontosabb és gyorsabb vezetése céljából *15 congregatióra* osztotta (1587.). Rómát és Olaszországot megszabadította a már nagyon vakmerővé vált banditáktól (bitófa és karó segélyével); emelni törekedett a földmívelést és ipart; nagyszerű emlékművekkel (*Vaticanumi könyvtár*, a sz. Péter templom kúpja, vízvezeték stb.) gazdagította Rómát; a jogi viszonyokat kérlelhetetlen igazságszolgáltatással biztosította; új adókkal, hivataloknak jól elárusításával és ügyes gazdálkodással megtöltötte az államkincstárt; kitűnő *nyomdát* alapított a *Vaticanumban*, hogy hibátlan szöveggel adhassa ki a sz.-írást és hagyományokat. Ebben a nyomdában jelent meg a *Septuaginta* (1587.), a *Vulgatának* régóta várt *javított kiadása* (1590.) stb.

Sixtus a legerélyesebb és legönállóbb pápák egyike, a theologiai vitákban józan, semleges állást foglalt el; az eretnekek iránt nem érzett vak gyűlöletet; a jezsuitáknak nem volt barátjok, sőt reformálni szándékozott rendjöket, de állítólag a jezsuiták mérge meghiúsította szándékát. A *politikai bonyodalmakat* lehetőleg hasznára fordította; míg a kath. fejedelmekkel azt igyekezett

megértetni, hogy érdekeik azonosak a pápai székéivel, addig, ha úgy kívánta a politika, nem idegenkedett a prot. fejedelmek barátságától sem. Ezzel a számító politikával érte el, hogy míg a fejedelmek népeikkel vagy egymással küzdöttek, addig őmaga szabadon és függetlenül hajthatta végre terveit. A viszonyok hatalmától kényszerítve, átokkal sújtotta a prot. Navarrai Henriket, Erzsébet angol királynét[8] s a kath. III. Henrik francia királyt, de azért nem egyszer bevallotta meghittjei előtt, hogy csak Navarrai Henrik és Erzsébet érdemli meg igazán az uralkodó nevet. Végre Sixtus minden szigorúsága mellett is oly mély benyomást gyakorolt kortársaira, hogy reményeit, tetteit és sorsát *az ördög szövetségével* kapcsolta össze és számos alakban dolgozta fel a népmonda![9]

VII. Orbán (megh. 1590. szept. 27.), *XIV. Gergely* (megh. 1591. okt. 15.) és *IX. Ince* (megh. 1591. dec. 30.) gyorsan elhaltak egymásután.

VIII. Kelemen (Ippolyto Aldobrandini, J592—1605.), a kegyes, egyházias főpap nagy gondot fordított a szerzetesrendekre, eretnek törvényszékre és rítusra; kiadta a *Vulgatának Bellarmintól kijavított szövegét* (1592.), melynek törvényes tekintélyét majdnem az egész kath. világ elismerte; a politika terén változó siker kísérte működését. Midőn *IV. Henrik* katholikussá lett és Franciaországban a liga elvesztette tekintélyét, kénytelen volt Henriket, mint törvényes francia királyt feloldani az átok alól (1597.) és eltűrni, hogy *Pithou Péter* parlamenti ügyész nyíltan védelmezze a francia kath. egyház szabadságát (83 cikkben). Igaz, hogy a Henrik segélyével nyerte el az Este-ház kihalta után *Ferrarát*, mint visszaszállott hűbért (1598.), de ennek is nagy ára volt, mert szemet kellett hunyni a *nantes-i edictumra*, mely szentesítette a francia protestantismust és semmisnek kellett nyilvánítnia a király első házasságát.

A *XI. Leo* néhány napi uralma után *V. Pál* (Camillo Borghese, 1605—21.) választatott pápának. Ő abban a hitben élt, hogy még mindig érvényesek a pápaság hagyományos jogai s nem akarta elismerni az államnak azt a jogát, hogy beavatkozhatik az egyházi ügyekbe s a világi törvényszékek elítélhetik a bűnös papokat. De a pápaságnak már rég elmúltak ama boldog napjai s az őket visszaálmodni óhajtó pápának keserűen, csalódottan kellett felébrednie. Az egyházi törvényhatóságnak ez a vitás kérdése Olaszországnak majd minden államával viszályba bonyolította Pált. A legtöbb állam óvakodott ugyan az összetűzéstől, de *Velence* nem hajolt meg. A köztársaság függetlensége teljes tudatában nem tűrte az idegen egyházi hatalom beavatkozását, megbüntette a bűnös papokat s kimondta (1603.), hogy új templomokat, zárdákat és más

egyházi épületeket emelni, új szerzeteket alapítni s az egyház ingatlan birtokait akár vásár, akár hagyományozás útján gyarapítani nem szabad a tanács engedélye nélkül. Alig lépett Pál a pápai trónra, az elítélt papok kiadatását s az egyházra nézve sérelmes törvények megsemmisítését követelte s midőn a köztársaság nem adott helyet ezeknek a követeléseknek, a dogéra (Donatóra) és a tanácsra *átkot*, a köztársaságra *interdictumot* mondott ki (1606. ápr. 17.). A tanács tiltakozott a pápa jogtalan büntetései ellen, a tanács mellett foglalt állást a papság nagy része is, csak a theatei és a jezsuita-rend tagjai s a csuklyás barátok engedelmeskedtek a pápának és hagyták el az államot. Általában fontos *küzdelem* fejlődött ki ebből a súrlódásból: *egyik oldalon* azok sorakoztak, akik az egyháznak és pápaságnak középkori eszményét óhajtották volna újra feleleveníteni, itt küzdöttek a jezsuiták, élökön *Bellarminnal* és *Baroniusszal*; *másik oldalon* az újkori állam és jogok védői állottak, élőkön *Sarpi Pál* servitával, egy felvilágosodott, kegyes, művelt férfival, ki *több iratban* védelmezte s a külföld előtt igazolta a köztársaságot,[10] a hívek lelkiismeretét pedig megnyugtatta jogaik megismertetésével. Ezek a *védiratok azt az eszmét fejtegették*, hogy az állam is az isteni (erkölcsi) rend szolgálatában áll és törvényeinek egyaránt tartoznak engedelmeskedni papok és világiak. Az immunitások ellenkeznek a független állam elveivel s ha a pápának mégis jurisdictio engedtetik, ez csak a lelkészekre szorítkozhatik és még így sem magában érvényes jogi alapon, hanem csak az állami hatalom beleegyezése mellett. A pápa ezen kudarc után még Ferrarát is fenyegetve látván, Franciaország közbenjárása mellett egyességre lépett Velencével (1607.). Velence, jogainak sértetlen megóvása mellett, kijelentette, hogy a „köztársaság, miként eddig, úgy jövőben is kegyesen viseli magát"; a pápa az átkot és interdictumot levette a tanácsról és államról (igazában végre sem volt hajtva,); de már azt nem tudta megnyerni, hogy visszafogadják a cselszövő jezsuitákat is. Ebből a küzdelemből megtanulhatták a pápák, ha nem tudták még, hogy régi felcsigázott igényeiket nem lehet többé érvényesíteni, hogy megelégedhetik vele Róma, ha biztosíthatja a kormányok barátságát és külső tiszteletét; ellenkezőleg csak vereségeik számát fogja növelni minden küzdelmök.

XV. Gergely (Ludovisi Sándor Bolognából, 1621—23.) szabatosabban meghatározta a *pápaválasztás módját*[11]; a jezsuita-rend alapítóját, Loyolát, a szentek közé sorozta és felállította (1622.) a *Congregatio de fide cathotica propaganda* című hittérítői központi kormányzó hatóságot, melynek körébe tartozik az egész térítés-ügy; végre gazdagította a vaticanumi könyvtárt a heidelbergi könyvtárnak egy részével (főleg a kéziratokkal), melyet a nyújtott segélyért I. Miksa bajor herceg, Pfalz meghódítása után ajándékozott neki.

VIII. Orbán (Maffeo Barberini, 1623—44.) a tudós, élénk szellemű főpap, a *Collegium de propaganda fide* (vagy *Collegium Urbanum*) felállításával szilárdabb szervezetet adott a hittérítői intézménynek s „*eminentissimus*" címmel ruházta fel a bíbornokokat (1630.). Egyház-fejedelmi méltóságát nagyon is érezte, de ezért nagy gondot fordított a világi politikára; Olaszországban erősségeket emeltetett s dicstelen hadjáratot indított a Farnese ház ellen. Egy ideig a protestáns hatalmak mellett foglalt állást a katholicismus védői (Spanyolország és Ausztria) ellenében s Franciaországhoz csatlakozott. *Richelien* viszonzásul elnyomta a francia kath. egyház szabadságának védőit (*Richer* 1631., *Dupui Péter* 1639.), de azért maga a mindenható miniszter a királyi hatalom érdekében minden ponton érvényesítette ezt a szabadságot. Végre VIII. Orbán volt az az elfogult, türelmetlen és következetlen tudós pápa, ki rákényszerítette *Galileit* állításának esküvel való megtagadására (1633.) s aki teljes alakjában kiegészítette az *In coena Domini* bullát (1627.).

X. Ince (Pamphil Ker. János, 1644—54.) inkább csökkentette, mint emelte a pápai tekintélyt s midőn egészen testvére özvegyének (Donna Olympia Maldachina) lealázó befolyása alá került, valóságos gúny tárgyává lett. A Krisztus helytartóját, mint egy új „*Johanna Papissát*," nőruhában sz. Péter kulcsaival ábrázolták s midőn tiltakozott a westfaliai béke ellen, számba sem vették fellépését.[12]

1. Annak a *hitvallásnak* a neve ez, melyet a tridenti zsinat végzései alapján állítottak össze s amely kötelező mindazokra, kik bárminő papi hivatalt vagy akadémiai méltóságot viselnek vagy a prot. egyházból áttérnek a kath. egyházba.

2. Az *In coena Domini* bullának első kiadását *V. Orbán* fogalmazta a 14. században. Ez teljesen kifejti a római hierarchiának minden jogát, a világi fejedelmek, zsinatok és általában a világiak feletti felsőségét s átokkal sújtja az eretnekek minden faját. Kiátkozza: 1. a Husz, Wickliffe, Luther, Zwingli, Calvin stb. követőit s védőiket (ez a pont VIII. Orbán alatt került a bullába,); 2. azokat, kik közzsinathoz feljebbeznek; 3. azokat, kik pápai engedély nélkül terheket rónak a papságra és egyházra stb. Lebret: Pragmatische Gesch. der Bulle In coena

Domini (4 k. Leipzig, 1769.).

3. A *Catechismus Romanust* még a IV. Pius életében *Marino, Foscarari* és *Fureiro* domokosrendi szerzetesek szerkesztették Borromeo Károlynak a felügyelete alatt. V. Pius egy hittudósokból és latin nyelvtudósokból alakult bizottmánynak adta átvizsgálás végett 1556. Csak ezután jelent meg latin és olasz nyelven ezen cím alatt: Catechismus Romanus ad parochos ex decreto concilii Tridentini et Pii V. P. M. jussu editus et promulgatus (Romae, 1566.).

4. *Catena*: Vita di P. Pie V. (Roma, 1586.); *Falloux*: Histoire de S. Pie V. (2 k. 1846.; német fordításban, Regensburg, 1873.).

5. Mivel az év nem 365 napból és 6 órából áll, mint felteszi a *Julius Caesartól* megjavított naptár, hanem 365 napból 5 órából 49 első és 16 másodpercből (közép számítással), ezen eltérés miatt 10 napi különbség jött létre a *polgári* és *csillagászati év* között. Ezen különbség elenyésztetése végett a *Lilli Alajos* és *Antal* mathematikus testvérek javaslatára Gergely meghagyta egy *bullában*, hogy tíz napot hagyjanak ki a naptárból és *október 4-ike helyett október 14-ikét írjanak*. V. ö. *Knauz*: Kortan stb. (B.-pest, 1877.) 4. 20—25. l.

6. A jezsuiták római collegiumát is (20 tanteremmel és 100 cellával) újra szervezte.

7. Sixtus előtt már volt hét congregatio, ezekhez még nyolcat csatolt melyek a kormányzás különböző ügyeivel (inquisitio, rítus, tiltott könyvek, tridenti zsinat végzései, sérelmek megszüntetése, fő- és más papok és szerzetesek ügyei stb.) foglalkoztak.

8. Midőn Sixtus 1588. átokkal sújtotta Erzsébetet s Anglia elfoglalására ösztönözte II. Filep spanyol királyt és a győzhetetlen hajóhad megsemmisítésével a legkatholikusabb fejedelmet találta az égi villám (nem pedig a földi), ez a váratlan esemény elég alkalmul szolgált a komoly elmélkedésre azon, hogy nem egy úton jár a pápai átok és a végzet csapása.

9. *Leti*: Vita di Sisto V. (Losanna, 1669); *Tempesti*: Storia della vita e gesti di Sisto V. (2 k. Roma, 1754.); *Hübner*: Sixte-Quint (3 k. Paris, 1870.).

10. *Sarpi* megírta *ennek a harcnak is a történetét* „Guerra di Paolo V. et de Venetiani" cím alatt, mely latinul Cambridge-ben, 1626. jelent meg. Sarpi összes művei előbb (5 köt.) Velencében, legteljesebben (8 köt.) Helmstedtben, 1763. jelentek meg. Sarpit az említett harc alatt a jezsuiták orgyilokkal akarták az útból félredobni, de nem sikerült a gaz terv. Sarpi ezt a csínyt *a stilora* (= tőrre) vonatkoztatva „*római stylusnak*" nevezte.

11. A *pápa választásról* az *Aeterni patris filius* bulla (1621. nov. 21.) szól. E szerint a pápát mise után a Conclaveban választják titkos szavazással, kivévén azt az esetet, ha a bíbornokok egyértelemmel magok közül egynehányra bízzák a kinevezést, vagy pedig valamely részről minden összebeszélés nélkül, mintegy ihletés útján egyetlen jelöltet tűznek ki, ki azután a többiek szavazatát is mind elnyeri. Tehát a választás *per viam serutinii sive compromissi sive inspirationis* történhetik. De így is a megvizsgált bíbornokok kétharmadrészének szavazata szükséges a választás érvényességéhez.

12. Az egészhez v. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 570—596.; *Baur*: i. m. IV. k. 288—96.; *Henke*: i. m. II. k. 50—67.; *Herzog*: i. m. III. k. 413—15.; *Alzog*: i. m. II. k. 288—92.; *Ranke*: i. m. I. k. 229—315., II. k. 133—85., 201—31., 296—99., 351—58.; III. k. 26—33. l.

76. A jezsuita-rend eredete, szervezete, célja, működése.

Miután a tridenti zsinat teljesen befejezte a római katholicismus szervezetét, nagy szükség volt olyan rajongó, elszánt hadseregre, mely ne csak a kath., hanem a prot. népek közt is érvényt szerezzen a pápaság eszméinek s fő feladatának tekintse az elszakadtakat, ha lehet szép szóval, ha nem lehet másként, erőszakkal, cselszövő politikával, egyszóval minden eszközzel az egyedül üdvözítő egyházba visszatéríteni. Ez az eszme nem Rómában született ugyan, de Róma elfogadta és okos számítással minden téren felhasználta céljaira. Ennek az *új pápai hadseregnek*, mely a jezsuitákból állott, *Loyola Ignác* (Don Innigo Lopez de Recaldo, Loyolai Beltran lovag legifjabb fia, ki Loyola várában szül. 1491.), egy előkelő spanyol nemes család ivadéka volt a megteremtője, ki a Katholikus Ferdinánd udvarában mint apród nőtt fel és teljesen elsajátította a spanyol lovagság minden erényét. Midőn Pampelonát ostromolták a franciák, Loyola nehéz sebet kapott ezen vár hősi védelmében (1521.). Hosszas, fájdalmas betegsége alatt kedves olvasmányai, a lovagregények hiányában a szentek legendáinak olvasásával töltötte idejét. Ezek oly mély benyomást tettek beteges kedélyére, hogy elhatározta, hogy miként egykor sz. Ferenc és Domokos, ő is a világ ellen fog harcolni s lelki hadi szolgálattal vívja ki a menny érdemkoszorúját. Életének ezen a forduló pontján, a távoli cél vakító fényétől elkábult lelke előtt egész raja vonult el az ábrándképeknek és kijelentéseknek s mint az ég királynőjének képzelt jegyese, *fogadást tett*, hogy a szent szüzet fogja szolgálni egész életében. Felgyógyulása után (a hibás gyógyítás miatt sánta maradt egész életére) meggyónta elkövetett bűneit; azután díszes lovagruháit koldus öltönnyel cserélte fel s a régi lovagszokást utánozva, új úrnője előtt (a montserrat-i zárdának csodatevő Mária-képe előtt) részint állva, részint térdelve őrt állott egy éjen át. Majd *Jeruzsálembe* zarándokolt (1523.), hogy megtérítse a hitetleneket, de a Ferencrendnek ott székelő tartományi főnöke látván, hogy a szent

buzgóságnak nem felel meg a Loyola készültsége, szép szerével rávette, hogy térjen vissza hazájába. Lassanként rájött maga is, hogy nem sokra mehet theologiai képzettség nélkül, hozzáfogott tehát a tanulás nehéz munkájához[1] s miután hazájában befejezte alap-tanulmányait, *Párisba* utazott, hogy teljesen elsajátítsa a theologiai tudományokat. Azonban tanulmányai egy pillanatig sem térítették el figyelmét lelkének arról a fényes eszméjéről, hogy a hitetlenek megtérítése végett egy katonailag szervezett rendet alapítson. Párisban még hat rokon-gondolkodású, tehetséges ifjat[2] nyert meg tervének. Ezen kis társulat tagjai ábrándos *szellemű gyakorlatokkal*[3] készültek ahoz a nagyszerű feladathoz, hogy mint a sz. szűzhöz méltó lovagok, hősiesen megküzdjenek az egyháznak minden ellenségével. Ettől az eszmétől áthatva, a montmartre-i Mária-templomban (Páris mellett, 1534. aug. 15.) *letették a szüzeségi és szegénységi fogadalmat és kötelezték magokat*, hogy tanulmányaik befejezése után a sz. földre zarándokolnak s ott betegek ápolásával és a hitetlenek megtérítésével foglalkoznak, vagy ha ez a terv kivihetetlen lenne, abban az esetben a pápának ajánlják fel szolgálatukat s a tőle kitűzött cél elérésére szentelik erejöket, egész életöket. A még csak csírájában levő rendnek már ennél az első tervezgetésnél megjelölve találjuk jövő politikáját és ez abban áll, hogy a rend tagjai mindig számba vegyék a lehetséges eseteket s okosan alkalmazzák magokat a körülményekhez.

A társulat tagjai tanulmányaik befejezése után, miként előre elhatározták, *Velencében* gyűltek össze, hogy onnan Palesztinába hajózva, hozzákezdhessenek a hitetlenek megtérítéséhez. De a török háború miatt egyelőre kénytelenek voltak lemondani erről a tervről s miután a *theatei-rend* az egyháznak közelebbi és veszélyesebb ellenségeire, t. i. a keresztyén népek közt meggyökerezett erkölcstelenségre, hitetlenségre és eretnekségre irányozta figyelmöket, elhatározták, hogy az egyháznak említett ellenségei ellen indítják meg a harcot. Akik még nem voltak áldozárok, felvették a papi rend szentségét s munkához fogtak már Velencében; betegeket ápoltak, gyermekeket oktattak s a bűnösöket megtérésre intették. Majd útrakelve, Olaszország városain át, mint bűnbánathirdetők, Rómába vonultak. Még egyszer átvizsgálták s kijavították társulatuk szabályait és megerősítésöket kérték *III. Pál* pápától. A pápa némi habozás után *megerősítette* egy bullában (Regimini militantis ecclesiae, 1540.) a kis társulatot *Jézus társasága* (*societas Jesu*)[4] címen azon feltétel alatt, hogy hatvan tagnál nem állhat többől és hogy a keresztyén kath. hit és élet

gyarapításán munkáljanak. Később meggyőződve a rend nagy fontosságáról, megengedte egy újabb bullában (Injunctum nobis, 1543.), hogy korlátlanul vehessen fel tagokat a társulat; egy harmadik bullában (Cum inter cunctas, 1545.) arra is felhatalmazta őket, hogy mindenütt prédikálhassanak, gyóntassanak, feloldhassanak bűn alól és kiszolgáltathassák a szentségeket is. A Loyola Ignác első főnöksége (generalis) alatt eként megalakult *rendnek tagjait a három szerzetesi fogadalmon kívül még arra is kötelezte a pápa, hogy Krisztusnak és a pápának a szolgálatára szenteljék* egész életöket, a kereszt jelvénye alatt harcoljanak s halogatás és vonakodás nélkül megtegyék mindazt, amit parancsolnak a pápák.

Maga *Loyola* szellemi tehetség, tudományos képzettség tekintetében alig emelkedett felül a középszerűségen, de ezt a hiányt kipótolta számító okossága, erős akarata, állhatatossága, bátorsága Krisztusért és egyházáért rajongó lelkesedése. Egyes *nyilatkozatai*, melyek az akarat megtagadására, a szentségnek és okosságnak egymáshoz való helyes viszonyára, a bölcs alkalmazkodásra stb. vonatkoznak[5] s melyek kiváló helyet foglalnak el a jezsuiták életszabályai közt, kellő világot vetnek lelkületének egész irányára és kijelölték azt az utat, melyen előre kell nyomulni a Jézus hadtestének, ha biztosítani akarja a diadalt. Midőn meghalt Loyola (1556.), a rendnek ezernél több tagja volt már, akik 12 tartományban (9 Európában, a többi Brazíliában, Abesszíniában és Kelet-Indiában) 100 telepen működtek.

A rend második főnöke, az éleselméjű, páratlan szervező és törvényhozó tehetséggel rendelkező *Lainez* (megh. 1565.) beható tanácskozás alá vette a Loyolától körvonalozott alkotmányt (az első generalis congregatión, 1558.) s a benne kimondott elvek alapján oly tökéletes szervezetet adott a rendnek, mely leginkább megfelelt kitűzött céljának.[6]

Az eként szervezett jezsuita-rend egy óriási géphez hasonlítható, melynek egymásba kapaszkodó, kisebb és nagyobb kerekei a legpontosabban és úgy mozognak, amint a tulajdonképenvaló hajtóerő, a római pápa akarata jónak látja őket mozgatni. A rend tagjait hivatásukhoz képest, a *noviciusok, scholastikusok, coadjutorok* és *professusok osztályába* vannak sorozva. A *noviciusok* (kiskorúak, fejletlenek, *indifferentes*) közé csak éptestű, kifogástalan erkölcsű és hitű, szabad és tehetséges ifjakat vesznek fel. A *felvettől megkívánják*, hogy teljesen szakítson családi, rokoni és más világi összeköttetéseivel és mondjon le a társulat javára vagyonáról (ha van). Ebben az osztályban *két próba-évet* töltenek, melynek nagy részét szellemi gyakorlatokra, az alázatosság,

lemondás, nélkülözés, főleg a feltétlen engedelmesség elsajátítására fordítják.[7] A próba-évek letelte és a három szerzetesi fogadalom letétele után az ifjak a *scholastikusok* (tanulók, a körülmények szerint tanítók) osztályába lépnek, melyben mindazokat a tudományokat és képességeket meg kell szerezni, melyekre szükség van a felsőbb osztályokban.[8] Ez az az időszak, mely alatt kipuhatolják az ifjú képességét, hajlamait. Ugyanis a tanulók, egymásnak kölcsönös ellenőrzése alatt (anélkül, hogy tudnák) folytonosan figyelemmel kísérik és kikémlelik társaikat s a tapasztaltakat kötelességük szerint közlik az elüljárókkal. Ily rendszer mellett módjokban áll a felsőbbeknek, hogy teljesen megismerjék az egyesek tulajdonságait, hajlamait, vágyait s ehhez mérve a legalkalmasabb működési kört jelöljék ki minden tagnak a hasznavehetetlen vagy épen veszélyes tagokat pedig elbocsássak még idejében. A hajlamoknak ilyen kifürkészésével s az engedelmességnek szellemi és más eszközök utján való kifejtésével érik el, hogy a világ minden pontján, egyetlen változhatatlan akarat vezesse az egész rendet és hogy minden tag, mintegy lelketlen gép épen a neki legmegfelelőbb állomáson fejtse ki tehetségeit. Míg egyik mint kegyes szerzetes, a másik mint nyugalommal búvárkodó tudós működik: addig ez valamelyik udvarnál a világi fény és pompa körében, amaz mint kalandos utazó, vagy vad népek ura szolgálja a papuralom érdekeit s így tovább. A tanfolyam bevégezte után a scholastikusnak *még egy próba-évet* kell eltölteni, mely alatt megismerkedik a rend alkotmányával, s e mellett szemlélődéssel és a különböző erények megszerzésével foglalkozik. Végre, ha megüti a jezsuita mértéket, képessége szerint vagy a coadjutorok, vagy a professusok osztályába sorozzák, s ahhoz képest teszi le a második fogadalmat. A *coadjutorok osztályának két ága van*: a *lelki segédek* (coadj. spirituales) neveléssel, lelkipásztorkodással stb. foglalkoznak (a főiskolák tanárait a scholasztikusok legkitűnőbbjei — *scholastici approbati* — közül szemelik ki), a *világi segédek* (coadj. temporales) a rendnek világi ügyeit vezetik. Általában a coadjutorok a legszabadabban mozoghatnak, hogy minél jobban megfelelhessenek hivatásuknak, s épen ezért nem is kötelesek alamizsnából élni.

Végre a negyedik vagy legfelsőbb osztályt a *rend választottjai* (*professi quatuor votorum*) képezik, kik a három szerzetesi fogadalom mellett negyedikül még arra kötelezik magokat, hogy minden időben rendelkezésére álljanak a pápának. A választottak legkevesebben vannak, teljes szegénységet fogadnak, s alamizsnából élnek a rend házaiban, de a *generalis congregatiónak* egyedül ők a

jogosult tagjai; a generalis közülök nevezi ki a rend fő hivatalnokait (a tartományi főnököket = *provinciales*, a professus-házak *praeseseit*, a collegiumok *rectorait*, a fiók collegiumok *superiorjait*), s „ők tartják kezökben azon háló hurkait, mellyel a rend a római papuralom érdekében körülfogja a világot." Van a *professusoknak még egy külön osztálya* (ennek alakítására III. Gyula adta az engedélyt 1550.), melynek tagjaitól csak három fogadalmat kívánnak. Ide tartoznak *a titkos jezsuiták*, kikben megvan minden jezsuita kellék, de állásuk, összeköttetéseik miatt nem léphetnek be a rendbe. Ezek lehetnek *egyháziak* (püspökök, papok) és *világiak* is (fő és alsóbb rendű állami hivatalnokok, tudósok, szóval minden rendű és állású férfiak, sőt nők is).

Az egész rend működését, a törvény szellemével megegyezőleg, a Rómában székelő *generalis* (*praepositus generalis*, kit élethosszig választ a gener. congregatio) vezeti; reá van ruházva az igazgatás, kormányzás és törvényhatóság teljes hatalma. A történetek felől épen ebből a célból kimentő tudósításokat nyer minden helyről.[9] De ha a generalis ellenőrzése alatt áll a rendnek minden tagja, őt is ellenőrzi a mellé rendelt 5—6 *assistens*, kik éber figyelemmel kísérik, hogy semmit se tehessen a rend céljai ellen; sőt fel vannak hatalmazva arra is, hogy *hatalmától is megfoszthassák* sürgős esetekben (ez a jog a gen. congregatiót illeti rendes körülmények közt). A rendnek egységes és sikeres működését biztosítja a *feltétlen engedelmességnek* az az erős köteléke, mely egymáshoz fűz minden tagot, a legelsőtől a legutolsóig. Ennek a szükségét folyvást (ötszáznál többször) ismétlik a constitutiók, s erősen lelkére beszélnek a tagoknak, hogy *úgy tekintsék a generalist, mintha maga Krisztus volna*; „hogy mindenki győződjék meg róla, hogy akik engedelmességben élnek, úgy kell engedniök, hogy őket elüljáróik által mozgassa és kormányozza az isteni gondviselés, *mintha holttestek volnának*, melyeket mindenfelé lehet vinni és melyekkel mindenféleképen lehet bánni."[10]

Ez a rend mozgásba hozott minden létező vagy kigondolható eszközt, hogy elérje célját; szolgájává tette a tudományt, művészetet, világi műveltséget, politikát, kereskedelmet, ipart s ezeknek minden ágát. Midőn a prot. tanintézetek nem elégítettek ki minden igényt, *oly tanintézeteket szerveztek a jezsuiták*, hol sokoldalú kiképeztetést, a világban való forgolódásra kellő simaságot, hajlékonyságot szerezhettek, szóval minden külsőséget (vívás, tánc, zene, ének stb.) elsajátíthattak az ifjak, csak a szilárd jellem, a haza- és emberszeretet kifejtése nem volt felvéve tantervökbe. Gyorsan elterjedt a

mutatós világfit nevelő intézetek híre, s az előkelőbbek a jezsuitákra bízták gyermekeik nevelését, akik aztán mélyen beoltották az ifjú nemzedék lelkébe a vakbuzgóságot és a protestánsok iránti gyűlöletet, s hízelgéssel, ámítással gyakran rábeszélték a legtehetségesebbeket, hogy lépjenek a rend tagjai közé. Mint jeles egyházi szónokok és gyóntatók, igen nagy befolyást gyakoroltak a népre; mint *udvari papok és gyóntatók*, gyakran a papuralom vak eszközeivé tették a fejedelmeket. Így az élet minden viszonyába behatolva, s minden családi és politikai titokba beavatva, a végzet szerepét kezdték játszani. Mindezekkel a kimeríthetetlen, számtalan változatú eszközökkel, egy akarattól vezetve, egy célra, t. i. arra törekedtek, hogy kiirtsák az eretnekséget és hitetlenséget, *uralkodhassanak a világ felett, a római hierarchiának és Istennek nagyobb dicsőségére* (*ad majorem Dei gloriam*). S hogy ily hatalmas és cselszövő ellenséggel megmérkőzhetett, s meghódított területeinek nagy részét megvédhette a protestantismus, azt főleg a felvilágosodás gyors terjedésének, az értelmiség megizmosodásának köszönheti, melyeket még a jezsuitáknak sem sikerült meggátolni.

A jezsuiták, mint a világ képzelt urai, *a szellemi műveltségnek* is céljaiknak megfelelő *irányt szerettek volna adni*, de habár a *tudományok* minden ágában számos figyelemre méltó tudóst tudtak felmutatni: a tudományt fejlesztő, korszakot alkotó munkát egyet sem termeltek, mivel ilyenek csak az igazság korlátlan kutatásának, a gondolkodás feltétlen szabadságának földjén szoktak teremni. *Templomaikat* szemkáprázató pompával, de művészi izlés nélkül díszítették. A *babonának* minden nemét nagy buzgósággal ápolták, s ha mégis megtörtént, hogy a *boszorkányperek* iszonyai ellen egy jezsuita szólalt fel elsőbben:[11] azt ugyan nem lehet a jezsuiták emberszeretetének és felvilágosodottságának javára írni. A nagy hatalomra és befolyásra emelkedett rend és a versenytérről nagyon leszorított többi szerzetes rendek közt, mint gondolni lehet, nem valami barátságos viszony fejlődött ki, de a kath. népek közvéleménye jó ideig a sima jezsuiták mellett nyilatkozott. Azonban több *veszélyes tan* felállítása; az a törekvés, hogy mindenben irányadók akartak lenni s *nagyon megkönnyítették az üdv útját*: sok panaszra szolgáltatott alkalmat elleneiknek. És valóban *casuistikájok* csak játékot űzött az erkölcsiséggel. S ez nemcsak egyes vezető tagok magánvéleményének, hanem a rend alapszervezete, szelleme eredményének tekinthető; különben sem adhatnak ki semmiféle munkát hatóságaik approbatiója nélkül. De a vakbuzgóságnak ez a

megmérgezett légköre és békóba vert szelleme sem irthatott ki minden nemesebb emberi érzést és gondolkodást a természettől ép lelkekből; és ennek a körülménynek lehet tulajdonítani, hogy a jezsuita rendnek mindig voltak oly tagjai, kik emberszeretet, kegyesség és erkölcsösség tekintetében a legjobbakkal is kiállották a versenyt. Általában a *jezsuiták erkölcstanát* az augustinismusszal merőben ellenkező *pelagianismus* jellemzi. Azon *maximák* közül, melyek oly rossz hírbe hozták a jezsuita rendet, s melyek legszembeszökőbben jellemzik az erkölcsre nézve veszélyes irányát, főleg *négy érdemel kiváló figyelmet*: 1. Minden tettet, még ha bűnös is, azon szándék vagy cél szerint kell megítélni, mely irányozta (*iutentionatismus*).[12] 2. Ha a lelkiismeret bizonytalan afelől, hogy egy fenforgó esetben mit szabad tenni és mit nem: nem szükséges, hogy a kétséget kizáró vagy nagyon valószínű véleményt kövesse az ember, hanem követheti a kétesebb és kevésbbé valószínű véleményt is, ha fontos okok szólnak mellette vagy egy tekintélyes hittudós (doctor gravis) helyesli (*probabilismus*). 3. Ha valaki valamely ígéret vagy eskü alkalmával a szók alatt egyebet ért (*amphibolia*), vagy valamely elhallgatott feltételhez köti annak teljesítését, abban az esetben csak az elhallgatott gondolat kötelező és érvényes (*reservatio mentalis*). 4. *Bölcsészeti* szempontból Isten bármely törvényének megszegése *bűn*, de *hittani* szempontból csak abban az esetben bűn, ha teljes öntudattal és azzal a határozott szándékkal hajtjuk végre, hogy áthágjuk Isten parancsát. Voltak jezsuiták, kik az említett elvek alapján megengedhetőnek tarfották bizonyos esetekben *a szülők elárulását*, sőt *meggyilkolását is* (pl. *Escobar Antal*, megh. 1669.);[13] voltak olyanok is, kik igazolták, vagy épen fényes tettnek nyilvánították *a fejedelem meggyilkolását* (pl. *Toletus Ferenc* bíbornok, megh. 1596.; *Mariana János*, megh. 1624.)[14]; sőt többen akadtak olyanok is, kik a *képmutatásnak, hazugságnak*, Isten és magok megcsalásának, az *isten-tagadásnak* különböző nemeit ördögi sophismákkal mentegették, a *házasságtörést, fajtalanságot* s az érzéki vágyaknak legocsmányabb kielégítését oly példátlan szemérmetlenséggel és lelkületük szennyességét jellemző cynismusszal boncolgatták és fejtegették, hogy hozzájok képest a tiszta erény képviselői lehetnének a legnyersebb atheisták és naturalisták (pl. *Sanchez Tamás*, megh. 1610.; *Filliutius Vince*, megh. 1622. s mások)[15].

Végre *a jezsuita-rend politikája* oda célzott, hogy teljesen kifejtse és érvényesítse a középkori theokratiai eszméket a papság javára. Az ők képzeletökben olyan viszony van az állam és egyház közt, mint a test és lélek közt. Az állam a test, az egyház a lélek. Az államnak az a rendeltetése, hogy előmozdítsa az egyház célját; sőt, ha szükséges, fel is áldozza magát az egyházért. A *fejedelmi hatalom* nem a pápai hatalmon, hanem a *nép fenségén* alapul ugyan, de ha az egyház üdve kívánja, a pápa leteheti a fejedelmeket s a hitnyomozó szék életöktől is megfoszthatja őket, mert minden földi hatalom elveszti jogosultságát, ha a vallás (t. i. a római) ellen tör. Egyedül *a pápai hatalom isteni eredetű* (Máté XVI. 18.). A nép fenségi hatalmánál fogva hasonlóan leteheti és megölheti fejedelmét, ha eretnek vagy zsarnok. Természetesen csak azon fejedelmek ellen óhajtották alkalmazni ezt az elvet, kik fenyegették a római rendszert[16].

És ez a mindenféle kiváltságokkal és szabadalmakkal dúsan elhalmozott rend, alig volt nagyjából szervezve, azonnal megindította első csapatait *Európa* minden országába s azután a *többi világrészekbe is*. Legelőbb *Portugalliában* telepedtek meg *III. János király* (1521—57.) felszólítására. *Rodriguez* és *Xaver* voltak az első magvetők. Xavér Portugalliának brazíliai gyarmataiba ment téríteni (1540.); majd Keletindiában, *Goában* (1542.) indus gyermekek számára egy collegiumot alapított. Rodriguez Portugalliában maradt, a királyt egészen megnyerte, *Coimbrában az első jezsuita collegiumot alapította* s ezen a földön virágzásra emelte a rendet (rövid idő alatt meghaladta a százat a tagok száma). *Spanyolországban* legelőbb *Alcalában* kezdték meg működésöket, majd *Borgia Ferenc* herceg (később harmadik generalisa a rendnek, 1566—72.) saját városában, *Gandiában* (Valencia) nyitott számukra collegiumot. Azután a királyi udvar pártfogása alatt állást foglaltak minden fontosabb városban. Már akkor találkoztak oly éleslátású észlelők, kik felismerték a rendnek az államra és társadalomra nézve egyaránt veszélyes politikáját; midőn meg akartak telepedni *Salamancában* (1548.), *Cano*, híres domokosrendi szerzetes hamis apostoloknak s az Antikrisztus első hírnökeinek nevezte, a nép pedig gyűlölettel fogadta őket. De ily akadályokon, valamint a spanyol püspökök féltékenységén is könnyen diadalmaskodtak s nyomról-nyomra haladva, uraivá lettek az egész országnak. *Németországon* három gócpontot szemeltek ki, honnan megindíthassák a hadjáratot: Ingolstadtot, Bécset és Köln városát. *Ingolstadtban* (Bajorország) *IV. Vilmos* herceg felszólítására a városi és egyetemi

hatóság akarata ellenére, theologiai előadásokat kezdettek tartani az egyetemen (*Salmeron, Canisius* és *Le Jay*, 1549.). *Bécsben* az *I. Ferdinánd* kívánatára (*Canisius* és *Le Jay* vezetése alatt) újra szervezték az egyetemet (1551.) s munkába vették a protestantismus megsemmisítését és a kath. egyház restaurálását. Hasonló célból vetették meg lábokat *Kölnben* is (1556.). Erről a három pontról hálózták be Németország nagy részét (*Triert*, 1561.; *Mainzot*, 1562.; *Augsburgot*, 1563.; *Würzburgot*, 1586.; *Münstert* és *Salsburgot*, 1588.; *Prágát* és *Posent*, 1571. s így tovább) s készítették elő a harmincéves háborút. Nehezebben sikerült állandóan letelepedniök *Magyarországon*, hol a fegyverek csattogása gyakran megzavarta szent buzgóságukat. *Oláh* érsek hívta be őket először és bízta reájok a nagyszombati iskola vezetését (1561.; *Victoria Péter, Seidel Antal* páterek és *Flander Antal* laikus képezték az első csapatot; l. 255. l.). *Erdélyben* három városban nyertek letelepedési jogot (1579.; l. 284. l.). Másod ízben *Draskovics György*, mint kalocsai érsek, telepítette be őket (1586.; l. 279. l.); majd *Zágrábba* is befészkelték magokat (1609.). A nikolsburgi béke után megindultak Nagyszombatból a jezsuita rajok s ahol csak tért foglalhattak, mindenütt állomásokat szerveztek. így kaptak jezsuitákat *Győr, Sopron, Pozsony, Trencsén, Homonna, Kőszeg, Buda, Esztergom, Eger* és más városok (l. 311. l. is).[17] *Olaszországban* nagyon gyorsan elterjedtek, a városok egymással versenyezve kértek a pápától jezsuitákat. Legtöbb akadályra találtak *Franciaországban*, hol az egyház ősi szabadságai nem fértek meg egy fedél alatt a jezsuita szabadalmakkal. Végre hosszas alkudozás után azon feltétel mellett nyertek befogadtatást, ha lemondanak minden olyan szabadalmaikról, melyek ellenkeznek a francia egyház kiváltságaival és az ország törvényeivel (1561.). A jezsuiták azonnal egy terjedelmes collegiumot építettek *Párisban*, ígéretökről megfeledkezve a párisi egyetemet is hatalmokba akarták keríteni s habár ezen per alkalmával komoly hangok emelkedtek ellenök; mégis csak akkor utasították ki őket, mikor *IV. Henrik* királynak a meggyilkolását kísérelte meg egy jezsuita (*Chastel János*, 1594.). Ekkor 15 nap alatt el kellett hagyniok az országot. De a nagy király, hogy békében maradhasson a pápával, nem gondolva hívei aggódó figyelmeztetésével, visszavette a jezsuiták ellen hozott parlamenti végzést, a jezsuiták pedig egyik társoknak, *Ravaillacnak* a gyilkos tőrével hálálták meg a királyi kegyelmet (1610.). *Angliából*, hol a papság érdekeit a lőporösszeesküvéssel (1605.) akarták diadalra juttatni (l. 205. l.), mint az állam ellenségeit, *I. Jakab* király tiltotta ki. Hasonló okokból kellett

eltávozniuk *Velencéből*, *Németalföldről*, hol *Lainez* generális is megfordult érdekükben (1562.). s hol virágzó collegiumokat alapítottak több városban (*Löwen*, *Antverpen* s m.); és kitiltották őket az északi prot. államokból is. *Lengyelországban*, hova *Hosius* ermlandi püspök hívta be őket, majdnem teljesen megsemmisítették a tekintélyes prot. egyházat s ugyanakkor tették meg az első kapavágást az állam sírjához is.

Egyszóval Jézusnak hírhedett harcosai egészen megfeledkezve a szeretet evangeliumáról, nem békét, hanem háborút hirdettek a kereszt jelvénye alatt; összeesküvést, mérget, orgyilkot s más ezekkel rokon eszközöket sem tartottak szentségteleneknek, ha általok a római theokratiához, mint legszentebb célhoz, Istennek nagyobb dicsőségére közelebb juthattak egy lépéssel. Alapításuk óta még nem múlt el egy század és vérbe-lángba borították Európának minden országát. S hogy az utókor se feledje el nagy tetteiket, *fennállásuk századik évében* egy díszmunkát adtak ki (*Imago primi seculi Societatis Jesu*, a Provincia Flandro-Belgica ejusdem Societatis repraesentata. Antvarpiae, 1640.), melybe szemforgató szenteskedéssel és hamislelkűséggel az egyház és állam, a vallás és erkölcs, a nevelés és oktatás felvirágoztatása körül szerzett fényes és eléggé nem méltányolható érdemeiket jegyezték fel.[18]

1. *Barcelonában* a gyermekekkel egy sorban a latin nyelvtanon kezdte a 33 éves férfi; *Alcalában* bölcsészetet, *Salamancában* theologiát tanult és alamizsnából élt.

2. A *savoyai Le Févre* (Faber) *Pétert*, a portugall *Rodriguez Simont*, a spanyol *Xaver Ferencet*, *Lainez Jakabot, Salmeron Alfonsot* és *Bobadilla Miklóst*. Később hozzájok csatlakozott a savoyai *Le Jay* s a francia *Codure János* és *Brout*.

3. Ezek a *szellemi gyakorlatok* módszeres átmutatást adtak az elmélkedéshez abból a célból, hogy imával és szemlélődéssel oly hangulatot keltsenek az elmélkedőben, mely határozó befolyást gyakoroljon egész életének irányára. A gyakorlatok a körülményekhez képest több vagy kevesebb ideig, de rendesen négy hétig tartottak. Ez alatt az elmélkedő egészen a vezetőre bízta magát. *Első héten* a bűnről, *másodikon* a Jézus születéséről és életéről, *harmadikon* a Jézus szenvedéséről és haláláról, *negyediken* a Jézus megdicsőüléséről elmélkedtek. Pl. az első héten bevezetés után az elmélkedő maga elé képzeli azokat a jeleneteket, midőn elestek az angyalok, bűnt követett el az első pár ember, elítélték őket s megnyílt a pokol torka; azután azt a jelenetet, midőn a váltság tárgyában tanácskozott a sz. háromság s így tovább. Az elmélkedést nagy gyónás egészítette ki, mely alkalommal az elmélkedő tanácsokat kapott arra nézve, hogy mi módon egyesülhet az idomítás után legtökéletesebben az egyházzal s miként rendelje alá akaratát oly feltétlenül az egyházénak, hogy ha feketének lát is szeme valamit,

fehérnek mondja, ha úgy kívánja az egyház. Ezen idomítás alatt hibáikat (egyszerre csak egyet, azután sorban a többit) is le kellett vetkezni s testöket szigorú hosszas böjtökkel lemondáshoz, nélkülözéshez szoktatni; végre lelköket gyakori gyónással és úivacsoravétellel a kísértések ellen megvédni s megedzeni stb. *Exercitia spiritualia* S. P. Ignatii Loyolae (Antwerpi, 1638.).

4. Az alakítók a spanyol *compagniával* egyenlő jelentésű *societas* nevet, a rendet jellemző katonai cél és szellem tekintetéből választották. „Placuit omnibus, ut a militari vocabulo *Societas Jesu* (suis enim cohortibus milites, quas vulgo *Societates* seu compagnias apellant, ab ipsis fere ducibus nomen induunt,) apellaretur." *Orlandini*: Historia Societatis Jesu lib. II. nr. 62.

5. Ilyenek: „Az önakaratnak megtagadása többet ér a halottak feltámasztásánál." „Szemenszedett okosság csekélyebb szentség mellett becsesebb a nagyobb szentségnél csekélyebb okosság mellett." Különben „Ignác, ha úgy kívánta rendjének érdeke, nemcsak okosságát vette igénybe, hanem az általa szentnek tartott célért nem ritkán a hazugságot is."

6. A *jezsuita-rend törvénykönyvének* részei: az *examen*, mely a felvételt szabályozza; a *constitutiók*, melyek a közös élet módjait, a *regulák*, melyek a rend hivatalnokainak hatáskörét határozzák meg és a *declaratiók*, melyek a szabályok magyarázatául szolgálnak. Ezek együtt képezik az *Institutum societatis Jesu* című gyűjteményt (2 köt. Prága, 1757.). Ezek a szabályok a legrészletesebb utasításokat adják minden helyzetre. A *noviciusok életrendje* reggel 4 órától este 9-ig minden negyed órára részletesen meg van szabva. Az *illedelmes magaviselet* is körvonalozva van. Pl. az Instit. soc. Jesu P. III. c. I. 4. ezt mondja: Beszédközben, főleg tekintélyes emberekkel szemben, tekintetöket ne szegezzék azoknak arcára, hanem inkább szemeik alá; 5. kerüljék a ráncokat a homlokon, még inkább az orron, hogy külsőleg derültnek látszódjanak, mely a benső derültség jellege stb.

7. Pl. Egy hónapig kórházban kell szolgálni, majd pénz nélkül útra kelni s egy hónapig koldulásból élni; konyhában, ólban és másutt oly munkákkal bíizzák meg őket, minőket a legalsóbb rendű emberek szoktak végezni stb.

8. *Öt évig* nyelvekkel, költészettel, szónoklattal, bölcsészettel, mathematikai és természettudományokkal foglalkoznak; ezen tanfolyam bevégezte után, akiket szigorú vizsga után képzetteknek találnak, 5—6 *évig* tanárokul alkalmazzák a gimnáziumokban. Ezután kezdődik a theologiai tanfolyam, mely 4—6 *évig* tart s a jól végzetteket felszentelik áldozárrá. A tanulás mellett folytatják a szellemi gyakorlatokat is, úrvacsorát vesznek minden harmadik napon s évenként kétszer megújítják fogadalmokat (hogy el ne felejtsék?). Az egész tanterv a *Ratio et Institutio studiorum Soc. Jesu* című munkában van kifejtve, melynek legrégibb kiadása 1586. jelent meg.

9. Azon idő alatt, mikor a rend el volt törülve, a generalis évenként $6^1/_2$ ezer tudósítást kapott. Minden jezsuita fel van jogosítva rá, hogy feljelentéseket tegyen s ezek soli cím alatt bizonyosan a generalis kezébe jutnak.

10. *Constit.* P. VI. c. 1. „Sitai quisque persvadeat, quod, qui sub obedientia vivunt, se ferri ac regi a divina Providentia per superiores suos sinere debent, *perinde ac si cadavera essent*, quod quoquo versus ferri et quacunque ratione tractari se sinit."

11. *Spee Frigyes*: Cautio eriminalis seu de processu contra sagas (Francofurti, 1632.).

12. *Busenbaum*: Medulla Theologiae moralis (Francofurti, 1653.; ez a mű 52 kiadást ért s utoljára nyilvánosan megégettetett több francia városban, 320. l. „Cum finis est licitus, etiam media sunt licita;" 504. l. „Cui licitus est finis, etiam licent media." *Wagemann*: Synopsis theol. moralis (Oeniponti = Innsbruck, 1762.), P. I. p. 26. n. 28. „An intentio boni finis vitietur per electionem medii mali? — Non, si intendatur finis sine ullo ordine ad medium."

13. *Escobar*: Theologia moralis (Lugduni, 1652.), 239. l. „Filii catholici possunt de haeresis erimine parentes accusare ... etiam si sciant, parentes ob id esse igni tradendos ... poterunt etiam eis abnegare alimenta, quamvis accidat inedia deperire ... sed eos posse etiam occidere cum moderamine inculpatae tutelae" ...

14. *Toletus*: Summa casuum conscientiae (Constantiae, 1600), 282. l. „Est unus casus, in quo licet privato cuilibet occidere, cum, puta, tyrannus est in civitate aliqua, quem aliter non possunt cives expellere." — *Mariana*: De rege et regis institutione (Moguntiae, 1605.), L. 1. 53. l. „cum cognito (t. i. *Clement Jakab*) a theologis, quos erat sciscitatus, tyrannus jure interimi posse ... cultro quem herbis noxiis medicatum manu tegebat, supra vesicam altum vulnus inflixit. Insignem animi confidentiam, facinus memorabile! .. Scilicet caeso rege ingens sibi nomen fecit."

15. *Filliutius*: Quaestiones morales (2 köt., Lugduni, 1633.); *Sanchez*: De sacramento matrimonii (3 köt., Genuae, 1592.). Belőlök idézni nem tisztességes könyvbe való; az utóbbi műről azt mondta *Aurelius Péter* sorbonne-i tanár, hogy „nem dicséretre méltó, hanem gyalázatos; oly rendkívüli kíváncsisággal, a legpiszkosabb, a legelvetemültebb, legszörnyűbb és ördögileg boncolt dolgokra vonatkozó oly utálatos szemességgel van írva, hogy iszonyú; csoda, hogy csak kissé szemérmes ember is olyanokat írhatott pirulás nélkül, minőket tisztességes ember alig olvashat szégyen nélkül. Szörnyűségek azok, a lelkek megvesztegetői, a buja vágyak élesztői, az aljasság iskolája."

16. *Bellarminus*: De potestate Summi Pontificis in temporalibus (Romae, 1610.); a *Mariana* ide vonatkozó művét. l. fennebb a 14. jegyz.

17. *Lányi*: Magyar egyháztörténelme. II. k. 362—66. l.

18. A felsorolt műveken kívül l. még: *Hospinianus*: Historia Jesuitica (Tiguri, 1619.); *Harenberg*: Pragmatische Gesch. des Ordens der Jesuiten (Halle, 1760.); *Jordan*: Die Jesuiten und der Jesuitismus (Altona u. Leipzig, 1839.); *Cretineau-Joli* (jezsuita-védő): Historie religieuse, politique et literaire de la Compagnie de Jesus (Paris, 1845.; 6 köt.); *Hoffmann*: Die Jesuiten, Geschichte u. System (Manheim, 1870.); *Huber*: Der Jesuiten-Orden nach seiner Verfassung u. Doctrin, Wirksamkeit u. Geschichte (Berlin, 1873.); *Toldy Ist.*: A jezsuiták Magyarországon és egyebütt (B.-pest, 1873.). V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 492—502., 602—658.; *Baur*: i. m. IV. k. 185—214.; *Henke*: i. m. II. k. 6—20., 87—95.; *Alzog* (kath.): i. m. II. k. 295—302. *Herzog*: i. m. III. k. 260—68.; *Ranke*: i. m. I. 117—29., 141—52. l.

77. Ujabb jogi viszonyok a kath. egyházban.

A római egyház feje és a világi fejedelmek közt fennállott korábbi viszony nagyon megváltozott. Az *államok* az egyházi befolyástól teljesen függetlenül kezdtek szervezkedni. Midőn császárnak választották *Ferdinándot* s *IV. Pál* ezt a választást, mint amelyet az ő befolyása nélkül és még hozzá eretnek vál. fejedelmek hajtottak végre, érvénytelennek nyilvánította, arra a kellemetlen tapasztalatra ébredt fel, hogy Németországon sem a prot., sem a kath. rendek nem veszik számba tiltakozását s Rómától egészen független nemzeti ünnepnek tekintik *a császár-koronázást*. A *pápák* abból a tényből, hogy a tridenti zsinat a közzsinatok fölé emelte őket, azt következtették, hogy *fel vannak mentve az egyházi törvények alól* s csak akkor kell ezeket követniük, mikor úgy kívánják érdekeik. A *főpapi hivatalok* betöltésének jogán a fejedelmek már korábban megosztoztak a pápával; a főpapokat a fejedelem nevezte ki s a pápa erősítette meg. Az *új eskü-forma* a pápai absolutismusnak megfelelőleg a püspököket inkább a pápa, mint az egyház iránti hűségre és engedelmességre kötelezte le s egyszersmind azt is .megígértette, hogy tehetségök szerint üldözni fogják az eretnekeket s a római curiát idejében értesítik a pápa és egyház jogai ellen tervezett minden támadásról.[1] Ez az eskü nagyon megnyirbálta a püspököknek a tridenti zsinat által kibővített jogkörét. Hozzájárult még az *állandó pápai követségek* (*nunciatura*) felállítása, melyeknek hasonlóképen az volt acéljok, hogy ne csak a világi hatalommal, hanem az érsekekkel és püspökökkel szemben is megvédelmezzék a pápai érdekeket. Ilyen követeket (nuncius) a nagyobb fejedelmi udvarokhoz eredetileg azért küldöttek a pápák, hogy előmozdítsák a tridenti zsinat végzéseinek életbeléptetését s a térítés munkáját vezessék a protestáns területeken. De azután állandósították, hogy, mint a pápának nagy hatalommal felruházott helyettesei, mintegy összegyűjtsék s a római curiával összekössék az egyház kormányzásának vezető szálait. Természetesen nem mindenütt sikerült ez a terv. Így *Franciaországban* a gallikán egyház jogai nagyon szűk korlátok közé szorították a pápai követek hatalmát; ellenben a luzerni nuncius (1579-től) a jezsuiták segélyével nagyon káros befolyást gyakorolt *Schweiz* egyházi viszonyaira, megcsorbította a püspöki jogokat s a reformáltak ellen bujtogatta a kath. kantonokat. Midőn *Németországon* a harmincéves háború zivataros korszakában majdnem egészen felbomlott az egyházi rend s nagyon meggyengültek a Rómával való összeköttetés szálai, a

curia kegyelemből arra *hatalmazta fel az érsekeket* (a kölnit 1645.; a mainzit 1658.; a trierit 1662.), hogy *felmentéseket* (*dispensatio*) adhassanak házassági akadályok alól és szükség esetében intézkedhessenek az egyházi szabályok alól való *kivételekről* (*exemtio*) is. Ez a felhatalmazás rendesen öt évre szólt (*facultates quinquennales*) s aszerint újíttatott meg, amint a térítés munkája vagy más fontos körülmény parancsolta.

1. Ezt az esküt a *Pontificale Romanum* (Romae, 1505.) után közli *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 596—97. l.

78. A katholicismus újabb emelkedése. Egyházi élet, cultus és művészet.

A protestantismus ellen vívott harcban a hierarchiának elég alkalma nyílt meggyőződni róla, hogy csak komolyabb vallásos alapon biztosítható a római egyház fennállása. De miután az egyház nem mondott le korábbi alaptanairól és elveiről, nem gondolhatott az erkölcsi és vallásos életet virágzásnak indító, gyökeres reformokra sem. Ha meg is szüntette azokat a szembeszökőbb visszaéléseket, melyek elidegenítették az egyháztól az értelmesebbeket, de elmulasztotta kiirtani gyökereiket s így csak előmozdította a fattyú-hajtások buja fejlődését. Ha pl. a búcsút nyíltan, pénzért nem árulták többé, de megtartották mint a keresztyén népre nézve üdvös és a zsinatoktól szentesített intézményt és nagyon bőven részeltették benne a híveket. Már XIII. Gergely búcsú-kiváltsággal ruházott fel egy oltárt (a narni székesegyházban, 1577.),[1] a jezsuiták pedig újabbnál-újabb ájtatossági gyakorlatokat találtak fel. A szentek, csodatevő képek és ereklyék tisztelete, a búcsújárások, ünnepi menetek jobban virágoztak; a csodatevő öltönyökben, bűbájoló szerekben, csodás legendákban vetett hit erősebben áthatotta a jezsuitáktól vezetett hívek lelkét, mint a középkorban. Az egyházi átkot, miután kevés sikerét látták, ritkábban alkalmazták; „Rómában a rendőrség teendőit végezte néha." A tridenti zsinat végzései lassanként előkészítették a papságnak tiszteletre méltóbb életét s miután tiltották a papság világias irányát is, főleg a székvárosi papság az egyházi ünnepek fényének és pompájának emelésében keresett kárpótlást. De az egykori igaz kegyesség helyét bizonyos mesterkélt, érzelgős szenteskedés

foglalta el, mely irány főleg azóta kezdett nagyon terjedni a papságnál, mióta az ilyen mondva csinált szenteskedés a legbiztosabb útnak találtatott az előléptetéshez. S ha e tekintetben is vezető papjait követte a nép, épen nem lehet rajta csodálkozni. A szabadabb szellemtől és felvilágosodástól inkább félt az egyház, mint bármikor. Egyes hőseiket vagy hallgatásra kényszerítették vagy kíméletlenül eltiporták. Richer-t, ki azt állította, hogy az egyháznak egyedüli feje Krisztus, Istennek fia s ki ezen az alapon védelmezte a gallikán egyház szabadságát és az állam jogait, ezt a szabadszellemű embert épen az a francia papság tagadta meg, melynek élén Gerson az egyház reformációjának zászlóját lobogtatta egykor (l. I. k. 440. s köv. l.), a Richelieutól felbérelt orgyilkos pedig meggyőződésének megtagadására kényszerítette (mely esemény nem sokára sírba is vitte, 1631.). Galileit, mivel azt vitatta a korábbi felfogással ellentétben, hogy a föld forog a nap körül s így a szentírástól eltérőleg tanított, Róma ennek az eretnek állításának esküvel való megtagadására kényszerítette (megh. 1638.). A hitnyomozószék kiirtotta a humanistákat is; a klassikus ókor iránti lelkesedést bűnnek tekintette s csak a római rendszerért való rajongást vagy a szenteskedést méltányolta. A jezsuitáktól vezetett felsőbb tanintézetekben csak arról gondoskodtak, hogy bizonyos korlátok közt kifejlődjék az ifjak szellemi képessége, — hogy sokoldalú készségre tegyenek szert a növendékek, de a csillogó külsőnek nem felelt meg a benső, igaz tartalom; hiányzott belőle a határozott jellem, a nemes lélek, a melegen érző szív, mert a jezsuiták csak idomítottak, de nem neveltek. A reformáció mozgalmai az egyetemeket, mint a szabadabb tudományosság tűzhelyeit gyanússá tették a hierarchia előtt s hogy veszélyes befolyásuktól megóvja a papi pályára készülőket, püspöki seminariumokat alapított számukra. A szabad eszmék elfojtása végett szervezték a könyvvizsgálatot, adták ki a tiltott könyvek jegyzékét, melyhez folytonosan újabb toldalékokat csatoltak. Az ókori klassikus írók, sőt még a régi kath. tudósok műveit is úgy adták ki, hogy szabadabb szellemet lehelő részeiket kihagyták vagy épen meghamisították. S midőn így a római papság, főleg a jezsuita rend számtalan gátat emelt a szabadabb szellemi fejlődés útjába, olyan vak gyűlöletet és türelmetlenséget szított fel az egyházétól eltérő minden irány, tehát a protestantismus ellen is, elnyomásukra annyi mindennemű fegyverével harcolt a ravaszságnak és cselnek, annyi kegyetlenséget és embertelenséget követett el a vallás szent nevében hogy hiába keressük párját a történelem lapjain. Az

egyházi életnek ezen mesterkélt ferde iránya mellett annak tisztább, bensőbb alapeleme sem enyészett el teljesen s a kath. egyház még mindig tudott felmutatni egyes megragadó, fényes jellemeket, kik bátran versenyezhettek a középkor szentjeivel, jóllehet most nehezebben lehetett bejutni a szentek seregébe, ami gyakran a politikai viszonyoktól is függött, de minden esetben tetemes anyagi áldozatba került.

Ilyen kiváló jellemek közé tartozott: egy Sales-i Ferenc, a kitűnő lelkipásztor, igehirdető, rendalapító genfi püspök és a protestánsoknak buzgó térítője (megh. 1622.), ki népszerű, szívreható mysticismusával, mely az Isten szeretetétől áthatott szent élet feleleventésén munkált, sokkal több hívő katholikus keblében ébresztette fel a benső keresztyénséget, mint ahány új tagot szerzett az eretnekek közül az egyháznak; egy Borromeo Károly, ki még ifjan (22 éves korában, az áldozári felszentelés előtt) milanói érsekké lett, ki szigorú életmódja, kötelességeinek hű teljesítése és buzgósága által nagy tekintélyben részesült, ki nagy befolyást gyakorolt a pápai udvarra és a tridenti zsinatra is, ki sohasem fáradt ki az eretnekek megtérítésében, pedig csak az Isten igéjét tartotta a térítés egyedül jogosult eszközének, ki igazságosságával és szelídségével igazi áldásává lett a hatáskörébe tartozó tartománynak és aki végre tetteivel oly szép emléket hagyott hátra, melyre örömmel gondolnak még a késő kor kath. hívei is.

A cultus még folyvást emelkedett a jezsuiták befolyása alatt, de nem lélekben és igazságban, hanem az érzékeket foglalkoztató külsőségekben. A Mária-cultus folyvást nagyobb tért hódított, s miként korábban a Fiú az Atyát, most az Anya a Fiút kezdette háttérbe szorítni. És Mária nem volt hálátlan, megszánta a kétségek közt hányatott papokat és egy spanyol zárda fejedelemasszonyának minden kétséget kizárólag maga beszélte el élete történetét.[2] Már odáig haladtak a jezsuiták, hogy a trinitast majdnem kibővítették quaternitásszá, melyben Mária, mint az atyának (fogadott) leánya, a Fiúnak anyja és a Szentléleknek felesége foglal helyet. A *prédikálást* elrendelte a tridenti zsinat s nagyobb buzgóságot fejtettek ki a népnek ilyen úton való oktatása körül, mint régebben. De ha tettek is egyes kisebb javításokat, a cultus szelleme és iránya a régi maradt.[3]

A *művészetre* még mindig irányadó befolyást gyakorolt a katholicismus, de a szabadabb szellemi fejlődés hatása alatt nem hódoltak neki kizárólag a művészek. *Olaszországban a bolognai festő-iskola* az eklekticismust teljesen

kifejtette s a természet gondos tanulmányozásával igyekezett kibékítni a különböző irányok ellentéteit. Emez irány kitűnőbb képviselői voltak a *Caracciak* (*Lodovico*, az alapító, 1555—1619.; két unokaöccse: *Agostino*, 1558—1601. és *Annibale*, 1560—1609.; ez az utóbbi a legkiválóbb a három között), kik merész szellemmel igyekeztek a különböző nagy mesterek előnyeit, több vagy kevesebb sikerrel, ugyanazon a képen egyesítni. Ezen iskola elveit követte, de sokkal szabadabb szellemben *Domenichino* (Domenico Zampieri, 1581—1641.), ki nem volt valami nagy tehetség; műveit józan számítással dolgozta ki, de gyakran az erkölcsi szépség iránt érzett természetes őszinteséggel is. Ily szellemű művei a Rafael korára emlékeztetnek (freskói közt Sz. András vértanúsága s a négy evangelista, olajképei közt Sz. Hieronymus áldozása és Sz. Cecilia a kiválóbbak.). *Guido Reni* (1575—1642.), a szellemes, választékos, élénk képzelő tehetségű és rendkívül termékeny művész, korának egyik kimagasló alakja, az egyházi eszméket és eszményi alakokat rajongó bensőséggel és méltósággal ábrázolta (Krisztus a kereszten Máriával és Jánossal.). A francia *Poussin Miklós* (1594—1665.) annyira belemerült a klassikus ókor tanulmányozásába, hogy az így elsajátított szellemben tervezte műveit is. Ez az oka, hogy alakjai minden gondos, összehangzó, következetes kidolgozás és természetes színezés mellett is hidegen hagyják néha a szemlélőt.

A 17. században *Németalföld* és *Spanyolország* két kitűnő művészt szült a festészet terén, kik népök jellegét és szellemét eszményítve, de azért híven fejezték ki műveikben. Az egyik *Rubens Péter Pál* (1577—1640.), *a brabanti iskola alapítója*, azon föld fia, hol a 16. század véres harcai után újra megszilárdult a katholicismus és absolutismus. Ez a körülmény határozó befolyással volt a művészetre is: a katholicismus az olaszországi eklekticismushoz csatolta, de azért érvényesítette hazája népies elméletét és érzületét is s így egy egészen új, a való életet híven tükröző iránynak vetette meg az alapját. „Rubens a szentet nemcsak úgy fogta fel, mint egyetemes embert, hanem mint egyetemes igazságot, amint él, mozog, küzd, örül vagy szenved s e tekintetben méltó kortársa volt Shakspere-nek" (A keresztről levétel. Visszatérés Egyptomból. A királyok imádása). A másik *Bartolome Esteban Murillo* (1617—82.), a sevillai iskola legkiválóbb mestere, a spanyol nép buzgó katholicisinusának ihletett ecsetelője, az összes spanyol művészet törekveséinek lángelméjű megvalósítója, ki oly feladat megoldására vállalkozott, mely meghaladni látszik az emberi erőt és ez bizonyára jobban sikerült neki minden elődénél. Ez a feladat abban áll,

hogy a teljes érzékiség megférjen az érzék feletti érzelemmel, hogy elenyésszen az élet legnagyobb ellenmondása, az isteni és emberi közti különbség, hogy egyenlő arányban érvényesüljön a realismus és spiritualismus; szóval, hogy a kath. dogmákat le lehessen festeni (Mária a gyermek Jézussal, A megdicsőült Mária amint ég felé emelkedik, vagy kegyelemmel teljesen a föld felé közeleg, vagy angyaloktól környezve áll a hold sarlóján).

A *szobrászatnak* általában nem igen kedveztek az ujabb szellemi irányok. De azért az általános hanyatlás áramlatában most sem hiányoztak egyes kiemelkedő alakok. Közéjök tartozik *Lorenzo Bernini* (1598—1680.), korának legkitűnőbb mestere, ki bámulatos művészi készséggel igyekezett azon kor törekvéseit márványban híven szem elé állítni. Ő is igaz kifejezésére törekedett a természetnek; de erőltetettség látszik alakjainak mozgékonyságán, meleg érzelmén, s némely művében vétett vele a jó ízlés ellen (Az isteni sugár előtt leboruló sz. Teréz; sz. Bibiana). Általában ebben az időben a pápák kevés érzéket tanusítottak a művészet iránt, s egy *Barberino* (*VIII. Orbán*) még arra is rávetemedett, hogy a pantheonnak (Rómában) klassikus érc-díszítményeit, melyeket megkíméltek még a barbárok is, leszedette, s ágyúkat és egy ízléstelen sz. Péter oltárt öntetett belőlök (1632.)[4].

Az *egyházi költészet Olaszországban* nagyon belemerült az erkölcsi leckéztetésbe, s ennélfogva unalmassá vált. Az egyházi költészetet *Torquato Tasso* (1547—95.) szabadította meg ettől a ferde iránytól, kinek regényes, viharos, rajongás és kétely közt hányatott élete, az átalakulás harcait vívó korszak ellentéteinek heves küzdelme határozott befolyást gyakorolt művei jellegére is. A jezsuiták buzgó kath. növendéke nem tudta széttörni az egyházi tan békóit, pedig esze a reform-eszmékhez utasította, de szíve nem tudott megválni az isteni, az eszményi, a megfoghatatlan hitétől. „*La Gerusalemme liberata*" című hőskölteményének tárgyául az *első keresztes hadjáratnak* világtörténelmi eseményét választotta Jeruzsálem ostromával és bevételével, hogy dicsőítse a lovagkor vallásos lelkesültséget, hősiességét és rajongó szerelmét. Ezt az eseményt húsz énekben beszélte el; költeménye tervét Homérostól és Virgiliustól kölcsönözte, s néha szó szerint követte őket; a megtörténtet nem mindenütt sikerült a regényessel egybeolvasztania, de szép nyelve, tökélyes írásmódja, megragadó költői mozzanatai s jellemzései díszes helyet biztosítanak számára a hősköltemények sorában, sőt, mint *keresztyén hőskölteмény* s kora világnézetének a vallásost a regényessel egyesítő, hű tükre,

korszakot alkotó műnek tekinthető a hősköltemények történetében.[5]

Spanyolországban Lope Felix de Vega Carpio (Madridban szül. 1562; megh. 1635.), „a természet csodája, Spanyolország phönixe," a világ legtermékenyebb írója,[6] színműveinek végtelen sorával úgy szólva, elárasztotta s a fejlődés magas fokára emelte a spanyol színpadot. Óriási munkájában nem valami elvont elmélet, hanem ösztöne vezette. Ez az ösztön kitalálta, hogy mi elégítheti ki a nép romantikus hajlamait; mindenik felléptetett lázas vérű spanyoljában és vakbuzgó keresztyénjében tisztán és a legragyogóbb színben tüntette fel a spanyol nemzetiséget; ez az elfogultság főleg vallásos színműveiben éri el tetőpontját, melyeknek az orthodox keresztyén korlátoltság, szolgalelkűség és embertelenség szelleme hatja át minden részletét. *Pedro Calderon de la Barca* (Madridban szül. 1600.; megh. 1681.), a katholicismus legragyogóbb költői tehetsége, a kiválólag kath. költő, „a kath. phantasiának minden ellentmondását, minden gondolat-szegénységét, de egyszersmind virággal teljes egész gazdagságát is a legnemesebb alakban mutatta be." Calderon a spanyol drámát, amennyire csak lehetett, a hittan bilincsei közt igen magas fokáig fejtette ki a tökélynek. Ünnepi szent játékaiban (*autos sacramentales*) a költészet bűvös fényével világította meg a keresztyénség titkait; csábító hangon hirdette, hogy az élet gonosz álom, hogy embernek lenni annyi, mint meghalni, hogy a létezés a legnagyobb betegség; és mégis vakbuzgó kegyetlenséggel gúnyoltatta és üldöztette az egyházétól eltérő véleményeket (t. i. színműveiben). Allegoriai költeményei a türelmetlenségnek ezen sötét árnya nélkül legszebb virágai volnának a kath. romanticismusnak.[7]

Említést érdemel még *Spee Frigyes* német jezsuita (1595— 1635.), ki egyházi énekeiben, az üdvözítőhöz ragaszkodó, mély szeretetének, a természet iránt fogékony keble igaz és gyermeki őszinte hangjaiban adott hű kifejezést. Ezek az énekek a középkor szerelem-dalaira vagy a protestáns egyházi énekekre emlékeztetnek.[8]

Ebben az időben a beállott hanyatlás után újabb lendületet nyert az *egyházi zene* is. Miután a második németalföldi iskola (l. I. k. 484 l.) féktelen mesterkéltségével majdnem egészen tönkretette a zenei ízlést s hogy lelket öntsön a száraz, feszes, hatását vesztett egyházi zenébe, világi dal-elemekkel is összekeverte azt; ezzel kérdésessé tette a jogosultságát is az egyházi zene létezésének, az volt a kérdés, hogy legyen-e rendeltetésének meg nem felelő egyházi zene, vagy inkább ne legyen semminő se? E kérdés foglalkoztatta a

tridenti zsinatot is (XXTI., XXIV. ülés). Többen egyenesen azt indítványozták, hogy leghelyesebb lesz az, ha egészen mellőzik az istentiszteletnél a méltóságából kiforgatott zenét. A zene ellen emelt számos panasz figyelembe vétele után a zsinat a pápára bízta, hogy intézkedjék az egyházi zene jövőjéről.

Ebben az időben tűnt fel a lángelméjű *Palestrina* (*Giovanni Pietro Pierluigi*, 1524 — 94.), kit már *III. Gyula* pártfogásába vett (1555.) s akivel közölte volt az egyházi zenére vonatkozó gondolatait *II. Marcellus*. Ezt az atyai jóindulatot azzal hálálta meg a tehetséges művész, hogy „*Missa Papae Marcelli*" nevet adott egyik általánosan bámult művének (1565.). Ezt és még két hat-hangú miséjét akkor írta, mikor *IV. Pius* egy küldöttséget bízott meg az egyházi zene reformálásával. A küldöttség a nemes stylusáról már ismert Palestrinát szemelte ki próba-mise írására és ő nemcsak minden várakozáson felül megfelelt a benne helyezett bizalomnak, hanem megmentette az egyházi zene kétes jövőjét is. Palestrina egyházi zeneművei legtökéletesebb és legnemesebb virágai az összes egyházi zeneművészetnek; bennök az egyszerű a nagyszerűvel, a komolyság a méltósággal, a vallásos szellem a művészi szárnyalással, az érzelem mélysége az összhang gazdagságával a legtisztábban olvadtak össze a költői genius tüzében. Palestrina nyomain haladt *Giorgio Allegri* (Rómában szül. 1580.; megh. 1652.), kit *VIII. Orbán* hívott meg a pápai énekesek collegiumába (1629.) s ki mély érzelem és bensőség tekintetében leginkább megközelítette mesterét. Két (egy öt- és egy négy-hangú) karra írt, nagyszerű, szívhez szóló „*Miserere*"-je mind e mai napig elragadja a híveket, midőn nagyhét szerdáján d. u. előadják a Sixtus kápolnában.[9]

Ugyanebben az időben keletkezett egy új egyházi zene-műfaj, az *oratorium*. Már régóta szokásban volt nagyhéten a Jézusra vonatkozó evangeliumi elbeszéléseknek zenei előadása, melyet a község karéneke kezdett meg és fejezett be. Ebből az előadás-módból fejlődött ki később az oratorium. Midőn az oratorium atyáinak congregatióját alapította *Neri Filep* (1574.), ez a rend feladatai közé sorozta az egyházi zene művelését is és zeneiskolája az említett dalműszerű stylusban más bibliai elbeszéléseket is feldolgozott, sőt tökéletesebb drámai alakot adott nekik. Így nyerte ez a zeneműfaj ápolása helyéről oratorium nevét. Az oratorium vagy zene-dráma közép helyet foglal el az ó és új egyházi zene közt; kisebb bibliai eseményeket egészen dalmű-stylusban dolgoz fel, részint a cultus emelése, részint egyházi hangversenyek céljából, a nélkül azonban, hogy jelmezes előadással akarná a hatást növelni. Ez

a műfaj teljesen kifejlett alakjában tisztábban kiemeli az egyén jellemét és a kedély különböző állapotát, gyakran alkalmazza a magán dalt és zenei szavalást s így a zene és ének helyes egybefűzésével élénkebbé, változatosabbá és tökéletesebbé teszi az előadást. Idővel elkorcsosodott ez a műfaj is; elpuhult, kivetkezett komolyságából, méltóságából s végre teljesen a világi dalmű útjára tért.[10]

1. *Amort*: De origine, progressu ac fructu indulgentiarum (Augustae Vindelicorum = Augsburg, 1735.), II. k. 285. l. után közli *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 649. l. Ha a sz. Juvenalis oltáránál egy áldozár misét mond a tisztítótűzben szenvedő valamelyik lélekért, az illető lélek épen olyan búcsúban részesül, mintha Rómában a sz. György templomában mondták volna azt a misét.

2. Spanyolországban az agredai zárda fejedelemasszonya egy könyvet adott ki 1670., mely „*Istennek mystikus városát*" írja le. Ebben a hívők királynéjának, asszonyának, a legszentebbnek, az Éva bűne eltörlőjének és a kegyelem közlőjének van bemutatva Mária. E művet a Sorbonne kedvetlenül fogadta, ellenben Spanyolország és Róma égig magasztalta.

3. V. ö. *Baur*: i. m. IV. k. 269—77.; *Alzog*: i. m. II. k. 331—33. l.

4. A művészetre vonatkozó adatokat l. *Kugler*: Kunstgeschichte. II. k. 458—61., 474., 465—66., 470—72., 453—54. l.

5. *Szász Kár.*: A világirodalom nagy eposzai (2 köt., B.-Pest, 1881—82.) II. k. 533—56.; *Scherr*: Allgemeine Geschichte der Literatur (2 köt., Stuttgart, 1872.), I. k. 319—24. l.

6. Kiszámították, hogy 21,316,000 verset írt; *Montalvan* szerint 1800 comedias, 400 autos sacramentales van színművei közt.

7. Calderonnak néhány színműve (köztök: „Az élet álom" a *Győry* V. fordításában) megjelent a Kisfaludy-Társaság kiadásában is.

8. A *Spee* halála után jelentek meg „Trutz-Nachtigal" cím alatt, de feledékenységbe mentek s csak a 19. század romantikusai hozták újra napfényre. V. ö. *Scherr*. i. m. I. k. 393—98., 401—407., II. k. 166. l.

9. Ezen szentnek tartott zenemű lemásolását átok alatt megtiltották a pápák, de *Mozart* kétszeri hallás után mégis lejegyezte és aztán *Burney* 1771. kiadta.

10. *Neumann*: ltalienische Tondichter von Palestrina bis auf die Gegenwart (2. kiad. Berlin, 1877.); *Fink*: Geschichte der musikalischen Oratorien (Zeitschr. für hist. Theologie, 1842. évfoly.). V. ö. *Hase*: i. m. 474—75. *Alzog*: i. m. II. k. 328—31. l.

79. Régi szerzetes-rendek átalakulása és újak keletkezése.

Általánosan elismert tény, hogy a papság és szerzetesség elfajulása és kötelességeinek elhanyagolása volt egyik oka a reformáció keletkezésének. Ilyen vezetőkkel sem a reformáció terjedését meg nem gátolhatták, sem a kath. egyházi életet ujabb virágzásnak nem indíthatták. Az említett célok elérését részint a régi rendeknek reformálásától, részint egészen újaknak alapításától lehetett remélni. A világtól elvonult, tétlen, szemlélődő élet nagyon kirítt az újkori társadalom keretéből és nem nagy tiszteletre tarthatott számot. A nép csak azokat becsülte, kiknek a közjóra irányult munkásságáról meg volt győződve. A korszerűtlen rendek tehetetlensége világos volt a mélyebb belátásúak előtt és így természetes volt az is, hogy találkoztak olyanok, kik e bajok elhárítását tűzték ki feladatukul. A reformált vagy egészen új rendek sem terjedelem, sem befolyás tekintetében nem érték ugyan utól a jezsuita-rendet, de ha korlátoltabb körben is, üdvösen és sikeresen működtek a katholicismus, sőt egyesek a humanitás érdekében is.

Az első reformált szerzetes-rend: a *kapucinusoké* a Ferenc-rendből vált ki. *Bassi Mátyás*, a monte-falcoi observans zárda tagja (Urbinoban), hogy annál sikeresebben előmozdithasssa a bűnbánatra ébredést s jó példát mutasson a papság a lelki gondozásban, felelevenítette a sz. Ferenc szigorú szabályait, rokon-gondolkodású társaival elszakadt a Ferenc-rendtől (1525.) s hogy külsőleg is látható jele legyen ennek a restauratiónak, elhatározta, hogy társaival együtt utánozni fogja sz. Ferencnek nemcsak remete életmódját, hanem külső viseletét, a hegyes csuklya és hosszú szakái viselését is. Miután tisztába jött tervezett rendjének céljával és szervezetével, Rómába ment és a rend alapszabályainak megerősítését kérte és meg is nyerte *VII. Kelementől* (1528.). Az új rendnek, mely „*remete minorita testvérek*" nevet nyert, a pápa fő feladatává tette az igehirdetést és az eltévedt bűnösök megtérítését. A sajátságos, szokatlan öltözetű szerzeteseknek „Capucino" gúnynevet adtak a gyermekek, mely rendes nevökké lett idővel. Az Olaszországban dühöngő mirigy alkalmával halált megvető ember-szeretetökkel jó hírnevet vívtak ki a rend tagjai s rövid idő alatt elterjedtek egész Olaszországban. Midőn a harmadik generalis vikárius, *Ochino Bernát* áttért a protestáns egyházba (1542.),

nagyon alászállott a rend hitele és jó hírneve, sőt a prédikálástól is el voltak tiltva két évig. De nem feledték el áldozatkészségöket és népszerű szónoklataikat s idővel (1619.) külön generalist nyertek elismerésül. A kapucinusok nem sokat törődtek a tudományos képzettséggel, inkább a vakhitnek voltak terjesztői. Fellépésök gyakran nyers és pórias volt, de épen az ilyen tetszett a népnek s a római egyház vezetői szívesen méltányolták a nép kedélyén uralkodó durva apostolok működését. Előbb *Milanóban*, azután más városokban *női kapucinus-zárdák* is keletkeztek, melyeknek tagjai épen olyan öltönyt viseltek, mint a férfiak.

A *theatei rendet* a papság javítása céljából *Thienc Kajetán* és *Caraffa Péter János* (utóbb IV. Pál pápa) theatei püspök alapította (1524.; VII. Kelemen erősítette meg). Ez a rend szabályozott papokból (*clerici regulares*) alakult, kik letették a szerzetesi fogadalmat is. Miután szabály szerint csak nemeseket vettek be, ez nevelte ugyan a rend tekintélyét, de útját állotta nagyobb elterjedésének. Egy másik szabály szerint a rend Istenre bízta az élet fentartásának gondját, azaz nem kért adományokból élt. A tagok kötelességei közé tartozott a gyakori prédikálás, hogy megtarthassák a népet az igaz hitben; a lelki s testi betegek ápolása s az eretnekség terjedésének meggátolása. A buzgó térítőket és igehirdetőket nevelő rend igen tekintélyes állást foglalt el és számos tagja jutott főpapi méltóságra.

A *somaskai-rendet*, mely szabályzott papokból állott (a Bergamo és Milano közt fekvő Somaska városban), *Aemilianus* (Miani) *Hieronymus* velencei patrícius alapította (1528., III. Pál erősítette meg 1540.) és szigorú életre, folytonos imádkozásra (még éjjel is), elhagyatott árva gyermekek (kiknek száma igen nagy volt a háború lezajlása után) gondozására és a népnevelés előmozdítására kötelezte tagjait.

A *barnabiták rendje* is szabályzott papokból alakult. A cremonai *Zaccaria Antal*, a milanói *Ferrera* és *Morigia* alapította és VI. Kelemen erősítette meg (1532.). Tagjai a könyörületesség munkáinak gyakorlásával, lelkipásztorkodással, az ifjúság (középiskolai) nevelésével, seminariumok vezetésével, prédikálással és hittérítéssel (a keresztyén országokban) foglalkoztak. Nevöket a milanói *sz. Barnabás* templomtól nyerték, melyet pártfogójuk, *Borromeo Károly* érsek bocsátott rendelkezésökre. Ehez a rendhez csatlakozott a *Guastalla* vagy *Angelica*[1] nevű női egyesület, melyet *Torelli Luiza*, guastallai grófné alapított és III. Pál (1534.) erősített meg. Tagjai előbb a

barnabitákat kísérték térítői útjokban s a nőnem térítésével foglalkoztak, később zárdai életre kötelezettek.

Az *oratorium atyái congregatióját* a firenzei kegyes tudós, *Neri Filep* (1515—95.)[2] alapította, ki szerető szíve sugalatából kórházak látogatására és gyermekek oktatására fordította legtöbb idejét. Majd a könyörületesség munkájának sikeresebb gyakorlása végett a *sz. háromság nevű társulatot* alapította Rómában (1548.), melynek a szegények és betegek ápolását tette feladatává. Ebből a célból Isten és a kegyes emberek segedelmében bízva, egy nagy szállót és kórházat épített a Rómát felkereső szegény zarándokok számára, melynek imatermében (*oratorium*) vallásos könyveket olvastak, magyaráztak és egyházi zenegyakorlatokat tartottak a társulatnak időnként összegyűlt tagjai. Amint gyarapodott a tagok száma, Neri a különböző foglalkozású és csak áhítatossági gyakorlatokra összegyűlő testvéreket egy congregatióban (*Congregatio oratorii*) egyesítette, melyet *XIII. Gergely* erősített meg (1574.). Így keletkezett az *oratorium atyái* (*Patres Oratorii*) nevű rend, melynek tagjai azonban nem tettek szerzetesi fogadalmat. A leginkább vallásos népneveléssel, betegápolással, de a theologiai tudományok művelésével is foglalkozó társulat tekintélyét nagyban emelte *Baronius*, az Annales Eccl. írója, *Raynaldus*, a folytatója s több más. Ez a mozgalom elhatott Franciaországba is. *Berulle Péter* áldozár (egy parlamenti tanácsos fia)[3] Párisban a rómaihoz hasonló szervezetű oratoriumot alapított (1611.), melyet V. Pál erősített meg (1613.). Az alapító inkább a mysticismus, mint a tudományosság híve volt ugyan, de utódai a francia papság megjavítása mellett feladatuknak tekintették a tudományok művelését és az egyházi zene fejlesztését is. Az így szervezett társulat „*Jézus oratoriuma atyái*" nevet vett fel; bekebelezett és társ-tagokból állott, kik azonban nem tettek örök fogadalmat. Hogy a társulat teljesen megfelelt nemes feladatának, mellette bizonyít az is, hogy a szabadelvű theologiai tudományok terén kiváló munkásságot fejtett ki és oly elsőrendű tudósokat nevelt, mint egy *Malebranche* a bölcsész, *Morinus*, az orientalista, Thomassin, a tudós egyháztörténetíró, *Simon Richárd*, az éles kritikus, *Houbigant*, a héber biblia kiadója és mások.[4]

Midőn kimondta a tridenti zsinat, hogy a független zárdák egymás kölcsönös felügyelete végett congregatiókba tartoznak egyesülni, *Didier de la Cour*[5] st.-vannes-i (Verdun-ben, Lotharingiában) perjel kezdeményezésére, két lotharingiai francia zárda (a st.-vannes-i és st.-hidulphi) egy congregatióba

egyesült a Benedek-rend eredeti szabályainak felelevenítése végett s meg is nyerte ezen reform megerősítését VII. Kelementől (1604.). Majd a *Richeileu* kívánságára ehhez a szövetséghez csatlakozott a legtöbb benedekrendi zárda. Minthogy azonban a távol szétszórt zárdákat Lotharingiából nehezen lehetett kormányozni, elhatározta a főkáptalan (1618.), hogy egy külön congregatiót alapít a reformált zárdákból s a sz. Benedek egyik tanítványáról: *sz. Mórról* (*Maurus*) nevezik el. Az ifjúság uevelése és a tudományok fejlesztése céljából alakult congregatiót, mely újakat is vett fel a Benedek szabályai mellé XV. Gergely erősítette meg és külön főnök (generalis superior) alá rendelte. Egy század múlva a congregatio már 180 zárdát és apátságot foglalt magában, melyeknek Párisban a *St. Germain des Prés* nevű apátság, a főnök lakhelye volt a központja. A csendes, elvonult élet mellett, a különböző erőket egyesítve, a congregatio oly tiszteletre méltó tudományos munkásságot fejtett ki, mely méltó folytatása volt az eredeti Benedek-rend világhírű tevékenységének. Egy *Mabillon, Montfaucon, Ruinart, Martène* s más tudósoknak egész sora hirdeti ezen congregatio dicsőségét. Kitűnő papi seminariumok szervezése és vezetése mellett, halhatatlan érdemeket szereztek a történelmi theologia, nyelvészet, régiség, chronologia és hazai történelem mezején.

A *misszió congregatióját Paulai (a Paulo) Vince*[6] alapította, ki, mint a Gondy grófi család gyermekei nevelője és udvari papja, meggyőződvén a kath. lelkipásztorkodás és jezsuita nevelés helytelenségéről, elhatározta, hogy a benső keresztyénség fejlesztésére fordítja erejét. Alázatossága, gyakorlati ügyessége, emberismerete jó segítségére volt; az elhunyt Gondy grófné alapítványa pedig az anyagi eszközöket is megadta tervéhez (1625.). Így jött létre a *Misszió áldozárai* (vagy *Lázáristák*; a rend főhelyéről a párisi sz. Lázár nevű apátságról) című congregatio, melyet VIII. Orbán erősített meg (1632.). Tagjai a belmisszióra, a keresztyének közt az élő vallásosság felelevenítésére s a betegek ápolására vállalkoztak első sorban, majd gondot fordítottak a külmisszióra is. Vince a renddel kapcsolatban egy jeles papnevelő intézetet is alapított a francia kath. egyház számára és még később a szellemes és kegyes özvegy, *le Gras Marillac Luiza* segítségével az *irgalmas nénék* (*Filles de la charité, grises* = *szürke nénék*. 1634.) rendjét alapította, melynek tagjai önfeláldozó szeretettel és hűséggel ápolták Franciaország betegeit. E rendhez főleg Olaszországban fi és nő testvéregyletek csatlakoztak, melyeknek tagjai társadalmi helyzetükben továbbra is megmaradva, a megállapított sorban,

többnyire teljesen leplezve, az Isten nevében zarándokok, betegek és halottak körül teljesítették a keresztyén könyörületesség parancsait.

Egy sokat hányódott-vetődött, de azután (45 éves korában) Istenhez tért portugalliai, *di Dio* (vagy *Ciudad*) *János* (szül. 1495.; megh. 1550.), betegek ápolása és elesett nők megjavítása céljából egy szabad egyesületet alapított, mely Granadában, egy bérelt házban kezdte meg munkásságát (1540.). Az alapító halála után az Augustinus szabályai szerint szervezkedett az egylet, letette a három fogadalmat s a betegeknek valláskülönbség nélkül ingyen gyógyítására vállalkozott. Szervezetét V. Pál (1617.) erősitette meg. Minden zárda-kórháznál csak egy áldozár végzi a lelkészi teendőket, a többi tag orvos, gyógyszerész és betegápoló. Az így szervezett rend Spanyolországban a *vendégszeretet testvérei*, Franciaországban a *keresztyén szeretet testvérei* (*Fréres de la charité*), Németországon *irgalmas testvérek* néven folytatja áldásos működését.

Merici (vagy *Bresciai*) *Angela* (szül. Desenzanóban, a Garda-tó mellett, megh. 1540.), egy tisztaszívü és melegen érző nő Bres-ciában egy társulatot alapított ifjú nőkből (1535.), mely *sz. Orsolya* védelme alatt betegek ápolására és szegény leányok nevelésére vállalkozott. A társulat tagjai eleinte saját családi körükben maradva végezték kötelességeiket, később közös életre egyesültek s kiválólag nőneveléssel foglalkoztak. Szervezetüket III. Pál erősitette meg (1544.). Midőn Franciaországban is elterjedtek s Párisban *St. Beuve Magdolna* özvegy nő egy zárdát alapított, mely központjává lett a többinek: V. Pál újabb szabályokat adott az *Orsolya-szüzek* szabályozott congregatiójának (1612.). Ettől fogva a legkisebb gyermekekre is kiterjesztették a nőnevelést s őket, mint a kisdedek szerető őreit, örömmel fogadták a kath. országok.

Sales-i Ferenc gróf és címzetes genfi püspök (megh. 1622.), a protestánsok buzgó téritője, a mysticismusnak mélyérzelmü híve, rokonszellemű barátnőjének, *Chantal Franciska* bárónőnek közreműködésével egy nő-egyletet alapított Annecyben (Savoyában, 1610.), mely betegek ápolásával foglalkozott fogadalom nélkül. Majd Ferenc az Augustinus szabályai szerint szervezte az egyletet, V. Pál pedig a *bold. szűz Mária meglátogatása* néven (*Ordo de visitatione Mariae Virginis*, 1618.) a szerzetes-rendek közé sorozta s a betegek ápolása mellett megbízta a gyermekek nevelésével is.

A spanyol *Calasanzai József* (megh. 1648.) miután lemondott az urgelles-i püspöki vikáriusságról, Rómába ment, ott szigorú kegyes életet folytatott s elhagyott, árva gyermekek gondozásával foglalkozott. Majd a VIII. Kelemen beleegyezésével (1600.) a figyermekek vallásos és tudományos nevelése végett egy congregatiót alapított világi papokból, melyet XV. Gergely *kegyes-rendiek* (*Patres piarum scholarum* — piaristák; 1622.) név alatt a vallásos rendek közé, sorozott s a három fogadalom mellett az ifjúságnak díjtalan tanítására is kötelezte tagjait. Az új rend gyorsan elterjedt Ausztriában, Magyar- és Lengyelországban s a nevelés terén hatalmas versenytársa lett a jezsuitáknak. *Hazánkban* a kegyes-rendiek első házát a Pálffy Pál gróf özvegye alapította *Privigyén* (Nyitram.) 1660.[7]

1. Az *Angelica* nevet azért nyerték, mert minden tagnak kötelessége volt saját neve mellé az Angelica nevet is felvenni, hogy erről mindig élénken emlékezzenek rá, hogy oly tiszták tartoznak lenni, mint az angyalok.

2. *Pösl*: Leben des heil. Philipp Neri (Regensburg, 1857.).

3. *Tabaraud*: Histoire de Pierre de Berulle (2 köt., Paris, 1817.).

4. *Herbst*: Literarische Leistungen des französischen Oratoriums (Tübing. theol. Quartalschrift, 1835.); *Reuchlin*: Die französischen Oratorianer (Zeitschr. für hist. Theologie, 1859.).

5. *Herbst*: Die Verdienste der Mauriner um die Wissenschaften (Tübing. theol. Quartalschr, 1833. 1834.); *Tassin*: Histoire literaire de la congreg. de St. Maur (Paris, 1726.); *Brunner*: Ein Benediktinerbuch, Gesch. und Beschreibung der Benediktinerstifte in Österreich-Ungarn (1880.). Ezen rend közreműködésével jött létre a „*Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*," e nemben a legtökéletesebb mű, melyet előbb *Dufresne Sieur Du Cange* (3 k., Paris, 1678.), azután a Benedekrend (6 k., Velence, 1733—36 és 3 k., Bázel, 1766.) adott ki; a *Gallia Christiana* (egyháztört.), melyből 1785. a XIII. köt. jelent meg s melynek folytatását 1856. újra megkezdték.

6. *Paulai Vince* Gascogne-ban szül. 1576.; mint szegény szülők gyermeke, egy ideig pásztorkodott; majd egy ferencrendi zárdába került, hol megszerezte a papi pályára szükséges képzettségnek alapját és azután a toulouse-i egyetemen befejezte tanulmányait. 1600. áldozárrá szentelletett és Buzet-ben az ifjúság nevelésével foglalkozott. 1604. baccalaureus lett. Egy alkalommal Marseille-ből Toulouse-ba hajózván, tengeri rablók kezébe jutott, kik eladták Tunisban; mint rabszolga (1605—7.) urát, ki keresztyénből lett az iszlám hívévé, visszatérítette a keresztyén egyházba. Szabadságát visszanyervén, Párisba ment, egy ideig a Margit királyné udvari papja volt, azután a clichyi plébániát nyerte el (Páris mellett) s egyszersmind megbízatott a Gondy grófi család gyermekeinek nevelésével is. Hosszú, küzdelmes, de az elért siker boldog tudatával jutalmazott élet után 1660. halt meg és XII. Kelemen (1737.) a szentek közé sorozta. *Abelly*: Vie de St. Vincent de Paule, instituteur et prémier supérieur genéral de la Congr. de la Mission (Páris, 1634); *Collet*: Prêtre de la Mission, La vie de Vinc. de Paula. (1748.);

Stolberg: Leben des V. de Paula (Wien, 1819.); *Wilson*: Life of V. de Paul (London, 1874.).

7. Leben u. Wunderthaten Jos. Calasanze's, (olaszból, Bécs, 1748.). A magyar kegyes-rend történetének vázlata (1849. évkönyv után közli *Molnár Aladár*: A közoktatás tört. Magyarországon a 18. sz., B.-pest, 1881., 539—42. l.). Az összes rendekre nézve l. *Hélyot*: Ordres monastiques et militaires (8 k., Paris, 1714—19.); németül. Pragmatische Gesch. der vornehmsten Mönchsorden (8 k. Leipzig, 1753—56.). V. ö. *Henke*: i. m. II. k. 141—53.; *Alzog*: i. m. II. k. 303—11.; *Herzog*: i. m. III. k. 260., 421—23.; *Baur*: i. m. IV. k. 277—286. l.

Az 1715. CII. t.-cikk befogadta hazánkba a *kamalduli, trinitarius és kegyes szerzetes-rendeket*. Az 1723. XCVI. t.-cikk bevette a *kapucinus, irgalmas, servita*, sarus és sarutlan *karmelita*, a *Paulai*-féle misszió-szerzeteseket és az *orsolya-szüzeket*. *Lányi*: i. m. II. k. 309. l.

80. Hitviták a kath. egyházban.

Azt lehetett volna várni, hogy annak az egyháznak, mely az *unitast*, sőt az *uniformitást* is oly erősen szereti hangoztatni s mely minden forradalmi elemtől megszabadult a reformáció alkalmával: a kath. egyháznak a keblében a tridenti zsinat után nem is lehet szó hitvitákról. De azokat az eretnekséggel bélyegzett prot. munkákat a kath. hittudósok sem forgathatták hatástalanul. Aztán mindig voltak olyan kérdések, melyeket bonyolodottságuk és hozzáférhetetlenségök miatt végtelen változatban lehet forgatni és mégsem lesznek sohasem kielégítőleg megoldva. Ilyen a szabadakarat, a bűn, a kegyelem kérdése.

A thomista domokosrendiek és a scotista ferencrendiek közt vívott százados harcot még a tridenti zsinat sem tudta megszűntetni. A protestantismustól feleleventett *augustinismus* megint harci jelszóvá vált. A kath. egyház ugyan elméletben az augustinismust tartotta igazhitű tannak, de a gyakorlatban már régen a *semipelagianismus* útjára tért (l. I. k. 221., 378., 501. l.), amely úton már jóelőre haladtak volt a scotisták. Ezt a bajt növelte még az is, hogy a reformátorok az augustinismus alapján támadták meg a kath. egyház hitrendszerét és visszaéléseit. A *tridenti zsinat* igen nagy zavarba jutott, midőn a kegyelem tanának meghatározására került a sor, mert nem tagadhatta meg Augustinusnak már egyszer elismert tekintélyét; a thomistákhoz sem csatlakozhatott anélkül, hogy meg ne sértse a scotistákat és mégis kárhoztató ítéletet kellett mondani a prot. tanra. Ily nehéz körülmények közt kénytelen

volt a szabadakarat és kegyelem tanát, az elővégzés érintése nélkül, oly kétértelműleg fogalmazni, hogy legalább lényegükben ne érintse a pártok eltérő nézeteit s mégis elátkozhassa a protestánsok nézetét. A terv csak annyiban sikerült, amennyiben mindkét párt megmaradhatott véleménye mellett, de a határozatlanság újabb viszályok csíráit rejtette magában, melyek csakugyan ki is törtek a jezsuiták felléptével.

A jezsuita-rend eredetileg leginkább spanyolokból alakult és a generalist is jó ideig ezen nemzet fiai közül választották. Minthogy pedig Spanyolországban a Domokosrend és az általa vezetett inquisitio a thomista hittani iránynak kedvezett, a *Loyola* tekintélye után *a thomistákhoz csatlakozott a jezsuita-rend is*. De már *Lainez* átlátta, hogy a jezsuiták, mint a protestantismus halálos ellenségei, nem lehetnek az Augustinus barátjai s a kath. egyházban uralkodó közvéleménnyel sem szállhatnak szembe. Ennek a színváltásnak nyoma van már a rend eredeti alkotmányához (Lainez alatt) csatolt nyilatkozatában,[1] a kölni jezsuiták pedig nyiltan pelagiusi elveket vallottak s tagadták az emberi természetnek megromlását.[2] Így ütött ki a Domokos- és jezsuita-rend közt a hittani harc, mely az utóbbi rendre nézve Spanyolországban épen nem volt kedvező.

Még élesebb alakot öltött a harc a löweni egyetemen, hol *Bajus* (vagy *de Bay*) *Mihály* hittanár (1550-től, megh. 1589.) és tiszttársa *Hessels János*, a scholastikusokkal ellentétben oly theologiát tanított, melyet a sz. írásból, az egyházi atyákból, főleg Augustinusból merítettek. Erre az egyetem néhány tanára szövetkezve a scotista ferencrendiekkel, megkezdette a harcot Bajus ellen. Előbb a Sorbonne elé vitték az ügyet, mely a Bajus tételeiből többet hamisnak, eretneknek vagy károsnak ítélt. Majd a jezsuiták is felléptek a ferencrendiek mellett és panaszt tettek Bajus ellen V. Piusnál, ki kérelmökre egy *bullában* (1567.) kárhoztató ítéletet mondott a szerző neve említése nélkül Bajusnak 79 tételére[3] s betiltotta a további vitát. Bajus kénytelen volt tévesnek nyilvánított tételeit esküvel megtagadni, de azért ellenei tovább folytatták ellene az áskálódást. Az újabb vádakra *XIII. Gergely* nyomatékosabban ismételte az V. Pius bulláját (1579.), melynek megjelenése után mind Bajus (1580.), mind a löweni egyetem hittani kara (1585.) meghódolt a pápai parancsnak, de azért nem aludt el az egyetem szabad szelleme.

Eközben *Aquaviva Kolos* lett a jezsuiták generálisává (1581.), ki méginkább eltávolította a rendet a thomista iránytól.[4] A spanyol inquisitio II. Filepnek a

megbízásából veszélyesnek nyilvánította a jezsuiták új irányát és Salamancában egy jezsuitának tételeit hevesen megtámadta pelagiusi szelleméért (1581.). A löweni egyetemen is újra kitört a viszály és a *Less Lénárt* és *Hamel János* jezsuita tanárok előadásaiból elvetett az egyetem 34 tételt, mint Augustinusnak az elveivel s a sz. írás feltétlen tekintélyéve ellenkezőket (1587.) A további egyenetlenségek megelőzése végett *V. Sixtus* hallgatást parancsolt mindkét pártnak (1588.). Ezalatt Spanyolországban is szenvedélyesebb lett a vita, melyet *Molina Lajos* evorai (Portugalliában) egyetemi jezsuita hittanárnak egy *semipelagianus* szellemben írt műve szított fel.[5] Molina a thomista és jezsuita felfogás közt létező különbséget óhajtotta volna elenyésztetni, de jó szándéka nem sikerült. A Molina műve ellen felzúdult az egész Domokosrend (élén a tudós *Banez Domokossal*); a jezsuitarend Molinát vette védelmébe. A két rend közt kitört a vihar; a spanyol hitnyomozó szék a jezsuiták nyakára tette kezét; már perbe fogott néhány jezsuitát tévtanok és gyóntató-széki bűnök miatt. *VIII. Kelemen* a felhevült szenvedélyeket azzal igyekezett lehűteni, hogy mindkét párt részéről követeket hívott Rómába és egy külön *vizsgáló-bizottság* (*Congregatio de auxiliis gratiae divinae*, 1597.) feladatává tette azon kérdés eldöntését, hogy az isteni kegyelemnek mennyi része van a bűnös ember megtérésében? A bizottmány tíz évig dolgozott egy oly formulán, mely kielégítse mindkét pártot, de nem talált ilyent. Végre *V. Pál* azzal az ígérettel bocsátotta haza a követeket (1607.), hogy kedvezőbb időben ki fogja hirdetni a végső ítéletet; később pedig hallgatást parancsolt mindkét torzsalkodó pártnak (1611.), mit többször is sikertelenül ismételtek a következő pápák.[6]

1. *Constitutionum* P. IV. c. 14. In theologia legetur ... doctrina scholastica divi Thomae. A Declaratio hozzáteszi: Praelegetur etiam Magister Sententiarum etc.

2. Censura de praecipuis doctrinae caelestis Capitibus (Coloniae, 1560.).

3. A *Bajus kárhoztatott tételei* közül fontosabbak: 20. Természeténél fogva *egy bűn sem bocsátható meg*, hanem örök büntetést érdemel minden bűn; 27. A *szabadakarat* csak vétekre hajlik az Isten kegyelmének segélye nélkül; 73. Krisztuson kívül senki sincs eredeti bűn nélkül, tehát Ádámtól örökölt *bűne miatt halt meg a bold. szűz is* és az ő összes szorongattatásai ebben az életben, valamint más igazaké is, a cselekedeti vagy eredeti bűn boszúállásai voltak. Bajusnak ezen és más tanai kapcsolatban állottak a pápa csalatkozhatatlanságának, a Mária szeplőtlen fogantatásának tagadásával, valamint a püspöki hatalom isteni és nem pápai eredetének vitatásával is, melyek mindig botránkozás kövei voltak a római egyháznak. Az elvetett

tételeket közli *Leydecker M.*: Historia Jansenismi (Trajecti ad Rhenum, 1695.).

4. Ratio atque institutio studiorum etc. (Romae, 1586.).

5. Liberi arbitrii cum gratiae donis, divina praescientia, providentia, praedestinatione et reprobatione concordia (Lisboae, 1588.).

6. *Du Chesne*: Histoire du Bajanisme (Douay, 1731.); *Linsenmann*: M. Bajus und die Grundlegung des Jansenismus (Tübingen, 1867.); *Nippold*: Die röm. kath. Kirche im Königreich der Niederlande, etc. (Leipzig, 1877.). V. ö. *Gieseler*: i. im. III. k. 2. r. 606—23.; *Baur*: i. m. IV. k. 256—57.; *Herzog*: i. m. III. k. 420—21.; *Alzog*: i. m. II. k. 324—26.; *Henke*: i. m. II. k. 82—87. l.

81. A theol. tudományok fejlődése a kath. egyházban.

A tudományos felvilágosodásra támaszkodó protestantismus hatalmas lökést adott a kath. theologiai irodalomnak is. Igaz, hogy a reformáció elhódította volt a legtehetségesebb kath. hittudósokat, de amint teljes erővel megindult a *kath. restauratio*, a theologiai irodalom munkásai is igen tekintélyes részt vettek előmozdításában. A kiválóbb tehetségek számára akkor sem hiányzott sem a munkakör, sem az anyagi segély. Számos egyetem, a leggazdagabb *könyvtárak* (Páris, Milano, Róma és más városokban) a kath. egyház birtokában maradtak; a gazdag főpapok, káptalanok és zárdák a kath. irodalom felvirágoztatására fordíthatták dús jövedelmeik egy részét; az újabb szerzetrendek tagjainak java-része a világtól és anyagi gondjaitól függetlenül egészen a tudományoknak szentelhette életét. Szóval akkor is hasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetben voltak a *kath. hittudósok* a szegény protestánsoknál, de míg a *kath. egyházban* a gazdag segélyforrás mellett is minden szabadabb mozgást és fejlődést megakadályoztak a római hagyományok békói: addig a *prot. egyházban* a szegénység mellett is fölemelt, gazdag kárpótlást adott a gondolat szabadsága, a tudományos haladásnak ez az éltető lege.

Midőn a reformátorok a *bibliát* a népnek anyanyelvén adták kezébe, a kath. egyház is kénytelen volt megmaradt híveinek ilynemű igényeit lehetőleg kielégíteni és *kath. szellemű bibliafordításokról* gondoskodni.[1] Általában a 16. században a kath. hittudósokat élénken foglalkoztatta a szentírás javított szövegének kiadása és magyarázata. Miután a tridenti zsinat egyedül a *Vulgatát* ismerte el hiteles latin fordításnak, szükséges volt annak nagyon

megromlott szövegét javítva adni közforgalomba. Az *újszövetségnek* Erasmustól és a complutumi biblia alapján javított görög szövegét *Stephanus* (Etienne) *Róbert* párisi könyvnyomtató terjesztette el (8 kiadásban). Az *Elzevirek nyomdája* Amsterdamban és Leidenben az *újszövetség* (a Bezától javított szöveg alapján) hibátlan, tiszta és csinos kiadásának (*Textus receptus*, 1624-től) nagy tekintélyt vívott ki mindkét egyház hittudósai előtt. *V. Károly* császárnak a megbízásából a löweni hittani kar is rendezett két kiadást 1547. és 1573., melyek közül az utolsónak nagyon jó hasznát vette az a bizottság, melyet az V. Sixtustól kiadott Vulgata kijavításával bizott meg VIII. Kelemen.

A complutumi polyglott bibliát, a 16. század utó felében a sokkal teljesebb *királyi* vagy *antwerpeni* követte (8 köt., 1569—72.), melyet a *II. Filep* király költségén a tudós spanyol *Arias Montanus* (megh. 1598.) szerkesztett több tudós közreműködésével.[2] Ezután még nagyobb terjedelemben jelent meg (10 köt., 1629—45.) a *párisi polyglott biblia*, melyet (1615-től) a *du Perron* bíbornok, *de Thou* történetíró és később *le Jay Guido Mihály* parlamenti ügyész költségén és felügyelete alatt adtak ki.[3]

A tridenti zsinat, hogy biztosítsa a római egyházat a prot. befolyás ellen, élénk tanácskozás után kimondta, hogy prédikálásra és írásmagyarázásra a *Vulgata* érvényes egyedül; a *Professio fidei Tridentinae* és a *Catechismus romanus* szerkesztését pedig a végett rendelte el, hogy hiteles magyarázói és szabályzói legyenek a tridenti hittételeknek. Mindamellett is a kath. hittudósok a *szentírás eredeti szövegével* is komolyabban kezdtek foglalkozni. *Santes Pagnini* luccai domokos-rendi (megh. 1541. Lyonban), a Savonarola tanítványa, héber szótárában[4] és héber nyelvtanában (1526.) biztosabb segédeszközöket nyújtott a biblia eredeti szövegének tanulmányozásához; az eredeti szövegből 30 évi hosszas fáradsággal, betű szerint, szolgai hűséggel fordította le és adta ki az ószövetséget (1527.); írásmagyarázatában[5] a mystikus értelmezést többre becsülte a szószerintinél. Nagyobb fontosságot tulajdonított a *történelmi értelmezésnek Sienai Sixtus* (megh. 1569.) domokosrendi, ki ahoz a korhoz mérve igen jeles bevezetést írt a sz.-íráshoz, mely a bibliai könyvek ismertetését és az értelmezésökhöz szükséges segédeszközöket tárgyalja.[6] *Bellarminus Róbert* bíbornok „De verbo Dei" (Lib. IV.) című művében a „Scriptura scripturae interpres" protestáns elvet támadta meg.

Az *írásmagyarázat* (*exegesis*) terén is élénk tevékenységet fejtettek ki s mindinkább méltányolni kezdték a szószerinti értelmezést is. *Cajetanus* (*Gäetai*

Vio Tamás, megh. 1534.) bíbornok és tudós scholastikus, ki a sz.-írás tanulmányozására fordította majdnem egész életét, Lutherrel Augsburgban (1518.) tartott beszélgetése után több igazságszeretettel, kritikai szellemmel és szabadelvűséggel dolgozta ki írásmagyarázatait.[7] *Sadoletus Jakab* bíbornok, carpentras-i püspök (megh. 1547.), a különböző felekezetek egyesítése céljából elfogulatlan kritikával magyarázta a Róm. levelet, hogy meggyőzze a reformátorokat az elszakadás szükségtelenségéről, kik kiválólag a Róm. levél bizonyítékaira szoktak hivatkozni eltérő tanaik igazolásául, de ebből az exegesisből hittani védirat lett s eltért eredeti céljától. Hasonló békítő szellem jellemzi *Contarini* bíbornoknak (megh. 1542.) a Pál leveleihez írt magyarázatait (Paris, 1571.), melyek azért is érdekesek, mert a Vulgatát gyakran kiigazítják az eredeti szöveg után. A francia *Vatablus* (*Vatable*) *Ferenc*, (1530-tól) a héber nyelv tanára Párisban újból lefordította a szentírást s rövid, velős, világos magyarázatokat írt hozzá, melyek több kiadást értek közkedveltségök miatt, de megtámadásban is részesültek nem kifogástalan római szellemökért. *Maldonatus János*, spanyol jezsuita (Párisban tanított és Rómában 1583. halt meg), miután megtámadták a szeplőtlen fogantatás felől nyilvánított kételyeiért, egészen a biblia tanulmányozásába mélyedt el s nagy tekintélyt vívott ki a négy evangeliumhoz írt magyarázataival, melyekben sok jelét adta független ítéletének és szabad gondolkozásának. *Masius András*, a clevei herceg tanácsosa (megh. 1573.), a Josua könyvéről írt művében szép példáját adta a nyelvtani történelmi magyarázatnak. Azonban mihelyt megszilárdult a Vulgata érvényessége, az írásmagyarázat terén csökkenni kezdett a tevékenység. A *Cornelius a Lapide* (Löwenben és Rómában, megh. 1637.) hosszadalmas, erkölcsi, mystikus és allegorikus értelmezéssel gazdag sz.-írásmagyarázatait általánosan kedvelték; köztök az egyházi atyákból vett idézetek miatt legértékesebbek a Pentateüch-hoz és Pál leveleihez írt magyarázatai.[9]

A *hittan* mezején még mindig nagy tekintélyben részesült Lombardus Péter és Aquinoi Tamás, de az írók mellőzni igyekeztek a scholastikai alakot is. Így *Pirstinger Berthold* chiemseei püspök a scholastikai módszer mellőzésével egy teljes hittani könyvet írt (*Tewtsche Theologey*. Münster, 1528.) felvidéki német tájnyelven, „hogy az elámított emberek jó tudósítást és oktatást nyerjenek afelől, hogy végre mit és miként higyjenek bizonyos igazság gyanánt." Ez a hittani vita-irat legbecsesebb terméke azon kor német kath.

irodalmának. *Canus Menyhért* spanyol domokosrendi (megh. 1560.) „Loci theologici" (Lib. XII, Salamanca, 1563.) című, a legjobb latinsággal és alapos tudományossággal írt művében jeles bevezetést készített a hittanhoz. Ebben az egészen új tanmódszert követő műben vizsgálat alá vette a hittan forrásait (a sz.-írást, hagyományt, észt és bölcsészetet), a hittan elveit, módszerét és alaptételeit; és egyúttal megtámadta a scholastikának kétes értékű módszerét és ferde kinövéseit. *Canisius Péter* jezsuita[10] megérdemlett hírnevet vívott ki *két kátéjával*. E két munkát két századon át majdnem minden német kath. iskolában tanították, lefordították minden műveltebb nyelvre s még ma is kitűnőnek tartják. A még mindig legnagyobb hittani tekintélynek tartott Augustinus és Aquinoi Tamás befolyását főleg a jezsuitáktól uralt területeken egy időre háttérbe szorította *Bellarminus Róbert*[11] jezsuitának és bíbornoknak a tekintélye, ki legbuzgóbb híve volt a pápaságnak és katholicismusnak; eszes, higgadt gondolkodásmóddal, rendkívüli bizonyító és vitázó tehetséggel rendelkezett, és még a prot. hittani irodalomra is kiterjedt széleskörű tudományos ismerete. „*Disputationes de controverstis christianae fidei adversus hujus temporis haereticos*" (3 köt., Romae, 1581—92.) című főművében a sz. írásból és egyházi atyákból nagy szorgalommal összeszedett bizonyítékok alapján éles dialektikával és okoskodással fejtegette és védelmezte a tridenti tanrendszert. Ez az épenúgy dogmatikának, mint symbolikának tekinthető műve a prot. symbolikusok szerint is leghívebb kifejezője a római katholicismus szellemének; a római tanrendszert épen oly ügyességgel és következetességgel, mint éles elmével fejti ki anélkül, hogy valamit szépíteni vagy elsimítani törekednék benne. Bellarminus foglalkozott exegesissel is, kitűnő magyarázatokat írt a zsoltárokhoz; héber nyelvtana számos kiadást ért (még Genfben is). Olasz nyelven írt kátéja (Róma, 1603.) látszólag a Catechismus romanus magyarázata kívánt lenni, de igazában ki akarta szorítani a forgalomból; több nyelvre lefordították és száma nélkül kiadták. Hogy miként védte a pápai absolutismust, már volt említve (a 471. l.).

A *moralt* leginkább a jezsuiták művelték s azt is láttuk, hogy minő erkölcsrontó és féktelenségre vezető elméleteket állítottak fel (a 470. l.).

A kath. hittudósok sokat fáradoztak *a régi egyházi irodalom megismertetésén* s a rendelkezésökre álló gazdag könyvtárak segélyével könnyen meg is tehették. Ezen törekvés gyümölcse volt a *Bibliotheca Patrum*, a *zsinatvégzések* gyűjteményei, a *bullariumok* és a *szentek életének gyűjteményei*. Ennek az utóbbi

„Acta sanctorum, quotquot toto orbe coluntur" című óriási gyűjteménynek tervét *Rosweyd* készítette el; halála (1665.) után iratai *Bolland* János tudós jezsuitára szállottak Antwerpenben (ezért nevezték a munkatársakat *bollandistáknak*), ki annyi tudományos kincset gyűjtött össze Európa minden országából, hogy az eredetileg 18 kötetre tervezett műből két és fél század alatt tekintélyes könyvtár lett.[12] Az egyházi írók kiadói közt nevezetesebbek voltak: *Canisius Henrik* ingolstadti kánonjog-tanár (megh. 1609.), a régi egyházi emlékeknek,[13] — *Rigaltius Miklós* parlamenti tanácsos, később metzi főgondnok (megh. 1564. Toulban), Tertullianusnak és Cyprianusnak, — *Sirmond Jakab* jezsuita Párisban (megh. 1651.), Theodoretusnak, Ennodiusnak, Fulgentiusnak, Sidoneusnak stb. a kiadói.

A *kath. egyháztörténet* atyja *Baronius Caesar* oratorianus-szerzetes és bíbornok volt Rómában (megh. 1607.), kinek becses évkönyveiről már volt szó (I. k. 9. l.). A tridenti zsinat történetét különböző szellemben írta meg *Paolo Sarpi* és *Sforza Pallavicini*. De ezen szak művelésével legbuzgóbban foglalkoztak Franciaországban, hol a gallikán egyház alapelveinek védelme alatt szabadelvűbb vizsgálódás tárgyává tették az egyház alkotmányának történetét. *Richer Ödön* sorbonne-i tanár (megh. 1631.; Libellus de ecclesiastica et politica potestate. 1611.) a régi zsinati rendszerrel kapcsolatban éles elmével fejtegette az egyház lényegét, az alkotmányhoz és államhoz való viszonyát. Szerinte az egyházat illeti a kulcshatalom, a pápa csak úgy áll az egyházalkotmány élén, mint szolgáló fő (vagy fő szolga), csak végrehajtója a zsinatok határozatainak; az egyháznak nincs politikai és pallos-joga, ez az államé s az egyház e tekintetben az állam védelmére van utasítva. Ezekkel a veszélyeseknek tartott nézetekkel szemben *Sens du Perron* bíbornok (megh. 1618.; De ecclesiastica politica potestate) erős szenvedéllyel védelmezte a pápa csalatkozhatatlanságát és politikai jogait. *De Marca Péter*, utóbb párisi érsek (megh. 1662.; De concordia Sacerdotii et Imperii lib. VIII, 1641—63.) az episcopalismust védelmezte. Az *egyházi régiség* művelői közt jelesebbek voltak: *Aubespine Gábor* orleans-i püspök (megh. 1630.; De veteris Ecclesiae ritibus observationum lib. II, 1623.); *Ferrai Bernát Ferenc*, az egyházi régiség tanára Milanóban (megh. 1669.; De antiquo epistolarum ecclesiasticarum genere. 1613.; De ritu sacrarum Ecclesiae veteris concionum lib. III, 1621.) és *Morinus János* oratorianus-szerzetes (megh. 1656.; De sacris Ecclesiae ordinationibus. 1655.; Historia de disciplina in administratione poenitentiae. 1682.). *Petavius* (*Peteau*) *Dénes* tudós jezsuita tanár

Párisban (Jesuitarum aquila, megh. 1652.) nagyszerű kortani munkáján kívül (De doctrina temporum. 2 köt. 1627.) írt még egy alapos tudományossággal szerkesztett dogmatörténetet is (Opus de theologicis dogmatibus. 4 köt., 1644—50., bevégzetlen maradt); ebben az első ilynemű, nagyobb tervezetű műben azt igyekszik bebizonyítani, hogy nem változott a kath. egyház tana s csak élesebb körvonalakat nyert az eretnek tanokkal szemben.[14]

A *magyar kath. egyház* a restauratio nehéz munkájával volt elfoglalva ebben az időben s a prot. tanok megcáfolására és tanai igazolására, védelmére fordította legjobb erejét. Az a mozgalom, mely már a reformáció előtt megindult volt *a biblia tanulmányozása és lefordítása* körül (l. I. k. 523. l.), most sem szűnt meg egészen. *Komjáthi Benedek*,[15] a Perényi Gábor özvegye, Frangepán Katalin fiának tanítója nehézkes, darabos magyar nyelvre fordította Pál leveleit (Az Szent Pál levelei magyar nyelven. Krakó, 1533.). *Pesthi Mizsér Gábor*,[16] Izabella királyné udvari tisztje Bécsben tartózkodása alatt, a négy evangeliumot ültette át világos, értelmes, jó magyarsággal (Új-Testamentum magyar nyelven. Bécs, 1536.). Végre *Káldi György* tudós jezsuita, Bethlen Gábornak is kedvelt embere (megh. 1634.)[17] az egész biblia fordításával (az apokryphus könyvekkel együtt) ajándékozta meg a kath. egyházat, melyet erős, jó magyarsággal dolgozott a Vulgata után (Szent Biblia. Az Egész Keresztyénségben bevett Régi Deák betűből ... Bécs, 1626.). Ez a mű egyházi beszédeivel együtt (Halotti Beszédek. Bécs, 1629.; Az Vasárnapokra-Való Prédikációknak Első Késze. . . Pozsony, 1631.; Az Innepekre-való Prédikációknak Első Része ... u. o. 1631.; Istennek szent akarattya ... = a tíz parancs prédikációkban, melyeket Kollonich Lipót püspök adott ki, N.-Szombat, 1681.) legjobb nyelvű és legértékesebb termékei közé tartozik azon kor kath. theologiai irodalmának.

A *kath. hit védelmében* és *a gyakorlati egyházi életre vonatkozó művek* előállításában nagy tevékenységet fejtettek ki: *Draskovich György*, előbb zágrábi, majd győri és pécsi püspök, végre kalocsai bíbornok-érsek (megh. 1586.)[18], ki lefordította Liriniay Vincének Commonitoriumát (Igen Szép Könyv, a Közönséges Igaz keresztyén hitnek egysége és Igazsága mellett, minden eretnekségnek újsági ellen... Bécs, 1561.); Epistola Paraenetica (Viennae, 1559.) körlevelében a vallás és erkölcs tisztaságának megőrzésére buzdította megyés papságát s óvakodásra intette a Luther-féle eretnekség ragályától. *Telegdi Miklós*, esztergomi prépost, pécsi püspök (megh. 1586.),[19] a szabatos nyelvű,

kedvelt, népszerű szónok az év minden vasárnapját felölelte egyházi beszédeiben (Az Evangeliumoknak, melyeket Vasárnapokon és egyéb Innepeken ... prédikálni szoktanak, magyarázattya ... I. r. Bécs, 1577.; II. r. N.-Szombat, 1578.; III. r. u. o. 1580.); „Rövid írásában" (N.-Szomb., 1580.) bebizonyította, hogy a pápa nem Antikrisztus; és egy másik művében (N.-Szombat, 1581.) „Néhány Jeles Okait" adta annak, hogy miért nem fogadhatja el a Luther tudományát: végre kiadott két szerkönyvet is (Ordinarium Officii Divini secundum Consvetudinem Metr. Eccl. Strigoniensis ... Tirnaviae, 1580.; Agendarius liber ... u. o. 1583.). *Monoszlói András*, előbb n.-szombati tanár, majd pozsonyi nagyprépost és veszprémi püspök (megh. 1601.),[20] a nagytudományú, tevékeny, buzgó pap, főleg vita-irataival tűnt ki. „Apologia, a közönséges keresztyén hit ágazatinak ... oltalma" (N.-Szombat, 1588.) című művében, *Dávid János* ellenében, *Telegdi M.* „Néhány Jeles Okait" vette védelmébe, hogy gyarapítsa híveit az igaz hitben. „Az Szenteknek hozzánk való segítségekről hasznos Könyvében" (N.-Szomb., 1589.) és „Az üdvösségre intő képeknek tiszteletiről való igaz tudományában" (N.-Szomb., 1589.) a szentek és képek tiszteletét igyekezett igazolni az egyházi atyákból. „Az isten malasztyáról, az szabad akaratról és az Istennek Akaratyáról való tudományban" (N.-Szomb., 1600.) kimondta, hogy nem katholikus, aki tagadja a szabad akaratot. Ezeken kívül több latin kézirata maradt fenn, melyek az úrvacsorára, megigazulásra stb. vonatkoznak. *Vásárhelyi Gergely* jezsuita (megh. 1623.)[21] lefordította a *Canisius* kis kátéját (Az Keresztyéni tudománynak rövid summáinak részei ... Kolozsvár, 1599.), mely számos kiadást ért; hogy megvilágosítsa hívei szívének szemét és hitök reménységére oktassa őket, kiadta egyházi beszédeit (Az Anyaszentegyháztól rendeltetett Vasárnapokra és Innepekre Evangeliumok és Epistolák és Ezekre való Lelki elmélkedések ... Bécs, 1618; ... Az anyaszentegyháztól rendeltetett vasárnapokra és Innep napokra Epistolák, És Azoknak Summája... Bécs, 1618.) és a „Világ kezdetitől fogva, jóságos és gonosz cselekedeteknek példáinak Summáit" ... (Kassa, 1623.), melyeket részint a sz. írásból, részint az egyházi atyák és pogány bölcsek műveiből szedegetett össze és fordított magyarra.

Az eddig említett egyházi írók közül jóval kimagaslott *Pázmány Péter* (l. 296. s k., 314. s k. l.), a magyar kath. egyház Bossuet-je, ki a magyar kath. egyház örök hálját, sőt ellenei tiszteletét is kiérdemelte lángszellemével, sokoldalú műveltségével, egyházáért és hitéért rajongó lelkesedésével és áldozatkészségével, erőtől duzzadó, tősgyökeres magyar nyelvével, fáradságot nem ismerő tevékenységével, ügyes és bölcs politikájával. Ügyes, de az igazságot nem mindig híven követő, inkább észkápráztató, mint alaposan és igazán meggyőző okoskodásokkal felfegyverzett vitairatait száma nélkül szórta elleneinek minden oldalról rázúduló seregére. De nemcsak a hitviták érdes harci fegyvereit forgatta, hanem arról is gondoskodott, hogy a vallásos és erkölcsi javítást előmozdító könyvekben se szenvedjenek hiányt hívei. Lefordította „*Kempis Tamásnak a Krisztus követéséről négy könyveit*" (Bécs, 1604.), mely számos (6) kiadásban terjedt el; „*Keresztyéni Imádságos Könyve*" is („melybe szép ájtatos Könyörgések, Haladások és Tanúságok foglaltatnak". Gratz, 1606.; 8 kiad.) általánosan kedvelt volt; egyházi beszédei (A Róm. Anyaszentegyház Szokásaiból Minden Vasárnapokra és Egy-nehány Innepekre rendelt Evangeliumokról Prédikációk ... Pozsony, 1636.) pedig úgy eltalálták azt az alaphangot, mely egyaránt rezgésbe hozza a műveltek és a nép kedélyét, hogy e tekintetben nemcsak kortársai közt, de még azután sem akadt sok párja. *Balásfi Tamásnak*, a szenvedélyes boszniai püspöknek és a katholikussá lett *Veresmarti Mihálynak* már volt szó a viselt dolgairól. A második sorban harcoló kath. hittudósok mellőzhetők ama kor küzdelmei megértésének hátránya nélkül. Törekvéseinél fogva figyelemre méltóbb *Lépes Bálint* nyitrai, később győri püspök, kalocsai érsek és Magyarország kancellárja (megh. 1623.)[22], ki főleg *szép imakönyveivel* tűnt ki (Prágában, 1615. megjelent imakönyve csonkán maradt fenn; Az halandó és ítéletre menendő teljes emberi nemzet Fényes Tüköre... Prága, 1616.; Pokoltól rettentő és mennyei boldogságra édesgető Tükör ... u. o. 1617.; e két utóbbit Inchinusnak Dulcken által latinra fordított művéből dolgozta és fordította magyarra). Végre is abban az időben a meg-megújuló belháborúk és felzavart állapotok nem kedveztek a kath. egyházi irodalomnak; aztán a tehetségesebbek nagy részét elhódította volt a reformáció, a megmaradt hű kath. papság kiválóbbjai pedig többet foglalkoztak a politikával, mint a békésebb egyházi tudományok művelésével.[23]

Általában hazánkban és külföldön a hittudományok terén nem csekély munkásságot fejtettek ki a *jezsuiták*. De ahoz mérve, hogy körüknek nyertek meg minden tehetséget, mégsem valami nagy az eredmény, mivel megvetésre méltó moráljok kifejtésére és szenvedélyes vitairatokra forgácsolták el erejök legnagyobb részét.

1. Fennebb a 444. l. említett fordításokat Németországon az Utenberg (1630.), Franciaországban a *Veron* s m. fordítása követte; *Vujek Jakab* jezsuita pedig lengyel nyelvre fordította az egész bibliát.

2. A complutuminak a tartalmán kívül fel van véve belé: az *ószövetségi könyvek* (Targumim) *chaldaeai* magyarázata (Paraphrasis), az *újszövetség syriai* fordítása, s az utolsó három kötetben magyarázatok, nyelvtanok és szótárak.

3. Ez az antwerpeninek a tartalma mellett felvette még a *samaritanus pentateüchot*, az *ószövetség syriai* és *arab* fordítását és az *újszövetség arab* fordítását.

4. Thesaurus lingvae sanctae (Lugduni, 1529.).

5. Isagoge ad sacras literas lib. 1.; Isagoge ad mysticos sacr. scripturae sensus Lib. XVIII (Coloniae, 1540. s. k.). Szerinte a szószerinti magyarázat csak polyva, levél, héj; a mystikus pedig búza, gyümölcs, kellemes mag.

6. *Bibliotheca Sancta*, ex praecipuis cath. ecclesiae auctoribus collecta etc. (Lib. VIII, Venetiae, 1566.); több kiadást is ért. III. könyve: Ars interpretandi sacr. scripturas absolutissima — megjelent külön is.

7. Commentarii in V. et N. Testamentum (5 köt., Lugduni, 1639.).

8. Historia Josuae imperatoris (Antwerp. 1574.).

9. Commentaria in omnes S. S. libros (Lib. XVI, Venetiae, 1688.).

10. *Canisius* (*De Hondt*) *Péter* Nimwegenben szül. 1524.; 1543. a jezsuita-rendbe lépett Kölnben és e rendnek első tartományi főnöke volt Németországon; 1549-től mint ingolstadti egyetemi tanár, 1551-től mint bécsi udvari prédikátor működött, részt vett a tridenti zsinaton is. II. Miksa alatt az udvar szelleme változtával a schweizi Freiburgban a rend collegiumába vonult vissza és ott halt meg 1597. Nagyobb kátéja „Summa doctrinae christianae s. *catechismus major*" címen 1554., a kisebb „Institutiones christianae pietatis s. *parvus catechismus catholicorum*" címen 1566. jelent meg. *Rauscher*: Der selige P. Canisius (1865.)

11. *Bellarminus* Montepulcianoban (Toscana) szül. 1542.; kegyes és tudományos kiképeztetése után 1560. a jezsuita-rendbe lépett; majd a padovai és löweni egyetemen tanított; azután Rómában a Collegium Romanumban tartotta híres felolvasásait a keresztyén hit vitás kérdéseiről. *V. Sixtus* Franciaországba küldötte egyházpolitikai ügyekben; *VIII. Kelemen* bíbornokká nevezte ki 1599., de midőn védelmébe vette a molinismust, elvesztette a pápa kegyét és 1602. mint capuai érsek kénytelen volt Rómát odahagyni; később visszatért és meghalt Rómában 1621. Egész életében fő feladatának tekintette az eretnekek elleni harcot.

Fuligati: Vita del Card. Bellarmino (Róma, 1624.).

12. Az Acta Sanctorum kitűnőbb munkásai voltak még *Henschen* (1600—81.), *Papebroch* (1628—1714.), *Janning* (megh. 1723.), *Bosch* (megh. 1736.), *Suyskens* (megh. 1771.) s m. A jezsuita-rend eltörlése 1773. és a francia occupatio 1794. megakasztotta a munka folytatását, de 1837. újra hozzákezdettek a belga kormány segélyével, és ma már készen van a 63. kötet is.

13. Antiquae lectiones ad historiam mediae aetatis illustrandam (6 köt., Ingolstadt, 1602—4.).

14. Az eddigiekhez l. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 685—93.; *Henke*: i. m. II. k. 216—27.; *Alzog*: i. m. II. k. 317—24.; *Herzog*: i. m. III. k. 418—28. V. ö. *Werner*: Geschichte der kath. Theologie seit dem Trientiner Concil bis zur Gegenwart (München, 1866.); *Hurter*: Nomenclator literarius recentioris theologiae (Oeniponti, 1871. s köv. 1-4. füz.).

15. *Bod P.*: Athenas, 147. l.; *Ferenczy-Dánielik*: Magyar írók, II. k. 154. l.; A Magyar Tud. Akadémia facsimile kiadása Bpest, 1883. Szilády Áron jegyzeteivel 480—85. l.

16. *Bod*: i. m. 220—21. l.; *Ferenczy-Dánielik*: i. m. II. 253—54. l.; *Beöthy Zsolt*: A magyar szépprózai elbeszélés. Bpest, 1886. I. k. 135—6. l.

17. *Bod*: i. m. 126.; *Ferenczy-D.*: i. m. I. k. 233—34. l.

18. *Ferenczy-D.*: i. m. I. k. 114. l.

19. U. o. I. k. 576—78. l.

20. U. o. II. k. 207—11. l.

21. U. o. I. k. 607. és *Bod*: i. m. 321. l.

22. *Ferenczy-Dán.*: i. m. I. k. 296—97. l.

23. A magyar kath. egyházi irodalomra nézve l. *Lányi-Knauz*: Magyar Egyháztört., II. k. 390—448. l.; *Szabó K.*: Régi Magyar Könyvtár, 3.; 6.; 551. 577. 601. 602. 1268.; 43.; 122. 145. 178. 184.; 224. 229. 230. 314.; 312. 477. 478. 528.; 388. 403. 663.; 458. 469. 476. sz.; *Toldy*, *Imre*, *Beöthy* irod. tört. ide vonatkozó részeit.

82. A harmincéves háború és a westfaliai béke.

Amint a jezsuiták megvetették lábokat Németországban, azonnal enyészni kezdett a béke, a nyugalom. Az *augsburgi vallásbéke* a 17. század kezdete óta, a jezsuiták ármánykodása következtében elvesztette érvényességét. A jezsuiták nemcsak vita- és gúnyiratokkal harcoltak a protestantismus ellen, hanem nyíltan és hangosan hirdették, hogy a kath. rendek a vallásbékét nem kötelesek a protestánsokkal szemben megtartani, sőt épen az eretnekek megsemmisítése a legszentebb kötelességök.[1] Nem is kellett sok biztatás. Az egyházi fejedelmek erőszakkal térítették vissza területeiken prot. alattvalóikat a kath. egyházba, vagy elűzték őket (mint *Echter Gyula* würzburgi püspök, 1586.) *Ferdinánd* (mint császár II.) Steier, Karinthia, Krajna

hercege, a jezsuiták vakbuzgó növendéke (1598.; l. 227. l.) teljes erővel munkába vette a protestánsok kiirtását. A jezsuitáknak egy másik neveltje, *Miksa* bajor herceg hasonlóan megkezdte a harcot a protestáns egyház ellen, s azzal, hogy vallási vitát rendeztetett Regensburgban a jezsuiták és prot. hittudósok közt, csak fokozta a kölcsönös elkeseredést. A protestánsok részéről elkövetett minden meggondolatlan lépést kíméletlen szigorúsággal toroltak meg.[2] Ezekhez a bajokhoz járult még némely *katholikussá lett prot. fejedelemnek* az a törekvése, hogy helyreállítsa területén a kath. egyházat[3]; a fejedelmi házaknak torzsalkodásai, örökösödési perei[4]; a szomszéd államoknak Németország belügyeibe való beavatkozásai avégett, hogy tehetetlenné tegyék a császárságot; a luth. és ref. egyház ellenségeskedései és végre az a mindinkább terjedő hír, hogy a kath. rendek a protestánsok erőszakos elnyomását tervezik.

Az egyenetlenségnek és türelmetlenségnek a jezsuitáktól elhintett mérges magvai már csírázásnak indultak; a *regensburgi birodalmi gyűlésen* (1608.) kijelentették a kath. rendek, hogy az augsburgi vallásbéke csak interim, érvénye csak a tridenti zsinat befejezéséig tartott, következőleg jogosan követelhetik vissza a protestánsok által 1555. óta lefoglalt egyházi javakat. A protestáns rendek tiltakoztak ezen felfogás ellen s végzés nélkül oszlott szét a gyűlés. Ily vésztjósló körülmények közt jött létre egyfelől az *evangelikus unio* (1608. Ahausenben), melynek élén előbb a pfalzi (*IV. Frigyes*), majd a brandenburgi (*Joakim*) vál. fejedelem állott[5]; másfelől a *kath. liga* (Münchenben, 1609.) *Miksa* bajor hercegnek a kezdeményezése és vezetése alatt[6]. Ugyanebben az időben tört ki a viszály *II. Rudolf* császár és *Mátyás* főherceg közt (l. 290. l.), melynek az lett az eredménye, hogy Rudolf Ausztriát, Magyar- és Morvaországot átengedte Mátyásnak, s miután Mátyás a nevezett országokban biztosította a prot. egyház vallásszabadságát, II. Rudolf is kénytelen volt szentesíteni a *cseheknek kiállított szabadságlevélben* (1609.) a protestánsok vallásszabadságát és jogegyenlőségét.

Elég gyúlékony anyag volt tehát felhalmozva s csak egy szikra kellett, hogy lángra lobbanjon a háború. Ez a szikra legelőbb *Csehországot* borította lángba, hol a protestánsok a kiadott szabadság-levél mellett is sok zaklatásnak voltak kitéve már *Mátyás* alatt. A Mátyástól trónörökösnek kijelölt *Ferdinánd* alatt, ki esküvel fogadta, hogy ki fogja irtani a protestantismust, a kitörés pontját érte el az ingerültség, midőn *Braunauban* és *Klostergrabban* (Csehország)

a protestánsoktól épített imaházak egyikét bezáratta, másikát leromboltatta, a parancs végrehajtásának ellenszegülőket pedig bezáratta[7]. Az elkeseredett protestánsok panaszt emeltek a császárnál, de midőn még fenyegető választ kaptak, elszakadt a türelem fonala. A *Thurn Mátyás* vezetése alatt felkeltek s legelőbb a fenyegető válasz adásában bűnösöknek tartott két császári helytartón töltötték ki boszújokat, kiket egy titkárral együtt kidobtak a prágai császári várpalota ablakából (1618. máj. 13.).[8]

Ezzel a ténnyel el volt vetve a *háború* kockája. A felkelők *kormányt* szerveztek, a nemzetet fegyverre szólították fel, s midőn meghalt Mátyás (1619. márc. 20.), trónvesztettnek nyilvánították Ferdinándot s *V. Frigyes pfalzi választófejedelmet*, a német evang. unió fejét *kiáltották ki királynak*. Ez a menthető, de elhibázott lépés végzetessé vált mind az új királyra, mind Csehországra nézve. A rideg confessionalismus átkos szelleme most is megbénította a szabadság fegyverét. A luth. német fejedelmek abban a hitben, hogy a kath. császár majd kímélni fogja a luth. egyházat, vonakodtak segélyt nyújtani a gyűlölt kálvinista cseh királynak, sőt a hatalmas szász vál. fejedelem (*I. György János*)[9] jó remény fejében, még a császárnak és kath. ligának tett jó szolgálatokat. Ellenben Ferdinándot a pápa, a spanyol király és a kath. liga támogatta. Az erőknek ilyen aránytalansága mellett el nem maradhatott a felkelők bukása. A cseheket nem menthette meg sem a *Thurn* vitézsége, sem a *Bethlen Gábor* fegyveres beavatkozása (l. 302. s k. l.), Prága közelében, a *Fehérhegyen vívott döntő csata 1620.* (nov. 8.) véget vetett az V. Frigyes rövid királyságának s előkészítette a cseh protestantismus megsemmisítését. A jezsuiták a császári fegyverek védelme alatt megkezdték a vallásszabadság eltemetését. A prot. istentiszteletet eltiltották; előbb a ref. lelkészeket és tanítókat (1621.), azután a lutheránusokat is (1624.) elűzték; a prágai egyetemet kath. tanárokkal rakták meg; a cseh irodalom kincseit eretnekség címén megégették. Ferdinánd széttépte a cseh szabadságlevelet, a protestánsokat megfosztotta polgári jogaiktól, még a házasság kötésére is kiterjedőleg. Emiatt 30,000 szorgalmas, becsületes család hagyta el hazáját. A birodalmi átokkal sújtott Frigyes és hívei vagyonuk és méltóságuk elvesztésével lakoltak; e javakkal azután párthíveit jutalmazta meg a diadalmas császár. *Így jutott Pfalz a vál. fejedelmi méltósággal együtt Miksának*, a hű bajor hercegnek a birtokába (a regensburgi birod. gyűlésen, 1623.). Csehországban teljesen visszaállíttatott a katholicismus és az ország védszentjévé emelt *Nepomuki szt. János* cultusának

jutott a feladat, hogy a vallási és nemzeti szabadság hősének, *Husznak* az emlékét végképen kiirtsa a szolgává tett nép kebeléből.

Csehországnak kíméletet nem ismerő leigázása és megbüntetése oly általános rémületet idézett elő Németországban, hogy *a prot. unió elpártolt Frigyestől és teljesen felbomlott*. De midőn látni lehetett, hogy a császár kath. restauráló intézkedéseivel nem fog megállapodni örökös tartományai határánál, s veszélyes terveket forral a német szabadság és protestantismus ellen is: e tervek meghiúsítása végett az Angliától (I. Jakab) támogatott *IV. Keresztély dán király* lépett a csatatérre. Azonban *Tilly* és *Wallenstein*, császári hadvezérek újabb diadalokat arattak, a prot. fejedelemségeknek nagy részét megszállották s végre *Lutternél* (Hannoverában, 1626. aug. 27.) annyira megverték a dán királyt, hogy kénytelen volt elfogadni a *lübecki békét* (1629. máj. 12.) s megígérni, hogy nem fog többé Németország ügyeibe avatkozni.[10]

A szerencséjében elbizakodott Ferdinánd most már nem tartotta szükségesnek tovább leplezgetni azt a tervét, hogy egész Németországon régi jogaiba akarja visszahelyezni a katholicismust. Még a lübecki béke előtt kihirdette a *visszahelyezési rendeletet* (*edictum restitutionis*, 1629. márc. 6.) s ezt a vallásbéke hiteles és (kath. szempontból) egyedül érvényes magyarázatának nyilvánította[11]. Eszerint a protestánsok kötelesek visszaadni mindazokat az egyházi javakat, melyeket elfoglaltak a passaui szerződés óta; a ref. hitvallásúakra nem terjed ki a vallásbéke; a kath. rendek nem tartoznak eltűrni területökön a prot. egyházat és teljes joggal helyreállíthatják a régi egyházat.

A *kath. reactio* hívei már az egész protestantismus eltemetéséről álmodoztak, de ebből a mámoros álmukból csakhamar felébresztette *Gusztáv Adolfnak*, a svédek hős királyának a német földön váratlan megjelenése. Őt ugyan első sorban *politikai* érdek vezette, de épen ez a politika mentette meg a német protestantismust és a szabadságot. Ugyanis a spanyol-ausztriai hatalomnak vészt rejtő emelkedése nagy mértékben felébresztette a pápa aggodalmát és Franciaország féltékenységét. A *mantovai örökösödési háború* alkalmával a spanyol uralomtól féltökben Franciaországgal szövetkeztek az olasz fejedelmek, s így *VIII. Orbán* pápát arra kényszerítették a politikai bonyodalmak, hogy azt a szövetségesét támogassa, mely a katholicismust restauráló, de mindenkit fenyegető császári hatalom ellen és a német protestantismus védelmére fogott fegyvert. Franciaország mindenható minisztere, *Richelieu* utat nyitott *Gusztáv Adolf* számára, hogy felléphessen

Németországon a császár ellen (1630. jun. 24.)[12]. A német rendek nagy része még ebben a végső szükségben sem akart szövetkezni az idegen svéd királlyal, de az átokkal sújtott *Magdeburgnak* Tillytől való *feldúlatása* a *svéd szövetség* karjaiba űzte a még vonakodó rendeket is. A *lipcsei csata* (*Breitenfeldnél*, Tillyvel szemben, 1631. szept. 7.) megnyerése után az egyesült német prot. és svéd seregek diadallal járták be Németországot, s most már kijelentette a svéd király is, hogy hitfelei vallásszabadságának védelmére fogott fegyvert.

Ferdinánd, kinek nem volt sem pénze, sem számbavehető hadserege, sem kipróbált hadvezére,[13] újra *Wallensteinhoz* folyamodott szorult helyzetében. De ez a lépés csak pillanatig segítette ki a bajból. A *lützeni véres csata* (1632. nov. 6.) után, melyben elesett a hős svéd király és teljesen megveretett a Wallenstein serege, változó szerencsével és iszonyú pusztítással folyt tovább a háború. Oxenstiema Axel, svéd kancellárnak (ki Krisztina, a kiskorú svéd trónörökös helyett kormányzott) nem sikerült egy nagy szövetségbe egyesítni a svédek hatalmára féltékeny német prot. rendeket, sőt a szász vál. fejedelem *békét kötött* a császárral *Prágában* (1635.).[14] De a kath. táborban sem folyt rendjén a dolog; a császár kénytelen volt *Wallensteint*, kétértelmű magaviselete miatt, újból megfosztani a fővezérségtől[15] s *Gallasra* ruházni azt, aki *III. Ferdinánddal* (a császár idősebb fiával) egy időre a kath. párt részére hódította a hadi szerencsét.

A *nördlingeni elvesztett csata* (1634. szept. 7.) és a prágai béke után *a svédek* a német prot. rendektől elhagyatva, *idegen hatalmakkal szövetkeztek* az ausztriai és spanyol hatalom ellen. Ebben a szövetségben részt vett *Franciaország, Németalföld* és *Svédország*; rövid időre részt vett *I. Rákóczy György*, erdélyi fejedelem is (l. 323—324. l.). A háborúnak ez az új szaka majdnem egészen elvesztette a vallásos színezetet. Most már az volt a *fő cél*, hogy annyira meggyengítsék a császári hatalmat, hogy jó ideig ne veszélyeztethesse Európa szabadságát és fejlődését és ezt el is érték a háború tovább folytatásával, melynek utolsó nevezetesebb mozzanata, Prágának a svédektől megkezdett ostroma, épen ott folyt le, hol harminc év előtt lángra lobbant volt a pusztító háború.

A hadakozó felek már 1635. megkezdték az alkudozásokat, előbb *Kölnben*, majd *Lübeckben* és *Hamburgban* folytatták; végre *Münsterben* és *Osnabrückben* befejezték. A küldöttek e helyeken 1644 óta össze voltak gyűlve, de részint a háború változó szerencséjével együtt járó követelések hullámzása, részint a

címkérdések és más formaságok mindig késleltették a befejezést. Midőn már teljesen ki voltak merülve a hadakozó felek, Németország fel volt dúlva, a hadi költségek készlete fel volt emésztve, nép és harcos egészen el volt csigázva s a német császári ház fenyegető hatalma és befolyása meg volt törve: csak akkor *írták alá* az úgynevezett *westfaliai békét 1648. okt. 24.*

Ezen *béke pontjai*, a *vallásügy, kárpótlás* és *államjogi viszonyok* szerint, három osztályba sorozhatok. A *vallásügyre vonatkozólag*: 1. a passaui szerződést (1552.) és az augsburgi vallásbéke pontjait, Francia- és Svédország jótállása mellett, újból megerősítették és kiterjesztették a reformáltakra is. 2. A rendek *reformáció-jogát* elismerték, de azzal korlátolták, hogy az egyházi javak birtoklására és a vallásszabadságra nézve 1624. jan. 1-ét ismerték el *szabályzó* (*norma*) *évül*. Amely területeken ebben az évben nyilvános szabad vallásgyakorlatot élvezett valamelyik hitvallás, ott jövőre is megmarad benne; más helyeken pedig be kell érnie magán vallásgyakorlattal. Ha egy fejedelem egyik prot. egyházból a másikba tér át, a létező egyházat sértetlenül tartozik fentartani, de az új hitvallásnak is engedhet szabad vallásgyakorlatot. Természetesen fentartották a *reservatum ecclesiasticum* jogát is, de a vele ellentétes *saecularisatio* jogát nemcsak elismerték, hanem azonnal gyakorolták is, midőn saecularisált egyházi javakkal kárpótoltak néhány prot. fejedelmet. 3. Minden állami viszonylatra, teljes *jogegyenlőséget* biztosítottak a protestánsoknak és katholikusoknak; ezzel kapcsolatban elhatározták, hogy követségeknél, birodalmi törvényszékeknél stb. egyenlő számmal képviseltessenek protestánsok és katholikusok s ne szavazattöbbséggel, hanem barátságos egyezkedéssel intézzék el a vallásügyeket. Végre kijelentették, hogy a *vallásügyi pontok ellen* bármilyen világi vagy egyházi részről *támadható ellentmondásokkal nem fognak törődni*. Erre szükség is volt, mert *X. Ince* „Zelo domus Dei" bullájában (1651.) „semmisnek, erőtlennek, igazságtalannak, méltánytalannak, kárhozatosnak, elvetettnek, hiúnak, a múltra, jelenre és jövőre minden befolyás nélkül valónak" nyilvánította ezt a békét.

A császár örökös tartományaira nézve szintén nem ismerte el érvényességét, egyedül a sziléziai tartományokban biztosította az addigi vallásgyakorlatot és hosszabbította meg a protestánsok kiköltözési határidejét az 1656. évig. *Csehországban* teljesen kiirtatott a protestantismus, a többi örökös tartományokban *II. Józsefig* folytonos elnyomatásnak voltak kitéve. A *magyarországi protestánsok* vallásszabadságát biztosította ugyan a *linzi béke*

(1645.), de a politikai és egyházi cselszövények s az üldözések következtében, felére apadt le számuk. A kath. reactiónak a prot. egyház ellen indított, százados irtó háborúja alatt *Erdély, a vallásszabadság hazája* volt az üldözött felekezetek menedékhelye, a magyar protestantismus védő bástyája.[16]

1. Az izgatást a Münchenben megjelent „*De Autonomia*" című munka kezdte meg. Azután Windeck jezsuitának „*De exstirpandis haereticis*" és a protestánsból pápistává lett Sciopius Gáspárnak „*Classicum belli sacri erga principes ecclesiae rebelles officium*" (1619.) című művei követelték a pápa által el nem fogadott és a császártól kicsikart szerződésnek teljes mellőzését s szent háborúnak nyilvánították az egyházi rebellisek megsemmisítését.

2. *Donauwörth* szabad birodalmi várost, mivel prot. lakói gúnnyal illettek egy kihívó tüntetéssel rendezett processiót, birodalmi átokkal sújtották, melyet Miksa bajor herceg hajtott végre; azután jezsuitákkal rakták meg a várost s erőszakkal visszaállították a kath. egyházat (1607.).

3. *Jakab* badeni és hochbergi (1590.), *Filep* baden-badeni őrgrófok (1571.) mindent elkövettek áttérésök után, hogy egészen restaurálják a kath. egyházat.

4. Pl. a *jülich-clevei* (1609.), mely területhez egyaránt jogigényt formáltak a brandenburgi és a szász vál. fejedelmi házak.

5. Az *evangelikus unióhoz* csatlakozott ezúttal a württembergi herceg és a bádeni őrgróf, kik kötelezték rá magokat, hogy a kath. követelésekkel szemben egyesült erővel védelmezik magokat.

6. A *kath. ligához* csatlakoztak: a würzburgi, konstanzi, augsburgi, passaui, regensburgi püspökök; az ellwangeni prépost, a kempteni apát; a mainzi, trieri és kölni érsekek és vál. fejedelmek; ezen az oldalon foglalt állást Ferdinánd főherceg, Spanyolország és a pápa.

7. A katholikusok ezt az erőszakosságot azzal akarták igazolni, hogy csak a kiváltságos rendeknek és nem a kath. földesurak alattvalóinak szólt a szabadságlevél. Már pedig *Klostergrab* a pápai érsek, *Braunau* az odavaló apát területéhez tartozott. Biz ez kissé jezsuita mentség.

8. A kidobottak: *Slawata* kamara-elnök, *Martinitz* várgróf, *Fabricius* titkár, nem haltak meg; az ablak alatt felhalmozott ruganyos szemétdomb volt életök megmentője.

9. *I. György János* szász vál. fejedelmet *Hoë* vagy *Hoënegg Mátyás* szigorú luth. udvari pap, ki állítólag császári zsoldban állott, vette rá, hogy ne segítse a „kálvinista Antikrisztust" s később 1635. arra is, hogy megkösse az evangelikusokra nézve oly káros *prágai békét*.

10. Ezen *békekötés* értelmében a dán király visszanyerte elvesztett birtokait, ellenben megígérte, hogy visszaadja a lefoglalt egyházi javakat s senkivel sem szövetkezik a császár ellen.

11. A *császári rendelet* így hangzott: 1. a prot. rendeknek nem volt joguk a passaui szerződés után lefoglalni azokat az egyházi javakat, melyek felsőségök alatt állottak; 2. a protestánsok a reservatum ecclesiasticum jogával meg nem egyezőleg maradtak meg az érsekségek és püspökségek birtokaiban; 3. Ferdinánd császárnak az a nyilatkozata, mely szerint a prot. alattvalók egyházi államokban is élvezhetik a vallásbéke áldásait, nem érvényes. Ezen határozatok szerint kell ítéletet hozni a kamarai törvényszéknek. Császári biztosok fogják

visszavenni a jogtalanul lefoglalt egyházi javakat. Különben is a *vallásbéke csak a katholikusokra és a változatlan augsburgi hitvallás híveire vonatkozik*; a többi felekezetek nem tűretnek meg ezután. Akik ellene szegülnek ezeknek a határozatoknak, átokkal sújtatnak. *Khevenhüller*: Annales Ferd. XI. 438. után közli Gieseler: i. m. III. k. 1. r. 422. l.

12. A szerződés értelmében arra kötelezte magát a király, hogy a kath. cultust tűrni fogja mindenütt, ahol csak találja és a vallás dolgában a birodalom törvényeihez alkalmazza magát. A *szövetség célja* volt a német rendek jogainak helyreállítása, a császári csapatok eltávolítása; a tengernek és kereskedésnek biztosítása. *Gusztáv Adolf* (Droysen szerint) azért harcolt első sorban, hogy megvédje koronáját a Wasa-háznak a Habsburg-háztól támogatott lengyelországi kath. ága ellen, valamint a Keleti tenger kikötőit és kereskedelmét a spanyol tengeri hatalom és szövetségesei ellen. A harc kockájától függött koronájának és a Keleti tengernek birtoka vagy elvesztése, házának és országának nagysága vagy bukása. Tehát a szükség űzte a háborúba; s ha nem lépett volna fel a vallásszabadság megmentése végett; fel kellett volna lépnie azért, hogy önmagát mentse meg a vallásszabadság diadalával. A *Keleti tenger birtoka* volt ennek az európai háborúnak egyik mozgató oka a prot. és kath. hatalmak közt. Ezért lepte el a düh Wallensteint, midőn Stralsundot nem tudta bevenni. Ausztria a tengernél akarta megvetni a lábát, hogy azután könnyen rátehesse kezét a közbe eső országokra.

13. *Tilly* a Lechnél kapott sebében halt meg, 1632. ápr. 20., a korlátlanul hatalmaskodó *Wallensteint* pedig a regensburgi gyűlésen, 1630., a rendek és a kath. liga kívánatára kénytelen volt elbocsátani Ferdinánd.

14. Ezen *béke* szerint Lausitz a vál. fejedelem birtokában maradt s az edictum restitutionis felfüggesztetett negyven évre.

15. A fővezérségtől megfosztott *Wallenstein* Éger várába vonult híveivel, hogy egyesüljön *Weimari Bernáttal*, az ellenfél egyik vezérével, de egyik teremtménye, *Puttler* ezredes meggyilkoltatta híveivel együtt, 1634. febr. 12.

16. *Caroli Caraffa*: Commenta de Germania sacra restaurata (Coloniae, 1639.; circa 200 decreta diplomatica); *Barthold*: Geschichte des grossen deutschen Krieges vom Tode Gustaw Adolf's ab, mit besonderer Rücksicht auf Frankreich (2 köt., Stuttgart, 1842. s. k.); *Gindely*: Gesch. des 30-jährigen Kriegs (2 köt., Prag, 1869. 78.); *Pescheck*: Gesch. d. Gegenreformation in Böhmen (2 köt., Dresden, 1844.); *Gfrörer*: Gust. Adolf, König von Schweden u. seine Zeit (3. kiad., Stuttgart, 1852.); *Droysen*: Gust. Adolf (2 köt., Leipzig, 1857. 70.); *Meyern*: Instrumentum pacis Westphaliensis (Hannover, 1734—36., 6 köt.; 3 pótköt., Göttingen, 1747.); Urkunden der Friedensschlüsse zu Osnabrück u. Münster nach authentischen Quellen (Zürich, 1848.); *Pütter*: Geist des westphal Friedens (Göttingen, 1795.); *Senkenberg*: Darstellung des Osnabrück u. Münsterischen oder sogenannten westphal. Friedens (Frankfurt, 1804.); V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 1. r. 419—32.; *Baur*: i. m. IV. k. 248—54.; *Henke*: i. m. II. k. 183—92.; *Alzog*: i. m. II. k. 336—44; *Ranke*: i. m. II. k. 287—96., 346—77. l.

TIZENEGYEDIK SZAKASZ.

A KATH. TÉRÍTÉS-ÜGY EMELKEDÉSE.

83. A térítés Keletindiában és Japánban.

A kath. egyház a reformáció következtében Európában szenvedett veszteségeit más világrészekben igyekezett kárpótolni. Ebben a törekvésében nem pusztán az a vágy vezette, hogy gyarapítsa uralmát, hanem az is, hogy a föld minden pontján egyengesse az utat a keresztyénség terjedésére; s nem is fegyveres vagy más erőszakos térítésmódot vett alkalmazásba, hanem az ige, a vallás és egyház szellemének hatalmával indult hódító útjára. És ezen a téren olyan kitartást, annyi áldozatkészséget tanúsítottak az egyház küldöttei, hogy lehetetlen megtagadni tőlök a méltányló elismerést. Másfelől igaz az is, hogy *a kath. egyház ebben az időben versenytárs nélkül állott a térítés mezején*, mivel a protestánsok még ekkor egyházok szervezésével és hittani vitáikkal elfoglalva, nem igen gondoltak rá, hogy távoli idegen vidékeket is megismertessenek az evangelium szellemével. Igaz az is, hogy *a szerzetesekben*, főleg a *jezsuitákban* és *ferencrendiekben* oly erővel, a *Congregatio de propaganda fide* és a *Collegium Urbanum de propag. fide* című térítői intézetekben pedig oly szilárd alapokkal rendelkezett a katholicismus, melyek előre biztosíthatták ennek a munkásságnak sikerét.

Egyelőre *Ázsia* több fontos pontján kezdtek munkához, s ha ezen az óriási területen a kifejtett erővel és buzgósággal nem állott arányban az eredmény, a kedvezőtlen körülményeknek és az európaitól egészen különböző, erősen kifejlett társadalmi viszonyoknak lehet tulajdonítni. Hiszen több ezer éves vallási és társadalmi intézményeknek lerombolása, s helyökbe egészen új és idegen szelleműnek felépítése nem évek, hanem századok kitartó szorgalmának lehet csak eredménye.

Keletindiában egy régen letűnt művelt világ romjai közt élt az élénk képzelő tehetségű, álmodozó, az örökkévaló eszméjébe egészen elmerülni óhajtó *indus nép*, mely az erőtől duzzadó, forró égalji természet ragyogó gazdagságának bűvös hatása alatt úgyszólva az anyaföld dús emlőiből szívta be a természet iránti mély szeretetét, hő ragaszkodását. Ezen nép vallásrendszere, a *pantheista brahmanismus*, mely az örök egymindenséget isteni

háromságban (*Brahma* az előállás, *Visnu* a fentartás, *Sziva* az enyészet fogalma) fogta fel, a Brahma kiáramlásának tartotta a világot s *a léleknek* majdnem végtelennek tetsző *bolyongása* után a Brahmába való elmerülést tűzte ki az ember feladatául; mely *isteni eredetű*, tehát megmásíthatatlan *társadalmi rendszert* fejtett ki, s áthághatatlan választó falat emelt annak osztályai (a *brahmánok* vagy papok, a *kszatriják* vagy harcosok, a *vaiszják* vagy földművesek, iparosok és kereskedők, a *szudrák* vagy szolgák *kasztja*) közé; ez a vallásos és társadalmi rendszer oly kitörülhetetlenűl bevéződött a különböző műveltségű néposztályok lelkületébe, oly erősen összeforrott az állami intézményekkel, hogy a keresztyén vallás számos rokon eszméje mellett sem számíthatott állandó hódításra. Még a *páriáknak* (a hódítóktól ott talált benszülötteknek) az állatnál is kevesebbre becsült, megvetett tömege is ragaszkodott ahhoz a helyzethez, melyben egészen idegen volt a boldogság. Erre az indus népre, függetlensége elvesztése óta már majdnem *ezeréves szolgaság* súlya nehezedett; előbb *moszlem zsarnokok*, majd *keresztyén* (angol) *kereskedők* uralma alá jutott. A szolgaság erkölcstelenítő századai összetörték a nép önérzetét, bátorságát, elzsibbasztották szellemi tevékenységét, fásulttá, közönyössé tették a világ folyása iránt. De ha tűrt, ha szenvedett, midőn ősi szentségének léte forgott kockán, feljajdult és a halált megvető hős bátorságával védelmezte utolsó kincsét, hite oltárát.

Portugallia keletindiai birtokain a ferencrendiek már 1510-től fogva megkísérlették a *térítést*, és az alakuló községek vezetése végett püspöknek is kineveztetett közülök egy. Majd Portugallia királyának, *III. Jánosnak* ajánlatára és a pápa beleegyezésével *Xaver-i Ferenc* (kit utóbb India apostolának neveztek) két jezsuita társával *Goába*, Portugallia keletindiai birtokainak fővárosába vitorlázott (1542.) és onnan indult viszontagságos térítői útjaira. Apostoli buzgósággal, egyszerűséggel és önmegtagadással, mindenfelé árasztva a keresztyén szeretet áldásait, járta be az *indiai partvidékeket és szigeteket*, s ezereket meg ezereket keresztelt meg a megvetett és a társadalomból kitaszított páriák osztályából. Goában átvette a korábban alapított *térítő seminarium* vezetését, s Európából nyert anyagi segélylyel és új tanerőkkel gyarapítva, nagyszerű *jezsuita collegiummá* alakította át. A tízparancsot, az apostoli hitvallást és evangeliumokat lefordíttatta a nép nyelvére, betanulta maga is, s buzgósággal tanította új híveinek. Xaver-it (kinek jelszava volt: Amplius! Amplius!) mindig tovább űzte térítői buzgalma. Felkereste *Travancor*

partvidékét, *Malaccát*, a *Molukki szigeteket* stb. A keresztyén szeretet áldásos munkáival, főleg gyógyításaival, melyeket csodáknak tartott a nép, egész községeket nyert meg a keresztyénségnek. Ez a rohamos térítés és külső keresztség az új hívek kedélyére nem gyakorolhatott oly mély benyomást, hogy az igaz keresztyénség erős gyökeret verhetett volna benne. Ehez járult még a *kath. térítőknek* az a mindenütt mutatkozó *elfogultsága*, melyszerint a *katholicismust a keresztyénség rovására dédelgetik* és nem tűrnek eltérő nézeteket. Most is alig vetették meg lábokat Keletindiában, *hitnyomozószéket* állítottak fel hódításaik biztosítására (1560.), s ahelyett, hogy egyesülve működtek volna az Indiában talált *Tamás-keresztyénekkel*, megsemmisítették öt század óta fennálló községeiket s újólag elátkozták a Nestorius nevét.

A 17. században a jezsuiták tovább folytatták a térítést. *Madaurában* egyházat, iskolát és kórházat alapítottak. A lassan haladó térítésnek újabb lökést adott 1606-tól *Nobili Róbert* jezsuita, ki mint bűnbánó brahman lépett fel Madaurában, minden érintkezést került a páriákkal, azonosnak hirdette a keresztyén vallást a brahmanismussal s *az indus szokásokhoz alkalmazkodva*, sikerrel működött a brahmánok közt. Ezen az új indus keresztyénségen eleinte megbotránkoztak még az európai jezsuiták is, de midőn a Madaurában működő kapucinusok panaszt emeltek miatta Rómában, hittérítőinek pártjára állott az egész jezsuita-rend s évekig elhúzódott az *accommodation kiütött viszály*. Azonban hiába engedték meg a jezsuiták az indus keresztyéneknek pogány szokásaik folytatását, azért mégsem felelt meg az eredmény a várakozásnak, mert a jezsuita keresztyénség nem versenyezhetett sem a brahmanismussal, sem az előbbi hódítók alatt elterjedt, erőteljesebb és egyszerűbb *iszlámmal*.

Midőn *Xaver-i* (1549.) *Japánba* érkezett, ott teljesen kifejlett egyházi életet: templomokat, harangokat, olvasókat, szerzeteseket és rendezett papuralmat talált. Az eredetileg *atheista buddhismus* a világot semmisnek, az emberiséget egyetlen nagy szenvedő községnek hirdette; az önzetlenséget, a könyörülő szeretetet, kíméletet, szemérmetességet és türelmességet parancsolta híveinek; *eltörülte a kasztokat*; az öntudatot kioltó s a lélek végtelen bolyongását megszüntető *Nirvanába* utasította a világ nyomorától megszabadult lelket. Ez a vallás, miután *isteni méltóságra emelte alapítóját*, *Buddhát*, meghonosította a szentek és ereklyék tiszteletét, s teljesen kifejtette a papuralmat s állami vallássá lett Japánban is.[1] Xaver-i, kit eleinte kigúnyoltak a japáni nyelvben

való járatlansága miatt s kinek igen sok baja volt a *boncokkal* (papok), kik nagyon fogas kérdésekkel[2] ostromolták, végre azzal az alkalmazkodásával, hogy tiszteletben tartotta a buddhismus szent szokásait, győzedelmeskedett az akadályokon s főleg *Amanguchi* és *Bungo* fővárosokban ezereket keresztelt meg. Már épen *Chinába készült utazni*, midőn a halál véget vetett apostoli buzgóságának (1552.).[3]

Xaver-inek elkezdett művét *Japánban* a jezsuiták kedvező eredménnyel folytatták tovább; néhány tartományt egészen megnyertek; iskolákat, templomokat építettek; a keresztyének száma állítólag meghaladta a 200,000-et. De midőn észrevették a boncok, hogy a jezsuiták a vallás színe alatt magok akarnak uralkodni, enyészni kezdett a rokonszenv. A mindenünnen betóduló európai iparlovagok erkölcstelensége, kapzsisága, féktelensége és az a gyanú, hogy idegen uralom javára történik a térítés, felnyitotta a nép szemét, megváltoztatta békés hangulatát s véres üldözések követték ezt a fordulatot (1587-től). Hetven keresztyén templomot égettek fel és számos keresztyént végeztek ki. Ezen gyászos esemény bekövetkezését nagy mértékben elősegítette a kapucinusoknak a jezsuitákkal való versengése, egymás kölcsönös kiátkozása és a hollandoknak a portugallok megbuktatására irányult politikája. A megújult üldözések végre az egyház teljes kiirtásával végződtek (1637.) és Japán örök időre megtiltott a külföldiekkel való minden érintkezést.[4]

1. A *buddhismus* Kr. e. egy századdal hosszas küzdelem és üldöztetés után kénytelen volt hazáját, *Kapilavasztut* s a szomszédos keletindiai országokat elhagyni és a szomszéd idegen területeken és népeknél keresni menedéket, hol aztán a különböző nemzetiségek és ősvallások befolyása alatt több átalakuláson ment át.

2. A többek közt *azt kérdezték*, hogy miért nem semmisítette meg inkább Isten Ádámot az eset előtt, hiszen az emberiség több ezer éves szerencsétlenségének vehette volna vele elejét; vagy ha megengedte, hogy elessék, miért segített oly későn azokon, kik más bűneért szenvedtek?

3. *Horatius Turselinus*: De vita Franc. Xaveri, qui primus e societate Jesu in India et Japonica evangelium propagavit (Lib. IV, Romae, 1594.); *Reithmeier*: Leben des hl. Franz Xaver (Schaffhausen, 1846.); *Vent* u. *Hoffmann*: Fr. Xaver, ein weltgeschichtliche Missionsbild (Wiesbaden, 1869.).

4. *Wittmann*: Geschichte der kath. Mission (2 köt., Augsburg, 1850.); *Müllbauer*: Gesch. der kath. Missionen vom XVI. bis in die Mitte des XVIII. Jahrhunderts (München, 1852.). V. ö. *Alzog*: i. m. II. k. 311—14.; *Henke*: i. m. II. k. 134—38.; *Baur*: i. m. IV. k. 463—67.

84. A térítés a chinai birodalomban.

Midőn az európaiak átlépték az óriási chinai birodalom határát, ott teljesen kifejlett, majdnem megkövesült ősrégi műveltséget, szilárd alapokon szervezett államot, rendezett társadalmat és egymás mellett békében kifejlett vallásokat találtak. Az *ős állami vallás* az eget a világrend elvének, a mindenséget átható őserőnek, minden lét törvényének tekintette. Az égnek ugyanaz a törvénye nyilvánul a természeti és erkölcsi életben. Az égnek kiegészítő ellentéte a föld, az egyes lények anyja. Az *ember* az ég és föld között áll, részes mindkettőben; természeténél fogva jó és így nincs szüksége újjászületésre; de ha mégis bűnt követ el, megzavarja vele a természet rendjét, ajtót nyit a csapásoknak, betegségnek, nyomornak mindaddig, míg csak helyre nem áll a megzavart rend. A meghaltak lelkei az égbe jutnak s mint nemtők, azután is befolyást gyakorolnak utódaikra. A chinai e világot az Isten országának s magát ezen ország született polgárának tekinti. A *cultus* az állam dolga, mert az állam egyszersmind egyház is, melyben azonban nincsen helye Istent és világot közvetítő papi rendnek. A *császár* az ég képviselője, az ég fia, a nép atyja; az égnek, a vett jótéteményekért, egyedül ő nyújt hálaáldozatot; kezében van ugyan minden hatalom, de ő is csak az ég törvényének, azaz a birodalom hagyományos törvényeinek végrehajtója és egy tudós aristokratia ellenőrzi tetteit. Ezt a természetvallást, mint reformátor, *Kong-fu-cse*[1] *pantheista rendszerbe* öntötte, de mellékeseknek és meddőknek tekintvén a metaphysikai elméleteket, főleg a gyakorlati, erkölcsi résznek, az ember embertársai iránti kötelességeinek teljes kifejtésére és megszilárdítására törekedett és így befejezve a történetileg kifejlődött műveltséget, mint szerves egészet hagyta az utókorra.[2] Ezen humánus, de minden költészetet nélkülöző, nagyon is józan vallásrendszer mellett, főleg a nép alsóbb köreiben, nagyon el volt terjedve a *Tao-tan*,[3] melyet *Lao-cse* tanított.[4] Ezen tan szerint egy felfoghatatlan lény mindennek forrása, ez és a belőle kiáradó erő a tisztelet tárgya, a bölcs eszménye. A bölcsnek az a feladata, hogy magába zárkózzék és független legyen minden érzékitől. A boldogsághoz a szigorú élet vezet; a világi bölcseséget kerülni kell, mert ellensége a boldogságnak. Ez a vallás zavaros mysticismusszá és csodakórsággá fajult el idővel; hívei önsanyargatással, imával, virrasztással és varázsszerekkel igyekeztek elnyerni az örök boldogságot. Nagy elterjedést nyert még a *buddhismus* vagy *Fó-tan*[5] a nép

alsóbb osztályainál, de új hazájában kivetkőztették eredeti tisztaságából s a régi természetvallás elemeivel és babonáival keverték össze.

A keresztyén hittérítők a kereskedelmi forgalom nyomában jutottak Chinába, a mennyei birodalomba, de habár a vallás tárgyairól egészen szabad volt is az eszmecsere, az idegenek iránt tanúsított ellenszenv és megvetés nagyon megnehezítette a keresztyén vallás terjedését. Végre *Ricci Mátyás* vezetése alatt (1582.) megérkeztek a jezsuiták, kik mint tudományosan képzett férfiak, csillagászati, mathematikai és orvosi ismereteikkel nagy tekintélyt vívtak ki a nép előtt s megnyerték az udvar kegyét is. Ricci csak azután kezdte hirdetni az evangeliumot, miután megismerkedett a chinai nyelvvel, műveltséggel és szokásokkal; abban a *kátéban*, melyet hívei számára írt, a Kong-fu-cse erkölcsi tanaival vegyítette a keresztyén tanokat s általában elhitetni igyekezett a chinaiakkal, hogy a Kong-fu-cse tiszta őstanának megújítása a keresztyén vallás. Ennek az alkalmazkodásnak nem is maradt el a sikere. Rövid idő alatt községek alakultak, templomok épültek, a sz. írást és Aquinoi Tamásnak Summa Theologiae című művét lefordították. A kezdet nehézségeinek legyőzése után az újabban érkezett jezsuiták (kiknek élén Riccinek 1610. történt halála után a kölni *Schall Ádám* állott, 1628-tól), hogy siettessék a térítést, még tovább mentek az alkalmazkodásban, a keresztyén vallást egészen chinai mezbe öltöztetve kezdték árulni, hogy jobb keleté legyen és érvényben hagytak számos chinai vallásos szokást. E miatt a domokosrendiek és kapucinusok, kik (1535-től) hasonlóképen térítéssel foglalkoztak Chinában, panaszt emeltek Rómában. A jezsuiták azzal védték alkalmazkodásukat, hogy a meghagyott szokások polgáriak és nem vallásosak. A pápák nagyon habozó állást foglaltak el ezzel az üggyel szemben; *X. Ince* (1645.) elítélte és eltiltotta a jezsuiták alkalmazkodását, de ők nem engedelmeskedtek s küldötteik a nagy siker fényes reményeivel úgy elámították *VII. Sándort*, hogy a jezsuitáknak kedvező ítéletet hozott (1656.) s kijelentette, hogy a vitatott szokások, mint a Confucius tiszteletére vonatkozók, polgári jellegűek és megengedhetők. A jezsuiták a megkezdett irányban tovább folytatták munkájokat, de azért a *chinai accommodatio* felől folytatott vita még egy századig sokat foglalkoztatta a térítésügyi congregatiót és a pápákat.[6]

1. *Kong-fu-cse* = Kong mester, latinosan *Confucius*, Lu fejedelemségben szül. Kr. e. 551., megh. 479.

2. *Pfleiderer*: Die Religion, ihr Wesen u. ihre Geschichte, etc. (2 köt., Leipzig, 1869.), II. k. 171—92.; *Jul. Happel*: Die altchinesische Reichsreligion etc. (Leipzig, 1882.).

3. *Tao* jelentése: út, kapu; de az a mystikus kapu, melyen át minden az életbe jut és amely elvezet egyszersmind a tökéletességhez is.

4. *Lao-cse* Thszu fejedelemségben, Kr. e. 604. szül.; tanát a *Táo-te-kingbe* tette le, melyet azonban ma már hívei sem értenek, sőt értelmezésében nagy az eltérés az európai tudósok közt is; egyik rationalis, másik mystikus irányúnak tartja. *Tiele*: Kompendium der Religionsgeschichte (ford. Weber, Berlin, 1880.), 41—44. l.

5. *Fo* Buddhának chinai neve, hívei főpapjokat, a Lámát, a Buddha incarnatiójának tartják.

6. *Schall*: Relatio de initio et progressu fidei orthodoxae in regno Chinensi per missionarios societatis Jesu ab 1581—1669. (Regensburg. 1672.); *Wittmann*: Geschichte der kath. Missionen im Kaiserreich China (Wien, 1845., 2 köt.).

85. A térítés Amerikában.

Dél-Amerikában a még kevésbbé ismert és gazdag Brazilián portugallok uralkodtak. *III. János* király *Robreya Emanuel* vezetése alatt jezsuita-térítőket küldött erre a területre (1549.), kik a portugall fegyverek védelme alatt, sok akadállyal küzdve, megkezdték a benszülött emberevő indiánok térítését. Néhány év múlva a *S. Salvador püspökséget* alapították az ország fővárosában (1551.), mely központját képezte a további térítéseknek. Egyes törzsek el is fogadták a keresztyénséget s nagynehezen beletörődtek külsőségeibe, de megtartották ősi isteneiket is s a keresztyénekével közösen imádták őket.

Sokkal fontosabb volt a jezsuiták működése a szomszéd *Paraguayban*. Ezt a területet a spanyolok vették volt birtokukba (1536.). Azután a ferencrendiek kezdték meg a térítést, de nem nagy sikerrel. Majd megérkeztek a jezsuiták is, kik az új telepen nemcsak a keresztyén vallást, hanem a culturát is meg akarták honosítni. Hogy annál biztosabban elérhessék ezt a célt, szükségesnek gondolták, hogy új híveiket egészen felszabadítsák a spanyol gyarmatosok garázdálkodásai és a nem jezsuita térítők zavaró befolyása alól. E végett *III. Filep* spanyol királyhoz folyamodtak, ki teljesítette kérésöket és megparancsolta egy *rendeletben* (1610.), hogy a jezsuiták egyházi telepeinek határát egy spanyol se merje átlépni a rend engedélye nélkül. Így tették le a jezsuiták a *paraguayi papi köztársaság* alapját, hol szeretettel fogadták az üldözött indiánokat,

földmívelésre, kézművekre és európai szokásokra tanították s mint valami gyermekeket, szoros felügyelet alatt tartották őket. Az így *communista alapon* berendezett telepekről azt állították a jezsuiták, hogy az őskeresztyén községeknek megújított példányai. Tagadhatatlan, hogy az indiánok ezen gyámság alatt elsajátították valamennyire a rendezett társadalmi életnek és műveltségnek elemeit, de csalt a látszat, az új keresztyén állam polgárai csak kiskorúságra kárhoztatott nagy gyermekek voltak és nem szabadon gondolkodó s cselekvő polgárok. Önálló, egész emberek nevelése nem is lehetett a jezsuiták célja, mert ők nagyon jól tudták, hogy csak addig állhat fenn uralmok, míg magok gondolkodnak hívő alattvalóik helyett. Az ekként idomított indiánok, mint valami felsőbbrendű lényeket, hódolva tisztelték a jezsuitákat; hiszen uraik kezében volt minden birtok, gazdagság és hatalom s ha később engedtek is át magánbirtokot az egyes családoknak, de a föld nagyobb része az *Isten*, azaz a *jezsuiták* birtoka maradt, melyből jól felgazdagodtak a térítő, nevelő és uralkodó jezsuiták. És mégis sok panaszra adott alkalmat a boldognak, patriarchálisnak hirdetett keresztyén mintaállam. Azzal vádolták a jezsuitákat és méltán, hogy nemcsak más szerzetes-rendek térítőit nem tűrik meg területökön, hanem a püspököktől,[1] sőt az anyaországtól is függetlenek akarnak lenni s a vallás cége alatt jövedelmező kereskedést űznek rendjök érdekében.[2]

1. Ezen függetlenségi törekvés miatt 1640. *Cardenas* assomptioni (Paraguay fővárosa), 1647. *Palafox* angelopolisi (Mexikóban) püspökkel heves összeütközésök volt a jezsuitáknak.

2. *Charlevoix*: Historie du Paraguay (3 k., Paris, 1756.); *Ibagnez*: Das Reich der Jesuiten in Paraguay (ford. le Bret, Leipzig, 1774.).

TIZENKETTEDIK SZAKASZ.

A KELETI EGYHÁZ.

86. A protestánsok egyesülési törekvése a keleti egyházzal.

Midőn a reformáció hívei a pápa és római egyháza ellen megkezdték a harcot, ez a mozgalom nem hagyta érintetlenül a keleti egyházat sem. Hiszen *a keleti egyház is örökös tiltakozás a papismus visszaélései ellen*. A protestáns és katholikus egyházak, mint harcoló felek, szövetségest kerestek a keleti egyházban. Ez a két, egészen ellentétes irányú törekvés, t. i. *a prot. egyháznak a keletivel és a kath. egyháznak ugyancsak a keletivel való egyesítése* képezi ebben az időszakban a keleti egyháznak két kiválóbb eseményét; hozzájok járul harmadikul *az orosz egyház függetlensége* és jövő nagysága alapjának letétele.

Lássuk legelőbb a prot. egyháznak említett irányú törekvését. A protestantismus és a keleti egyház közt kínálkozó érintkezési pontokra már a lipcsei vitán rámutatott *Luther*, midőn azt bizonyítgatta, hogy a római absolut uralom határain kívül is van létezési joga a keresztyén egyháznak, s például felemlítette a keleti egyházat.[1] Hiszen a keleti egyház mellett a protestantismus is ugyanazt az ellenzéki állást foglalta el a római egyházzal szemben, midőn elvetette a pápaságot, a tisztító tüzet, az úrvacsorának egy szín alatt kiszolgáltatását s a papok nőtlenségét. Volt tehát elég érintkezési pont a csatlakozásra, de az elvi különbségek s a kedvezőtlen körülmények mégis lehetetlenné tették ezen kiszámíthatatlan hatású terv megvalósítását. A 16. század közepe táján (1559.) *II. Joasaph* konstantinápolyi patriarcha *Demetrios Mysos* diakónust küldötte Wittenbergbe, hogy ott megismerkedjék a prot. tanokkal. Néhány hónap múlva *Melanchthon* az augsburgi hitvallásnak görög fordításával és a patriarchához intézett üdvözlő levelével küldötte haza a diakónust. Ez az első kísérlet azonban eredménytelen maradt. Később, midőn *II. Miksa* császár a buzgó prot. *Ungnad Dávidot* küldte Konstantinápolyba a portához követnek, kit *Gerlach István* (Württembergből) mint követségi prédikátor kísért el, ezt az alkalmat két luth. theologus, a rostocki *Chytraeus Dávid* és a tübingai *Crusius Márton*, a görög nyelv tanára, igen kedvezőnek találta arra, hogy *II. Jeremiás* patriarchánál kísérletet tegyen az egyesítési terv

megújítása végett. Ezt a kezdeményezést több évi levelezés követte.[2] Előbb *Andreaenek egyházi beszédeit*, majd *az augsburgi hitvallásnak újabb görög fordítását* küldték meg a patriarchának (1575.) több felvilágosító irat kíséretében, kérvén őt, hogy nyilvánítsa őszinte véleményét a prot. tanokra vonatkozólag. A patriarcha válaszából kitűnt, hogy elvi ellentétek miatt lehetetlen a két egymást kizáró tanrendszernek eggyé olvasztása. A patriarcha több levelében higgadtan, de határozottan kijelentette, hogy *nem tud megbarátkozni azokkal a tanokkal*, hogy a Szentlélek az Atyától és Fiútól származik, hogy az ember egyedül hit által is üdvözülhet, hogy csak két szentség van, hogy a szentek segélyül hívása nem szükséges és hogy a szerzetesség elvetni való intézmény. Majd arra intette a luth. theologusokat, hogy ne akarjanak bölcsebbek lenni az egyház világosságainál, a hét szent zsinatnál, a szent atyáknál és tartsák meg mindazt, amit megállapított az egyház, akár írva maradt fenn, akár nem. A tübingaiak hiába védelmezték álláspontjukat, a patriarcha nem engedett; utóbb megírta, hogy hagyjanak fel a meddő vitával, jó barátok maradhatnak hitvallás-különbség mellett is. Végre válaszolatlanul hagyta a tübingaiak levelét s teljesen megszakadt az összeköttetés (1581.).

Az egyesülésre egyelőre több reménnyel kecsegtetett a *ref. egyház kísérlete*. Ugyanis midőn *Litvániában* a jezsuiták segélyével (a III. Zsigmond idejében) munkába vették *a görög egyháznak a rómaival egyesítését, Meletius Pega*, alexandriai patriarcha *Cyrillus Lukarist*, a nyelvekben jártas, tudományos férfit küldte el szorongatott hitfelei védelmére (1596.). Cyrillust olaszországi tartózkodása teljesen meggyőzte a római egyház visszaéléseiről, melynek fejét későbbi leveleiben Antikrisztusnak nevezte; Litvániában ugyancsak elég alkalma nyílt, hogy megismerkedjék a jezsuiták fondorkodásaival, kiket a pápaság mindenre kész eszközeinek tekintett; és ha a római egyházban szerzett tapasztalatait összehasonlította a genfi ref. egyházban szerzettekkel, igazságra törekvő, egyenes lelkének nem kellett soká habozni rajta, hogy melyik egyházban keresse szellemének rokonait, eszméinek barátait. A ref. egyház iránti rokonszenve sohasem szűnt meg; a ref. papsággal kötött barátságos viszonyt híven fentartotta patriarchasága alatt is s komolyan munkába vette a két egyház egyesülésének tervét, hogy így, míg nem késő, útját állja egyesült erővel a római egyház veszélyes terjeszkedési kísérleteinek. Időnként egyes ifjakat küldött a ref. egyetemekre, hogy elsajátítsák az ottani szellemet és segélyére lehessenek terve kivitelében; így küldte *Metrophanes Kritopulus*

alexandriai papot (1616.) Oxfordba. Később *az unió alapjául* és saját egyházában meghonosítás végett egy majdnem *Calvin-szellemű hitvallást írt*,[4] melyen sokan megütköztek még barátai közül is, a jezsuiták pedig boszuságukban minden lépést megtettek a szerző vesztére. Így az angol és holland követek a legnagyobb buzgósággal sem voltak képesek állandóan megvédeni a török udvar előtt politikai vétségekkel, a görögök előtt hitárulással vádolt patriarchának ingadozó székét. Végre a buzgó, egyházát a haladás útjára vezetni törekvő reformátornak a vértanú-koronát is megszerezte a jezsuita-ármány. Mint hazaárulással vádolt, a szultán parancsára megfojtatott (1638.). Maga *Metrophanes Kritopulus*, a Cyrillus pártfogoltja (később alexandriai patriarcha) már korábban eltért mestere irányától; az általa fogalmazott *hitvallásban*[5] élesen megtámadta a kath. dogmákat, a protestantismus iránt elég rokonszenvet tanúsított, de azért a görög egyház álláspontján maradt, s semmit sem áldozott fel hitrendszere lényegéből; sőt, midőn *Berrhoeai Cyrillus*, a Cyrillus Lukaris utóda egy *konstantinápolyi zsinaton* (1638.) kimondta az átkot előde tanaira, ehez az ítélethez készséggel csatlakozott Metrophanes is.

A prot. és görög egyház közt megkísérlett egyesítési törekvések, valamint a jezsuiták ármánykodásai, kik Litvániában és Oroszország nyugati tartományaiban (a III. Zsigmond lengyel király uralma alatt, 1595—96.) sok görög papot csábítottak a római egyházba, szóval a görög egyházat veszélyeztető több irányú mozgalmak indították rá *Mogilas Pétert*, a tudós kievi metropolitát, hogy *egy hitvallást*[6] *adjon ki*, mely megszilárdítsa az egyház igazhitűségét. Ezt a hitvallást mind elfogadták a keleti patriarchák (1643.), s azután legtekintélyesebb hitvallásává vált a görög egyháznak.

Végre midőn a jansenista *Nicole* és az ifjabb *Arnauld* s *Claude* és *Jurieu* ref. lelkészek közt heves vita keletkezett az úrvacsoráról és transsubstantiatióról s azt állította mindkét fél, hogy egyházának tana azonos a görög egyházéval, sőt Claude-nak a nyilatkozatai erős visszhangot keltettek a Cyrillus Lukaris párthívei közt is: a calvini eretnekségnek ezen újabb felelevenedése ellen hívta össze székvárosába *Dositheus jeruzsálemi patriarcha* az *utolsó egyetemes görög zsinatot* (1672.), melynek végzései a „*Hit paizsa*" címén[7] azon eretnekségek ellen vannak intézve, melyekkel Cyrillust vádolták, s azt igyekeznek bebizonyítni, hogy Cyrillus nem tért el a görög egyház hitétől. Így a zsinat önmagának mondott ellent, midőn felmentette Cyrillust az eretnekség vádja alól s mégis kimondta az átkot azokra a tanokra, melyekkel vádoltatott.[8]

1. *Luther* több levelében megemlékezik róla, így a *Spalatinhoz* 1519. jul. 26. és nov. 9. írottban.

2. Ebben a levelezésben részt vettek: a luth. egyház részéről *Andreae Jakab, Osiander Lukács, Hee*rbrand tübingai theologusok; a keleti egyház részéről *II. Jeremias* patriarcha és titkára *Zygomalas Theodosius*. V. ö. Schnurreri orationes acad. historiam literariam illustrantes (De actis inter Tübingenses Theologos et Patriarcham Const.; ed. *Paulus*, Tübingae, 1828.).

3. *Cyrillus Lukaris* Candia szigetén szül. 1572.; Velencében és Padovában befejezvén tanulmányait, beutazta Európának protestáns országait, és megismerkedett számos kiváló egyházi és világi férfival, a többek közt *Leger Antal* genfi prédikátorral, *Abbot* canterbury-i érsekkel, *Uytenbogaert* hágai prédikátorral, de Haag konstantinápolyi holland követtel s másokkal. Különösen genfi tartózkodása alatt nemcsak megismerkedett a ref. tanokkal, hanem meg is kedvelte őket. Majd *Meletius* alexandriai patriarcha Lengyelországban a *vilnai iskola igazgatójává* nevezte ki 1595.; erről az állomásáról azonban elűzte a jezsuiták ármánya. 1602-től alexandriai, 1621-től konstantinápolyi patriarcha volt; ezen az utóbbi állomásán folyvást gyanúsították a törökök, ellenségei kémszemekkel kísérték, végre a jezsuiták felségsértéssel vádolták a szultán előtt, mire a kegyes, türelmes, állhatatos, tudományszomjas, egyházát reformálni törekvő főpap, mint egyházának vértanúja, megfojtatott s a tengerbe vettetett 1638. V. ö. *Aymon*: Monuments authentiques de la religion Grecs (a la Haye, 1708.); *Mohnike*: Cyrillus Lukaris (Studien u. Kritiken, 1832. évf.).

4. Ezen *hitvallás latin címe*: Confessio fidei Rev. Domini Cyrilli, Patriarchae Constantinopolensis (1629.); *görög címe: Ἀνατολική ὁμολγία της χριστιανης πιστεως* (Genevae, 1633.). Ez a mű általában reformált szellemű: az írás tekintélyét föléje helyezi az egyházénak; elfogadja a *praedestinatio* szelídebb alakját, csak *két szentséget* ismer el: a keresztségét és úrvacsorát s az isteni ígéret pecséteinek tekinti őket; szerinte *az úrvacsorában* a hit útján veszik a Krisztus testét és vérét.

5. Ezt a *hitvallást* (Címe*: Ὁμολογια της ανατολικης εκκλησιας της καθολικης και αποστολικης συγγραφεισα εν επιτομη κ. τ. λ.*) helmstedti tartózkodása alatt írta 1625. és Hornejus adta ki latinra fordítva (Helmstedt, 1661.).

6. *Ὀρθοδοξος ομολογια της πιστεος της καθολικης και αποστολικης εκκλησιας της ανατολικης του Χριστου* etc.(ed. Panagiota, Amstelodami, 1662.)

7. *Ἀσπις ορθοδοξιας η απολογια και ελεγχος προς τους δυασυροντας την ανατολικην εκκλησιαν αιρετικως φρονειν* (Paris, 1676.)

8. *Kimmel*: Libri symbolici ecclesiae orientalis, nunc primum in unum corpus collegit, variantes lectiones adnotavit etc. (Jenae, 1843.); *Gass*: Symbolik der griechischen Kirche (Berlin, 1872.); *Pichler*: Geschichte des Protestantismus in d. orientalischen Kirche im 17. Jahrhundert (München, 1862.). V. ö. *Alzog*: i. m. II. k. 346—49.; *Herzog*: i. m. III. k. 442—48.; *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 696—708. l.

87. Az orosz egyház és az egyesült görögök.

Oroszország politikai hatalma növelésének egyik fő tényezője volt az a törekvés, hogy az ország egyházi tekintetben is egészen független legyen minden idegen befolyástól, tehát a konstantinápolyi patriarcháétól is. Ezen cél elérésére már korán megtették a szükséges lépéseket. Midőn Kiev helyett *Moszkva lett a főváros*, ezzel az alkalommal *Moszkvába tették át a metropolita székhelyét is*, s a nagyfejedelemtől kinevezett *Jónást Oroszország metropolitájának* ismerték el az összes püspökök. Az egyház függetlenségi törekvését nagy mértékben előmozdította Konstantinápoly eleste is (1453.); de amily mértékben csökkent az idegen befolyás, épen oly mértékben tette rá kezét az egyházra a nagyfejedelem. *Ivanovicz* cár az egyház függetlenségének megalapításához szükségesnek tartotta *a patriarchai méltóság* felállítását, mely cél elérésére különösen akkor nyílt kedvező alkalom, mikor a megszorult konstantinápolyi patriarcha, *II. Jeremiás* (1585.) látogatást tett Moszkvában s a nyújtott pénzsegély fejében készséggel beleegyezett egy zsinaton (1589.), hogy *egy új patriarchai széket állítsanak fel Moszkvában*, mint harmadik Rómában, melynek birtokosa négy metropolita, hat érsek és nyolc püspök segélyével kormányozza az orosz egyházat. Ezt az intézkedést később elismerték a többi görög patriarchák is.[1] Azonban az orosz patriarchát a 17. század közepéig a konstantinápolyi patriarcha erősítette meg. Majd (1660.) *II. Dionysius* konstantinápolyi és a többi görög patriarchától azt a *hivatalos nyilatkozatot* nyerte meg az orosz követ, hogy az orosz patriarchát jövőben érvényesen választhatja az orosz papság, s nem szükséges, hogy megerősítsék ezt a választást a görög patriarchák.

Míg az orosz egyház szabadulni törekedett Konstantinápoly befolyásától, addig *Róma* is elkövetett mindent, hogy ezen a területen kárpótolja a nyugati egyházban szenvedett vereségeit. Midőn *II. Iván* cár (*Vasziljevics*, a rettenetes, 1533—84.) szerencsétlen háborút viselt *Báthory István* lengyel király ellen, hogy szorult helyzetében a béke létrehozása érdekében annál inkább megnyerje a császár segélyét és a *XIII. Gergely* pápa közbenjárását, még abba is hajlandó volt beléegyezni, hogy megtehessék a szükséges előkészületeket *az orosz és római egyház egyesítéséhez*. A pápa nem akarta elszalasztani a kedvező alkalmat s követül és a *tervezett unió* egyengetése végett az ügyes *Possevino Antal* jezsuitát küldte el (1581.) A cár kitüntetéssel fogadta a pápai követet, engedélyt adott

vallási értekezletre, sőt maga is reszt vett a vitában; mindamellett *sem lett az unióból semmi*, mert a lengyelekkel kötött kedvezőtlen béke nagyon lehűtötte az oroszoknak Róma iránti lelkesedését.

Sokkal szerencsésebb volt Possevino azokban az orosz tartományokban, melyek *Litvániával* a lengyelek birtokába jutottak. *III. Zsigmond* lengyel király egészen szabad tért engedett a jezsuiták működésének. A jezsuiták azután kivitték, hogy a görög püspökségeket engedelmes papokkal töltsék be, s azzal a fényes ígérettel kecsegtessék őket, hogy a kath. püspökök kiváltságaiban (senatori méltóság) fognak részesülni. A jezsuitáknak sietni kellett, mert a protestantismus aggasztóan terjedni kezdett a nemesség körében. *Az unió csakugyan létre jött*. A jezsuiták által megnyert kievi metropolita, *Rahoca Miklós* (egykor jezsuita-növendék) a papság egy részével elismerte a pápa felsőségét (*a Brzesc Litevszkiben* tartott három *zsinaton*, 1594, 95, és 96.);[2] a király kihirdette az uniót s kegyvesztéssel fenyegette az ellenszegülőket. Így életbe lépett az unió a firenzei zsinaton elismert alapon (l. I. k. 551. l.). Eleinte kíméletet tanúsítottak az ősi szokások iránt, később az egyesült görög zárdákban működő római szerzetesek a latin cultust honosították meg, s általában arra törekedtek, hogy *az unió híddá váljék a római egyházba való átmenetelre*. De épen ezekkel a leplezetlen kath. szellemű intézkedésekkel tették kockára még az eddigi vívmányokat is, az unió híveit elidegenítették, az ó-görög egyház híveit pedig a terv meghiúsítására késztették. A visszahatás nemsokára mutatkozni kezdett, s midőn *IV. Ulászló* király beleegyezésével *Mogilas Péter* (1633.) kievi görög metropolitává választatott, egészen megváltozott a helyzet. Ő görög szellemben szervezte a tanügyet s miként említve volt (86. c. 6. j.), egy hitvallást is írt, melyet az egyetemes apostoli görög egyház igazhitű vallástételének ismertek el. Ezzel ki volt mondva az unió halálos ítélete s az, mint élhetetlen korcsszülött, jezsuita ápolóinak buzgó fáradozásai mellett is meghalt.

Oroszország megtérítésére akkor mutatkozott újabb remény, mikor egy *Demeter* nevű ál trónkövetelő, lengyel segéllyel akarta a cári trónt elfoglalni. De épen ez a lengyel és kath. támogatás győzte meg az oroszokat róla, hogy Demeter nem igazi cárutód, s midőn lengyel kíséretével bevonult Moszkvába, meggyilkolta a fellázadt nép (1606.). Így Róma bekebelezési kísérleteinek szilárdul ellenállott az orosz egyház, de ha az orosz népet az idegen vallások befolyásától el nem mulasztotta megoltalmazni, azért nem volt türelmetlen s nem akadályozta a beköltözött külföldi protestánsok és katholikusok

vallásszabadságát, legfeljebb a nyilvános istentiszteletet korlátozta néha.[3]

1. *Ez* a *zsinat* kijelentette e tárgyra vonatkozólag, hogy miután a régi Róma Apollinaris-féle eretnekségbe esett, — Konstantinápoly, az új Róma, az istentelen iszlám hívei kezére jutott: *Moszkva legyen a harmadik Róma*. Továbbá az első egyetemes püspök legyen a konstantinápolyi, a második az alexandriai, a harmadik a moszkvai, a negyedik az antiochiai, az ötödik a jeruzsálemi patriarcha.

2. 1595. két püspököt küldöttek Rómába s ott *VIII. Kelemen* a *Magnus Dominus et laudabilis* bullában, a firenzei zsinat feltételei mellett hivatalosan szentesitette az uniót.

3. *Dolgorukov*: La vérité sur la Russie (Paris, 1860.); *Philare*: Geschichte der Kirche Russlands (németre ford. Blumenthal, Frankfurt a M. 1872.); *Makarij*: Gesch. der russischen Kirche (9 k., 1848—79.) V. ö. *Gieseler*: i. m. III. k. 2. r. 693—98.; *Alzog*: i. m. II. k. 349—51. l.

88. Róma bekebelezési törekvése Kelet elszakadt egyházainál.

Róma nemcsak Oroszországban keresett kárpótlást, hanem szerencsét próbált a többi keleti egyházaknál is, azonban nálok sem lett valami fényes eredménye sok fáradságának.

Abessiniában a *monophysita* keresztyén egyházat (l. I. k. 223—31. l.) a meghonosított számos idegen cultus-elem és babona majdnem egészen kivetkőztette eredeti keresztyén jellegéből. Ezt az egyházat el is feledték Európában s csak a 16. században hoztak hírt létezéséről portugall kereskedők. *Dávid* abessiniai fejedelemnek, kit nagyon szorongattak a szomszédos iszlamhívő fejedelmek, azon feltétel alatt ígértek segélyt a portugallok, ha a római egyházhoz csatlakozik népével együtt s elfogad egy kath. patriarchát. A fejedelem beleegyezett s az új patriarchai széket *Bermudez* orvos foglalta el (1542.). De ez a csatlakozás csak addig tartott, míg segélyre volt szüksége a fejedelemnek. A következő fejedelemnek, *Claudiusnak* az idejében, ki elűzte volt a patriarchát, jezsuita térítők is telepedtek le (1546-tól), de nem nagy rokonszenvvel találkoztak a népnél. A 17. század elején a *Paez Péter* jezsuita rábeszélésére *Seltam Seghed* fejedelem a megígért portugall segély reményében elszakadt az alexandriai kopt patriarchától, egész udvarával a római

egyházhoz csatlakozott s elismerte a pápát az egyház fejének (1622.). *VIII. Orbán* megerősítette az egyesülést és *Mendez Alfonso* jezsuitát nevezte ki abessiniai patriarchának (1625.). Azonban midőn a kath. rítust akarták életbe léptetni, a szerzetesek és remeték ismételve fellázították a népet. A fejedelem mindannyiszor leverte ugyan a lázadást, de végre is nem akart népével folytonos harcban élni s a jezsuiták nagy boszúságára megszüntette a kényszerítő rendszabályokat. A következő fejedelem *Alan* (vagy *Basilides*) *Seghed* a néppel együtt határozottan a római rendszer ellen nyilatkozott s midőn megsokalta a jezsuiták folytonos ármánykodásait, az egész térítő csapatot kath. híveikkel egyetemben elűzte az országból (1642.) és minden összeköttetést megszakított Rómával.

A *nestorianusok*, kiket közönségesen *chaldaeai* (liturgiájuk nyelve után *syriai*) *keresztyéneknek*, Keletindiában pedig *Tamáskeresztyéneknek* neveznek, két patriarcha alatt állanak; az egyik Mesopotamiában, a *Mesul* közelében levő zárdában, a másik Persiában, *Urumiában* székel. A mesopotamiai nestorianusok ügyébe egy püspökválasztás alkalmával avatkozott be Róma (1551.). Ugyanis egyik párt egy *Sulukas* nevű papot választott meg, kit *III. Gyula* fel is szentelt János néven, —a másik ellenben épen ezen felszentelés miatt nem ismerte el a választottat. A pártok versengésébe *Menecius Elek* érsek is beavatkozott és rávette a Sulukas pártját, hogy ismerjék el a pápa primátusát és fogadják el a kath. tanokat; viszonzásul azután Róma is beleegyezett, hogy megtarthassák régi rítusukat és egyházalkotmányukat. Ezeket az *egyesült nestorianusokat* nevezik különösen *chaldaeai keresztyéneknek*. A keletindiai Tamáskeresztyénekkel nehezebben boldogult Róma, de végre a *diampori* zsinaton (1599.) lemondtak a Nestorius-féle eretnekségről; ezt követte a syriai szent könyvek elégetése és egy új, római szellemű, malabári liturgia meghonosítása.

A *maroniták* (a *monotheletismus* híveinek egy töredéke a Libanon hegységben) a keresztes hadjáratok idejében lemondtak ősi hitökről, elismerték a pápa primátusát s *egyesültek a római egyházzal* (1182.), de nem hagytak fel ősi szertartásaikkal. Később a firenzei unió-zsinat sürgetésére (1439.) még szorosabban csatlakoztak Rómához. Ezzel az alkalommal külön patriarchát nyertek, de most se mondtak le szent (ó syriai) nyelvökről, a kehely élvezéséről és a papok nősülési jogáról. Végre *XIII. Gergely* Rómában a *Collegium Maroniticum* alapításával (1584.) oly befolyást szerzett a maronitákra, hogy

lassanként elfogadták a tridenti zsinatnak a hitre vonatkozó végzéseit is, jóllehet féltékenyen őrzött, ősi függetlenségöket ekkor sem áldozták fel egészen.[1]

1. *Pichler*: Geschichte der kirchlichen Trennung zwischen dem Orient u. Occident (2 k., München, 1865.); *German*: Die Kirche der Thomas-christen (Gütersloh, 1877.). V. ö. *Alzog*: i. m. II. k. 351—52.; *Kurtz*: i. m. II. k. 1. r. 170—71., 174. l.

MÁSODIK IDŐSZAK

A WESTFALIAI BÉKÉTŐL A BÉCSI CONGRESSUSIG,
1648—1814-IG

ELSŐ SZAKASZ.

A RÓMAI KATH. EGYHÁZ TÖRTÉNETE.

89. A pápaság története 1750-ig.

A reformációnak erős, kitartó küzdelmei és szabad eszméi összetörték a pápaságnak világuralmi ábrándképeit. A canossai dicső napok visszahozhatatlanul letűntek. Róma világbírói széke összeomlott. A pápáknak politikai ügyekre vonatkozó ítéleteit még a kath. fejedelmek sem vették számba. *Az államok életében többé nem az egyház, hanem a politika gyakorolt döntő befolyást* s a pápák ily kedvezőtlen körülmények közt, hatalom hiányában kénytelenek voltak arra szorítkozni, hogy eredmény nélkül tiltakozzanak a rovásukra létre jött tények ellen. A pápát csak egyszerű fejedelemnek tekintették; Krisztusnak állítólagos helytartója hasztalan törekedett érvényesíteni középkori igényeit; jó volt, ha megmenthette lényegöket; néha még ez sem sikerült. A papi gyámságot nem tűrő államokban a szent szék, jogi és pénzügyi igényei miatt örökösen alkudozott a kath. fejedelmekkel, de csak ritkán eredménnyel. Ezek az alkudozások sok költségbe kerültek s az egyházi államot folyvást mélyebben sülyesztették az adósságba. A *conclave önző politikája* (mely szerint csak előkelő olasz családokból származott bíbornokokat választottak pápának) s *a tekintélyesebb fejedelmek* (francia, német, spanyol, portugall) *kirekesztési joga* miatt csak olyan férfiak juthattak a sz. Péter székére, kik nem sok vizet zavartak. És ebben a kedvezőtlen időszakban fokozatosan borultabb lett a pápaság látóhatára, egymásra torlódtak s mind aggasztóbbak lettek a nehéz megpróbáltatások napjai. A *francia kath. egyház* a római egyházalkotmányt támadta meg; a *jansenismus* a római hittannal és *jezsuita* morállal szemben foglalt el ellenzéki állást, a jezsuita garázdálkodás oly ingerültséget támasztott több államban; hogy Róma kénytelen volt ezt a csak önmagához hű, de annál veszélyesebb *testőrseregét feláldozni*; a papuralmat felforgató terveket szőtt még a hű kath. német császárok egyike is s végre a *francia forradalomnak* féket vesztett, zavaros hullámai elnyeléssel fenyegették már nemcsak az egyházat, hanem a vallást is. Már-már elmerült a szent Péter széke; még nem, az ár medrébe tért vissza, a pápai trón új fényben ragyogott és zsámolyán az újkori eszmék ellen harcra készen ott állott a régi gárda is, az

elpusztíthatatlan jezsuiták.

Ezen rövid előretekintés után lássuk az események fejlődési folyamatát főbb vonásaiban. A szeszélyes, ingatag és asszonyi ármányok hálójába jutott, tehetetlen *X. Ince* után mégis történt annyi javulás, hogy legalább megszűnt a nepotismus botrányos uralma és *VII. Sándor* (Chigi, 1655—67.) a bíbornokok szabad elhatározásával jutott a pápai trónra. Sándor, mint a költészet barátja, nem sokat törődött az ügyek vezetésével s a congregatiókra s az *államtanácsra* (congregatio di stato, melyet még *VIII. Orbán* szervezett) bízta azt. A „nagy dolgokban kicsiny és a kicsiny dolgokban nagy" pápa fényes ünnepek közt vette fel a római kath. egyház kebelébe a protestantismus hősének, *Gusztáv Adolfnak* tudományt és művészetet kedvelő, de változó jellemű és szertelen észjárású *leányát, Krisztinát*[1]. Azonban ezt a hiú dicsőséget drágán fizette meg a pápa anélkül, hogy valami nagy öröme telt volna az egyedül üdvözítő egyháznak ebben a nagyreményű leányában. Még kevesebb örömére voltak *XIV. Lajos* francia királlyal folytatott alkudozásai, melyek a parmai és modenai területrészekre, a koronának az újonnan szerzett tartományokban a fő egyházi hivatalok betöltési jogára és a római francia követ hatáskörének korlátozására vonatkoztak. A nagyravágyó ifjú király azon ürügy alatt, hogy megsértették római követét, haddal támadta meg a pápát, megszállotta franciaországi birtokait: Avignont és Venaissint s a megalázó *pizai békére* kényszerítette (1664.)[2]. Sándor ezután Róma szépítésében s a költészetben keresett vigasztalást, mely kedvtelései teljesen kimerítették a pápai kincstárt.

Utóda, *IX. Kelemen* (Rospigliosi, 1667—69.), a tudományos, okos és felvilágosodott főpap, előde pazarlásait takarékossággal igyekezett helyrepótolni s békéltetőként vett részt az egyházi és politikai vitákban.[3] *X. Kelemen* (Altieri, 1670—76.), a 80 éves aggastyán, a pártok hosszas küzdelme után egy akarattal választatott pápának. Tevékenysége inkább a nép terhének könnyítésére, a közszükségek kielégítésére s a veszélyes iratok betiltására szorítkozott. *XI. Ince* (Odescalchi, 1676—89.) erélyes, az egyház javát őszintén munkáló főpap volt. Kormányra jutásával szigorú rendszabályokat léptetett életbe, hogy megszüntesse az egyház és állam erkölcsi sülyedését és visszaéléseit. A papoktól tiszteletre méltó, becsületes és példás életet követelt. Az erényekben maga járt elül jó példával s hogy ál erkölcsi okoskodásokkal ne lehessen takargatni a bűnöket, a jezsuiták veszélyes moráljából kárhoztató ítéletet mondott 62 tételre (1679.). A kedvezőtlen pénzügyi helyzeten

takarékossággal segített s a szent széknek régi jogait a világi hatalmakkal szemben több kitartással, mint sikerrel védelmezte. Legerősebb viszálya volt Franciaországgal, hol a királyok már régóta gyakorolták azt a jogot, hogy a megüresedett püspökségekben addig, míg az új püspök le nem tette az állam iránt köteles hűségi esküjét, betöltötték a csekélyebb egyházi hivatalokat s magok számára tartották meg a püspökség jövedelmét. Ezt a jogot az új tartományokra is kiterjesztette XIV. Lajos s midőn két püspök tiltakozott ellene s ügyét a pápához feljebbezte és a sz. atya védelmébe vette a hű püspököket, a király egyetértve a francia papsággal, feleleventette a régi *Pragmatica Sanctiót* s Rómától független kath. egyházalkotmánnyal fenyegetőzött. Ince viszonzásul megtagadta a királytól kinevezett püspökök törvényes megerősítését s felfüggesztette a római francia követség menedékjogát, mely különben is sok visszaélésnek volt forrása. Ezekért a megtorló lépésekért a pápa egyházi és fenségi jogainak megsértésével állott boszút a francia követ.[4] Ince még ebben a válságos helyzetben sem engedett és élete fogytáig törhetetlenül védelmezte állítólagos jogait. A szilárd, egyenes jellemű főpapot gyűlölték a hatalmaskodók és a jezsuiták, a nép pedig fukarnak nevezte ugyan takarékosságáért, de szerette és szentnek tartotta példás tiszta életéért. *VIII. Sándort* (Ottoboni, 1689—91.) a francia befolyás ültette a pápai trónra. Alatta újabb virágzásnak indult a nepotismus és simonia. Ügyes alkudozással békére hangolta XIV. Lajost, a király lemondott a francia követségi szállás menedékjogáról s visszaadta neki az elfoglalt Avignont. De a királynak az egyház feletti jogát illető kérdést ő sem tudta megoldani. A következő pápa, *XII. Ince* (Pignatelli, 1691—1700.) név szerinti előde példáját követte. Szigorú törvényekkel gondoskodott róla, hogy mindenkorra lehetetlenné váljék a *nepotismus és simonia*;[5] nem rokonai, hanem a szegények voltak a pártfogoltjai. Az *egyházi fegyelem* terén olyan erélyességet fejtett ki még a csekélységekben is, hogy azzal gúnyolták ellenei, hogy fejében és tagjaiban reformálta az egyházat. Franciaország egyházjogi követeléseinek állhatatosan ellenszegült; a királytól kinevezett püspököket nem erősítette meg, s minthogy a pápai megerősítést még mindig szükségesnek tartották, olyan zavart idézett elő az üresedések nagy száma, hogy végre a francia király és papság legalább látszólag engedni kényszerült. Így helyre állott a béke; a francia korona megnyerte vitatott jogát, a pápa pedig megmentette az elvet.

XI. Kelemen (Albani, 1700—21.) önálló, bölcs fejedelem és buzgó prédikátor volt. Bátran nyúlt az események kerekei közé, hogy teljesen helyreállíthassa a pápai, középkori uralmat, de nem tudta feltartóztatni rohanásukat. Emiatt folytonosan harcban állott a fejedelmekkel és vereségre vereséget szenvedett. *II. Károly* halála után hiába igyekezett meggátolni a *spanyol örökösödési háborút*[6]; majd a francia igények pártfogásáért a német császárt haragította magára. Hozzá járult még, hogy *I. József* császár elődei példája után gyakorolni kezdte az *első kérés jogát* (*jus primarum precum*,) mely szerint egyszer minden megüresedett káptalani és zárdai javadalmat betölthet a fejedelem; a pápa pedig azt vitatta, hogy az egyes császárok csak különös pápai kiváltság mellett gyakorolhatják ezt a jogot. Kelemen Parmáért is összetűzött I. Józseffel, mivel a császár birodalmi, ellenben a pápa pápai hűbérnek állította; sőt midőn a szóharc nem sok eredményt igért, Kelemen fegyverrel is meg akarta védeni állítólagos jogait; de a császáriak szétverték a pápai csapatokat s a szorongatott főpap kénytelen volt nemcsak a parmai ügyben, hanem az első kérés jogában is engedni a császár követeléseinek s mindenkorra elismerni a német császároknak ezt a jogát. Még sokkal kedvezőtlenebb eredménye lett a siciliai királlyal folytatott vitájának. A király az úgynevezett *siciliai monarchiában* nem akart lemondani az egyházi ügyekbe való beavatkozás jogáról. Kelemen az ellenszegülő fejedelmet (*Victor Amadé*, savoyai herceget, ki az utrechti béke alapján nyerte el a siciliai királyságot) egyházi átokkal és interdictummal akarta engedékenységre kényszeríteni, de ennek a lépésének is kárát látta, mert az interdictumot elismerő papokat (mintegy háromezeret) elűzték Siciliából, akik azután Rómába menekülve, a szent atyától követeltek kárpótlást hűségökért. Végre a brandenburgi vál. fejedelemnek (*III. Frigyes*, mint király I. Frigyes) királylyá emelése ellen oly hangon tiltakozott Kelemen, mely egészen a középkori pápák stylusára emlékeztetett,[7] de Németországon csak pápai helytelenkedésnek tekintették tiltakozását. *XIII. Ince* (Conti, 1721—24.) jó fejedelem és lelkiismeretes főpap volt, befejezte a Nápolyért való viszályt, midőn *VI. Károlynak* (1722.) a szokásos hűbéri adomány fejében (egy fehér sátorért és 6000 aranyért) átengedte azt, de már Parmának és Piacenzának német birodalmi hűbér gyanánt eladományozása ellen tiltakozott, jóllehet eredmény nélkül[8], és Franciaország iránti tekintetből, habár kelletlenül, bíbornoknak nevezett ki egy elvetemedett embert (Dubois abbét). *XIII. Benedekkel* (Orsini, 1724—30.) újból a szerzetesség

vonult be a pápai palotába. A 76 éves, domokosrendi szerzetes csak szerzetesi engedelmességből fogadta el a pápaságot és szigorú szerzetes maradt azután is. Az állam és egyház ügyeinek vezetését méltatlan kedveltjére, az álszent *Coscia Miklós* bíbornokra bízta. A *lateranumi zsinaton* (1725.) a papok életét aprólékosan szabályzó, szigorú törvényeket hozott, melyek kiterjedtek még a ruházatra is[9]. A siciliai monarchia ügyét véglegesen elintézte, midőn megengedte *VI. Károlynak* és utódainak, hogy egyházi ügyekben harmadfokú bíróságot szervezhessenek s csak a fontosabb felmentések adományozási jogát tartsák fenn a római curiának. A sardiniai és savoyai herceggel is kiegyezett a fejedelmi jogok vitás kérdésében; elismerte, hogy a fejedelem az ország minden egyházának és zárdájának patrónusa, de csak egyházi célokra fordíthatja a megüresedett állomások jövedelmét. Egyedül *V. János* portugall királlyal nem tudott kibékülni, ki már *XI. Kelementől* kierőszakolta volt a lissaboni patriarchaság felállítását; most pedig megszakított Rómával minden összeköttetést, mivel a pápa a királyi udvarhoz küldött pápai követet nem nevezte ki bíbornoknak.[10] Végre *VII. Gergely pápát a szentek közé emelte* Benedek, hogy így mintegy szentesítse rendszerét, de az új szent elismerését eltiltotta a legtöbb fejedelmi udvar, mivel nem szivesen látták ennek a pápai eszményképnek forgalomba hozását. *XII. Kelemen* (Corsini, 1730—40.) erélyesen kormányzott, szigorúan megbüntette mindazokat, kik kizsákmányolták elődjének gyengeségét (főleg Cosciát) s a pápai széken megőszülve és megvakulva, emelni törekedett a művészetet és tudományt. E tekintetben oly részrehajlatlan volt, hogy ha megérdemelte, protestáns tudósokat is részesített kitüntetésben.[11] *XIV. Benedek* (Lambertini, 1740—58.) tudományos, jótékony, szeretetreméltó egyházi fejedelem volt. Személyes előnyeivel a protestánsok becsülését is kivívta. A népnek jó példát adott az egyszerűségben és nemes erényekben. Az egyház ügyeit a körülmények követelményei szerint vezette; nem a politikai téren való hatalmaskodásra, hanem az egyház beléletének javítására törekedett. Sokat fáradozott az oktatásügy fejlesztésén; a papság tudományos képzettségét emelni óhajtotta szigorúbb vizsgálatokkal. Az egyházi tudományosság gyarapítása végett az ős keresztyén régiség, egyháztörténelem, egyházjog és liturgia számára négy akadémiát alapított Rómában. Azonban fő törekvése oda irányult, hogy a *pápai theokratiai rendszert kivetkőztesse középkori alakjából* s alkalmaztassa kora viszonyaihoz. Evégett mellőzte elődeinek az olasz államokkal és kath.

nagyhatalmakkal szemben folytatott s a curiára nézve legtöbb esetben káros, makacskodó és ujjat húzó politikáját. A papismus hatalmi törekvéseit az időhöz mért korlátok közé szorította; okosan engedett a világi dolgokban, hogy annál erélyesebben védelmezhesse a katholicismusnak szellemi, fő érdekeit. Nemcsak a kath. uralkodókkal, hanem a prot. királyokkal is békében élt. Szívesen belenyugodott abba is, hogy *kevesbíttessék az ünnepek száma*, habár ez a lépése nem minden kath. körben találkozott tetszéssel. Általában a *bölcs conservativismus* nyomán haladt a kormányzásban; nem igen szívelte a jezsuitákat, számos intézkedése tanúsította irántok érzett ellenszenvét, melyek azt bizonyították, hogy a katholicismus megerősítésére egykor szükségesnek tartott, de veszélyessé vált, önző rend iránt nagyon megváltozott a curia véleménye és rokonszenve.[12]

1. *Krisztina* előbb szép reményekre jogosítva kormányozta Svédországot, de a koronázás után (1650.) megváltozott; kegyeltjei tanácsát követte a régi tapasztalt miniszterekéhelyett, pazarolt s méltatlanokat részesített kitüntetésekben. Midőn emiatt elégedetlenség nyilvánult az országban, sőt lázadástól lehetett tartani, 1654. lemondott a trónról, ezután odahagyva hazáját, előbb Brüsselben titkon, azután *Innsbruckban nyilvánosan áttért a kath. egyházba*. Majd nagy fénnyel vonult be Rómába s *VII. Sándor* pápától fogadta el a bérmálás szentségét. Utóbb bő költekezései miatt annyira leapadt a jövedelme, hogy kénytelen volt elfogadni a pápa részéről felajánlott 12000 scudi évdíjat. Idővel ismét a svéd trónra szeretett volna jutni, sőt igényt tartott a lengyel koronához is, azonban egyik terve sem sikerült. Végre Rómában állapodott meg s mint kéziratok, érmek és képek gyűjtője fejezte be szép tehetségeit áldásos cél nélkül elvesztegető életét (1689.). *Arckenholz*: Memoiren der Königin Christine (német ford. 4 köt., Berlin, 1751—60.); *Grauert*: Christine, Königin von Schweden u. ihr Hof (2 k., Bonn, 1837—42.).

2. A francia követ a parmai és modenai hercegek számára kárpótlást követelt a pápa által elszakított területekért és emellett azon jog elismerését sürgette, hogy a francia király függetlenül nevezhesse ki birodalmának püspökeit és apátait. A követ oly kihívóan viselte magát, hogy a korsikai testőrség megrohanta érte a palotáját. Ez casus belli volt. A *pizai béke* szigorú és aprólékos feltételek mellett visszaengedte ugyan a lefoglalt pápai birtokokat, de kötelezte a pápát a korsikai testőrség elbocsátására.

3. Hollandia és Franciaország közt elősegítette az *aacheni béke* megkötését; *Pedro* portugall királyt a spanyolok ellenzése mellett is elismerte, s megerősítette a tőle kinevezett püspököket; a *jansenismus* felőli vitát elsimította egy időre stb.

4. Az új francia követ, *Lavardin* katonai őrvonallal vette körül Rómában azt a városnegyedet, ahol a lakása volt és több templomot elfoglalt. Ezen a garázdaságon annyira felboszankodott a pápa, hogy interdictum alá vetette a megszállott területet, a király pedig Avignon megszállásával válaszolt erre.

5. 1692. jún. 22. kiadott *bullájában* megtiltotta, hogy jövőben a pápai kamara jövedelmeket és hivatalokat osztogasson a rokonoknak.

6. *II. Károly* spanyol király örökös nélkül halt el 1700. nov. 1. *XIV. Lajos* unokáját, *Anjou Filepet, I. Lipót* császár pedig ifjabb fiát, *Károlyt* akarta a trónra juttatni. A pápa a francia trónkövetelő mellett nyilatkozott; emiatt az *I. József* császár rendeletére német csapatok rontottak az egyházi államra s utoljára mégis III. Károlyt kényszerült a pápa spanyol királynak elismerni 1709.

7. A többek közt *ezt írta*: „Fridericum marchionem Brandenburgensem nomen et insignia regis Prussiae inaudito forte hactenus apud Christianos more nec sine gravi antiqui juris, quod *ea provincia sacro et militari Teutonicorum ordini competit*, violatione sibi publice arrogasse."

8. Ezeket a területeket Don Carlos spanyol királyfinak engedte át *VI. Károly*.

9. A többek közt *eltiltotta* az álhaj viselését és a szerencse-játékokat, de felfüggesztette *XII. Incének* azt a rendeletét, mely átkot mondott a templomban burnótozóra, mivel minden szerzetesi szigorúsága mellett maga sem nélkülözhette ezt az orr-izgató szert.

10. Ez a király részéről a nagyralátás, a pápa részéről az illem kérdése volt. Miután a német, francia és spanyol udvarokhoz küldött nunciusok rendesen bíbornokok voltak, ilyen megtiszteltetésben kívánt részesülni a portugall király is.

11. Pl. *Bél Mátyást*, a pozsonyi evang. lelkészt is, midőn nagy történelmi-földrajzi munkájának (Notitia Hungariae novae historico-geographica, Viennae, 1735—42. a négy első köt. jelent meg) megkezdte a kiadását.

12. *Ranke*: Die römischen Papste, etc, III. k. 26—127.; *Alzog*: i. m. II. k. 354—61.; *Henke*: i. m. II. k. 65—81.; *Baur*: i. m. IV. k. 295—303., 477—86. l.

90. A francia kath. egyház függetlenségi törekvései.

A reformáció mozgalmai alatt a pápaság megtámadása egyik lépcsőjéül szolgált a *fejedelmi hatalom emelkedésének*. A középkori, rendi képviselet helyét lassanként az *absolut fejedelmi hatalom* foglalta el, mely épen úgy, miként előbb a pápai absolut hatalom a politikai téren is, most viszont uralkodni akart az egyházon is. Ehez járult még, hogy a prot. fejedelmek „*summus episcopus*"-i jogát a kath. fejedelmek is igen alkalmas eszköznek tartották hatalmok gyarapítására. Ez a politikai absolut hatalomra törekvés leghatározottabb alakban nyilvánult Franciaországban, hol *XIV. Lajos* király leghívebben akkor

fejezte ki törekvéseit, mikor így szólott a parlament előtt: „*Az állam én vagyok*" („L'état c'est moi")-Különben is a westfaliai béke után Franciaország foglalta el Furópában azt a politikai vezér-állást, mely a spanyol-osztrák uralkodóház birtokában volt azelőtt. És ezt az állást nemcsak fegyverének, hanem annak a szellemi fensőségének is köszönhette, mely a külföld előtt is megszerezte számára az elismerő tiszteletet. Franciaország politikai függetlensége csak abban az esetben lehetett tökéletes, hogy ha az egyház is felszabadult minden idegen befolyás alól s ezen cél elérésében a papság készséggel támogatta a koronát.

XIV. Lajos (1643—1715.) mindazokban a kérdésekben, melyek nem érintették az ő absolut hatalmi törekvéseit, készséggel alkalmazkodott a pápák óhajtásaihoz, amint bebizonyította a jansenisták és a protestánsok üldözésével is. De mihelyt a korona jogainak és tekintélyének csorbításáról volt szó, már akkor a pápának sem engedett. Így az összeütközés kikerülhetetlen volt Róma és a francia korona közt. Már az is bántotta Lajost, hogy *IX.* és *X. Kelemen* Spanyolország mellett foglalt pártállást; midőn pedig *XI. Ince* a pápák régi kiváltságai alapján nem akarta elismerni *a francia korona jogait* (*regalia*, l. a 89. c. XI. Incénél), csakugyan kitört a harc. Lajos a korona jogait kiterjesztette a parlament beleegyezésével (1673.) azokra a tartományokra is (Guienne, Languedoc, Provence, Dauphiné), melyekben azelőtt nem voltak gyakorlatban. Azonban két püspök (*Pavillon* alet-i és *Caulet* pamiers-i) ellene szegült a királyi rendeletnek s vonakodott letenni a kinevezéskor a hűségi esküt. Erre a király megüresedetteknek nyilvánította ama püspökségeket, vikáriusokat küldött oda s lefoglalta a jövedelmet a korona javára. Az ellenszegülő püspökök a pápához feljebbezték ügyöket; XI. Ince nemcsak védelmébe vette őket s követelte a királytól visszahelyezésüket, hanem átkot mondott a király püspöki vikáriusaira is. Ez elég ok volt arra, hogy olyanfajta rendszabályokhoz nyúljon a nagyralátó király, minőket egykor egyik előde, Szép Filep alkalmazott volt VIII. Bonifatius ellen.

A *Pragmatica Sanctióban* foglalt régi *gallicanus szabadságokat*[1] újból felelevenítették, a pápa csalatkozhatatlanságát hevesen megtámadták s midőn így előkészítették a talajt, a király *a papság képviselőit* a francia kath. egyház jogainak tisztázása végett *gyűlésre hívta össze* Párisba (1682.), melyet a nagy szellemű és ékes ajkú meaux-i püspök, *Bossuet* nyitott meg. A gyűlésen uralkodó püspök-elnöknek könnyű volt a képviselők többségét az udvar

céljainak megnyerni s kimutatni, hogy a francia egyház szabadsága egyáltalában nem ellenkezik a szent írással és az egyházi hagyományokkal. Így jött létre *a francia egyház négy alaptétele* (*propositiones cleri gallicani*), melyekben a következő elvek vannak kimondva: 1. Jézus Krisztus sz. Péter apostolt és utódait csak szellemi hatalommal ruházta fel és nem világival is; ennélfogva a fejedelmek világi ügyekben az Isten rendeletéből nincsenek alávetve az egyházi hatalomnak, sőt világi ügyekben még a lelkészek sem tartoznak az egyház hatósága alá. 2. Az apostoli széknek teljes hatalma van ugyan az egyházi ügyekben, de korlátolja ezt a hatalmat a konstanzi zsinatnak az a végzése, mely szerint a közzsinat felette áll a pápának. 3. Az apostoli teljes hatalmat általában korlátolják a sz. lélek befolyása alatt felállított és az egész világ tiszteletével szentesített kánonok; rajtok kívül Franciaországban még különösen is korlátolják a francia egyház hagyományos törvényei. 4. Hit dolgában a pápa ítéletének elsősége van ugyan, de ítélete csak abban az esetben változhatatlan, ha beleegyezett az egész egyház.[2] Ezeket a tételeket kihirdette egy királyi rendelet s elrendelte tanítását az iskolákban; ellenben Rómában a pápa parancsára megégette a bakó. A király, hogy biztosítsa az említett elveket, olyan papokkal töltötte be a fő egyházi hivatalokat, kik őszintén elfogadták őket. De sem *XI. Ince*, sem utóda, *VIII. Sándor* nem erősítette meg a kinevezetteket. Mindkét harcoló fél megtorló eszközökhöz nyúlt, sőt a király azzal fenyegetőzött, hogy elszakad Rómától s *független patriarchasággá* alakítja át a *francia egyházat*. Azonban ennek a függetlenségi törekvésnek sok akadálya volt, mert még mindig azt hitték, hogy a püspököket nem lehet pápai megerősítés nélkül felszentelni s ez a bizonytalan ideiglenes állapot nyomasztó hatást gyakorolt az egyházra. Épen emiatt az új francia püspökök nagyon sürgették a kibékülést. A béke azonban csak a *XII. Ince* idejében állott helyre teljesen. A szükség mindkét felet engedni kényszerítette. A király minden francia püspökségre fentartotta a regale jogot; az alaptételeket sem vonta vissza nyíltan, hanem csak arról biztosította a pápát, hogy elrendelte, hogy ne vegyék többé tekintetbe ama tételeket és végre megengedte az egyes püspököknek (és nem az összes püspöki karnak), hogy a pápának hódoló levélben fájdalmokat fejezzék ki a történteken. Erre a pápa megerősítette a kinevezett püspököket s így megmentve a látszatot, elég tisztességes módon szabadult meg kényes helyzetéből.

Az alaptételek érvényessége megszűnt tehát tényleg, de Franciaországban mindig akadtak híveik és védőik s ezt a jognézetet a francia nép és papság kebeléből sohasem lehetett teljesen kiirtani. A főpapság ugyan nagyrészt a király vagy kegyeltjei változó érdekének, néha szeszélyének köszönhette állását; mint ilyen, alázatos szolgája volt az udvarnak s még Rómával szemben tanúsított szabadelvűségének is az udvar adott irányt, de a világi irodalom emelkedése pezsgő életre serkentette az egyházat is. Itt is állottak elő tudományos, nagy szellemek, kik egyházias gondolkodást szabadelvűséggel párosítva, oly ragyogó virágzásra segítették a francia kath. egyházat és theologiai irodalmat, minővel abban a korban nem dicsekedhetett egy nemzet kath. egyháza sem (erről alább az irodalomnál).[3]

1. *I. Ferenc* király mondott volt le rólok 1516., a *X. Leóval* kötött concordatumban.

2. *Bossuet* ezeket az alaptételeket a király rendeletére részletesen kifejtette „Defensio declarationis celeberrimae quam de potestate ecclesiastica sanxit clerus gallicanus" etc. művében, de ez a mű csak 1730. (Luxemburgban, tulajdonképen Genfben) jelent meg. Róma hívei azonban hamisítottnak tartják.

3. (Picot): Essai historique sur l' influence de la religion en France pendant le 17. siècle (2 köt., Paris, 1824.; németül *Rass* és *Weiss*, Frankfurt, 1829.). V. ö. *Ranke*: i. m. III. k. 111—20.; *Alzog*: i. m. II. k. 364—65.; *Gieseler*: i. m. IV. k. 41—44.; *Baur*: i. m. IV. k. 296—302.; *Henke*: i. m. II. k. 69—72.; *Herzog*: i. m. III. k. 564—67. l.

91. A jansenismus felőli viták és eredményök.

A protestantismusnak a római rendszer ellen folytatott harca a kath. egyház kebelében hasonló irányú áramlatokat indított meg nemcsak az egyházalkotmány, hanem a *hittan és a vallásos-erkölcsi* élet terén is. A *jezsuita* szellemben átalakult *római orthodoxiával szemben erős ellenzék* keletkezett, mely szembetűnőleg a jezsuiták ellen fordította fegyverét, kik a tárgyalt időszakban legfőbb okozói voltak a kath. hit és élet elfajulásának s ellankadásának. Ezekben a harcokban győzött ugyan a jezsuita cselszövés, de épen ez a hatalmaskodás, mely gyakran kényelmetlen helyzetbe hozta még a római curiát is s csorbította tekintélyét, magának a hatalmaskodó rendnek is lehetetlenné tette a fennállását és siettette bukását.

Az üdv vagy *isteni kegyelem kérdése*, más szóval annak eldöntése, hogy

ezen kérdés megoldásában *Augustinus* vagy *Pelagius* járt-e helyes nyomokon, — miután a kath. egyház mindig kitért ennek a kérdésnek végleges megoldása elől, — e fontos kérdés újból felmerült most s főleg Franciaországban hosszas időre megzavarta az egyház békéjét. Ha a *Bajustól* és *Molinától* megindított hasonló irányú mozgalmat nehezen lehetett lecsillapítani, most a *Jansenius művétől* felvert hullámokat csak egy század múlva tudták a pápák elsimítani.

Jansenius Kornél[1] löweni hittanár, majd yperni püspök, a nem valami rendkívüli tehetségű, de roppant szorgalmú, rendületlen kitartású és újraalkotó képességgel nagy mértékben megáldott férfi, miután az Augustinus műveinek tanulmányozására szentelte életének nagy részét, hosszas, lankadatlan munkásságának eredményéül egy „*Augustinus*" című művet[2] hagyott hátra, melyet kívánsága szerint egy barátja adott ki halála után. E *műben* szerző leplezetlenül szembeállította az *augustinismust* és *pelagianismust* s kimutatta, hogy a scholastikusok és pápák közelebb állottak az eretneknek bélyegzett Pelagiushoz, mint a szentnek hirdetett Augustinushoz. Feltüntette azt az *ellentétet*, mely *az eset előtt és eset után* mutatkozott az ember állapotában s melyet laza moráljok érdekében elsimítani igyekeztek a jezsuiták. *Szabadság* csak az eset előtt volt és ez (positive) abban állott, hogy az ember meghódolt az Isten akarata előtt és nem abban (abstracte), hogy közönyös volt a jó és gonosz iránt. Az eredeti tökéletesség állapotában a *kegyelem nem volt ajándék* (donum), miként a Tridentinum, Bellarminus és a jezsuiták tanítják, hanem lényeges alkatrésze az emberi természetnek. Ellenben *az érzéki vágy* (concupiscentia) *bűn volt*, miként Augustinus állította. Az *absoluta praedestinatiót* elfogadván, kimondta Jansenius, hogy a *Krisztus halála mindenkiért elegendő* (sufficiens) *volt, de nem volt mindenkire foganatos* (efficiens). Az isteni *kegyelem ellenállhatatlanul* működik az emberben, de nem gépiesen (mechanice), sem pedig kényszerítve, hanem mint olyan *szellemi gyönyör*, mely kimondhatatlan édességével győzi le az ellentétes vágyat és örömöt s szabaddá teszi a bűntől leigázott ember akaratát, más szóval Istenre irányítja és hozzá indítja azt, hogy ne büntetéstől féltében akarja és tegye a jót, hanem az igazság és Isten iránti szeretetből. Ezen az alapon *elítélte* a *könnyű jezsuita erkölcstant* s az Isten szellemétől áthatott igaz ember képét rajzolván, azt vitatta, hogy az ilyen ember az isteni kegyelem erejével az érzékiség bilincseit széttörvén, mint Istennek fogadott fia, nem is tehet bűnt és az Isten szolgálatában találja fel a valódi keresztyén szabadságot. Ugyancsak említett művében *Bajust is pártfogásába vette* és kimondta, hogy *V.*

Pius és *XIII. Gergely* nem léptek volna fel ellene oly kíméletlenül s nem dobták volna őt a scholastikus tannak áldozatul, ha jobban ismerték volna Augustinusnak és a korábbi pápáknak a nyilatkozatait. A jezsuiták még a munka kinyomatását is meg akarták gátolni, de midőn ez nem sikerült és nemcsak Löwenben (1640.), hanem Párisban is megjelent (1641.), mint az uralkodó semipelagianismus ellentétét s az augustinismus igazolását hevesen megtámadták, calvini iránnyal vádolták és minden lépést megtettek megsemmisítésére. Az inquisitio megtiltotta olvasását, *VIII. Orbán* pedig kijelentette egy *bullában* (*In eminenti*. 1642.), hogy a Jansenius műve ellen, mint amelyben hasonlók foglaltatnak a Bajus-féle téves tanokhoz, teljesen érvényesek az V. Pius és XIII. Gergely bullái. Az augustinus-irányú löweni egyetem a németalföldi papság tekintélyes részétől támogatva, kételyét fejezte ki annak a bullának a valódiságán, mely a Jansenius tanával együtt elítélte az Augustinusét is, és nem fogadta el. A pápa rendre utasította az egyetemet, de azért a bulla csak évek múlva, a spanyol király határozott parancsára jutott érvényre a spanyol Németalföldön (1651.).

Sokkal hevesebb és tartósabb volt a *harc Franciaországban*, hol számos hittudós és a Sorbonne is tetszéssel fogadta a Jansenius művét. Janseniusnak ifjúkori barátja, *St. Cyran*,[3] ki (1621. óta) Párisban tartózkodott és ifjúkori eszméinek gyakorlati megvalósításával foglalkozott, számos rokon gondolkozású, tehetséges és határozott jellemű férfit nyert meg ennek az ügynek, akikkel egyesülten a mély erkölcsi romlottság megszüntetésén fáradozott. Ő teremtette meg azt a *lelkes kört*, mely a *Port-Royal des Champs nevű zárda környékén* élt, az augustinismus mellett izgatott s engesztelhetetlen harcot indított a jezsuita moral kicsapongásai ellen.

A *nevezett zárdában* (Fontainebleau közelében), mely előkelő családok leányainak volt menedék-helye, cistercita apácák laktak, kik nagyon vígan töltötték napjaikat s még hallani sem akartak a zárdai, szigorú, komoly életről. A zárda élén *Angelika* apátnő (id. *Arnauld Antalnak*, a jezsuiták heves ellenségének leánya) állott, ki St. Cyrannak, mint a zárda gyóntató-atyjának befolyása alatt szakítva a világias iránnyal, felelevenítette a zárda szigorú szabályait s visszaszerezte annak jó hírét. Ezen reformáció következtében oly nagy számmal tódultak a zárdába az apácák, hogy Angelika jónak látta Párisban *egy új zárda* (*Port-Royal de Paris*) alapítását. Ezzel az átalakulással egyidejűleg keletkezett az a *férfi egylet* (*Messieurs de Port-Royal*), mely a St.

Cyran vezetése alatt lemondva a világról, Port-Royal des Champs elhagyott gazdasági épületeibe vonult, szigorú bűnbánattal és vezekléssel igyekezett kiszabadulni a világ bűn-hálójából s fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki Franciaország vallásos-erkölcsi életének felelevenítésében.

Eközben a jezsuiták St. Cyrannak eretnek irányáról gyanús híreket kezdettek terjeszteni Párisban; mire az apát ellen különben is felingerelt *Richelieu* a veszedelmes papot, ki még a curia és a francia kormány politikája ellen is fel mert szólalni, fogságba hurcoltatta (1638.), ahonnan csak a hatalmas miniszter halála után (1643.) szabadult ki. Azonban nem sokáig örvendhetett szabadságának, egy fél év múlva (1643. okt.) meghalt. Halálos ágyán meghagyta orvosának (ki a jezsuitáknál is szolgált), hogy „mondja meg a jezsuita atyáknak, hogy halálomon ne üssenek diadalmi zajt, mert olyan tizenkét férfit hagyok hátra, kik erősebbek nálam." Igazat mondott.

A tanítványok nem oszoltak szét a mester halála után, hanem mint szabad szerzetesek tovább is a belső ember megszentelését célzó, szigorú rendszabályok szerint éltek, de e tekintetben téves úton jártak, amennyiben messze eltértek a gyakorlati keresztyén élet céljától, a szeretet munkáinak gyakorlásától. Az augustinismust új életre ébresztették a 16. század reformátorai szellemében, a *calvinismussal megtalálták az összekötő kapcsot*, de azért harcra keltek a ref. egyház ellen is. Ez volt egy másik nagy tévedésük. Másfelől nem lehet tagadni, hogy a szentírás és egyházi atyák lefordítása, a görög és római remekírók tanulmányozása és az ifjak nevelése körül kiváló érdemet szereztek; s azzal, hogy szép francia stylusú áhítatossági könyveikkel háttérbe szorították a jezsuiták ily nemű termékeit, igen jó szolgálatot tettek. Ezen kör kiválóbb munkásai közé tartozott az *ifj. Arnauld Antal*,[4] sorbonne-i tanár és áldozár, ki hevesen megtámadta a jezsuitákat több iratában; emiatt addig áskálódtak ellenei, míg kizáratott a Sorbonne-ból; ekkor testvéréhez, Angelikához vonult, s a St. Cyran halála után vezére lett a jansenista pártnak. A port-royali szövetséggel egy sorban, de más fajta fegyverekkel harcolt *Pascal Balázs*,[5] ki a port-royali kör biztatására írta „*Vidéki leveleit*" (Lettres provinciales, melyek hatvannál több kiadást értek,) előbb névtelenül, azután *Montalte Lajos* álnév alatt (1656—57.). Közülök az elsők egy vidékihez (Pascalnak a sógorához, *Perrier-hez* Clermont-ban) voltak intézve s Arnauld ügyének a Sorbonne-ban lefolyt tárgyalásait tüntették fel nevetséges színben; a továbbiak a jezsuiták morálját és casuistikáját, szóval ennek a rendnek veszélyes törekvéseit

szellőztették annyi gúnnyal, oly szellemes, a nagyközönség izléséhez alkalmazott, mesteri stylusban, hogy soha olyan vereség nem érte a jezsuitákat, mint ezen levelek által, melyeket mohón, gúnyos kacajjal kísérve olvasott fél Európa. Ugyanezen irány mellett harcolt *Nicole Péter*, ki latin nyelvre fordította a „Vidéki leveleket;" *Barkos Márton* és mások.

VIII. Orbán Franciaországba is elküldte az említett bullát, de a Sorbonne nem fogadta el, sőt a Jansenius műve mellett két véd-iratot bocsátott közre Arnauld. Ezzel megkezdődött a harc Janseniusnak a hívei és ellenei, főleg a jezsuiták közt. Minthogy azonban a bulla csak általánosságban ítélte el a Jansenius művét, a jansenisták gúnyosan követelték, hogy mutassák ki azokat a tételeket, melyeket téveseknek tekintenek. A jezsuiták, miután nemcsak a Sorbonne-ban, hanem egész Franciaországban is megerősödött a pártjok, határozottabban léptek fel. A Sorbonne jezsuita párthívei 85 francia püspök aláírásával támogatott folyamodványt küldöttek *X. Incéhez*, melyben azt kérték, hogy mondjon kárhoztató ítéletet a Jansenius művében általok kijelölt öt tételre.[6] Így jelent meg egy újabb *bulla* (*Cum occasione*, 1653.), mely eretnekségnek nyilvánított öt jansenius-féle tételt. A jansenisták elfogadták ugyan ezt a bullát, de kijelentették, hogy Jansenius sohasem állította azt az öt tételt és úgy igyekeztek kényes helyzetökből menekülni, hogy különbséget tettek a pápának *hit dolgában* és *történeti tény felett mondott ítélete* közt. Az elsőben kétségen felül áll a pápa csalatkozhatatlansága, de nem úgy áll a dolog a másodikban. Hogy az az öt tétel minő értelemben eretnekség, afelett a pápa jogosan mondhat ítéletet (*question du droit*), de hogy ama tételeket valóban eretnek értelemben tanította-e Jansenius, ez oly történeti tényre vonatkozó kérdés (*question du fait*), melynek eldöntésében a csalatkozhatatlan pápa nem lehet illetékes bíró. Azonban ezt a fegyvert is kiütötte a jansenisták kezéből *VII. Sándornak* a francia papság kérésére megküldött az a Constitutiója (1656.), melyben határozottan kijelentette, hogy azt az öt tételt nemcsak állította Jansenius, hanem épen abban az értelemben állította, melyben a pápa elátkozta őket. Erre egy *aláírási formulát* készíteti a francia püspökök gyűlése, melyben a bulla és Constitutio elfogadását s az öt jansenius-féle tétel kárhoztatását a király rendeletére minden papnak, szerzetesnek, sőt apácának is, aláírásával kellett volna igazolni. Akik megtagadták az aláírást, kénytelenek voltak az üldözés elől menekülni. A port-royali apácák sok zaklatást szenvedtek az aláírás megtagadása miatt; némelyeket más zárdákba helyeztek át, sőt utóbb

fegyveres őrséggel szállatták meg a két zárdát (1665—68.). Azon négy jansenista püspök helyébe, kik nem írtak alá, új püspököket nevezett ki VII. Sándor. Ezek a kíméletlen zaklatások s a „Vidéki levelek" leleplezései minden körben rokonszenvet ébresztettek az elnyomott jansenisták iránt és általánossá vált az az óhajtás, hogy vége vettessék ennek a felfordult állapotnak. Ez az óhajtás azonban csak a VII. Sándor halála után teljesült. *IX. Kelemen* megengedte a béke kedvéért, hogy a formulának aláírásánál kihagyják a „*feltétlen*" (purement) szót (1668.); erre a négy jansenista püspök aláírta a formulát, a jansenisták üldözése megszűnt s egy időre helyreállott a nyugalom. Ám ez a nyugalom csak szélcsend volt, mely a közeli romboló vihar magvait rejtette magában.

A béke csak addig tartott, míg *XI. Kelemen*, a középkori pápai kiváltságok állhatatos védője s a jezsuiták nagy pártfogója került az egyház fő kormányára. A jansenismus kiirtása nemcsak a megtámadt jezsuitáknak állott érdekében, hanem a pápa, sőt a francia király absolut hatalmi törekvéseinek is. Így történt, hogy a jezsuiták rábeszélésére egy *új bullát* (*Vineam Domini*, 1705.) adott ki XI. Kelemen, melyben ki volt mondva, hogy nem elég „*a kegyes hallgatás*," hanem hinni kell, hogy Jansenius valóban eretnek értelemben tanította ama tételeket s hogy a pápa történeti tények kérdésében is csalatkozhatatlan bíró. Erre megújult az üldözés s akik nem akartak meggyőződésökről lemondani, kénytelenek voltak a Németalföldre menekültek számát szaporítani. A nevezett bullát a port-royali apácáknak is alá kellett volna írni s miután vonakodtak ezt tenni, sok zaklatás után végre a király parancsára leromboltattak zárdáik, amely alkalommal még a sírboltokat sem kímélte meg a jezsuiták boszúja (1710.).

Ez a döntő csapás valószínűleg végett vetett volna az egész jansenista mozgalomnak, de a jezsuiták nem bíztak diadalukban és irtó háborút indítottak minden oly irányú mű ellen, melyekből új életerőt meríthetett volna a jansenismus. Ilyen mű volt a *Quesnel*[7] *újtestamentuma*, melyet egyszerű, épületes, mély vallásos kedélyre való és az Isten kegyelmében való boldog megnyugvást lehelő, erkölcsi elmélkedésekkel kísért. Ezt a közkedvességű művet XIV. Lajos király, Bossuet, XI. Kelemen is gyönyörűséggel olvasta és dicsérte; a kegyes párisi érsek, *Noailles* bíbornok pedig egy körlevélben melegen ajánlotta papságának. A jezsuiták, kik épen úgy gyűlölték az erélyes bíbornokot, mint ezt a titkos jansenista munkát, rávették XIV. Lajost ármányos

gyóntatója (Le Tellier) segélyével, hogy sürgettesse a pápánál a nevezett mű kárhoztatását. Ily előzmények után jelent meg 1713. XI. Kelemennek *rosszhírű bullája*, az úgynevezett „*Unigenitus-constitutio*," mely eltiltotta a Quesnel művét s 101 tételt[8] eretnekségnek bélyegzett benne. Ez a bulla felizgatta egész Franciaországot. Noailles bíbornok több püspökkel és sorbonne-i tudorral egy értelemben nem fogadta el a bullát. Ellenben XIV. Lajos király már lépéseket tett, hogy erőszakkal is elismertesse a bulla érvényességét, de ezt a tervét meggátolta halála (1715.).

A király halálakor a francia egyház a legnagyobb zavarban volt; *két pártra* szakadt a papság és a nép. Azon párt híveit, mely elfogadta a bullát, *constitutionistáknak* vagy *acceptansoknak*; azokat pedig, kik nem akartak neki meghódolni, *anticonstitutionistáknak* vagy *renitenseknek* nevezték. A jezsuitákat nem kedvelő és a vallás iránt közönyös orleans-i herceg kormányzósága idejében (a XV. Lajos kiskorúsága alatt) egyelőre szabadjára hagyatott mindkét párt. Megkísérlették ugyan, hogy kibéküljenek a pápával, de a pápa feltétlen meghódolást követelt és átokkal fenyegette Noailles-t és párthíveit. Erre Noailles számos püspökkel, pappal, a tudományos maurinus congregatioval (500 tag) és a párisi egyetemmel (106 tudor) egyesülve, közzsinathoz feljebbezett a pápától és bullájától, hogy védve legyenek a pápa jogtalan rendszabályai ellen. A feljebbezőket *appellansoknak* nevezte és jansenismusszal vádolta az ellenpárt. A feljebbezés miatt felboszankodott XI. Kelemen kimondta egy szigorú hangú *bullában* (*Pastoralis officii*, 1718.), hogy akik el nem fogadják az Unigenitus-Constitutiót, nem tekintetnek az egyház tagjainak. A kormány talán szakadástól tartva, megváltoztatta eddigi politikáját; a bullát a parlament (1720.), sőt a béke kedveért Noailles is elfogadta némi magyarázatokkal. Az appellansoknak hallgatást parancsoltak, az engedetleneket pedig száműzték. Még kedvezőtlenebbé vált az appellansok helyzete akkor, mikor *XV. Lajos* átvette a kormányt és egykori tanítója s a jezsuituk barátja, *Fleury* bíbornok tanácsára elrendelte az appellansok szigorú üldözését. Azokat, akik a bullát nem akarták elfogadni, letétellel, börtönnel vagy száműzetéssel büntették. E miatt újból sokan menekültek Németalföldre s az ottani jansenistákhoz csatlakoztak. Az elaggott s már erélytelenné vált Noailles-t is kényszerítették a bullának feltétlen elfogadására, sőt a parlament (1730.) *törvényt* hozott a bulla érdekében, mely szerint senki sem lehetett pap addig, míg el nem fogadta a bullát, s amely lázadóknak tekintette az ellene

appellálókat. Ez a törvény számos papot és tanárt fosztott meg állomásától.

A méltatlan üldözés, a lelkiismeretnek határt nem ismerő zaklatása mély elkeseredést szült. A jansenismus híveit különben is már kezdettől fogva bizonyos *asketa-irány* jellemezte, most a *rajongás és a vakbuzgóság* is erőt vett az üldözötteken. Az a mozgalom, mely korábban csak a műveltebb köröket érdekelte, most a tanszékekről és az irodalom teréről leszorítva, utolsó hullámgyűrűjével a nép nagy tömegének is felzavarta a nyugalmát. Ezt a fordulatot egy nagyon egyszerű esemény idézte elő. *Paris Ferenc*, egy fiatal jansenista lelkész, örökös vezeklés közt, nyomorban élve, addig sanyargatta magát, míg belehalt (1727.). A jansenisták szentnek tartották, sírját (Párisban, a Medardus-temetőben) tömegesen látogatták s ott buzgó imádságba merültek. És íme, a szent sírja a csodák gazdag forrását nyitotta meg állítólag. Némelyek, a sírt érintve, meggyógyultak betegségökből; mások a sírra borulva, elragadtatási állapotba, vonaglásba estek (innen a *convulsionnaires* név), a bulla ellen prédikáltak, jósoltak, megjósolták az állam és egyház romlását, stb. A kormány, hogy véget vessen a folyvást fokozódó izgatottságnak, befalaztatta a temetőt és őrökkel rakatta meg. Mind hiába! A szent sírról egy marok föld, a szentnek ereklyéi (ruhái, holmijai) mind csodatevő erőt árasztottak. Bizonyos lázas betegség, csodakórság lepte meg a párisi alsóbb néposztályt, mely lassanként terjedni kezdett a felsőbb körökben is (pl. a vallást megvető *Montgeron*, parlamenti tanácsos, megtért a sírnál).[9] A jezsuiták, kik bőven szoktak gondoskodni a nép csodaszükségletéről, nagyon meg voltak akadva. Nem mondhatták, hogy nincsenek csodák, mert magokat cáfolták volna meg; azt mondták tehát, hogy a jansenista csodák nem az Isten, hanem az ördög művei. A rajongók egy része, hogy fokozza magánkívüli állapotát, erőszakos segédeszközöket (*secours violents*; pl. sebeket fúrtak vagy égettek testökön, keresztre függesztették magokat; innen a *secourista* név) vett alkalmazásba. A kormány nem várta be, míg ráun a nép a különben sem sok változatosságot nyújtó csodajelenetekre, hanem tömegesen hurcoltatta a rajongókat fogságba, mely intézkedésével azonban késleltette a kóranyag kiforrását. A láz így is elmúlt, az appellansok a titkos felekezetek láthatatlan rejtekeibe vonultak a büntető hatóság éber szemei elől, saját lelkészeiknél gyóntak és vettek úrvacsorát.

A már-már lecsillapult kedélyeket újabb izgatottságba hozta *Beaumont* párisi érseknek a jezsuiták rábeszélésére kiadott *rendelete* (1752.), melyben meghagyta a lelkészeknek, hogy a haldoklókat ne részesítsék az utolsó szentségben, ha nem tudnak bizonyítványt (*billet de confession*) felmutatni róla, hogy korábban törvényes lelkész előtt meggyóntak (= elismerték a Constitutiót). A szentség-megtagadásnak egy esete parlament elé juttatta ezt az ügyet, mely testület *XV. Lajos* alatt megkezdte a szolgaság bilincseinek lerázását. A parlament megidézte az érseket; az érsek kijelentette, hogy csak Istennek tartozik számadással. A király is pártját fogta az érseknek s megtiltotta a parlamentnek, hogy beavatkozzék az egyház ügyeibe. Erre kijelentette a parlament, hogy esküjénél fogva kötelessége minden polgárnak igazságot szolgáltatni. Utoljára is megtört a király akarata a parlament szilárdságán, a király engedett, miután a püspökök nagy része kijelentette, hogy a szentség kiszolgáltatásánál nincsen szükség gyónási bizonyítványra. Az eszélyes *XIV. Benedek* is a parlamentnek és a francia püspökök többségének felfogásához csatlakozva, döntötte el ezt az elmérgesedni kezdő ügyet, midőn *egy szelíd pásztori levéllel* véget vetett a súrlódásnak és izgalomnak (1756.).[10] Ezután a király megtiltotta a bulla felőli vitát s így a jezsuiták bukása után minden tekintélyét elvesztette a rosszhírű bulla.

A jansenismusnak *mystikus iránya* fenmaradt egyes rajongókban (*Convulsionnaires*) a forradalom rémes korszakáig, a trón és egyház összeomlásáig, melyet előre megjósoltak.

Németalföldön, a jansenista viták kiindulási pontján, *szakadásra vezetett a jansenismus*. Oka a következő volt. Miután az utrechti érsekség (l. 163. l. 8. j.) megszűnt a reformáció következtében, a megmaradt kath. hívek kormányzását apostoli vikáriusokra bízták a pápák. Midőn Franciaországból tömegesen menekültek a jansenisták az utrechti területre, ez az irány oly nagy hódítást tett ott, hogy hozzá csatlakozott *Codde Péter* apostoli vikárius is (1688.). Erre a hírre *XI. Kelemen* felfüggesztette Coddét hivatalától, Rómába idézte, s helyébe *van Kock Tódort* nevezte ki provikariusnak. Azonban a papság nagyobb része Codde mellett nyilatkozott, s az utrechti káptalan (1723.) *Steenhoven Corneliust* választotta meg érseknek, kit a misszió terén nagy érdemeket szerzett *Varlet* címzetes püspök (in partibus) szentelt fel. Ettől fogva áll fenn Németalföldön, a kormány védelme alatt, egy Rómától elszakadt *nemzeti kath. egyház*, melyet az utrechti érsek, a haarlemi és deventeri püspökök kormányoznak. Ez az egyház

(a katholikusok jansenistáknak nevezik, de ők nem fogadják el ezt a nevet) elismeri a pápa primátusát, de a római curia nélkül; a pápától megtagadja a csalatkozhatatlanságot s a közzsinatot ismeri el legfőbb tekintélynek. Mindig hajlandó volt kibékülni Rómával, oda folyamodott új püspökei megerősítéseért, s ha excommunicatiót kapott érte, mindannyiszor feljebbezett a közzsinathoz. Rómának ez a mostoha gyermeke már sokszor meg volt átkozva, de azért elég jó egészségnek örvend s 25 községben még ma is mintegy 5000 lelket számlál. Jellemző vonásai közé tartozik, hogy megveti a jezsuita erkölcstant, szigorú egyházi fegyelmet tart s elismeri a világi hatóság felsőségét.[11]

1. *Jansenius* 1585. szül. Acquoiban (Leerdam grófságban, Hollandiában). Hittani pályát választván, a löweni egyetemre ment, hol a jezsuitaellenes irány híve lett. De legnagyobb befolyást gyakorolt reá tanulótársa és barátja, *Du Vergier de Hauranne János* (Bayonne-ban szül. 1581.), később st.-cyrani apát, kit épen ezért *St. Cyrannak* neveztek rendesen. Az ő rábeszélésére 1611. együtt mentek el Bayonne-ba, majd Parisba s kezdték meg Augustinus elhanyagolt iratainak a tanulmányozását. Így ért meg bennök az a gondolat (1621.), hogy tehetségök szerint segítsenek a szenvedő egyházon, s a kegyelem tanának ismét tiszteletre méltó helyet biztosítsanak az egyházban. Jansenius fellelkesítve barátjának nemes eszméitől, annak a célnak élt egyedül, hogy kora pelagianismusa ellen küzdve, tisztább és igazabb erkölcsi érzületnek hintse el magvait. Evégett Augustinusnak minden művét tízszer, a Pelagius ellen írtakat harmincszor tanulmányozta át. 1630. löweni hittanár lett, 1636. yperni püspöknek neveztetett ki, s ebben az állásában fejezte be munkás életét 1638.

2. Augustinus seu doctrina Augustini de humanae naturae sanitate, aegritudine, medicina, adversus Pelagianos et Massilienses. Löwenben, 1640., 3 folio kötetben *Libertas* Frommond löweni hittudós adta ki.

3. *St.-Cyran* (l. az 1. j.) míg egyfelől szigorú, lemondó vallásos erkölcsi életre törekedett s olyant követelt másoktól is: addig másfelől egészen szabadelvű volt az egyházi dolgokban. Az egyházalkotmányra és fegyelemre vonatkozó, „*Petrus Aurelius*" című fő művében, melynek unokaöccse, *Barkos* írta egy részét, a jezsuiták alapelveivel szemben a gallicanismust és a püspöki rendszert fejtette ki; különösen azt a veszélyes tant támadta meg, mely szerint a pápa egyetemes püspök és belőle áramlik minden hatalom a püspökökre.

4. *Id. Arnauld Antal* legifjabb fia 1613. szül., 1643. a Sorbonne tagja lett. Két munkában védelmezte Jansenius „Augustinusát," „La théologie morale des Jésuites" és „De la fréquente communion" című műveiben pedig egyenesen megtámadta a jezsuitákat. E művek azon veszélyes elméletök ellen voltak intézve, mely szerint az úrvacsora vétele előtt fölösleges a szívet megrázó bűnbánat, s az igazi kegyességet fejtegeti vele szemben. Kimondta, hogy a gyakori úrvacsorázás csökkenti annak hatását és ünnepélyességét. Arnauld Németalföldre menekült az üldözés elől, s ott is halt meg 1694. Háromszáznál több műve, 45 köt., Lausanneban jelent meg 1775—83.

5. *Pascal Balázs* Clermont-ban szül. 1623.; ifjabb éveiben fontos felfedezéseket tett a mennyiség- és természettan mezején, s nem sokat törődött az egyház hitével. Később azonban gondolkodásmódja egészen átalakult, a Jansenius és St. Cyran műveit kezdette tanulmányozni, gyakran megjelent a port-royali körben is, 1655. határozottan e körhöz csatlakozott, melynek legállhatatosabb híve volt; nem hódolt meg a pápa parancsa előtt, s meggyőződéséhez rendületlen híven halt meg 1662. Pascalnak egy másik fontos műve 1670. jelent meg „*Pensées sur la religion*" címen; barátai rendezték és adták ki hátrahagyott irataiból. A szerző azt a feladatot tűzte ki benne, hogy megnyerje a keresztyénségnek azokat a lelkeket, melyek távol állanak tőle. V. ö. *Reuchlin*: Pascal's Leben und der Geist seiner Schriften (Stuttgart, 1840.); *Weingarten*: Pascal als Apologet des Christenthums (Leipzig, 1863.); *Dreydorff*: Pascal, sein Leben u. seine Kämpfe (Leipzig, 1870.); *Vinet*: Études sur Blaise Pascal (Paris, 1848.).

6. *Az elítélt tételek következők*: 1. Istennek némely parancsát, csekély erejök miatt, még az igazak sem teljesíthetik, ha mind akarják is; teljesítésökre isteni kegyelemre van szükségök; 2. a természeti ember az eset állapotában nem állhat ellen az isteni kegyelemnek; 3. hogy az eset állapotában vétke vagy érdeme legyen az embernek, nem szükséges hozzá a szabadság, a benső ösztönzéstől való mentesség, hanem elegendő a külső kényszertől való mentesség; 4. nem igaz, semipelagianus és eretnekség az az állítás, hogy az emberi akaratnak még oly nagy, az isteni kegyelemnek pedig oly kevés ereje volna, hogy ellenállhatna a kínálkozó kegyelemnek vagy követhetné azt; és 5. nem igaz, hogy mindenkiért meghalt Krisztus.

7. *Quesnel* Paschasius Párisban szül. 1643.; 1657. az oratorianusok párisi congregatiójába lépett, melynek 28 éves korában főnökévé választatott. Mint buzgó híve az Augustinus tanainak, nem írt alá a jansenisták ellen kiadott formulának, hanem Brüsselbe menekült (1685.). A jezsuiták ott sem hagyták békében s börtönbe juttatták, honnan testvére segélyével menekült meg s futott Amsterdamba. Ott is halt meg 1719. Már azzal is maga ellen haragította a curiát és a jezsuitákat, hogy néhol éles kritikai jegyzetekkel adta ki a *N. Leo műveit* (Leonis Magni opera omnia. 2 köt., Paris, 1675.) s védelmezte a gallicanus egyház szabadságát, de még nagyobb mértékben felingerelte *újtestamentumával* (Le Nouveau Testament en français avec des reflexions morales sur chaque verset. Páris, 1687.), mely folyvást bővítve, számos (20-nál több) kiadást ért. Az 1736. kiad. 8 kötetben jelent meg.

8. *Az elítélt tételekből* némelyek az Augustinus s más egyházi atyák műveiből, némelyek épen a szentírásból voltak kölcsönözve, némelyek a biblia olvasásának szabadságára vonatkoztak; pl. „Isten a kegyelemben csak a hit útján részesít; a munkás hit igazít meg, munkás pedig csak a szeretet által lesz; add meg uram, amit parancsolsz, és parancsold azt, amit akarsz." Elítéltetett az a tétele is, hogy minden keresztyénnek adatott a biblia, hogy homályossága nem elég ok olvasásának eltiltására, hogy a vasárnapot az Isten igéjének

olvasásával kell megszentelni stb.

9. *Montgeron*: La vérité des miracles opérés par l'intercession de François de Páris. 1737.; *Mathieu*: Histoire des miraculés et des convulsionnaires de St. Medírd (Paris, 1864.).

10. *Benedek kijelentette*, hogy aki nem akarja üdvét veszélyeztetni, mint apostoli constitutionak, engedelmeskedni tartozik az Unigenitus bullának; mindamellett is a nevezett bullának csak szembetűnő ellenségeitől kell megtagadni a szentséget.

11. Az egészhez l. *Leydecker*: Historia Jansenismi (Ultrajecti, 1696.); *Bouvier*: Étude critique sur le Jansénisme (Strassbourg, 1864.); *Reuchlin*: Geschichte von Port-Royal (2 köt., Hamburg, 1839. 44.); *Sainte-Beuve*: Port-Royal (2 köt., Paris, 1840.); *Racine*: Histoire de Port-Royal (1693. 1742.); *Janssonius*: De Jansenistarum historia et principiis (Gröningae, 1841.); *Réville*: L'église des anciens catholiques en Hollande (Revue des deux mondes. 1872.); *Nippold*: Die altkatholische Kirche des Erzbisthums Utrecht (Heidelberg, 1872.). V. ö. *Gieseler*: i. m. V. k. 36—41., 47—57.; *Baur*: i. m. IV. k. 258—62., 279—81., 505—19.; *Henke*: i. m. II. k. 96—110., 118—34.; *Alzog*: i. m. II. k. 326—28., 366—71.; *Herzog*: i. m. III. k. 424—34., 551—55.; *Ranke*: i. m. III. k. 90—102.; *Nisard*: A francia irodalom története (Bpest, 1878—80.), II. k. 127—140., 146—174., 198—217. l.

92. A quietismus és mysticismus.

Azzal az iránnyal, melyet a jezsuita moralisták jelöltek ki a kath. egyházban s amely a külső szertartások pontos teljesítésében kereste a keresztyén erényt, nem tudtak megbarátkozni a mélyebb vallásos kedélyek s midőn az igaz erényhez vezető utat fürkészték, a másik szélsőségbe estek, a *szemlélődő mysticismus* homályos tömkelegébe tévedtek. Azonban a reformáció alapeszméje, a hit által való megigazulás és vele kapcsolatban az úgynevezett jó cselekedetek szükségtelensége, az újkori mysticismusnak eltérő irányt adott a középkoritól. Ha korábban Jézusnak szenvedő követésében keresték az üdvöt, most azt hitték, hogy a valódi keresztyén tökélyt azon az úton érheti el az ember, melyet Isten Krisztus által nyit a lélekben a lélek számára. A mysticismusnak ezt a faját *quietismusnak*, híveit *quietistáknak*[1] nevezték.

Ez az irány legelőbb *Spanyolországban* a 16. század egyházi reform-mozgalmai alatt keletkezett a zárdákban. A minorita *Alcantarai Péter* (megh. 1562.) művéből (Tractatus de oratione et meditatione) megtudjuk, hogy az igazi kegyességet a szív imájával lehet elérni, azaz azzal, ha megsemmisíti akaratát

az ember és egészen az Isten akaratára bízza magát anélkül, hogy valami jutalmat reménylene érte. *Osuna Ferenc* ugyancsak minorita pedig azt hitte (Abecedario espiritual), hogy a keresztyénben a hívő szívében élő Krisztus indítja meg az áhítatos életet és a lélek ezen folyamat alatt egészen passiv nyugalomban van. A nyugodt szemlélődésen alapuló áhítatos életért rajongott *Avilai Teréz*,[2] *János* („*a kereszté*" melléknévvel), karmelita szerzetes; ennek az iránynak hódoltak: *Leon Lajos, Avilai János*, Andaluzia apostola, *Granadai Lajos* és más kiváló spanyol egyházi férfiak, kik már azt az elvet hirdették, hogy minden olyan tan, mely csökkenti a Krisztus vérében vetett feltétlen bizalmat, ellenkezik az apostolok tanításával. Ezen tanok hirdetői jó és buzgó katholikusok maradtak azért s nem gondoltak az egyház reformációjára. De tanaik a gyakorlati életbe is átszivárogtak helyenként és egy új felekezetnek, a „*megvilágosítottaknak*" (*alombrados*) adtak lételt, melynek hívei meggyőződve a léleknek és Istennek mystikus egyesüléséről, elfordultak a szent képektől, nem folyamodtak a szentekhez, nem gondoltak Krisztusnak emberi voltával s szükségtelennek ítélték a szentségeket és jó cselekedeteket. Azonban az egyháznak ezeket a hűtelen, eretnekekké vált gyermekeit a 17. században teljesen kiirtotta az éber hitnyomozószék.

A quietista irány azonban a 17. század közepén érte el tetőpontját és főleg a latin népeknél tett nagy hódítást. Legteljesebb virága egy ifjú spanyol papnak, *Molinos Mihálynak*[3] mély vallásos kedélyében fakadt ki, de buzgóságáért az az egyház, mely előbb szeretettel ölelte, utóbb lealázó büntetéssel sújtotta és megtagadta. Molinos, mint hittudor és áldozár (1669-től) Rómában élt; igazi kegyessége, tudományossága, szelíd és barátságos magaviselete által legkeresettebb és legkedveltebb gyóntatójává vált a felsőbb köröknek. Jezsuiták, bíbornokok, utóbbiak közt a későbbi *XI. Ince* őszintén méltányolták áldásos munkásságát. Lelki vezetését a kegyesek igen tekintélyes köre vette igénybe. Ezen kör áhítatosságának irányzójául írta „*Lelki útmutató*" (*Guida spirituale*, 1675.) című művét, mely több nyelvre lefordítva (hat év alatt 20 kiadást ért), messze földön ismeretessé tette szerzőjének jó hírnevét. Ebben a művében *a vallásos életnek két útját* különböztette meg: a *meditatiót* és *contemplatiót*, azaz a külsőt és bensőt. A benső úton egyesül a lélek Istennel. A tökéletességet és benső nyugalmat az *ima, engedelmesség, gyakori communio* és a *benső mortificatio* szerzi meg. Az az igazi ima, midőn hallgatnak az ajkak, a gondolatok, a vágyak és feltétlenül átengedi magát a lélek Istennek. Az

engedelmesség azt kívánja, hogy a hívő odaadással kövesse a megvilágosított lelki vezető utasításait. A gyakori communióval megszerezhető az evangelium minden kegyelme és minden erény. A mortificatio megsemmisíti a lélek minden vágyát, hajlamát, izgalmát. Csak ezután következik be a tulajdonképen való *contemplatio*, midőn a lélekre nézve Isten akarata lesz minden mindenben, nem gondolva rá, hogy a menny vagy a pokol vár-e reá? Az ilyen meghalt lélekben Isten él egyedül és az is megistenül tőle (*mortificatur*). A vázolt mű hatása gyors és rendkívüli volt. Sok helyen *egyleteket alapítottak* a tökéletességre vágyók s (Caraccioli bíbornok tudósítása szerint) nem imádkoztak többé élőszóval; a szent képeket, mint az Istenhez vezető út akadályait, mellőzték; szerzetesek és apácák eldobták olvasóikat. Szóval szakítva a gépies egyháziassággal, a lélek nyugalmában, Istennek tiszta, önzetlen szeretetében és az Istennel való mystikus egyesülésben keresték a vallásos tökéletességet. A jezsuiták megdöbbenve az eredményen, vészt kiáltottak s nem pihentek addig, míg meg nem semmisítették annak forrását, Molinost és iratait. Így történt, hogy a jezsuiták rávették gyóntatója (*Père la Chaise* jezsuita) által XIV. Lajos francia királyt, hogy a Molinos iratainak megvizsgáltatását sürgesse *XI. Incénél*. Ezen cselszövény következtében elfogták Molinost (1685.); irataiból pápai átokkal sújtottak 68 tételt, mint eretnekséget, istenkáromlást és a keresztyénségre nézve káros tant; őtmagát átkos tételeinek esküvel való megtagadására kényszerítették (1687.) s azután élethosszig tartó, szigorú zárdafogságra ítélték (megh. 1696.). Hívei közül is sokat elfogtak, sőt állítólag az inquisitio magának XI. Incének, nem mint pápának, hanem mint benedekrendinek is megvizsgálta az igazhitűségét.

Eközben a quietismusnak *Franciaországban* is akadtak hirdetői és védői. Közéjök tartozott *de la Motte Guyonné*,[4] ki korán özvegységre jutva, szorosabb összeköttetésbe lépett rokonérzelmű gyóntatójával, *de la Combe* Ferenc barnabita szerzetessel. Küzdelmei, kalandjai egyik helyről a másikra űzték s a 17. század végén bejárta Franciaország és Schweiz nagy részét. Sokan bámulták, elegen gyanúsították, de ő nem törődve ellenei véleményével, a szeretet munkáinak gyakorlásával és beszédekkel kegyes egyleteket alapított s írásban és élőszóval terjesztette a Molinos quietismusát. Kifogástalan erkölcsi életével, gyöngédségével és lelkesültségével sok hívet hódított a quietismusnak, de nevelte diadalaival ellenei számát is. Alapjában nem tért el tana a Molinosétól; ő is azt hirdette, hogy az embernek contemplatióval és a

szív imájával kell legyőzni önszeretetét, hogy önmagára és akaratára nézve meg kell halnia, hogy így egyedül Krisztus élhessen benne; és hogy Istent jutalomra és büntetésre való tekintet nélkül tartozunk szeretni, sőt még akkor is, ha örök kárhozatot mér reánk. De már abban eltért Molinostól, hogy a tökély eszközének tartotta az esztelen önkínzást is s abban a téves hitben élt, hogy sem a bűnös tettekkel, sem az élet kísértéseivel és szenvedéseivel nem kell törődnie az embernek.[5] Midőn a de la Combe társaságában (1686.) visszatért Párisba, számos hívet szerzett az udvarnál is, dicsekedhetett a *Maintenonné* kegyével is, de leginkább megnyerte a királyi unokák *nevelőjét*, *Fénelont*.[6] Azonban párisi tartózkodásukat nagyon megkeserítette az odavaló papság. Mindenféle hamis vádakat emeltek ellenök; de la Combe-ot, mint a Molinos hívét és a Guyonnéval való gyanús viszonya miatt fogságra vetették (1687.), amiből nem is szabadult ki többé. Hasonló sors érte Guyonnét (1688.), miután iratait eretnekséggel vádolta a genfi püspök. Fogságából kiszabadult ugyan a Maintenonné közbenjárására, de ez a pártfogás sem tartott sokáig. Ezek az intézkedések még korántsem döntötték el a quietismus sorsát. Franciaországnak két legtekintélyesebb hittudósa, *Fénelon* és *Bossuet*, mérte most össze erejét; Fénelon azért, hogy megmentse a quietismus igazhitűségét, — Bossuet azért, hogy megszabadítsa az egyházat ettől a ferde iránytól. A nemes gondolkodású Fénelon azt tanácsolta a szorongatott Guyonnénak, hogy iratainak megvizsgáltatását kérelmezze a királytól. A király ki is nevezett egy bizottságot, melynek élén Bossuet állott. A bizottság megütközött az olyan önzetlen szereteten (amour desinteressé), mely Isten után áhítozik az üdv reménye nélkül is és veszélyes rajongásnak hitte. Mindamellett is, miután Guyonné esküvel megtagadta az irataiból kijelölt 30 tételt, bizonyítványt nyert Bossuet-től jó kath. hitéről és érzelmeiről (1695.) Bossuet, ki a Guyonné mysticismusa ellen már korábban határozott állást foglalt el s egy művében (*Instruction sin les états d' oraison*) az ima különböző nemeiről értekezett, most azt kívánta Fénelontól, hogy aláírásával helyeselje ezt a művet. Fénelon azonban nem teljesítette ezt a kívánságot, mivel igen méltatlan és erős ítéletek voltak benne Guyonné ellen. Ellenkezőleg egy munkát (*Explication des maximes des saints sur la vie interieure*, 1697.) bocsátott közre eljárásának igazolásául, melyben kimutatta, hogy a valódi mysticismus, mint a szívnek istentisztelete, mindig alapját képezte a külső egyháziasságnak. Bossuet több cáfolatot írt erre a munkára, de nem elégedett meg az irodalmi harccal; talán vetélytársi

féltékenységből, talán tartva a Fénelon elbűvölő előadásának káros következményeitől, más eszközökről is gondoskodott a fényes erényeivel is nagy befolyást gyakorló Fénelon megbuktatására. A párisi és chartres-i érsekek, kiket megnyert a maga részére, egy *emlékiratban* tévesnek, csábítónak és kárhozatosnak nyilvánítottak Fénelonnak a Szentek maximái című művéből 48 tételt, nem tekintve azt, hogy a *Sales-i Ferenc* tételei is támogatják őket. Az ekként zaklatott Fénelon, bízva ügye igazságában, az apostoli székhez feljebbezett. *XII. Ince* egy bizottságnak adta ki a Szentek maximáit, mely hosszas tárgyalás után általában elítélte s 23 tételt tévesnek (de nem eretneknek), veszélyesnek és sértőnek bélyegzett belőle. Úgy látszik, hogy ezen ítélet kimondásában nagy része volt a francia király ellenséges pártállásának is, mert a pápa azzal a nyilatkozattal igyekezett enyhíteni az általánosan tisztelt és szeretetre méltó főpapra kimondott ítéletet, hogy „Fénelon Isten iránti mértéktelen szeretete által (lehet-e ilyen ?) tévedt; Bossuet a felebaráti szeretet hiánya miatt hibázott." Fénelon a kárhoztató brevét épen akkor vette kezéhez, mikor a szószékbe készült felmenni. Alázatossággal fogadta ítéletét és a szószékből azonnal felolvasta a gyülekezet előtt. Azután kijelentette, hogy előadása félreértésekre adhatott alkalmat; végül intette a népet, hogy engedelmeskedjék a pápa rendeletének. Fénelon tiltott könyvének azokat a példányait, melyeket összeszedhetett, sajátkezűleg megégette; barátait megkérte, hogy ne védelmezzék ügyét s így feltétlenül meghódolt; de midőn letette a fegyvert, nemcsak Guyonné, hanem a kath. mysticismus is elvesztette legnemesebb pártfogóját.[7]

Németalföldön és szomszédos vidékein a rajongó, *theosophiával vegyített mysticismus a Bourignon Antonia* kezdeményezése után terjedt el. Ez a rajongó nő (szül. Lille-ben, 1616.; megh. 1680.) már ifjú éveiben elárulta a szemlélődő élet iránti hajlamát s a férjhezmenetel elől két ízben menekült el a szülői háztól. Szülői halála után, mint tekintélyes vagyon örököse, egészen függetlenül élhetett ábrándjainak. Azonban, mivel állítólag vett kijelentéseiben politikával is foglalkozott, nemcsak az egyházi, hanem a világi hatóság büntető keze elől is minduntalan menekülnie kellett. Most ápoló házak, majd hívei gyülekezete élén, élőszóval és saját nyomdájából kikerült irataival buzgón terjesztette azt az eszmét, hogy az ember egyedül Istent tartozik szeretni. Őmaga úgy társalkodott Istennel, mint nő a férjével; azt kívánta, hogy őt egyedül a szentírás szerint ítéljék meg, de a szentírásnál is többre becsülte azokat a

kijelentéseket, melyeket állítólag Isten különös kegyelméből vett. Leghevesebb ellenei, a jezsuiták, folyvást zaklatták, de nagy számmal talált hívőkre még a tudományos körökben is (pl. *Swammerdam* természettudós; még *Comenius Ámos*, a híres paedagogus is hitelt adott kijelentéseinek). Egyik kiváló tisztelője, *Poiret Péter* pfalz-zweibrückeni prédikátor adta ki műveit (Amsterdam, 25 köt., 1679—84.).[8]

Németországon a *pantheista színezetű mysticismus* merült fel, de nem sok vizet zavart. Apostola, *Scheffler János* (*Angelus Silesius*, 1624. szül. Breslauban; megh. 1677.) a luth. egyház híve volt és a Böhme irataiból merítette sajátos eszméit. Emiatt addig zaklatták a luth. lelkészek, míg áttért a kath. egyházba (1653.). Majd császári orvos (Bécsben) és áldozár lett s számos, kíméletlen vitairatot adott ki elhagyott egyháza ellen. Prot. korában több kedves, szívhez szóló egyházi éneket írt; kath. korában adta ki „*Cherubinischer Wandermann*" című könyvét, mely költői mondatok gyűjteménye. Bennök őszinte, szíves, forró szeretettel mélyed a szerző az isteni mindenségbe s a legmerészebb pantheista tételeket állítja fel.[9]

Az előadottak azt bizonyítják, hogy a kath. egyházban a szigorú, dogmatikus gondolkodás mellett létezési jogot követelt a mystikus is s a kettő jóideig megfért békében egymás mellett. Azonban a jezsuita szellemben haladó kath. egyház az egyháziasságra, fegyelemre nézve veszélyesnek találta ezt az irányt és erőszakosan elnyomni igyekezett. De ezzel az intézkedésével csak fokozta az elégedetlenséget s őszinte barátait is elidegenítette magától. Ez az elégedetlenség, minél nagyobb nyomást gyakorolt reá a subordinatiót követelő egyház, annál nagyobb robajjal tört ki s ha végképen szét nem robbantotta a kath. egyházat, azt nem Rómának, nem is jezsuitáinak, hanem ellenségei egyenetlenségeinek, hibáinak és főleg annak a *reactiónak* köszönhette, mely idegessé téve a forradalmak borzalmaitól, oly sok kegyetlenséget követ el rémületében, hogy az oktalanul kiontott vér nyomait szükségesnek tartja szemforgató áhítatossággal a sz. Péter, — hogy ne mondjam, a Krisztus palástjával takargatni.[10]

1. E név a hesychastának felel meg. (l. I. k. 549. l.).

2. *Teréz* Ó-Castiliában szül. 1515.; korán a karmelita rendbe lépett, felelevenítette annak régi szabályait s így *alapítója* lett a *mezitlábos karmelita-apácák congregatiójának* 1562. Állítólag gyakori látomásai voltak; lelki barátjával, János („a kereszté" melléknévvel) karmelita szerzetessel gyakran mélyen elmerült a mystikus contemplatióba. 1582. meghalt; 1622. a szentek közé sorozta Róma és *Doctor Ecclesiae* címmel tisztelte meg; a spanyol cortes pedig később az ország védő szentjévé emelte. Fő müvében (*Castillo interior*) fejtette ki mysticismusát legteljesebben. E szerint a lélek várának központjában van a lélek legkellemesebb lakása, melyben titkos dolgok cseréltetnek ki Isten és a lélek közt. A lélek az ima útján jut el ebbe a várba. A léleknek Istennel való egyesülése az ember akaratában a szeretet segélyével történik. *Műveit Schwab Jakab* adta ki (6 k., Sulzbach, 1831—33.). V. ö. *Zöckler*: Petrus von Alcantara, Theresia von Avila u. Johannes vom Kreuze (Delitzsch u. Rudelbach: Zeitschrift für die luth. Theologie, 1864. évf.); *Bouix*: Leben der heil. Theresia (franciából, Aachen, 1868.).

3. *Molinos* 1640. született Patacinában, Saragossa közelében. *Scharling*: M. Molinos, ein Bild aus der Kirchengeschichte des XVII. Jahrhunderts (Zeitschr. für hist. Theologie, 1854—55.).

4. *Guyonné, Bouvier Mária Johanna* 1648. Montargis-ban született. Már korán nagy hajlamot érzett a szemlélődő életre; 16 éves korában szerencsétlenül ment férjhez, sokat szenvedett, öt gyermeknek adott életet; 28 éves korában elvesztette férjét s a quietismus apostolává lett, mely buzgóságáért több ízben szenvedett fogságot. Meghalt Blois-ban, 1717. *Műveit* (Les torrens; Opusceles spirituels; Explication du cantique des cantiques; La sainte bible avec des explications et reflexions, qui regardent la vie intérieure) *Poiret* adta ki (Köln, 1715., 20 köt.). V. ö. La vie de Mad. de la Motte Guyon, écrite par elle même (3 köt. Köln, 1720.); *Guerrier*: Madame Guyon (1881.).

5. Erre vonatkozólag így nyilatkozott: „Ha a ház (t. i. az erkölcsi élet háza) ég, nem kell rajta búsulni, hanem engedni kell, hadd égjen és nyugodtan szemlélni;" hiszen „ha Isten akarná, ő épen úgy lenne angyal, mint ördög."

6. *Salignac de ta Motte Fénelon* 1651. szül. Perigord-ban, a Fénelon kastélyban; a gazdag szellemmel és kedéllyel megáldott ifjút papi pályára szánták szülői. Akadémiai tanulmányai befejezése után (1675.) áldozárnak szenteltetett s egy ideig a párisi St.-Sulpice papi seminariumban nyert alkalmazást, majd a *Nouvelles Catholiques* című intézet főnökévé nevezték ki. Ilyen intézet minden nagyobb városban volt; oda vitték az árván maradt vagy szülőiktől elszakított prot. leányokat s ha nem akartak megtérni, kíméletlen bánásmódban részesíttettek. Hogy alkalmazta-e Fénelon az ilyen bánásmódot, nem bizonyos; de tény az, hogy vezetése alatt sokan megtagadták evang. hitöket. A buzgó ifjú papot a király Poitou-ba és Pays d'Aunis-ba küldötte a protestánsok megtérítése végett. Ebben a küldetésben is teljesen megfelelt a benne helyezett bizalomnak, mire XIV. Lajos unokáinak nevelőjévé nevezte ki (1689.) és a *cambray-i érseki székbe* ültette érdemei jutalmául (1695.). Utóbb elvesztette az udvar kegyét, mire részint a Guyonné pártfogolása s még inkább *Aventures de Télémaque* című művének a megjelenése (1699.) szolgáltatott okot, melyet az ő tudta nélkül adott ki egy hűtlen szolgája s amelyről azt hitték, hogy a XIV. Lajos uralkodására vonatkozik. Meghalt 1715. Összes műveit *Bausset* rendezte sajtó alá (Oeuvres de Fénelon, Paris, 1821—24., 22 köt.); vallásos iratait *Silbert*

fordította németre (4 k., Regensburg, 1837—39.). *Bausset*: Histoire de Fénelon (3 k., Paris, 1808.); *Wunderlich*: Fénelon Erzbischof von Cambray (Hamburg, 1873.); *Hunnius*: Das Leben Fénelons (Gotha, 1873.): *Nisard*: i. m. III. k. 267—305., 316—82. l.

7. *Heppe*: Geschichte der quietistischen Mystik in der kath. Kirche (Berlin, 1875.).

8. *Klose*: Antoinette Bourignon (Zeitsch. für hist. Theologie, 1851. évi.).

9. *Kahlert*: Angelus Silesius (Breslau, 1853.); *Schuster*: Ang. Silesius (Zeitschr. für hist. Theologie. 1857. évf.).

10. V. ö. még *Alzog*: i. m. II. k. 371—73.; *Henke*: i. m. II. k. 110—18; *Herzog*: i. m. III. k. 434—40., 555—64.; *Gieseler*: i. m. IV. k. 44—47. l.

93. XIII. és XIV. Kelemen s a jezsuitarend eltörlése.

A jezsuitarend a kivívott előnyöktől felbátorítva, mind merészebben emelte fel fejét. Feledte eredeti fogadalmát, mely szerint feltétlenül a pápaság érdekeinek fog szolgálni, most már határozottan a világuralomra törekedett s csak akkor törődött a pápaság tekintélyével, ha úgy kívánta önző céljainak palástolgatása. De épen ez az elbizakodottság készítette elő a rend bukását. Különben is az a *szervezete*, mely az államok keretébe mint külön államot ékelte be mindenütt, — az a *politikája*, mely hatalma és befolyása növelése végett a társadalom békéjének megbontásától s az országok törvényeinek kijátszásától sem idegenkedett, — az a veszélyes *iránya*, mely határtalanul ápolta a papuralmat, a szellemi sötétséget és türelmetlenséget: mindemez és más rokon okok nagyon elegendők voltak rá, hogy fokozzák a rend ellen feltámadt ellenszenvet. Hiszen bármely téren működtek a jezsuiták, *a mások érdekeibe ütköztek mindenütt*. Midőn kierőszakolták a jansenismus elnyomását, csökkentették a nép ragaszkodását s egyszersmind oly jeles tehetségeket ingereltek fel, mint egy Pascal, ki azután „Vidéki leveleiben" leplezetlenül mutatta be a rendet a művelt világnak. Midőn a fejedelmi udvarokat körülhálózták céljaikra, engesztelhetetlen ellenségökké tették nemcsak az államférfiakat, hanem a hazájokat őszintén szerető polgárokat is. Midőn beavatkoztak a világkereskedésbe, felébresztették a kereskedők féltékenységét. Midőn a lelkiismereteken kizárólag akartak uralkodni, fellázították a többi szerzetesrendek gyűlöletét. Szóval a vész fellegeit annyira fejök fölé gyűjtötték

minden világtájékról, hogy nem maradhatott el azon vihar kitörése, mely megsemmisítéssel fenyegette nagy gonddal munkált vetésöket.

Az *első csapás* épen abban az országban érte a jezsuitákat, hol le kezdték rakni nagyságuk alapját, t. i. *Portugalliában*, és épen azon a téren, mely oly sok verítékökbe került, de gazdag anyagi aratással jutalmazott, t. i. *a misszió terén*. Már említve volt, hogy midőn a jezsuiták a pogány népek közt terjesztették az evangeliumot, nem feledkeztek meg anyagi érdekeik fejlesztéséről sem. A paraguayi jezsuita „mintaállamot" úgy szervezték és úgy vezették, hogy az anya-állammal csak nagyon vékony szálakkal maradt összeköttetésben. Azonban ezen titokban folytatott jezsuita gazdálkodás boldog napjait megzavarta egy váratlan esemény. Nevezetesen Spanyolország a határrendezés alkalmával szerződésre lépett Portugalliával (1750.) és San Sagramentoért Paraguay hét kerületét engedte át cserében. Midőn azonban Portugallia birtokába akarta venni az átengedett területet, az indián lakosok fegyveres kézzel meggátolták benne. A dolog háborúra került s csak az egyesült spanyol és portugall csapatok verhették le a fellázadt Paraguayt (1758.). Ezt a lázadást kétségen kívül a jezsuiták szították fel, kiket fenségi jogaikra vonatkozó álmaikban boszantóan megzavart volt az említett csere. Ezen vakmerő csíny miatt a jezsuiták teljesen elvesztették a portugall udvar kegyét. Különben is *I. József Emmánuel* (1750—77.) az állami reformok terére lépvén, első teendőjének tartotta a mindenbe beavatkozó jezsuitarendet hivatásához nem tartozó törekvéseiben ártalmatlanná tenni. Így történt, hogy a király kérésére *XIV. Benedek* eltiltotta őket a kereskedéstől, sőt elrendelte a rend reformálását is, de ezen terve kivitelében meggátolta a halál. Így állottak a dolgok, midőn a király élete elleni merénylet (1758.), melyet hasonlóan a jezsuiták ármányának tulajdonítottak,[1] arra indította az állam reformját vezető *Pombal* minisztert, hogy mint az állam szabad fejlődésének akadályait, *kitiltassa őket Portugalliából*. Erre megjelent egy *királyi rendelet* (1759.), melynek értelmében a rend tagjait összefogdosták, hajókra rakták, az egyházi állam partjaira szállították és javaikat lefoglalták az állam részére.

XIV. Benedeknek irántok tanúsított nem igen szíves politikája arra intette a jezsuitákat, hogy érdekeiket pártoló férfit segítsenek a sz. Péter székére. Ilyen volt *XIII. Kelemen* (Rezzonico, 1758—69.), ki a pápai hatalom nélkülözhetetlen támaszainak tekintette a jezsuitákat és mindent megtett, hogy megmenthesse őket. Mind hiába! Ez idő szerint lehetetlen volt meggátolni a jezsuiták bukását.

Portugalliába sikertelenül küldte a jezsuitákat védő bullát; a kormány megtiltotta kihirdetését, a pápai követet a határra kísértette s a jezsuitákat, miként említve volt, Rómába szállíttatta. Portugallia példáját csakhamar követték más államok is.

Franciaországban, hol XIV. Lajos alatt a jezsuiták sok zavart csináltak hatalmaskodásukkal, ezen cselszövő rend ellen azt a fokot érte már el a gyűlölet, hogy csak valamely botrányos eseménynek kellett bekövetkezni, hogy teljes erővel kitörjön a zivatar. Ez nem is késett. *La Valette*, jezsuita generalis-procurator[2] Martinique szigetén az egész kereskedést kizárólag a rend birtokába törekedett keríteni. Az e miatt elkeseredett kereskedők igen sok panaszt és vádat emeltek ellene. Erre visszahívták, hogy igazolja magát. Ő ebből az alkalomból esküvel ígérte, hogy nem foglalkozik többé kereskedéssel; de aztán visszatérvén, álnév alatt megint a régi útra tért. Megtörtént azonban, hogy egy kereskedőház, melynek nevére tetemes kölcsönt (1.500,000 livret) vett fel La Valette, megbukott és beperelte őt. Ez az ügy a parlament elé került, melynek ítélete az egész rendnek kötelességévé tette a kölcsön megtérítését, egyszersmind megvizsgálta a rend alapszabályait is (1762.). A rend alkotmánya összeférhetetlennek találtatván az állam törvényeivel, *XV. Lajos*, kinek kedvese *Pompadour* őrgrófnő és első minisztere, *Choiseul* herceg is ellensége volt a jezsuitáknak, felszólította XIII. Kelement, hogy a rend generálisával, *Ricci Lőrinccel* egyetértőleg gondoskodjék a rendnek korszerű reformációjáról. A válasz nagyon röviden és határozottan így hangzott: „*Sint ut sunt, aut non sint.*" A pápa a jezsuitismust azonosnak vélvén a katholicismusszal, egy *brevében* fájdalmasan panaszolkodott rajta, hogy milyen igazságtalanul és méltatlanul bánnak a jezsuitákkal. De ezt a panaszos védiratot a parlament tisztelettel félretette s a jezsuitákat, mint az államra és erkölcsre nézve veszélyes rendet megszüntette (1762.). XV. Lajos megerősítette ezt az ítéletet (1764.), de megengedte a rend tagjainak, hogy mint világi papok a püspökök felügyelete alatt az országban maradhassanak. XIII. Kelemen még ekkor is védelmére kelt a jezsuitáknak s bebizonyítani igyekezett a rendnek szent és pótolhatatlan voltát, midőn újból megerősítette egy *bullában* (*Apostolicum*, 1765.). De ezzel a tapintatlanságával csak fokozta a jezsuiták iránti gyűlöletet.

Hasonló sorsban részesültek a jezsuiták *Spanyolországban* (1767.), hol mindnyáját (mintegy 5000-et) összefogdosták és az egyházi államba szállították; *Nápolyban* (1768.), *Parmában* és *Piacenzában*, hol a kormány korlátok

közé szorította a papság adómentességét, a pápa, mint fő hűbérúr, semmiseknek nyilvánította az erre vonatkozó rendeleteket és átokkal fenyegette szerzőiket (1768.). A Bourbon fejedelmek a rokon parmai herceg ügyét magokra nézve is sérelmesnek tartván, a pápai breve visszavételét követelték s midőn a pápa késedelmeskedett ezen kívánság teljesítésében, Franciaország Avignon és Venaissin, Nápoly Benevento pápai birtokokat megszállotta (1769.). A pápa szorongatott helyzetében *Mária Teréziához* fordult segítségért, de az „apostoli felség" kijelentette, hogy, miután politikai és nem vallásos jellegű ügyek körül forog a vita, jogosan nem avatkozhatik beléjök. S hogy csordultig teljék a keserűség pohara, a Bourbon udvarok római követei (1769. elején) egyesülten azt követelték a jezsuita-barát pápától, hogy feltétlenül törülje el a jezsuitarendet. Ez a végső csapás annyira megrendítette a különben is eléggé megszomorított XIII. Kelement, hogy már nem tarthatta meg az evégett (febr. 3-ikára) összehívott consistoriumot, mert a további sikertelen küzdelemtől megmentette a halál (febr. 2. éjjel.)

Az új pápa választása életkérdése volt a jezsuitarendnek. El is követtek mindent, hogy érdekeiket védeni képes férfit ültessenek a pápai székre, de győzött a Bourbon fejedelmek és Portugallia befolyása és *Ganganelli Lőrinc* minorita szerzetes, kora kath. egyházának egyik legnemesebb, legtudományosabb és legszabadelvűbb papja, mint *XIV. Kelemen*, foglalta el a pápai széket (1769—74.). Kelemen az alsóbb néposztályból (egy seborvos fia volt) emelkedvén az egyház fejedelmi trónjára, főpapi állásában is számos bizonyítványát adta a nép iránti rokonszenvének: Fényes építkezések helyett inkább a nép nyomorát enyhítette. Mint szelíd, emberséges, felvilágosodott férfi, nem küzdött sikertelenül a kor áramlata ellen. Felülemelkedve a pártokon, függetlenségét megőrizve kormányzásában, azon igyekezett, hogy helyreállítsa az államokkal a megzavart békés viszonyt. És ez sikerült is. A parmai ügyet, miután lemondott követeléseiről, békésen kiegyenlítette; Portugalliával kibékült s követet küldött oda (1770.). Közkívánatra mindenkorra megtiltotta az „*In coena Domini*" kezdetű, átkozódó bulla felolvasását, amely szívességért viszonzásul visszanyerte a lefoglalt pápai birtokokat. Végre a Bourbon udvarok sürgetésére megkezdette a jezsuiták rendjének korlátozását (megtiltotta új noviciusok felvételét, bezáratta a Collegium romanumot és seminariumot) s egy ideig még habozva a rend reformációja és eltörlése közt, utoljára a „*Dominus ac Redemtor noster*" kezdetű

egyszerű *brevében 1773.* (júl. 21.) *kihirdette a rendnek örök időre való eltörlését.*[3] A pápának ezt a várva-várt ítéletét, mint az oly sokszor felzavart egyházi békének hírnökét, örömmel fogadták mindenütt. De Kelemen nem sokáig örülhetett ennek a békének, egyremásra érkeztek a gonosz posták, a titkos iratok, melyek komolyan figyelmeztették, hogy óvakodjék a megbántott jezsuiták boszújától. Kelement nem vádolhatta lelkiismerete, megtette, amit a kor közvéleménye követelt, a következményeket nem várta meg, meghalt 1774. (szept. 22.).[4]

A kath. fejedelmek a rend eltörlésére vonatkozó brevét mindnyájan végrehajtották. *Mária Terézia* német tartományaiból és Magyarországról csak azután tiltotta ki a jezsuitákat, miután meggyónt titkainak másolatát megküldötte a spanyol udvar a jezsuiták elfoglalt irataiból.[5] Az eretnek porosz király, *II. Frigyes*, nem engedte meg a breve kihirdetését s Sziléziában és a clevei hercegségben megtűrte az üldözött rendet, de más alkotmányt fogadtatott el vele (*II. Frigyes Vilmos* alatt végleg megszűnt a rend). *II. Katalin* orosz cárnő is megtiltotta a breve kihirdetését s a hűségi eskü letétele után megengedte a jezsuitáknak, hogy a lengyel tartományokban tovább működhessenek egy generális vikárius alatt. Más országokban is maradtak fenn titokban jezsuiták, várva a rend feltámadását és egyesek nem szűntek meg tiltakozni az eltörlés ellen. Egész sereg irat jelent meg (főleg Augsburgban), melyek elkeseredett dühvel védelmezték a jezsuitákat. A rend eltörlése a kath. országokban soká helyrepótolhatatlan csorbát ütött a térítés és tanítás ügyén s nem egy derék férfit taszított hosszas érdemes szolgálata után öregségére nyomorba. De az átmeneti korszakok rendes kísérője, a pusztító zivatar, midőn elsepri a korhadt intézményeket, ártatlanokat is eltemet a romok alá. És így az Európát megrázni készülő forradalom viharának első rohamos lökése épen azt a rendet tiporta el, mely egyik főtényező volt előidézésében.[6] Az eltemetett rendet a vihar kitombolása után a reactio szelleme támasztotta fel, *VII. Pius* alatt, 1814.

1. Ezen vád igaztalanságát meggyőzőleg kimutatta *Olfer* (Über den Mordversuch gegen den König Joseph von Portugal den 3. Sept. 1758. Berlin, 1839.), Szerinte *Aveiro* herceg személyes boszúból fogadott fel két gyilkost. A jezsuiták az elégedetlen nemesség mellett foglaltak pártállást, de az összeesküvésben tényleg nem vettek részt.

2. *Alzog* La Valettet „nagy kereskedelmi lángésznek" nevezi. Meglehet, hogy igaza van. De hát mit keresett a Jézus nevét viselő társulatban egy ilyen természetű lángész?

3. Ebben a *brevében* a többek közt kijelentette a pápa, hogy számos elődjének példáját követve, apostoli, teljes hatalmánál fogva megszünteti a rendet, mivel többszörös figyelmeztetés után sem felel meg rendeltetésének; „nem termi meg többé azokat a gazdag gyümölcsöket és nincs többé semmi hasznára annak a célnak, melyért alapíttatott, — mióta fennáll, alig vagy nem is volt lehetséges helyreállítani az egyháznak igazi, tartós békéjét (nr. 25.). Ezenkívül idegen kereskedelmi üzletbe való beavatkozásával, féltékenység és versengés felszításával számtalan panaszra adott alkalmat. Főleg azért szünteti meg a rendet, hogy helyreállítsa a békét és barátságos viszonyt a Bourbon udvarokkal, kik a Jézus-társaság tagjait azért száműztek és taszították ki államaikból, mert csak ez az egyetlen eszköz akadályozhatja meg, hogy az anyaszentegyház kebelében egymást meg ne támadják és szét ne tépjék a keresztyének" (nr. 22.) stb. Végre megjegyzi, hogy excommunicatio terhe alatt senki se merjen ezen ítélet ellen beszélni, írni vagy neki ellenszegülni; ellenkezőleg mindenki, főleg a fejedelmek igyekezzenek a béke és az egyház java fentartásán munkálkodni. Ez a breve, *Szikszay Pál* balatonfőkajári ref. lelkész fordításában, egész terjedelmében közölve van a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1884. évf. 36. 37. 39. sz. A jezsuitarend, a feloszlatás idejében 22,589 tagot számlált 24 provinciában.

4. Nem lehetetlenség, hogy a boszús exjezsuiták mérge vitte sírba, de ez a tény nincs bebizonyítva. Egy 69 éves, agg férfi, kivált ha nehéz küzdelmeken ment át, közelebb áll a sírhoz, mint hogy erőszakkal kellene belé taszítani.

5. *II. József* császárnak csak a kihirdetés formája ellen volt kifogása, t. i. az ellen, hogy Kelemen a brevét az államfői jog tekintetbe vétele nélkül, a pápai nunciusok által közöltette a püspökökkel. A breve akkor nyert teljes érvényességet, mikor a császár az augsburgi birodalmi gyűlésen kihirdette a jezsuitarend megszűnését.

6. L. *Saint-Priest*: Histoire de la chûte de Jesuites au XVIII. siècle (Paris, 1844.); *Murr*: Geschichte der Jesuiten unter Pombal (2 k., Nürnberg, 1787.); *Gomes*: Le marquis de Pombal (Lisbonne, 1869.); (*Le Bret*): Sammlung der merkwürdigen Schriften die Aufhebung des Jesuiten-Ordens betreffend (4 k., Frankfurt u. Leipzig — Ulm — 1773. 84.); *Caraccioli*: Lettres intéressants du Pape Clément XIV. traduits du latin et de l'italien (3 k., Paris, 1776-87.), u. a.: La vie du P. Clém. XIV. (Paris, 1787.); (*Reumont*): Ganganelli, seine Briefe und seine Zeit (Berlin, 1847.); *Crétineau-Joli*: Clém. XIV. et les Jesuites (6 k., Paris, 1844—46. jezsuita párti); *Ravignan*: Clément XIII. et Clém. XIV. (Paris, 1854.); *Theiner*: Gesch. des Pontificats Clemens XIV. (2 k. Leipzig, 1853.); Theiner ellen a jezsuiták adtak ki egy munkát: Clemens XIV. u. die Aufhebung der Gesellschaft Jesu, Beleuchtung etc. (Augsburg, 1854.). V. ö. *Ranke*: i. m. III. k. 127—42.; *Baur*: i. m. IV. k. 519—42.; *Henke*: i. m. III. k. 107—16.; *Gieseler*: i. m. IV. k. 66—75.; *Alzog*: i. m. II. k. 397—402. l.

94. VI. Pius és kora. Papuralom-ellenes mozgalmak Németországon és más államokban. A francia forradalom és a római köztársaság. Theophilanthropok.

XIV. Kelemennek a halála után a Bourbon udvarok beleegyezésével *VI. Pius* (Angelo Braschi, 1774—99.) nyerte el a pápai széket, kinek mérsékelt gondolkodásmódja kezességül szolgált rá, hogy nem fogja megkísérleni a jezsuitarend visszaállítását. Ennek a várakozásnak Pius, ámbár a jezsuitáknak barátja s a középkori pápai igényeknek lelkéből híve volt, teljesen megfelelt, de nem jószántából, hanem a kedvezőtlen viszonyok miatt. Ugyanis mutatkozni kezdettek már egy újabb átalakulás viharának első jelei és Pius megérte annak teljes kitörését is.

A fejedelmek épenúgy vallásügyi, mint politikai és nemzetgazdasági okokból kevesbítették a zárdák számát s a kincstár számára foglalták le javaikat. Az egyház fejének, a pápának függetlenségét korlátolni kezdte a fejedelmek befolyása. A püspökök nagy része ugyan a pápai érdekek mellett foglalt pártállást, mivel azt hitte, hogy nem oly terhes a távol levő pápa uralma, mint a fejedelmek közvetlen főnöksége, de számosan találkoztak olyanok is, kik melegen pártolták a fejedelmeknek azt a törekvését, hogy biztosítsák az egyházakat a curia hatalmaskodásai és visszaélései ellen. A papság többsége attól tartott, hogy a zárdák javainak lefoglalása után az egyházi javakra kerülhet a sor, épen ezért a hierarchia mellett harcolt. A nép egy részét a hit és babona a papsághoz csatolta, míg más részét a felületes felvilágosultság elidegenítette az egyháztól. Így fejlődött ki lassanként két ellentétes irányú párt, melyeknek egyike a reformok mellett, másika ellenök buzgólkodott.

VI. Piust uralkodása kezdetén két nem valami nagyfontosságú esemény örvendeztette meg. Nevezetesen Portugalliában I. Mária trónra léptével megbukott a gyűlölt *Pombal* miniszter, a felségsértés miatt börtönbe ülő jezsuiták visszanyerték szabadságukat s a papuralom elfoglalhatta korábbi állását (1777.); az elaggott Hontheimot (1778.) ígéretekkel és fenyegetésekkel rávették, hogy hivatalosan megtagadja pápa-ellenes tanait.[1] Ugyanis midőn a Bourbon udvarok meghasonlottak XIII. Kelemennel és Németországon is felmerült az a kérdés, hogy nem volna-e ideje az egyházi és állami hatalom közti határvonalat tisztázni: *Hontheim Miklós*, trieri címzetes püspök, *Justinus*

Febronius álnév alatt egy munkát (*De statu ecclesiae el legitima potestate Romani Pontificis liber singularis ad reuniendos dissidentes in religione christiana compositus.* Bullioni — Majna-Frankfurt, — 5 rész, 1763—74.) adott ki, melyben kimondotta, hogy „az *egyház* nem monarchia; a kulcshatalmat az egyház egyetemére ruházta Krisztus, és azt minden püspöknek egyenlően kell gyakorolni; a *püspökök* az apostolok utódai és ezt a méltóságot Isten rendelte; a *pápa* nem egyetemes püspök, miként a curialisták állítják, és a püspökök nem tisztviselői a pápának. A pápa primas ugyan, de ezt a *primatust* nem Krisztus, hanem Péter és az egyház ruházta rá. A primátus célja az egyház egységének fentartása; a pápa, mint legfőbb püspök, őrködni tartozik ennek az egységnek s az egyház törvényeinek épségben tartása felett, de csak tanácsadás és emlékeztetés útján; mert a római egyházmegyén kívül más megyékben nem parancsolhat és *jurisdictiót* sem gyakorolhat. Egyetemes törvények hozása csak a *közzsinat* jogkörébe tartozik, és hit dolgában csak az ilyen zsinat csalatkozhatatlan. Nem szükséges, hogy a pápa hívja össze az ilyen zsinatot és hogy a pápa erősítse meg határozatait." Ezeket a tételeket történelmi bizonyítékokra alapította Hontheim; általában a *püspöki rendszert* úgy óhajtotta feleleveníteni, amint Cyprianus idejében és a 15. század reformáló nagy zsinatain körvonaloztatott, mert azt hitte, hogy ilyen alapon biztosítható a kath. egyház egysége mellett a nemzeti egyháznak egyéni szabadsága is, sőt talán még a protestánsokat is visszaédesgethetné ez az alkotmányalak az elhagyott anyaegyház kötelékébe. Hontheimnak tudós egységi ábrándjait épen azok fogadták legkedvezőtlenebbül, akiknek kíválólag szánva voltak t. i. a római curia emberei. Sőt a pápa a műnek már első kötetére kimondta az elátkozó ítéletet s gályarabsággal fenyegette terjesztését, de azért annál nagyobb érdekkel olvasták, német, francia és spanyol nyelvre is lefordították. A pápának mennydörgései a legkevésbbé sem akadályozták sem a szerzőt a munka befejezésében, sem a kiadókat a terjesztésében. Ez a mű, ámbár számosan (Jaccaria, Ballerini s m.) igyekeztek megcáfolni, sokat ártott a papságnak, mert alapelveivel teljesen egyetértett annak a kornak műveltebb osztálya.[2]

A pápaságra nézve *Spanyolországban* is javultak némileg a viszonyok. Aranda grófot, ki a hitnyomozószéket és tanügyet függővé tette a kormánytól (1762.) s fő részes volt a jezsuiták kiűzésében, később (1772.) Róma kívánatára eltávolították az udvartól. A papuralom ismét szabadabban kezdett lélekzeni,

de az elhintett magvak csírázásnak indultak s az államjogi viszonyok felől megváltoztak a korábbi nézetek.

A *németországi kath. egyházban* is megmérkőztek az ellentétes irányú erők: a babona és felvilágosodás szellemei. *Gassner* atya (1773-tól) Ellwangenben és Regensburgban a Jézus nevében ördögűzéssel és betegek gyógyításával foglalkozott; a nagy tömeg ezt a katholicismusnak a protestantismuson vett diadalául tekintette. De ezekben a gyanús csodákban és ebben a kétes értékű diadalban nem nagy örömüket lelték a felsőbb hatóságok. Előbb a szomszédos püspökök és a császár, utóbb a római curia tiltó rendeletei betömték a babonának ezt az új, de nagyon is zavaros forrását.

De ha helyenként a tudatlan nép könnyenhívőségében dús táplálékot nyert a babona, itt-ott tért foglalt a *szabadelvűség*, sőt az *egyház-ellenes irány* is. *Isenbiehl Lőrinc* mainzi tanárt, ki kétségbe vonta az ószövetségnek a Messiásra vonatkozó jóslatait (Ézsaiás VII. 14. nem a Krisztus anyjára, hanem a próféta jegyesére vonatkoztatta), az érsek letette hivatalából és hiányos hittani ismereteinek kiegészítése végett seminariumba küldötte két évre. Midőn később ugyanarról a tárgyról egy tudományos értekezést bocsátott közre,[3] fogsággal lakolt érte. Isenbiehl magyarázatát elítélte a pápa is (1779.) s ő, mint jó katholikus, elismerte tévedését. *Steinbühler* fiatal jogászt a kath. szertartásokról mondott gúnyos megjegyzéseiért, halálra ítélték Salzburgban (1781.); azután ezt az ítéletet egyházi vezeklésre és száműzetésre változtatták kegyelemből, de oly kegyetlen volt a vezeklés, hogy belehalt az ifjú. *Bajorországban*, hol minden tért elárasztott a papuralom és babona, *Baader* müncheni és *Weishaupt* ingolstadti tanár szabadkőműves és jezsuita szervezettel a *felvilágosodottak* (*Illuminati*) társaságát alapította (1776.), hogy minden körben elterjessze a felvilágosodásra és igaz erkölcsiségre vezető eszméket. Az alapítók azt hitték, hogy csak úgy érhetik el a kitűzött célt, ha rokongondolkodású embereikkel töltik be az egyházi és világi hivatalokat, a tanári és tanítói állomásokat s lassanként kezeikbe veszik az állam vezetését; sőt a hitvallások mellőzését és a vallás reformációját is munkába vették s a keresztyénséget a *tiszta deismusszal* akarták felcserélni. Azonban ilyen szellemű cél elérésére a gyámkodó, kémkedő jezsuita-szervezet nem mutatkozott alkalmasnak. Egyes tagok, kik sértve érezték magokat, a hatalmas titkos társulat célját és működését besúgták a bajor kormánynak. A kormány azután szigorúan lépett fel az államra nézve veszélyesnek vélt társulat ellen (1785.),

vezetőit letétellel, börtönnel és száműzetéssel büntette s rövid idő alatt szétugrasztotta az egész társulatot.[4]

Mindezen kisebbkörű és hatású mozgalmak még nem nagy szomorúságot okoztak VI. Piusnak. Sokkal fenyegetőbbek voltak a pápaságra nézve *II. József császárnak* a Febronius elveit megvalósító *egyházi reformjai*, melyeknek az volt a világos céljok, hogy *nemzeti kath. egyházat* szervezzen országaiban és szabatosan körvonalozza ennek Rómához való viszonyát. Ebből a célból trónralépte (1780.) után egymást érték *reform-decretumai*. Bennök a *püspöki megyék* határait lehetőleg összhangzásba hozta az országok határaival s ha szükségesnek látszott, új püspökségeket alapított. A püspököket *új esküformával* igyekezett szorosabban csatolni a koronához. Kötelességévé tette a püspököknek, hogy a császári rendeleteket azonnal közöljék a papsággal és híveikkel s a főpásztori leveleket körözés előtt bemutassák az illetékes tartományi hatóságoknak. Majd elrendelte, hogy a pápának minden kibocsátványára alkalmaztassák a *fejedelmi placetum* (1781. márc. 26.). Másfelől teljes absolutio és dispensatio jogával ruházta fel a püspököket és megtiltotta alattvalóinak a Rómába való feljebbezést vagy onnan kedvezmények kérését. Hogy már csirájában meggátolja a római befolyást, nem engedte meg a klerikusoknak, hogy Rómába menjenek tanulmányaik befejezése végett, hanem kárpótlásul a római helyett *Paviában* alapított egy *Germanico-Hungaricum Collegiumot*. Megszüntette mindazokat a szerzetesrendeket, melyek nem foglalkoztak sem lelkipásztorkodással, sem betegápolással, sem tanítással[6] s a *vallási és tanulmányi alaphoz* csatolta lefoglalt javaikat. A kisebb szemináriumokat bezáratta s a papi pályára készülőket a császári tanügyi bizottságfelügyelete alá rendelt *főseminariumokba* utasította (minden tartomány fővárosában állíttatott egy, 1783.); szigorúbbá tette egyszersmind a papi vizsgálatot is. Kiváló gondot fordított a *népiskolaügy* javítására, sőt a *cultus* ügye sem kerülte el figyelmét. A babonát ápoló cultus-alakokat eltörülte; az ünnepeket, búcsújárásokat, egyházi meneteket korlátolta (1783.) és megparancsolta, hogy a nép nyelvét alkalmazzák az istentiszteletnél (1786.). Elrendelte, hogy távolítsák el a szertartásos könyvekből az „In coena Domini" bullát és többé ne tegyenek esküt az Immaculatára és a Professio fidei Tridentinae-re. Még ennél a rendeletnél is fontosabb volt *1781. kiadott türelmességi parancsa*, mely polgári jogegyenlőséget és szabad vallásgyakorlatot (nem teljeset) biztosított a protestánsoknak (erről később). Rendeletei ellen eredménytelenül tiltakozott a

főpapság és a pápai követ, mert nem akadályozhatták meg végrehajtásukat. Maga *Pius* (1782. márc. 22.) *Bécsben* személyesen is *meglátogatta a császárt*, hogy lebeszélje ellenséges és jogtalan tervei megvalósításáról, de ennek a lépésnek sem volt sikere. Piust kitüntetéssel és ünnepélyesen fogadták mindenütt, de a császár határozott és állhatatos maradt szándékaiban s nemcsak a *jus circa sacra* körében maradt a kath. egyházzal szemben, hanem átlépte a *jus in sacra* határát is; nemcsak felügyelt, hanem reformált és kormányzott is. És ezt a merész tettét csak az a körülmény mentheti, hogy a kath. egyház kiváltságos és uralkodó állást szeret elfoglalni minden államban s idegenkedik minden korszerű reformtól; pedig József nem ismert és nem tűrt el magánál nagyobb urat országaiban, ha mindjárt tiara is volt a fején. Azonban midőn József hozzáfogott lángelméjű, korát megelőző, nagyszerű művének felépítéséhez, nem vette figyelembe, hogy gyönge, ingatag az alap; hogy csak az ő vasakarata és lángszelleme tartja fenn az egészet; hogy szakított a történelmi múlttal, az országok régi törvényeivel, alkotmányával s így az ő elhunytával szükségképen össze kell omolni az egész alkotmánynak. És csakugyan a császár önkényes rendeleteit, még a legjobbakat is, ellenszenvvel fogadták s annyira fokozták az ingerültséget (főleg az osztrák Németalföldön, hol Frankenberg mechelni érsek állott az ellenzék élén és Magyarországon, hol különösen a németesítés volt elviselhetetlen), hogy végső napjaiban (1790.) fájdalommal ugyan, de a nagy és nemes lélek resignatiójával, visszavette önkényes rendeleteinek legnagyobb részét.[6]

Németország többi kath. államaiban is keletkeztek hasonló, a pápaságra nézve baljóslatú mozgalmak. A febronius-féle tanok és II. Józsefnek függetlenségre törekvő egyházpolitikája nagy mértékben felébresztették a Rómától való függetlenség érzetét. Hozzá járult még az a sértő tény is, hogy Károly Tódor vál. fejedelem a maga területe: *Pfalz-Bajorország* részére, egy új *pápai követség* (*nuntiatura*; Németországon ez már a negyedik volt) felállítását kérte a pápától s midőn a pápai követ (Zoglio, 1785.) megérkezett Münchenbe, megparancsolta a papságnak, hogy jövőben hozzá forduljanak minden ügyökben. Ezt az új intézkedést jogkörük megsértésének tekintvén a mainzi és salzburgi érsekek, panaszt emeltek a császárnál. A császár kijelentette a négy német érsekhez intézett válaszában, hogy nem fogja tűrni, hogy csorbítsák a pápai követek a német érsekek és püspökök jogkörét; különben is csak politikai követeknek lehet őket tekinteni s mint ilyenek, nem gyakorolhatnak jogosan

jurisdictiót. Ezen előzmények befolyása alatt küldöttek el felhatalmazottjaikat Emsbe congressusra (1786.) a *mainzi, trieri, kölni* (*Miksa Ferenc*, a II. József császár testvére) *érsekek s választó fejedelmek* és a *salzburgi érsek*. Ott, az úgynevezett *emsi punctatioban*, a febroniusi elvek alapján, Rómától majdnem független egyházalkotmányt dolgoztak ki a német kath. egyház számára. Elismerte ez a *tervezet*, hogy a pápa az egyház prímása és egységének központja, de csak azokkal a jogokkal, melyekkel a három első század megtisztelte és nem azokkal is, melyek az Ál-Isidor-féle decretalékon alapulnak. A püspököket, mint az apostolok utódait a kötés és oldás teljes hatalma illeti megyéikben; ennélfogva meg kell szűnni a reservatáknak, a quinquennales facultates-nek és a nuntiaturáknak. Az egyházi hivataloknak a pápa által való betöltését, az annatákat és pallium-díjakat korlátozni kell. A püspökök ne tartozzanak a pápának engedelmességi esküt tenni le. Egyházi ügyekben elsőfokú bíróság legyen a püspöki törvényszék, másodfokú az érseki törvényszék és harmadfokú a pápától kinevezett német bíróság. Mindezen és más reform-kérdések felett egy két év alatt tartandó *német nemzeti zsinat* döntsön, mivel a tridenti zsinat nem tudott gondoskodni a szükséges reformokról. A császár kijelentette, hogy kész csatlakozni ehez a tervhez s védeni azt, ha elfogadják a püspökök is. A kölni érsek bevezetésül a felvilágosodott katholicismus terjesztése végett egyetemet is alapított *Bonnban*. De a német püspökök a régi metropolitai jogok megújításának tekintették az emsi végzéseket, s úgy gondolkoztak, hogy kényelmesebb a távollevő pápának, mint a közvetlen közelökben kormányzó érsekeknek engedelmeskedni, és a pápával egyesülten ellene dolgoztak e tervnek. Eközben a francia forradalom kitörése s az érsekek egyenetlensége is hozzájárult a terv elejtéséhez. A megijedt érsekek elismerve a pápa korábbi jogait, békét ajánlottak (1789.); erre a pápa egy terjedelmes válaszban fellengő hangon nyilatkozott valódi és képzelt jogairól, egyszersmind komolyan rendreutasította az érsekeket, s így még bölcsőjében meghalt a *német szabad kath. egyház*.[7]

Az emsi punctatióhoz hasonló reform-mozgalmat indított meg *Toscanában Lipót* nagyherceg (a II. József császár testvére), amely munkában készséggel támogatta a kegyes, jansenista érzelmű *Ricci Scipio*, pistojai és pratoi püspök.[8] Lipót (1775-től) *számos rendeletet* adott ki, melyekben a lelkészeknek alaposabb theologiai műveltségéről, a püspöki látogatásról, a szegény lelkészek

segélyezéséről, a zárdák számának kevesbítéséről és az ifjúság helyesebb neveléséről gondoskodott. Azonban azt óhajtotta, hogy az egyháznak benső reformációját magok a püspökök hajtsák végre. Ebből a célból (1786.) egy körlevélben *reformtervet* (57 cikk) közölt a főpapokkal, melyben azt ajánlotta, hogy kétévenként tartsanak *zsinatot*, javítsák meg a *liturgiát*, a nép nyelvén szolgáltassák ki a *szentségeket*, törüljék el a feles *ünnepeket*, szóval gondoskodjanak a cultus és vallásos élet emeléséről és nemesítéséről. Ezen reformterv érdekében Ricci *zsinatot* tartott papságával *Pistojában* (1786.), melyen elfogadták a francia kath. egyház négy alaptételét, eltörülték a babonás szertartásokat, elhatározták a nemzeti nyelv alkalmazását az istentiszteletben és a szentírás terjesztését; sőt az egyházi tannak is módosították némely tételét (pl. elvetették a felesleges érdemek kincstárának a tanát, jansenista szellemben nyilatkoztak a kegyelemről stb.). Azonban a három érsek és a püspökök többsége a *firenzei országos zsinaton* (1787.) ellenszegült a reformnak, s nem erősítette meg a pistojai végzéseket; sőt a népnek egy része romboló zavargásokban adott kifejezést a reformok iránti ellenszenvének. Midőn Lipót a II. József császár halála után rászállott koronák örökébe lépett, s eltávozott a hercegségből (1790.), az új kormány kibékült az érsekekkel. Ricci elvesztvén védőjét, lemondott hivataláról, a pápa pedig egy *bullában* (*Auctorem fi*dei, 1794.) alaptételeivel együtt elátkozta a pistojai zsinatot. Az egyházi reform elmaradt tehát, de a Ricci törekvése nem enyészett el nyomtalanul, az ő pápaellenes pártja fenmaradt Firenzében és még sok gondot adott a pápáknak.

Nápolyban a kormány már rég óhajtott szabadulni a pápa hűbéri viszonyától, s belátása szerint rendezni az egyházat. Ebből a célból számos zárdát eltörült, a szerzetes-rendeket függetleneknek nyilvánította Rómától, maga nevezett ki minden püspököt és más, a pápára nézve sérelmes intézkedést tett. Ezek miatt Róma és Nápoly közt egymást érték a súrlódások, végre egy egyesség vetett véget a barátságtalan viszonynak (1790.), mely szerint a pápa megszűntnek nyilvánította a hűbéri köteléket, de azon feltétel alatt, hogy trónra léptekor mindenik király 500,000 ducati ajándékot adjon sz. Péternek és a püspököket a pápa nevezhesse ki három ajánlott közül.

Még sokkal nagyobb vihar fenyegette VI. Piust és a pápaságot *Franciaország* részéről, hol a nép, az Angliából átültetett szabad eszmék hatása alatt feleszmélve a félszázados elerőtlenítő és elerkölcstelenítő rendszer kábultságából, sokszorozott erővel fogott egy jobb jövő alapjának lerakásához,

s midőn ebben a törekvésében útját állották a létező rendszer alkotásai, irtó hadjáratot indított ellenök (1789.) és *a lángra lobbant forradalom* borzalmai és izgalmai alatt *az oltárokat is ledöntötte a trónnal együtt*.[9] Nem is történhetett másként. Az a főpapság, mely egy ledér, kicsapongó, a nemzet erejét könnyelműen elfecsérlő udvar kegyéből jutott gazdag javadalmaihoz, és hivatalához nem méltó módon pazarolta el azokat, — az a főpapság, mely kezet fogva a jezsuitákkal, megsemmisítette a francia kath. egyháznak jobb elemét, a jansenistákat, s gyakran durván megsértve a vallásos, erkölcsi érzületet, maga terjesztette a vallás iránti közönyösséget, — az a főpapság, mely fő részese és mindig készséges legyezgetője volt a nemzet érdekeivel összeütköző királyság bűneinek: az a főpapság az udvar romlott légkörében szédelegve, annyira azonosnak tüntette fel a korona és infula érdekeit és céljait, hogy abból a keserűségből, gyűlöletből és boszúból, mellyel a trónnak rontott a nép, az egyház is kikapta a maga teljes részét.

A *nemzetgyűlés* (1789—91.), mely lelkesedve szavazta meg „*az ember jogait*" (droits de l'homme, 1789. aug.), s kihirdette köztök a *vallásszabadságot*, nem támadta meg a nép vallását, csak papuralmat, mint politikai hatalmat igyekezett megtörni és az egyházi javak eladásával akarta kisegíteni az államot pénzügyi zavarából. Ebből a célból *eltörülték a tizedet, nemzeti vagyonnak nyilvánították az egyházi javakat* (*Talleyrand* autuni püspöknek az indítványára; 1789. nov. 2.) s elhatározták, hogy el fognak adni belőlök 200 millió értékűt (dec. 19.), a megmaradt összes egyházi vagyon kezelését pedig világi hatóságokra bízzák (1790. ápr. 14.). Ezen intézkedés következtében az egyház fentartását és a szegények gyámolítását az állam vállalta magára. A papoknak és püspököknek illő évdíjt biztosítottak.[10] Az országnak 83 megyére való felosztását hasonló berendezéssel követte az egyházé. A papok és püspökök választási jogát az ifjú szabadság és az ős keresztyénség szellemében a népre ruházták. Egyszersmind kimondták, hogy székesegyházának lelkipásztora tartozik lenni minden püspök, s egyházmegyéje jogi kérdéseiben a székvárosi melléktemplomok papjaiból alakult tanáccsal egyértelműleg tartozik intézkedni. A *tartományi zsinatok* intézményét megújították, s kimondták, hogy idegen püspök be nem avatkozhatik az egyházmegye ügyeibe; ámbár azt is kijelentették enyhítőül, hogy ezen intézkedések által semmi változás sem történt az egyháznak a pápához való viszonyában. A püspökök egy része tiltakozott ezen intézkedések ellen, de a nemzetgyűlés kijelentette, hogy ezekre

a törvényekre, mint a papságnak polgári alkotmányára, esküt tartozik tenni minden pap, különben elveszti hivatalát (nov. 27.).[11] Ellenben a pápa kijelentette egy *brevében* (*Caritas quae docente Paulo*, 1791. ápr. 13.), hogy azok a papok, kik 40 nap alatt vissza nem vonják a letett esküt, felfüggesztetteknek, szabálytalanoknak, s egyházi cselekvények végzésére illetékteleneknek fognak tekintetni. A pápának ezt az ellenséges fellépését azzal viszonozta a nemzetgyűlés, hogy Franciaországba kebelezte be Avignon és Venaissin pápai birtokokat (szept. 14.). Az említett két ellentétes rendelet *szakadást* idézett elő; az esküt letenni vonakodó papság nagy része külföldre menekült, a közelgő vihar elől, újabb bizonyságául annak, hogy az olyan egyháznak vezetői, melynek feje külföldön székel, midőn összeütközik egyházok érdeke a haza érdekével, vagy egyházokhoz vagy hazájokhoz kénytelenek hűtelenek lenni.

A *törvényhozó gyűlés* (a második nemzetgyűlés, 1791. okt. 1.—1792. szept. 21.) kimondta, hogy nemcsak szolgálatukat, hanem évdíjokat is elvesztik az esküt megtagadó papok; azok pedig, kik lázítják a népet, fogsággal és száműzetéssel (deportatio) lakolnak. A király egy ideig vonakodott megerősítni ezeket a határozatokat, de végre engedni kényszerült. Növelte a zavart még Piusnak (1792. márc. 19.) Franciaországba küldött *újabb nyilatkozata* is, melyben megdicsérte a régi rendszerhez hű vagy megtért püspököket és papokat, az új alkotmányhoz csatlakozókat pedig, ha meg nem térnek (60 nap alatt), excommunicatióval fenyegette. Az ilyen nyilatkozatok épen azoknak ártottak legtöbbet, akiknek az érdekében adattak ki. A nép titkos ármányt sejtett úgy a király, mint a kath. papság alattomos, gyanús magatartásában, s a forradalmi láznak egy újabb rohamában elfogta a királyt és a *szeptemberi véres napok* alatt legyilkolta a Párisban levő kath. papokat (300 körül.).

Az új alkotmány rohamosan változott; a múlt rendszerének, „ennek az óriási hazugságnak" már az alapfalait kezdték bontogatni. A törvényhozó gyűlést elseperte a vihar, s helyét a *nemzeti konvent* (*Marat, Danton, Robespierre*; 1792—95. okt. 26.) foglalta el, mely eltörülte a királyságot, *kikiáltotta a köztársaságot, vérpadra juttatta a királyt* (1793. jan. 21.), s ezzel a végzetes, véres tettével honn és külföldön boszúra ingerelte Franciaország elleneit. A koronának vérbe merítése után igazán elkövetkezett az özönvíz (XV. Lajos mondta volt: „*Après nous le déluge.*"). A keresztyén erkölcsök haldokoltak, a keresztyén egyház az enyészet sírjába sodortatott, és így beteljesedett a *Mirabeau jóslata*, hogy a papság önzése miatt meg fog az egyház semmisülni. A

francia bölcsészet tanait, a királyság bukása után saját felfogása szerint kezdette alkalmazni a főhatalomra jutott „fenséges" nép. Új időszámítást léptetett életbe (a tizedes rendszer alapján, 1793. okt. 5.); a keresztyén ünnepeket eltörülte (okt. 20.) s a vasárnap helyett a *decade-ot* ünnepelte meg. A házasságot polgári szerződésnek nyilvánították, az istenség trónjára az észt ültették; a keresztyén Isten létezését megtagadták, s a temetők kapujára ezt írták fel: „A halál örök álom".[12] De ez a rögtönzött *nemzeti ész-cultus* még a forradalomnak ebben az őrülten rohanó korszakában sem pótolhatta az eldobott vallást. És visszataszító, „vallásellenes álarcos bohózatait" megsokalta még a konvent is s kijelentette egy végzésben (a *Robespierre* indítványára, ki így nyilatkozott: „*Si Dieu n' existait pas, il faudrait l' inventer*." 1794. máj. 7.), hogy a francia nemzet hisz egy legfőbb lény létezésében, tiszteli azt kötelességei teljesítésével és hiszi a lélek halhatatlanságát. Ezen legfőbb lény tiszteletére aztán nemzeti ünnepet ültek (1794. jul. 8.). A konventet utolsó napjaiban megszállotta a mérsékeltség szelleme; kimondta ugyan, hogy a köztársaságnak nincs pénze a cultusokra (1795. febr. 21.), de megengedte a kath. cultus gyakorlását is a még el nem idegenített templomokban (jun. 30.).

A *directorium* (1795. okt. 27—1799. dec. 15.), mely a konvent bukása után ragadta magához a kormányt, nem akadályozta a keresztyén istentiszteletet, de nem is pártolta. Minthogy azonban az egyházi keresztyénség iránt még mindig nagy volt a hidegség, ebben a rendkívüli helyzetben egy *új ész-vallást* hozott létre a szükség, melynek számos híve akadt nemcsak Párisban, (hol egyik director, *Larevellière-Lepaux* volt a főalapító, s 10,000 új hívő foglalt el 10 templomot), hanem a vidéken is. Ez a *theophilanthropok felekezete* az Istent, a halhatatlanságot, erkölcsöt és a természet változásait vette fel a cultus tárgyai közé. *Cultusa* beszédből, énekből s néhány symbolikus cselekvényből állott, melyeknek a keresztségét, confirmatiót és copulatiót kellett helyettesíteni.[13] Azonban ez a valláspótlék sem volt képes kielégíteni az igényeket és megszilárdulni. Rövid virágzása (1796 — 1802.) után, mint az emberi kedélyt áthatni képtelen, s csak üres áradozó phrasisokkal pompázó tan, általános gúny tárgyává lett s végre a consulság idejében kitiltatott a templomokból, mint nemzeti vagyonból (1802.).

VI. Pius, miként említve volt, kezdettől fogva ellenséges állást foglalt el a francia forradalommal szemben s tiltakozott annak minden egyházi rendelete elleni sőt mindent megtett a vallásos vakbuzgóság felélesztésére és így közvetve a zavar növelésére, ami csak hatalmában állott. Franciaország, mihelyt lehetett, azonnal számon kérte Piusnak ezt a barátságtalan beavatkozását. Midőn *Bonaparte* az osztrák hadsereg megsemmisítése után szabad kezet nyert Olaszországban, felszólította a pápát Franciaország ellen kiadott rendeletei visszavételére; s midőn tagadó választ nyert, beütött az egyházi államba. Most már békét kért a megijedt pápa, meg is köttetett *Tolentinoban* (1797. febr. 19.). *E szerint* a pápa Franciaország javára örökre lemondott Avignon és Venaissin birtokáról; rajtok kívül átengedte Ferrarát, Bolognát és Romagnát és fizetett 30 millió frankot. Ezzel még nem volt vége a pápaságot sújtó csapásoknak. A franciákkal a köztársasági szellem is bevonult az egyházi államba és egy párt Rómában is megindította a mozgalmat ebben az irányban. A felizgatott nép utcai zavarokat rendezett, egy ilyen alkalommal meglőtt az őrség egy francia főtisztet. Ez épen elegendő ürügy volt Róma megszállására. *Berthier Rómába nyomult* (1798. febr. 15.), a francia fegyverek védelme alatt *kikiáltották a Capitoliumon a köztársaságot*; consulokat, aediliseket, censorokat stb. választottak s tudtára adták a pápának, hogy megszűnt a világi hatalma. Ezen esemény után Piust, mint foglyot, Franciaországba szállították, és lesújtva élete oly nagy viharaitól, de semmit sem vesztve méltóságából, ott halt meg (Valence-ban) 1799. aug. 29.[14]

1. Hontheimnak 1781. megjelent műve (Febronii commentarius in suam retractationem) azt bizonyítja, hogy nem mondott le hivatalosan megtagadott elveiről. Megjegyzendő, hogy Hontheim az elvtagadás ténye után lemondott hivataláról és birtokára vonult Luxemburgba, hol 90 éves korában halt meg 1790.

2. *Mejer*: Febronius, Weihbischof N. von Hontheim und sein Widerruf (Tübingen, 1880.); *Woker*: Nik. v. Hontheim u. die römische Kurie (Mannheim, 1775.).

3. A munka címe: Neuer Versuch über die Weissagung vom Immanuel (1778.); egyházi helybenhagyás és a nyomtatási hely megnevezése nélkül jelent meg; ezt is hibául rótták fel ellenfelei.

4. *Weishaupt*: Das verbesserte System der Illuminaten mit allen seinen Graden u. Einrichtungen (Frankfurt, 1788.); (*Weishaupt*): Geschichte der Verfolgung der Illuminaten (Frankfurt u. Leipzig, 1786.).

5. Már *Mária Terézia* 80 zárdát szüntetett meg Lombardiában, s határozottan megállapította egyes zárdák lakóinak számát (numerus fixus). *II. József* minden zárdára kiterjesztette ezt a szabályt és elrendelte, hogy csak a 25. évben lehet letenni a rendi fogadalmat, s ekkor is csak azon feltétel mellett, ha az illető valamely főseminariumban tanult előbb hat évet. 1786-ig a 2136 zárdából már csak 1425 maradt fenn; a szerzetesek és apácák száma 64,890-ről 44,280-ra szállott alá.

6. *Gross-Hoffinger*: Historische Darstellung der Allein-Regirung Joseph II., insbesondere der Reaction gegen den Geist seiner Anstalten (Stuttgart u. Leipzig, 1837.); *Ritter*: Joseph II. u. seine kirchl. Reformen (Regensburg, 1868.); *Brunner*: Die theologische Dienerschaft am Hofe Josephs II. (Wien, 1868.); u. az: Die Mysterien der Aufklärung in Oesterreich (Mainz, 1869.); *Schmidt*: Kaiser Joseph II. Ein Lebensbild (Berlin, 1875.).

7. Sanctissimi Domini nostri Pii Papae VI. responsio ad Metropolitanos Moguntinum, Trevirensem, Colonien. et Salisburg. super Nuntiaturis Apostolicis (Romae, 1789.); *Münch*: Geschichte des Emser Congresses und seiner Punctate (Karlsruhe, 1840.); Resultat des Emser Congresses in Actenstücken (Frankfurt u. Leipzig, 1778.).

8. *Potter*: Vie die Scipion de Ricci (3 köt., Bruxelles, 1825; németül; Stuttgart, 1826.).

9. *Buckle*: Anglia művelődésének története (VI. k. B.-pest, 1878.) 125—28. l. a forradalom okairól. A kath. írók a reformáció eredményének tulajdonítják a francia forradalmat (pl. *Alzog*, i. m. II. k. 428—29. l.); meglehet, hogy igazok van, csakhogy nem olyan értelemben, mint képzelik. A francia forradalmat kétségenkívül előkészítette a reformáció, a reformációt előkészítette a középkori kath. egyház és így tovább visszafelé addig, ameddig tetszik. Mindezek az időszakok egyes fokait jelölik a fejlődésnek, s iskoláiul szolgáltak az emberiség művelődésének. Elhisszük, hogy szeretnék az absolut monarchia és absolut hierarchia bámulói, ha Isten nevében, igazában saját érdekükben, a világ végéig, kényök-kedvök szerint rendelkezhetnének a népek vagyona, vére és lelkiismerete felett.

10. A püspökök *évi díját* (korábban 100—200 ezer livre-re is felment) 12000, az apátokét 6000, s a lelkészekét legalsóbb fokon, 1200 livre-ben (= frank) állapították meg.

11. 135 püspök közül csak *öt tette le az esküt: Lomenie dc Brienne* sens-i bíbornok-érsek, a korábbi miniszter; *Talleyrand* autuni, *Savine* viviers-i, *Jarente* orleans-i püspökök és az elszászi *Göbel* lyddai címzetes püspök, ki később, mint párisi püspök, megtagadta a keresztyénséget és utóbb nyaktiló alatt halt meg. A körülbelül 64,000 lelkész hasonlóan megtagadta az eskü letételét.

12. 1793. nov. 7. *Göbel* párisi érsek a *Lindet* l'eure-i püspök és *Julien* toulouse-i prot. lelkész kíséretében, veres phrygiai süvegben jelent meg a konvent előtt; hivatalát letette, sajnálkozását fejezte ki addigi charlatanismusán és kijelentette, hogy *csak a szabadság és egyenlőség istenét fogja szolgálni* jövőben. Nov. 10. a Notredame székesegyházban nagy zajjal és látványossággal ünnepelték meg az *ész ünnepét*. Egy nőt (Maillard énekesnőt vagy Aubry táncosnőt) diadalkocsira ültettek, egy keresztet helyeztek lába alá s fényes processióval kísérték a székesegyházba, ott oltárra ültették, azután a konventbe vitték, hol az ész istennőjének helyettesét meg kellett az elnöknek csókolni. Hasonló veszett dolgok történtek a vidéken,

mintha csak végképen el akartak volna búcsúzni eszöktől a szabadság újoncai.

13. *Grégoire*: Geschichte der Theophilanthropen (németül, Hannover, 1806.).

14. *Wolf*: Geschichte der römisch-kath. Kirche unter der Regierung Pius VI. (Zürich u. Leipzig, 7 köt., 1793—1802.); (*Bourgoing*): Mémoires historiques et philosophiques sur Pie VI. (2 k., Paris, 1801.); *Artaud de Montor*: Histoire du Pape Pie VI. (Paris, 1847.); *Pressensé*: L'église et la révolution (Paris, 1864.). V. ö. *Gieseler*: i. m. IV. k. 77—106.; *Henke*: i. m. III. k. 117—131.; *Alzog*: i. m. II. k. 362—63., 386—90., 428—40.; *Herzog*: i. m. III. k. 569—74., 584—86.; *Baur*: i. m. IV. k. 488—505. l.

95. VII. Pius és Napoleon. A francia kath. egyház helyreállítása.

Mialatt *Bonaparte* Egyptomban táborozott s Szuvarov kiszorította Olaszországból a franciákat, ebben a nyugodtabb pillanatban 35 bíbornok *conclavét rögtönzött Velencében és Chiaramontit* az okos benedek-rendi szerzetest és imolai bíbornok-püspököt *választotta meg pápának*, ki azután *VII. Pius néven* (1800—23.) a Franciaország ellen szövetkezett államok (Anglia, Oroszország, Ausztria és Törökország) fegyvereinek védelme alatt vonult be Rómába (1800. jul. 3.). Az Európát felforgató politikai viharok még mindig dühöngtek és az új pápának ereje teljes megfeszítésével, folytonos aggodalmak közt kellett kormányozni a kath. egyház roncsolt hajóját. Uralkodása első éveiben az elveszett positiók és jogok közül sokat sikerült visszanyerni, de azután elődénél is sokkal nagyobb megaláztatást szenvedett, míg végre megérte a vihar lecsillapultát s a hierarchia olyan diadalát, minőről e romboló vihar után a pápaságnak legreménykedőbb hívei sem mertek álmodni.

Midőn *Bonaparte* visszatért Egyptomból, szétrobbantotta a directoriumot (1799. nov.) s mint *első consul*, kezében egyesítette a köztársaság minden hatalmát.[1] A marengoi döntő csatában (1800. jún. 14.) visszaszerezte a francia zászlók korábbi varázserejét s az ezt követő *lunéville-i béke* (1801. febr. 9. köttetett Ausztria, Németország és a győző Bonaparte közt), ha vissza is engedte a pápának az egyházi államot, de Franciaországnak juttatta a

legatiókat. A nagyratörő, lángeszű consul, kit a forradalom emelt az állam élére, világraszóló terveket forgatott agyában. S hogy biztos támasztó pontot nyerjen nekik, legelőbb Franciaországban a forradalmi chaos megfékezését s a rend biztosítását vette munkába, hogy így egy célra egyesíthesse és irányozhassa az önmagokat emésztő erőket, t. i. arra, hogy Franciaország kivívja az Európa feletti főhatalmat s ezt a hatalmat magának és családjának biztosítsa Napoleon. Ezen Nagy Károlyra emlékeztető terv kivitelére szükségesnek tartotta, hogy kibéküljön a pápasággal s *helyreállítsa a kath. egyházat*, de oly módon, hogy ez az intézkedés ne gördítsen akadályokat útjába, sőt inkább egyengesse azt. Ilyen célból indította meg az alkudozást a római curiával és *kötött concordatumot Consalvi bíbornokkal*, a pápa államtitkárával (1801. jul. 15). *Ez az egyezmény* biztosította a katholicismust, mint a francia nép többségének vallását; az egyházi vagyont birtokában hagyta az államnak, de kötelességévé tette az egyháznak illő fentartását; az esküt letett vagy kiköltözött püspökök beadják lemondásukat, de újra választhatók lesznek; a püspöki megyék rendezésénél nemcsak az új politikai beosztásra lesznek tekintettel, hanem a régi püspökségekre is: az első consul 10 érseket és 50 püspököt nevez ki, a pápa pedig törvényesen megerősíti őket; a papok kinevezési joga a püspököket illeti; a consul ugyanazokban a kiváltságokban részesül, melyekben a régi kormány; a pápa fenségi joggal uralkodik az egyházi államon és elismerik őt az egyház fejének. A pápa örömmel erősítette meg ezt az egyezményt (aug. 13.), mely „megtisztította az egyházakat a profanatiótól, ismét felállította az oltárokat, újra kibontotta a kereszt zászlaját, törvényes pásztorokat adott a népnek, a helyes útról letért lelkeket visszavezette az egységhez és kibékítette önmagokkal és Istennel." Azonban Piusnak ez az öröme sem volt teljesen zavartalan, mivel (77 art., 1802. ápr. 5.) arról is gondoskodtak a *szervező törvények*, hogy nagyon meg ne tollasodjanak a hierarchia szárnyai. *E törvények kimondták* a többek közt, hogy a kormány beleegyezése nélkül ki nem hirdethető semminemű pápai kibocsátvány, — hogy a papi seminariumok tanárai köteleztetnek a francia papság négy alaptételére, — hogy a házasságokat csak azután áldhatja meg, miután már megköttettek a polgári hatóság előtt, — hogy a kormány rendelete nélkül zsinat nem tartható, — hogy csak a kormány által elfogadott kátékból lehet vallást tanítani stb.

Így egyelőre az engedmények terén mozgott mindkét hatalom anélkül,

hogy végképen lemondott volna elveiről. Szívességet szívességgel viszonoztak. S midőn *Bonaparte Napoleont a franciák császárának nyilvánította a senatus végzése, a pápa,* Európa több hatalmának tiltakozása ellenére, Párisba ment fényes kísérettel és *Napoleont*, ki sajátkezűleg tette fejére a francia császári koronát, *felkente szentelt olajjal és így egyházilag szentesítette az új császárságot* (1804. dec. 2.). Pius azt hitte, hogy Párisban személyesen érintkezve Napoleonnal, az egyházra nézve kedvező eredményeket nyerhet, de csalódott s így nem tarthatott sokáig a látszólagos jó egyetértés. VII. Pius nem tudott lemondani a régi pápai elvekről, melyeket gondosan takargatott eddig, s e miatt a pápa és az új császár közt csak idő kérdése volt az összeütközés. A pápa azt kívánta, hogy Franciaországban uralkodó legyen a kath. egyház; ezenkívül panaszt emelt az új francia szervező törvények ellen, melyek több ponton összeütköznek a concordatummal és kánonjoggal. Az egyház feje hiába panaszolt; a császár terveinek útjában állott az egyházi állam, s ezen akadály elhárítására tett minden lépése növelte a pápa sérelmeinek számát. Végre, midőn Franciaországnak és Olaszországnak Ausztria és Anglia ellen intézett együttes fellépését (*a szárazföldi zárt*, hogy Anglia hajói ne köthessenek ki Európa partjain) megakadályozta a pápai politika, Napoleon felindulva rajta, *francia megszálló sereget küldött az egyházi államba* (1808. febr.). Azután *kijelentette* egy (Bécsben, 1809. máj. 17. kelt) *decretumban*, hogy „ő, mint az egyház legidősebb fia, ki fegyverrel védi az egyházat, nem tűrheti, hogy az egyház feje egy úton járjon eretnekekkel és szakadárokkal (angolokkal és oroszokkal); nem tűrheti, hogy a pápa a császárétól eltérő politikát kövessen, s mivel csak visszaélésekre fordítja a rendelkezésére álló birtokokat, ő azokat, mint elődének, Nagy Károlynak ajándékait, visszaveszi a pápától és bekebelezi a francia birodalomba." De minthogy a pápa az egyház feje, a curia uradalmai birtokában maradnak ezután is; Rómában vagy Párisban s a birodalom néhány városában egy-egy palotát nyer lakásul, évi szükségleteire 2 millió frank áll rendelkezésére, a bíbornokok collegiumának és a propagandának költségeit az állam fedezi, *Róma* pedig *a császári szabad városok közé soroz*tatik. A pápa elutasította ezt a tervet, mint a sz. Péter széke elleni gúnyt s *átkot mondott* végrehajtóira, valamint a császárra is. A kormány hiába szólította fel, hogy vegye vissza az átkot, a pápa állhatatosan megmaradt előbbi nyilatkozata mellett és visszautasított minden ajánlatot. Erre az ellenszegülő egyházfejedelem elfogatott és őrizet alatt Savonába vitetett (jul. 6.).

Ilyen úton és eszközökkel akarta elérni Napoleon azt a célt, hogy a Párisban székelő és a császártól függő pápa segélyével a francia császár kezében kösse csomóba Európa világi és egyházi kormányának vezető szálait. Azonban Napoleon sem kéréssel, sem fenyegetéssel, sem fogsága súlyosbításával nem tudta a pápát nagyratörő tervének megnyerni; sőt Pius a császártól újonnan kinevezett püspököket sem erősítette meg. Ez az ellenszegülés igen nagy zavart idézett elő, mivel 27 megyének nem volt törvényes püspöke. Ebben a kényelmetlen helyzetben *nemzeti zsinat* tartására gondolt Napoleon, hogy így vagy engedékenységre bírja a pápát vagy pedig nélküle intézkedjék a zsinat. Előkészítésére egy főpapokból álló *egyházi bizottságot* nevezett ki. De sem *a pápához* két ízben (1811. ápr. és szept.) *küldött követség*,[2] sem *a Párisban kétszer összeült zsinat* (1811. jun. 17—jul. 11. és aug. 5.) nem vezetett kellő eredményre.[3] Eközben a francia kormány a francia kath. egyház szabadelvű intézményeit életbe léptette mindenütt, ahova csak elért fegyveres karja (Olasz- és Spanyolországban is); a legtöbb zárdát eltörülte, a hitnyomozó széket megsemmisítette, s az egyházi javakat lefoglalta az állam részére.

A pápával tett sikertelen kísérletek után egy *új concordatum* kötésére gondolt Napóleon; e végett (1812.) Fontainebleau-ba vitette a pápát, hol a kormány megkezdte az alkudozást. Az oroszországi szerencsétlen hadjárat után maga a császár vette kezébe az alkudozás fonalát. Így jött létre a *fontainebleau-i concordatum* (1813. jan. 25.), melynek értelmében megígérte a pápa, hogy hat hónap alatt megerősíti a kinevezett püspököket, ellenkező esetben a metropolitára vagy az egyházi tartomány legidősebb püspökére ruházza ezt a jogot; korábbi birtokai kárpótlásául elfogadja a felajánlott két millió frank évdíjt (ebbe be volt foglalva az egyházi államról való lemondása is). A pápa azt kívánta a császártól, hogy addig ne tegye közzé ezt az egyezményt, míg a bíbornokok consistoriumával egyetértőleg véglegesen nem határoz róla. A császár ezt meg is ígérte, de igéretét nem váltotta be, mert attól tartott, hogy a consistorium véleménye nem fog terveinek kedvezni. Kihirdette tehát a concordatumot, mint birodalmi törvényt, (márc. 25.), jóllehet a tette miatt aggódó pápa, a szabadon bocsátott bíbornokok buzdítására, semmisnek nyilvánította azt (márc. 24.). Ez volt a pápa és császár közt folyt harcnak utolsó mozzanata; Napoleon szerencse-csillaga folyvást sötétült, mígnem egészen kialudt; a sok szorongattatásnak kitett, állhatatosságában a kényszerű helyzet

miatt többször ingadozó *VII. Pius* pedig megszabadulva zsarnokától, az eltiport papuralom feltámadásának és még fényesebb jövőjének édes reményeitől boldogan vonulhatott be az örök városba (1814. máj. 24.).[4]

1. Tulajdonképen *három consul* (*Bonaparte, Sieyès* és *Roger Ducos*) ragadta magához a kormányt, de Bonaparte volt a fejök.

2. *De Barral* tours-i érsek, *Duvoisin* nantes-i és *Mannay* trieri püspökök, a legfelvilágosodottabb főpapok voltak a *követség tagjai. Azt az ajánlatot tették* a császár megbízásából, hogy a pápa erősítse meg a püspököket három hónap alatt és engedje meg jövőre, hogy ha a három hónap alatt egy vagy más okból elmaradna a kánoni megerősítés, abban az esetben egy metropolita vagy az egyháztartomány legidősebb főpapja gyakorolhassa a megerősítés jogát. *A pápa jövő helyzetére* vonatkozólag azt az ajánlatot vitték magokkal, hogy a pápa tetszés szerint Rómában, Avignonban vagy Párisban tarthatja székhelyét, két millió frank évdíjjal rendelkezhetik, a bíbornokoknak és az egyházi kormány minisztereinek költségeit a császári pénztár fedezné. A *pápa*, mint *egyházi fenség*, minden udvarhoz küldhetné követeket és viszont az ő udvaránál képviseltethetnék magokat a külföldi hatalmak; a lelki ügyekben pedig teljesen szabadon intézkedhetnék. Ezeknek az ajánlatoknak azonban volt még egy igen *erős záradékuk* is; nevezetesen, ha a pápa Rómában akar székelni, abban az esetben tegye le a császárnak azt az esküt, melyet letettek a birodalom többi főpapjai is; ha pedig Avignonban marad, ígérje meg, hogy tiszteletben tartja a francia egyház alaptételeit. A pápa a követségnek élő szóval (és nem írásban) megígérte, hogy meg fogja erősítni a püspököket, és jövőben, ha hat hónap alatt elmulasztaná a megerősítést, feljogosítja rá a metropolitát, hogy ő teljesíthesse a megerősítést. A többi pontokra nézve kijelentette a pápa, hogy míg vissza nem nyeri szabadságát és tanácsosait, addig semmi alkudozásba sem bocsátkozhatik.

3. Minthogy a követség nem intézte el mind a pápa és császár közt fenforgó vitás kérdéseket, s a pápának a püspökök megerősítésére vonatkozó nyilatkozata alakilag nem volt kielégítő: a császár azt akarta, hogy a *zsinat* maga hozzon végzést a püspökök megerősítésére vonatkozólag, a császár erősítse azt meg, s így állami törvénnyé legyen. De nem így történt; a zsinaton ellenzéki hangok emelkedtek s azt követelték, hogy előbb bocsássák szabadon a pápát, s az erősítse meg a zsinat végzéseit. Napoleon értesülvén erről a hangulatról, feloszlatta a zsinatot, s néhány erősebb ellenzéki püspököt elfogatott. A másodszor összeült zsinaton egy decretumba foglalták össze a pápától tett engedményeket, melyet azután a pápa (szept. 20.) meg is erősített egy brevében. L. *Melcher*: Das National-Concilium zu Paris im Jahre 1811. (Münster, 1814.)

4. Megjegyzendő, hogy *a németországi egyházszervezetet is teljesen felforgatta* a napoleoni korszak. A német egyházi fejedelemségek nagy részét, mint Franciaország elleneinek, a kiköltözött nemességnek és papságnak, s ármányaiknak fő fészkét bekebelezte a köztársaság, a Rajna bal partját pedig a lunéville-i békében nyerte el (1801.). A birtokukat elvesztett világi fejedelmeket a lefoglalt egyházi fejedelemségekből és alapítványokból kárpótolták. Egyedül *Dalberg Károly*, választó főkorlátnok, mint regensburgi püspök (mely székhez csatolták a mainzi érseki jogokat is, 1805.) tartotta meg a Napoleon kegyéből, egyházi és politikai állását és igyekezett az egyházat az új viszonyokhoz alkalmaztatni. De a pápaság saecularisatioja után

átalakult ez az egyházi fejedelemség is (1810.) s mint világi fejedelemség szerepelt egy ideig. Ezen folytonos területcsere következtében a régi püspöki megyék széttépettek, a lemondott püspökök székei üresen maradtak, s végre a mostoha viszonyok miatt teljesen felbomlott a korábbi német kath. egyházszervezet.

Az egészhez l. *Simon*: Vie politique et privée de Pie VII. (Paris 1823.); *Gaudet*: Esquisses historiques et politiques sur le pape Pie VII. (Paris, 1824.); *Artaud de Montor*: Histoire du pape Pie VII. (3 k., Paris, 1852.); *Pacca*: Historische Denkwürdigkeiten über Pius VII. (németül, 3 k.. Augsburg, 1831—34.); *Crétineau-Joli*: Mémoires du Cardinal Consalvi (2 k., Paris, 1864.); *Henke*: Papst Pius VII. (Stuttgart, 1862.). V. ö. *Henke*: i. m. III. k. 131—39.; *Gieseler*: i. m. IV. k., 107—25.; *Alzog*: i. m. II. k. 440—59.; *Baur*: i. m. V. k. 21—22., 28—39.; *Ranke*: i. m. III. k. 148—54. l.

96. A szerzet-ügy.

Még mindig számosan találkoztak olyanok, kik a zárda csendjével óhajtották felcserélni a világ zaját, hogy magokba szállhassanak, örökös imával és vezeklő élettel egyengessék üdvök útját, vagy valamely emberi nemesebb, de mindig erős kath irányú célra szenteljék életök hátralevő részét. Másfelől egyes megszűnt rendek új név alatt és módosított szervezettel kezdették meg pályájukat.

A világ megvetésének legmagasabb fokát kívánta elérni a *trappisták rendje*, melyet *Bouthillier de Rancé*, egy előkelő család sarja (szül. 1626., megh. 1700.) alapított. Rancét már gyermekkorában az egyházi pályára szánták szülői, s számos javadalommal halmozta el az udvar pártfogása. Az ifjú tudományos és előkelő kiképeztetést nyert, miközben bőven kivette részét a világ gyönyöreiből. De egy megrázó esemény után[1] rögtön megváltozott a gondolkodásmódja, s az ellenkező szélsőségbe esett. Vagyonát kiosztotta a szegények közt, javadalmairól egynek kivételével lemondott és *a la trappe-i cistercita zárdába* (Normandiának egyik vadonába) *vonult*, hol rendkívüli sanyargatásokkal kínozta magát (1662.). Ezen zárda apátságának javadalmát már serdülő korában elnyerte (mint commendá-t); most a rend szervezetének gyökeres átalakítását tűzte ki célul. Egy próbaév letelte után, mint apát (1664.),

nemcsak feleleventette az eredeti cistercita-alapszabályokat, hanem terhelte még a keleti asketákra emlékeztető szigorú rendtartásokkal is. Ezen *szabályok* szerint naponta 11 órát (többnyire éjjel) misézéssel és imádkozással töltenek el a rend tagjai; a többin nehéz földmunkával, kőhordással stb. foglalkoznak; esténként néhány percig sírjokat ásogatják és azután koporsóban, szalmán hálnak. Ezenkívül örökös hallgatást fogadnak, melyet csak a templomi ima és ének vagy találkozásuk alkalmával szokásos üdvözlés, a „*Memento mori*!" szakíthat meg. Eledelök kenyér, víz, gyökér, gyümölcs és zöldség (minden zsiradék nélkül). Ruházatuk a puszta testre felvett barna csuklyás köpenyből és fasaruból áll. A szellemi munka tiltva van. Ezen utóbbi szabály miatt Rancé vitába keveredett a maurinus-szerzettel, mely alkalommal egy *művében* (Traité de la sainteté et des devoirs de l'état monastique. 2 k. 1683.) azt igyekezett bebizonyítani, hogy a könyvek olvasása, még a bibliát sem véve ki, akadálya az eredeti szerzetes-élet helyreállításának. Ezzel szemben a tudós *Mabillon* (Traité des études monastiques, 1691.) védelmezte a tudományos munkásságot. Az említett rendkívüli szigorú szabályok miatt nem nagyon terjedt el a rend. Hiszen mily iszonyú képzelhetetlen csapásnak vagy csalódásnak kell érni az embert, hogy meggyűlölje egyesek gonoszságáért az egész emberiséget, s ne kívánjon többé senkiért munkálni, hanem kínzó fájdalmával, reményei romjával elevenen eltemesse magát, s a műveltség magaslatáról (ha ugyan lehetséges) leszálljon oda, hol kihalnak a gondolatok, s csak utolsó jele marad még meg a szív és agy életének, t. i. az arc keserű verítéke! Minden észvesztő, tévesztett iránya mellett is keletkezett néhány trappista zárda Olasz-, Angol- és Németországban, sőt Amerikában is.

Egészen nemes és emberi irányt követ az *angol kisasszonyok rendje*, melyet *Ward Mária*, egy hazájából menekült kath. angol nemes leánya alapított (1609.) St.-Omer-ben (Franciaországban). A rend tagjai kezdetben csak hazájukból menekült angol szüzekből teltek ki; később vettek fel más nyelvű hölgyeket is s így rövid idő alatt több intézet keletkezett Német- és Olaszországban s Németalföldön, melyek kiválólag leányok nevelésével és betegápolással foglalkoztak. A gyorsan felvirágzó rendet eretnekséggel stb. vádolták versenytársai és ennek következtében *VIII. Orbán* nemcsak nem erősítette meg alapszabályaikat (az augustinus-féléket), hanem bezáratta házaikat és iskoláikat is; sőt elfogatta magát az alapító Máriát is. Azonban a római hitnyomozószék kedvező ítélete visszaadta szabadságát; újra csatlakoztak az

elszéledt tagok s intézeteik megkezdették működésöket. Végre az alapító halála után *XI. Kelemen* (1703.) megerősítette a rendet, mely *három osztályból*: a nemes kisasszonyok (ezek a fő intézők), a polgár szüzek és a szolgáló testvérek osztályából áll. Mindnyájan leteszik a három szerzetesi fogadalmat, de nem örökre, hanem csak egy- vagy háromévenként. Ezen idő eltelte után visszaléphetnek a világba és férjhez mehetnek. Az angol kisasszonyoknak ma is majd mindenik fővárosban (Budapesten is) van zárdájok s ezzel összekötött nőneveiő intézetök.[2]

A jezsuitákkal némi összeköttetésben állott a *keresztyén iskolatestvérek* (Frères des écoles chrétiennes, vagy gúnyból: ignorantins) rendje, melyet *de la Salle Ker. János*, rheimsi kanonok abból a célból alapított (1724.), hogy előmozdítsa a római szellemű népnevelést. A rend részint a munkás osztály gyermekei nevelésével, részint alkalmas néptanítók képzésével foglalkozott. A tagok a szerzetesi fogadalom mellett kötelesek az intézetben maradni és nem lehetnek áldozárok. A rend gyorsan elterjedt Franciaországban, Belgiumban és Amerikában. Franciaországból a forradalom űzte el őket (1790.), de I. Napoleon újra visszahívta (1806.)

Még sokkal határozottabban a jezsuiták nyomdokaiba lépett a *liguorianusok* vagy *redemptoristák* rendje, melyet *Liguori Mária Alfonso* (előbb nápolyi ügyvéd, később püspök, megh. 1787.)[3] avégett alapított (1732.; XII. Benedek erősítette meg 1749.), hogy tagjai lelkipásztorkodás és az ifjúság nevelése útján, főleg az alsóbb néposztályban, felélesszék a kath. hit iránti buzgóságot. Ez a rend Isten akaratának tekintette a pápa akaratát s kiválólag arra törekedett, hogy teljes virágzását érje el Máriának és az oltári szentségnek a cultusa. A jezsuiták erényeit és bűneit egészen elsajátított rend akkor emelkedett nagyobb fontosságra, mikor eltörülték a jezsuiták rendjét és többnyire ezen congregatio védő szárnyai alá menekültek az üldözöttek. A nép nagyon jól ismerte őket s midőn forradalmak alkalmával boszúját hűtötte a jezsuitákon, a liguorianusoknak is bőven juttatott belőle.

Sokkal üdvösebb és nemesebb célt (t. i. honfitársainak vallásos és tudományos kiképeztetését) tűzött ki a *mechitaristák* congregatiójának alapítója, az örmény *Mechitar*, ki Kis-Armeniában, Sebasteban született (1676.). A nyugati egyházhoz való vonzalmáért elűzték az armeniai egyház hívei. Ekkor néhány tanítványával Konstantinápolyban telepedett le, de ott is gyanús szemekkel kísérte az örmény patriarcha s hogy elkerülje a bekövetkezhető veszélyt,

velencei területre, Moreába menekült és a kormány beleegyezésével zárdát és templomot alapított *Modonban*. Miután áttért az egyesült örmény egyházba, *XI. Kelemen* (1712.) megerősítette a Benedek-rend szabályai szerint szervezett congregatiót. Midőn kitört a török háború, Velencébe költözött Mechitar s a *s.-Lazaro szigetén* nyert a tanácstól letelepedési helyet (1717.). Maga Mechitar egész haláláig (1749.) élén állott a congregatiónak. Új telepökön nagyszerű zárdát, templomot és nyomdát alapítottak nemsokára s ezen idő óta, mint Armenia és nyugat közt a tudományos vallásos irodalom közvetítői, igen fontos szolgálatokat tettek a többnyire örmény tagok. Így a többek közt ők adták ki a három *Ignatius-féle levél* örmény fordítását (1783.), az *Eüsebius krónikáját* örmény és latin fordításban (1818.), ők rendezték az *örmény biblia kritikai kiadását* (1804.). Jelenleg az egyik legnevezetesebb *mechitarista collegium Bécsben* van, mely a keleti nyelvek művelése mellett a kath. népnevelés terén foglalkozik hasznos könyvek kiadásával és terjesztésével.[4]

A *jezsuiták* fogadalom nélküli vallásos társulatok alapításával törekedtek gyarapítni a népnél befolyásukat és igen nagy találékonyságot fejtettek ki ezen a téren. Így a többek közt társulatot alapítottak a *Jézus szent szívének imádása* céljából (a 17. század közepén). Csak megfeszített küzdelem mellett érhették el céljokat; különösen a domokosrendiekkel gyűlt meg a bajuk, kik gúnyos vitairatokkal támadták meg az alapítókat. Eleinte még Rómában is késedelmeskedtek ezen különös társulat megerősítésével; végre a jezsuiták nagy barátja, *XIII. Kelemen*, teljesítette kedveltjei kívánságát és (1765.) febr. 6-ikára rendelte *a Jézus szent szívének ünnepét*. A hittudósok még azon is sokat vitatkoztak, hogy vajjon a véres szívet, mint ilyent, vagy pedig mint az isteni szeretet jelképét kell-e imádni? Olasz- és Franciaországban a társulat tagjait „cordicolatros" vagy „marionette" néven gúnyolta a hitetlenebb fajta nép.[5]

Végre a régi szerzetrendek közül különösen a *clugny-i congregatio* története érdemel említést. Ez a rend a 13. század óta összehalmozott gazdagságát pompaszeretete kielégítésére pazarolta el és egészen világias irányt vett. A rend reformálására tett minden kísérlet meghiúsult. A hatalmas főnemesség fosztogatási vágya ellen a király vedelme alá menekült a rend és így egészen annak a befolyása álá jutott (királyi commenda lett). A reformáció korában többnyire a Guise-házból származó apátjai voltak, de ezeknek a reformkísérletei is eredménytelenek maradtak. Később Richelieu és Mazarin bíbornokok hasonló törekvései találtak makacs ellenszegülésre. Az apátok az

udvarnál fecsérelték el jövedelmöket, a zárdákban pedig teljes felfordultság uralkodott. Végre midőn 1790. eltörülték Franciaországban a zárdákat, Clugny város 100.000 frankon megvette és leromboltatta a zárdát és templomot.

1. Egykor állítólag kedveséhez, egy hercegnőhöz sietett, kivel tiltott viszonyt szőtt s ki időközben váratlanul meghalt himlőben. Midőn Rancé a terembe lépett, épen azzal foglalkoztak a halottas emberek, hogy levágják a hercegnő fejét és így beszorítsák a testet a rövid koporsóba. Ez a jelenet annyira megrázta az ifjú egész lelkét, hogy ettől a perctől fogva lemondott a világról. *Chateaubriand*: Vie de Rancé (Paris, 1844.); *Gaillardin*: Les Trappistes ou l'ordre de Citeaux au XIX. siecle etc. (2 k., Paris, 1844.); *Pfannenschmidt*: Gesch. der Trappisten (Paderborn, 1873.).

2. *Leitner*: Gesch. der englischen Fräulein u. ihres Instituts (Regensburg, 1869.).

3. *Liguorinak* (szül. 1696.) az életét számos mondával cicomázták fel; állítólag száznál több csodát tett, pl. rendkívül megsokasított kevés élelmi szert, pénteken hallá változtatta a baromfit, „miként Jézus" (ezt eddig nem tudtuk Jézusról, de a legenda-gyártók, úgy látszik, tudják). Midőn XIV. Kelemen pápa meghalt 1774. szept., Liguori néhány napig elrejtőzött, látszólag halott volt; azután sült ki, hogy az ő lelke ezen idő alatt a pápának állott szolgálatára. Már 1772. így nyilatkozott a pápa előtt: „Szegény pápa, ha megsemmisülnek a jezsuiták, mindnyájan elveszünk. De ha csak egyetlen megmarad, lesz benne annyi hatalom, hogy újra helyreállítsa a rendet." *Praxis confessionarii* című műve a probabilismust tárgyalja; *Theologia Moralis*-a, 6 köt., sikamlós kérdéseknek és rájok adott feleleteknek a halmaza. Bokros érdemeiért *VII. Pius* boldognak, *XVI. Gergely* szentnek és *IX. Pius* az egyház tanítójának nyilvánította. V. ö. *Jeancard*: Vie du b. Alf. Liguori (Louvain, 1829.; németül Regensburg, 1840.).

4. *Boré*: Le couvant de St. Lazare à Venise (Paris, 1837.).

5. *Reusch*: Die deutschen Bischöfe u. der Aberglaube (Bonn, 1879.).

97. A kath. theologia és vallásos műveltség.

A 18. század közepéig *Franciaország volt a theologiai tudományosság központja*. Ezen virágzó kor kifejlésére nagy mértékben befolytak azok a pártharcok, melyeket a jansenisták a jezsuitákkal, a gallicanismus az ultramontanismusszal és a katholicismus a protestantismusszal vívtak. Aztán az egyházi íróknak korlátlanabb mozgást engedett a gallicanismus szabadabb

légköre és a hitnyomozószék hiánya is. Különösen az *egyháztörténelem és segédtudományai* művelésére fordítottak nagy gondot. És e téren a *maurinus congregatióval*, melynek tagjai legnagyobb eredményt mutattak fel, versenyre keltek az *oratorianusok*, a világi papok és még a világi tudósok is. Kevésbbé lehet ezt elmondani a jezsuitákról.

A *maurinus rend tagjai közt* is első helyen áll *Mabillon János* (megh. 1708.), ki egy iratában (De cultu sanctorum ignotorum, 1705.) azt a vakmerőséget támadta meg, mely szerint Rómában ereklyékként tisztelték és árulták a katakombák halottait; nagy szorgalmat fejtett ki a középkori okmányok gyűjtésében és kritikai kiadásában is (Vetera Analecta, 4 k.; Museum Italicum, 2 k.; Franciaország történelmére vonatkozó okmányok, melyeket Német- és Olaszországban gyűjtött); megírta a Benedek-rend történetét (Acta sanctorum Ordinis s. Benedicti, 9 k.; Annales Ordinis s. Bendicti, 6 k.); kiadta a sz. Bernát műveit és *De re diplomatica* (6 k.) című művével megvetette a tudományos diplomatika alapját. *Montfaucon maurinus* szerzetes és elsőrendű tudós (megh. 1741.) az egyházi régiséget művelte; kiadta az Athanasius és Chrysostomus műveit, az Origenes Hexapláját és több görög egyházi atyát (Collectio nova patrum et scriptorum graecorum). *D' Achery maurinus* szerzetes (megh. 1685.) az ókori írók művei közt tartott böngészetet (Spicilegium veterum aliquot scriptorum, 13 k.). *Ruinart* ugyanazon szerzet tagja (megh. 1709.) megírta a vértanúk életét (Acta sincera primorum martyrum), részt vett mesterének, Mabillonnak a Benedek-rend szenteiről szóló nagy műve kidolgozásában. A jezsuita *Maimbourg Lajos* (megh. 1686.) erősen részrehajló egyháztörténelmi irányműveivel (Histoire de l'héresie des Iconoclastes, du schisme des Grecs, du Wiccliffisme, du Lutheranisme, du Calvinisme) nagyon megnyerte a curia tetszését, de midőn XIV. Lajosnak a pápával folytatott harcában a király mellett foglalt pártállást, a pápa kívánatára kizárták a rendből; ezen a méltatlanságon (ámbár nyugdíjjal kárpótolta a király) annyira felindult, hogy megtorlásul közzétette *a római püspök kiváltságait nagyon élesen boncoló híres művét* (Traité historique sur les prérogatives et les pouvoirs de l'église de Rome et de ses évêques).

Néhány jezsuita *a zsinatok végzéseinek egybegyűjtését* vette munkába; így jött létre a *Conciliorum collectio regia* (37 k. Paris, 1644.); minthogy azonban ez a gyűjtemény nagyon hiányos volt, egy teljesebbet rendezett *Labbe* (megh. 1667.) és *Cossart* (17 k. Paris, 1672.); még teljesebb, de erősen ultramontán szellemű

gyűjteményt állított össze *Hardouin* jezsuita (megh. 1729.; Conciliorum collectio regia maxima, 12 k. Paris, 1715.). *Natalis Alexander* domokos-rendi tartományfőnöknek (megh. 1724.), *de Tillemont* jansenista lelkésznek (megh. 1698.), *Claude Fleury* apátnak (megh. 1723.) nagyobb történelmi művei már említve voltak (l. I. k. 10. l.) *Du Pin* sorbonne-i tudor (megh 1719.) a gallicanismus védelmére írt (De antiquae ecclesiae disciplina, 1686.) becses szabad-elvű műve által elvesztette a curia kegyét és a jezsuiták jóindulatát; *Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclesiastiques* (19 k., 1693.) című érdekes, de itt-ott elsietett terjedelmes művét számos alapos megjegyzéssel kísérte. *Huet*, egykori avranches-i püspök (megh. 1721.) *a keresztyénség igaz voltát* az ó-világ történelmének elmosódott nyomain felkutatott erősségekkel igyekezett bebizonyítni s eközben a pogány hitregékben és bölcsészetben sok ügyességgel, de nem mindig szerencsével mutatott rá a bibliai vallás állítólagos elemeire (Demonstratio evangelica, 1679.). *Renaudot*, korábban oratorianus (megh. 1720.) Liturgiarum orientalium collectio (2 k. 1715.) és Historia Patriarcharum Alexandrinorum című becses műveivel szerzett érdemet.

A *bibliai tanulmányok* terén messze felülmúlta társait *Simon Richard*, oratorianus (megh. 1712.), ki mély tudományossággal döntötte halomra mindazokat az egyházi elméleteket, melyek a sz. írás eredetére, fenmaradására és magyarázatára vonatkoztak és *oly merész bírálat alá vetette a sz. írást*, minőt még nem hallottak a kath. egyházban (Historie critique du Vieux Testament, 1678.; Hist crit. du texte du Nouveaux Testam. 1689.). Hogy merész nyilatkozataiért el nem tiporta Róma, annak köszönhette egyedül, hogy a prot. hittudósok is megtámadták művét, a római curia tehát ezt a művet a prot. bibliai alap megingatásának tekintette. *Calmet* apát (megh. 1757.) a legkitűnőbb írásmagyarázók egyike *Commentaire literal sur tous les livres de l'ancien et de nouveaux testament* (23 k., 1707.) című írásmagyarázataiban egészen mellőzte a mystikus fejtegetési módot s csak a szószerintit követte.

A *dogmatika* és *polémika* terén a franciák közt *Bossuet Bénigne Jakab*,[1] a meaux-i püspök (a „meaux-i sas") vívta ki az első helyet. Bossuet a józan ész korlátai közt mozgó, a századok tanulságait, a hagyomány fejlődési fokozatait ismerő, eredményökhöz meggyőződésből ragaszkodó és helyességüket igazolni törekvő; a francia nyelv és műveltség minden kincsével, erejével a mester művész könnyűségével rendelkező; elragadó és hódító szónoklatában felülmúlhatatlan főpap volt. Az absolut monarchia érdekében a francia kath.

egyház szabadságát védelmezte; a papság érdekében a protestánsokat támadta meg, mert abban a téves hitben élt, hogy csak absolut kormányforma alatt lehet naggyá hazája s csak a kath. egyház áldása mellett lehet boldog a társadalom. Ékesszólásának egész hatalmát kifejtette, hogy visszaédesgesse a protestánsokat az egyedül üdvözítő egyházba és azt igyekezett bebizonyítni, hogy tudatlanságból szakadtak el az anyaegyháztól. A kath. tanrendszerben az eszményit emelte ki, ügyesen elleplezte a protestantismusszal ellentétes elemeket és éles elméjével egész tárházát nyitotta meg az ál okoskodásnak, csak hogy elhitesse, hogy a protestantismus alapja tarthatatlan és tele van ellentmondásokkal (Exposition de la doctrine de l'église catholique sur les matières de controverse, 1671.; Histoire des variations des églises protestantes, 2 k., 1688.). A Bossuet versenytársáról: *Fénelon* cambray-i érsekről (a „cambray-i hattyu"), ki, mint a királyi unokák nevelője, a tisztán humánus neveléssel helyettesítette a jezsuiták idomító rendszerét s a szeretet törvényét követte minden működésében, már volt említés (l. 554—55. l.).

Bossuet mellett egész, sora állott *a jeles szónokoknak*, kik virágzása legmagasabb fokára emelték a francia egyházi szónoklatot. Ezen jelesek közt is kivált *Flechier*, nimes-i püspök (előbb a jezsuita-rend tagja, melyből kilépett, megh. 1710.), kinek Bossuet és Turenne felett tartott beszédeit ma is a szónoki remekek példányainak tartják. *Bourdaloue Lajos* jezsuitának beszédei erőteljességökkel és egyszerű, természetes szépségükkel indították meg a hallgatókat s minthogy XIV. Lajos udvara előtt többnyire ő tartott beszédeket, ezért a „szónokok királyának és királyok szónokának" nevezték. *Massillon* clermont-i püspök (megh. 1742.) nemes hangon adott művelt lelkének kifejezést; beszédeiben rámutatott a szívet behálózó cselszövényekre, a téves utakra, a mindennapi élet bonyolult helyzeteire, hogy annál ragyogóbb színben tüntesse fel és annál inkább megkedveltesse az erény diadalát. Végre *Bridaine* hittérítő (1750. körül) erőteljes, népszerű beszédeiben mint Isten követe, megrázó ékesszólással hirdette az örökkévalóságot.

Olaszországban sem hiányoztak a jeles tudósok, de nagyon kevesen foglalkoztak a theologia önálló művelésével; több érdemet szereztek azzal, hogy újból kiadták a régibb theologiai műveket vagy gyűjteményeket rendeztek belőlök. Ilyen *anyag-gyűjtő* volt a többek közt *Assemani József Alajos*, a keleti nyelvek tanára Rómában (eredetére nézve maronita, megh. 1782.; Codex liturgicus ecclesiae universae. 13 k., Róma, 1749—66.); *Mansi* luccai érsek

(megh. 1769.; Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio Veneta. 38 k., 1738—59.) s m. *A kath. hittan* tudományos művelésének *két nagy munka* kínálkozik figyelemre méltóbb gyümölcséül; az egyiket *Berti Lőrinc* augustinus szerzetes és pizai hittanár (megh. 1766.; Theologia historico-dogmatica scholastica, 10 k., 1739.) dolgozta ki a rend generálisának megbízásából s az Augustinus szellemében és scholastikus alakban fejtette ki benne a régi tant; a másikat (Institutiones theologiae ad Subalpinos. 2 k., Turin, 1793.) több szabadelvűséggel, kevesebb scholastikával, a kijelentés mellett elismerve az értelem jogát is, négy turini hittanár: *Ghio, Regis, Bruno* és *Lavalli* dolgozta ki. Azonban ezen időszak olasz tudósai közül leginkább kiemelkedett *Muratori*, az egyetlen önálló, szabadelvű és az egyházétól eltérő gondolatait kimondani is bátor hittudós, ki erélyesen fellépett a szenteknek és Máriának a népnél már majdnem bálványozássá fajuló tisztelete ellen, különösen megbotránkozott azon az új egyetemi rendszabályon, melyet a jezsuita vakbuzgóság hozott létre s melynek értelmében minden tanítónak és akadémiai fokozatot elnyert ifjúnak le kellett tenni az úgynevezett *Immaculata esküt* és fel kellett fogadni, hogy ha kell, még vérrel is fogja védelmezni a Mária szeplőtlen fogantatását (De ingeniorum moderatione in religionis negotio. Paris, 1714.). Ezenkívül több népies áhítatossági könyvet írt, melyekben azt igyekezett megértetni, hogy a szentek tisztelete hasznos ugyan, de nem szükséges és óvakodni kell a sz. szűzbe vetett szerfeletti bizodalomtól. Végre midőn a császár és pápa közt kitört a viszály Parma felett, igen erélyesen védelmezte a császárságnak az egyházi állam feletti jogait (Esposizione dei dritti Imperiali. Modena, 1712.).

A *kath. Németországon* a tudományos theologia úgyszólva parlagon hevert ezen időszak nagy részében. A jezsuiták uralma útját állotta minden szellemi haladásnak. Annál inkább virágoztak a boszorkányperek és égetések s a babonának sokfajta burjánai. Hiába rajzolta *Spee Frigyes* trieri jezsuita (megh). 1685.; Cautio criminalis s. de processibus contra sagas. 1631.) élénk színekkel ezen babonaság esztelen voltát; hiába adtak ki egyes fejedelmek tiltó rendeleteket: azért még 1729. is megégettek Würzburgban egy félőrült apácát, s csak a *Mária Terézia* idejében és rendeletére szűntek meg a boszorkányégetések. Még 1740. Salzburgban erősen felizgatta a theologusokat a *Mária-cultus felőli vita*. Ugyanis néhány ifjú pap hazatérve Olaszországból, terjeszteni kezdette a Muratori eszméit és könyveit, sőt társulatot is alakítottak az érsek beleegyezésével. A salzburgi egyetem vakbuzgó theologusai az egyház

veszedelmét látták ebben, az ifjak társulatát felületes névhasonlatosság következtében (Muratori, Freimaurer) összetévesztették a szabadkőművesekével, egész szenvedéllyel felléptek s már a népet is izgatni kezdették ellene. Az együgyű vakbuzgók idétlenkedésének az érseki parancsszó vetett véget. Ugyanezen időtájt alapíttatott a *müncheni tudományos akadémia* (1759.; újabb szervezetet nyert 1807.), melynek első tagjai közül *Amort Eüsebius*, a pollingeni zárda dékánja sok érdemet szerzett a tanügy javítása körül; ámbár egészen ultramontán volt, elítélte a szerzetesek sanyargatásait és szenteskedéseit (Theologia moralis. 2 k. Augsburg, 1738.); de megtámadta a Wolf bölcsészeti rendszerét is (Philosophia Polingana); és mégis ezen a merev álláspontón sem tartotta lehetetlennek a protestánsok és katholikusok kibékítését (Demonstratio eritica religionis catholicae). Azonban ilyen kis csillagok csak nagyon kis kört világítottak meg. XIV. Kelemen még azt panaszolja egy német főpapnak (1773. dec. 5.), hogy a német papok és szerzetesek nagyon tudatlanok s Németországon már régóta csak prot. szerzők kezéből kerülnek ki a legjobb könyvek.

A különben szigorú kath. Mária Terézia ideje óta kezdett a kath. theologia némi lendületet venni. Ezen kedvezőbb időszak jelének tekinthető a *Trautsohn* herceg, bécsi érsek körlevele (1750.), melyben arra intette a papokat, hogy tisztább vallásos ismeretre vezessék a népet; rosszalását fejezte ki azon, hogy szerfelett sok gondot fordítnak a szentek tiszteletére, kelleténél többre becsülik a búcsújárásokat, olvasókat, képeket stb. s végre a papokat teszi felelőssé a népnek oktalan babonái miatt. Ezen előzmények után *Mária Terézia* (1752. *reformatio studiorum*) adott ki *egy rendeletet*, melyben meghagyta, hogy a papi pályára való készületnél több gondot fordítsanak a görög és héber nyelvre, az írásmagyarázatnál a szó szerintit alkalmazzák, minél kevesebbet bajlódjanak a theologiai tekintéllyel és Aristotelesszel. A jezsuita-rend bukása után a prot. irodalomban is jártas *Rautenstrauch István* benedek-rendi szerzetest és brunaui püspököt nevezték ki *a bécsi theologiai szak igazgatójává*, ki egy kimerítő *tantervet*[2] tett közzé az örökös tartományok theologiai szakjai számára, mely jobb módszernek és a vallásos szellem megtisztításának egyengette útját. Csak az így előkészített talajon számíthatott reá II. József, hogy kellőleg meggyökerezzenek alapos reformjai. De nemcsak a josephinismus területén mozoghatott szabadabban a theologiai irodalom, hanem azokon a kath. egyetemeken is (Tübinga, Freiburg, Bonn), melyek felett prot. fejedelmek

rendelkeztek. Ezek a kedvező viszonyok fokozták a hittudósok tevékenységét is. Két domokos-rendi szerzetes: *Billuart* (Summa St. Thomae hodiernis academiarum moribus accommodata, 3 k., Wirceburgae, 1758.) és *Gazzaniga* már az újabb kívánalmak szerint dolgozta ki (Praelectiones theologicae, 5 k., Viennae, 1775.) nagyobb rendszeres *hittanát*. A tehetséges exjezsuita *Stattler Benedek*[3] a morált részben még a régi jezsuita alapelvek szerint dolgozta ugyan ki, de terjedelmes, éles elmére valló hittana szerkesztésénél már alkalmazta a Wolf logikai-metaphysikai bizonyításmódját is és érintette ezen a ponton a Wolfot követő prot. conservatismus határát. *Klupfel*, augustinus szerzetes és freiburgi hittanár (megh. 1811.), a hittant (Institutiones theologiae dogmaticae, 2 k., Vindobonae, 1789.) oly világosan, érthetőleg és helyenként szabadelvűséggel (pl. kimondta, hogy olvasni kellene a bibliát mindenkinek s hogy meg kellene szüntetni az ereklyék tiszteletét) adta elő, hogy a szabadelvű elemektől megtisztítva, még ma is használják művét. Szóval Németországon akkor kezdett a kath. theologia emelkedő irányt venni, mikor a sok kath. írótól annyira magasztalt jezsuita-rend leszoríttatott egy időre a mindenhatóság polcáról.

Magyarországon a 17. század második felében is a korábbi irányban haladt a kath. theologiai irodalom, folytatta a vitát a protestánsok ellen, s miként a német kormánytól támogatott kath. klérusnak vakbuzgó törelmetlenség és erőszakosság jellemezte egész magatartását, épen úgy a kath. vita-irodalomban is több volt a sophisma, a szenvedély és durvaság, mint a komoly tudomány és higgadt, meggyőző okoskodás. A nem tollal, hanem doronggal való írás és mocskolódó nyelvelés áldástalan mesterségében leginkább feltűnt *Sámbár Mátyás*[4] jezsuita, ki 30 évi buzgó térítői működése alatt több ezer (állítólag 12000) protestánst nyert meg a római egyháznak, és *Kiss Imre*[5] jezsuita, a II. Rákóczy György özvegyének, a római egyházba visszatért *Báthory Zsófiának gyóntatója*, ki Pósaházi s.-pataki tanár ellen folytatott szenvedélyes vitát, melyből megtetszik, hogy a 32 levelű bibliában legalább is volt olyan jártas, mint a szentírásban. Nem valami nagy tehetséggel, de nemesebb irányban működött a nagy szorgalmú, buzgó *Illyés András*[6] erdélyi püspök, ki sok könyvet „csinált," sok egyházi beszédet írt, de messze elmaradt Pázmánytól s igazolta a kath. egyházi szónoklat mélyre hanyatlását. E század szenvedélyes harcait egy sajátságos, majdnem érthetetlen jellemű pap, a nagy tudományú *Otrokocsi Fóris Ferenc* rekesztette be, ki előbb rimaszécsi ref. lelkész volt, mint

hitvalló végig szenvedte a gályarabságot, azután Gyöngyösön és Kassán viselt lelkészi hivatalt; majd fejébe vette, hogy *ő van hivatva a prot. és kath. egyház egyesítésére* (Irenicum s. Pacis Consilium pro Unione et Concordia ad Fratres Protestantes, Franeker, 1692.), s midőn szózata nem talált visszhangra hitsorsosainál, nagy ünnepélyességek közt áttért a kath. egyházba (A tévelygő juhról való Prédikáció. N.-Szombat, 1694.), és sok buzgósággal, de kevés sikerrel próbálta mentegetni ezt a lépését (A jó lelkiismeretnek maga mentő tanúbizonysága, stb. Kassa, 1694.); azután pedig ócsárolta elhagyott hitfeleit és vallását (Róma Istennek sz. Városa... Melyben megmutattatik, hogy a régi betű szerint való Jeruzsálemen és Sionon a Róma-Város-beli Eccl., mint egyéb Ecclesiáknak Feje példáztatott... N.-Szomb., 1698.: latinul is). Ha nagyravágyásból tért át, ez a vágya teljesült némileg, bölcsészet-, hit- és jogtudorrá lett, s ha nem is nyerhette el a vaticanumi könyvtárnokságot, de N.-Szombatban mint jogtanár a tudománynak élhetett s az esztergomi káptalan levéltárát is rendezhette (megh. 1718.).[7] Ezután a vitatkozások, legalább a protestánsok részéről megszűntek, az uralomra jutott kath. egyház és német kormány törvénytelen erőszakossága főleg Magyarországon majdnem a megsemmisülés örvényébe szorította a prot. egyházat s elnémította a prot. hittudósokat. És a „hazafias" főpapság körében találkoztak olyan buzgó, kegyes, udvari férfiak, kik már koporsóban szerették volna látni a protestantismust, s azt igyekeztek bebizonyítni, hogy a félig meghalt prot. egyház veszélyes az államra nézve (bizony veszélyes volt, de nem az államra, hanem a törvénytelen absolut kormányra és annak szolgalelkű zsoldosaira nézve), így *Bársony György*, váradi címzetes püspök és szepesi prépost azt igyekezett hamis okoskodással bebizonyítani (Veritas toti Mundo declarata, 1671.),[8] hogy a király a protestánsokat nem tartozik megtűrni Magyarországon, mert ők nem létezhetnek „a kath. vallás sérelme nélkül" s különben is eltértek a helvét és augsburgi hitvallásoktól. *Szentiványi Márton* jezsuita (bécsi és n.-szombati tanár, megh. 1705.) felsorolt „Ötven okokat és indulatokat, Miért A mostani Keresztyének között levő Vallásokból egyedül a közönséges Római Vallást kell választani, stb." (N.-Szomb., 1702.), s melyekben kíméletlenül ledorongolta a protestánsokat.[9] *Bíró Márton* veszprémi püspök[10] királyi parancsolatokból akarta megmutatni, hogy a király a hittől elszakadtakat nem tartozik megtűrni országában (Enchiridion ... de Fide Haeresiarchis et eorum Sociis, in genere de Apostatis, deque Constitutionibus atque Decretis

Imperatorum ac Regum contra dissipatores cath. Ecclesiae editis. Győr, 1750.), de ennek a műnek a példányait, *II. Frigyes* porosz királynak a közbenjárására elkoboztatta *Mária Terézia* (1751.). *Damiani János*, váci archidiakonus még 1763. is azt bizonyítgatta, hogy a kath. fejedelmek és hatóságok mindenféle eszközzel jogosan kényszeríthetik az akatholikusokat az egyedül üdvözítő r. kath. hitre (Justa religionis coactio, s. apodixis quod reges ... possint ac debeant Acatholicos ... cogere mediis etiam violentis immo et extremis ad amplectendam ... unice salvificam r. cath. fidem. Buda, 1763.). A királyné rendeletéből elkobozták ezt a művet is.[11]

A szorosabb értelemben vett *tudományos theologia* mezeje majdnem egészen parlagon hevert. A harc lehetetlensége az elnyomott protestáns hittudósok részéről, az elbizakodottság a kath. párt részéről útját állották a fejlődésnek. De hogy is lehetne szó fejlődésről ott, hol örök érvényűeknek tekintik az egyszer kimondott tantételeket, s átokkal sújtják a tőlök való eltérést? Megelégedtek a legelterjedtebb *külföldi művek átültetésével*. Így *Döme Károly* (szül. 1768., megh. 1845., izsai pap, majd pozsonyi kanonok)[12] lefordította Bossuet-nak egy vitairatát (A kath. hittudomány azon ágazatainak kitétele, melyekről visszavonások vannak, jegyzésekkel. N.-Szomb., 1793.): *Kopácsi József* {szül 1775., megh. 1847., veszprémi tanár, pap, esperes, utóbb u. o. püspök és végre esztergomi érsek)[13] lefordította a *Fleury* bibliai archaeologiáját (Izraeliták és Keresztyének Szokásai és Erkölcsei. 2 k., Veszpr., 1801.). Mint eredeti (?), említést érdemel *Demeter Márton*, k.-fehérvári nagyprépost *hittana* (A Sz. Háromságnak, azaz az A. F. és Sz. L ... Istenségekről való Római közönséges és Apostoli Sz. egyháznak idvességes Hiti, Vallása és Tudománya. Kolozsvár, 1732.).[14]

Nagyobb és sikeresebb munkásságot fejtettek ki az *egyháztörténetem* terén. Az *Inchofer Menyhért* jezsuita (szül. Kőszegen, 1584., megh. Milanóban 1648.) terjedelmes művének (Annales Ecclesiastici Regni Hungariae, Róma, 1644.) csak első része jelent meg 1050-ig; ő közölte legelőbb *II. Sylvester pápának* a sz. Istvánra vonatkozó *bulláját*.[15] *Molnár János* jezsuita (1728—1804.) terjedelmesebb népszerű egyháztörténelme (Az Anyaszentegyháznak történeti, a 17. század elejéig, 1—3. k. N.-Szomb., 1769—71., 4. k. Kolozsvár, 1788.) mellett több kézikönyvet, s néhány szelídebb irányú vitairatot tett közzé tanítványai számára (A megtért református elmélkedéseiről négy könyv, N.-Szomb., 1763.; Az oltári szentségről és áldozatról a reformátusok paizsa ellen

hármas könyv, Pozsony, 1775.).[16] *Frank György*, budai egyetemi tanár, később győri kanonok tudományos bevezetést dolgozott ki az egyháztörténelemhez (Introductio in historiam eccl. N. Testamenti, Budae, 1783.). *Szvorényi József Mihály*, egyetemi tanár, majd keszthelyi apát és plébános, rövid, de velős és számos idézettel kísért egyháztörténelmet írt (Hist. religionis et ecclesiae christ. clero Ungariae accommodata, 2 k., Poson, 1789.). *Platthy Mátyás*, besztercebányai kanonok nagy tudományos készülettel, de kevés kritikával dolgozta ki a keresztyénség négy első századát (Primordia sanctae, cath. et apost. Ecclesiae e sacris quatuor primorum nominis christ. seculorum, monumentis graecis juxta ac latinis proposita, Budae, 1790.).[17] *Benger Márton* paulinus szerzetes, megírta szerzetének történetét (Poson, 1743.),[18] *Károlyi Lőrinc* győri nagyprépost, a győri egyház történetét (Speculum Ecclesiae Jauriensis, Győr, 1747.),[19] *Szörényi László* szerémi püspök, a szerémi püspökség történetét (Vindiciae Sirmienses, Budae, 1746.),[20] *Vajda Samu* (1718—95.) benedekrendi szerzetes, majd tihanyi apát „A mi urunk Jézus Krisztusnak életét ... a 4 evangelistából egyet csinálván, rendbeszedte és sok üdvösséges tanúságokkal megbővítette" (3 k., Posony, 1772—74.).[21]

Az *egyházjog* művelésére kevesebben vállalkoztak. Ide tartozik: *Péterfi Károly*, ki a magyarországi kath. zsinatok történetét és végzéseit, 1016—1715-ig, a más vallásúak iránt vakbuzgó türelmetlenséggel állította össze (Concilia Ecclesiae Hung. Rom. catholicae, 2 k., Posonii, 1741—42.);[22] *Lakics* (Praecognita juris eccl. universae, Viennae, 1775.; Instutiones juris eccl. Budae, 1779.); *Markovics* (Principia juris eccl. Regni Hungariae, Budae, 1786.); *gr. Batthyány Ignác*, a tudós erdélyi püspök (Leges Eccl. Hungariae et Provinciarum ei adnexarum, 3 k. Gy.-Fehérvár és Kolozsvár, 1785—1827.).[23] Annál többen foglalkoztak *a gyakorlati egyházi irodalom* művelésével, áhítatossági művek, imakönyvek fordításával, szerkesztésével és *egyházi beszédek* közrebocsátásával. Azonban a bő termelés nem állott arányban a minőséggel. A pázmány-fajta egyszerű, erőteljes, hódító szónoklatokat mesterkélt, szóvirágokkal elhalmozott, pengő-csengő, de erőtlen egyházi beszédek váltották fel. Ebből a sorozatból kiválóbbak: *Baranyi Pál* jezsuita (Az életnek és halálnak képe, avagy Halotti Prédikációk, 2 k., N.-Szomb., 1714—19.; A szentek lajstroma... esztendő által minden napra rendeltetett elmélkedések, N.-Szomb., 1713.); *Csúzi Zsigmond*, paulinus szerzetes (Zengedező sípszó — 77 beszéd Posony, 1723.; hozzá van csatolva: Tündérség, kinek palástja alatt ravaszon beférkezett

Apostoli hazánkba a mostoha atyafiság; Lelki éhséget enyhítő evangeliumi... három kenyér, u. o. 1724.; Evangeliumi trombita — Egyházi beszédek — Posony, 1723.; Kosárba rakatott aprólékos morzsalék — egyházi beszédek — u. o. 1725.; Egész esztendőre való hármas prédikációk, u. o. 1725.); a már említett *Bíró Márton* veszprémi püspök (Micae et spicae ... Evangeliumi kenyér morzsalékok és apostoli búzakalászok, Győr, 1756.; Ünnepnapokon diaetának alkalmával mondott beszédek, u. o. 1761.); *Szabó István* jezsuita (Böjti prédikációk, Sopron, 1743.; Három esztendőre való vasárnapi prédikációk, 3 k. N.-Szomb., 1746.); *Molnár János* szepesi kanonok (Egész esztendőnek vasárnapira és ünnepeire szolgáló prédikációk, Posony és Kassa, 1777.); *Sztankovácsi Lipót* ferencrendi szerzetes (Posony kir. városában hirdetett ünnepnapokra préd., 3 rész. Győr és Komárom, 1788—99.; Vasárnapokon ... mondott préd., 4 rész, 8 köt., u. o. 1789—1800.; Hangzó trombita ... böjti préd., u. o. 1800.); *Zosimus* (családi nevén *Golubics Tamás*) kapucinus (Keresztyén tanítási beszédek, 6 k. Posony, 1794—98.); *Alexovics Vazul*, egykor paulinus szerzetes, a rend eltörültetése után pesti egyetemi tanár és hitszónok (Ünnepi prédikációk; Vasárnapi prédikációk, 5 k., Pest, 1789—91.); *Telek József*, ferences szerzetes, kinek egyházi beszédei „Hathatós erejű mágneskő"; „Hálaadó dicséret" (Pest, 1759.) és „Tizenkét csillagu korona" (Mária 12 ünnepére, Buda, 1769.) címen jelentek meg; *Kosztolányi Sándor*, ferences szerzetes (Egész esztendőbeli vasárnapokra intéztetett sz. beszédek, 2 k., Posony, 1794.; Négy esztendőbeli böjti... sz. beszédek, 4 k., u. o., 1798.; Három szakaszokra osztott sz. beszédek, Pest és Posony, 1800.) s mások.

1. *Bossuet* 1627. szül. Dijonban, Parisban jezsuita nevelést nyert, s 1652. sorbonne-i tudor lett. Mint egyházi szónok már akkor híres volt és Metz környékén számos protestánst megtérített szíveket hódító beszédeivel, 1669. condomi püspökké nevezték ki, de 1670., midőn a trónörökös nevelőjének hivatott meg, elhagyta ezt az állomását. *XIV. Lajos* 1681. a *meaux-i püspöki székke*l jutalmazta meg érdemeit. Mint az absolut királyság híve, ő fogalmazta a francia papság négy alaptételét 1682. Hasonló buzgósággal harcolt a tan egysége mellett, annak elleneivel: a jansenistákkal, quietistákkal és protestánsokkal, s részes volt a *nantes-i edictum* felfüggesztésében is. És ezen merev magatartása mellett is oly simulékony volt, hogy egy ideig a prot. és kath. unió érdekében kész volt komolyan alkudozni *Leibniz-cal* és *Molanusszal*. Megh.

1704. *Összes művei* újabban 30 köt. Parisban, 1859—65. jelentek meg. V. ö. *Bausset*: Histoire de Bossuet (4 k., Paris, 1814.); *Réaume*: Histoire de Bossuet et ses oeuvres (3 k., Paris, 1869—72.); *Laur*: Bossuet u. die Unfehlbarkeit (Manheim, 1875.); *Nisard*: A francia irodalom története, III. k. 207—315. l.

2. Neue allerhöchste *Instruction für alle theol. Facultäten* in den kais.-könig. Erblanden, 1776. Ebben ki van mondva, hogy a theol. tanfolyam bevégzésére öt év szükséges; hogy az ifjaknak előbb az egyháztörténelemben kell alapos ismeretet szerezni; azután a bibliai és keleti nyelveket, a hermeneütikát, patristikát, dogmatikát, morált, egyházjogot, pastoralis theologiát és végre polémikát kell tanulmányozni; s mindezeket az egyházi szabályok szerint és úgy, hogy ne a terméketlen scholastikát és a vitatkozás mesterségét tekintsék célnak, hanem a munkás keresztyénséget.

3. *Stattler* előbb ingolstadti tanár, majd censura-tanácsos Münchenben, megh. 1797. *Művei*: Ethica christiana universalis et ethica chr. communis. VI k. Augustae Vindelicorum, 1782—89.; Christliche Sittenlehre (a család számára, Augsburg, 1789.; a felsőbb osztályok számára, 2 k., München, 1791.); Demonstratio evangelica s. religionis a J. Christo revelatae certitudo, 1770.: Theologia Christiana, 1781.

4. *Sámbár M.* nemes horvát szülők gyermeke Varasdon szül. 1617.; 1637. lépett a jezsuita-rendbe. Előbb Pozsonyban, majd Grácban, Kolozs-Monostoron, utóbb Kassán működött mint hit- és bölcsészettanár. Közben és élete utolsó szakában Felső-Magyarországon és Erdélyben térítgetett. Megh. Zágrábban 1685. *Művei*: Három üdvösséges kérdés. I. A Lutheránusok és Calvinisták igaz hitben vagynak-e? II. Csak az Egy Pápista Hit-e igaz? III. A Pápisták ellenkeznek-e a Sz. írással, avagy inkább a Lutherek és Calvinisták? (N.-Szombat, 1661.); Egy Vén Bial orrára karika, stb. (H. n. 1664.); Orvosló Ispitály. Melyben egy o-kos praedicans ... Feje falban-veréstől orvosoltatik, stb. (H. n. 1664.); Az három kérdésre lett summás választételre írott felelet (H. n. 1666.); A Három Üdvösséges kérdésre, a Luther és Calvinista Tanítók mint felelnek? úgy, amint Matkó István mondja ... És Pósaházi Mocskainak megtapodása (Kassa, 1667.); Apologia pro vetustate fidei cath. 1669.; Theses controversiarum fidei compendiales pro omni articulo fidei facile decidendo, etc. (Kassa, 1669.). V. ö. *Lányi-Knauz*: Magy. Egyháztört., II. k. 443—44.; *Bod*: Athenas, 234—35.; *Ferenczy-Dánielik*: Magy. írók. I. k. 399—400. l.; *Szabó K.*: Régi Magy. Könyvtár, 979., 1018., 1019., 1049., 1056. sz.

5. *Kiss Imre* N.-Szombatban szül. 1613.; 1648. lépett a jezsuita-rendbe; Kassán és N.-Szombaton működött mint hittanár; megh. Bécsben 1683. Művei: Tök, Mak, Zöld Tromfjára Pósaházinak Veres Tromf (H. n. 1666.); Pósaházinak Egy Ben-Sűlt Veres Kolop Titulusu Feleleti Megmutattatik semmirekellőnek lenni... (Kassa, 1667.); Az igaz hitre vezérlő könyvecske, stb. (N.-Szombat, 1681.) és néhány halotti beszéd Báthory Zsófia, Rákóczy Ferenc s m. felett. V. ö. *Bod*: Athenas, 142—43.; *Ferenczy-Dánielik*: i. m. I. k. 247—48. l.

6. *Illyés* Erdélyben, Csíkszentgyörgyön szül.; előbb pozsonyi kanonoknak, majd erdélyi püspöknek nevezték ki; de ebben az állásában nem boldogulván, visszatért Magyarországra, 1696. esztergomi kanonok lett, s Nagyszombatban halt meg. *Villegas Alfonsus* után lefordította olaszból „A keresztyéni életnek példáját avagy tükörét, Azaz A szentek életét" (5 rész, Nagy-Szombat, 1682—83.); *Rodericus Alfonsus* után olaszból és deákból „A Keresztyéni Jóságos cselekedeteknek és a tökéletességnek gyakorlatosságát" (3 rész, N.-Szomb., 1688. 1701. 1708.); *Avancinus Miklós* után „A Krisztus Jézus Életét és tudományát a négy Evangelisták írásiból" (N.-Szomb., 1690.); kiadta „Prédikációs Könyvét" (74 beszéd az igaz hit főágazatinak nagy titkairól, I. r. N.-Szomb., 1691., II. III. r. Bécs, 1692.), „Vasárnapi Prédikációknak Könyvét" (minden vasárnapra három beszéd, 2 r. Bécs, 1696.); írt „Jóra intő Énekecskéket" (N.-Szomb., 1702.), „Imádságos könyvet" (N.-Szomb., 1709.), „Rövid Forma Embernek életét bölcsen rendelni... Verseknek Sommáját" (6 r., N.-Szomb., 1709.) stb. Művei közül latinul is több megjelent és több kiadást ért. V. ö. *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 430—36.; *Ferenczy-Dán.*: i. m. II. k. 123.; *Bod*: Ath. 119. l.; *Szabó K.*: i. m. 1291., 1370., 1395., 1415., 1485., 1659., 1762., 1763. sz.

7. *Otrokocsinak* más *művei*: Examen reformationis Lutheri et sociorum ejus justum, modestum ... Tymaviae, 1696.; ezt a reformáltak ellen írta. *Reformált korából* nevezetesebbek: Kereszt alatt nyögő Magyar Izraelnek Hálaadó és Könyörgő Imádsági, Kolozsvár, 1682.; Idvességes beszélgetések, Némely válogatott Sz. írásbeli helyekről ... U. o. 1683.; Apocalyptica Tuba Quinta: ortum, progressum et interitum Locustarum ... pandens, Amstelodami, 1690. V. ö. *Bod*: Ath. 203—208.; *Ferenczy-Dán.*: i. m. 347. l.; *Szabó K.*: R. M. K. 1286., 1300., 1453., 1465., 1535, 1547. sz.

8. A *Bársony okoskodásából* álljon itt mutatványul az *I. Argumentum* kezdete: „Pacificatio Viennensis, Anni 1606. Art. I. concessit quidem Lutheranis et Calvinistis liberum suae Religionis exercitium; sed sub tribus conditionibus. *Prima conditio: Absque tamen praejudicio Cath. Romanae Religionis*. Haec conditio cum sit impossibilis; de lege habetur pro non adjecta: sensus enim hujus conditionis hic est: Si Lutheranorum et Calvinistarum Religionis Exercitium, in Ungaria, sit absque praejudicio Cath. Rom. Religionis, conceditur illis; Si veio non sit absque praejudicio Cath. Rom. Religionis, non conceditur. Sed certum est, illarum Religionum Exercitium esse cum praejudicio Cath. Rom. Religionis; ergo illarum Religionum exercitium non conceditur. S így halad tovább, az ország törvényeiből, a helvét hitvallásból, a nicaeai symbolumból, a nicaeai, konstantinápolyi, ephesusi, chalcedoni zsinatok kánonaiból, sőt még a N. Constantinus (hamis) decretumából is azt mutatja ki jezsuita logikával, hogy a protestánsoknak nincs joguk létezni. Így bátran azt is bebizonyíthatta volna, ha akkor voltak volna, hogy a gőzgépeknek stb. sincs joguk létezni. L. Historia Diplomatica, etc. Appendix, 142—46. l. Ugyanott 146—52. l. közölve van a *Pósaházi felelete* is: Falsitas Veritatis toti mundo declaratae, etc. Említést érdemel Bársonynak egy másik műve: *Magyarország tüköre*, kiben tekintvén Megismerje magát, Micsodás volt hajdan? Micsodás most? És honnét vette a Keresztyén Országát, és Királyit? honnét az Angyali Koronáját? (Kassa, 1671.). Ez tulajdonképen a II. Sylvester pápa bullájának fordítása, melyben azt bizonyítgatja hasonló jezsuita bölcseséggel, hogy mindent a pápának köszönhetünk. Igazában pedig azt bizonyította meg, hogy szerző kegyhajhászó szolgája volt pápának és királynak.

9. Az elsőbben említett mű a második mű negyedik könyvét képezi. *Consultatio saluberrima* című erős támadó műve 1704. jelent meg. *Ferenczy-Dán.*: i. m. I. k. 148. l.; *Szabó K.*: R. M. K. 1660., 1661. sz.

10. *Bod*: Ath., 44.; *Ferenczy-D.*: i. m. I. k. 57. l. Az erre vonatkozó levelezéseket közli Bauhofer: Gesch. der evang. Kirche in Ungarn, 416—26. l.

11. V. ö. *Praeliminarien* zu einer hist. krit. Untersuchung über die Rechte u. Freyheiten der prot. Kirche in Ungarn (H. n. 1790.), 136—37. l.

12. *Ferenczy-D.*: i. m. I. k. 113—14. l.

13. U. o. I. k. 267—70. l.

14. U. o. II. k. 59.; *Bod*: Ath.; 64. l.

15. A *bulláról* l. *Horváth M.*: A keresztyénség első százada Magyarországon, 148—63. l., hol ismertetve van a bulla hitelességéről folytatott irodalmi vita is. *Bod*: Ath., 122. l.

16. *Ferenczy-D.*: i. m. I. k. 328—30.; *Bod*: Ath., 184. l.

17. Az említett négy egyháztört. íróról l. *Rapaics Raimund*: Egyetemes Egyháztörténelme (Eger, 1879.), I. k. 23—24. l.

18. *Bod*: Ath., 35. l.

19. U. o. 133. l.

20. U. o. 285. l.

21. *Ferenczy-D.*: i. m. I. k. 603—4. l. feljegyzi róla, hogy 40 évig nem evett húst és nem ivott bort.

22. *Bod*: Ath., 221. l.

23. V. ö. *Hoffmann P.*: Kath. egyházjog alapvonalai (2. kiad., Pest, 1868.), 15. l.; *Kovács Alb.*: Egyházjogtan (Bpest, 1878.), 45. l.; *Ferenczy-D.*: i. m. I. k. 34—36. l.

24. *Ferenczy-D.*: i. m. I. k. 22.; II. k. 47—48.; I. k. 57.; I. k. 522.; I. k. 328—29.; II. k. 289., 379.; I. k. 2—3, 578.; II. k. 160.; *Toldy F.*: Magy. Nemz. irod. Tört. (2. kiad.), I. k. 55, 86—87, 127—29.; *Imre S.*: Magy. irod (III. kiad.), 144—46, 193—94. l.

98. A térítésügy.

Chinában a jezsuiták a megkezdett irányban folytatták tovább a térítést; úgy éltek és úgy jártak az udvarnál, mint a mandarinok, hallgattak Krisztusról, ellenben megengedték Kong-Fu-Cse, chinai vallásalapítónak és az ősöknek a szokásos tiszteletét; orvosi, mathematikai stb. ismereteikkel egészen megnyerték az udvar kegyét; beléelegyedtek még kereskedelmi vállalatokba is. Versenytársaik, a domokosrendiek és lazaristák, sikertelenül panaszoltak ezen

alkalmazkodás és a chinai valláselemeknek a keresztyénséggel való összevegyítése ellen. Rómában megelégedtek a látszat sikerével és nem sokat törődtek a jezsuiták ellen emelt panaszokkal. Így a chinai színezetű jezsuita keresztyén egyház észrevehetőleg kezdett gyarapodni főleg azóta, hogy *XIV. Lajos* China számára egy *térítő-képző intézetet* alapított *Párisban* (1663.), melynek jezsuita növendékei a vallásos ismeretek mellett, jártasságot szereztek a gyakorlati életben szükséges tudományokban is és több világi ügyességgel, mint mély vallásos kedéllyel indultak a mennyei birodalomba, hogy meghódítsák a római egyháznak. Midőn azonban a többi térítők és a jezsuiták közt újból kitört a viszály és súlyos vádakat emeltek az utóbbiak ellen, *XI. Kelemen Tournon Tamást*, az antiochiai patriarchát (mint pápai legátust) küldötte a hely színére az ügy megvizsgálása végett (1701.), de a jezsuiták rávették az elámított chinai császárt, hogy börtönbe vettesse a zavart okozó idegen követet és így Tournon Macao börtönében halt meg, mint a jezsuita ármány áldozata (1710.). XI. Kelemen egy újabb *bullában* (*Ex illa die*; 1715.) hiába tiltotta meg a keresztyén és chinai vallásos szokások összekeverését, a jezsuiták mint a chinai szokások ellen lázítót, börtönbe juttatták a bullát kihirdető ferencrendi szerzetest, s 17 hónapig gyötörték; így kijátszva a pápa parancsát, tovább folytatták ármányos működésöket. Ezen hír vétele után *Mezzabarba* alexandriai patriarchát küldötte Chinába követül XI. Kelemen (1720.) és azzal a titkos felhatalmazással bízta meg, hogy szükség esetében belátása szerint engedhet valamit a bulla követeléseiből. Mezzabarba követsége nem nagy sikert igért; kénytelen volt alkuba bocsátkozni és megengedni, hogy az áttért chinaiak megtarthassanak némely szokásokat, csakhogy azokat polgáriaknak és nem cultus-elemeknek kell tekinteni. De ez a különös lealkuvás nem szüntette meg a harcot; a többi térítők nem fogadták el az engedményeket, s addig panaszoltak Rómában és küzdöttek Chinában, míg határozott végzést nem nyertek a jez*suita accommodatio ellen. XIV. Benedek* új *bullát* (*Ex quo singulari*, 1741.) adott ki, mely ünnepélyesen megerősítette a XI. Kelemen bulláját, elvetette a Mezzabarbától kicsikart engedményeket, s esküvel kötelezte rá a Chinában működő jezsuitákat, hogy minden idegen elemet kizárnak a keresztyén vallásból. Az ősi, honi szokásoknak eltiltása csakhamar veszélyesnek bizonyult; a térítők és híveik ellen több ízben kitört az *üldözés*; ezenkívül több váratlan *csapás* akasztotta meg a munka tovább folytatását, nevezetesen a jezsuita-rend eltörültetett, a térítő-képző intézetet

Párisban szétrombolta a forradalom. Így annyi fáradság után csak csekély töredéke maradt fenn a kath. egyháznak. A restauratio után (1817.) tizenkét új jezsuita indult Chinába a félbeszakadt munka folytatására, de már akkor más világ volt ott, *a császár* megelégelte a betolakodó európaiak gazdálkodását és *parancsot adott ki* (1815.), mely szigorú büntetés terhe alatt megtiltotta a keresztyén vallás terjesztését, s Peking kivételével az egész birodalmat elzárta az európaiak előtt.

Keletindiában a jezsuitáknak hasonló alkalmazkodási rendszere mellett virágzásnak indult volt a térítésügy. De a kapucinusoknak ezen rendszer elleni küzdelme és a jezsuitáknak egy hibás tette kockáztatta a kivívott eredményt. Ugyanis a jezsuiták több szent színjátékot adtak elő *Pondicheryben*; egyikben Sz. György szétrombolta az indus isten-szobrokat (1701.). A nemzeti szentségnek ezt a megsértését erős megbotránkozás és heves *üldözés* követte, mely még növekedett, midőn a kapucinusok Rómába küldöttek *Norbert* atyát, hogy a jezsuiták alkalmazkodó rendszere ellen tiltó rendeletet nyerjen a pápától, s ennek következtében megparancsolta *XIV. Benedek egy bullában* (*Omnium sollicitudinum*, 1744.), hogy minden idegen elemet (az úgynevezett malabari szokásokat) távolítsanak el a keresztyénségből. Norbert atya ellen, ki egy *emlékiratban* (Mémoires historiques sur les affaires des Jesuits avec le saint siége, 1742.) megismertette a jezsuiták indiai gazdálkodását, oly engesztelhetetlen gyűlölet támadt a jezsuitákban, hogy a pápa jónak látta szerzőt figyelmeztetni, hogy távozzék Rómából, öltözzék világi ruhába, s tartózkodjék ott, ahol biztosabbnak gondolja. Így Norbert a jezsuiták boszúja elől kénytelen volt huzamos ideig prot. országokban keresni menedéket.

Hátsó-Indiában (Birma, Siam, Anam stb.) ugyancsak a jezsuiták kezdették meg az evangelium hirdetését. Még néhány boncot (papot) is megnyertek, s szervezték egy zsinaton (1670.) az egyházat. Azonban később ott is megkezdődtek az *üldözések* (1694.); leromboltak több templomot, néhány jezsuitát (1721., 1734.) lefejeztek. Csak a 18. század végén szűntek meg az üldözések, s indult gyarapodásnak a keresztyén egyház főleg *Tongkinban*, hol néhány benszülött felszentelt pap biztosította a sikert.

Tibetben kapucinusok működtek (1707-től), kik a Dalai Lama engedélyével egy hospitiumot (vendégház) alapítottak *Lassaban*. De a tibeti buddhista hierarchia, mely legalább külsőleg nagyon hasonlít a rómaihoz, nem sok kilátást engedett a megszilárdulásra az új versenytársnak. Majd az üldözések is

útját állották a gyarapodásnak (1742.), de megmaradt magnak a lassai telep.

Dél-Amerikában a spanyol és portugall fegyverek, s a hitnyomozószék védelme alatt oly fényt és pompát fejtett ki a kath. egyház, mint Európa déli államaiban. *Braziliában Vieyra Antal* jezsuita (1655-től) némi műveltséget is meghonosított az evangeliummal együtt. Majd bevádoltatván, Lissabonba vitetett; öregségében engedélyt nyert rá, hogy visszatérhessen szellemi gyermekeihez, s mint a misszió fősuperiorja, Bahiában fejezte be életét.

Észak-Amerikában a francia gyarmatokban keletkezett egyház a francia kath. egyház alapelveit fogadta el, s annak szellemében fejlődött tovább. *Kaliforniában Salvatierra* és *Kühn Ferenc* jezsuita hirdette legelőbb (1697.) a keresztyénséget, kiknek csak nagy nehezen sikerült a soknejűségtől elszoktatni az új keresztyéneket. A jezsuitarend megszűnte után domokos- és ferencrendiek folytatták tovább a térítés munkáját. *Kanadában* francia jezsuiták alapították az első térítő állomást (1611.). Majd másrendű térítők is léptek fel, s közös erővel, de az éghajlat kedvezőtlensége és a benszülött népek vadsága miatt, csak nehéz küzdelem mellett tehették le a kath. egyház alapját. Később *XIV. Lajos püspökséget* alapított *Quebecben* (1675.). Az a körülmény, hogy angol birtokba ment át az egész gyarmat (1763.), nem volt kedvező a kath. egyház tovább fejlődésére, de azért fenmaradt továbbra is és számos hívőt nyert az *irokéz*, *huron* és *illinez* törzsekből.

Végre *Afrikában* sok nehézség és veszély közt folytatták a kapucinusok az evangelium hirdetését. A keleti parton *Mozambique* és *Quilimane* területén, a nyugati parton *Kongó* és *Loango* vidékén léptek fel; utóbbi helyeken francia papok (1766.) új misszió-telepeket alapítottak, de a kedvezőtlen éghajlati viszonyok miatt nem mutathattak fel valami nagy eredményt.[1]

1. *Wittmann* és *Müllbauer* ide vonatkozó műveit l. a 83. c. 4. j.; *Marschall*: Die christlichen Missionen, ihre Sendboten, ihre Methode u. Erfolge (angolból, Mainz, 1863.); *Hahn*: Gesch. der kath. Missionen seit Christus bis auf die neueste Zeit (5 k., Köln, 1857. s k.). V. ö. *Alzog*: i. m. II. k. 404—407.; *Gieseler*: i. m. IV. k. 61—66.; *Herzog*: i. m. III. k. 566—68. l.

MÁSODIK SZAKASZ.

A PROTESTÁNS EGYHÁZAK TÖRTÉNETE.

99. A két prot. egyház állapota Németországon a kath. egyházzal szemben.

Az újkori államoknak az lett volna egyik fő feladatuk, hogy védelmezzék az ellentétes, de törvényesen elismert egyházakat egymás erőszakoskodásai ellen s mindeniket segítsék tovább fejlődni jogos körében. De ez egyelőre nem volt lehetséges. A katholicismus vagy helyesebben *jezsuita romanismus* a westfaliai béke kedvéért, melyet sohasem ismert el, nem volt hajlandó lemondani eddigi elveiről, nem volt hajlandó önként eltűrni a prot. egyházat. Ott, ahol eltűrte, csak kénytelenségből tette; ott, ahol lehetett, az irtó háborútól sem rettent vissza; hiszen meggyőződése szerint „Istennek nagyobb dicsőségét" mozdította elő az eretnekség kiirtásával. A kiirtásból nem lett ugyan semmi sem, mert nagy út van az akarattól a véghezvitelig s ezen az úton még a jezsuita ármánynak sem sikerült végig gázolni. Ott, ahol egyenesen, nyíltan nem léphettek fel, mellékutakra kerültek; a fejedelmeket igyekeztek körülhálózni, s ha sikerült ez, a kormányhatalom támogatása mellett már könnyebb munka volt a népnek erőszakos megtérítése. *Fejedelmeknek a kath. egyházba való ilyen áttérése* ebben az időszakban nem tartozott a ritkaságok közé. Igazi vagy képzelt sérelem, világi előnyök, a kedélynek sajátságos alapja, a képzelmi után való erős vonzalom, a jezsuiták által alkalomszerűleg kizsákmányolva, vagy a körülmények összejátszása által előmozdítva, mind elegendő indító okok lehettek rá, hogy áttérésre ösztönözzék az illetőt.[1] Csak az bizonyos, hogy akik ezt tették, ha igazán tették, leszállottak arról a magaslatról, hova a szabadabb szellem emelte, lemondtak az ember egyik legfőbb jogáról, a szabadgondolkozásról; és ha fejedelmek voltak az ilyen áttértek, alattvalóikat meg nem érdemelt szenvedések után, a nyomor s a kétségbeesés örvényébe űzték sok esetben. E tekintetben *Németország* több szomorú példát tud felmutatni.

Így a *pfalzi választófejedelemségben*, hol a ref. cultust erőszakkal léptették volt életbe, midőn a *pfalz-neuburgi kath. ág*[2] jutott az uralkodásra (1685.), a kormány főleg a ref. egyházzal éreztette ellenszenvét. Az örökösödési ügybe

Franciaország is beavatkozott volt, mivel jogos igényt tartott némely területhez. A kitört örökösödési háborúnak a *rijswijki béke* (1697.; *XIV. Lajos* Elszászon és Strassburgon kívül lemondott hódításairól) vetett véget, melynek *záradéka szerint* a Franciaországtól visszaengedett területen abba az állapotba kellett visszahelyezni a kath. cultust, amelyben a francia foglalás alatt volt. A német birod. gyűlés csak azon feltétel alatt erősítette meg ugyan a békét, ha elmarad a záradék, de épen ezen záradék alapján erőszakoskodott a pfalzi kormány azon községek ellen, melyek nem akarták a kath. cultust elfogadni. Helyenként katonák hurcolták az embereket a templomba s erővel dugták az ostyát szájokba, hogy így a szerintök igazi Krisztushoz vezessék. A protestánsok templomait és egyházi javait a kath. egyház számára foglalták le. A sérelmek orvoslásának ügye megfeneklett a birod. gyűlésen. A vál.-fejedelem csak akkor szüntette meg (1705.) embertelen erőszakoskodását, mikor a porosz király Magdeburgban és Halberstadtban visszatorlási intézkedéseket tett. De azért a legújabb ideig eltartott a törvénytelen állapot, s a nyomás több ízben hazájok elhagyására kényszerítette a protestánsokat.

A szász vál.-fejedelemségben Frigyes Ágoston (az erős; 1697.), hogy a lengyel koronát is fejére tehesse, áttért a kath. egyházba. De a nép és rendek híven megőrizték az egyház jogait. Az új király a lutheri egyház igazgatását, elég önállósággal, a *drezdai constoriumra* bízta. Ezen idő óta folyvást kath. fejedelem kormánya alatt áll a reformáció szülőföldje.[3]

Württembergben Károly Sándor, hogy gazdag menyasszonyhoz juthasson és ezen az úton rendbehozhassa zavart pénzügyeit, a jezsuiták rábeszélésére áttért a kath. egyházba (1713.). De midőn kormányra lépett (1733.), ünnepélyesen meg kellett előbb ígérnie, hogy nem háborgatja a prot. egyházat és udvari kápolnáján kívül nem tűr meg másutt az országban kath. istentiszteletet.

Salzburgban már a 16. században voltak titkos evang. szellemű községek, melyeknek tagjai nem csoportosultak valamely hitvallás körül, hanem csak annyiban egyeztek meg, hogy mellőzték a kath. cultust s titokban bibliát s némely prot. áhítatossági műveket olvasgattak helyette. Ezeket a titkos protestánsokat, mint csendes, szorgalmas polgárokat egyes érsekek eltűrték, a vakbuzgóbbak azonban kíméletlenül üldözték. Így a harmincéves háború előtt megparancsolta *Dietrich* érsek, hogy vagy látogassák a misét vagy költözzenek ki. *Gandolph Miksa* érsek idejében a jezsuitáktól felfedezett titkos evang. községek tagjainak vagy esküvel kellett evang. hitöket megtagadni, vagy pedig

ki kellett költözni (1684.). Ezzel az alkalommal mintegy ezeren hagyták el hazájokat; nemcsak vagyonuktól, hanem még gyermekeiktől is megfosztotta őket a jezsuita türelmetlenség. Ekkor költözött ki *Schaitberger József* is, ki Nürnbergből egyszerű, szívhez szóló nyomtatott körlevelekkel árasztotta el Salzburg hegyvidékét. Ezek a kisebb, helyenkénti üldözések nem irtották ki az evang. szellemet, sőt újból emelkedőben volt, midőn *Firmián Lipót* gróf, érsek, egy feslett életű vadász és játékos főpap elhatározta, hogy gyökerestül kiirtja területén az eretnekséget, ha mindjárt nem is fog rajta teremni tövisnél és bogáncsnál egyéb. A hajtóvadászat előkészítéséül egy sereg jezsuita kutatta fel a vidéket, hogy nyomaira találjon a titkos protestánsoknak. Ez nem is volt valami fárasztó munka; akik külön imaórákat tartottak, prot. imakönyveket szereztek, nem tudtak az *új kath. köszöntéssel*[4] megbarátkozni, bizonyosan mind veszélyes eretnekek voltak. Az üldözés kezdetén sokan költöztek ki hazájukból, mivel a westfaliai béke csak ezt a jogot biztosította a kath. földesúr prot. alattvalóinak. A kormány azonban még ezt sem volt hajlandó megengedni; azt óhajtotta volna, hogy ha elmennek az eretnekek, legalább ott maradjon a vagyonuk „Isten dicsőségére." Tehát jóindulatot színlelve, azon ürügy alatt, hogy figyelembe veszi sérelmeiket, összeíratta egy utazó bizottsággal az evangelikusok neveit. Számuk meghaladta a húszezeret. Egyúttal erős fegyveres csapatokkal záratta el a határt, hogy vagyonukat ne vihessék magokkal a kiköltözők. Eközben a párt fejei, a községek öregei esküt tettek le a szentelt sóra és kenyérre, hogy állhatatosan megmaradnak hitökben. A papi kormány titkos politikai szövetségnek akarta tekinteni ezt a *sószövetséget*, hogy mint lázadókat büntethesse tagjait. A sok zaklatásnak, fondorkodásnak az lett a vége, hogy az érsek megparancsolta *egy rendeletben* (1731. okt. 31.), hogy a vagyontalanok nyolc nap alatt, a birtokosok három hónap alatt, birtokuk eladása és hátralevő adójok megfizetése után hagyják el az országot; a bányamunkásoknak minden segély nélkül kiadták az útat; a kézművesek elvesztették polgár- és iparjogaikat. Hiába esedeztek a szorongatottak, hogy hosszabbítsák meg a kiköltözési határidőt (mely törvény szerint három év): télvíz idején lovas katonák űzték ki az evangelikusokat a határon. Ez a szívtelen bánásmód általános megbotránkozást idézett elő; a birodalmi gyűlés is felébredt aluszékonyságából; *Poroszország* visszatorlással fenyegetőzött. A külföldi prot. államok is felszólaltak, Regensburgban kiköltözési segélypénztárt alapítottak. De csak annyi lett az eredménye

mindezeknek a lépéseknek, hogy nyugodtabban történhetett meg a kiköltözés. Mintegy 22000-en (a lakosságnak tíz százaléka), a legjobb munkások, jámbor, becsületes emberek vesztették el hitükért hazájokat. A hazátlanokat egymást felülmúló szívességgel és szeretettel fogadták a nagyobb városok. Mintegy 17000 léleknek *I. Frigyes Vilmos* porosz király adott menedékhelyet porosz Litvániában és más kerületekben, a többiek részint *Bajorországban*, részint *Amerikában* találtak új hazát.[5]

Az *ellenségeskedés* a katholikusok és reformáltak közt *Schweizban* sem szűnt még meg, sőt véres összeütközésben nyilvánult néha. Egyikök volt a *veltlini* (tellina-völgyi) *gyilkolás*, melyet kisebb körben ugyan, de épen olyan kegyetlenséggel hajtottak végre, mint a bertalan-éji mészárlást. A *Tellina-völgy Graubünden* kantonhoz tartozott volt a 16. században, de lakosait Milanóból folytonosan izgatták a kantoni kormány és a reformáltak ellen, mely utóbbiak egyenlő jogokat nyertek a katholikusokkal (1557.). A reformáltak kiirtásának terve már korábban (1583.) ki volt főzve, de csak 1620. került rá a sor. Az összeesküvők a kitűzött nap hajnalán, a harangok vészes kongásával adott jelre megrohanták a reformáltak lakásait s nem- és korkülönbség nélkül legyilkoltak mindenkit. Mintegy 500 lélek lett a türelmetlen vakbuzgóság áldozata. Ezen vérengzés után Graubünden kanton uralma is megszűnt a Tellina-völgy felett, melyet spanyol és osztrák csapatok szállottak meg. Később Franciaország beavatkozása visszaadott egy kis részt a kantonnak, de azon feltétel alatt, hogy ott csak a kath. cultust engedjék meg (1639.).

Később *Zürich* védelme alá vette azokat a schwyzieket, kik a ref. egyházba tértek volt át. Ebből is *véres polgárháború* fejlődött ki. A protestánsok vereséget szenvedtek ugyan *Vilmergennél* (1656.), de ez nem sokat változtatott a korábbi helyzeten. A 18. század elején újra felszította a régi gyűlölség a *háború* lángját. Most az a nyomás volt az oka, melyet a s.-galleni apáttól szenvedtek a *prot. toggenburgiak* (a toggenburgi grófság a család kihalta után, 1469. került a nevezett apátság birtokába). Ebben a háborúban részt vett majdnem egész Schweiz, sőt pártállást foglaltak a külföldi hatalmak is. A kath. kormányok az apát, a reformáltak a nép mellett. Egy második *vilmergeni csata* (1712.) a protestánsok részére döntötte el a győzelmet; Toggenburg szabad vallásgyakorlatot nyert, a berniek és zürichiek pedig az apátság feleslegéből gazdag kárpótlással tértek haza.

A római türelmetlenség még más területeken is megkísértette a prot.

egyházak megsemmisítését s ha erejétől telt, el is tiporta őket; hogy felzavarta vele a polgárok békéjét, vagy esetleg vért ontott, az mind másodrendű kérdés volt; az maradt a fő, hogy az egyedül üdvözítő római egyház meg nem tűrhet maga mellett más egyenlő jogú egyházat, mert csak az Isten dicsőségének rovására állhat fenn más egyház. Legalább ezt hitték a római jezsuitizmus harcosai, kiknek vallásossága ilyen gyümölcsöket termett nemcsak Németországon, hanem Európa többi államaiban is.[6]

1. *Hetvennél több* német uralkodó, birodalmi herceg és gróf tért át a kath. egyházba, kiknek többnyire kihaltak családjaik. Több művész és költő is hasonlót tett. *Winckelmannt*, a tudományos archaeologiának és az ókori művészet történetének alapítóját, a művészet iránti szeretete és Rómában a főpapi körökkel való összeköttetései térítették át (1768.). *Stolberg* Frigyes Lipót grófot állítólag a protestantismus ingatag és bizonytalan volta űzte a változhatatlansággal és szilárdsággal dicsekvő katholicismus karjai közé; a rossz világ azt suttogta, hogy szellemes kath. hölgyeknek s főleg Gallizin hercegnőnek is része volt ebben a híres áttérésben (1800). A romantikus *Schlegel* Frigyes (1801.), *Müller* Ádám (1805.), *Werner* Zakariás (1811.) s mások nem egészen tiszta és kifogástalan okokból léptek a kath. egyház kötelékébe és apostatákhoz méltóan, kötelességöknek ismerték elhagyott egyházakat tehetségök szerint befeketítni. V. ö. *Ammon*: Galerie merkwürdiger Apostaten (Erlangen, 1833.); *Rass*: Die Convertiten, seit d. Reformation (12 k., Freiburg, 1866. s k.); *Nippold*: Welche Wege führen nach Rom? (Heidelberg, 1869.).

2. *Pfalz-Neuburg* örökös hercege, *Vilmos Farkas* 1614. tért át. Ő János Zsigmond brandenburgi v.-fejedelem egyik leányával volt eljegyezve. Azonban egy tivornya alkalmával megüttetvén, annyira felingerelte ez a sértés, hogy egy bajor hercegnőt jegyzett el, elhagyta vallását is, Neuburgban helyreállította a kath. egyházat s midőn Sulzbach is reászállott, hasonló intézkedéseket tett ott is.

3. Ebből az uralkodó házból *Magyarország is kapott* egy áttértet, *Keresztély Ágostont*, ki korábban katona volt, 1689. áttért, majd bíbornokká és (1707) *esztergomi érsekké* nevezték ki; megh. 1725.

4. A köszöntés módjából is meg akarta ismerni a kath. egyház híveit, ezért rendelte el, hogy így köszönjenek: „*Dicsértessék a Jézus Krisztus*," — melyre ez a válasz: „*Mindörökké*." *V. Sixtus* azoknak, kik így köszönnek, ötvennapi búcsút ígért. *XIII. Benedek* (1728.) az így köszönőknek a tisztítótűz büntetéséből elengedett 200 napot, sőt azt is megígérték, hogy aki halála óráján így szól, 2000 évi búcsúban részesül (már t. i. a síron túl; mily nagy hatalmok van a pátereknek s mily könnyű ott a szomszéd egyházban üdvözülni!?).

5. *Göcking*: Vollkommene Emigrationsgeschichte von Salzburg (Leipzig, 1734.); *Panse*: Gesch. der Auswanderung der evang. Salzburger (Leipzig, 1827.); *Clarus* (kath.): Die

Auswanderung der prot. gesinnten Salzburger in den Jahren 1731. u. 1732. (Innsbruck, 1864.).

6. Az egészhez l. még: *Gieseler*: i. m. IV. k. 247—51.; *Herzog*: i. m. III. k. 294., 411—12.; *Henke*: i. m. II. k. 193—98., 203—207.; *Baur*: i. m. IV. k. 542—51., 565—69. l.

100. A protestánsok állapota Franciaországban és a piemonti valdensek üldöztetése.

A *nimes-i kegyelmi edictum* (1629.), miként említve volt, nem vallási joguktól, hanem, az állam egysége érdekében, politikai hatalmi állásuktól fosztotta meg a protestánsokat. És a politikának az egyház köréből való kirekesztése nem vált kárára a ref. egyháznak. A vallásos élet terére utalt egyház teljes virágzásnak indult. Kitűnően szervezett egyházközségei élén a jeles lelkipásztorok tisztes sora állott. A példányszerű erkölcsi állapotok fokozatosan emelték az egyház tekintélyét, erejét. Eltűnt a nyugtalan hugenotta szellem (helyét a közmondásos „*patience de Huguenot*" foglalta el) s midőn a trónt fenyegették a *Fronde* mozgalmai (a kiskorú XIV. Lajos miniszterének, Mazarinnak önkényes politikája ellen), a reformáltak, mint a királyság hívei tüntették ki magokat. Maga *Mazarin* nyíltan kijelentette, hogy a hugenották mentették meg az ingadozó trónt és egy *nyilatkozat* (1652.), mintegy hűségök jutalmául, ünnepélyesen megerősítette a javokra kiadott korábbi edictumokat. Ezen az alapon még azokon a helyeken is új életre ébredt a ref. cultus, hol korábban elnyomta a türelmetlenség. Szóval a *XIV. Lajos uralkodása első éveiben aranykorát élte a ref. egyház.*

Azonban a fényes reményekkel kecsegtető időszak látóhatárán vészt rejtő sötét felhőfoltok kezdettek mutatkozni nemsokára. Az *üldözés* szellemét a türelmetlen *kath. papság*, főleg a vakbuzgó jezsuitarend idézte fel, midőn *több iratban* a protestantismus tarthatatlanságát, jogosulatlanságát és veszélyes voltát igyekezett bebizonyítni (l. a többek közt *Bossuetnek* az 588. l. említett két művét). A papság törekvése készséges támogatást nyert az elámított XIV. Lajos királyban, ki, mint a külső vallásosság embere, elhitte a papság sugalmazására, hogy életének sokféle bűneit kellőleg letörleszthetí az eretnekség kiirtásával. Aztán ő is osztotta korának azt a balvélemenyét, hogy csak az egyvallású állam lehet erős. És így, ha a *királyi absolut hatalom* érdekében nem tűrte meg a jansenistákat s a legkisebb mértékre szállította le a római curiának a francia kath. egyházra való befolyását: csak következetes maradt, midőn szentesítette a független szellemű, képviseleti alapon szervezkedett ref. egyház

megsemmisítésére törekvő intézkedéseket. A ref. egyház képviselete még egyszer összegyűlhetett közzsinatra *Loudunben* (XXIX. közzsinat 1659.; az első száz évvel előbb tartatott, 1559.), de a királyi biztos kijelentette, hogy a király több zsinat tartására nem ad engedélyt. És így *fej nélkül maradt a presbyteri szervezetű francia ref. egyház.*

Mazarinnek a halála (1661.) után, midőn XIV. Lajos személyesen vette kezébe a kormányt, lassanként, de kérlelhetetlen következetességgel munkába vették a ref. egyház jogainak korlátozását. Eleinte csak olyan rendszabályokat alkalmaztak, melyek kimagyarázhatók voltak valahogy a nantes-i edictum betűiből. A *vegyes kamarákat* (1669—79, az edictum azon szavai alapján, hogy „talán szükség sem lesz rajok a jövőben", l. a 184—5. l. a 3. j.) megszüntették; a *colloquiumok* (egyházmegyei gyűlések) tartását betiltották; *templomaikat*, *iskoláikat* egy vagy más hamis vád alapján *lefoglalták* vagy épen szétrombolták.[1] Az udvar kegyét hajhászó nemesség ingatagabb részét világi méltóságok adományozásával térítgették meg.[2] A szegény embereket *pénzzel csalogatták a kath. egyházba*; a király *külön pénztárt* alapított ebből a célból (1676.).[3] A kath. papok engedélyt nyertek, hogy meglátogassák és áttérésre serkentsék a *ref. haldoklókat* (1665. máj.). Majd, hogy megtörjék a szilárdabb reformáltakat, a polgári élet terén elzárták előttök a boldogulás útját: állami és községi *hivatalokban* s számos más pályán *nem tűrték meg őket*.[4] *A ref. gyermeknek kath. iskolában* kellett tanulni s ha valamelyik megcsókolt egyszer egy szent képet, már kész katholikusnak tekintették, elvették szülőitől, s távol tőlök, de a költségökön nevelték fel. Megengedték (1681. jun. 17. rendelet), hogy *a ref. gyermekek áttérhessenek hétéves korukban*, mert az ilyen korúakat kevés csemegével vagy csecsebecsével könnyen meglehetett nyerni az egyedül üdvözítő egyháznak.[5] Azt az *áttértet*, ki visszaesett előbbi eretnekségébe, ha férfi volt, gályára hurcolták, ha nő volt, súlyos börtönre ítélték stb. Szóval *nemcsak vallásukban, polgári állásukban, politikai jogaikban háborgatták a reformáltakat, hanem megtámadták családi tűzhelyök szentségét, a szülők jogát; széttépték a családi kötelékeket* s egymásra halmoztak jogtalanságot és embertelenséget, s mindezt azért, hogy ugyanazon hon polgárai egyformán imádják Istent, mert így tetszett a római klérusnak és a királynak.

Úgy látszik azonban, hogy az állítólag tömeges áttérések mellett, az intéző körök nem voltak megelégedve az eredménnyel s az elkeserítésnek, nyomorgatásnak még egy sokkal erősebb és durvább eszközét találtak fel és vették alkalmazásba. Az üldözésnek ez az új szaka úgynevezett *megtérése*

idejére esik *XIV. Lajosnak*, midőn t. i. egészen az egykor ref. *Maintenon asszonynak* a befolyása alá került az öregedő király. Ez a szívtelen nő, — a király gyóntatója, *La Chaise*, a gonosz jezsuita, — az állam kancellárja, a vakbuzgó *Le Tellier* s a hadügyminiszter, az erőszakos *Louvois* rábeszélték a királyt, hogy engedje meg, hogy *a reformált vidékeken szállásolják el a háborúból hazatért katonaságot*. A király beleegyezett, de megtiltott minden erőszakosságot. Azonban nem így történt. A *vértes lovasoknak*, (innen a „*dragonnades*", „*csizmás misszió*" elnevezés) bot-büntetés terhe alatt megparancsolták a parancsnokok, hogy minden kigondolható nyomorgatást és galádságot elkövessenek a reformáltakon, hogy így kényszerüljenek áttérni. És a hős harcfiak kénytelenek voltak parancsszóra bemocskolni a harctéren szerzett cserkoszorúikat; nemcsak dúltak, raboltak, de baromi gyalázatosságokat is követtek el, hogy elérjék a szent célt. Az áttértek azonnal megszabadultak a katonai zsarnokságtól, sőt elengedték kétévi adójokat is. Így lepte el az ellenségnél kegyetlenebb *térítő katonaság* egymásután a protestánsoktól lakott vidékeket, s a kétségbeesésig gyötört reformáltak közül a gyengébbek az *áttérésben* kerestek menedéket;[6] mások a hit-tagadás és nyomorúság helyett az önkéntes halált választották; igen sokan, a tiltó törvény ellenére (mely 1669. gályarabsággal fenyegette a kiköltözőket) kevés megmenthetett vagyonukkal leverten *vettek búcsút hazájoktól*. A *menekülteket* (*Refugiés*) tárt karokkal fogadták a prot. német tartományok, Anglia, Hollandia és Schweiz, — Franciaország pedig mintegy félmillió békés, szorgalmas iparos polgárt vesztett el. De még mindig nagy számmal maradtak reformáltak az országban, sőt helyenként (Languedoc-ban, Dauphiné-ben) tömeges gyűléseket tartottak, hogy a nantes-i edictum alapján kíméletért esedezzenek a királynál. Mind hiába! Úgy bántak velök, mint lázadókkal, s az elfogottakat, ha át nem tértek, kivégezték.

Most rábeszélte a királyt gonosz környezete, hogy törülje el a ref. egyház szabadságát, mert úgy is csak csekély rajongó, lázongó töredéke maradt még fenn. A király hitelt adva a hamis adatoknak, *felfüggesztette a nantes-i edictumot 1685.* (okt. 17.) és szentesítette ezzel a tettével az embertelen üldözést.[7] A római papság diadalt ült, a királyt az égig magasztalta, mint egy új Nagy Constantinust; Bossuet a legszentebb királyi jog gyakorlásának nevezte a király tettét és Páris városa szobrot emelt az eretnekség legyőzőjének tiszteletére. De hiába ült diadalt a vak türelmetlenség, a római papi politika begyógyíthatatlan

sebeket ejtett a hű fiai ellen dühöngő Franciaországon: ezen idő óta a királyság tekintélye, a francia politika fölénye, a közgazdaság, az ipar és kereskedelem, a morál és vallásos szellem, sőt a gonoszság magvetője, maga a kath. papság is hanyatlásnak indult.[8]

Ezután *törvényen kívül állóknak tekintették a reformáltakat*, börtönnel, gályarabsággal, halállal és vagyonvesztéssel büntették az elfogottakat. És ők tűrtek, szenvedtek, vagy külföldre menekültek, vagy mint az üldözött vad, erdőkben, barlangokban bujkáltak, de nem gondoltak fegyveres ellenállásra. Egyedül a déli vidéken, a *Cevenne-hegység lakói* (a valdensek maradéki, kiknek *Camisards* = ingesek gúnynevet adtak) *ragadtak fegyvert*, hogy megvédjék magokat a tűrhetetlen bántalmazások ellen. Így szította fel a jogtalan elnyomatás a rajongás, a vakbuzgóság szellemét. *Brousson*, a hős lelkű ügyvéd, a tilalom ellenére is összegyűjtötte titokban hitfeleit (1683-tól) s a nemsokára bekövetkező szabadság reményével biztatgatta őket. *Jurieu*, a menekült ref. lelkész, hasonló fényes reményekkel táplálta a híveket Amsterdamból hozzájok küldött buzdító irataival, melyekben az Antikrisztus országának 1710. vagy 1715. bekövetkező bukását s a ref. egyháznak dicső feltámadását jósolgatta. Az üldözők elől oly sokszor csodásan megmenekült *Broussonnak vértanú-halála* (Montpellier-ben, 1698.) és *Chaila* apátnak, a térítés vezetőjének kegyetlensége az egész vidéken lángra lobbantotta a felkelést. A hegylakók, kik közt rajongó próféták foglalták el a rendes lelkészek helyét, hihetetlen bátorsággal, kitartással és lelkesedéssel harcoltak (Anglia és Hollandia is segítette kéz alatt a felkelőket) a nagyszámú francia csapatok ellen. Ennek a harcnak a hegylakók számára biztosított tisztességes béke vetett véget (1704.).[9] Akik nem voltak a békével megelégedve, a világ átalakulását, a szentlélek korszakának megérkezését, a pápaság és török bukását jósolgató prófétáikkal együtt odahagyták hazájokat. Rajongó tanaikat Angliában, Hollandiában és Németországon is hirdették; itt-ott figyelmet is ébresztettek, de az események árja a feledés örvényébe sodorta lassanként őket is.

A 18. század küszöbén *porba volt tiporva a virágzó francia ref. egyház*, de titkos híveinek száma meghaladta a másfélmilliót. Azonban a lelkészeiktől megfosztott híveket *kettős veszély* fenyegette: akik kényszerűségből a kath. egyházhoz tartoztak külsőleg, idővel egészen katholikusokká váltak volna; a többieket pedig a rajongás és vakbuzgóság az evangeliummal ellenkező téves eszmék örvényébe sodorhatta volna. Ettől a bizonyos veszélytől a már-már

sírjába hanyatló *ref. egyház megmentését* s hatalmas ellenei terveinek meghiúsítását, ezt a szent, de sok küzdelemmel és veszéllyel járó célt *tűzte élete feladatává* egy lelkes, igazán evangeliumi ifjú, *Court Antal*,[10] kit méltán neveznek *a francia ref. egyház helyreá*llítójának. Miután Court, a keresztyénség tiszta eszméitől mélyen áthatott, a megnyerő magaviseletű és beszédű, a rendíthetetlen, bátor, de ha kell, okosan óvatos, a kiváló szellemi tehetségek mellett elpusztíthatatlan testi erővel és épséggel is megáldott ifjú (18-ik évében) előbb egy hosszú *útat tett*[11] s szemtől-szemben megismerkedett hitfeleinek bajaival, szenvedéseivel, legelső teendőjének tartotta *az egyházalkotmány és fegyelem felelevenítését*. Csak így lehetett útját állani egyfelől a kath. egyházba való beolvadásnak, másfelől a már mutatkozó veszélyes rajongásnak. E végett *több zsinatot tartott* itt-ott lappangva (*synodes du désert*)[12] s végzéseiket kéz alatt eljuttatta minden ref. vidékre.

XIV. Lajosnak a halála (1715.) után, míg a kiskorú *XV. Lajos* (a jezsuita-barát *Fleury* bíbornok tanítványa) helyett a vallás iránt közönyös *orleans-i herceg* kormányzott, addig *nem háborgatták a protestánsokat*. A ref. községek lassanként újra szervezkedtek titokban, tömegesebben látogatták a gyűléseket s rendes lelkészek végezték a keresztelést és esketést is. De *a kormányzó halála* (1723.) *után*, a jezsuiták sugalmazására, *újult erővel tört ki az üldözés*. Ennek bevezetéséül jelent meg 1724. (máj. 14.) az a *királyi nyilatkozat*, mely nemcsak megújította az eretnekek ellen XIV. Lajos alatt kiadott rendeleteket, hanem még súlyosbította.[13] Ha a klérustól függ, e törvényt bizonyára végrehajtják az utolsó betűig, de voltak oly tartományi hatóságok is, melyek nem hitték, hogy az „Isten nagyobb dicsőségére" szolgálna a koldusbotig és vérpadig való üldözése a különben békés polgároknak. Aztán a Court-tól megteremtett *lausanne-i seminariumból az apostoli lelkészeknek* olyan kis *lelkes csapatai* vonultak időnként a vértanú francia ref. egyház védelmére, melyeknek mindenik tagja el volt készülve rá, hogy Isten igéjének szolgálatában, a bitófán vagy a vérpadon fejezze be életét. E hősök, az evangelium biztos diadalának reményével szívökben, folytonos életveszély közt teljesítették kötelességeiket. Sokáig csak éjnek idején, rejtett helyeken tarthatták meg az istentiszteletet. Közülök számosan *vértanúhallálal* léptek le a küzdőtérről,[14] de új hősök foglalták el a kiszenvedett munkások helyét, kik tovább folytatták az áldásos munkát. A Court visszavonulása után méltó utóda, *Rabaut Pál*[15] foglalta el helyét, kinek főleg működése kezdetén az üldözések megújulása alatt (1740—52.), roppant

tevékenységet, a legnagyobb óvatosságot és tapintatosságod kellett kifejteni, hogy visszatartsa a híveket a kétségbeesés veszélyeitől, a felkelési és visszatorlási kísérletektől s ne kockáztassa a romokból már lassanként kiemelkedő egyház jövőjét. Mert hz evang. egyház ellenségei, főleg a klérus vakbuzgó tagjai, azon munkáltak még hamis hírek terjesztésével is, hogy lázadásra ingereljék az elkeserített híveket, s azután megsemmisítsék őket, mint a haza nyílt ellenségeit. Rabaut különböző álnevek alatt folyvást útban volt, éveken át alig aludt két éjjel egy helységben, de bár nagy díj volt fejére kitűzve, nyugodtan alhatott, mert az üldözött ref. hívek közt nem akadt áruló. Ő tartotta fenn az összeköttetést az egyes vidékek közt, többször megfordult Párisban is, hol a tudós *Court de Gébelin* (a Court Antal fia) szoros érintkezésben élt a tudós világgal. Maga végezte azokat az ügyeket, melyeket jobb időkben a ref. egyház fő képviselete (député général) intézett el.

Eközben lassanként lankadni kezdett a vallásos türelmetlenség dühöngő tűzvésze, de egy-egy utolsó lobbanása oly borzasztó jeleneteket világított meg, melyek megdöbbentették mindazokat, kiknek szívéből ki nem veszett egészen az emberi érzelem. Ilyen volt a többek közt a *Calas János* toulouse-i kartonkereskedő esete. Ennek a derék, becsületes embernek egyik fia, búskomor állapotában felakasztotta magát (1762.). A vakbuzgó papi párt azt a hamis hírt terjesztette el az esetről, hogy az apa maga ölte meg a fiát, hogy megakadályozza áttérését. Nagy zajt ütöttek erre a szerzetesek, a kath. hit vértanújának hirdették az öngyilkost s a felbújtogatott kath. nép boszút kiáltott. A parlament elfogatta az apát s kínos vallatások után, minden elfogadható bizonyiték nélkül, elítélte és kerékbe törette. A hivatalosan végrehajtott gyilkosság után megdöbbentek magok a bírák is, s azonnal szabadon bocsátották a családnak bebörtönzött tagjait. Talán a feledés leplét borítják az iszonyú tettre, ha *Voltaire* a beszerzett hiteles tudósítások alapján a közvélemény ítélőszéke elé nem állítja az egész ügyet. Ennek következtében *a toulouse-i parlament ítéletét semmisnek nyilvánították*, a Calas hátramaradt családjának lefoglalt vagyonát visszaadták, őket ártatlanoknak nyilvánították s királyi ajándékkal (XV. Lajos 30000 livre-t adományozott a családnak) igyekeztek elfeledtetni a szenvedett fájdalmat és méltatlanságot (1765.), de a parlament és a bűnnek tulajdonképen való szerzői, a szerzetesek büntetlenül maradtak.[16] Voltaire-nek ezen ügy érdekében kiadott műve (*Sur la tolérance à l'occasion de la mort de J. Calas*) meleg hangon és meggyőző okoskodással

fejtegette a nantes-i edictum felfüggesztésének káros következményeit, a kath. egyház türelmetlenségét s a vallás ráerőszakolásának természetellenes voltát; ez és más hírneves írók erélyes felszólalásai oly mély benyomást gyakoroltak a közvéleményre, hogy élesen rosszaló hangja előtt a kormány se dughatta be füleit. A régi törvényeket és rendeleteket ugyan nem törülték el, de nem is alkalmazták többé oly kérlelhetetlenül. Egyes vakbuzgó papok néha még erővel ragadták el szülőiktől gyermekeiket (még 1774. is); néha még katonaság szórt szét egy-egy ref. gyülekezetet, (1767. az utolsót), de már a katonai parancsnokok rendesen szombaton tudatták a ref. hívekkel, hogy merre fognak vonulni vasárnap s így megelőzték az összeütközést. Általában abban a mértékben *enyhült* a *hugenották helyzete*, amely mértékben Európaszerte töredezni kezdettek a szabad szellem békói. A szabad szellemnek az a vihara, mely elseperte a jezsuitákat, — mely megtisztítni készült a romlásnak indult politikai és társadalmi légkört s amelynek már fel-feltünedeztek első jelei: bontogatni kezdette a hugenották elől elzárt éltető levegő korlátait is.

Midőn trónra lépett *XVI. Lajos* (1774—93.), a toulouse-i érsek (Loménie de Brienne) erélyesen figyelmeztette, hogy „ő van hivatva rá, hogy országában rámérje a calvinismusra a végső csapást"; a *klérus közgyűlése* pedig egy *emlékiratot* juttatott a királyhoz (1780.), melyben a protestantismus kiirtásának szükségességét bizonyítgatta s annak a reményének adott kifejezést, hogy „*vissza fognak térni a XIV. Lajos szép napjai*" (t. i. a katonai térítés). De a klérus ezen „szép reményei" nem teljesültek; ellenkezőleg, *több irat* jelent meg (többek közt a *Rulhières*-é, l. itt a 7. j.), melyek mindenáron azt igyekeztek bebizonyítani, hogy XIV. Lajosnak nem volt szándéka megszüntetni a protestánsok polgári állását, s mindezt azért, hogy a ref. hívek polgári állását annál könnyebben helyre lehessen állítni s a fiatal király lelki ismeretét megnyugtatni afelől, hogy az eretnekek megtérítésének legjobb módja a türelem. A miniszter (Breteuil) tárgyalásokat is kezdett ebben az ügyben, melynek eredményéül jelent meg *XVI. Lajosnak versailles-i edictuma 1787.*, mely kimondja ugyan egyfelől, hogy jövőben is *egyedül* a kath. egyház élvezhet nyilvános vallásgyakorlatot, de másfelől *jogot ad rá a nem katholikusoknak*, hogy Franciaországban élhessenek és ott valamely kézművet vagy ipart folytathassanak, anélkül, hogy háborgattatnának vallásukért; hogy a törvényszéki hivatalnokok előtt törvényes házasságra léphessenek; hogy a születéseket bejelenthessék a helybeli bíróságnál; és végre szabályozza azok

temetkezését, kik nem a kath. cultus szerint óhajtanak eltemettetni.[17] Ez ugyan magában véve nagyon mostoha jogosztalék volt, de százkét évi jogfosztás és kérlelhetetlen üldözés után igen fontos és az idők szellemének megváltozását tanúsító vívmány volt. A *teljes vallásszabadságot*, melyet a klérus iránti tekintetből sem adhatott meg a kormány, *megadta a forradalom*, midőn a *nemzetgyűlés 1789.* a törvény előtti egyenlőséget és *a vallásszabadságot is érvényre emelte az ember jogai közt*, amit azután megújított és megerősített a Napoleon szervező törvénye is (1802.).

A türelmetlenségnek ugyanaz a szelleme, mely a francia hugenották üldözésében nyilvánult, a *piemonti valdenseket* sem hagyta békében. A franciaországi valdenseket, miként említve volt (173. l.), majdnem teljesen kiirtották Provence-ban. A savoyai herceg 1654. biztosította ugyan a piemonti valdensek jogait, de a következő években *véres üldözést* kellett mégis szenvedniök. Ugyanis a savoyai herceg, hogy menedékhelyet adhasson azoknak az íreknek, kiket *Cromwell* az Írországi vérfürdő alkalmából hazájok elhagyására kényszerített, ebből a célból az eretnek valdensek területét szemelte ki. Megkapták tehát a *kiköltözési parancsot* (1655.), s minthogy önként nem engedelmeskedtek, piemonti csapatok, szabadon bocsátott fegyenceknek és ír menekülteknek a társaságában rontottak a valdensekre (húsvét tájban, ezért a „*véres passah*" elnevezés), s oly iszonyú kegyetlen mészárlást és pusztítást vittek véghez, hogy még a pápa (VII. Sándor) is felháborodott rajta. Azonban a schweiziak, hollandok és angolok beavatkozása következtében *megszűnt az üldözés*, s ha nem is zavartalanul, békében élhettek egy ideig. De a század vége felé (1685.) a savoyai herceg a *XIV. Lajos ösztönzésére*, ugyanazon az alapon és módon, miként Franciaországban a hugenottákét, *megújította* a valdensek *üldözését*, s ezzel együtt lángra lobbantotta a polgárháborút. A valdensek nem tudtak ellenállani az ellenök küldött nagy erőnek (piemonti és francia egyesült csapatoknak) és kénytelenek voltak elhagyni honi völgyeiket.[18] A menekültek egy része *Württembergben* telepedett le, más része *Schweizba* vonult. Ezek az utóbbiak schweizi csapatok segélyével beütöttek Piemontba (1689.), visszafoglalták elhagyott völgyeiket, lakásaikat s a megújuló üldözések alatt is megtartották őket.[19]

1. *Guyenne*-ben 80 ref. templom közül csak három maradt meg; egyiket azon a címen vették el, mivel állítólag megtagadta benne a hitét egy kath. a másikat azért, mert igen közel volt egy kath. templomhoz s így tovább.

2. *Turenne* hadvezér, a hős vén katona, ki ellenállott a Mazarin és király csábításainak s akit még a főhadvezéri kard (l'épée de connétable) felajánlása sem ingatott meg, midőn senki sem ösztönözte, senki sem várta, önként áttért 1669. Az udvar kívánságához alkalmazkodtak a *Bouillon, Châtillon, Rohan, Sully, Trémoille* s más tekintélyes családok. V. ö. *Félice-Bonifas*: Histoire des protestants de France (6. kiad, Toulouse, 1874.), 387—88. l.

3. Ennek a lélekvásárnak a korábban ref. hitű *Pelisson*, a király történetírója volt a fő intéző és vezető szelleme; az áttérés rendes ára 2—5 louisdor volt, a kevesebb igényűeket 6 frankjával elégítették ki. 6000 frank díjért állítólag 800-an tértek át. A püspökök az áttértekről hosszú névjegyzékeket küldöttek az udvarhoz, hogy elhitessék a királylyal, hogy áttért már majdnem az egész nép. *Sismondi* (Histoire des françes. 31 köt. Paris 1832—43) után, *Félice-Bonifas*: i. m. 397—98. l.

4. Az 1680. évig hosszú *sora* adatott ki a *rendeleteknek*, melyek szerint a *reformáltak nem lehettek*: tanácsosok, bírák, ülnökök, pénztárnokok, pénzügyi hivatalnokok, consulok, városi hivatalnokok, ügyvédek, jegyzők, rendőrök, törvényszolgák, orvosok, gyógyszerészek, könyvkereskedők, könyvnyomtatók, postahivatalnokok, testületek tagjai, bábák stb.; mint kereskedők és gyárosok nem alkalmazhattak kath. munkásokat és segédeket. *Félice-Bonifas*: i. m. 402—405. l.

5. Az 1665. okt. 24. *rendelet* szerint a fiúk még csak 14, a leányok 12 éves korukban térhettek át. *Félice-Bonifas*: i. m. 382, 403—404. l.

6. Az első *katonai misszió* durvasága 1681. mintegy 30,000 hívet szerzett a római egyháznak. Bearn 16000 protestánst vesztett el. *Languedoc, Guyenne, Saintonge, l'Aunis, Poitou, Viverais, Dauphiné, Cévennes, Provence* s más területek is nagyon megérezték 1684—85. a féket vesztett római türelmetlenség vak dühét. *Louvois* azt írta 1685. szept. 1, hogy *Bordeaux* kerületében 60,000, *Montauban* kerületében 20,000 lélek tért át. Általában az önként áttértek számát 200,000-re teszik. *Félice-Bonifas*: i. m. 407—23. l.

7. Az *edictumot megszüntető rendelet* kimondja: 1. hogy annak minden cikke érvénytelen; 2. hogy minden vallásos összejövetel tilos, akár templomban, akár magán házban; 4. hogy a ref. lelkészek, ha vonakodnak áttérni, 14 nap alatt kötelesek elhagyni az országot; 7. hogy felfüggesztetik minden prot. zsinat; 8. hogy kath. rítus szerint kell megkeresztelni az újszülött gyermeket; 9. hogy a kiköltözöttek, ha visszatérnek négy hónap alatt, visszakapják lefoglalt javaikat; 10. hogy a kivándorlás férfiaknak gálya-, nőknek börtönbüntetés és vagyonuk elkobzása terhe alatt tilos; 11. hogy érvényben maradnak a visszaesettek (relapsi) ellen kiadott rendeletek; 12. hogy az úgynevezett ref. vallású alattvalók, míg megtérnek Isten tetszése szerint, a királyság városaiban és helységeiben maradhatnak, folytathatják iparukat, élvezhetik vagyonukat anélkül, hogy a vallás ürügye alatt háborgattatnának, vagy akadályoztatnának. *Louvois* azonban a 12. ponttal ellenkezőleg azt hagyta meg a tartomány főnökeinek és a csapatok parancsnokainak, hogy „Ő felsége azt akarja, hogy a legszigorúbban bánjanak mindazokkal, kik nem akarják a király vallását követni; azokat pedig, kik együgyű dicsőségből

utolsók akarnak maradni, a szélsőségig gyötörjék." *Benoist*: Histoire de l'édit de Nantes (5 k., Delft, 1693.); *Rulhières*: Éclaircissemens sur les causes de la revocation de l'édit de Nantes etc. (2 köt., Paris, 1788.).

8. *Félice-Bonifas*: i. m. 429—30. l.

9. Az alkudozások *Villars* tábornok és *Cavalier*, a camisard-ok főnöke közt folytak. A *béke pontjai* szerint általános kegyelem adatik a felkelőknek; a foglyok szabadon bocsáttatnak; a fegyvert mindnyájan leteszik a felkelők; a kiköltözni óhajtók kiköltözhetnek vagyonukkal együtt, a honmaradottak szabadon gyakorolhatják vallásukat. Némelyek szerint erről az utóbbi pontról nem volt szó; mások szerint nem erősítette meg a király. V. ö. *Court de Gébelin*: Hist. des troubles des Cevennes (3 k., Villefranche, 1760.); *Coquerel*: Hist. des églises du désert chez les Prot. de France etc. (2 k., Paris, 1841.); *Félice-Bonifas*: i. m. 457—70. l.

10. *Court Antal* Villeneuve de Bergben (Vivarais) szül. 1696.; már korán ellenállhatatlan hajlamot érzett a lelkészi pályához. De a felavatásra csak akkor került sor, mikor már javában folytatta az egyház újraszervezése munkáját s akkor is nagyon különös módon. Ugyanis egyik buzgó munkatársát, *Corteis*-t Zürichbe küldötte felavatás végett, s az ott felavatott Corteis azután Court-t is felavatta 1718. Eközben több *titkos zsinatot* tartott, majd az egyház érdekében *Lausanne-ban*, külföldi egyházaknak, főleg Wake canterbury-i érseknek a segélyével egy *lelkész-seminariumot alapított* 1730., mely 1809-ig állott fenn, s száznál több derék lelkészt nevelt Franciaországnak. Midőn kedvezőbb lett a francia ref. egyház helyzete, maga Court is ebben a seminariumban pihent meg 1740. után, s mint tanár, az egyháztörténelemhez gyűjtött adatokat. Azonban csak a *Camisard-ok történetét* fejezhette be és adhatta ki. Adatgyűjteménye 116 kötetben a genfi könyvtárban van elhelyezve. Midőn Court hozzákezdett a francia ref. egyház feltámasztásához, romokkal borított pusztát talált; midőn 1760. meghalt, már virágzó kert lett a pusztából. *Félice-Bonifas*: i. m. 475—81. l.

11. 1714—15. beutazta a Cevenne-hegységet, Languedoc-ot, Dauphiné-t, felkereste a marseille-i gályarabokat s gyűléseket rendezett, prédikált, vígasztalt, buzdított mindenütt.

12. Az *első zsinatot* 1715. aug. 21. *Nimes* közelében napfelkeltekor tartották; ott a camisard-ok, papjaik és vezetőik maradványából alakult gyűlés moderateurnek és jegyzőnek választotta meg Court-t; azután *presbytereket* választottak s elhatározták, hogy mindazokban a községekben, melyek elfogadják a lelkészeket, presbytereket is választanak, akik azután a lelkész távollétében felügyelnek a községekre, alkalmas helyiségről gondoskodnak az összegyűlésre, titokban tartják az összehívást, adományokat gyűjtenek a szegények és foglyok számára, egyszersmind figyelemmel kísérik a lelkészt is, nehogy farkas lappangjon a pásztor-mez alatt; végre menedékhelyekről gondoskodnak az utazó lelkészek számára. Az 1717. évi *zsinaton* már öt lelkész volt jelen; ez a gyűlés főleg az elárvult hívek kegyes keresztyéni neveléséről gondoskodott; ebből a célból kimondták, hogy a család feje hozzátartozóival háromszor imádkozzék naponként; *vasárnap* két órát fordítsanak a *házi istentiszteletre*; azokat nem fogják segítni, kik vigyázatlanságból vagy vakmerőségből jutnak veszedelembe, de teljes erejükből segítik azokat, kik minden óvatosság mellett is szenvedésre hívattak el az Isten végzéséből. Az 1718-iki zsinat már azt is kimondta, hogy előleges erkölcsi és képességi megvizsgálás nélkül senkit sem lehet lelkészül alkalmazni. Míg az első *zsinatokon* alig vett részt 15—50, legfeljebb 100 hívő; addig az 1744. évi zsinaton már 10,000 tag jelent meg. *Félice-Bonifas*: i. m. 478—80. l.

13. Ezen *nyilatkozat* (XVIII art.) szerint: örökös gályarabsággal lakol az a férfi és örökös fogsággal az a nő, ki a katholikuson kívül más istentiszteletben vesz részt; a ref. lelkészek, mint lázítók, halálra ítéltetnek kivétel nélkül: gályarabsággal vagy örökös fogsággal bűnhődnek azok is, kik menedékhelyet adnak a lelkészeknek és fel nem jelentik őket. Súlyos pénzbírsággal sujtatik minden szülő, ha gyermekét 24 óra alatt meg nem kereszteltetni a helybeli kath. parochián, ha nem kath. iskolában taníttatja 14. évéig, és 20. évéig vallástanulásra nem küldi vasárnapokon és ünnepeken. A felfedezett protestánsok gyermekei elvétetnek, s kath. tanintézetben vagy zárdában neveltetnek. Orvosok, sebészek, gyógyszerészek bejelenteni tartoznak a nehéz betegeket; ha az ilyen beteg nem fogadja el a kath. paptól a szentséget és mint eretnek akar meghalni: ha életben marad, úgy fog lakolni, mint gonosztevő, ha meghal, szegénységgel és gyalázattal bűnhődnek gyermekei. Csak a kath. egyház kánonai szerint kötött *házasság* érvényes. A szülők nem neveltethetik s nem házasíthatják meg gyermekeiket a királyságon kívül; ellenben azok a gyermekek, kiknek külföldön tartózkodnak a szülőik, beléegyezésök nélkül is házasságra léphetnek. Igaz katholikusságról kiállított bizonyítvány nélkül senki sem léphet hivatalba vagy iparos testületbe, s nem nyerhet el akadémiai fokozatot. A pénzbüntetések és a lefoglalt javak azon áttértek segélyezésére fordíttatnak, kiknek szükségök van rá. *Félice-Bonifas*: i. m. 481—83. l.

14. A 18. században kivégzett 25 ref. lelkész közül *Rochette* volt az utolsó, kit 1762. bitófán végeztek ki Toulouse-ban.

15. *Rabaut* Bédarieux-ben (Montpellier közelében) szül. 1718.; 1740-től Lausanne-ban tanult, 1743. nimes-i lelkész lett; megh. 1795. *Félice-Bonifas*: i. m. 538—45. l.; *Rossignol*: Les protestants illustres (Paris, év. n.) III. k 29—44. l.

16. *Coquerel*: J. Calas et sa famille (Paris, 1858.); *Rossignol*: Les protestants illustres, II. k., 199—219.; *Félice-Bonifas*: i. m. 554—56. l.

17. *Félice-Bonifas*: i. m. 568—75. l.

18. Ezzel az alkalommal mintegy 3000 valdenst öltek meg, vagy 10,000-et börtönbe hurcoltak és 3000 gyermeket kath. helységekbe osztottak szét. L. az I. k. 398. l. 1. j. id. műveket; *Herzog*: Die romanischen Waldenser (Halle, 1853.). *Nielsen*: Die Waldenser in Italien (dánból, 1880.).

19. Az egészhez l. még *Herzog*: i. m. III. k. 515—28.; *Baur*: i. m. IV. k. 237—44., 559—65; *Henke*: i. m. II. k. 156—63.; *Gieseler*: i. m. IV. k. 272—77. l.

101. A prot. egyházak állapota Nagybritanniában.

A *köztársaság* kormánya, miként említve volt (208—9. l.), arra törekedett, hogy erkölcsi és vallásos tekintetben komoly, férfias népet neveljen. Azonban a fiatal köztársaságnak csak egy *Cromwellt* adott végzete, kinek acélszilárd, vallásos jelleme, szigorú, erélyes kormánya teljesen ki tudta fejteni az állam erejét, de nem volt, aki tovább folytassa a munkát. A nemzeti erő fokozottságát, az azt felébresztő vezér halála után, bizonyos kimerültség váltotta fel; a katonai uralmat megunt nép visszakívánkozott pihenni a trón árnyékába, s *egy Stuartot ültetett a trónra*. A királyság napjai elkövetkeztek tehát, de nem igen voltak megnyugtatók. *II. Károly* (az I. Károly fia, 1660—85.) egy erkölcsileg teljesen megromlott ember, két előde (I. Jakab és I. Károly) téves politikáját még fokozottabb mértékben, de jó tulajdonságaik nélkül, folytatta tovább. Hogy megvalósíthassa kényúri terveit, a francia király zsoldosává aljasodott; intézkedéseivel felzavarta az állam békéjét, s megbénította erejét. Pazarlásával, erkölcstelenségével és zsarnokságával megingatta a trón tekintélyét. Az udvar erkölcstelen szelleme áthatotta azokat a rétegeket is, melyeknek az udvari kegy morzsái képezték boldogulásuk alapját; s midőn ezek kigúnyolták „az énekelve beszélő" kerek fejű puritánusok mértékfelett szigorú erkölcsi elveit és szentes szokásait, ugyanakkor kaput nyitottak a botrányos bűnöknek, s az aljasságával kérkedő arcátlanságnak. Ily társaságban vonult be az országba *a királyság* és követte lépteit *a politikai és egyházi reactio*. Ha a Cromwell köztársasága kifejtette az egyházközségek önállóságát és megvalósította az egyetemes papság eszméjét: a királyság hallani sem akart a községek jogairól, s a püspöki szervezetben kereste hatalma támaszát. Igaz, hogy eleinte kísérletet tett a király az episkopalismus és presbyterianismus egyesítésére, igazában az utóbbinak az előbbibe való beolvasztására (1661.),[1] de ez nem sikerült, s a kormány megtette a szükséges lépéseket a püspöki egyház helyreállítására és a presbyteri egyház elnyomására. Így jelent meg a *corporatio-törvény* (1661. dec), mely minden hivatalból és testületből kizárta azokat (az összes nonconformistákat), kik nem ismerték el a királyt az egyház fejének, s úrvacsorában nem részesültek egy püspöki templomban. Ezt követte az *uniformitás-törvény* (1662. máj. 19.), melynek értelmében senki sem végezhetett lelkészi teendőket, akit nem püspök szentelt fel, aki nem írt alá a XXXIX articulusnak, aki nem kötelezte magát rá,

hogy a javított Common-Prayer-Book szerint fog istenitiszteletet tartani és aki nem tagadta meg annak jogosultságát, hogy valami ürügy alatt fegyvert lehet fogni a király ellen. Ez a törvény egy napon (1662. aug. 24. volt a határidő) 2000 puritanus lelkészt fosztott meg egyházközségétől és kenyerétől, hogy meggyőződésökért szükséggel küzdve, mint hontalanok bolyongjanak hazájokban. És a bujdosóknak egy más törvény (*öt mértföld-törvény*, 1665.) még azt is megtiltotta súlyos pénzbüntetés terhe alatt, hogy öt mértföldnél közelebb mehessenek elhagyott községeikhez. A *gyülekezési törvény* (1664. és 1670.) három hónapi fogságtól száműzetésig terjedhető büntetéssel fenyegette azokat, kik nem vesznek részt az angol egyházi cultusban, vagy a dissenterek (= nonconformisták) magán istentiszteletét látogatják. S míg ekként a kormány a jogfosztás és másnemű büntetések egész súlyával nehezedett a prot. dissenterekre: addig a katholicismus felé hajló király egy *nyilatkozatban* (*indulgentia-declaratio*, 1672.) a dissenterek ellen hozott büntető törvények alól felmentette a katholikusokat, sőt ígért nekik istentisztelet tartására szükséges helyiségeket is (azonban ezt a nyilatkozatot nem fogadta el a parlament). *Ezek a törvények az angol állami egyházat* teljesen *helyreállították* a többiek rovására, de midőn sok jel mutatott rá, hogy a király a katholicismus helyreállítására gondol; midőn az államban és hadseregben aggasztóan kezdettek tért foglalni a papismus hívei: eszére tért *a parlament*, kíméletet követelt a puritánusok iránt, s *biztosítékról gondoskodott a katholicismus ellen*. Ebből az utóbbi célból alkotta meg a parlament a híres *Test-act*-ot (*próbaeskü törvény*, 1763.), mely nemcsak azt követelte meg a polgári és katonai hivatalnokoktól, hogy elismerjék a királyt az egyház fejének, s hogy évenként úrvacsorát vegyenek a püspöki templomban; hanem azt is, hogy bizonyítsák külön esküvel és aláírásukkal, hogy nem hiszik a transsubstantiatio tanát. És így az uralkodó angol egyház a kath. türelmetlenség hibájába esve, a hivatalnoknál nemcsak a képességre volt tekintettel, hanem megkérdezte, jogtalanul, lelkiismeretét is. Ez az új törvény, melyet a király is kénytelen volt elfogadni, erős gátat emelt a nagyon terjedő kath. áramlat ellen.

A sors változandósága, a kor romlottsága keserűséggel töltötte el a jobbak szívét. E keserűségnek, a letűnt jobb idők emlékén való fájó borongásnak leghűbb tüköre volt a puritanus *Milton*, ki mint a szabadságnak rendületlen híve, egész odaadással szolgálta a köztársaságot; s midőn a királyság idejében elvesztette szemevilágát, de elvesztette hitét is az igaz szeretetben, az

emberekben, nemzetében, mely királyi járommal cserélte fel a szabadságot: e tenger veszteségért a magányban, önmagában s a költészetben keresett kárpótlást, s e viszonyok hatása alatt teremtette meg „*Az elveszett paradicsom*"-*ban a kárhozat és kegyelem prot. eposát*.[2] Eközben a kath. párt a király kath. testvérében, York hercegében bízva, a jezsuiták támogatásával, *összeesküvést forralt* a katholicismus helyreállítása céljából (1678.),[3] ami azonban felfedeztetvén, a *whig párt* erélyes hangon követelte a parlamentben, hogy zárják ki a trónöröklésből a király kath. testvérét, de a *tory párt*, mely készebb volt a pápistákkal, mint a dissenterekkel egyesülni, meghiúsította ezt a törekvést. És *II. Károly*, ki egész életében ingadozott a vallástalanság és külső katholicismus közt, halálos ágyán meggyónt egy kath. papnak és *felvette az utolsó kenetet*.

A II. Károly halála után öccse, *II. Jakab* lépett a trónra (1685—88.), ki erkölcsileg nem volt olyan romlott, mint a bátyja; de mint vakbuzgó katholikus, sokkal erőszakosabban és kíméletlenebbül lépett fel a katholicismus helyreállítása érdekében. A kath. tanok és iratok megtámadását eltiltotta (1686.); ellenben megengedte, hogy a kath. szellemű püspökök az egész államban elterjeszthessék pásztori leveleiket. A Rómával megindított alkudozás után egy pápai követet egész ünnepélyességgel fogadott Londonban. Hogy jezsuitákat és más szerzeteseket telepíthessen az országba, *kihirdette a teljes vallásszabadságot*, s ezen az alapon katholikusoknak adományozta a főhivatalokat. Az oxfordi és cambridge-i egyetemeket megnyitotta a kath. tanárok előtt. Megparancsolta, hogy egy napon minden templomban a szószékből hirdessék ki a vallásszabadságot (1688.); s börtönbe záratta az ennek a rendeletnek nem engedelmeskedő püspököket; de a püspökök elítélésére kinevezett bizottság felmentette a foglyokat a vád alól, s midőn odahagyták a börtönt, a nép tüntetéssel üdvözölte őket. A királynak említett és más önkényes politikai és egyházi intézkedései felnyitották a nép szemét, s komoly aggodalomba ejthette, ami előtte állott. *Arról volt szó*, hogy tovább haladjanak-e azon az úton, mely újra a pápistaság, Róma és a király szolgaságának örvényébe sodorja Angliát; vagy megtérvén, protestánsok és alkotmányos, szabad állam polgárai maradjanak? A választáson nem lehetett sokáig habozni, már csordultig telt a türelem pohara, s ebben a válságos helyzetben *Oraniai Vilmost* (a Jakab vejét), Hollandia helytartóját hívta meg a nép az angol egyház és alkotmány védelmére. Vilmos, a köztársaság és

protestantismus hőse, elfogadta a hívást, s egy tekintélyes hadsereggel kiszállott Anglia partjára (1688.). A néptől elhagyott és szerencsétlenségében gyáva király Franciaországba futott (1689.), hol XIV. Lajos kitüntetéssel fogadta, a könyelmű udvari nép pedig nagyon nevetségesnek találta, hogy Jakab három királyságot játszott el egy mise miatt.

Miután Vilmos és a nemzet közt a *meghívó okmányban* (*Declaration of right*) kifejtett alapon biztosíttatott az állam és egyház alkotmánya,[4] a papismus harcosai, jezsuiták és világiak kitakarodtak az országból, s szétfoszlott a Jakab pártja: a parlament *királynak kiáltotta ki Vilmost* (e néven III-ik). Ezen előzmények után jött létre a *türelmességi törvény* (Toleration bill, 1689.), mely a püspöki egyházat államegyháznak ismerte el Angliában, de a dissentereknek, a socinianusok és katholikusok kivételével (ezeket 1779. sorozták a többi dissenterek osztályába) szabad vallásgyakorlatot biztosított; enyhítette a dissenterek ellen Erzsébet óta hozott törvényeket; egyedül a *Test-act-ot hagyta meg érvényben*, de ez sem volt kötelező mindenkire nézve egész teljességében, jóllehet ebben az alakjában is kizárta a dissentereket a nyilvános hivatalokból.[5]

Skótországban, mihelyt *II. Károly* biztosítottnak hitte a trónt, megfeledkezve a presbyteri egyház és a covenant javára (1657.) letett esküjéről, még az erőszakos eszközöktől sem riadt vissza a püspöki egyház felállítása érdekében. A presbyteri egyház ellen hozott angol törvényeket alkalmazásba vette Skótországban is, s mintegy 400 presbyteri lelkészt fosztott meg vele kenyerétől. A skót ref. egyház sem kerülhette el a vérkeresztség nehéz próbáját, mely annál keservesebb volt, mivel prot. hitrokonok sújtották vele. A covenant híveit, midőn szabad ég alatt, vagy barlangokban összegyűltek, fegyveres csapatok verték szét és több lelkész izgatás címén a vérpadon lelte halálát. *II. Jakab* alatt tovább folyt az üldözés, de szelídült; több türelmességi rendelet feloldozta a presbyterieket a felsőbbségi eskü alól, s megengedte a lelkészeknek, hogy prédikálhassanak a házokban. A covenant buzgóbb hívei (kiket vezetőjükről, *Cameróról cameronianusok*-nak neveztek) nem elégedtek meg ezekkel az engedményekkel és tovább folytatták az ellenállást. Végre *III. Vilmos* alatt teljesen helyreállott a presbyteri egyház (1690.) és uralkodó állást foglalt el Skótországban. Midőn *Anna* (a II. Jakab leánya) alatt az *Unio acta* (1707.) politikailag egyesítette Angliát és Skótországot, ugyanakkor egyházi tekintetben elkülönítette egymástól, mert Skótországban a püspöki egyház csak mint dissenter-egyház nyert létezési jogot, holott Angliában épen az ellenkező

történt. Ugyanebben az időben elevenítették fel a *patronusi jogot* is (1711.), mely a legtöbb esetben kijátszotta a községek szabad lelkészválasztási jogát.

Írországot az I. Károly kivégeztetése után leverte *Cromwell*, s igen szigorúan bánt a katholikusokkal, mint a Stuart-ház híveivel; sokat elűzött birtokáról is. *II. Károly* és *II. Jakab* alatt új remények és kedvezmények korszaka nyílt meg a kath. írek előtt, s ők viszonzásul készséggel nyújtottak segédkezet a protestánsok elnyomására. Végre *III. Vilmos* újra helyreállította a korábbi állapotokat. A kath. cultus megint mostoha sorsra jutott, s a jobbára kath. írek a vallásos és politikai elnyomás miatt ismételve fellázadtak az angol kormány és uralom ellen.[6]

1. Az úgynevezett *Savoy-Conference* 1661. csak a régi ellentétnek adott kifejezést; a püspöki párt semmitsem engedett; *a presbyteri párt* nem akarta a püspököket az apostolok utódainak elismerni, s azt sem, hogy a király nevezze ki őket és hogy tagjai legyenek a felsőháznak.

2. *Szász Kár.*: A világirodalom nagy eposzai. II. k. 578—88. l.

3. *Titus Oates* volt az állítólagos összeesküvés felfedezője. Mások szerint csak politikából terjesztették az összeesküvés hírét, hogy ezen az alapon elzárják a trónt a király kath. testvére elől. De ez a terv, akár volt igaz, akár nem, sokat juttatott börtönbe és vérpadra anélkül, hogy elérték volna a tulajdonképen való célt.

4. *Macaulay*: Anglia története, II. k. 628—29. l.

5. A *türelmességi törvény* nem kívánta a dissenterektől, hogy elismerjék a királyt az egyház fejének, hanem csak azt, hogy tegyék le a hűségi és felsőbbségi esküt; a püspöki egyháznak a tizedet és más illetékeket továbbra is tartoztak megadni; a keresztelést és esketést is csak az államegyház lelkészei végezhették érvényesen; és a dissenter lelkészeknek is alá kellett írni a XXXIX articulust azok kivételével, melyek ellenkeznek egyházok alapelveivel (a 20. és 34—36. art. alól fel voltak mentve). A *quakereknek* azon feltétel alatt engedték meg a szabad vallásgyakorlatot, ha eskü helyett (mivel ők egyáltalában nem esküdtek) nyilatkozatot írnak alá a transsubstantiatio ellen, hűségi fogadalmat tesznek a kormány iránt és nyilatkozatot adnak keresztyén hitökről. *Macaulay*: Anglia tört., III. k. 90—101. l.

6. Lásd a 42—46. cím alatt említett forrásokat. V. ö. *Henke*: i. m. II. k. 450—58.; *Baur*: i. m. IV. k. 393—98.; *Herzog*: i. m. III. k. 528—30, 545—46. l.

102. A protestánsok állapota Lengyelországban és Sziléziában.

Lengyelországban a socinianusok kiűzése után (1658—60.; l. a 361. l.) a többi protestánsok elnyomására került a sor. A jezsuitáktól sugalmazott politika a nemesség nagy részét visszaédesgette a kath. egyházba. A 17. század végén már olyan hatalmi állást foglalt el a restaurált kath. egyház, hogy *II. Ágoston*, a prot. szász vál.-fejedelem, csak *a kath. egyházba áttérése után foglalhatta el a lengyel trónt* (1697.) s a tekintélyesebb védőktől megfosztott protestánsok elvesztették lassanként minden egyházi és polgári jogaikat. Ezt a jogfosztást nagy mértékben elősegítette az a politikai pártfoglalás, mely szerint a koronáért való harc alkalmával a svédeket gyámolították a lengyel protestánsok és a jezsuiták a haza ellenségeinek nyilvánították érte őket. A *varsói országgyűlés* (1717.), a vallásszabadságra vonatkozó korábbi szerződésekkel ellenkezőleg, *megtiltotta a protestánsoknak, hogy új templomot építhessenek*. Azonban ez csak kezdete volt az elnyomatásnak; a főpapok és jezsuiták teljes megsemmisítését tervezték a protestánsoknak. Ezen cél elérésére alkalmas ürügyül szolgált a majdnem egészen prot. *Thornban* a jezsuiták kihívó magaviselete által előidézett *zavargás*. Ugyanis egy kath. processió alkalmával egy jezsuita tanuló kikötött néhány prot. ifjúval, kik fedetlen fejjel nézték a menetet, de nem akartak letérdepelni; erre verekedést kezdettek a jezsuita collegium növendékei. A rendbontó jezsuita tanulók közül a főcinkost befogatta a hatóság. Egy prot. ifjút viszont a jezsuiták hurcoltak zárdájokba. Megvolt a baj s hogy el ne mérgesedjék, közbelépett a polgármester is. A jezsuiták az elfogott zavargó, a városi hatóság az elhurcolt prot. ifjú kiadatását követelték. Ezalatt a felingerült prot. lakosság csoportosulni kezdett a jezsuita collegium előtt s midőn a collegium ablakaiból előbb köveket dobáltak, azután lőni kezdettek a népre, *ez megrohanta a collegiumot s mindent szétrombolt benne*. A jezsuiták iszonyú vádakat halmozva a prot. népre, elégtételt követeltek a kormánynál. A kormány az ügy megvizsgálására egy *királyi bizottságot* küldött Thornba, melynek élén az ország kancellárja és egy püspök állott. A bizottság nem az igazság kiderítését, hanem a város megbüntetését tette feladatává. Azokat a résztvevőket, kik hajlandók voltak a kath. egyházba áttérni, szabadon bocsátotta. *A polgármestert kilenc tekintélyes polgárral halálra ítélte, s végre is hajtatott az ítélet* (1724. dec. 7.).[1] A várost megfosztotta kiváltságaitól; elrendelte,

hogy a városi tanács felerészben katholikusokból alakuljon, hogy a céhekbe a katholikusok is vétessenek be; elvette a protestánsok fő templomát, gimnáziumát és könyvtárát és a cistercita rendnek adományozta.

Ezzel az *iszonyú hivatalos vérfürdővel* még nem fejezték be a protestánsokra mért csapások sorát. II. Ágostonnak a halála után, *a rendek szövetsége* (1733.) *kizárta a protestánsokat az országgyűlésből és az állami hivatalokból* (ez a törvény a *III. Ágoston* király törekvése ellenére, 1736. megújíttatott). A templomaiktól, iskoláiktól megfosztott, a gyermekeik nevelésében folyvást háborgatott s még örökösödési ügyeikben is untalan zaklatott protestánsok, miután az üldözések ellen hazájukban nem találtak védelmet, kétségbeesett helyzetökben az ország ellenségének, Oroszországnak a pártfogását vették igénybe (1767. *Poniatowszky Szaniszlót* porosz és orosz fegyver emelte a lengyel trónra 1764.; de tulajdonképen az orosz követ uralkodott). Így jött létre az orosz követ beavatkozásával (1768.) az a *szerződés*, mely meghagyta a kath. egyház uralkodó állását, száműzetéssel fenyegette a prot. egyházba való áttérést; de megszüntette a dissidensek ellen (1717. óta) hozott törvényeket s a prot. és görög egyházat elismerte törvényes felekezetnek; megengedte, hogy bizonyos helyeken új templomokat építhessenek, consistoriumokat és zsinatokat tarthassanak; kimondta, hogy a protestánsok nem tartoznak egyházi illetékekkel a kath. klérusnak és hogy tisztán kath. bíróság nem mondhat ítéletet vallásos súrlódások ügyében. Így a dissidensek visszanyerték elvesztett jogaikat, de ezek az engedmények is elősegítették azokat a végzetes párttusákat és zűrzavarokat, melyek előkészítették *Lengyelország bukását*.[2] Az *ország felosztása után* az idegen osztozkodó hatalmak kegyelméből végre békében élhettek a dissidensek, de már akkor Lengyelország, mint állam, nem létezett többé és sírja megásásában nagy része volt a jezsuita vakbuzgóságnak és római türelmetlenségnek.[3]

Sziléziában a westfaliai béke biztosította ugyan a protestánsok vallásszabadságát, de a kath. osztrák kormány türelmetlensége nem sokat hagyott meg ebből a szabadságból. Az elnyomatásnak akkor szakadt vége, mikor *XII. Károly* svéd király háborúba keveredvén *II. Ágoston* lengyel királlyal, Szászországba és Sziléziába is benyomult s az *alt-ranstädti béke* alkalmával (1700.), mielőtt kivonult hadseregével a megszállott Sziléziából, egy *külön szerződésben I. József* császárral nemcsak azokat a jogait biztosította a sziléziai protestánsoknak, melyeket megadott a westfaliai béke, hanem kikötötte azon

kívül, hogy visszaadassa a jezsuiták által 50 év óta elfoglalt templomokat (220-at) és engedje meg, hogy még hat új templomot építhessenek. Ezt a szerződést meg is tartották egy ideig, de a jezsuiták mindig tudtak találni ürügyet, hogy kijátsszák az adott szó szentségét s megszegjék a szerződéseket. Már épen javában készülődtek a régi gazdálkodáshoz, midőn a szeszélyes politika végképen megszabadította a sziléziai protestánsokat a kath. osztrák kormánytól és vakbuzgó jezsuitáitól. *Szilézia a breslaui béke értelmében* (1742.) *Poroszország birtokába jutott* és *II. Frigyes* király a birtokba vétel után azonnal teljes vallásszabadságot adott nemcsak a luth., hanem a ref. egyháznak is anélkül, hogy a kath. egyház elnyomására gondolt volna. Ezen idő óta Szilézia sok üldözött protestánsnak vált menedékhelyévé, kiket a türelmetlenség kényszerített hazájok elhagyására.[4]

1. A *bizottság* alkuba is bocsátkozott az elfogottakkal; egy gazdag polgár 60000 frton váltotta meg életét. *Rösnernek*, a polgármesternek is kegyelmet ígért a bizottság, ha katholikussá lesz; ő azonban az ajánlatot ezekkel a szavakkal utasította vissza: „Elégedjetek meg a fejemmel, lelkem a Jézusé." *Schmeizel*: Historische Nachricht von der Execution zu Thorn 1724.; *Lilienthal*: Drei Actus der thorner Tragoedie (Königsberg, 1725.); *Ledderhose*: Das Blutbad von Thorn (1852.).

2. Az első felosztást (1772.) követte a második 1793., s ezt a harmadik 1795., midőn végleg megszűnt Lengyelország állami léte.

3. *Theiner*: Zustande der kath. Kirche in Polen und Russland seit Katharina II. bis auf unsere Tage (Augsburg, 1841.).

4. V. ö. *Baur*: i. m. IV. k. 555—56., 558—59.; *Henke*: i. m. II. k. 213—16. l.

HARMADIK SZAKASZ.

A MAGYARORSZÁGI PROTESTÁNS EGYHÁZAK ELNYOMATÁSÁNAK KORSZAKA A LINZI BÉKE UTÁN A VALLÁSTÖRVÉNY MEGALKOTÁSÁIG (1648—1791.).

103. A bécsi kormány a magyar alkotmánynak, a magyar kath. klérus a protestantismusnak az elnyomására mozgásba hoz minden hatalmában álló eszközt, hogy biztosíthassa absolut uralmát Magyarországon. A törvénysértésektől és másnemű zsarnokoskodásoktól felszított elégületlenség a Wesselényi és társai összeesküvésében nyilvánul, mely azonban szerencsétlenül végződött 1670.

Mióta a *Habsburg-ház* megvetette a lábát Magyarországon, mindig arra törekedett, hogy örökös tartományává tegye, s feltétlenül uralkodhassak rajta. *A kath. klérust*, annyi üldözés és véres harc után, sem a linzi sem a westfaliai béke nem tudta megbarátkoztatni azzal a gondolattal, hogy a „Mária országában" legyen olyan talpalattnyi föld, melyen ne ő parancsoljon, és elnézze, hogy az ő atyáskodó szeme előtt az örök kárhozatnak legyen zsákmányává pár millió prot. eretnek. A *protestánsok* ellenben sem Bécs, sem Róma kedvéért nem voltak hajlandók lemondani vérrel is kivívott jogaikról. így az ellentétes pártok között kikerülhetetlen volt a harc, s mindkét részről elkeseredetté tette azt a vallásos buzgóság.

A kath. papság, melynek élén a Bécsben nagyon kedvelt *Lippay György* prímás állott, ki „nem akart látni zugot sem az országban, hol bizton lehessenek a protestánsok," ez a kath. papság nemcsak tiltakozott a linzi béke ellen, hanem „mindent elkövetett, hogy a protestánsoknak minél kevesebb hasznuk legyen belőle," és megtette a szükséges lépéseket az üldözésre.[1] Hiszen halva volt már *öreg Rákóczy György*, a protestánsok jogainak hős védője (1648. okt. 11.), s vele együtt sok időre leáldozott a magyar protestantismus napja is; nem lehetett megtorlástól tartani! Lippay célja kivitelére *újabb csapat jezsuitát* hívott be Ausztriából, s ezt a vakbuzgó rendet törvényes tagjává avatta

fel a magyar egyházi rendnek (a nagyszombati zsinaton, 1648. dec. 2.). Tagjai azután lassanként újabb telepeket szerveztek több városban (Besztercebányán, Selmecbányán, Rozsnyón s m.).[2] *Séllyén* (Nyitra-megyében, 1648. dec.) kezdődött az *üldözés*, honnan fegyveres erővel űzette el a ref. lelkészt Lippay.[3] A primás buzgó példáját követték azután más főpapok és kath. földesurak is.[4]

A protestánsok *az 1649.-iki országgyűlésen sérelmeiknek egész hosszú sorát* terjesztették a rendek elé, ugyanezt tették a katholikusok is és vallás-gúnyolással, hatalmaskodással stb. vádolták a protestánsokat.[5] A Lippay érsek erőszakoskodását rosszalták a rendek s a protestánsoktól is méltán tisztelt újonnan választott nádor, *Pálfy Pál* kijelentette, hogy a királynak nincs szándékában a megszüntetett vallásos sérelmeket megújítani. Ellenben Lippay a háborútól okozott károk megtorlásának és a király akaratából történtnek nyilvánította az üldözést. Az országgyűlés nem tudván eligazodni a két ellentétes véleményen, követséget küldött a királyhoz, mely azzal az izenettel tért vissza, hogy a nádor bízatott meg a sérelmes ügyek elintézésével. Az önérzetében bántott nádor a fejedelmi nyilatkozat elferdítéseért komoly szemrehányást tett az érseknek; azután hosszas heves viták és üzenetváltások után *kimondta a vallás ügyében hozott törvény, hogy ha a legközelebbi országgyűlés t-cikkei ellenére talán sérelmek fordultak volna elő, a nevezett törvények értelmében kell őket elintézni* (X. t.-c.);[6] csakhogy ez a törvény is, mint sok más, írott ige maradt és nem sokat változtatott a protestánsok helyzetén; különben is a megyei hatóságok részéről, kivált ott, hol többségben voltak a katholikusok, nem igen várhatták sérelmeik részrehajlatlan elintézését.[7] Egyelőre azonban a klérus a királyi nyilatkozat hatása alatt alábbhagyott az üldözéssel.

Néhány év múlva (1653.) *meghalt* a már (1647.) megkoronázott és szép reményekre jogosító *IV. Ferdinánd*, és *III. Ferdinánd 1655. új országgyűlést hívott össze, hogy* egyetlen életben maradt fia, *Lipót*[8]*, számára biztosítsa a koronát.* A király ezzel az alkalommal szerette volna a nádori méltóságot is eltörülni s helytartóval kormányoztatni Magyarországot (helytartóul Lippay volt kiszemelve); de ezen törekvés ellen olyan erős ellenszenv mutatkozott az országgyűlésen, hogy a király kénytelen volt szándékáról lemondani s megtenni a szokásos kijelölést. *Így választatott meg* az elhunyt Pálfy helyébe *Wesselényi Ferenc nádornak*.[9] Azután a Lipót főherceg megkoronáztatása került tárgyalás alá, de előbb újabb sérelmeik elintézését sürgették a protestánsok, miután a megyei hatóságok sem a linzi béke több pontjának, sem az azóta hozott törvényeknek nem tettek eleget, sőt az aggasztó jövő jellemzéséül

felemlítették *Veresmarti Mihály* pozsonyi kanonok *levelét*, (melyet a bátaiakhoz írt) melyben kijelentette, hogy teljes joguk van rá a katholikusoknak, hogy tűzzel és vassal üldözzék a protestánsokat s erőszakkal kényszerítsék a kath. egyházba való áttérésre.[10] Az országgyűlés azonban, heves szóváltások után azzal a válasszal akarta kielégíteni a protestánsokat, hogy a *vallásügyi sérelmek nem tartoznak többé az országgyűlés elé* és orvoslásukat a protestánsok beleegyezésével hozott 1649-iki törvény (X. t.-c.) értelmében a megyei hatóságnál sürgessék. Ilyen körülmények közt a protestánsok a királyt keresték meg kérelmökkel, de a királytól is csak *azt az ígéretet nyerték*, hogy az országgyűlés után a sérelmek elintézésére fognak a megyék utasíttatni. Ezt az ígéretet azután a törvények közé (XVIII. t.-c.) iktatta az országgyűlés.[11] Ezután atyja utódává választották Lipótot s a koronázási hitlevél[12] megerősítése után megkoronázták. A protestantismusnak árvaságra jutott ügyét *Csáky László* országbíró vette védelmébe egy ideig, de ő is elhalt hirtelen s az utolsó hatalmasabb pártfogót is elvesztették benne a protestánsok. Ferdinándot amaz ígérete teljesítésében, hogy orvosoltatni fogja a protestánsok sérelmeit, meggátolta a halál (1657. ápr. 2.) s többé senki sem gondolt vele. Ellenkezőleg *Lippay* a nagyszombati zsinaton (1658. jún.) a linzi béke megsemmisítéséről és *a protestánsok általános üldözéséről tanácskozott a klérussal*.

Midőn *I. Lipót 1659*. a fenyegető török háború ügyében összehívta *az első országgyűlést* s a protestánsok felhalmozott sérelmeik orvoslását kérték, a király az érsekkel együtt ünnepélyesen megígérte, hogy az országgyűlés után haladéktalanul és kielégítőleg el fogja intéztetni minden sérelmöket. Ez az ígéret s a nádornak ebben az ügyben a megyékhez küldött rendelete annyira megnyugtatta a protestánsokat, hogy nem sürgették többé ügyök elintézését és teljesen megelégedtek I. Lipót koronázási hitlevelének a törvények közé iktatásával.[13] Hogy mily kevés méltánylásban részesült ez a feltétlen bizalom, szomorúan tapasztalhatták a protestánsok a legközelebbi országgyűlésen.

A rajzolt idő alatt *Erdély* erejét majdnem teljesen kimentették a végzetes pártviszályok. *II. Rákóczy György* szerencsétlen lengyel hadjáratával felingerelte a porta haragját. A boszús porta *Barcsay Ákost* ültette a fejedelmi székbe. Rákóczy előbb megkísérlette a porta mcgengesztelését, de miután nem sikerült, Barcsay ellen vezette hadait, ki lemondott ijedtében és Temesvárra futott. Azonban a porta a Barcsay érdekében kétszer küldött hadsereget az országba (1659. és 60.), melyeknek Rákóczy nem állhatott ellent és az utóbbi hadjáratban halálos sebet kapott a Kolozsvár közelében vívott csatában s pár nap múlva

meghalt Nagyváradon. Barcsay újból fejedelem lett tehát s hogy megfizethesse a porta által követelt nagy adót (40000 arany), zsarolni kezdett. Erre egyesültek az elégedetlenek és Rákóczynak a volt párthívei, s *Kemény Jánost* választották fejedelemnek. Kemény, hogy menekülhessen vetélytársától s a kényelmetlen török pártfogástól, Barcsay Ákost és öccsét, Endrét kivégeztette s *Lipót királlyal kezdett alkudozni*. Midőn észrevette a porta, hogy Erdély az ő pártfogása alól a magyar királyé alá akar menekülni, új hadsereget küldött a már többször feldúlt országba, mely *Apafi Mihályt* tette meg fejedelemnek. Keménynek a fejedelmi szék visszafoglalására tett kísérlete életébe került (a nagyszőllősi csatában, 1662. jan. 23.). Most a törökellenes párt a Kemény János fia, Simon körül csoportosult s követséget küldött Bécsbe, hogy segélyt nyerjen Erdély elfoglalására. Ugyanekkor Apafi is küldött követeket, hogy nyerjék meg a királyt, hogy hívja vissza a német őrséget a Keménytől átadott várakból, nehogy a török újabb pusztító hadakat küldjön miatta a már elég csapást átélt Erdélyre.

Lipót, mielőtt határozott választ adott volna a két ellentétes kérelmezőnek, előbb meg akarta tudni az ország rendeinek véleményét s e végett *1662.* (máj. 1.) *országgyűlést hívott össze Pozsonyba.* A rendek az Apafi kérését támogatták, hogy megkíméljék a kimerült Erdélyt az újabb hadjárat sanyarúságaitól. A király ha nem is teljességében, teljesítette egy leiratban a rendek óhajtását. Ennél az ügynél sokkal hevesebb vitákat idéztek elő a *vallásügyi kérdések. A prot. rendek* kijelentették, hogy addig, míg nem orvosolják sérelmeiket és vissza nem adják 1659 óta elfoglalt templomaikat, nem vesznek részt semminemű tárgyalásban. Ellenben a *kath. rendek* a vallásügy mellőzésével az országnak török háború esetére szükséges védelméről akartak tanácskozni. Miután egyik fél sem engedett, a kisebbségben levő prot. rendnek sérelmeiket elpanaszoló *kérelmet küldöttek a királyhoz* (jún. 5.).[14] Ebben előadták többek közt, hogy a kath. egyházba áttért *Nádasdy Ferenc* országbíró 40 prot. lelkészt űzött el hivatalából s fegyveres zsoldosokkal és jezsuitákkal erőszakosan hajtotta alattvalóit a kath. istentiszteletre és úrvacsora-vételre, — hogy *Eszterházy Ferenc és Pál* több birtokán nemcsak elfoglalta a prot. templomokat, hanem lovas katonákkal kényszerítette jobbágyait is a kath. egyházba való áttérésre, — hogy *Erdődy György* gróf nemcsak elűzte a prot. lelkészeket, hanem jobbágyait, kik többszöri fenyegetésére is állhatatosak maradtak hitökben, kastélyába hurcoltatta s addig gyötörte, míg át nem tértek,

— hogy *Győrben* és más városokban kizárták a protestánsokat az iparos testületekből, — hogy *Lippay György*, még halála előtt; kevéssel is, több helységből elűzte a prot. lakosokat és katholikusokat telepített helyökbe, — hogy *Báthory Zsófia* (a II. Rákóczy György özvegye)[15] fiával Ferenccel, a kath. egyházba áttérése után, sanyargatta uradalmaiban a protestánsokat, lefoglalta az egyházak javait s *a sárospataki főiskola alapítványait* (melyeket Perényi Gábor és Lorántfy Zsuzsanna tettek volt).[16] — hogy a kath. földesurak mintegy 400 templomot foglaltak el patronatus címén, a hozzájok tartozó javadalmakkal együtt s köztök olyanokat is, melyeket protestánsok építettek, — hogy a prot. lelkészeket, tanárokat és iskolatanítókat fegyveres karhatalommal űzték el s még könyveiktől is megfosztották több esetben, — hogy általában erőszakkal kényszerítették a népet a kath. cultusra és erőszakoskodásukat gyakran a szent cselekvények megszentségtelenísével tették botrányosabbá.[17] Azonban a kancellártól adott *szóbeli válasz*, mely a protestánsokat a megyékhez utasította sérelmeikkel; valamint a *királyi leiratnak* (júl. 4.), mely „*az országgyűlésen jelenlevő evangelikusoknak*" (Evangelicis in diaeta praesentibus) volt címezve és nem akart tudni evang. rendekről, már *alakja* is elárulta, hogy nincs mit remélni. Az evang. rendek a címzést a linzi béke egyik fontos pontja megsértésének tekintvén, feltöretlenül küldték vissza a királyi leiratot s ismételve megújították a királynál azt a kérelmöket, hogy szolgáltasson igazságot bepanaszolt vallásos sérelmeikre vonatkozólag. Végre midőn meggyőződtek a király hajlíthatatlanságáról, elhatározták, hogy odahagyják az országgyűlést. Ezt az igazolható, de végzetes lépést a nádor kérelmein meg nem indulva, *Majláth Miklós* kir. ügyigazgató fenyegetéseitől meg nem ijedve, meg is tették[18] s utóbb a hozzájárulásuk nélkül hozott törvényeknek nem ismerték el az érvényességét (a II. Ulászló törvénye ellenére).[19]

A *vallásos sérelmektől* szított elégületlenséget nevelték még politikaiak is, melyek már aggodalomba ejthették nemcsak a protestánsokat, hanem az egész országot. Ugyanis a törökön nyert sz.-gotthárdi fényes győzelem után a *vasvári békét* (1664. aug. 10.)[20] nagyon lealázó feltételek mellett s a törvények ellenére *a nemzet tudta nélkül kötötték meg* és csak a Bécsbe felhívott főuraknak s nem az országgyűlésen hirdették ki. Ezen kívül *a német zsoldos hadak* úgy raboltak, dúltak, pusztítottak és erőszakoskodtak, mintha ellenséges földön táboroztak volna és nem az ország védelmére küldettek volna.[21] Az alkotmányos sérelmek, valamint a jezsuitáktól vezetett *erőszakos térítések* miatt nem szűntek

meg a panaszok. A 13 felvidéki, kiválólag prot. megye a zempléni gyűlés (1666. ápr. 19.) határozatából újból megkereste küldötteivel a királyt (és a nádort) s hódolatteljes, de önérzetes hangon írt kérelmében vallásos sérelmei orvoslásáért, az erőszakosságok megszüntetéseért, régi jogaiba és birtokaiba való visszahelyeztetéseért esedezett.[22] Azonban Bécsben hiú ígéretekkel feleltek ezekre a panaszokra. A kormány, melynek *Lobkowitz*[23] volt a lelke, arra törekedett, hogy fegyveres ellenállásra kényszerítse az elégületlen Magyarországot s annak leverése után *megsemmisítse az ország alkotmányát* s mint meghódított tartományt, kormányozza Magyarországot.[24] Nem volt mit várni attól az udvartól, melynek kegyeltjei nyíltan szemökbe mondogatták a legtekintélyesebb főuraknak: „*Ideje letépni a forgót a kucsmákról, ólommal cseréltetni fel az arany és ezüst gombokat s cseh nadrágba szorítani lábaikat*" (t. i. leverni mint a cseheket). Így történt, hogy a főurak közül többen Wesselényi F. nádor körül csoportosultak s a haza megmentése s egymás megvédése érdekében *titkos gyűléseket tart*ottak és szövetséget kötöttek (*Makovicán*, a Rákóczy Ferenc és Zrínyi Ilona esküvője alkalmával 1666. márc. 1.; a *trencséni fürdőben* ápr. 5.; *Murányban* aug. 23., hova Apafi Bethlen Miklóst és Teleki Mihályt küldte követekül).[25] A *murányi gyűlésen abban állapodtak meg*, hogy szövetségre lépnek a portával, ha ennek védelme alatt az ország szabadon választhatja királyát, kifejtheti alkotmányát s függetlenül intézheti bel- és külügyeit; védelem fejében azután hajlandó volna az ország évenként 50—100000 tallér tiszteletdíjat fizetni.[26]

Ezek után Wesselényi a király engedelmével a 13 felvidéki megye sérelmeinek orvoslása végett *nádori gyűlést tartott Besztercebányán* (1667. márc.), hol Nádasdy Ferenc országbíró, Rákóczy Ferenc és más főurak is megjelentek. Midőn javában folytak a tárgyalások, megjelent gróf *Rottal* kir. biztos (Rottal és Zrínyi P. küldetett kir. biztosul a panaszok meghallgatására, utóbbi nem ment el), hogy lecsendesítse a háborgókat. De most nem szívesen látták a magyarok iránt legtöbb rokonszenvet tanúsító indigenát, sőt a megyei követek tanácskozni sem akartak az ő elnöklete alatt; hanem annál élesebben emlegették, hogy „*a haza végromlását akarja a gonosz minisztérium*." Rottal semmit sem végezve s a szövetségesek tervéről semmit sem tudva, távozott. Azután a nádort választották meg a gyűlés fejévé s elhatározták, hogy követség útján a koronázási hitlevél megtartására kérik a királyt, ha pedig nem teljesíti igazságos kérésöket, a *II. Endre bullája* (XXXI. pontja) *alapján* fegyverrel is

megvédik az ország alkotmányát; Apafival és a portával folytatni fogják az alkudozást.[27]

Azonban Wesselényi nemsokára meghalt a gyűlés után (Besztercebányán, 1667. márc. 27.) s a szövetségesektől kitűzött szent célt, az ország jogai biztosítását háttérbe szorította a nagyravágyás, a magán érdek. Nádasdy nádorságra áhítozott. Zrínyi Péter osztozni akart Magyar- és Erdélyországon. Bécsbe a jezsuiták és más árulók értesítéseket küldtek; ezenkívül egymás közt is meghasonlottak. Az összeesküdtek követei eredménytelenül jártak a portán és Erdélyben, sőt *Panajotti*, a tolmács, közölte a török szövetség tervét Casanovával, a konstantinápolyi császári követtel, aki aztán Bécsbe juttatta. Eközben folyvást nagyobbodott az izgatottság, a kapkodás pedig elárulta a határozott terv és egyetértés hiányát. Világos volt, hogy nem boldogulnak külföldi segély nélkül. Ismételten zörgettek *Francia- és Erdélyországban s a portán*, de kevés kilátással. A felvidéki megyékben már a kitörés pontjáig fokozódott az elkeseredettség, de hiányzott a szervező tehetség. Bécsben jól voltak értesülve minderről a mozgalomról; azonban elégnek tartották a baj megelőzésére Apafit figyelmeztetni, hogy ne segítse a felkelőket, s elégnek tartották a felvidéki megyéket határozatlan ígéretekkel biztatni. Végre a kormány részint az erdélyi panaszok, részint a felvidéki sérelmek megszüntetése végett *értekezletet hirdetett Eperjesre* (1669. ápr. 28-ikára) s elküldötte biztosait (Rottalt, Szegedi Ferenc korlátnokot és váci püspököt, Zrínyi Pétert és Petheő Zsigmond ónódi kapitányt, a bécsi miniszterek érdekeinek szolgáját). A gyűlésen heves viták fejlődtek ki főleg a belügyi kérdésekről; a követek a garázdálkodó német zsoldosoknak az országból való eltávolítását, nádorválasztás végett az országgyűlés összehívását s a vallásos sérelmek orvoslását sürgették, de a kir. hiztosok nem voltak megbízva ezen kérdések megoldásával s eredmény nélkül, ingerülten oszlott szét a gyűlés. A hazainduló erdélyi küldötteket (Teleki Mihály, Kapy György, Nemes János) sürgetve kérték a megyei követek, hogy vegyék rá a fejedelmet, hogy gondoskodjék török segélyről, mert csak fegyver fordíthatja jobbra balsorsukat.[28] Ezalatt mind több-több zsoldos had vonult be az országba. És ebben a válságos helyzetben, mialatt Zrínyi, Rákóczy, Frangepán hadakat gyűjtött, Horvátországban és a felvidéken a kitörés pontját érte el a forrongás; az összeesküvés fejei: Zrínyi és Nádasdy, talán vesztöket érezve, talán a kormányt félre akarva vezetni, árulkodni kezdettek Bécsben. A gyorsan

előrenyomuló hadak (Spankau Horvátországban, Spork a felvidéki megyékben) kíméletlen dúlása, rablása és kegyetlenkedése gyorsan elnyomta a fölkelést.[29] Rákóczy, hívei nagy részétől elhagyatva, anyjához menekült Munkácsra s anyja és a jezsuiták közbenjárására, szigorú feltételek és roppant váltságdíj mellett kegyelmet nyert.[30] *Thökölyi Imre* a felkelésben részes több nemessel együtt Erdélyben keresett menedéket. Az összeesküvés okmánytára Murány várával a kormány birtokába jutott. Így lefegyvereztetett az egész összeesküvés s a hirdetett kegyelem ellenére a visszatorlás, a boszú kezdette meg véres munkáját. Lipót „élni akart az alkalommal, hogy másképen szervezze a dolgok rendjét Magyarországon" és legalkalmasabb eszköznek tartotta rá, hogy „olyant koppintson ujjaikra, hogy lehulljanak fejeik is."[31] E végett *Bécsben a Hocher kancellár elnöklete alatt külön törvényszék*[32] ült össze tisztán német tanácsosokból, kamarásokból, katonákból stb., mely *Zrínyi Pétert, Frangepán Ferencet és Nádasdy Ferencet fej- és jószágvesztésre ítélte*. A két előbbit Bécsújhelyben, az utóbbit Bécsben fejezték le (1671. ápr. 30.). A „kegyelmes, buzgó" fejedelem megengedte, hogy a kivégzetteknek lefoglalt roppant vagyonából (csak Nádasdynak négymillió frt. értékű ingósága volt), háromezer misét szolgáltassanak lelkök üdvéért! Ha azt hitte a kormány, hogy ezekkel a törvénytelen kivégzésekkel elöli az ellenzéki szellemet, nagyon csalódott. A magyar törvények mellőzésével, idegen földön, idegen és ellenséges bíráktól halálra ítélteket *a magyar alkotmány és szabadság vértanúinak tekintették*; véres emlékök sokára, mélyen bevéső dött a magyar nemzet elkeserített szívébe s az a kegyetlenség, mely még ártatlan családait is sújtotta az elítélteknek, épen nem volt alkalmas rá, hogy élessze az osztrák ház iránti lelkesültséget, ellenkezőleg kiapadhatatlan forrásává vált a gyűlöletnek.[33]

1. *Lippay Gy*. prímás mindig híve volt a császári háznak, a protestantismusnak pedig kérlelhetetlen ellensége. A prot. prédikátorokat előzte s prot. városokban tüntető körmenetekkel ingerelte a lakosokat. A protestánsok üldözésével a bécsi politika malmára hajtotta a vizet, de mikor látta, hogy a protestánsok romlását követi az országé is s a német zsoldos had nem sokat válogat kath. és prot. közt, hanem szabadon rabol, dúl, pusztít mindenütt, akkor már Rómába kívánkozott, hogy ne lássa aggasztó eredményét annak a politikának, melyhez ő is készséggel hozzájárult. Elég szomorú és már sokszor megtörtént dolog, hogy csak akkor ébredt fel a magyar klérus, mikor az ő hátára is rákerült az a bot, melyet ő nyújtott a bécsi kormánynak a magyar fegyelmezésére. V. ö. *Pauler Gyula*: Wesselényi

F. nádor és társainak összeesküvése (Bpest, 1876., 2 k.), I. k., 21—23. l.

2. *Péterfy*: Concilia Eccl. Hung. Rom. Cath. II. k. 383. l.

3. *Séllyéről* a ref. lelkészt családostul szekérre rakva, dobszó mellett szállították ki a határból, folytonosan kiabálva: „Haj, haj, Calvin ki a városból!" *Lampe-Ember*: Hist. Eccl. Ref. 425. l.

4. *Nádasdy Ferenc* az egervári prédikátort megfosztotta javadalmai egy részétől; *Apponyi Balázs* a kath. szertartásokra kényszerítette özvegye jobbágyait, börtönnel s más büntetésekkel sújtotta a vonakodókat; Vas, Pozsony, Nyitra, Trencsén és más megyékben nem adtak a protestánsoknak templom és iskolaépítésre szükséges helyeket s így tovább. *Bauhofer*: Gesch. der evang. Kirche in Ungarn (Berlin, 1854), 205—6. l.

5. *A katholikusok vádjai* közt fel volt említve, hogy midőn *húsvéti körmenetet* tartott *a ludányi* kath. község (Nyitra m.), Ostrosithnak evang. szolgái kiragadták a sorból az imádkozó nőket és táncra késztették; hogy elfoglaltak több templomot stb. Különben a prot. és kath. sérelmeket, feliratokat és válaszokat egész terjedelmében közli a *Hist. Diplomatica* de statu Relig. Evang. in Hungaria (1710.), Appendix. 87—104. l.

6. A XI. t. c. szerint a protestánsok a 90 templomhoz megkapták még a maskfalvait Nógrádban és a teplait Liptóban; a XII. t. c. elrendelte, hogy Kassán az evangelikusok a reformáltaknak és katholikusoknak alkalmas helyet tartoznak adni templom- és iskolaépítésre.

7. Az 1647. évi XIV. t. c. értelmében a vallásügyi sérelmeknek egyes eseteit az illető megye alispánjának kell bejelenteni, ki a sértő felet a sérelem megszüntetésére tartozik inteni; ha az illető megszünteti a sérelmet, abban az esetben nincs helye büntetésnek; ellenkező esetben az alispánok, bírák és előkelő nemesek s a két hitvallású peres felek küldötteiből alakult bizottság megvizsgálja az ügyet, s a sérelem megszüntetésére kényszeríti a sértő félt, ezenfelül 600 forintra bünteti, melynek öthatodrésze a véghelyek szükségeire, egyhatodrésze pedig a végrehajtás költségeire fordíttatik. V. ö. Hist. Dipl. 47—48. l.

8. *Lipót* papnak volt szánva s ehez a pályához szükséges nevelésben részesült; nevelője, a jezsuita *Neinhard*, korán becsepegtette lelkébe a vallásos rajongást. Főudvarmestere, *Porcia* még fokozni törekedett a királynak magány utáni vágyát, hogy az alatt maga kormányozhasson. Lipót hiába volt a béke barátja, végzete a harcok és küzdelmek szakadatlan láncolatává tette az ő félszázados uralmát. Őmaga egyszerűségben, visszavonultságban élt, s engedte, hogy miniszterei kormányozzanak. De midőn csalódott *Lobkovitzban*, ki háta mögött XIV. Lajossal tartott, maga vette kezébe az ügyek vezetését.

9. *Wesselényi* a ref. vallás híve volt korábban s a Pázmány ösztönzésére tért ál a kath. egyházba. Murányvár bevétele s a murányi Vénusszal (Széchy Mária) való egybekelése után gyorsan emelkedett a tekintélye, s gazdagsága; III. Ferdinánd többek közt grófi méltósággal is jutalmazta érdemeit.

10. *Ribini*: Memorabilia Aug. Confessionis in Regno Hungariae. I. k. 498—99. l.

11. *Ribini*: i. m. I. k. 476—88. l. közli a feliratokat és válaszokat, valamint a XVIII. t. c. is, mely kimondja, hogy „mindkét félnek 1647. óta előfordult vallásos sérelmei az 1649. X. t. c. értelmében, a király ígérete szerint, az akadályok elháríttatván, el fognak intéztetni." — A viták folyama alatt a politikai áramlatot nagyon jellemző, *ismeretlen kéztől fogalmazott irat* tétetett le a nádornál, mely *azt tanácsolja* a nemzetnek, hogy *mondjon le királyválasztási jogáról* addig, míg önként és kedvező feltételek mellett teheti; mert midőn ki lesz űzve a török, úgy is csak az lesz a vége. A rendek még ekkor kedvetlenül fogadták ezt az ajánlatot s legalább elvben még megmentették a királyválasztási jogot. *Horváth M.*: Magyarország tört. V. k. 466. l.

12. Ennek a *hitlevélnek VI. pontja* szól a vallásügyről és egészen egyezik a III. Ferdinánd koronázási hitlevele VI. pontjával. Az egész diploma közölve van a Hist. Dipl. 54—59. l.

13. *Ribini*: i. m. II. k. 1—2.; *L.-Ember*: i. m. 428. l.

14. A protestánsok ezzel az alkalommal *hat ízben folyamodtak a királyhoz*. Ezek a folyamodványok s a rájok adott válaszok, a nádorhoz beadott folyamodvány és nyilatkozat egész terjedelmükben közölve vannak a *Hist. Dipl.* Appendix, 104—42. l. Megtudjuk belőlök, hogy Sopron, Vas, Mosony, Győr, Komárom, Veszprém, Trencsén, Pozsony, Nyitra, Liptó, Bars, Árva, Zemplén, Abauj, Ugocsa, Gömör, Szatmár, Borsod, Torna, Szepes, Szabolcs, Sáros (22) megyékben fordultak elő templom-foglalások és erőszakos térítések.

15. *Báthory Zsófia*, mint kath. szülők gyermeke, a kath. vallásban neveltetett. Midőn eljegyeztetett II. Rákóczy Györggyel, Lorántfy Zsuzsannának (az I. Rákóczy Gy. feleségének) a sürgetésére áttért a ref. egyházba. Férje halála után visszatérvén a kath. egyházba (1661.), jezsuitákat hívott udvarába s uradalmaiban elkezdte mindannak lerontását, mit a protestantismus érdekében épített a Rákóczy-ház. Kéréssel, buzdítással, fenyegetéssel sürgette alattvalóinak megtérését; a makacsokat zaklatta, a prot. lelkészeket elűzte; a protestánsok templomait, iskoláit, javadalmait lefoglalta stb. *Pauler Gy.*: i. m. I. k. 64—66. l. *Báthory Zsófiának az áttérésre* vonatkozó levelét és a Szelepcsényi Gy. válaszát közli *Szilágyi S.* a *Magy. Prot. Figy.* 1874. évf. 337—39. l.

16. *Báthory Zsófia* és fia *I. Rákóczy Ferenc* 1671. karhatalommal elfoglalta a s.-pataki collegiumot minden vagyonával együtt, a tanárokat és tanulókat elűzte. A tanulók egy része a *Pósaházi János* és *Buzinkai Mihály* tanárok vezetése alatt előbb *a debreceni collegiumba* menekült; 1672. tavaszán Apafi fejedelem *a gy.-fehérvári Bethlen-tanodába* szállásolta el a menekülteket. 1681. a Thökölyi felkelése idejében egy részök visszatért Patakra; 1686. a patronusok *id. Csécsi Jánost* választották tanárnak, de már 1687. újra katonai karhatalom foglalta el az iskolát. A tanulók egy része most is *Gy.-Fehérvárra* vonult; más része a Csécsi vezetése alatt *Göncön* telepedett le. 1695. onnan is elűzetvén, *Kassára* menekültek. 1704. végén, *II. Rákóczy Ferenc* védelmében bízva, újra rendezni kezdették az anyaiskolát, de a felkelés legyőzése után még sok zaklatásnak volt kitéve. 1714. jun. 22. egy deputatio erőszakkal akarta elfoglalni az iskolát, de a pataki asszonyok megszalasztották a deputatiót. Végre a *III. Károly* rendelete (aug. 1.) az iskola és templom birtokában továbbra is kegyelmesen meghagyta a tanárokat és tanulókat; 1732. pedig ugyancsak a III. Károly jóakaratából, megszabadult a további zaklatásoktól. *Molnár Al.*: A közoktatás tört. Magyarországon (Bpest, 1881.), I. k. 431—48. l. A Báthory Zs. üldözéseiről *Szikszai Pál: Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1881. évf. 1691—95., 1723—27. l.

17. Nyitramegyében *Miaván történt*, hogy azon protestánsok közül, kiket erőszakkal hurcoltak a templomba, egy, midőn a plébános a szájába akarta tenni az ostyát, így kiáltott fel: „*Páter, az Istenre esküszöm, hogyha belém tömöd, leharapom az ujjadat!*" Ugyanott ittasokat is erőltettek a communióra. *Hist. Dipl*. Appendix, 118. l.; *Lányi-Kn*auz (Magyar Egyháztörténelme), II. k. 228—29. l. nem hiszi, hogy megtörténhetett volna ilyen botrány. De ha a *XIV. Lajos műveit Franciaországában* megtörténhetett, pedig ott is történt eféle (l. *Félice-Bonifas*-nak a 100. c. 2. j. i. m. 419—25. l.), vajjon a sokkal durvább osztrák kényuralom alatt, annak egyes vakbuzgó tagjai nem léphették-e át az okosság, a tisztesség határát, tudván, hogy kath. felfogás szerint, *ex opere operato* is hatása van a szentségnek? Akinek van lelke a fegyveres térítésre, annak lehet vakmerősége mindennemű szentségtörésre is!

18. Az országgyűlés tüntető odahagyásának csak abban az esetben lett volna értelme, ha fegyveres erővel is súlyt tudtak volna adni tiltakozásuknak, de Erdély ebben az időben már nem volt olyan helyzetben, hogy fellépésével nyomást gyakorolhatott volna Bécsre. V. ö. *Irinyi Józs.*: Az 1790/91-iki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme (Pest, 1857.), 9. l.

19. A megyékhez leküldött törvényeket a 13 felvidéki megye (Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Abauj, Borsod, Torna, Gömör, Heves, Szabolcs, Szatmár megyék, Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse, Kisszeben, Szatmár és Németi sz. királyi városokkal) *a zempléni gyűlés végzése* értelmében visszaküldötte Bécsbe. *Porcia* a nádorhoz utasította a követeket s meghagyta, hogy parancsolja haza ezeket a nyugtalan embereket, s adja tudtokra, hogy ha nem engedelmeskednek, a király szigorúan meg fogja büntetni őket hűtlenségökért. *Horváth M.*: Magy. ország tört., V. k. 513. l.

20. A *békét* 20 évre kötötték; Apafit mindkét császár elismerte fejedelemnek; Érsekújvár, Nógrád és Nagy-Várad török kézen maradt, honnan szabadon zsákmányolhattak, stb.

21. *Pauler Gy.*: i. m. I. k. 55—60. l.

22. Ezt a *két folyamodványt* és a követi utasítást, a felsorolt sérelmekkel együtt, közli *Liszkay Józs. Spataki Füz.*, 1868. évf. 81—92. l.

23. Herceg *Lobkowitz* I. Lipótnak főudvarmestere és *Auersperg* megbuktatása (1668.) után legbefolyásosabb minisztere, francia műveltségű, gúnyos, könnyelmű főúr, az absolutismus buzgó szolgája s főszerzője volt a Magyarországot ebben az időben ért csapásoknak. *Szilágyi S.*: Zrínyi Péter és társai ligája, s a rendkívüli törvényszékek (Lipcse, 1867.), 7—8. l.

24. *Szilágyi S.*: i. m. 4. l.

25. *Pauler Gy.*: i. m. I. k. 84. l. Az esküvő mások szerint Sárospatakon vagy Zborón volt.

26. *Pauler Gy.*: i. m. I. k. 103. l.

27. *Szilágyi S.*: i. m. 20—22.; Pauler Gy.: i. m. I. k. 128—33. l.

28. Az eperjesi gyűlést megelőzőleg *Rákóczy Fer*. *Sárospatakon* ápr. 26. *egyességre lépett* a tiszamelléki reformáltakkal s lefoglalt javadalmaik visszaadására kötelezte magát. *Szilágyi S.*: i. m. 30—31.; *Pauler*: i. m. I. 230—53. l.

29. A horvátországi rabló hadjáratról; a megyék felkelésének végéről l. *Pauler*: i. m. I. k. 395—401.; II. k. 43—46.

30. Az *újhelyi egyesség* értelmében Rákóczy német őrséget fogad be minden várába, lemond minden szövetkezésről, megnevezi a rebelliseket, kiadja irományait és körülbelül 200,000 frtot fizet. *Pauler*: i. m. II. k. 88—90. l.

31. *Lipótnak* Madridban írt *leveleiből*. *Pauler*: i. m. I. k. 358.; *Szilágyi*: i. m. 48. l.

32. A törvényszék *elnöke* Hocher; *tagjai*: gr. Windischgrätz Th., Hörwárt J. H., b. Kapliers Zd. G., gr. Windhaag J., b. Bucellini Gy., Andler F. T., Brünning J., Abele Kr., Leopold J., dr. Mollitor J. T., dr. Grumbach I. főhadbíró voltak. *Pauler*: i. m. II. k. 150. l.

33. *Pauler*: i. m. II. k. 352—58. l.

104. A bécsi kormány tanácsára Lipót felfüggeszti a magyar alkotmányt, a klérus pedig a jezsuiták segélyével minden eszközt mozgásba hoz a magyarországi protestantismus kiirtására, de a lelketlen üldözésekkel vértanúvá avatott magyar prot. egyházat a tíz éves vérkeresztség (1671—81.), a börtön és gályarabság súlyos megpróbáltatásai nem foszthatják meg életerejétől, jobb jövőjének hitétől, reményétől.

A bécsi kormány törvényszegéseitől előidézett felkelés vezetőinek a vérpadon kiontott vére és családjuknak koldusbotra juttatása még nem volt elég engesztelő áldozat; a magyar szabadság gyűlöletén táplálkozó gyáva boszú az alsóbb körökből is kikereste áldozatait. E végett a Lipót rendeletére már 1670. (aug.) *nyomozó bizottság* ült össze *Lőcsén*, a Rottal elnöklete alatt, hogy biztosítsa az ország békéjét, külön válassza az ártatlanokat a bűnösöktől s megfékezze a katonaságot (tehát elismerte ennek a féktelenségét). De a bizottságnak az volt az *igazi célja*, hogy a protestantismus védbástyáit, a kir. városokat, kiváltságaik ellenére német őrséggel szállassa meg, hogy elszedesse a gyanúsabb főurak várait és kastélyait s általában egy később összeülő teljes hatalmú törvényszék számára előkészítse az adatokat. Miután a bizottság

megfelelt ennek a feladatának, megtöltötte a börtönöket, német őrséget rendelt a várakba s városokba, eloszlott.[1]

Ily előzmények után ült össze Pozsonyban (1671. jan. 3. nyílt meg), ugyancsak a gr. Rottal elnöklete alatt az a törvényszék (*judicium delegatum*), melynek a felkelés kisebb részesei felett kellett ítéletet mondani. A *bizottság tagjai* voltak: *Szelepcsényi György* esztergomi érsek és kir. helytartó,[2] *Gubasóczy János* pécsi püspök, *Forgách Ádám* helyettes, országbíró, *Zichy István* pozsonyi kamara-elnök, *Majthényi János* kir. személynök, *Mórócz István*, *Pesthy András*, *Mednyánszky János*, *Bársony János*, *Orbán Pál, Korompay Péter*, *Kerekes Menyhért* kir. táblabírák és *Mayláth Miklós* közügyigazgató. Ez a bizottság a murányi levéltár nyomán kezdette meg a vádlottak pereit s (márc. 5-étől) 233, többnyire prot. nemest és néhány lelkészt idézett meg a lőcsei és eperjesi börtönökből, kiket részint a török háborúra való bujtogatással, részint a nép lazításával, részint külföldi segély keresésével, részint titkos gyűlésezésekkel stb. vádoltak (10 vádló kérdést tettek fel). Az ország több megyéjében (Győr, Turóc, Esztergom, Abauj, Gömör, Borsod, Zemplén s m.) *számos tanút hallgattak ki*, kiktől azonban nem igen nyertek valami fontosabb, terhelőbb vallomást. A vádlottak közül többet *halálra ítéltek* (a büszke, hajthatatlan *Bónis Ferenc* ki is végeztetett ápr. 30.), néhány halálra ítéltnek, miután katholikusokká lettek, kegyelmet adott *a bécsi felülvizsgáló bíróság*, másoknak *örök várfogságra* változtatták halálos ítéletét, némelyeket *váltságdíjért* szabadon bocsátottak, másokat *száműztek*; mindnyájának, az elmenekülteknek és az elhalt vádlottak örököseinek is egészben vagy részben *lefoglalták a vagyonát*[3]. *Czeglédi István*, a híres kassai ref. lelkész a Pozsonyba szállítás alatt a n.-szombati határban halt meg (1671. jún. 5.; állítólag megmérgeztetett). Hasonló sors érte *Ketzer Ambrust* is, ugyancsak Nagyszombat alatt. Az utolsó halálos ítéletet Pozsonyban az agg, rajongó, félig őrült, morva menekült *Drabiciuson* hajtották végre, ki semmi összeköttetésben sem volt a felkeléssel, de korábban egy munkát írt cseh nyelven,[4] melyben Lipótnak és házának bukását jósolta meg nem igen válogatott nyelven. Kivégeztetése előtt kegyelmet ígért egy jezsuita, ha katholikussá lesz; az elámított agg elhitte, de a kegyelem elmaradt.[5]

Úgy látszik azonban, hogy a kormány a koldusbotra juttatást, börtönt, katonai visszaéléseket és kegyetlenségeket (pl. *Kobb* kassai helyettes kapitány gyakran igénybe vette a karóba húzatástés akasztást) és más ilyen békéltető eszközeit nem tartotta elegendőnek az ország lecsendesítésére, hanem újabb

idegen zsoldos hadakkal árasztotta el az országot s eltartásuk végett kiváltságos és nem kiváltságos lakosra *terhes s addig ismeretlen adókat* (termény- és telek-adót; fogyasztási adót hús, bor, sör, pálinka, sertés és barom után) *rótt ki* (Lipótnak 1671. márc. 21. rendelete.).[6] *Széchenyi Gy*. kalocsai érsek őszintén figyelmeztette a királyt ezen szigorúság káros következményeire, az ország pusztulására, a kétségbeesés-szülte visszatorlásra. A vármegyék, városok ismételve feliratokkal s küldöttségekkel keresték meg a királyt, hogy szüntesse meg a törvénytelen és elviselhetetlen intézkedéseket. De a nemzet panasza süket fülekre talált Bécsben; annyi eredménye lett mindössze, hogy egy újabb rendelet, a már megidézettek, menekültek és most is gyülésezők kivételével kegyelmet adott a zendülésben részeseknek (jún. 26.) s az adón is könnyített valamit.

Azonban a jezsuitáktól sugalmazott ellenséges kormány nem elégedett meg a nemzet erejének megtörését célzó, említett intézkedéseivel. Abban a hitben, hogy a prot. egyház a szabad szellem tűzhelye, munkába vette ezen tűzhely szétrombolását is. Az összeesküvést nem lehetett a protestánsoknak tulajdonítani, miután mind katholikusok voltak a fő vezetők. Más ürügyet kellett tehát keresni, s a külföldről beáramlott jezsuita szellem talált is eleget. *Bársony György* váradi címzetes püspök „*Veritas toti mundo declarata*" című művében (*Kassán*, 1671.), azt igyekezett hamis bizonyítékokkal és álokoskodással elhitetni, hogy a király nem tartozik megtűrni országában a protestánsokat, mert nem létezhetnek a kath. vallás sérelme nélkül, — mert a kath. rendek tiltakoztak a vallásszabadságra vonatkozó törvények ellen — s mert a protestánsok eltértek eredeti hitvallásaiktól.[7] Ezeket az elveket helyeselte a kormány és készséggel követték a főpapok, főurak és tábornokok, így kezdődött meg az üldözés olyan terjedelemben és olyan kíméletlenséggel, aminőt csak a zsidó kizárólagosság örökébe lépett („extra Ecclesiam non est salus", „compelle intrare" elveket valló) romanismus és jezsuitismus önhittsége és vakbuzgó türelmetlensége volt képes kifejteni. *Szelepcsényi Gy*. esztergomi, *Széchenyi Gy*. kalocsai érsekek, *Kollonics Lipót* bécsújhelyi püspök és kamaraelnök, *Kolosváry Imre* egri prépost, *Bársony Gy*. váradi, *Szegedi Fer*. egri, *Pongrácz Gy*. váci püspökök és a jezsuiták hajdúkkal, horvátokkal és vasas németekkel járták be a felvidéket s nemcsak falu helyeken, hanem az eddig megkímélt kir. városokban is elfoglalták a prot. templomokat és iskolákat, elűzték a lelkészeket, tanárokat és tanítókat, s ahol ellenállásra találtak, ott

öltek, gyilkoltak nem- és korkülönbség nélkül, raboltak és pusztítottak a *katona missionariusok* az Istennek nagyobb dicsőségére, a szent keresztnek diadalára. Így vették el a *selmecbányai templomot* (még 1669.); a *kassait* ácsokkal töretve be az ajtókat, erőszakkal foglalta el *Spankau* odavaló parancsnok (1671. nov. 22.) s a superintendenst öt lelkésszel együtt börtönbe vitette. *Báthory Zsófia*, hogy annál inkább megnyerje az udvar kegyét, miután elűzte roppant uradalmaiból a prot. lelkészeket és tanítókat, az egész *Hegyalját, Szántót, Mádot, Tállyát, Tokajt, Keresztúrt, Liszkát* „megtisztította a dögvész kathedráitól," német katonák segélyével elfoglalta a sárospataki iskolát, elkergette a tanárokat és tanulókat (1671. okt.; elfoglalta a templomot és elűzte a három ref. lelkészt nov. 18.). A következő évben tovább folyt az erőszakos templomfoglalás. *Pongrácz György* püspök elvette a nagyszombati (1672. jan. 16.), *gr. Pálffy* a *somorjai* (jún. 30.), *Kolozsváry Imre* prépost a *bártfai* templomot (jún. 2.). *Szegedy Fer*. egri püspök a *Spankau* katonai segélyével (szept. végén) birtokába vette *az eperjesi akadémiát*, annak 100,000 frt alapítványát (mely a *Vitnyédy* buzgóságából jött létre 1666.) és a két templomot, a négy lelkészt, tíz tanárt és 400 diákot pedig elűzte. *Széchenyi Gy*. érsek különösen *Borsod, Gömör, Torna, Sáros* és *Abauj* megyékben fejtett ki nagy tevékenységet. *Lamb* kapitány *Liptó*- és *Turóc* megyékben, *Bársony Gy*. a *Szepességen* erőszakoskodott. Bársony Gy. határtalan vakbuzgóságát majdnem, testvére, János, az ítélőmester pedig tényleg az életével fizette meg. Ugyanis a szepesi canonica visitatio (így nevezték a templomok, iskolák és más egyházi birtokok lefoglalását) után *Nyitra* megyébe vonultak fegyveres horvát csapatokkal. A *turolukaiak* a kir. parancs előmutatását kérték s miután ez nem történt meg, fegyveresen ellenállottak. A horvátok a zendülőkre lőttek, erre valóságos harc fejlődött ki; *Bársony János* golyótól találva felkoncoltatott; a püspök megszaladt, de elfogták, rútul elverték s ha *Krmann Dániel* (turolukai evang. lelkész, a későbbi superintendens apja) meg nem menti, bizonyára a testvére sorsára jut ő is. Így vesztette el templomát és iskoláját *Győr*, *Komárom* (hol *Száki Jáno*s, ékeli ref. lelkész 1671. kegyetlenül kivégeztetett; a jelenlevő jezsuita a szerencsétlennek a hóhér által leborotvált fejére olvasztott ólmot öntetett, ezt mondván: „tölts a fejére sz. olajat, mert méltó ilyen drága kenetre"; azután szurokba, kénbe és viaszba mártott vászonba göngyöltette és megégette, feleségének pedig fejét vétette), *Óvár, N.-Bánya, Ungvár, Munkács, Szakolca, Körmöc, Késmárk* és több más város. *Pozsonyra* is rákerült a sor. Előbb Szelepcsényi követség útján szólította fel a hatóságot a templomok átadására;

de sikertelenül; azután csellel igyekeztek birtokába jutni azoknak, de ezt meghiúsították a pozsonyiak. A polgárság látva a fenyegető veszélyt, több ízben folyamodott védelemért a királyhoz, de azért tovább folytak a zaklatások. Majd fegyveres csapatok vonultak a városba, s a polgárok lakásain szállásolták el őket (a katonai megszállás hét évig történt a polgárok költségén). Azután a tekintélyesebb polgárokat *rendkívüli törvényszék* elé idézték *N.-Szombatba* (1672. máj. 27.—jún. 13.); akik a templom átadása mellett nyilatkoztak, felmentették (öt polgárt); a többit fej- és jószágvesztésre ítélték s börtönbe vetették. Végre (júl. 18.) erős katonai fedezet alatt, a Kollonics püspök vezetése mellett feltörték fejszékkel a prot. iskola és templomok ajtóit s birtokukba vették; a lelkészeket, miután írásban kötelezték magokat, hogy nem térnek többé vissza, elűzték a városból, és súlyos váltságdíj mellett szabadon bocsátották a bebörtönzött polgárokat.[8]

A gonosz tanács útján járó kormány és klérus tömeges vakbuzgó üldözése és szívtelen kegyetlenkedése épen ellenkező eredményt szült a kitűzött céllal. A vallásukban, hazafiságukban, vagyonukban és családjukban megtámadott protestánsok ezen sokszoros nyomás alatt sem hajoltak meg a kereszt előtt. Az elűzött lelkészek templom hiányában, az Isten szabad ege alatt s *az erdőkben tartottak istentiszteletet* és osztottak úrvacsorát; az elmozdított prot. hivatalnokok, az ipartársulatokból kizárt prot. iparosok, végszükségre jutva, Erdély felé vonultak s szaporították az onnan betörő felkelők, az úgynevezett *kurucok* sorait. Így űzte a minden józan számítást megvető kormány az elkeseredett nemzet nagyrészét a kétségbeesés karjaiba, hogy miután elvesztette már majdnem mindenét, a fegyver kockájára bízza sorsa jobbra fordultát. Az Erdélybe menekült bujdosók csakugyan beütöttek mintegy 15000 főnyi haddal (a *Petrőczy, Szepessy Pál, Kende Gábor* és *Szuhay Mátyás* vezetése alatt, 1672. aug.) s ezzel kezdetét vette a *kuruc háború*, melyet a vallásos vakbuzgóság és a politikai kétségbeesés táplált oly hosszú ideig s tett véressé és kegyetlenné. A felkelők megverték Spankaut Kassánál, de később Kobb tábornoktól, a hajdúk árulása következtében megveretve, török területre vonultak (okt. 27.).

Ez a csekély diadal ahelyett, hogy bölcsebb politika követelésére indította volna, már régen forralt végzetes terve kivitelére sarkalta a bécsi kormányt. *Egészen letért az alkotmány útjáról*; a nádori és báni méltóság betöltése helyett még az udvar kész szolgáját, Szelepcsényi érseket is megfosztotta a kir. helytartóságtól és egy egészen idegen, durva katonát, *Ampringen Gáspárt*, a németrend nagymesterét *nevezte ki az ország teljes hatalmú kormányzójává* (1673. febr. 27.), ki az igazságszolgáltatás eszközeiül a pallost, a karót, a német dragonyosok embertelenségét és az eretnek-vérre szomjas jezsuita kegyességet vette igénybe. Az Ampringen szívtelensége, a bujdosókat zaklató tábornokok (Spankau, Kobb, Karaffa, Strasoldo) és idegen zsoldosok embertelen kegyetlensége és zsarolása folyvást újabb táplálékot szolgáltatott a lázadás tüzének. Viszont a végsőig sanyargatott nép, amikor és ahol lehetett, megfelelő boszút állott kínzóin. *Az egész ország két ellenséges pártra szakadt: a nemzeti pártra (kurucok) és kormánypártra (labancok),* melyek engesztelhetetlenül gyűlölték egymást s folyvást egymás megrontására törekedtek. Alkotmány, törvény porba tiporva, a fegyvernek és ököljognak engedte át a tért.

Az alkotmány felfüggesztését nyomon kísérték azok az intézkedések, melyek a protestantizmus teljes megsemmisítését célozták. A templomok és iskolák elfoglalása, a jobbágyok erőszakos térítgetése, sanyargatása távolról sem közelítette meg a kitűzött célt. A *klérus tehát döntő lépésre készült*; azt hitte, hogy ha a protestáns lelkipásztorokat elteszi láb alól, könnyű munka lesz a nyáj szétrobbantása. Ebből a célból *Szelepcsényi* esztergomi érsek, mint törvénykezési helytartó, egyelőre a bányavárosokból s a szomszédos (Zólyom, Liptó és Turóc) megyékből *32 evang. és egy ref. lelkészt idézett meg Pozsonyba 1673. szept. 25-ikére*, hol ebből az alkalomból *rendkívüli törvényszék* (*judicum delegatum*) ült össze.[9] A megidézettek majdnem mind megjelentek (köztök két evang. superint.: Kalinka és Tarnóczi, a harmadik: Fekete, meg sem volt idézve, de utóbb mégis elítéltetett) s *a kath. vallás és a felség megsértésével s hazaárulással vádoltattak*.[10] Bizonyítékul névtelen leveleket hoztak fel ellenük, továbbá *Vitnyédynek*, a híres izgatónak (már ekkor halva volt) *Bethlen Miklóshoz* és *Ketzerhez írt levelét* (utóbbi jegyekkel volt írva),[11] melyekből az tűnt ki, hogy készen voltak a felkelésre. Hiába igyekeztek a vádlottak bebizonyítani ártatlanságukat, csak megbüntetésökre gondolt a törvényszék. Kínzással és halállal fenyegették, ha el nem ismerik bűnösségüket, nem folyamodnak kegyelemért s megnyervén ezt, *reversalist* nem adnak róla, hogy vagy

lemondanak hivatalukról, vagy *száműzetésbe mennek*, vagy *áttérnek a kath. egyházba*. Az öregebbek és gyengébbek a lelkészi hivatalról való lemondást, a többiek a száműzetést választották s aláírtak a kétféle reversalisnak. Szelepcsényi és Kollonics mindent elkövettek, hogy áttérítsék a vádlottakat, de csak egy (Suhajda) vette igénybe ezt a menedéket. Végre a száműzetésbe indulók (köztök volt *Burius* korponai evang. lelkész, ki részletesen megírta az idézés történetét, és két superint.) harminc napi határidőt nyertek.[12]

Ezen idézés sikerétől felbátorítva, *Szelepcsényi az összes prot. lelkészeket és tanítókat*, nemcsak a királyság területéről, hanem a török hódoltságból is, *törvényszék elé idézte Pozsonyba, 1674. márc. 5-ikére*.[13] Hogy minő célból történt ez, nyíltan bevallotta Széchenyi Gy. a tömeges megidézés okáról kérdezősködőknek: „*Magyarországban olyan kötelet fontunk az evangelikusoknak, melyet ha nyakokba ránthatunk, soha többször lábra nem áll az evang. vallás.*" A megjelentek száma meghaladta a négyszázat, a kassa-vidékieket felmentette Spankau, a hódoltságban lakók legnagyobb része a basák védelmét vette igénybe, igen sokan pedig egy- vagy másfelé elmenekültek a veszedelem elől.[14] A *vádak* ugyanazok voltak, mint az előbbi idézés alkalmával: bálványimádóknak nevezték a pápistákat s a királyt, káromolták Máriát, a szenteket s a Krisztus képeit, segítették a király ellenségeit, szövődöztek a törökökkel stb. Bizonyítékul ismét a Vitnyédy levelei szerepeltek. A törvényszék a vádlottak védelmére ügyvédeket rendelt,[15] de nem akiket ők óhajtottak. Azt hitték, hogy így törvényesebb színt nyer a perfolyam. Az ügyészek becsületesen védelmezték a vádlottakat; kimutatták, hogy egészen ártatlanul vádoltatnak felségsértéssel, felkeléssel s az a hibájok, hogy protestánsok; a királyi ügyészt is keményen sarokba szorították többször. Mindhiába! Nem az igazságot akarták ott kideríteni, hanem a gyűlölt protestánsokat eltiporni. Midőn aggasztó kezdett lenni a pernek ilyen fordulata, *Szelepcsényi* a védő-ügyvédeknek a vádlottak tisztázására felhozott bizonyítékait és mentségeit tiltakozásuk ellenére egyszerűen kitörültette a periratokból. Tárgyalás alatt a bírák és megbízottak magán úton is, ígéretekkel és fenyegetésekkel akarták a vádlottakat rábeszélni, hogy ismerjék el rebellis voltukat, kérjenek kegyelmet és írjanak alá vagy annak a reversalisnak, mely hivatalukról való lemondásra, vagy annak, mely a hazából való eltávozásra kötelezi őket; ellenkező esetben keservesen meglakolnak megátalkodottságukért, börtön, halál és meggyalázó gályarabság vár reájok. De

ők ártatlanságuk érzetében s bízva a törvények védelmében, állhatatosak maradtak minden fenyegetéssel és zaklatással szemben, ezért *a törvényszék mindnyájokra kimondta a a halálos ítéletet* (ápr. 4. a lelkészekre, ápr. 7. a tanítókra).

Az ítélet kimondása után véget ért a kímélet. Kollonics *Séllyei* ref. superintendenst, három társával együtt (*Miskolczi Mihály* füleki, *Bátorkeszi István* veszprémi, *Czeglédy Pál* lévai ref. lelkészeket) vasba verette s börtönbe vitette (máj. 5.), hasonló sors érte *Láni György* korponai evang. rectort is (máj. 8.). Ez a szigorúbb bánásmód s a komor jövő rémképe sok lelkészt megtántorított; *236 lelkész aláírt egyik vagy másik reversalisnak* (máj. hónapban) *és elbocsáttatott Pozsonyból*. A többi elítélt nem akarta életét meggyőződése megtagadása és egyháza elárulása árán megváltani, hanem tűrt, szenvedett, remélt. Végszükségökben a kormányhoz és Bécsbe folyamodtak irgalomért, de csalódtak ebben a reményökben is. Máj. 29. újból felszólították az elítélteket a reversalisok aláírására; miután meg nem hajoltak, a reformáltakat különválasztották az evangelikusoktól és utóbbiakat (százan felül) az érseki udvarba vitték (két ref. lelkész is közéjök elegyedett, hogy lássák, mi fog történni). Az érsek és Kollonics csapatonként maga elé idézte és ismételve a reversalis aláírására erőltette őket; *46 evang. és ref. lelkész most is megtagadta az aláírást*. A boszús érsek szekerekre s hajókra rakatva, *várfogságra vitette őket* (*Komáromba* 19 evang. és egy ref. lelkészt; *Sárvárra* 8 evang., *Berencsre* egy evang. s a régebben vasra vert négy ref. lelkészt; *Lipótvárra* 19 evang. és egy ref. lelkészt). Jun. 3. a *ref. elítélteket is elhurcolták a kijelölt várbörtönökbe* (hetet *Sárvárra*, hatot *Kapuvárra*, hatot *Eberhardra*, az érsek várába, 21-et a pozsonyi börtönbe, utóbbiakat jun. 6. *Lipótvárra* szállították). A főpapok arra számítottak, hogy a sanyarúság meg fogja törni a nyakasokat. És csakugyan a nehéz várfogság sanyarúsága, a nyirkos, tisztátlan, dohos kamrák, a rossz táplálék, az erejöket kimerítő vagy lealázó munka (pecegödör-takarítás, sáncásás stb), a poroszlók embertelen bánásmódja, a nyakokra küldött jezsuiták (főleg a kegyetlen *Kelio*) folytonos térítési zaklatása és gúnyolása megingatott és reversalis aláírására kényszerített többet (Komáromban áttért 17, Lipótvárban 4, egy az úton tért át). Még zordonabb jövő várt azokra az állhatatos hősökre, kiket nem tudott megtörni tízhónapi szenvedés. A protestánsok dühös ellensége, *Kollonics* püspök *a király parancsa ellenére*,[16] mely a fogoly lelkészek elbocsátását hagyta meg, elhatározta, hogy az Olaszországba induló katonaság fedezete alatt *gályákra küldi őket*. A berencsi, komáromi és lipótvári *41 foglyot*

(1675. márc.) Ausztrián, Stirián és Illyrián keresztül, hihetetlen szenvedések, nélkülözések és bántalmazások közt (még jobbacska ruháikat is elvették) Triesztbe s onnan hajón *Nápolyba szállították*. De a nyomor helyére csak *harmincan érkeztek meg* (*Illyés Gergely* malomsoki, *Gócs Mihály* kálnói evang. lelkész az úton halt meg; *Láni György* korponai, *Simonides János* breznóbányai ev. rector, *Masnicius Tóbiás* illavai ev. diakónus elmenekült; *Miskolczi Mihály* füleki, *Szecsei János* sági, *Huszti Mihály* keszii, *Kórodi János* csöglei ref. lelkészek Theateben — ma Chieti — haltak meg, ugyanott maradt betegen, de később Nápolyba szállíttatott *Harsányi István* rimaszombati és *Czeglédi Péter* lévai ref. lelkész), hol eladattak személyenként ötven aranyon.

Az igaz ügynek ezek a bátor, hű fiai a gályarabság nyomorai közt sem maradtak segély és vigasztalás nélkül. Ha a hazafias főpapság szeretetlenül a megsemmisülés útjára küldte őket: az idegenek, kik csak az igazságért szenvedő embertársakat látták bennök, szeretettel ölelték keblökre. A tekintélyes és nagybefolyású *Welcz György és Filep* testvérek s más előkelő nemesek felkeresték a szerencsétleneket, ruhát és élelmet szereztek számukra. Pénzt is gyűjtöttek és személyenként száz arany váltságdíjt ígértek a nápolyi alkirálynak, de ezt a nemes tervet is meghiúsították a jezsuiták. *Zaffius Miklós* velencei orvos is megmozdított minden követ, hogy kiszabadíthassa a szerencsétleneket, leveleket írt érdekökben Angliába, Hollandiába, Schweizba, Németországba, Bécsbe, Erdélybe; magok a foglyok is mindenütt bekopogtattak könyörületre indító folyamodványaikkal.[17] Az esdő szózatok rokonszenves visszhangot keltettek Európa prot. államaiban s közbenjárásuk meghozta a szabadulás régóta sóvárgott óráját. A holland szövetséges rendek határozott utasítására *De-Ruyter Mihály* altengernagy (1676. febr. 11.) horgonyt vet a holland hajórajjal a nápolyi kikötőben, lehullanak a rabláncok s zsoltárok zengésével dicsőítve a szabadító Istent, a védő hajókra szállanak a hitvallók. De-Ruyter megindulva jelenti ki nekik, hogy „egy diadala sem okozott oly örömet, mint a Krisztus szolgáinak az elviselhetetlen iga alól való megszabadítása." S midőn a megszabadítottak forró könnyek közt mondanak hálát a nemesszívű hősnek, ő ezekkel a szavakkal, utasítja el magától a hálálkodást: „*Mi csak eszközei vagyunk Istennek, köszönjétek Istennek, mert ő szabadított meg titeket*."

Az embertelenül nyomorgatott 41 prot. hitvallóból már csak *25 volt életben.*[18] Ezek Velencébe szállíttatván, onnan Schweizba, Németországba, Angliába és Hollandiába vonultak, mindenütt szíves fogadtatásra találtak, míg visszatérhettek végre hazájokba. Az *eberhardi foglyok* is megszabadultak egy vagy más módon.[19] *A sárvári és kapuvári 20 fogolyra* (*Szendrei Márt*. harmaci ref. lelk. meghalt a börtönben) ugyancsak kínos napok vártak, *Buccariba* (Fiume mellett) szállították őket (1675. jul. 1.), hol három meghalt, tíz áttért, kettőt korábban kiváltottak, ötöt pedig, kik végig szenvedték a kínos fogságot, (*II. György* szász vál. fejedelemnek a közbenjárására) *Szalontai István* szabadított meg a *Lipót* megbízásából (1676. máj.).[20]

Hogy a gályarabok szenvedésének oly rendkívüli erkölcsi hatása lesz, hogy a magyar prot. vértanú-egyház felé fogja irányozni Európa prot. államainak figyelmét és rokonszenvét: ezt egészen kifeledte a számításból mind a bécsi kormány, mind a magyarországi római klérus. A prot. lelkészeknek ama kevésre olvadt, de halni kész hős csapata hangos tiltakozás volt mindazon hatalmi törekvések ellen, melyekkel kérdésessé akarták tenni a magyarországi protestantismus lét-jogát s melyekkel kíméletlenül igyekeztek letiporni a lelkiismereti szabadságot. A bécsi kormány, mint az absolutismus fő akadályát üldözte a protestantismust, pedig annak erős ellenzéke volt kath. körökben is. A klérus azt várta, hogy ha irtó vadászatot kezd a lelkészek ellen, magától össze fog omlani a prot. egyház. Föltevésében mindkét hatalom csalódott. A gályarabok nemcsak a prot. egyházat, hanem az ország alkotmányát is megmentették. Igaz, hogy csak töredékeiben, de oly töredékeiben, melyekből kitartással újból fel lehetett építeni mindkettőt. Az üldözés és szenvedés hosszú, keserves tíz éve alatt sokat rombolt ugyan a főpapság, de meggyőződött a protestantismus megsemmisítésének a lehetetlenségéről is. Az elűzött vagy halálra kínzott prot. lelkészek helyét kath. papok és jezsuiták foglalták el, kik az alsóbb rendű protestánsokat, mint a barmokat, korbáccsal hajtották misére s ha vonakodtak elhagyni hitöket, megtagadták tőlök az esketést és tisztességes temetést. Ilyen durva eszközökkel erőltettek ezereket meg ezereket a kath. egyházba. Egyedül *Szelepcsényi* „négy év alatt 63,000-nél több népet térített vissza az igazságra" (*Cherrier* szerint).

Ezen szomorú időszak alatt a protestánsok csak Tiszán túl, a török hódoltságban és Erdélyben élvezhették háborítatlanul a vallásszabadságot. De az említett helyeken oly erős állást foglaltak el, hogy meghiúsították a klérus

minden támadását, sőt idővel ebből a védő várból lassanként, de biztosan elő is nyomulhattak az elvesztett területekre.[21] Azonban csak későn, egy századig tartó elnyomatás után következett be ez a kedvező időszak.

1. *Szilágyi S.*: i. m. 67—68.; *Pauler*: i. m. II. 118—23., 171—72. l.

2. *Szelepcsényi Gy.* 1595. körül szül.; Pázmánynak a tanítványa, vakbuzgó kath., okos, erélyes, de telhetetlen férfi, az udvarnak kész szolgája volt. Azon beköltözött idegenek egyike, kik bőven kivették részöket a magyar javadalmakból, de a nemzet iránti rokonszenvök nem állott arányban az élvezett jótéteményekkel s az „édes hazát és szabadságot," melynek romlására készséggel nyújtottak segédkezet, csak akkor szokták emlegetni, mikor az önkényes hatalom az ők nyakokra is rátette a lábát. Kedvenc terve volt, hogy Magyarországon is olyan módon hajtsák végre a kath. restauratiót, miként az osztrák örökös tartományokban. Ezen cél elérésére jogosnak tartott minden eszközt s ha mégsem érhette el, nem buzgóságán múlt, hanem a viszonyok hatalmán, melyeknek alakulási irányát meg nem változtathatja egyesek téves eszméje. 1666. az esztergomi érseki székre emeltetett; a következő évben kir. helytartóvá neveztetett ki Nádasdyval együtt. Meghalt 1685. Litovicán, Morvaországban s ott is temettetett el. V. ö. *Ferenczy-Danielik*: Magyar írók, II. k. 306—8. l. is.

3. *A bécsi bíróságról* és ítéleteiről l. *Pauler*: i. m. II. k. 388—412. l.

4. Ezt a munkát *Comenius János „Lux e tenebris, novis radiis aucta"* címen adta ki 1665.

5. *A pozsonyi törvényszék működéséről, a Drabicius* kivégeztetéséről (kinek előbb kezét, azután fejét vágták le s végre nyelvét a bitófára szegezték) stb. l. *Szilágyi S.*: i. m. 69—74.; *Pauler Gy.* i. m. II. k. 236., 250—72., 308—28., 362—73., 376—88.; *Lampe-Ember*: i. m. 444—45.; *Ribini*: Memorabilia, II. k. 8—14. l.

6. *Korneli*: Fragmenta; *Csányi Ján.*: Krónikája; *Kazy*: Hist. után közli *Szilágyi S.*: i. m. 77—78.; *Pauler*: i. m. II. k. 412—16. l.

7. L. fennebb az 592. l. és az 597. l. a 8. j. Nevezett munka ellen a *Pósaházi* említett cáfoló iratán kívül több is jelent még meg; nevezetesen *Komáromi Csipkés György* debreceni lelkésztől a „Molimen sisyphium," és még később (1683.) egy *Freibergi Krestiansky Jób* álnév alatt lappangó írótól az „Ausfürliche Antwort auf die entlarvte Wahrheit, contra G. Barsony, praepositum capituli scepusiensis." V. ö. *Fabó*: Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria Historica (3 k, Pest, 1861—65.), II. k. 217—18. l.

8. *Joh. Liebergott*: Tagebuch von der Wegnahme der ev. Kirchen u. Schulen im Jahr 1672. (Pressburg, 1681.). Az üldözésekről általában l. *Lampe-Embe*r: i. m. 443—45., 748—50.; *Ribini*: Memorabilia, II. k. 16—20.; *Fabó*: Monumenta, II. k. 227—32.; *Bauhofer*: i. m. 236—45.; *Szilágyi S.*: i. m. 85—93.; *Pauler Gy.*: i. m. II. k. 420—24.; *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 242—44.; *Kocsi Csergő Bálint:* Kősziklán épült ház ostroma (ford. Bod P., kiad. Szilágyi S., Lipcse, 1866.), 14—17.; *Kiss Kálm.*: A szatmári ref. egyházmegye tört. (Kecskemét, 1878.) 124—28. l.

9. A *törvényszék* következő tagokból alakult: 1. *Szelepcsényi Gy*. esztergomi érsek elnökölt. Balfelöl ült: 2. *Széchenyi Gy*. kalocsai érsek, 3. *Kollonics Lipót* bécsújhelyi püs., 4. *Gubasóczi* esztergomi érseki vikárius, 5. *Balogh Ist*. nagyszombati kanonok, 6. *Korompay Pét*. pécsi püs., 7. *Lapsánszky Ján*. titkár, 8. *Kerekes Mih*., 9. *Nagy Fer*. nemes, 10. *Vályi Istv*. az esztergomi káptalan jegyzője, 11. *Török György* kir. táblai ülnök. Jobbfelől ült: 1. *Forgách Ádám* országbíró, 2. *gr. Illésházy György* kir. táb. ülnök, 3. *Majthényi Ján*. személynök, 4. *gr. Balassa Bálint* korponai főkapitány, 5. *Szente Bálint* alhelytartó, 6. *Morótz Istv*. pozsonyi alispán, 7. *Mednyánszky Pál* ítélő mester, 8. *Orbán Pál* személynöki ítélő mester, 9. *Tersztyánszky György* ítélő mester, 10. *Majláth Miklós* kir. ügyész. L. *Burius*: Micae, 45—46. l. *Klein*; Nachrichten, J. k. 399—400. és *Láni*: Funda Davidis, E 2. l. eltérnek némileg a törvényszék elsorolt tagjaira vonatkozólag.

10. *Azzal vádolták* a megidézetteket, hogy részt vettek a Nádasdy-féle lázadásban, lázították a népet; Győrt, Lévát, Veszprémet, Füleket át akarták adni a töröknek; kath. papokat adtak el a töröknek, a miniszterek megölésén tanácskoztak, részt vettek a miavai, turolukai és szenici zendülésben, kilenc kath. papot megöltek, gyújtogattak, sz. Máriát szidalmazták, a töröknek adták a szentelt ostyát stb. V. ö. *Bauhofer*: i. m. 147.; *Szilágyi S*.: i. m. 99—100. l.

11. *Ezek a levelek koholtak* voltak; l. erre vonatkozólag a *S.-pataki füz*. 1868. évf., 843—44., 915—36. l. a *Bethlen Miklós levelét*. Az 1868. évf. 556—60. l. közli a két levelet

12. *Burius*: Micae Historico-chronologicae evangelico-pannonicae skia-graphikos collectae etc. (Posonii, 1864., Lichner kiad.), 1—79. l., hol olvasható a *kétféle reversalis* is; *Bauhofer*: i. m. 245—53.; *Szilágyi S*.: i. m. 98—106. l.

13. Ez a *törvényszék* az előbbitől némileg eltérően következőleg alakult: *Szelepcsényi* elnökölt; jobbra ültek: 1. *Széchenyi Gy*. kalocsai érsek és győri püs., 2. *Pálffy Tamás* kancellár és nyitrai püspök, 3. *Kollonics Lipót* bécsújhelyi püs. és kamara-elnök. 4. *Sennyei Ist*. veszprémi püs., 5. *Klobusitzky Ist*. (vagy *Gubasóczi*) pécsi püs. és esztergomi vikárius, 6. *Balogh Ist*. nagyszombati kanonok, 7. *Lapsánszky Ján*. titkár, 8. *Kerekes Mih*. (vagy Menyhért) mosonyi alispán és kir. táb. ülnök, 9. *Vályi Mih*. (vagy István) az esztergomi káptalan jegyzője, 10. *Török Gy*. kir. táb. ülnök; jobbra ültek: 1. *Forgách Ádám* országbíró, 2. *Pálffy Mik*. koronaőr, 3. *Pálffy Ján*. Ant. kir. táb. ülnök, *Széchy Ist*. koronaőr és kir. táb. ülnök. 5. *Erdődy György* kir. táb. ülnök, 6. *N. N*. sz.-mártoni apát, 7. *Szente Bál*. alhelytartó, 8. *Morótz Ist*. pozsonyi alispán és alországbíró, 9. *Mednyánszky Ján*. (vagy Pál) helytartói ítélőmester, 10. *Posti And*. országbírói ítélőmester, 11. *Tersztyánszky György* személynöki ítélőmester, 12. *Majláth Mikl*. kir. ügyész, 13. *Orbán Pál* személynöki ítélőmester. V. ö. *Láni*: Funda Davidis, E. 2—3. l.; *Klein*: Nachrichten, 400—401. l. Megjegyzendő, hogy (úgy látszik legalább) itt-ott fel vannak cserélve a keresztnevek, sőt a hivatalok is. *Gubasóczi* és *Klobusitzky* valószínűleg egy személy. A *delegatum judicium jegyzőkönyve* (S.-pataki füz., 1863. évf. 543—44. l.) még felemlíti a tagok közt gr. *Eszterházy Pál* kúriai ítélőmestert s *Károlyi László* szatmári főispánt. A *tanúk kihallgatására* egy okmányt közöl *Liszkay J*. (*Révész*: Figyelmező. 1874. évf. 487—91. l.).

14. A *megjelentek számára* vonatkozólag nagy az eltérés. *Ribini* (II. k. 37. l.) 193 evang. és 57 ref. lelkészt említ; *Bauhofer* 250 luth. és 57 ref. lelkészről szól (254. l.); *Láni Gy*. szerint (18. l.) 400 körül jelentek meg. Első nap 24-et szólítottak fel, de csak *Séllyei Ist*. pápai ref. lelkész és superint. volt jelen (mások szerint még öt társa is jelen volt); márc. 9. Szepes és Sáros megyéből 58, Győr és Sopron megyéből 7, Torna és Veszprém megyéből 13, Vas megyéből 27, Nyitra megyéből 3 vádlott neve olvastatott fel; ápr. 2. 406 lelkész neve olvastatott fel, de csak 113 volt

jelen. A meg nem jelenteket elmarasztalták, mint makacsokat.

15. A periratban *Szedeki Nagy Fer., Rezler György* és *Sándor György* van említve; más adatok szerint a védők közt volt *Heuszler Ferd. Menyh.* is.

16. Állítólag a reformáltak sok költséggel és fáradsággal a foglyok szomorú sorsát elpanaszló *folyamodványt juttattak a királyhoz*, melyre a király elrendelte a foglyok szabadonbocsátását, *Pálffy Tamás* nyitrai püspök és kancellár azt írta a kir. rendelet hátára: „hogy imádkozni (tanuljanak a gályákon"). Különben ilyen hamisításra nem is volt szükség; hiszen Kollonics, kinek ama hírhedt nyilatkozatban volt összpontosítva Magyarországra vonatkozó terve: „*Faciam Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam*," már 1674. márc. ezt mondta a foglyoknak: „*Ti erősen bíztok a ti királyotokban, de az ő gratiája soha nektek nem fog használni; mert adjon rólatok tízszer kegyelmes parancsolatot, én százszor megváltoztatom*." *Kocsi Csergő B.*: i. m. 100—101. l.

17. Az ide vonatkozó levelezéseket és folyamodványokat (20 darab) l. *Lampe-Ember*: i. m. 447—96. l.; *Sellyei Ist. levele (S.-pataki füz., 1863. évf. 60—61. l.); Kocsi Bál. levele (u. o. 756—58. l.);* a füleki és több várőrség evang. vitézeinek *folyamodványa Rottalhoz* (S.-pat. füz., 1876. évf. 48—49. l.).

18. A Nápolyba hurcolt 30 *gályarab közül életben maradtak*: I. *a reformáltak közül*: 1. *Séllyei Ist.* pápai l. és superint., 2. *Komáromi Ist.* ácsi, 3. *Alistali György* szőnyi, 4. *Somodi Ján.* szendi, 5. *Körmendi György* barsi dékán, 6. *Ungvári Ján.* mező-örsi, 7. *Kálnai Pét.* putnoki, 8. *Bátorkeszi Ist.* veszprémi, 9. *Köpeczi Balázs* szkárosi, 10. *Otrokocsi Fóris Fer.* rimaszécsi (l. 592. l.), 11. *Szentpéteri Márton* héthi, 12. *Szalóczi Mih.* zubogyi, 13. *Krasznai Mih.* keleméri, 14. *Szodói Andr.* sárói, 15. *Jablonczai Ján.* bejei lelkész, 16. *Kocsi Csergő Bálint* pápai rector, 17. *Simonyi Pét.* simoni rect.; II. *az evangelikusok közül*: 1. *Nikletzius Sám.* újbányai, 2. *Nikletzius Bold.* alsósztregovai, 3. *Leporinus Mik.* poltári, 4. *Steller Tam.* besztercebányai rect., 5. *Bugányi Mik.* gömöri, 6. *Sedényi Ist.* dörgicsei, 7. *Tinkovitz Ján.* lestei, 8. *Vigh Andr.* füleki lelkész (a szabadulás után meghalt Graubündenben); *meghaltak* a rabság alatt: 1. *Füleki Ist.* naprágyi, 2. *Szilvási Ist.* császári ref. lelkészek; 3. *Borhidai Mik.* sz.-andrási ev. lel., 4. *Paulovicz Mik.* turócz-sz.-mártoni ev. rect., 5. *Masari Dán.* tamásii ev. lel. (a siciliai expeditio alatt halt meg). V. ö. A magyar prot. gályarabok teljes névsora, közli *Révész* (S.-pat. füz., 1865. évf. 739--41.); *Láni*: Narratio Historica Captivitatis papisticae (h. n. 1676.), 68—69. l.; *Fabó*: Monumenta, II. k. 254—55. l.

19. *Némethi István* nyárádi ref. l., kinek fél karját *Szelepcsényi* sajátkezűleg törte el egy kalapáccsal, *Némethi Ist.* szerecseni, *Farkasdi Dán.* szemerei ref. lelkészek 1675. nyarán *szöktek el* és tértek haza egyházaikba. *Gömöri Kanta Pál* még előbb szabadult meg csodálatos úton. *Veresmarti Tam.* sarkadi ref. tanító elszökött volt, de visszavitték s addig kínozták, míg lemondott hivataláról. *Szathmári Ist.* tapolcafői ref. lelkész áttért. *Kocsi Csergő*: i. m. 68—69. l.

20. *Buccariban meghalt*: *Szentkirályi And*. zsipi ref. l., *Thökölyi István* dobozi r. l., *Szendrei György* balogi r. l.; korábban *kiváltatott*: *Beregszászi Ist.* hamvai és *Csúzi Jakab* losonci ref. lel.; *megszabadult*: *Rimaszombati Ján.* csoltói r. l., *Tatai Sám.* tornallyai, *Szentpéteri Ist*. simonii, *Ladmaczi Ist*. serkei és *Kállai Ist*. vályi ref. lelkész (utóbbi Velencében halt el). V. ö. S.-pataki füz., 1863. évf. 61—62. l. *Beregszászi Ist. levele* Velencéből, 1676. márc. 30.; S.-pat. füz., 1865. évf. 840—4. l.; *Fabó*: Monum. II. k. 256—57. l. *I. Lipót parancsa* a raboskodó magyar prot. lelkészek szabadon bocsátása iránt. *Révész*: Figyelmező 1874. évf. 339—40. l.

21. Az említett műveken kívül l. még *Láni Gy.*, Martyrum ... Narratio Historica ... Captivitatis Papisticae, etc. (H. n. 1676.); ugyanattól a szerzőtől Constans Dávid álnév alatt, Funda Davidis contra Goliath. Hoc est Strigilis mendaciorum jesuiticorum, etc. (H. n. 1676.), melyet *Kellio Mikl*. jezsuitának Lapsanski János álnév alatt megjelent „Extractus verus et brevis, quo candide demonstratur: Acath. Praedicantium ex Regno Hungariae proscriptionem et degradationem, factam esse respectu rebellionis, non autem respectu religionis, etc." (Tyrnaviae, 1675.) című műve ellen írt; *Hist. Diplom*. 62—87.; *Burius*, Micae, 102—172. l. (163 száműzöttről); *Fabó*: Monumenta, II. k. 258—62. III. k. 355—87. l. (*Simonides Ján.*: Galeria omnium sanctorum, etc.); *Bauhofer*: i. m. 253—73.; *Rácz Kár.*: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai (S.-patak 1874.); *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 245—51. (szerző azért nem tekinti „kizárólag vallási üldözésnek, mert számos Pozsony közelében lakó prot. prédikátor nem is bántatott." Hát ki bizonyította be, hogy mind rebellis volt az üldözött néhány száz lelkész?); A prot. papok ellen 1674 ... Pozsonyban tartott *delegatum judicium teljes jegyzőkönyve* (közli *Ladányi G.* S.-pataki füz. 1863. évf. 542., 655., 915. s k. l.); *Beiträge* zur Gesch. der von Admiral Ruyter von den neapolitanischen Galereen befreiten in Zürich aufgenommenen ung. Geistlichen (közli *Antalfi Jan*., S.-pat. füz., 1863. évf. 158., 252., 386. s k. l. 26 életrajz, etc.); A nápolyi gályákra ítélt magyar prot. papok *Apologiája* (közli *Szilágyi Ist*., S.-pataki füz., 1861. évf. 739—50. l.; Rácz Kár., S.-pataki füz. 1864. évf. 830—50. l.); *Séllyei István Albuma* (közli *Zsilinszky Mih*., S.-pat. füz., 1866. évf. 73., 165., 280., 453. l.); *Zürichi jegyzetek* a magy. prot. egyh. gyásztizedének eseményeire nézve (közli *Zsilinszky Mih*., S.-pat. füz., 1866. évf. 549., 672. l.); *Nagy Józs.*: Az ev. egyh. viszontagságai Magyarországon a 17. század nyolcadik évtizedében (S.-pat. füz., 1866. évf, 759—809. l.); *Adatok* a gályarabok történetéhez (*Simler* után *Rácz Kár*., *Révész*: Figyelmező, 1872. évf. 457—63. l.; *Kocsi Bál. levele* Nápolyból Debrecenbe 1675. (közli *Filó L.*: S.-pat. füz., 1863. évf. 756—58. l.).

105. A vallási és politikai jogok eltiprása általános elégületlenséget szül, mely a Thökölyi-féle fegyveres felkelésben nyilvánul. Lipót az 1681-iki soproni országgyűlésen akarja helyreállítani a felzavart békét, mely biztosította ugyan a prot. egyház létjogát, de lehetetlenné tette gyarapodását. Az eperjesi vértörvényszék borzasztó emlékeire az 1687. pozsonyi országgyűlésen igyekszik fátyolt borítani a király, mely azonban senkit sem nyugtatott meg, a protestánsok helyzetét pedig még tűrhetetlenebbé tette.

Míg a pozsonyi törvényszék a prot. lelkészek nyakára tette lábát s a hitükben tántoríthatatlanokat várfogsággal és gályarabsággal igyekezett meghajlítani vagy megtörni, addig az árván maradt prot. egyházközségekben oly mohó, rabló gazdálkodást vitt véghez a türelmetlen klérus a vakbuzgó jezsuitákkal, hogy a királyságnak ez idő szerint nem nagy területén csak *az egyetlen Sopron város* maradt meg annak a helynek, *hol nyilvános vallásgyakorlatot élvezhettek a protestánsok*, de ott sem a klérus jóindulatából, hanem a király kegyelméből.[1] Az üldözés elől menekült prot. lelkészek csak félreeső erdőkben, elhagyott várromok közt, rejtett völgyzugokban lappanghattak, végezhették a keresztelést, úrvacsora-osztást, esketést és vigasztalhatták jobb jövő reményével a megrettent híveket. Így maradt meg az evang. egyház a vadon bércek védő homályában több északi megyében (főleg Nyitra, Trencsén, Turóc, Liptó és Árva m.).

A klérus eszeveszett türelmetlensége és üldözési dühe, a kormánynak alkotmány-tipró intézkedései, az idegen hadak kegyetlenkedései,[2] a személy- és vagyonbiztonságnak teljes megszűnése oly mértékben felszították az elégedetlenséget és elkeseredést, hogy végre *fegyveres felkelésben tört ki* helyenként. Míg a felkelők csak a meggyengült Erdélyre támaszkodhattak, addig nem is mutathattak fel valami nagy sikert, de midőn *Teleki Mihály*, Apafinak mindenható minisztere, *Thökölyi Imre* s több főnemes *szerződésre lépett Franciaországgal* (Fogarason 1675. ápr. 28. és Varsóban 1677. máj. 27.; Apafi 12000 főnyi hadsereg, Franciaország 6000 lovas kiállítását és hónaponként 15000 tallért ígért) és a fiatal, bátor, eszélyes és tevékeny Thökölyi Imre

késmárki gróf állott a mozgalom élére (1678.), várost város után foglalt el 20000 főnyi, naponta erősödő hadával. Ily tarthatatlan helyzetben, melyet még aggasztóbbá tettek a *török rendkívüli hadi készülődései*, az utolsó órában, húszévi absolut uralom után jutott eszébe Lipótnak, hogy ne bízza Magyarország sorsát hűtelen és ellenséges tanácsosaira (a titokban Franciaországgal szövődöző *Lobkoviczot* elbocsátotta még 1674. okt. 17.), hanem maga lásson utána, ha szükségből tett engedményekkel, olcsó áron, újra lekötelezhetné a „hűséges magyarokat." Így indultak meg az alkudozások a felkelőkkel (Sopronban 1679. febr., N.-Szombatban 1680. márc.), melyek azonban csak fegyverszünetre vezettek (1680. nov., 1681. június végéig), hogy ezalatt összehívatván az ország rendei, az „ország üdvére és fenmaradására tartozókról" tanácskozhassanak a királlyal.

Ily előzmények után nyílt meg a *soproni országgyűlés 1681.* (ápr. 28-ára volt összehíva, máj. 25. olvasták fel a királyi előterjesztést) a király személyes jelenlétében. A *királyi előterjesztés* az ország békéjének, biztonságának megszerzéséről, a bujdosóknak, ha a király hűségére visszatérnek, megkegyelmezéséről stb. szólt; csak az alkotmány helyreállítását nem emlegette. Ellenben a rendek, utasításaik értelmében, első helyen, egy értelemmel *sürgették az alkotmány helyreállítását* (csak a főpapság s néhány klerikális főnemes akadékoskodott, mivel törvénytelen volt a Szelepcsényi helytartósága is). A király engedve a közkívánatnak, megtette a kijelölést s az elégületlenek befolyása nélkül *nádorrá választották Eszterházy Pál grófot*. Nem ilyen egyetértés uralkodott, midőn a protestánsok kérték *vallási sérelmeik orvoslását*. Az országgyűlés kath. többsége mint *„magán üggyel,"* nem is akart foglalkozni a vallásüggyel s midőn az új, de nem elég erélyes nádort keresték meg kérelmökkel, a királyhoz utasította őket. Thökölyi nem jelent meg a gyűlésen, hanem párthívei nevében, a vallás szabadságának, az ország alkotmányos jogainak helyreállítását s a porta által is biztosításukat követelte egy feliratban s midőn meggyőződött róla, hogy attól a gyűléstől, melyre a német tanácsosokkal szövetkezett főpapság gyakorol döntő befolyást, nem lehet várni a sérelmek orvoslását, tudván azt, hogy Bécsben nem a jog, hanem a fegyveres erő a döntő bizonyíték: tiltakozott a nádorválasztás és a hozandó végzések ellen s a porta és Apafi segélyével megkezdette a hadjáratot (1681. júl. 6. kelt Thökölyinek az a levele, melyre félbeszakadtak az alkudozások).

A *prot. rendek* a nádor tanácsát követve, benyújtották *emlékiratukat* a királyhoz (jún. 21.). Elpanaszolták benne, „hogy az ország törvényeivel és a hitlevéllel erősített szabad vallásgyakorlatnak már csak néhány idomtalan romjai maradtak fel"; hogy elfoglalták templomaikat (888-at), iskoláikat, egyházi vagyonukat; hogy lelkészeiket, tanítóikat megfosztották vagyonuktól, vasba verték, vagy más kemény büntetéssel sújtották; hogy némelyeket gályákra hurcoltak, másokat száműztek, vagy halálra kínoztak, vagy megfosztottak hivataluktól; hogy a nép lelkész nélkül barom módjára kénytelen élni; hogy nemeseket, parasztokat bilincsekben hurcoltak a kath. templomba s több alkalommal erővel kényszeríttettek ostyavételre; hogy a kath. papok számára erőszakkal hajtattak fel törvénytelen tartozásokat; hogy az evang. nemeseket megfosztották megyei hivataluktól; hogy némely városban az evangelikusok nem szerezhetnek birtokot; hogy az evang. iparosokat kizárták az ipartársulatokból stb. Végre hódolattal esedeztek a királyhoz, hogy orvosolja sérelmeiket kiadott hitlevele értelmében, helyezze vissza jogaikba a kárvallottakat, büntesse meg a vallás-háborgatókat s szerezzen érvényességet az evangelikusokra vonatkozó törvényeknek.[3]

Nostitz miniszter tudtára adta a folyamodóknak, hogy a király meg akarja hallgatni a katholikusokat is s csak azután válaszolhat. Erre *a katholikusok is beadták feleletöket*, melyben még súlyosabb vádakat szórtak a protestánsokra; arra hivatkoztak hamisan, hogy fegyverrel terjesztetett a reformáció s ők csak ősi örökségeiket foglalták vissza; hogy azt rendeli a bécsi béke is, hogy a kath. vallás sérelme nélkül legyen szabad a vallásgyakorlat; hogy jog szerint a földesuraké a templom és nem a jobbágyoké, (bölcsen hallgattak a linci békéről s az 1647. V. t.-cikkről); hogy könnyen megcáfolhatnák a protestánsok panaszait, de nem teszik (mert nem lehetett) stb.; végül illő elégtételt kértek a sok méltatlanságért, sérelemért és vádért.[4] Mindkét irat a szenvedély és keserűség hangján van fogalmazva, de míg a protestánsok csak a törvények végrehajtását sürgetik, addig a katholikusok azt igyekeznek bebizonyítani, hogy nem kötelesek megtartani azokat a törvényeket s míg a protestánsok a főpapoknak és uraknak békében elkövetett törvényszegéseiket említették, addig a katholikusok a protestánsoknak csak a háború féktelenségei alatt elkövetett visszatorlásait és kegyetlenségeit tudták szemökre vetni.

A jezsuita nevelésben részesült *király* nem tudott a pártokon felülemelkedni s a törvényekhez híven igazságot szolgáltatni, hanem az

elnyomott, megsértett prot. rendeket az ellenséges indulatú kath. rendekkel való *barátságos kiegyezésre utasította*, mintha csak a bárányt az éhes farkashoz küldte volna. De a prot. rendek nem voltak hajlandók a törvény teréről letérni az alkudozás veszélyes útjára, hanem azt kívánták, hogy a király a hitlevél értelmében szolgáltasson igazságot és adjon elégtételt az evang. vallás megsértése miatt; különben addig nem bocsátkozhatnak semmiféle tárgyalásba, mert keservesen tapasztalták már az előbbi országgyűléseken is, hogy igazságszolgáltatás helyett jogaikból való kiforgatással viszonozták engedékenységöket. Az idő telt, a protestánsok *újabb folyamodványokkal* (magokra és a rendekkel együtt kilenc ízben) *keresték meg a királyt* anélkül, hogy egy lépéssel is előbbre haladt volna az ügyök. A király habozó magatartása épen nem volt megnyugtató; a kath. főpapság pedig nemcsak rideg, önző állást foglalt el, hanem elővette minden mesterfogását, hogy kizsákmányolja a kedvező alkalmat a protestánsok elnyomására. A holland követ (Hamel Bruininx György) is felszólalt a protestánsok érdekében, de egyszersmind mérsékletre intette őket is. Miután azonban a protestánsok jól ismerték a helyzetet s tudták, hogy a főpapság nemcsak vallási, hanem hatalmi érdekből is gátolja a sérelmek orvoslását,[5] épen nem voltak hajlandók engedni sem a kéréseknek, sem a fenyegetéseknek, sem pedig elállni jogos követeléseiktől.

E közben a kedvezőtlen politikai események (Thökölyinek az előnyomulása és Strassburgnak a franciák által való elfoglalása szept. 29.) az elmérgesedni kezdő ügynek gyors elintézésére késztették Lipótot. Így jelent meg *a vallásos sérelmekre vonatkozó királyi resolutio* (nov. 9.),[6] mely azonban távolról sem elégítette ki a protestánsok jogos igényeit. A protestánsok átlátva a helyzet veszélyes voltát, újabb folyamodványokkal igyekeztek meggátolni a resolutiónak a törvények közé iktatását, hogy megmaradhassanak a régi törvényes alapon; de sikertelenül. *A kir. resolutióból a XXV és XXVI. t.-cikk lett* s szentesíttetett a többiekkel együtt. A *XXV. t.-cikk szerint* az 1606. bécsi béke I. cikke és az 1608. koronázás előtt kiadott törvénykönyv I. cikke értelmében *az egész országban mindenütt és mindenkinek megengedtetik a vallás szabad gyakorlata, de a földesurak jogának sérelme nélkül* (*salvo tamen jure Dominorum Terrestrium*; 1. §.): *azok az evang. lelkészek és tanítók, kik száműzettek, hazatérhetnek szabadon*; azok pedig, kiket reversalis akadályoz hivataluk folytatásában (megszűnvén a reversalisok érvényessége), szabadon folytathatják hivatalukat (2. §.); az augsb. és helv. hitvallásúakat *hitökkel ellenkező szertartásokra nem szabad kényszeríteni* (4. §.). A *XXVI. t.-cikk szerint* az augsb. és helv. hitvallásúak *azokat a templomokat,*

melyeket magok építettek, ha nincsenek még kath. cultus szerint felszentelve, visszakapják; *máshol* templom, iskola és paplak építésére a megyékben (kettőt-hármat), véghelyeken és szab. kir. városokban (a külvárosban), *a királyi resolutióban felsorolt helységekben, biztosok fognak számukra kijelölni alkalmas telket* (1—18. §.); az augsb. és helv. hitvallásúak a béke kedvéért ezután is *birtokában maradnak a jelenleg bírt templomoknak* a paplakokkal, iskolákkal és jövedelmekkel együtt, de a harangok használatából és a temetőből ki nem zárhatják a velök lakó katholikusokat (19. §.); a katholikusok az evang. lelkészeknek, *az evangelikusok a kath. plébánosoknak* az 1647. XI. t.-c. értelmében *nem kötelesek díjat fizetni* (20. §.); bármely vallású főurak és nemesek imaházat és kápolnát építhetnek váraikban és kastélyaikban és gondoskodhatnak javadalmazásukról (21. §.); *a templom-foglalók és vallás-háborítók Ulászló VI. Decr. 8. art. értelmében* (javadalmaik és vagyonuk elvesztésével) fognak bűnhődni (22. §.); az augsb. és helv. hitvallásúak *vallássérelmeinek tárgyalása jövőben nem záratik ki az országgyűlésről* (ezt nem akadályozhatja meg a klérus és más kath. világiak ellentmondása; 23. §.).[7]

Miután a protestánsok nem akadályozhatták meg a kir. resolutiónak a törvények közé iktatását, az utolsó alkotmányos menedéket vették igénybe, (dec. 31. a nádornál és a kir. személynöknél, a törvényes 28 tallér óvadék letétele mellett) *óvást tettek az említett két cikk ellen*; de már el nem háríthatták vele balvégzetöket. Pedig a *balvégzet ott fenyegetőzött* ama veszélyes záradék — *a földesurak jogai megsértése nélkül* — kapcsai közt és sötét homályba borította a linci béke azon (II.) pontját, mely a jobbágyokra is feltétlenül kiterjesztette a vallásszabadságot és e mellett az *articularis helyek* kijelölése sokára áthághatatlan gátat emelt a protestantismus szabad fejlődése elé.[8]

A soproni gyűlés után, melynek végzései nem elégíthették ki a protestánsokat, Thökölyi a török szövetségében újult erővel kezdte meg a hadjáratot s nemsokára birtokába jutott Magyarország felvidékének (1682.). Azonban a felkelők és a török hadi szerencséje nem sokáig tartott. *IV. Mohammed* szultánnak *Bécs ellen* tervezett hadjárata *Kara Musztafa* fővezér alatt kudarccal végződött, Bécs a *Stahremberg* hősi védelme mellett (1683. júl 14-től) szilárdul ellenállott az ostromló török kéthónapi makacs vívásának; ekkor (aug. 30.) megérkezett a *Károly* lotharingiai herceg és *Szobieszky János* lengyel király egyesült serege a város felmentésére s egy döntő csatában (szept. 12.) oly határozott diadalt aratott az ostromló ellenségen, hogy táborát is oda hagyva vonult el Bécs falai alól, s egyik várat a másik után adta fel (Esztergomot okt.

21., Vácot 1684. jún. 27.): Thökölyinek is egyre hanyatlott a szerencse-csillaga; párthívei átszállingóztak lassanként a győző Lipót táborába, kinek hadai egyremásra verték ki a törököt újabb állásaiból. *Érsekújvár bevétele* (1685. aug. 19.) után a porta még azzal a végzetes tettével is növelte egymást érő veszteségeit, hogy a váradi basával *elfogatta Thökölyit* (okt. 4.) s később Drinápolyba vitette. Az elégületlenek közül e miatt sokan megboszankodva, Petneházyval élőkön a király seregéhez csatlakoztak. A *Károly* lotharingiai herceg, *Miksa* bajor és *Lajos* badeni fejedelmek alatt egyesült német-magyar hadseregek *Budavárát is bevették* (1686. szept. 2.). A vár fokára az első győzelmi zászlót *Petneházy* tűzte fel vitéz hajdúival. Akkor még nem is álmodták, hogy midőn az ország fővárosából kiűzték a törököt, vele együtt kiűzték a protestantismust és vele a magyar elemet is.

A török hatalom hanyatlásával *alkonyodni kezdett Erdély függetlensége is. Károly*, a diadalmas vezér benyomult Erdélybe is, mert jól tudta a bécsi kormány, hogy míg Erdély menedékvárok lesz az elégületleneknek, addig Magyarországon nem lehet számítani tartós békére; más szóval, míg független fejedelemség marad Erdély, addig Magyarországot sem lehet elnyomni. Károly német őrséget helyezett el 12 várba s tartására az élelmi szeren és takarmányon kívül 700,000 forintot kívánt az országtól; ennek fejében megígérte *a négy bevett vallás szabadságának*, a fejedelem és rendek jogainak s az ország jövedelmeinek és önkormányzatának *biztosítását* (*balázsfalvi szerződés*, 1687. okt. 27.).

A porta Magyarországon elvesztett uralma érdekében újból felléptette az elfogott Thökölyit, azt remélvén, hogy az ő népszerű neve elegendő lesz a lappangó elégületlenséget felkelésig fokozni. De már későn jött ez a tanács; majdnem az egész ország meghódolt Lipótnak; Thökölyi hőslelkű hitvese, *Zrínyi Ilona*, az utolsó várat, Munkácsot is kénytelen volt átadni Caraffának (1688. január 14.) s a feladási szerződés értelmében Bécsbe menni gyermekeivel együtt (1688. márc. 20.).

Caraffa, a magyart lelkéből gyűlölő osztrák zsoldos, még Munkács ostroma alatt az általános bűnfeledés ellenére egészen váratlanul *számos nemest és polgárt fogatott el Eperjes vidékén*, amaz ürügy alatt, hogy a felvidéki, jobbára prot. nemesség és polgárság nagy része újabb felkelésen töri fejét Thökölyivel. Ezen vád alapjául egy kétes állású és erkölcsű nőnek (Újhelyi Erzsébet, közönségesen Tábori Erzsók) esküvel hitelesített feladása szolgált. Az udvar kegyét leső embertelen katona azt írta a bécsi kormánynak, hogy egy messze elágazó összeesküvésnek jött nyomára, mely a király élete s az ország békéje ellen szövi titkos ármányait. A király felhatalmazta, hogy a magyar törvényeket követve, indítsa meg a nyomozást, de csak a közbocsánat kihirdetése után vétkezőket büntesse meg. Így alakult meg többnyire idegenekből az *eperjesi vértörvényszék*,[9] mely felingerelte vérlázító kegyetlenségével az országot. Az elfogottakat többnyire azzal gyanúsították, hogy titokban leveleztek és összeesküvést forraltak Munkács hős úrnőjével. Költött levelek, titkos feladások elegendők voltak a legtehetősebb polgárok elfogatására, kiknek azután keresett kínzásokkal kicsikart vallomásaik alapján a vérpadon kellett kiszenvedni. A vérszomjas Caraffa ablakai előtt állíttatta fel a vérpadot; s kegyelemnek tekinthették az elítéltek, ha pallos vagy kötél oltotta ki életöket, mivel csak a kerékbe törtek, felnégyeltek vagy karóba húzottak szívfacsaró kínjai elégíthették ki ezt az ördögi szörnyeteget. A dúsgazdagok vagy Caraffának a személyes ellenségei csak úgy kerülhették el a vérpadot, ha jó messze eltávoztak Eperjestől vagy busásan fizettek.[10] Már *húsz áldozatnak vére* kiáltott elégtételért s vádolva voltak többen az előkelő urak közül is (Csáky László gróf kassai kapitány, Draskovich Miklós országbíró, Hermann badeni őrgróf s mások), midőn az áldozatok özvegyeinek könnyei s a nádortól vezetett követségnek hajmeresztő, egyenes felvilágosításai arra indították a királyt, hogy felfüggessze az eperjesi vértörvényszéket s elrendelje az elfogottak szabadon bocsátását.[11]

Különben ezen engedékenység oka Lipótnak és elődeinek abban a *régi tervében* gyökerezett, mely Magyarországon is érvényesítni igyekezett *a Habsburgház örökösödési jogát*. S valóban ezen cél elérésére keresve sem találhattak volna alkalmasabb időt. Hiszen a török hatalom romokban hevert; a nemzet a hosszas belháborúk alatt kimerült s nem számíthatott külföldi segélyre; az eperjesi vérengzésektől megrémítve, általában megpuhítva, nem gondolhatott ellentállásra s ezek mellett még idegen hadaktól volt az ország

elárasztva. A magyarra nézve ilyen baljóslatú jelek alatt hívta össze Lipót *az országgyűlést Pozsonyba 1687.* (okt. 18.); és a *királyi propositio* (okt. 31.) a kivívott sikert éreztető osztrák elbizakodásnak nagyon is magas hangján jelentette ki, hogy a királynak teljes joga volna a háborújog értelmében úgy bánni Magyarországgal, mint elfoglalt országgal, de „veleszületett kegyelmességénéi fogva" (minő nagy kegyelem!) épségben kívánja hagyni a rendek szabadságait, s az ország törvényeit, ha lemondanak a rendek a királyválasztás jogáról, *elismerik a Habsburgház elsőszülött fiágának örökösödési jogát* és eltörlik a II. Endre aranybullájának azt a cikkét (31. c), mely fegyveres ellenállásra is feljogosítja a nemzetet a törvénysértő király ellenében. A német és török hatalom nyomása alatt elerőtlenedett nemzet a királyválasztás jogáról, mely már úgy is csak elvben volt meg, és ősi szabadságának utolsó menedékéről, nem valami erős ellentállás után, lemondott a király kívánatára (Art. II. et IV.).[12] A király azzal viszonozta ezeket a nagyfontosságú vívmányait, hogy Thökölyi és fegyverben álló társai kivételével közbocsánatot adott a felségsértéssel vádoltaknak.

Ettől az országgyűléstől nemcsak a nemzet összesen, hanem a prot. egyház különösen is sokat várt, de várakozásában nagyon csalódott mindkettő. A *protestánsok* újra felhalmozódott *sérelmeiket* egy megindító *emlékiratban* mindjárt az országgyűlés elején *átnyújtották* a királynak, s atyai kegyességében bízva, *elpanaszolták*, hogy akadályozva vannak majd mindenik kir. és bányavárosban és véghelyen; hogy a klérus nemcsak nem adta át a felszenteletlen templomokat, hanem még újakat is foglalt el; hogy lelkészeiket és tanítóikat ott is megfosztották hivataluktól, hol addig háborítatlanul működhettek; hogy nemeseket, polgárokat és jobbágyokat egyaránt erőszakkal, börtönnel és másnemű büntetésekkel kényszerítnek idegen szertartásokra, sőt a kath. egyházba való áttérésre; hogy oly helyeken is szednek tizedet, hol azelőtt meg voltak kímélve ettől az igazságtalan adótól; hogy a protestánsok a bányavárosokban nem kapnak munkát s kivált a felvidéken még mindig tart az üldözés stb.[13] Legnagyobb és a protestantismusra nézve *végzetes sérelem gyanánt az 1681. o. gy. XXV. t. cikkének záradékát említették fel*, mely a prot. egyház romlásának csíráját rejti magában és alázatos esedezéssel kérték a királyt, hogy annak megszüntetésével gyakorolja irányukban atyai kegyelmét és igazságosságát. Még a József trónörökös szívét is igyekeztek megindítani és igazságos kérelmök támogatásának megnyerni.[14]

Azonban a szűkkeblű *főpapság* sem fáradt ki azon módok kitalálásában, melyekkel útját állhatta a protestánsok boldogulásának; most is *egész hosszú sorát állította össze a sérelmeknek*, s még azon is megbotránkozott, hogy az „akatholikusok" statusnak merik nevezni magokat (4. pont).[15] És a türelmetlen főpapságtól sugalmazott király és országgyűlés most sem tanusított több igazságosságot és méltányosságot, mint a megelőző országgyűlésen, midőn *kimondta a XXI. t. cikkben*, hogy *jóllehet az augsb. és helv. hitvallásúak az 1681. soproni XXV. és XXVI. t. cikkekkel*, tiltakozást emelvén ellenök, *visszaéltek* s ezen tettök által elestek azok kedvezményétől: *mindazonáltal ő felsége*, az egység, béke és haza nyugalma érdekében, *kegyelemből és kegyességből még érvényeseknek nyilvánítja őket*, a karok és rendek pedig ezen atyai nyilatkozat értelmében (a kath. klérus és más kath. világiak ellentmondása nem vétetvén tekintetbe) megújítottaknak és korábbi erejökbe visszahelyezetteknek tekintik s amennyiben egy vagy más ok miatt eddig elmaradt volna életbeléptetésök, elrendelik végrehajtásukat.[16] És így *ez a törvény a prot. egyháznak* annyi nehéz, véres küzdelem és szenvedés árán megszerzett *szabadságát és jövője biztosságát*, szilárd jogi alap helyett, *a királyi kegyelem ingadozó hullámaira bízta*, és megnyitotta az elnyomatásnak egy újabb százados korszakát, mely alatt a *király* tetszés szerint magyarázhatta a prot. egyházra vonatkozó törvényt és *explanatiókkal s resolutiókkal rendezte annak viszonyait* mindaddig, míg az európai felvilágosodás szét nem törte a magyar protestantismus bilincseit is.

A kétes jövő aggasztó jeleit az is szaporította még, hogy a Lipót idősebb fiának *I. Józsefnek*, kit ezen a gyűlésen koronáztak meg, *a koronázási hitlevelébe* szükségtelennek tartották a bécsi és linzi békepontokat felvenni (Art. I.); Dalmát,- Horvát- és Szlavón-országokban csak a katholikusoknak engedték meg a birtokszerzés jogát (Art. XXIII.); ellenben a jezsuiták társulatát nemcsak Magyarországba, hanem kapcsolt részeibe is bevették és megerősítették (Art. XX.). A nyomasztó jelen és még komorabb jövő előérzetének hatása alatt *az evang. rendek* jogaikra és szabadságaikra vonatkozó *nyilatkozatot tettek le* az országgyűlés asztalára, melyben kijelentették, hogy a soproni t. cikkeket annyiban, amennyiben megegyeznek az 1655. évi koronázási diplomával, elfogadják abban a reményben, hogy a fejedelem az evang. vallás javára fogja őket végrehajtani.[17]

1. Midőn látták *a soproniak* a fenyegető veszedelmet, követeket küldtek Bécsbe, hogy megmentsék, ami még lehetséges. Az eredmény az lett, hogy 1674. febr. 28. valóságos *szerződésre léptek Majláth Miklós* királyi ügyészszel. Ennek értelmében átadták minden templomukat és egyházi épületöket és ennek fejében korlátolt vallásszabadságot nyertek a városban; két lelkésznek megengedtetett, hogy magán háznál végezhesse a lelkészi teendőket (1675. végén). V. ö. *Burius*: Micae, 92—96.; *Bauhofer*: i. m. 274—76. l.

2. Pl. *Kobb* tábornok a felkelésre izgató négy nemes közül egyet tűzbe dobatott, egyet lófarkára köttetett, kettőt nyársba húzatott (1676. nov.); egy *kiáltványban*, veresre festett bitófa, karó és kerék jelvények alatt karóbahuzatással és kerékbetöréssel fenyegette a kurucokkal cimborálókat; *Kassán* 1677. 62 magyart végeztetett ki s közülök karóba húzatott 22. Így szoktak az osztrák tábornokok pacificálni minden időben. A *visszatorlás* megfelelő volt, ha alkalom volt rá; a bujdosók Lúc táján 32 elfogott tiszt közül meghagytak egyet hírmondónak, a többit karóba húzatták s fejökre szegezték a kalapjukat is (1677.).

3. Ezt a *Memorialét* közli a *Hist. Dipl.*, Appendix, 158—59. l.

4. A katholikusok *replikáját* l. a *Hist. Dipl.*, Append., 163—66. l.

5. *Szelepcsényi* a kir. helytartóság, *Kollonics* a kamara-elnökség elvesztését féltette; ezenkívül a kancellárságot is szerették volna valamelyik püspök kezében hagyni.

6. Előbb okt. 8. állíttatott ki a *kir. resolutio*, de mivel nem volt meg rajta sem a cím, sem a király aláírása, sem az ország pecsétje s még amellett a német kancelláriáról került ki, alaki hiánya miatt visszaküldötték, mint a klérus mesterkedésének termékét. Úgy látszik, hogy a papság azt akarta ezzel a cselvetéssel, hogy ha resolutiót ad is ki a király, az ne kösse meg a király és papság kezét. A klérus megátalkodott makacssága és fondorkodása a kath. beteges *Orbán István personalist* is kihozta sodrából. Boszankodásának éles kifejezést is adott egy alkalommal, így szólván: *Úgy látom, hogy a klérus igen fogja pártját Kollonics uramnak*; okát nem tudhatom miért, mert a magyar papi-rendnek soha jóakarója nem volt s nem is lészen... Kollonics uram elnyeri az esztergomi érsekséget,... a vacans püspökségeket... olaszoknak conferáltatja; amint most is vannak oly papok és püspökök a magyarországi klérus között, hogy Rómában az ablakok alatt kosarakkal hordozták a fügét... Némelyeknek Olaszországban feleségök, fiok, leányok vagyon ... *Meglátja jövendőben a magyarországi klérus*, Isten engem úgy segéljen: *Kollonics uram alája fog nekie tojni*." A gömöri követ naplója (okt. 18.) után közli *Zsilinszky M.*: Az 1681. soproni orsz. gyűl. tört. (B.-pest, 1883.) 72—73. l.

7. L. egész terjedelmében a *Decretum generale* Regni Hungariae, II. k. 60—61. l. Kivonatosan a *Hist. Dipl.* 98—100.; *Ribini*: i. m. II. k. 54—57.; Irinyi: i. m. 10. l.

8. Az országgyűlés lefolyását az emlékiratokkal, fel- és leiratokkal együtt l. a *Hist. Dipl.*, Append., 157—224. l.; az *az elvett templomok sorozatát* u. o. a 204—8. l., melyekből megtetszik, hogy Sopron m. 27, Vas 97, Zala 3, Győr 15, Komárom 14, Mosony 24, Veszprém 8, Pozsony 46, Nyitra 50, Trencsén 55, Árva 10, Liptó 35, Szepes 99, Sáros 7, Zólyom 33, Turóc 23, Abauj 67, Szatmár 5, Bereg 12, Bars 25, Zemplén 114, Gömör 33, Torna 20, Ung 36, Hont 22, Nógrád 10, Borsod 1, tehát a két prot. egyház 888 templomot vesztett, az imaházakat és leányegyházakat nem is számítva; *Zsilinszky*: i. m. *Bauhofer*: i. m. 281—98.; *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 254—56. l.

9. A *törvényszék* a Caraffa elnöklete alatt Federigo és Giuliani olasz kalmárokból, a danzigi Draheimból, a sváb Burghardból, néhány magyar hivatalnokból és néhány katonából (12 tag) alakult meg és harminc hóhérral rendelkezett.

10. A zempléni nemesség 400 aranyon és 20 hordó tokaji boron váltotta meg néhány elfogott társa életét. Márc. 15. kivégezték *Zimmermann Zsigmond* tanácsost és az evang. község felügyelőjét. *Rauscher Gáspárt, Keczer Andrást*, a vallásszabadság egyik buzgó harcosát, *Baranyai Ferenc* eperjesi tanácsost. Márc. 22. vérezett el *Keczer Gábor* és veje *Sárosy Márton*, *Fleischhacker György* korábban városbíró, *Schönleben György* és *Medveczky Sámuel* tanácsos; máj. 9. *Székely András, Bezzegh György*, a Thökölyi hadi tanácsosa, *Radvánszky György, Palásthy Gábor, Weber János* és *Frigyes* tanácsosok, *Féja Dávid* kassai bíró, *Lányi Sámuel, Bartók János, Feldmayer Simon, Roth János* besztercebányai nemes, ki átesett a kínzás minden nemén, míg egy barátja 1000 talléron váltotta meg a haláltól. Roth azután Pozsonyba ment, s ott egy mellékhelyiségben, miután nem hittek elbeszélésének, megmutatta a rendeknek a kínzás nyomait. A kivégzettekről l. *Fabó*: Monum., II. k. 277—87.; *Rezik János* elmenekült eperjesi tanárnak „Laniena Eperjesensis" című kéziratát; *Bauhofer*: i. m. 304—7. l.

11. Ebben az ügyben vizsgáló bizottságot neveztek ki Kassára, de a hóhér Caraffa kitüntetésben részesült büntetés helyett: a király hű (magyarnyúzó) szolgálatai jutalmául az aranygyapjas-renddel díszítette fel. A *törvényszék megszüntetése* az 1687. o. gy. VI. *t. cikkében* van kimondva. L. az előbb id. műveket.

12. *Orbán István* személynök nov. 7. a király kívánatának teljesítését azzal a fenyegetéssel sürgette az alsóházban, hogy „különben oly valami történhetnék a rendekkel, mit nem vártak volna." A főrendeknél különösen *Draskovics Miklós* országbíró ragaszkodott a királyválasztás jogához, amiért oly erősen megdorgálta a király nov. 8., hogy ezen lecke és a német miniszterek bántó irata következtében megrendülve, még azon a napon meghalt szélhűdésben. A III. t. c. szerint a spanyol királyi ház elsőszülött fiágára is kiterjesztetett az öröklés s csak ennek a kihalása után száll vissza a királyválasztás joga a nemzetre.

13. Ezt az *emlékiratot* közli a *Hist. Dipl*. Append., 227—28. l. Egy másik *folyamodványban* részletesen is felsorolták azokat a városokat és helységeket, hol egy vagy más tekintetben elnyomatást szenvedtek. *Hist. Dipl*. Append., 229—34. l.

14. L. a *Hist. Dipl*. Append., 229., 247—48. l.

15. Ezen *sérelmek* közt különösen kiemelték, hogy a Thökölyi felkelése alkalmával templomokat foglaltak el, papokat űztek el a protestánsok; a szerzetesekkel, főleg „a magyar egyházban legnagyobb érdemeket szerzett jezsuita atyákkal" gonoszul bántak, meg is öltek némelyeket; a templomi szereket, kereszteket, Mária és más szentek képeit és szobrait megszentségtelenítették stb. (1. pont.). L. a *Hist. Dipl*. 238—41. l. Melyre a protestánsok is beadták önérzetes hangon fogalmazott *cáfoló iratukat* 1688. jan. 16. L. u. o. 241—45. l.

16. *Corpus juris hung*. 1687. Art XXI.

17. *Hist. Dipl*. Append., 249—50. l. Erről a *nyilatkozatról* bizonyítványt állított ki a kir. személynök, melyet a prot. rendek gondosan megőriztek, hogy kedvezőbb körülmények közt visszaszerezhessék alkotmányos jogaikat és szabadságaikat. Az idézetteken kívül az egészhez l. még a *Hist. Dipl*. 107—111., Append., 225—50.; *Ribini*: i. m. II. k. 66—69.; *Bauhofer*: i. m. 308—10.; *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 257—58. l.

106. A klérustól sugalmazott Lipótféle törvénymagyarázat (Explanatio Leopoldina) még tűrhetetlenebbé tette a protestánsok helyzetét; az alkotmány újabb megsértése s a kormány közegeinek zsarolása ismét fegyverfogásra kényszerítette a nemzetet. A felkelés, melynek élén II. Rákóczi Ferenc állott, betöltötte az I. Lipót utolsó éveit, az I. József rövid uralmát és a szatmári békében nyert befejezést 1711.

A király a soproni cikkek végrehajtását *kiküldött bizottságoknak* tette feladatává, de ezek a főpapság javaslatára a protestánsok iránt ellenséges érzületű, világi hivatalosokból és papokból teltek ki, kik igazságtalanságot halmoztak igazságtalanságra. Nemcsak nem adták vissza az elfoglalt templomokat, hanem még azokat is újból elfoglalták, melyeket a törvény értelmében visszanyertek 1681. óta. Így foglalták el a prot. templomokat és űzték el a lelkészeket *a murányi és berencsi uradalomban* (Gömör m.), hasonló történt a *munkácsi uradalomban* Kollonicsnak, mint a Rákóczi árvák kinevezett gyámjának rendeletéből (1688. márc), mind a földesúri jog alapján.[1] Megfosztották templomaitól és lelkészeitől *Selmecbánya, Besztercebánya, Zólyom* városokat és számos más helységet. És a biztosok nyereség vagy előmenetel vágyától űzetve (mert a protestánsok iránt tanúsított szívtelenség és kíméletlenség ebben az időben legbiztosabb eszköze volt a meggazdagodásnak és emelkedésnek) semmi kíméletet sem tanúsítottak; a nem engedelmeskedőket durva testi büntetéssel, börtönnel vagy száműzetéssel sújtották. A buzgóbb földesurak erőszakkal kényszerítették alattvalóikat a kath. szertartásokra. A kath. papok a prot. házasulandókat nem eskették meg, a gyermeket nem keresztelték meg, a halottakat nem temették el, a gyermekágyból felkelt anyákat Istennek hálát adni nem bocsátották a

templomba, ha át nem tértek vagy busásan nem fizettek a kérelmezők.[2]

Ennyi gyötrelemtől és sérelemtől (mely bölcsőjétől koporsójáig kísérte a protestánst) elkeserítve, *a királyi bizottságot keresték meg a dunáninneni és -túli protestánsok*, hogy legalább a soproni t.-cikkek igazságos végrehajtását sürgessék (1688. aug. 23.).[3] És feleletül három gyötrelem-teljes év után *1691.* (ápr. 2.) *megjelent* a szomorú emlékű „explanatiók ősapja:" az *Explanatio Leopoldina* vagy a soproni t.-cikkek magyarázata, mely foszlékony ködképpé változtatta ama t.-cikkekkel biztosított utolsó romjait is a protestánsok vallásszabadságának.

Ez a kir. rendelet a törvényesen kijelölt (articularis) *helyeken nyilvános, szabad vallásgyakorlatot engedett a protestánsoknak*, de úgy, hogy át ne lépje a kellő határokat és ki ne terjeszkedjék a ki nem jelölt helyekre; a prot. köznép azonban felkeresheti az articularis helyek templomait és lelkészeit és ott nyilvánosan gyakorolhatja vallását. *Articularis helyeken* abból a közpénztárból, mely a prot. hívek adományából gyűl, *nem követelhetnek tartást a kath. papok*; ugyanott a közös kórházat, temetőt és harangokat a protestánsok is használhatják a kath. pap és egyházfi tudtával. *A kath. hitre* az egész királyságban *senki sem kényszeríthető, de a protestánsok*, különösen az iparosok (kiknek kiváltságaiban határozottan ki van fejezve) *kötelesek megtartani a kath. ünnepeket*. *A prot. lelkészeknek nem articularis helyeken lelkipásztori teendők végzése*, keresztelés, esketés, temetés és más nyilvános vallásgyakorlatra tartozó cselekvény, *tilos*; azonban a nem articularis helyeken lakó népnek szabadságában áll, hogy felkeresse az articularis helyek templomait és lelkészeit, ott keresztelést, esketést, temetést stb. végeztessen, ha a helybeli kath. papnak megadta előbb az illető stólát. A királyoktól rendelt *tizedet is tartoznak megadni a kath. papoknak*, kivévén azt, mely egyenesen a prot. lelkészek számára alapíttatott. *A földesuraknak csak azon feltétel alatt szabad imaházakat és kápolnákat épitni, ha csak családjukkal imádkoznak* és áhítatoskodnak bennök, *de más szomszédokat* vagy jobbágyaikat, *vagy épen prédikátorokat engedni beléjök semmi szín alatt sem szabad*.[4]

Az 1691. év Erdély életére nézve is nagyon szomorú emlékű. *I. Apafi Mihály* (1690. ápr. 15.) halála után a bécsi kormány egészen rátette kezét Erdélyre. *Thökölyi* ebben az évben kétszer kísérlette meg török segéllyel Erdély elfoglalását, de Veterani tábornok mindannyiszor meghiúsítá tervét. E hadjáratok egyetlen vívmánya a Heissler tábornok elfogatása volt, akiért

cserében feleségét, Zrínyi Ilonát nyerte vissza Thökölyi, hogy néhány év múlva, távol hazájoktól, tört reményekkel szálljanak sírba.[5] Ebben az évben érkezett le az erdélyi viszonyokat rendező *királyi diploma* is (dec. 4.), melynek értelmében egy kormányzó (Bánffy György) 12 tanácsossal igazgatja az országot; a három nemzet és négy bevett vallás jogai sértetlenül meghagyatnak stb.[6]

Magyarországon a protestánsok üldözése lázas hévvel folyt tovább. Kezdetben nem hitték az üldözöttek, hogy az explanatio hű kifejezője volna a király akaratának, elleneik művének tartották s *újabb kérelemmel* keresték meg a királyt (1691. máj. 15.), de üres biztatáson kívül nem nyertek rá egyéb választ. Mit is akartak várni attól a királytól, ki a bécsi sz. István templomban sz. Máriának ajánlotta fel Magyarországot s fogadást tett, hogy a Mária-cultushoz fogja vezetni minden alattvalóját (1693.). És valóban mozgásba hoztak a királyi, kegyes terv megvalósításához minden eszközt. Akadt egy rajongó, idealista pap is, *Spinola* vagy *Roxas Kristóf*, bécsújhelyi püspök személyében, ki királyi felhatalmazással bejárta Magyar- és Erdélyországot, szép leveleket írt a prot. lelkészeknek és községeknek, sőt értekezletet is tartott (Kismartonban) *a prot. és kath. egyház uniójának tárgyában*, de miként gondolni lehet, semmi sem lett a katholikussá olvasztó unióból (1692.).[7] Egészen más eszközökhöz nyúlt a katonából lett pap, *Kollonics*, ki nem bízott az ige varázserejében, hanem csak a börtön, a bilincs, a bot és más ilyen nemes térítő szerek hatalmában s midőn a Lipót kegyelméből (*Széchenyi Györgynek* a halála után — 1685 óta volt esztergomi érsek, 1695. február 18. halt meg) *a prímási székbe ült*, s nyíltan hirdette egy *körlevelében*, hogy ideje már, hogy kiirtassék Magyarországon az eretnekség és előmozdíttassék a kath. egyház felvirágzása; azonban egyelőre alkalmazkodni kell az időhöz és még épen kell hagyni az ország t.-cikkeit.[9] Azonban a vakbuzgóság nem ismer türelmet, nem törvényt és korlátokat. Most is biztosokat küldött a pozsonyi kamara az egyes városokba, hogy korlátozzák, vagy ha lehet, semmisítsék meg a prot. egyházat;[10] ezek aztán letették a prot. városi tanácsosokat, elűzték, börtönbe zárták vagy más kemény büntetéssel sújtották a lelkészeket és tanítókat. Így a többek közt *Kőszegen* a kir. biztos a zalavári apáttal együtt vasba verve börtönbe vitetett két evang. tanácsost (Simon Ján. és Gombossy Dán.), honnan hat hét múlva és azon feltétel alatt szabadultak meg, ha katholikusokká lesznek (megígérték, de nem teljesítették); az evang. lelkészt hasonlóan bilincsek közt vitték fogságba s csak 1000 tallér

váltság lefizetése és amaz ígéret mellett bocsátották szabadon, hogyha 24 óra alatt örökre elhagyja Kőszeget; a katonai és más terheket legnagyobb részben a prot. polgárokra vetették ki, stb. és hiába nyertek a királytól *védő levelet* (1701. máj. 24.), a klérus lefoglalta a prot. egyháznak és kerületnek a házi pénztárát és fekvőségeit is.[11] *Bártfán Tarnóczy* prépost-plébános (1701. ápr. 10.) az istentisztelet alatt katonasággal rontott be az evang. templomba, a lelkészt (Sartorius Illést) kiűzte, a felzúdult népből többet börtönbe záratott, vagy 200 frt bírságra ítélt s a tót lelkészt is elűzte később (máj. 10.).[12] *Radonai Mátyás* pécsi püspök azt írta a siklósi reformáltaknak, hogy nem tűr meg „*eretneket, zsidót, rablót, kálvinistát, istenkáromlót*" stb. (ezek mind egy kategóriába esnek a ker. kath. főpap felfogása szerint s annak, aki az ő megyéjében akar maradni, át kell térnie a kath. egyházba. Az észretérni nem akaró mohácsi és nádasdi ref. lelkészeknek pedig ezt írta: „Tudjátok meg, hogy ha naponta 25 köböl aranyat adtok, mégsem tűrlek meg megyémben, mert azt mondom, hogy egy ökör, szamár, minden csúszó és vízben élő állat, sőt *még az eltiport alvilági ördög is előbb fog üdvözülni, mint egy kálvinista*, — mert tudom, hogy mily veszedelmes a kálvinista téves tan" (ilyen szeretettől áradozó ker. főpapi szózat még több is maradt korunkra).[13] *Eszterházy Pál* nádor azzal viszonozta a római szentszék jó szolgálatait (pápai dispensatióval testvére leányát vette feleségül), hogy az apostoli országból tehetsége szerint irtogatta az eretnekséget; ebből a célból hagyta meg a fő- és alispánoknak, hogy mindenünnen űzzék el az evangelikusokat és lelkészeiket, s minden eszközzel mozdítsák elé a prot. egyház megsemmisítését.[14] A *jezsuita rabulistaság* mesterfogásai is jó szolgálatot tettek a prot. egyház megrontásánál. Avagy nem rabulistaság-e az, ha a véghelyek lakóinak vallásszabadságot adnak egyszer s azt mondják azután, hogy a véghely nem véghely többé, tehát nincs vallásszabadság? Ez történt a *korponaiakkal*, kik vallásszabadságot nyertek volt mint véghelyiek; de midőn Korpona elvesztette véghelyi jellegét, a vallásszabadságot megszüntető lépéseket tett a klérus; az emiatt zúgolódó lakosoknak megmagyarázta aztán a börtön és egy *kir. leirat* (1702. máj. 26.),[15] hogy a kegyelemből nyert szabadság nem tarthat örökké. Különben *Lipót* már előbb *kijelentette* egy *rendeletében* (1701.), hogy a protestánsok csak azokban az országrészekben tarthatnak jogigényt vallásszabadságra, melyek 1681. birtokában voltak a királynak; ellenben *az új szerzeményekben* (in neo-acquisitis) *csak a kath. vallás részesülhet szabadságban* (1. p.). Minthogy továbbá az 1681. törvény némely helynek azért

engedett vallásszabadságot, mert véghelyek voltak akkor, azok a helyek említett minőségök megszűntével vallásszabadságra sem tarthatnak igényt (2. p.). Azokat, akik áttértek egyszer a kath. egyházba s azután ismét protestánsokká lesznek, úgy kell büntetni, mint az esküszegőket (3. p.).[16] Ezen az alapon vesztette el *Pápa* és több más község a vallásszabadságát.

A klérus térítési buzgalmának s a prot. egyház megsemmisítését célzó törekvéseinek új és elég széles tere nyílt a török uralom alól felszabadított területen. S a klérus, a király vakbuzgóságának védelme alatt, egész kénye szerint ki is zsákmányolta a talán soha többé vissza nem térő kedvező viszonyokat. A vak türelmetlenségtől ütött, említett sebek, bármily mélyek, bármily érzékenyek voltak is, csak a nemzet egy részének, a protestánsoknak fájtak. Azonban olyan sebek ejtéséről is gondoskodott a bölcs német kormány, melyeket minden jóravaló hazafi megérzett valláskülönbség nélkül. *Az alkotmányon ejtett ilyen seb volt a karlovici béke megkötésének módja* (1699.), melynél senki sem képviselte Magyarországot s mely csak a török uralom önkényétől mentette meg az országot, de nem a német kormány zsoldos hadának zsarolásaitól is egyszersmind. Ezenkívül a kormány a háború költségeinek fedezésére *többször terhes adót* vetett ki *az országgyűlés megkérdezése nélkül*; a rendesen nem fizetett, idegen, zsoldos had sanyargatta a népet, sőt egészen rablásból élt időnként; aztán életbelépett a Kollonicstól és a német tanácsosoktól főzött *közigazgatási rendszer* is (1698.), mely arra volt hivatva, hogy osztrák provinciává alakítsa át Magyarországot. Volt tehát összehalmozva elég vallásos és politikai sérelem, mindmegannyi gyúlékony anyag s csak egy szikra kellett, hogy lángra lobbanjon valahol. Megtörtént ez is. A sárospataki csász. kapitány az újhelyi vásárra készülő népen (1697. júl. 1.) olyan lelketlenül kezdett vámot szedni, hogy katonáival együtt agyonverték a miatta felzúdult vásárosok. A felkelésnek ez az első kísérlete leveretett ugyan (Nigrelli kassai kapitány és Károlyi Sándor szatmári főispán által), de az elégületlenség, mint valami lappangó tűz, naponta nagyobb területén harapózott el az országnak. A politikai láthatár felhőtlen, a légkör nyugodt, nesztelen volt, de ebben a néma, tikkasztó légkörben láthatatlan csírái lappangottak a kitörni készülő viharnak. A jogaiban sokképen megsértett nemzet reménykedő szemmel kísérte a Rákóczy-ház ifjú sarjának, *II. Ferencnek* lépteit s az elégületlenek türelmetlenül várták a szabadság harci lobogójának kibontását. Rákóczi nem is nézte tétlenül a nemzet elnyomatását, hanem a

felkelés támogatása végett alkudozást kezdett a francia udvarral (1700.).

A bécsi kormány neszét vévén a Magyarországon készülő mozgalomnak, *Rákóczit*, miután elárultatott a francia királylyal folytatott levelezése (Longueval által), *elfogatta* (1701. ápr. 18.) s a bécsújhelyi börtönbe záratta, honnan hat hónap múlva (a Lehmann százados segélyével) szerencsésen megszökött s Lengyelországba menekült. Rákóczi jól ismervén az ország elégületlenségét s az elkeserített népnek felkelésre kész hangulatát, miután megtudta, hogy a kormány a törvények mellőzésével, idegen bírákkal fej- és jószágvesztésre ítéltette (1703. ápr. 30.; 6000 frt. díj tűzetett volt ki fejére), nem késedelmeskedett tovább s *1703. tavaszán* az országba jött egy hadcsapat élén, *kibontá a szabadság lobogóját* s szózatot intézett a nemzethez, hogy fogjon fegyvert jogai védelmére, „*Istenért és a szabadságért*." Lelkes szózata élénk visszhangra talált, s „*aki igaz magyar vérből régi szabadulását*" óhajtotta, sorakozott zászlói alá. Rákóczi egy tekintélyes had élén rövid idő alatt Pozsonyig nyomta a császári hadakat és hódolásra bírta felső Magyarországnak nagy részét.

Lipót, ki az utolsó óráig újabb rendeletekkel szorongatta a protestánsokat, tizedfizetésre kényszerítette (1701. ápr. 9.) s a bányavárosokban kizárta őket a bírói hivatalból (1702. dec. 23.), most egyfelől a spanyol örökösödési háború (1701—13.), másfelől a magyarországi mozgalmak következtében két tűz közé jutván, lépéseket tett Magyarország kibékítésére. Az adót leszállította (egy negyeddel, 1703. okt. 9.), a megtérőknek kegyelmét és a sérelmek orvoslását ígérte (okt. 18.). De már ekkor a felkelés sokkal terjedtebb, a kivívott siker sokkal nagyobb volt, hogysem ily fukar engedményekkel meg lehetett volna nyugtatni az országot. Lipót *Széchenyi Pál*, kalocsai érseket bízta meg az *alkudozásokkal*, de nem vezettek eredményre, mivel Rákóczi ismerve a bécsi kormány kezességének elégtelenségét, azt kívánta, hogy a külhatalmak (Svéd-, Porosz-, Lengyelország és Velence) is erősítsék meg a nemzet vallásos és politikai jogait biztosító békét s ismerjék el Erdélyt független fejedelemségnek.[17] Még nem szakadtak félbe az alkudozások, midőn *meghalt Lipót* (1705. máj. 5.).

I. József (1705—11.), ki atyjánál mélyebb belátású, szélesebb látókörű és jó katholikussága mellett is sokkal türelmesebb volt, mindjárt uralkodása kezdetén lépéseket tett a polgárháború megszűntetésére. A nádor által *megígérte a nemzetnek*, hogy híven megtartja a koronázási hitlevél pontjait, orvosolja a sérelmeket, de elvárja viszonzásul, hogy visszatér az ország az engedelmességre. Azonban az egész erővel kitört országos vihart jó akarattal és puszta ígérettel nem lehetett egyszerre lecsillapítni. A polgárháború tehát tovább dúlt, pusztított egész féktelenségével, füstölgő romok jelölték nyomait.[18]

Miután Rákóczi a „lelki és testi szabadságért" fogott fegyvert: kötelességének ismerte *a vallásügynek* lehetőleg igazságos és olyan *rendezését*, hogy kielégítse a protestánsokat is és ne sértse a katholikusokat sem. Ezen feladat megoldása is a *szécsényi gyűlésnek* (1705. szept. 12. nyílt meg) jutott, hol nem lehetvén szó rendes országgyűlésről, a rendek *Magyarország szabadságainak és törvényeinek helyreállítása, s az országban bevett három religio törvényes szabadságának megtartása céljából szövetséget kötöttek* s vezérlő fejedelem címen, Rákóczy Ferencet állították élére. A *fejedelem* azután elrendelte a vallásügyre vonatkozólag, hogy a megyékben és városokban *a templomok kérdését* barátságosan intézzék el bizottságok; az 1608., 1647. törvényeket s az 1659. hitlevelet tekintsék *irányadóul*; ahol két templom van, a nagyobbik minden tartozékával együtt legyen a többségben levő vallásé, a kisebb a kisebbségben levőé; a *földesurak* patronatus címen ne uralkodjanak a lelkiismereten; a bevett vallásokra szabad legyen az *áttérés*; a *jezsuita-rendnek* hazai tagjai az ifjúság oktatásával foglalkozzanak meghatározott helyeken, az idegenek pedig távozzanak az országból.[19] Eközben a békealkudozások sem szakadtak meg (a gyűlés után *Nagyszombatban*, okt. 27-től). Maga Rákóczi is őszintén óhajtotta a békét, ha sértetlenül helyreállíttatik az alkotmány s biztosíttatik a vallásszabadság, de a bécsi kormány biztosai kevés hajlamot mutattak a felkelők jogos követeléseinek teljesítésére; ellenkezőleg húzták-halasztották a dolgot, hogy időt nyerjenek. Maga József Rákóczit több békekövettel, kecsegtető ígérettel, sőt feleségével is igyekezett megnyerni az udvar körében tervezett békének, de a fejedelem előbb becsülte hazája érdekét a családjáénál, s kijelentette a királynak, hogy csak a nemzet jogainak biztosítása lehet az ország békéjének szilárd alapja.[20]

Ebben a harci zajban sokat javult a protestánsok helyzete. A Rákóczi rendeletére visszanyerték számos korábban elfoglalt templomukat és iskolájukat. És a felkelőknek ez a méltányos bánásmódja a kormánypártnak is megváltoztatta eddigi vallásügyi politikáját. A klérus egészen felhagyott az üldözéssel, a kormány pedig mindent ígért, csak hogy megtartsa a királyhűségben a protestánsokat s visszaédesgesse az elpártoltakat. *Az evangelikusok* nem szalasztották el ezt a kedvező alkalmat s felbomlott egyházszervezetök rendezése végett *zsinatot tartottak Rózsahegyen* (Liptó m.; 1707. ápr.), hol határozottabban körvonalozták *négy egyh*ázkerület területét. Ezenkívül két-két egyházkerület élére egy-egy *consistoriumot* szerveztek (egyenlő számú lelkészekből és világiakból, 24 illetőleg 22 taggal), hogy intézkedjenek a házassági, hagyományozási, peres és sérelmi ügyekben. Végre evangeliumi szellemű javításokat tettek a szertartásokon is.[21]

A béketervek meghiúsulta után fokozott erővel újította meg a harcot mindkét fél.[22] Miután *Rákóczi* ünnepélyesen *elfoglalta Erdély fejedelmi székét* (1707. ápr. 5.), a békealku, a szövetkezés az ország jövőjét biztosító intézkedések tárgyában *országgyűlést hívott össze Ónódra* (máj. 16-ára). A gyűlés heves és izgatott volt, mozogni kezdett az a békepárt, mely Bécsből várta üdvét. A bécsi kormány kecsegtető ígéreteivel már elhintette volt a visszavonás magvait s az elszédült Turócmegye felszólította a többi megyét is, hogy térjenek vissza a törvényes király hűségére. Rákóczi a gyűlésen panaszt emelt emiatt s a háborúpárt fejei véres elégtételt vettek Turócmegye követein (*Rakovszky Menyhértet* felkoncolták a hely színén, *Okolicsányi Kristófot* lefejezték másnap).[23] A gyűlés elhatározta *a három vallás jogegyenlőségét és a jezsuiták kiűzését* s kijelentette végül, hogy elszakad *az osztrák háztól*, mint amely visszaélt királyi hatalmával s ellensége volt az országnak és szabadságainak, a trónt pedig üresnek nyilvánítja (II. t. c.).[24]

Az ónódi végzésekre a nádor (Eszterházy Pál) *tiltakozással*, József pedig a hűségében megmaradt urak (élökön az új esztergomi érsekkel, *Keresztély Ágoston* szász herceggel) sürgetésére *országgyűléssel* felelt (*Pozsonyban*, 1708. ápr. 14. kezdették meg a sérelmek tárgyalását). A gyűlésen senkisem jelent meg a felkelők közül. A protestánsok (két ref. és nyolc evang. volt jelen) most is sürgették sérelmeik orvoslását, különösen a „salvo tamen jure dominorum terrestrium" záradék eltörlését; ellenben a katholikusok tiltakoztak ezen követelés ellen.[25] Azonban az országgyűlés a háború zavarai miatt

elnapoltatván (jun.), a vallásügyre vonatkozólag egy *királyi rendelet* igyekezett megnyugtatni a kedélyeket. Megígérte benne a király, hogy *Magyarországon a három bevett vallás szabadságát* és biztonságát, *az utolsó soproni és pozsonyi t. cikkek igazi értelmében kész fentartani* s gondja lesz rá, hogy a földesurak ama törvénycikkek ellenére vissza ne éljenek jogaikkal és senkinek lelkiismeretén erőszak ne tétessék az említett vallások hívei közül; ha pedig másként történnék, királyi hatalmával és tekintélyével fogja megakadályozni.

Józsefnek jó indulatra valló nyilatkozatai, a háború nyomorúságai, a francia udvar politikájában beállott fordulat (mely nem sok reményt nyújtott a felkelőknek) már csak idő kérdésévé tették a felkelés válságának bekövetkezését. A felkelők több csatát elvesztettek a szükséges külső segítség hiányában (pedig porosz és orosz-lengyel segélyre is számítottak). Ezek a szerencsétlenségek folyvást apasztották a felkelők táborát s épen oly mértékben növelték a királyét, ki kegyelmet ígért a megtérőknek. *A süllyedő hajóból megkezdődött a menekülés* s e menekülést megkönnyítették *Józsefnek* mentő sajkául szolgáló *leiratai* (1709. dec. 12.; 1710. nov. 21.).[26] Kijelentette bennök a király, hogy a protestánsok minden jót várhatnak az ő kegyelmétől; hogy nem az ő akaratából történt templomaik elvétele, papjaik s tanítóik elűzése; s hogy ő az 1681. soproni t. cikkek értelmében megvédi a háborgatástól a protestánsok szabad vallásgyakorlatát. Újból megkezdették az alkudozásokat s miután *Rákóczi és Bercsényi* (*1711. febr. 21.*) *Lengyelországba vonult*, a király megbízottjának, *Pálffy János* tábornagynak s a mérsékeltebb *Károlyi Sándornak* a közreműködésével a *Szatmáron összegyűlt rendek*, miután Rákóczi feloldotta őket a hűségi eskü alól, *megkötötték a békét 1711.* (máj. 1.; József már ápr. 17. meghalt és a békét az özvegy királyné, Eleonora erősítette meg máj. 26.). Ezen *béke vallásügyi* (III.) *pontja szerint a király a vallás dolgában megvédi az ország törvényes szabadságait, annak gyakorlatát* az ország jogai, szabadságai és törvényei szerint *Magyarországon és Erdélyben, a jogosan megillető javadalmakkal együtt megengedi* s a megkegyelmezettek előtt nem zárja el annak útját, hogy akár a király, akár az országgyűlés elé juttathassák sérelmeiket.[27]

Hogy bár csak általánosságban, ennyi elismerésben is részesültek a protestánsok jogai, azt a kuszált politikai viszonyokon kívül jórészt az angol és holland (*Sunderland* és *Stepney* angol, *Rechtern* és *Hamel Bruininx* holland) követeknek lehet köszönni, kik már korábban figyelmeztették a kormányt, hogy a földesurak lelkiismeretlen bánásmódja csak a kegyetlen franciaországi üldözésekkel hasonlítható össze, mely ahelyett, hogy célt érne, csak elkeseríti az embereket és veszélyezteti lelköket, hogy *a mai katonák, dragonyosok és huszárok nem végezhetik az apostolok hivatását; ezek nem ember-halászok, hanem a szegény lelkeknek könyörületlen vadászai*. Azonban a protestánsok létezési jogának elismerése még nem hozott nekik békét; hol erősebben, hol lankadtabban, tovább folyt az üldözés, csakhogy — miként látni fogjuk — másnemű eszközökkel.

1. *Lampe-Ember*: i. m. 504—5. l.

2. *Hist. Dipl*. 112—18.; *Burius*: Micae, 190—207. l.

3. *Ribini*: i. m. II. k. 72—74. l. közli ezt a kérelmet.

4. Ezt a kir. rendeletet l. a *Hist. Dipl*. 135—37.; *Ribini*: i. m. II. k. 74—75.; *Irinyi*: i. m. 11. l. *Timon Ákos*: *A protestánsok viszonya a párbérhez az 1790—91. évi törvényhozásig* (B.-pest, 1884.) című művében a protestánsok egyházi adó kérdését tárgyalván, arra az eredményre jut, hogy a rajzolt időben jogosan követelt a kath. egyh. a prot. hívektől egyházi illetékeket. Kiindulási pontját (*Hinschius*: Kirchenrecht, II. 313. l. után) az az alaptétel képezi, hogy „a kath. egyház szempontjából a reformáció eretnekség, annak hívei, mint eretnekek, továbbra is a kath. egyház jurisdictiója alatt állanak s az egyház iránt mindennemű kötelezettségnek eleget tenni tartoznak" (tehát a prot. egyháznak csak kötelezettségei vannak és jogai nincsenek?). „Ezen alaptételre támaszkodva indul meg az ellenreformáció." De hát lássuk, hogy ugyancsak kath. szempontból, mit mondanak mások? *Bellarminus*: Ecclesia militans, c. 2, 9. ezt mondja: „Ratione primae partis (sc. Professio verae fidei) excluduntur omnes infideles, tam qui nunquam fuerunt in Ecclesia, ut Judaei, Turcae, Pagani, tam qui fuerunt et recesserunt, ut haeretici et apostatae" (*Winer*: Comp. Darstell. des Lehrbegriffs etc. 232—33. 1.). A *Coena Domini* bullában pedig ez áll: „Excommunicamus et anathematizamus et parte Dei omnipotentis ... auctoritate quoque beat. Apostolorum Petri et Pauli ac Nostra quoscunque Hussitas, Wiclefitas, Lutheranos, Zwinglianos, Calvinistas ... haereticos ... schismaticos ..."

Következetlenségbe esik tehát a csalatkozhatatlan egyház, midőn az eretnekeket kidobja kebeléből s mégis jogot tart hozzájok. Csak olyan jogi alap ez, mintha az állam azt kívánná a száműzöttől, hogy a száműzetésben is teljesítse az állam iránti kötelességeit; mintha valamely társulat azt kívánná kiküszöbölt tagjától, hogy azután is fizesse a tagsági díjat. Ahoz a nemzedékhez, mely a kath. egyházból lépett ki, még olyan amilyen jogot tarthatott a kath. egyház, de ahoz a nemzedékhez, mely protestánsnak született, sohasem. S ha mégis tette,

jogalapja puszta ábránd, vagy az volt, ami szokott lenni a győzőé, midőn odakiáltja a legyőzöttnek: „Vae victis!" Így történt azokon az országgyűléseken 1659-től 1790-ig, melyek vagy üres ígéretekkel játszották ki a protestánsokat, vagy leszavazták a klérus szolgálatában. Ha mosolygunk rajta, hogy a chinai császár az ég fiának, a Dalai Lama a Buddha incarnatiójának tartja magát; hát azt komolyan vegyük-e, hogy a római pápa a mindenütt jelenvaló isten vikáriusának s így az összes keresztyénség fejének tekinti magát? Aminő igaz alapjok van az említett hatalmasságoknak, épen olyan jogi alapja van a kath. egyháznak a kiátkozott és kirekesztett protetánsok egyházi tartozásaihoz. Mert azt csak talán elismeri Timon is, hogy a földnek nincs vallása s ha nincs, mi jogon követelt részt a kath. egyház a protestánsok birtokainak jövedelméből? Vagy a római egyház nem ismer elévülést? Hiszen akkor kétes az ő birtoklási joga is, mert egykor pogányok birtokában voltak a kath. birtokosok földjei. Timon is elismeri, hogy jogi alapot kerestek ehhez a tettökhöz; már pedig nagyon gyanús az a jogi alap, melyet még keresni kell.

Azt is mondja Timon (18. l.), hogy *hiába hivatkoznak a protestánsok a bécsi vagy a linci békekötésre, mert az Explanatio elvei uralkodók voltak azelőtt is*. Hiszen, ha ez áll, akkor a protestánsoknak nem is voltak sérelmeik, feleslegesek voltak az e tárgyban hozott törvények s kimagyarázhatatlanok a fegyveres felkelések. Annyi prot. hit- és jogtudós, annyi politikus és fejedelem majdnem 300 év óta hogy nem tudta felfedezni ezt az egyszerű dolgot s milyen szerencse, hogy felfedezte Timon! Azon kor vallásos vakbuzgósága megfejt minden igazságtalanságot (ez az igazság!), bármelyik fél követte is el; de ismerjék el ott a túlsó táborban, hogy (a világtörténelem tanúsága szerint) mindig, hasonlíthatatlanul több igazságtalanságot követ el és türelmetlenebb egy hierarchikus egyház, mint egy demokratikus szervezetű egyház.

5. Mindketten Nikomediában haltak el, *Zrínyi Ilona* 1703. febr. 16. *Thökölyi* 1705. szept. 13.

6. *Hist. Dipl*., Compendium Principatus Transilvanici Historiae, 24—28. l. *Az ifjú Apafi Mihályt*, kit még 1681. jún. 10. megválasztottak Erdély fejedelmének, nem erősítette meg Lipót, hanem megígérte, hogy kegyelmesen fog róla gondoskodni. 1696. Bécsbe hívta, hol meg is halt 1713.

7. Az ide vonatkozó *levelezést és az unió tervrajzát* l.: *Lampe-Emb*.: i. m. 506—15.; *Ribini*: i. m. II. k. 79—94. l.

8. *Kollonics Lipótról*, mint a protestantismus engesztelhetetlen ellenségéről már többször volt szó, de nem szerette ő hazáját sem; egyedül a hierarchia hatalmáért rajongott s főleg azért, hogy minél magasabb fokra juthasson azon a létrán. Komáromban szül. 1631., atyja várkapitány volt. Tanulmányait atyja házánál kezdette meg és Bécsben fejezte be. Majd a máltai lovagrendbe lépett (1650.) s kitüntette magát a törökök elleni harcban. Máltát odahagyva, papi pályára lépett s mint kegyeltje Lipót királynak, gyorsan emelkedett. 1668. nyitrai, majd bécsújhelyi, 1685. győri püspöknek, 1691. kalocsai, 1695. esztergomi érseknek nevezték ki. 1689. még arra a hazaáruló tettre is vállalkozott emelkedés reményében, hogy német tanácsosokkal az országgyűlés mellőzésével, *új közigazgatási rendszert készítsen Magyarország számára és segítsen hazájának osztrák tartománnyá való átalakításában*. Midőn ezen terv átvizsgálása végett Bécsbe hívtak néhány országnagyot, Kollonics egész arcátlansággal ajánlotta, hogy „könyörögni kell ő felségénél, hogy az ország örökös törvénye gyanánt erősítse

meg e rendszert." A tervezetet aztán rá is kényszerítették az országra 1698. s így eggyel több okot szolgáltattak a Rákóczi-felkelés kitörésére. Kollonicsban példátlanul össze volt olvadva az osztrák-szláv katonavér és a római klerikális szellem, a katona-gőg és durvaság s a papi vakbuzgóság és szívtelenség; ezek az alaptulajdonságai magyarázzák meg hazafiságot, keresztyénséget nem tekintő, áldástalan, brutális tetteit. Meghalt Bécsben 1707.

9. *Hist. Dipl*. 139.; *Ribini*: i. m. II. k. 94—95. l.

10. *Fronck János* 1695. Trencsénbe, *Borsiczky* Besztercebányára, *Kálmáncay István* 1699. Bártfára küldetett kir. biztosnak. *Löwenburg* gróf, *Péterfi* bányatanácsos és *Meyer* kamara gróf a felvidéki és bányavárosokban (Selmecbánya, Körmöcbánya, Bártfa s. m.) sok méltatlanságot és igazságtalanságot követtek el a protestánsokon. *Hist. Dipl*. 123—24., 131; *Ribini*: i. m. II. k. 95—97., 100—102. l.

11. *Hist. Dipl*., 128—30. l.

12. U. o. 133. l.

13. Ilyen szellemben *írt a veresmarti, daróci, harsányi, hercegszőlősi és más baranyai ref. lelkészeknek*, kik közül többet börtönbe vetett, elűzött vagy eltiltott a lelkészi teendők végzésétől. *Hodosi Sámuel*, veszprémi lelkész és dunántúli ref. püsp. (Radonai „*Pseudo-Calvinisticus Episcopus Vesprimiensis*"-nek nevezi 1702. júl. 8. levelében) az esztergomi érsek börtönébe jutott, honnan háromszor folyamodott a királyhoz, míg végre 1703. visszanyerte szabadságát. *Hist. Dipl*., 139—43.; *Lampe-Emb*.: i. m. 517—18.; *Tóth Ferenc*: Túl a Dunai ref. püspökök élete. 141—51.; *Révész*: Figyelmező, 1875. évf. 327—29. l.

14. *Hist. Dipl*. 148. l. *Eszterházy* még irodalmi úton is igyekezett szolgálni a római egyházat. Ebből a célból bocsátotta közre „A Bold. Szűz Képeinek ... Eredeti"... (N.-Szombat, 1690.) című s más hasonló irányú műveit.

15. *Hist. Dipl*. 134—35. l.

16. *Ribini*: i. m. II. k. 97—98.; *Irinyi*: i. m. 19. l1.

17. Az első *értekezletet Gyöngyösön* tartották meg 1704. márc. Rákóczi nem fogadta el József király, Anglia és Hollandia közbenjárását, hanem Svéd- és Lengyelországét kívánta. A *selmeczbányai értekezleten* (okt.) megjelentek az angol és holland követek is, de a császári biztosok oly súlyos feltételekhez kötötték a fegyverszünetet, melyeket a magyar békebiztosok nyilatkozata szerint csak a kétségbeesés fogadtathatott volna el. A felkelők kiválólag az 1687. törvények eltörlését, a vallási jogegyenlőséget és az ármányos jezsuiták kiűzését sürgették. *Ribini*: i. m. II. k. 103.; *II. Rákóczi Ferenc* fejedelem *emlékiratai* etc. (közli *Thaly Kálmán* 5. kiad., Bpest, 1872.), 103—107., 109—10.; Horváth M.: Magy. orsz. tört., VI. k. 334—38., 361—64. l.

18. Az *ország siralmas állapotát* igen élénk színekkel rajzolja a szemtanú dalnok:

„Beborult országunk sok keserű gyászszal,
Betelék nemzetünk sokféle panaszszal
És bánattal,
Sok hírhallásokkal:
Szemeink is betöltek sírással.
Mert egyfelől német rontja országunkat,
Másfelől pogány, rác pusztítja hazánkat,
Jószágunkat,

Elhordja marhánkat..,
Uram, szánd meg ily nagy romlásunkat!"

Közli *Thaly K.*: Adalékok a Thökölyi- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez (2 k., Pest, 1872.), II. k. 49—50. l.

19. A *szövetségi okmányt*, mely XIX pontból áll, közli a *Századok* 1870. évf. 337. s. k.; *Rumy*: Monumenta Hung. 1817. I. k. 213. s. k. l. valamint *Katona*: Hist. crit. XXXVII. 57—63. és *II. Rákóczi F.* emlékir., 146—55. l. Ezen *egyesség emlékére érmet is verettek*, melynek egyik oldalán egy közös máglya van ábrázolva, mit három áldozár táplál, a felirat szerint: „Concurrunt ut alant" A körirata pedig ez: „Concordia religionum animata libertate." — Hogy minő bizodalommal fordultak a protestánsok a fejedelemhez s miként igyekezett ő azon, hogy ne csalódjanak a benne bízók, ennek bizonyságául l. a *S.-pat. füz*. 1869. évf. 273—74.; *Révész*: Figyelmező 1875. évf. 102—3., 197—8., 418—20. l.

20. *II. Rákóczi F.* emlékir. 171., 178—81. l. A szövetséges rendek tanácsától készített *béketervet*, valamint *a császári bizottmány válaszát* l. *Horváth M.*: Magy. orsz. tört., VI. k. 436—42. l.

21. A nappali gyertya-gyújtást, a liturgiának az oltár előtt való eléneklését eltörülték s a bibliai szöveg és ima olvasását rendelték el helyette; a latin karéneket, az egyházi zenének mérték feletti alkalmazását, az éjjeli temetést és a halott előtt a keresztvivést mellőzték. Ennyi okos határozatra aztán koronául (?) „excellentissimus" címet adtak a superintendenseknek, valószínűleg épen ez az utóbbi ágaskodás volt egyik oka, hogy az 1715. országgyűlés 31. t. cikke megsemmisítette a zsinat végzéseit. *Ribini*: i. m. II. k. 166—67., 334—36., *Bauhofer*: i. m. 328.; *Borbis*: Ev. luth. Kirche Ungarns, 87—88.; *Kovács A.*: Egyházjog, 190. l.

22. Ebben az időben keletkezett a felkelők ajkán amaz ismeretes *dal*, mely a magyarok jogos igényeit folyvást kijátszó német kormány iránti bizalmatlanságnak olyan éles hangon adott kifejezést, miként következik:

„Ne higyj magyar a németnek,
Akármivel hitegetnek;
Mert ha ád is nagy levelet;
Mint a kerek köpenyeged,
S pecsétet üt olyat rája,
Mint a holdnak karimája:
Nincsen abban semmi virtus —

Thaly: i. m. II. k. 114—16. l.

23. Sz. kir. *Bártfa városa követeinek naplója* az ónódi gyűlésről 1707. (*Monumenta Hungariae hist*. CXVII. k.), 121—74.; *II. Rákóczi F.* emlékir. 215—24.; *Beniczky Gáspár naplója* (Rákóczi-tár, I. k.); Dianum et Arhcul. Conventua Onodiensis. V. ö. *Horváth M.*: i. m. VI. k. 474—93. l.

24. Ezt az indítványt Bercsényi tette ugyan, de tulajdonképen a francia udvar kívánatára történt, miután minduntalan azt emlegette, hogy a magyarral csak úgy léphet szövetségre, ha független állam lesz. A IV. t. c. függőben hagyta a király-választást; ekkor még *Miksa*, a bajor fejedelem volt kiszemelve.

25. *Ribini*: i. m. II. k. 172—74.; a protestánsok sérelmeit és a katholikusok tiltakozását l. u. o. 511—20. l. V. ö. *Horváth M.*: i. m. VI. k. 514—21. l.

26. *Ribini*: i. m. II. k. 522—32. l. Ezeknek a leiratoknak politikai célzatuk is volt; meg akarta nyugtatni a magyar ügy iránt érdeklődni kezdő prot. hatalmasságokat felőle, hogy a kormány kellő védelemben részesíti a protestantismus érdekeit.

27. *Ribini*: i. m. II. k. 175.; *Bauhofer*: i. m. 329—33.; *Borbis*: i. m. 89.; *Horváth M.*: i. m. VI. k. 629—32.; *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 259—67. l.

107. III. Károly az ország békéje érdekében munkába veszi a protestánsok egyházi viszonyainak részletes rendezését; ebből a célból küldötte ki a vallásügyi bizottságokat, adta ki vallásügyi rendeleteit (Carolina resolutio 1731., 1734.). A korlátlan uralomra törekvő kath. klérus részéről nem szűnt meg ugyan a protestánsok üldözése, de legalább határok közé szoríttatott.

I. Józsefnek a halála után fitestvére, a buzgó kath., az ország ügyeit szorgalmasan és igazságosan intéző, de a jezsuiták befolyása alól egészen menekülni nem tudó *III. Károly* (mint császár VI.) foglalta el a magyar királyi trónt s miután *megerősítette a szatmári békét* (a Károlyi tanácsára, 1712. márc. 30.) és a pozsonyi országgyűlésen, *a koronázási hitlevélben* megígérte a rendeknek, hogy az ország törvényei szerint fog kormányozni, ünnepélyesen *megkoronáztatott* (1712. máj. 22.). Ezen ünnepély után az új király pártfogását igyekeztek megnyerni a József halála óta újólag üldözött protestánsok. Egy *küldöttség* (a tekintélyes ref. nemes *Ráday Pál* vezetése alatt) *elpanaszolta* a királynak *élőszóval és írásban*[1], hogy a két prot. egyház az utóbbi országgyűlés határozatai ellenére folyvást bántalmaknak és jogtalanságoknak van kitéve, hogy több kíméletben részesülnek még az anabaptisták, nem egyesült görögök és zsidók is; és esdve kérték a királyt, hogy ne engedje, hogy oly sok ezer lelket háborgassanak az Isten igéjének hallgatásában s kétségbeesés váltsa fel a király nagylelkűségébe vetett reményöket.

Azonban a terjedő pestis miatt korábban eloszlott az országgyűlés,

hogysem sor kerülhetett volna a protestánsok ügyére. Mindamellett is elárulták *a királynak a protestánsokat védő első rendeletei*,[2] hogy igazságot kíván szolgáltatni bármely hitfelekezetű alattvalójának. De a protestantismus kiirtásáról álmodozó *klérus* sem vesztegelt tétlenül, *két rendbeli felvilágosító iratában* arról igyekezett meggyőzni a királyt, hogy igazában a kath. egyház panaszolhat sérelmekről; mert a prot. lelkészek az ország törvényei ellenére nemcsak articularis helyeken lelkipásztorkodnak, hanem leányegyházakban és más helyeken is; mert a prot. földesurak nemcsak védelmükbe veszik az elűzött prot. lelkészeket, hanem magán imaházaikban rendes istentiszteletet tartatnak velök, sőt a szomszédos prot. híveket is összegyűjtik reá stb. Igaz, hogy a Leopoldina Explanatióba beléütköztek ezek a vádak, de nem ellenkeztek a törvényekkel; másfelől az is igaz, hogy a vakbuzgóság szülte Explanatio a legnagyobb igazságtalanság volt a protestánsok ellen. A klérus önzése célt ért, *Károly* azt hitte, hogy a törvényeknek tesz eleget, midőn *egy rendeletében* (1714. ápr. 28.) *meghagyta a protestánsoknak*, hogy szigorúan megtartsák az 1681. és 1687. törvényeket s az őket követő királyi rendeleteket; a lelkészek ne merészeljenek nem-articularis helyeken működni; a prot. földesurak a nekik engedett magán vallásgyakorlatot ne változtassák nyilvánossá; csak ott tartsanak főiskolákat, hol a mozgalom előtt is voltak; megüljék a szokásos ünnepeket; bocsássák el a feles számú lelkészeket és tanítókat; a prot. lakosok a nem-articularis helyeken megfizessék a kath. papokat illető palástdíjakat és más tartozásokat, ellenkező esetben súlyos és példás büntetésre számíthatnak.[3] De ha Károly a törvény korlátai közé utasította a protestánsokat, a katholikusoknak sem engedte meg, hogy önkényesen áthágják azokat.[4]

Ilyen helyzetben találta a protestánsokat az az országgyűlés, melyet a király a pestis miatt félbenszakadt országgyűlés folytatásaként hívott össze *Pozsonyba* (1714. szept. 8-ikára; 1715. jún. 10. fejeztetett be.) A gyűlésen a többségben levő kath. rendeknek szenvedélyes türelmetlensége ellen hiába küzdött a protestánsok lelkes, de kis serege (melynek élén *Okolicsányi Pál, Ráday Pál, Vay László*, s más tekintélyes férfiak állottak); hiába intéztek több ízben feliratot a királyhoz; annyit értek el mindössze, hogy a király némi szelídített módosítással erősítette meg a klérustól sugalmazott és a protestantismust végveszéllyel fenyegető vallásügyi törvényt. Ugyanis az elbizakodott *kath. többség azt kívánta* a többek közt, hogy a prot. vallás ne tekintessék „bevettnek" (religio recepta), hanem csak „a béke kedveért még

eltűrtnek" (propter bonum pacis adhuc tolerata); hogy a soproni (1681.) és pozsonyi (1687.) biztosító törvényeknél régebbieket s a bécsi és linci békekötéseket ne tekintsék többé szabályozóknak; hogy érvényességük ne terjedjen ki azokra a prot. egyházakra, melyek a török védelme alatt (= az új szerzeményekben) alakultak; hogy kath. királyi biztosokra és bírákra bízassék a vallásügy stb. Ellenben *kimondta* a királytól megerősített *XXX. t.-cik*k, hogy a király kegyelemből és kegyességből *még megtartandóknak véli igazi értelmökben a soproni és pozsonyi vallásügyi törvényeket*, (adhuc censuit conservandos); amennyiben pedig végre nem hajtották vagy megsértették volna őket, *királyi és országos biztosok fogják* megvizsgálni és a nevezett törvények igazi értelmében és a királyi explanatiók szerint *elintézni* (1. §); ha pedig az augsburgi és helvét hitvallásúak közül személyében vagy jogaiban sérelmet szenvedne valaki, *a maga és nem községe nevében, orvoslásért folyamodhatik a királyhoz* (2. §); az 1687. évi XXXIII. t.-cikkben Dalmát-, Horvát- és Szlavonországoknak, valamint némely magyarországi városoknak (a prot. egyház ellen) adott kiváltságok továbbra is érvényben maradnak (5., 6. §). Továbbá *a rózsahegyi evang. zsinatnak a végzéseit és intézkedéseit semmisnek nyilvánította* és kimondta, hogy jövőben a protestánsok zsinat vagy más címen, a király tudta és beleegyezése *nélkül nem tarthatnak gyűléseket s nem rendezhetnek magok közt gyűjtéseket és adókivetéseket* (XXXI. t.-c.).[5]

Midőn *ezek a törvények* a gyülekezés, az egyház terheinek közös viselése, sérelmeiknek az országgyűlésen való tárgyalása jogaitól megfosztották a protestánsokat, *lényeges jogaiktól fosztották meg őket*; midőn a királyra ruházták ügyeik elintézésének, rendezésének jogát, felforgatták a prot. egyháznak törvényeken nyugvó szilárd alapját, s *a királyi kegyelem ingadozó hullámaira bízták jövőjét*; midőn elmulasztották a földesúri jog korlátozását, *kaput tártak az erőszakos térítésnek*, a lelkiismereten való zsarnokoskodásnak.[6] És az akkori viszonyok közt a protestánsok mégis biztosabb oltalomra számíthattak a kath. királynál, mint az elfogult kath. többségű országgyűléseknél, melyek vallás dolgában a protestantismust halálosan gyűlölő klérus fejével gondolkoztak. A bekövetkező események eléggé igazolták ezt az állítást. A klérus elvesztett területei visszafoglalásánál nem ismert kíméletet; a törvény betűjéhez ragaszkodva vagy azt elmagyarázva, ahol csak lehetett, kiirtotta a protestantismust; ahol nem lehetett, annyi akadályt gördített útjába, hogy alig mozoghatott. Különösen a töröktől visszafoglalt területeken s az egykori véghelyeken oly mohósággal fogtak a templomok és iskolák elfoglalásához,

hogy gyakran királyi rendeletekkel kellett korlátozni buzgóságukat.

Ez a foglalási buzgóság fosztotta meg *a veszprémi,*[7] *pápai*[8] *és lévai protestánsokat* templomaiktól és nyilvános vallásszabadságuktól, mivel ezek a városok nem voltak többé véghelyek. Hasonló sorsban részesült egy vagy más címen *Győr, Hont, Bars, Nógrád, Vas, Pest* és más *megyék számos községe. A kath. püspökök* (gr. *Althan Mih*. váci püspök példáját követve) a prot. községeket, mintha hatóságuk alá tartoznának, meglátogatták, *a prot. lelkészeket és tanítókat magok elé idézték* s a római szertartások és *ünnepek szigorú megtartására utasították*; azokon a helyeken, honnan elűzték a prot. lelkészeket, a plébánosokra bízták a prot. hívek keresztelését, esketését és temetését; a *tizedet* a kath. egyház számára foglalták le[9] s kényszerítették a protestánsokat a kath. plébánosokat illető *párbér* és *stoladíjak* fizetésére; és hogy minden ízében megzsibbasszák a protestánsok életerejét, még a királyi rendelet ellenére is *meggátolták az egyházi gyűlések tartását*, sőt *a prot. bibliafordítás terjesztését is.*[10]

Ennyi bonyolult kérdés megoldása és az elkeserített kedélyek megnyugtatása *lett volna feladata a vallásügyi bizottságnak*, mely azonban a török háború miatt csak hat év múlva ült össze *Pesten 1721.*[11] A bizottság prot. és kath. tagjai sehogy sem tudtak közös alapot találni az egyezkedésre. A király ugyan a soproni t.-cikkeket jelölte ki alapul, de a kath. klérus kivitte, hogy *a Leopoldina Explanatio tekintessék alapnak*, holott azt a protestánsok elejétől fogva a *Kollonics hamisítványának* és nem a király eredeti leiratának tartották. A protestánsok azzal védték állításuk igazságát, hogy I. József (1709.) leirata az említett t.-cikkek eredeti értelmére hivatkozik s így a nevezett leirat megszüntette az Explanatio érvényességét. Ellenben a kath. tagok az Explanatio mellett érvényesnek állították még Lipótnak a protestantismust korlátozó (1701.) rendeletét is. Miután kevés kilátás nyílt ily éles ellentétek kiegyenlítésére, *a protestánsok egy emlékiratban* összegezve közölték a bizottsággal jogos kívánalmaikat (ápr. 17.).[12] *Azt kívánták benne* a többek közt, hogy az egész országban mindenki (rendi különbség nélkül) szabadon gyakorolhassa vallását; hogy választott püspökeik igazgathassák egyházokat és szabadon tarthassanak gyűléseket; hogy csak a testi szolgálatra terjedjen ki a földesúri jog, nem pedig a lelkiismeretre is; hogy adják vissza elvett templomaikat (csak 1715 óta 140 templomot vettek el); hogy vallásának változtatására, vele ellenkező esküre senkit se kényszerítsenek s vallása miatt senki elől se zárják el a hivatalokat; ne akadályozzák prot. könyveknek külföldről való behozatalát s

az ifjak külföldi egyetemeken való tanulását stb. Ezen és más kérdésekről oly heves viták támadtak a bizottságban, hogy a király meggyőződve eredménytelenségéről (júl. 24.), elnapolta azt, meghagyván egy *leiratában* (aug. 10.), hogy *vallás tekintetében abban az állapotban maradjon minden, amelyben volt a bizottság összeülése előtt*.[13]

A következő évben (1722.) *újra összeült a bizottság Pozsonyban*, de ezúttal sem sikerült a vallásügyi kérdések békés megoldása. Miután a kath. tagok mereven ragaszkodtak a királytól szabályzóul leküldött Leopoldina Explanatióhoz, a prot. tagok pedig öngyilkosság nélkül le nem mondhattak létezési feltételeikről, a megújult szenvedélyes viták lehetetlenné tették az együtt-tanácskozást. Mindkét fél külön tartotta tehát üléseit és külön küldötte fel Bécsbe óriási halomra gyűlt munkálatainak eredményét.

A protestánsok azt remélték, hogy a vallásügyi bizottság munkálatait is tárgyalni fogja a *Pozsonyba* (1722. jún. 20.) *összehívott országgyűlés*, miután fel voltak véve a tárgysorozatba, de csalódtak. Az az országgyűlés, mely a protestánsok segélyével *törvénybe iktatta a Pragmatica Sanctiót* (jul. 13.);[14] mely *befogadott számos szerzetrendet*;[15] mely *létrehozta a magyar kir. helytartótanácsot*:[16] *még csak meg sem hallgatta a protestánsok vallásos sérelmeit*, hanem ridegen a királyhoz utasította őket (szept. 24.).

A király, jó kath. létére sem foglalhatott egészen merev állást a protestánsokkal szemben, mivel a vallásos viszályok káros következményei mellett *politikai érdekek is óvatosságot és méltányosságot javasoltak*. Ugyanis Németországon is megújultak a vallásos viszályok, s Károlynak nem állhatott érdekében a német prot. fejedelmek és prot. külhatalmak barátságának kockáztatása; ehez járult még, hogy a király teljes vallásszabadságot ígért az elnéptelenedett magyarországi délvidékekre bevándorló németeknek. Ezek a körülmények magyarázzák meg annak *a leiratnak békés szellemét*, melyet Károly a protestánsok panaszaira (*Ráday Pál* ref. táblabíró személyesen kereste fel a királyt) küldött le a megyékben való kihirdetés végett (1723. jún. 12.),[17] s *amelyben meghagyta*, hogy a vallásügyi bizottság munkálataira kiadandó határozatig *elégtételt adjanak a protestánsoknak*; adják vissza elvett templomaikat; az elűzött jobbágyokat helyezzék vissza javaikba, s ne kényszerítsék vallásukkal ellenkező szertartásokra; a prot. lelkészeket vallás dolgában ne erőltessék a szentszék elé: ellenkező esetben *törvényes büntetéssel fogja sújtani a vallásháborgatókat*. Azonban *a kath. rendek megakadályozták ezen rendelet*

kihirdetését, sőt a főpapság „a sz. hit és papság jogainak sérelmével" hozott vagy hozandó minden végzés ellen tiltakozást tett le a nádori széknél, mire hasonló óvással feleltek a protestánsok is.

A prot. kisebbség védelme s a kath. többség türelmetlenségének mérséklése még a királynak sem volt könnyű feladat, pedig neki, mint legfőbb bírónak, kellett dönteni oly ügyekben is, melyeket más fórum előtt nem lehetett méltányosan elintézni. Ilyen volt a többek közt az az eset, midőn *a protestánsokat* az őket nem kötelező *kath. házassági akadályok alól kellett felmenteni*;[18] midőn *a prot. országgyűlési követeknek* elégtételt adott a kath. rendek brutális türelmetlenségével szemben, s *feloldotta őket a hitelveikkel ellenkező decretalis eskü letételének kötelezettsége alól* (az 1728—30. országgyűlésen)[19] stb.

Ha kíméletes volt a király, ellenkezőleg viselkedett *az új helytartótanács, „az eretnekek ostora"* (Erdődy egri püspök nevezte így), mely a protestánsoknak tett ígéret ellenére tisztán katholikusokból alakult.[20] Ez az új hatóság, habár arra volt hivatva, hogy minden rendnek védje a jogát, az egész országnak fokozza a jóllétét, s előmozdítsa az igazságot és békét, vallásügyi tekintetben a főpapság és jezsuiták érdekeit szolgálta, s *a prot. egyházat egymásután fosztotta meg élete feltételeitől*. Így megnehezítette a prot. ifjaknak *külföldi egyetemekre való látogatását* (1725. jun. 8.). Midőn Pestmegye prot. rendei néhány helység elvett templomainak visszaadását, s a vallásszabadság helyreállítását kérelmezték a megyétől, a megye elutasította őket;[21] s midőn a királyhoz fordultak panaszaikkal, sőt ahol hatalmokban állott, új életre keltették az egyházakat: *a helytartótanács egy szigorú rendeletben* (1725. aug. 7.)[22] *meghagyta a megyéknek*, hogy kíméljék meg a királyt az alkalmatlan panaszoktól, *s szigorúan hajtsák végre a királyi rendeleteket*; a vallásügyet állítsák vissza a pesti bizottság előtti állapotba; kutassák ki a rendetlenségek szítóit; a prot. lelkészeket az articularis helyek kivételével tiltsák el a lelkészi teendőktől; az engedetleneket, botrányt okozókat büntessék meg a törvények értelmében, vagy, ha előkelőbbek, jelentsék fel; s általában a megyés püspök vagy helyettesei közreműködésével világos, hű jelentést készítsenek az egyházaknak a pesti bizottság előtti állapotáról. Ugyancsak ezen időtájt meghagyta a megyéknek (1725. aug.), hogy kimerítő jelentést tegyenek *a superintendensek és seniorok* számáról, joghatóságáról és kiváltságairól (ugyanezt az ügyet egy újabb rendelet is sürgette 1727. dec. 5.). Midőn értesült róla a helytartótanács, hogy a nyomasztó viszonyok mellett is többen áttértek a kath. egyházból a prot. egyházba,

megparancsolta (1728. márc. 5.), hogy a megyék név, lakás és állás szerinti kimutatást küldjenek be *az apostatákról*, s kényszerítsék őket a kath. egyházba való visszatérésre; egy másik rendeletében (1728. ápr. 12.) pedig megtiltotta, hogy *a protestánsok* pénzt gyűjtsenek ágenseik, s az országgyűlésen vagy bárhol működő hitfeleik számára, s így még a védelem lehetőségétől is meg akarta fosztani az üldözötteket.

Míg így a helytartótanács lehetetlenné tette a protestánsoknak minden szabadabb mozgását: addig a kath. klérus és földesurak önkényesen bonthattak törvényt, s királyi rendeleteket; vallásuk elhagyására kényszeríthetnek prot. jobbágyaikat, kihajthatták birtokaikból az állhatatosakat. Kiváló prot. lelkészek, ha buzgóságot fejtettek ki egyházok érdekében, a legkisebb ballépésért, gyakran puszta gyanúból, ártatlanul börtönnel és más szigorú büntetésekkel lakoltak a szemfüles papi kémek besúgására.[23]

Ilyen bizonytalan helyzet gyötrő nyomása alatt nyögött a két prot. egyház; nem a törvény, nem a méltányosság, hanem a vallási ököljog uralkodott. A restauráló kath. klérus, miként Európa több államában (Francia,- Német,- Lengyelországokban), még egyszer összeszedte minden erejét, kifejtette jezsuita politikájának minden mesterfogását, hogy eltiporhassa halálosan gyűlölt ellenfelét, az eretnek protestantismust. A viszonyok komolyabb mérlegelői átlátták fenn és alant, hogy tarthatatlan ez az állapot. A király maga a pesti bizottsággal tétetett kísérletet a békés kiegyezésre, de a béke elmaradt. Ha a magyar haza polgárai, vallásos elfogultság miatt, nem tudtak kiegyezni, másfelé kellett a királynak modus vivendit keresni. A tisztán kath. helytartótanácsra sem lehetett bízni az ügy eldöntését, mert a prot. egyház sorsáról nem tudott volna pártatlanul intézkedni. Nem volt más kisegítő, mint *Bécsben dönteni el azt a kérdést, melyet otthon nem tudtak vagy nem akartak a haza polgárai eldönteni*. A király tehát a *vallásügyi bizottság munkálatait* (1730.) a Jenő herceg elnöklete alatt összeült *német miniszteri értekezletre bízta* átvizsgálás végett, hogy a vallásos viszonyokat szabályozó tervet készítsenek azok alapján. *Így jött létre, s jelent meg 1731.* (márc. 21.; a helytartótanács ápr. 6. hirdette ki) *Károlynak az a leirata*, mely „*Carolina Resolutio*" néven ismeretes.

Ennek a pontjaiban kijelentette a király, hogy *I. Lipót királynak 1691-iki rendeletét* (Explanatio Leopoldina) *kell a soproni* (1681. XXV. XXVI. t.-c.) *és pozsonyi* (1687. XXI. t.-c.) *törvénycikkek valódi, királyi magyarázatának tekinteni; e szerint a protestánsok csak a törvényesen kijelölt helyeken gyakorolhatják vallásukat nyilvánosan*; más helyeken pedig csak magán vallásgyakorlathoz tarthatnak igényt (áhítatos könyvek olvasása rendes istentisztelet nélkül. 1. p.). *Lelkipásztoraik csak articularis helyeken működhetnek hivatalosan*, ugyanott a betegeket és foglyokat is meglátogathatják; a szükséghez képest *új lelkészi állomásokat is szervezhetnek királyi engedély mellett* (2. p.). A prot. köznépnek *a nem articularis helyeken is megengedtetik a házi áhítatosság*, de azokon a helyeken egyházi tekintetben *a kath. plébánosoknak lesznek alárendelve*, azonban nem kötelezhetők nagyobb palástdíjra, mint a katholikusok (3. p.). *A földesúri jog épségben marad ugyan*, de ha a földesurak, vallás tekintetében, valami változtatást akarnak tenni alattvalóikkal szemben, csak a király jóváhagyásával tehetik (4. p.). *Superintendenseket választhatnak*, de hogy hányat és mely helyekre akarnak, *erre nézve királyi jóváhagyásért kell előbb folyamodniuk.* A superintendensek csak erkölcsi tekintetben ügyelhetnek fel a prot. lelkészekre; *polgári tekintetben a prot. lelkészek a világi hatóság alá tartoznak, egyházi tekintetben a kath. főesperesek alá is*, kik főleg arra ügyelnek, hogy helyesen keresztelnek-e, s meg vannak-e kellőleg tanítva az érvényes keresztelésre. *A házassági ügyek* az országos törvények és prot. hitelvek szerint, de *kath. püspöki törvényszékek előtt döntetnek el* (5. p.). *A hitehagyottakat* (főleg a prot. egyházból a kath. egyházba áttérteket és ismét kilépetteket) *szigorúan fogja büntetni a világi bíróság*, de minden egyes esetben előlegesen kell róla értesíteni a királyt (6. p.). *A vegyes házasságokat a kath. lelkész kötheti meg érvényesen* (7. p.). *A kath. ünnepeket a protestánsok is kötelesek külsőleg megtartani*; az iparos testületek tagjai pedig ezenkívül még az egyházi meneteken is tartoznak megjelenni (8. p.). *A prot. bírák, hivatalnokok és ügyvédek*, újabb határozat hozataláig, *kötelesek letenni a decretalis esküt* (a sz. szűz és szentek neve említésével), ellenben a tanúk, hogy fenn ne akadjon az igazságszolgáltatás, a szokásos esküt teszik le (9. p.). Az eddig bármely részről történt vallás-háborításokra a feledés fátyola boríttatik; de jövőben *ezzel a királyi rendelettel ellenkezőleg cselekvők*, legyenek bár katholikusok vagy nem katholikusok, a királyi ügyész panaszára, *múlhatatlanul meg fognak lakolni*. Aki sértve érzi magát jogaiban, a maga nevében fordulhat orvoslásért a királyhoz, de ezt egész községek nevében tenni tilos.[24]

Ez a királyi rendelet, midőn kizárta a protestánsokat (a decretalis esküvel) a közhivatalokból, s így a polgárjog teljes élvezetéből; midőn az iskolák korlátozásával, s az apostasia szigorú büntetésével meggátolta hitök terjedését és a római hierarchia gyámsága alá helyezte egyházokat; *fejlődése feltételeitől fosztotta meg a prot. egyházat*. A kétes jövő reménytelenségét alig enyhítette az a két fénypont, mely korlátozta a földesurak vallási önkényét és megengedte a superintendensek választását. És a kath. párt nagy része sokalta még ezt a szűkmarkú engedményt is. Emiatti engedetlenségének *Althan*, váci bíbornok-püspök adott hangot, midőn ünnepélyesen *ellentmondott a királyi rendeletnek* (Pestmegyéhez intézett iratában, 1731. máj. 23.), s a pápához feljebbezett. Azonban Károly a rendelete ellen lázító főpapot megérdemlett szigorú büntetéssel sújtotta vakmerőségéért; miután kétszeri megidézésre sem jelent meg Bécsben, zár alá vétette javadalmait (aug. 3.), ellentmondását pedig széttépette Pestmegye gyűlésén (szept. 3.).[25]

A főpapi tiltakozással egyidejűleg a klérus nagy buzgósággal igyekezett a királyi rendeletnek a kath. egyház javára szolgáló pontjait végrehajtani. A nem-articularis prot. községek templomainak és javainak összeírását és lefoglalását oly hévvel és erőszakossággal kezdették meg,[26] hogy helyenként zendülésben nyilvánult az elkeseredés. A békezavaró klerikális buzgóságot királyi rendeletekkel kellett mérsékelni.[27] Azonban gyorsan elmúltak a béke napjai; a helytartótanács és a jezsuiták újabb királyi rendeletek kiadását[28] nyerték meg, melyeknek alapján tovább folytathatták az áldástalan munkát. Számos prot. pap és tanító zavartatott ki családjával együtt, tekintet nélkül az év zordon szakára, békés hajlékából, szerető hívei köréből, — kényszerült hazátlanul bujdokolni s idegen vidékeken a könyörület keserű kenyerével tengetni zaklatott életét.

A szorongatott protestánsok mindent megkísértettek, hogy megmenthessék legalább a megélhetés feltételeit, de nagyon kevés eredménye lett fáradozásuknak. Midőn *egy prot. küldöttség*[29] ment fel Bécsbe (1731. szept. 13.), hogy *felmentést kérjen a decretalis eskü alól*, habár prot. államok (angol, dán, svéd, holland) követei is támogatták kérelmét, a király egyszer kiadott rendeletén nem volt hajlandó változtatást tenni; mindössze többszöri esedezés után, csak néhány város tisztikarára nézve tett kivételt, midőn megengedte, hogy a prot. tisztviselők eskületétele alkalmával hallgatással mellőzhessék a „boldogságos szűz és szentek" szavakat (1732. és 33.).[30] Midőn a protestánsok

úgy értelmezték a királyi rendeletnek a superintendensekre vonatkozó (5.) pontját, hogy csak az újonnan választott superintendenseket kell bejelenteni: *a király egy rendeletében* (1732. márc. 3.) *meghagyta* a megyéknek, hogy a prot. (akatholikus) superintendenseket addig el ne ismerje senki sem, míg királyi engedélyt nem nyertek az illetők.[31] *A protestánsok* a király akaratát megértvén, időszerűnek tartották, hogy *egyházok végleges*, lehetőleg független szervezése tárgyában is tegyék meg a szükséges lépéseket. Evégett Bécsben több előkelő prot. nemes, előleges tanácskozás után, egy terjedelmesebb *kérelemmel* kereste meg a királyt (1733. febr. 22.), melyben kellő felvilágosítást adtak a superintendensek állásáról és jogköréről, tervet ajánlottak az egyházi kormány szervezésére vonatkozólag s jogsérelmeik, főleg a terhes, méltatlan és zaklató kath. papi gyámság megszüntetéseért esedeztek.[32] Erre hosszas, aggodalmas várakozás után *egy második kir. leirat jelent meg válaszul 1734.* (okt. 20.), mely nemcsak újból megerősítette az első leirat szigorú, korlátozó intézkedéseit, hanem még azzal is megtoldotta őket, hogy királyi engedély nélkül nem szabad prot. külföldit a polgárok közé felvenni; végre *megengedte, hogy az augsburgi és helvét hitvallású egyházak* előleges jelentés mellett és a népnek különös megterheltetése nélkül, *négy-négy superintendenst választhassanak* az országban lakó hazafi prédikátorok közül.[33] Ezen rendelet foganatosítása végett *gyűltek össze az ágostai hitvallású egyházkerületek* vezérférfiai a b. *Zay Imre* elnöklete alatt *Pesten* 1735. és elhatározták, hogy négyre szállítják le az egyházkerületek számát. *Így alakult meg véglegesen az evangelikusok négy egyházkerülete* (a bányai 9, a dunáninneni 8, a dunántúli 11 és a tiszai kerület 8 senioratussal). Ugyanezen szervezkedés alkalmával *egyh.-ker. felügyelőket* választottak a superintendensek mellé és elrendelték, hogy az egyh.-megyék az esperesek és a községek a lelkészek mellé hasonlóan gondoskodjanak *világi társelnökök* választásáról.[34]

Hasonló ok gyűjtötte össze *a helv. hitvallásúak* világi vezér-férfiait (egy püspök sem volt jelen) *a bodrogkeresztúri gyűlésre 1734.* (nov. 5.), hol az egyházkerületeket a politikai négy kerület szerint szervezték (a tiszántúli 13, a tiszáninneni 8, a dunamelléki 8 és a dunántúli 9 egyházmegyével); egyszersmind a superintendensek mellé *főgondnokokat*, az esperesek mellé *segédgondnokokat* neveztek ki (időkímélésből), fenhagyván a kerületeknek, megyéknek, városoknak és helységeknek azt a jogát, hogy jövőben magok ejthessék meg a gondnok választását. Továbbá *gondoskodtak* a főtörvényszékeknél és Bécsben az egyház védelme végett tartott *ágensek s más szükségek költségeinek fedezéséről* s a szatmár-németii zsinat határozata értelmében kimondták, hogy a tiszáninneni esperességek is válasszanak superintendenst. Így választották meg *első tiszáninneni superintendensnek Szentgyörgyi Sámuel* rimaszombati lelkészt és borsodi esperest (1735. jan. 6.), ki megkezdette az egyházak látogatását s a stola-ügyben és más kérdésekben hosszas torzsalkodásba bonyolódott a világi elüljárókkal. A bodrogkeresztúri konvent végzésének érvényességét a tiszántúli kerület papsága sem akarta elismerni s főleg *Zoványi György* püspök nem volt hajlandó a világiakkal megosztani az egyház kormányzásának jogát. Ellenben a dunántúli kerületben, mely *Kocsi Major Istvánnak* és a dunamellékiben, mely *Pathai Jánosnak* a püspöksége alatt nyerte új szervezetét, nem maradt fenn nyoma a két egyenlő jogú alkotóelem közti viszálynak.[35] *A presbyteri rendszernek* legalább részben ilyen alkalmazása nemcsak méltányos intézkedés volt, hanem az egyházra nézve bölcs és szükséges is, mert a tekintélyesebb világi vezérférfiak rokoni és társadalmi széles összeköttetéseik útján sok esetben könnyíthettek a kormány és papság szigorú intézkedéseinek súlyán s diplomatái simaságukkal könnyítettek is; és midőn az érdekegység szálai szorosabban fűzték össze a két elemet, bátrabban léphettek fel a lelkészek és tanítók, s ha üldöztettek, a bujdosás komor napjait elviselhetővé tette a világi urak segélye és vendégszeretete.

A két prot. egyház még egyszer közösen fordult sérelmei orvoslásáért a királyhoz (1736. márc. 24.) s az ismeretes esküforma, az elvett templomok, iskolák s általában az egész articularis ügynek, valamint a protestánsok polgárjogainak méltányosabb elintézéseért esedezett beadott kérelmében. A király azonban *válaszában* (okt. 13.) a törvényre és rendeleteire hivatkozva, arra emlékeztette a kérelmezőket, hogy vallásügyben esetről-esetre csak egyesek

sérelmeit hallgathatja meg és intézheti el.[36] Ezután a *török háború* vette igénybe a kormány figyelmét s a fegyveres erőt; ez a körülmény mérsékletet parancsolt a klérusnak is s így a király haláláig (1740. okt. 20.) s egy ideig még azon túl is szünetelt a protestánsok üldözése.

Erdélyben az I. Lipót diplomája (1691. és ennek toldaléka, 1693.)[37] ellenére, melyet megerősített III. Károly is (1712.) s melyben „*a három nemzet és négy vallásbeli minden rendeknek* s bármely rangú és sorsú alattvalóknak királyi szavok lekötésével *ígérték* a haza összes *egyházi és polgári jogainak*, törvényeinek, szabadalmainak épségben és *sértetlenül megtartását*": megkezdődött az egyházi és politikai reactio s a kormány a legfontosabb országos ügynek tekintette a kath. egyház teljes restaurálását. Ezt az új irányt *a jezsuiták letelepedése* (egyelőre Kolozsvártt, 1700.) nyitotta meg, kik azonnal megkezdték a térítgetés ármányos munkáját. Majd *helyreállította* Károly a *kath. püspökséget* (1715. dec. 11. rendeletével)[38] és *Mártonffy György*, az új püspök, a gr. *Kornis Zsigmond* kormányzó, *Steinville* főhadparancsnok és számos főúr jelenlétében, *Gyulafehérvártt* (akkor Károlyfehérvár), a reformátusoktól visszafoglalt főtemplomban javadalmaival együtt (14 falu, 6 rész jószág) birtokába vette a püspökséget (1716. febr. 19.) s mint Alsó-Fehérmegye főispánja, titkos tanácsos és kormányszéki tanácsos, döntő befolyást gyakorolhatott a közügyekbe.

A kath. püspökségnek törvénytelen helyreállítása karöltve járt más törvénytelenségekkel. Gyulafehérvártt *a ref. egyháztól* nemcsak a *főtemplomot* vették el, hanem a *collegiumot*, *püspöki lakot* és más épületeket is *lefoglaltak* a püspökség és katonaság részére; a lefoglalt épületekért ugyan 15000 frtot ígértek kárpótlásul, de sohasem fizették meg.[39] A fehérvárihoz hasonló foglalások másutt is történtek. Kolozsvártt Steinville a főtemplomot a mellette levő kisebbel, a paplakkal, iskolával és nyomdával együtt erőszakkal elvette az unitáriusoktól, megfosztotta őket a tizedtől és több jószágtól, sőt az ellentmondani akaró lelkészt „megrivogatván — kitaszigálta nyakra-főre a palotából." Az *unitáriusokat* lassanként kihagyták a közhivatalokra való kijelölésből és így senki sem juthatott közűlök hivatalhoz.[40] Az új irány legkevésbbé sújtotta az állítólagos hűségökért simogatott *szász evangelikusokat*, azonban Szebenben tőlök is elfoglaltak egy templomot az apácák számára s lelkészeiket gyakran háborgatták a tized élvezésében.[41] Míg egyfelől lehetőleg a protestánsok elnyomásán munkálkodtak, addig másfelől a legnagyobb buzgóságot fejtették ki a kath. egyház megerősítése érdekében. Az első célt

mozdította elő Károlynak az a rendelete, melyben meghagyta, hogy az ő előleges engedelme nélkül egy vallás (tehát a kath. is) követői se merészeljenek templomot, imaházat, iskolát, collegiumot építeni vagy állítani (1721. dec. 11.).[42] Az utóbbi célt szolgálták a feles számmal beözönlött szerzetes-rendek. A jezsuitákat (kik Kolozsváron kívül Gyulafehérvártt, Szebenben, Brassóban, Udvarhelytt, Marosvásárhelytt telepedtek le) követték a *ferencrendiek, kegyesrendiek és pálosok*, kik minden nagyobb városban befészkelték magokat s térítési buzgóságukban versenyre keltek a jezsuitákkal. A *térítés* sikerét világi kedvezményekkel is igyekeztek biztosítani, de nem mindig óhajtott eredménnyel. Ha akadtak is egyesek, kik „valamely hivatal elnyeréseért s más kegyelemben részesedésért vagy elkövetett vétkök büntetésének elkerüléséért" tértek át: közülök, úgy látszik azért, hogy szabaduljanak a még mindig hatalmas prot. társadalom erkölcsi elítélésének nyomasztó súlya alól, sokan újra visszaszállingóztak elhagyott egyházokba. Az ilyen hitehagyottakra vonatkozólag parancsolta meg Károly a kormányszéknek, hogy az általa kiszabandó büntetéssel sújtsa őket; ellenben minden támadás ellen védelmezze az állhatatosakat (1727. dec. 11.).[43]

A nagyon lassan gyarapodó, de épen ezért buzgóságában határt nem ismerő kath. párt még törvényszegésre is kész lett volna rávenni a királyt, csakhogy siettethesse kitűzött célját, a katholicismus diadalát. Ebből az okból ment fel Bécsbe *egy kath. küldöttség* (1731. után), melynek élén gr. *Kornis Zsigm.*, a rajongó kath. kormányzó [44] és *Sorger* püspök állott, kérvén a királyt, hogy semmisítse meg a négy bevett vallást biztosító törvényt (Leop. Dipl.), foglaltassa el a protestáns templomokat és iskolákat, a kath. püspöki törvényszék alá rendelje a prot. házassági pereket s tiltsa meg a lelkészjelölteknek a külföldi egyetemek látogatását. De Károly nem teljesítette ezt a törvénytelen kérést s csak a katholikusoktól erőszakkal elvett templomok visszafoglalását engedte meg, ha az bebizonyítható jogilag. A király tovább látott a vakbuzgóságtól rövidlátó kath. párt politikusainál; jól tudta, hogy Erdélyben, hol protestáns volt a nemesség és polgárság nagyobb része, a protestantismus erőszakos elnyomása több kárt okozna az államnak, mint amennyi hasznot hajtana a kath. egyháznak.[45]

1. Ezt a *folyamodványt* közli *Ribini*: i. m. II. k. 532—42. l.

2. Még az országgyűlés folyama alatt meghagyta a király a nádornak, hogy hallgassa meg a protestánsok sérelmeit. 1713. máj. 23. megparancsolta az *ifj. Eszterházy Józsefnek*, hogy ne háborgassa *a bártfaiak* vallásszabadságát; jul. 11. rendeletével visszahelyezte hivatalába az *elűzött lévai ref. lelkészt*; aug. 14. meghagyta *a kassai tanácsnak*, hogy ne háborgassa az evangelikusokat azon jogaik élvezetében, melyeknek birtokában voltak a Rákóczi-féle mozgalom előtt *Index Collect. relig. Eccl. Neosoliensis* után közli *Bauhofer*: i. m. 336. l.

3. Ezt a *rendeletet* közli *Ribini*: i. m. II. k. 542—47. l.

4. Károly 1714. jún. 26. meghagyta *a kassai tanácsnak*, hogy ne ártsa magát a vallás ügyébe, s hogy bocsássa szabadon azokat az iparosokat, kiket a processiókon való meg nem jelenésökért börtönöztek be; júl. 10. ráírt *Eperjesre*, adja vissza a protestánsok számára templomnak és iskolának kijelölt, de újra elvett helyeket; erélyesen megparancsolta *a bártfai katholikusoknak*, hogy ne merjék háborgatni imaházok építésében a protestánsokat. A királyi példa oly hatást tett még az esztergomi érsekre is, hogy a templomaiktól megfosztott *gömöri protestánsok* panaszaira nem adatta ugyan vissza a templomokat, de békére intette a katholikusokat s meghagyta *Korpona* városának, hogy a királyi rendeleteket kövessék a vallás dolgában. *Bauhofer*: i. m. 337—38. l.

5. L. *Art. XXX. XXXI. Diaetae Posoniensis An. 1715*. A XXX. t. c. 3.. 4. § felsorolja a 24 biztost, kik közül a király nevezte ki *gr. Koháry István* országbírót, *gr. Csáky István* kir. tárnokmestert, *gr. Erdődy Sándor* kamaraelnököt és *b. Horváth-Simoncsics János* kir. személynököt; az országgyűléstől kinevezett biztosok közt *protestánsok* voltak: *Révay Mihály, Hellenbach Frigyes, Okolicsányi Pál, Szirmay Miklós, Ráday Pál, Poor István, Vay László, Kenessey István, Nikházy György*.

6. *Irinyi*: i. m. 12. l. megjegyzi, hogy a XXX. t. cikk eredeti, királyi szentesítést nyert szövegében szó volt „*a három bevett vallást illető törvényekről,*" valamint arról is, hogy nem kell visszaélni a földesúri jogokkal, de ezek a részletek eltűntek a nevezett törvényből.

7. *Hodosi Sámuel* ref. lelkészt és dunántúli ref. püspököt *Volkra* veszprémi kath. püspök elűzte 1710. s ezen idő óta 1736-ig a dunántúli kerületnek nem volt püspöke. Tóth F.: A túl a dunai ref. püspökök élete, 141—51. l.; l. fennebb a 106. c. 13. jegy. is.

8. *Lampe-Ember*: i. m. 522—28. l. közli *Károlynak* 1718. nov. 5. és 1719. dec. 5. kelt *leiratait*, valamint a pápai ref. lakosoknak 1719. febr. 16. kelt kérelmét; *Tóth F.*: A pápai ref. sz. ekklesiának rövid históriája (Komárom, 1808.); *Liszkai J.*: A pápai ev. ref. egyház levéltára 1510—1811. (Pápán, 1875.), 53—62. l.

9. Csak *Kishontmegyében* és *Nógrádm*. néhány községében tudta a megyei hatóság a tizedet a prot. egyház részére megmenteni. *Bauhofer*: i. m. 345. l.

10. Midőn már fogyatékán voltak és nagyon megdrágultak a *bibliák*, *a debreceni ref. egyház a Komáromi Cs. Gy.-féle fordításnak* 4000 példányban való *kinyomatását rendelte meg Leidenben*. Az első szállítmányt (2915 péld.) lefoglalták királyi rendelettel (1719.), Kassára vitték s *Erdődy* egri püspök a jezsuitákra bízta megbírálásukat. A debreceni tanács több ízben kérelmezvén a királynál, Károly egy rendeletében (1723. jun. 19.) megparancsolta a bibliák visszaadását. De a helyett Egerbe szállíttatta a püspök az üldözött könyveket és utóda *gr. Barkóczy Ferenc* 1754.

nov. 1. megégettette. Csak egy égett tábla került az egész szállítmányból a debreceni könyvtárba. A többit be sem hozták az országba és csak 70 év múlva került néhány ép példány Debrecenbe. *Lampe-Ember*: i. m. 533—35., 548—49.; *Balogh Ferenc*: A magy. prot. egyh. tört. részletei, 169. l.

11. A király előbb 1720. *Budára* hívta össze a bizottságot, azután az év végén Pestre tette át, hol a *gr. Koháry István* országbíró elnöklete alatt 1721. márc. 15. kezdette meg működését.

12. Ezt az emlékiratot l. *Lampe-Ember*: i. m. 540—542. l.

13. A *Károly leiratát* u. o. 543. l. A pesti bizottságról l. még Ribini: i. m. II. k. 185—87. l. A bizottság ülésezése előtt, alatt és után a király rendeletére hivatalos vizsgálat tartatott több községben a templomok kérdésében. *Néhány vizsgálatról* l. a *Sárospataki Füz*. 1863. évf. 567—72.; 1864. évf., 156—61.; 1865. évf., 403—17.; *M. Prot. Figyelmező*, 1872. évf., 248—52., 374—81.; 1873. évf., 177—80. l. *A tiszántúli megyékben*, 1721. végén *tartott vizsgálatok kérdéseit* l. *Lampe-Ember*: i. m. 544—45. l. Ugyancsak az 1720. megejtett vizsgálatokból kitűnt, hogy *egyes helyeken a prot. lelkésznek és tanítónak a kath. hívek is fizettek párbért* etc., pl. Csikvándon, Malomsokon, Szapon, Bezin s m. *A győri püsp. levéltárból* (Intimata an. 1775.) közli *Timon*: i. m. 21. l.

14. E szerint az ausztriai ház uralma alatt levő tartományokat és országokat oszthatatlanul örökli a nevezett háznak nemcsak fi-, hanem nő-ága is. *Ezt az örösösödési rendet elfogadta a magyar országgyűlés*, de azon feltétel mellett, hogy ezután is sértetlenül maradjanak az ország törvényei, jogai, kiváltságai és szokásai. *Art.* I. II. III. *an*. 1723. Ezt az 1713. megállapított családi törvényt a német és cseh örökös tartományokban 1720. hirdették ki; Erdély 1722. márc. 30. fogadta el; a horvát országgyűlés még 1712. nyilatkozott e tárgyban.

15. *Art. XCVI. an*. 1723. a kórházi veres csillagú kereszteseket, a kapucinusokat, misericordianusokat, servitákat, paulinusokat, sarus és sarutlan karmelitákat és Orsolya-apácákat fogadta be, feltételül kötvén ki, hogy évenként 12 misét mondjanak vagy mondassanak a király jóllétéért.

16. *Art*. XCVII. CI. an. 1723. szól *a magyar kir. helytartótanácsról*, mely az ország minden egyéb ügyére kiterjedt a kamara- és igazságügyeken kívül; ide tartozott a közoktatás, a könyvvizsgálat, az egyházakra és iskolákra való felügyelet, a kegyes alapítványok kezelése etc.

17. *Lampe-Ember*: i. m. 547—48. l. 1723. okt. 19. *Károly* újabb hasonló *rendeletet adott ki*, melyben meghagyta, hogy ne tegyenek semmi újítást, s a pesti bizottság előtti állapotba helyezzenek vissza mindent. U. o. 550. l.

18. *Radvánszky György* zólyomi alispán és *Révai Zsuzsánna* közt negyedfokú rokonság volt. Házassági engedélyt nem kapván a szentszéktől, a királyhoz folyamodott; a király megadta, sőt megvédte az esztergomi szentszék támadása ellen is, a Hármaskönyv I. 108. sz. alapján. *Ribini*: i. m. II. k. 189—97. l. közli a megkérdezett prot. tekintélyek véleményét, a királyi dispensatiót, a királynak az esztergomi érseki székhez intézett leiratát. V. ö. *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 273. l.

19. *Ribini*: i. m. II. k. 205—38. l. közli az egész ügy részletes lefolyását az okmányokkal együtt. Az adóbiztosokká kinevezett evang. *Semberyt* és ref. *Katonát*, mivel vonakodtak letenni a decretalis esküt, kivezették az országgyűlésről s 64 frt. bírságot fel is vettek rajtok. Veszprém, Középszolnok és Kraszna megyék prot. követeit a rendek táblája elé idézték ugyanabból az okból. Azonban Károlynak felmentő rendelete nem gátolta meg benne a kath. rendeket, hogy a XXVI. t. cikkbe be ne iktassák a nem nemeseknek a nemesekkel szemben decretalis esküre való kötelezettségét.

20. *A kir. helytartótanácsnak első tagjai* voltak: *Pálffy Miklós* nádor elnök; a főpapok közül *Csáky Imre* kalocsai bíbor. érsek, *Eszterházy Imre* veszprémi és *Szörinyi* választott dulcinai püspökök; a főnemesek közül *Koháry Ist*. országbíró, *Pálffy Ján*. horvát bán, *Czobor Márk, Csáky Zsig., Draskovics Ádám, Erdődy György, Eszterházy Fer., Károlyi Sánd., Eszterházy Gáspár* grófok és *Meskó* báró; a nemesek közül *Antolcsics Ján., Fiáth Ján., Paluska György, Sándor Adalb., Sigray Fer., Madarász Imre, Palásty Fer., Fekete György. Horváth M*.: M. O. Tört., VII. k. 148. l.

21. *Lampe-Ember*: i. m. 552—55. l. közli *a megye végzését*, melyből megtetszik, hogy a szentmártonkátai, alsónémedii, mogyoródi, szadai, veresegyházai és üllői ref. templomokról, a kisváci, kisújfalusi, szentmiklósi és hartyáni községek szabad vallásgyakorlatáról van szó.

22. Ezt a *rendeletet* (intimatum) közli *Lampe-Ember*: i. m. 555—58. l.

23. Így a többek közt *Héczei Sámuelt*, a derék siklósi ref. lelkészt, azon hamis vád alapján, hogy a szószékből sértőleg nyilatkozott a király és pápa ellen, 1723. okt. 17. éjjel dragonyosokkal fogatta el *gr. Nesselrode* pécsi püspök, könyveit lefoglalta, őtmagát börtönbe hurcoltatta, honnan még 1726. ápr. 20. sem szabadult ki. E napon a superintendentiához írt *kérelmét* közli *Csuthy Zsigm*.: Magyar prot. egyháztörténet a szatmári békekötéstől a türelmi rendelet kiadásáig (Debrecen, 1877.), 89—92. l. — *Krmann Dániel*, miavai evang. lelkész és superint., mivel áttérített egy katholikust az evang. egyházba, s megtagadta annak kiadatását, sőt hívei félreverték a harangot és fegyveresen ellenállottak (1729.), örökös fogságra ítéltetett (1731. máj. 20.), a miavai evang. templom, lelkészlak és iskola pedig a katholikusoknak adatott. Krmann ugyan egyelőre elmenekült az ítélet elől s az erdőkben bujkált egy ideig, de később jelentkezett Pozsonyban, börtönbe vettetett s 9 évi fogság után ott is halt meg 1740. szept. 17. Még a *Frigyes Vilmos* porosz király közbenjárása sem menthette meg. *Ribini*: i. m. II. k. 341—47.; *Bauhofer*: i. m. 370—73. l.

24. A *resolutio* szövegét közli *Ribini*: i. m. II. k. 249—53.; *Bauhofer*: i. m. 365—67. l.

25. A dacos főpap csak 1732. nyerte vissza lefoglalt javadalmait, *XII. Kelemen* pápának a kérelmére. *Ribini*: i. m. II. k. 265—68. l.

26. *Vasmegyében* negyven templomot vettek el; *Nyitramegyében* majdnem egészen megszűnt a nyilvános prot istentisztelet tartása; *Barsmegye* prot. lakói népes gyűléseken tanácskoztak róla, hogy miként biztosíthatnák jövőjöket.

27. Ilyen *rendelet* jelent meg 1731. jun. 15. és aug. 8., melyek meghagyták, hogy ne egy időben végezzenek mindent. *Ribini*: i. m. II. k. 253—55. l.

28. Az 1731. dec. 5. *rendelet* meghagyta, hogy valamennyi nem-articularis községben vétessenek el a prot. templomok. Az 1732. ápr. 9. *rendelet* különösen *Pozsony, Sopron, Vas, Nyitra, Bars, Árva, Turóc, Liptó, Trencsén* és *Szepesmegyékben* rendelte el a végrehajtást s megtiltotta, hogy nyilvános prot. istentiszteletet tartsanak nem-articularis helyeken. *Ribini*: i. m. II. k. 283—85. l.

29. A *küldöttség* tagjai voltak: *Radvánszky Ján*. zólyomi, *Szemere László* honti, *Madách László* nógrádi és *Zoltán Ist*. szabolcsi követek. Kérelmöket l. *Ribini*: i. m. II. k. 258—62. l.

30. Az *engedély Pozsony, Sopron, Bazin, Szentgyörgy, Modor* és *Besztercebánya* városoknak szólt. *Ribini*: i. m. II. k. 271—74., 280—83. l.

31. A *rendeletet* közli *Ribini*: i. m. II. k. 292—93.; *Tóth F.*: Túl a dunai püspökök, 156—57. l.

32. A *kérelmet* eredetileg *Ráday Pál* ref. főnemes fogalmazta, de azután simították önérzetesebb kifejezésein és úgy nyújtotta át a királynak. *Radvánszky György* és *Rakovszky Elek*. A *Ribini* i. m. II. k. 295—302. l. közölt kérelem és a *Csuthy* i. m. 108—110. l. közölt közt nagy az eltérés.

33. A *leirat* szövegét l. *Ribini*: i. m. II. k. 311—14.; *Csuthy*: i. m. 110—112. l.

34. Minthogy akkor öt evang. egyh.-kerület volt, kimondta a gyűlés, hogy az agg Pfannschmidt, az öt. szab. kir. város superintendense, tartsa meg ezt a címet haláláig, azután pedig olvadjon be a nevezett egyh. kerület a tiszaiba. Az indítványt az illető két kerület is elfogadván, 1743. *Dobsinán úgy egyeztek meg*, hogy a superintendensek felváltva választassanak az öt szab. kir. város német és a volt tiszai kerület magyar és tót lelkészei közül. Első *kerületi felügyelővé* választották a tiszai kerületbe *Szirmay Jánost*, a bányaiba *Radvánszky Jánost*, a dunáninnenibe b. *Calisius Keresztélyt*, a dunántúliba *Ostffy Mihályt*. *Ribini*: i. m. II. k. 347—50.; *Bauhofer*: i. m. 378—79.; *Haan L.*: A magyarországi ág. hitv. evangelikusok egyetemes gyűlései stb. (Bpest, 1883.), 4. l.

35. A *bodrogkeresztúri gyűlés* jegyzőkönyvét l. a *Spataki Füz.*, 1863. évf., 748—54. l. E szerint *fögondnokoknak* nevezték ki *gr. Bethlen Józsefet* (nincs meg, hova), a dunántúli kerületbe *Kenessey Istvánt*, a tiszáninnenibe *Jobbaházi Dőry Andrást*, a tiszántúliba *Báji Patay Sámuelt*, a patajiba *Gyürky Istvánt* (ez az utóbbi talán az alsódunamelléki akar lenni). *Szentgyörgyi Sámuelnek a stóla-ügyben* és más kérdésekben a világi elemmel való huzalkodását l. a *Spataki Füz*. 1863. évf. 63—66., 424—53. l. *Az egyházkerületek egybeolvadásáról* (állítólag hat is volt; a dunántúli vagy veszprémi a felső-dunamellékivel vagy komáromival olvadt össze s lett a dunántúli egyh. kerület; a pesti vagy alsódunamellékiből és a baranyaiból lett a dunamelléki egyh. kerület) l. *Tóth F.*: Túl a dunai ref. püspökök stb. 154—62.; Túl a tiszai ref. püs. stb., 164—65.; *Bauhofer*: i. m. 379—80. l. *Szentgyörgyi S. egyházlátogatási punctumait* l. a *Spataki Füz.*, 1859. évf. 281—82. l. *Pathai I. püspökről* l. a *Spataki Füz.*, 1867. évf. 390—91. l. V. ö. *Csuthy*: i. m. 114—120. l.

36. A *kérelmet*, melyet *Ottlik András* adott át, valamint a bányavárosok kérelmét s a nyert választ l. *Ribini*: i. m. II. k. 317—34. l.

37. A nevezett *okiratokat* l. a Compendium Principatus Transsylvania Historiae etc. (1710), 24—28., 32—33. l.

38. 1556. óta csak püspöki vikáriusok kormányozták a kath. egyházat. *Szilágyi F.*: Rajzok Erdély államéletéből a 18. században (Bpest, 1874.), 3—5., 10—12. l.; a püspökre vonatkozó két okmányt l. u. o. 39—40. l.

39. A *ref. iskola elvételét* a fehérvári vár megerősítésével akarták igazolni. A kiutasítás után az iskola mindenestül *Krakkóba* (Alsófehérm.) vonult; onnan a pataki ifjúság maradványa visszatért Sárospatakra, a másik rész *M.-Vásárhelytt* állapodott meg s egyesült később az odavaló iskolával. *Bod P.*: Az isten anyaszentegyháza tört. stb. (Basileában, 1760.), 479.; *Molnár Alad.*: A közoktatás tört. Magyarországon stb. 593—94. l.

40. *Bod P.*: i. m. 484—85.; *Szilágyi F.*: i. m. 14. l.

41. *Bod P.*: i. m. 483. l.

42. *Szilágyi F.*: i. m. 13—14., 41. l.

43. *Szilágyi F.*: i. m. 16—17., 42—43. l.

44. Ez volt az a kormányzó, ki a mikolai könnyező Szűz-Mária képet Sz.-Benedekről K.-Monostorra, majd a kolozsvári jezsuiták templomába költözteté, hol azonban mióta a piarista atyák gondozása alatt áll, nem „könnyezik" többé. *Századok* (1885.), XIX. évf. 606. l.

45. L. még *Salamon Józs.*: De statu Eccl. Ev. Reformatae in Transsylvania etc. (Claudiopoli, 1840.), 37—38.; *Bauhofer*: i. m. 383—87.; *Szilágyi S.*: Erdélyország tört., II. k. 502—503.; *Bocsor Ist.*: Magyarország tört. (Pápán, 1861—9.), 902. l.

108. Mária Terézia alatt, ki buzgó katholikus volt és absolut hatalomra törekedett, továbbra is nyomott és zaklatott maradt a protestánsok helyzete s csak uralkodása vége felé vált kedvezőbbé, midőn a nyugati felvilágosodásnak előre vetett fénysugarai a vallás-türelem hajnalodását hirdették.

Midőn *Mária Terézia* a *Sanctio Pragmatica* értelmében atyja trónjára lépett (1740—80.), örökösödési jogát kétségbe vonva, ellene támadt fél Európa (osztrák örökösödési háború, 1741—48.). A fiatal királynő a megpróbáltatás nehéz napjaiban férfias elhatározottságot és rendíthetetlen akarat-erőt fejtett ki. Ezek a jeles tulajdonai, ellenségeinek (bajor, porosz, francia stb.) egyenetlensége és a lovagias magyar nemzet hűsége, mely nemcsak lángoló lelkesedésben (az 1741. országgyűlésen), hanem fényes tettekben is nyilvánult, megmentették az összeomlástól a fenyegetett trónt és államot. A királynő azonban nemcsak erélyes, tapintatos uralkodó volt, hanem szerető hitves, (később) gyöngéd anya, kegyes és emberszerető nő is. *A protestánsok* épen ismeretes, szerető, jó szívében bízva, *keresték fel több ízben* küldöttség által (1740. júl.; 1741. febr. 12., okt. 26.),[1] hogy visszaszerezhessék elkobzott vallás-jogaikat.

Azonban a protestánsok vérmes reményei nem teljesültek, mert a buzgó kath. királynő csak azok számára tartogatta kegyeit, kik a katholicismus és absolutismus hű bajnokainak bizonyultak és nem a protestánsok számára is, kik sohasem tudtak a nevezett irányokkal megbarátkozni. A királynő vagy meg sem hallgatta, vagy válasz nélkül bocsátotta el a prot. kérelmezőket, sőt *egy rendeletében* (1742. dec. 24.) egész teljességében *megerősítette a Carolina Resolutiót*. E tekintetben családjának hagyományos alapelvét követte s határozott ellensége volt a vallási türelemnek.[2] Ha *Károly* politikai tekintetekből (prot. szövetségesei miatt) legalább a törvény látszatát megtartotta, most a viszonyok változtával (Poroszország ellenséggé vált) ezt sem tartották többé szükségesnek, sőt maga az állami hatalom dolgozott kezére a klérusnak a prot. egyház elnyomásában. De ezt sokkal mérsékeltebben tette most, mint korábban, mert az állam erejét vallásháborúval megbénítani, midőn elég külellensége volt, a legeszélytelenebb politika lett volna. Ámbár a kath. klérus kebelében még mindig akadtak olyan lelketlenek, kik készek voltak hazájukat vérbe-lángba borítani, ha ezen az úton teljesen megsemmisíthették volna az eretnekséget. Így *Bíró Márton*, veszprémi püspök, *Enchiridion ... de Fide ...* (1750., l. 593. l.) című művében egészen jogosnak nyilvánította az eretnekek kiirtását. Igaz, hogy a királynő elkoboztatta a lázító művet, de csak *II. Frigyes* porosz királynak, az angol és holland követeknek nyomatékos sürgetésére[3] s inkább követte *Bajtai Antalnak* (a II. József nevelőjének, később erdélyi püspöknek) azt a tanácsát, mely szerint „nincs semmi a világon, mit ésszel, várakozással és az idők és módok alkalmas felhasználásával el ne érhetne a fejedelem." Különben pedig a kormány intézkedéseiben *Barkóczy József* esztergomi érseknek az a *javaslata* volt irányadó, mely zajtalan eltemetését célozta a protestantismusnak.[4] Erre a csendes temetésre való készületeket csak itt-ott zavarta meg egy-egy eretnekre-dühös és kitüntetést áhítozó, buzgó kath. pártinak erőszakosabb fellépése, mely ideig-óráig tartó zajt, ellentállást és zavargást idézett elő, hogy aztán a börtönökben vagy a száműzetésben enyésszenek el utóhangjai. Azonban az eltemetés, melyet a kath. földesurak, a klérus és kormány tervezett, nem sikerült; a protestantismus élni akart s az élethez meg volt a joga, akarata és ereje; sokat szenvedett, sokat vesztett, de életben maradt, pedig minden téren életére leső ellenségek kísérték lépteit.

A *jezsuita iskolák* a nemesség gyermekeinek szívébe korán beoltották a protestánsok iránti gyűlöletet. Az ilyen szellemben nevelt földesurak elvették prot. jobbágyaiktól a templomokat,[5] a meghalt prot. lelkész helyébe nem engedték meg másnak beállítását, a prot. lelkészt megfosztották jövedelmétől, sőt tizedfizetésre kényszerítették. A templom és lelkész nélkül maradt jobbágyokat veréssel, pénzbüntetéssel és börtönnel igyekeztek meggátolni benne, hogy articularis helyekre menjenek istentiszteletre, sőt *elűzték egész helységek prot. lakosságát s idegen nyelvű katholikusokat telepítettek helyökre.* (Mennyi helyrehozhatatlan bűnt követtek el magyar hazájok ellen, melyeknek ma is isszák keserű levét az unokák!)[6]

Az *eretnekek* (így nevezték a protestánsokat) *megtérítésére társulatokat alapítottak* (1744-től.). Ilyen volt a sz. József, sz. István, sz. Mária stb. társulat, melyeknek tagjai arra is kötelezték magokat, hogy minél több eretneket fognak megtéríteni. *Alapítványt* (Fundus Convertitarum) gyűjtöttek, melynek jövedelméből jutalmazták a kath. hitre áttérteket.[7] Számos *térítő szerzetes* járta be az országot, kik, mint megannyi lélek-kufárok, ígéretekkel, jutalmakkal vagy alkalomszerűleg a büntetések elengedésével csábítgatták a protestánsokat a kath. egyházba.[8] A *prot. egyházba áttérteket vagy visszatérteket* pénzbirsággal, börtönnel vagy száműzetéssel büntették.[9] A *vegyes házasfeleket* csak kath. pap köthette össze, ezzel az alkalommal *reversalist* követeltek a prot. féltől arra, hogy a kath. vallásban fognak nevelni minden gyermeket; utóbb reversalis nélkül nem is eskette meg a kath. pap a feleket.[10] A *prot. árvákat* elvették gyámjaiktól és *kath. árvaházakban nevelték*; nem egyszer, igaz vagy hamisított reversalis alapján erővel kiragadták a gyermekeket szülőik köréből és más vidéken kath. vallásban nevelték az ők költségökön.

A prot. egyházat a kath. egyház alárendelt részének tekintették, ennélfogva a kath. püspökök és főesperesek meglátogatták a prot. községeket; a lelkészeket boszantó, szőrszálhasogató kérdésekkel zaklatták a keresztelésre és más szertartásokra vonatkozólag; nemcsak a leányegyházakat, hanem az articularisokat is kath. leányegyházaknak nyilvánították.[11] A *prot. lelkészeknek* megtiltották a leányegyházak látogatását; útlevél nélkül még a szomszéd megyébe sem mehettek; ellenben kötelességökké tették (12 frt büntetés terhe alatt), hogy kihirdessék híveiknek a kath. ünnepeket. A *superintendenseket* megfosztották az iskolákra való felügyelés jogától, sőt utóbb meg is szüntették ezt a hivatalt.[12] A prot. hívek segíteni tartoztak a kath. templomok építésénél, ellenben a *protestánsok még javítást sem tehettek templomaikon királyi engedély*

nélkül (ha tűz pusztította is el) s gyakran annyi boszantás és kicsinyes feltételek mellett nyerték meg az engedélyt, hogy célszerűbb volt igénybe nem venni; erőszakkal elvett templomaik visszanyerésére semmi esetben sem számíthattak, ha már egyszer fel voltak szentelve kath. szertartás szerint.[13] A *prot. templomoknak* különböző jogcímen való *elfoglalása* napirenden volt nemcsak a kisebb helységekben, hanem a nagyobb városokban is. Ebben az időben kerültek kath. kézre a győri, pápai és rimaszombati prot. templomok (1681—1780 között 650—700 prot. templomot vettek el).[14] A *kath. plébánosoknak* a prot. hívek is (nemesek és nem nemesek egyaránt) *stola-díjat* tartoznak fizetni (párbért csak abban az esetben, ha már előbb is gyakorlatban volt).[15] Az *elítéltekel* csak kath. pap kísérhette ki a vesztőhelyre, a kath. papok még a *prot. nehéz betegeket is felkeresték* térítési célból s hogy könnyebben boldogulhassanak, a prot. rokonoknak távozni kellett a látogatás alatt (a pápaságnak ezek a hű szolgái, ha nem kaptak élőt, megelégedtek cadaverrel is).[16] A *hivatalnokoknak* csak ott lehetett a *decretalis eskü* kath. részét hallgatással mellőzni, hol egyáltalában nem találtak kath. hivatalnokot.[17] A *prot. iparosok* a céhekkel együtt megjelenni tartoztak a kath. ünnepeken; több városban be sem vettek prot. iparost a céh tagjai közé.[18] A térítés biztosítása végett a királynő *hét püspökséget alapított* a protestánsoktól sűrűn lakott területeken, névszerint a *munkácsi* (1773.) és *nagyváradi* (1776.) *görög egyesült*, az esztergomi érseki megyéből kiszakított *szepesi*, *besztercebányai* és *rozsnyói* (1776.), a veszprémiből és győriből kikerekített *székesfehérvári* és *szombathelyi* (1777.) *kath. püspökségeket*. S ha ennyi elnyomatással szemben itt-ott ellentállásban tört ki vagy valami megtorlásra vetemedett az elkeseredés, kíméletlenül megbüntették a résztvevőket.[19]

A rajzolt térítési rendszer keretébe tartozott *a prot. tudományos műveltség elfojtása* is. Ebből a célból a helytartótanács csak kevés számú prot. tanodában engedte meg a felsőbb tudományok előadását; több prot. iskolát elvettek (a győrit, tatait 1759., a pápait 1753.); másoknak csak a nyelvtaniakra szorították tankörét (besztercebányai, selmecbányai, ceglédi, szatmári).[20] *A külföldi egyetemek látogatását* megnehezítették; a *könyvvizsgálattal* útját állották az irodalmi fejlődésnek; még a *heidelbergi kátét* is lefoglalta a helytartótanács.

Ez a csendes, de következetes és kíméletlen vallási üldözés a királynő életének csak utolsó éveiben enyhült némileg. Ezen *kedvezőbb változás tényezői* közé számítható *József császárnak magyarországi körútja* (1770.), mely alatt elég alkalma volt színről-színre megismerkedni a protestánsok elnyomott helyzetével;[21] a *jezsuita-rend feloszlatása* s így a harctérről eltávolítása (1773. szept. 20.); némely főpapnak féktelen üldözési buzgósága[22] és *a protestánsok újabb felirata* (1773.), melyben elkobzott történelmi jogaik visszaállításáért és sérelmeik (18 pont) orvoslásáért esedeztek.[23] A királynő a feliratot *Kollár Ádám* neves jogtudósnak adta át tanulmányozás és véleményadás végett. A derék jogtudós a vallási türelem mellett nyilatkozott és *azt tanácsolta*, hogy a prot. és görög egyházat királyi védelemben kellene részesíteni, „míg hűk lesznek a király és sz. korona iránt" (a Rákóczi szelleme még mindig kísértett Bécsben); legalább a megyei és kerületi hivatalokból nem kellene kizárni és a pozsonyi helytartótanácsba protestánsokat is kellene kinevezni.[24] A királynő követte a bölcs tanácsot s az erőszakos, féktelen üldözésnek nem engedett többé helyet, sőt meg is büntette azokat, akik még ezután sem mérsékelték nagy buzgóságukat. De a sima, elaltató, *a kath. egységbe olvasztó politikával* nem hagyott fel azután sem; címekkel, kitüntetésekkel, gazdag házasságokkal jutalmazta a németté és katholikussá átváltozott magyar főnemeseket. Kiváló kedvteléssel foglalkozott a *kath. és prot. főnemes családok összeházasításán*, természetesen azzal a céllal és feltétellel, hogy tiszta kath. legyen az új nemzedék. Miként politikai téren mindent elkövetett *a királyi hatalom emelése* s az *állami központosítás* érdekében, azonképen az *egyházak összeolvasztásával* is igyekezett ezt a célját előmozdítani. E tekintetben nemcsak a prot., hanem a görög egyházra is kiterjesztette figyelmét (a kath.-görög unióról alább).

Erdélyben csak valamivel voltak kedvezőbbek az állapotok. A királynő ünnepélyesen megerősítette ugyan a négy bevett vallás jogait, de nem tartotta meg. A protestánsok templomait és iskoláit erőszakkal foglalták el (Fehér, Torda, Kolozs, Küküllő és Dobokamegyében több ref. templomot).[25] Kir. engedély nélkül tiltva volt még magán imaház építése is, de a kath. templom építésénél segédkezni tartoztak a más vallásúak is.[26] A prot. egyházba való áttérés szigorú büntetésben, a kath. egyházhoz csatlakozás jutalomban részesült.[27] A *protestánsok* hiába emeltek *panaszt* az udvarnál, még választ sem kaptak eleinte. A prot. árváknak kath. vallásban való neveltetéséről is kellőleg gondoskodott a kormány, sőt Erdélyben történt meg az a mélyen

megbotránkoztató, középkorra emlékeztető, brutális eset, hogy a ref. gróf *Bánffy Dénesné* leányát, *Ágnest* fegyveres katonák tépték ki anyja karjai közül (1767. júl. 15.), azután Fehérvárra, majd Bécsbe szállították, hol kath. vallásban neveltetett s a kath. gr. Eszterházy János feleségévé lett.[28] Azonban az áttérés nem mindenkinek termette meg az óhajtott gyümölcsöt, mint a b. Kemény Ádám esete is bizonyítja, ki el akart válni feleségétől, hogy kedvesével (Széles Terézzel) kelhessen egybe, de a ref. egyház s az érdekelt ref. család, melynek feje *gr. Kemény László* kormányzó volt, a Bajtai kath. püspök törekvése ellenére is meg tudta akadályozni az elválasztást.[29]

De nemcsak erőszakos vagy biztatgató térítésekkel igyekeztek csökkenteni a prot. egyház erejét, hanem megnehezítették a *külföldi egyetemek látogatását* is, midőn királyi engedély nyeréséhez kötötték; sőt a külföld tudományos befolyásától annyira félt a királynő, hogy még arra is kész volt annak megakadályozása végett, hogy *prot. egyetemet* alapítson *Erdélyben* és meghagyta az erdélyi udvari kancelláriának, hogy felterjesztést készítsen ebben a tárgyban.[30]

Általában a nagy királynő alatt a két testvér Magyarhonban nemcsak a Carolina Resolutio bilincsei tartották lekötve a prot. egyházat, hanem a vakbuzgó kath. papság s az ellenséges indulatú helytartótanács még az éltető levegőt is elzárta volna az elítélt, fogoly egyháztól. Valóban nem nagyított az egykorú énekes, ki a pusztuló egyház romjain keseregve, így panaszolt a többek közt:

29. „Sok helyen a fiak kenyerek elvétetett,
A tudomány kulcsa ő tőlök elrejtetett,
Elvett oskoláink sírnak sok helyeken
Sok eltiltott gyermeken."

32. „Néhol templomaink a földre ledöntettek,
Néhol utálatból más formába öntettek,
Néhol az a hely, hol Isten tiszteltetett,
Istállóvá tétetett." Stb.[31]

1. Az utóbbi alkalommal a ref. *Vay Ábrahám* és az evang. *Majtényi* nyújtott át egy *kérelmet* és egy *javaslatot* a létező nehézségek elhárítására. *Bauhofer*: i. m. 390—95.; *Horváth M.*: M. O. T. 7. k. 262—63. l. A februári küldöttség viselt dolgairól *Spataki Füz.*, 1864. évf. 733—37. l.

2. E tárgyban később fiának Józsefnek, ki épen az állam érdekében óhajtotta a vallási türelmesség kimondását, határozottan *így nyilatkozott*: „Mi haszna, hogy az igaz vallás

birtokában vagyunk, ha azt oly kevéssé szeretjük és oly kevéssé érdeklődünk annak fentartása iránt. A türelem, az indifferentismus mindent aláás. Szilárd istentisztelet és az egyháznak való meghódolás nélkül mi lesz belőlünk? Nem nyugalom és béke, hanem ököljog lesz az eredmény. Nem óhajtjuk az üldözést, de a türelmet sem; e tekintetben házunk alapelvei mellett maradunk." *Neue Plutarch* (*Beer*: Maria Theresia), II. k. 236—37. l.

3. *II. Frigyes* a breslaui érseknek írt e tárgyban, az érsek *XIV. Benedek* pápának, a pápa pedig bécsi követének. A porosz király még azzal is fenyegetőzött, hogy országában a katholikusokon fogja megtorolni a magyarországi protestánsok bántalmazásait. 1750. aug. 3. a protestánsok is folyamodtak a királynőhöz a jogtalan támadások megszüntetése végett. A királynő azt válaszolta, hogy minden felekezetnek egyenlően szolgáltat igazságot, de nem tartotta meg. Ennek a beavatkozási ügynek *Prónay Gábor* érezte meg a keserű utóhatását, kit vasraveretéssel fenyegetett *Nádasdy Lajos* kancellár, a királynő pedig személyesen is megdorgálta érte, hogy a protestánsok idegen isteneknél keresnek segélyt (1751. szept.). *Bauhofer*: i. m. 419—26. l. közli *II. Frigyesnek* említett levelét is.

4. A *Barkóczy javaslatának fővonalai*: külföldi eretnek könyveket ne legyen szabad behozni, hazai műveket csak censura után lehessen kiadni, csak grammatikaiak lehessenek az eretnekek iskolái; további kiképzés csak kath. iskolában engedhető meg, külföldi iskolákon tanult ne lehessen egyházi szolga, protestánsok csak azután mehetnek saját istentiszteletökre, ha már voltak a r. katholikuson, a kath. hit elleni nyilatkozást száműzetéssel kell sújtani, prot. nyilvános vallásgyakorlatot még az 1681. engedett helyeken sem kell megtűrni, megüresült lelkészi állomást csak kir. engedéllyel lehessen betölteni és így is csak „adhuc" megjegyzéssel, decretalis esküt kell követelni minden hivatalnoktól, a prot. iparosok a céhekből kirekesztés terhe alatt tartozzanak megjelenni kath. ünnepeken; külföldi prot. ne lehessen polgár és iparos, sőt meg se nősülhessen. *Irinyi*: Az $179^0/_1$-iki 26-ik vallástörv tört., 13—14. l.

5. *Gr. Eszterházy József* nemcsak Pápáról akarta kiszorítni a reformátusokat, hanem Tarjánon, Szendiben, Bájon és Környében is vagy áttérítette vagy elűzte ref. jobbágyait. *Szirmay*: Hist. secreta 228—251. l. után közli *Marczali*: Magy. ország tört. II. József korában (Budapest, 1885. 2. kiad.), I. k. 274. l.

6. Így tettek Foktőn (Pestm.), Erdődön (Szatmárm.), Tiszaörsön (Hevesm.). *Feleki*: A foktői ref. egyh. múltja és jelene (Budapest, 1881.), 14—17.; *Kiss Kálmán*: A szatmári ref. egyházmegye tört. (Kecskeméten, 1878.), 163., 457—59.; *Bauhofer*: i. m. 400—401. l.

7. A *Mária-társulathoz* tartozott a főnemesség nagy része, l. *Marcali*: i. m. I. k. 282.; *Bauhofer*: i. m. 414—15.; a jezsuita iskolákban is voltak Mária-társulatok, l. *Molnár Alad.*: A közoktatás tört., 189—92.; A *fundus convertitarum* tört Erdélyben, *Ker. Magvető* 1883. évf., 99—112. lap.

8. *Feleki*: i. m. 14. l. több ilyen esetet említ. Hont, Nógrád stb. megyékben 1766. óta működtek, l. *Bauhofer*: i. m. 433. l.

9. 1740. jan. 17., 1770. febr. 5. és dec. 10. Intimatum. *Lányi-Knauz*: Magyar egyháztört., II. k. 281.; *Bauhofer*: i. m. 434. l.

10. 1749. jan. 17.; 1756. aug. 30.; 1768. jul. 28. kir. rendelet, *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 283—84. l.

11. L. az 1743. február 27., 1747. január 27. Intimatumokat, *Irinyi*: i. m. 14. l.

12. L. az 1752., 1749., 1778., 1747. jun. 3., 1776. aug. 17., 1777. jan. 19. Intimatumokat, *Irinyi*: i. m. 14—16. l.

13. L. az 1774. szept. 16., 1745. jul. 28., 1767. máj. 12., 1769. február 25., 1774. jul. 11. Intimatumokat, *Irinyi*: i. m. 14—15. l. A templomépítési engedély-adás alkalmával előfordult rendszeres boszantásokra l. példát, *Bauhofer*: i. m. 117—18.; *Görömbei*: A nagykállói ev. ref. egyh. tört. (Sárospatak, 1882.), 52. l.

14. A *rimaszombati prot. templomot* és iskolát egy processio megzavarása miatt vették el 1771.; a lelkészt és tanítókat elűzték, több férfi és nő vádlottat 3—5 évi börtönre ítéltek. *Bauhofer*: i. m. 435. l. A *pápai templom* és iskola elvételéről 1752—53. l. *Liszkay*: A pápai ev. ref. egyh. levéltára, 104—108. l. A *tatai iskola* újabb elvételét említi *Tóth F.*: Túl a dunai püspökök stb., 167. l. A *győrit* Zichy Fer. győri püspök vette el, l. Lányi-Knauz: i. m. II k. 280. l. A dunántúli egyh.-kerületben *Torkos Jakab* ref. püspök idejében (1774.) 150 *árva*, azaz elvett *ref. egyház* volt; *Tóth F.*: Túl a dunai püs. élete, 187. l. A *barsi egyházmegyében* már egy ref. gyülekezet sem volt, az evangelikusok két articularis egyházából is elüldözték a lelkészeket, *Hontmegyében* csak 8 ref. egyh. maradt; *Sz. Kiss Kár.*: Vázlatok a barsi ref. esperesség múltja s jelenéből (Pápán, 1879.), 136—44. l. A *Szatmármegyében* elvett templomokról l. *Kiss Kálm.*: A szatmári ref. egyházmegye tört, 163. l.

15. L. az 1756. jan. 27., 1767. jul. 9., Intimatumokat, *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 284—85.; *Irinyi*: i. m. 14.; *Timon*: A protestánsok viszonya a párbérhez stb., 26—28. l. Előbb *többszörös stóla-díjat* követeltek a prot. hívektől, de ezt a visszaélést a helytartótanács is megsokalta.

16. L. az 1756. dec. 9., 1773. márc. 15. stb. Intimatumokat, *Irinyi*: i. m. 15. l.

17. L. pl. a szabolcsmegyei restauratio ügyét, *Marczali*: i. m. I. k. 269. l.

18. A *szatmári céhek* ref. tagjait hitökkel ellenkező céh-levelek váltására kényszerítették; az ezt tenni vonakodó *kádárokat* eltiltották mesterségök folytatásától; a kath. ünnepeken megjelenni vonakodó *csizmadiákat* börtönnel büntették. *Kiss Kálm.*: i. m. 163. l.

19. Az említett rimaszombati veszedelemnél még sokkal nagyobb volt *a vadosfai*, hol ama hamis hír következtében, hogy el akarják venni az evang. templomot, a hívek tömegesen összegyűlve a környékről, megzavartak egy kath. processiót. Ezért 44 zavargót (nők is voltak) megpálcáztak és egy évre s 7 hónapra a kapuvári börtönbe zártak; a résztvevő nemeseket pénz- és börtönbüntetésre ítélték; Fábry lelkészt és superintendenst félévig kínozták a börtönben, azután pedig megfosztották mindkét hivatalától 1753. *Bauhofer*: i. m. 428—29. l.

20. 1756. febr. 12. Intimatum, *Irinyi*: i. m. 15. l. A *szatmárit* 1754. vetették vissza a grammatikai fokozatra, *Kiss Kálmán*: i. m. 162. l.

21. *Tóth F.*: Túl a tiszai ref. püspökök élete 180—84. l. megemlékezvén a *II. József* debreceni látogatásáról és *Szilágyi Sámuellel*, a ref. püspökkel folytatott beszélgetésről, annak a véleményének ad kifejezést, hogy ez a beszélgetés is befolyt a türelmességi parancs kiadására. Valószínűbb az a feltevés, hogy József említett fontos lépéséhez nem Debrecenből, hanem a francia felvilágosodásból nyerte az impulsust. Ezen szellem sugallatát követhette, midőn nem engedte meg, hogy ugyanazon egy haza polgárai közt jogi tekintetben áthághatatlan választó falat képezzen a valláskülönbség.

22. *Bíró Márton* veszprémi és *Zichy Ferenc* győri püspök királyi dorgálásban is részesültek érte.

23. Előbb egy *küldöttség* kereste meg a királynőt, melynek élén a ref. *Beleznay Miklós* generális, az udvar kedves embere állott. A küldöttség kedvező fogadtatásban részesülvén, a két prot. egyház *közös feliratát és sérelmeit b. Zay Péter és ifj. Ráday Gedeon* nyújtotta át. *Gross-Hoffinger* után *Horváth M.*: M. O. T. VII. k. 403. l. Ettől a tudósítástól némileg eltér *Bauhofer*: i. m. 442. l. Beleznaynak a királynő azt az óhajtását fejezvén ki, hogy jobb lenne, ha a prot. egyházak együttesen formuláznák óhajtásukat, Beleznay biztosította róla a királynőt, hogy örömest megteszik, ha megengedi, hogy tartsanak *konventet*, így alakult meg 1773. szept. 2. *Bugyiban* (Pestm.) *a ref. Generale Consistorium*, a négy kerületi főgondnokból és superintendensből, melynek élén *Beleznay*, mint *főcurator* állott. A példát az evangelikusok is követték 1773. nov. 1. *Acsán*, majd *Pesten*, 1774. ápr. 20., mely utóbbi helyen körvonalozták az *evang. konvent* első alapját. *Haan L.*: A magyarországi ág. hitv. evangelikusok egyetemes gyűlései, 7—11. l.

24. A *Kollár véleményét* a kancelláriai levéltárból közli *Horváth M.*: M. O. T. VII. k. 404—406. l.

25. A királynő egy *rendeletében* 1752. megtiltotta ugyan a templom-foglalásokat; de azért még 1772. is elfoglalták a sinfalvi unitárius templomot. *Ker. Magvető*, 1883. évf., 36—40. l.

26. Az erre vonatkozó 1763. máj 3., 1768. máj. 1. *királyi rendeleteket* l. *Szilágyi F.*: Rajzok Erdély államéletéből, 14—15, 41—42. l.

27. Az *apostasia* ügyében kiadott rendeleteket l. *Szilágyi F.*: i. m. 18—31., 42—55. l. V. ö. fennebb a 7. jegyz.

28. Gr. Bánffy Dénes előbb a ref. egyház híve, miután botrányos, kicsapongó és pazarló életével eljátszotta a ref. egyház tiszteletét és a felesége szeretetét, 1755. két fiával együtt áttért a kath. egyházba; később feleségével szemben, írásban is, arra kötelezte magát, hogy sohasem gátolja leányának a ref. hitben való neveltetését. Azonban az elaljasult gróf nem gondolt többé a becsületszóval, s hogy boszút álljon feleségén, ki nem engedte meg, hogy mindent elpazaroljon, lányának kath. vallásban neveltetését követelte s a *királynő tudtával* és *Bajtai püspökkel* egyértelemben kifőzte a leányrablás tervét. *Szilágyi F.*: i. m. 89—132. l., hol közölve vannak az erre az ügyre vonatkozó okmányok is. L. még *Rettegi Gy.* Emlékiratai (*Hazánk*, III. k. 351—52. l.)

29. *Századok*, XIX. k. 603—13.; *Hazánk*, III. k. 145. l.

30. Az 1752. I. új törvényt, valamint az erdélyi prot. egyetem ügyét l. *Hazánk*, 1. köt, 9—15. l.

31. *Paksi Szathmári István* tört. éneke, *Révész*: Figyelmező, 1875. évf., 183—96. l. Az egészhez l. még *Bocsor I.*: Magyarország tört., 998—1002.; *Csuthy Zs.*: Magy. Prot. Egyháztört., 132—218.; *Beer*: Maria Theresia (Neue Plutarch, II. k. 185—243. l.)

109. II. József a türelmességi parancs kiadásával s a prot. házasságügy rendezésével kiszabadítja a prot. egyházat a kath. egyház rabságából és megteszi az első lépést a vallás-egyenlőség útján.

A felvilágosodott, szabad szellemű *II. Józsefnek* vallásügy tekintetében üdvös kormánya alatt a hosszas elnyomatás után végre jobb napok derültek a magyar prot. egyházra. Ha *Mária Terézia* anyja óhajtott lenni népeinek (a protestánsoknak ugyancsak mostoha anyjok volt), fia, *József* úgy gondolkodott, hogy „*a király az állam első szolgája*" tartozik lenni, mert „a gondviselés nem az uralkodóért teremtette az emberek millióit, hanem azért állította az uralkodót milliók élére, hogy szolgálatukra szentelje életét." Az idealista uralkodó teljes lélekkel igyekezett megfelelni ennek a szép és nagyszerű hivatásnak. Kora kiválóbb irodalmi termékeinek komoly tanulmányozása, kül- és belföldön tett utazásai alatt szerzett tapasztalatai az állam nagy feladatainak megoldására irányozták figyelmét. „Rajongó szeretettel törekedett az állam jólétére;" azt hitte, hogy csak *egységes államban, absolut kormány* mellett szerezheti meg azokat az eszközöket, melyek a *felvirágoztatására* szükségesek egy minden idegen befolyástól teljesen *független államnak*. Ez az egységes állam, nézete szerint, csak *német* lehetett, mert ő a német birodalom császára volt és örökös országainak, mint kisebb tömegeknek, nyelvben is a nagyobbhoz kell alkalmazkodni. Ezen egységes állam egyes országainak *egyenlő alapelvek* szerint kell szerveztetni; e tekintetben Magyarország sem képezhet kivételt (a Pragmatica Sanctio elfogadása feltételeinek ellenére); s hogy ne korlátozza terveit a magyar alkotmány, *nem koronáztatta meg magát* a sz. István koronájával. Íme, ezek az elvek vezették a II. József gyökeres reformjait, melyek a 18. század felvilágosodott absolutismusának valának termékei. Utóbb be kellett látnia, hogy hibás alapokra kezdette építeni terveit s mint fövényre épült háznak, kell összeomlani az annyi gonddal és áldozattal emelt alkotmánynak.[1]

Mihelyt átvette II. József a kormányt (1780. nov. 30.; megh. 1790. febr. 20.), a megyékhez intézett *rendeletében* sértetlen megtartását ígérte az ország alkotmányának s a rendek jogainak és kiváltságainak. Utóbb bebizonyult, hogy ez csak formaság és nem komoly ígéret.

Ha azt akarta II. József, hogy az ő elméletileg egységes állama független legyen minden idegen befolyástól, első sorban arra kellett törekednie, hogy megszüntesse a *külföldi papuralom* befolyását, megfékezze a *belföldi papuralom* nagy hatalmát s felszabadítsa ennek zsarnoksága alól az elnyomott prot. és más egyházakat. Ehhez a szabad szellemű tervhez igen alkalmas bevezetésül szolgált a protestánsokat zaklató *kath. missziók megszüntetése* (anyja halála után azonnal) js a *censurát szabályozó rendelet* (1781. jun. 11.), mely kivette a papok kezéből és alkalmas tudósokra bízta a könyvvizsgálatot s mely ha nem is mondta ki a feltétlen sajtószabadságot, de szabad utat engedett a tudományos ismeretek terjesztésének, ha nem ellenkeztek az erkölcsiséggel s kerülték a vallások megtámadását. Ezt követték azok a *rendeletei*, melyekkel Rómától való függését korlátozta a *kath. papságnak és szerzetes-rendeknek*, eltörülte azokat a szerzetes-rendeket, melyek nem teljesítettek humánus hivatást, vagy csak szemlélődő életet folytattak, a *vallásalap* tőkéjéhez csatolta javaikat (ezekről l. fennebb az 567—68. l.). *Batthyány József* bíbornok prímás a kath. papság nevében szerkesztett *feliratában* hiába igyekezett meggyőzni II. Józsefet a kath. egyház életébe oly mélyen benyúló újításainak jogtalanságáról s káros voltáról, és rábírni visszavételökre: az uralkodó hajthatatlan maradt.

Azonban Józsefnek a kath. egyházra vonatkozó reformjai csak közvetve s annyiban érintették a prot. egyházat, amennyiben eltompították az élét engesztelhetetlen ellene fegyvereinek. Sokkal *fontosabbak* voltak egyenesen *a prot. egyházra vonatkozó intézkedései*. Már trónra lépte után *utasította a kancelláriát*, hogy „vallásügyekben enyhe és szelíd módon intézkedjék, mert ez az igazi apostoli mód;" egyszersmind meghagyta, hogy állítsa össze és nyújtsa be a vallásügyre vonatkozó összes, érvényes kir. határozatokat.[2] A kancellária *terjedelmes munkálatot* készített a protestantismust elnyomó rendszerről s azt a reményét fejezte ki, hogy ezt a hasznosnak bizonyult rendszert meg fogja erősíteni a fejedelem.[3] Ugyanebben az időben *a protestánsok* is megkeresték Józsefet egy terjedelmes *emlékirattal*, melyben történelmi alapon mutatták ki azokat a szabadságaikat és jogaikat, melyektől a kormány és klérus igazságtalanul megfosztotta őket a hosszas elnyomatás éveiben.[4] *József* kijelentette a kérelmezőknek, hogy *együttesen fogja orvosolni sérelmeiket* (1781. ápr. 16.), de már másnap (ápr. 17.) kiadott egy nagyon *fontos rendeletet*, melyben *a hivatalnokok egyházi esküje helyett a polgárit léptette életbe* (t. i. az illetők hivatalbalépés alkalmával ne valamelyik papnak, hanem a legközelebbi

hivatalnoknak a kezébe tegyék le az esküt).[5] Nem sokára olyan *utasítást* küldött a *kancelláriának* a vallás-ügyre vonatkozólag (máj. 22.), mely megszüntette a protestánsok számos sérelmét, politikai tekintetben teljesen egyenlőknek nyilvánította őket s előkészítette vele a türelmességi rendelet útját.[6] A kancellária és a prímás a régi állapot védelmére emelték fel szavokat, kifejtették az újításnak (hitök szerint) káros következményeit, még az őszinte hazafiságot is elvitatták a protestánsoktól s azt az aggodalmokat fejezték ki, hogyha jogegyenlőségben részesülnek a protestánsok, 60—70000 lélek fog átpártolni hozzájok.[7] Józsefet ezek a pártgyülölet- és elfogultság-szülte aggodalmak nem riasztották vissza tőle, hogy a lelkiismeretszabadság érdekében megtegye a további lépéseket. Így *adta ki* a vallási türelmességet ellenző kancelláriával folytatott huzamosabb eszmecsere után *1781. okt. 29. a türelmességi rendeletet* (*Edictum Tolerantiale*),[8] mely következőleg szabályozta a felekezetek jogi viszonyait. 1. A helvét és ágostai (s a nem egyesült görög) egyház hívei a törvény által meg nem jelölt helyeken is tarthatnak *magán istentiszteletet*. 2. Ahol száz nem kath. család van, ha elegendő erővel rendelkeznek, szabadon *építhetnek templomot, iskolát és paplakot*, de templomot torony, harang és nyílt utcára szolgáló bejárás nélkül. 3. Minden *hivatalra, méltóságra és állásra* (jószágszerzés, lakás- és ipar-jog) fel vannak jogosítva, ha különben érdemesek (ahol eddig törvénnyel voltak kizárva, mint Horvátországban s egyes sz. ki városokban, esetről-esetre kir. felmentéssel fognak képesíttetni). 4. Nem kötelesek vallásos elveikkel *ellenkező esküt* tenni. 5. Semm. alapon sem tartoznak részt venni *idegen istentiszteleten*. Ezt a rendeletet csak *kir. kegyelemnek* s a régibb törvényekre és kir. leiratokra nézve felmentésnek kell tekinteni. 7. A vegyes házasságoknál eltörültetnek az eddig szokásos *reversalisok*; ha az apa kath., mindkét nemű gyermekek a kath. vallásban, ellenkező esetben a fiúk apjok, a leányok anyjok vallásában neveltetnek. 8. Ugyanez a szabály az irányadó abban az esetben is, *ha vegyes házasság lesz a tiszta prot. házasságból* s még kiskorúak a gyermekek. 9. Ref. vallásúakat nem lehet megbüntetni érte, ha nem engedik meg, hogy a bába végrehajtsa a *szükségből való keresztségét*. 10 Kath. papok más vallású *beteghez* csak abban az esetben mehetnek *vigasztalóba*, ka felszólíttatnak rá, a nem kath. *rabokat* saját lelkészeik vigasztalhatják és kísérhetik ki a vesztőhelyre. 11. Ha a nem katholikusoknak nincs helyben iskolájuk, *kath.* vagy *más vallású iskolába* is küldhetik *gyermekeiket*. 12. A *tanulmányi rendszert* a nem kath. tanodákban vallásszabadságuk sérelme nélkül

kell alkalmazni. 13. Békében *bírhatják*, javíthatják jelenlegi *templomaikat* és újakat is építhetnek a helytartótanács engedélyével, de a nép megterheltetése nélkül. 14. *Leányegyházaiktól* meg nem foszthatók. 15. *A mágnások és nemesek imaházait* szabadon látogathatják a helybeli és szomszédos lakosok is s háborítatlanul végezhetik bennök ájtatosságaikat. 16. A leányegyházak tagjai *fizetnek* ugyan *stólát* a kath. papnak, de ha ez megtörtént, *prot. lelkészek is végezhetik lelkipásztori teendőiket*, csak prédikációt nem tarthatnak. 17. A *kath. pü*spökök tartózkodjanak a prot. lelkészek látogatásától és faggatásától; ellenben a *superintendensek* a nép terheltetése nélkül, szabadon látogathatják egyházaik lelkészeit; *zsinatokat* is tarthatnak királyi engedély mellett, egy kath. s egy nem kath. királyi biztos jelenlétében. 18. *Vallása miatt* senkit sem szabad *büntetni*, katholikusnak s nem katholikusnak szigorúan tiltatik egymás bántalmazása.[9]

A protestánsok ezt a rendeletet, habár csak kegyelmi tény és nem törvényes jogaik visszaállítása volt, lelkes örömmel, igaz hálával fogadták s égig magasztalták érte a humánus fejedelmet.[10] *A két prot. egyház egyetemes gyűlést tartott* ebből az alkalomból (Pilisen, 1781. dec. 10—11.) és elhatározta, hogy *köszönő feliratot küld* az uralkodónak; egyszersmind megbízta a superintendenseket, hogy ha az uralkodó ragaszkodni fog ahhoz a kívánságához, hogy a prot. iskolákban is életbe lépjen az *új tanulmányi rendszer*, adjanak róla javaslatot, miként lehetne azt a prot. autonomia megsértése nélkül alkalmazni.[11]

Azonban a *türelmességi rendelet életbeléptetése* sok nehézségbe ütközött. Ha a protestánsok örömünnepekkel üdvözölték a vallásszabadság hajnalát, a kath. társadalom megdöbbent s felzúdult, mint a háborgatott méhraj. A kath. püspökök több megyében meggátolták a rendelet kihirdetését; számos megyei hatóság éleshangú feliratot küldött fel a törvénytelen rendelet ellen s az országgyűlés feladatának nyilvánította elintézését (Hogy megváltoztak a viszonyok! Korábban kitiltották a vallásügyet az országgyűlésről, most a bebocsáttatását sürgették).[12] József egyremásra küldötte a végrehajtást sürgető és dorgáló rendeleteket a makacskodó hatóságokhoz, mígnem lassanként megszűnt az ellenállás s *legalább lényegében végrehajtatott a türelmességi rendelet* (1784—85.) *Két év alatt* (1783—84.) *165 anya és 586 leány evang., 102 anya és 162 leány ref. egyházközség nyert vallásszabadságot*.[13] A kancellária, hogy meggyőzze a fejedelmet rendelete káros voltáról, hamis jelentést tett a prot. egyházba

áttértek számáról (állítván, hogy egy év alatt 672 katholikus tért át a prot. egyházba, ellenben egy protestáns sem a kath. egyházba). József azonban észrevette, hogy hamis a jelentés és megdorgálta a kancelláriát.[14]

A türelmességi rendeletben nem lévén szó az *áttérésről*, József szükségesnek tartotta ennek az ügynek is a szabályozását. Kijelentette ugyan, hogy *a kath. vallás uralkodó* s buzgón óhajtaná, hogy meggyőződésből azt fogadná el minden alattvalója,[15] de *hatheti vallásos oktatás után* mégis *megengedte az áttérést*; azonban kimondotta azt is, hogy erről az oktatásról szóló bizonyítvány nélkül senkit sem vehetnek át a prot. lelkészek; hogy az áttértek kiskorú gyermekei kath. hitben neveltetnek s hogy az áttérésre csábítók (vizsgálat után) szigorú büntetésben részesülnek.[16] Azt is elrendelte, hogy a kath. vallásnak evangeliumival való felcserélését ne nevezzék hithagyásnak, hanem áttérésnek (non apostasiam, sed transgressionem).[17]

Hogy József komolyan elhatározta a vallási türelmesség megvalósítását, fényes tanúságát adta akkor, mikor a *helytartótanács* újabb rendezése alkalmával *két prot. ülnököt* (az evang. *Prónay Lászlót* s a ref. *Darvast*) nevezett ki és azt is meghagyta, hogy az alsóbb fokozatokon is alkalmazzanak prot. és gör. nem egyesült hivatalnokokat.[18]

Ha a templomok építésére adott engedélyek alkalmával akadékoskodott a helytartótanács, a protestánsok bizton számíthattak a nemes fejedelem pártfogására. *Számos rendeletével* nemcsak az életbeléptetését siettette a türelmességi rendeletnek, hanem a prot. egyház javára ki is bővítette határait. Így megtiltotta a többek közt, hogy a protestánsokat „*eltűrteknek*" nevezzék a hivatalos kiadványokban; kijelentette, hogy mind a négy vallásfelekezet tagjaiból lehetnek jogi, orvosi és bölcsészeti tanárok, és katholikusok is tanulhatnak prot. főiskolákban.[19] Megengedte, hogy az ötven családnál valamivel kevesebből álló prot. község is tarthasson lelkészt; hogy mindenütt használhassanak harangokat; hogy tornyokat építhessenek; hogy a superintendensektől alkalmasaknak ismert tanítók is prédikálhassanak és könyöröghessenek; hogy az úrnap kivételével a kath. ünnepeken is dolgozhassanak a protestánsok.[20] Midőn *a keresztelési stólát eltörülte* az egész országban (1785.), ugyanakkor *felhatalmazta a prot. lelkészeket, hogy önállóan vezethessenek anyakönyveket*;[21] sőt azt is elrendelte, hogy amely vegyes vallású községben csak egy templom van, azt közösen használják protestánsok és katholikusok.[22]

A türelmességi rendelet mellett azonban legfontosabb volt Józsefnek *a protestánsok házassági törvényét magában foglaló rendelete* (1786. márc. 6.), mely felszabadította a prot. házassági ügyet a kath. papi hatóság törvényszéke alól s a polgári törvényszékekhez utasította.[23]

Azonban Józsefnek nem minden reformját üdvözölték örömmel a protestánsok; különösen *az új tanulmányi rendszerrel* nem tudtak megbarátkozni, mely az állam egységének megfelelőleg azon az alapon akarta szervezni a magyarországi iskolákat is, melyen az osztrák örökös tartományokban szervezték. Kétségen kívül a műveltségnek, szabad szellemnek minél nagyobb körben való elterjedését célozta ez az újítása a fejedelemnek, de a protestánsok attól a rendszertől, mely *az országos kerületi igazgatóságok alá rendelte iskoláikat* (1785. okt. 4.), mely *közös iskolák* felállítását kívánta (1785. aug. 31., t. i. amely községben egy iskola van, abba járjanak a különböző hitvallásúak) s mely *a németet tette tannyelvvé*, féltették autonomiájokat, vallásszabadságukat és nemzetiségöket.[24] Több ízben kérték a fejedelmet, hogy ne tegye az új tanulmányi rendszert kötelezővé a prot. iskolákban[25] s e rendszer életbeléptetését előkészítő *bizottsági ülésen* (Pozsonyban) is igyekeztek bebizonyítani, hogy ez a reform a tan- és vallásszabadságra s a szabad versenyre egyaránt káros. De sikertelen maradt minden ellenzékeskedés, a fejedelem nem állott el az egységes állami nevelés tervétől; ezt látva, a protestánsok is kezdettek lehetőleg alkalmazkodni; gondoskodtak németül tudó tanítókról,[26] de már az iskolák állapotáról bekért kimutatásokat vonakodtak a kath. tanulmányi igazgatóság révén juttatni a kormányhoz.[27] A *heidelbergi káté ügyében* sem engedett József; a tiszántúli ref. egyházkerület hiába kért engedélyt teljes szövegű kinyomatására, kijelentette a fejedelem, hogy nem engedheti meg azon részek kinyomatását, melyek megvetőleg nyilatkoznak a kath. egyházról és elöljáróiról (1781. aug. 1.).[28]

Józsefnek nemcsak az egyházra és iskolára, hanem az *állami élet* minden körére kiterjedő, egymást űző, az alkotmányt mellőző, *gyökeres reformjai* az egész országban felszították az elégületlenség tüzét. Az eltörült vármegyék mozogni kezdettek; előbb csak titkos, majd nyílt körlevelekben közölték egymással gondolataikat, érzelmeiket. A Mária Terézia alatt elaltatott *hazafiság és nemzetiség* a József erőszakos támadására ébredezni kezdett a sír szélén. A *magyar ruha és nyelv*, mintegy varázsszóra, rögtönözve foglalta el jogos helyét. A német viselet és szellem nagyralátó apostolai az árnyékos helyeket keresték.

Zajos gyűléseken formulázták az „*ország sebeit*" (1790. jan.); *felsorolták* a többek közt, hogy József meg sem koronáztatta magát, sőt Bécsbe vitette a koronát (1783. ápr. 7.), hogy a hivatalos latin nyelvet némettel cserélte fel, hogy eltörülte a régi megyéket, új kerületekre osztotta az országot (1785. márc. 18.) s az alkotmányosan választott tisztviselők helyett kinevezetteket alkalmazott; hogy megcsonkította a földesúri jogot, több várost megfosztott régi jogaitól stb.[29] Szóval a francia forradalomnak villamossággal terhes légköre Magyarországon is nyugtalan rezgésbe hozta a szíveket.

Az országos elégületlenségnek vihart jósló moraja Józsefhez is eljutott. Észrevették Bécsben, hogy „második belgiumi historia" készül Magyarországon;[30] orvosolni kellett a veszélyes bajt, míg nem késő. József fájdalommal volt kénytelen tapasztalni, hogy népei boldogítását tervező reformjai, nemhogy a boldogságot, de még az elégedettséget sem voltak képesek megteremteni; kénytelen volt elismerni, hogy téves úton haladt, midőn a népek jogainak és érzelmeinek számbavétele nélkül, úgy szólva akaratjok ellenére kívánta őket boldogítani. De József mindig nagy volt, legnagyobb azonban akkor, mikor elhatározta, hogy helyrehozza tévedését; mikor lángelméjének nagyszerű, egész életén át szenvedéllyel építgetett, *kedvenc tervét feladta egy leiratban* (1790. jan. 28.); koronáztatást, országgyűlést ígért; elrendelte, hogy abba az állapotba helyezzék vissza az ország igazgatását, amelyben átvette anyjától; egyedül a vallási türelmességre, a szerzetek eltörlésére, a parochiák szabályozására és a jobbágyok viszonyainak rendezésére vonatkozó rendeleteit hagyta érvényben.[31] Az új alkotmányos korszak biztosítékául *visszaküldötte a koronát Budára* (1790. febr. 18.), mely esemény után be is fejezte munkás életét (febr. 20.).

A nagy fejedelem sok érdeket megsértett, sok ellenséget szerzett emberszerető, felvilágosodott reformjaival, mert az illető, kiváltságos körök megkérdezése nélkül és hátrányára, egyedül esze és szíve sugallatára hallgatva hajtotta végre őket. Reformjai idegen égalji növények voltak s nem erősödhettek meg az elő nem készített, hazai talajban.

A József egységes kormánya alatt olyanok voltak az *erdélyi vallásos állapotok*, mint a magyarországiak. A *türelmességi rendeletet* az ottani viszonyokhoz alkalmazva hirdették ki. Nevezetesen, miután Erdélyben egyenlő jogú és hívatalraképes volt a négy bevett vallás, csak mellékesen említtetett a hat első pont; az ágostai és helv. hitvallás helyett csak bevett vallásokról volt szó; egyedül a görög nem egyesült vallás tűrt; a magán istentiszteletre vonatkozó pont, mint felesleges, elmaradt; a társaságokra vonatkozó pontok mindenkire kötelezők; elmaradtak az egyházlátogatásra és zsinatra vonatkozó pontok is.[32] Az egységes *tanulmányi rendszer* életbeléptetése a prot. egyházak okadatolt kérelme ellenére elrendeltetett, valamint a német nyelvnek kötelező oktatása is. Az alkotmány utolsó foszlányai is lomtárba kerültek, az ország új felosztást nyert (1784.). A fejedelem egyenlősítő törekvése, a népszámlálás félreértése teljesülhetetlen felszabadulási reményeket keltett a felbujtogatott oláh jobbágyságban. A félrevezetett, durva nép azt hitte, hogy ezen reményei valósulását siettetni fogja a birtokos nemesség embertelen legyilkolásával, rablással és gyujtogatással. A *véres lázadás*, mely faj- és vallás-harc is volt egyszersmind (1784. nov. 1. tört ki), végre véget ért a főnökök kivégeztetésével (1785. febr. 28.), de Erdélyben nagyon keserű gyümölcsöket termettek a József elhamarkodott reformjai. Az említett lázadásnak 482 nemesi udvarház és 4000 magyar esett áldozatul. A lázadás területén a magyarok csak úgy menthették meg életöket, ha oláhokká lettek és a görög nem egyesült vallásra tértek. 65 kath., 468 ref., 41 luth. és 548 unitárius vallású mentette meg ily módon életét.[33]

1. *Neue Plutarch* (*Beer*: Joseph II.), IX. k. 115—44. l.

2. Kancel. levélt 6213. 6470—80. után közli *Marczali*: i. m. II. k. 28. l.

3. Ezen *munkálat* tartalmát a Magy. kanc. levélt. 734/781. márc. 23. után közli *Marczali*: i. m. II. k. 202—207. l.

4. Ezt az *emlékiratot Horváth János* pesti ügyvéd szerkesztette. *Bauhofer*: i. m. 467—68. l. A tiszántúli ref. egyh.-ker. is adott be folyamodványt, melynek tartalmát a Magy. kanc. levélt. 1519. 2133/81. után közli *Marczali*: i. m. II. k. 208. l.

5. *Marczali*: i. m. II. k. 209. l.

6. Az *utasítás* tartalmát l. *Marczali*: i. m. II. k. 209—210.; az eredeti szöveget u. o. 514—17. l. Magy. kancel. levélt. 741/81.

7. *Pálffy* herceg malackai *levéltárából* és a cs. kabinet levélt. 1903/81. aug. 30. után közli *Marczali*: i. m. II. k. 211—12. l.

8. A *türelmességi rendelet dátumára* nézve nagy az eltérés. *Irinyi*: i. m. 16. l. okt. 20-ra teszi;

őt követi *Beöthy Zsig*.: A magyarorsz. prot. egyházra vonatkozó összes orsz. törvények, 16. l.; *Bauhofer*: i. m. 468. l. okt. 24-re; *Horváth M*. okt. 25-re; *Tóth F*.: Túl a tiszai püs. élete, 181. l. okt. 29-re teszi. Annyi tény, hogy október 23. még némi módosítást ajánlott a magyar kancellár. *Marczali*: i. m. II. k. 220. l. október 29-nek állítja a kérdéses dátumot.

9. A *türelmességi rendelet szövegében* is vannak némely eltérések a tört.-íróknál. Egyik 16, másik 18 pontot sorol fel s ehez mérve többet vagy kevesebbet mond. *Bocsornál, Marczalinál* 16 pont van ugyan, de nem egyezik a tartalmok. Nagyon jól tette volna Marczali, hogy ha említett terjedelmes monographiájába eredeti szövegét is felveszi a türelmességi rendeletnek. *Lányi-Knauz, Bauhofer, Csuthy, Kovács Alb*. (Egyházjog) 18 pontot ismernek, de félben-szerben közlik s természetesen nem egyeznek. *Keresztesi*: Krónika Magyarország polgári és egyházi életéből a 18. század végén (Budapest, 1872.), 23—24. l. szerint október 19. jelent meg és 16 pontból állott a türelmességi rendelet.

10. A *Keresztesi naplója* (24. l.) szerint: „Ezen resolutio Debrecenbe érkezvén d. 26. dec. publicáltatott, melynél nem ért Debrecen örvendetesebb István napját." A hála-istentisztelet 1782. jan. 13. tartatott a nagy templomban, melyen roppant sokaság vett részt mind a városból, mind a vidékről. U. o. 25—26. l.

11. *Haan*: A M. O. ágost. hitv. evangelikusok egyetemes gyűlései, 12—13. Megjegyzendő, hogy a protestánsok *kérelmet* adtak volt be a végett, hogy *ne erőszakolja* József *a tanulmányi rendszert a prot. iskolákra*, de az említett gyűlésig még nem kaptak választ.

12. A *Keresztesi* naplója 26—27. l. szerint: „A kegyelmes christiana tolerantia publicáltatván, az országban mind a ven. klérus, mind a többi r. kath. statusok Magyarországban és a magyar koronához tartozó több országokban ez ellen igen keményen rescribáltak és a diaetára provocálták, mely miatt ennek ezen esztendőben (1782.) kevés effectusa lett; de ez ellent nem állván, a kegyelmes parancsolatok és explanatiók csak jöttek. A normális resolutiónak megköszönésére a prot. status b. *Ráday* és b. *Prónay* urakat Bécsbe küldötte." Ugyanerről a tárgyról *Haan*: i. m. 13—14. l. mely szerint Pestmegye nemcsak a kath. rendeknek a rendelet visszavételét sürgető feliratát, hanem a prot. rendek hálafeliratát is felküldte. *Marczali*: i. m. II. k. 232—41. l. Érdekes a *váradi ref. templomügy*; nevezett városban 1784. jan. 1. volt az első ref. istentisztelet a Tisza-család udvarán emelt sátorban. Azután egy telket béreltek s deszka imaházat építettek rajta. Ezt azonban gr. *Kollonics László*, váradi kath. püspök, mint földesúr lerontatta s a ref. papot családostul, bútorostul hajdúkkal vitette ki a lakásból. Ezután a ref. egyház a püspökhöz és fejedelemhez folyamodott ebben az ügyben, csak hosszas huzalkodás után szerezhettek telket s tehették le az új templom alapkövét „123 esztendőkig tartott lelki éhség(e) után," 1784. szept. 20. L. ezt az ügyet a *Keresztesi* (a kiűzött ref. lelkész) naplója, 43—87. l. A nagykállói ref. egyházat a Kállay földesúri család zaklatta még 1783. is. *Görömbei*: A nagykállói ev. ref. egyh. tört. 59—61. l. Hasonló esetek nagy számmal fordultak elő, de elég lesz ennyi, a kor jellemzéséül.

13. *Marczali*: i. m. II. k. 242—44. l. Az említett adatokból megtetszik, hogy az üldözés nagyobb pusztítást tett a hatalomnak kezeügyébe eső evang. egyházakban, mint a távolabb fekvő ref. egyházakban.

14. *Marczali*: i. m. II. k. 244. l.

15. M. kanc. lev. 2735/82. után *Marczali*: i. m. II. k. 284. l.

16. M. kanc. lev. 9168/82. dee. 11. és 981/1783. után *Marczali*: i. m. II. k. 248—49. l.

17. 1785. nov. 22. rendelet után *Irinyi*: i. m. 18. l.

18. 7854. és 10873/83. rendelet után *Marczali*: i. m. II. k. 241. l.

19. 1783. szept. 26. leirat; 1783. dee. 9. rendelet. *Irinyi*: i. m. 18. l.

20. 1786. jan. 24., aug 1.; 1787. jan. 2, febr. 20. rendeletek. *Irinyi*: i. m. 18—19. l.

21. 1785. márc. 29. és febr. 20. rendelet. *Timon*: A protestánsok viszonya a párbérhez, 29. l.

22. 1788. jan. 29. rendelet. *Keresztesi*: i. m. 169. l. ezt a bölcs megjegyzést teszi rá: „Erről ugyan az a cautio van, hogy erőltetés ne legyen benne. De félő, hogy az ilyen simultaneus cultus vagy simulatio-t vagy simultas-t szül." Csakugyan nem is lett nagy eredménye, itt-ott végrehajtották, de később megint visszatértek a régi állapotra.

23. Ez a rendelet abból az elvből indul ki, hogy *a házasság polgári szerződés*; az eljegyzési szerződéseket semmiseknek nyilvánította; meghatározta, hogy kik és minő feltételek alatt léphetnek házasságra; mely esetekben lesz érvénytelenné a házasság; szabályozta a kihirdetést; felsorolta, hogy mely esetekben lehet helye az elkülönítésnek és végleges elválásnak. Az eredeti *latin szöveget* l. Canones Ecclesiastici (M.-Vásárhelyini, 1842.), 101—119. l.; *magyarul* némely magyarázó jegyzetekkel l. *Beöthy Zsig.*: A magy. orsz. prot. egyházra vonatkozó országos törvények (B.-pest, 1876.), 28—52. l.

24. József 1784. külön *tanulmányi bizottmányt* állított a *helytartótanács* kebelében; ennek volt alárendelve az öt kerületi *tanulmányi igazgatóság* (Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Pécs és Zágráb székhelyekkel); az egésznek élén állott *a bécsi központi udvari tanulmányi bizottmány. Kiss Áron*: A nevelés és oktatás története (2. kiad., B.-pest, 1875.), 105—107.; *Marczali*: i. m. II. k. 297—312. l. — A *német nyelv* országos életbeléptetésére háromévi határidő volt kitűzve; nevezetesen a kancelláriánál és latin iskolákban azonnal; a tartományi, kerületi, megyei és városi hatóságoknál egy év múlva; a törvényszékeknél és országgyűlésen három év múlva; ezen a határidőn túl aki nem tud németül, sem egyházi, sem polgári hivatalt nem viselhet. Erre a rendeletre sóhajt fel *Keresztesi*: i. m. 83. l. „Mi lészen belőle? és mimódon maradhat a szegény magyar nép szabadsága, csak az Isten tudja és az idő megmutatja." Az idő megmutatta, hogy a magyart nem három, de több év alatt sem lehetett németté tenni.

25. A négy ref. egyházkerületnek 1788. aug. 16. kérelmét közli Révész: Figyelmező, 1870. évf. 191—98. Említi ezt az ügyet *Keresztesi*: i. m. 164—69. l.

26. Pl. a szatmári iskola 1786. német mestert hozatott. *Kiss Kál.*: A szatm. ref. egyházm. tört, 176. l.

27. *Szathmári Paksi István* tiszántúli ref. superintendensnek erre vonatkozó *utasítását* közli *Révész*: Figyelmező, 1873. évf. 99—101. l.

28. Józsefnek a kátéra vonatkozó *levelét* közli *Marcali*: i. m. 513—14. l. *Szilágyi F.*: A heidelbergi káté s a magy. és erdélyországi prot. autonomia a 18. században (Pest, 1869.).

29. Erről a mozgalomról, valamint „*az ország sebjeiről*" (21 pontban) élénk képet rajzol *Keresztesi*: i. m. 182—87. l.

30. A *Kaunicz* kancellár nyilatkozata. *Keresztesi*: i. m. 187. l.

31. *Keresztesi*: i. m. 191—92. l. Az egészhez l. még: *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 285—88.; *Bauhofer*: i. m. 461—99.; *Csuthy Zsig.*: i. m. 219—308.; *Bocsor*: i. m. 1046, 1051—52, 1068—71. l.

32. 1781. nov. 2. leirat. *Marcali*: i. m. II. k. 220. l.

33. *Szilágyi S.*: Erdélyorsz. tört. II. k. 509—11.; *Keresztesi*: i. m. 91—92.; *Bocsor*: i. m. 1039—41. l.; *Szilágyi Fer.*: A Hóravilág Erdélyben (Pest, 1871.).

110. II. Lipót és az 1790—91. országgyűlés törvénnyel biztosítja a két prot. egyház szabadságát és jogait. A protestánsok jogaik élvezetébe lépve, zsinatot tartanak Budán és Pesten (1791.) s új alkotmánytervet készítenek, de a lelkészi és világi elem meghasonlása lehetetlenné teszi az új egységes alkotmány életbeléptetését.

Midőn *II. Lipót* (1790. febr. 21—1792. márc. 1.), ki már toscanai kormánya alatt kivívta a „jó és bölcs fejedelem" nevet (l. 569—70. l.), az országba érkezett, az ébredés, a forrongás viharos mozgalmai közt találta azt. Az alkotmány, nyelv és nemzetiség érdekében gyűléseztek, társulatokat alakítottak és még azok is szívvel, lélekkel s külsőleg is magyarok akartak lenni, kik a közelmúlt asszonyi kormány simogatásaitól elszédülve, egészen elnémetesedtek. A megyék éles feliratai egymást érték; egyes hangok kétségbe vonták a Lipót örökösödési jogát is és királyválasztást emlegettek.

Lipót a kormány átvétele után az ország alkotmányos jogainak fentartását ígérte, válasz nélkül hagyta a keserű feliratokat s a II. József után maradt sérelmes rendeleteknek a megszüntetésével igyekezett az ingerültséget lecsendesíteni. A *két prot. egyháznak beadott folyamodványára*, melyben nemcsak a II. József türelmességi rendeleteinek megerősítését, hanem békekötéseken és országos törvényeken alapuló jogaiknak teljes helyreállítását kérelmezték, kijelentette a király, hogy *az országgyűlés feladatai közé sorozta a protestánsok vallásszabadságának tárgyalását*. Azután nádorválasztás, koronázás és a legsürgetőbb intézkedések megtétele végett a nemzet kívánsága szerint (jún. 6-ra) *összehívta az országgyűlést Budára*.

A rendek egybegyűlvén, még az országgyűlés megnyitása előtt (jún. 5. az

egyesült tiszai kerületek ülésén) felmerült a *vallásügy kérdése*; most már a kath. rendek is igazságosnak nyilvánították azt a követelést, hogy *a két prot. egyházat a bécsi és linci béke alapjára kell visszahelyezni* s jogaikat a koronázási hitlevélben is teljesen biztosítani. Miután tehát a kerületi és bizottsági üléseken, a kath. és prot. rendek külön tanácskozásain, igen élénk érdeklődés mellett s gyakran heves viták közt előkészíttetett a vallásügyi kérdés s az *országgyűlés vegyes választmánya elkészült a törvényjavaslatával* (17 pont):[1] a hitlevélbe iktatandó pont és a *külön törvényjavaslat* az országgyűlés asztalára került. A javaslatokkal szemben a kath. klérus régi önző, rideg álláspontját foglalta el s azt kívánta, hogy egészen mellőzze a vallásügyet az országgyűlés. A protestánsok a választmány javaslata mellett küzdöttek. Azonban a viták folyama alatt meggyőződtek róla, hogy a szemben álló pártok véleménye közt sokkal nagyobb az eltérés, hogysem egységes megállapodásra lehetne számítani. Ebben a meddő állapotban, ősi szokás szerint, *a király bölcseségéhez* (Bécshez) *folyamodtak* s azzal a kéréssel küldöttek fel a munkálatokat (szept. 15.), hogy ez eltérő véleményeket lehetőleg kibékítő törvényjavaslatot küldjön le a király az országgyűléshez.[2] A király teljesítette a rendek kívánatát s a protestánsok vallásszabadságát biztosító pontokra vonatkozólag azt a határozott óhajtását nyilvánította válaszában (nov. 7.), hogy egész teljességükben a törvények közé iktassák őket.[3] A protestánsok hálás örömmel fogadták a kedvező választ,[4] ellenben a klérust és párthíveit megdöbbentette a királyi üzenet s arra indította, hogy egy feliratban a megsemmisítését kérelmezzék a kath. vallásra nézve állítólag sérelmes leiratnak.[5] Midőn az országgyűlés asztalára került a leirat, heves vita támadt, hogy *becikkelyeztessék-e vagy nem a vallásügyi rész*? A kath. párt abból az okból utasította vissza a becikkelyezést, hogy ez az ügy csak javaslattétel és nem eldöntés végett volt felterjesztve; ellenben az evang. rendek s a vallásszabadság barátai teljesen befejezettnek kívánták az ügyet tekintetni s a becikkelyezés mellett emeltek szót.[6] A kath. párt nevében *Batthyány Józs.*, bíbor. hercegprímás, még azt is felhozta lépésök igazolására, hogy feliratukra még nem érkezett a királytól válasz. Miután tehát most sem juthattak egységes megállapodásra, *újból felírtak*, kérve a királyt, „hogy ezeket a viszálkodásokat végsőképen meghatározni méltóztasson, hogy aképen még ezen diaeta alatt a vallásügy dolga törvénybe iktattathasson".[7]

Így jelent meg *a király második leirata*, a vallás-törvénynek némely nem lényeges módosításával (1791. jan. 18.), de ez sem volt képes a pártok közt az egyetértést létrehozni.[8] Újabb heves vita indult meg a becikkelyezés mellett és ellen. Míg a papuralom hívei a kath. vallás sérelmét s azt emlegették, hogy „*Magyarország a Mária országa*" s itt a kath. vallásnak uralkodónak kell lenni:[9] addig a vallásszabadság hívei (főleg *Batthyány Alajos* gr.) mint emberi jogot védték a lelkiismereti szabadságot, hivatkoztak az európai felvilágosodás ítéletére s figyelmeztették rá az akadékoskodókat, hogy *ellenkezésökkel nem hárítják el magoktól a hazaárulás gyanúját*, midőn az emberi jogok elsejét akarják megtagadni polgártársaiktól. Utoljára is a becikkelyezés mellett nyilatkozott a megyék és főrendek többsége (291 szavazattal 84 ellen) s meg is történt az.[10]

Ha a kath. klérus a vallástörvénynek, mint amely sokat megsemmisített képzelt jogaiból, meg nem gátolhatta a becikkelyeztetését, legalább tiltakozott ellene s *felvétetni kívánta írásban is beadott tiltakozását*.[11] Az országgyűlés teljesítette ugyan ezt a kívánatot, de kijelentette azt is, hogy örök időre érvénytelen a kath. klérus tiltakozása.

Így jött létre oly sok küzdelem után, a két prot. egyház vallásszabadságát és jogait megszilárdító, a fejedelemhez és a kath. egyházhoz való viszonyát szabályozó *1790 – 91. XXVI. törvénycikk*, melynek 17 pontja megnyugtatta végre a zaklatott híveket. E törvény lényegében következő:

Miután a rendek örök egyesség végett igazságosnak ismerték, hogy *a vallás ügye Magyarország határain belül, az 1608. és 1647. törvények állapotára helyeztessék vissza* s hogy az ágost. és helv. hitv. *evangelikusok szabad vallásgyakorlatának alapjául* az 1608. kor. előtti I. t.-cikkben idézett és törvénybe iktatott *bécsi béke* s az 1647. V. t.-cikkbe iktatott *linci béke* tartalma *vétessék* és újíttassék meg: ennélfogva ő felsége hozzájárulásával (*a papság s a világi katholikusok egy részének ellenmondása ellent nem állván, sőt örökre érvénytelennek nyilváníttatván*) rendeltetik:

1. Hogy tekintetbe nem vévén a megelőző törvényeket, szabadalmakat és leiratokat, ezentúl a *vallás gyakorlata, templomok, tornyok, harangok, iskolák és temetők szabad használatával, mindenütt és mindenkinek, osztálykülönbség nélkül* (nemes, polgár, jobbágy), *szabadon hagyassék* és soha senkitől semmi ürügy alatt ne háborgattassék.

2. Ezen szabad vallásgyakorlat alapján, mely ezentúl mindenütt nyilvános lesz, *az evangelikusok minden helységben*, hol szükségesnek gondolják, *templomokat*, tornyokkal vagy nélkülök, *paplakokat és iskolákat alapíthatnak és építhetnek*, ha ki tudják a kellő alapot mutatni a megyei hatóságnak. Ebben az esetben a *földesúr belső telket köteles adni templom, paplak és iskola számára.* Ugyanez a kötelezettsége lesz az evang. földesuraknak az alakuló új kath. egyházakkal szemben.

3. Az evangelikusokat, bármely osztályhoz tartozzanak is, *vallásukkal ellenkező szertartásokra kényszeríteni*, vagy bárminő tartozásra kötelezni *nem lehet.*

4. A két hitv. evangelikusok a vallás dolgában *saját egyházi elüljáróiktól függjenek*; az egyházkormányzat szervezésére vonatkozólag ő felsége fentartja magának azt a jogot, hogy oly rendet állapítson meg, mely ne érintse a vallásszabadságot, az evangelikusok helyeslésével találkozzék és ne ellenkezzék vallásuk elveivel. Addig is érintetlenül hagyatnak érvényes törvényeik; *tanácsgyűléseket és zsinatokat tarthatnak*, de a zsinat helyéről, tárgyáról s a résztvevők számáról ő felségét előre értesíteni tartoznak, hogyha tetszik ő felségének, királyi embert küldhessen rá s gyakorolhassa általa főfelügyeleti jogát (jus supremae inspectionis). *Az így hozott törvények és szabályok királyi megerősítés után érvényesek lesznek.* Mindenesetre érintetlenül maradván a király legfőbb felügyeleti joga, melyet az ország törvényes kormányai által gyakorol, valamint a többi királyi jog is, melyek a két hitv. evang. egyház ügyei körül (jus circa sacra) illetik ő felségét.

5. Főiskolák kivételével, melyeknek alapítására kir. engedély szükséges, *elemi és nyelvtani iskolákat mindenütt alapíthatnak*, a létezőket pedig megtarthatják. Tanáraikat, tanítóikat, gondnokaikat szabadon választhatják, a tanrendszerrel szabadon rendelkezhetnek; de az ő felségétől jóváhagyott országos tanrendszer, a vallástaniak kivételével ki fog terjesztetni ezekre az iskolákra is. *Tanulóik* gyűjthetnek segélyt s *szabadon látogathatják a külföldi egyetemeket. Vallásos könyveiket*, a kath. vallás ócsárlása nélkül, a királynak bejelentett, felelős censoraik felügyelete alatt szabadon *kinyomathatják* (minden műből 3 példányt küldvén a helytartótanács útján ő felségének.).

6. Az evangelikusok *a kath. papoknak nem tartoznak sem párbért, sem stólát fizetni, sem semminemű illetéket adni*, hacsak önként nem kívánják a kath. pap szolgálatát.

7. *Evang. lelkészek szabadon meglátogathatják saját felekezetű betegeiket vagy a rabokat*, előkészíthetik a halálra s kikísérhetik a vesztőhelyre őket (de ezt a kath. papok is megtehetik, ha határozottan kívánják az illetők.).

8. *Mindenféle hivatalok valláskülönbség nélkül fognak adatni* az érdemes és képes hazafiaknak.

9. Az evangelikusok *a decretalis eskü letétele alól* a záradékra nézve (a b. sz. Máriára, Istennek szenteire és választottaira) *felmentetnek*.

10. *Jótékony célú alapítványaikat* szabadon kezelhetik s meg nem fosztathatnak tőlök.

11. *Házassági ügyeik* addig, míg rendeztetnének ő felsége jóváhagyásával egyházi törvényszékeik, *a világi törvényszékek elé tartoznak* és az utóbbi években megállapított elvek szerint fognak eldöntetni; azonban az elválási ítéletek csak polgári hatásukra lesznek érvényesek; de a házasság semmis voltának elismerésére és annak az illető katholikusokra való kiterjesztésére nem lehet kötelezni a kath. püspököket. Az evangelikusok egyszer mindenkorra felmentetnek a 3. és 4. fokú rokonság házassági akadálya alól.

12. A templomokra, iskolákra, paplakokra és alapítványokra vonatkozólag a jelen állapot lesz irányadó, jövőben pedig *az egyházi ingó és ingatlan tulajdonoknak bármely részről történő elfoglalása 600 magyar forinttal fog büntettetni.*

13. A kath. egyházból *a prot. egyházba való áttérési eseteket*, a visszaélések elkerülése végett *fel kell terjeszteni ő felségének*; szigorú büntetés terhe alatt tilos katholikusokat az evang. egyházba csábítani.

14. *A vallásszabadság nem terjed ki Horvát-, Tót- és Dalmátországokra*, tehát azokon a területeken az evangelikusok sem birtokjogra, sem köz-, sem magán-hivatalok viselésére nem tarthatnak igényt, de az ott létező néhány evang. egyház jogai és birtokai továbbra is sértetlenül maradnak.

15. *Vegyes házasság csak kath. pap előtt köthető; az ilyen házasságból származott gyermekek, ha az apa kath., mindnyájan*, ellenben, *ha az anya kath., csak a fiúk követik apjok vallását.*

16. Az eredetileg vagy később azzá lett *vegyes házassági ügyek*, mint szentségi jellegűek, *a kath. püspöki törvényszékek elé tartoznak.*

17. *Kath. ünnepeken* minden nyilvános, zajos és botránkoztató foglalatosságtól óvakodni tartoznak az evangelikusok. A földesuraknak és gazdáknak tiszti kereset terhe alatt tilos jobbágyaikat vagy cselédeiket ünnepeik megtartásában akadályozni.[12]

Hogy ez a törvény a protestánsoknak nem adott meg egy törvényesen bevett, független egyházat megillető minden jogot; s hogy különösen az alkotmányra vonatkozólag a fejedelem fentartotta magának a rendezés jogát: ennek nem egyedül a kath. klérus ellenséges magatartásában rejlett az oka, hanem a tiszántúli ref. egyházkerület kormányzó papságának hierarchikus törekvésében is. Ugyanis még a nevezett törvény feletti viták alatt, állítólag *Szathmári Paksi István* superintendensnek és a kerület *13 esperesének* megbízásából, *Sinai Miklós* debreceni tanár két követtársával[13] *egy kérelmet juttatott* (a kancellária útján 1790. okt. 1.) a királyhoz, melyben az egész ref. lelkészi kar nevében kérték, hogy az egyházak és iskolák kormányzásában, az alapítványok kezelésében, a tanítók választásában s a házassági törvényszékekben ne vehessenek részt a világiak.[14] Úgy látszik, hogy a magyar Sionnak tiszántúli őrei megfeledkeztek róla, hogy a prot. egyházalkotmánynak egyik talpköve az *egyetemes papság eszméje*, mely nem tűr meg semmi papuralmi törekvést; nem fontolták meg, hogy midőn síkra szállanak önző érdekeikért, útját állják az egyház korszerű fejlődésének s végzetes lépésökkel az ellenséges kath. papságnak tesznek jó szolgálatot.

A nevezett törvény minden hiánya mellett is oly kedvező helyzetet biztosított a protestánsoknak, hogy a *két egyház* vezér-férfiai örömmel határozták el a *Pozsonyban* tartott *egyetemes gyűlésen* (1791. febr. 10.), hogy egy fényes küldöttség *hálás köszönetét nyilvánítsa a királynak* az egyház iránti jóindulatáért s hogy a törvény szentesítése alkalmából (máj. 1.) *hála-istentiszteletet tartsanak az összes prot. templomokban*; egyszersmind azt is elhatározták, hogy *engedélyt* kérjenek ő felségétől *zsinattartásra*.[15]

Míg készültek a zsinatra, addig *Sinai* és pártja a tiszántúli kerületben egész a szakadásig folytatta az izgatást a világiak ellen, így történt, hogy a *Szathmári Paksi István halála után* egyszerre *két püspököt választottak*; a papság a világiak mellőzésével *Sinait* (1791. máj. 2.), a világiak és a Sinaitól elpártolt papság *Hunyadi Ferencet* (1791. jun. 28.).[16] Sinai maga futkosott Bécsbe, hogy megnyerje a királyi megerősítést, de az ügy megvizsgálására kiküldött *commissio* (b. *Orczy József* s a többi három ref. superint.) véglegesen elejtette a Sinai ügyét. Ily értelemben jelent meg (1791. okt. 18.) az a *királyi resolutio*, mely semmisnek nyilvánította megválasztatását, Hunyadit pedig megerősítette a pöspökségben.[17]

Még nem ért véget a Sinai per, midőn a nyert kir. engedély alapján *összeült a két egyház zsinata* (az evang. zsin. *Pesten* 1791. szept. 12.—okt. 14.; a ref. zsin. *Budán* szept. 14—okt 13.) s elhatározta, hogy a két egyház közti testvéri kapocs megerősítése végett az egyházkormányzat és az elüljáróság szervezésében, valamint más egyházi intézmények kérdésében a hittanra és cultusra tartozó dolgok kivételével egyöntetűségre fog törekedni. Ebből a célból a két zsinat egy *vegyes küldöttséget* választott javaslatok készítésére (egyik-egyik 8 világi és 8 egyházi, összesen 32 tagot, szept. 15.), mely azonban *öt szakosztályra* oszlott a kérdések gyorsabb és sikeresebb megoldása szempontjából (40 taggal, szept. 29.). A küldöttségek munkálatait külön tárgyalta és fogadta el mindkét zsinat. Így jött létre, a világiak és lelkészek közt folyt heves viták és éles nyilatkozatok után, az *új egyházalkotmány*, mely a *zsinat-presbyteri rendszer* elveit igyekezett megvalósítani s a világiak és egyháziak egyenlő jogosultságát érvényesítette a kormányzat minden fokozatán. E szerint mindenik *egyházközséget* a saját patronusaiból, lelkészeiből, gondnokaiból és véneiből alakult *presbyterium igazgatja* (4—7. kán.). Mindenik egyházmegye ügyeit az *egyházmegyei consistorium* intézi, mely a világi gondnok és esperes elnöklete alatt, az egyházközségi presbyteriumoktól egyenlő számmal választott egyházi és világi tanácsbírák közreműködésével tartja üléseit (8—10. kán.). Az egyházkerületeket a *ker. gyűlés* igazgatja; elnökei a világi fő- vagy algondnok és a superintendens; tagjai egy egyh. és egy világi jegyző, az egyházmegyék gondnokai és esperesei s minden egyházmegyének egy világi és egy egyh. követe; a *ker. consistorium* ülésein azonban csak a fő- vagy algondnok, a superintendens, négy világi és négy egyházi tanácsbíró vesz részt (15—18. kán.). Fontosabb esetekben, főleg ha eltérők a vélemények, továbbá, hogy a kerületi szentszékeknek feljebbezési jorumuk s hogy a két egyháznak a kormánnyal szemben egységes képviselete legyen: az evang. és ref. egyházkerületek *egyetemes gyűlést* tartanak (évenként rendesen kétszer, de ez nem lesz állandó kormány), mely az egyetemes gondnok és a legidősebb superintendens elnöklete alatt a kerületek főgondnokaiból, superintendenseiből és minden egyh.-kerületnek egy világi és egy egyh. követéből alakul (19—24. kán.). Végre a törvényhozás a *zsinat* feladata, mely *tízévenként* tartja üléseit; egyik-egyik egyház zsinati tagjainak száma 72—100 lehet; tagjai hivataluknál fogva a főgondnokok és superintendensek, a kerületek egyenlő számú egyházi és világi küldöttei; világi elnököt, világi és

egyh. jegyzőt a zsinat választ; hitvallási ügyekben a legidősebb superintendens elnököl (25—28. kán.). Az alkotmány rendezése mellett gondoskodtak *házassági törvényszékekről* is (a ref. egyház részére Debrecen, Miskolc, Kecskemét és Veszprém jelöltetett ki székhelyül), melyek az egyházkerületektől választott egy világi elnökből, két világi, két egyh. ülnökből és egy jegyzőből alakulnak (11—14. kán.). Rendezték a *házassági ügyeket* (eljegyzés, házasságkötés, házassági akadályok, elválás, gyermekek törvényesítése, házassági ügyek kezelési módja, 116—155. kán.) az *egyházi fegyelmet* (29—99. kán.), az *iskolák igazgatását*, a *könyvvizsgálatot* (100—107. kán.) és a *gazdasági ügyeket* (108—115. kán.). Csekély eltéréssel ekként szervezte egyházalkotmányát az evang. egyház is.[19]

Miként gondolni lehet, a prot. lelkészi karnak az a része, mely az egyházban a katholicismusra emlékeztetőleg, szembeállította a tanító-rendet (doctores religionis) a néppel (auditores) s a papság elsőségét vitatta, nem volt megelégedve az új alkotmánnyal. Ez a párt azt hitte a világi urakról, hogy „nem az Isten dicsőségét, hanem a magokét keresték"; hogy csak azért törekedtek az evangelikusokkal való unióra is, hogy „annál könnyebben elnyomhassák a papokat"; azt is zokon vette, hogy a mindenfelé áskálódó, izgágáskodó és árulkodó Sinait a zsinat nem fogadta be kebelébe s elbúsulásában a budai és pesti zsinatra is alkalmazta azt az ítéletet, melyet egykor a dordrechti zsinatra mondtak volt ki:

„Quid synodus? nodus; patrum chorus integer? aeger;
Conventus? ventus; sessio stramen. Amen."

Viszont a világiak hierarchiával gyanusították a lelkészeket. Így nem a szeretet, hanem a pártszenvedély lelke uralkodott a zsinaton s alig született meg, már is sokan eltemetésére gondoltak annak az alkotmánynak, mely legalább kormányzati tekintetben *alapkövévé válhatott volna a két prot. egyház uniójának.* A boszús Sinai volt az első, ki tiltakozott a nádor és király előtt a zsinat végzései ellen. A kath. klérus, mely nem szívesen látta a két. prot. egyháznak erőben és szellemben való egyesülését, egész befolyását mérlegbe vetette, csak hogy megakadályozza a zsinat végzéseinek királyi megerősítését. És a prot. lelkészi karnak azok a fővezetői, kik a zsinat folyama alatt el-ellátogattak a gr. Batthyány József bíbor. prímás vendégszerető és politizáló asztalához, készséggel támogatták a kath. klérust említett céljában. El is érték a kitűzött célt, *a király nem erősítette meg a zsinatvégzéseket.* Aztán jöttek zivatarosabb,

baljóslatú idők, melyek még kevésbbé kedveztek a megerősítési kísérleteknek.

A két prot. egyház tehát a korábban megkezdett rögös pályán haladt tovább; nem két-, hanem nyolcfelé szakadva hordozta az élet súlyos terheit. Az egyes kerületek féltékenyen őrzött autonomiájok szűk határai közé húzódva, szétforgácsolt erővel küzdöttek az ellenséges áramlatok és haladásuk akadályai ellen, holott egyesült erővel könnyebben és gyorsabban legyőzhették volna azokat. Azzal áltatták magokat, hogy szabadok, pedig szabad mozgásukat lépten-nyomon gátolta nemcsak a százfelé való gazdálkodás-okozta szegénység, hanem a számtalan változatú, végetlenül nyújtható, de azért egymással összeférni képtelen, alsóbb és felsőbb fokú autonomiának kuszált szövevénye is.

Az *erdélyi országgyűlésen* (Kolozsvártt, 1790. dec. 12.—1791. máj. 9.) hozott törvények (melyeket azonban csak *I. Ferenc* erősített meg) szintén a korábban mellőzött jogok és szabadságok visszaállítását és a béke megszilárdítását célozták. A *négy bevett vallás* jogait újból megerősítették (53. t.-c.); az *egyházi birtokok* háborgatását szigorúan megtiltották (55. t.-c.); a *vallásos könyvek nyomatását*, más vallások kímélésének feltétele mellett, megengedték (56. t.-c.); a *vegyes házasságból származott gyermekek* vallásos nevelésére vonatkozólag kimondották, hogy nem szerint kövessék szülőik vallását (57. t.-c); a három prot. egyházat felmentetek a *3. és 4. fokú rokonság házassági akadályai* alól (59. t.-c.) stb.

Általában a szabad gondolkodású és bölcs mérsékletű Lipót rövid, üdvös kormánya alatt minden irányban helyreállította a megzavart békét, újra megszilárdította a trón és nemzet közt meglazult kapcsot. Nagy szükség is volt rá, mivel mind veszélyesebb alakot kezdett ölteni a trónokat később megingató francia forradalom. Ezzel a fenyegető vésszel szemben csak az erők egyesítésével lehetett az államot megvédeni. Lipót nem érte meg ezen európai válság zivataros napjait; rövid betegség után népeinek, főleg a protestánsoknak mély fájdalmára meghalt (1792. márc. 1.).

1. A *hét javaslat* (két kath., egy dunai, egy tiszai kerületi, két evang. és egy az országos vegyes bizottmányé) közül az *evang. rendekét* (jun. 22.) l. *Irinyi*: i. m. 28—36.; a *kath. rendekét* (*Sauer* nagyváradi prépost tervezete) jun. 27. u. o. 36—43.; a *vegyes bizottmányét*, aug. 7—18. u. o. 68—76. l.

2. *Irinyi*: i. m. 85—87. l.

3. *Irinyi*: i. m. 89—93. l.

4. Az *evang.* rendek köszönő feliratát l. *Irinyi*: i. m. 93—94. l.

5. A klerikális párt *gr. Kollonics László* kalocsai érseknél gyűlt össze (nov. 30.), hol elfogadta és aláírta *a négy pontból álló feliratot*. Aláírta pedig 3 főpap, 15 felsőházi tag, 24 megyei és 23 városi követ, 4 kir. táblai tag, 15 mágnás képviselő, összesen 84. Ezen felirat főbb tételeit l. *Irinyi*: i. m. 94—97. l. Nevezett felirat hatását *a protestánsok egy más felirattal* igyekeztek csökkenteni (dec. 12.), melyet közöl *Irinyi*: i. m. 109—134. l.

6. A *becikkelyezést kívánták. gr. Teleki József* ugocsai főispán, *Balogh Pét*. nógrádi, *Domokos Laj*. bihari, *Vay Ist*. szabolcsi, *Máriássy Ist*. gömöri követek, s más evang. rendek; *gr. Zichy Kár*. országbíró, *Grassalkovics Antal* herceg, *gr. Zichy Fer*. zempléni, *gr. Pálffy Ján*. tábornok, pozsonyi főispánok; *Ürményi Józs*., bácsmegyei főispán és személynök; *Batthyány Alajos* és *Fer*., *Széchenyi Fer*., *Forgács Mikl*., *Haller Ant*., *Brunszvik Ant*. grófok s más kath. főrendűek. *Irinyi*: i. m. 100—101. l.

7. Az országos napló szerint. *Irinyi*: i. m. 101—105. l.

8. Ezen szerkezet s a megelőző közt létező különbözési pontokat l. *Irinyi*: i. m. 134—36. l.

9. *Boronkai József*, somogymegyei követ beszédéből, *Irinyi*: i. m. 137. l.

10. A fontosabb nyilatkozatokat pro et contra l. *Irinyi*: i. m. 137—49. l.

11. A Batthyány prímás által beadott *ellenmondást* l. *Irinyi*: i. m. 149—50. l.

12. A törvény szövegének az 1. jegyzetben említett javaslatokkal való összehasonlítását l. *Irinyi*: i. m. 158—230. l. Erre az országgyűlésre vonatkozólag l. még: *Naponként való jegyzései* az 1790-ik esztendőben rendelt *Magyarország gyűlésének* stb. (Buda, 1791.); *Diarium comitiorum* regni Hungariae anni 1790—1. Authentica versio (Budae, 1791.); *Diarium et acta Comitiorum* etc. anni 1790—1. (*Torkos Kristófnak*, Odeschalchi II. Livius herceg követének naplója. Kézirat a nemz. muz. könyvtárában). Érdekes feljegyzések vannak ezen országgyűlés időszakáról *Keresztesi*: i. m. 251—96. l.; *Lányi-Knauz*: i. m. II. k. 289—94.; *Bauhofer*: i. m. 500—511.; *Borbis*: i. m. 129—41. l.

13. *Héczei Dániel* peéri lelkész és középszolnoki senior, *Keresztesi József* szalacsi lelk. és érmelléki assessor.

14. *Keresztesi* (ki maga is a papi párthoz tartozott): i. m. 321—333.; *Tóth F*.: Túl a tiszai ref. püspökök stb., 200—201., 206—207.; *Révész Im*.: A magy. prot. egyház szabadságának védelme (Sárospatak, 1862.), 85—87. l.

15. *Haan*: i. m. 19—20. l.

16. *Tóth F*.: Túl a tiszai püspökök, 208—20.; *Keresztesi*: i. m. 343—52. l.

17. A kir. resolutiót közli *Tóth F*.: i. m. 219—20. l.

18. Az első szakosztály a felsőbbségre és könyvvizsgálatra, a 2. az egyh. fegyelemre, a 3. a házassági törvényre, a 4. az iskolák igazgatására, az 5. az alapítványok kezelésére és a gazdasági ügyekre vonatkozó javaslatok elkészítésével bízatott meg.

19. *Az evang. egyházban* a községek élén áll a konvent, az egyházmegyék élén *a megyei consistorium*, az e.-kerület élén az *egyh.-ker. consistorium*; legfelsőbb fokozat *a generális conventus* vagy supremum consistorium; a gondnokok helyett felügyelők vannak stb. A *ref. zsinat végzéseit* l. 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyh. kánonok, (ford. *Zsarnay*; Sárospatak, 1860.). *Az evang. zsinat végzéseinek* eredeti latin szövegét közli *Borbis*: i. m. 141—76. l. A ref. zsin. *kir. biztosa* volt *Zsadányi Almásy Pál* aradm. főispán, az evang. zsinaté *gr. Brunszwik József*. A ref. zsin. *elnöke* volt előbb helyetteséképen id. *br. Ráday Gedeon* s egy ülésen ifj. *br. Ráday Gedeon*, a 6. ülésen kezdve *gr. Teleki József*, az evang. zsinaté *br. Prónay László*. *A ref. zsinat kiváló*

tagjai voltak: a tiszáninneni kerületből *Szalay Sám*. püs., *id. Báji Patay Józs*. főgondnok, *Vay József*, *br. Vay Dániel* és *Miklós*, *Őri Fülep Gáb*. pataki tanár stb.; Tiszántúlról *Hunyadi Fer*. püs., *Rhédey Fer*. főgondnok, *Vay Ist*., *Domokos Lajos* stb.; Dunamellékről *Veresmarti Vég Sám*. püs., *gr. Teleki Józs*. főgondnok stb.; Dunántúlról *Halász Józs*. püs.; *id. br. Ráday Gedeon* főgondnok stb. *Az evang zsin. főképviselői*: *Torkos Mih.*, *Szinovitz Mih.*, *Hrabowszky Sám*. rendes, *Szontagh Sám*. helyettes superint.; *b. Prónay Gáb*., *Balogh Pét*., *b. Podmaniczky Józs*., *b. Hellenbach Sándor* stb. Kevés kivétellel ugyanazon családok őseivel találkozunk mindkét zsinaton, melyeknek utódaik ma is kiváló helyet foglalnak el a két prot. egyházban. *A budai zsin. jegyzőkönyvét* l. *Révész*: Figyelmező 1874. évf. 21., 77 , 243., 331., 379., 481., 503. s köv. l. *Az evang. zsin. naplóját* kivonatosan közli *Hornyánszky*: Prot. Jahrb. (új foly., Pest, 1860.) 1—33. l. L. még *Szeberényi János*: Censura canonum Synodi Pestiensis Evang. A. C. 1791. scripta anno 1832. mense Sept. et Oct. (Hornyánszky: Prot. Jahrb. 5. évf. 164—96. l.); *Szeberényi Andor*: Az 1791. pesti ev. ágost. hitv. zsin. történelme (Pest, 1869.); *Keresztesi*: i. m. 355—62. l.

NEGYEDIK SZAKASZ.

AZ EGYHÁZI TAN, TUDOMÁNY ÉS ÉLET FEJLŐDÉSE AZ EVANGELIKUS EGYHÁZBAN.

111. Calixtus György és a synkretismus elleni harc.

Azóta, hogy a Formula Concordiae megjelölte az evang. egyház igaz tanának határait, e tanrendszer hívei oly aggodalmasan elzárkóztak minden idegen befolyás elől, annyira megnehezítették a szabad mozgást az egyházban, hogy a gyakorlati keresztyén életnek egészséges lüktetéséről, a hittannak a szentírás alapján való erőteljes fejlődéséről alig lehetett szó. Így nem csoda, ha azok, kik kényelmetleneknek találták a hitrendszer békóit, lerázni igyekeztek őket és épen egyházok jól felfogott érdekében két irányban is felszították az ellenzéki szellemet a lutheri igaz-hitűségnek kikerekített rendszere ellen. Egyik irányban a *synkretismus*[1] a hitrendszer merevségét, másik irányban a *pietismus* az egyházi élet ürességét támadta meg.

A *hittani téren* megindult *ellenzéki mozgalomnak a helmstedti egyetem volt a*

központja, mely, mint a humanismusnak menedékhelye, több szabadelvűséget fejthetett ki a hittan terén is, mint amennyit megengedett az egyetemi kartól el nem ismert Formula Concordiae. Ebben az intézetben nyerte kiképeztetését (1603-tól) *Calixtus György* (Melbyben, Schleswigben, 1586. szül.), ki Német-, Francia-, Angolországban és Hollandiában tett utazása alatt a különböző felekezetek legkitűnőbb hittudósaival ismerkedett meg, s emelkedettebb szempontból vizsgálhatta az egyházak tanrendszereit, mint a legtöbb evang. hittudós. Az egyetemes műveltségű, sokat tapasztalt, derék Calixtus, az egyháztörténelemnek, főleg az egyházi atyák műveinek alapos tanulmányozása alatt, felismerte egyházának hiányait. Épen ez a tapasztalat ébresztette fel benne azt a gondolatot, hogy ha a hittannak történelmileg kimutatható alapelemeit tekintenék központnak, körülötte ha nem is olvadhatnának össze egy szerves testté (unió) a különböző keresztyén felekezetek, de legalább olyan *keresztyén szövetséget* alkothatnának, melyben a kölcsönös elismerés, szeretet és türelem törvénye uralkodnék. Ezen cél érdekében küzdött Calixtus majdnem fél századig, mint helmstedti theol. tanár (1614-től). Az ő *terve szerint a keresztyén hittannak elsőrendű elvéül* meg kellene hagyni a szentírást; *másodrendű elvévé* pedig az öt első századnak összhangzó symbolumait és tételeit kellene tenni (Consensus quinque-secularis). A keresztyén egyházaknak közös alapját képeznék tehát azok az alapigazságok, melyek az *apostoli hitvallásba* vannak befoglalva; a később kifejlett nem lényeges különbségeket eltűrhetnék; a szentírással ellenkező vagy épen jogosulatlan alkotó elemeket (pl. korlátlan pápaság, hét szentség, stb.) pedig egyszerűen mellőzhetnék.

A Calixtus törekvését gyanús szemekkel kísérték a szigorú luth. hittudósok; midőn a jó cselekedetek szükséges voltát bizonyítgatta, s megjelölte a ker. egyház lényeges tanait,[2] *kryptopapismusszal* vádolták; midőn különválasztotta az erkölcstant a hittantól s a ref. egyház iránti türelmet ajánlotta,[3] *kryptocalvinismusszal* gyanúsították. Ezen vádak súlyát növelte még az az állítása is, hogy a szentháromság az ószövetségben nincs világosan kijelentve. A gyanú még erősödött, midőn Calixtus a *thorni vallási értekezleten* (1645.; erről alább) a protestánsok erejének egyesítése céljából rokonszenvet tanúsított a reformáltak iránt, s testvéri, habár nem hittani egyesítésén munkált a két egyháznak. Calixtusnak békítő törekvése épen ellenkező hatást eredményezett, nagy mértékben felszította az ingerültséget s *két ellenséges pártra*

szakította az evang. egyházat. Egyikhez tartoztak a helmstedti (*Hornejus* Konrád, megh. 1649.; *Hildebrand* Joachim, *Titius* Gerhárd, a Calixtus fia Ulrik Frigyes, megh. 1701.) és königsbergi egyetemek tanárai; másikhoz főleg a szász vál.-fejedelemség hittudósai (*Calov* Ábrah. wittenbergi tanár és fősuperint. megh. 1686.; *Hülsemann* Ján. Lipcsében, megh. 1668.; *Weller* Jak. drezdai udvari főpap megh. 1664. s mások). A jenai egyetem az egyeztetés nehéz és hálátlan munkáját vállalta magára. A synkretismus ellenei még a szász vál.-fejedelmi és braunschweigi hercegi udvart is szerették volna a vitába elegyíteni és felizgatni egymás ellen, de miután ez a tervök nem sikerült, a wittenbergiek, hogy annál biztosabban megvédhessék a Luther igaz tanát, elnyomhassák a synkretista téves tanokat s kirekeszthessék híveiket az egyházból, „*Consensus repetitus fidei verae Lutheranae*" etc. cím alatt egy *új hitvallás-könyvet* írtak (1655., nyomtatásban 1664. jelent meg). Ebben a hitvallásban *synkretista téves tanok címén elvetették a többek közt* azt a véleményt, hogy az apostoli hitvallás mind magában foglalja az üdvre szükségeseket; hogy a kath. és ref. tan érintetlenül hagyta az üdvnek tulajdonképen való alapját; hogy az eredeti bűn csak magántermészetű; hogy az Isten a bűnnek indirecte, improprie et per accidens oka volna; hogy a szentháromság legelőbb csak az újszövetségben jelentetett ki világosan; hogy katholikusok, reformáltak és lutheránusok egyaránt hiszik, hogy Krisztus jelen van az úrvacsorában és ennek csak a módjára nézve különböznek, stb.[4] Azonban az új hitvallás-könyvvel senkisem óhajtotta a régit felcserélni, s így elmaradt az egyházból való kirekesztése is a synkretista pártnak. Különben is a szenvedélyesen vívott harc alatt meghalt a pártvezér, *Calixtus* (1656.); fia, *Ulrik* tovább folytatta ugyan a vitát, de nem pótolhatta apja helyét. Eközben a *jenaiak* (kiknek *Musaeus* Ján. állott az élén) csillapítási kísérlete sem maradt hatástalanul. Glassius (előbb jenai tanár, majd gothai fősuperint., megh. 1656.) kijelentette a *Kegyes Erneszt* herceg megbízásából írt véleményében, hogy egészen jelentéktelenek a vitapontok. Az üres szópuffogatássá elfajult vitát végre megelégelte a szász vál.-fejedelem (III. György János) is és lefoglalta Calovnak „Historia syncretistica" című könyvét (1682.).

A Calixtus törekvésének nem sok eredménye lett, de ellenei sem dicsekedhettek valami nagy sikerrel. Hiszen mindössze az lett világosabb a hittudósok harcából, hogy az a rendszer, melyért küzdöttek s mely csak mesterséges értelmezések és üres formák szövevénye, nem képes kielégíteni a

mélyebb vallásos kedélyeket, így a heves harc után bizonyos elhidegülés, közönyösség volt észlelhető az orthodox tanrendszer iránt; a scholastikus szőrszálhasogatásokkal jól tartott közönség elfordult ettől a talán mesteri alkotású, de rideg és üres rendszertől, s a keletkező *pietismusban* tárt karokkal fogadta azt az *új vallásos alakot*, mely elárasztotta a szívet áldásos melegével s a keresztyén vallás gyakorlati érdekeinek előmozdítását tekintette fő céljának.[5]

1. *Synkretismus* alatt a harcoló pártoknak, valamely közös cél elérése végett, kibékítő egyesítését értik. Ezt a szót *Plutarchusnak* „A testvéri szeretetről" írt művéből kölcsönözték, kinek elbeszélése szerint a krétaiak gyakran viszálkodtak egymás közt, de ha külellenség fenyegette őket, azonnal kibékültek és szorosan egyesültek. Ezt nevezték el synkretismusnak. Ezt a szót már Erasmus, Zwingli, Melanchthon s mások is alkalmazták hasonló jellegű vallásos viszonyokra. Különben a synkretismus, mint *hitegyesítés*, mindig a haladás jele. Feladata szerint egybeolvasztja a múlt rokon elemeit, hogy alapot rakjon a jövő fejlődéséhez, s mint ilyen, szükséges tényezője a haladásnak.

2. De praecipuis religionis christianae capitibus (1613.).

3. Epitome theologiae moralis (1634.). De tolerantia reformatorum.

4. A *kárhoztatott tételek*, szám szerint 88, közölve vannak Henke: Neuere Kirchengesch., II. k. 340—43. l.

5. *Schmid*: Gesch. der synkretistischen Streitigkeiten in der Zeit des G. Calixt (Erlangen, 1846.); *Gass*: G. Calixt u. der Synkretismus (Breslau, 1846.); *Henke*: G. Calixt u. seine Zeit (2 köt., Halle, 1853-60.). V. ö. *Henke*: i. m. II. k. 321—49.; *Baur*: i. m. IV. k. 336—43.; *Herzog*: i. m. III. k. 332—34., 451—52.; *Gieseler*: i. m. IV. k. 565—75. l.

112. A pietismus. Spener, Francke, a hallei egyetem és árvaház alapítása.

A lutheri orthodoxia ellen még sokkal fontosabb és az egyházi életet mélyebben érintő mozgalom támadt az úgynevezett *pietismusban*, melyet *Spener Filep Jakab* indított meg.[1] Spener szívvel, lélekkel a lutheri egyház híve volt, de átlátta, hogy az akkori orthodoxia uralma alatt álló lelkészek rideg, okoskodó, az ellenkező véleményűeket kíméletlenül ostromló hittani fejtegetéseikkel nem gyakorolhatnak áldásos befolyást a hívek vallásos erkölcsi életére. Ezen a bajon első sorban azzal igyekezett segíteni, hogy egyházi tanításaiban a sz. írás egyszerű nyelvével és eszméivel cserélte fel a mesterkélt hittudós műnyelvet. De nemcsak a felnőttekre fordította figyelmét, hanem a jövő nemzedék, a gyermekek szívébe is korán igyekezett letenni az igazi vallásosság alapját.

Ebből a célból maga végezte a hit elemeinek tanítását és nem bízta a tanítókra. S hogy annál mélyebb és közvetlenebb hatást gyakorolhasson az egész községre (Majna-Frankfurtban), annál bizonyosabban feleleveníthesse híveiben a keresztyén kegyességet, *vallásos összejöveteleket* (*collegia pietatis*) tartott szállásán (1670-től), hova szabad bemenetele volt mindenkinek. Ezeken az összejöveteleken ismételte egyházi beszédeit, épületesen fejtegette a szentírás egyes részeit s vallásos erkölcsi irányú beszélgetésekkel kötötte le az egybegyűltek figyelmét. Példáját mások is követték nemcsak M.-Frankfurtban, hanem más városokban is (Essen, Augsburg, Giessen, stb.).

Ezen előzmények után szükségesnek vélte *reform-eszméit* szélesebb körben is megismertetni. Ily célból bocsátotta közre („*Pia desideria* oder herzliches Verlangen nach gottgefälliger Besserung der wahren evang. Kirche" (1675.) című munkáját[2]. *Kifejtette* benne, hogy az Isten igéjének terjesztésére és alaposabb megértésére nem elég a szószéki tanítás, hanem szükségesek magán összejövetelek is (miként nevezé: *ecclesiolae in ecclesia*); továbbá szervezni és szorgalmasan gyakorolni kell a *szellemi* (= *egyetemes*) *papságot*, más szóval rajta lenni, hogy a község építésében a hívek is segítsenek a lelkészeknek, nevezetesen a család fejei családjok körében együtt való imádkozással, szentírásolvasással és vallásos beszélgetésekkel igyekezzenek megszilárdítani környezetök vallásosságát;[3] a keresztyénség nem elégedhetik meg a vallásos igazságok elméleti tudásával, hanem alkalmazni kell őket a gyakorlati életben is; a hitetlenek és téves hitűek ellen nem elég a hideg okoskodással folytatott szóharc, hanem azon kell igyekezni, hogy szeretettel necsak meggyőzzük, hanem meg is jobbítsuk őket; meg kell értetni a theologusokkal, hogy nem elég a szorgalom és képzettség *kegyes élet* nélkül; az *egyházi beszédben* az a fő dolog, hogy megmutassuk, hogy a benső vagy új emberben van az igaz keresztyénség alapja, ennek gyökere a hit, gyümölcsei pedig a keresztyén életnek megfelelő művei.

Spener ebben a művében csak azoknak a gondolatoknak adott kifejezést, melyek már korábban ébredezni kezdettek a jobbak lelkében. Bizonyítja ezt az is, hogy a legjelesebb theologusok közül számosan helyeselték a Spener felszólalását (még Calov is), de sokan találva érezték magokat, habár még ekkor nem tartották időszerűnek nyíltan ellenezni. De midőn mutatkozni kezdettek a kegyes összejöveteleknek fattyuhajtásai: a kizárólagosság, a közistentisztelettől való idegenkedés s más szertelenségek, melyeket maga Spener

is elítélt: mindezekért őt tették felelőssé ellenei.

Még sokkal mélyebb befolyást gyakorolt Spener az egyházi életre *drezdai tartózkodása* alatt. Buzgó fáradozással az egész szász vál.-fejedelemségben meghonosította a *hitvallási vizsgálatokat* (vagyis a konfirmációt). Munkába vette az egyetemek *theologiai tanmódszerének megjavítását*. Ugyanis a lipcsei egyetemen már évek óta szünetelt az exegesis előadása s csak dogmatikával, polemikával, philosophiával és homiletikával tartották a theologusokat. A Spener sürgetésére elrendelte a főegyháztanács, hogy exegesist is adjanak elő a tanárok. Ezzel a lépésével magára haragította a hittani kart. Azonban ebben az irányban megindult a mozgalom. Három fiatal magister: *Francke* Herman Ágoston,[4] *Schade* Gáspár János és *Anton* Pál, a Spener szellemétől áthatva (1686-tól), megkezdette a szentírásnak gyakorlati, épületes magyarázását, még pedig, ami újság volt az egyetemen, német nyelven (*collegia philobiblica*). Ezeket az előadásokat nagy számmal látogatta az ifjúság és polgárság. Ezen kör híveit nevezték el aztán *pietistáknak*, mivel külső magokviseletével, főleg a világi örömöknek megvetésével igyekeztek kimutatni kegyes érzelmeiket. A lipcsei hittani kar *Carpzov* Benedek Jánosnak a vezetése alatt, azzal vádolta a nevezett kört, hogy elhanyagolja az istentiszteletet, nem sokat törődik a hittani tudományokkal, hogy rajongó és elszakadásra törekszik. Ezen vádak alapján betiltották az előadásokat, a három buzgó ifjú pedig kénytelen volt elhagyni Lipcsét (1690.). A lipcsei per volt kezdete annak a heves küzdelemnek, melyet éveken át folytattak az orthodoxok a pietismus ellen. Nem sokkal ezután Spener is jónak látta odahagyni Drezdát és *Berlinben* telepedett meg, hol egészen megnyerte a békeszerető ref. brandenburgi vál.-fejedelmet: *III. Frigyest*. Ez a befolyás, a wittenbergi és lipcsei egyetemek vitatkozó iránya s a ref. egyház iránti türelmetlensége indította rá a fejedelmet, hogy ellentétökül egy *új egyetemet alapítson Halléban* (1694.). Szervezésével a Spener javaslatára, a pietista érzelmeiért Lipcséből elüldözött *Thomasius Keresztély* jogtudóst bízta meg s a pietismus híveivel töltötte be a hittani tanszékeket. Ott működött, mint lelkész és tanár *Francke*, *Anton* Pál, *Breithaupt* Joachim Justus s több más. Az új egyetemet nagyszámú ifjú látogatta csakhamar, kik elszéledve, mint megannyi apostolok fáradoztak rajta, hogy feleleventsék az elméletben lutheri, de a gyakorlatban tisztán szentírásszerű keresztyénséget. Így Halle, a pietismus tűzhelye vállalkozott azon nehéz feladat megoldására, hogy, miként hajdan Wittenberg és Genf, új életerőt öntsön az egyház ellankadt testébe.

Az a széles kiterjedésű mozgalom, melyet az egyházi élet és tudomány terén minden irányban megindítottak a pietismus hívei, egészen felingerelte az orthodoxia híveit. A wittenbergieket és lipcseieket már az is nagyon bántotta, hogy elvesztették brandenburgi hallgatóikat. A wittenbergiek boszúságukban apróra szétszedték a Spener műveit s 283 *téves tant* szemeltek ki belőlök. A lipcsei *Carpzov* „*procella ecclesiae*" néven szidalmazta a szelíd és békeszerető Spenert. A harc későbbi folyamában legmérsékeltebben támadta az új irányt *Löscher* Ernő Bálint (wittenbergi tanár, majd drezdai fősuperint.), „*Timotheus Verinus*" (2 köt., Wittenberg, 1718—21.) művében, mely azért is fontos, mivel élénk világot vet a vita történetére is. Rajta kívül még számos iratot bocsátottak közre a luth. igazhitűség mellett harcolók a pietismus ellen. De a szenvedélyeskedés és civódás kicsinyes fegyvereivel nem lehetett elfojtani az egyházi életet mélyen átható mozgalmat.

A pietisták ellen emelt, részben hamis vádakra[5] ők tényekkel felelhettek; rámutathattak az igaz benső keresztyén életnek minden irányban való áldásos terjedésére s arra az áldozatkészségre, mely a *hallei árvaházát* emelte. Francke csekély begyűlt adományokból vetette meg ennek az idővel többfelé ágazó, terjedelmes intézetnek az alapját (1695.), mely kezdetben csak a szegény gyermekek iskoláját és az árvák házát foglalta magában, de idővel gimnázium, polgári iskola, nyomda, könyvkereskedés, gyógyszertár és bibliaterjesztő intézet csatoltatott hozzájok (utóbbi 1712-től). Utóbb azonban az a helyes irány, melyben Spener, Francke és Breithaupt vezette ezt a mozgalmat, mindinkább elfajult ezen három fővezető halála után. A mesterkélt kegyeskedés, itt-ott képmutatás, a világi dolgoknak kevély megvetése sokat ártott a pietismus jó hírnevének; amiért több állam be is tiltotta a hívek magán összejöveteleit. Ezen kívül az orthodox felfogástól több tekintetben *eltérő irányt vett a tan is*. Nevezetesen a pietisták nem sokat adtak a *hitvallásokra*, egyedül a sz. írásban bíztak s azt vitatták, hogy azt csak a sz. lélektől megvilágosított magyarázhatja helyesen. Továbbá azt állították, hogy csak az *újjászületelt* lehet jó theologus, — hogy a *megtérés egy az újjászületéssel*, ennek feltétele a lelki-testi bűnbánati harc, melynek sikeréről az azt követő kegyelmi állapotnak boldog tudata, Istennek észrevehető biztosítása (=*a kegyelem áttörése*) tesz bizonyossá, — hogy csak az újjászületett szolgáltathatja ki a szentségeket eredménnyel, — hogy csak a munkás, kegyes életben nyilvánuló hit kezessége a megigazulásnak, tehát *megigazulás és megszentelés elválhatatlanok*, — hogy *az egyházat* nem az ige,

hanem *a hívők képezik* és épen ezért szükségesek a házi összejövetelek, — hogy a pápaság bukása s a zsidók és pogányok megtérése után dicső, boldog korszaka fog elkövetkezni a keresztyén egyháznak (chiliasmus-féle) stb.

Nem számítva azokat a szertelenkedéseket, melyeknél fogva a hívek külsőleg is különbözni óhajtottak a világ fiaitól, örökké sóhajtoztak az istentelen világ felett, meg akartak mindenkit téríteni, a tudományok elhanyagolásával arányosan nőtt lelki kevélységök: a pietismus több évtizeden át üdvös befolyást gyakorolt a protestantismusra. A Francke haláláig 6000-nél több ifjú nyert a hallei egyetemen theologiai kiképeztetést, kik a mester szellemében működtek gyülekezetben és iskolában, Németországnak minden pontján. Emellett a jeles hittanítóknak egész sora lépett fel majd mindenik német luth. egyházban, kik épen úgy kerülték a pietisták, mint az orthodoxok egyoldalúságait s a középúton haladva, tisztán adták elő a tant és példás, kegyes életet éltek. A synkretista és pietista mozgalmaknak az egyházra kétségkívül meg volt az a jó hatásuk, hogy míg az előbbi a ref. és kath. egyházak iránt felébresztette a türelem és méltányosság érzetét, addig az utóbbi a betűhöz ragaszkodó hit mellett érvényt szerzett a benső kegyességnek is s új éltető elemmel gazdagította a hittani tudományokat.[6]

1. *Spener* Rappoltsweilerben, Elszászban szül. 1635.; a családja körében uralkodó kegyességet elsajátította már serdülő korában; a bibliának s Arndt és főleg az angol ref. hittudósok műveinek szorgalmas tanulmányozása az igaz keresztyénséghez vezette. Tanulmányait *Strassburgban* fejezte be 1651—54.; azután meglátogatta *Bázelt*, *Genfet*, hol a ref. egyház alkotmánya s a genfi lelkészek kegyessége és humanitása mély benyomást gyakorolt az ifjúra. 1661-től Württembergben tartózkodott, hol minden kört megnyert szerénységével és képzettségével. Majd prédikátornak hívatott *Strassburgba* és hittudorrá lett 1663—64. Kitűnő tehetsége, széleskörű tudományossága és buzgósága jutalmául a majna-frankfurti lelkészek seniori állását nyerte el 1666. Már ebben az állásában meggyőződött róla, hogy reformálni kell az egyházi állapotokat; épen ezért kiválólag a gyermekek vallásos nevelésére fordította figyelmét s a szokás ellenére maga vette kezébe a vallás tanítását. 1686. a *drezdai udvari főlelkészi* állomásra nyert meghívást. Új állása kedvezőbb, de kényesebb munkakört nyitott meg előtte, mivel a betűhöz ragaszkodó luth. orthodoxiának épen Drezda volt a főhelye. Azonban a felsőbb körökkel szemben is nyílt, szókimondó lelkész elvesztette az udvar kegyét emellett lelkésztársainak irigysége, ellenséges magatartása, lelkészi kötelességeinek hű és szigorú teljesítése megnehezítette helyzetét. Örömmel fogadta tehát azt a meghívást, mely *Berlinben*

préposti és egyháztanácsosi állomást ajánlott fel neki 1691. Ott is fejezte be életét 1705. *Hossbach*: Phil. Jak. Spener u. seine Zeit (2 köt., Berlin, 1828.); *Thilo*: Spener als Katechet (Stuttgart, 1840).

2. Ez a mű előbb az Arndt postillái új kiadásának élőbeszédeként, 1678. latin nyelven s azután még több ízben önállóan jelent meg.

3. Ezt az eszmét bővebben kifejtette „Allgemeine Gottesgelehrtheit aller gläubigen Christen u. rechtschaffenen Theologen" című művében, 1680.

4. *Francke* 1663. szül. Lübeckben; 1686. Lipcsében a collegia philo-biblicát alapította két társával; 1692. Glauchauban lelkészkedett, 1694-től a hallei egyetemen, mint a görög és keleti nyelvek tanára működött. Ott alapította azokat a különböző intézeteket, melyek „*Francke alapítványai*" néven ismeretesek s melyeket ugyanaz a sajátságos vallásos irány, a pietismus kapcsolt össze. Ő volt a pietismus második alapítója s ennek a mozgalomnak feje egész haláláig, 1727-ig. *Guericke*: A. H. Francke (Halle, 1827.); *Kramer*: Beiträge zur Gesch. A. H. Francke's (Halle, 1861.), Neue Beiträge etc. (Halle, 1875.), A. H. Francke, ein Lebensbild (I. k., Halle, 1880.).

5. A *vádak* közt említették az indifferentismust a tan és egyházalkotmány iránt, a mysticismust, a rajongást, a vakbuzgóságot; a perfectismust vagy azt a balhitet, hogy tökéletes lehet az ember; a reformatismust vagy a szükségtelen reformálási törekvést stb. *Schmid* után közli *Henke*: i. m. II. k., 382—83. l.

6. Az egészhez l. *Schmid*: Gesch. des Pietismus (Nördlingen, 1863.); *Henke*: i. m. II. k. 363—86.; *Baur*: i. m. IV. k. 343—47., 572—86.; *Gieseler*: i. m. IV. k. 188—96.; *Herzog*: i. m. III. k. 458—71. l.

113. A herrnhuti testvér-gyülekezet.

Midőn egyfelől elfajulásnak indult, másfelől a hallei iskolában mérsékeltebb irányt vett a pietismus: ennek a mozgalomnak egy kiváló vallásos szellem önálló jellegű, maradandó alakot adott egy külön felekezet alapításával. Ez a felekezet a *herrnhuti testvér-gyülekezet*, alapítója pedig *Zinzendorf Lajos Miklós* gróf volt.[1]

Zinzendorf 1700. született Drezdában. A szellem és szív minden jeles tulajdonaival megáldott gyermek, atyja kora halála után nagyanyjának, a pietismus buzgó hívének szárnyai alá került (Lausitzban) és ott fogant meg keblében a mély vallásos érzület, mely a boldogságot az Istennel való benső társalkodásban szokta keresni. A kegyességnek ezek a gyenge csírái még dúsabb hajtásnak indultak akkor, mikor a tízéves gyermeket a *hallei nevelőintézetbe*, a Francke felügyelete alá adta nagyanyja (1710—16.) Ott megismerkedve a pietista eszmékkel, de mellőzve az érzelmeivel ellenkezőket,

főleg a bűnbánati harcot, és egész lelkével az Üdvözítő iránti buzgó szeretetbe merülve, az „ecclesiola in ecclesia" elvét tanulótársai közt a „mustármag" rendjének alapításával (Máté, XIII. 31. után) kezdette megvalósítni. Gyámja, kinek nem volt érzéke a kegyeskedés iránt, hogy világiasabb irányba terelje az ifjút, *Wittenbergbe* küldötte joghallgatónak. Azonban az ifjút a jogi tanulmányok sem térítették le a megkezdett útról; „szigorú pietista" maradt azután is. Tanulmányai befejezése után (1719.) két évig utazott (Franciaországban, Hollandiában és Schweizban), és ezen idő alatt elég alkalma nyílt rá, hogy megismerkedhessék a különböző keresztyén felekezetek hitelveivel és kitűnőbb képviselőikkel (így Párisban *Noailles* bíbornokkal s több jansenistával). Utazása közben arra a tapasztalatra jutott, hogy a szív vallása, azaz a kegyelmet nyert bűnösnek az Üdvözítő iránti szeretete képezi a magvát minden egyházközségnek és hitvallásnak, a többi eltérések pedig csak lényegtelen formáknak, héjaknak tekinthetők. Ez a tapasztalat érlelte meg benne azt a gondolatot, hogy *egy nagy gyülekezetté egyesítse a Jézust buzgón szerető lelkeket*. Azonban, hogy teljesítse rokonai kívánatát, hazatérte után állami szolgálatba lépett (mint udvari és igazságügyi tanácsos Drezdában, 1721.) és megnősült. De ez az állás a vallásos eszmékért rajongó ifjúval épen nem feledtette el korábbi kedvenc tervét, és nemsokára kedvező alkalma nyílt a megvalósítására is.

Ez az alkalom a kiköltözni készülő morva-testvérek részéről kínálkozott. Ugyanis a honmaradt *cseh- és morva-testvérek* nagy része, a folytonos üldözések nyomása alatt kénytelen volt ősei hitéről lemondani, s legalább külsőleg a kath. egyházhoz csatlakozni.[2] Így az egykor nagy kört bevilágított evangelium lángjának némi maradványát csak itt-ott titokban ápolgatták egyes családok. Azonban egy *Dávid Keresztély* nevű morva ács, ki a kath. hitben neveltetett volt, de utazása közben Berlinben az evang. egyházba tért át (1717.), visszakerülvén szülőföldére, egyes kisebb családi körökben igyekezett feleleveníteni őseinek kihalni indult vallását. Minthogy pedig Morvaországban szó sem lehetett a nyilvános egyházközség alapításáról, újra útra kelt Dávid, hogy valamelyik prot. országban keressen letelepedési helyet. Ebben az útjában találkozott Zinzendorffal, s ez a találkozás döntő befolyást gyakorolt mind az ifjú Zinzendorf, mind az alakuló község jövőjére. A Dávid vezetése alatt kiköltözött cseh és morva testvércsaládok a Zinzendorf birtokán: *Berthelsdorfban* (Lausitzban) és környékén telepedtek le. Ott építették

Hutbergen az első házat, s erről nevezték az új telepet *Herrnhutnak*, mely idővel központja lett a Zinzendorftól szervezett új felekezetnek. Most már odahagyta Zinzendorf állami hivatalát, hogy egész lélekkel az új község fejlesztésére szentelhesse életét. *Rothét*, egy igen alkalmas és általa kedvelt ifjút nyert meg Berthelsdorf lelkészének. Az új telepre mindenfelől nagy számmal seregeltek pietisták, Schwenkfeld-követők, reformáltak stb.

Ennyi különböző elemet nehéz feladat volt egységes egésszé szervezni. A morva, ref. és luth. hívek közt az úrvacsora, kegyelem és alkotmány kérdése miatt már kezdetben kitört a viszály; különösen a morva-testvérek semmi áron sem akartak egyházalkotmányukról lemondani. De Zinzendorfnak kitűnő szervező tehetsége, bölcs és óvatos egyeztetési képessége legyőzte a nehézségeket. Az új telep a *régi morva egyházalkotmányt* fogadta el, „*megújított testvér-gyülekezet*" néven alakult meg s Zinzendorfot és benső barátját, *Watteville*-t választotta meg fő vezetőknek (1727.).

Az alkotmány megállapítása után bámulatos tevékenységet fejtettek ki a testvérek; számos községet alapítottak Európa több államában (Németország, Hollandia, Anglia stb.) és Észak-Amerikában; ahol pedig ez nem volt lehetséges, herrnhuti szellemű és szervezetű kisebb társulatokat alakítottak a prot. községek kebelében (pl. Livlandban és Esztlandban, 1729-től). Maga Zinzendorf, hogy annál inkább megfelelhessen a régi morva alkotmány követelésének és kitűzött hivatásának, letette a papi vizsgát Tübingában (1734.), később Berlinben a morva-testvérek püspökének (Jablonszky) kezéből elfogadta a *püspöki felavatást* és így összekötő kapoccsá lett a régi morva testvérek és a herrnhuti új testvérek közt.

Eközben gyanút ébresztett az új község működése s a szász kormány egy bizottságot küldött Herrnhutba az ügy megvizsgálására (1736.). A bizottság ugyan nem talált kifogásolhatót a község igaz hitében, a szász kormány mégis száműzte Zinzendorfot (a császár rendeletére, azon ürügy alatt, hogy csábításaival sok szorgalmas polgártól fosztja meg az államot). A *száműzetés* alatt nagy utakat tett Zinzendorf a község érdekében nemcsak Európában, hanem Észak-Amerikában is. Végre a szász kormány véget vetett száműzetésének (1747.), s *hivatalosan elismerte az új községet*, miután az augsburgi hitvallás mellett nyilatkozott. Hasonló elismerésben részesült a testvér-gyülekezet, mint az angol püspöki egyháznak egy ága, Angliában is (az 1749. parlamenti végzésben). Zinzendorf ezután a legnagyobb buzgósággal

vezette községe ügyeit egészen haláláig (1760) s azzal a nyugtató tudattal szállt sírjába, hogy megvalósíthatta és biztosíthatta ifjúsága óta ápolt, kedvelt vallásos eszméjét.

Zinzendorf mellőzni törekedett a pietismus gyengéit. Azt a kapcsot, mely a házi vallásos összejövetelekkel tartotta össze a pietistákat, nem hitte elegendőnek. Előtte a cél egy *látható, szabad, keresztyén szellemű egyház*, a Krisztusban igazán hívő testvérek élő közössége nem felekezetek fészke volt. Az ő eszméje szerint *az egyetemes egyház központjának* „Isten bárányának", „a jó pásztornak", *a bűnös emberiséget vére hullásával megváltó Krisztusnak kell lenni* és az Üdvözítő iránti benső, odaadó szeretetnek és ragaszkodásnak kell az új község tagjait egészen áthatni. A keresztyén hitnek és életnek ezen központja körűi nehézség nélkül megférhetnek egymás mellett a hitvallási különbségek. Egység és különféleség, közösség és szabad mozgás éltető elemei a testvérgyülekezetnek, melybe anélkül léphet be mindenki, hogy egészen le kellene mondania korábbi vallásos nézeteiről. *A hitvallások nem főszabályzók* ugyan, de nem szükséges velök végképen szakítani.

Ezeket az eszméket elfogadta egyháza is s ezen az alapon később (a marienborni zsinaton, 1744—45.) három fő osztályt: *luth., ref. és morva „tropust" szerveztek*, mely eltérő elemeknek látható köteléke maga Zinzendorf, mint „ordinarius" volt. Az augsburgi hitvallást (1736.) csak azért fogadták el, hogy megnyerjék vele a községnek hivatalos elismerését, de ennek a lépésnek semmi különös befolyása sem volt a további fejlődésre.

Azonban Zinzendorf, „*a vér és kereszt theologiája*" mellett gondoskodott még az új egyháznak egy más szilárd támaszáról is, t. i. olyan *egyházalkotmányról*, mely alkalmas legyen az érdekek összefűzésére. Ezért alakította át lassanként *presbyterivé* a régi morva püspöki egyházalkotmányt. E szerint a herrnhuti *püspöki hivatal* (megtartva a régi morva alkotmányból) csak cím volt megye, kormányzási és kirekesztési jog nélkül. *Az egyházi hatalmat a presbyterek gyakorolják* (minden község élén presbyterium), kiknek világi a többsége. A lelkészi teendőket a vének és segédeik végzik s így *tulajdonképen nincsenek lelkészek*, hanem csak prédikáló testvérek. Az egész egyház kormányát a *presbyterek értekezlete* vezeti; időnként *zsinat* ül össze és ennek a joga az értekezlet presbytereinek megválasztása. Még egy sajátságos szokást vettek át a morva-testvérektől: a *sorsolást*, melyet abban a hitben alkalmaznak fontosabb kérdések eldöntésénél, hogy *az egyház* fő kormányzójának, *fő presbyterének:*

Jézusnak jelenti ki az akaratát. Ez az eszme akkor nyert határozottabb (habár még mindig homályos) kifejezést, mikor Londonban (1741. szept 16.) sorsolás útján Jézust választották fő presbyternek, s így mintegy *külön szövetségre léptek* vele.

Zinzendorfot istenítették követői, s nem elég méltányosan ítélték meg bírálói. Kétségen kívül nagyszerű gondolat volt a Jézus keresztje alatt megváltottaknak a szeretet melegétől táplált egyetemes egyházba való egyesítése, de az alkalmazásba vett eszközök nem felelhettek meg a nagy célnak. Tagadhatatlan, hogy sok gyengeség volt benne, de méltánylást érdemel az az önzetlen, áldozatrakész tevékenység, melyet kifejtett az ügy érdekében, midőn életét, vagyonát, állását egyháza javára szentelte.[3] A kisebb-nagyobb mértékben vallásos rajongókból alakuló új egyház, ha még hozzá rajongó volt a feje is, a kezdet nehézségeivel küzdve, nem kerülhette el a tévedéseket, szertelenségeket. Így a többek közt, nem is említve Jézusnak fő presbyterségét, olyan egyházi énekeket kezdettek használni, melyeknek kétértelmű, nagyon érzéki képes kifejezései és hasonlatai megbotránkoztatók voltak; a közéletben bizonyos erkölcsi ingatagság és könnyelműség követte a jóllétet; némely ünnepeiket esztelen, ízléstelen bohóskodással és pazar pompával ülték meg stb. De ezen tévedéseknek és esztelenségeknek nagy részéből idején kigyógyították Zinzendorfot és követőit a kiválóbb hittudósok (Baumgarten, Walch, Bengel s m.) gúny- és cáfoló iratai.

Zinzendorfnak a halála után *Spangenberg* Gottlieb Ágoston püspök[4] gyakorolt legtöbb befolyást a község ügyeire. Ő mérsékelte a Zinzendorf szertelenségeit, ő védelmezte sok ügyességgel a megtámadt községet. Több üdvös reform életbeléptetésével *második alapítójává* vált a testvér-gyülekezetnek. Nevezetesen az ő javaslatára *módosították* célszerűen *az egyházi alkotmányt* (a marienborni zsinaton, 1764.) s mellőzték a hibákat; ruházták át a presbyterek értekezletére a Zinzendorftól gyakorolt ordinariusi hatalmat és küszöbölték ki a rajongásnak még némely maradványát. Egyedül a *Jézussal kötött külön szövetség*, mint a község munkás életének vélt alapja, maradt meg teljes épségben. Ezért, mint az egyház születésének emléknapját, mintegy pünkösdjét, továbbra is megünnepelték szeptember 16-ikát. Spangenbergnek köszönheti a testvér-gyülekezet a maga *hittanának* teljesebb és *józanabb kifejtését* (Idea fidei fratrum, Barby, 1779.), valamint *az egyházi fegyelemnek alapos rendezését* is (Ratio disciplinae unitatis fratrum. 1789.).

A testvér-gyülekezet *tanrendszere* különben *a lutheri tan alapján áll*. Jellemző sajátságai közé tartozik, hogy *nem törődik a hitvallásokkal*; a tudományt nem tekinti múlhatatlanul szükségesnek, mivel az üdv alapja a hit és szeretet; *a hit központja Jézus*, az üdv megszerzője, ki mellett egészen háttérbe szorul az Atya és a Szentlélek; az egész *váltság a Jézus véréből és sebeiből* árad a hívőkre s ez az isteni kegyelem és szeretet munkája; kiválólag az újszövetséget tekinti a hit és cselekedet szabályzójának s a kegyesség és szerétet ápolására irányul a község egész törekvése.

Az *istentisztelet* és vallásos szokások is mind ezt a célt mozdítják elő. Egyházi zenéjöket és éneköket bizonyos kedves érzelmesség jellemzi; a szertartások kifejtéséhez nagy kedvet éreztek. Felelevenítették a *szeretet-vendégséget* (tea, kétszersült és karének kíséretében) és a *lábmosást*. Minden negyedik szombaton este *úrvacsorát* vesznek. A *sorsolás* (az ószövetségből) és *alapige* (az újszövetségből) határozott befolyást gyakorolnak nemcsak a községi, hanem a magán életre is, pl. hivatalok betöltésénél vagy házasságkötésnél.

A már említett *egyházalkotmánynak sajátságos eleme* a községekben szervezett *több osztály* (*chorus*; házasok, özvegyek, nőtlenek, hajadonok és gyermekek osztálya), melyeknek külön felügyelők állanak az élén. Az *egyház tisztviselői*: a püspökök, presbyterek, diakónusok (diakonissák) és akoluthusok semmi kiváltságra sem tarthatnak igényt. Az egyházi fegyelem szigorú. A *büntetések* első foka megintés, azután következik a szeretet-vendégségből, a gyülekezetből és végre az egész egyházból való kizárás.

A *közéletben* becsületesek, szorgalmasak a testvérek; kerülik az érzéket bódító, szívet, lelket megmételyező mulatságokat; egyszerűek, tiszták; az ima mellett a munkát tekintik a leghatalmasabb óvszernek az erkölcstelenség ellen. Ilyen példás élet mellett a különböző vidékeken szétszórt egyesületeik nagy mértékben elősegítették az enyészni indult gyakorlati keresztyén élet felébresztését. Különösen a *hittérítés* és a *biblia terjesztése* körül szereztek nagy érdemet.

Mikor Zinzendorf megfordult Kopenhágában s megismerkedett egy nyugatindiai négerrel (1731.), már akkor elhatározta, hogy a *pogányok térítését* is feladatává teszi egyházának. Így indult útnak (1732.) *Dober* Lénárt és *Ritschmann* Dávid Sz. Tamás szigetére; a következő években már Grönlandba, Észak-Amerikába, a nyugatindiai szigetekre, Kelet-Indiába és más pontokra is küldöttek térítőket. Térítői munkásságuknak főleg az egészen műveletlen

népek közt volt áldásos sikere. Erre a célra egyszerű, kegyes iparosokat választottak ki, kik nemcsak a kereszt áldásairól prédikáltak, hanem atyailag gondoskodtak az új keresztyének testi szükségeiről is. Az ilyen példányszerű téritőknek egyik kiváló alakja volt Zeisberger Dávid, ki 63 évig működött az északamerikai indiánok közt. Ilyen berendezkedés mellett a testvér-gyülekezet térítői, csekély költség mellett, sokkal nagyobb sikert tudtak felmutatni, mint más egyházak térítői sokszoros költség mellett.[5]

1. A Zinzendorf életére vonatkozólag l. *Spangenberg*: Leben des Grafen Zinzendorf (8 rész, Barby, 1772—75.); *Schrautenbach*: Freiherr von Zinzendorf u. die Brüdergemeinde seiner Zeit (iratott 1782., kiad. Koelbing, Gnadau 1851.); *Verbeek*: Des Gr. von Zin. Leben u. Charakter (Gnadau, 1845.).

2. L. az I. k. 540. l.; a cseh testvérekre vonatkozó műveket u. o. 542. l. 16. j.

3. Zinzendorf *száznál több munkát* írt (legjobbak: Freiwillige Nachlese, 1735—40.; Theologische Bedenken; Büdingische Sammlungen, 1742—45.; Reden; Gespräche etc.), melyek szellemes, eredeti gondolatokkal és sajátságos kifejezésekkel tűnnek ki. 2000-nél több *egyházi éneke* közt, melyeknek nagy részét alkalmilag rögtönözte, sokban valódi bensőség és költői emelkedettség nyilatkozik, a többi azonban képtelenségek és szertelenségek rímes halmaza. *Plitt*: Zinzendorfs Theologie (3 k., Gotha. 1869—74.); *Crantz*: Alte u. neue Brüderhistorie (Barby, 1772.); *Croeger*: Gesch. der erneuerten Brüderkirche (3 k., Gnadau, 1852—54.); *Burkhardt*: Zinzendorf u. die Brüdergemeinde (Gotha, 1866.).

4. *Spangenberg* Klettenbergben szül. 1704.; a hallei egyetemen nyerte kiképeztetését; előbb ugyanott a theol. szakon segédtanárként és az árvaháznál felügyelőként működött, de a Zinzendorf irányának pártolása miatt elvesztette ezt az állását (1743.). Ettől fogva egész lélekkel a testvér-gyülekezethez csatlakozott, érdekében nagy térítői utakat tett Európában és Amerikában, s késő vénségében halt meg Berthelsdorfban, 1792. *Risler*: Leben Spangenbergs (Barby, 1794.); *Lederhose*: Leb. Spangenb. (Heidelberg, 1846.).

5. V. ö. még *Henke*: i. m. II. k. 386—401.; *Baur*: i. m. IV. k. 621—31.; *Herzog*: i. m. III. k. 476—85.; *Gieseler*: i. m. IV. k. 213—21. l.

114. A theologiai tudományos munkásság a luth. egyházban.

A 17. század második felében, a theol. tudományok művelése körül, a hittan kivételével, leginkább azok a tudósok szereztek érdemet, kik nem vettek részt az időnként felmerült vitákban. Így jeles bibliai kritikát és hermeneütikát írt *Pfeifer* Ágoston Lipcsében (megh. 1698.).[1] Az *írásmagyarázat* teljesen

alkalmazkodott ugyan a hittan tételeihez, de azért mégis több jeles dolgozat jött létre ezen a téren. *Geier* Márton lipcsei theol. tanár, majd drezdai udvari főlelkész (megh. 1680.) ebben az időben a legkitűnőbb, kimerítő és szabatos nyelvtani magyarázatokat írta a Dániel, Példabeszédek és Prédikátor könyvéhez.[2] *Schmidt* Sebestyén strassburgi theol. tanár (megh. 1696.) az ó- és újszövetség több könyvéhez írt jó magyarázatokat; ezen kívül szószerinti hűséggel és elég világosan latin nyelvre fordította a sz. írást.[3] *Calov* Ábrahám (előbb königsbergi theol. tanár, majd danzigi lelkész, utóbb wittenbergi tanár és fősuperint. megh. 1686.) a Grotius Hugó magyarázatát is felvette bibliai művébe,[4] s bámulatos szorgalommal, alapos tudományossággal és bibliai ismerettel dolgozta ki az egészet, de egészen a luth. hittan szellemében.

A *hittan* mezején főleg az orthodoxok fejtettek ki nagyobb tevékenységet. *Quenstedt* András wittenbergi tanár (megh. 1688.) minden fény- és árnyoldalával teljesen kifejtette a luth. scholastikát; hittani műve[5] sok alapos tudományosságot, de merev, türelmetlen orthodox szellemet árul el. Hasonló scholastikus és luth. szellem uralkodik a már említett *Calov* hittani művében is.[6] A Calixtus iskolájából főleg *Hornejus* Konrád helmstedti tanár (megh. 1649.) érdemel említést (Compendium theol.). Maga *Calixtus* nem írt hittant, de ilynemű előadásait kinyomatták.

A *tanvita* terén legfáradhatatlanabb volt *Calov* Ábrahám, ki majdnem mindenik egyház és felekezet ellen írt egy-egy munkát.[7] Az *egyháztörténelem* kevés hivatott művelőre talált. Leginkább egyes részeket dolgoztak ki, mint *Seckendorf* Lajos a reformáció történetét. A synkretismus és pietismus mozgalma nagyobb lendületet adott az egyháztörténelem tanulmányozásának is; hatásuk alatt írta meg *Arnold* Gottfried giesseni történettanár (majd több helyen lelkész, végre perlebergi superint., megh. 1714.) az egyház és eretnekség történelmét,[8] melyben kimutatta, hogy az igazi keresztyénség a 4. század óta a felekezeteknél, elszakadtaknál és eretnekeknél maradt meg a maga tisztaságában. E munka lázas izgatottságba ejtette a hittudósokat; mégis volt annyi haszna, hogy a történelem forrásainak kutatására serkentett másokat is.

A 18. században kedvezőtlen idők jártak a theol. tudományokra, mivel ezen század közepén a felvilágosodás ellenséges állást foglalt el az egyházzal és vallással szemben. Mindamellett is a század első felében néhány elsőrendű hittudós munkássága biztos kezességül szolgált a luth. theol. tudományok jobb jövőjéhez.

Az *ó-orthodox iskolának* utolsó tekintélyes képviselője, *Löscher* Ernő Bálint, nemcsak a pietismus ellen harcolt a komoly tudós higgadtságával (l. 112. c), hanem a bibliai nyelvészet és az újabbkori egyháztörténelem terén is szép jelét adta alapos tudományosságának; azonban legnagyobb érdemet szerzett akkor, mikor *megalapította az első theol. tudományos folyóiratot* (1701.).[9]

A *pietista iskola*, irányánál fogva, leginkább az építő valláserkölcsi irodalmat művelte. Egyedül a tudós *Lange* Joakim (előbb berlini gimn. igazgató, majd hallei tanár, megh. 1744.), a pietismusnak szenvedélyes védője, írt magyarázatokat az egész sz. íráshoz.[10] *Thomasius* Keresztély, hallei tanár, a természetjog alapítója, azzal tett fontos szolgálatot, hogy a boszorkányperek képtelenségéről igyekezett felvilágosítani a közvéleményt.[11]

Az orthodoxia és pietismus közt kiütött harc egy *harmadik iskolát* hozott létre, mely kerülte az orthodoxok merev egyoldalúságát, a luth. igaz hitet szabadelvű kutatással s a tudományosságot benső vallásossággal párosította. Ehhez az iskolához tartozott *Buddeus* Ferenc (előbb hallei, majd jenai tanár, megh. 1729.), ki bölcsészeti ismeretei segélyével a sz. írás alapján, egyszerűbben és tudományosabban dolgozta ki a hittant.[12] *Carpzov* Gottlieb János (lipcsei tanár, majd lübecki superint., megh. 1767.), az inspiratio védője, az ószövetségi iratok megvilágositását tűzte ki célul.[3] *Walch* György János, jenai tanár (megh. 1775.), több részletes egyháztörténelmi dolgozata mellett a Luther műveinek kiadásával szerzett érdemet.[14] *Pfaff* Mátyás Kristóf (tübingai tanár, majd giesseni fősuperint., megh. 1760.) mint a luth. egyházjog első alapos kutatója tűnt ki.[15] *Mosheim* Lőrinc (helmstedti és göttingai tanár, megh. 1755.), az újabb egyháztörténelem atyja, pragmatikai szellemben, alapos tudományossággal és szép nyelven dolgozta ki egyháztörténelmi műveit, az eretnekségek történetét pedig részrehajlatlan világításban igyekezett feltüntetni.[16] Legkitűnőbb képviselője volt ennek az iskolának *Bengel* Albert János (Württembergben több helyen tanár és lelkész, utoljára alpirsbachi főpap és egyháztanácsos, megh. 1755.); ő tört utat a luth. egyházban az újszövetség kritikai vizsgálásához, midőn kritikai jegyzetekkel és egyes helyeken a szöveg kiigazításával adta ki az újszövetséget. Sokat foglalkozván a Jelenések könyvével, utoljára annyira belemerült annak eszméibe, hogy ahhoz a műhöz írt magyarázatában még a kezdetét is megjelölte a Krisztus ezeréves országának (az 1836. évre tette).[17]

Egy *negyedik iskola a Wolf bölcsész* mathematikai bizonyító *módszerét alkalmazta* a theol. tudományokra. Wolf a Leibniz nyomdokait követve, kibékíteni törekedett a keresztyénséggel a bölcsészetet, de merev logikai fejtegetésével „Cosmogonia generalis" címen egy géprendszert alkotott a Leibniz „praestabilita harmoniájából." Ezt a módszert annyira megkedvelte *Baumgarten* Jakab Zsigmond, a kegyes és nagytudományú hallei tanár (megh. 1757.), hogy a Wolf szellemében szabatos rendszerességgel, a fogalmak éles meghatározásával és szigorú bizonyítási móddal dolgozta ki hittani és egyháztörténelmi műveit.[18] Ugyanezen a nyomon haladt *Reinbeck* Gusztáv, berlini prépost.[19] *Carpow* Jakab weimari gimn. igazgató (megh. 1767.) pedig már a józanság határát is átlépte ezen módszer alkalmazásában, midőn az észből törekedett levezetni az egész hittant.[20] Általában sok tekintetben célt tévesztett ez az iskola, de gondolkodásra, kutatásra ébresztett, új felfedezésekhez vezetett és így utat tört az újabbkori theologiához.

1. Critica sacra, 1680.; Hermeneutica sacra, 1684.

2. Művei 2 köt. 1695. jelentek meg Amsterdamban.

3. Bibliamagyarázatai közt legjobbak a Bírákhoz, Jóbhoz és Jeremiáshoz írottak. Bibliafordítása 1696. jelent meg Strassburgban.

4. Biblia illustrata (4 k., 1672.).

5. Theologia didactico-polemica (1685.).

6. Systema locorum theologicorum (12 k., 1655—77.).

7. Historia syncretistica. Discussio controversiarum inter ecclesias orthod. et reformatas. Mataeologia papistica. Socinianismus profligatus, stb.

8. Unparteiische Kirchen- und Ketzergeschichte (3 k., először 1699.; legjobb az 1740—42. kiad.).

9. De causis lingvae hebraicae. Ausführliche Historia motuum zwischen d. Lutherischen u. Reformirten (3 k. 1717. s. k.). Vollständige Reformationsacta (3 k. 1720. s. k.). A nevezett *folyóirat* 1701. Altes u. Neues aus dem Schatz theol. Wissenschaft, 1702. Unschuldige Nachrichten von alten u. neuen theol. Sachen cím alatt jelent meg. *Engelhardt*: V. E. Löscher nach seinem Leben u. Wirken (2. kiad., Stuttgart, 1856.).

10. Bibliai műve Licht u. Recht cím alatt jelent meg 9 köt.

11. *Thomasius* Lipcsében szül. 1655.; előbb ugyanott, utóbb Hallében működött mint tanár, megh. 1728. *Művei*: De crimine magiae, 1701.; De origine ac progressu processus inquisitorii contra sagas, 1712. Kurtze Lehrsätze vom Laster der Zauberei mit d. Hexenprocess. Fundamenta juris naturae et gentium ex sensu communi deducta, 1705. etc.

12. Historia eccles. Vet. Testamenti (2 rész, 1709—20.). Institutiones theologiae dogmaticae, 1724. etc.

13. Critica sacra Vet. Test., 1728.; Introductio ad libros canon. Vet. Test. (3 k. 1721.).

14. Einleitung in d. Religionsstreitigkeiten ausser d. Luth. Kirche (5 k., 1730—39.); Bibliotheca patristica, Luthers Werke (24 k., 1740—51.).

15. Kirchengeschichte. Kirchenrecht.

16. Institutiones Historiae eccles. (2 k., 1755.); Commentarii de rebus Christianorum ante Constantinum M. (1753.); Versuch einer unparteiischen u. gründlichen Ketzergeschichte (2 k., 1746—48.).

17. Novum Testam. c. apparatu critico (1734.); Gnomon Novi Testam. (1742.); Erklärte Offenbarung St. Johannis (1740.).

18. Evangelische Glaubenslehre (3 k., Halle, 1759.); Untersuchung theol. Streitigkeiten (3 k. 1762.).

19. Betrachtungen über den in d. Augsb. Confession enthalt, göttlichen Wahrheiten, etc. (4 k., Berlin, 1731.; ezt a művet Canz folytatta tovább).

20. Theologia revelata methodo scientifica adornata (1737.).

115. Egyházjogi elméletek a németországi prot. egyházakban.

A reformáció kezdetének viharos küzdelmei közt az ezt a mozgalmat pártoló fejedelmek vették kezökbe az egyház kormányát s mint az egyháznak legfőbb tagjai gyakorolták az uratlan püspöki hatalmat. Megmaradt ez az állapot a békésebb időben is, és jogosultságát, habár a szükség teremtette, idővel a *püspöki rendszerben* igyekezett igazolni az orthodox hittudomány és a jogtudomány (*Stephani* után részletesebben kifejtette *Carpzov* Benedek, l. 375—76. l.).

Úgyde emez elmélet helyessége nagyon kétesnek tűnt fel a vegyes vallású államokban, vagy ahol a kath. egyházba tért át a fejedelem. A fejedelmi egyházkormány jogosultságának igazolására tehát más alapot kellett keresni. Így fejlődött ki a *területi rendszer* (*systema territoriale*), mely szerint a fejedelem nem mint az egyház legfőbb tagja, hanem mint az állam feje gyakorolta teljes joggal az egyházi hatalmat. Abból a föltevésből indult ki ez az elmélet, hogy az egyházi hatalom csak egy része az államinak s az állam feje jogosan rendelkezhetik területén a vallásügyben (*cujus regio, illius et religio*). Ezen rendszer alapját már a speieri gyűlés letette (1526.; l. 42. l.) s később mint birodalmi törvényt szentesítették az augsburgi és westfaliai békekötések. Ennek az elméletnek Erastus Tamás (heidelbergi és bázeli tanár és orvos, megh. 1583.) volt az első képviselője, később tudományosabb alakba öntötte *Pufendorf* Sámuel heidelbergi tanár (megh. 1694.);[1] szabadabb szellemben adta elő s az orthodoxok ellen ügyesen védelmezte *Thomasius* Keresztély;[2] mérsékeltebben

és legalaposabban fejtette ki *Böhmer* hallei tanár.[3]

Azonban *Spener* többre becsülte a Calvin presbyteri rendszerét s tiltakozott mindkét elmélet ellen, de mások is tiltakoztak azon felfogás ellen, mely kétségbevonta az egyháznak ezredéves önállóságát. És ebben az ellenzéki körben született meg a *társulati rendszer* (*systema collegiale*) új elmélete. Nevét a „*collegia licita et illicita*" fogalmától nyerte, mely az ős keresztyén egyháznak a római birodalomban volt helyzetére vonatkozik. Eszerint az egyház nem mellé rendelt társa az államnak, hanem mint collegium alája van rendelve. Ezt a jellegét akkor sem vesztette el, mikor keresztyénné lett az állam; az állam fejéből egyáltalában nem lett az egyház feje, azaz legfőbb püspöke is egyszersmind. Ezek után az állam csak az egyházi fenségi joghoz (*jus circa sacra*) tarthat jogigényt; ellenben a tulajdonképen való egyházi jogok (*jura in sacra*), mint társulati jogok (*jura collegialia*) az egyház egyetemének képezik jogos tulajdonát. Ez a felfogás állítólag nem zárja ki azt a másikat, mely szerint az egyház tagjai határozott nyilatkozatban vagy hallgatagon lemondhattak jogaikról az államkormány javára. Ennek az elméletnek, melyet *Pfaff* (l. 114. c.) fejtett ki legelőbb, abban áll minden érdeme, hogy az egyházat függetlennek nyilvánította az állammal szemben, míg a területi rendszer tagadta ezt. Mindhárom rendszer a tényleges állapotból indult ki, de különböző következtetés mellett is igazolni törekedett a fejedelem egyházkormányzói jogát. Mindhárom rendszernek megvan a maga tökéletlensége; azt mondják, hogy a püspöki rendszer katholikus és nem evangeliumi, a területi világi és nem keresztyén, végre a társulati parányokra mállasztó (atomistikus) és nem egyházi. És a társulati rendszer következetesen kifejtve valóban népuralomra vezet s mint ilyen, csak nagy óvatossággal és korlátok közt alkalmazható az egyházi kormánynál. Nem is alkalmazták. Németországon a területi rendszert honosította meg a gyakorlat, nem tisztán és következetesen, hanem a helyi viszonyokhoz képest egyik vagy másik rendszerrel keverve.[4]

1. De habitu religionis christ. ad vitam civilem (Bréma, 1787.).
2. Natur- u. Völkerrecht (1705.); Kirchenrechtliche Vortrage (1738.).
3. Jus ecclesiasticum protestantium (Halle, 1714.,).
4. V. ö. *Stahl*: Kirchenverfassung nach Lehre u. Recht der Protestanten (Erlangen, 1840.).

116. Egyházi ének és keresztyén élet.

A 17. század második felében mindinkább egyéni jellegűvé vált s nagyobb változatosságban és eltérő irányokban fejlődött ki az egyházi ének. A költő nem az egyház, hanem a maga érzületének s kedélyállapotának adott kifejezést. A hitvallási énekek helyét az élet különböző viszonyaira vonatkozó épületes énekek foglalták el. A tárgyiasság kivételével a valódi egyházi ének többi jellege, mint a népszerű alak és tartalom, az élénkség, őszinteség, igazság és teljes hit még mindig érvényben maradt.

A fejlődésnek ebben az új szakában *három irányt lehet* megkülönböztetni. *Egyik átmenetet képez* a tárgyiasságból az alanyiságba. Ennek az iránynak legnagyobb mestere volt *Gerhardt Pál* (berlini, majd lübbeni lelkész, megh. 1676.), Luther mellett az evang. egyház leghivatottabb egyházi ének-költője, kinek énekeiben a község vallásos öntudatát kifejező tárgyiasságot az alanyiság nemes, tiszta és erős hangjai élénkítik.[1] Hasonló irány jellemzi *Franck János* gubeni polgármester énekeit, melyek nem oly népszerűekés őszinték, de emelkedettebbek még a Gerhardtéinál is. A *második irány* a zsoltárok helyett az Énekek énekét követve, szabad tért engedett az érzelemnek és képzelemnek, néha az érzelgősnek is és mystikus elemeket is vett fel mellette. Ennek az iránynak legkitűnőbb képviselője volt az utóbb katholikussá lett *Angelus Silesius* (*Scheffler* János l. 556. l.).[2] A *harmadik irányt* Spenernek rokonszellemű kortársai képviselik, kik a gyakorlati keresztyénség felélesztésére törekedvén, az egészséges kegyességnek és áhítatosságnak igyekeztek énekeikben hű kifejezést adni. Ide tartoznak: *Schütz Jakab* (frankfurti jogi ügyész, a Spener barátja, megh. 1690.), *Drese* (weimari karmester, megh. 1718.) s mások.

A 18. században *két egymástól eltérő fő irány*, a *pietista* és *orthodox*, fejlődött ki az egyházi ének-költészet terén. A *pietista irányt* a szentírásszerűség, gyakorlatiasság és épületesség jellemzi. A pietista énekek a benső lelki élet különböző állapotait, átalakulásait, hullámzásait rajzolják s mint ilyenek, nem annyira a községi, mint inkább a magán áhítatosság felébresztésére alkalmasak. Később az egyházi ének-költészetet is téves útra: az erőltetett érzelgősségnek, az üres képek és mesterkélt kifejezések hajhászásának útjára sodorták a pietismus szertelenkedései. Eszerint a pietista iránynál *két iskolát* lehet megkülönböztetni: *a régibb halleit*, mely a Francke szellemétől áthatva, a valódi kegyesség, egyszerűség és bensőség igaz kifejezésére törekedett, miként egy

Freylinghausen (az árvaház igazgatója, megh. 1739.),[3] *Richter* (az árvaház orvosa, megh. 1711.) s mások; és *az újabb halleit*, mely már az elfajult pietismus hamis hangjaival űzött játékot. Ehhez az irányhoz tartozott, de kevésbbé hódolt neki *Rambach* (giesseni tanár, megh. 1735.), *Allendorf* (kötheni udvari lelkész, megh. 1773.) s mások.

A másik főirányt az orthodoxia befolyása jellemzi; de ez sem maradt egészen érintetlen a Spener kegyes szellemétől. Jelesebb képviselői voltak: *Schmolck Bénj*. (schweidnitzi lelkész, megh. 1737.),[4] *Franck Salamon* (a weimari egyháztanács titkára, megh. 1725.); végre az orthodoxiát a pietismusszal kibékíteni törekvő *Rothe* (berthelsdorfi lelkész, ki a korábbi bizalmas viszony után meghasonlott Zinzendorffal, megh. 1758.) és *Mentzer* (oberlausitzi lelkész, megh. 1734.).

A *keresztyén élet* virágzását nem csökkentette az orthodoxiának az ellentétes irányokkal való küzdelme. A lelkészek buzgóságát készséggel elismerték a hívek. Emellett bizonyít a valláserkölcsi irodalomnak, főleg a népszerű szentírás-magyarázatoknak gazdagsága. A pietismus rendkívül jótékony befolyást gyakorolt a keresztyén élet fejlődésére; az egyházi beszédek, vallásos összejövetelek minden irányban fejlesztették a buzgóságot. Ez az üdvös mozgalom még az orthodoxia híveit is erélyes munkásságra buzdította. A megjelent számos imakönyvet és másnemű vallásos művet örömmel olvasta a nép. Ily irányú jelesebb írók voltak a már említett *Freylinghausen*,[5] *Rambach*, ki egyaránt kitűnt mint hittudós, egyházi költő és szónok;[6] *Schmolck*[7] és számosan mások.[8]

1. A *Gerhard* 131 énekét újabban *Wackernagel* adta ki 1786.

2. Heilige Seelenlust oder geistliche Hirtenlieder der in ihren Jesum verliebten Seele, 1657.

3. *Freylinghausen* csak 44 egyházi éneket írt, de több egyházi éneket gyűjtött össze. A „Freylinghausenische Gesangbuch" (1500 régi és új dallal) 1704. óta több kiadást ért.

4. *Schmolck* ezernél több éneket írt, melyeknek némelyikét a luth. egyházi költészet gyöngyeinek tartják.

5. Grundlegung der Theologie.

6. Passionsbetrachtungen.

7. Morgen u. Abendsegen.

8. *Tholuck*: Das kirchl. Leben d. 17. Jahrhunderts (2 k., Berlin, 1861—63.).

117. Egyesítési kísérletek.

Ebben az időben is megkísérlették egyfelől a protestantismus és katholicismus kibékítését, másfelől a két prot. egyház egyesítését. Római részen még mindig találkoztak egyesek, kik azt remélték, hogy visszaédesgethetik az anyaegyházba az elszakadt protestánsokat. A prot. egyházak egyesítésének pedig a nemzeti erő összeforrasztása, tehát inkább politikai volt a célja. A római és prot. egyházak egyesítési kísérleteit a kibékíthetetlen elvi különbségek hiúsították meg; a két prot. egyház egybeolvadását nem annyira az elvi különbségek, mint inkább a pártoknak a kedvelt formákhoz való makacs ragaszkodása és hajthatatlansága tette lehetetlenné.

A westfaliai békealkudozások alatt *IV. Ulászló* lengyel király, ki szemet vetett a svéd trónra is, látván, hogy mennyire akadályozzák az állam erejének kifejtését a kath. és dissidens (= prot.) egyházak szenvedélyes viszályai, azt hitte, hogy a kölcsönös jóakaratú felvilágosítások és engedmények nemcsak megszüntethetnék ezt az ellenséges hangulatot, de talán előkészíthetnék még unióját is az ellenséges egyházaknak, mely tény nagy mértékben előmozdíthatná a trón és állam jövő biztonságát. Ebből a célból rendezett *Thornban vallási értekezletet* s hogy annál inkább sikerüljön, megkérte a brandenburgi vál.-fejedelmet, hogy képviselőket küldjön reá. A vál.-fejedelem ref. udvari papját, *Berg Jánost* küldötte el, egyszersmind megkérte a braunschweigi herceget, hogy a Berg támogatására küldje el *Calixtus Györgyöt*, az egyházi békének ismert barátját. A luth. egyház részéről *Calov* Ábrahám Danzigból és *Hülsemann* János Wittenbergből ment az értekezletre. A lengyel kath. egyházat nyolc jezsuita és húsz más pap és tudós képviselte, kik mindnyájan el voltak határozva, hogy semmit sem engednek. A luth. követeknél a merev orthodox irány volt többségben. Ilyen összeférhetetlen elemeknek kibékítésére nem sok kilátás nyílt a béke barátjainak csekély száma előtt. S csakugyan nemcsak a három fő párt nem találta meg az egyesülésnek szükséges feltételeit, hanem még az egyes pártok kebelében is hiányzott a szükséges egyetértés. A luth. követeket már az is boszantotta, hogy Calixtus a ref. követek részén állott; calvinismusszal gyanúsítottak s hallani sem akartak engedményekről. Így az értekezlet háromhónapi sikertelen kísérlet után (1645. aug.—nov., a 36-ik ülésen) anélkül záratott be, hogy csak némileg is

megvalósulhatott volna a szép terv; ellenkezőleg a három egyház még inkább elidegenedett egymástól. A pártoktól az értekezletre beadott hitvallástervezetek közt a reformáltaké, a *Declaratio Thorunensis* vívott ki maradandóbb tekintélyt, amennyiben Brandenburg is elismerte symbolikus érvényűnek.[1]

Egy másik szélesebb körű kísérlet arra az időre esik, mikor *Bossuet*, a meaux-i püspök mindent elkövetett irodalmi téren és szószéken, hogy visszahódítsa a hugenottákat a kath. egyházba. Ezen terv megvalósítását a *XI. Ince* megbízásából a spanyol *Spinola de Roxas* (1668-tól tinnini püspök Horvátországban, 1686-tól bécsújhelyi püs.), egy sima, okos, diplomatának termett pap vállalta magára. Mint a császárné gyóntatója *I. Lipót* császárt is megnyervén, ennek a megbízásából (1675-től) beutazta különböző nevek alatt Németországnak egy részét, Magyar- és Erdélyországot is (l. 664. l.), hogy híveket, támogatókat szerezzen tervének. Útjának legnagyobb sikere mutatkozott Hannoverben[2] és Braunschweigban,[3] de ott is leginkább politikai érdekből. Ezekben az alkudozásokban kiváló részt vett *Molanus* lockumi apát, kitűnő luth. hittudós, a Calixtus tanítványa; *Leibniz*, a nagy bölcsész (a hannoveri, majd a braunschweigi udvarnál) és később *Bossuet*, a nagyhírű francia püspök. *Spinola* elkészítette *az egyesülendő egyháznak a reformtervét* is. Nevezetesen kath. részről megengedhetőnek vélte a papok házas életét, az úrvacsorának két szín alatt való kiszolgáltatását, a nemzeti nyelvű cultust (Bossuet-nek sem volt ellenök kifogása), egy újabb közzsinatig, melyen a protestánsok is ülési és szavazati joggal vennének részt, a tridenti zsinat végzéseinek felfüggesztését stb. Viszonzásul azt kívánta, hogy a prot. egyház fogadja el a kath. egyház alkotmányát és ismerje el a pápa primátusát (legalább jure humano).[4] Csakhogy a katholicismusnak és protestantismusnak ilyen összevissza-keverésével egyik párt sem volt megelégedve. Bossuet azt kívánta, hogy a protestánsok a maga egészében fogadják el a kath. egyház tanát; igaz, hogy oly eszményi alakban kínálta, hogy még a kath. egyházban is megbotránkoztak rajta; de már a tridenti zsinat végzéseinek felfüggesztését veszélyes praecedensnek, sőt képtelenségnek nyilvánította. E közben meghalt Spinola (1695.). Leibniz és Bossuet még levelezett egy ideig (1699—1700.), végre *XI. Kelemen* meghagyta Bossuetnek, hogy küldje Rómába az unió ügyére vonatkozó iratokat. Ezeket az iratokat aztán a tervezett unióval együtt eltemette a curia levéltára.

A casseli vallási értekezlet, mely *Vilmosnak*, a nemes tartománygrófnak a kezdeményezésére jött létre (1661.) s mely a ref. és luth. egyház egyesítését tűzte ki célul, a synkretista tanoktól felszított ingerültség miatt hasonlóképen nem vezetett eredményre. Ezen az értekezleten, három államtanácsos elnöklete alatt, *Curtius* Sebestyén és *Hein* János marburgi ref.; *Musaeus* Péter és *Henichen* János rintelni, calixtus-párti luth. hittudósok vettek részt. A nyolcnapi tanácskozás eredményéül *abban állapodtak meg*, hogy az úrvacsora elemeinek élvezése nem üdvözítő a Krisztus testének és vérének szellemi élvezése nélkül, elfogadták a kenyér megtörését is. Hogy a hitetlen élvezi-e Krisztust, valamint a praedestinatiót illető eltérésre nézve kimondták, hogy nem érintik a hit alapját. Ezen kiegyezés után azon gondolkoztak már, hogy egy congressusra hívják össze az evang. országok békeszerető hittudósait, de a Vilmos t. gróf halálával (1663.) a terv is elaludt. Ellenben a wittenbergi hittudósok mindent elkövettek, hogy rossz hírbe hozzák a casseli értekezletet s még szószékről is a legdurvább hangon támadták meg a ref. egyházat, elvitatták evang. nevét is és nyíltan hirdették, hogy készebbek egyességben élni a pápistákkal, mint a reformáltakkal.

A brandenburgi ref. fejedelmi ház, miután alattvalóinak nagyobb része a luth. egyház híve volt, politikai tekintetből is nagyon óhajtotta a két prot. egyház egyesítését. Ezt a tervet már *Frigyes Vilmos*, a nagy vál.-fejedelem munkába vette. Midőn tapasztalta, hogy a Wittenbergből kikerült theologusok nemcsak tudománnyal térnek haza, hanem szenvedélyes türelmetlenséggel is, *elrendelte*, hogy senkit se alkalmazzanak országában, aki Wittenbergben tanult. Aztán megtiltotta, hogy szószékről megtámadják vagy gúnyolják a ref. egyház tanát. E tekintetben nem elégedett meg az egyszerű tilalommal, hanem *reversalist követelt a lelkészektől*; az engedetleneket pedig elmozdította állomásukról vagy száműzte őket. Ez a sors érte *Gerhardt Pált*, a berlini Miklós-templom prédikátorát, ki hivatalát vesztette engedetlensége miatt (1667.).

A fejedelmi ház ezek után sem mondott le az unió tervéről. *III. Frigyes* vál. fejedelem, midőn királlyá lett (1701., mint király *I. Frigyes*), a koronázás alkalmával abból a célból nevezett ki néhány püspököt, hogy *az angol egyházalkotmány alapján* valósítsa meg az *egyházi uniót*. Majd (1703.) egy *bizottmánynak* (collegium caritativum) tette feladatává az unió előkészítését, melyben *Ursinus* püspöknek az elnöklete alatt a ref. *Jablonsky* (előbb morva püspök), a luth. *Winkler* (magdeburgi székesegyházi prédikátor) és *Lüttke*

(spree-kölni prépost) vett részt. *Spener* nem elegyedett a tervezgetésbe, mert mondva csinált uniónak nem hitt a jövőjében. Visszavonult Lüttke is.

Végre *Winkler* közrebocsátotta *unio-tervét* (Arcanum regium), melyben az egyház püspökének nyilvánította a fejedelmet; továbbá azt követelte, hogy csak a Hallében végzett theologusok lehessenek lelkészek, azt ajánlotta, hogy mellőzzék más lényegtelen luth. szokásokkal együtt az exorcismust és a miseöltönyt stb. Az unió tervét azonban oly hévvel támadták meg főleg a szász tudósok s oly hangosan nyilvánult ellene az elégületlenség, hogy abban kellett hagyni az egész tervezgetést. Hiába emeltek béke- és unió- (azaz közös) templomokat, nem lehetett a dolgot erőltetni. Végre az I. Frigyes halála véget vetett az egész mozgalomnak s az unió iránt kevéssé érdeklődő *I. Frigyes Vilmos* egyáltalában nem volt hajlandó újra megindítani.[5]

1. Ezt a hitvallást közli *Niemeyer*: Collectio Confessionum in eccl. reformatis publicatorum (Lipsiae, 1860.), 669—89. l. Acta conventus Thorunensis celebrati a. 1645. etc. (Varsoviae, 1646.).

2. *János Frigyes* Hannover fejedelme az unio-alkudozások alatt áttért a kath. egyházba (megh. 1679.); utódja *Ernő Ágost* azért folytatta az alkudozást, hogy elnyerhesse a vál.-fejedelmi méltóságot, el is nyerte 1692.; de midőn kilátása nyílt a fejedelmi háznak Britannia trónjára (az 1701. örökösödési törvény szerint az uralkodó családnak csak prot. tagja léphet trónra), nem volt többé szükség az alkudozások támogatására.

3. *Ulrik Antal* braunschweig-wolfenbütteli herceg abból az érdekből pártolta az unió tervét, hogy unokáját, *Erzsébet Krisztina* hercegnőt *III. Károly* spanyol királynak adhassa feleségül. A hercegnő azonban nem akart áttérni, s csak hosszas unszolás után engedett. A házasság is megtörtént 1709.

4. *Spinola* „Regulae circa Christianorum omnium ecclesiasticam unionem" című művében fejtette ki reform-tervét.

5. *Hering*: Geschichte der kirchl. Unionsversuche (2 k., Leipzig, 1836—39.). V. ö. *Herzog*: i. m. III. k. 334.; 422—56.; *Baur*: i. m. IV. k. 337., 647—49.; *Gieseler*: i. m. IV. k. 168—69., 175—76., 181—83., 209—13.; *Henke*: i. m. II. k. 200—203., 211—12., 335—39. l.

118. A térítés.

A luth. egyház, míg belügyei kötötték le figyelmét, nem sok gondot fordíthatott a *külmisszióra. Lapplandnak* Svédországhoz tartozó részében már *Wasa Gusztáv* király megindította ugyan a térítést, utódai is tovább folytatták a munkát, de jó ideig kevés siker mutatkozott. Végre elrendelte *I. Frigyes* király (1723.), hogy minden lapp évenként bizonyítványt kérjen róla lelkészétől, hogy látogatta az istentiszteletet és úrvacsorát vett. A rendeletnek nem engedelmeskedőket fogságba vetették és közmunkára alkalmazták. Ennél a rendeletnél is nagyobb sikere volt annak, hogy *a szentírást lefordították lapp nyelvre* és *külön missziót* alapított a kormány (1738.). A *Dániához tartozó lapp területnek* megtérítését *IV. Frigyes* király az általa (1714.) alapított missziói intézetre bízta. Legnagyobb sikere volt azonban a *Westen* Tamás norvég lelkész fáradozásának, ki a dán kormány segélyével térítő- és tanítóképző-intézetet alapított Drontheimban s a térítés ügyének szentelte egész életét (megh. 1727.), amiért őt a lappok apostolának szokták nevezni.

A pietismus mozgalmai nagyobb érdeklődést keltettek a térítésügy iránt is. A kegyes *IV. Frigyes* dán király keletindiai (a *Coromandel* partvidékén) pogány alattvalóit is részeltetni óhajtotta az evangelium áldásaiban. E végett összeköttetésbe lépett a hallei Franckéval, ki két kegyes és buzgó ifjút ajánlott a térítés megkezdésére. A két ifjú: *Plützschau* Henrik és *Zlegenbalg* Bertalan Kopenhágába ment, onnan *Trankebarba* hajózott (1706.) s ebben a városban alapította az első evang. községet. Ziegenbalg tamuli nyelvre fordította az újszövetséget (1711.) és egy tamuli és portugall nyomdát állított Trankebarban (megh. 1719.).[1] A térítés sikeresebb folytatása céljából egy *missziói intézetet* is alapított IV. Frigyes (1714.). A trankebari telep még az angol birtokokra (Madras, Cudelur, Calcutta stb.) is kiterjesztette működését, a hallei árvaház pedig a jeles térítők egész sorával segítette. Köztök főleg *Schwarz* Frigyes Keresztély, a luth. térítés ügyének ötven évig hű és buzgó munkása, patriarchája (megh. 1798.) szerzett kitűnő elismerést.

Grönlandról, hol már a 11. században meghonosodott volt a keresztyénség, a 15. század óta egészen megfeledkeztek s így ott nyomtalanul elenyészett a keresztyénség. *Egede János* norvég lelkész jött először arra a gondolatra, hogy megújítsa ennek a távoli zordon vidéknek a keresztyén Európával megszakadt összeköttetését. Sokat fáradozott, míg elérhette célját s egy dán-norvég

kereskedői vállalat segélyével eljuthatott az óhajtott földre, hova elvitte családját is (1721.). Hihetetlen nehézségek és nélkülözések közt alapított néhány luth. községet. A térítés fejlesztése s biztosítása végett az ő javaslatára a dán kormány Kopenhágában egy külön térítő- és tanitóképző-intézetet állított Grönland számára, melynek vezetését (1736.) maga Egede vette át, miután fiára, Pálra bízta a grönlandi térítés folytatását.[2] Még Grönlandban tartózkodott Egede János, midőn (1733.) megérkeztek *Dávid Keresztély, Stach Keresztély* és *Mátyás* herrnhuti testvérek. Egede örömmel fogadta az új segítő társakat, de öröme nem volt tartós, mert az új térítők a magok egyházának szellemében és érdekében működtek, még pedig oly sikerrel, hogy nem versenyezhetett velök a dán misszió. Húsz év múlva *Új-Herrnhut* virágzó község hirdette a térítő testvérek buzgóságát, melyhez évek múlva újabbak csatlakoztak (1758. Lichtenfels, Lichtenau, Friedrichsthal); sőt felkeresték *Labrador* félszigetét (Észak-Amerika) is s ott is egész sor parti községet alapítottak.[3]

1. *Ziegenbalg* az ószövetség fordítását is megkezdette, de csak egyik buzgó utóda, *Schultze* Benj. fejezhette be 1727.

2. Az újszövetségnek grönlandi fordítását *Egede János* kezdette meg és fia, *Pál* fejezte be 1766. Ezen kívül Pál egy grönlandi kátét (1756.) s egy grönlandi-dán szertartás-könyvet (1783.) adott ki.

3. *Wiggers*: Gesch. der evang. Mission (2 k., Hamburg, 1845 46.); *Grundemann*: Kleiner Missions-Atlas (Calw u. Stuttgart, 1884.); Evang. Missions-magasin (Basel, 1816-tól); *Plitt*: Kurze Gesch. der luth. Mission (Erlangen, 1871.). V. ö. *Baur*: i. m. IV. k. 656—60.; *Herzog*: i. m. 548—49. l.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

AZ EGYHÁZI TAN, TUDOMÁNY ÉS ÉLET FEJLŐDÉSE A REF. EGYHÁZBAN.

119. A cartesius-féle bölcsészeti és coccejus-féle theologiai irányok.

A scholastika a németalföldi ref. egyházban is meghonosodott a 17. században. A dordrechti zsinat orthodox tanainak szigorú követését minden egyházi hivatalnoktól megkövetelték a nemzeti zsinatok. Ellenben a socinianismus felé hajló arminianismust nemcsak az egyház őrei ítélték el,

hanem a nép sem részesítette valami nagy pártolásban. Azonban az orthodox scholastika nem sokáig pihenhetett kivívott diadalának babérain; *két irányban* is kétségbe vonták jogosultságát: egyfelől a *cartesianusok*, másfelől a *coccejanusok*.

Egyfelől akkor tört ki a harc, mikor több ref. hittudós mellőzve az Aristoteles formáit, a *Des Cartes bölcsészeti módszerét* kezdette alkalmazni a hittan fejtegetésénél. Az orthodoxia nem tűrhette el, hogy azzal a bölcsészettel szövetkezzenek, mely nem a tekintély, hanem a kétkedés útján akar eljutni az ismerethez. Az orthodoxiának akkori vezére *Voetius* Gisbert, utrechti hittanár[1] megfeszítette minden erejét, hogy meggátolja az új irány terjedését. Így történt, hogy a Des Cartes bölcsészetének előadását és a theologiára való alkalmazását eltiltották az ország rendei (1656.). A cartesianusok nem annyira a dogmákat támadták meg, mint inkább kétkedésük eredményéül oly eszméket juttattak forgalomba, melyek komoly aggodalomba ejthették a buzgó orthodoxokat. Így *Roëll* Sándor (franekeri és utrechti tanár, megh. 1718.) azt állította, hogy a sz. írás isteni voltát csak az észből lehet bebizonyítani, mivel a sz. lélek benső bizonysága csak a hívőkre érvényes; tagadta, hogy beszámítható volna az eredendő bűn s hogy a Fiút öröktől fogva nemzette volna az Atya. Becker Boldizsár[2] „*Az elbűvölt világ*" (1691.) című művében nemcsak korának a boszorkányokban és varázslókban vetett hitét támadta meg, hanem kételkedni merészelt általában az ördögnek és gonosz szellemeknek a működésében is. Az ilyen tanokat aztán eretnekségnek nyilvánította az orthodoxia s összes követőit elítélte Des Cartes-nak.

Azonban még komolyabb aggodalmat okozott az orthodoxiának az a mozgalom, melyet a kegyes és szellemes tudós, *Coccejus* János,[8] az új theol. módszer alapítója indított meg. Coccejus szemben az orthodox scholastikával, mely inkább az egyházi tanra, mint a sz. írásra támaszkodott, a hittudományt a sz. írásra, mint egyetlen forrásra törekedett visszavezetni. Kimondotta elvül, hogy a hitrendszernek nemcsak tartalmát, hanem formáját is a sz. írásból kell venni, mivel a sz. írásban, legalább lényegében, az Isten és ember közt kötött frigynek nemcsak története, hanem történetének fő alakja is feltalálható. Ebben a frigyben *két fő korszak* észlelhető: a *természeti frigy* (foedus operum s. naturae) az eset előtt, midőn Isten üdvöt ígért az embernek, ha szent marad; és a *kegyelmi frigy* az eset után (foedus gratiae). Ebben az utóbbiban *három mozzanat* van: a *patriarcháknak tett kijelentés* (foedus gratiae *ante legem*), a *törvény uralma* (f. gr. *sub lege*), midőn a szertartások typusaiban és a profétaságban nyilvánult a

kegyelem és a *törvény utáni* (f. gr. *post legem*), midőn Krisztusban személyesen jelent meg a kegyelem. Így tette le Coccejus az úgynevezett *frigy-theologia* alapját, melyben a kijelentés történeti fejlődését ajánlotta a hittani vizsgálódás és rendszer útmutatójául. Nem az Isten fogalmának szabatos meghatározására fordította figyelmét, hanem az Isten és az emberiség közt kifejlett viszonyra s annak feltételeire igyekezett rámutatni. De midőn ezt tette, ellentétes állást foglalt el az orthodoxokkal, mert míg ők a kegyelemből való elválasztást hirdették, addig ő a kegyelemre való vezetést tanította, s érvényesítette így az emberit, az egyénit is. Coccejus szakított a hagyományos scholastikus *írásmagyarázattal* is, midőn azt mondta ki fő elvül, hogy „a sz. írás szavai azt jelentik, amit összefüggésükben és egymással megegyezésükben jelenthetnek;" és így véget kívánt vetni annak a fonákságnak, melynélfogva erőszakkal is az egyházi tan szerint magyarázták a sz. írást ahelyett, hogy az egyházi tant alkalmazták volna az írás igaz értelméhez. Különben az említett alapelvhez maga Coccejus sem maradt mindig hű, de ez legkevésbbé sem csökkenti azt az érdemét, hogy független és alapos írásmagyarázatra törekedett.

Az orthodox scholastikával szemben elfoglalt közös ellenzéki helyzet egymás támogatására utalta a coccejanusokat és cartesianusokat; de épen ez a szövetkezés nagyon gyanúsnak tetszett az orthodoxok szemében. Emiatt a coccejanusokra is rámondták a szokásos eretnek nevet (zsidózó, pelagianus stb.) s a ref. egyház fekélyének tekintették Coccejust és híveit. Majd ebbe a vitába is belevegyült a politika; az orthodoxok az oraniai vagy monarchista, a coccejanusok a köztársasági vagy városi párt mellett foglaltak állást. A hosszas heves harc majdnem szakadáson végződött már, midőn azt a bölcs határozatot hozta a groningeni városi tanács (1750.), hogy jövőben felváltva a Voetius és Coccejus híveivel kell betölteni a megüresedett állomásokat. Ezt a példát aztán követték más városok is. Így nemcsak a szószéken, hanem az akadémiákon is elismerték a coccejanismus jogosultságát; sőt utóbb a háttérbe szorított orthodox irányra is igen jótékony befolyást gyakorolt azzal, hogy a hittan előadását élénkebbé, a tannyelvet melegebbé tette és felvillanyozta az írás mélyebb értelme iránt eltompult érzéket.[4]

1. *Voetius* 1588. szül. Heusdenben; 1617. kezdette meg lelkészi pályáját, részt vett a dortrechti zsinaton; 1634-től mint utrechti theol. tanár működött, megh. 1676. *Fő műve*: Selectae disputationes theologicae (1648.).

2. *Becker* előbb franekeri, majd amsterdami lelkész socinianismusszal vádoltatván, 1692. letétetett s kirekesztetett az egyházból; ezzel az alkalommal a mérsékelt francia ref. egyházhoz csatlakozott s 1698. halt meg. *Nevezett műve* németre fordítva Lipcsében jelent meg (3 k., 1781.).

3. *Coccejus* (*Koch*) *János* 1603. szül. Brémában; tanulmányait Franekerben fejezte be; 1629-től brémai, 1636-tól franekeri, 1650-től leideni theol. tanár volt, megh. 1069. *Művei*: Summa doctrinae de foedere et testamento Dei (1648.); Lexicon et commentarius sermonis hebraici et chaldaici Vet. Test. (1669., mely a héber nyelvnek első teljes szótára, stb.)

4. *Van der Flier*: De Joh. Coccejo antischolastico (Trajecti, 1850.); *Heppe*: Gesch. des Pietismus u. der Mystik in der ref. Kirche (Bonn, 1880.); *Ritschl*: Gesch. des Pietismus (I. k. in der ref. Kirche. Bonn, 1880.). V. ö. *Gieseler*: i. m. IV. k. 281—84.; *Herzog*: i. m. III. k. 503—507.; *Henke*: i. m. II. k. 430—35. l.

120. A quakerek felekezete.

Midőn Angliában heves politikai és vallási mozgalmak dúltak, — midőn az episkopalisták, presbyterianusok, independensek és baptisták az uralomért harcoltak: az independensek körében bizonyos *mystikus irány* kezdett kifejlődni, mely a szentírás mellett az *élő igére hivatkozott* mint legfőbb tekintélyre. Az inspiratióban vetett hit a radicalis törekvések zűrzavarában folyvást fokozódott; kijelentést vett próféták járták be az országot, megtámadva az elfajult egyházat, a lelkészi hivatalt és hirdetve a világ végének közeledtét. A trón bukásának és a köztársaság véres küzdelmeinek, a minden létezőt veszélyeztető általános felfordultságnak ebben a vajúdó szakában jött létre *a pietismusszal rokon quaker felekezet*, melynek hívei elfordulva az egymással harcoló külső egyháztól, keblökben kívánták felépíteni a vallásos élet új templomát.

Ezen felekezet alapítója, *Fox György*, egy szegény puritanus takács gyermeke (Leicester grófságban, Drayton faluban szül. 1624.) már első éveiben komoly, zárkózott kedélyű volt. Alig tanult meg olvasni és írni, szülői egy bőrkereskedésbe adták be tanulónak Nottinghamben. Ezen a pályán fejlődött ifjúvá s ismerkedett meg az életnek változatos és nem mindig megnyugtató mozgalmaival. A tiszta erkölcsű, komoly ifjú az élet ridegsége ellen az imában és a sz. írás olvasgatásában keresett és talált vigaszt. Keserű tapasztalatai

lassanként elidegenítették az egyháztól, a világnak élő lelkészektől[1] s a világba űzték. Szülőföldjét s rokonait elhagyva, mint bűnbánat-hirdető járta be Angliának nagy részét; nem az írott igére, hanem az élő igére hivatkozott; nem az érettünk elégtételt adott, hanem *a bennünk élő Krisztust hirdette*. Apostolkodása alatt sok kellemetlenség érte s még inkább elkeseredett a világ romlottságán. Azonban egy ízben mintha *égi szózat* zendült volna fülében, mely kijelentette, hogy „neve fel van írva a bárány életének könyvébe." Ez a szózat meggyőzte újjászületéséről (1649., ettől számította profétasága éveit). Most már ismét felkereste a korábban elhanyagolt istentiszteleteket, de csak azért, hogy beléköthessen a véleményével ellenkező egyházi beszédekbe. Ilyen és másnemű rendzavarásaiért többször jutott börtönbe. Mindamellett is gyorsan szaporodtak hívei s mivel sokat beszéltek *a benső világosságról*, *világosság gyermekeinek* nevezték el őket. Ők *barátoknak* nevezték magokat (Ján. XV. 15. után); a későbbi *quaker* név gúnynév volt eredetileg.[2]

Fox nemcsak maga járt téríteni mindenfelé, hanem útnak indította megbízható tanítványait is. Egy ilyen útjában (Wetstonben) elfogták és Londonba vitték. *Cromwell* kihallgatván őt, szabadon bocsátotta és megtiltotta a quakerek üldözését. A köztársaság bukása után (1660. II. Károly) újabb zaklatásnak voltak kitéve az új felekezet hívei, mivel vonakodtak letenni a hűségi esküt. Fox hiába keresett üldözött híveinek új hazát Amerikában (1671.), a rajongókat az új világ sem akarta keblére fogadni. Majd szerencsét próbált Hollandiában, hol már volt egy quaker egyházközség, s Németország északi vidékein, hogy az új egyháznak nyerje meg a szétszórt és kihaló félben levő különböző felekezeteket (baptistákat stb.). Ezután élete hátra levő részét London közelében töltötte el és azzal a megnyugtató tudattal halhatott meg (1691.), hogy az új egyház jövőjét is biztosította a *III. Vilmos türelmességi törvénye* (1689.).[3]

Foxnak rajongó lelkesedése csak arra volt elegendő, hogy megindítsa az új vallásos mozgalmat és megjelölje irányát; de, hogy a kellő mederbe szorítsa ezt a mozgalmat, határozott alakot adjon a gondolatában rajzó eszméknek, összefüggő rendszerbe illessze őket: nem valami nagy értelmisége mellett szertelen képzelme is akadályozta benne.

A *felekezet alapelveinek* szabatosabb *kifejtését Barclay Róbert*[4] vállalta magára abban a *védiratában* (Apologia theologiae verae christianae. 1676.), melyet *II. Károlynak* adtak át a felekezet érdekében. Ebben a mesteri művében „a

mystikus spiritualismust, a benső igét, a benső kijelentést következetesen fejtette ki." Eszerint *a quaker felekezet annyiban közös alapon áll az egész keresztyénséggel*, amennyiben a világ üdvözítőjének tekinti Jézus Krisztust, elfogadja a sz. háromságot is, de szükségtelennek ítéli ennek a titoknak theol. fejtegetését. *A prot. felekezetektől abban tér el lényegesen*, hogy az írott istenigét nem tartja az üdv egyetlen ismeretforrásának, hanem *Istennek* amaz *örök igéjét* gondolja fő szabályzónak, mely kezdettől fogva mindig nyilatkozott az emberekben s ha szükséges volt, fényt lövelt a sötétben tapogatózó lélekre. Ez a *benső ige*, ez a lelkünket elárasztó *isteni lélek* főbb az írott igénél. Ez a benső, folytonosan jelentkező ige sohasem engedte, hogy teljesen megromoljon az ember és így mindig volt benne fogékonyság az isteninek befogadására. *Az üdv elnyerése* Krisztus által történik ugyan, de bensőleg és a történeti ténytől függetlenül (ez a keresztyénség orthodox történeti alapjának mellőzése); nem Krisztusnak egyszeri elégtétele a fő, hanem az ő folytonos befolyása az ember szívére, lelkére. *A vallásnak*, mint az ember benső élete mozzanatának, *nincs szüksége külsőségekre*; ezért a quaker nem szorul symbolumra, külsőségekkel egybekapcsolt szentségekre, melyek csak a tökélyteleneknek valók. A tökéletesek *keresztsége* szellemi, *úrvacsorája* a mennyei világosság befogadása. *Látható egyház*, kiváltságos papi rend, vagy külön tanítói hivatal nem fér össze a felekezet alapelveivel. Az *istentisztelet*, mely igazában az isteni lélek eljövetelére való várakozás, nincs időhöz, helyhez, vagy külsőségekhez[5] kötve; összegyűlhetnek bármikor és bárhol; beszédet tarthat bárki (férfi vagy nő), ha azt hiszi, hogy ihletve van Istentől. Külön ünnepeik nincsenek; a vasárnapot, mint egyszerű emberi intézményt elfogadják, de azért nem tekintik szentebbnek a többi napoknál. A *közéletben* a quakerek igazságszeretők, komolyak, egyszerűek, tiszták, szeretetre méltók, a keresztyén szeretet munkáinak gyakorlásában szorgalmasok; *megvetik a külső társadalmi formaságokat* (fövegöket senki előtt, a templomban sem veszik le, mindenkit tenek szólítnak, stb.). Alapelveikhez híven *megtagadják* az esküt, hadi és állami szolgálatot, adót, stb. *Egyházalkotmányuk demokratiai*, alsóbb és felsőbb zsinatok kormányoznak és végzik a békebíróság teendőit is.

Míg *Barclay* a tan és egyházi élet rendezésével foglalkozott: addig *Penn Vilmos*[6] a külső megélhetés feltételeit szerezte meg az új egyház híveinek. Penn a jellem tekintetében nem kifogástalan, politikai pártállását a körülmények szerint változtató, most királypárti, majd összeesküvő, különben eszes,

tudományos képzettségű, rajongó férfi, már korán a quaker felekezethez csatlakozott s neki szentelte nemcsak életét, hanem vagyonát is. Midőn a quakerek sem Angliában, sem az új világban nem találtak békés otthont, *Penn egyességre lépett II. Károly királlyal* s azon adósság fejében (16000 font sterl.), mellyel atyjának tartozott a korona, birtokába jutott a Delaware nyugati partján fekvő tartománynak (Észak-Amerikában, 1861.), mely azután *Pennsylvania* nevet nyert a tulajdonos nevéről. Penn, mint kormányzó, angol fensőség alatt szervezte az új telepet, hol új hazát leltek nemcsak a quakerek, hanem más angol családok is s központjául a testvérszeretet városát, *Philadelphiát* alapították. Habár Penn szívvel-lélekkel quaker volt, de azért a felekezetességen s kora türelmetlenségén felülemelkedve, az *első törvényben*, melyet kiadott az új állam számára, *teljes lelkiismereti szabadságot* és polgári védelmet biztosított minden keresztyén erkölcsi alapon álló felekezetnek. A lelkiismereti szabadság és a rabszolgaság eltörlése volt a vonzó erő, mely hihetetlen gyorsasággal megnépesítette az új államot. Penn kétszer látogatta meg az új telepet, melynek lakói atyjukként, az őszinte szeretet nyilatkozataival fogadták. Ezután a magánéletbe vonult szülőföldén, de azután sem szűnt meg felekezete érdekeit előmozdítani.

Idővel *apróbb felekezetekre* oszoltak a quakerek. Azokat, akik az északamerikai államok függetlenségi harcában (1776—83.) fegyverrel vettek részt, *harcoló* vagy *szabad barátoknak*; azokat, kik szakítottak a szigorú életszabályokkal, *lanyha* vagy *nedves* és azokat, kik híven ragaszkodtak a régi életszabályokhoz, *száraz barátoknak* nevezték. Sokkal lényegesebb volt az a hitelvi szakadás, mely az amerikai quakerek közt a *Hicks Illés* kezdeményezésére jött létre (1828-tól), ki *deista* eszméket hirdetett beszédeiben és irataiban s teljesen szakított a történelmi keresztyénséggel. Hívei, a *hicksiták*, leginkább Pennsylvaniában és New-Jerseyben terjedtek el. Ezen merész lépés után kijelentette az ellenkező nagyobb párt (1837., Manchesterben), hogy főbbnek tekinti a szentírást a benső világosságnál és az észnél s külön egyházzá alakult *evangeliumi barátok* neve alatt. Különben a quakerek, kiknek száma 160,000 körül jár (10,000 hicksita), nem tudtak erős gyökeret verni az európai száraz földön. A holland községek fenmaradtak ugyan, de fogy a számuk; az észak-németországi községek közül a pyrmonti áll még fenn egyedül.[7]

1. Midőn *Fox* egy ízben az angol egyház lelkészeihez fordult lelki vigasztalásért, az egyik azt tanácsolta, hogy dohányozzék és énekeljen zsoltárokat; a másik meg az ajánlotta, hogy menjen és vágasson eret magán. A Fox naplója után közli *Macaulay*: Anglia története. IV. k. 288. l.

2. Fox állítólag egy vizsgálat alkalmával (1650) komolyan intette bíráját, hogy reszkessen az Isten igéje előtt s a bíró reszketőnek nevezte érte. Valószínűbb azonban, hogy a nép adta Foxnak s híveinek ezt a nevet, mivel a nagyobb fokú lelkesültség pillanataiban görcsösen remegő mozgásokat tettek.

3. A *Fox életére* első forrás a naplója, mely (Historical account of the lifet travels and sufferings of G. Fox) Londonban jelent meg 1694. *Életrajzát* megírta *Marsh* (London, 1847.), *Janney* (Philadelphia, 1852.), *Watson* (London, 1860.). *Macaulay*: Anglia tört. IV. k. 287—95. l. nagyon kedvezőtlen ítéletet mond róla s egyenesen az őrültek házába utasítja; míg az általa alapított felekezetnek elismeri az érdemeit.

4. *Barclay* 1648. szül. Edinburgban; tanulmányait Párisban fejezte be, hol áttért a kath. egyházba. Hazájába térve a quaker felekezethez csatlakozott, felekezetének legkitűnőbb dogmatikusa lett s érdekében több utat tett Angliában, Hollandiában és Németországon; megh. 1690. Uryban, Skótországban. Említett védiratán kívül írt még egy kátét is (Catechism and confession of faith. 1673.).

5. Ének, írásmagyarázat vagy egyházi beszéd nem múlhatatlan részei a cultusnak; a quakereknél lehetséges egészen *néma istentisztelet* is, ha késik az ihletés és senki sem óhajt beszédet tartani.

6. *Penn Vilmos* a hasonló nevű, híres angol tengernagy fia, Londonban szül.; 1644. már oxfordi tanuló korában lelkesült a quaker eszmékért s mivel pályatársai közt is terjesztette őket, kizárták az egyetemből. Családja Párisba küldötte a téves útra tért ifjút, hogy kigyógyuljon beteges rajongásából. Hazatérte után egy terjedelmes irlandi birtokot engedett át az ifjúnak, hogy komolyabb élethez szokjék; de ebben az új körben újból felébredt korábbi hajlama s most már határozottan a quakerekhez csatlakozott (1667.). Mint prédikátor s mint író, buzgó munkása lett az új felekezetnek. Az elismert egyházak heves megtámadásáért több ízben fogságba került s elvesztette atyja szeretetét is. Atyja halála után (1670.), kivel végső perceiben kibékült, az új egyház javára áldozta fel tekintélyes vagyonának nagy részét. Végre Londonban, 1718. fejezte be életét. Fontos műve: „The Sandy Foundation Shaken" (= a homok-alapnak megingása), melyben a háromságnak és megigazulásnak egyházi tanát támadta meg; a Towerbe kerülvén érte, ott írta meg legfontosabb művét: „No Gross no Crown" (= kereszt nélkül nincs korona), melyben azt az eszmét fejtette ki, hogy aki Krisztusért nem veszi fel az ő keresztjét, koronára sem lesz érdemes. A *Penn életrajzát* megírta *Marsillac* (2 k., Paris, 1791.); *Clarkson* (2 k., London, 1813.); *Dixon* (3. kiad., London, 1856.); *Mann*: Leben u. Wirken W. Penn's (jubiláris mű, Reading. Philadelphia, 1882.).

7. Az egészhez l. *Sewel*: Hist. van der Quakers (Amsterdam, 1717.; németül, 1742.); *Rowntree*: Quakerism past and present (London, 1859.); *Alberti*: Aufrichtige Nachrichte van der Religion etc. der Quaker (Hannover, 1750.); *Weingarten*: Die Revolutionskirchen Englands (Leipzig, 1668.). V. ö. *Henke*: i. m. II. k. 460—66.; *Gieseler*: i. m. IV. k. 256—60.; *Herzog*: i. m. III. k. 532—35. l.

121. A methodisták.

Ugyanazok az okok, melyek Németországon a pietismust és herrnhutismust, *Angliában* a *methodismust* hozták létre. Az angol állami egyház, miután a lelketlen üres formaságok rendszerévé fajult, nem tudott gátat vetni a mindinkább terjedő hitetlenségnek; képtelen, érdemetlen papjai[1] és hittudósai tétlenül nézték a 18. században elhatalmasodott deismus (róla alább) romboló hatását, sőt kényelemszeretetből meg is alkudtak az új iránnyal. Így fejlődött ki az állami egyházban a *latitudinarismus* (= indifferentismus), melynek aluszékony papjai a legkevesebbet sem törődtek a hívek valláserkölcsi életével. Még a puritanus lelkészek is elszenderedtek vagy deistákká lettek. Ilyen vezetés mellett s még hozzá a II. Károly erkölcstelen kormányának még mindig tartó hatása alatt (l. 618—20. l.) elvadult a nép erkölcse, rémületesen terjedt a torkosság és iszákosság, „az Úrnapja az ördögnek szentelt nappá vált".[2]

A vallási és erkölcsi sülyedésnek ebben a reménytelen korszakában léptek fel a *Wesley testvérek, a methodismus alapítói*.[3] A szülői háznál gondos vallásos nevelésben részesültek mindketten. *János* már gyermek korában elárulta komolyságra és kegyességre való hajlamát. Tanulmányait a szülői háznál kezdve, az oxfordi egyetemen fejezte be, hol alapos ismereteket szerzett nemcsak a theologiai, hanem a többi tudományokban is; kedvelt mellékes olvasmányai voltak az építő művek (*Kempis*: Krisztus követése, *Law*: Komoly intés az istenfélő és sz. életre stb.), melyek teljesen megérlelték az ifjúnak a gyakorlati keresztyénség kifejtésére irányuló hajlamát. Később testvére, *Károly* is a nevezett egyetemen folytatta tanulmányait, de bátyjával ellentétben, eleinte nagyon a világnak élt s legkisebb kedvet sem mutatott rá, hogy „fitestvéreért szentté legyen." Azonban azalatt, míg János haza ment, hogy segítsen atyjának hivatalában, *Károly* egészen átalakult s néhány kegyes hajlamú tanuló társával (*Morgan*, *Kirkmann* s m.) *egy kis társulatot alapított*, mely az Istennek szentelt élettel a keresztyén szeretet munkáinak gyakorlását tűzte ki célul. Midőn János visszatért az egyetemre (1729.), azonnal élére állott a társulatnak. Ezen társulat tagjai („*a szentek clubja*"), hetenként néhány este, a remekírók s az újszövetség tanulmányozásával foglalkoztak; szigorú életet éltek, sokat böjtöltek; meglátogatták a foglyokat, szegényeket és betegeket, s oktatták az elhagyott árvákat. Minthogy pedig ezek az ifjak bizonyos módszerrel gyakorolták munkásságukat, a gúnyolódók *methodistáknak* nevezték el őket.[4]

Midőn a Wesley testvéreket többé nem elégítették ki az oxfordi vallásos gyakorlatok, az önmegtagadásnak nehezebb munkájára vállalkoztak, s *Amerikába utaztak*, hogy ott az indiánoknak és angol gyarmatosoknak hirdessék az evangéliumot. Ebben az útjokban több herrnhuti testvérrel (*Spangenberggel* is) találkoztak, kiknek kegyessége és rendületlen hite mély benyomást gyakorolt az ifjakra. Ekkor jöttek rá, hogy eltévesztették céljokat, midőn mások megtérítésére vállalkoztak, holott magok sem tértek meg egészen, midőn jó tettekben és nem a hitben keresték az üdvöt. A két ifjú csalódva tért vissza Angliába (1738.).

A Wesley testvérek mellett a methodismus alapításában kiváló részt vett *Whitefield György*,[5] ki nehéz benső harc és szenvedélyeinek legyőzése után lett az evangelium hirdetője. Amerikából visszatérve (1739. hova Wesley János hívta volt, hogy segítsen az indiánok térítésében), Angliában is megkezdette *az igének szabad ég alatt való hirdetését*, melyet követtek azután az új kegyes társulat többi apostolai is, főleg azután, hogy az államegyház lelkészei nem engedték át többé szószékeiket. A merész, nyílt fellépést néha gúnnyal, sőt bántalmazással fogadta a nyers tömeg, de a szív mélyéből fakadó vallásos érzelemnek igaz őszinte hangja s az igazságnak meggyőző ereje mindig meghódította a hallgatók egy részét. Különösen Whitefield, korának legkitűnőbb népszónoka, volt megáldva azzal a rendkívüli elbűvölő szónoki tehetséggel, mely lecsillapította és bűnbánatra indította a legféktelenebb kedélyt is; de nemcsak a műveletlen tömegre gyakorolt ellenállhatatlan hatalmat, hanem lebilincselte s rendesen megnyerte kitűzött céljának a műveltеket is.[6] „A világ a bűn fertőjében fetreng. Bánjátok meg bűneiteket, térjetek meg. Higyjetek Jézus Krisztusban, az Isten fiában, a ti megváltótokban!" Ezeket a gondolatokat fejtették ki beszédeikben. Wesley Jánosnak és Whitefieldnek 20—30,000 hallgatója volt néha. Ők és társaik lankadatlan buzgalommal prédikáltak mindenütt, ahol csak beszéltek angol nyelven.

Midőn Wesley J. visszatért Amerikából, meglátogatta a holland és német herrnhuti községeket, s szabályaikat utánozva, *kisebb társulatokat* alapított (elsőt Tetterluneban, 1738) egymás építése és szigorú erkölcsi fegyelmezése végett. Még ekkor nem volt szándékában, hogy elszakadjon a püspöki egyháztól, csak az ellankadt vallásos életet óhajtotta benne felébreszteni. De az állami egyház gyanús szemmel kísérte a kis vallásos társulatokat és rosszalta a püspöki egyház rendtartásainak mellőzését, s a néha zajos, heves, szenvedélyes

istentiszteletet tartók előtt[7] elzárta templomait. Ily körülmények között Wesley kénytelen volt *külön egyházat* szervezni s külön imaházakat építeni. És épen ez a *szervezet, mely keveréke a püspöki, presbyteri és herrnhuti rendszernek*, különbözteti meg a methodista egyházat az angol államitól.

Ezen lassanként kifejlett szervezet szerint az egész egyháznak élén áll az évenként összeülő, tisztán prédikátorokból álló, száz tagú zsinat vagy *egyetemes értekezlet* (1744. óta); ez a legfőbb törvényhozó és végrehajtó hatóság; ez nevezi ki a kerületek *püspökeit, a községek lelkészeit* és az *utazó prédikátorokat*. A községek lelkészei többnyire világiak, keresetökből élnek és a presbyterekkel együtt gyakorolják a fegyelmet és intézik a gazdasági ügyeket. Minden község a nem- és életviszonyok szerint alakított *kisebb* (15 tag egy vezetővel) *osztályokból áll*. Ezenkívül a kegyelemben részesek még *bensőbb társulatokba* állanak össze, szigorúbb élet folytatása végett. *Istentiszteletök* olyan, mint az állami egyházé, csakhogy az ének fontosabb helyet foglal el. Negyedévenként *szeretetvendégséget* tartanak. *Hittan* tekintetében alig különböznek az angol egyháztól (de a XXXIX cikkből XXV-öt alakítottak); azonban sokat adnak a szentléleknek közvetlen befolyására s azt hiszik, hogy az ő rögtöni, csodás hatása idézi elő a megtérést.[8] Az a barátságos viszony, mely egy ideig összekötötte a methodistákat és herrnhutiakat, a két felekezet jellemének s némely nézeteinek különbsége miatt megszűnt lassanként. A derült, lanyha *herrnhutiak* a komoly, rideg, erélyes *methodistákkal* nem haladhattak sokáig egy úton; merültek fel ezenkívül más *különbségek* is. Míg Wesley azt állította, hogy az újjászületett keresztyén még ebben az életben elérheti az *erkölcsi tökélyt*: addig Zinzendorf szerint a kegyelemben részes még mindig vétkezhetik, amíg él, és szüksége lehet bűnbocsánatra. Továbbá a herrnhutiak a megváltás érzetét, a methodisták a bűn érzetét tartották fő dolognak; s míg a herrnhutiak csendes, kegyes élettel jutottak el a megváltásnak boldogító érzetéhez: addig a methodisták csak nehéz, az embernek egész valóját megrendítő *bűnbánati harc* után tartották a kegyelem elnyerését lehetségesnek.

A felsoroltaknál is sokkal károsabb hatása volt annak a véleménykülönbségnek, mely a felekezet két vezérét idegenítette el egy időre egymástól (1741.). Ugyanis míg *Whitefield* a *praedestinatióra* vonatkozólag ragaszkodott a *Calvin* szigorú felfogásához: addig *Wesley* az *Arminius* nézetéhez csatlakozott, s az ember akaratának is részt követelt az újjászületésben. Ez a különbség két táborra osztotta az egyházat is. De azért

tovább folyt az üdvös munka, még pedig oly rendkívüli sikerrel, hogy azon az utolsó conferentián (1790.), melyen még megjelent Wesley J., 500 prédikátorról és 120,000 hívőről adhattak számot.[9]

A methodisták tévedhettek egyben-másban, átléphették a mérséklet határát is, de ellenségeik sem tagadhatják, hogy lelkes működésökkel új életerőt és jótékony meleget árasztottak az angol és amerikai protestantismus megmerevült tagjaiba s hogy a belmisszió áldásos intézményének ők tették le az alapját. Valóban a methodisták épen olyan üdvös munkát végeztek a 18. században, mint a kolduló szerzetesek a 13. századnak elfajult kath. egyházában. Ők is főleg *az elhagyott néphez fordultak*, s az evangelium vígasztalásával azokat a lelki, testi nyomorban sínlődőket keresték fel, kiknek legnagyobb szükségök volt reá. Az útépítéssel foglalkozó tömegek, a bányamunkások telepei, hova nem ment el az államegyház kényelmes papja, voltak azok a helyek, hol a veszendő lelkek megtérítésében csodákat mutathatott fel a methodisták fáradhatatlansága és lelkesedése. Végre a methodisták bámulatos erélyességet, kitartást, áldozatkészséget fejtettek ki a *pogányok megtérítése* körül is és sokat fáradoztak a *rabszolgaság megszüntetésén* is.[10]

1. „Nem nézhetem a legnagyobb nyugtalanság és aggodalom nélkül azt a romlottságot, mely ezt az egyházat és az egész evang. keresztyénséget fenyegeti. Isten látja, hogy a dolgok külseje is elég homályos és zavaros, de még sokkal ijesztőbb az a szomorú belső romlottság, melybe elég szerencsétlenül jutottunk." „Felavatási hetünk életemnek igazi terhe és aggodalma. A felavatandóknak legnagyobb része leírhatatlanul tudatlan." *Burnet* püspök szavai (Korunk története, 1724—34.), közli *Sulzberger*: Erklärung der Glaubensartikel u. Hauptlehren der Methodistenkirche (Bremen, 1879), 1—2. l.

2. „A felsőbb körök kicsapongásai és elvtelensége, az alsóbb körök amaz elvetemültsége, mértékletlensége és gondatlansága, mellyel elkövetik a bűnöket, szükségképen romlásra fog vezetni, ha az istentelenség ezen zajlásának gátat nem vetnek." *Secker* canterbury-i érsek nyilatkozata a methodista község alakulása előtt egy évvel. Közli *Sulzberger*: i. m. 2—3. l.

3. *Wesley Sámuelnek*, a kivételesen derék angol egyházi lelkésznek *János* fia 1703., *Károly* 1708. szül. Epworthban, Lincoln grófságban.

4. A *methodista név* egy korábbi orvosi iskolának volt a gúnyneve, mely bizonyos koplalási és testgyakorlati módszerrel gyógyított minden testi bajt.

5. *Whitefield Gy.*, egy gloucesteri korcsmáros fia, 1714. szül.; eleinte mint pincés nagyon könnyelmű életet élt, majd egy szabad helyet nyert az oxfordi egyetemen (1732), theologiát

tanult, tagja lett a Wesley-k társulatának is s viharos belső küzdelmek után, melyekhez testi betegségek is járultak, megtért és rendkívül élénk, önálló vallásos jellemmé fejlődött ki; 1736. lelkésszé avattatott. Hétszer látogatta meg Amerikát, utolsó alkalommal Newburyportban (Massachusetts) 1770. fejezte be életét. Állítólag 18000 beszédet tartott 34 év alatt. *Levelei, beszédei, vitairatai* (6 köt.) 1771. jelentek meg Londonban. Life of Whitefield (Edinburg. 1826.; németül *Tholuck*, Leipzig, 1834.). *Gladstone*: Life and travels of G. Whit. (London, 1871.); *Tyerman*: Life of the Rev. G. Whit. London, 1877.).

6. *Hume*, a bölcsész azt mondotta Whitefieldről, hogy utána ment húsz mértföldre is, csak hogy hallhassa. *Franklin* annyira fellelkesült egy alkalommal valamely jótékonycél érdekében tartott beszédén, hogy odaadta minden nála lévő pénzét.

7. Néha megtörtént, hogy heves zokogás, erős görcs és vonaglás fogta el a megtért bűnösöket, melyeket eleinte maga Wesley is a szerencsés átalakulás biztos jelének tartott, de utóbb meggyőződött az ilyen kóros tünemények káros voltáról.

8. *Wesley János* maga mondja magáról, hogy ezt a csodás átalakulást 1738. máj. 24. 8 és $^3/_4$ órakor érezte a gyülekezetben, midőn Luthernek a rómaiakhoz írt levélhez készített bevezetését olvasta fel valaki.

9. Az 1879. kimutatás szerint a methodista püspöki egyháznak volt 11,676 utazó prédikátora, 12,749 községi lelkésze, 1.698,282 tagja, 19,931 vasárnapi iskolája, 1.531,097 vasárnapi tanulója, 13,648 temploma és 216 térítője a pogányok közt. Az Almanach of the Methodist Episcopal Church (Newyork, 1879.) után közli *Sulzberger*: i. m. 15. l.

10. *Wesley Ján*. válogatott *beszédei, asketai és történelmi művei* (15 köt.) Londonban jelentek meg 1857. *Southey*: The Life of J. Wesley and the Methodism (4. kiad. London, 2 k., 1864.); *Moore*: The life of J. W. (2 k. London, 1824.); *Tyerman*: Life and Times of W. (4. kiad., 2 k. London, 1877.); *Burkhard*: Vollständige Gesch. der Methodisten in England (2 k., Nürnberg, 1736.); *Jacoby*: Gesch. des Methodismus etc. (2 k., Bremen, (1871.). *Wesley Ján.* késő vénséget ért, 88 éves korában halt meg 1791. márc. 2. *Wesley Kár.* költői tehetség volt, számos egyházi énekét még ma is kedvelik Angliában. 1739. jelent meg a két *Wesley Hymnus- és egyházi ének-gyűjteménye*, a methodisták első énekes könyve. V. ö. *Herzog*: i. m. III. k. 539—45.; *Henke*: i. m. II. k. 489—96. l.

122. A theologiai tudományok fejlődése Anglia, Franciaország, Hollandia, Németország és Schweiz ref. egyházában.

Angliában ebben az időszakban főleg a bibliai és egyháztörténelmi tanulmányok foglalkoztatták a kiválóbb tehetségeket, kik a nevezett tudományokban sok tekintetben kiegészítették elődeik kutatásait. Így a *bibliai tanulmányok* terén *Polus Mátyás* (presbyteriánus lelkész, megh. 1829.) a biblia

egész szövegéhez írt fontosabb magyarázatokat dolgozta ki s célszerűen rendezve tette közzé;[1] *Mill* János (oxfordi tanár, meghalt 1707.) harminc évig dolgozott az *újszövetség kritikai kiadásán* s a kéziratokból, egyházi atyákból igen gazdag variáns gyűjteménnyel kísérte; *Clarke* Sám. (Anna királynénak udvari káplánja, megh. 1729.), kitűnő és nagyon kedvelt paraphrasisokat írt a négy evangeliumhoz (1701.);[2] *Spencer* Ján. (cambridge-i kanonok, megh. 1693.) első volt, ki tisztán történeti szempontból vizsgálta a zsidók szokásait és kimutatta, hogy több szertartást vettek át az egyptomiaktól (*De legibus hebraeorum ritualibus*). A *történelem terén* is számos hivatott munkás lépett fel. *Cave* (windsori udvari prédikátor, megh. 1713.) az ős keresztyén egyház irodalomtörténetét igyekezett megvilágítni;[3] *Dodwell* (oxfordi tanár, megh. 1714.) fontos értekezéseket írt Irenaeushoz és Cyprianushoz, melyekben azonban meg nem állható hypothesisek is vannak;[4] *Bingham* (portsmouthi lelkész, megh. 1723.) az első teljes egyházi régiségtannal mozdította elő az egyháztörténelem tanulmányozását;[5] *Burnet* Gilbert (előbb glasgow-i tanár, majd a III. Vilmos udvan papja, végre salisbury-i püs., megh. 1715.), a nagytudományú, latitudinarista főpap úgy dolgozta ki Anglia reformációját, hogy még ma is becses forrásul szolgál. Az *egyházi szónokok és asketa írók* közt kitűnt *Tillotson* János (előbb presbyterianus, majd anglikanus lelkész, utóbb canterbury-i érsek, megh. 1694.) a nemes jellemű, szabadelvű latitudinarista főpap, ki a dissenterekkel is békében óhajtott élni és több kiadást ért szép beszédeivel nagy befolyást gyakorolt a szónoki ízlés fejlődésére; *Baxter* Rikárd (egy ideig a Cromwell idejében tábori lelkész, majd sokfelé hányatva, több helyen lelkészkedett, megh. 1691.) sokat, de sikertelenül fáradozott a püspöki és presbyterianus egyház uniója érdekében, azután félrevonulva a küzdőtérről, megragadóan hirdette az örökkévalóság gondolatait, hol végre nyugalmat találnak a szentek;[6] *Bunyan* (baptista prédikátor, a restauratio alatt 12 évig szenvedett börtönben, megh. 1688.) különösen „*A zarándok útja*" című művével szerzett hírnevet, melyet lefordítottak majdnem minden európai nyelvre.[7]

Franciaországban a ref. egyház elnyomatása előtt hivatott művelőkre talált a theologiai tudományoknak majdnem minden ága. A *bibliai régiség* egyik jeles munkása, *Bochart* Sámuel (caeni lelkész, megh. 1667.) bibliai természetrajzába és földrajzába egész kincshalmazát rakta le a tudományosságnak.[8] A természettudományok fejlődése az orthodoxia rendszerének némely tantételétől eltérő nézetre vezetett egyes tudósokat s az ilyen esetek még

támasztottak akkor egy kis zivatart. *Peyrerius* (de la Peyrère) Izsák (Róma V. 12. s k. v. alapján) azt állította, hogy *Ádám csak a zsidóknak volt ősatyjok*, a pogányság eredete pedig még az Ádám előtti korszakra esik és az özönvíz nem volt általános;[9] ezeket a tételeket fejtegető művét hevesen megtámadták, bakóval megégettették, szerzőjét börtönbe vetették, melyből csak az szabadította ki, hogy áttért a kath. egyházba (az oratorianusok közt fejezte be életét 1676.). *Pajon* Kolos (előbb saumuri tanár, majd orleans-i lelkész, megh. 1685.) a praedestinatio tekintetében egészen orthodox volt ugyan, de (1665.) a II. Kor. III. 17. alapján tartott beszédében, több iratában és levelében azt vitatta, hogy *a szabadakaratnak is része van az ember megjavulásában*; hogy a sz. lélek csak a sz. írás útján munkálja az emberek megtérését; hogy más lelki, kegyelmi serkentésre, valamint a teremtés után semmi más isteni közbelépésre (concursus) nincs szükség. Ez az arminianismusszal és pelagianismusszal vádolt, különben *pajonismusnak* nevezett tan nagy megbotránkozást idézett elő; elvetették több zsinaton és *kimondották, hogy a sz. lélek és gondviselés befolyása nemcsak közvetett, hanem közvetlen is egyszersmind. Claude* János (előbb nimes-i, majd montaubani, azután charentoni lelkésznek és tanárnak a nantes-i edictum felfüggesztésekor 24 óra alatt el kellett hagynia hazáját; Hágába ment és ott halt meg 1687.) éles elmével és bátran támadta meg a transsubstantiatio tanát, lelkesen védelmezte a reformációt, s midőn hitsorsosait megfosztották jogaiktól, bátran kimondta, hogy „semmi sem biztos azóta az államban, mióta a király megszegte a nantes-i edictum megtartására adott szavát".[10] *Jurieu* Péter (előbbi sedani, száműzetése után rotterdami lelkész és tanár, megh. 1713.) éles elmével, tudományossággal, de szerfelett szenvedélyesen támadott meg mindenkit az egyházon kívül és belül, ki ellenzéki állást foglalt el az igaz calvinismusszal szemben; éles hangon írt Bossuet, a jansenisták, Pajon és Bayle ellen.[11] Az *egyháztörténelem* terén a két Basnage fejtett ki nagy tevékenységet. *Basnage* Jakab (előbb roueni, menekülése után rotterdami és hágai lelkész, megh. 1723.) szellemes, mélyreható, önálló felfogással és nagy tudományos készültséggel írta meg az egyetemes egyház, a reformáció és a zsidók történelmét[12]; *Basnage* Sámuel (előbb bayeux-i, száműzetése után zutpheni lelkész, megh. 1721.) erővel teljes és szép stylussal írta meg Baroniust cáfoló egyháztörténelmét és kritikai tanulmányait[13].

Hollandiában az arminianismustól és coccejanismustól felidézett harc élénk theologiai irodalmi munkásságra serkentette a jelesebb hittudósokat. Az *írásmagyarázók* közül *Vitringa Campegius* (a Coccejus tanítványa, leideni és franekeri tanár, megh. 1722.) az Ezsaiáshoz és apokalysishez írt jeles magyarázatában is alkalmazta a coccejanismus alapelveit és alaposan ismertette a zsinagógák intézményét is[14]; *Clericus* (le Clerc) János (az amsterdami arminianus gimn. tanára, megh. 1736.), a nyelvtani történelmi írásmagyarázatnak egyik legnagyobb mestere az ókori klassikus írókat és a nyelvészetet is segítségül vette az írás értelmének megvilágításához; bibliai kritikájában, hermeneütikájában, magyarázatában és egyháztörténelmében értékesítette széleskörű tanulmányainak becses gyümölcseit[15]; *Wettstein* János Jakab[16] részrehajlatlan kritikával s a hittantól teljesen függetlenül, számos olvasásmódnak, s a klassikus és rabbi írók számos rokon-mondásának egybevetése után, *helyreállította az újszövetség eredeti szövegét*. Ennek a roppant szorgalommal dolgozott műnek szentelte minden vagyonát, idejét és nyugalmát. Az áldozat nem is veszett kárba, mert művében oly gazdag kincsbányáját tárta fel a bibliai búvárlatoknak, hogy ma is haszonnal tanulmányozhatják a különböző irányú hittudósok. Az *ószövetségi nyelvészet* látókörét tetemesen tágította *Schultens* Albert (leideni és franekeri tanár, megh. 1750), midőn összehasonlította a héberrel a rokon nyelvjárásokat s különösen az arabot; terjedelmes magyarázatot írt a Jób és Példabeszédek könyvéhez. *Lampe* Frigyes Adolf (előbb több helyen lelkész, utóbb utrechti tanár, megh. 1729.) igen tartalmas magyarázatokat írt a János szerinti evangeliumhoz, melynek mélyebb titkait igyekezett, habár nem mindig sikerrel, megszabadítani sűrű homálytól; azután érdekesen tárta fel a kegyelmi frigy rejtélyeit.[17] A *bibliai régiségtan* művelői közül kivált *Reland* Adorján (utrechti tanár, megh. 1718.), ki a sz. föld régi emlékeit ismertette[18]. Legélénkebb volt a mozgalom a *hittan* mezején. *Makowsky* János (lengyel, Maccovius, franekeri tanár, megh. 1644.) a ref. hittanban is meghonosította a scholastikus módszert, amely a dortrechti zsinat rosszaló nyilatkozata ellenére is általánosan elterjedt. Ilyen szellemben dolgozta ki a hittant *Maresius* Sámuel (groningeni tanár, megh. 1673.); *Hoornbeek* János (leideni tanár, megh. 1666.)[19] s mások. A *frigy-theologusok* közt az alapító Coccejus mellett különösen kitűnt *Witsius* Herman (franekeri, utrechti és leideni tanár, megh. 1708.), ki a coccejanismus és az orthodox tan kibékítésén munkált és ilyen szellemben dolgozta ki hittanát;

ezenkívűl jeles írásmagyarázati és történelmi értekezéseket írt.[20] Az *egyháztörténelem* művelői közül *Spanheim* Frigyes (előbb heidelbergi, majd leideni tanár, megh. 1701.) leginkább a Baronius évkönyvei ellen bocsátotta közre szigorú történelmi kutatásait[21]; *Venema* Herman (franekeri tanár, megh. 1787.) nagy tudományos készültséggel dolgozta ki az egyház történelmét a reformációig, ezenkívül terjedelmes magyarázatokat írt a zsoltárokhoz.[22]

Schweizban (a németországi ref. egyház is onnan kapta legtöbb hittudósát) oly szigorúan ragaszkodtak a merev calvinismushoz, hogy midőn Franciaországból szelídebb tanok kezdettek beszivárogni, az igaz hit védelmére *Heidegger* János Henrik (heidelbergi, steinfurti, majd zürichi tanár, megh. 1698.) és *Turretin* Ferenc (genfi tanár és lelkész, megh. 1687.) összeállított egy új *hitvallást* (Formula consensus ecclesiarum Helveticarum), melyet elfogadott a legtöbb ref. kanton (1675.) és hivatalvesztés vagy száműzetés terhe alatt aláíratott minden egyházi hivatalnokával. De mindez a védekezés nem gátolhatta meg a szabadabb gondolkodásmód terjedését. Maga Heidegger sem tartozott Calvinnak hajthatatlan hívei közé; a Consensus ridegségének sem ő, hanem a merev orthodoxia uralma volt az oka; a pietistáknak csak féktelenségeit támadta meg, különben békében óhajtott élni a luth. egyházzal; hittana is mérsékelt, de már a katholicismusszal szemben teljes erővel védelmezte a prot. egyházat. Az orthodoxiának legridegebb képviselője volt *Gernler* Lukács (bázeli tanár, megh. 1675.), ki éles elmével, de a legmerevebb alakban állította össze a ref. tanrendszert.[24] A türelmetlenségnek ezen harci lármája mellett a függetlenebb gondolkodású, békésebb szellemű hittudósok csendesen ápolgatták a theologiai tudományokat. *Hottinger* Henrik János[25], korának egyik legnagyobb tudósa, a bibliai nyelvészet fáradhatatlan munkása, az összes keleti irodalom és nyelvészet terén, amennyire lehetséges volt abban az időben, kimerítő ismeretet szerzett és több ilynemű munkával gazdagította az egyházi irodalmat; ezenkívül a Magdeb. Centuriákhoz hasonlóan egyháza szempontjából dolgozta ki az egyház történelmét. Általában önként következett a katholicismusszal folytatott küzdelemből, hogy nagy gondot fordítsanak az egyháztörténelmi kutatásokra, hogy kikeressék az igazságot a hamisítások vagy tévedések lomhalmaza közül s lehetőleg világos feleleteket adhassanak a kétes kérdésekre. Ez a szellem lelkesítette *Hottinger* János Jakabot (az előbbi fia, zürichi tanár, megh. 1735.), hogy megírja a helvét reformáció és a dortrechti zsinat történetét.[26] *Turretin* J. Alfonz (a Ferenc fia, genfi tanár, megh.

1737.) atyjával ellenkezőleg a prot. egyházak uniója mellett buzgólkodott, ezért a békés irányáért kedvelték hittani, egyházpolitikai és egyháztörténelmi műveit.[27] A *rendszeres hittudományok* művelői közt *Stapfer* J. F. (berni tanár, megh. 1775.) népszerű hittanával, terjedelmes erkölcstanával és vitázó theologiájával vívott ki elismerést.[28] *Vyttenbach* Dániel (marburgi tanár és fősuperint., megh. 1779.) a Wolf rendszere nyomán dolgozta ki hittani műveit.

Végre mint a ref. egyháznak egyetlen *mystikus és pietista irója*, figyelmet érdemel *Tersteegen* Gellért, mülheimi (a Ruhr mellett) szalagszövő (megh. 1769.), ki elhagyva iparát, úgy élt, mint egy remete, barátai és tisztelői adományából került ki csekély szükséglete. A rokon gondolkodásúak tömegesen látogatták, hogy vigasztalást és megnyugvást találjanak nála. Nem lépett ugyan ki a ref. egyházból, de a legkevesebbet sem törődött annak hitvallásával; majdnem ugyanazon szellem uralma alatt állott, mint a kath. quietisták. Sokat írt, s szorgalmas és figyelmes olvasókra találtak művei.[29]

1. Synopsis Criticorum (5 k., London, 1669.).

2. Németül Wilmsen adta ki (3 k., Berlin, 1763.).

3. Apostolici, or Hist. of the Apostles and Fathers. Scriptorum ecclesiasticorum hist. literaria.

4. Dissertationes in Irenaeum és in Cyprianum.

5. Origines ecclesiasticae (10 k.).

6. *Baxter* nagyon sokat írt; *főbb művei*: The saints everlastings rest (= a szentek örök nyugodalma, 1647.); A call to the unconverted (= szózat a meg nem tértekhez), melyből 20,000 példány kelt el egy év alatt.

7. The Pilgrims Progress (2 k., 1678—84.), az Ahlfeld német fordításában 1853 is megjelent.

8. Hierozoicon de animalibus S. Scripturae Phaleg. et Canaan.

9. Systema theol. ex Praeadamitarum hypothesi (1655.).

10. Défense de la réformation (4 k, 1673.); Plaintes des protestantes cruellement opprimés dans la royaume de France (1686.).

11. Traité de la devotion című műve egy év alatt 17 kiadást ért; Le calvinisme et le papisme mis en paralèle; Vrai système de l' Eglise; Hist. critique des dogmes et des cuites.

12. Műveit l. I. k. 17. l. 17. j. és Hist. des Juifs.

13. Műveit l. I. k. 17—18. l. 18. j.

14. Commentar. in Esaiam (2 k.); De synagoga vetere.

15. Ars critica. Vetus Testam. translatum cum paraphrasi et perpetuo commentario et dissertationibus philolog. (5 k.). Hist. eccl. duorura primorum seculorum.

16. *Wettstein* Bázelben szül. 1693.; előbb Bázelben szolgált mint diakónus, de socinianismusszal vádoltatván, 1730. elvesztette hivatalát; ezután Amsterdamba vonult rokonaihoz és ott a Clericus halála után utódjává lett a gimnáziumnál a tanári széken, megh. 1754.; *fő műve*: Novum Testamentum (2 k., Amsterdam, 1751.).

17. Comment. in evang. Johannis (3 k.; 1724—26.); Geheimniss des Gnadenbundes (6 k., 1712. s k.); ugyanő adta ki a maga neve alatt Debreczeni Ember Pálnak magyar ref. egyháztörténelmét.

18. Palestina ex veteribus monumentis illustrata.

19. Selectae disputationes theol. (4 k.), melynek két utolsó kötete a gyakorlati theologiával foglalkozik.

20. De oeconomia Dei cum hominibus (4 könyv); Miscellanea sacra (2 rész).

21. Geographia sacra et ecclesiastica. Chronologia sacra. Historia eccl. Vet. et Nov. Test. (mind 3 köt. Lugduni Batavorum, 1701—1703.).

22. Institutiones hist. ecclesiae Vet. et Nov. Test. (7 köt.); Comment. in Psalmos (6 köt.).

23. Manuductio in viam concordiae Protestantium ecclesiasticae (1686.); Von der Unvollkommenheit der Wiedergeburt (1692.); Historia papatus (1684.); Tumulus Concilii Trid. (1690.); Corpus theologiae Christ. (1700.).

24. Syllabus controversiarum (ifj. *Buxtorffal* és *Wettsteinnal* szerk.); Opuscula theologica.

25. *Hottinger J. H*. Zürichben szül. 1620.; tanulmányait Groningenben és Leidenben végezte; 1642. az egyháztört. tanszéket foglalta el Zürichben; 1655—61. időben, mint az akkori szokás szerint kikölcsönzött tanár működött a heidelbergi egyetemen, aztán Zürichbe visszatérve, tovább tanított 1667-ig. Ebben az évben a többször megújított meghívásnak engedve, Leidenbe akart indulni, de hajóra szálláskor felfordult a csónakja s a Limmatba fúlt három gyermekével. *Főbb művei*: Thesaurus philologicus (bevezetés az ószövetséghez, 1644.); Etymologicum Orientale (1661.); Hist. eccl. Nov. Test. (Tiguri, 1651—67.; a 16. század végéig, 9 köt.).

26. Helvetische Kirchengeschichte (4 rész, Zürich, 1708—20.).

27. De pace Protestantium ecclesiastica; Historia eccl. Compendium usque ad a. 1700. (Genevae, 1734.).

28. Grundlegung zur wahren Religion (12 köt.); Sittenlehre (6 köt.); Institutiones theol. polemicae universae (5 rész).

29. Tentamen theologiae dogmaticae (3 köt.); Theologiae elenchticae initia.

30. Auslesene Lebensbeschreibungen heiliger Seelen (1733—53.); Geistliche Blumengärtlein (1727.); Harfenspiel der Kinder Zions, stb.; még maradandóbb becsűek egyházi énekei.

31. Az egészhez l. még: *Henke*: i. m. II. k. 428—30., 434—41., 443—47., 466—72.; *Gieseler*: i. m. IV. k. 264—71., 277—81., 285—91.; *Herzog*: i. m. III. köt. 506—508., 510—15., 530—32. l. stb.

123. Theologiai irodalmi munkásság a magyar prot. egyházakban.

A 17. század második felében a reformáltak és katholikusok közt újra kitört a *vita*. Egyes szembetűnő, boszantó vagy épen nagy veszteséget okozó áttéréseket nem lehetett keserűség nélkül elhallgatni. Aztán a *Pázmány* Kalauza sokkal nagyobb pusztítást vitt véghez, hogysem ne igyekeztek volna a tehetségesebb írók még ebben az időben is csökkenteni hatását. A ref. egyház ilyen hűtlen elhagyásának kicsinyes, ál-okait szellőztette s az érdekből való vallászcserélgetésnek nemtelensége ellen emelte fel nemesen dorgáló szavát több művében *Czeglédi István* (előbb tállyai, aztán kassai ref. lelkész, megh. 1671.; l. 638. l.), egyházának buzgó védője és hírneves szónoka, kinek több derék vitairatán kívül fenmaradt néhány jeles halotti beszéde is.[1] A toll és szóharc különben akkor tört ki egész szenvedéllyel, mikor néhány vitairatot tett közzé *Sámbár* jezsuita. Ezekre és hasonló durva támadásokra felelt aztán több iratában *Pósaházi János*, sárospataki tanár, az igaz hitnek meggyőző, buzgó és erélyes hangján és harcolt hitfelei ellen is, ha eltértek egyben-másban a hitvallástól.[2] Hasonló buzgósággal, de nyersebb és kíméletlenebb hangon küzdött a ref. hit mellett *Matkó István*, ref. lelkész, több vitairatában, melyek mellett azonban a kegyességet ápoló békésebb művekben is sikerrel forgatta ügyes tollát.[3]

De nemcsak a külellenségekkel folyt a harc, az egyház belbékéjét is megzavarták a külföldről behozott új tanok. A *coccejusi vitának* Erdély bérceit is érintette a *visszhangja*. Ugyanis *Dézsi Márton*, enyedi tanár[4] leidenben Coccejusnak a szent írásról és az Istennel kötött frigyről felállított tanaihoz csatlakozván, Enyeden is hirdetni kezdette őket. Az új tant tetszéssel fogadta nemcsak a hallgatóknak, de a tanároknak is egy része. Így *Csernátoni Pál* (előbb kolozsvári tanító, majd Bethlen Miklósnak külföldi útjában kísérője, enyedi tanár, a hittani kérdésekben Dézsi mellett nyilatkozott, a bölcsészetben pedig *Descartes*-ot követte. *Pataki István* (a holland egyetemeken befejezvén tanulmányait) kolozsvári tanár (megh. 1693.) hasonlóan Dézsivel tartott a hittani kérdésekben.

Már a Descartes rendszerének terjedését is gyanús szemekkel kísérték, a coccejanismust pedig, mint állítólag socinianismusra vezető irányt, egész elkeseredéssel támadták meg. *Tofeus Mihály*[5] az Apafi udvari papja nem

nyugodott addig, míg zsinat elé nem került ez az ügy (Radnóton, 1673.). A vádló *Tofeus* és *Pósaházi* (mindketten a Voetius hívei, azaz orthodoxok) nem ért célt: a tanárok javára dőlt el a vita. Heves szóharc után a világiak többségétől hozott végső ítélet Dézsit és Patakit reversalis nélkül is meghagyta tanári állomásán s csak arra az esetre fenyegette hivatalvesztéssel, ha jövőben sem tartózkodnak a botránkozást okozó tanoktól; végre Csernátonira nézve azt határozták, hogy akinek nem tetszik a Descartes rendszere, cáfolja meg. Pósaházi nem volt megelégedve az ítélettel, de hallgatott egy ideig s csak 1685. lépett fel ellenök egy latin munkával.[6] Erre Dézsi egy időben adta ki a cáfolatot (tanítványai a Pósaházi tanítványaitól, ezeknek a tudta nélkül, megkerítették és gyorsan lemásolták). Tofeus sem mulasztotta el elleneit a fejedelem előtt tartott beszédeiben, habár csak kitérőleg, ostorozni; pedig mint korának legkitűnőbb szónoka s a vétkeknek rettenthetetlen üldözője, nagyon jól értett hozzá. A két párt tűzhelye a *fehérvári* és *enyedi iskola* volt; amott a menekült pataki tanárok idejében *Aristoteles*-nek, itt pedig *Descartes*-nak a bölcsészete volt irányadó.

Bibliai tanulmányokkal ebben az időben nem sokan, de elég sikeresen foglalkoztak. Az új munkások nem valami nagy lépésekben, nem is nagyon messze, az elődök nyomain haladtak előre. *Tótfalusi Kis Miklós*[7] tapasztalván, hogy fogyatékán vannak, drágák s amellett hibásak is a magyar bibliák: előbb az egész sz. írást (1684), azután az újszövetséget (1687.) és zsoltárokat külön is (a Károlyi G. fordítását) kiadta saját költségén némely javításokkal díszes 12 rét alakban. S midőn fáradozásait, áldozatkészségét elismerés helyett ócsárlással és bántó támadással viszonozták irigyei, ő pedig két éleshangú munkával lépett fel a maga mentségére: zsinat elé idézték, védőiratai beszedésére és az általok megbántottak megkövetésére ítélték (1698.). *Komáromi Csipkés György*,[8] a debreceni egyháznak vasszorgalmú, a hit- és nyelvtudományokban alapos képzettségű lelkésze, jeles egyházi szónok és ügyes védíró, a fáradhatatlan író, a zsidó, chaldaeai és görög nyelvekből kitűnően fordította le és oldaljegyzetekkel világosította meg a teljes sz. írást. Továbbá részletes, alapos magyarázatokat írt Pál apostolnak majdnem mindenik leveléhez és a Jelenések könyvéhez (latin nyelven). *Igaz hit* című prédikáció-sorozatában tudományosan kifejtette az egész hit rendszerét. A római egyházról s egyes hittani kérdésekről (boszorkányokról, özönvízről, paradicsomról stb.) több vitairatot és több százra menő halotti beszédet írt magyar és latin nyelven. *Sárpataki N. Mihály*, kolozsvári ref. lelkész, az ó- és újszövetség azon helyeihez írt magyarázatokat,

melyek állítólag a háromság tanára vonatkoznak.[9] *Szathmárnémethi Sámuel*, kolozsvári tudós tanár, a zsidó szertartásokat fejtegette, magyarázatokat írt a zsidókhoz intézett levélhez, a Zakariás, Dániel és Malakiás könyvéhez.[10]

A *rendszeres hittudományok* művelői nem dicsekedhetnek eredetiséggel, önállósággal; nem is csoda, hiszen a tudományos elméletek kifejtéséhez nyugodt hangulat, békés idő és biztos lét kívántatik; e feltételek közül prot. hittudósainknál rendesen hiányzott a legtöbb. Ily körülmények közt oda irányult fő törekvésök, hogy minden kételyt kizárólag, világosan kifejtsék az egyház hivatalos tanát. *Nagyari Benedek* (előbb borosjenői, majd nagyváradi végül kolozsvári), ref. lelkész, rövid rendszeres hittanában, angol és latin művek nyomán, az üdvözítő hit okait és tulajdonságait, a sz. írás erősségeivel támogatva fejtegette.[11] *Szathmárnémethi Mihály*, korának legjózanabbul és legvilágosabban gondolkodó hittudósa, míg egyfelől a tudós elméletek erősségeivel bizonyította a ref. egyház tanát, addig másfelől a kath. és unitárius tanok ellen intézett erélyes támadást hittani műveiben, s nagyon kedvelt imakönyvével, az evangeliumok, zsoltárok és heidelbergi káté magyarázataival igyekezett híveit az igaz hitben gyarapítani.[12] *Martonfalvi György*, előbb váradi, a török megszállás után debreceni tanár, Amesius és Wendelinus után egy rövid hittant írt azok számára, kik gyorsan óhajtják az igaz vallást elsajátítni; terjedelmesebb elméleti és gyakorlati theologiájában nemcsak a hit rendszerét, hanem az erkölcsi élet szabályait is tanulságosan fejtette ki Amesius után; írt még sz. históriát, több értekezést a presbyteriumról, prédikálásról stb.[13] *Tolnai F. István*, az alapos képzettségű és ügyes vitázó, kolozsvári tanár, a római vallás tévedéseit s a ref. vallás apostoli voltát fejtegette védő-iratában, s azután a magyarországi reformációra is vetett egy futó pillantást.[14] Végre *Apafi Mihály* a theologiai és más tudományokban képzett erdélyi főúr és fejedelem is írt egy rövid hittant és lefordította a Wendelinus hittanát.[15]

A *gyakorlati theologia*, mint hálásabb mező, számos művelőre lelt ebben az időben is. Kiválóbb volt *Pápai Páriz Imre*, előbb deési, majd a II. Rákóczy Gy. udvarában és Fehérvártt lelkész, kinek „Keskeny út" című vallásos elmélkedései, az országnak háborgós korszakában, sok kétség közt hányatott szívnek nyújtottak vigasztalást.[16] *Bátai György*, a franekeri egyetem meglátogatása után kolozsvári rector, később ugyanott, utóbb Zilahon ref. lelkész, rövid élete alatt írt több művében arra fordította minden igyekezetét, hogy az üdv útján, az Isten félelmében, biztos kezekkel vezérelje híveit s

megóvja őket a bűnök kísértéseitől.[17] *Báthori Mihály*, korának egyik legkiválóbb hazafias és vallásos szónoka, kinek fenmaradt egyházi beszéd-gyűjteménye korának fontosabb eseményeit, küzdelmeit és vezéreszméit híven festő korrajzok sorozata. [18] *Szőnyi Nagy István*, az elűzött, sokat hányódott-vetődött, de Istenbe vetett bizalmát soha el nem vesztett ref. lelkész, vallásos elmélkedéseiben és imakönyvében arra ad utasítást híveinek, hogy miként kell a kegyeseknek a földi szenvedéseken és nyomorúságokon diadalmaskodni.[19]

Rendszeres egyháztörténelemről ebben az időben nem lehetett szó. Az események feljegyzői magok is többnyire keserves részt vettek az üldözött prot. egyház szomorú történetében; feljegyzéseik csak részletek, töredékek; de, mint szemtanúk, kortársak vagy épen szenvedő társak feljegyzései, így is nagyon fontosak. Így *Rezik János*, az eperjesi evang. collegium derék tanára (az üldözés elől maga is Németországba menekült, a vész lezajlása után visszatért, s mint igazgató fejezte be életét, 1710.) megírta az *eperjesi mészárlás* borzalmas történetét; megkezdette az eperjesi iskolának és tanárainak történetét és számos emlék-, ünnepi és üdvözlő beszédet (II. Rákóczi Ferenchez is) bocsátott közre latin nyelven.[20] *Simonides János*, breznóbányai evang. rector, megindítóan ecsetelte a *pozsonyi vértörvényszék* gyászos működését, a börtönbe és gályára hurcoltatás megrendítő eseményeit; írt még elemező tanulmányokat az evangeliumról, apostoli hitvallásról stb.[21] *Kocsi Csergő Bálint*, pápai ref. tanár, a tárgyhoz illő komor sötét színekkel festette maga és elítélt társai sok szenvedésének, embertelen kínoztatásának és gályarabságának vérlázító eseményeit.[22] *Láni György*, korponai evang. tanító (elmenekült a gályarabság elől s Lipcsében halt meg, 1688.) ugyancsak az említett szomorú üldözés részleteit jegyezte fel[23] *Burius János*, korponai evang. lelkész is az üldözés szomorú napjaival (1673—1688-ig), a száműzöttek és menekültek gyászos sorsával foglalkozó művet írt, melyet több érdekes okmánnyal igazolt.[24] *Pápai Páriz Ferenc*, a tudományok majd minden ágában képzett enyedi orvos és tanár, a magyar- és erdélyországi ref. egyházak fejlődésének megismertetését igyekezett előmozdítani rövid latin feljegyzéseivel, melyeket azután bővebben is kidolgozott magyarul „*Romlott fal felép*ülése" stb. címen, de ezt már az akkori üldözési düh és nyomasztó viszonyok miatt nem lehetett kiadni. Írt ezenkívül francia és német művek után építő vallásos elmélkedéseket, erkölcsi életszabályokat és könyörgésekké dolgozta fel a zsoltárokat.[25] *Haner György*, erdélyi evang. superint. még Wittenbergben tartózkodása alatt írta meg az

erdélyi egyházak történetét, hazatérte után pedig összegyűjtötte az egyházra vonatkozó okmányokat és a papok kiváltságait; ezenkívül több theol. vitairatot bocsátott közre a vallásról, sz. írásról, háromságról stb.[26]

A *18. században a hitvitákat*, legalább a protestánsok részéről, lehetetlenné tette a censura, mely megengedte ugyan a protestánsok ócsárlását, rágalmazását a katholikusoknak, de még a tisztességes védelmezést sem engedte meg a protestánsoknak. Ez a körülmény békésebb munka végzésére utalta a prot. írókat. Különösen a *bibliai irodalom* mezején fejtettek ki nagyobb munkásságot. Így *Bél Mátyás*, a nagytudományú evang. tanár és lelkész, a Károlyi Gáspár újszövetség-fordítását összehasonlította a görög szöveggel és kijavítva bocsátotta közre; ezenkívül magyarra fordította a pietista Freylinghausen theologiáját, s több becses régiségtani, nyelvészeti, történelmi és földrajzi művet írt.[27] *Torkos András*, győri evang. lelkész egészen újra lefordította az újszövetséget az eredetiből és minden alkalomra szóló könyörgéseket írt.[28] *Bárány György*, evang. lelkész, több társa segítségével, a korábbi fordításokat is figyelembe véve, újból lefordította az újszövetséget a görög eredetiből, s jegyzetekkel és erkölcsi utasításokkal kísérve adta ki; ezenkívül lefordította Rambachnak a gyermekek számára írt, vallásos és erkölcsi jeles kézi könyvecskéjét, az augsburgi hitvallást stb.[29] Ugyancsak *Bárány György a Sartorius János* nemescsoói evang. lelkész és *Bárány János* dunántúli evang. superint. társaságában, az egész *ószövetséget* lefordította az eredeti héber szövegből, mely becses mű azonban a már gyérülni kezdő pártfogók hiányában nem juthatott sajtó alá. Ugyanez a sors érte *Nagymegyeri Besnyei Györgynek*, a keleti nyelvekben képzett madari ref. lelkésznek teljes sz. írását is, melyet aztán kora részvéthiányának emlékéül a debreceni ref. iskola könyvtárába tett le a fordító (1737.); egyedül a zsoltárok fordítását és jeles imakönyveit adhatta ki.[30]

A *rendszeres theologia*, különösen a század vége felé, figyelemre méltó munkásokra talált. *Hunyadi Ferenc*, a tudományok több ágában képzett tudós, korának nagyon kedvelt szónoka, sok szakismerettel, de korának nyelvészeti tévedéseivel, gyűjtötte össze azon világi (egyptomi, görög, római stb.) írók nyilatkozatait, melyek állítólag a sz. írás némely helyeire vonatkoznak; terjedelmes igazhitű magyarázatokat írt a Heidelbergi kátéhoz és számos közönséges, alkalmi és halotti beszédet bocsátott közre.[31] *Márton István*, a pápai ref. iskolának tudós, erélyes tanára, fáradhatatlan és szerencsés újjáalakítója,

Kantnak híve és magyar nyelven hirdetője (mely újításáért egész harcot kellett vívnia a maradók tábora ellen) a Kant szellemében (Schmied után) dolgozta ki erkölcstanát; írt kátét is, melyet azonban új szelleméért, állítólag tudós színezetéért, nem fogadott el az egyházi hatóság. Hittana (latin ny.), a Pál leveleihez írt magyarázata nem kerülhetett sajtó alá.[32] *Tóth Ferenc*, pápai tanár és dunántúli ref. superintendens, kimeríthetetlen munkaerejével felölelte a theol. szaknak majdnem minden ágát; világos nyelven írt hittana, erkölcstana sokáig használatban volt; egyháztörténelmi dolgozatai sok becses okmányt mentettek meg az elpusztulástól; népiskolai vallástani könyvei némi javításokkal forgalomban voltak a legújabb ideig.[33] A hiányok pótlásául átültettek több jeles külföldi terméket is. Így *Péczeli József*, komáromi ref. lelkész, a keleti és nyugati nyelvekben jártas író, a „Mindenes gyűjtemény" jeles szerkesztője és kitűnő szónok átdolgozta „A ótestamentumi ecclesiának históriáját" (Maisonnette L. után, 5 k., Pozsony, 1791.) s „A sz. írás theologiáját" (2 k. Komárom, 1792—3.; szintén Maisonnette után).[34] *Mindszenti Sámuel*, Komáromnak derék, munkás ref. lelkésze lefordította „Broughtonnak a religióról való históriai Lexiconát" (3 k., Komárom, 1792—3.).[35]

A *gyakorlati theologiai*, főleg az egyházi beszéd-irodalom volt az a tér, melyen a legnagyobb tevékenységet fejtették ki ebben a században. A szószéken és a koporsó felett elmondott beszédeket nem korlátozták oly nagyon a censura nyűgei; ez a két hely nyújtott bő alkalmat rá, hogy a szónokok a hit- és más tudományokban szerzett kincseiket egész terjedelmökben kitárják a figyelemben el nem fáradó hallgatók előtt. És valóban az elmondott beszédek inkább tudományos hittani elméleti értekezések, mint népszerű, az életnek ezer meg ezer ügyes-bajos helyzetével foglalkozó és tömkelegükben útbaigazító tanítások. De a kiválóbb szónokok az ősi hit iránt akkor még melegen érdeklődő műveltebb körök lelki szükségeire voltak nagyobb figyelemmel; a nép pedig, ha nem is okult, legalább gyönyörködött az állítólag szép tudós beszédekben. Így *Debreczeni Ember Pál*, ref. lelkész egyik beszédsorozatában a ker. egyháznak a váltság nagy titkára, a Jézus életére és munkájára vonatkozó ünnepeit tárgyalta; egy másikban pedig az Isten örök végzéséről és elválasztásáról elmélkedett. Liszkai nyugalmasabb magányában dolgozta ki a magyar-és erdélyországi ref. egyház történetét, évenkénti időrendben, tehát a legszerencsétlenebb beosztással, egy sorban közölvén az eseményeket és a rajok vonatkozó okmányokat; művéhez állítólag

felhasználta *Szilágyi Benjámin István*, sárospataki híres tanárnak „Magyarország egyházi történetéről" írt, elveszett művét is.[36] *Nádudvari Péter*, előbb m.-vásárhelyi, utóbb szászvárosi ref. lelkész, beszéd-gyűjteményében teljes tudományos szerrel dolgozta fel a ref. igazhit rendszerének valamennyi alkotó elemét.[37] A kiválóbb szónokok közé tartozott a már említett *Péczeli József* és *Hunyadi Ferenc* (l. itt a 31. és 34. j.). *Tasnádi Székely István*, abaujszepsii ref. lelkésznek a beszéd-gyűjteménye a hit alapjaival foglalkozik.[38] *Szerencsi Nagy István*, győri ref. lelkész azzal szerzett érdemet, hogy a *Kis Gergely*, jeles székelyudvarhelyi tanár agendáját és a *Körösi Mihály*, debreceni ref. lelkész concordantiáját bővítve és javítva adta ki és lefordított néhány vallásos építő-művet.[39] *Kamarási György*, fogarasi ref. lelkésznek rendes és rendkívüli alkalmakkal mondott, kitűnő halotti beszédeit a b. Bánffy Zsigmond kegyelete mentette meg az elkallódástól.[40] *Verestói György*, a költői lelkű erdélyi ref. püspök, kedvelt temetési szónok, több főnemes családtag emlékére kötött költői gyászkoszorút, azonban kedvvel fonogatta a menyegzői ragyogó virágkoszorúkat is.[41] *Gombási István*, Erdélynek tudományos ismeretekben képzett, bolygó ref. lelkésze többnyire német és írancia művek után dolgozta kedvelt beszédeit.[42] *Mossóczi Institoris Mihály*, pozsonyi tót-magyar evang. lelkész (megh. 1803.), nemcsak lelkes szónok volt, hanem jeles ima-író is.[43] Végre *Helmeczi István*, nagykőrösi ref. lelkész és a dunamelléki kerület püspöke sok ügyességgel védelmezte a *Bernád Pál* minoritától megtámadott calvinismust.[44]

Az *egyháztörténelem* terén leginkább anyaggyűjtéssel és egyes részletek kidolgozásával foglalkoztak; de mint rendszeres feldolgozók is, többen hagytak hátra maradandó becsű műveket. Ezen század egyháztörténet-írói sorát *Debreczeni Ember Pál* nyitja meg, kinek művéről már volt szó (l. itt a 36. j.); ezt követi névtelen szerzőtől a „*Historia Diplomatica de Statu Rel. Evangelicae in Hungaria,*" etc. (h. n. 1710.; állítólag *Okolicsányi Mih.* evang. jogtudós műve), mely a 18-ik századig vezeti le az eseményeket és toldalékában egész terjedelmökben közli a legfontosabb okiratokat. *Bahil Mátyás*, eperjesi evang. lelkész, ki lázítással vádoltatván, börtönbe vettetett, de szerencsésen Breslauba menekült (1747.), a magyar prot. egyháznak akkori szomorú sorsát rajzolta.[45] *Schmal András*, ratkói evang. lelkész és gömöri esperes, megírta a magyarországi evang. püspökök életét, amely mű becses adatokat tartalmaz egyházi, iskolai és irodalomtörténelmi tekintetben is, másik művében a

magyarországi reformáció küzdelmeit tárja fel a 18. század közepéig.[46] *Bod Péter*, m.-igeni ref. lelkész, korának legfáradhatatlanabb írója, hazája és egyháza forró szeretetének messze világító fáklyájával s a kutató éles szemével kereste fel a prot. egyháztörténelemnek járt és járatlan ösvényeit, ismeretlen vidékeit, s nemcsak gondosan összegyűjtötte a talált, használható adatokat, hanem azon kor tudományos színvonalát meghaladó alkotó-tehetséggel, rendszeresen, de erős felekezeti színezettel fel is dolgozta és levezette a reformációtól az ő koráig (1765.). Ezenkívül rövid átnézetben kidolgozta a keresztyén egyház egyetemes történelmét, az erdélyi ref. püspökök életrajzát, az ünnepek történetét, a magyar- és erdélyországi tudósok életét és irodalmi munkásságát. Összeállította a prot. egyházi törvénykezés szabályait, a házasságjogot. Megírta a biblia történetét, magyarázó szótárt készített a bibliához, stb. Összesen 56 kisebb-nagyobb művet írt, melyekből 20 látott napvilágot (némelyik több kiadásban is.).[47] *Klanicza Márton*, rimabrézói, majd kövii evang. lelkész (született 1740., megh. 1810.) tíz felsőmagyarországi megye (Gömör, Liptó, Árva, Trencsén, Nyitra stb. m.) egyháztörténetét állította össze a pesti zsinatig (1791.)[48] *Klein János Sámuel*, gölnicbányai, előbb kassai evang. lelkész, már a wittenbergi egyetemen megkezdte az adatok gyűjtését; hazatérve, éveken át nagy fáradsággal és gonddal folytatta: így sikerült a magyarországi evang. lelkészeknek és tudósoknak olyan becses történelmi jegyzetekkel kísért életrajz-sorozatát állítani össze, melyet nem lehet mellőzni a hazai egyháztörténelem megírásánál.[49] *Ribini János*, a kitűnő tudományos képzettségű, a felekezetiségen felülemelkedett, a reformáltakkal is békében élni óhajtó evang. tanár és lelkész tárgyilagosan, az okiratok gondos közlésével, s miután II. József nagyjában felszabadította a sajtót a censura alól, bátran, a múlt türelmetlenségi bűneinek leplezetlen elítélésével, nagy gonddal és szabatossággal dolgozta ki s bocsátotta közre a magyarországi evang. egyház történelmét a III. Károly koráig.[50] *Sinai Miklós*, a nagy tudományú, de még nagyravágyóbb debreceni tanár és a tiszántúli ref. kerületnek pappárti püspöke (l. 716—18. l.), az 1790/91. országgyűlés alkalmával, a prot. vallásszabadság felől folyt viták folyama alatt, Victorinus Choreb álnév alatt kiadta az 1606. bécsi béke és az 1608. vallástörvény történetét és okiratait; kidolgozta a magyar- és erdélyországi egyházak reformációjának történetét s koráig (1773-ig) vezette le a további eseményeket; pártállásának igazolása végett összeállította, nem célzatosság nélkül, a magyar prot. egyház és iskolák

igazgatásának történetét.[51] Ezen század egyháztörténetírói sorát a derék *Tóth Ferenc* zárja be (s nyitja meg a következőt), kinek munkássága már volt említve (l. itt a 33. j.).

A tárgyalt időszakban működött egyházi írók sorozata egyáltalában nem teljes, a különböző szakokban (ha lehet így szólnom; mert abban az időben, sőt nagyobbára még ma is, nem igen lehet szó szakemberekről, mivel legtöbben, változó helyzetökből kifolyólag, azon a téren kénytelenek úgy, ahogy munkálkodni, melyet a napi szükség jelöl ki számukra) csak a jellemzőbb és kiválóbb írókat ismertettem. Ebben a sorozatban hiába keresünk valami magasan kiemelkedő, irányadó vezértehetséget, vagy épen lángelmét, de tekintve a mostoha viszonyokat, a hosszas elnyomatás zsibbasztó hatását, az egyház és tudomány érdekében mindnyájan híven teljesítették kötelességeiket. A fényesebb múltból átvett örökséget nemcsak megőrizték, hanem gyarapították is és a néhol töretlen utat kitartással és elismerésre méltó jóakarattal egyengették egy kedvezőbb jövő munkásai számára.[52]

1. *Czeglédi Istvánnak főbb művei*: Malach doktornak pajtársi szóbeszéde (a nagypénteki korbácsolás ellen; S.-patak 1659); Barátsági dorgálás (a Pázmány nyolc oka ellen; Kassa 1663.); Egy veres tromfosdit játszó sandal barátomnak mégpiricskeltetése (H. n. 1666.); Sion vára (a keresztyén hit ágazatairól a Czeglédi életrajzával; S.-patak és Kolozsvár, (1675); Halotti beszéd II. Rákóczi Gy. felett (Kassa, 1661.); Enochnak Istennel való mindennapi járása (halotti beszéd gr. Rhédei F. felett; S.-patak 1669.). V. ö. *Bod*: Athenás, 317—19.; *Ferenczy-Dánielik*: Magyar írók, I. k. 88. l. *Szabó K.*: Régi magyar könyvtár, 946., 1002., 1502., 1187., 974., 1093. sz.

2. *Pósaházi Ján*. S.-patakon szül. 1623., Utrechtben fejezte be tanulmányait; hazatérve, a s.-pataki iskola tanára lett, melynek osztozott balsorsában, bujdosásában; megh. 1778. *Főbb művei*: A három kérdésre adott summás választételnek megerősödése (Sámbár ellen; H. n. 1666.); Bensült veres kolop (Kis páter ellen; H. n. 1666.); Görcsös bot (Bonasus ellen; Sárospatak 1668.); Igazság istápja (a ref. vallás magyarázata a *Pázmány* Kalauza ellen; 2 köt., S.-patak, 1669.); továbbá lefordította *Sibelius* Gáspár imádságait (Kolozsvár, 1673.); írt még számos bölcsészeti

értekezést, latin nyelven, a bölcsészet elvéről, szabályairól, határáról stb. *Bársony* ellen írt művét l. 597. l. 8. j. V. ö. *Bod*. i. m. 226—28.; *Ferenczy-Dán*.: i. m. I. k. 371. l.; *Szabó K*.: i. m. 1050., 1053., 1073., 1096., 1151.; II. k. 909., 910., 911. sz.

3. *Kézdivásárhelyi Matkó I.*, előbb borbereki, majd karánsebesi, felsőbányai, zilahi, tordai, végre kolozsvári ref. lelkész, megh. 1693. Főbb művei: Fövényen épített ház romlása (Szeben 1666.); X út Tök könyvének eltépése, avagy Bányászcsákány (S.-patak 1668.); mindkettő *Sámbár* ellen; Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje (angolból dolgozott imakönyv; Szeben, 1666); Kegyes lelkedet idvességre tápláló Mennyei Élő Kenyér (angolból dolgozott úrvacsorai elmélkedések; Kolozsvár, 1691.). V. ö. *Ferenczy-Dán*.: i. m. II. k., 194. l. *Szabó K*.: i. m. 1043., 1072., 1044., 1407. sz.

4. *Dézsi M*. Deésen szül., befejezvén tanulmányait S.-patakon, az utolsó Bocskay mostoha fia mellett nevelősködött, majd négy évet töltött a leideni egyetemen. Haza térvén, előbb kézdivásárhelyi ref. lelkész, utóbb enyedi tanár lett s megh. 1691. *Bod*.: i. m. 65—67. l.

5. *Tofeus* (Dobos) M. Székelyhídon (Bihar m.) szül. 1624.; a franekeri, utrechti és leideni egyetemeken fejezte be tanulmányait. Hazatérve, előbb váradi, majd s.-pataki tanár volt. Hivataláról lemondván, bodrogkeresztúri, diószegi, szatmári, végre az I. Apafi M. udvari papja és Erdély ref. püspöke lett, megh. 1684. *Művei*: Disputatio theol. de perseverantia sanctorum (2 köt., Várad, 1650—51.); A sz. zsoltárok resolutiója (prédikációk; Kolozsvár. 1683.) stb. *Bod*.: i. m. 294—95.; *Ferenczy-Dán*.: i. m. II. k. 341. l. *Szabó K*.: i. m. II. k. 745. 764.; I. k. 1302. sz.

6. Syllabus assertionun, thesium et hypothesium, quibus neoterici quidam theologi et philosophi hoc tempore in Belgio, Hungaria et Transsylvania scholas et ecclesias turbant (Kolozsvár, 1685.). *Szabó K*.: i. m. II. k. 1567. sz.

7. *T. Kiss M*. Alsó-Misz-Tótfaluban szül. 1650.; N.-Bányán és Enyeden tanult, azután a fogarasi iskola rectora volt. 1681. Amsterdamba ment, hol oly tökéletesen megtanulta a nyomdászatot, betűmetszést és öntést, hogy egész Európában elterjedt művészi híre. Művészetével szép vagyont szerzett és ezt egy jó magyar biblia kiadására fordította. Hazatérvén, önérzete, szabad gondolkodása és ellenei irigysége sok kellemetlenséget, keserűséget okozott neki és korán sírba űzte, megh. 1702. *Védő iratai*: Apologia Bibliorum An. 1684. Amstelodami impressum, etc. Kolozsvár, 1697.); M.-Tótfalusi Kis Miklósnak maga személyének, életének Mentsége (Kolozsvár, 1698.). V. ö. Bod.: i. m. 300—303.; *Bod*.: Erdélyi Féniks, Pápai P. Ferencnek T. Kis Mik. emlékezetére írott versei (H. n. 1767.); *Ferenczy-Dán*.: i. m. I. k. 496—97. l. *Szabó K*.: i. m. II. k. 1883., I. k. 1528. sz.

8. *Komáromi Csipkés Gy*. Komáromban szül. 1628., tanulmányait is ott kezdette meg, S.-patakon folytatta és miután kassai rector volt, Utrechtben fejezte be. Mint hit- és bölcsészettudós tért haza, s Debrecenbe hívatott meg tanárnak, utóbb ugyanott mint lelkész működött egész haláláig 1678. *Főbb művei*: Magyar biblia, avagy az Ó- és Új-Testamentom könyveiből álló teljes Szentírás stb. (Leyden, 1719.; ezen mű viszontagságairól s lefoglalásáról l. 688—9. l. 10. j. Keresztyén isteni tudomány (Wollebius J. után, Utrecht, 1653.) Igaz hit (241 prédik., Szeben, 1666.). Pápistaság Újsága stb. (Kolozsvár, 1671.). Analysis Epistolarum Pauli Apostoli ad Galatas etc. (Debrecen 1677.), Molimen Sisyphium, etc. a Bársony Gy. műve ellen (Kolozsvár, 1672.). Concionum Sacrarum Centuria I. (Várad 1659.), II. (Szeben, 1665.), III. (Debrecen 1665.), IV. (u. o. 1668.), V. (u. o. 1669.). *Bod*.: i. m. 145—47., *Ferenczy-Dán*.: i. m. I. k. 85—86. l. *Szabó K*.: i. m. I. k. 1336., 877., 1042., 1115., II. k. 1396., 1397., 1318., 1294., 870., 871.,

868., 869., 893., 945., 1064., 1043., 1130., 1165. stb. sz.; *Révész* Figyelmezője 1875. (a *Szombathy* följegyzéseiből *Szinyei* Gerzson).

9. *Noé Bárkája*, Azaz az Atya, Fiú és Sz.-lélek egy örökké való Istennek üdvösséges ismereti, stb. (Kolozsvár 1681.). *Bod*.: i. m. 237.; *Ferenczy-Dán*.: i. m. 223. l. *Szabó K*.: i. m. I. k. 1264. sz.

10. *Sz.-Némethi S*. Szathmár-Németiben szül. 1658; szülővárosában és Kolozsvártt tanult; azután meglátogatta a holland egyetemeket; hazatérve, előbb a Bánffy Dénes özvegyének volt udvari papja, utóbb mint kolozsvári tanár és közben mint az ifj. Apafi nevelője működött, megh. 1717. *Művei*: Moses explicatus. Idest, Ceremoniarum Veteris Test. per Mosen latarum Detecta Veritas, etc. (Kolozsvár, 1696.); Epistola S. Pauli ad Hebraeos explicata (Franeker, 1695).; Comment. in prophetiam Zachariae (Franeker.) *Bod*.: i. m. 192—93. l. *Szabó K*.: i. m. II. k. 1831. sz.

11. *Orthodoxus Christianus*; Azaz, Igaz vallású Keresztyén, stb. (Várad, 1651.). *Bod*.: i. m. 188.; *Ferenczy-Dán*.: i. m. II. k. 223. l. *Szabó K*.: i. m. I. k. 855. sz.

12. *Sz. Némethi Mih*. Sz.-Németiben szül. 1638. Debrecenben, S.-patakon s a holland egyetemeken befejezvén tanulmányait, előbb mint gönci tanító és lelkész működött; elűzetése után 1673. Debrecenbe vonult, s utóbb mint kolozsvári ref. lelkész halt meg 1689. Művei: Igazság próbaköve (Kolozsvár, 1672.); Igazság próbakövének nyert pere (u. o. 1672.); mindkettő egy kassai jezsuita ellen. Mennyei tárház kulcsa (imák, Kolozsvár 1673.), ezenkívül még hét kiadás. Az örökké való Esy Isteni állatban levő Három személyeknek Mutató tüköre stb. (az unitarismus ellen, Kolozsvár 1673.). A négy Evangelisták szerint való Dominica, stb. (az evangeliumi történeteket magyarázó beszédek, Kolozsvár, 1675.). Sz. Dávid Psalteriuma (zsoltárok magyarázata, Kolozsvár, 1679.), Halotti Centuria (halotti beszédek, Kolozsvár, 1683.). Dominica Catechetica (a heidelbergi kátét magyarázó beszédek, Kolozsvár, 1677.). *Bod*.: i. m. 190—92.; *Ferenczy-Dán*.: i. m. I. k. 340., II. k. 412. l. *Szabó K*.: i. m. I. k. 1094., 1095., 1149., 1150., 1179., 1234., 1301. II. k. 1402. sz.

13. Tanító és cáfoló theologia (Debrecen 1679.); Sz. Historia (u. o 1681.). Exegesis Libri I. Medullae Amesianae etc. (Debrecen, 1675.) Exegesis Libri II. Medullae Amesianae etc. (u. o. 1S75.), Disputatio theol. De Presbyterio (u. o. 1662.; Ars concionandi Amesiana (u. o. 1666) *Bod*.: i. m. 167—68; *Ferenczy-Dán*.: i. m. II. k. 191. l. *Szabó K*.: i. m. I. k. 1231., 1256. II. k. 1230., 1354., 983., 1079. sz.

14. *Tolnai F*. (*Sellyei*) *Istv*. Tolnán szül. 1630. Ecseden, Váradon és S.-patakon befejezvén tanulmányait, a holland egyetemeket látogatta meg. Hazatérve, előbb kézdivásárhelyi lelkész, azután kolozsvári tanár és lelkész volt, megh. 1690. *Műve*: Igaz Keresztyéni és Apostoli Tudomány s vallás Útára vezető és az eltévelyedésről jo Útban hozó Kalauz, stb. (Kolozsvár, 1679.), *Bod*.: i. m. 297.; *Ferenczy-Dán*.: i. m. II. k. 344. l. *Szabó K*.: i. m. I. k., 1236. sz.

15. Az egész keresztyéni vallásnak rövid Fundamentomi. (Gy.-Fejérvár, 1645.); M. F. Wendelinusnak a Keresztyén Isteni Tudományról írott két könyvei (Kolozsvár, 1674.). *Bod*.: i. m. 9—11., *Ferenczy-Dán*.: i. m. II. k. 5—6. l. *Szabó K*.: i. m. 771, 1161. sz.

16. Keskeny Út, Melyet Az Embernek elméjébe ütköző háború gondolatoknak köveiből és sokféle kételkedéseknek sűrűjéből — kiirtott P. P. I. (Utrecht, 1647. s még négy kiad.). *Bod*.: i. m. 210; *Ferenczy-Dán*.: i. m. I. k. 353. l. *Szabó K*.: i. m. I. k. 798. sz.

17. Az Isten kegyelmében levő — ember megismeréséről (Szeben, 1665.); Az Istenfélő Ember könyörgésére való válasz-tétel, stb. (u. o. 1665.); Lydius S. Scripiturae Lapis, Lelki próbakő, avagy Az örök életre elválasztott - embernek - megcsalhatatlan jegyei, stb. (u. o. 1666.); Meta Electorum, Választottak Tárgyja. (u. o. 1666.); mind a négy prédikáció-gyűjtemény. *Bod*.: i. m. 29—30.; *Ferenczy-Dán*.: i. m. II. k. 19—20. l. *Szabó K*.: i. m. I. k. 1025, 1026., 1040., 1041. sz.

18. *Báthori M*. Debrecenben, azután a gr. Rhédey Fer. költségén Leidenben tanult. Hazatérte után előbb pártfogójának az udvari papja, majd a szentjobbi, huszti és debreceni egyház lelkésze volt. Egyházi beszéd-gyűjteménye: Hangos Trombita azaz Olyan Prédikációk, melyekben Erdély- és Magyarország romlásának és pusztulásának okait — kijelentett stb. (Debrecen, 1664.). *Bod*.: i. m. 30—31., *Ferenczy-Dán*.: i. m. II. k. 20. l. *Szabó K*.: i. m. I. k. 1010. sz.

19. *Szőnyi Nagy I*. előbb tornai ref. lelkész volt, katonai karhatalommal elűzetvén erről az állomásáról, Debrecenben, Zilahon, Kolozsvártt és Fehérvártt tartózkodott, utolsó éveit mint szatmári lelkész fejezte be. *Művei*: Martyrok Coronája, — melyben, miképen kellessék — a Martyromságban győzedelmeskedni? világosan megmutatja Sz. N. I. stb. (Kolozsvár, 1675.); Kegyes lelkek vezérlő csillaga, stb. (buzgó imádságok, Debrecen, 1681., két kiad.). *Bod*.: i. m. 285.; *Ferenczy-Dán*.: i. m. II. k. 328. l. *Szabó K*.: i. m. I. k. 1180., 1257. sz.

20. A *Rezik műve*: Laniena eperjesensis (kézirat). *Bod*.: 232. l. Több művét l. *Szabó K*.: i. m. II. k. 2244., 2325., 2326., 2327., 2363. etc. sz.

21. *Simonides J*. a pozsonyi törvényszék elé idéztetett 1674., azután börtönbe vettetett és gályarabságra ítéltetett, de Németországba menekült, később visszatérve, mint besztercebányai evang. lelkész halt meg 1704. „Galeria omnium sanctorum." című művét *Fabó* adta ki (Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria historica, III. k., 1865.). Többi művét l. *Szabó K*.: i. m. II. k. 1193., 1194., 1243. sz.

22. *Kocsi Csergő B*. Kocson (Komáromm.) szül.; Debrecenben végezte tanulmányait. 1671. pápai tanár lett, 1674. őt is elítélte a pozsonyi törvényszék. Végig szenvedte a börtön és gályarabság kínjait. Megszabadulása után Zürichben írta meg fogsága történetét. Hazájába visszatérve, Pápán tovább folytatta tanári hivatalát. Brevis narratio de opressa libertate Ecclesiarum Hungaricarum etc. című művét *Lampe-Ember* közölte (Hist. Eccl. Ref. in Hungaria, etc); magyarra ford. s kibővítette *Bod Pét*., „Kősziklán épült ház ostroma" címen, s jegyzetekkel kiad. *Szilágyi S*. (Lipcse, 1866.).

23. A *Láni művei*: Martyrum — Narratio Historica — Captivitatis Papisticae Liberationis Miraculosae, etc. (H. n. 1676.); Funda Davidis contra Goliath. Hoc est Strigilis Mendaciorum Jesuiticorum, etc. (H. n. 1676.). Az első mű németül is megjelent. (Lipcse 1677.).

24. A *Burius műve*: Micae Historico-chronologicae evangelico-pannonicae skiagraphikos collectae, etc. (Pozsony, 1864. *Lichner* kiad.).

25. *P. Páriz. Fer.* Imrének a fia Deésen szül. 1649. Tanulmányait M.-Vásárhelytt és Enyeden bevégezvén, meglátogatta a németországi, és schweizi egyetemeket s mint orvos-tudor tért haza. 1676-tól mint enyedi tanár működött egész haláláig 1716-ig. *Művei*: Rudus Redivivum, seu Breves Rerum Eccl. Hung. juxta et Transylvanicarum inde a prima Reformatione Commentarii etc. (Szeben, 1684.). Pax animae, azaz A lélek békeségéről és az elme gyönyörűségéről való Tracta (Molinaeus után. Kolozsvár 1680.). Pax Aulae, azaz Bölcs Salamon — Reguláinak — előadása stb. francia művek után, (u. o. 1669.). Pax Sepulcri, azaz Idvességes — elmélkedés arról, miképen kellessék Embernek mind keresztyénül élni, mind pedig idvességesen meghalni (német művek után u. o. 1698.). Pax Crucis, azaz Sz. Dávid Királynak és Prófétának 150 Soltári (könyörgések, u. o. 1710.). *Bod.*: i. m. 210—13.; *Ferenczy-Dán.*: i. m. I. k. 353—54. l. *Szabó K.*: i. m. I. k. 1246., 1488., 1526. 1775., II. k. 1554. sz.

26. A *Haner művei*: Hist. Ecclesiarum Transylvanicarum etc. (Frankfurt és Lipcse, 1694.); Compendium privilegiorum etc. (4 köt.); *többi műveit* l. *Szabó K.*: i. m. II. k. 1868. 1909., 1876., 1915., 1916. sz. *Bod.*: i. m. 101—102. l.

27. *Bél M.* Ocsován (Zólyom m.) szül. 1684.; Pozsonyban és a hallei egyetemen befejezvén tanulmányait, előbb besztercebányai evang. lelkész, azután a pozsonyi evang. iskola igazgatója és első lelkésze volt, megh. 1749. Nagy történelmi földrajzi művéért kitüntette XII. Kelemen pápa is. *Művei*: Újtestamentum (h. és é. nélkül, Lipcse, 1717.).; Rövid summája a keresztyénségnek (Freylinghausen után, Halle 1713.); Arnd Ján. Paradicsom-kertecskéje (híres myst. és asketai mű, Nürnberg, 1724.). *Bod.*: i. m. 34—35; *Ferenczy-Dán.*: i. m. I. k. 41—3. l.

28. A *Torkos művei*: Újtestamentum (Wittenberg, 1736.); Engesztelő Áldozat — áhétatos és buzgó Imádságok, stb. (Halle, 1709.). *Bod.*: i. m. 300.; *Ferenczy-Dán.*: i. m. II. k. 346. l. *Szabó K.*: i. m. i. k. 1795. sz.

29. A *Bárány Gy. művei*: A mi urunk Jézus Krisztusnak Újtestam., most görög nyelvből újonnan magyarra fordíttatott (névtelenül, Lauban, 1754.). Gyermekeknek kézi könyvecskéjök (Jéna, 1740); Augustana Confessio, stb. (Jena, 1740.). *Bod.*: i. m. 26.; *Ferenczy-Dán.*: i. m. I. k. 21—2., II. k. 396. l.

30. A *Besnyei Gy. művei*: Kis biblia (zsoltárok ford.); Keresztyéni közönséges könyörgések (1743.); Háborúi könyörgések (1745.); *Ferenczy-Dán.*: i. m. II. k. 27—8., *Sz. Kiss Kár.*: Új magy. Athenás (B.-pest), 51. l.

31. *Hunyadi* (*Szabó*) *Fer.* Telegden szül. 1743; tanulmányait Diószegen, Debrecenben és a schweizi egyetemeken végezte; hazatérve, debreceni lelkésznek (1770.) s utóbb a tiszántúli ref. e.-ker. püspökének választották meg (1791.), megh. Sárospatakon a vizsgálatok alkalmával 1795. *Művei*: Keresztyén Archivarius stb. (2 k., Vác, 1794); A Heidelbergi katechismusnak magyarázatja (Vác, 1808.); Ötvenkét, Hetvenkét stb. prédikációk (5 k., Vác, 1797—1802.); Diaetai prédikációk (Pest, 1791.); Halotti prédik. (2 k., Vác, 1805.). *Ferenczy-Dán.*: i. m. II. k. 118; *Új m. Ath.*, 186—8. l.

32. *Márton Ist.* Iszkaszentgyörgyön (Fehérm.) szül. 1670.; tanulmányait Kecskeméten, Debrecenben és a göttingai egyetemen végezte; hazatérte után a pápai ref. iskola tanárának hívták meg. 1790. kezdte meg hivatalát, s majd mint igazgató, buzgóságával és fáradhatatlanságával a kollégiumok sorába emelte a vezetése alatti intézetet. Megh. 1731.

Művei: Keresztyén theol. morál stb. (Győr, 1796.); Keresztyén morális kis katechismus (Bécs, 1817.). *Ferenczy-Dán.*: i. m. II. k. 191.; *Új m. Ath.* 274—7. l.

33. *Tóth Fer.* Vörösberényben (Veszprémm.) szül. 1768.; tanulmányait Debrecenben és a göttingai egyetemen végezte; 1801-től pápai tanár, 1817-től u. o. ref. lelkész volt. 1827. megválasztották a dunántúli e.-ker. püspökének, megh. 1844. *Művei*: Ker. hittudomány (Győr, 1804.); Ker. erkölcstudomány (Pest, 1817.); Homiletika (Komárom 1802.); A magy. és erdélyországi prot. ekklesiák históriája (I. k. Komárom 1808.); ez az első magyarnyelven kiadott, rendszeres magy. prot. egyháztörténet, de a részvétlenség miatt már nem jelenhetett meg II. kötete; A h. v. követő Túl a Tiszai Püspökök élete (Győr, 1812.); A h. v. tartó Túl a Dunai Püspökök élete (u. o. 1808.); Éneklő-kar, azon sz. poéták lajstroma, kik az új énekes könyvet írták (Pest, 1823.). L. Nagy papok életrajza (Tóth F. *Liszkay* Józseftől; B.-pest. 1878.), 1886., *Új m. Ath.* 448—49. l.

34. *Péceli Józs.* Putnokon (Gömörm.) szül. 1750.; tanulmányait Debrecenben (1778.), a jenai, genfi és utrechti egyetemeken végezte. 1783. komáromi lelkésznek választották, megh. 1792. Említett művein kívül megjelentek: Erkölcsi prédikációk (1—2. k., Győr, 1790.; 3—4. k., Debrecen, 1831—35.). *Ferenczy-Dán.*: i. m. I. k. 361—362.; *Új m. Ath.*, 319—21. l.

35. *Mindszenti S.* P. Ladányban szül.; Debrecenben és a schweizi egyetemeken végezte tanulmányait (1783.), hazatérte után a vallásszabadságát visszanyert Komáromnak első ref. lelkésze, majd a komáromi e.-megye esperese lett, megh. 1806. *Ferenczy-Dán.*: i. m. II. k. 204.; *Új m. Ath.* 286—87. l.

36. *Debreceni Ember P.* Debrecenben szül.: ugyanott kezdette meg, a franekeri és leideni egyetemeken (a Thökölyi I. segélyével) végezte be tanulmányait; hazatérte után s.-pataki, losonci és szatmári lelkész volt. Utóbbi helyről 1703. elzavarván a háború, a debreceni egyház meghívását fogadta el 1704., de onnan is elűzte a háború, végre Liszkára vonult, s ott is halt meg 1710. *Művei*: Innepi ajándékul az Isten sátorába felvitt Sz. Siklus (prédik. Kolozsvár, 1700.); Garizim és Ebal az Isteni örök elválasztásnak nagy titkáról való elmélkedések (préd., Kolozsvár, 1702.); Hist. Ecclesiae Ref. in Hungaria et Transylvania (kiad. Lampe Fr. A., Utrecht, 1728.). *Bod.*: i. m. 60—61.; *Ferenczy-Dán.*: i. m. I. k. 99. l. *Prot. Egyh. és Isk. Lap*, 1847. 25. sz.

37. *Nádudvari P.* nyolcvannégy prédikációi (kiad. Sz. Pap Zsig. ref. lelk., Kolozsvár, 1741.). *Bod*: i. m. 186—7.; *Ferenczy-Dán.*: i. m. II. k. 214—5. l.

38. *T. Székely István*: A Krisztus Jézusban való hitnek fundamentuma (51 préd., 2 köt., Kassa, 1794.). *Új m. Ath.* 435—36. l.

39. A *Szer. Nagy Ist. művei*: Agenda, stb. (Győr, 1788.); Magyar konkordancia avagy az újtestamentomra mutató tábla (2 k., u. o. 1788.). ennek II. k. *Perlaki Dáv.* r.-komáromi evang. lelk. fejezte be és adta ki: Barátságos oktatás (fiatal nőknek, *Mayer* után, Pozsony, 1783.); Elmélkedések J. Krisztus kínszenvedéséről (u. o. 1790. *Rambach* után.) *Ferenczy-Dán.*: i. m. II. k. 217—8., *Új m. Ath.* 296- 7. l.

40. *Kamarási Gy.*: Emlékezet kövei, azaz Halotti Száz Prédikációk, stb; (Kolozsvár, 1747.). *Bod.*: i. m. 127—8.; *Ferenczy-Dán.*: i. m. II. k. 130. l.

41. *Verestói Gy.* Bonyhán szül. 1698., a m.-vásárhelyi, kolozsvári iskolákban és a franekeri egyetemen végezvén tanulmányait, előbb b. Bánffy Fark. s a bonchidai egyház lelkésze, 1728-tól kolozsvári tanár volt; 1760. erdélyi ref. püspökké lett, megh. 1765. *Művei*: Temetési és lakodalmi versek (Kolozsvár, 1781.); Némely erdélyi nagy uraknak halálok után is virágzó

emlékezetök (2 k.. u. o. 1783.). *Bod*.: Smirnai Sz. Polikarpus (h. és é. nélkül), 212—6.; *Ferenczy-Dán*.: i. m. II. k. 372—3. l.

42. *Gombási Ist*. berekeresztúri, a marburgi és frankfurti egyetemek meglátogatása után, székelykeresztúri, haranglábi, nagysajói, benedeki, tordai, mezőmadarasi, harasztkeresztúri ref. lelkésznek a *művei*: Egynehány válogatott és szükségesebb matériákra való prédikációk (franciából és németből, Kolozsvár, 1779.); Harmincnégy prédikációk (francia és német után, 2 köt. u. o. 1784.); A papi sz. hivatal gyakorlásáról való trakta (Osterwald után, 2 köt. u. o 1784.). *Ferenczy-Dán*.: i. m. II. k. 94.; *Új magy. Ath*. 151—2. l.

43. *Mossóczi Institoris Mih. művei*: Két préd. toldalékul Arnd postillájához (Pozsony, 1776.); Krisztus kínszenvedése (u. o. 1773.); Magyar imádságos könyv a közkatonák számára (u. o. 1798.). *Ferenczy-Dán*.: i. m. II. k. 329—30., *Új magyar Ath*. 192. l.

44. A *Helmeczi* védirata: Igazság paizsa, melylyel a Krisztustól szereztetett Sakramentumi Sz. Vacsora felől az Helv. Konfessioban kiadatott igaz tudományt erősíti, stb. (Miaburg-Utrecht, (1743.). *Bod*.: i. m. 103—105.; *Ferenczy-Dán*.: i. m. 109—10. l.

45. *Bahil*: Tristissima Ecclesiarum Hungariae protestantium Facies, etc. (közli *Fabó*: Monum. Evangelicorum Aug. Conf., etc. II. k.).

46. *Schmal*: Adversaria ad illustrandam Historiam Ecclesiasticam Evangelico-Hungaricam pertinentia, etc. (Közli *Fabó*: Monumenta, II. k.); Brevis de vita superintendentium evangelicorum in Hungaria Commentatio (Közli *Fabó*: Monumenta, I. k.).

47. A *Bod. P. művei*: Historia Hungarorum Ecclesiastica, Inde ab exordio Nov. Test. ad nostra usque tempora etc. Ez a mű az *Ajtai Mih.* n.-enyedi tanár által (1756. körűi) Leidenbe küldött és az ottani könyvtárban 1884. *Szalay Károlytól* felfedezett példány három első könyvéből s a kolozsvári egyetem könyvtárában levő negyedik könyvből a *Rauwenhoff* leideni egyetemi tanár kiadásában, most kerül sajtó alá, Leidenben. Ugyanez a mű „A magy. nemzet Kr. urunk születésétől fogva a jelen időkig való eccl. históriája" címen magyarul is ki van dolgozva 1711-ig (kézirat a n.-enyedi könyvtárban). Az Isten vitézkedő Anyaszentegyházának rövid históriája (Bázel, 1760.). Smirnai sz. Polykarpus, erdélyi ref. püspököknek históriájok .(Enyed, 1766.). Sz. Heortokrates, innepeknek és szenteknek rövid históriájok (Oppenheim, 1757.). Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyarországban élt tudós embereknek históriájok. stb. (h. n. 1766. állítólag Szebenben). Judiciaria fori ecclesiastici praxis, etc. (Szeben, 1757.). Synopsis juris connubialis etc. (Szeben, 1763.). A sz. bibliának históriája, stb. (Szeben, 1748.). Sz. írás értelmére vezérlő magyar Lexikon, stb. (Kolozsvár, 1746.). Gr. *Mikó Imre*: Bod. P. élete és munkái. (Pest, 1862.); *Ferenczy-Dán*.: i. m. I. k. 59—60.; *Új magy. Ath*., 56—63. l.

48. *Klanicza*: Fata Aug. Conf. ecclesiarum in comitatibus Hungariae Gömöriensi, etc. (Közli *Fabó*: Monum, III.).

49. *Klein*: Nachrichten von den Lebensumständen u. Schriften Evang. Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn (2 k., Lipcse és Buda, 1789., 200 életrajz); a III. köt. *Fabó-Hornyánszky* kiadásában Pesten, 1873. jelent meg; a IV. köt. a negyedik száz életrajzzal kéziratban várja a feltámadást.

50. *Ribini* Krencsen (Nyitram.) szül. 1722.; tanulmányait Selmecbányán Pozsonyban és Késmárkon végezte; 1744. látogatta a jénai egyetemet, onnan hívták soproni főiskolai tanárnak 1747. Új állomásán meghasonlott az orthodox Oertel evang. lelkészszel. Ily helyzetben örömmel fogadta a lőcsei lelkészi állomásra nyert meghívást 1758. Végre Pozsonyba vonult és ott is halt meg 1788. Utóbbi helyén írta meg *fő művét*: Memorabilia Aug. Confessionis in Regno Hungariae (I. k. h. n. 1787.; II. k. Pozsony, 1789.). *Abafi*: Figyelő (B.-pest, 1877.), II. k. 122—29. l.

51. *Sinai M.* H.-Bagoson szül. 1730.; bevégezvén Debrecenben tanulmányait, meglátogatta (1755—58.) a bécsi, oxfordi, groningeni és franekeri egyetemeket. 1759. madarasi ref. lelkész, 1760. debreceni tanár lett. Majd a rossz hírbe került papi párt élére állott s makacsul ellenszegült minden szabadabb szellemű reformnak. Baljóslatú püspöksége és nagy zajt ütött pere után tanári hivatalát is elvesztette 1800., s a kormány által elrendelt nyugdíjból éldegélt; sok keserűséget okozott és sok keserűséget látott életét 1808. fejezte be. *Művei*: Sylloge actorum publicorum quae pacificationis Viennensis historiam illustrant (Pest, 1790.); Historia Ecclesiastica seculi XVI. De reformatione ecclesiarum Hungariae et Transylvaniae etc. 1773-ig levezetve (a m.-vásárhelyi Teleki-könyvtárban); Vindiciae principiorum regiminis ecclesiarum et scholarum ref. Hungariae. *Tóth F.*: Túl a Tiszai ref. püspökök, 203—27.; *S.-pataki Füz.*, 1857—58. évf. (közli *Révész Im.*), 689—714.; *Új m. Ath.* 357—58. l.

52. Az egészhez l. *Toldi F.*: A magy. nemz. irod. tört. (2. kiad.), I. k. 55—59., 87, 128.; *Imre S.*: A magy. irod. és nyelv rövid tört. (3. kiad.), 146—50., 152—53., 194., 196—97., *Szilágyi S.*: Erdélyország tört., II. k. 417—42., 461—62.; *Balogh Fer.*: A magy. prot. egyh. tört. irodalma (Debrecen, 1879.). 13—40. l.

124. Egyházi ének és keresztyén élet.

A ref. egyházban az *egyházi ének* fejlesztésére távolról sem fordítottak oly nagy gondot, mint a luth. egyházban. A *Marot-* és *Lobwasser-féle* zsoltárok újabb, jobb művek hiányában, forgalomban maradtak tovább is. A ref. énekeskönyvek hiányait a gazdag luth. egyházi-ének irodalomból pótolgatták, de azért a munkásság e téren sem szünetelt egészen, sőt egyesek jelesebb énekeit befogadta kölcsönben a luth. egyház is.

A vallásos költészetnek azon kevés lelkes munkásai közt, kik eredeti vagy átdolgozott művekkel gazdagítni törekedtek az egyházi ének-irodalmat, kitünőbbek voltak: *Louise Henriette*, oraniai herceghölgy, a Frigyes Vilmos, brandenburgi vál. fejedelem felesége (megh. 1667.), ki több eredeti énekét is közölte az általa kiadott ref. énekeskönyvben; *Neander Joakim*, brémai lelkész

(megh. 1680.); *van Lodensteyn*, utrechti lelkész (megh. 1677.); *Lampe Fr. A.*, utrechti tanár (megh. 1729.); *Lavater Ján. Gáspár*, zürichi lelkész (megh. 1801.); *Nageli Ján. György*, zeneköltő és nevelésügyi ranácsos Zürichben (megh. 1836.); *Tersteegen Gellért*, a mystikus író; *Wolf Salamon*, wangeni lelkész a zürichi kantonban (megh. 1806.).

Magyarországon hasonló mostoha sorsban részesült az *egyházi ének*. A *Szenczi Molnár-féle Zsoltár* és az „*Öreg Gradual*" után alig történt valami említésre méltó, pedig a küzdelem ezen korszakában a vallásos költői lélek húrjai közé elégszer belemarkolt a vakbuzgó türelmetlenség, csakhogy nem dalba, hanem siralomba olvadtak össze a fájdalomnak ezek a hangjai. Aztán a nép conservativ hajlama is hozzájárult, hogy tartózkodjanak az egyházi énekek újításától. De ha általában nem is lehet szó valami nagy haladásról, azért mégis figyelmet érdemel egyeseknek ilynemű munkássága. *Ráday Pál* (sz. 1678., megh. 1733.), II. Rákóczi Fer., erdélyi fejedelemnek egykori kancellárja, a kegyesség élesztésére írt szép imádságai mellé csatolt énekeiben meleg, nemes, emelkedett hangon tolmácsolta vallásos érzelmeit.[1] Egyesek kivételével a költők nagyrészben nem hű, egyszerű kifejezésére törekedtek a magok vagy a község vallásos érzelmeinek, hanem többé vagy kevésbbé sikerült versekbe foglalták a hit tárgyait fejtegető, száraz elmélkedéseiket. Ezt a téves irányt igyekeztek elkerülni: *Keresztesi József* (sz. 1748., megh. 1812.), vértesi, n.-váradi és szalacsi ref. lelkész;[2] *Lengyel Józs.* (1770—1821.), előbb debreceni tanár, majd szalontai, n.-váradi és szalacsi ref. lelkész;[3] *Nagy István* (1770—1831.), köröstarcsai, majd hajdúböszörményi ref. lelkész;[4] *Szőnyi Benjámin* (1717—1794.), h.-m.-vásárhelyi ref. lelkész és békési esperes, egész hétre való és több alkalmi éneket írt és adott ki, melyek igen kedveltek voltak abban a korban.[5] Mások az *énekügy megjavításán* fáradoztak; így *Maróthi György* (1714—1745.), híres debreceni tanár a zsoltárok első versét magában foglaló kis karénekkönyvével és négyhangú énektárával (1745.) igyekezett előmozdítni az énekmód javítását;[6] hasonló jó szolgálatot tett *Losonczi* (*Hányoki*) *István* (1709—1780.), n.-kőrösi ref. tanár és igazgató, két énekeskönyvével,[7] és *Sartorius János* az evangelikusok számára írt két énekeskönyvével.[8] Végre az *erdélyi ref. énekeskönyv* lényeges átalakítást nyert 1773. és 1776.[9], *a magyarországi* pedig 1806., mely idő óta változatlanul adták ki.[10]

A ref. egyház *vallásos életének* a rideg törvényszerűség, a szigorú komolyság és a szilárd erélyesség voltak fő jellemző vonásai; csak így volt lehetséges ellentállani annak a sokféle nyomásnak, mely eltiprását célozta. A Calvin szelleme egészen áthatotta a ref. népeket; az ő hit- és erkölcstana folytonosan élesztette ezt a szellemet, főleg azokban az országokban, hol az üldözéseknek sok szenvedést látott iskolájában nőtt fel a ref. egyház. Csak ott enyhült e szigorú életirány, hol más szelídebb befolyás csökkentette a Calvin rideg szellemét, mint pl. a lutherismusszal érintkező németországi ref. egyházban és a katholicismusszal átszőtt angol püspöki egyházban. Ellenben az angol és skót puritanusoknál, a francia hugenottáknál és a magyar reformáltaknál az üldözések súlya alatt egészen a komorságig fokozódott. Nem is lehet rajta csodálkozni, hiszen némely országban (főleg Francia- és Magyarországon) vértanúk egyháza volt a ref. egyház, s a Calvin hite és szelleme nélkül nem lett volna képes kiállani az üldöző hatalom folytonos nyomását. E szellem és jellem oly hősöket nevelt, aminőket a többi prot. egyházak nem tudnak oly nagy számmal felmutatni, — oly hősöket, kik óriási küzdelmek és szenvedések árán nyerték el a vértanú-koszorút.

1. *Ráday P.*: Lelki hódolás (Debrecen, 1724.). *Bod*: i. m. 229.; *Ferenczy-Dán.*: i. m. I. k. 377. l.

2. *Kálmán Fark.*: Éneklőkar ... sz. poétáknak életrajza, (B.-Pest, 1880.), 33—34.; *Új m. Ath.*, 207. l.

3. *Kálmán F.*: i. m. 36—37.; *Új m. Ath.* 255—56. l.

4. *Kálmán F.*: i. m. 52—54.; *Új m. Ath.* 297— 98. l.

5. *Szőnyi B.*: Szentek Hegedűje, vagy üdvösséges Új énekek (Kolozsvár, 1776.). *Bod.*: i. m. 284.; *Ferenczy-Dán.*: i. m. II. 327.; *Kálmán*: i. m. 64—68.; *Új m. Ath.* 428—29. l.

6. *Maróthi Gy.*: Harmonikus Zsoltár, avagy az éneklés mesterségéről (Debrecen, 1756., újra 1764.). *Bod*: i. m. 166—67.; *Ferenczy-Dán.*: i. m. II. k. 190.; *Ivánka Sám.*: Óramutató a magy. ref. énekügy terén (S.-patak, 1882.), 7. l.

7. *Losonczi I.*: Éneklésben tanító Mester, azaz a Ker. Hitnek fő Ágazatait magokban foglaló idvességes Énekek (Pozsony, 1754.); Halotti énekek stb. (Pesten, 1778.), melyet ma is használnak a dunamelléki kerületben. *Bod*: i. m. 164.; *Ferenczy-Dán.*: i. m. II. k. 183.; *Kálmán*: i. m. 42—45.; *Új m. Ath.* 260—61. l.

8. *Sartorius J.*: Az igaz idvesség útjára mutató lelki óra (Wittenberg, 1730.); Idvességre mutató órának IV. része (1773.).

9. L. az *Énekeskönyv* 1777. kiadásának előljáróbeszédét, 3—8. l. *Megújított Énekeskönyv* (Kolozsvár, 1838.) Értesítését III—VII. l.

10. L. az *Énekeskönyv* (52. kiad., Debrecen, 1883.) 3—5. l.

125. A térítés a ref. egyházban.

A ref. egyházban a térítésre különösen két állam fordított nagyobb figyelmet: *Németalföld* és *Anglia*. Midőn Portugallia a 17. század elején a *németalföldieknek* volt kénytelen átengedni keletindiai gyarmatait (Ceylon és Jáva szigeteket), azok a benszülötteknek csak azon feltétel mellett juttattak hivatalt, ha megkeresztelkedtek s aláírtak a belga hitvallásnak. Világi érdekből számosan eleget tettek e feltételnek, de nem meggyőződésből (1688. Ceylon szigetén már 180,000 körül járt a keresztyének száma), s így a térítés e módja nem biztosított tartós sikert.

Angliában több apróbb kísérlet után *Cromwell*, a nagy protector foglalkozott azzal a nagyszerű eszmével, hogy az összes prot. keresztyéneket egyesítse az evangelium hirdetése és védelme végett, de halálával sírba szállott ez a terv. Másfelől az angol kormány nagy gondot fordított rá, hogy a benszülöttek megtérítésével biztosítsa északamerikai gyarmatait. Különösen a kiköltözött angol *puritanusok* valódi evang. buzgóságot fejtettek ki az indiánok megtérítése körül. Ezen egyház kebeléből kiválólag *Eliot János* érdemelte meg az „indiánok apostola" megtisztelő címet. Lankadatlan buzgalommal, hűséggel és önzetlen szeretettel egy félszázadon át küzdött ezen a nehéz pályán (1646-tól, mh. 1690.); a sz. írást lefordította a nép nyelvére és 17 indián keresztyén községet alapított, melyek közül azonban tízet még az ő életében feldúltak a pogány indiánok. Az angol *puritanusok* már 1647. alapítottak Londonban egy *hittérítő társulatot*, mely a keresztyénségnek külföldön minden irányban való terjesztését tűzte ki célul. A 18. században nagy tevékenységet fejtettek ki a *methodisták*, különösen *Coke Tamás* (mh. 1814.) térített sikerrel a nyugat-indiai szigeteken. Azonban Amerika nem a benszülöttek megtérítése, hanem az európai tömeges kiköltözök által lett keresztyénné. Az amerikai vallásos irány kifejtését leginkább a *quakerek* mozdították elő. A Leidenből menekült *independensek* (1620.) sajátságaik megőrzése végett roppant fáradsággal egy theokratiai államot alapítottak Massachusettsben (Salemben). Afrika nyugati partján, *Sierra Leone*-n a megszabadult négerek számára alapított menedékhelyet egy angol társulat, melynek tagja volt a négerek felszabadításáért oly sokat küzdött *Wilberforce* (methodista) is. Különben a 18. században több térítő társulat keletkezett, melyek között legnevezetesebb a *londoni baptista társulat* (1792.) és a *nagy londoni*, melyet dissenterek és püspöki

egyháziak alapítottak (1794.), s mely a Társaság-szigeteken kezdette meg működését.[1]

1. A 118. c. 3. j. felsorolt műveken kívül l. még: *Christlieb*: Der gegenwärtige Stand der evang. Heidenmission (4. kiad., Gütersloh, 1880); *Herzog*: i. m. III. k. 547.; *Baur*: i. m. IV. k. 660—62. l.

HATODIK SZAKASZ.

KISEBB ÚJ FELEKEZETEK ÉS RAJONGÓ PÁRTOK A PROT. EGYHÁZBAN.

126. Baptista és quaker felekezetek.

A 17. század közepén vált külön az angol independensektől a *baptisták felekezete* (1644. már 17 baptista község volt Angliában), mely elvetette a gyermek-keresztelést és pap-avatást, a congregationalismust fogadta el az egyház szervezetének alapjául s a felnőtteket vízbe-merítéssel veszi fel az egyházba. A hosszas üldöztetés után ennek a felekezetnek is a *III. Vilmos türelmességi rendelete* (1689.) adott vallásszabadságot. A szabadságot aztán az egyetértés rovására használták fel; az *arminianismus* felőli vita következtében *két pártra* szakadtak: *particularis baptistákra*, akik vallják és *generalis baptistákra*, akik elvetik a Calvin szigorú elővégzés-tanát (gratia particularis). A 17. század végén *Bampfield Ferenc* egy új felekezetét alapította meg a baptistáknak, mely vasárnap helyett az eredeti szombatot ünnepelvén meg, *szombatos* (sabbatharius, Seventh-day-Baptist) nevet nyert. Angliából Észak-Amerikába is átültették tanaikat a baptisták s az új hazában megint több új ágat hajtott felekezetök. Ilyen a Németországon (1708.) keletkezett, de Amerikába költözött *tunkerek* (vagy *dumplerek*) felekezete, melynek hívei a teljes vízalá-merítést alkalmazzák a keresztelésnél, a világi élvezetek és foglalkozások megvetését követelik a tökéletesektől, a keresztség mellett szentségnek tekintik az úrvacsorát, a lábmosást, az utolsó kenetet és a testvér-csókot is. A *keresztyén-baptista* (Christian connexion) felekezet elveti a háromságról, pokolról és ördögről szóló tanokat, a keresztségnek és házasságnak tagadja isteni erejét. A *hat-alaptétel-baptisták* (Six-Principles-Baptist) a Zsid. VI., 1. 2. megjelölt tételeken kívül nem fogadnak el más hitvallást. A *Campbelliták* vagy *Krisztus tanítványai* a sz. írásnak csak azokat az utasításait fogadják el szabályzóul, melyeket

határozottan igazolnak „monda Jézus vagy az Úr" szavak. Skótországban a 18. század közepén a *Haldan* testvérek honosították meg a baptismust, kik egy *apostoli egyházat* (Apostolic church) alapítottak, melyet aztán az alapítókról *Haldanitá*-nak is szoktak nevezni; hívei egészen közönyösek a tan és tanítói hivatal iránt, de annál buzgóbbak a gyakorlati keresztyén élet munkáiban.[1]

A *quakerekével rokon* elveket követő *felekezetek* közt nevezetesebb a Cornwallisban keletkezett (1760.) *Jumper* (ugrándozó) felekezet, melynek tagjai a szövetség szekrénye előtt táncoló Dávid király példájára hivatkozva, görcsös ugrándozással és ugatáshoz hasonló hanggal akarták kifejezni a léleknek elragadtatási állapotát (ezért kapták a barker = ugató nevet). Ez a felekezet Észak-Amerikában talált békés otthont, hol még most is vannak hívei. Egy másik rokon-irányú felekezet a *shaker* (rázogató) nevű, mely Manchesterben (1747.) vált el a quakerektől, aztán Észak-Amerikába költözött s ott egészen sajátságos jelleget nyert az irlandi *Lee Anna* (mh. 1784.) látomásai következtében. Ez a nő elhitette magával, hogy ő a Jelenések könyvében említett Isten bárányának menyasszonya s egy új megváltót fog szülni, azonban korábban meghalt, mintsem megvalósult volna ábrándja. Ez a körülmény azonban a legkevésbbé sem hangolta le híveit; úgy gondolkodtak, hogy nem halt meg, csak égi ruhába öltözött s miként Krisztus az örök bölcseség fia, második Ádám és a hívők atyja, azonképen Anna az örökbölcseség leánya, második Éva és a hívők anyja. A felekezet központja a Massachusetts államban (1795.) alapított *Libánon hegy* nevű telep lett. Tagjai szüzeségben (tehát csak térítés útján gyarapodhatnak), vagyonközösségben élnek; az Istent a gyülekezetben sajátságos rázogató, lebegő mozgással dicsőítik, mely néha szédítő tánccá és ugrálássá fokozódik. Ezek a mozgások részint az Isten haragjától való remegést, részint a megváltáson érzett örömöt jelképezik.[2]

1. *Barclay*: The inner life of the Religious Societies of the Coramon-wealth etc. (2 köt., 2. kiad. London, 1877.); *Cramp*: Baptist history (németül, 3 köt., Hamburg, 1873.); Glaubensbekenntniss u. Verfassung der Gemeinden getaufter Christen, gewöhnlich Baptisten genannt (5. kiad., Hamburg, 1874.); *Herzog*: i. m. III. k. 406.; *Baur*: i. m. IV. k. 448—49. l.

2. *Thum*: Selbstdarstellung der Shaker nash Lehre, Geschichte u. Verfassung (Zeitschrift für hist. Theol. 1857., 1.).

127. Kisebb rajongó pártok.

Egyes rajongók, kik vagy helyes, de megvalósíthatatlan, vagy hamis, vagy épen képtelen eszméket hirdettek, csak kisebb köröket tudtak megnyerni. Az így keletkezett pártok, szilárd vallásos alap hiányában, rendesen szétmállottak az alapító halála után. Azonban ezek a mozgalmak, mint a vallásos életnek erőtlen vagy épen beteges hajtásai, mindenesetre figyelemre méltók és tanulságosak.

Az említett helyesebb irányú pártvezérek egyike volt *Labadie János*,[1] előbb a quietista mysticismus, majd a jansenismus és pietismus híve; chiliasta reményeket is táplált, s ennek az útját igyekezett egyengetni akkor, mikor az ős apostoli egyház feleleventését tűzte ki célul. Evégett már *Genfben* működött a szigorú calvini egyházi fegyelem felélesztésén, házi áhítatossági gyakorlatokat tartott, s rövid időre ismét az Isten városává alakult át Genf, miként a Calvin idejében. Eközben nemcsak beszédeivel, intézkedéseivel, hanem *irataival* (Manuel de Piété. L'exercice prophétique selon I. Cor. 14.) is igyekezett terjeszteni eszméit. *Middelburgban* is tartott házi vallásos összejöveteleket s kijelentette, hogy mélyebb hatásuk van, mint a prédikációknak; különben sem újítás ez a gyakorlat, mert szokásos volt már az apostolok korában. Azonban az egyházi hatóság nem így gondolkodott, s a hivatalától megfosztott, önfejű Labadie külön községet alapított hozzá ragaszkodó híveivel. Az *új község* az Isten igéjén kívül nem ismert el más hitvallást, ref. helyett *evang. nevet vett fel*, s azt hitte, hogy feltámasztotta halottaiból a tiszta ős-keresztyénséget. A néptől az alapítóról *labadistá*-nak nevezett község, mely a keresztségét, úrvacsorát és házasságkötést csak a megtérteknek engedte meg s vagyonközösségben élt, ezen sajátságai miatt a nép ellenszenvével, sőt durva bántalmazásaival találkozott mindenütt; alig telepedett meg valahol, ismételve tovább kényszerült bujdosni. Végre a kis község, mely alapítója halála után *Wiewertben* (nyugati Friesland) talált békésebb otthont, teljesen elenyészett a 18. század közepén. Labadie-nak leghívebb elvtársa és balsorsában osztályosa volt a kölni *Schürmann Anna Mária* (szül. 1607.), a rendkívül tudományos képzettségű, az európai élő és holt, valamint több keleti nyelvben egyaránt jártas nő, ki, miután sem a ref. egyházban, sem a bölcsészetben nem talált lelki megnyugvást, ezt kereste Labadie-nál is és úgy látszik, meg is találta, mert csak mestere halálakor vált meg tőle (Wiewertben, 1678. mint hajadon fejezte be életét). „*Eucleria, s.*

melioris sortis electio" (I. k., Altona, 1673.; II. k. Amsterdam, 1685.) című védő iratában számot adott az egész mozgalom történetéről és saját vallásos meggyőződéséről is, kijelentvén, hogy korábbi irataiban kifejtett nézetei inkább csak hiúsága szüleményei voltak.

Böhme Jakab mystikus iratainak tanulmányozása hasonlóan a rajongás ösvényére csábított egyeseket. Egyikök volt *Kuhlmann Quirinus* (Breslauban 1651. sz.), ki már gyermekkorában rajongó volt; később arról győzték meg állítólagos látomásai, hogy megváltónak született. Ebben a képzelt hitében eszelős terveket készített az összes vallások egyesítése és a tudományok reformációja érdekében. Megvalósításuk végett azután bekalandozta Európát, Ázsiának egy részét, végre Moszkvában, mint veszélyes eretnek, máglyán fejezte be elhibázott életét (1689.).

Böhmének egy másik csodálója, *Gichtel János György* (Regensburgban sz. 1638.) már gyermekéveiben Istennel óhajtott beszélni. Atyja halála után gyámjai kívánatára a jogi pályát végezte és ügyvéddé lett. Eközben folyvást vallásos kérdésekkel foglalkozott s kiadta a Böhme iratait is (1682. első teljes kiad.). Midőn megismerkedett a rokonszellemű *Weltz* osztrák báróval, elhatározták, hogy az igazi keresztyénség felelevenítésén munkálnak. Harmadik társul csatlakozott *Breckling Frigyes*, ki előbb luth. prédikátor volt Holsteinban, de mivel hevesen megtámadta egyházát és szolgáit, börtönre ítéltetett; azonban ezen büntetés elől Hollandiába menekült, egy ideig zwollei prédikátor volt, de ezt az állomását is elvesztette chiliasta tanai miatt. Gichtel a luth. papság megtámadásáért börtönnel, ügyvédi és polgári jogának elvesztésével lakolt (1665.). Kiszabadulása után viszontagságos, kalandos életet élt s működésében nem mindig vezette az evangeliumi szellem (Amsterdamban 1710. halt meg). Gichtel a természet kötelékeinek széttépését is csekély áldozatnak tekintette, csak hogy annál biztosabban elmerülhessen az istenség mélységébe. Kijelentésekkel, látomásokkal dicsekedett, helytelennek ítélte az egyház elégtétel-tanát, s azt állította fel fő szabályzóul, hogy az ember csak a benne lakozó Istenre hallgasson, az élet szükségeivel pedig ne törődjék. A Gichtel követőiből alakult holland község *angyal-testvérek* nevet vett fel, mivel a *tökéletesek* (mint Melchizedek rendje szerinti papság) angyaltisztaságra törekedtek, nőtlenségben, földi örömök, gond és munka nélkül, önkéntes adományokból éltek, hogy folytonos vezekléssel az egész világ bűneiért megengeszteljék a haragvó Istent. Ez a párt Németalföldön kívül, habár

gyéren, Európa többi országaiban is elterjedt.[2]

Hasonló irányú *angyal-testvérek egyletét* alapította Angliában *Leade-né, Ward Johanna* (Norfolkban sz. 1623. megh. 1704.), ki természeténél fogva búskomorságra levén hajlandó, 27 évi házas élet és férje (Leade Vilmos, 1670.) halála után, egyedül Krisztusnak szentelte életét. Állítólag kijelentéseket vett és látomásaiban szűz alakjában adta tudtára az isteni bölcseség, hogy ő is felvétetett a mennyei szüzek körébe. Majd megismerkedvén a mystikus *Pordage János* orvossal és *Bromley-val*, a *philadelphusok* vagy *angyal-testvérek társulatát* alapította segélyökkel, melynek kevés számú (60—100) hívei sok üldözést szenvedtek Cromwell és az angol papság részéről, de azért Hollandiában és Németországon is több hívet nyertek meg sajátságos eszméiknek. Ez a kis társulat az igaz egyház torzképének és javíthatatlannak tartotta a történelmi egyházat; azt hitte, hogy megtalálta a mennyország igazi kulcsát. *Tanuk* hasonlít a gnostikusok kiáramlási rendszeréhez, csakhogy itt a fő mozgató a mennyei bölcseség.[3]

A 18. században keletkezett pietista mozgalom is több beteges képzelődőben fejlesztette ki a rajongás csíráit, kik aztán látomásokkal, kijelentésekkel dicsekedtek, s a Krisztus ezeréves országának eljöveteléről jósolgattak. Közéjük tartozott *Assenburgi Rosamunda Julianna*, egy kegyes ifjú nő Magdeburg környékéről s egyik legbuzgóbb követője, *Peterson Vilmos János*, lüneburgi superint., ki nagyon ábrándos álomképeket rajzolt a chiliasmusról s a dolgok megújulásáról, s élő szóval és írásban is terjeszteni igyekezett álmodozásait (ezért 1692. elvesztette hivatalát, megh. 1727.); felesége: *Merlaui Johanna Eleonora* hasonló képtelen eszméken tépelődött. Mások utazó apostolokként hirdették rajongó tanaikat, mint *Tennhardt János* (álhaj-készítő), ki a mennyei fenség írnokának képzelte magát; *Hochmann Erneszt Kristóf* pedig Mühlheimban (a Ruhr mellett) sok hívet nyert meg elragadó szónoklatával, végre elűzetve onnan, a Witgenstein grófok birtokán lelt menedékhelyet (megh. 1721.). A nevezett grófok birtoka, *Wetterau* volt az üldözött rajongók biztos telepe; ott alakult meg az *ihletettek községe*, melynek vezérférfiai egy egészen sajátságos, az egyházi tannal ellentétes, mystikus irodalmat teremtettek. Ezen mozgalom eredetét a Cevenne hegységből elmenekült, francia valdens prófétákkal szokták összekapcsolni, kik Angliában és Németországon leltek új hazát (l. 610. l.). Közülök némelyek Halléba vetődve, a *Pott* testvérekben is felébresztették az ihlet adományát, akik aztán Wetterauba

is átültették azt (1714.). Az egyháztól elpártoltak élén akkor *Gruber Eberhard Lajos*, tudományos készültségű lelkész és *Rock János Frigyes*, szíjgyártó állott (mindkettőt Württembergből űzték el 1706.), kik kezdetben nem nagy rokonszenvet éreztek az új áramlat iránt, de utóbb őket is magával ragadta a terjedő ár és a leghatalmasabb „*eszközökké*" lettek (így nevezték azokat, kik kijelentést vettek). Ily előzmények után szervezkedett az ihletettek községe, mely nem igen tért el az evang. egyház tanától, de elvetette a szentségeket, istentiszteletet és egyházi hivatalt, mert szerinte a sz. lélek választja ki a hívők közül a maga eszközeit. Az új község aztán utazó testvéreket küldött mindenfelé, hogy szellemi táplálékot nyújtsanak a híveknek és mindenünnen összegyűjtsék a rokonirányúakat. Az ihletett vezető eszközöknek „*nyilatkozatai*" bűnbánatra, imára, Krisztus követésére intettek; az Istennek a község ügyeire vonatkozó akaratát vagy közelgő ítéletét hirdették ki, midőn Isten meg fogja büntetni az elfajult világot és egyházat. Alig alakult meg az új felekezet, szakadás állott be a fegyelem miatt (1715.). Az alkotmányosan szervezkedett igazi ihletettek a fegyelmi szabályokat megvető és tisztátalan nyilatkozatokat követő álihletetteket kizárták a községből. Majd a Wetterauban megtelepedett herrnhutiak is sok hívet csábítottak községökhöz. Ilyen kedvezőtlen körülmények közt, s a Gruber (1728.) és Rock (1749.) halála után, lassanként elnémultak a jóslatok s a község enyészetnek indult. A 19. században, a vallásosság újraébredése alkalmával, az ihletettek községe feléledt aléltságából, s szervezkedni kezdett nemcsak Wetterauban, hanem Pfalzban és Elszaszban is; de a kormányok nem tűrték meg a rajongókat, s így Amerikában kényszerültek türelmességet és új hazát keresni (1841.).[4]

Azon különböző irányú rajongók közt, kik a wittgenstein-berleburgi grófi udvar (Kázmér gróf ugyan a ref. egyház híve volt) pártfogását élvezték, nevezetesebb volt *Carl*, udvari orvos; *Marsay*, a francia mystikus, s a Strassburgból elűzött *Haug János Frigyes*, a keleti nyelvekben jártas papjelölt. Ez a kör állította össze a *berleburgi bibliát* (8 köt., 1726—42.; főszerkesztője Haug volt), mely a korábbi századok mystikus íróitól kölcsönzött s az Isten igéjéhez csatolt mystikus, chiliasta és theosophista fejtegetéseknek és gondolatoknak gyűjteménye; megtámadja az egyháznak a megigazulásra vonatkozó tanát, a hitvallásokat, a papságot, a szentségeket, sőt magát a „*holt egyházat*" is. Végre ebben a körben egészen külön állást foglalt el *Dippel János Konrád*, hittudós, orvos és alchimista, ki előbb mint buzgó orthodox, rosszalta még a pietista

mozgalmakat is, utóbb azonban heves, gúnyos természete az evang. egyház elleneinek táborába űzte. *Christianus Democritus* álnév alatt (1697-től) több iratában (*Orthodoxi orthodoxorum*, oder die verkehrte Wahrheit und die wahrhaften Lügen der so genannten Lutheraner *Fatum fatuum*, d. i. thörichte Nothwendigkeit etc.) éles gúnnyal támadta meg a külsőségeknek hódoló orthodox evang. egyházat. Ezekben az irataiban a mystikus és rationalis gondolatok keveréke közt feltünedeznek itt-ott a benső keresztyénség és egy csalódásokkal teljes élet tapasztalatainak komoly tanulságai is. Dippel a folytonos üldözés miatt alig tudta letenni kezéből a vándorbotot, még Svédországban is próbált szerencsét, megismerkedett helyenként a börtönélettel is, végre Berleburgban talált békés menedéket (1729.; megh. 1734.). A berleburgi ihletettek mindent elkövettek, hogy a magok részére nyerjék meg a kitűnő férfit, de ő határozottan kijelentette, hogy inkább szövetkezik az ördöggel, mint Istennek amolyan szellemével. *Zinzendorffal* is megismerkedett s barátságban voltak egy ideig, de utóbb őt is elidegenítette keserű, gúnyos nyilatkozataival.[5]

A felsorolt vallási pártok bizonyára tévedtek egy vagy más tekintetben, de legalább megmaradtak az erény útján; azonban találkoztak olyan rajongó pártok is, melyek aljas bűnökbe merültek a vallás leple alatt. Legszemérmetlenebb volt köztök a *Buttlar-párt*, melynek élén az alapító *Buttlar Éva* állott. Éva elhagyva nem igen kedvelt férjét s *Winter* pietista theologussal, *Appenfeller* orvosnövendékkel és a két *Callenberg* kisasszonnyal egyesülve, egy új *philadelphus társulatot* alapított Allendorfban (1702.), melyhez még néhány férfi és nő csatlakozott a műveltebb osztályból. Ez a vallásos egyesület chiliasta reményeket táplált, a szellemi házas élet mystikus boldogságát hirdette, igazában pedig az állati érzéki gyönyörök fertőjében fetrengett. A három alapító a három isteni személy megtestesülésének képzelte magát; Éva volt a Szentlélek, Winter az Atya és Appenfeller a Fiú. Több képtelen és botrányos tanuk mellett azt is állították, hogy egy örök, hímnő alakú természetből származott az emberi nem s csak később váltak külön a nemek. Az *új Ádám* (Winter) és az *új Éva* (Buttlar É.) annak az állapotnak a visszaszerzésére vállalkozott, mely az ős Ádám és Éva bűne miatt veszett el. A sz.-írásból kiválólag az Énekek énekével szerettek foglalkozni; Éva még a vizsgálóbíróság előtt is egész arcátlanul hivatkozott rá (V. 4.). Az erkölcstelen irányú egyesületet több helyről elűzték a hatóságok, az üldözöttek végre az említett

Wittgenstein grófok birtokán, *Sasmannshausenben* találtak menedéket és pártfogást. Eleinte a szenteskedés, buzgó zsoltáréneklés, kenetes beszéd stb. elámította az embereket, de midőn kitűnt, hogy undok erkölcsi rothadtság lappang a tetszetős külső alatt: a paradicsomi életnek nem ártatlanságát, hanem csak meztelenségét utánzó eszeveszettek ellen erélyesen lépett fel a törvényszék, ők pedig a várható szigorú büntetés elől Kölnbe menekültek és áttértek a a kath. egyházba.[6]

Hasonló aljas irányban haladt a *Bär Dávid* papjelölttől *Bordelumban* (Dániában, 1737.) alapított *bordelumi felekezet*, mely megvetette a lelkészi hivatalt s a szentségeket, és a hit által megigazultak közt életbe léptette a vagyon- és nő-közösséget. Nem sokat különbözött tőle a *brüggelni felekezet* (Bern kantonban), melyet a két csaló *Kohler* testvér alapított (1748.), kik, mint a kijelentés tanúi (Jelen. XI.), jósolgattak a Krisztus visszatéréséről, gúnyolták az egyházat, a hívek adományait dorbézolásra s a nőket bujaságuk kielégítésére használták fel. Végre Kohler Jeromos máglyán lakolt istentelenségeiért (1753.), elámított hívei pedig hiába várták mesterök feltámadását.[7]

Az elfajult vallási eszelősködők körében kiváló helyet foglal el a *sioni felekezet* Ronsdorfban (Berg hercegségben), melyet *Eller Illés* elberfeldi szalaggyáros alapított, miután több mystikus mű olvasása megzavarta eszét s a rajongás veszélyes útjára sodorta. Ily állapotban mellőzve törvényes feleségét, bűnös szerelmi viszonyba elegyedett *Buchel Annával*, egy elberfeldi sütő leányával, ki hasonlóan elbódulva, a Krisztus ezeréves országának közeledtéről jósolgatott. Ennek eljövetele előtt azonban Anna, mint a tervezett *új Sion anyja* (Jelen. XII. 1. s. k.), ki „felöltözött vala a napba", messiást szült, Eller pedig az új Sion atyjává lett és törvényes felesége halála után csakugyan egybekelt a Sion atyja és anyja. Az *új Sion* is létrejött a hívőktől alapított *Ronsdorfban* (1737.), melynek, miután városi jogot nyert, Eller lett a polgármestere is. Az Anna halála után (1744.) új Sion-anyáról gondoskodott Eller, ki bár tovább folytatta csalásait, zsarolásait, mindig ügyesen kisiklott az ellene emelt súlyos vádak alól és békében halhatott meg (1750.). Halála után mostoha fia, *Bolckhaus* foglalta el a Sion-atya helyét, de a sioni község nemsokára szétmállott eszelősségeivel együtt (1765.).[8]

1. *Labadie Ján*. 1610. szül.; a bordeaux-i jezsuiták nevelték, majd tagjává lett ennek a rendnek, de kötelékéből (1639.) kilépvén, Párisban, Amiens-ben (kanonok) s másutt mint nagyon kedvelt világi pap és egyházi szónok működött. Azonban sehogysem tudván kibékülni a katholicismusszal, Montauban-ban áttért a ref. egyházba (1650.) s ott előbb mint rendkívüli, majd mint rendes prédikátor működött. Azonban chiliasmusszal s más téves tanokkal vádoltatván, kénytelen volt a várost elhagyni. Ezután Orange-ban, Genf-ben (1659.) és Middelburgban (1666.) prédikátoroskodott, de miután továbbra is makacsul ragaszkodott korábbi elveihez, elvesztette ezt az állomását is. Sok hányatás után (Amsterdamban, Herfordban, Brémában) végre Altonában telepedett meg s ott halt meg 1674. *Ritschl*: Gesch. des Pietismus (I. k., Bonn, 1880.); *Heppe*: Gesch. d. Piet. u. d. Mystik in d. ref. Kirche (Leyden, 1879.); *Tschackert*: A. M. v. Schürmann, d. Stern v. Utrecht (Gotha, 1876.); *Herzog*: i. m. III. k. 499—503.; *Henke*: i. m. II. k. 433—34. l.

2. A *Gichtel levelei és irat*ai „Theosophia practica" címen (7 köt.) Leidenben jelentek meg 1722. Reinbeck: Nachricht v. Gichteis Lebenslauf u. Lehre (Berlin, 1732.); *Harless*: Gichteis Leben u. Irrthümer (Evang. Kirchenzeitung, 1831. évf.).

3. L. a *Hochhut* cikkét (Zeitschrift für hist. Theologie, 1865. évf.).

4. Zeitschr. f. hist. Theologie (a *Göbel* tanulmánya), 1854—57. évf.).

5. *Dippelnek az összes művei* „Eröffneter Weg zum Frieden mit Gott und aller Creaturen" cím alatt jelentek meg 3 köt. Berleburgban 1747. Zeitschr f. hist. Theol. (a *Klose* tanulmánya), 1851. évf.

6. Zeitschr. f. hist. Theol., (a *Keller* cikke), 1845. évf. 4. f.; *Goebel*: Gesch. des Christl. Lebens in der rheinisch-westphälischen ev. Kirche (Koblenz, 1860.) II. köt.

7. Das entdeckte Geheimniss der Bosheiten in der Brügglersecte (Zürich, 1753.).

8. *Knevel*: Gesch. der Bosheiten der Eller-Secte zu Ronsdorf (2 k., Marburg, 1751.); *Krug*: Gesch. der Schwärmerei im Grossherzogthum Berg (Elberfeld, 1851.).

128. Swedenborg és az új Jeruzsálem egyháza.

A 18. század második felében mind az orthodox, mind a rationalis theologiával szemben ellentétes állást foglalt el a *swedenborgianismus*, mely a theosophia, mysticistnus és szellemlátás sajátságos szövevénye. Ennek az iránynak alapítója, *Swedenborg Emánuel* (Stockholmban szül. 1689.), jóllehet atyja Swedberg Jesper west-gothlandi luth. püspök volt, eredetileg nem theologiai, hanem világi pályára készült. Ebből a célból (1710-től) meglátogatta az angol, francia, holland és német egyetemeket s mint a klassikus nyelvekben és irodalmakban, a mathematikában és természettudományokban kitűnően képzett tudós tért hazájába. *XII. Károly* tanácsosnak nevezte ki a stockholmi bányászati akadémiához, mely hivatalában hasznos találmányokkal és

tudományos művekkel (Regnum Minerale 1734. Regnum Animale 1743—45. etc.) szerzett hírnevet. Azonban ezt a munkásságát csekély értékűnek tartotta, mivel elhitette vele élénk képzelőtehetsége, hogy Isten nagyobbszerű és szentebb küldetéssel bízta meg akkor, mikor egy alkalommal Londonban (1743.) személyesen megjelent előtte, feltárta a szellemvilágot és azzal a képességgel ruházta fel, hogy beszélhessen a szellemekkel és angyalokkal. Ezen idő óta élete fogytáig azon titkok megismertetésével foglalkozott, amelyeket látott s amelyeket kijelentett neki Isten a mennyről és pokolról, az embernek a halál utáni állapotáról, az igaz istentiszteletről, az írásnak szellemi értelméről és más fontos dolgokról, melyek az üdvre és a bölcseségre vonatkoznak.[1]

Az Úr megjelenése döntő befolyást gyakorolt jövőjére, lemondott hivataláról (1747.) s azután részint Angliában, részint Svédországban tartózkodott. *Fő művei*, melyekben az ég titkait és saját tanát fejtette ki, *Arcana Coelestia* (8 köt. 1747—58.) és *Vera Christiana Religio* (1771.) cím alatt jelentek meg. Szerzőt a felvilágosodás hívei kinevették, az orthodoxok pedig üldözték volna, ha védelmébe nem veszi a királyi kegy. Swedenborgnak működésében nem lehetett szándékos ámítást vetni szemére, teljesen meg volt győződve látásainak valódiságáról, tanainak igazságáról; s így mint előkelő (1719. nemességet nyert), kedvelt világfi, szigorú erkölcsű és kegyes emberbarát, késő öreg kort ért (84 éves korában halt meg Londonban 1772.).

A Swedenborg állítása szerint, az ő szelleme nemcsak féléber állapotában ragadtatott el a szellemek világába, hanem foglalkozás közben is megfigyelhette a legtávolibb eseményeket. Szerinte minden ember benső összeköttetésben áll a szellemvilággal, de csak egyesek képesek azt észrevenni. Őmaga *több messzelátási esettel* (az aranyműves számlája, a stockholmi tűzvész stb.) igazolta ezt a tehetségét, amelyek akkor sokáig foglalkoztatták Európa művelt köreit, de Kant meséknek tartotta őket.

A *Swedenborg tana* sok tekintetben eltért a prot. egyházakétól. Szerinte *négy egyház volt* a világ teremtése óta: az elsőt az özönvíz seperte el; a második Ázsia és Afrika egy részében a bálványimádás miatt semmisült meg; a harmadik, az izraelitáké, az ige megtestesülésével és az Úrnak első megjelenésével ért véget; a negyedik a keresztyén egyház. A *kijelentés* az első egyházban közvetlen volt; a másodikban példák által történt; a harmadikban élő ige; a negyedikben írott ige volt. A *keresztyén egyházban három korszakot* lehet

megkülönböztetni: a görögöt, a katholikust és reformáltat. A keresztyénség azonban megromlott a nicaeai zsinat óta és Swedenborg van hivatva rá, hogy megalapítsa az *ötödik* vagy *új Jeruzsálem-egyházat* (Jelen. XXI. 1. s k. után). Ez volna Krisztusnak második vagy szellemi megjelenésével a harmadik szövetség. A vallásnak az a célja, hogy az emberiség és a szellemvilág közt megkönnyítse az érintkezést. A *sz.-írásnak* azok a részei, melyek a Jézus tetteiről és beszédeiről szólanak és a Jelenések könyve a valódi istenige. Ennek *háromféle értelme* van: a betűszerinti vagy tulajdonképenvaló; a szellemi, mely az Isten országára, és a mennyei, mely magára Istenre vonatkozik. A létező egyházaknak állítólag téves tanaival szemben kijelentette Swedenborg, hogy *Isten* nem absolut semmiből, hanem *önmagából teremtette a világot*; hogy a három isteni személynek lényeg-egységéről nem lehet szó; az *ember-Jézusban maga Isten jelent meg* a földön (sabellius-féle felfogás). Jézus nem adhatott *elégtételt* az emberiség bűneiért, mert idegennek az elégtétele képtelenség. A *váltság* a pokol szellemein nyert diadalban nyilvánult; Jézus nem vette le egyszer s mindenkorra a bűn súlyát az emberiségről, hanem leveszi folyvást egyesekről, ha megbánják bűneiket s annak az új isteni életnek lesznek részesei, melynek elve a szeretet (megigazulás és megszentelés azonosak). Az *úrvacsora* a legszentebb istentisztelet, mivel az eget tárja fel az ember előtt. Az *angyalok és ördögök* az elhunytaknak szellemei a megdicsőülés vagy a kárhozat állapotában. A *test nem támad fel*, hanem a halál után is fenmarad szellemi része. A szellemvilágban az *utolsó ítélet* 1757. tartatott meg, melyet látott és körülményesen le is írt Swedenborg. 1770. megújul az ég és föld és megalakul az új Jeruzsálem egyháza.

Swedenborg nem alapított külön felekezetet. Követői a halála után összeszedték iratait s kiadták nagy részöket. Ezeknek, mint új evangeliumnak alapján alakultak aztán (1788 óta) Angliában, Észak-Amerikában és Svédországban egyes községek. A 19. században Németországon is terjedni kezdett az új egyház. A községek közt az *évi egyetemes értekezlet képezi* az összekötő kapcsot (1828 óta), mely egy hitvallást és kátét is adott ki. Württembergben *Oetinger* már korán megismertette ezeket a tanokat;[2] az újabb időben *Hofacker Lajos* ügyész és *Tafel*[3] könyvtárőr Tübingában a Swedenborg iratainak lefordításával és kiadásával nagyban előmozdította az új egyház érdekét. Az angol új Jeruzsálem-egyház még Afrikába is küldött térítőket, remélvén, hogy fel fogják fedezni ott valahol a kifejlett új Jeruzsálemet.[4]

1. Swedenborg nyilatkozata abból a levélből, melyben Hartley londoni lelkésszel főbb vonásaiban közölte életrajzát 1769. *E. Swedenborgs Leben u. Lehre* (2 rész, Mittnacht kiad., Majna-Frankfurt, 1880.), 1—3. l.

2. Swedenborgs u. Anderer irdische u. himmelische Philosophie (Frankfurt u. Leipzig, 1765.).

3. *Tafel*: Die Göttlichkeit der Heil. Schrift, oder der tiefere Schriftsinn (Tübingen, 1838.) és több más mű fordítása; l. a Swedenborg műveinek sorozatát az 1. jegyz. i. m. 1. r. 94—110. l.

4. *Swedenborg száznál több művet írt*, a legtöbbet latin s csak néhányat svéd nyelven. Közülök angol, francia és német nyelvre is lefordították a fontosabbakat. Írt magyarázatokat az ó- és újszövetség több könyvéhez; írt az Apokalypsis fehér lováról (XIX.), az ég csillagairól, lakóiról, szellemeiről és angyalairól; az Athanasiusról nevezett hitvallásról; az Úrról; a hitről; az isteni szeretetről; az angyali bölcseségről; a megigazulásról és jó tettekről stb. L. *Swedenborgs Leben* etc. I. r. 94—110. l.; tanrendszerének kifejtését u. o. II. r. V. ö. *Nanz*: E. Swedenborg, der nordische Seher (2. kiad. Schwab Hall, 1850.); *Görres*: E. Swedenborg u. sein Verhältniss z. Kirche (Speier-1828.); *Brickmann*: Die Lehre der neuen Kirche begründet in der heil. Schrift, ü. übereinstimmt mit Vernunft u. Wissenschaft (Köln, 1871.); *Baur*: i. m. IV. k. 637—46.; *Herzog*: i. m. III. k. 497—98. l.

HETEDIK SZAKASZ.

BÖLCSÉSZET ÉS DEISMUS A 17. ÉS 18. SZÁZADBAN.

129. Az újkori bölcsészet Wolfig.

A vallás és egyház reformációját csak később és akkor követhette a bölcsészete, mikor több irányú előkészítő reform tört utat ehhez a fontos mozgalomhoz. Előbb össze kellett omlani, téves iránya és helytelen módszere miatt, a scholasticismus rendszerének, mely a „hit szolgálójává" (ancilla theologiae) tette a bölcsészetet; ez akkor történt meg, mikor a sok téves gondolkodás végre a helyesebb gondolkodás útjára terelte az embert, mikor bebizonyult, hogy már az alapja is hibás a rendszernek s hogy a dogmákat észszerűen, a kijelentés tartalmát tudományosan nem lehet bebizonyítni (l. I. k. 148. a). Előbb fel kellett támadni az elfeledés sírjából a klassikus ókor tudományos szellemének s legyőzni azt a téves, kritikátlan és ízléstelen módszert, mely a tudományos munkásságot jellemezte; ez a kedvező korszak akkor derült fel, mikor a klassikus irodalmat az eredeti, tiszta forrásokból

kezdték tanulmányozni (l. I. k. 151. c). Előbb meg kellett történni az egyház reformációjának, mely kiinduló pontját képezi az újkor minden jóravaló törekvésének; mely megkezdette a nemzetek függetlenségi harcát, az államnak és polgárnak az egyházi és papi gyámság alól való felszabadítását; mely a képzelet üres ködképeiről ismét a való természet felé fordította az ember figyelmét s a bálványozott tekintélyek romjain az állam és egyén szabadságának ösvényére vezette. Előbb véghez kellett menni a természettudományok országában annak a nagyszerű forradalomnak, melyet *Copernicus* (mh. 1543.), *Keppler* (mh. 1631.) és *Galilei* (mh. 1642.) indított meg, mely megdöntötte a régi világnézetet, jókora rést ütött az egyház tekintélyével szentesített hiten, számos tévelygést és előítéletet szüntetett meg s felébresztette a vizsgálódás és kétkedés szellemét. Ily előzmények után találták meg, bontották ki s fonták tovább ismét a valódi bölcsészeti fejlődésnek azt a fonalát, melyet összekuszált nyolc század vallásos dogmatismusa s eldobott mint használhatatlant.

Verulami Baco Ferenc[1] csak a küszöbén állapodott meg az újkori bölcsészetnek. Már korán meggyőződött róla, hogy a tudományok azért sülyedtek le oly alantas színvonalra, mivel elszakították őket természetes gyökeröktől: a természettől és tapasztalattól. Ezen a bajon *két úton* kívánt segíteni: *objective*, a tudományoknak a tapasztalatra és természetbölcsészetre való visszavezetésével; *subjective*, az érzéknek és szellemnek az üres elméletek és előítéletek nyűgéből való kiszabadításával. Ennek a két tényezőnek együtt működése vezethet a természettudományoknak egyedül helyes módszeréhez, az *inductióhoz*. Baco igen jó szolgálatot tett a tudománynak akkor, mikor a gondolkodás tárgyává tette a tapasztalást és felállította a tudományos tapasztalás elvét, de nem is ment ennél tovább; különben is nem kifejtett bölcsészeti rendszert, hanem csak részleteket tartalmaznak művei. Miután tehát a Baco bölcsészete a tapasztalás terén mozgott, a hittudományokra nem is gyakorolhatott befolyást. Igaz, hogy azt mondta a hit és bölcsészet közti viszonyra vonatkozólag, hogy *a bölcsészet, ha csak felületét érintjük, eltávolít Istentől, de ha mélyére szállunk, visszavezet Istenhez*; de hogy a theologiát nem érdemesítette rá, hogy felvegye a tudományok reformációjának sorozatába, megtetszik következő nyilatkozatából: „*Ha a vallást akarnám fejtegetni, el kellene hagynom az emberi ész csónakját, hogy az egyház hajójára szálljak; az pedig csak isteni iránytűvel vezethető helyesen, legjobb lesz tehát hallgatni e tárgyról*.” Baco szerint Bölcsészet és vallás két külön világ s az ember nem lehet egyaránt őszinte

polgára mindkettőnek.

Sokkal nagyobb, de nem szívesen látott vonzó erőt gyakorolt a theologiára az újkori bölcsészet tulajdonképen való alapítója, *Descartes* (Duperron) *Renát*,[2] az ókori idealismus megújítója, ki nemcsak a theologiától, hanem Aristotelestől is teljesen független állást foglalt el. Bölcsészeti rendszerében *a kétkedésből indult ki* (de omnibus dubito); miután átlátta, hogy saját gondolkozásán kívül semmi sem bizonyos, eljutott létezése tudatához, s az ismeret alapelvéül kimondta: *cogito, ergo sum*. Ez a gondolat vezette őt *Isten lételének bebizonyításához*, így okoskodván: a legtökéletesebb lény eszméje megvan az emberben, nem maga az ember találta ki, hanem vele született, Isten oltotta belé; önként következik belőle, hogy annak, aki az emberbe oltotta ezt az eszmét, léteznie kell, hogy az Isten fogalma magába zárja az Isten létezését is (Deus cogitatur, ergo Deus est; ontológiai bizonyítás). Isten az egyedüli igaz substantia, azaz olyan lény, melynek létezése semmitől sem függ. Azonban Descartes ebből a substantiából még két szélesebb értelemben vett substantiát származtatott le; a *gondolatot* és *létet* a szellemi és testi világot, melyeknek összeköttetése csak gépies. És így hiába igyekezett elkerülni a *dogmatismust*, mert a három substantia közetlen kész tényként szerepel; sőt a *dualismustól* sem menekülhetett, miután a gondolatot és létet elszigetelte egymástól, s a kettő egyesülését még az emberben is Isten segélyével történtnek állította. Végre Descartes nyíltan ugyan nem támadta meg az egyház tanát, de midőn a tekintély helyett a kétkedést állította fel az ismeret alapjául, a tekintélyre épített hittan ellenségének tűnt fel, s mind a kath., mind a prot. egyház részéről megtámadtatott érte. Mindamellett is több holland ref. hittudós elfogadta a Descartes rendszerét, mint a praedestinatiót közelről érintőt s annak elvei szerint tanított; de a cartesianusokat elítélte előbb a leideni egyetem (1647.), utóbb a delfti zsinat (1657.), míg a távol Erdély rendei védelmökbe vették ezen rendszer híveit. Franciaországban főleg a jansenisták és az oratorianusok közt találkoztak hívei, kikkel emiatt a jezsuiták nagyon is éreztették vakbuzgó haragjokat.

A Descartes rendszerét, mely teljesen elkülönítette a szellemi és anyagi világot, s mely nem tudott kibontakozni a dualismusból, *Spinoza Benedek*[3] tökéletesítette, midőn kimondta a Descartes három substantiájával szemben, hogy csak egyetlen substantia van, s ez magában foglal minden létezőt. Ez a substantia Isten, még pedig *a világgal azonegy Isten*, mely önmagának oka, örök

s rajta kívül semmisem létezik; tulajdonságai nincsenek, meghatározhatatlan (omnis determinatio est negatio), mivel korlátlan. Szellem és anyag, szóval minden tünemény *módozata* az egyetlen substantiának (= modus, modificatio = individuatio értelmében); ilyen módozat maga az ember is. A Spinoza rendszerét atheismusnak nevezték ellenei, pedig nem Istennek, hanem az egyes lényeknek tagadta valódi létezését; sokkal helyesebben nevezhető akosmismusnak, vagy, mivel Istenen kívül minden létezőt tagadott, pantheismusnak. Ennek a rendszernek nemcsak elméleti része ellenkezik az egyházi tannal, még sokkal veszélyesebbnek tartották gyakorlati részét. Nem is csoda, hiszen, ha az ember csak módozata az egyetlen substantiának, akkor csak képzelődés a szabadakarat; az ember szabadnak hiszi magát, mivel nem ismeri végtelen láncolatát azoknak az okoknak, melyektől függ; ilyen képzelődés szülöttje a jó és gonosz fogalma is, mivel semmisem történhetik Isten ellenére. Spinoza tévesnek állította a személyes Istent, a személyes szabadságot, a személyes halhatatlanságot, a vallások ezen nagy eszméit s így, mint a keresztyén tan ellensége, csak kárhoztató ítéletre számíthatott kora hittudósai részéről. Ha Spinoza tökéletesebben kifejtette is a Descartes eszméit, de ő sem tudott szabadulni a *dualismustól*, ő sem tudta megoldani a szellem és anyag közti ellentétet. Mindkettőnek a törekvése azért maradt sikertelen, mivel oly két dolgot akartak összhangzásba hozni, melyek közül az egyik (vagy talán mindkettő) abstractio, hypothesis. *Két út* maradt a kérdés megoldására: vagy a szelleminek az anyagiból, vagy az anyaginak a szellemiből való kimagyarázása. Ez a két út az *idealismus és realismus* (empirismus, sensualismus, materialismus), s rajtok haladt tovább a bölcsészet.

Az újkori bölcsészet reális irányának, az újkori empirismusnak és materialismusnak az angol *Locke János*[4] volt az *alapítója*, kiben vallásos érzülettel párosult a kritikai bölcsészeti irány, s ki átmenetet képez az angol deismushoz és francia felvilágosodáshoz is. Bölcsészete az ember ismerő tehetségének vizsgálásával foglalkozik s két fő gondolaton alapul, t. i. nincsenek velünk született eszmék (negativ); minden ismeretnek alapja a tapasztalás (positiv). Az értelem fehér lap (tabula rasa), melyre csak a tapasztalás írhat ismereteket. A tapasztalásnak két útja van: a külső, az érzéklés (sensuatio); a belső, az elmélődés (reflexio); ezek azok az ablakok, melyeken az eszmék világa áttöri az értelem homályát. Másfelől azt állította, hogy *ész és hit* (kijelentés) nincs ellentétben egymással, hanem a kettő *csak különféle módja a*

tudásnak. Ezen az alapon „*A keresztyénség észszerűsége*" című művében védelmébe vette a bibliai történeteket, csodákat, a Krisztus messiásságát stb.; egyedül a bűnről és megigazulásról nyilatkozott a Pelagius szellemében. Leveleiben korlátlan vallástürelmet követelt állam és egyház részéről.

A Locke empirismusával szemben épen az ellenkező utat választotta *Leibniz Gottfried Vilmos*,[5] kit a német bölcsészet alapítójának, a német felvilágosodás úttörőjének és kiválólag keresztyén bölcsésznek szoktak nevezni. Különben Leibniz a korábbi vallásos és egyházi érdekekből a bölcsészeinek kritikai feladataihoz egyengette az utat. Mindent felölelő világnézetét keresztyén szellemben lehetett magyarázni és alkalmazni. Midőn a szellemnek egészen alárendelte az érzéket, az Isten céljának kutatásával megoldani igyekezett az élet talányát s kibékítő, megnyugtató világnézetet állított fel: egészen egy úton haladt a vallással.

Rendszerében, Spinoza után, ő is *egy substantiát állított fel*, de munkás erőnek tekintette. Ez a substantia *egyes lény* (*monas*), de nem az egyedüli. Az ős monason (Isten, monas monadum) kívül végtelen sok monas van, melyek oszthatatlanok, kiterjedés-nélküliek, szellemiek; s melyek mindnyájan a világegyetem tükrei és egy-egy kis világot rejtenek magokban. A világon létező minden dolog ilyen elemekből (monasokból) van alkotva. Ezek az elemek a világ céljának elérése végett összehangzóan munkálnak mindnyájan (*harmonia praestabilita*). Az így rendezett világ a legjobb, különben nem létezhetnék (*optimismus*). A monasoknak az ős monashoz való viszonya a Leibniz irataiban nincs kielégítőleg megmagyarázva. Minthogy a monasok szellemi lények, eszerint halál sincs és minden lény halhatatlan a maga monasaiban, melyek különválnak a látszólagos halál alkalmával és új alakban egyesülnek a látszólagos születés alkalmával. A monas-tan alapján még azt is állította Leibniz, *hogy az eszmék velünk születnek*, hogy az eszes monasokból álló szellem minden érzéki benyomás nélkül képes gondolkodni s az eszméket önmagából kifejteni.

Leibniznak a hitvallásoktól független bölcsészete különbözik az ő theologiájától, melyet „*Theodicee*" (Isten védelme) című művében fejtett ki. Eszerint Isten a végtelen sok világ-terv közül a legjobbat valósította meg. Ezzel a legjobb világgal nem ellenkezik a rossz létezése (Bayle ellen); nem ellenkezik a *metaphysikai rossz*, mert a végesség és tökélytelenség szükségképen össze van kötve a véges lényekkel; nem a *természeti rossz*, mert büntető és javító eszközül

szolgál, végre nem az *erkölcsi rossz*, mert szabadság nem gondolható nélküle, s az korlátozása a jónak. Sőt e művében igazolta Leibniz *az egyháznak minden tanát* (így Krisztusnak az úrvacsorában való jelenlétét, az ördög személyességét, a háromságot, stb.), mert szerinte ami felette áll az észnek, nem okvetlen észellenes is; mert Isten, ki megalkotta a természet törvényeit, fel is menthet alólok (a csodák lehetségesek). Szóval Leibniz az ő bölcsészetét összhangzásba törekedett hozni a keresztyén tannal, és mégis mivel az elmélkedés útján fejtette ki nézeteit, az orthodoxok hitetlennek, a szabad szelleműek pedig a szellemi rabszolgaság ügyvédének mondták.

1. *Baco* London közelében szül. 1561.; kiképeztetését Cambridge-ben és Londonban nyerte. Mint kitűnő jogász tevékeny részt vett a parlament működésében. Folyvást emelkedve a fő államhivatalok fokozatain, *I. Jakab* alatt lord-kancellárrá lett 1617., de elvakította a fény, s bő költekezései letérítették a becsület útjáról. Az így alásülyedt férfi hivatalai elvesztésével, pénzbírsággal és börtönnel lakolt. Kiszabadulása után magányba vonult s úgy halt meg 1626. *Fischer Kuno*: Bacon (Leipzig, 1856.). Lewes: A philosophia története (ford. Bánóczi), II. k. 353—85. l.

2. *Descartes* La-Haye-ben, Tournai-ben szül. 1596.; az anjou-i jezsuita tanodában neveltetett; azután katonai pályára lépett s kiválólag a mathematikai tudományokkal foglalkozott. Erről a pályáról lelépve, több utazást tett Német- Francia- és Olaszországban. 1629. Németalföldön telepedett meg, s ott adta ki legtöbb bölcsészeti és mathematikai művét. 1649. Krisztina svéd királyné Stockholmba hívta, hol már a következő évben meg is halt. *Fischer Kuno*: Geschichte der neuern Philosophie (Mannheim, 1854. s. k), I. k. 1—231.; *Lewes*: i. m. II. 386—416. l.

3. *Spinoza*, egy Portugalliából Hollandiába menekült zsidó család ivadéka, Amsterdamban szül. 1632.; a rabbi-i pálya állott előtte, de többre becsülte a klassikus világot és a Descartes bölcsészetét; keresztyén tudósokkal társalgott és kerülte a zsinagógát; emiatt a zsidóság kebeléből kizárták és megátkozták hitfelei. Spinoza nem tért át a keresztyén egyházba, s épen ezért nem fogadhatta el a heidelbergi bölcsészeti tanszéket, melyre meghívta volt *Lajos Károly* vál.-fejedelem; hanem kenyerét optikai üvegek köszörülésével kereste meg, s szegénységben, de függetlenségben halt meg Hágában 1677. *Fischer K.*: i. m. I. k. 235—595.; *Lewes*: i. m. II. k. 419—505. l.

4. *Locke* Wrington-ben szül. 1632.; az orvosi pályát választotta élethivatásul, de nagy vonzalmat érzett a bölcsészeihez is. Shaftesbury grófnak, a II. Károly nagy pecsétőrének barátsága döntő befolyást gyakorolt egész életére; ennek a bukása után 1673. együtt mentek Hollandiába, együtt pártoltak Oraniai Vilmoshoz. A gróf halála után (1689.) hazájába tért Locke, s magas államhivatalt viseli, melyről 17()(). lemondván, a sz. írás magyarázatával és a keresztyénség igazolásával foglalkozott. Meghalt 1704. *Lewes*: i. m. II. k. 525—69.; *Henke*: i. m. II.

k. 478—80. l.

5. *Leibniz G. V.* Lipcsében szül. 1646.; az ottani egyetemen kezdte meg jogi tanulmányait, s bár kitűnően végzett, mégsem lépett az akadémiai pályára, hanem több udvarnál tartózkodott s különböző foglalkozásokkal bízatott meg. Utóbb Hannoverben, mint a János Frigyes könyvtárőre, töltötte el életének nagy részét; időközben megfordult a berlini, bécsi s más udvaroknál is. Az ő kezdeményezésére alapított berlini t. akadémiának (1700.) ő volt első elnöke. VI. Károly császár birodalmi tanácsossággal és bárósággal jutalmazta érdemeit. Végre Hannoverben fejezte be életét 1716. *Fischer K.*: i. m. II. k. 1—516.; *Lewes*: i. m. II. k. 570—603. l.

130. A szabadgondolkodók vagy deisták.

Nemcsak a bölcsészek nagy része, hanem az úgynevezett *szabadgondolkodók* (freethinkers, esprits forts) is ellenséges állást foglaltak el az egyházzal és a hagyományos theologiával szemben. A 18. század általános felvilágosodásának ezek az úttörői a természetet és észt tartották a vallásos ismeret valódi forrásainak. Ez az irány a felekezeti viszályoktól dúlt Angliában tűnt fel legelőbb s azon cél elérésén fáradozott, hogy a pártviszályokon felülemelkedve, olyan tért keressen a vallásos igazság számára, hol találkozhassanak az ellenséges pártok, hol kibékülhessen a tudás a hittel s békében megférhessen a keresztyénség a kor műveltségével. Ezt az irányt azért nevezték el *naturalismusnak*, mert egy könnyen érthető természetvallásból vagy észszerű hitből igyekezett levezetni és egyszersmind oda visszavezetni a positiv vallásokat. *Deismusnak* is nevezték ezt az irányt, de nem metaphysikai értelemben, mely a pantheismusszal szemben Istent, mint a világ felett működő s a világgal csak külső viszonyban (mint az óra az óráshoz) álló hatalmat fogja fel; nem is a theismus ellentéteként, mely a világra vonatkozó folytonos munkásságát vitatja az élő Istennek, hanem annak az iránynak megjelölésére, mely a történelem és hagyomány mellőzésével egyedül a gondolkodás útján kifejtett „tiszta isten-hitet" állította szembe a kijelentéssel s azt akarta szabályzóul, irányadóul elfogadtatni.

Ennek az iránynak legkitűnőbb képviselői voltak Angliában, a 17. században: *Herbert Eduárd* (utóbb Cherbury lord), a tudományosan képzett, becsületes és tisztelt államférfi, kiben némi rajongással volt vegyülve a kegyesség (mh. 1648.). Herbert a későbbi empiristákkal és sensualistákkal szemben erősen hitte, hogy az emberrel születnek a vallásnak igaz alkotó

elemei és épen ez különös ismertető jele az embernek. *Fő művében*[1] *öt pontba foglalta össze a vallás összes igazságát*, nevezetesen, hogy 1. létezik egy legfőbb lény; 2. kit az emberek tisztelni tartoznak; 3. az istentiszteletnek leglényegesebb része az erény és kegyesség gyakorlása; 4. az emberi természetben megvan a bűntől való irtózás és az a követelés, hogy igaz bánattal és megjobbulással kell az elkövetett bűnért engesztelést szerezni; 5. Isten jóságából és igazságosságából következik, hogy az ember mind ezen, mind a jövő életben jutalomban vagy büntetésben részesüljön érdeme szerint. Herbert meg volt róla győződve, hogy ha ezeket a pontokat fogadnák el az igaz kath. egyház alaptételeiül, minden okos lény egyesülhetne ebben az egyházban. Különben is a vallásokban meglevő többi elemek vagy az emberi önkény és találékonyság, vagy a papi csalás zavaros forrásaira vezethetők vissza; még a *kijelentés* is nagyon kétes, mivel ismertető jelei bebizonyíthatatlanok. *Hobbes Tamás* (mh. 1679.), a sötét kedélyű, éles elméjű, a gúny mérges fegyverét is forgató bölcsész, az absolut királyi hatalom híve, a skepticismus, materialismus és pessimismus elemeit vegyítette össze bölcsészeiében. Szerinte önző és gonosz az ember; hogy korlátoztassanak ezeknek a tulajdonságainak káros következményei, megfékeztessenek az emberi gonosz hajlamok, ez az állam feladatai közé tartozik. Az államnak kell rendelkezni a *vallás* felett is, mely különben is csak subjectiv képzeleten alapul, miután objectiv alapja kívül esik az emberi szellem ismeretkörén. A *keresztyén vallás* a görög bölcsészet színeivel festett keleti ábrándkép, de hasznos szer a forradalom ellen, alkalmas támasza a világi hatalomnak a polgárosultság fejlesztésénél és a rend fentartásánál; minden polgár azt hiheti ugyan, ami neki tetszik, de hite nyilvánulásának módját, az egyházi ügyeket joga van szabályozni az állam képviselőjének, a királynak. A *természeti állapot* helyébe, mely bellum omnium contra omnes, a szervezett állam lépett, melynek feje absolut hatalommal rendelkezik. Fő művében[2] az állam egy mindent elnyelő bálványnak van feltüntetve. *Blunt Károly* (mh. 1693. mint öngyilkos) is azt vitatta, hogy vallás dolgában az állam a legfőbb tekintély; a keresztyénséget nem tagadta ugyan meg, de éles gúnnyal igyekezett homályba borítani, midőn Jézust Tyanai Apolloniussal helyezte egy sorba s csak az észt ismerte el a keresztyénség alapjául.

A keresztyén vallás és egyház ellen megindult ellenséges áramlatnak más országokban is találkoztak egyes képviselői. Ilyen volt *Németországon Knutzen Mátyás*, egy holsteini kóborló papjelölt, ki (1674-től) az atheismusnak és ezzel

kapcsolatos erkölcstelen tanoknak hirdetőjeként lépett fel Jenában. Számos népszerű röpiratában azzal dicsekedett, hogy 700 híve van Jenában és környékén, kiket a *lelkiismeretesek* (*conscientiarii*) községe egyesít. Az egyetemi hatóság szigorú vizsgálatából kiderült azonban, hogy nem létezik az említett község; Knutzen pedig idejében elillant a megérdemlett büntetés elől. Knutzen szerint mind a török, mind a keresztyén „Korán" hazugság és csalás terméke; az ész és lelkiismeret az igazi sz. írás; házasság, papság és világi hatóságok egészen szükségtelenek.[3]

Franciaországban Bayle Péter[4] volt a skepticismus úttörője, kit önzéstelen, nagylelkű, igazságszerető és egyszerű férfinak rajzolnak kortársai. Első irataiban a babonaságot és lelkiismereti kényszert támadta meg; az előbbire az 1681. megjelent és általános rémülést okozott üstökös, az utóbbira a francia protestánsok üldöztetése szolgáltatott alkalmat. De midőn azt bizonyítgatta, hogy a babona veszélyesebb az istentagadásnál s hogy az Isten lételének szokott bizonyításmódjai alaptalanok: kimondták rá, hogy skeptikus és atheista. Önkéntelen magányában írta kedvelt fő művét, *történelmi-kritikai szótárát*, melyben a világ-, egyház- és irodalom-történetből válogatott személyeken és eseményeken nem annyira tudományos, mint inkább szellemes, élces szemlét tartott. Ebben a művében őszintén bevallotta, hogy semmit sem tudhatunk a természetfeletti dolgokról; a tárgyalt szent történeteket pedig oly kétes színben rajzolta, hogy a deisták és vallászcsúfolók osztályába sorozták miatta. Az újkori bölcsészek közül senkit sem követett és annak a sejtelmének adott kifejezést, hogy az emberiséget egy lépéssel sem vitték előbbre; ki merte mondani az akkor (és még most is) uralkodó előítélettel szemben, hogy a hitetlenséggel, sőt az isten-tagadással is megférhet a szigorú erkölcs; ösvényt tört a 18. század felvilágosodásához és „szótára" majdnem szentírásává vált a haladás minden barátjának.[5]

1. De veritate prout distingvitur a revelatione (Paris, 1624.).

2. Leviathan or the matter, form and authority of government (London, 1651.). Összes művei Amsterdamban 1688. jelentek meg latinul.

3. *Musäus*: Ableinung der Verleumdung, ob wäre in Jena eine neue Secte der Gewissenhaften enstanden (Jena, 1675.).

4. *Bayle P.*, egy ref. prédikátor fia, 1647. szül. Carla-ban; több egyetem meglátogatása után nagyon nyugtalanította az a gondolat, hogy a ref. egyháznak nem minden tanát lehet bebizonyítani. A kétkedés elől a tekintélynek hódoló római egyház szárnyai alá menekült, de ott sem tudott megnyugodni, újra visszatért a ref. egyházba s szorgalmasan tanulmányozta

Genfben a theologiát. Azután egy ideig bölcsészettanár volt Sedanban; midőn XIV. Lajos bezáratta az akadémiát (1681.), Rotterdamba vonult s bölcsészetet és történelmet tanított a gimnáziumban. Ezt a hivatalát eretnekség gyanúja miatt 1693. elvesztvén, a magán életbe vonult s 1706. halt meg. *Fő műve*: Dictionaire historique et critique, 1695—97. jelent meg két kötetben s oly gyorsan elkelt, hogy a következő évben új kiadást kellett rendezni. *Maizeaux*: Vie de P. Bayle (Amsterdam, 1730.): *Feuerbach*: P. Bayle (2. kiad., Leipzig, 1844.)

5. *Lechler*: Gesch. des englischen Deismus (Stuttgart u. Tübingen, 1841.); *Pünjer*: Gesch. der christl. Religionsphilosophie seit der Reformation (I. köt. Braunschweig, 1880.). V. ö. *Gieseler*: i. m. IV. k. 6—8., 13—14.; *Herzog*: i. m, III. k. 535—37., 583.; *Henke*: i. m. II. k. 472—78. l.

NYOLCADIK SZAKASZ.

A FELVILÁGOSODÁS KORA ÉS BEFOLYÁSA AZ EGYHÁZRA.

131. Szabadgondolkodók vagy deisták a 18-ik században.

A Locke bölcsészeiéből új erőt merítettek az angol deisták, a bölcsészet fegyvereit merészebben forgatták a positiv keresztyénség ellen, sőt ennek a történelmi alapját is megtámadták egyesek.

Így *Toland János* (ír kath. szülők gyermeke 1670. szül., korán a ref. egyházba tért át, mh. 1722.), jeles képzettségű tudós „*A keresztyénségben nincsen titok*" című művében a kijelentés szükségtelenségét igyekezett bebizonyítani. Szerinte nem a kijelentés tekintélye emeli a keresztyénséget a többi positiv vallás fölé, hanem észszerűsége; a sz. írásnak is csak észszerű tanai tartoznak a keresztyénség lényegéhez; a hit alapja is az ész, mert megítéli, hogy mi méltó hitelre és Istenhez. „*Nazarenus vagy zsidó, pogány és mohammed-féle keresztyénség*" című művében kimondta, hogy az ős keresztyénség ebjonitismus volt s az iszlám is a keresztyénség felekezete. „*Pantheistikon*" című latin művében (1720.) az általa tervezett pantheista vallásos társulat tanait, szervezetét és szertartásait adta elő. Első fő művét megégetésre ítélte a parlament (1697.) s szerzője is csak azzal kerülte el ezt a sorsot, hogy még idejében elmenekült.[1]

Cooper Ashley Antal (később shaftesbury-i lord, a Locke pártfogójának unokája, mh. Nápolyban 1713.) a derék államférfi és jeles író, kimondta fő művében,[2] hogy a kijelentésnek egyeznie kell az ésszel; hogy a kijelentésre méltó hitnek nincs szüksége csodákkal való igazolásra; hogy a keresztyén vallás, mely a jövő életben jutalmat vagy büntetést ígér, az erénynek többet árt, mint használ, hogy az igazi erény csak abban a tiszta szeretetben verhet gyökeret, melyet az egész világon uralkodó isteni rendnek és szépségnek szemlélése ébreszt bennünk.

Collins Antal (békebíró az essexi grófságban, mh. 1729.) a szabadgondolkodás szükségét bizonyítgatta s egyik műve után kezdették ezen irány híveit *szabadgondolkodóknak* (*freethinkers*) nevezni. Szerinte a szabadgondolkodás, azaz az értelemnek független használata egyedüli útja az igazságnak és a veszélyes tévelygésektől való megszabadulásnak; szükséges az a társadalom jóllétére és szükséges a sz. írás tanúságai szerint is. A próféták, az apostolok szabadgondolkodók voltak, maga Jézus is elutasította a rabbi nevet, Pál folyvást bizonyított és nem akart tekintélyre támaszkodni. A jelenlegi lelkészeknek és hittudósoknak ellenkező véleményei csak azt bizonyítják, hogy a keresztyénségben kevés az állandó, igaz tartalom. Collins egy másik művében szigorú bírálat alá vette az ó- és újszövetségnek egymáshoz való viszonyát, az ószövetségi jóslatoknak az újszövetségben való alkalmazását és magyarázatát is. Az újszövetség, az ő nézete szerint is, az ószövetségen alapul; maga Jézus is csak azt óhajtotta, hogy az ószövetségben megígért messiásnak ismerjék el; épen így tettek az apostolok is, midőn igazolták az evangeliumot. Azonban később ennél a bizonyításmódnál az allegoriai magyarázatot alkalmazták és így lassanként *allegorizált zsidó vallás lett a keresztyén vallásból*. Ebből aztán azt következtette Collins, hogy az allegoriai magyarázat jogosultságának megszűntével megszűnik a keresztyén vallás jogosultsága is.[3]

Woolston Tamás, a cambridge-i egyetemen fellow, hasonlóan allegoriának tekintette az újszövetséget és csak ezt a felfogást tartotta a tárgyhoz méltónak. Midőn ezeket a gondolatait közzé tette egy művében, (1705.) kizáratott az egyetemből. Ezután még nyersebb hangú iratokban támadta meg a keresztyénség isteni voltának a csodákkal való szokásos bizonyítását; sorban vizsgálat alá vette a csodás elbeszéléseket, a feltámadás történetét is; a bennök levő hihetetlen és méltatlan vonásokra gúnyosan mutatott rá, s kimondta eredményül, hogy csak mystikus értelmezésük lehet helyes. Ezekért az éles

támadásaiért pénzbírságra ítélték, s miután nem tudott fizetni, az adósok börtönébe került és ott is halt meg (1731.).[4]

Mandeville Bernát (francia szülők gyermeke, Hollandiában szül., mint orvos Londonba ment s ott is halt meg 1733.) a „*Zsongó méhkas, vagy a becsületesekké vált gazemberek*" című iratában az emberek különböző osztályainak gyengéit és bűneit ostorozza; azután oly képzelt boldog állapotot rajzolt, melyben nem volna háború, bűn, büszkeség, fényűzés, dicsőség stb.; végre azt következtette, hogy az államok nagysága nem függ erkölcsösségöktől, ellenkezőleg a bűnök, a szenvedélyek feltételei az államok virágzásának. Valóságos gúnyirat volt ez, mely az egyház eszményét és erkölcsét sújtotta.[5]

Tindal Mátyás, oxfordi jogtanár (mh. 1733.) „az elvont deismus nagy apostola," élete vége felé írt művében azt igyekezett bebizonyítani, hogy csak egy igaz, az ésszel megegyező vallás van: *a természetvallás, mely a teremtés adománya*; ezt sem nem emelheti, sem nem csökkentheti a kijelentés; Jézus is csak ezt újította meg, s ennek úgynevezett természetfeletti, észszerűtlen elemei csak a későbbi ámító papok találmányai.[6]

Morgan Tamás (presbyterianus prédikátor, Arius-féle nézeteiért elvesztette hivatalát, később mint orvos működött, mh. 1743.) tüzetesebb vizsgálat alá vette a Tindaltól felfedezett ős vallást; hihetetlen mythosoknak tartotta az ószövetségi történetek régibb korszakait; azt állította a keresztyénség összes mysteriumairól, a Jézus áldozati haláláról is, hogy helytelenül értelmezett allegoriák, melyekhez Pál is kénytelen volt alkalmazkodni, habár ő a keresztyénségnek a zsidó elemektől megszabadítója és igazi szabadgondolkodó volt.[7]

Chubb Tamás, salisbury-i keztyüs (mh. 1747.), azt fejtegette több kisebb iratában, hogy a vallás az erkölcsben áll, az Isten létele nem ellenkezik az észszel, de az egyház hittételei nagy mértékben ellenkeznek vele. A keresztyénség igazában természeti erkölcsi törvény, de félreértették az apostolok; ezen törvény megsértője, ha meg nem bánja bűnét, büntetésben részesül a jövő életben.[8]

Bolingbroke lord (az ismeretes miniszter, ki felségsértéssel vádoltatott, de kegyelmet nyert, mh. 1751.) a vallást nem tartotta öncélnak, hanem a népeket fékező eszköznek, maga pedig legkevesebbet sem törődött vele. Gyűlölte a deistákat, mivel a vallásnak az állam ezen célszerű eszközének

megsemmisítésén munkálnak. Isten lételén s a világ teremtésén kívül mesének és álomnak tartott minden érzékileg észre nem vehető dolgot.[9]

A positív keresztyénség ellenei, a deisták közé szokták még sorozni *Hume Dávidot* (Edinburgban szül. 1711., ugyanott könyvtárőr volt, mh. 1776.), a híres skót történetírót és skeptikus bölcsészt, ki az emberi ismeretnek, valamint a természetvallásnak is kételkedett a bizonyosságán; különösen megtámadta azt az érthetetlen módszert, mely csodákkal törekszik bebizonyítni a vallás igaz voltát. „*A vallások természet-története*" című művében azt állította, hogy teljesen vad állapotban élt az ős ember, s hogy mikor a természeti tünemények okainak a kifürkészésén fáradozott, akkor tette le a vallás első alapköveit.[10]

Különben a deismus a népnél nem talált pártolásra, s szó sem lehetett ilyen irányú községek alapításáról, inkább csak a műveltebb körökben hódított s hatása az egyház iránti közönyösségben nyilvánult. A deismus, mely áthidalhatatlan űrt látott az ész és kijelentés közt s lehetetlennek nyilvánította a keresztyénségnek észszerű bebizonyítását, akkor hagyott fel romboló munkájával, mikor belátta, hogy nem mondhat többé újat, a közönséget érdeklőt, s mikor az egyház, melynek épen beteges élettünetei idézték fel ezt az ellenséges mozgalmat, ismét visszatért az elhagyott jobb útra és egészségesebb viszonyok közé.[11]

1. A *Toland* művei: Christianity not mysterious, or a treatise shewing that there is nothing in the gospel contrary to reason nor above it (London, 1696.); Nazarenus or Jewish, gentile and Mahometan Christianity (London, 1718.).

2. A *Cooper* műve: Characteristics of men, manners, opinions, times (3 köt., London, 1733.).

3. A *Collins* művei: A discourse of freethinking, occasioned by the rise and growth of a sect call'd *Freethinkers* (London, 1713.); Discourse on the grounds and reasons of the Christian religion (London 1724.).

4. A *Woolston* művei: The old apology for the truth of Christian religion against the Jews and the gentiles revived (London, 1705.); Six discourses on the miracles of our saviour (London, 1727—30.).

5. *Mandeville*: The tale of bees (London, 1706.); Free througths on religion.

6. *Tindal*: Christianiti as old as creation, or the gospel a republication of the religion of nature (London, 1730.).

7. *Morgan*: The moral philosopher (3 köt., London, 1737.); Resurrection of Jesus (u. o. 1743.).

8. *Chubb*: The true gospel of Jesus Christ asserted (London, 1738.).

9. *Bolingbroke*: Philosophical works (London, 1754., 5 köt.).

10. *Hume*: Inquiry concerning human understanding (London, 1748.); Dialogues concerning natural religion (u. o. 1778.).

11. L. a. 130. c. 5. j. említett első két művet; *Gieseler*; i. m. IV. köt. 9—11.; *Herzog*: i. m. III. k. 537—39.; *Henke*: i. m. II. k. 480—89. l.

132. A francia felvilágosodás és hatása Magyarországon.

Ha Angliában a deisták, a józan észre támaszkodva, a kritika éles fegyverével támadták is meg a positív keresztyén vallást, de legalább elismerték, hogy eszményi és erkölcsi elem is van az emberben; legalább általában az emberi élet tényezői közül nem akarták a vallást kizárni. A hitetlenségnek nyílt, vakmerő hirdetésétől megóvták őket az angol nemzetnek komoly conservativ jelleme és kedvezőbb társadalmi viszonyai. Midőn azonban Franciaországba is átcsapott az angol földön keletkezett áramlat, oly viharrá fejlődött ki a hevülékenyebb franciáknál, hogy egész Európa megérezte romboló erejét.

A *francia felvilágosodás* szellemeskedő bölcsészete már nemcsak a positiv keresztyén tan ellen indított irtó háborút, hanem vakmerően megtámadta általában magát a vallást is, még pedig nem a komoly kritikának súlyos, hanem a gúnynak, elmésségnek és nevetségnek könnyű, de annál veszélyesebb fegyvereivel. És ez igen természetes, hiszen Franciaországnak már régóta téves irányban haladó politikai és társadalmi viszonyai csak ilyen fanyar gyümölcsöt teremhettek. Abban a Franciaországban, melynek udvara a feslettség, képmutatás, cselszövény légkörében fényelgett, melynek kormányát gyakran kéjhölgyek szeszélye vezette; abban a Franciaországban, hol a népnek verejtékes szerzeményét kicsapongásokra pazarolta el a nemesség, hol a bírákat és tisztviselőket meg lehetett vásárolni, hol a papságnak a tudatlanságát csak képmutatása és kevélysége múlta felül, hol az elfogatási levelek (lettres de cachet) könnyelmű osztogatása miatt egy pillanatig sem volt biztos a polgárok személyes szabadsága, hol csak üldözésre számíthatott az igaz kegyesség: ebben a Franciaországban a rothadt politikai és társadalmi állapotok oly lejtőre juttatták a nemzetet, mely a durva materialismus posványában, a legönzőbb és legsivárabb morálnak ebben a buja talajában végződött. Ily légkörben nőtt fel és izmosodott meg az a *szabadszellemű ellenzék*, mely elkeseredett harcot indított a csalatkozhatatlan állami (kath.) egyház, a zsarnok és korhadt állami intézmények ellen, s utoljára szenvedélyétől

elvakítva, mint javíthatatlan ócska ruhát, félredobta magát a vallást is. A felvilágosodás merész apostolait a szigorú könyvvizsgálattal és a rettegett Bastille-jal szemben főrangú hölgyek s hatalmas külföldi fejedelmek (II. Frigyes, II. József, II. Katalin) vették védelmökbe. Egyes szellemes hölgyek (Tencin, Geoffrin, de Deffant, l'Espinasse Julia) termeiben irodalmi összejöveteleket tartottak, s az udvar életét, a vallási, politikai és társadalmi állapotokat az éles gúny és kritika rostájában kímélet nélkül szellőztették minden oldalról. A női köröknél még sokkal merészebbek, ledérebbek, de alaposabbak és tudományosabbak voltak azok a férfikörök, melyek *Holbach* báró, *Helvetius* és más materialisták körül csoportosultak.

Ezen messze terjedő és mindent forrongásba hozó mozgalom jelesebb képviselői közé tartozott *Voltaire*,[1] a költő, történetíró, bölcsész és kritikus, ki arra fordította összes tehetségét, hogy jogainak tudatára ébressze az embert. Voltaire sokirányú írói munkásságával, ragyogó, művészi előadásával sokkal nagyobb befolyást gyakorolt kora és hazája gondolkodásmódjára, mint bármelyik kortársa. Sokan istentagadással vádolták, holott oly szükségesnek tartotta egy legfőbb lény hitét, hogy kimondotta erre a kérdésre vonatkozólag, hogy *ha nem volna Isten, ki kellene eszelni egyet*. *A halhatatlanság* hitét különösen a nép számára tartotta szükségesnek. A *szabadakaratra* nézve ingadozott; szerinte nem az akarat szabad, hanem a cselekvés. Engesztelhetetlen gyűlölettel fordult a positív egyház visszaélései és a lelkiismereti kényszer ellen, megsemmisítésökre jónak ítélt minden eszközt. Nála a moral helyettesítette a vallást, de maga nem igen követte szép, tiszta erkölcsi tanait. A felvilágosodásnak nemcsak nagyhangú szónoka volt, hanem tettekben is igyekezett azt megvalósítni; emellett bizonyítnak azok a harcai, melyeket a vakbuzgó papság embertelen türelmetlensége ellen vívott, s az a számos jótetté, melyekkel kapzsisága mellett is elhalmozott egyes üldözötteket vagy nyomorra jutottakat.

Montesquieu Károly báró (Bordeaux vidékén szül. 1689, megh. 1755.) a mély belátású állambölcsész és Franciaország politikai szabadságának első apostola, vallás dolgában az erkölcsöt tekintette főnek, mely a kötelező parancsokon és a cselekvés szabadságán alapul szerinte. *Persa leveleiben* (Lettres persanes, 1716.) egy Párisban tartózkodó persát léptetett fel, ki metsző gúnnyal ítéli el azon kor politikai, társadalmi és vallásos ferdeségeit; a többek közt azt mondja a pápáról, hogy boszorkánymester, ki elhitette a szellemes francia

néppel, hogy három annyi, mint egy, s hogy a kenyérből néhány elmondott szó után többé nem lesz kenyér stb. *A törvények szelleme* (Esprit des loix, 1748.) című fő művében három kormányformát különböztetett meg: a köztársaságnak az erény, az egyeduralomnak a tisztelet és a kényuralomnak a félelem az elve. E mű a kényuralom ellen irányul, s ha vannak is hiányai, de tartalmaz emelkedett eszméket is; ilyen a törvényszékek függetlensége, a rabszolgaság eltörlése, stb. De már a *vallásszabadságot*, sőt még a teljes türelmességet sem tartotta megengedhetőnek; azonban határozottan kárhoztatta a hitnyomozószék működését, mivel szerinte lehetetlenség az istenkáromlás.

Condillac[2] előbb Locke-t követte, de később független állást foglalt el; s míg Locke különbséget tett az elmélődés (reflexio) és érzékelés (sensuatio) közt; addig Condillac szerint az érzékelésen alapul az elmélődés is (sensualismus). Ezen gondolat kifejtése közben az embert tökéletes állatnak, az állatot tökélytelen embernek nevezte; s ha nem is állította nyíltan, hogy a lélek is anyagi, s ha nem is tagadta Isten létét, de odáig haladt a sensualismus útján, hogy csak egy lépés választotta el a materialismustól.

Helvetius (Claude Adrien, egy párisi orvos fia, szül. 1715., megh. 1771.) a közéletben egy tiszteletre méltó, emberszerető férfi, sokkal jobb volt, mint aminő eszméket hirdetett. A sensualismust gyakorlatilag fejtvén ki, az *érzéki gyönyör kielégítését* állította fel az erkölcs alapelvéül. Szerinte mindennemű tevékenységnek rugója az önérdek; az ember nem azért teszi a jót, mert jó; a rosszat sem azért teszi, mert rossz, hanem azért, mert úgy kívánja érdeke. Az emberi szellemet a szenvedély táplálja, épen ezért nevelésnek, törvényhozásnak arra kell törekedni, hogy a szenvedélyt ébressze fel, különben nem számíthat sikerre. „*De l' esprit*" (1758.) című híres könyvével, melyben erkölcsi elveit fejtegette, vallást, papot, királyt, stb. gúny tárgyává tett, annyira felingerelte a hatalmasokat és kegyeskedőket, hogy a parlament megégettette a könyvet; de épen ezzel oly mértékben felébresztette a figyelmet, hogy rövid idő alatt ötven kiadásban és majdnem minden európai nyelven forgalomba jutott a nevezett mű. Az üldözést csak azzal kerülhette el szerző, hogy hivatalosan megtagadta állításait.

A francia felvilágosodásnak még határozottabban skeptikus irányát jelöli az *Encyklopaedia*,[3] mely könnyen érthető, csípős, élces nyelven, de leplezve, tagadta az állami törvények jogosultságát, az erkölcsi szabadságot, a szellem és Isten létét. E művet többek közreműködésével *Diderot* és *d' Alembert*

szerkesztette. *Diderot*,[4] a szellemes, nagy műveltségű, emberszerető, őszinte férfi, a keresztyén hit alapjáról, a deismuson át a naturalismushoz jutott. Mint naturalista tagadta a személyes Istent, személyes halhatatlanságot s az anyag és szellem közti különbséget. Nézete szerint az egész természet lelkes lény, az egyetlen valódi lény, melynek az élő lények csak részei. Erkölcsi jelleme nem engedte, hogy következetes materialista legyen; és csakugyan különbséget tett az erény és bűn, a jó és rossz között; szerinte az a jó, ami az egyesek előnyét alárendeli az általános jólétnek, az ellenkező pedig rossz. Egész élete hű tükre volt ezeknek az erkölcsi tanoknak. A másik szerkesztő, *d' Alembert*,[6] a Locke bölcsészetét követte, nem feszegette az érzékfeletti dolgok kérdését; Voltaire előtt úgy nyilatkozott egy alkalommal, hogy minden metaphysikai homály közt egyedül a skepticismust tartja észszerűnek; általában a lemondás (resignatio) jellemzi bölcsészeti irányát.

Határozottan a materialismus körében mozog az a rosszhírű munka, mely „*Système de la nature*" címen, a már akkor halott Mirabaud akad. titkár neve alatt jelent meg Londonban (1770.). Ez a mű azon kör terméke, mely *Holbach*[6] bárónál szokott összegyűlni, s melyben Diderot, Grimm s mások voltak irányadók. Nagy valószínűséggel Holbach szerkesztette; írásmódja nem nagyon vonzó, de igen merész. *Alapgondolatai* szerint az örök anyagon kívül semmi sincs; belőle áll elő és beléje tér vissza minden. A vonzás és taszítás hozza létre a dolgok kapcsolatát és különféleségét, melyek örök, változhatatlan törvények szerint alakulnak. Az ember nem szellemi és anyagi, hanem tisztán anyagi lény; a gondolkodás és akarat az agynak módosulatai. Isten nincs, — amit istennek neveznek, az a folytonosan mozgó és munkálkodó örök anyag. Szabadság, halhatatlanság: képtelenségek; az ember nem különbözik más természeti lényektől, vak eszköze a szükségességnek; a test felbomlása után csak az utókor emlékezete marad fenn az emberből. A valódi boldogság nem a jövő életben, hanem itt, e földön, embertársaink szeretetének megnyerésében található fel. „Embertársaim — mondja a nevezett mű — csak abban az esetben fogják előmozdítni az én boldogságomat, ha nem gátolja az övéket. Boldogságom érdekében szükséges, hogy megnyerjem az ők barátságukat, elismerésüket. Az igaz erény abból áll, hogy boldogságunkon munkálván, előmozdítsuk a másokét is." Szóval ezen munka szerint a vallás és erkölcs csak a babona, az emberi képzelődés terméke; ellenben az atheismus, materialismus és fatalismus a legmélyebb bölcseség. Ennyi őszinteség és vakmerőség egészen

felingerelte a hívőket, s megbotránkoztatta még Voltaire-t és II. Frigyest is.

A természet rendszerét már jóval megelőzte a materialismusnak buzgó híve, *La Mettrie Gyula*,[7] ki abból az alapelvből indult ki, hogy szellemi nem létezik; az embernek legfőbb célja a természeti, az érzéki gyönyör. Isten lételének hite nemcsak alaptalan, hanem káros is. A világ nem lehet addig boldog, míg egészen el nem terjed az atheismus; míg a hittudósok el nem enyésznek a vallásháborúkkal együtt, s nem érvényesülnek a természet jogai. A lélek üres név; az, ami gondolkodik, a testnek egy része, az agy. Az embernek csak annyi előnye van az állatok felett, hogy agyának szerkezete tökéletesebb és nevelésben részesül. A halhatatlanság képtelenség. A halál beálltával mindennek vége; tehát addig kell élvezni, amíg lehet.

Végre *Rousseau*,[8] az újkor Diogenése, a szegény, de kopott ruháira büszke, független férfi, csak a természetesért lelkesült s a rajongó lelkesedésével és ékesszólásával rajzolta a természet szépségeit. Erkölcsi és nevelési alapelveit a szabadakaratból fejtette ki. A szabadakarat különbözteti meg az embert az állattól és teszi képessé a tökéletesedésre. Az erény rugója nem a szokás, nem is az önérdek, hanem az igazságosságnak és erénynek a lélekben levő öröklött elve, a lelkiismeret, mely tetteinket s a másokéit jónak vagy rossznak ítéli. Ezekből az erkölcsi eszmékből fejtette ki Rousseau az ő nevelési rendszerét, melyet kiválólag „*Emile*"-jében tárgyalt. Az egyháznak az eredendő bűnről szóló tanításával szemben azt állította, hogy az ember, mint Isten teremtménye, jónak születik, és csak az emberi társaságban lesz gonosszá. A nevelésnek tehát az a feladata, hogy visszavezesse az embert a természethez. Ha hamis is ez az elmélet, de mégis megvolt az a hatása, hogy megtanította rá az embert, hogy első sorban legyen ember és csak azután pap, tisztviselő, katona stb. A Rousseau politikai művéből (Du contrat social) csak azon rész ismertetésének van itt helye, mely *a vallást az államban tárgyalja*. Eszerint az államban egy minden polgárt kötelező hitvallásnak kellene lenni, s azokat, kik nem akarnák elfogadni, jogosan száműzhetné az állam. Ezen *hitvallás pontjai* volnának: az Isten léte, a jövő élet, az igazak boldogsága, a gonoszok megbüntetése, az államszerződés és törvények szentsége, a türelmetlenség megbüntetése. Emellett az állam megtűrhetné mindazokat a vallásokat, melyeknek hitelvei nem ellenkeznének a polgári kötelességekkel, de semmi esetben sem az olyan vallást, mely azt vitatja, hogy saját egyházán kívül nem lehet üdvözülni.

Azok a tanok, melyeket a felsorolt férfiak hirdettek, áthatották a francia társadalomnak minden rétegét, s előkészítették azt az óriási vihart, mely ledöntötte az önkényen nyugvó trónt s a korhadt államalkotmányt; széttépte azt a hálót, melyet a lelkiismeret korlátozására feszített ki a papuralom. A papságnak határt nem ismerő visszaéléseit iszonyú, féktelen visszahatás követte; midőn ledöntötték az oltárokat, kialudt az Istenbe vetett hit fáklyája is. De ugyanettől a romboló vihartól megtisztított légkörben fejlődtek ki a gondolat- és vallásszabadság, a személyes szabadság, a törvény előtti egyenlőség, stb., az emberiségnek ezek a szent eszméi, melyek — igaz, hogy tenger vér árán — lassan, de biztosan munkálnak Európa jobb és szebb jövőjén s a népek szabadságán.

A francia felvilágosodásnak halványuló, késői sugarai *Magyarországnak* is érintették a műveltebb köreit. Szembeszökőbb hatása, az 1790. évi nemzeti, alkotmányos és vallásos mozgalmak alkalmával, leginkább a kath. papságnak és némely keresztyén tanoknak nem igen válogatott nyelven való kigúnyolásából állott. Ezt az irányt képviselik azok a *népszerű gúnyiratok*, melyek egész özönnel árasztották el az olvasóközönséget. *Ilyenek voltak*: Mérő serpenyő, mellyel a fejedelem és papság hatalmát összemérte Trenck (1790.); A Jézus társaságbeli szerzeteseinek Khinából való kiűzettetése (Rómában, álhelynév); A katekumenusi utazó ember; Az erőszakos térítőknek a szent vallással való káros visszaélésekről egy igaz Catholicus (1790.) stb. Azonban a közhangulatnak ilyen éles, nyers nyilvánításával még nem ért véget a mozgalom. A különben is felizgatott kedélyekre gyújtó hatást gyakorolt a francia forradalom rohamos fejlődése. *Martinovics Ignác*, a francia forradalmi szellemtől elkábított, nyugtalan természetű, elégedetlen apát,[9] *Laczkovics János*, a mellőztetése miatt elkeserített, dacos magyar katona,[10] és *Hajnóczy József*, a német műveltségű, ábrándokba merült hivatalnok[11] egyesülve, előbb tollal, majd titkos társulatok tervezésével terjesztették a demokratiai és köztársasági eszméket, izgattak a királyság, a papság és nemesség kiváltságai ellen és az egyenlőség mellett. S míg előbb latin nyelvű iratokkal a műveltebb körökben igyekeztek híveket szerezni, addig a „*Polgár és ember kátéjával*" az alsóbb körökhez fordultak. De annyi könnyelműséggel, nyíltsággal, óvatosság és józan számítás nélkül indították meg a tervezett mozgalmat, hogy nemcsak a három vezető, hanem kevésbbé hibás, sőt ártatlan társaik is elfogattak (1794.), s perök lejárta után, a forradalomnak még árnyékától is remegő kormány

sugallatából, halálra vagy várfogságra ítéltettek (1795.).[12] A szabad eszméknek korai apostolait vérbe fulasztották, de az eszméket nem ölhették meg. Félszázados zsibbadtság után újult erővel kezdhették meg diadalútjokat s most már több sikerrel, mert a nép is megértette és támogatta őket.

1. *Voltaire Arouet Mária Ferenc* Párisban szül. 1694.; ugyanott egy jezsuita iskolában kezdte meg tanulmányait, s már korán mutatkozott költői tehetsége. Tanulmányai befejezése után a világ örömeinek és a költészetnek élt, e közben gúnyirataiért többször volt a Bastille lakója. 1726. Angliába utazott s ott háromévi tartózkodása alatt megismerkedett a deismusszal, melynek eszméit, nem valami nagy bölcsészeti következetességgel, terjeszteni törekedett hazájában is. 1734. az állam fejét, a vallást és erkölcsöket sértő irataiért elfogatási parancsot adtak ki ellene, de idején elmenekült. A már európai hírű férfit (1750.) udvarába hívta meg s kitüntetésben részesítette II. Frigyes porosz király, de féltékeny és gúnyos természete miatt elveszítette a nagy király kegyét is (1753.). Végre miután több ízben sikertelenül igyekezett visszanyerni a francia udvar kegyét, Genf közelében szerzett birtokán telepedett meg, s az irodalomnak élve fejezte be életét, csak meghalni térhetett vissza Párisba 1788. Voltaire vallási és társadalmi kérdésekkel foglalkozó *művei* közül „*Candide*" útiregényében egyaránt haszontalanságnak tartja az optimisták és pessimisták világnézeteit, s kimondja, hogy csak a munka boldogítja az embert; a „*L. Ingenu*"-ben a természeti és művelt embert állítja szembe, s a párisiak és XIV. Lajos udvara erkölcstelenségeit ostorozza; a positiv keresztyénséget sújtó bölcsészeti nézeteit a *Dictionaire philosophique* (1764.), *Le philosophe ignorant* (1767.), *Evangile du jour* (1769.) stb. című műveiben tárgyalta. *Bungener*: Voltaire et son temps (2 k., Paris, 1851.); *Rosenkranz*: Voltaire (Neue Plutarch, 1874. I. k. 285—373. l.)

2. *Condillac Bonnet István* Grenoble-ban szül. 1715. a papi pályára lépett, első bölcsészeti műve „*Essay sur l'origine des Connaissances*" 1746. jelent meg, ezt követte fő műve „*Traité des sensations*" 1754. és több más irata; megh. 1780.

3. *Encyclopédie ou dictionaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers par une société des gens de lettres* (Paris, 1750. s k. 20 k.).

4. *Diderot Dénes* Langresban szül. 1713.; jezsuita collegiumban tanult, előbb papi, majd jogi pályára készült, de mindkettővel felhagyott, s utóbb kizárólag az irodalomnak élt, megh. 1784. Keresztyén irányát jelöli az „*Essais sur la mérite et la vertu*"; a deistáét a „*Promenaded'un sceptique*" (1747.), a „*Pensées philosophiques*" (1746.) stb., a naturalistáét az „*Interprétation de la nature*" (1754.) és az *Encyclopédie*.

5. *D' Alembert le Rond János* 1717. szül.; Párisban s kitétetett. Az Encyklopaediába leginkább mathematikai cikkeket dolgozott; utóbb visszalépett a szerkesztéstől, megh. 1783.

6. *Holbach Dietrich Henrik Pál* a pfalzi Heidenheimban szül. 1723.; korán Párisba került és franciának neveltetett; a bölcsészetnek kedvelője, szorgalmas író, hű barát, nemeslelkű és jótékony férfi volt; megh. 1789.

7. *La Mettrie Gyula* S.-Maloban szül. 1709.; orvosi pályán működött. Gúnyiratai miatt menekülni kényszerülvén, felolvasója lett II. Frigyesnek. Egy alkalommal annyira megterhelte gyomrát, hogy belehalt Berlinben 1751. Nevezetesebb *művei*: Histoire naturelle de l' âme (1745.); L'homme machine (1748.); L'homme plante (1748.): Réflexions sur l' origine des animaux (1750.).

8. *Rousseau János Jakab* Genfben szül. 1712.; korán elvesztvén szülőit, fegyelem nélkül, vadon nőtt fel. 1741. Párisba került, 1745. törvénytelen házasságra lépett, s a lelencházba adta be gyermekeit. Előbb mint vígjáték-író lépett fel, majd tekintélyes részt vett kora szellemi küzdelmeiben. Különc, érzéki és szenvedélyes jelleme sok kellemetlenségbe sodorta; meghasonlott barátaival, pártfogóival. Midőn 1762. „*Du contrat social*" című politikai és „*Emile*" című nevelésügyi tervrajza közrebocsátásával harcot indított a fennálló állapotok ellen: annyira maga ellen lázította a közvéleményt, hogy műveit megégetésre ítélte a parlament s elrendelte szerzőjének is az elfogatását. Rousseau Genfbe menekült a fergeteg elől, de ott sem lehetett maradása. Sok hányatás után azon feltétel alatt térhetett visza Párisba, ha nem ír többet a vallás és állam ellen; megh. 1778. Emilt *Führer Ignác* fordította magyarra (Bpest, 1875.); *Brockerhoff*: J. J. Rousseau (Neue Plutarch, 1877. V. k. 103—254.).

9. *Martinovics Ignác* Pesten szül. 1755.; előbb szerzetes, azután világi pap és lembergi egyetemi tanár, majd udvari tanácsosa és vegyésze volt II. Lipótnak. A király halála után, mint a trón és rend ellensége, állítólag felségsértés miatt, lefejeztetett 1795. *Művei*: Oratio ad proceres (1791.); Litterae ad imperatorem et regem Hungariae Franciskum II. (1792.) stb.

10. *Laczkovics János* II. József alatt magyar kir. testőr, azután a Greven ezredben tiszt volt. Az 1790. országgyűléshez külön magyar hadsereg alapításáért folyamodott több tiszttársával, majd nyugdíjaztatás helyett elbocsáttatott a hadseregből. Vérpadon halt meg 1795.

11. *Hajnóczy József*, az aszódi evang. lelkész fia, előbb szerémi alispán, majd kir. udv. kamarai titkár volt. Lefejeztetett 1795.

12. *Horváth M.*: M. O. T. VIII. k. 159—88. l.; *Fraknói*: Martinovics és társainak összeesküvése (Bpest, 1880.); *Pulszky F.*: Martinovics és társai (Bpest, 1882.); *Concha*: A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik (Bpest, 1885.).

133. A német felvilágosodás.

Az a szellemi forradalom, mely Angliában a deismusban, Franciaországban a naturalismusban nyert kifejezést, Németországot sem kerülte el. A deismust német fordítások és cáfolatok ismertették meg, a

naturalismus a *II. Frigyes* porosz király udvarából kiindulva, a felsőbb körökben hódított. Különben más tényezők is elősegítették ezen irány fejlődését, nevezetesen a világ megjavítását tervező szabadkőműves páholyok, melyek Angliából (1733-tól) terjedtek el, — a Wolf bölcsészete, sőt részben a pietismus és separatismus (az egyháztól különválási törekvések) is. Azonban a német felvilágosodás általában nem lépte át a rationalismus határát; tiszteletben tartotta a bibliát, mint a vallás nélkülözhetetlen forrását; elismerte az egyház szükségességét. Igaz, hogy egyesek kíméletlenül megtámadták a positiv keresztyénséget, de ezek csak a legszélsőbb vonalán mozogtak a német felvilágosodásnak s nem hagytak magok után mélyebb nyomokat.

Ilyen romboló irányban működött *Edelmann János Keresztély*,[1] ki több iratában támadta a biblia tekintélyét s az észt vallotta legfőbb tekintélynek. Szerinte a keresztyénség a legképtelenebb és legészszerűtlenebb vallás; s ha meg kell váltani a világot, tőle kellene legelőbb megváltani. Ily vakmerő nyilatkozatai miatt elüldözték mindenünnen, a császár elrendelte iratai megégetését (1749.), a további üldözéstől azonban megmentette a II. Frigyes pártfogása.

Schmidt Lőrinc, a Wolf követője, a wertheimi ifjú grófok nevelője, a rosszhírű *wertheimi biblia* szerzője a Wolf szellemében, a bölcsész szemével vizsgálta a bibliát, a 18. század szabad gondolkodásmódjával és nyelvén fejtegette annak értelmét s egészen mellőzte a csodás elbeszéléseket. Ezért a szerzőt börtönbe juttatta a hittudósok boszúja (1738.); de ő mindvégig hű maradt meggyőződéséhez, később megmenekülvén a börtönből, Wolfenbüttelben fejezte be életét (1751.).[2]

Reimarus Herman Sámuel (Hamburgban a héber nyelv tanára, mh. 1768.) egy terjedelmes művet hagyott hátra kéziratban (*Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes*, 2 rész 10 könyvben), melyből szerző halála után Lessing adott ki öt töredéket és egy könyvet (*Wolfenbüttel'sche Fragmente*, 1774., 77.; Zwecke Jesu u. seiner Jünger, 1778.). Reimarus azt vitatja, hogy Isten nem közvetlenül jelentette ki magát az embereknek, hanem emberi közvetítők által és így ezeknek a tanúságát és hitelességét is szükséges megbírálni, mivel annyi gyanús adat fordul elő mindkét szövetségben, hogy a tanúk őszintesége is kétes néha. A csodák megtörténtén, a zsidó hősök tetteinek erkölcsi értékén s a Jézusra, mint Messiásra vonatkozó jóslatokon is kételkedett. Úgy vélekedett, hogy a Jézus halála, miután a célt nem segítette elő, nem tekinthető a megváltás

pecsétjének. Az eset, eredendő bűn és váltság tanait erős logikával igyekezett megdönteni. Szerinte Jézus a zsidóság reformálását s a római világuralommal szemben a Messiás földi országának megalapítását tervezte. Miután ez a terv meghiúsult s Jézus elvérzett a kereszten, tanítványai csak akkor kezdettek Istennek szellemi országáról beszélni s ebből a célból költötték a Jézus feltámadását is. Szerinte tehát nemcsak a véletlen szerencsétlenségnek, hanem a szándékos ámításnak is nagy része volt a keresztyénség alapításában.[3]

Bahrdt Károly Frigyes[4] a közélet és tudomány terén egyaránt könnyelmű férfi, inkább kalandor író, mint a felvilágosodás munkása, több művében sok ügyességgel, érthető népszerű nyelven, de határtalan gondatlansággal és merészséggel támadta meg a bibliai történeteket; a csodákat meghagyta ugyan, de természetes úton igyekezett kimagyarázni. Jézusnak az ifjúságáról úgy beszélt, mintha nem költötte, hanem okiratokból olvasta volna. E szerint Jézust messiásnak nevelte és rejtélyes gyógyításmódokra tanította meg egy titkos társulat; Jézus a kereszten csak látszólag halt meg, stb.

Hogy a felvilágosodásnak nevezett apostolai oly merészen támadhatták meg a keresztyénség orthodox tanait, főleg a francia műveltségű *II. Frigyes* porosz király szabad szellemében leli magyarázatát. A király tisztelte ugyan a keresztyén erkölcsöket, méltányolta a vallásos érdekeket, a német protestantismus vívmányait, de elhidegült a keresztyén hittantól s ellenére volt minden, amit kapcsolatosnak gondolt a papuralom politikájával. Az udvarnak ilyen hangulata mellett a többség szívesen üdvözölte az úgynevezett *népszerű bölcsészek* (Mendelsohn, Harve, Eberhard, Platner stb.) tanait, melyek az egyént ültették az absolut trónjára, a hasznost tekintették az igazság ismertető jelének s a hitcikkek békóiba vert keresztyénséget a természetvallásba igyekeztek beolvasztani.

Ily kedvező körülmények közt vállalkozott a Rousseau nevelési elveinek megvalósítására *Basedow*,[6] ki azt a nevelési elvet követve, hogy „*mindent igazi nevén kell nevezni*", semmit sem hallgatott el a növendékek előtt; annyit tanított a vallásból, amennyi múlhatatlanul szükséges az erény megszilárdítására, az Istenbe vetett hitre s az elégedettségre; felekezeti s nemzeti különbség nélkül embert, még pedig felebarát-szerető világpolgárt akart nevelni. Utóbbi eszmével jóval megelőzte korát, de a kivitelben a vásári kérkedés és nagy zaj jóval felülmúlta a sikert.

A szabad eszmék terjesztését nagy mértékben előmozdította az „*Allgemeine Deutsche Bibliothek*" (106 k., 1765—92.) című folyóirat, melyet *Nicolai Kristóf Frigyes*, berlini könyvárus[6] adott ki. Ez a folyóirat célul tűzte ki a legújabb irodalmi termékek ismertetését és megbírálását; midőn ezt tette, kíméletlenül, de nem nagy alapossággal harcolt a babona, rajongás és előítéletek minden neme ellen. Mint a felvilágosodásnak fő közlönye, azt hitte, hogy jogosan mondhat ítéletet elevenek és holtak felett. Az erénnyel és okossággal ellenkező véleményekben csak babonát vagy jezsuitismust látott. A keresztyénséget a történelmileg kifejlett természet-vallással és erkölccsel azonosnak és oly közhasznú útmutatónak tartotta, mely mind a földi, mind a jövő életben boldogságra vezeti az embert.

Ekként fejlődött ki Németországon a minden réteget átható szabadszellemű mozgalom, mely a keresztyénséggel nem szakított egészen, eretnek útra sem tért, külön egyházat sem akart alapítani, hanem a prot. szabad vizsgálódás alapján az orthodoxiával szemben mint heterodoxia foglalt ellenzéki állást s levetkezve a hagyományos előítéleteket, elég bátorsága volt rá, hogy mérlegbe vesse józan eszét is.[7]

1. *Edelmann J. K.* 1698. szül. Weisenfelsben; 1720-tól hittani pályára készült Jenában. Előbb a pietistákhoz, majd a berleburgi ihletettekhez csatlakozott, utoljára deista lett. Ettől fogva sehol sem volt állandó maradása, végre Berlinben halt meg 1767. Nevezetesebb *művei*: Moses mit aufgedecktem Angesicht; Die Göttlichkeit der Vernunft; Christus und Belial; stb. *Klose*: Edelmans Leben (Niedners Zeitschr. f. hist. Theol., 1846.).

2. *Köllreuter*: Die wertheimer Bibelübersetzung u. ihre Schiksale (Prot. Kirch.-Zeit., 1877.).

3. *Strauss*: Reimarus u. seine Schutzsrift (Leipzig, 1878.).

4. *Bahrdt K. Fr.* Bischofswerdában szül. 1741.; hittani pályára készült Lipcsében. Veszekedő természete és kicsapongó élete miatt elvesztette lipcsei, erfurti, giesseni tanári és több más állomását; 1787. bormérést nyitott Halléban; majd egy évi várfogságra ítéltetett a porosz vallásrendeletet kigúnyoló iratáért 1789., melynek letelte után újra Halléba vonult és ott is halt meg 1792. Főbb *művei*: Die neuen Offenbarungen Gottes in Briefen u. Erzählungen (4 k., 1773.); Briefe über die Bibel in Volkston (12 k., 1783-91.); Glaubensbekenntniss (1779.). *Franck*: Bahrdt (Raumers hist. Taschenb., 1867.).

5. *Basedow János Bernát* Hamburgban szül. 1723.; Lipcsében tanult s a keresztyénség és naturalismus közt ingadozó irányhoz csatlakozott; elég nagy zajt ütött a nevelés reformálásával; 1771. az ifjú Lipót Frigyes Fer. anhalt-dessaui fejedelem segélyével a *Philantropin* nevű nevelő-intézetet alapította; mh. Magdeburgban 1790. *Művei*: Philalethie (1763.); Theoretisches System der wahren Vernunft; Elementarwerk mit Kupfern für Kinder (azon kor Orbis pictus-a, 4 k., 1768—74.). *Splittgerber*: Der moderne wiederchristliche

Pädagogik seit Rousseau u. Basedow (Leipzig, 1878.).

6. *Nicolai Kr. Fr.* Berlinben szül. 1773.; Hallében pietista nevelésben részesült, majd az újkori bölcsészet híve lett és ennek az eszméit terjesztette; mh. 1811.

7. V. ö. még: *Baur*: i. m. IV. k. 593—98.; *Henke*: i. m. III. k. 35—37; *Gieseler*: i. m. IV. k. 21—25.; *Schwegler*: Gesch. der Philosophie (5. kiad., Stuttgart, 1863.), 147—48. l.

134. A német felvilágosodás befolyása alatt kifejlett rationalismus és supernaturalismus.

A német felvilágosodás mozgalma áthatotta a prot. theologiát is, de anélkül, hogy szélsőségekben csapongó hullámai letérítették volna a józan haladás és bölcs mérséklet útjáról. Ugyanis a theologusok nagyobb és jobb része készséggel elismerve a keresztyénség áldásait, de méltányolva a tapasztalati tudományok vívmányait is: úgy gondolkodott, hogy a kifejlett egyházi tan nem azonos az ős keresztyénség lényegével s hogy ezt az utóbbit össze lehetne egyeztetni a fegyelmezett józan ésszel. Ezen a gondolaton épült fel a *rationalis theologia*, mely nem a katholicismus és protestantismus vagy a lutheranismus és calvinismus ellentéteinek élére állítását tekintette feladatának, hanem a tekintély ellen az ész, a lelkiismereti kényszer ellen a gondolatszabadság fegyvereivel harcolt. Ezt a mozgalmat az evang. egyháznak három kitűnő theologusa, *Michaelis*, *Ernesti* és *Semler* indította meg.

Michaelis János Dávid[1] hittani tekintetben nem igen tért el az egyház tanától, de bibliai tanulmányaiban úgy tárgyalta az ószövetségi iratokat, mint a klassikus írókat szokás; történelmi és kritikai megvilágításukat, kelet szokásainak és nyelveinek alapos ismerete segélyével, nagy mértékben előmozdította; az inspiratio régi tanát nem vetette el ugyan, de elismerte a kritikai vizsgálódás szükségességét s így utat nyitott a szoros értelemben vett történelmi írásmagyarázathoz.

Ernesti János Ágoston,[2] az alapos philologus, azokat az alapelveket követte a szentírás magyarázatánál is, melyek érvényesek a világi írók magyarázásánál. Ebből a célból a hitvallásoktól, érzelemtől, képzelemtől vagy bölcsészeti rendszerektől független nyelvtani értelmezésnek nemcsak kifejtette az elméletét, hanem alkalmazta is az újszövetségnél. Ezen helyes, de egyoldalú, mert száraz és nagyon józan magyarázási elv felállítása nagyon szükséges volt

a korábbi mystikus és allegoriái önkényes magyarázásokkal szemben, melyek igen szabad tért engedtek a képzeletnek. Különben Ernesti rationalis gondolkodása mellett sem tartotta még időszerűnek a régi hittan átalakítását; de ebben az irányban tett kísérleteket, ha alapos kutatás eredményei voltak, nem tartotta jogosulatlanoknak, sőt maga is kétségét fejezte ki egyes tanoknak (pl. a Krisztus hármas tisztének) helyessége felett. Az újszövetség magyarázata körül, épen olyan nagy érdemet szerzett, mint Michaelis az ószövetségé körül.

Semler János Salamon,[3] a rationalismusnak éles megfigyelő tehetségű és elméjű vezére, szigorú kritikát szerencsés egybevető tehetséggel párosítva, rendkívül önálló tudományos munkásságot fejtett ki a történelmi theologia minden ágában: jóllehet vagy ideje, vagy tehetsége hiányzott gondolatainak rendszeres, világos, bevégzett feldolgozásához. Semler történeti okiratokkal mutatta ki több esetben, hogy az egyház tanának kifejtésében nagy része volt nemcsak a félreértésnek és csalódásnak, hanem az erőszaknak is. Különbséget tett a *magán vallás* vagy a lelkiismerettől sugalmazott erkölcsi szabályok követése és a *nyilvános vallás* vagy az egyháztól hirdetett irányadó tanok közt; s azt hitte, hogy az ember üdve nincs hozzákötve az egyház tanainak elismeréséhez, ellenkezőleg, az ember szívvel-lélekkel és tetteiben is jó keresztyén lehet anélkül, hogy ellentmondás nélkül hinné és vallaná az egyház tantételeit. Ezt a nem elég világosan kifejtett és veszélyeket rejthető osztályozást sokan megtámadták, mint alkalmazkodási elméletével könnyen képmutatásra vezető irányt. Semler a *kijelentés* alatt a keresztyénség tökéletesebb erkölcsi igazságainak összegét értette; ezek az igazságok szerinte megvannak alsóbb fokon a természeti vallásban (naturalismus, Istennek természeti és nem kijelentett ismerete) is. A vallásnak és keresztyénségnek végső célja az erkölcsi tökély s emez alapon és körben végtelenül alakultak a vallásos nézetek, épen ezért ezutáni alakulásukat sem kellene megakadályozni. Ebből a szempontból határozottan elítélte a keresztyénséghez nem méltó *lelkiismereti kényszert*. A *szentírásról* úgy vélekedett, hogy nem kijelentett, hanem tisztán emberi mű; épen ezért nem is lehet örök időkre megállapított tanszabályzónak tekinteni. Egyes részeit különböző időben, azon kor felfogásához mérve írták különböző írók; azon kornak és a mainak a felfogása közt pedig roppant különbség van; épen ezért a sz. iratokból mint értéktelent, mellőzni kellene minden helyre és időre vonatkozó részt; némelyik könyv bátran ki is maradhatna a kánonból (pl. az Énekek éneke, a Jelenések könyve).

Az egyes iratokat íróik történelmi személyisége és törekvésének célja szerint kell megítélni és magyarázni. Az újszövetségi könyvek kánonját a II. század végére tette és azt kívánta, hogy a zsidó eredetű tanokat (pl. az ördögről) különítsék el az örök érvényű erkölcsi igazságoktól. Midőn a keresztyén dogmáknak történelmi fejlődését nyomról-nyomra kimutatta, ezzel egy új theologiai tudománynak, a *dogmák történetének* vetette meg alapját. Mint szigorú *történetbúvár*, nemcsak a fényes, hanem a sötét, komor mozzanatait is feltárta a keresztyén egyház történelmi fejlődésének. Általában felrázta a régóta szunnyadó kritikai és történelmi érzéket a theologia minden ágában s ilyen irányú munkásságra serkentette a német luth. theologusokat. Semlernek egész működése a józan, észszerű haladást célozta minden felforgatási szándék nélkül és mégis oly forradalmat idézett elő, hogy maga is kénytelen volt ennek szertelenségei ellen harcolni. Így határozottan ellenezte, hogy alkalmazzák Bahrdtot a hallei egyetemen, hevesen megtámadta a Wolfenbütteli töredékeket. Ezt a támadást a természeti vallás hívei jogtalannak nyilvánították, az orthodoxok pedig arra magyarázták, hogy Semler hozzájok akar csatlakozni, mely hitökben még az is támogatta őket, hogy védelmezte Semler a Wöllner-féle vallásrendeletet s bizonyos korlátok közt helyeselte a hitvallásra való kötelezetést. Így a szélső pártok kereszttüzének kitéve, a szívében pietista, de eszével rationalista ősz theologus komor sejtelmek közt vált meg az élettől.

Az ezeknek a vezérférfiaknak, főleg Semlernek az iskolájából kikerült rationalisták majd minden tanszékét és szószékét elárasztották a német prot. egyháznak, s ha át is lépték egyesek a józan mérséklet korlátait, de a többség, főleg a Kant bölcsészetének nyomában haladva, komoly, mély és nemes irányban művelte a rationalis theologiát.

A *bibliai tanulmányok* rationalis művelői közt kitűnt *Griesbach Ján. Jakab*, jenai tanár (mh. 1812.), ki a nyugati könyvtárak felkutatása, a kéziratoknak terjedelmes és alapos tanulmányozása után, a régibb alexandriai kéziratoknak adva előnyt, megmutatta, hogy mely úton lehetséges helyreállítani az újszövetségnek valószínű eredeti szövegét.[4] *Teller Vilmos Ábrahám*, előbb helmstedti prédikátor és tanár, majd berlini prépost (mh. 1804.), arra törekedett „Újszövetségi szótárában", hogy a nehezen érthető bibliai kifejezéseket megfelelő nyugati kifejezésekkel világosítsa fel; de habár nem egészen sikerült ez a törekvése, műve irányadó volt sokáig. „A tökéletesek vallása" című művében a keresztyénség positiv tanait mellékeseknek, észszerű igazságait

lényegeseknek nyilvánítva, a deismust megközelítő oly alaptételeket állított fel, melyek alapján több zsidó családapa tért át a keresztyén egyházba.[5] *Eichhorn J. Gottfried*, előbb jenai, majd göttingai tanár (mh. 1827.), kitűnő orientalista, a legelső volt, ki az ókor és kelet ismeretén alapuló, tisztán irodalom-történeti szempontból rendszeresen tárgyalta a szentírás könyveit.[6]

Az *egyháztörténelem* rationalista munkásai közt *Henke Henrik*, helmstedti tanárnak (mh. 1807.) és *Spitler Tim.*, württembergi államminiszternek (mh. 1810) már említve volt a munkássága az I. k. 11. l.

A *hit- és erkölcstannak* leginkább népszerű, gyakorlati irányú művelői tűntek ki. Így *Jerusalem J. Frigyes Vilmos*,[7] az egyház és iskola ügyeit kitűnő sikerrel vezető főpap, a szemlélődő hittudomány tanainak mellőzésével a sz. írás alapján, egyszerű és korszerű hangon tárgyalta s a szabad szelleműek támadásai ellen alaposan és melegséggel védelmezte a vallást egyházi beszédeiben. Ennek a józan iránynak másik vezére *Sack Ág. Vil. Frigyes*, berlini udvari főprédikátor (mh. 1787.)[8] „A keresztyének megvédett hite" című népszerű vallásos iratával oly mély hatást gyakorolt a vallásos kedélyekre, hogy, a *Wieland* nyilatkozata szerint, a vallást, a halhatatlan lelkek üdvének egyedüli forrását, még sokáig meg fogja világosítani s az emberek előtt kedveltté fogja tenni a benne kifejtett tanokkal. Példányszerű egyházi beszédei nemcsak hallgatóit bilincselték le, hanem még ma is haszonnal olvashatók. *Spalding J. Joakim*, berlini fő egyháztanácsos (mh. 1804.),[9] egy derült, szelíd, kegyes férfi, hogy gátat emeljen a pietista irány tévedései ellen, arra törekedett, hogy függetlenné tegye a vallást az érzelemtől s hidegebb, de tisztább és józanabb jellemet kölcsönözzön neki. Ezt a törekvését szívesen üdvözölték sokan, de nem igen kedvezően fogadták a papi hivatalról kifejtett azt a nézetét, mely szerint „az állam hasznos szolgáinak, a közerkölcs gondviselő őreinek" kellene lenniök a prédikátoroknak. Erre kérdezte a felboszankodott *Herder*: „miért nem már egyúttal titkos pénzügyőröknek és rendőröknek, építészeti és vízszabályozási tanácsosoknak?" A terjedő naturalismus, szabadszelleműség és vallásgúnyolás ellen is sikerrel harcolt késő vénségében is. Hasonló szellemben működött *Zollikofer György Joakim*, előbb murteni (Schweizban), majd lipcsei ref. prédikátor (mh. 1788.), ki a lipcsei művelt közönség körében is lábra kapott vallástalanság leküzdése végett mellőzte a hitelvesztett dogmákat és az erkölcsiség változatos ösvényein igyekezett célhoz vezetni hallgatóit. A felsorolt négy mérsékelt rationalista prédikátor annyit igyekezett megmenteni

a keresztyénség lényegéből, amennyit lehetett; de az eredmény, a kor hitetlensége miatt, nem igen felelt meg a várakozásnak.

A rationalismusszal egy időben fejlődött ki, de vele ellenkező úton haladt a *supernaturalismus*, mely több tekintetben eltért a régi orthodoxiától, de teljes épségében megtartotta a természetfeletti kijelentést. Azonban fejlődtek ki a rationalismust és supernaturalismust összekötő irányok is. Nevezetesen a *rationalis supernaturalisták* az ész mellett az igazság forrásának tekintették a kijelentést is s azt hitték, hogy a kijelentés nem ellenkezik az ésszel, hanem felette áll; a *kijelentést hívő rationalisták* pedig azt vitatták, hogy az ész kielégítő forrása ugyan az igazságnak, de még inkább hitelesíti, igazolja a kijelentés. A tulajdonképen való supernaturalismusnak, mely az egyházi orthodoxiát a bibliaival kívánta helyettesíteni, ebben az időben legerősebb képviselője volt az ó tübingai iskola.

A *hittan* terén a kiválóbb munkások közé tartozott *Storr Gottlieb Keresztély*, tübingai tanár (mh. 1805.), ki legtöbb sikerrel küzdött a megindult áradattal szemben és megmérkőzött Kanttal is;[10] *Knapp Gy. Keresztély*, hallei tanár (mh. 1825.), a bibliai supernaturalismus képviselője;[11] *Reinhardt F. Volkmar*, wittenbergi tanár, majd drezdai udvari főprédikátor (mh. 1812.), korának egyik legkedveltebb egyházi szónoka, ki határozottan kimondotta, hogy vagy az észt kell alárendelni a kijelentésnek, vagy a kijelentést az észnek, másként lehetetlen boldogulni; ő maga az első irány mellett harcolt.[12]

Kleuker Ján. Frigyes, kieli tanár (mh. 1827), mint *védíró*, kinyilatkoztatta az akkor uralkodó theologiai szellemről, hogy annyira megmérgezte a levegőt, hogy Krisztusról csak mint föld felett lebegő árnyékról lehet beszélni. Ő azonban a kijelentésnek nem a betűi, hanem a szelleme mellett foglalt állást;[13] ellenben *Göze Ján. Menyhárt*, hamburgi főprédikátor (mh. 1786.) a lutheri orthodoxiát védelmezve, élesen megtámadta felvilágosodott pályatársait, Bahrdtot, Basedowot, az erkölcsrontó színházat s általában mindazt, ami eltért az általa képviselt iránytól. Ezen követelő fellépés ellen írta *Lessing* „Anti-Göze" című művét, melyben megtámadta a protestantismus alaki elvét is s azt igyekezett bebizonyítni, hogy nem a sz. írás képezi a keresztyénség alapját, hanem az a szellemi közösség, mely az első keresztyéneket a későbbiekkel az élő ige erejével kapcsolja össze s mely művével derekasan megtépázta Gözének nem valami értékes babérait. Ide sorolható némileg Luthernak két igaz híve, egyik *Hamann Ján. György* (1730—88.), „észak mágusa," a sok nyomort átélt,

folyvást hányt-vetett, meghasonlott kedélyű ember, ki szakgatott, homályos nyelvű apró irataiban erősen kételkedett a bölcsészet- és természettudományok igazságain, ellenben az emberi kritika legkiválóbb példányának s legbiztosabb próbakövének tartotta a bibliát. Szenvedéllyel küzdött a lutherismusszal ellenkező tanok, atheismus, papismus, sőt a tudomány ellen is.[14] A másik, *Claudius Mátyás* (1743—1815.), a „Wandsbecker Bote" népies lap szerkesztője, nemes, tiszteletreméltó férfi, a mysticismus és pietismus barátja, találó magvas élcekkel csipkedte a keresztyénség csúfolóit, a felvilágosodottakat, a hitetleneket. Részben hasonló irányban haladt *a ref. egyház két jeles tagja: Jung-Stilling Henrik* (1740—1817.), orvos és műkedvelő theologus és *Lavater Gásp. János* (1741—1801.), arcismerő és zürichi diakónus, kik abban a hitben éltek, hogy Krisztus, mint „védő istenünk," „imánk .meghallgatója" és „lelki barátunk," ma is folyvást közbenjár Isten és az emberek közt. Az apokalypsisszel is foglalkoztak; a jövő életnek a sz. írásban rajzolt képét, oly emberi vonásokkal és dús színekkel egészítették ki élénk képzeletökben, hogy az orthodox tannal is összeütköztek ezen a ponton; különben pedig conservativ álláspontot foglaltak el az akkori felvilágosodott theologiával szemben. *Jung-Stilling* számos pietista és mystikus színezetű népies iratában a vallás és „gyakorlati keresztyénség" előmozdítását tűzte ki célul.[15] *Lavater* a maga confessionális és Istenről szerzett positiv tapasztalatain nyugvó keresztyénségét tette az élet központjává és hozzámérte az ember üdvét és boldogságát.[16]

Az *egyháztörténet* jelesebb supernaturalista munkásai közé tartozott: *Schröck Ján. Mátyás*, wittenbergi tanár (mh. 1808., l. I. k. 11. l.), *Staudlin Károly Frigyes*, a Kant híve, göttingai tanár (mh. 1826.),[17] *Plank Gottlieb Jakab* (mh. 1833.), tübingai tanár, a pragmatikai történelemírás egyik képviselője, ki számos monographiát írt.[18]

Egészen külön irányban haladt a theosophista *Oetinger Frigyes Kristóf*, murhardti főpap (mh. 1782.), a Bengel tanítványa, buzgó tanulmányozója, de nem szolgai utánzója, a Böhme mysticismusának, „dél mágusa", ki valóságos tényeknek tartotta a sz. írásnak Isten országára, az újjászületésre stb. vonatkozó elbeszéléseit, holott a felvilágosodottak elvont fogalmaknak, képeknek állították őket; s míg ezek a bibliai nyelvet nyugativá igyekeztek átalakítani, addig ő a biblia ős kifejezéseinek feleleventésén és újra forgalomba hozásán munkált. Emiatt nyelve homályos, rejtélyes és nem könnyen érthető. Azt a célt

tűzte ki, hogy kibékítse a természetfelettit a természetivel, az idealismust a realismusszal.[19]

1. *Michaelis J. D*. Hallében szül. 1717.; az ottani árvaházban és egyetemen végezte tanulmányait; 1745-től Göttingában előbb mint a bölcsészet, majd mint a keleti nyelvek tanára működött és ott is halt meg 1791. *Főbb művei*: Einleitung in das N. Test. (1750.); Mosaisches Recht (6 k., 1770-től); Orientaliche u. exeget. Bibliothek (23 k., 1781—85.); Uebersetzung des A. u. N. Test. mit Anmerkungen für Ungelehrte (Ószöv. 13 k., Ujszöv. 3 k.), stb.

2. *Ernesti J. Ágoston* 1707. szül. Thüringiában; 1742-től Lipcsében mint az ókori irodalom, 1759-től mint a theologia tanára működött, megh. 1781. *Művei*: Institutio interpretis Novi Test. (1761.); Opuscula philologica critica (1764); Opuscula theologica (1773.).

3. *Semler J. S.* Saalfeldben szül. 1725; prédikátor atyja korán lelkébe csepegtette a pietista szellemet s így komoly, zárkózott lett az ifjú. Azonban a hallei egyetemen a kegyes, de józan Baumgarten J. Zs. nagy tudománya egészen átalakította gondolatvilágát; roppant sok könyvet tanulmányozott át, megismerkedett az angol deisták műveivel is, de csak annyi nyeresége lett mindebből, hogy sejteni kezdé, hogy különbség van a theologia és a vallás közt. 1750. magister, azután a saalfeldi hírlap szerkesztője, 1751. Altdorfban a történelem tanára s félév múlva a hallei egyetemen a theologia tanára lett, mh. 1791. 150-et meghaladó *művei* közül fontosabbak: Selecta capita historiae eccles. (3 k., 1767—69.); Abhandlung von freier Untersuchung des Kanons (4 k., 1771—75.); Apparatus ad liberalem Veteris Test. interpretationem (1773.); Versuch einer biblischen Dämonologie (1776.). Semler's Lebensbeschreibung von ihm selbst (2 k., Halle, 1781 -82.); *Schmid*: Die Theologie Semlers (Erlangen, 1858.); Baur: Die Epochen der kirchl. Geschichtschreibung (Tübingen, 1852.), 131—145. l. V. ö. I. k. 11. és 18. l. 23. j.

4. A *Griesbach* művei: Novum Test. graece (2 k., 1796, 1806.); Symbolae criticae ad supplendas et corrigendas varias lectiones N. T. (2 k., 1785—93.); Commentarius criticus in textum graecum N. T. (2 k., 1798—811.).

5. A *Teller* művei: Wörterbuch des Neuen Testaments (1772.); Religion der Vollkommenen (1792.).

6. Az *Eichhorn* művei: Historisch-kritische Einleitung in das Alte Test. (5 k., 1823—24., 4. kiad.), in das Neue Test. (5 k., 1804—27.); Bibliothek der bibl. Literatur (10 k., 1787—1803.).

7. *Jerusalem J. Fr. V*. Osnabrückben szül. 1709.; a lipcsei, leideni és göttingai egyetemen tanult; majd a Károly braunschweigi herceg udvari papja és fiainak a nevelője lett, s mint ilyen

több egyházi méltósággal jutalmaztatott, mh. 1789. *Műve*: Betrachlungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion. *Koldewey*: Zeitschr. für hist. Theol., 1869. évf.

8. *Sack*: Vertheidigter Glaube der Christen.

9. A *Spalding* művei: Gedanken über den Werth der Gefühle in dem Christenthum (1761.); Nutzbarkeit des Predigtamtes (1772.); Vertraute Briefe über die Religion.

10. A *Storr* művei: Doctrinae Christ. pars theoretica (2 k., 1793.); Annotationes quaedam theol. ad philos. Cantii doctrinam (1793.), etc.

11. *Knapp*: Vorlesungen über d. Christ. Glaubenslehre.

12. A *Reinhardt* művei: System d. christl. Moral (5 k,. 1788—1815.); Vorlesungen über d. Dogmatik (1801.); 35 köt. egyházi beszéd (1793—1813.), etc.

13. A *Kleuker* művei: Neue Prüfung u. Erklärung d. vorzüglichen Beweise für d. Wahrheit d. Christenhums (3 k.); Ausführliche Untersuchung der Gründe für die Echtheit u. Glaubwürdigkeit der schriftl. Urkunden des Christenthums.

14. A *Hamann* művei: Biblische Betrachtungen eines Christen (1758.); Die Wolken (1761.) etc.

15. A *Jung-Stilling* művei: Lebensgeschichte; Theorie der Geisterkunde (1808.), etc.

16. A *Lavater* művei: Geheimes Tagebuch von einem Beobachter seiner Selbst (1772.); Aussichten in die Ewigkeit (1768.). etc.

17. A *Stäudlin* művei: Universalgeschichte d. Kirche; Geschichte der Sittenlehre Jesu (4 k., 1799—1823.); Geschichte der theol. Wissenschaften seit 1500; etc.

18. A *Plank* művei: Geschichte der Entstehung, der Veränderungen u. der Bildung unseres prot. Lehrbegriffs (6 k., 1781—1800.); Gesch. d. Christenthums in der Periode seiner Einführung (2 k.) etc.

19. Az *Oetinger* művei: Theologia ex idea vitae deducta; Biblisch-emblematisches Wörterbuch z. N. Testam. épen ellentéte a Telierének; Predigten (5 k., 1852-57. Ehmann kiad.), etc.

Az egészhez l. *Tittmann*: Pragmatische Gesch. der christl. Religion u. Theologie in der prot. Kirche während der 2. Hälfte des XVIII. Jahrh. (I. Band. Breslau, 1805.); *Frank*: Gesch. der prot. Theologie (3 k., Leipzig, 1862—75. III. k.; *Henke*: i. m. III. k. 35—62.; *Gieseler*: i. m. IV. k. 222—45. l.

135. A porosz vallásrendelet.

Midőn a felvilágosodás mind nagyobb körben kezdett terjedni s mélyen érintette az egyházi életet is, az orthodox tan hívei nemcsak irodalmi téren küzdöttek a veszélyesnek vélt új irány ellen, hanem az ifjúság nevelésével és társulatok alapításával is igyekeztek elnyomni. Ilyen társulat keletkezett Stockholmban (1771.), Hágában (1785.); ilyen volt az *Urlspergertől* alapított „*német keresztyén társulat*" (Bázel székhellyel, 1779.), melybe felvettek mindenkit felekezeti különbség nélkül, ha elismerte Jézust Istennek és

üdvözítőnek. Azonban még csak gondolni sem lehetett a felvilágosodás elfojtására, míg élt II. Frigyes (mh. 1786.); nem is volt szükséges, mivel a nép még akkor közönyösnek mutatkozott az egész mozgalom iránt. Az ellentétes pártok küzdelme leghevesebb volt a felvilágosodás központjában, Berlinben.

Az új uralkodó, a szigorú, vallásos nevelésben részesült *II. Frigyes Vilmos*, egyházvédő ősei példáját követve, az egyházi ügyek vezetésével is megbízott igazságügyminiszterének, *Wöllnernek* (ki prédikátor volt előbb) a tanácsára, egy *vallásrendeletet* adott ki (1788. júl. 9.), melyben kijelentette ugyan, hogy érintetlenül fentartja a vallásfelekezetek eddigi jogait és a lelkiismereti szabadságot, de meghagyta egyszersmind, hogy „semmi változtatást ne tegyenek a hitvallási tanok lényegében," szüntessék meg az egészen féktelen szabadságot s a felvilágosodás ürügye alatt, a prot. alapigazságok helyett ne merészeljenek socinianismust és deismust hirdetni, ellenkező esetben hivatalvesztéssel, sőt súlyosabb vétség esetében még szigorúbban fognak lakolni az illetők. Ezzel kapcsolatban egy *országos kátét* s a *lelkészjelöltek vizsgálatát szabályozó utasítást* adtak ki, melyek mind a hitvallások tiszta tanainak változatlan megtartását célozták. Midőn pedig a főegyháztanács néhány tagja rosszalta ezt az intézkedést, a főegyháztanács mellé egy *külön vizsgáló-bizottságot* neveztek ki Wöllnernek a közvetetlen vezetése alatt, hogy gondoskodjék a rendelet végrehajtásáról.

Azonban az államnak az egyház belügyeibe való ilyen mély és illetéktelen beavatkozása nagyon felizgatta a kedélyeket, melyeknek lecsillapítására nem mutatkozott elégségesnek sem a védőiratok sokasága, sem az új sajtótörvény szigorúsága. Wöllner attól tartva, hogy prot. hitnyomozószék felállításával fogják vádolni, a rendeletet csak egyes esetekben merte végrehajtani (pl. *Schulz* gielsdorfi prédikátort, mivel megtámadta a keresztyénség alapigazságait s újdivatú copfot viselt, megfosztották hivatalától). Midőn már az egyetemek igaz hitét is kutatni kezdette a vizsgáló-bizottság, a tanárok az államtanácshoz folyamodtak védelemért, melyet meg is nyertek; sőt Halléból a vizsgáló-biztosokat távozásra kényszerítette a tanulók zendülése. Végre is arra a tapasztalatra jutottak a reactio hívei, hogy hiba volt az egyházat egy miniszter önkényére bízni; de sikertelen is, mivel hatalmi intézkedésekkel nem lehet útját állani az előhaladó szellemi mozgalomnak. Midőn a kegyes *III. Frigyes Vilmos* lépett trónra (1797—1840.), azzal a bölcs nyilatkozattal függesztette fel a vallásrendeletet, hogy a vallásnak nincs szüksége kényszerítő törvényre, mivel

a vallás a szív dolga és úgy neki, mint az ész termékének, a bölcsészetnek, önerején kell fejlődnie minden népnél.[1]

1. *Sack*: Zur Gesch. des geistl. Ministeriums Wöllner (Niedner: Zeitschr. für hist. Theol., 1863.); *Tholuck*: Wöllner u. das preussische Religionsedict (Herzog's Realencykl. XVIII. köt). V. ö. *Henke*: i. m. III. k. 47—49.; *Herzog*: i. m. III. k. 494—96.; *Gieseler*: i. m. IV. k. 235—37.; *Baur*: i. m. IV. k. 606—610. l.

136. A bölcsészet Wolftól Schellingig.

Míg a 18. század bölcsészete Angliában és Franciaországban a társadalmi és vallásos kérdések megoldásával foglalkozott: addig a *német bölcsészet* gyakorlati célok nélkül kutatta az igazságot, de azért egyik fontos tényezője volt a német felvilágosodás és a vele egykorú theologia kifejlődésének. A német bölcsészetnek, mely ebben az időben kibontakozott a dogmatismus és scholasticismus békóiból, egészen új irányt adott *Kant*, a kritikai bölcsészet megteremtője.

Ennek az új iránynak a küszöbén áll *Wolf Keresztély*,[1] ki némi önállósággal átdolgozta, kiegészítette és rendszerbe öntötte a Leibniz bölcsészetét. Kiváló érdemet szerzett azzal, hogy népszerűsítette a bölcsészetet, kifejtette a bölcsészeti terminológiát s német nyelven szólaltatta meg a bölcsészetet. *Rendszerét elméleti és gyakorlati bölcsészetre osztotta*, s hozzájok csatolta bevezetésül a logikát, mint előkészítő tudományt. Az *elméleti részben* vagy metaphysikában négy részt különböztetett meg: 1. az *ontologiában* a kategóriákat vagy a gondolkodás alapfogalmait fejtette ki; 2. a *kosmologiában* a világot, mint a változó dolgoknak okozati összefüggésben (causal-nexus) levő sorozatát, mint összetett egészet, mint gépet ismertette meg és azt igyekezett bebizonyítni, hogy a világ véges ugyan térben és időben, de azért tökéletes, mivel az egymást követő tünemények összhangzásban vannak; 3. a *psychologiában* azt állította, hogy a lélek egyszerű, testetlen állomány, s a benne rejlő erő segélyével képes a világ megismerésére; a lélek közös az állatokkal, ellenben a szellem, vagy az ésszel és akarattal rendelkező lélek csak az ember tulajdona; a test és lélek összhangzó működése a praestabilita harmónia eredménye; az akarat szabad s csak az emberi lélek halhatatlan; 4. a *természeti theologiában* a kosmologiai bizonyítással igazolta az Isten létét; Isten különböző

világokat teremthetett volna, de saját akaratából a legjobbat teremtette, hogy bizonyságot tegyen vele tökélyéről. A világban létező *gonosznak* nem az Isten akaratában, hanem a dolgok korlátoltságában rejlik az oka és az eszközéül szolgál a jónak. Wolf nem tagadta a *csoda és kijelentés* lehetőségét, de olyan természeti, erkölcsi, gazdasági és nyelvtani feltételekhez kötötte őket, melyeket nem lehet feltalálni a vallás történelmében elbeszélt természetfeletti kijelentéseknél. A *gyakorlati bölcsészeiből* (ethica, oeconomica, politica) főleg az *ethica* érdekel, melyben legelsőbben a jó és gonosz meghatározása alapján állította fel a legfőbb erkölcsi elvet. Szerinte a jó tökéletesíti természetünket, a rossz ellenben tökélytelenné teszi; ebből az következik *legfőbb erkölcsi törvény* gyanánt, hogy *tegyük azt, ami tökéletesíti a magunk és mások állapotát, az ellenkezőjét pedig kerüljük. Erény* az erkölcsi törvény követésében való készség, *bűn* az ellenkezője. *Kötelesség* az erkölcsi törvénytől parancsolt teendő; kötelességeink vannak Isten, magunk és embertársaink iránt.

A Wolf bölcsészete nincs oly tökéletesen és következetesen kifejtve, mint a Leibnizé, néha ellentmondásokba is bonyolódik, de világosabb és érthetőbb; épen ezek a jó tulajdonai tették népszerűvé s biztosították uralmát jó ideig a német tanszékeken (l. 738. l. is).

Mikor elkeseredett harc tört ki a német felvilágosodás és a vallási reactio közt, akkor lépett fel *Kant Immánuel*,[2] a bölcsészet reformátora, ki éles szemével addig ismeretlen mélységekbe pillantott s megjelölte a kritika segélyével a biztos ismeret határait. A bölcsészetnek két ellentétes irányát, a realismust és idealismust, midőn a szélsőségekbe csapongva, alig érdemelték meg a bölcsészet nevet, kibékítni, összeegyeztetni törekedett. Átlátta, hogy csak az emberi ismerő tehetség helytelen használata vezethetett ily szélsőségekre; emiatt első sorban az *ember ismerő tehetségét* vette bírálat alá. Ezen jellemző vonás miatt nevezik bölcsészetét *kriticismusnak*. Kant említett bírálatában arra az eredményre jutott, hogy minden ismeret az ismerő alany és a külvilág terméke; hogy az ismerő alany az alakot, a külvilág az anyagot szolgáltatja az ismerethez; s hogy ezen két tényező nélkül lehetetlen bárminő ismeret. Vizsgálódásában rájött arra is, hogy a dolgokat nem ismerhetjük meg a magok valóságában, hanem csak úgy, amint nekünk látszanak. Az *ismeret elméletének eredményéül* kimondotta, hogy csak a tüneményeket ismerhetjük meg, nem pedig a dolgokat magokban véve (Ding an sich); hogy csak a tapasztalat lehet az ismeret területe, a tapasztalaton kívül eső dolgoknak, így az absolutnak is,

lehetetlen a tudása; és hogy, ha az emberi ismeret kilép a tapasztalat köréből (transcendens lesz), a legnagyobb ellentmondásokba bonyolódik. Az *észnek három fő eszméjéről*: az absolut alanyról (azaz a lélekről vagy a halhatatlanságról), a világról, mint egészről és a legtökéletesebb lényről vagy Istenről azt állította, hogy ha valósággal létezőknek gondoljuk őket, a legszembeszökőbb, téves és hamis következtetésekre jutunk. Ezek bebizonyításának kísérlete oly feltevéseken (hypothesis) alapul, melyeket nem lehet bebizonyítani, és így a szoros értelemben vett metaphysikai kérdések kívül esnek a bölcsészet körén. De ha a tiszta ész kritikájában tagadta is Kant, hogy be lehetne bizonyítani az ész három fő eszméjét, a *gyakorlati ész kritikájában* igyekezett őket megmenteni. Itt a szabadakaratból, mint a benső tapasztalat tényéből indult ki; a gyakorlati szellem szabad, független, csak az ész feltétlen parancsa, az erkölcsi törvény korlátozza; maga tűzi ki a célt, s ura az ennek megvalósítására szükséges eszközöknek: a tetteknek. A gyakorlati szellem, a rá nézve lényeges szabadságánál fogva, mint absolut végcélra, egy tisztán értelmi, érzékfeletti világra van utalva. A Kant gyakorlati idealismusa a lélek halhatatlanságát, az erkölcsi szabadságot és az Isten létét a gyakorlati ész követelményeként állítja elénkbe. A *legfőbb erkölcsi törvény*, melyet követni tartozik az akarat, ez: „*úgy cselekedjél, hogy egyszersmind az egyetemes törvényhozás elve is lehessen akaratod szabályelve.*" Az embernek legfőbb java: az erény és boldogság követeli a lélek halhatatlanságát és Isten létét, mert a tökély útján való végtelen haladásra csak a halhatatlanság nyújt kilátást, s csak Isten lehet a boldogságnak egyetlen forrása. Kant a *vallásban* az erkölcsi elemet tekintette főnek, s a dogmák mellőzésével, babona és rajongás nélkül, szabad, egyetemes, változhatatlan, *erkölcsi egyházat* akart, s azt hitte, hogy az ész-vallás megvalósítása volna az Isten országa.

Kant nemcsak a bölcsészet terén idézett elő valóságos forradalmat, midőn a múlt lomtárába utasította a scholastikai módszert (mely állított bizonyítás nélkül, törvényeknek tekintett föltevéseket), az érzékfeletti dolgokat csak a gyakorlati ész követelményeinek állította, s haszontalannak nyilvánította a metaphysikát. *Forradalmat idézett elő a theologia terén is*, midőn allegoriai magyarázat útján erkölcsi vallássá akarta átalakítni a sz. írás és egyház tanait; midőn a positiv vallás legfőbb eszméiként tárgyalta az Isten fiának, a természetfeletti születésnek, megigazulásnak és kibékülésnek fogalmait; a *kijelentésnek*, mint az igaz valláshoz vezető isteni eszköznek nem tagadta benső

lehetőségét; s ezekkel az elveivel és irányával biztos alapot szolgáltatott a rationalismusnak. Végre a Kant kriticismusa a Wolf népszerű bölcsész-serege elől elhódította a német egyetemi tanszékeket.

Az észnek három fő eszméje mellett, melyeket Kant az elméleti bizonyosságtól megfosztva, a kétkedés ingadozó hullámaira bízott, az ifjú *Jacobi Frigyes Henrik*[3] lépett a küzdőtérre. A „szívvel keresztyén, de ésszel pogány" bölcsész a hitbölcsészet álláspontját foglalta el a kriticismusszal szemben. Miután fatalismusnak és atheismusnak keresztelte el a Spinoza világnézetét, mivel az ő ész- és akaratnélküli istene nem személyes isten, tehát nem is isten: kimondta, hogy az ész eszméihez nem lehet bizonyítások útján felemelkedni, de épen abban rejlik a lényege az isteninek, hogy az ész nem képes bebizonyítni, nem képes felérni; mert „az emberi ész a természetfelettinek és természetinek, a szabadságnak és szükségességnek, a gondviselésnek és vak sorsnak ellentétén és elenyésztethetetlen dualismusán nyugszik." *Az észfeletti dolgokról* csak érzelem útján szerezhetünk bizonyosságot. *Az érzelem*, a közvetetten tudat (a közvetetlen kijelentés), *a hit* szolgáltatja azt a bizonyosságot, melyet a gondolkodás útján sikertelenül keresett Kant. Jacobi nem tudván az észt és érzelmet összeegyeztetni, elvont különválasztásukat tartotta helyesnek. Azonban Jacobinak csalódáson alapul ez a nézete, mert az érzékfelettieknek megismerésére képes szerv (Jacobi szerint): a közvetetlen tudás tulajdonképen nem közvetetlen, hanem egész sorozatát tételezi fel az alanyi közvetítéseknek, s csak azért látszik közvetetlennek, mivel már megfeledkeztünk keletkezéséről. A Jacobi törekvése képtelensége mellett sem maradt sikertelen; mert az a theologiai iskola, melyet Kant alapított, a népszerű eredményeit dolgozta fel a kriticismusnak és hitbölcsészetnek.

Fichte János Gottlieb[4] tovább fejtette a Kant bölcsészetét. Míg Kant az elméleti és gyakorlati „én" (= ész) dualismusából nem tudott egészen kibontakozni: addig Fichte teljesen megszüntette azt, midőn kimondotta bölcsészeiének elvéül, hogy „*minden, ami van, én*": más szóval „a külvilág abban a sajátságos alakjában, melyben nekünk látszik, nem teljesen független a mi értelmünk közreműködésétől" (miként Kant vélte), hanem értelmünk által látszik annak, aminek látszik — és így következetesen befejezte az *alanyi idealismust*. Mellőzve a Fichte „tudománytanát," mely az „én" és „nem-én", az alany és tárgy, a munkás szellem és a külvilág egymáshoz való viszonyát

fejtegeti, helyén lesz itt röviden az ő *erkölcs- és vallástanáról* szólni. Fichte különbséget tesz a *jog* és *erkölcs* között; amaz külsőleg, emez belsőleg kényszerít valaminek végrehajtására vagy elhagyására. Az értelmes lény arra törekszik, hogy független és szabad legyen magán kívül mindentől; ezen tiszta ösztön mellett van benne, mint véges lényben, természeti ösztön is, mely az élvezetet tűzi ki célul. Az *erkölcsi ösztönnek* tehát az a feladata, hogy úgy kormányozza ezt a két ösztönt, hogy összhangzóan működjenek; ez az összhangzás azonban sohasem sikerül teljesen, a küzdelem végtelen. Fichte „a véges eszes lény erkölcsi hivatásának" nevezi ezt az állapotot s ezt a tételt állítja fel *az erkölcstan elvéül*: „*töltsd be mindig hivatásodat*", vagy cselekedjél lelkiismereted szerint.

Fichtének az eredeti rendszerében az erkölcsi világrend foglalja el az Isten helyét, szerinte tehát *vallás és erkölcs azonos*. Ezen az alapon azt remélte, hogy az újkori bölcsészet feleleventheti a hanyatlásnak indult vallásos érzést s megvilágíthatja a keresztyénség benső lényegét. Azonban Berlini tartózkodása alatt módosultak a Fichte vallásos nézetei; az erkölcsi világrend pantheista istenné alakult át; a szigorú erkölcsöt vallásos kegyesség váltotta fel s azt hitte (Anweisung zum seligen Leben), hogy az ő tana azonos a János szerinti keresztyénséggel. Az egykor semmiből való teremtést, mint zsidó tévedést, elvetette; az ige megtestesülését nemcsak Krisztusra vonatkoztatta, hanem mindazokra, kik teljesen átengedik magokat Krisztusnak, míg végre az „egész község" egyesül Istennel, így Fichte lassanként a *mysticismus* terére lépett, anélkül, hogy egyezőleg tanított volna csak egyetlen positiv egyházi tannal; és előbbi tanait annyira összeszőtte-fonta a későbbiekkel, hogy Schelling ezt az új rendszert méltán nevezhette synkretismusnak és eklekticismusnak.[5]

1. *Wolf Keresztély* Breslauban szül. 1679.; 1706. a Leibniz ajánlatára Halléba, a mathematika tanszékére hívatott meg, később a bölcsészetet adta elő. Azonban a theologusok istentagadással vádolván, I. Frigyes Vilmos száműzte, sőt bitófával fenyegette, mint „a kijelentett vallás ellen tanítót" (1723,), Wolf Marburgba menekült. Midőn II. Frigyes trónra lépett (1740.), az üldözött tudóst azonnal teljes tisztelettel visszahívta Halléba és később

birodalmi bárósságra emelte. Meghalt 1754. *Chr. Wolf's* eigene Lebensbeschreibung (kiad. *Wuttke*, Leipzig, 1841.); *Fischer K.*: Gesch. d. neuern Philosophie, II. k. 522—31. l.

2. *Kant Immánuel*, egy nyerges fia, Königsbergben szül. 1724.; 1740-től az ottani egyetemet látogatta s más tudományok mellett theologiára készült. 1747. lépett fel, mint író „Gedanken von den wahren Schätzung der lebendigen Kräfte" című értekezésével. Egy ideig tanítóskodott több családnál. 1755. kezdette meg tanári pályáját, mint magántanár a königsbergi egyetemen s több bölcsészeti tudományt adott elő a Wolf szellemében, de már korán kétkedő állást foglalt el az ő dogmatismusával szemben. Eközben az irodalom terén is fáradhatatlanul munkált; 1770. rendes tanára lett a logikának és metaphysikának. 1781. jelent meg fő műve: „Die Kritik der reinen Vernunft", 1790. a „Die Kritik der Urtheilskraft", 1793. a „Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft." 1797. elgyengülvén, felhagyott a tanítással s második gyermekkort érve, halt meg szülővárosában 1804. *Fischer K.*: Gesch. d. n. Philos, III. és IV. k.

3. *Jacobi Fr. Henrik* Düsseldorfban szül. 1743.; atyja kereskedői pályára szánta, de a bölcsészetet is tanulmányozta Genfben. Haza térve, átvette atyja kereskedését; később azonban felhagyott vele s több fő államhivatalt viselt. Mellékesen egy kis kört alakított rokongondolkodásúakból, mely bölcsészeti tanulmányokkal foglalkozott. 1804. az újonnan alapított tudományos akadémiához hívták meg Münchenbe, melynek 1807. elnöke lett s 1819. halt meg. A mondottakra vonatkozó műve: Von den göttlichen Dingen u. ihrer Offenbarung (Leipzig, 1811.). *Zirngiebel*: Jacobi's Leben u. Denken (Wien, 1867.); *Fischer K.*: Gesch. d. n. Phil. (2 kiad.), V. k. 216—34. l.

4. *Fichte J. G.* Rammenauban, Felső-Lausitzban szül. 1762.; előbb a theologiai, majd a bölcsészeti pályára lépett. Egy ideig nevelősködött, 1791. meglátogatta Kantot Königsbergben s ajánlat helyett „Versuch einer Kritik aller Offenbarung" című iratát nyújtotta át, mely egészen a Kant szellemében volt írva s melyben a gyakorlati észből igyekezett kimagyarázni a kijelentés lehetőségét. Nagyrészt e műnek köszönhette, hogy egy bölcsészeti tanszéket foglalhatott el Jenában. Ott jelentek meg egymásután azok a művei, melyek kifejtik Kanttól eltérő álláspontját: Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre (1794.), Grundlage des Naturrechts etc. (1795.), System der Sittenlehre etc. (1798.). Istentagadással vádoltatván, kénytelen volt eltávozni Jenából. 1799. Berlinben talált menedékhelyet. 1805. bölcsészettanár lett Erlangenben, majd az 1809. megnyílt berlini egyetemen a bölcsészeti szak elnökének, majd igazgatónak nevezték ki. 1807—8. telén, midőn Berlinben voltak a franciák, tartotta híres „beszédeit a német nemzethez." A német szabadságharcban fegyveresen is részt vett s 1814. halt meg. *J. H. Fichte*: J. G. Fichte's Leben u. Briefe (2 k. Salzbach, 1830—31.); *K. Fischer*: i. m. V. k. 237. s k. l.

5. Az egészhez l. még: *Schwegler*: Gesch. d. Phil. (5. kiad., Stuttgart, 1863.), 144—47., 152—97.; *Knauer*: Gesch. d. Phil. (Wien, 1876.), 162—235.; *Lewes*: A philosophia tört., III. k. 187—352. l. V. ö. *Henke*: i. m. II. k. 403—409, III. k. 49—53., 56.; *Baur*: i. m. IV. k. 586—93., V. k. 57—76., 80—84. l.

137. Egyházi élet a felvilágosodás korszakában.

A felvilágosodás korszakában terméketlen idők jártak a korábbi kegyes erkölcsökre. Az *anyagi vagy politikai érdekek* kötötték le az emberek figyelmét. Az új világnézet fiait nem elégítette ki többé az együgyűnek tartott bibliai vallás. A világ örömeiben, dicsőségében elmerültek nagyon komornak találták a keresztyénség ódon templomait. A Rousseau nevelési eszméit megvalósító Basedow (l. 133. c.) sokáig nagy befolyást gyakorolt az iskolák irányára; s ezekből az iskolákból nem szelíd, szerény, hanem önfejű, kotnyeles nemzedék került ki. Miután a minden téren pusztító kritika gyanússá tette a tekintélyeket, az új sarjadék minden egyes példánya sajátmagát tekintette csalatkozhatatlan tekintélynek. Ellenben *Pestalozzi* (sz. Zürichben 1746., megh. 1827.), az újkori nevelés tulajdonképen való reformátora, jóllehet a Rousseau nevelés-elveit követte ő is, de midőn a szülők és gyermekek, a fejedelmek és alattvalók közti kapcsot szentesítettnek és megszilárdítottnak állította az Istenben vetett hit által, más célt tűzött ki és sokkal kedvezőbb eredményeket tudott felmutatni. Míg „Basedownak aranyra és ezüstre épített intézete (a Philantropin) elenyészett, addig a Pestalozzié, az egész emberi természet szívére alapítva, arany és ezüst nélkül, mély és terjedelmes alapján, mint szellemi intézmény, túlélt sok vihart." Azonban szerencsére a felvilágosodásnak hit-irtó szelleme nem mételyezte meg a nép alsó osztályát, és abban a körben még mindig meleg kebelre talált az egyháziasság, a hit és szeretet. Különben is találkoztak még egyes férfiak, kik, ha nem is hagyták figyelmen kívül a kor törekvéseit, de azért hű fiai maradtak az egyháznak. Ilyen volt a többek közt egy *Reinhardt* (l. 134. c), ki a szász egyházat ős-egyházi komolysággal vezette; egy *Oberlin* (1740—1826.), ki 60 évi működése alatt Waldbachnak (Elszászban) erkölcsileg és anyagilag mélyen elsülyedt népében új életre serkentette a kegyességet és szorgalmat, a sivataggá vált községet paradicsommá varázsolta, s példát adott rá, hogy erős hittel egy egyszerű ember is igen sokat tehet egy község üdvére és boldogságára. Másfelől a műveltek és félműveltek osztálya, ha nem is dobta el az Istenben vetett hitet, de elpártolt Krisztustól. A hit által való megigazulás helyett most a becsületes munkásságot ajánlgatták. Az *egyházi beszédekben* mellőzték a dogmákat s az erkölcsi életre vezető tanokat fejtegették. A *régi egyházi énekeket* addig idomítgatták a kor ízléséhez, míg a régi alakokkal együtt

a régi tartalmat is egészen kiforgatták eredeti szépségéből, bensőségéből. Nem csoda, ha, ilyen általános bomlás és romlás közepett azt hitték felvilágosodottak és kegyesek egyaránt, hogy már sírja felé közeledik a keresztyénség.

Ezen zűrzavaros kor jellemző vonásait mintegy kiegészítik azok a vallási pártok, melyek vagy az egyház kebelében maradtak, vagy különváltak mint felekezetek. Ilyen volt az „*újra helyreállított luth. egyház*" vagy a „*régi világosság*" nevű, mely akkor keletkezett Amsterdamban, mikor egy újító lelkészt erőszakoltak az ottani luth. egyházra (1791.); erre különvált és önállóan szervezkedett a községnek egy része. Ez a párt még ma is fennáll nyolc holland községben és 14000 lelket számlál tizenegy lelkész vezetése alatt. Ugyancsak *Németalföldön* a delfti francia ref. község néhány tagja (1797.) abból a célból alapította a „*Christo sacrum*" nevű vallásos társulatot, hogy a különböző hitvallású keresztyéneknek alkalmat nyújtsanak rá, hogy elismerve a Krisztus istenségét, engesztelő szenvedését és halálát, egyesüljenek egy igazán krisztusi egyházban. A tervezők oly közös hitvallást óhajtottak, mely mellőzze s kinek-kinek meggyőződésére bízza a felekezetek megkülönböztető tanait. Így egyesek egyházokban megmaradva is tagjai lehettek volna ennek a társulatnak. A társulat gyorsan növekedett eleinte, a kormány szabad vallásgyakorlatot engedett neki (1802.); de később az összetartó kapocs hiánya, a növekedő hitetlenség s az egyházak ellenséges magatartása (mindenik egyház kitagadta a társulat tagjait) nagyon megapasztotta a tagok számát. Jelenleg csak nagyon csekély töredéke áll fenn a társulatnak.

*Norvégiában Hauge Nie*lsen földmíves (1771—1824.) Isten prófétájául lépett fel, s a rationalis iránnyal szemben igen élénk *pietista irányú mozgalmat* indított meg. Mint a törvény hirdetője, minden téren a sz. írást tekintette szabályzónak; számos hívét, házi istentisztelet tartása végett, kis egyesületekbe csoportosította; az apostoli egyházat utánozva, vagyonközösséget léptetett életbe bennök s közhasznú vállalatokra fordította az így összegyűlt vagyont. Az evang. papságot beszédeiben többször élesen megtámadván, mint hívatlan népszónok az 1741. évi törvény értelmében fogságra és pénzbírságra ítéltetett. Midőn az országgyűlés (1842.) megszüntette azt a törvényt, s később (1845.) szabad vallásgyakorlatot engedett a keresztyén felekezeteknek, a norvég nép alsó osztályában (sőt Dániában is) újra feltámadt a Hauge szelleme, s nagyszámú hívei erélyes ellenzéki állást foglaltak el az evang. egyház

kormányával szemben.[1]

Végre *Angliában* a dissenterek, főleg a methodisták igyekeztek ellensúlyozni az államegyház élettelen orthodoxiáját. Egy *Cowper William* (1731—1800.), a nemeslelkű, magas röptű lyrai költő, kora divatos bölcsészetével szemben, a vallásos érzelemnek adott műveiben hű, megindító kifejezést.

1. *Lüttke*: Die kirchl. Zustände in d. skandinavischen Ländern (Elberfeld, 1864.); *Bang*: H. Nielsen Hauge (2. kiad., 1875.).

KILENCEDIK SZAKASZ.

A KELETI EGYHÁZ.

138. A keleti egyház főbb eseményei Oroszországban.

Míg a török birodalomban ezen időszak alatt is a korábbi elnyomott állapotban maradt a keleti orthodox egyház: addig az orosz birodalomban annál erőteljesebben fejtődött ki a hatalmas cár védelme alatt. Az orosz egyház a moszkvai patriarchaság alapítása óta (1589.) alkotmány tekintetében független lett ugyan a konstantinápolyi patriarchaságtól (l. 523. l.), de továbbra is fenmaradt a benső vallásos egység, sőt a *Mogilas Pétertől* szerkesztett hitvallás még szilárdabbá tette (l. 521. l.). Azonban a független patriarchaságot az absolút hatalomra törekvő orosz cárság nem tűrhette meg hosszasabban, s midőn meghalt *Hadrianus* patriarcha (1702.), székét nem töltötte be *Nagy Péter* cár, hanem a cárihoz csatolta a legfőbb egyházi hatalmat. Azután egy „*szent kormányzó zsinatot*" alakított a tőle kiszemelt főpapokból s ezt bízta meg az egyházi ügyek legfőbb vezetésével (1721.).[1] Ehhez az intézkedéshez megnyerték a konstantinápolyi patriarcha beleegyezését is. Az új cári egyházalkotmány azonban nem vetkőztette ki az orosz papságot és egyházat népies jellemében. Az átalakítás munkáját, a cár megbízásából *Prokopovicz* novgorodi metropolita hajtotta végre. *II. Katalin* (1762—96.) lefoglalta az orosz egyház vagyonát s véglegesen megszilárdította az egyháznak a kormánytól függő helyzetét. Azóta, habár nem valami fényesen, az állam díjazza s tartja

fenn az egyház szolgáit és intézeteit. A téves tanok meggátolása végett egy ideig az egyházi beszédek tartását is megtiltotta a kormány, de azért számos ókori, jelképes szokás maradt fenn a népnél.

Midőn *Nikon* patriarcha (1652.) *reformálta* a régi megromlott *liturgiát*, a régi egyhangú éneket sajátságos új egyházi ének váltotta fel az orosz egyházban, amelyet hangszer-kíséret nélkül, egyedül férfi hangon adnak elő. Ez az erőteljes megható énekmód, mely igen szépen egészíti ki a különben is gazdag liturgiát, *II. Katalin* alatt érte el teljes virágzását.

Az *orosz hittudósok* közt kitűnt a már említett *Prokopovicz* (mh. 1736.), kinek hittani kézikönyve (latinul: Christiana orthod. theologia 5. köt., Regiomonti. 1773. s. k.) változatlanul, tudományosan és mérsékelt kritikával adja elő az egyház tanát. A 18. század közepe után a protestáns irányra emlékeztető szellem hatotta át a főpapság irodalmi termékeit, mely hű maradt a régibb közzsinatok hitvallásához, de mellőzte a későbbi hittani fejlődést. Ilyen szellemben van írva az a káté, melyet a tudós *Plato* (később moszkvai metropolita) a növendéke: Petrovics Pál nagyherceg számára szerkesztett. Még határozottabb prot. irányt árul el *Theophylaktus* moszkvai archimandritának a hittani kézikönyve. Az újabb időben azonban ez az irány egészen eltűnt az irodalomból.[2]

1. A *szent zsinat* tagjait (1 elnök, 2 alelnök, 4 tanácsos, 4 ülnök, 1 irodaigazgató) az egyházi férfiak közül a cár nevezi ki; csak cári megerősítés után lesz érvényes a zsinatnak minden végzése és rendelete.

2. L. az 525. l. 3. j. felsorolt műveket és *Mackenzie Wallace*: Russia (2 köt., Budapest, 1878.), II. k. 150—166. l.

139. A keleti egyház Magyarországon és a kath. egyház hódítása ezen a területen.

Magyarországon leginkább korábban vagy később beköltözött idegen nemzetiségek tartoznak a keleti egyházhoz. Nagyobb tömeget képeznek köztök a *rutének* vagy oroszok, a *szerbek* és *oláhok*. A *rutének* a 14. század közepén telepedtek le az északkeleti Kárpátok vidékén s idővel az esztergomi érsekség hatósága alá kerültek. A *szerbek* a 14. század vége óta a törökök elől menekültek az ország déli vidékeire. Az *I. Lipóttól* (1691. aug. 20.) nyert szabadságlevél biztosította a szerb érsek szabad választását, a klérus szabad

működését, az egyházi birtokokat s az ónaptár használatát. Ezeket a kiváltságokat megerősítették a következő uralkodók is, sőt *Mária Terézia* (1779.) azt is megengedte, hogy kir. biztos jelenlétében évenként congressust tarthassanak (érsekválasztás vagy az egész egyházra vonatkozó javaslatok eldöntése végett) és *zsinatokon* püspököket választhassanak és rendezhessék egyházi ügyeiket. Az 1790—1. o. gy. XXVII. t.-cikke a *nem egyesült görög* (= keleti) *egyház* híveit egyenlő jogokban részesítette a haza többi polgáraival.

Az *oláhok* (= rumének) állítólag a 15. század óta kezdettek ismeretesebbek lenni Erdélyben és Magyarország délkeleti vidékein. Az első beszállingózók valószínűleg (nem bizonyos) a kath. egyház kebelébe kerültek, legalább a gy.-fehérvári püspök és esztergomi érsek hatósága alá tartoztak. A reformáció mozgalmai s a török uralom alatt elszakíttatván addigi kath. hatóságaiktól, talán ezen idő alatt vagy a későbbi letelepülők ösztönzésére csatlakoztak a keleti egyházhoz. Általában a magyarországi oláhok 16. és 17. századbeli állapotát még homály fedi. *Erdélyben az oláhok egy része elfogadta a reformációt*, sőt ez a mozgalom vetette meg alapját az oláh irodalomnak is. Így jelent meg a *Luther kis kátéja* oláh nyelven (Brassóban, 1559.); *A négy evangelista könyvének fordítása* (u. o. 1560.); *Az evangelium könyve magyarázatokkal* (u. o. 1580.). Már *Bethlen Gábor* lépéseket tett, hogy megnyerje az oláhokat a ref. egyháznak; *I. Rákóczy Gy. oláh nyomdát* szereltetett fel Gy.-Fehérvártt. Ott jelentek meg: a *Heidelbergi káté*, az *Újtestamentum* (1648.) és a *Zsoltárok* (1651.) oláh nyelven.[1] De mindez az üdvös mozgalom csak addig tartott, míg a prot. erdélyi fejedelmek kezében volt a hatalom. Mihelyt a német kormány rátette kezét Erdélyre s megkezdődött a kath. egyház restauratiója, azonnal a kath. egyház vette gyámsága alá az olahokat is.

A kath. egyház mindig jogigényt tartott a keleti egyház híveihez s ha nem sikerültek beolvasztási tervei, legalább a *firenzei unió* (1439.; l. I. k. 551—53. l.) *alapján* igyekezett őket szorosabban magához csatolni. A kath. egyháznak ezt a törekvését, miután különböző nemzetiségű elemekkel volt dolga, még így sem követte mindig óhajtott siker, vagy ha követte is, csak hosszas küzdelem után. Különösen abban az időben fejtett ki a klérus (igazabban a jezsuita-rend) nagyobb tevékenységet, mikor a keleti egyház megtérítésére irányult a prot. egyházak figyelme is.

Így *Magyarországon* legelőbb *Taraszovics Vazul,* munkácsi *rutén pöspököt* (1633—48.) nyerték meg az uniónak, de ezt meghiúsította I. Rákóczy Gy. Majd a következő püspök: *Rosztoszinszky Parthenius Péter* Lippai prímással a nagyszombati zsinaton *azon feltétel alatt egyezett belé az unióba*, hogy változatlanul fentartassék a görög rítus; hogy a papság válassza a püspököt és a pápa erősítse meg; s hogy az orosz (= rutén) klérus a kath. klérussal egyenlő jogokban és kiváltságokban részesüljön. Ezen az alapon *Kisdi Benedek* egri püspök előtt ünnepélyesen végrehajtatott az *unió Ungvártt* (1649. ápr. 23.).[2] Azonban, úgy látszik, hogy a kath. klérus uralkodási vágya nem tudta a rutén papsággal az uniót megkedveltetni; ezt bizonyítja az a tény, hogy a *Kollonics Lipót* püspök közreműködésével *I. Lipót De Camillis József* olasz-görög szerzetest avégett nevezte ki munkácsi püspöknek, hogy életre keltse a haldokló uniót (1690.). De az unió még ezután is csak tengett, nem ok nélkül, mivel Róma csak apostoli vikáriusának, az egri püspök pedig csak görög szertartású püspöki helyettesének tekintette a munkácsi püspököt. Az emiatt támadt súrlódások nagyon ingataggá tették az uniót. Végre *Mária Terézia* vette kezébe az ügyet és megnyerte Rómában, hogy *XIV. Kelemen* (1771.) rendesnek nyilvánította a munkácsi püspökséget és mint első rendes *egyesült görög püspököt* erősítette meg *Bradács Jánost*. A *szerbek egy része* (az úgynevezett sokácok vagy bunyevácok) a Dráva és Duna közt, jezsuita térítők rábeszélésére, hasonlóképen egyesült a kath. egyházzal. Az unió ünnepélyes megkötésén, *Pécsett, b. Prumberg* kir. biztos és *Jani Ferenc* szerémi püspök képviselte a kormányt és kath. egyházat (1690.).

Az *erdélyi oláhok* közt is jezsuita térítők (*Hevenessi* és *Baranyi Pál*) igyekeztek kecsegtető ígéretek mellett, megkedveltetni az uniót. Meg is nyerték *Theophilus vladikát* (= püspök), ki a gyulafehérvári zsinaton (1697. márc. 24.) Apor István kincstárnok és néhány jezsuita jelenlétében, harmincnyolc archipresbyterrel és archidiakonussal a firenzei alapon, *azon feltétel alatt fogadta el az uniót*, hogy az oláh pópák (=papok) egyenlő jogokban részesüljenek a kath. klérussal, az oláh világiak hivatalokra jogosíttassanak, saját nyelvökön tarthassák az istentiszteletet, részesülhessen a nép a kehelyben is, megnősülhessenek pópáik s az ó naptárt használhassák. A következő zsinaton (1698. okt. 7.) *Athanasius*, az új oláh püspök mintegy 2000 pópával fogadta el ünnepélyesen az uniót, miután megígérte *I. Lipót*, hogy a kath. klérus jogaiban részesülnek az egyesült oláh pópák. Midőn helyreállíttatott a gy.-fehérvári

kath. püspökség (1715.), Fogaras jelöltetett ki az egyesült oláh püspök székhelyéül, a balázsfalvi uradalmat nyerte javadalmul (1738.) és a kalocsai érsek hatósága alá rendeltetett. *A magyarországi egyesült oláhok és rácok* számára (1777.) a *VI. Pius* beleegyezésével, a n.-váradi és körösi (Horvátországban) püspökséget szervezték és az esztergomi érsekség alá rendelték őket.

Azonban az oláhok nem mindnyájan fogadták el az uniót, sőt azok közül is, akik elfogadták, két vakbuzgó görög kaluger (= szerzetes) izgatása következtében, sokan visszatértek a keleti egyházba. *Erdélyben* előbb *Bessarionis* kaluger az Isten követeként (valószínűleg a cár küldötte lehetett) lépett fel s elhitette az oláhokkal, hogy megcsalták, elárulták őket pópáik. Bessarionist elfogták ugyan bujtogatásáért s kiutasították az országból, de helyét *Sofroni* kaluger foglalta el nemsokára, s annyira felizgatta a népet, hogy katonai erővel sem lehetett a békét helyreállítani. A püspök nélkül maradt óhitű vagy nem egyesült oláhok a moldvai és havas-alföldi keleti püspökökhöz járogattak ügyes-bajos dolgaikban. A *Mária Terézia* kormánya belátván ezen helyzet tarthatatlanságát, a budai szerb püspököt bízta meg a *nem egyesült oláhok* egyházi igazgatásával. Így a karlovici szerb érsek hatósága alá kerültek, és még azután is ott maradtak, midőn *II. József Nagyszebenben* egy *nem-egyesült görög püspökséget* állított fel számukra (1784.).

Az *Apafi Mihály* fejedelemsége alatt (1668-tól) Erdélybe beköltözött *örményeket* (= armeniaiakat), kik az *I. Lipót* engedélyével Szamosújvártt és Ebesfalván telepedtek le tömegesebben, *Oxendi Vezireski*, Rómában képzett örmény pap, azon feltétel alatt nyerte meg a kath. egyházzal való uniónak, hogy örmény nyelven olvashassák a misét.

Végre a keleti egyház egyik ágára, az armeniaiakra a kath. egyház a *mechitaristák congregatiója* által gyakorol nagy befolyást. Ennek egyik collegiuma, a bécsi, egyfelől a kath. vallásos irodalomnak az armeniaiak közt való terjesztését, másfelől az armeniai irodalomnak a nyugattal való megismertetését tűzte ki célul.[3]

1. L. *Szabó K.*: Régi Magy. Könyvt., II. k. 79., 82., 158., 683., 684., 752. sz.
2. Ezzel az alkalommal csak egy része egyesült a ruthéneknek; a többi, főleg

Máramarosmegyében, a keleti egyház híve maradt az utolsó máramarosi keleti püspök haláláig, 1734-ig.

3. Az egészhez l. *Nilles*: Symbolae ad. illustr. historiam Eccl. orientalis in terris coronae s. Stephani (Oeniponte, 1885); *Hunfalvy P.*: Magyarország ethnographiája (Bpest, 1876.), 466—72, 474., 509—12., 517—18.; *P. Hunfalvy*: Die Rumaenen u. ihre Ansprüche (Wien u. Teschen, 1883.); *Bod P.*: Smirnai sz. Polikarpus, 142—43.; *Rapaics*: Egyetemes egyháztörténelem (Eger, 1886.). III. k. 1. r. 408—12.; *Zsatkovics*: Az egri befolyás és az az ellen vívott harc a munkácsi gör. szert. egyh. megye történelmében (Századok, 1884. évf., 680—96., 766—86., 839—77.); *Hazánk*, 1884. évf., 59—65. l.

140. Az orosz egyházban keletkezett felekezetek.

Azóta, hogy az orosz egyház a cári uralom alá került és elvesztette függetlenségét, az igazhitű egyházból egész raja vált ki a felekezeteknek, melyeknek *raszkolniki* (*raszkol*=szakadás) közös nevet adtak az orthodoxok. Az *első szakadást* lényegtelen, aprólékos kérdések idézték elő, de azután a szakadás további folyamatában nemcsak külsőségekre vonatkozó, hanem az államegyházzal szemben erős ellenzéki, gyökeresen újító, mystikus és rationalista irányok is fejlődtek ki.

A *szakadás kezdete* a 18. század közepére esik, midőn *Nikon* patriarcha munkába vette az idők folyamában megromlott liturgiának eredeti tisztaságába való visszaállítását (l. 138. c). Már a szertartás-könyvek átvizsgálására kiküldött bizottság kebeléből erős ellenzéki hangok emelkedtek. Az ellenzék élén a szenvedélyes, önfejű *Avvakum* (= Habakuk) és a cselszövő *Nerronov* érsekek állottak, kik meggátolni törekedtek Nikonnak patriarchává emeltetését is, most pedig hallani sem akartak a liturgiái könyvek szövegének kijavításáról.[1] A bizottságban támadt ellenzéki szellem elterjedt a papok, szerzetesek és a nép egy része között is és tüntetésekben nyilvánult. Hiába alkalmazott Nikon előbb szelíd, azután szigorúbb büntetéseket (Avvakum előbb börtönbe, azután Szibériába került), hiába rekesztette ki a *nagy zsinat* (1667. máj. 13.) az egyházból mindazokat, kik nem akarták elfogadni a Nikon liturgiái javítását: folyvást tartottak a zendülések s ellenállások (a szloveck zárdát hétévi ostrom után vehette be a katonaság 1676.). Utoljára is fegyveres erővel kellett leverni a zendülőket, néhány fő bujtogatót pedig vérpadon némítottak el.

Így fejlődött ki az *ó-hitűek* (*sztaroverci*) felekezete, melynek hívei a régi liturgiához ragaszkodtak (a keresztet két ujjal vetették, a Jézus nevét Issus-nak

ejtették, stb.), a polgári élet fényűzési cikkeitől (szakál-nyírás, dohányzás, kávé- és tea-ivás, stb.) idegenkedtek; Nikont, mint Antikrisztust elátkozták, a papi hivatalt elvetették; külön községeket szerveztek, melyekben keresztelhetnek, gyóntathatnak, úrvacsorát oszthatnak a nők is; az újkori papuralommal s az erkölcstelen pópasággal szemben a *demokratiai egyházat* akarják megszilárdítani s ezzel a céllal kapcsolatban szigorú erkölcsi, józan és egyszerű életre törekedtek. Számuk még ma is tekintélyes.

Az így keletkezett elszakadt felekezetek közt *két csoportot* szoktak megkülönböztetni, t. i. a *papos* és *papnélküli felekezeteket*. A *papos felekezetek* (*popovci*) szakítottak ugyan az államegyházzal, de bizonyos feltételek mellett elismerik papszentelésének érvényességét. Ellenben a *papnélküli felekezetek* (*boszpopovci*) elvetnek az államegyházban Nikon óta életbeléptetett minden újítást s azt hiszik, hogy az Antikrisztus uralma óta nincsen olyan, ki érvényesen szentelhessen papot.[2]

A *papos felekezetek* közül kijelentette a *jedinoverci* (*egyhitűek*) nevű, hogy kibékül az igazhitű egyházzal, ha számára az államegyház a régi szertartások szerint szentel fel papokat és ha ezek a papok a régi szertartások szerint fognak működni. Ezen az alapon *I. Pál* cár (1800.) törvényesen elismerte a nevezett felekezetet. Azonban a papos felekezetek nagy része (az *ó-szertartásúak*=*sztarobrjadci*) nem adta fel korábbi ellenzéki állását, hű maradt a régi könyvekhez és szertartásokhoz és nem ismerte el a görög egyház által szentelt papokat.

A *papnélküli felekezetek* iránya, elágazása, neve a legnagyobb változatosságot mutatja fel; a *tant gnostikus, mystikus* és *rajongó elemekkel vegyítették* s a külső egyházat szertartásaival és szentségeivel együtt elvetették. Ezen felekezetek közül azok, melyek rajongó gnostikus és manichaeus irányt követnek, valószínűleg a középkor titkos hagyományait felelevenítve, kerültek felszínre. Ide tartoznak a *tengermellékiek* (*pomorci*, kik az Onega-tó és Fehér-tenger vidékein laknak), kik alaptételeik szerint újra megkeresztelik az új tagokat; papokra nincs szükségük, mivel mindenki pap és végezhet papi tisztet, az igazhitű pap által kötött házasságot érvénytelennek tekintik s a legnagyobb dicsőségnek tartják, ha valaki megégeti magát tűzkeresztségben. A *theodosianusok* (*fedoszszejevci*; *Vaszsziljev Fedoszszei* alapította Novgorodban, 1092.) az Antikrisztus egyházának tekintik az államegyházat, elvetik a papságot és szentségeket, újra keresztelik az áttérőket, bizonyos

szertartásokkal megtisztítják a más hitűektől vett élelmi szereket s csak feltételesen ismerik el az állami törvényeket. Az *önfeláldozók* (*morelsziki*) Isten előtt kedves áldozatnak tekintik az öngyilkosságot, különösen a tűzhalált. A *bujdosók*, zarándokok (*sztranniki*; *Jevfimi* nevű szökött katona alapította 1762 után) teljesen szakítottak az orosz állammal és egyházzal (legalább a tökéletes tagok), tűzbe dobnak minden hivatalos okiratot, más nevet vesznek fel, kóborló életet folytatnak, nem törődnek erkölcsiséggel, megvetik a törvényes házasságot s a vagyonközösséget is életbeléptetik itt-ott. A *másodrendű bujdosók* az állam kötelékében maradnak, az igazhitű egyházban gyónnak és úrvacsorát vesznek, hogy fel ne tűnjenek, de már az utolsó kenetet nem fogadják el. Ha halálukat érezik, kivitetik magokat út szélére vagy erdőbe, hogy így legalább „menekülés közben" haljanak meg. Az *önkorbácsolók* (*chliszty*) „Isten embereinek," „imádkozó testvéreknek" nevezik magokat; különös öltözetben gyűlnek össze istentiszteletre és éneklés közben több óráig korbácsolva és kínozva magokat, addig forognak, míg öntudatlan állapotba jutnak. Minden községben, azaz „*hajóban*" vannak Krisztusok, isten-anyák és próféták; a hajó kormányosa oly feltétlenül uralkodik, hogy parancsára senki sem vonakodik akár tűzbe- vagy vízbeugrástól, sőt bármely gyalázatos tett elkövetésétől sem. A *csonkítottak* (*szkopci*) Máté XIX. 12. alapján megcsonkíttatják magokat; különben köztök is vannak próféták, isten-anyák s szervezetök majdnem olyan, mint az önkorbácsolóké.

A felsorolt felekezetek száma újabbakkal szaporodott a 18. században. Nevezetesebb köztök a *szellem harcosainak* (*duhoborci*) felekezete (alapítója *Kolesznikov* írástudó földmíves, fejlesztője *Kapusztin* volt altiszt), melynek tana az orosz nemzeti *rationalismus* és a keleti *mysticismus* keveréke; különben sok tekintetben rokon a quakerek és anabaptisták felekezetével. Istent szellemi pantheista értelemben fogják fel; a bűnbeesést a teremtést megelőző időszakba helyezik; Krisztusnak történelmi váltságtanát elvetik; a szentségekről nem akarnak tudni, mint az üdv eszközeiről; a jövő életet úgy képzelik, hogy a lélek más világba vagy más testbe fog költözni. Az egyenlőséget oly nagyra becsülik, hogy minden korúak egyenlő tiszteletet tanusítnak egymás iránt. Nem esküsznek, fegyvert nem vesznek kezökbe (ezért 1817 óta megengedte a kormány, hogy mint katonai betegápolók és iparosok tehessenek eleget katonai kötelezettségöknek és esküre se kényszeríttessenek). Különben mértékletesek, egyszerűek, szorgalmasak és nagyon buzgó térítők. A *tejevők* (*molokani*;

alapítójok *Uklejin* a 18. század végén) állítólag az előbbi felekezetből váltak ki; a szent írást nagyra becsülik, az erkölcsi tökély alapjának tekintik, de elveik szerint magyarázzák; szemben a többi „világi keresztyénekkel," „*igazi szellemi keresztyéneknek*" tartják magokat. *Egyház-alkotmányuk rokon a presbyterivel*; öregeik és tanítóik nem részesülnek semmi kiváltságban. Hittanuk még nincs teljesen megállapodva; ők is elvetik a szentségeket. A közéletben rendes, munkás emberek; IV. Mózes. XXXV. 6. alapján kötelességöknek ismerik a szökevények és menekültek pártfogását. Mind a szellem harcosai, mind a tejevők több felekezetre oszolnak, melyek csak apróbb eltérésekben különböznek egymástól.[3]

1. Ezen aprólékos különbségek közül álljon itt néhány mutatványul. A nicaeai hitvallás eredeti szövege ezt mondja Krisztusról: „*született, nem teremtetett.*" Az Avvakum pártja meg akart maradni a régi romlott szövegnél: „*született, de nem teremtetett*." Az oroszok Jézus nevét *Iissus*-nak ejtik, de a romlott szövegben lassanként *Issus* (két szótaggal) foglalta el az Iissus (három szótaggal) helyét s erről sem akart lemondani az ellenzék. A gyakorlatban a Gloria után kétszer énekelték a *Hallelujá*t. Nikon azt kívánta az eredeti forrás után, hogy háromszor énekeljék; ennek is elleneszegült az ellenzék, stb. *Gerbel-Embach*: Russiche Sectirer (Heilbronn, 1883.), 9—14. l.

2. Ezek így gondolkodnak: miután csak püspök szentelhet kézrátevéssel papot, az egyetlen ellenzéki püspök pedig elhalt, mielőtt más püspököt szentelhetett volna fel, sőt kihaltak az általa felszentelt papok is: ennélfogva nincsen többé igazi pap. *Gerbel-Embach*: i. m. 26. l.

3. L. *Gerbel-Embach*: i. m.; *Schédo-Ferroti*: Etudes sur l'avenir de la Russie. Septième étude: La tolérance et le schisme religieux en Russie (Berlin, 1863.); *Liwanow*: Raskolniki i Ostroshniki — elszakadtak és fegyencek — (oroszul. 4 köt., St-Petersburg, 1872—73.); *Mackenzie W.*: Russia I. k. 376—95., II. k. 1—25.

Vége a második kötetnek.

Szép Sándor
S.-Udvarhely, 2011